ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.
ΑΘΗΝΑ 1989

ISBN 960-7094-37-9

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α′ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ *ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ*
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΡΙΔΗ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1989
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΜΕΪΤΑΝΗ

Ἡ στοιχειοθεσία ἔγινε στὴ μονοτυπία ἀδελφῶν Παληβογιάννη
ἀπὸ τὴ Βάσω Δ. Παληβογιάννη
Τὰ κλισὲ κατασκευάστηκαν στὸ τσιγκογραφεῖο «Κ. Χαλκιόπουλος»
Τὰ μηχανογραφικὰ παραρτήματα καὶ οἱ εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου
τυπώθηκαν μὲ σύστημα offset στὶς γραφικὲς τέχνες
Πέτρου Μπαλλίδη καὶ Σία Ο.Ε.
Τὸν τόμο βιβλιοδέτησε ὁ Ἀθανάσιος Γεωργόπουλος

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση

15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.
ΑΘΗΝΑ 1989

Ὑπεύθυνη τῆς ἔκδοσης τῶν Πρακτικῶν, ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

ISBN 960-7094-37-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ



Τυπογραφεῖο ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ *τοῦ Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη*
Ζηνοδώρου 17, 104 42 Ἀθήνα, τηλ. 5133680 & 5130848

Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση

ΑΘΗΝΑ, 15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος	Χρύσα Μαλτέζου
Ἀντιπρόεδρος	Λεωνίδας Μαυρομμάτης
Γραμματεὺς	Χριστίνα Ἀγγελίδη
Ταμίας	Στέλιος Λαμπάκης
Μέλη	Ἠλίας Ἀναγνωστάκης
	Πάρις Γουναρίδης
	Σπύρος Τρωιάνος

Τὸ Συμπόσιο αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν ἀμέριστη ὑλικὴ συμπαράσταση τοῦ *Ἱδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου.*
Ἡ Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐκφράζει τὶς θερμὲς εὐχαριστίες της.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἀκόμη στοὺς ἀκόλουθους φορεῖς:

Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος
Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος
Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν
Ὑπουργεῖο Βιομηχανίας, Ἔρευνας καὶ Τεχνολογίας

Πρόγραμμα Συμποσίου

ΠΕΜΠΤΗ, 15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

8.30 Ὑποδοχὴ συνέδρων

9.30 Προσφωνήσεις

9.45 ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ
Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο (Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση): Status quaestionis

10.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸ πρώιμο Βυζάντιο

Προεδρεύουν
ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ - ROBERT BROWNING

10.45 ANDRÉ GUILLOU
Du Pseudo-Aristée à Eusèbe de Césarée, ou des origines juives de la morale sociale byzantine

11.00 ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ
Ἡ πολιτικὴ στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. Οἱ βένετοι στασιῶτες στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ

11.15 ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ
Εἰκονογραφικὰ θέματα κοσμικῆς μικροτεχνίας ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ Αἴγυπτο

11.30 ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ
Ἀνίχνευση παλαιότερων ἐπιδράσεων στὴν παλαιοχριστιανικὴ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ νεκρικὴ λατρεία

11.45 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΪΜΑΡΗΣ
Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μακεδονικοῦ ἡμερολογίου στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας

12.00 Συζήτηση

13.00 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Σῶμα καὶ ὑγεία

Προεδρεύουν
JOHANNES KODER – ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ

17.00 ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ
Ἡ ἄσκηση τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴν γυναίκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομική της κατοχύρωση

17.15 EWALD KISLINGER
Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου

17.30 ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ
Ὄψεις τῆς φιλανθρωπίας στὸ Βυζάντιο

17.45 Συζήτηση

18.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Οἰκογενειακὸς καὶ ἐρωτικὸς βίος

Προεδρεύουν
ANDRÉ GUILLOU – ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ

18.30 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ – ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ – ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ – ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ – ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ
Ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν: μιὰ πρώτη προσέγγιση

18.45 MICHAEL ANGOLD
The Wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries

19.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΣΑΚΗΣ
«Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους». Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομή

19.15 ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ
Ἡ ἱστορία ἑνὸς γάμου: ὁ Βίος τῆς Ἁγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας

19.30 JOHANNES IRMSCHER
Ἡ πορνεία στὸ Βυζάντιο

19.45 Συζήτηση

20.00 Λήξη συνεδρίας

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 16 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὕπαιθρος:
1. Ἐπαγγέλματα καὶ συναλλαγές

Προεδρεύουν
JOHANNES IRMSCHER – ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ

9.00 ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
«Θησαυρὸς» χάλκινων ὑστερορωμαϊκῶν νομισμάτων ἀπὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀθήνας

9.15 ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ
Βιοτεχνικὴ παραγωγὴ καὶ συναλλαγὲς στὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου (4ος-6ος αἰ.)

9.30 ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ
Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχή

9.45 SERGEI KARPOV
Trade and Crime in Venetian Crete
(According to an Unknown Document of 1382)

10.00 ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου: Παράδοση καὶ ἐξέλιξη

10.15 Διάλειμμα

10.45 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ
Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων

11.00 ANTONIO CARILE
The Fish Market in Byzantium

11.15 ΒΑΣΩ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ
Συντεχνίες ἐμπόρων στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰώνα

11.30 JOHANNES KODER
Ἐπαγγέλματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίο

11.45 HÉLÈNE ANTONIADIS-BIBICOU
Mentalités, métiers et professions de la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle

12.00 Συζήτηση

13.00 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὕπαιθρος:

2. Ὀργάνωση καὶ οἰκονομία

Προεδρεύουν
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

17.15 ALBA-MARIA ORSELLI
La vie quotidienne dans les *Bioi* de moines vers 450

17.30 ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ
Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Δανιηλίδος: Πληροφορίες καθημερινοῦ βίου ἢ μυθοπλαστικὰ στοιχεῖα;

17.45 ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ
Φορολογικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (329/31-379) καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας (1050/55-1125/26;)

18.00 HELGA KÖPSTEIN
Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ νομικὴ κατάσταση τῶν δούλων κατὰ τὴν Πεῖρα

18.15 Διάλειμμα

18.45 ROBERT BROWNING
Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in the Trullo as a Source on Everyday Life in Twelfth-century Byzantium

19.00 ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ
Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὴν Πάτμο στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα

19.15 VASILKA TAPKOVA-ZAÏMOVA
La vie quotidienne d'après le typikon du Monastère de Bačkovo (1083)

19.30 HRACH BARTIKIAN
Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἀρμενία (2ο μισὸ τοῦ 10ου – 1ο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.)

19.45 Συζήτηση

20.30 Λήξη συνεδρίας

ΣΑΒΒΑΤΟ, 17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Ὁ στρατός

Προεδρεύουν
ANTONIO CARILE – ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

8.45 ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΙΑΤΣΗΣ
Μορφὲς ἄθλησης στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (325-521)

9.00 ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ
Τὰ ὅπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία

9.15 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ
Ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρωτοβυζαντινὰ κράνη: ἐξελίξεις στὸ σχεδιασμό τους ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρόβλημα τῆς προφύλαξης τῶν αὐτιῶν καὶ τῆς καλῆς ἀκοῆς

9.30 WALTER EMIL KAEGI
Changes in Military Organization and Daily Life on the Eastern Frontier

9.45 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ – ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ
Ἡ βυζαντινὴ στρατολογία: Περιπτώσεις ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πράξη

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ
Τὸ «ὑγρὸν πῦρ» πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
Πληροφορίες ἁγιολογικῶν κειμένων γύρω ἀπὸ στρατιωτικὰ ζητήματα

10.30 Συζήτηση

11.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Καθημερινὴ ζωὴ καὶ ὑπερφυσικὸς κόσμος

Προεδρεύουν
SERGEI KARPOV – ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

11.30 ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ
Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα

11.45 ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ
Ὁ γυναικεῖος καλλωπισμὸς στὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα

12.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ
Ἀπεικονίσεις δημοφιλῶν ἁγίων

12.15 ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Πολιτικοκοινωνικὰ καὶ καθημερινὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν

12.30 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΣΤΑΣΕ
Καθημερινὴ ζωή, θεοσημίες καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴ μεσαιωνικὴ Ν.Α. Εὐρώπη

12.45 Συζήτηση

13.15 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

Ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἁγιολογικὴ χωρογραφία

Προεδρεύουν

ΕΛΕΝΗ AHRWEILER - ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

17.30 ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
Ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ «Δεσποτᾶτο» τῆς Ἠπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου

17.45 ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ
Ἐμπορικοὶ καὶ ἁγιολογικοὶ δρόμοι (4ος-7ος αἰ.), ἢ οἱ μεταμορφώσεις τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης

18.00 ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ
Φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἀνθρώπινη παρέμβαση: ἀντιλήψεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τοπίο

18.15 ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ
Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους

18.30 VERA VON FALKENHAUSEN
Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe siècles)

18.45 IVAN DJURIĆ
L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: les palais et les baraques (quelques remarques)

19.15 Συζήτηση

20.00 Συμπεράσματα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Ἄννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Δημοκρίτου 21, 106 73 Ἀθήνα.

Χριστίνα ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Hélène AHRWEILER, Recteur de l'Académie de Paris, Chancelier des Universités de Paris – Université de Paris I, Centre d'Études et de Recherches d'Histoire et Civilisation Byzantines et du Proche Orient Chrétien, 17 rue de la Sorbonne, 75005 Paris.

Ἠλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Michael ANGOLD, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἐδιμβούργου, University of Edinburgh, Dept. of History, Wm. Robertson Bldg., George Squ., Edinburgh EH89 JY, Scotland.

Hélène ANTONIADIS-BIBICOU, Καθηγήτρια τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2 rue des Rosiers, 75004 Paris.

Hrach BARTIKIAN, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Erevan, rue Griboiedov 5A, Appt. 20, 375051 Erevan Arménie, U.R.S.S.

Βασιλικὴ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ἔρα ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Καθηγήτρια Ἰονίου Πανεπιστημίου, Ἀθανασιάδου 4, 115 21 Ἀθήνα.

Robert BROWNING, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Λονδίνου, 17 Belsize Park Gardens, London NW3 4JG, England.

Βασιλικὴ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Ὑπότροφος ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Σωτήρης ΓΙΑΤΣΗΣ, Δρ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κανάρη 15, Νέα Κρήνη, 551 32 Θεσσαλονίκη.

Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Μάρθα ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Ἐρευνήτρια Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐγνατία 152, 541 26 Θεσσαλονίκη.

Antonio CARILE, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Bologna, Via G. Marconi 43, 40122 Bologna.

Θεοχάρης ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Κρήτης, Φιλοσοφικὴ Σχολή, 741 00 Περιβόλια, Ρέθυμνο.

Ivan DJURIĆ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, Katanićeva 22, 11 000 Belgrade.

Πλούταρχος ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἀρχιτέκτων, 10η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Πλατεία Ἱπποδρομίου 7, 546 21 Θεσσαλονίκη.

André GUILLOU, Καθηγητὴς τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales, 38 rue des Ouches, Morigny, 91150 Etampes.

Vera von FALKENHAUSEN, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Potenza, Corso Vittorio Emanuele 294, I-00186 Roma.

Johannes IRMSCHER, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν Βερολίνου, Nordenstrasse 49, Berlin 1110, DDR.

Walter Emil KAEGI, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Σικάγου, Department of History, The University of Chicago, 1126 East. 59th Str., Chicago Ill. 60637.

Ἰωάννης ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Ἱστορίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, 540 06 Θεσσαλονίκη.

Ἀπόστολος ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Τ.Θ. 1091, 45 110 Ἰωάννινα.

Sergei KARPOV, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Μόσχας, 119899 Moskva, V 234, MGU, Faculté d'Histoire.

Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Χατζηγιαννάκη 4, 546 36 Θεσσαλονίκη.

Ewald KISLINGER, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, A-1010 Wien, Postgasse 7.

Johannes KODER, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Βιέννης, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, A-1010 Wien, Postgasse 7.

Helga KÖPSTEIN, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν Βερολίνου, Plesser Strasse 9, Berlin 1193, DDR.

Ταξιάρχης ΚΟΛΙΑΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Νικοπόλεως 11, 112 53 Ἀθήνα.

Θεόδωρος ΚΟΡΡΕΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Ἱστορίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, 540 06 Θεσσαλονίκη.

Ἐλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Angeliki LAÏOU, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Harvard – History Department, Harvard University, Cambridge Ma. 021 38, U.S.A.

Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Προξένου Κορομηλᾶ 36, 546 22 Θεσσαλονίκη.

Τηλέμαχος ΛΟΥΓΓΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθύντρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

Εὐτέρπη ΜΑΡΚΗ, 'Επιμελήτρια Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων, 9η 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων, Φιλίππου 65, 546 35 Θεσσαλονίκη.

'Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Κρήτης, Φιλοσοφικὴ Σχολή, 741 00 Περιβόλια, Ρέθυμνο.

Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, 'Ερευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

'Ιωάννης ΜΕΪΜΑΡΗΣ, 'Ερευνητὴς Κέντρου 'Ελληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς 'Αρχαιότητας/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

Κωνσταντίνα ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, 'Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, Πουλοπούλου 10, 118 51 'Αθήνα.

Διονυσία ΜΙΣΙΟΥ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δημ. Γούναρη 25, 542 22 Θεσσαλονίκη.

Χαράλαμπος ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ἔφορος Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Καβάλας, Τ.Θ. 1214, 651 10 Καβάλα.

Καλλιόπη ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, 'Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, Πατησίων 157α, 112 52 'Αθήνα.

Δημήτρης ΝΑΣΤΑΣΕ, 'Ερευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

Βασιλικὴ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 'Εθνικῆς Ἄμυνας 36, 546 21 Θεσσαλονίκη.

Alba-Maria ORSELLI, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Bologna, Via G. Marconi 43, 40122 Bologna.

'Ελευθερία ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, 'Υψηλάντου 40, 115 21 'Αθήνα.

Σοφία ΠΑΤΟΥΡΑ, 'Ερευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

Βασιλικὴ ΠΕΝΝΑ, 'Αρχαιολόγος, Νομισματικὸ Μουσεῖο 'Αθηνῶν, Τοσίτσα 1, 106 82 'Αθήνα.

Κωνσταντίνος ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Δρ. Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, 'Αλκιβιάδου 128, 185 35 Πειραιάς.

'Αλέξης ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 'Ερευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.

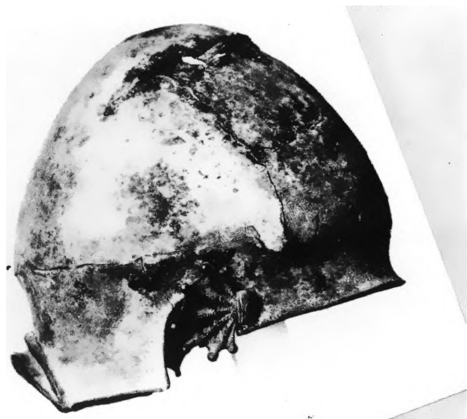
† Νίκος ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Καθηγητὴς τῆς École Pratique des Hautes Études, Μούσκου 12, 113 63 Ἄνω Κυψέλη, 'Αθήνα.

Vasilka TAPKOVA-ZAÏMOVA, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Σόφιας, Bul. Praga 32, Sofia 6.

Σπύρος ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, Χρονοπούλου 11, 174 55 Ἄλιμος.



Εικόνα 1. Κράνος βοιωτικού τύπου, Οξφόρδη, Ashmolean Museum (βλ. πίν. I).



Εικόνα 2. Ιταλικό κράνος, Λυών, Musée des Beaux Arts (*Antike Helme*, 279).



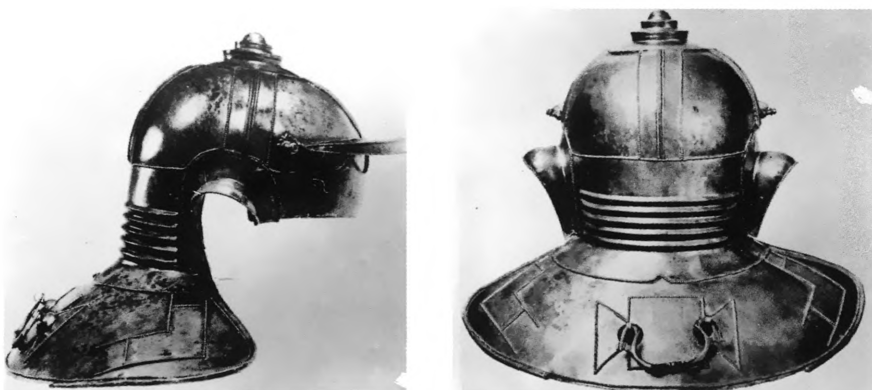
Εικόνα 3. Τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους (βλ. πίν. I).



Εικόνα 4. Κελτικό κράνος από το Forêt de Louviers (*Antike Helme*, 310).



Εικόνες 5α-β. Ρωμαϊκό κράνος από τον Πάδο, Cremona Museum (Robinson, 69).



Εικόνες 6α-β. Ρωμαϊκό κράνος από το Niedermörmter (βλ. πίν. I).



Εικόνες 7α-β. Ρωμαϊκό κράνος από το Niederbieber (βλ. πίν. I).



Εικόνα 8. Το τέταρτο υστερορωμαϊκό κράνος από την Intercisa (βλ. σημ. 25).



Εικόνα 9. Το δεύτερο υστερορωμαϊκό κράνος από την Intercisa (βλ. σημ. 25).



Εικόνα 10. Υστερορωμαϊκό κράνος από τη Worms (βλ. σημ. 25).



Εικόνα 11. Υστερορωμαϊκό κράνος από το Augst (βλ. σημ. 25).




Εικόνες 12α-β. Το δεύτερο υστερορωμαϊκό κράνος από το Berkasovo (βλ. πίν. I).




Εικόνες 13α-β. Υστερορωμαϊκό κράνος από το Deurne (*Spätrömische Gardehelme*, πίν. 19-21).

Εικόνα 14. Μικρογραφία του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σημ. 65, κώδ. Παρισίων).



Εικόνα 15. Τοιχογραφία στην κατακόμβη της via Latina (βλ. σημ. 63).



Εικόνα 16. Τοιχογραφία στην κατακόμβη της via Latina (βλ. σημ. 63).



Εικόνα 17. Ψηφιδωτό δάπεδο από τη Δάφνη της Αντιόχειας (βλ. σημ. 62).



Εικόνα 18. Κεφάλι στο Ince Blundell Hall (βλ. σημ. 60).





Εικόνες 19-20. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (φωτ. του συγγραφέα) (βλ. σημ. 61).









Εικόνες 21-24. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (βλ. σημ. 61).



Εικόνα 25. Δίσκος από το Kaiseraugst (λεπτομέρεια) (βλ. σημ. 59).

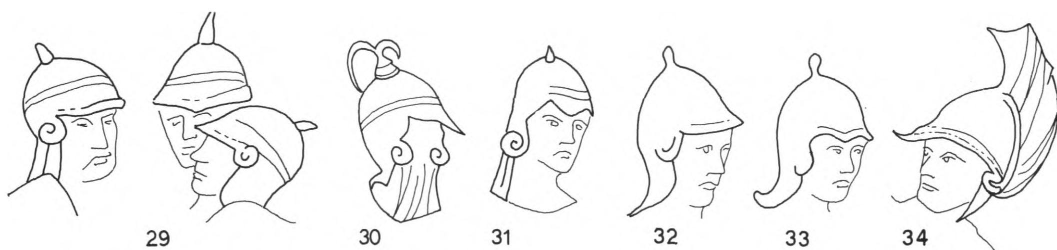




Εικόνα 28. Αμφορέας από το Concesti (λεπτομέρεια) (βλ. σημ. 68).



Εικόνες 26-27. Ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore (Wilpert, πίν. 8 και 69).



Εικόνες 29-31. Μικρογραφίες από το Ψαλτήριο των Παρισίων (βλ. σημ. 40).

Εικόνες 32-34. Μικρογραφίες από το Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή (βλ. σημ. 40, 38).





Εικόνες 35-36. Από το θριαμβικό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (φωτ. του συγγραφέα) (βλ. πίν. VI, 2, 3).

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση: Status quaestionis

«Ἡ μεσαιωνικὴ ἡμῶν ἱστορία», ἔγραφε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, «ὁμοιάζει χώραν μεγαλοπρεπῆ, ποικίλην, εὔφορον πολλάκις, τὴν ὁποίαν ὅμως διερχόμεθα ἐν νυκτὶ ἢ ἐν τῷ μέσῳ πυκνοτάτης ὁμίχλης, ὥστε ἢ οὐδόλως διακρίνομεν τὰς φυσικὰς αὐτῆς ἰδιότητας, ἢ ἀσαφεῖς τινας καὶ τερατώδεις βλέπομεν σκιάς». Κοιτάζοντας στὶς παραμονὲς τοῦ 2000 πρὸς τὰ πίσω γιὰ ν' ἀποτιμήσομε τὰ ἐπιτεύγματα τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ἀβίαστα καταλήγομε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πυκνοτάτη ὁμίχλη καὶ οἱ τερατώδεις σκιές, στὶς ὁποῖες ἀναφερόταν ὁ Παπαρρηγόπουλος πρὶν ἀπὸ ἕναν περίπου αἰώνα, ἔχουν ἀναμφισβήτητα διαλυθεῖ καὶ ὅτι οἱ μεταβολὲς ποὺ ἔχει προκαλέσει ἡ ἔρευνα στὴ γενικότερη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι τεράστιες. Ἂν ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο, ἐξίσου κοινὸ τόπο ἀποτελεῖ καὶ μία δεύτερη διαπίστωση: ὅτι οἱ βυζαντινὲς σπουδές, ἀφοῦ ἐπέτυχαν ν' ἀποκαθάρουν τὴ φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὶς παραμορφώσεις καὶ ἀλλοιώσεις ποὺ εἶχαν ἐπιφέρει γύρω της οἱ διάφορες κατὰ καιροὺς ἱστοριογραφικὲς ροπές, ἀφοῦ ἐμπλούτισαν τὶς πηγὲς κι ἀφοῦ προσέδωσαν στὴ χιλιόχρονη ζωὴ τοῦ Βυζαντίου τὴ θέση ποὺ δικαιοῦται στὴ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας τῆς Εὐρώπης, βρίσκονται σήμερα σὲ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἐξελικτικῆς τους πορείας. Τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τὴν ἐπιστήμη μας εἶναι γνωστά: ἀνακαίνιση τοῦ ὁπλισμοῦ της καὶ ἀνεύρεση νέας ὀπτικῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐπιτυγχάνεται ἀποτελεσματικότερα ἡ ἀναγωγὴ σὲ μονιμότερα σχήματα ἑρμηνείας τοῦ πολύμορφου καὶ πολύπλοκου βυζαντινοῦ φαινομένου. Παρακολουθώντας τὶς σύγχρονες τάσεις τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ἱστορία δὲν ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὶς *res gestae* τῶν μεγάλων καὶ ἐπώνυμων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἐμπειρίες τῶν ταπεινῶν καὶ ἀνώνυμων, ἐπιχειρεῖ νὰ προσεγγίσει τὸν βυζαντινὸ ἄνθρωπο μ' ἕναν καινούργιο τρόπο: ὄχι πιὰ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μέσα ἀπὸ τὸν σχολαστικὸ ὑπο-

μνηματισμὸ τῶν πηγῶν ἢ μέσα ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν αὔξηση καὶ φυλοκρίνηση τῶν ἱστορικῶν γνώσεων, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μία καθολικότερη ἑρμηνευτικὴ θεώρηση, ἔτσι ὥστε ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος νὰ τοποθετεῖται ὅσο γίνεται πλησιέστερα στὶς πραγματικές του διαστάσεις, χωρὶς ἀναχρονιστικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ ὁδηγοῦν κατ' ἀνάγκην ἄλλοτε στὴν ὑποτίμηση κι ἄλλοτε στὴν ὑπερύψωσή του.

Οἱ μεθοδολογικὲς δυσχέρειες στὶς ὁποῖες προσκρούει αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα, κάθε ἄλλο παρὰ ἁπλὸ καὶ εὔλυτο, ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ. Ἀπὸ τὴ μία μεριὰ οἱ γραπτὲς πηγὲς ποὺ διαθέτομε εἶναι ἀριθμητικὰ περιορισμένες, γεγονὸς ποὺ καθιστᾶ ἀπροσπέλαστα πολλὰ μονοπάτια μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρειάζεται νὰ περάσουν συγκεκριμένες ζητήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μεγάλα γεγονότα ποὺ σφραγίζουν τὶς τύχες ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, τὰ ὁποῖα καταγράφονται, ἀπομνημονεύονται καὶ διασώζονται, γιὰ τὰ καθημερινά, τὰ φαινομενικὰ μικρὰ καὶ ἀσήμαντα, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στὴ διάρκεια μιᾶς ἡμέρας, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ὣς τὴ δύση τοῦ ἡλίου, ἀπουσιάζουν οἱ ἀνάλογες καταγραφές, ὄχι μόνο γιατὶ ἐκεῖνοι ποὺ τὰ ζοῦν, ἂν εἶναι ἀμόρφωτοι, δὲν γνωρίζουν πῶς νὰ τὰ καταγράψουν, ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ καταγράφονται δὲν ὑπάρχει. Ἔτσι, καθὼς ἡ πληροφόρησή μας δὲν προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πρωταγωνιστές, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιους ἐξωτερικοὺς παρατηρητὲς ἢ θεατές, ἡ εἰκόνα ποὺ φθάνει τελικὰ σὲ μᾶς εἶναι ἐλλειπτική. Ὅμως, ἡ ἐφαρμογὴ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν ἔρευνα τοῦ Βυζαντίου νέων τεχνικῶν, δανεισμένων ἀπὸ συναφεῖς ἐπιστημονικὲς περιοχές, τὴν ἀνθρωπολογία, τὴ γεωγραφία, τὴ δημογραφία, τὴ στατιστική, παρὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἔχει ὑποστεῖ, ἀπέδειξε ὅτι τόσο οἱ ἀτελεῖς εἰκόνες ὅσο καὶ οἱ περιορισμένες ἀριθμητικὰ πηγὲς μποροῦν ν' ἀπαντήσουν σὲ ἐρωτήματα ποὺ ὣς τώρα ἔμεναν ἀναπάντητα, ἀρκεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ τὶς καλέσει ἢ καλύτερα νὰ τὶς προκαλέσει νὰ μιλήσουν. Ὁ δρόμος, συνεπῶς, γιὰ νὰ δεχθεῖ ἡ ἔρευνα τολμηρότερες προτάσεις εἶναι ἀνοικτός.

Μὲ τὴν αἰσιόδοξη αὐτὴ προοπτικὴ τὸ σημερινό μας συμπόσιο προτείνει ὡς θεματικὴ τὴν ἀναζήτηση τῶν σταθερῶν παραγόντων καὶ τῶν τομῶν ποὺ διακρίνονται σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ αἴτημα, μὲ ἄλλα λόγια, τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς προσπάθειας εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν ἰδιότυπων χαρακτηριστικῶν ποὺ συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ πῶς ὁρίζεται αὐτὴ ἡ βυζαντινὴ κοινωνία καὶ τί ἐννοοῦμε ὅταν ἀναφερόμαστε στὸν βυζαντινὸ ἄνθρωπο; Ἔχει λεχθεῖ ὅτι ὅποιος ἐξετάζει τὶς μικροσκοπικὲς πτυχώσεις τοῦ

ἱστοῦ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας κινδυνεύει νὰ καταλήξει σὲ δύο ἀντικρουόμενες διαπιστώσεις: στὴν ἀπόλυτη συνέχεια καὶ στὴν τέλεια ἀσυνέχεια τοῦ ἱστορικοῦ σώματος. Μὲ τὴν πρώτη ἐξομοιώνονται τὰ πάντα, χάνονται οἱ διαφορὲς καὶ ἐμποδίζεται ἡ προβολὴ ἑτεροτήτων πνευματικῶν παραδόσεων, χρονικῶν περιόδων καὶ φάσεων πολιτισμοῦ. Μὲ τὴ δεύτερη κατακερματίζεται σὲ στεγανὰ διαμερίσματα ἡ ἱστορικὴ διαδικασία, καθὼς ἐντοπίζονται διαρκῶς πολυάριθμες καὶ ποικίλες ριζικὲς ἀνομοιότητες ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀναγωγή. Στὴν περίπτωση τοῦ βυζαντινοῦ φαινομένου, ἡ ἀνάγκη νὰ ἑρμηνευτεῖ ἡ ἰδιοτυπία καὶ ἰδιαιτερότητα τῆς ὀρθόδοξης αὐτοκρατορίας τοῦ Βοσπόρου ὁδήγησε στὴ σύλληψη διαφόρων ἱστορικῶν θεωρήσεων, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἀποκομμένες ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν, πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραγόντων ποὺ δημιούργησαν τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο γεννήθηκε καὶ διαμορφώθηκε ἡ ἔννοια τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι, τὸ Βυζάντιο ἄλλοτε ἑρμηνεύεται ὡς ἁπλὴ παρέκκλιση τῆς ρωμαϊκῆς οἰκουμενικότητας, ἄλλοτε ὡς ἐπιβίωση τῆς ἀρχαιότητας κι ἄλλοτε ὡς μίγμα κλασικῆς καὶ ἀνατολικῆς παράδοσης. Στὴ θεωρία τῆς συνέχειας ποὺ βλέπει ἕνα Βυζάντιο ἄκαμπτο καὶ στατικό, ἀντιπαρατίθεται ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης ποὺ τὸ ἀντικρύζει σὰν ἕνα ζωντανὸ ὀργανισμὸ μὲ σταθμοὺς καὶ περιόδους ποὺ ἡ καθεμία ἀποκτᾶ διαφορετικὸ νόημα, ἀνάλογα μὲ τὶς μεταβολές, ρωγμὲς ἢ ἀνακατατάξεις ποὺ σημειώνονται στὶς δομὲς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Μέσα στὸ σχῆμα αὐτὸ ἡ σύγχρονη ἔρευνα προτείνει νέα ἑρμηνευτικὴ κλείδα: τὴν ἐξέταση τοῦ Βυζαντίου ὄχι σὰν ἐπιβίωσης τῆς ἀρχαιότητας, μὲ συγκρίσεις ἢ ἀναζητήσεις φάσεων ἀναβίωσης ἢ νοσταλγίας τοῦ κλασικοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ σὰν αὐτόνομης, πρωτότυπης πολιτισμικῆς ὀντότητας, ἰδωμένης μέσα στὴν ἠθικὴ ἱεραρχία τοῦ μεσαίωνα, μὲ δική της δυναμικὴ καὶ πρωτοβουλία.

Καίριο, ὡστόσο, αἴτημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ Βυζαντίου, προϊόντος διασταύρωσης τῶν δύο συστατικῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὰ ὁποῖα προστέθηκε ὡς πνευματικὸς συνεκτικὸς δεσμὸς ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν κινητήριων δυνάμεων ποὺ προσδιόρισαν στὸν μεγάλο χρόνο τὴν ἐξέλιξή του. Εἶναι ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ διευκρινιστεῖ ποιὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου συγκρατεῖ, ἀποβάλλει ἢ συγχωνεύει, πότε ἀποσυνδέεται καὶ πότε ἀνασυνδέεται μὲ τὸ κλασικὸ πνεῦμα, σὲ ποιὲς δομὲς τῆς λειτουργίας του συνεχίζεται ἢ τέμνεται ἡ ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, καθὼς καὶ ἂν ἡ συνέχεια ἢ ἡ τομὴ ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιφάνεια ἢ βρίσκεται στὸ ὑπόστρωμα, διανύοντας μιὰν ὑπόγεια διαδρομή. Πρόβλημα, ἑπομένως,

πρώτου μεγέθους δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἐπισήμανση τῶν ἀλλαγῶν ποὺ προκάλεσε ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο στὸν βυζαντινό, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐξακρίβωση τοῦ βαθμοῦ ἐπίδρασης, ἐπιφανειακῆς ἢ βαθύτερης, ποὺ ἄσκησαν οἱ μεταβολὲς αὐτὲς στὴν κοινωνία. Ἂν, λοιπόν, ἡ προσοχὴ πρέπει νὰ στραφεῖ στὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις σταθερότητας, ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ συνέχεια τῆς λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, καὶ στὶς δυνάμεις ἀλλαγῆς, ποὺ τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν ἐνστικτώδη ἀντίδραση τῶν μελῶν του, τότε ὁ χῶρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καθρέφτης τῆς συνέχειας ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητος δέκτης τῶν μεταβολῶν, προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν ἀνίχνευση αὐτοῦ τοῦ ζητουμένου.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ἤδη διανύσει ἱκανοποιητικὴ πορεία σ' αὐτὸν τὸν τομέα, δημιουργώντας μὲ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν στόχων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων της, ἐξαιρετικὰ θετικὸ κλίμα γιὰ τὴν ἀνάληψη γενναίας ἐρευνητικῆς προσπάθειας. Δὲν θ' ἀναφερθῶ στὶς συνθετικὲς ἐργασίες ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀφιερωθεῖ στὸν βυζαντινὸ πολιτισμό. Οἱ γενικότερες ἀντιλήψεις ποὺ διέπουν τὴν καθεμία ἀπ' αὐτὲς ἔχουν ἀρκετὲς φορές, λιγότερο ἢ περισσότερο, ἀναλυθεῖ. Θ' ἀναφερθῶ, ἀντίθετα, στὸ παλιὸ ἐξάτομο ἔργο τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, πρῶτον γιατί, ὅσο κι ἂν κρίνεται ἀπὸ πολλοὺς σήμερα ὅτι ἀνήκει σὲ παρωχημένη μορφὴ ἔρευνας, ἐξακολουθεῖ, παραμένοντας ἀνεξάντλητος θησαυρὸς γνώσεων, νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς βασικὸ ἐργαλεῖο ὑποδομῆς, καὶ δεύτερον, γιατὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τρόπου καὶ τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ὁποία ἔχει γραφτεῖ, μαζὶ μὲ τὸ φανέρωμα τῶν σημείων ὅπου ὑπάρχουν ζῶνες σιωπῆς, βοηθᾶ νὰ θεμελιωθεῖ ἐναργέστερα τὸ γενικὸ αἴτημα τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Θεωρώντας τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ λαογράφου καὶ ἑρμηνεύοντας τὶς ἀνάγκες καὶ τὰ κρίσιμα αἰτήματα τοῦ καιροῦ του, ὁ Κουκουλὲς προσφέρει μιὰν ἀναμφισβήτητα πλουσιότατη καὶ χρησιμότατη συγκομιδὴ πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἀστικὸ κυρίως πολιτισμὸ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι ἀσύνδετες ἡ μία μὲ τὴν ἄλλη, καθὼς ἀπουσιάζουν παντελῶς οἱ ἱστορικὲς συντεταγμένες τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Μέσα ἀπὸ τὴν παρατακτικὴ ἐπισώρευση τῶν στοιχείων γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ μὲ τὸ κέντρο βάρους στὸν κάτοικο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν ἀστικῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος, ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν φυσικὸ καὶ κοινωνικό του περίγυρο, ἐμφανίζεται σὲ μιὰν ἀδιάπτωτη συνέχεια, χωρὶς καμία ἐξέλιξη νὰ χαρακτηρίζει τὴ διαχρονική του πορεία. Λείπουν ἔτσι οἱ συσχετισμοὶ μὲ τὶς διάφορες κατὰ ἐποχὴ ἱστορικὲς συγκυρίες ποὺ σημάδεψαν τὶς τύχες τῶν πληθυσμῶν τῶν πόλεων ἢ τῆς ὑπαί-

θρου, ὅπως λείπουν, ἐπίσης, οἱ ἀναφορὲς στὶς στοιχειώδεις συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπινων συνόλων.

῾Η ἀνάγκη τῆς νεώτερης ἔρευνας νὰ ἐξετάσει τὸν καθημερινὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν μέσα ἀπὸ μιὰ διευρυμένη προβληματική, ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὸν σχηματισμὸ τῆς εἰκόνας τῶν συνθηκῶν ποὺ προσδιόρισαν στὸν χρόνο καὶ στὸν χῶρο τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐμπλουτιστεῖ ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία μὲ σειρὰ μελετῶν καὶ βοηθημάτων ποὺ μὲ τοὺς στόχους καὶ τὶς κατευθύνσεις τους φωτίζουν περιοχὲς ποὺ ὥς πρόσφατα ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε πλησιάσει.

᾿Απὸ τὰ θέματα λ.χ. ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ἐπισύρει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινολόγων καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν μία ἀπὸ τὶς σιωπὲς τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας εἶναι ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία τῆς οἰκογένειας. ῾Ο θεσμὸς ἐξετάζεται τώρα ὄχι πιὰ στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς ἱστορίας οὔτε μόνον ὡς δημιουργὸς ἔννομων σχέσεων, ἀλλὰ ὡς κυτταρικὴ μονάδα κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται στὸν χρόνο καὶ στὸν χῶρο. Ἤδη μέσα ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μελέτες ἔχει σχηματιστεῖ ἡ τυπολογία τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχή, ἐνῶ ἔχει ἀρχίσει νὰ συγκροτεῖται τὸ ἀντίστοιχο μοντέλο γιὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ ἰδιαίτερα τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφική του ὄψη. Παράλληλα, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ μεταμόρφωση ποὺ συντελεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τὶς εὐρύτερες κοινωνικὲς ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τὴν παρακμὴ τῶν ἀρχαίων πόλεων: διαφοροποίηση τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκή, μετασχηματισμὸς καὶ λειτουργία της ὡς σημαντικοῦ κοινωνικοῦ πυρήνα.

᾿Εκτὸς ἀπὸ τὸν τομέα τῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, διεύρυνση τοῦ πεδίου παρατήρησης σημειώνεται καὶ στὸν τομέα τῆς ἔρευνας τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν. ᾿Εδῶ οἱ ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνει, εἴτε μὲ τὴ μορφὴ συλλογῶν τεκμηρίων εἴτε μὲ αὐτὴ τῶν ἐπὶ μέρους συνθέσεων, ἀποσκοποῦν στὴν ἐξέταση τῶν λόγων γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ στὸν συγκεκριμένο τόπο χρησιμοποιοῦσε ἢ ἔπαυε νὰ χρησιμοποιεῖ ὁρισμένα σκεύη, ὁρισμένα ἐργαλεῖα δουλειᾶς, ὁρισμένα ὅπλα, ὁρισμένες τεχνικὲς καὶ μεθόδους. Δὲν λείπει, ἐπίσης, ἀπὸ τοὺς στόχους τους ἡ προσπάθεια ἐκτίμησης τῆς ἠθικῆς ἀξίας ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, σὲ συσχετισμὸ μάλιστα μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀξίες ποὺ ἴσχυαν στὴν κοινωνία τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἂς θυμηθοῦμε λ.χ. ὅσα γράφει ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης

γιὰ τοὺς Νορμανδοὺς πού, ὅταν κατέλαβαν τὴν πόλη του, ἐκτιμοῦσαν τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα θεωροῦσε ὁ μητροπολίτης εὐτελῆ — τὰ καρφιά, τὶς τσακμακόπετρες, τοὺς σιδερένιους κρίκους, τὰ μαχαιρίδια, τὶς βελόνες — ἐνῶ δὲν ἔδιναν πεντάρα γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ἔκαναν τὴ ζωὴ πιὸ εὐχάριστη, ὅπως ἦταν τὸ ροδόνερο, ποὺ ἦταν γι' αὐτοὺς *ὕδωρ ἀχρεῖον*, ἢ ἡ κανέλα καὶ ἡ σταφίδα, ποὺ τὶς νόμιζαν τὴν πρώτη ὡς ροκανίδι καὶ τὴ δεύτερη ὡς κομματάκι κάρβουνο.

Οἱ σχέσεις πάλι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τοῦ ἁπλοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἐξουσίας, τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει στὴν καθημερινότητά του τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸ θεῖο στοιχεῖο ἀπασχολοῦν εὐρύτερα τοὺς ἐρευνητές, ἐνῶ οἱ σχέσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στὴν οἰκιστικὴ φυσιογνωμία τοῦ χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται, βρίσκονται στὸ ἐπίκεντρο τῆς γνωστῆς μακρόπνοης ἔρευνας ποὺ ἔχει ἀναληφθεῖ μὲ σκοπὸ τὴν ἱστορικὴ χαρτογραφικὴ ἀνασύσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Μὲ ἐξαιρετικά, τέλος, εὐοίωνες προοπτικὲς πραγματοποιεῖται, βασισμένη στὶς μεθόδους τῆς κοινωνικῆς σημειωτικῆς, ἡ ἔρευνα τῆς σημασιολογικῆς ἐξέλιξης ἐννοιῶν καὶ συμβόλων-κλειδιῶν. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη πολλὲς οἱ διαθέσιμες στὸν χῶρο αὐτὸ μελέτες, εἶναι ἀντίθετα ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως αὐτὴ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς διαφορετικῆς σημασίας ἢ τῆς μεταλλαγῆς τῆς σημασίας ποὺ περικλείουν στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἔννοιες καὶ σύμβολα, ὅπως εἶναι π.χ., γιὰ ν' ἀναφέρω ὁρισμένες μόνον ἀπ' αὐτές, ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς καὶ τῆς σωτηρίας, ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ ταπείνωσης, ἡ ἔννοια τοῦ φόβου καὶ τῆς ἐλπίδας, ἡ ἔννοια τῆς δακρύβρεκτης συμπόνοιας, ἡ πρακτικὴ τῆς προσκύνησης ἢ τὸ σύμβολο τῆς γαστέρας, τῆς κοιλιᾶς, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες της σημασίες ἐκφράζει τὴν ἐσωτερικότητα, τὴ μύχια ζωὴ τοῦ ἀνθρώπινου *ἔσω*.

Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία στὴν κάθε περίπτωση πολὺ περισσότερο κι ἀπὸ τὶς λύσεις ποὺ προτείνονται εἶναι τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται, οἱ συνεργάτες μου κι ἐγὼ φροντίσαμε ἡ θεματικὴ τοῦ συμποσίου νὰ διαρθρωθεῖ σὲ ἑνότητες ἀντιπροσωπευτικὲς τῶν σύγχρονων ἐρευνητικῶν ἀνησυχιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θέλομε νὰ ἐλπίζομε ὅτι ἡ προβληματικὴ θὰ εἶναι γόνιμη καὶ ἐποικοδομητική. Καὶ μιὰ καὶ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, ἂς θυμίσω, τελειώνοντας, ὅτι ὁ βυζαντινὸς ἐπαγγελματίας, γιὰ νὰ κάνει τὴ δουλειά του μὲ μεγα-

λύτερη εὐχέρεια καὶ ἄνεση, *ἀνακομβωνόταν*, ἔλυνε μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ τὶς θελιές τους τὰ *κομβία*, δηλαδὴ τὶς ταινίες ποὺ κατέληγαν σὲ κόμπους καὶ οἱ ὁποῖες συγκρατοῦσαν τὸ φόρεμά του. Μεταφορικῶς, τὸ ρῆμα *ἀνακομβώνομαι* ἢ *ἀνασκουμπώνομαι*, ὅπως ἔχει σωθεῖ σήμερα μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία στὴ γλώσσα μας, σημαίνει *προετοιμάζομαι, βάζω τὰ δυνατά μου, κάνω κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ καλύτερη ἐκτέλεση τοῦ ἔργου*. Ἀφοῦ λοιπὸν κι ἐμεῖς βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου μας, δὲν μᾶς μένει ἄλλο παρὰ ν' ἀνασκουμπωθοῦμε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸ πρώιμο Βυζάντιο

Χριστιανοὶ γεγαῶτες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
ἐνθάδε ναιετάουσιν ἀπήμονες

(Παλλαδᾶς ὁ Μετέωρος, Εἰς τὰ Μαρίνης)

ANDRÉ GUILLOU

DU PSEUDO-ARISTÉE À EUSÈBE DE CÉSARÉE OU DES ORIGINES JUIVES DE LA MORALE SOCIALE BYZANTINE

Une réflexion sur le savoir du Byzantin moyen, — si tant est que cet homme ait existé —, se heurte au poids de la vie quotidienne, objet concret d'un système de valeurs dominé par les représentations de la misère, de l'injustice, de l'inégalité, de l'inhumanité, chaque jour compensées par le besoin de croire, d'espérer, d'imaginer. La place de l'homme dans le monde terrestre, reflet du monde céleste, le mode par lequel celui-ci se représente son rapport au monde, la place qu'il a reçue dans la société, renvoient à une thématique du salut, dans laquelle le rôle d'acteur déterminant est joué par le détenteur principal ou local du pouvoir, chef d'orchestre responsable de l'harmonie entre les deux mondes, celui d'en-bas et celui d'en-haut.[1]

Fil d'un discours que j'ai récemment commencé et sur lequel je reviens pour préciser l'origine d'un processus, jusqu'ici seulement esquissé, qui me paraît mettre en relief l'apport de la pensée hébraïque à l'éthique byzantine, entendue comme science de la morale sociale.

Le monde d'Eusèbe de Césarée

En entrant à Rome après sa victoire sur Maxence en 312, Constantin aurait chanté le cantique triomphal entonné par Moïse

1. Je renvoie pour l'ensemble à mes deux études récentes, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine. 'Eusébeia': piété. Une réflexion lexicographique», in *The 17th international Byzantine Congress. Major Papers*, New York 1986, 189-209; «Piété filiale, piété impériale», in *Mélanges Pierre Lévêque*, sous-presse. Voir aussi «La liberté de l'homme dans le monde byzantin»,

(*Exode* XV 1-11) après sa victoire remportée grâce à Yahvé sur le Pharaon:

Je célèbre Yahvé; il s'est couvert de gloire,
il a jeté à la mer cheval et cavalier.
Yahvé est ma force et mon chant,
à lui je dois ma délivrance.
Il est mon Dieu et je le glorifie,
le Dieu de mon père et je l'exalte etc.

On sait que ce psaume d'actions de grâces, le premier et le plus célèbre des cantiques que la liturgie chrétienne emprunte à l'Ancien Testament, traite dans toute son ampleur le thème du salut miraculeux que la puissance et la sollicitude de Yahvé assure à son peuple. Tel Pharaon englouti dans la Mer Rouge, Maxence est précipité dans le fleuve avec ses soldats, tandis que Constantin sauve le nouvel Israel de l'impiété et du paganisme. Le modèle de l'empereur et de son peuple pour l'historien Eusèbe de Césarée au IVe siècle de notre ère, — car la narration est de lui —, est d'abord biblique.

«Personne, ni Barbare ni Grec», écrit-il, «n'a jamais initié les hommes à la vérité, sinon notre Sauveur, lui seul, lui qui, en prêchant à toutes les nations de fuir leur ancienne erreur, leur a démontré à toutes abondamment le chemin du retour vers le vrai et seul Dieu de l'univers, la piété envers lui».[2]

Cette vérité, dont parle Eusèbe, c'est l'exacte connaissance du Créateur et le juste culte qui lui revient: «Il ne s'agit pas d'admirer des phénomènes, de célébrer sans les voir et incorporellement des forces invisibles et incorporelles, d'allumer des feux, de sacrifier des béliers ou des taureaux, de croire honorer la divinité par des couronnes, des statues, la construction de temples, mais de le faire par des raisonnements purifiés, des opinions droites et vraies dans le calme de son âme et en imitant Dieu le plus possible par la vertu».[3]

---

in *Les libertés au Moyen Age* (*Festival d'Histoire de Montbrison*), Montbrison 1987, 127-130, et «Le rebelle dans le monde byzantin», in *Colloque E.I.E.-CNRS*, Athènes, sous-presse.

2. *Praeparatio Evangelica* III 13. 25.

3. Ibid. III 13. 24.

L'initiateur «de toutes les nations» à ce «culte raisonnable», juste connaissance et juste louange de Dieu, c'est le Christ: telle est l'orthodoxie, juste notion de Dieu et juste culte à son endroit, distinction entre le créé et l'incréé, qui n'est pas nouvelle (Apologètes, Origène), mais qui laisse apparaître une dimension cosmique importante, vision biblique d'une création profondément marquée par la sagesse divine.

Le pédagogue, pour reprendre l'expression de Clément d'Alexandrie, est universel, car il s'adresse à toutes les nations, et donc si un empereur est à l'image du Verbe son empire embrassera le monde créé. Mais le Verbe va plus loin dans son message culturel, car il enseigne aux hommes leur parenté divine. Lui-même, en effet, doit sa royauté ou son empire à son Père: il est le «Seigneur, Dieu et roi de toutes choses créées, doté par le Père de la domination et de la force, ainsi que de la divinité, de la puissance et de l'honneur»;[4] «il est obéissant aux ordres paternels».[5] Piété filiale du Verbe à l'égard du Père, piété filiale que le Verbe a enseignée aux hommes: «Lui-même, en ne négligeant pas la piété envers son Père, a été pour tous le maître de la connaissance du Père».[6] Le message dépasse les limites de l'Eglise visible: le Verbe s'est manifesté progressivement dans le temps en jetant les «semences de la religion»,[7] jusqu'à ce que se constitue, dans un premier temps, le peuple hébreu; «toutes les nations de la terre furent ainsi préparées et dûment capables de recevoir la connaissance du Père....[8] Alors, le Verbe divin et céleste de Dieu se manifesta lui-même... au temps où commençait l'Empire romain...».[9]

Et la paix découla de la «puissance divine et mystérieuse du Sauveur, car sa prédication mit fin aux discussions entre les nations».[10] Les moeurs se sont civilisées, «les Perses n'épousent plus leur mère», «les Scythes ont abandonné l'anthropophagie à cause

4. *Historia Ecclesiastica* I. II. 3.
5. Ibid. I. II. 5.
6. Ibid. I. II. 7.
7. Ibid. I. II. 24.
8. Ibid. I. II. 23.
9. Ibid. I. II. 23-24.
10. Ibid. I 4. 5.

de la parole du Christ, qui est venue jusqu'à eux».[11] Plus de sacrifices humains, «on n'égorge plus les personnes les plus chères en signe de piété». La piété «éloigne le genre humain... de la monstrueuse bestialité et le prépare à recevoir les croyances philosophiques». Dans toutes les nations, les hommes partout apprennent à «penser sainement et solidement en ce qui concerne la Providence de Dieu».[12] Et cette «vraie religion» n'est pas une foi irrationnelle (*alogos pistis*)», elle est faite de «doctrines sages et profitables» et implique une vie qui lui soit conforme.[13]

Dans cette vue christocentrique et universelle, dans la coïncidence chronologique avec la naissance de l'Empire romain, se trouvent les éléments de la conception politique de l'orthodoxie, qui se concrétise dans le portrait idéalisé de l'empereur Constantin conçu par Eusèbe.

A Maxence, le tyran impie, va être opposé Constantin le Pieux. Et la fin du règne de l'impiété est marqué, — encore la typologie biblique —, par un certain nombre d'événements cosmiques: «Les averses habituelles et les pluies de la saison d'hiver où l'on était refusèrent à la terre leur tribut accoutumé». Rébellion des éléments fidèles à leur Créateur, qui entraîne la famine et l'épidémie. Les peuples eux-mêmes se dressent contre la tyrannie de l'impie et particulièrement les Arméniens: «Ils étaient chrétiens et accomplissaient avec zèle leurs devoirs de piété envers la divinité. L'ennemi de Dieu essaya de les contraindre à sacrifier aux idoles et aux démons, et d'amis qu'ils étaient il les transforma en ennemis et d'alliés en adversaires».[14] Manifestations qui sont des signes de la colère de Dieu: «Il fouettait et convertissait selon les moments son peuple par les épreuves».[15] Evocation de la situation au moment des plaies d'Egypte!

«C'est alors que le pieux Constantin fut suscité par le roi souverain Dieu de l'univers et Sauveur».[16] La divinité nomme son lieutenant, qui reconnaît naturellement sa dépendance, «il a tout

11. Ibid. I 4. 6.
12. Ibid. I 4. 13-15.
13. Ibid. I 6. 3.
14. *Historia Ecclesiastica* IX. VIII. 1-2.
15. Ibid. IX. VIII. 15.
16. Ibid. IX. IX. 1.

à fait conscience du secours venu de Dieu»[17] et ne s'attribue pas le mérite de la victoire. Instrument de la justice divine, l'empereur ne libère pas seulement le nouvel Israel opprimé, mais il châtie les persécuteurs; et une variante du texte d'Eusèbe conclut: «Constantin et Licinius purifièrent d'abord le monde entier de la haine de Dieu et montrèrent parmi les biens dont Dieu leur avait confié sagement l'administration leur amour de la vertu et leur amour de Dieu, leur piété et leur reconnaissance envers la divinité par leur législation en faveur des chrétiens».[18]

C'est le règne de la piété (*eusébeia*) dont Eusèbe fait un tableau éclatant. Non seulement le monde vit en paix et les églises sont restaurées, de nouveaux lieux de culte consacrés, mais les évêques reçoivent couramment des lettres personnelles de l'empereur, sont honorés par lui de distinctions et de riches cadeaux.[19] Telle est la *Pax Byzantina.*

Au centre de celle-ci l'empereur constitue l'archétype du christianisme idéal, qui est une vie de piété et de dévotion, toute entière liée à la volonté de Dieu.[20] La piété du prince comporte la renonciation à tout ce qui est terrestre. Constantin enseigne à ses fils à mettre la piété plus haut que le trône; l'empereur, comme le Christ, est pour ses sujets un maître de vertu, et l'un de ses devoirs est d'amener à Dieu les âmes que celui-ci a confiées.[21] On peut parler ainsi d'un rôle sacerdotal de l'empereur byzantin: il est la tête du peuple de Dieu, si la tête est pieuse, tout le corps le sera; notion qui vient directement de l'Antiquité.

Constantin est donc posé par Eusèbe comme un modèle. Mais, outre cette fonction de maître du christianisme, l'empereur a la responsabilité de l'extension de la chrétienté, Dieu l'a choisi pour cela, et il est prédestiné à être un agent de l'économie du salut dans le monde. Quelle que soit l'étendue de sa piété et de sa religiosité personnelles, — et ceci est essentiel pour notre réflexion —, l'empereur reste un instrument de la volonté de Dieu. Il en est

17. Ibid. IX. IX. 10.
18. Manuscrit ATEM p. 75.
19. *Historia Ecclesiastica* X. II. 2; X. III. 3.
20. *Vita Constantini* 1.3.4; 1.39.3; 2.12 etc. *Laus Constantini* 5.11.
21. *Vita Constantini* 4.52; 1.4-5; 2.19.61; *Laus Constantini* 2.5.

ainsi de l'empereur impie, qui est instrument de la colère divine. Ce qui se dégage de cette dernière notion, proprement biblique, c'est la réalité d'un ministère rempli par celui qui exerce le pouvoir: il exerce une fonction qui ne lui appartient pas, qui lui a été déléguée, et dont il devra rendre compte comme le fait l'intendant d'un grand domaine à son maître ou un fonctionnaire à son chef nommé par l'empereur.

Désacralisation du pouvoir politique, qui ne se fait pas dans le sens d'une sécularisation de ce pouvoir, mais au profit d'une sorte de sanctification de celui-ci, qui remplace l'*imperium* sacré transmis par Rome: le pouvoir politique est la manifestation théophanique de la volonté et de la miséricorde divines dans une obéissance au Créateur, qui a sa racine dans la piété filiale du Christ à l'égard de son Père.

L'empereur est responsable aussi de la prospérité de l'Empire qui lui a été confié: celle-ci sera un signe de la bénédiction divine, tandis que la malédiction aura comme signe l'insuccès. Les réussites de Constantin contrastent à cet égard avec les défaites des princes païens, écrit Eusèbe.[22] Ceci est vrai aussi bien de sa prospérité personnelle, de sa longue vie et de sa mort paisible.[23] Dieu bénit les empereurs pieux et anéantit les tyrans.[24] Constantin a ainsi bénéficié de la récompense (*amoibè*) de Dieu comme salaire de sa piété.[25] Récompense qui est la domination du monde.[26] Le lien entre la diffusion de la foi chrétienne et l'extension géographique de l'Empire, très net, est la base de l'impérialisme byzantin. Confusion évidente entre la confession orthodoxe et l'appartenance à l'Empire, les croyants constituant le nouvel Israel, membres d'un même peuple ils ont le même roi dans le Dieu créateur et ils ont le même lieutenant de Dieu, l'empereur.

La pensée d'Eusèbe sur cette organisation du monde créé restera le principe fondamental de la civilisation byzantine: l'autorité impériale est une notion religieuse et éthique, l'exercice du pouvoir a comme but et comme fin de combattre le mal.

22. *Laus Constantini* 9.1-2.
23. *Vita Constantini* 4.57.
24. Ibid. 1.3.
25. Ibid. 1.6.
26. Ibid. 1.46.

La tradition testamentaire

Ce sont les Hébreux, dit Eusèbe, qui ont conservé et transmis jusqu'à nous cette véritable éthique religieuse, les autres peuples ne l'ont pas connue et se sont mis à adorer les éléments naturels, tombant dans l'erreur polythéïste.[27] Et il ajoute: «On ne trouverait chez aucune nation le moindre équivalent du bien qui nous a été fourni par les Hébreux».[28]

Cette piété s'est transmise chez les Hébreux de génération en génération et l'on trouve à chaque époque dans leur histoire de pieux personnages à qui Dieu s'est révélé.

Avant Moïse certes des personnages se sont distingués par leur piété mais c'est lui qui a institué par une loi la distinction entre pur et impur et fixé les interdits: «Les Hébreux, avant Moïse dans le temps, n'étaient pas soumis à la législation que celui-ci a édictée et suivaient une sorte de religion, librement, sans contrainte, par suite de l'extrême impassibilité de leur âme, ils n'avaient nul besoin de lois pour les régir, mais ils possédaient une connaissance vraie de ce qui se rapporte à Dieu».[29] Il y a donc, pour Eusèbe, une religion naturelle à laquelle s'oppose une religion selon la Loi de Moïse. La religion était transmise oralement jusqu'à lui, avec lui elle est écrite.

Et l'on nous cite ainsi toute une série de modèles dévots en commençant par ceux qui ont vécu avant le déluge.

C'est Enos qui «le premier osa invoquer le nom du Seigneur Dieu, en montrant ainsi ce qu'est réellement le principe rationnel de l'âme, capable et de connaître Dieu et de savoir la piété qu'il faut avoir à l'égard du divin. De ces deux aptitudes, la première doit être la preuve d'une connaissance véritable de Dieu, la seconde, de l'espérance qui se tourne vers le Dieu reconnu».[30]

Après Enos, Enoch et Noé, la triade philonienne,[31] «il y eut encore d'autres hommes remarquables pour leur piété», parmi eux

---

27. *Praeparatio Evangelica* I. 6.2-3.
28. Ibid. VII 1.3.
29. Ibid. VII 6.4.
30. Ibid. VII 8.9.
31. *De Abrahamo* 7-47.

Melchisédech et surtout Abraham qui, bien qu'il ait vécu avant la Loi, fut néanmoins déclaré «juste et pieux s'il en fut» à cause de sa grande foi. C'est ensuite Jacob, athlète et ascète de la piété,[32] Job qui, sans être Juif, «a fait preuve de toutes les perfections», témoin de la vertu parmi les païens, témoin de l'universalité de la piété, enfin Joseph dont «l'âme resplendissait de tempérance, de justice, de réflexion, de courage, mais surtout de la connaissance supérieure et du respect du Dieu de l'univers, dont les parents avaient, dit-on, nourri son âme dès le berceau»,[33] enseignement grâce auquel il se montra «tant par ses actes que par ses paroles un homme religieux et un Hébreu véritable».

Lien entre la connaissance transmise et la piété religieuse, sans cesse affirmée par Eusèbe et commentée par l'exemple de Moïse: législateur, mais avant tout théologien, il a «jeté pour le peuple des Juifs les bases d'une constitution qui était en accord avec la piété, et pour ce faire il s'est servi de la «réflexion théologique transmise depuis ses aïeux jusqu'à lui».[34]

C'est une vraie doctrine qui est le fondement des comportements justes et cette vraie doctrine est celle qui concerne le Dieu créateur. Ce qui est le meilleur dans l'homme «ressemble à Dieu»;[35] «il ne faut donc pas infliger d'outrage impie à l'homme qui est à l'image de Dieu». L'immoralité est impiété parce qu'elle outrage cette image divine. Cette impiété est elle-même «inspirée par les esprits déchus à cause de leur impiété du sort des êtres pieux». Dieu les laisse faire «pour donner de l'exercice aux athlètes de la piété». Mais ils sont à l'origine de l'erreur du polythéïsme, «qui ne diffère en rien de l'athéïsme».[36] Ces esprits déchus désirent être appelés des dieux: c'est à eux que s'adressent l'idolâtrie et les sacrifices, «seuls les Hébreux ont mis toute leur ardeur à s'arracher violemment à leurs tromperies».[37]

L'impiété est donc un outrage à l'image de Dieu dans l'homme, la piété religieuse consiste à retrouver «la nature première de

---

32. *Praeparatio Evangelica* VIII 8.26.
33. Ibid. VII 8.34.
34. Ibid. VII 9.
35. Ibid. VII 10.13.
36. Ibid. VII 16.8.
37. Ibid. VII 16.11.

l'homme». La vie selon la piété, c'est la vie adamique: «C'est vers elle que, de toutes leurs forces, les hommes doivent aspirer à remonter, tous ceux qui ont souci de la vertu. Il nous faut recouvrer la pureté et la ressemblance divines de la substance intellectuelle qui est en nous».[38]

La tradition païenne

Qui ne pense, en esquissant l'idéal de la vertu brossé par Eusèbe, à l'illustre doctrine stoïcienne, qui a conquis, surtout à l'époque romaine, tant de grandes âmes. Née loin d'Athènes, on le sait, cette pensée, étrangère à la fine culture d'un Platon, mais sérieuse et pleine d'ardeur, a introduit dans l'histoire culturelle, au IVe et au IIIe siècle avant notre ère, l'idée de l'absolu avec tous ses risques. Le bien moral est tout, le reste n'est rien, en tout cas n'a aucune mesure avec lui. L'idée générale de ce système, qui doit peut-être beaucoup au vieil Héraclite (VIe s. A.C.), peut se résumer ainsi: l'individuel, le particulier n'a d'existence que dans et par le tout, qui est le monde et le monde lui-même, dans ses incessantes transformations, est conduit par des lois inflexibles, le destin (*hè heimarménè*), qui sont l'expression de la pensée divine, qui est l'âme du monde. L'âme de l'homme est une parcelle de l'âme divine. La raison est dans l'homme la partie directrice; elle seule est capable de saisir les lois de l'ensemble et d'y conformer la conduite de chacun.

Le bonheur (ici sur terre), qui est pour l'individu la fin naturelle de l'action, ne peut être réalisé que par une soumission complète à ces lois universelles du monde, reconnues par la raison. C'est ce qu'on appelle la vertu. Le sage considère la vertu comme le seul bien véritable. Tout le reste, la santé ou la maladie, la richesse ou la pauvreté, est indifférent. Le devoir est la source du parfait bonheur. Quand le sage s'est pénétré de ces idées, il arrive à l'absolue sérénité, condition nécessaire du bonheur. En dehors du devoir et de la sagesse, il n'y a que misère.[39]

---

38. Ibid. VII 18.9-10.
39. M. Simon, *La civilisation de l'antiquité et le christianisme*, Paris 1972, passim.

Le souci de discipline morale et de perfection des Stoïciens rejoignait l'idéal romain traditionnel et il n'est donc pas surprenant que le stoïcisme ait connu dans les premiers siècles du Principat avec Sénèque, l'esclave Epictète et l'empereur Marc-Aurèle lui-même un nouvel éclat, le dernier. Il ne l'est pas non plus que les chrétiens aient parfois reconnu en lui comme un précurseur et qu'on puisse en déceler l'influence sur la terminologie et l'idéologie judéo-chrétiennes; un certain nombre de mots-clefs du stoïcisme sont passés dans le vocabulaire du judaïsme hellénistique et de l'Eglise, le plus souvent, il est vrai, avec une nuance sensiblement différente de celle qu'ils revêtaient dans leur contexte initial.

Ainsi la Providence divine personnifiée apparaît certainement sous l'influence des conceptions stoïciennes dans la littérature judéo-alexandrine des abords de l'ère chrétienne, dans la Sagesse, les livres III et IV des Maccabées, chez Philon et chez Flavius Josèphe. L'éthique chrétienne elle-même, telle qu'elle s'exprime en particulier dans les règles de conduite des épîtres néo-testamentaires, offre des analogies qui ne sont pas de pure forme avec l'éthique stoïcienne.[40]

La Lettre du Pseudo-Aristée

Tout un courant de pensée juive s'efforce très tôt de concilier et d'harmoniser les données de la Révélation biblique et les enseignements des sages du paganisme platoniciens, mais surtout stoïciens. Le foyer principal de cette culture judéo-hellénistique est Alexandrie. C'est un centre bien connu des historiens de l'art. Outre la Septante, qui en est la première manifestation, elle a donné naissance à toute une série d'écrits qui s'échelonnent sur les deux ou trois derniers siècles avant le Christ et les deux premiers siècles de l'ère chrétienne. Les plus notables sont le Livre de la Sagesse dite de Salomon qui a connu une grande fortune, la Lettre du Pseudo-Aristée sur laquelle je vais revenir, et, bien entendu, l'oeuvre très ample de Philon, un contemporain du Christ.

La Lettre de Pseudo-Aristée à son ami Philocrate,[41] écrite pro-

---

40. M. Simon, op. cit., pp. 76-80, 142-144, 198-202.
41. Ed. A. Pelletier [*SC* 89] Paris 1962.

bablement au début du IIe siècle avant Jésus-Christ, a pour objet de raconter dans quelles circonstances, — légendaires —, est née la traduction en grec de la Septante. L'auteur se présente comme un païen qui écrit à un païen, en fait il est juif. Au cours de leur séjour à Alexandrie, soixante-douze sages juifs de Jérusalem, appelés par le roi lagide à traduire la bible en grec, sont invités par le prince à un banquet, durant lequel il pose à chacun une question fondamentale, dit-il, sur la manière de gouverner: demandes et réponses forment une sorte de manuel d'éthique politique ou de miroir des princes particulièrement éloquent pour l'histoire culturelle du IIe siècle avant jusq'au IVe après Jésus-Christ et bien plus tard.[42] La ligne générale de la théorie est exprimée par un philosophe Ménédème, champion socratique de la Providence, qui déclare ceci: «Puisqu'une Providence gouverne l'univers et qu'on admet à bon droit ce fait que l'homme est un être créé par Dieu, il s'ensuit que toute puissance et toute beauté de pensée a son principe en Dieu».[43] Et le roi lagide se réjouit de ce que «ses hôtes soient d'une vertu supérieure et d'une grande intelligence puisque, à ses questions imprévues, ils ont bien répondu en faisant tous de Dieu le principe de leur réponse».[44] L'image du prince qui ressort de ce colloque imaginaire est celle d'un souverain qui assure d'abord à ses sujets une justice prompte et égale pour tous, l'amélioration de leur niveau de vie et la paix, garantie, bien sûr, par des moyens militaires adéquats (troupes, armement), mais conçus comme une source de dissuasion pour un agresseur éventuel;[45] le souverain sera doux, humble, bienfaisant, plein de mansuétude et de générosité même pour ses ennemis.[46] Pour conserver le pouvoir, le mieux qu'il

---

42. J. G. Février, *La date, la composition et les sources de la lettre d'Aristée à Philocrate* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 242] Paris 1924; A. Pelletier, *Flavius Josèphe adaptateur de la lettre d'Aristée. Une réaction atticisante contre la Koinè* [Études et commentaires, 45] Paris 1962; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I [Byzantinisches Handbuch V. 1] Munich 1978, pp. 5, 158; M. Harl, G. Dorival, O. Munnich, *La Bible grecque des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, [Greco 25 du CNRS] Paris 1988.

43. § 201.

44. § 200.

45. § 189, 194, 279, 291.

46. § 253, 263, 227, 190.

puisse faire c'est «d'imiter l'indéfectible miséricorde de Dieu; car, en usant de magnanimité et en châtiant les coupables avec plus d'indulgence qu'ils ne le méritent, il les convertira du mal et les amènera au repentir».[47] En agissant ainsi, il ne peut connaître l'échec.[48]

Ses loisirs seront occupés surtout par la lecture, les récits de voyages écrits à l'intention des souverains, dans lesquels il apprendra à gouverner,[49] les jeux du théâtre, du moins ceux qui respectent les convenances morales,[50] les banquets «en y recevant les hommes de science capables de suggestions utiles pour le royaume et pour la vie des sujets, car ces hommes-là sont aimés de Dieu, parce qu'ils ont formé leur intelligence aux plus belles pensées».[51]

Mais le prince est aussi membre d'une cellule familiale: il montrera donc de la reconnaissance à son père et à sa mère,[52] prendra grand soin de l'éducation de ses enfants,[53] et, tenant compte que «la nature féminine est effrontée, a tôt fait d'en venir aux actes pour parvenir à ses fins, a de faciles volte-face pour des motifs futiles et, par tempérament, est naturellement faible, le prince traitera son épouse «avec une saine méthode en évitant de provoquer sa colère».[54]

Droits et devoirs du prince sont, en conclusion, régis ensemble par l'antique mesure (*métriotès kalon*): «La plupart des gens» dit un des Juifs interrogés, «sont portés par nature au manger, au boire et aux plaisirs; les rois, eux, le sont à conquérir des territoires... En bref, dans tous les domaines le bien c'est la mesure. Alors, ce que Dieu t'offre, prends-le et conserve-le; quant aux biens hors de portée, ne les convoite pas».[55] Et un autre de préciser: «La philosophie consiste à raisonner correctement sur chacun

47. § 188.
48. § 230, 233.
49. § 283.
50. § 284.
51. § 286-287.
52. § 228.
53. § 248.
54. § 250.
55. § 223.

des événements qui arrivent et au lieu de se laisser emporter par ses impulsions, à considérer les dommages qui résultent des passions et à accomplir comme il faut le devoir du moment, en restant dans la mesure. Et pour obtenir cette maîtrise, il faut prier Dieu».[56]

Première vertu fondamentale du souverain donc la mesure, c'est la philosophie, la raison, obtenue de la divine Providence, seconde vertu, la première morale, la piété (*eusébeia*), «sorte de beauté souveraine» dont la force réside dans l'amour (*agapè*), «lui-même don de Dieu».[57] Et c'est avec le Pseudo-Aristée que le mot «amour» entre dans la littérature religieuse des Juifs en devenant le mobile intérieur de la piété. On sait l'importance que ce terme prendra dans le Nouveau Testament, spécialement chez saint Jean et chez saint Paul: «Demeurent la foi, l'espérance, l'amour; mais la plus grande de ces choses c'est l'amour», dit Paul aux Corinthiens,[58] «nous avons reconnu l'amour que Dieu a pour nous et nous y avons cru. Dieu est amour: celui qui demeure dans l'amour demeure en Dieu et Dieu demeure en lui», écrit Jean.[59] Et ces phrases deviennent des maximes de la littérature byzantine.

Conclusion

Personne ne met en doute aujourd'hui les emprunts directs et nombreux faits à la lettre du Pseudo-Aristée, dont l'authenticité n'a jamais été mise en question, par les écrivains qui l'ont suivi, je parle de la légende de la traduction de la Septante: Philon d'Alexandrie adapte librement le texte d'Aristée, sans mentionner l'auteur,[60] Flavius Josèphe le démarque sans vergogne et y renvoie le lecteur pour d'éventuels compléments,[61] Clément d'Alexandrie au IIe siècle lui fait de nombreux emprunts,[62] enfin Eusèbe, avant de nombreux autres, en recopie littéralement des passages.[63]

---

56. § 256.
57. § 229.
58. 1 *Cor.* 13.13.
59. 1 *Jean* 4.16.
60. *De Vita Mosis* I 26-44.
61. A. Pelletier, op. cit., p. 179 note 2 par exemple.
62. *Stromates* I 22, par exemple.
63. *Praeparatio Evangelica* VIII 1.

Mais le manuel de morale sociale constitué par le colloque du banquet, résumé par Flavius Josèphe, apparemment ignoré par les autres auteurs qui connaissent et utilisent la «lettre» mais ne le citent pas, semblerait avoir été totalement ignoré par les commentateurs. Il faut penser, tout au contraire, que sa doctrine était depuis longtemps passée dans la vision commune du monde. Eusèbe, par exemple, eut-il pu ignorer une partie du texte qu'il utilisait!

Une preuve formelle de la notoriété anonyme de notre texte et des notions qu'il véhiculait se trouve avec évidence dans le fait que le même miroir des princes avec la maîtrise de soi, la libéralité, la mansuétude, l'esprit de justice, la recherche du bonheur pour les sujets[64] est décrit dans la Bibliothèque Historique de Diodore de Sicile, qui compila son encyclopédie au Ier siècle de l'Empire romain. Diodore et le Pseudo-Aristée ont-ils eu recours l'un et l'autre à une source commune, puisqu'ils citent tous deux Hécatée d'Abdère, un moraliste fantaisiste qui écrit un volume sur l'Egypte sous le règne du premier Ptolémée.[65] On a découvert aussi dans la «lettre» des traces de Sophocle et d'Hérodote, mais il s'agit d'influences très superficielles, le fond de la morale politique et sociale demeurant nettement juif. Je prends un dernier parallèle: «Puisque tout le monde lui obéit et que personne ne lui fait d'opposition, quel sujet aurait-il jamais de se mettre en colère?», dit le Pseudo-Aristée, «Tu gouvernes avec de grands ménagements, car tu n'as qu'à vouloir et ta puissance est là», dit le Livre de la Sagesse,[66] l'oeuvre d'un Juif hellénisé qui semble avoir écrit vers le milieu du Ier siècle avant notre ère.

Le portrait, classique à Byzance, du futur saint empereur Constantin est né, je pense, pour une grande part chez les Juifs des bords du Nil.

---

64. Aristée § 31.
65. Ibid. § 253.
66. 12.18.

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Οι *βένετοι στασιώτες* στην εποχή του Ιουστινιανού

Το καθημερινό είναι συνηθισμένο και γνωστό· δεν αποτελεί είδηση και έτσι στις πηγές μας οι πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών σπανίζουν. Οι λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής τότε τραβούν την προσοχή, όταν αλλάζουν ή όταν υπάρχει πρόθεση να αλλάξουν, οπότε και γίνονται αντικείμενο κριτικής. Αυτή είναι η περίπτωση των πατερικών κειμένων, από τις πιο πλούσιες και αξιόλογες πηγές που έχουμε, για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. Οι Πατέρες της Εκκλησίας καυτηριάζοντας την κοινωνική και οικονομική ανισότητα της εποχής τους δεν περιορίζονται σε μία θεωρητική κριτική, αλλά κάνουν συγκεκριμένες αναφορές στη σύγχρονή τους κοινωνική πραγματικότητα.

Για την πρωτοβυζαντινή εποχή μία άλλη πολύ σημαντική πηγή για την καθημερινή ζωή είναι τα *'Ανέκδοτα* του Προκόπιου.[1] Τα *'Ανέκδοτα* είναι μία ανεξάντλητη πηγή από πληροφορίες για κάθε πτυχή της ζωής, της συμπεριφοράς και της νοοτροπίας των Βυζαντινών, από το πώς κουρεύονται μέχρι ποιες είναι οι αντιλήψεις τους γύρω από τον έρωτα, το γάμο,[2] την εξουσία, το Θεό. Κι αυτό γιατί στα *'Ανέκδοτα* έχουμε και την αλλαγή και την κριτική, τους δύο εκείνους παράγοντες που χρειάζονται, για να στραφεί η προσοχή μας στα θέματα της καθημερινής ζωής: Ο Προκόπιος ασκεί αρνητική κριτική στις αλλαγές που επέφερε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α'. Ενώ οι άλλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες εμφανίζονται ως φύλακες και υπερασπιστές

1. Προκόπιος Καισαρείας, *'Ανέκδοτα*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis, Opera omnia*, III, Λιψία 1963. Νεότερη κριτική έκδοση με εισαγωγή και μετάφραση στη ρουμανική από τον H. Mihaescu, *Procopius din Caesarea, Istoria secretă* (Scriptores byzantini, VIII) Βουκουρέστι 1972. Πρόσφατη νεοελληνική μετάφραση από την Αλόη Σιδέρη, *Προκοπίου Καισαρέως Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, Αθήνα 1988.

2. Βλ. εργασία μου που θα δημοσιευτεί στον επόμενο τόμο των *Βυζαντινών*.

της παράδοσης, της τάξης, του κόσμου, ο Ιουστινιανός έρχεται να αντικαταστήσει όλα αυτά, καταγγέλλει ο Προκόπιος, με τη σύγχυση, την αταξία και την ακοσμία.[3] Η κύρια κατηγορία[4] που απευθύνει ο Προκόπιος στον Ιουστινιανό, είναι ότι ο αυτοκράτορας ήταν *νεωτεροποιὸς*[5] και *διαφθορεὺς τῶν εὖ καθεστώτων*.[6]

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς και γιατί ο Ιουστινιανός προχώρησε στην αλλαγή. Για τον Προκόπιο η απάντηση είναι απλή· γιατί η εξουσία είχε περάσει στους Βένετους. Ο Ιουστινιανός, όπως και η γυναίκα του η Θεοδώρα, υποστήριζε τους Βένετους[7] και μαζί μ' αυτούς ή μάλλον, κάνει τη διευκρίνιση ο Προκόπιος, μαζί με τους στασιώτες των Βένετων[8] ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα έφεραν τα πάνω κάτω στην αυτοκρατορία.[9] Όταν οι στασιώτες των Πράσινων[10] είδαν την εύνοια του Ιουστινιανού προς τους στασιώτες των Βένετων, αντέδρασαν και η αντίδρασή τους γινόταν όλο και πιο έντονη, λέει ο Προκόπιος, καθώς έβλεπαν ότι στους Βένετους είχε δοθεί απεριόριστη ελευθερία, ενώ οι

---

3. Για τη σημασία που έχει για τον Προκόπιο η διατήρηση της τάξης, βλ. Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, Λονδίνο 1985, σ. 239 κ.ε.

4. Κύρια από την άποψη ότι είναι η πιο γενική.

5. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 8.26.

6. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 6.21: *Καὶ φυλάσσειν μὲν τῶν καθεσταμένων οὐδὲν ἠξίου, ἅπαντα δὲ νεοχμοῦν ἐς ἀεὶ ἤθελε, καὶ τὸ ξύμπαν εἰπεῖν, μέγιστος δὲ οὗτος ⟨ἦν⟩ διαφθορεὺς τῶν εὖ καθεστώτων*. Πρβ. και Β. Rubin, «Prokopios von Kaisareia», *RE* XXIII 1, 348-49.

7. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.1: *Τοῦ δὲ δήμου ἐκ παλαιοῦ ἐς μοίρας δύο διεστηκότος, ὥσπερ μοι ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λόγοις ἐρρήθη, μίαν αὐτὸς τὴν Βενέτων ἑταιρισάμενος, ἥ οἱ καὶ τὸ πρότερον κατεσπουδασμένη ἐτύγχανε, ξυγχεῖν τε καὶ ξυνταράξαι ἅπαντα ἴσχυσε. Καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐς γόνυ ἐλθεῖν Ρωμαίοις τὴν πολιτείαν πεποίηκεν*. Βλ. και Ιωάννη Μαλάλα, *Χρονογραφία* (έκδ. Dindorf, *CSHB*) 425.8: *ἔχαιρε δὲ τῷ Βενέτῳ μέρει.*

8. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.2: *Οὐχ ἅπαντες δὲ οἱ Βένετοι ἐπισπέσθαι τῇ τοῦ ἀνδρὸς γνώμῃ ἔγνωσαν, ἀλλ' ὅσοι στασιῶται ὄντες ἐτύγχανον.*

9. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 9.32-33: *Ξὺν αὐτῇ (Θεοδώρᾳ) τοίνυν πολλῷ ἔτι μᾶλλον τὸν δῆμον διέφθειρεν οὐκ ἐνταῦθα μόνον, ἀλλὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ρωμαίων ἀρχήν. Ἄμφω γὰρ μοίρας τῆς Βενέτων ἐκ παλαιοῦ ὄντες ἐν πολλῇ ἐξουσίᾳ τούτοις δὴ τοῖς στασιώταις τὰ ἐς τὴν πολιτείαν πράγματα ἔθεντο*· βλ. και *'Ανέκδοτα* 7.6-7.

10. Για τη στάση του Προκόπιου απέναντι στους δήμους ο Β. Rubin, Prokopios von Kaisareia 533, πιστεύει ότι ο Προκόπιος δείχνει ορισμένες φορές κάποια συμπάθεια προς τους Πράσινους αλλά γενικά (ό.π. 379) ότι η στάση του ιστορικού απέναντι στους δήμους είναι αρνητική· το τελευταίο πιστεύει και η Averil Cameron, *Procopius* 76. Αντίθετα ο F. H. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*,

ίδιοι καταδιώκονταν από τις αρχές.[11] Τότε όμως, μας πληροφορεί ο Προκόπιος, και ο Ιουστινιανός φανάτισε και ερέθισε τους Βένετους: *τοὺς Βενέτους αὐτοῦ ῥιπίζοντος καὶ διαφανῶς ἐρεθίζοντος ἅπασα κατ' ἄκρας ἡ Ρωμαίων ἀρχὴ ἐκινήθη ὥσπερ σεισμοῦ ἢ κατακλυσμοῦ ἐπιπεσόντος ἢ πόλεως ἑκάστης πρὸς τῶν πολεμίων ἁλούσης. Πάντα γὰρ ἐν ἅπασι ξυνεταράχθη καὶ οὐδὲν ἐφ' ἑαυτοῦ ἔμεινεν, ἀλλ' οἵ τε νόμοι καὶ ὁ τῆς πολιτείας κόσμος ξυγχύσεως ἐπιγενομένης ἐς πᾶν τοὐναντίον ἐχώρησεν.*[12] Και πρώτα πρώτα, συνεχίζει ο Προκόπιος, οι στασιώτες άλλαξαν τον τρόπο που έκοβαν τα μαλλιά τους και τα γένια τους, για να υιοθετήσουν έναν άλλο πού ήταν διαφορετικός από αυτόν που ακολουθούσαν οι άλλοι Ρωμαίοι: *ἀπεκείροντο γὰρ τὴν κόμην οὐδὲν ὁμοίως τοῖς ἄλλοις Ρωμαίοις.* Το μουστάκι τους και τη γενειάδα τους δεν τα πείραζαν καθόλου, ενώ τα μαλλιά τους τα έκοβαν μπροστά μέχρι τους κροτάφους και πίσω τα άφηναν μακριά.[13] Και στη συνέχεια, προσθέτει ο Προκόπιος, οι στασιώτες άλλαξαν και την ενδυμασία τους που έγινε πολύ πιο εντυπωσιακή.[14]

Οι μελετητές που σχολιάζουν το χωρίο αυτό του Προκόπιου, αποδίδουν την περιγραφή αυτή γενικά στους στασιώτες, Πράσινους και Βένετους.[15] Αντίθετα η άποψή μου είναι, ότι η περιγραφή αυτή αναφέρεται μόνον στους βένετους στασιώτες κι αυτό (α) γιατί το σχετικό χωρίο ανήκει στην ενότητα που περιγράφει τη δράση των βένετων σιασιωτών, αλλά και (β) γιατί έρχεται ως επεξήγηση της μεθόδου που ακολούθησε ο

Μόναχο 1971, σ. 21-22 και 25-26 πιστεύει ότι ο Προκόπιος δεν είναι εχθρικός προς τους δήμους και ότι δείχνει μια ολοφάνερη συμπάθεια προς τους Πράσινους με τους οποίους συνδέεται από τη μια μεριά εξαιτίας της καταγωγής του από την Ανατολή και από την άλλη εξαιτίας τού ότι ο δήμος των Πράσινων ήταν ο χώρος που συγκέντρωνε όλους τους δυσαρεστημένους με την πολιτική του Ιουστινιανού.

11. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.4-5.
12. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.6-7.
13. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.8-10.
14. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.11-14.
15. R. Guilland, «Les factions à Byzance», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 10 και του ίδιου, «Etudes sur l'hippodrome de Byzance. A propos du chapitre 69 du livre I du Livre des Cérémonies. Les courses à Byzance», *Bsl* 23 (1962) 211. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Οξφόρδη 1976, σ. 76. Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance. 4e-7e siècles* (Civilisations et Societés, 48) Παρίσι 1977, σ. 227. Averil Cameron, *Procopius* 76. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Α', *Ιστορία πρωίμου βυζαντινής περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 374.

Ιουστινιανός, για να *ρiπίσει* και να *ερεθίσει* τους βένετους στασιώτες του. Αποκτώντας οι βένετοι στασιώτες ιδιαίτερη εμφάνιση αναδεικνύονται σε ομάδα που διακατέχεται από την επιθυμία να κάνει εμφανή την ιδεολογική της ταυτότητα και να εργαστεί, να αγωνιστεί για τη διάδοση και την εφαρμογή της ιδεολογίας της.[16] Και νομίζω, θα ήταν αδιανόητο να δεχτούμε ότι Πράσινοι και Βένετοι που έχουν διαφορετικούς κοινωνικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς, ότι θα ήταν δυνατόν να εμφανίζονται με κοινή ενδυμασία.[17]

Οι στασιώτες αντιμετωπίζονται συνήθως από τους νεότερους ερευνητές ως τα ταραχοποιά εκείνα στοιχεία που κάθε εποχή έχει να επιδείξει.[18] Ωστόσο όμως νομίζω ότι υπάρχουν στοιχεία και σημεία που δεν μας επιτρέπουν να κάνουμε αποδεκτή την άποψη αυτή:

Το ξεχωριστό σχήμα που αποκτούν οι βένετοι στασιώτες δε μας επιτρέπει να τους θεωρήσουμε ως απλά ταραχοποιά άτομα· με την ξεχωριστή τους αυτή εμφάνιση οι βένετοι στασιώτες θέλουν να υπογραμμίσουν την ιδεολογική τους ταυτότητα. Οι βένετοι στασιώτες είναι ο φορέας της νέας ιδεολογίας που εμπνέει τον Ιουστινιανό και την πολιτική του.[19]

---

16. Πρβ. παρατήρηση της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α', *324-610*, Αθήνα 1975, σ. 264 ότι ο Ιουστινιανός «ενσυνειδήτως επεδίωξε να χρησιμοποιήση ως κομματικόν όργανον τους δήμους, εν προκειμένω τον δήμον των Βενέτων».

17. Οι μελέτες των Th. Uspenskij, G. Yaret, G. Manojlović, A. P. Djakonov και M. V. Levčenko, τόνισαν την πολιτική και κοινωνική σημασία των βυζαντινών δήμων, έδειξαν τις μεταξύ τους διαφορές και αποτέλεσαν τη βάση για τις εργασίες που ακολούθησαν. Ο Cameron, *Circus Factions*, δεν αναγνωρίζει στους δήμους πολιτικούς ή ιδεολογικούς στόχους ούτε ταξικές ή θρησκευτικές διαφορές. Τις απόψεις του Cameron αποδέχεται και ο A. S. Fotiou, «Byzantine Circus Factions and their Riots», *JÖB* 27 (1978) 1-17. Για την πολιτική σημασία όμως των δήμων βλ. F. Winkelmann, «Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreits», *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, έκδ. Helga Köpstein - F. Winkelmann, Βερολίνο 1976, σ. 101-119. Διονυσία Μισίου, «Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο». *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, σ. 57-69 και της ίδιας, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α' και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 217 κ.ε. Για τους βυζαντινούς δήμους βλ. και πιο κάτω την ανακοίνωση του R. Browning, σ. 419-426. Βλ. και πιο κάτω.

18. Cameron, *Circus Factions* 75 και 77. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Α', 274.

19. Βλ. πιο πάνω, σημ. 16. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και πιο κάτω.

Και αυτό ακριβώς είναι το δεύτερο σημείο που δε μας επιτρέπει να αποδεχτούμε την άποψη, ότι οι στασιώτες είναι απλά ταραχοποιά στοιχεία· η ερμηνεία αυτή δε λαμβάνει υπόψη της ότι οι στασιώτες και στην προκειμένη περίπτωση οι στασιώτες των Βένετων, δεν δρούσαν ανεξάρτητα και ατομικά αλλά συλλογικά και ως όργανα του αυτοκράτορα, ο οποίος είναι και ο *προστάτης* τους.[20]

Η σχέση του Ιουστινιανού με τους Βένετους χρονολογείται, όπως μας πληροφορεί ο Προκόπιος,[21] πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο και όπως μαθαίνουμε από το *Περὶ βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο Ιουστίνος όφειλε την αναγόρευσή του στην υποστήριξη του δήμου των Βένετων.[22] Βέβαια τελικά στην εκλογή του Ιουστίνου συναίνεσαν και οι Βένετοι και οι Πράσινοι,[23] όμως οι Βένετοι ήταν εκείνοι που είχαν αντιδράσει και είχαν ματαιώσει την υποψηφιότητα του τριβούνου Ιωάννη, που είχε προηγηθεί.[24] Πίσω από όλες αυτές τις παρασκηνιακές ενέργειες που κατέληξαν στην ανάρρηση του Ιουστίνου στον αυτοκρατορικό θρόνο, βρισκόταν ο Ιουστινιανός,[25] ο οποίος επίσης είχε προταθεί ως νέος αυτοκράτορας και που τελικά έκρινε πως ήταν συμφερότερο να παραιτηθεί υπέρ του θείου του Ιουστίνου.[26]

Αλλά και στην περίπτωση που οι νεότεροι ερευνητές λαμβάνουν υπόψη τη σχέση του Ιουστινιανού με τους Βένετους, ερμηνεύουν το φαινόμενο με σημερινά δεδομένα, χωρίς να προσπαθήσουν να το εντάξουν

---

20. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.41-42: *προστάτης τῶν στασιωτῶν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς καθίστασθαι οὐδαμῇ ἀπηξίου· χρήματά τε γὰρ μεγάλα τοῖς νεανίαις τούτοις προΐετο, καὶ πολλοὺς μὲν ἀμφ' αὐτὸν εἶχε, τινάς δε αὐτῶν ἔς τε τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ ἄλλα ἀξιώματα καλεῖν ἐδικαίου·* βλ. και 7.1-2 καὶ 6-7 και 9.32-33. Βλ. και Μισίου, Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο 57-69 γενικά για τη σχέση δήμων και αυτοκράτορα.

21. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.1: *μίαν αὐτὸς τὴν Βενέτων ἑταιρισάμενος, ἥ οἱ καὶ τὸ πρότερον κατεσπουδασμένη ἐτύγχανε* και 9.33 *ἄμφω γὰρ μοίρας τῆς Βενέτων ἐκ παλαιοῦ ὄντες.*

22. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* (ἐκδ. Reiske, *CSHB* I 93) (426.3 κ.ε.). Πρβ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Αθήνα 1956, σ. 44 κ.ε.

23. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (428.17-18): *συνήνεσαν ἐπ' αὐτῷ καὶ Βένετοι καὶ Πράσινοι.*

24. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (427.14-19). Βλ. και A. A. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mas. 1980, σ. 68 κ.ε.

25. Βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 371.

26. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (428.5-7).

μέσα στην κοινωνία και την πολιτική του 6ου αιώνα: «Με την πείρα που έχουμε σήμερα, λέει ο C. Mango, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε αυτές τις συμμορίες από νεαρούς με μακριά μαλλιά, ντυμένους επίτηδες με βαρβαρικό τρόπο, που συμπλέκονται μεταξύ τους, όταν δεν κακοποιούσαν αθώους πολίτες».[27] Το ίδιο κάνει και ο A. Cameron, όταν αποδίδει την ιδιαίτερη ενδυμασία και εμφάνιση των στασιωτών σε νεανικούς εκκεντρισμούς.[28]

Τέλος οι ερμηνείες αυτές, αναγνωρίζοντας ως κύριο χαρακτηριστικό των στασιωτών την εγκληματικότητα και τη βία,[29] δεν ξεφεύγουν από την εικόνα που θέλει να μας δώσει ο Προκόπιος για τους βένετους στασιώτες. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι τα *Ἀνέκδοτα* είναι ένας λίβελλος[30] και ότι ο Προκόπιος μας δίνει μία συγκεκριμένη εικόνα της εποχής του, τη δική του, που υπαγορεύεται από την αντιπολιτευτική του θέση, που είναι ταυτόχρονα και η θέση της συγκλητικής τάξης και των Πράσινων που κυρίως θίγονται από την πολιτική και τα μέτρα του Ιουστινιανού.[31]

Νομίζω ότι για την ώρα μπορούμε να μείνουμε στη διατύπωση της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, ότι ο Ιουστινιανός ήταν ο αυτοκράτορας εκείνος «που ενσυνειδήτως επιδίωξε να χρησιμοποιήσει ως κομματικό όργανο τους δήμους, εν προκειμένω τον δήμο των Βενέτων».[32]

Κύριο στοιχείο της ξεχωριστής εμφάνισης που απέκτησαν οι βένε-

---

27. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 67 (ελλ. μετφρ., Αθήνα 1988, σ. 85-86).

28. Cameron, *Circus Factions* 6.

29. Ο Mango, *Byzantium* 67 (ελλ. μετφρ. σ. 85) κάνει λόγο για τραμπούκους του ιπποδρόμου: «the hippodrome thugs».

30. Ο B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Βερολίνο 1960, σ. 240 χαρακτηρίζει το έργο «Schale des Zorns». Πρβ. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 18: «Als Pamphlet steht das Werk grundsätzlich im Dienste der Diffamierung».

31. Βλ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 349-354, Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 21 κ.ε., Z. V. Udal'cova, *Ideīno-politicheskaya bor'ba v rannei Vizantii po dannym istorikov IV-VIIvv.*, Μόσχα 1974, σ. 171-3. Πρβ. Averil Cameron, *Procopius* 49 κ.ε. και 264. Βλ. και πιο πάνω σημ. 11 για τη σχέση του Προκόπιου με τον δήμο των Πράσινων.

32. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 264. Βλ. και R. Browning, «Ο αιών του Ιουστινιανού», στην *ΙΕΕ*, Ζ', σ. 152-53. Πρβ. και Patlagean, *Pauvreté économique* 228. Για τους δήμους στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Α' βλ. Vasiliev, *Justin the First* 115 κ.ε.

τοι στασιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού,[33] ήταν η μακριά γενειάδα, μια και όπως είδαμε, αυτό δεν αποτελούσε συνήθεια των Ρωμαίων (= Βυζαντινών).[34] Ας σταθούμε λίγο περισσότερο στο στοιχείο αυτό.

Οι αρχαίοι Έλληνες έτρεφαν γενειάδα, την οποία μάλιστα θεωρούσαν στολίδι του άντρα, το κατεξοχήν αντρικό σύμβολο. Από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου αρχίζει η συνήθεια του ξυρίσματος η οποία και διαδόθηκε και επεκράτησε σε όλη την ελληνιστική περίοδο.[35]

Οι Ρωμαίοι στα χρόνια της δημοκρατίας το είχαν ντροπή να αφιερώνουν χρόνο για την περιποίησή τους. Η συνήθεια του ξυρίσματος ίσως εγκαινιάστηκε από τον Σκιπίωνα τον Αφρικανό, διαδόθηκε όμως στα χρόνια της δικτατορίας, που δείχνει, όπως έχει ήδη λεχθεί, ότι «το πνεύμα του ελληνιστικού πολιτισμού, από το οποίο παρά τη θέλησή της εμπνεόταν, είχε επεκτείνει την επίδρασή του από τα θεμέλια του πολιτικού καθεστώτος στις πιο μικρές λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής».[36]

Η διαδικασία του ξυρίσματος είχε πάρει για τους Ρωμαίους τη μορφή καθήκοντος, από το οποίο και παραιτούνταν μόνον σε περίπτωση πένθους, και ιδιαίτερα εθνικού πένθους, ύστερα δηλ. από μία μεγάλη ήττα του ρωμαϊκού στρατού, ή όταν ήθελαν να εκφράσουν διαμαρτυρία τους.

Θα πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι το ξύρισμα ήταν μία συνήθεια της ανώτερης μόνον τάξης. Βέβαια, τόσο στη Ρώμη όσο και στις άλλες πόλεις, υπήρχαν άφθονα κουρεία στα οποία σύχναζαν άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων, ενώ υπαίθρια κουρεία εξυπηρετούσαν μια πιο

---

33. Ότι η αλλαγή αυτή συντελείται στην εποχή του Ιουστινιανού έχει παρατηρήσει και η Patlagean, *Pauvreté économique* 227.

34. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.8.

35. Για την ιστορία της γενειάδας βλ. J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Λιψία 1886, ανατ. Darmstadt 1964, II, σ. 597 κ.ε. Λήμμα Bart και Barbier στην *RE* III 1, 30-34 και 3.4. Κ. Καλλίνικος, «Κόμη και γένειον παρὰ τοῖς κληρικοῖς», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 13 (1914) 219 κ.ε. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', Αθήνα (χ.χ.) σ. 357 κ.ε. U. v. Willamowitz-Moellendorff, J. Kromayer και A. Heisenberg, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Bis zum Ausgang des Mittelalters* (Die Kultur der Gegenwart. Teil II Abteilung IV_1), Λιψία-Βερολίνο [2]1923, σ. 195 κ.ε. J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Παρίσι 1941 (= Κ. Παναγιώτου, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1971, σ. 200 κ.ε.). F. R. Cowell, *Everyday Life in Ancient Rome*, Praisley 1966, σ. 66 κ.ε. Για τους Εβραίους, των οποίων τους εξωτερικούς τύπους αντέγραψε ο ανατολικός χριστιανισμός, βλ. Καλλίνικο, Κόμη και γένειον 220-223 και Ντανιέλ Ροπς, *Η καθημερινή ζωή στην Παλαιστίνη στους χρόνους του Ιησού*, Αθήνα 1988, σ. 361 κ.ε.

36. Carcopino, *ό.π.*, μετφρ. σ. 205.

λαϊκή πελατεία. Όλοι αυτοί όμως πήγαιναν στα κουρεία για μια γενική περιποίηση της κόμης, δηλ. κούρεμα μαλλιών και γενειάδας, ενώ το ξύρισμα και πολύ περισσότερο το καθημερινό ξύρισμα ήταν αποκλειστικότητα της ανώτερης τάξης.

Με το ελαττωματικό υλικό και την απλοϊκή τεχνική που διέθεταν οι Ρωμαίοι, ήταν αδύνατο να ξυρίζεται κανείς μόνος του, αλλά ήταν υποχρεωμένος να παραδίδεται στα έμπειρα χέρια των ειδικών, των τονσόρων, που έπρεπε να διαθέτουν μία ιδιαίτερη επιδεξιότητα και να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί. Διαφορετικά ήταν πολύ εύκολο να προκαλέσουν πληγές στο πρόσωπο του πελάτη τους. Χαρακτηριστικά ο Μαρτιάλης αναφέρει ότι απ' όλα τα ζώα το πιο έξυπνο είναι ο τράγος που ζει με τη γενειάδα του αποφεύγοντας έτσι το δήμιο.[37]

Οι πιο φημισμένοι κουρείς ήταν συγχρόνως γνωστοί και για τη βραδύτητά τους, που εξασφάλιζε εξάλλου και το αναίμακτο ξύρισμα. Συνηθισμένο αστείο της εποχής ήταν ότι, ώσπου να τελειώσει το ξύρισμα, στο μάγουλο του πελάτη φύτρωνε καινούρια γενειάδα. Ο Αύγουστος, που δεν ήθελε ούτε μία μέρα να περάσει χωρίς να έχει ξυριστεί, την ώρα που τον περιποιόταν ο κουρέας του, έπαιρνε κάτι για να γράψει ή να διαβάσει, ώστε να μην πάει χαμένος τόσος χρόνος.

Παράλληλα το ξύρισμα χρεωνόταν και ακριβά, και στις *Σάτιρες* του Γιουβενάλη εμφανίζεται συχνά ο τύπος του κουρέα που χάρη στα πλούτη που του εξασφαλίζουν τα έσοδα του επαγγέλματός του, ανεβαίνει στις υψηλότερες κοινωνικές βαθμίδες.

Το ξύρισμα απαιτούσε λοιπόν χρόνο και χρήμα που μόνον οι άντρες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων μπορούσαν να διαθέσουν. Αλλά ακόμη και για αυτούς η διαδικασία του ξυρίσματος δεν ήταν πολύ ευχάριστη. Έτσι όταν ο αυτοκράτορας Αδριανός αποφάσισε να αφήσει γενειάδα, για να καλύψει μάλλον κάποια ουλή που είχε στο πρόσωπό του, βρήκε αμέσως μιμητές. Για πάνω από 150 χρόνια οι ρωμαίοι αυτοκράτορες με λίγες εξαιρέσεις όπως ο Καρακάλας ή ο Ελεγάβαλος, τρέφουν γένια.

Από τον Μ. Κωνσταντίνο οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ακολουθούν τη ρωμαϊκή συνήθεια και ξυρίζονται, με εξαίρεση τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος όμως ήταν λάτρης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και αυτοκράτορας φιλόσοφος· και σ' όλη αυτή την περίοδο οι φιλόσοφοι ποτέ δεν έπαψαν να φέρουν γενειάδα.[38]

---

37. Μαρτιάλης XI 84· πρβ. Carcopino, *ό.π.*, μετφρ. σ. 206 και 209.

38. Πρβ. τις παροιμίες *ἐκ πώγωνος σοφός* και *πωγωνοτροφία φιλόσοφον ποιεῖ*.

Εκτός όμως από τον Ιουλιανό όλοι οι άλλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες από τον Μ. Κωνσταντίνο, όπως και γενικά τα μέλη της ανώτερης βυζαντινής τάξης ξυρίζονται, και η γενειάδα είναι ένα εμφανές στοιχείο των κοινωνικών διακρίσεων της εποχής. Και μάλλον αυτός ήταν ο κύριος λόγος που από τη μεριά των μοναστικών και εκκλησιαστικών κύκλων υπήρχε μία έντονη κριτική κατά του ξυρίσματος.[39]

Ύστερα από όσα είπαμε ως τώρα, μπορούμε, νομίζω, να προχωρήσουμε στην υπόθεση, ότι η γενειάδα των βένετων στασιωτών είχε μία ιδιαίτερη σημασία· έδειχνε τη διαμαρτυρία των βένετων στασιωτών προς την υπάρχουσα κοινωνική δομή και ότι οι βένετοι στασιώτες τάσσονταν με τις κατώτερες τάξεις της αυτοκρατορίας.[40] Η υπόθεση αυτή ενισχύεται μέσα στην επόμενη περίοδο.

Με το θάνατο του Ιουστινιανού η εξουσία πέρασε στους Πράσινους. Οι Βένετοι θα ξανακερδίσουν την εξουσία με την επανάσταση του Φωκά το 602.[41]

Στη διδακτορική μου διατριβή εξέτασα την επανάσταση του Φωκά όπως την είδαν οι αντίπαλοί του, οι συγκλητικοί κύκλοι, οι οποίοι και τον εκθρόνισαν, για να ανεβάσουν στο θρόνο τον Πράσινο Ηράκλειο.[42] Στη συνέχεια προσπάθησα να εξετάσω την επανάσταση του 602 από τη μεριά των ίδιων των επαναστατών και του Φωκά. Δυστυχώς οι πληροφορίες των πηγών προέρχονται μόνον από τους εχθρούς της επανάστασης. Το μόνο στοιχείο που έχουμε από τον ίδιο τον Φωκά, είναι τα νομίσματά του, στα οποία εμφανίζεται με γενειάδα, σπάζοντας έτσι την

---

39. Βλ. Καλλίνικο, Κόμη καὶ γένειον 219 κ.ε.

40. Βλ. και σημ. 52.

41. Βλ. *Χρονικό της Σερτ* (= *Histoire Nestorienne*), ἐκδ. μετφρ. Mg. Addai - R. Griveau, *PO* 13, 4 (1919) 526: «Phocas s'empara du pouvoir; il était du clan appelé Veneta. Le clan adverse ne voulut pas le reconnaître. Phocas étendit la main, alors, pour tuer les chefs de ce parti». Για ένα διάστημα ο Φωκάς υποστηρίχτηκε και από τους Πράσινους βλ. Yvonne Janssens, «Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius», *Byzantion* 11 (1936) 508 κ.ε. Ωστόσο ο Φωκάς ήταν ένας βένετος αυτοκράτορας, όπως το δείχνει γενικά η πολιτική του καθώς και το γεγονός ότι με την εκθρόνισή του κάηκε και η σημαία των Βένετων· βλ. ελλ. μετφρ. του G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Α', Αθήνα 1978, σ. 152 και 241 σημ. 135 και σ. 242 σημ. 139.

42. Μισίου, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 177 κ.ε. Για τον Φωκά βλ. και Τ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985, σ. 9 κ.ε.= *Σύμμεικτα* 6 (1985) 139 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

παράδοση σύμφωνα με την οποία οι βυζαντινοί αυτοκράτορες εμφανίζονται στα νομίσματά τους αγένειοι.[43] Για αρκετό καιρό τα γένια του Φωκά ήταν ένα δελτίο έρευνας που με ταλαιπωρούσε η λύση του. Ύστερα όμως από τα όσα είπαμε για την πολιτικοκοινωνική σημασία της γενειάδας, οδηγούμαστε, νομίζω, σε μία ερμηνεία: Ο Φωκάς με τα νομίσματά του, που ήταν το μέσο προπαγάνδας και μαζικής ενημέρωσης, ήθελε να διακηρύξει στους υπηκόους του ότι ο θρόνος της αυτοκρατορίας ανήκε τώρα πια σ' έναν εκπρόσωπο του λαού, σε έναν Βένετο.

Η κοινωνική σημασία της γενειάδας του αυτοκράτορα Φωκά ενισχύεται και από ένα άλλο στοιχείο. Ο Φωκάς έκτισε στην Κωνσταντινούπολη ναό προς τιμή του συνονόματού του αγίου, του αγίου Φωκά.[44] Η ιδιαίτερη πολιτική σημασία που είχε η ανέγερση του ναού του αγίου Φωκά, αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι ο Ηράκλειος, όταν κατέλαβε την εξουσία, μετονόμασε το ναό σε ναό του αγίου αποστόλου και ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου.[45] Ο άγιος Φωκάς θεωρούνταν προστάτης των ναυτικών[46] και γενικά των φτωχών και των αδυνάτων· έτσι τον παρουσιάζουν οι βιογράφοι του και οι συγγραφείς των ακολουθιών του.[47] Ο

---

43. W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, Σικάγο 1966, σ. XXIII. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, II_1, Washington 1968, σ. 147. Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines*, I, 491-717, Παρίσι 1970, σ. 218.

44. Για τον άγιο Φωκά βλ. C. Van de Vorst, «Saint Phocas», *An. Boll.* 30 (1911) 252-295. Ο. Κατσάνη, *Το εγκώμιο του Φιλόθεου Κόκκινου στον Άγιο Φωκά*, Θεσσαλονίκη 1983, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

45. *Πάτρια* II, σ. 168-170.

46. Για τον άγιο Φωκά ως προστάτη των ναυτικών βλ. Ν. Οικονομίδη, «Άγιος Φωκάς ο Σινωπεύς», *Ἀρχεῖον Πόντου* 17 (1952) 186.

47. Ο επίσκοπος Αμασείας Αστέριος, *PG* 30, 312A-313A, μας βεβαιώνει ότι οι ναύτες των βυζαντινών πλοίων είχαν τον άγιο *συνεστιάτορα*· δηλ. χώριζαν καθημερινά μία μερίδα φαγητό για τον άγιο, την οποία αγόραζαν εκ περιτροπής και μ' αυτόν τον τρόπο συγκέντρωναν ένα ποσό. Το ποσό αυτό, όταν έπιαναν λιμάνι, το μοίραζαν στους φτωχούς του τόπου. *Ἐπειδὰν δὲ ὅρμος αὐτοὺς ὑποδέξηται, καὶ εἰς γῆν ἀφίκωνται, μερίζεται τὸ ἀργύριον τοῖς πεινῶσι· τοῦτο ἡ μερὶς τοῦ Φωκᾶ, πενήτων εὐεργεσία.*

Μία ακόμη πληροφορία συνδέει τον άγιο Φωκά με τη φροντίδα υπέρ των φτωχών. Στο βίο του αγίου που έχει εκδώσει ο C. Van de Vorst, Saint Phocas 276. 24-277.4, διαβάζουμε ότι άγγελοι Κυρίου πήραν τον άγιο και τον πήγαν από τη Σινώπη στην Αμάσεια του Πόντου, όπου ένα πλοίο βρισκόταν σε κίνδυνο: *Ὁ ναύκληρος ἔπεσεν πρὸς τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου λέγων· «Δοῦλε τοῦ Θεοῦ Φωκᾶ, μή με*

αυτοκράτορας Φωκάς προβάλλει λοιπόν και αυτός στα νομίσματά του ως προστάτης των φτωχών και των αδικημένων.

Οι παρατηρήσεις αυτές έρχονται να ενισχύσουν την υπόθεση που κάναμε για τη σημασία της γενειάδας των βένετων στασιωτών του Ιουστινιανού, αλλά και μας υποχρεώνουν να αναθεωρήσουμε την άποψη, ότι οι Βένετοι αντιπροσώπευαν την αριστοκρατία και οι Πράσινοι τις κατώτερες τάξεις,[48] και να δεχτούμε ακριβώς το αντίθετο, ότι οι Πράσινοι αντιπροσώπευαν την ανώτερη τάξη και οι Βένετοι τα κατώτερα στρώματα.[49] Ήδη ο A. Cameron έχει υπογραμμίσει την αντίφαση που παρουσίαζε η παλιότερη αυτή άποψη, μια και ο Ιουστινιανός που είναι και ο κατεξοχήν βένετος αυτοκράτορας, ήταν εκείνος που είχε πάρει τα αυστηρότερα μέτρα κατά της συγκλητικής τάξης.[50] Και δεν ήταν μόνον ο Βένετος Ιουστινιανός που πήρε μέτρα κατά της ανώτερης τάξης, αλλά και όλοι οι βένετοι αυτοκράτορες.[51]

παρίδης, ἀλλ' ἣν δίδωμί σοι εὐλογίαν λάβε παρ' ἐμοῦ εἰς διακονίαν τῶν πτωχῶν καὶ μιμνήσκου μου διὰ παντός.» Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ ἑκατὸν χρυσίνους (το παράθεμα 277.5-9).

Ο V. Latisev, «Etudi po vizantiski epigraphike», *Viz.Vrem.* 6 (1899) 344 κ.ε. δημοσιεύει μενταγιόν στο οποίο εικονίζεται ο άγιος και το οποίο φέρει την επιγραφή: «Εὐ(λο)γία τοῦ ἁγίου Φωκᾶ | τοῦ πτωχ(ε)ίου Χερσ(ῶ)νος».

Ως προστάτη των φτωχών και των αδυνάτων τον παρουσιάζουν και οι συγγραφείς των ακολουθιών του· βλ. *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, ἐκδ. Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού, Βενετία 1880, σ. 135: *τοῖς ἐν θαλάσσῃ Πάτερ, βοηθεῖς καθ' ἑκάστην, νοσήματα διώκεις, παύεις ψυχῆς καὶ σαρκὸς ἀρρωστήματα*, σ. 136: *ἀπορούντων γὰρ πέλεις ἀντίληψις, καὶ πλοῦτος πᾶσι πτωχεύουσι, καὶ πηγὴ ἀγαθῶν δωρεῶν, ὁ μόνος ὑπάρχων πολυέλεος*, σ. 139: *'Ακοίμητον ἔχει σε πιστῶν, σοφὲ ὁμήγυρις, πρέσβυν κοιμίζοντα παθῶν θαλάσσης τὰ κύματα, πειρασμούς τε κατευνάζοντα, καὶ ὀδυνῶν παντοδαπῶν ἡμᾶς λυτρούμενον τοὺς βοῶντας. Ρεῖθρα ἰαμάτων ὁ ναός, ὁ σὸς τοῖς χρήζουσι, πηγάζει πάντοτε, λιμὴν δεικνύμενος ἄκλυστος, καὶ παθῶν φυγαδευτήριον, τοῖς σε τιμῶσι, καὶ Χριστῷ Μάρτυς κραυγάζουσιν... Ἵνα σοῦ τιμῶμεν τὸ σεπτὸν Φωκᾶ μνημόσυνον, πανηγυρίζοντες τὸν ὑπεράγαθον Κύριον, ἐκδυσώπει προθυμότατα, ἀπαλλαγὴν τῶν δυσχερῶν, ὑμῖν δωρήσασθαι τοῖς βοῶσι.*

48. G. Manojlović, «Le peuple de Constantinople», *Byzantion* 11 (1936) 642 κ.ε. Βλ. και σημ. 52.

49. Βλ. και σημ. 69.

50. Cameron, *Circus Factions* 102. Μία άλλη αντίφαση επισημαίνει ο H. G. Beck, «Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt», *BZ* 58 (1965) 39: «Ausserdem ist es völlig müssig, Adel mit Orthodoxie und Volk mit Heterodoxie zu identifizieren».

51. Για τα μέτρα που πήρε η Βένετη Πουλχερία κατά των γαιοκτημόνων, βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 243 κ.ε. Ο Λέων Α' επίσης προσπάθησε να κατα-

Για σχέση των βένετων στασιωτών με τις κατώτερες τάξεις μάς πληροφορεί και ο Προκόπιος, όταν σχολιάζοντας την ενδυμασία των βένετων στασιωτών παρατηρεί ότι *ἐς τὰ ἱμάτια εὐπάρυφοι ἠξίουν, ἅπαντες εἶναι κομπωδεστέραν ἢ κατὰ τὴν ἑκάστου ἀξίαν ἐνδιδυσκόμενοι τὴν ἐσθῆτα.*[52] Αλλά και γενικά μέσα στα *'Ανέκδοτα* υπάρχει ένα είδος ταύτισης ανάμεσα στους πλούσιους και τους Πράσινους, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρχαν και πλούσιοι Βένετοι·[53] έτσι εξάλλου, νομίζω, θα πρέπει να εννοήσουμε και τη διευκρίνιση του Προκόπιου, ότι τον Ιουστινιανό δεν τον υποστήριζαν όλοι οι Βένετοι, αλλά μόνον οι στασιώτες των Βένετων.[54]

Ο Ηράκλειος υιοθέτησε και εκείνος στα νομίσματά του τη γενειάδα,[55] για να διασκεδάσει το μήνυμά της, αλλά και για να διευκρινίσει τη βασιλική ιεραρχία των συμβασιλέων υιών του.[56] Ωστόσο όμως ο κοινωνικός συμβολισμός της γενειάδας δεν εξαλείφτηκε· ο επόμενος βένετος αυτοκράτορας που ανέβηκε στο βυζαντινό θρόνο, ήταν ο Κωνσταντίνος ο Πωγωνάτος.[57]

πολεμήσει την αριστοκρατική τάξη· βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 297 σημ. 1. Για το πλήγμα που δέχεται η συγκλητική αριστοκρατία από τους Βένετους Φωκά και Ιουστινιανό Β', βλ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη* 11 κ.ε.= *Σύμμεικτα* 6 (1985) 139-222.

52. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.11.

53. Σήμερα δεχόμαστε ότι κάθε δήμος συμπεριλάμβανε οπαδούς από όλες τις κοινωνικές τάξεις· βλ. A. P. Djakonov, «Vizantijskije dimy i fakcii v V-VII vv», *Vizantijskij Sbornik* (1945) 188 κ.ε. (βλ. την γαλλική περίληψη της μελέτης από την M. Paulová, *Bsl* 10 (1949) 81-87). M. V. Levčenko, «Venety i prasiny v Vizantii v V-VII vv», *Viz. Vrem.* (1947) 180 κ.ε.· Sabine Winkler, ***Byzantinische Demen und Faktionen, Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum***, Βερολίνο 1961, σ. 324 κ.ε. και N. Pigulewskaja, ***Byzanz auf den Wegen nach Indien***, ***BBA*** 36, Βερολίνο 1969, σ. 43 κ.ε.· πρβ. Cameron, *Circus Factions* 74 κ.ε.

54. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.2· βλ. και 7.17.

55. Βλ. Grierson, *Coins*, II_1, 223. Morrisson, *Monnaies*, I, 276.

56. Για τη χρήση της γενειάδας στα νομίσματα βλ. Διονυσία Μισίου, «Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ' και Ειρήνης και τα νομίσματά τους», *Βυζαντιακά* 1 (1981) 155 σημ. 67.

57. Ο E. B. Brooks, «Who was Constantine Pogonatus», *BZ* 17 (1908) 460-462 υποστήριξε ότι ο Κωνσταντίνος Πωγωνάτος ήταν ο Κώνστας Β'. 'Οτι όμως ο Πωγωνάτος ήταν ο Κωνσταντίνος Δ' βλ. εργασία μου «Ποιος ο Κωνσταντίνος Πωγωνάτος», που θα δημοσιευτεί στον επόμενο τόμο των *Βυζαντινών*. Για σχέση του Κωνσταντίνου Δ' με τους Βένετους βλ. Διονυσία Μισίου, «Ποιος ο Κωνσταντίνος της επιγραφής αρ. 8788 του *CIG* IV. Συμβολή στη μελέτη των δήμων κατά την επο-

Όλοι αυτοί οι βένετοι αυτοκράτορες, όπως και οι βένετοι αυτοκράτορες πριν από τον Ιουστινιανό, Πουλχερία – Μαρκιανός και Λέων Α', ήταν ορθόδοξοι. Έτσι η γενειάδα πέρα από τον πολιτικοκοινωνικό της χαρακτήρα αποκτά και ένα θρησκευτικό περιεχόμενο και δηλώνει τον ορθόδοξο. Η σύνδεση της γενειάδας με την Ορθοδοξία θα γίνει πολύ πιο σαφής αργότερα με την αντιπαράθεση ανάμεσα στους αγένειους λατίνους και τους γενειοφόρους βυζαντινούς ορθόδοξους ιερείς. Παράλληλα όμως θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συνήθεια του ξυρίσματος δε σταμάτησε ποτέ στο Βυζάντιο.[58]

Πριν προχωρήσουμε, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι για τους αυτοκράτορες Αναστάσιο και Μαυρίκιο που προηγήθηκαν του βένετου *νεωτεροποιοῦ* Ιουστινιανού[59] και του βένετου επαναστάτη *τυράννου* Φωκά,[60] οι πηγές μάς πληροφορούν ότι ξύριζαν πολύ συχνά τα γένια τους.[61]

χή των Ηρακλειδών», *Βυζαντιακά* 4 (1984) 75-84 = «Who was the Constantine in the Inscription no. 8788 *CIG* IV? Contribution to the study of the Demes in the Period of the Herakleids», *Βυζαντινά* 13 (1985 = *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*) 1477-1486.

58. Κουκουλές, *ό.π.*, Δ', 359 κ.ε.

59. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 8.26.

60. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Ενδείξεις δια την χρονολόγησιν του Ακαθίστου Ύμνου», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67) 54-58, όπου όλες οι πηγές που αποδίδουν στον Φωκά το χαρακτηρισμό του τυράννου. Για τη σημασία του όρου πρβ. Μισίου, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 178 κ.ε. Ο Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 9.51-52 και 10.23 αναφέρεται στον Ιουστινιανό ως τύραννο· πρβ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 353 και Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 35-36.

61. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 429.10: (*Αναστάσιος*) *τὸ δὲ γένειον αὐτοῦ πυκνῶς ἐκείρετο*· Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία* (ἐκδ. Bekker, *CSHB*) 139.3-4: *ἀπώγων, κειρόμενος τὸ γένειον καθὸ Ρωμαίοις ἐστὶν ἔθος* = Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις ἱστοριῶν* (ἐκδ. Bekker, *CSHB*) 691.12. Πρβ. Constance Head, «Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Historical Writing», *Byzantion* 50 (1980) 229-230. Βέβαια και για τον Φωκά έχουμε πληροφορίες ότι ξύριζε το γένι του· Λέων Γραμματικός 143.14: *τὸ γένειον κειρόμενος* = Κεδρηνὸς 708.17-18. Ωστόσο όμως λείπει η έμφαση που διαπιστώσαμε στις περιπτώσεις του Αναστάσιου και Μαυρίκιου και θα πρέπει να τονίσουμε ότι η περιγραφή του Φωκά εντάσσεται μέσα στην προσπάθεια να εμφανιστεί ο Φωκάς επαχθής και στην όψη. Έτσι ο Φωκάς εμφανίζεται με μια μεγάλη ουλή στο μάγουλο και βέβαια για να προβληθεί η ουλή, πρέπει να φύγουν τα γένια· ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός, σύμφωνα με το βιογράφο του, για να κρύψει ουλή που είχε στο πρόσωπό του, είχε αφήσει γένια. Βλ. Head, Physical Descriptions 230 και Μισίου, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 195.

Η περιγραφή της μορφής του αυτοκράτορα από τις πηγές έχει μεγάλη σημασία, μια και η μορφή του αυτοκράτορα ήταν από τη μια μεριά θέμα μιας σκόπιμης προπαγάνδας, και από την άλλη αντικείμενο μιας επίσης σκόπιμης κριτικής της αντιπολιτευόμενης παράταξης.[62] Περιγραφή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού έχουμε και από τον αντιπολιτευόμενο Προκόπιο,[63] αλλά και από τον Ιωάννη Μαλάλα,[64] ο οποίος μάλλον ήταν σύμφωνος με την πολιτική του αυτοκράτορα.[65]

Οι δύο περιγραφές, του Μαλάλα και του Προκόπιου, συμφωνούν. Ο Μαλάλας όμως προσθέτει και κάποια επιπλέον στοιχεία και αυτά έχουν όλα σχέση με την κόμη, τα γένια δηλ. και τα μαλλιά του Ιουστινιανού: ο Ιουστινιανός ήταν *οὐλόθριξ*, *ἀναφάλας*, *μιξοπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον*. Από την άλλη μεριά ο Προκόπιος όταν σε ένα άλλο σημείο των *Ἀνεκδότων* επανέρχεται στην εξωτερική εμφάνιση του Ιουστινιανού, τονίζει ότι αυτός δεν είχε τίποτε το βασιλικό επάνω του, αλλά και ούτε κατέβαλε προσπάθεια για να έχει.[66] Μήπως αυτό αποτελεί και υπαινιγμό για το ότι ο Ιουστινιανός σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Αναστάσιο, που για τον Προκόπιο είναι ο αντίποδας του Ιουστινιανού, δεν ξυριζόταν συχνά; Ας θυμηθούμε ότι και η γενειάδα του αυτοκράτορα Ιουλιανού είχε προκαλέσει την αρνητική κριτική των Αντιοχέων οι οποίοι έβρισκαν ότι δεν ταίριαζε σε έναν αυτοκράτορα να τρέφει γενειάδα.[67] Θα πρέπει όμως παράλληλα να αναφέρουμε ότι ο Ιουστινιανός σε καμιά του παράσταση δεν εικονίζεται γενειοφόρος.

---

62. Βλ. J. Irmscher, «Μορφή του Ιουστινιανού και η κριτική του στα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου», *Βυζαντινά* 11 (1982) 95· βλ. και Μισίου, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 195.

63. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.12: *Τὸ μὲν οὖν σῶμα οὔτε μακρὸς οὔτε κολοβὸς ἄγαν, ἀλλὰ μέτριος ἦν, οὐ μέντοι ἰσχνός, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ εὔσαρκος, τὴν δὲ ὄψιν στρογγύλος τε καὶ οὐκ ἄμορφος*. Ότι ο Προκόπιος ήταν αντιπολιτευόμενος βλ. σημ. 31.

64. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 425.5-7: *Ἦν δὲ τῇ ἰδέᾳ κονδοειδής, εὔστηθος, εὔρινος, λευκός, οὐλόθριξ, στρογγύλοψις, εὔμορφος, ἀναφάλας, ἀνθηροπρόσωπος, μιξοπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον*.

65. Irmscher, Μορφή του Ιουστινιανού 98.

66. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 14.2. Για την εξωτερική εμφάνιση του Ιουστινιανού βλ. Rubin, *Das Zeitalter Justinians* 90-91 και Head, Physical Descriptions 229.

67. Ιουλιανού, *Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπώγων*, έκδ. Ch. Lacombrade, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, II_2, Παρίσι 1964, σ. 156-199. Βλ. και Σωκράτη, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, *PG* 67, 424 κ.ε.· Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* (έκδ. Bidez – Hansen, *GCS*, 50), XIX.

Είδαμε ότι όλοι οι βένετοι αυτοκράτορες ήταν ορθόδοξοι. Βρισκόμαστε σε μία εποχή που κάθε ιδεολογία φέρει ένα θρησκευτικό ένδυμα. Έτσι λοιπόν οι Βένετοι ταυτίζονται με την Ορθοδοξία, ενώ οι Πράσινοι είναι πιο ανεκτικοί απέναντι στις αιρέσεις,[68] μια και η πολιτική τους καθορίζεται από τα συμφέροντα του κράτους και συνεπώς από την επιθυμία τους για διατήρηση μέσα στον κορμό της αυτοκρατορίας των πλούσιων ανατολικών επαρχιών, οι οποίες έχουν προσχωρήσει στον νεστοριανισμό και στη συνέχεια στον μονοφυσιτισμό. Έτσι η θρησκευτική πολιτική των πράσινων αυτοκρατόρων εξαρτάται από το τι εκτιμάει κάθε αυτοκράτορας και η κυβέρνησή του ότι θα εξασφαλίσει τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας.[69]

Οι Βένετοι όμως ταυτίζονται με την Ορθοδοξία. Και Ορθοδοξία δεν ήταν απλά μόνο μία ιδεολογία, ένα δόγμα, αλλά και ένας τρόπος ζωής που καθοριζόταν σε σχέση με το κοινωνικό πρόβλημα.[70]

Ο χριστιανισμός εμφανίστηκε με έντονο κοινωνικό χαρακτήρα. Απόδειξη της κοινωνικότητας του χριστιανισμού είναι η κοινοκτημοσύνη της πρώτης Εκκλησίας των Ιεροσολύμων προς την οποία έτεινε κάθε χρι-

---

68. Βλ. Manojlović, Le peuple de Constantinople 655-665· G. Yared, *Otzuivui sovremennikov osv. Fotiye Patr. Konst. v svyazi s istorieyu politicheskikh Partii v imperii*, (Khristianskoe Chtenie, 1872-1873) (η μελέτη μού είναι γνωστή από τον F. Dvornik, «The Circus Parties in Byzantium. Their evolution and their Suppression», *Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά* 1 (1946) 125 σημ. 11, ο οποίος και εφιστά την προσοχή μας στο βιβλίο αυτό που αγνοήθηκε από όλους όσους ασχολήθηκαν με το θέμα)· J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIIe siècle* (Publications de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire, 14), Κάιρο 1968. Βλ. και αντίθετα Cameron, *Circus Factions* 126 κ.ε. και του ίδιου, «Circus Factions and Religious Parties: a Rejoinder», *Byzantion* 50 (1980) 336-337.

69. Βλ. και Μισίου, *Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο*, και της ίδιας, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 217 κ.ε., όπου επισημαίνεται σχέση των Πράσινων με τους κοσμικούς συγκλητικούς κύκλους και των Βένετων με τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Και ας θυμίσουμε ότι στην Εκκλησία ανήκαν όλοι οι πιστοί, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση, ενώ στο κράτος συμμετείχαν ορισμένες μόνον κοινωνικές ομάδες της ανώτερης τάξης, γεγονός που είναι σημαντικό για τον προσδιορισμό των κοινωνικών προσανατολισμών των δύο δήμων.

70. Ο απόστολος Παύλος, *Πρός Ρωμαίους* 1, 28-32 κατακρίνει την κοινωνική αδικία την οποία θεωρεί αθεΐα και ειδωλολατρεία· βλ. και Ιωάννη Χρυσόστομο, *Εις την Εφεσίους* 18, 2 *PG* 62, 123· πρβ. Ι. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη. Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην παράδοση της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 35-38, 45-46 και 66.

στιανός και η οποία προκάλεσε το θαυμασμό του λαού αλλά και την εχθρότητα του κράτους, το οποίο υποστήριζε και συντηρούσε την κοινωνική διαίρεση σε πλούσιους και φτωχούς.[71]

Με την αναγνώριση του χριστιανισμού από το κράτος δεν έχουμε ανατροπή της κοινωνικής δομής. Η καθεστώσα κοινωνική διάρθρωση ήταν απολύτως σεβαστή. Έτσι η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς και επί των χριστιανών αυτοκρατόρων ήταν τεράστια. Την κατάσταση αυτή την οποία ανέχεται και συντηρεί το κράτος, επικρίνουν δριμύτατα οι Πατέρες της Εκκλησίας τονίζοντας ότι η χριστιανική πίστη που συνδέεται με την αναγνώριση ίσης αξίας σε κάθε άνθρωπο, είναι ασυμβίβαστη με την αδιαφορία για την κατάσταση των αδελφών που υποφέρουν.[72]

Οι πλούσιοι βέβαια της εποχής προσπαθούσαν χρησιμοποιώντας χωρία από την Παλαιά Διαθήκη[73] και κυρίως χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της απομόνωσης χωρίων να αποδώσουν την ανισοκατανομή των αγαθών στο Θεό. Η αποδοχή μιας τέτοιας άποψης θα εμπόδιζε τους φτωχούς πιστούς να αντιδράσουν στην αδικία και εκμετάλλευση των πλουσίων, αφού μια τέτοια αντίδραση θα ερχόταν σε αντίθεση με το σχέδιο του Θεού. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναλαμβάνει να διαφωτίσει το λαό αντικρούοντας την απόδοση της ανισοκατανομής των αγαθών στο Θεό και επισημαίνοντας ταυτόχρονα τον πραγματικό τρόπο δημιουργίας του πλούτου που είναι η εκμετάλλευση των αδυνάτων.[74] Σκοπός των Πατέρων

---

71. Για την πρώτη εκκλησιαστική κοινότητα των Ιεροσολύμων βλ. Σ. Αγουρίδη, *Η κοινοκτημοσύνη εν τη πρώτη Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1963, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Γενικά για τον κοινωνικό χαρακτήρα του χριστιανισμού βλ. E. Troeltsch, *Die soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Aalen 1965 και K. Kautsky, *Η καταγωγή του χριστιανισμού*, μετφρ. Γ. Βιστάκη, Αθήνα (χ.χ.). Βλ. και εργασία του Π. Βασιλειάδη, *Χάρις - Κοινωνία - Διακονία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 21-56, όπου υπογραμμίζει ότι η «λογεία» ήταν ένα ευρύ οικονομικό πρόγραμμα του αποστόλου Παύλου που αποσκοπούσε στην ισοκατανομή των αγαθών· πρβ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 27 κ.ε.

72. Βλ. Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Η κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη 1985.

73. Στα παλιότερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης υπάρχει η αντίληψη ότι ο πλούτος είναι ευλογία του Θεού· βλ. λήμμα «πλούτος» στο G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Στουτγάρδη 1959, VI, σ. 321-3.

74. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Τιμόθεον*, *PG* 62, 562 κ.ε. Βλ. και Μαντζαρίδη, *Η κοινωνιολογία του Χριστιανισμού* 216 και Julio de Santa Ana, *Gute Nachricht für die Armen. Die Herausforderung der Armen in der Geschichte der Kirche*, Wuppertal 1979, σ. 81.

ήταν να πειστούν οι πλούσιοι να μοιράσουν τα υπάρχοντά τους στους φτωχούς.[75] Μάλιστα δικαιολογούν και την άσκηση βίας από μέρους του πεινασμένου φτωχού, μια και αυτή οφείλεται στην ανάγκη.[76]

Σκοπός της ανακοίνωσής μου δεν είναι βέβαια να παρουσιάσω τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας με την οποία άλλωστε ασχολούνται άλλοι μελετητές, αλλά ως ιστορικός να σχολιάσω ορισμένα χωρία του Προκόπιου και να παρουσιάσω το νέο πνεύμα που επικρατεί στην εποχή του Ιουστινιανού και τα πρότυπα που αυτή προβάλλει.

Ο homo novus Ιουστινιανός είναι ο πρώτος αυτοκράτορας που θέτει την αυτοκρατορική του εξουσία για την εφαρμογή του ορθόδοξου ιδεώδους.[77] Ο Ιουστινιανός είναι ο πρώτος βυζαντινός αυτοκράτορας που εγκατέλειψε το ρωμαϊκό πρότυπο της υποταγής της Εκκλησίας στο Κράτος, το οποίο ακολούθησαν όλοι οι προκάτοχοί του αυτοκράτορες που επιδίωκαν τον έλεγχο της Εκκλησίας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια μπορούμε να εννοήσουμε και την προσπάθειά τους για προώθηση της Κωνσταντινούπολης μέσα στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Η ιδέα της αυτονομίας της Εκκλησίας τούς ήταν άγνωστη. Ο Ιουστινιανός είναι ο πρώτος αυτοκράτορας που αναγνωρίζει ότι ιεροσύνη και βασιλεία είναι δύο ισότιμα δώρα του Θεού προς τους ανθρώπους[78] και ο πρώτος που αναγνωρίζει ισχύ νόμου στους εκκλησιαστικούς κανόνες.[79]

---

75. Βλ. ενδεικτικά Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ φιλοπτωχίας*, *PG* 46, 465B. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὸ «καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας»*, *PG* 31, 268-276, *Πρὸς πλουτοῦντας*, *PG* 31, 288, *Περὶ φθόνου*, *PG* 31, 384, *Περὶ τοῦ μὴ προσηλῶσθαι τοῖς βιωτικοῖς*, *PG* 31, 552-553. Βλ. και Χρ. Ν. Αγαλοπούλου, *Οι Τρεις Ιεράρχαι και η κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1955. Η θέση αυτή ότι οι πλούσιοι πρέπει να επιστρέψουν τα υπάρχοντά τους στους φτωχούς διατυπώνεται από τους μεγαλύτερους εκπροσώπους της Ορθοδοξίας· βλ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 50 κ.ε.

76. Βλ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 66 κ.ε.

77. Πρβ. D. J. Constantelos, «Philanthropy in the Age of Justinian», *The Greek Orthodox Theological Review* 6 (1960-61) 206-226, του ίδιου, *Byzantine Philanthropy and social Welfare*, New Brunswick - New Jersey 1968 (ελλ. μετφρ. Αθήνα 1986) και J. Boojampa, «Christian Philanthropia. A Study of Justinians Welfare Policy and the Church», *Βυζαντινά* 7 (1975) 345-373.

78. *Novellae* 6 προοίμιο.

79. *Codex Justinianus* 1. 3. 44(45) (a. 530): *τοὺς θείους κανόνας οὐκ ἔλαττον τῶν νόμων ἰσχύειν καὶ οἱ ἡμέτεροι βούλονται νόμοι* και *Novellae* 131. 1 (a. 545): *Θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας*· πρβ. Σπ. Τρωιάνο, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13 (1985 = *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*) 1191-1200, ο οποίος διατηρεί «επιφυλάξεις για το αν το πραγματικό κίνητρο που

Ο Ιουστινιανός είναι αυτός επίσης που χάρισε στην αυτοκρατορία τη μεγάλη εκκλησία, την Αγία Σοφία, που έγινε ένας από τους άξονες της ζωής της πρωτεύουσας αλλά και της αυτοκρατορίας δίνοντας έτσι ξεχωριστό κύρος στους λειτουργούς της Εκκλησίας,[80] και ήταν αυτός επίσης που επέβαλε την ελληνική, τη γλώσσα του Ευαγγελίου, ως την επίσημη γλώσσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.[81]

Βέβαια παλιότερα θεωρούσαν τη βασιλεία του Ιουστινιανού ως το καλύτερο παράδειγμα βυζαντινού καισαροπαπισμού, στο μεταξύ όμως η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα περί καισαροπαπισμού του Ιουστινιανού είναι καθαρή νοθεία της ιστορίας[82] και ότι ο Ιουστινιανός ασχολήθηκε με τα δογματικά προβλήματα της εποχής από πραγματικό ζήλο· η μελέτη των θεολογικών του συγγραμμάτων απέδειξε ότι ο Ιουστινιανός ήταν ο καλύτερος θεολόγος της εποχής του, συνεπής στην ορθόδοξη παράδοση.[83]

Ο Ιουστινιανός ήταν ένας ευσεβής χριστιανός. Η περιγραφή του Μαλάλα, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, κλείνει τονίζοντας ότι ο Ιουστινιανός ήταν *μεγαλόψυχος, χριστιανός*.[84] Η ευσέβεια του αυτοκράτορα ήταν σε όλους γνωστή. Ο Προκόπιος μας δίνει μία πληροφορία που θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ανέκδοτο που κυκλοφορούσε στους αντιπολιτευτικούς κύκλους της αυτοκρατορίας: Ο Τριβωνιανός, ο κοιαίστωρ, φοβόταν μήπως και ο Ιουστινιανός εξαιτίας της μεγάλης του ευσέβειας αναληφθεί ξαφνικά στους ουρανούς.[85]

Ας ξαναγυρίσουμε όμως πάλι στους βένετους στασιώτες. Η αποδελτίωση των κατηγοριών που απευθύνει ο Προκόπιος κατά του Ιουστινια-

---

οδήγησε στη θέσπιση της παραπάνω διατάξεως ήταν η ενίσχυση του κύρους των ιερών κανόνων».

80. Για το ξεχωριστό κύρος που αποκτούν οι ιερείς στην εποχή του Ιουστινιανού βλ. και πιο κάτω.

81. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραβλέπω άλλους λόγους που οδήγησαν στην αναγνώριση της ελληνικής· βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 419.

82. B. Biondi, *Giustiniano primo, principe e legislatore cattolico*, Μιλάνο 1936, σ. 84.

83. Βλ. Ε. Κ. Χρυσό, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα τρία κεφάλαια και την Ε' Οικουμενική Σύνοδο*, Θεσσαλονίκη 1969, όπου σ. 15 κ.ε. σύντομη παρουσίαση της βιβλιογραφίας γύρω από το δήθεν καισαροπαπισμό του Ιουστινιανού.

84. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 425.8.

85. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 13.12. Για την αντίληψη ανάληψης εξαιρετικών ανδρών βλ. Πλούταρχο, *Βίοι παράλληλοι, Ρωμύλος* 27-28.

νού έδειξε ότι η κατηγορία που έρχεται και ξανάρχεται στα *Ἀνέκδοτα*, είναι ότι ο Ιουστινιανός λήστευε και άρπαζε τις περιουσίες των πλούσιων υπηκόων του.[86] Και σε τέτοια κατάντια οδήγησε ο Ιουστινιανός το κράτος, λέει ο Προκόπιος, ώστε η ρωμαϊκή πολιτεία να αποτελείται μόνον από φτωχούς.[87] Όλα τα είχε αρπάξει, όλα τα είχε συγκεντρώσει ο αυτοκράτορας.[88] Ήδη όμως ο Προκόπιος ομολογεί ότι όλα αυτά τα χρήματα ο Ιουστινιανός δεν τα ήθελε για τον εαυτό του, αλλά για να ενισχύσει το δημόσιο ταμείο.[89] Ο ίδιος ο Ιουστινιανός δεν είχε μεγάλη περιουσία, μας λέει ο Προκόπιος, μα ούτε και κανέναν άλλον άφηνε να έχει. Έμοιαζε να μην έχει το πάθος της φιλαργυρίας — ο ίδιος ο Ιουστινιανός σε Νεαρά του αναγνωρίζει την *φιλαργυρίαν πάντων εἶναι μητέρα τῶν κακῶν*[90] — αλλά να κατέχεται από το φθόνο για όσους είχαν περιουσία.[91] Συνεργούς και στο έργο του αυτό ο Ιουστινιανός είχε τους βένετους στασιώτες,[92] τους οποίους ο Προκόπιος καταγγέλλει ως ληστές και φονιάδες.[93]

Όπως όμως τονίσαμε και πιο πάνω, το έργο αυτό του Προκόπιου είναι ένα λιβελλογράφημα[94] και επομένως θα πρέπει να σταθούμε προσεκτικοί και κριτικοί στις πληροφορίες που μας δίνει. Μια προσεκτική κριτική ανάγνωση των *Ἀνεκδότων* μάς αποκαλύπτει, νομίζω, την πραγματική δράση των βένετων στασιωτών.

---

86. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 6.20, 6.24, 8.9, 8.26, 8.31, 11.3, 11.20, 11.40-41, 12.1 κ.ε., 12.12, 13.22, 14.5-6, 19.10, 19.11, 19.17, 26.3, 26.16, 26.17 και 27.2. Πρβ. και Ευάγριο, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (έκδ. Bidez - Parmentier) IV 30 (179.17-24) και Ιωάννη Ζωναρά, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* (έκδ. Pinder - Büttner - Wobst, *CSHB*, III) 151.17-152.1.

87. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.33: *Ἐξοικίσας οὖν ῥᾶστα τὸν πλοῦτον ἐκ Ρωμαίων τῆς γῆς πενίας δημιουργὸς ἅπασι γέγονεν*· βλ. και 26.4.

88. Ο Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 19.1 κ.ε. διηγείται και ένα όνειρο που είδε ένας από τους επιφανείς στην αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού. Σύμφωνα με το όνειρο ο Ιουστινιανός στάθηκε στη μέση του Βοσπόρου και ήπιε το νερό της θάλασσας και στη συνέχεια άλλο βρώμικο νερό που έβγαινε από τους υπονόμους. Το όνειρο φανέρωνε ότι ο Ιουστινιανός θα ξόδευε όλα τα χρήματα του δημόσιου ταμείου και στη συνέχεια θα λήστευε τις περιουσίες των υπηκόων του.

89. Ότι τα χρήματα που συγκέντρωνε ο Ιουστινιανός πήγαιναν στο δημόσιο ταμείο βλ. Προκόπιο, *Ἀνέκδοτα* 11.20, 12.12, 12.29, 13.2, 23.5, 26.6.

90. *Novellae* 8 (a. 535) προοίμιο.

91. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.32.

92. Βλ. σημ. 20. Βλ. και Προκόπιο, *Ἀνέκδοτα* 7.19, 27-28.

93. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.15 κ.ε. Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV 32 (181. 18 κ.ε.). Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (έκδ. De Boor) I, 166. 26 κ.ε.

94. Βλ. σημ. 30.

Οι στασιώτες λήστευαν, μας λέει ο Προκόπιος, τους πλούσιους, δηλ. αποσπούσαν ό,τι πολύτιμο αυτοί έφεραν επάνω τους, κοσμήματα, χρυσές ζώνες και περόνες και πολυτελή ρούχα,[95] έτσι που αυτοί στο εξής κυκλοφορούσαν χωρίς κοσμήματα και φορούσαν ζώνες και περόνες και ρούχα από ευτελέστερο υλικό *πολλῷ ἐλασσόνως ἢ κατὰ τὴν ἀξίαν ὡς πλεῖστοι ἐχρῶντο.*[96] Και όλα αυτά γίνονταν χωρίς ο αυτοκράτορας να αντιδράσει παρά το γεγονός ότι ήταν γνώστης όλων αυτών των γεγονότων, μια και αυτά γίνονταν μπροστά στα μάτια του μέσα στον ιππόδρομο.[97]

Έχοντας υπόψη τα όσα έχουμε ήδη παρατηρήσει για τους βένετους στασιώτες, ότι εκπροσωπούσαν τις κατώτερες τάξεις της αυτοκρατορίας και ότι ήταν όργανα του ευσεβούς χριστιανού ορθόδοξου αυτοκράτορα Ιουστινιανού, και γνωρίζοντας το κοινωνικό περιεχόμενο της Ορθοδοξίας, μπορούμε να συνδυάσουμε τις πληροφορίες που αναφέραμε μόλις παραπάνω, και να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: οι στασιώτες των Βένετων έβγαζαν μέσα στον ιππόδρομο λόγο γύρω από την κοινοκτημοσύνη των αγαθών και την ανάγκη να διατεθούν αυτά για την ανακούφιση των χριστιανών αδελφών, και στη συνέχεια προέβαιναν σε έρανο πιέζοντας τους πλούσιους να δώσουν ό,τι πολύτιμο είχαν επάνω τους. Ο έρανος αυτός επεκτεινόταν και στους δρόμους και στα σπίτια των πόλεων της αυτοκρατορίας.[98]

Όπως μας έχει ήδη πληροφορήσει ο Προκόπιος, ο Ιουστινιανός είχε φανατίσει τους στασιώτες του.[99] Μπορούμε, νομίζω, τώρα να προχωρήσουμε και να πούμε ότι ο ευσεβής ορθόδοξος αυτοκράτορας Ιουστινιανός ερέθισε τους στασιώτες του με τα ιδεώδη της Ορθοδοξίας. Άλλωστε και ο ίδιος ο Προκόπιος συνδέει την πολιτική του Ιουστινιανού με την πίστη του στο χριστιανισμό: *Δόξαν δὲ βέβαιον ἀμφὶ τῷ Χριστῷ ἔχειν ἐδόκει, ἀλλὰ* — για τον αντιπολιτευόμενο Προκόπιο υπάρχει πάντα ένα αλλά —

---

95. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.15.

96. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.17.

97. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.2: *Βασιλεῖ δὲ τῶν πρασσομένων ἥκιστα ἔμελεν, ἐπεὶ οὐδέ τις αἴσθησις τῷ ἀνθρώπῳ ἐγένετο, καίπερ αὐτόπτῃ τῶν δρωμένων ἐν τοῖς ἱπποδρομίοις ἀεὶ γινομένῳ·* πρβ. και 7.27 *καὶ ταῦτα οὐκ ἐν σκότῳ ἔτι οὐδ' ἐν παραβύστῳ ἐγένετο, ἀλλ' ἐν ἅπασι μὲν τῆς ἡμέρας καιροῖς, ἐν ἑκάστῳ δὲ τῆς πόλεως χώρῳ, ἀνδράσι τοῖς λογιμωτάτοις τῶν πρασσομένων, ἂν οὕτω τύχοι, ἐν ὀφθαλμοῖς ὄντων.*

98. Βλ. και Ευάγριο, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV 32 (181.24-25).

99. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.6.

καὶ τοῦτο ἐπὶ φθόρῳ τῶν κατηκόων,[100] όπου φθόρος των κατηκόων, όπως φαίνεται από τις αμέσως επόμενες παραγράφους, είναι η ληστεία που υφίστανται από τη μεριά των ορθόδοξων ιερέων· γιατί και για τους ορθόδοξους ιερείς ο Προκόπιος καταγγέλλει επίσης ότι λήστευαν τους συνανθρώπους τους και απολάμβαναν και αυτοί την εύνοια του αυτοκράτορα· μάλιστα, τονίζει ο Προκόπιος, θα έλεγε κανείς ότι το δίκαιο υπήρχε για να αρπάζουν οι ιερείς το ξένο βιος και για να κυριαρχούν στους αντιπάλους τους.[101]

Όπως είδαμε η Εκκλησία ασκούσε δριμύτατη κριτική κατά της κοινωνικής αδικίας της εποχής. Οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν περιορίζονται μόνον σε μία κριτική, αλλά απευθύνονται και στους διαχειριστές της κρατικής εξουσίας με το αίτημα για υιοθέτηση μέτρων υπέρ της κοινωνικής δικαιοσύνης.[102] Στην εποχή του Ιουστινιανού ο διάκονος Αγαπητός αφιέρωσε στον αυτοκράτορα το έργο *Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, όπου μεταξύ άλλων παρακινεί τον αυτοκράτορα να επιβάλει την κοινωνική ισότητα: *Σφόδρα μοι δοκεῖ ἀτοπώτατον εἶναι, ὅτι πλούσιοι καὶ πένητες ἄνθρωποι ἐξ ἀνομοίων πραγμάτων βλάβην πάσχουσιν ὁμοίαν. Οἱ μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ κόρου διαρρήγνυνται, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ λιμοῦ διαφθείρονται· καὶ οἱ μὲν κατέχουσι τοῦ κόσμου τὰ πέρατα, οἱ δὲ οὐκ ἔχουσι ποῦ στῆσαι τὰ πέλματα. Ἵνα τοίνυν ἄμφω τῆς ὑγείας τύχωσιν, ἀφαιρέσει καὶ προσθέσει τούτους θεραπευτέον, καὶ πρὸς ἰσότητα τὴν ἀνισότητα μετενεκτέον*.[103]

Ο Ιουστινιανός, ο οποίος είχε πολύ μεγάλη ιδέα για την αυτοκρατορία και το αυτοκρατορικό αξίωμα και είχε πάρει πολύ στα σοβαρά τις ευθύνες του ως αρχηγού της χριστιανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας,[104] έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι αποδέχτηκε τις παραινέσεις του Αγαπητού. Ανάμεσα στις παραινέσεις αυτές είναι και η προτροπή για την αγρυπνία[105] και ο Ιουστινιανός ήταν πραγματικά ένας αυτοκράτορας

---

100. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.4. Πάλι ο Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 29.25 μας διασώζει και δήλωση του Ιουστινιανού *ἔθος γάρ μοι... τά τε ὅσια καὶ εὐσεβῆ πράττειν* που επίσης έχει σχέση με αφαίρεση χρημάτων.

101. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.5 κ.ε.

102. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 82 κ.ε.

103. Αγαπητός διάκονος, *Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, *PG* 86_1, 1169 κεφ. ιστ'.

104. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Α', 394. Βλ. και Boojampa, Christian Philanthropia 350 κ.ε.

105. Αγαπητός διάκονος, *Ἔκθεσις*, *PG* 86_1, 1164 κ.ε.· πρβ. Irmscher, Μορφή

που αγρυπνούσε για τα συμφέροντα των υπηκόων του: *Ἁπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν ἀεὶ βουλευομένοις ὅπως ἂν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον Θεῷ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη. Καὶ οὐ πάρεργον τὴν ἀγρυπνίαν λαμβάνομεν, ἀλλ' εἰς τοιαύτας αὐτὴν ἀναλίσκομεν βουλὰς διημερεύοντές τε καὶ νυξὶν ἐν ἴσῳ ταῖς ἡμέραις χρώμενοι, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους, ἡμῶν εἰς ἑαυτοὺς τὰς ὑπὲρ ἁπάντων μερίμνας ἀναδεχομένων.*[106]

Αλλά έχουμε και πιο άμεση απόδειξη για το ότι ο Ιουστινιανός υιοθέτησε την παραίνεση του Αγαπητού και γενικά της Εκκλησίας για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της κοινωνικής δικαιοσύνης θεωρείται από την Εκκλησία η αρχή της αυτάρκειας. Ο χριστιανός οφείλει να είναι αυτάρκης, με την έννοια του περιορισμού των αναγκών του στα πραγματικά απαραίτητα.[107] Ο Ιουστινιανός είναι το καλύτερο παράδειγμα. Θυμηθείτε τα πολύ γνωστά χωρία του Προκόπιου που δείχνουν την αυτάρκεια του ανθρώπου, που ενώ ως αυτοκράτορας θα μπορούσε να γεύεται το πιο πλούσιο τραπέζι, αυτός αρκείται μόνο σε νερό και λίγα άγρια χόρτα.[108]

Πληροφορίες για τη δράση των βένετων στασιωτών έχουμε και από τον Ευάγριο, ο οποίος ήταν αντίθετος προς την πολιτική του Ιουστινιανού και του οποίου η κριτική πήρε τέτοιες διαστάσεις που, όπως παρατηρεί ο Irmscher, μπορεί να συγκριθεί με εκείνη που κάνει ο Προκόπιος στα *Ἀνέκδοτα*.[109] Αναφέρει λοιπόν ο Ευάγριος ότι οι Βένετοι απολάμβαναν τέτοια εύνοια από τον Ιουστινιανό, ώστε *ἐξῆν δὲ αὐτοῖς καὶ τοῖς οἴκοις ἐπιέναι καὶ τὰ ἐναποκείμενα κειμήλια ληΐζεσθαι καὶ τοῖς ἀνθρώποις τὰς σφῶν πιπράσκειν σωτηρίας.*[110]

Η λέξη σωτηρία του χωρίου μάς πάει κατευθείαν στη χριστιανική διδασκαλία, η οποία αποβλέπει στη σωτηρία των ανθρώπων. Η διδασκαλία της Εκκλησίας για κοινοκτημοσύνη και ισοκατανομή εντάσσεται

του Ιουστινιανού 100-101. Βλ. και Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 46 (μετφρ. σ. 82-83).

106. *Novellae* 8 προοίμιο. Βλ. και Προκόπιο, *Ἀνέκδοτα* 13.32-33 και 15.11.

107. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 35 και 57.

108. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 12.27, 13.28 κ.ε. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας*, (έκδ. Wünsch) 3.55 (144.10 κ.ε.).

109. Irmscher, Μορφή του Ιουστινιανού 107. Rubin, *Justinian* 228 κ.ε. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 45 κ.ε.

110. Ευάγριος IV 32 (181.24-26).

και αυτή σε μία σωτηριολογική προοπτική.[111] Οι Βένετοι που επισκέπτονταν τα σπίτια, έκαναν κήρυγμα υπέρ της κοινοκτημοσύνης και καλούσαν τους συμπολίτες τους να προσφέρουν στο κοινό ταμείο σώζοντας τις ψυχές τους, εξασφαλίζοντας έτσι την σωτηρία τους.

Μέσα σ' αυτά τα συμφραζόμενα θα πρέπει να εννοήσουμε το χωρίο του Ευάγριου. Το ότι αμέσως στις επόμενες γραμμές χρησιμοποιεί τη λέξη σωτηρία με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο,[112] δεν ανατρέπει την ερμηνεία που δώσαμε, γιατί κάλλιστα θα μπορούσε ο Ευάγριος να παίζει με τις λέξεις και ακριβώς πάνω σ' αυτό το παιχνίδι με τις λέξεις στηρίζονται πολλές κατηγορίες-συκοφαντίες κατά των χριστιανών· π.χ. επειδή οι χριστιανοί μιλούσαν για αγάπη, ονομάζονταν μεταξύ τους αδελφοί και έδιναν τον αδελφικό ασπασμό, κυκλοφορούσαν οι συκοφαντίες ότι στις συγκεντρώσεις τους γίνονταν οιδιπόδειες μείξεις.[113] Στην προκειμένη περίπτωση ανάλογες είναι και οι συκοφαντίες κατά των βένετων στασιωτών. Μία έρευνα που μένει να γίνει για να συμπληρώσει τη μελέτη αυτή, αλλά και που ξεπερνάει τα πλαίσια της ανακοίνωσης αυτής, είναι η σχέση των *'Ανεκδότων* με τα κείμενα των λογίων εθνικών που άσκησαν κριτική στον χριστιανισμό, αλλά και με τα απολογητικά κείμενα των χριστιανών.[114]

Για να επανέλθουμε όμως στο χωρίο του Ευάγριου και στην ερμηνεία που δώσαμε: Η έκφραση του χωρίου *τὰς σφῶν πιπράσκειν σωτηρίας* μάς πάει σ' ένα άλλο χωρίο, του Αγαθία[115] αυτή τη φορά, που χαρακτη-

111. C. Mango, *Byzantium* 39 (ελλ. μετφρ. σ. 52).

112. Ευάγριος IV 32 (181.26-27).

113. Ι. Ε. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Α', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 101.

114. Η έρευνα αυτή θα επιτρέψει, νομίζω, να ερμηνεύσουμε καλύτερα τα χωρία 7.36-38 των *'Ανεκδότων*, μια και η κατηγορία για ανόσιες μείξεις αποτελεί κοινό τόπο της κριτικής κατά των χριστιανών. Παράλληλα όμως θα πρέπει να τονίσω ότι τα χωρία αυτά παρουσιάζουν δυσκολίες όχι μόνον ως προς την ιστορική τους ερμηνεία αλλά και ως προς τη μετάφρασή τους.

Η έρευνα μέχρι στιγμής έχει αντιμετωπίσει το πρόβλημα, αν ο Προκόπιος ήταν Χριστιανός, όχι όμως και αν αποδεχόταν το κοινωνικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού· βλ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 328· Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 27-28· J. A. S. Evans, *Procopius*, Νέα Υόρκη 1972, σ. 111 κ.ε. και Cameron, *Procopius* 112 κ.ε.

115. Για τη στάση του Αγαθία απέναντι στην πολιτική, και ιδιαίτερα τη δυτική πολιτική του Ιουστινιανού, υπάρχουν αντιφατικές κρίσεις: ενώ ο R. Lamma, *Ricerche sulla storia e la cultura del VIo secolo*, Brescia 1950, σ. 19 (ανατ. στου ίδιου, *Oriente e occidente nell' alto medioevo. Studi storici sulle due civiltà*, [Medioevo e umanesimo, 5] Πάδοβα 1968, σ. 100) είδε τον Αγαθία αντίθετο στην

ρίζει ως εμπορία την προσφορά χρημάτων για την εξασφάλιση της σωτηρίας. Όταν το 557 η Κωνσταντινούπολη ταρακουνήθηκε από έναν ισχυρό σεισμό, κυκλοφόρησε η φήμη ότι έφτανε το τέλος του κόσμου. Ο πληθυσμός πανικοβλήθηκε. Τότε μερικοί κατέφυγαν στα βουνά και έγιναν μοναχοί, άλλοι έκαναν δωρεές στις εκκλησίες, και οι πλούσιοι έκαναν ελεημοσύνες στους φτωχούς. Μόλις όμως πέρασε ο κίνδυνος, οι περισσότεροι ξαναγύρισαν στις παλιές τους συνήθειες, που δείχνει, σχολιάζει ο Αγαθίας, ότι δεν οδηγήθηκαν στις αγαθοεργές πράξεις από αίσθημα δικαιοσύνης και ευσέβειας, αλλά θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς τις πράξεις τους *ἐμπορία σφαλερωτάτη, ἐφ' ᾧ τὸ παρὸν δῆθεν ἐκφυγεῖν καὶ παρακρούσασθαι.*[116]

Η πληροφορία αυτή του Αγαθία είναι σημαντική και από την εξής πλευρά για το θέμα μας: Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης έσπευσαν να μοιράσουν τα υπάρχοντά τους στους φτωχούς, γιατί θεώρησαν το σεισμό ως θεϊκή τιμωρία, μια και μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν προβεί στην πράξη αυτή· που σημαίνει ότι στην περίοδο που προηγήθηκε, μέσα στη βασιλεία του Ιουστινιανού, θα πρέπει να παρατηρήθηκε μία ζωηρή κίνηση, μία προπαγάνδα υπέρ της κοινοκτημοσύνης.

Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις που σημειώθηκαν και παρέκτροπα και σίγουρα δεν θα πρέπει να αμφισβητήσουμε τις πληροφορίες του Προκόπιου ότι σημειώθηκαν ακόμη και φόνοι.[117] Σε μία εποχή πολιτικού και θρησκευτικού φανατισμού, όπως είναι και η εποχή του Ιουστινιανού, τέτοια επεισόδια είναι σχεδόν αναπόφευκτα. Άλλωστε δεν θα είναι η πρώτη φορά που ζηλωτές χριστιανοί θα προχωρήσουν σε πράξεις βίας.[118]

Από την άλλη μεριά όμως δεν είμαστε και σίγουροι για το ποιοι

πολιτική αυτή, ο M. V. Levčenko, «Vizantijskij istorik Agafii mirinejskij i jego mirovozzrenie», *Viz. Vrem.* 3 (1950) 62-84, θεωρεί τον Αγαθία οπαδό της πολιτικής του Ιουστινιανού· πρβ. Tinnenfeld, *Kaiserkritik* 37 κ.ε. και ιδιαίτερα 40 κ.ε.· βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 289 σημ. 4 και Τ. Λουγγή, «Ο 'πρῶτος αὐτοκράτωρ Ρωμαίων' και ο 'πρῶτος Ρωμαίων ἁπάντων'. Η ανολοκλήρωτη reconquista», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 217 κ.ε. Η Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, σ. 124 υποστηρίζει ότι ο Αγαθίας «δεν έγραψε με την πρόθεση να προβάλει μία πολιτική άποψη».

116. Αγαθίας, *Ἱστορίαι* (έκδ. Keydell, *CFHB*) V 5-6 (170.15-29 και ειδικά 28-29). Πρβ. Constantelos, Philanthropy 212.

117. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.16 κ.ε.

118. Βλ. π.χ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 241 κ.ε. και 260 κ.ε. για τις ταραχές που σημειώθηκαν επί Πουλχερίας και κατά τη ληστρική σύνοδο του 449.

ήταν οι πραγματικοί δράστες όλων αυτών των επεισοδίων. Οι Πράσινοι κατηγορούν τους Βένετους και οι Βένετοι κατηγορούν τους Πράσινους πως είναι οι δράστες των επεισοδίων, ακριβώς για να συκοφαντήσουν τους Βένετους.[119] Εκείνο που πρέπει πάντως να τονίσουμε είναι ότι τα επεισόδια αυτά δεν απέκτησαν διαστάσεις, κάτι που και ο ίδιος ο Προκόπιος δεν παραλείπει με τον τρόπο του να ομολογήσει: παρά το γεγονός ότι παραχωρήθηκε στους Βένετους απεριόριστη ελευθερία, αυτοί έδειξαν φρόνηση και δεν εκμεταλλεύτηκαν τη σκανδαλώδη εύνοια που απολάμβαναν από τις αρχές: *Καὶ αὐτοὶ μέντοι προϊόντος ἤδη ⟨τοῦ δει⟩νοῦ σωφρονέστατοι ἔδοξαν εἶναι ἀνθρώπων ἁπάντων. Ἐνδεεστέρως γὰρ ἢ κατὰ τὴν ἐξουσίαν ἡμάρτανον.*[120]

Τέλος ο Προκόπιος μας δίνει και άλλες πληροφορίες για τη δράση των βένετων στασιωτών, που δε συμφωνούν με την εικόνα που θέλει να υποβάλει, ότι οι βένετοι στασιώτες ήταν οργανωμένοι σε ληστρικές συμμορίες.[121]

Οι δικαστές, μας λέει ο Προκόπιος, πιέζονταν να βγάζουν αποφάσεις όχι σύμφωνες με τον νόμο, αλλά σύμφωνες με τις επιθυμίες των βένετων στασιωτών. Πολλοί δανειστές αναγκάστηκαν να επιστρέψουν τα γραμμάτια στους οφειλέτες τους, χωρίς να έχουν πληρωθεί τα χρήματά τους. Πολλοί επίσης αναγκάστηκαν να αφήσουν ελεύθερους τους δούλους τους, όπως επίσης να επιτρέψουν σχέσεις ανάμεσα σε δούλους και ελεύθερες γυναίκες, ενώ πλούσιοι γονείς αναγκάστηκαν από τα παιδιά τους, που είχαν προσχωρήσει στους στασιώτες, να προσφέρουν σ' αυτούς τα χρήματά τους.[122]

Όλες αυτές οι ενέργειες εντάσσονται μέσα στα πλαίσια της χριστιανικής διδασκαλίας, που απονομή δικαιοσύνης δε θεωρεί εκείνη που γί-

---

119. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 183.19-20: *καὶ αὐτὸν ὑμεῖς ἐφονεύσατε καὶ τοὺς Βενέτους πλέκετε.*

120. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.3-4, 9.43-44 και 10.19.

121. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.15: *Ἐσιδηροφόρουν δὲ νύκτωρ μὲν τὰ πρῶτα ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἅπαντες σχεδόν, ἐν δέ γε ἡμέρᾳ ξιφίδια παρὰ τὸν μηρὸν δίστομα ὑπὸ τῷ ἱματίῳ ἀποκρυψάμενοι, ξυνιστάμενοί τε κατὰ συμμορίας, ἐπειδὰν ξυσκοτάζοι, ἐλωποδύτουν τοὺς ἐπιεικεστέρους ἔν τε ὅλῃ ἀγορᾷ κἂν τοῖς στενωποῖς.* Για την απαγόρευση της οπλοφορίας στο Βυζάντιο βλ. πιο κάτω την ανακοίνωση του Τ. Κόλια, «Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία».

122. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.32-35. Για τα χωρία 7.36-38 βλ. σημ. 114. Για το χωρίο 7.34 βλ. και Pigulevskaja, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, σ. 43. πρβ. Cameron, *Circus Factions* 98.

νεται με αυστηρά νομικά πλαίσια,[123] που ήταν αντίθετη στον δανεισμό και τον τοκισμό,[124] στη διαίρεση σε ελεύθερους και δούλους[125] και που αποσκοπούσε να πείσει τους πλούσιους να προσφέρουν την περιουσία τους στο κοινό ταμείο υπέρ των αδελφών χριστιανών που είχαν ανάγκη.[126]

Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι οι βένετοι στασιώτες ως προς την κόμη τους ακολούθησαν την περσική και την ουνική μόδα,[127] και αυτό είδαμε πως δέχονται και οι νεότεροι ερευνητές.[128] Ωστόσο όμως υπήρχαν πολύ πιο κοντινά πρότυπα, οι μοναχοί.[129] Είναι γνωστό ότι οι μοναχοί όχι μόνον έτρεφαν πολύ μακριές γενειάδες,[130] αλλά και η κριτική κατά του ξυρίσματος που ήταν και ο κατεξοχήν καλλωπισμός των αντρών[131] την εποχή εκείνη, προερχόταν, όπως είδαμε, από τους ασκητικούς εκκλησιαστικούς κύκλους.[132]

Σύμφωνα εξάλλου με τις *Ἀποστολικὲς Διαταγὲς* οι χριστιανοί έπρεπε να μην κόβουν τα γένια τους και να μετριάζουν κάπως τα μαλλιά τους: *Τὸ ὑπὸ τῆς φύσεώς σου διδόμενον ἐκ Θεοῦ κάλλος μὴ προσεπικαλλώπιζε, ἀλλὰ ταπεινοφρόνως μετρίασον αὐτὸ πρὸς ἀνθρώπους οὕτω,*

---

123. Χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Χρυσόστομος επισημαίνει ότι αδιαφορεί για τους *ἔξω νόμους*· Ιω. Χρυσοστόμου, *Εἰς Ματθαῖον* 56, 5, *PG* 58, 556· πρβ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 72· βλ. και στο ίδιο σ. 48.

124. Βλ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 72 κ.ε.

125. Για τη βελτίωση της θέσης των δούλων στην ιουστινιάνεια νομοθεσία βλ. Anna Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Αθήνα 1950, σ. 22 κ.ε.· βλ. και Z. V. Udal'cova, «Zakonodatelnye reformy Justiniana», *Viz. Vrem.* 26 (1965) 30· πρβ. Τ. Λουγγή, «Σχετικά με το ταξικό περιεχόμενο της 'στάσης του Νίκα'», *Επιστημονική σκέψη* 22 (Γενάρης-Μάρτης 1985) 18 σημ. 4. Τα προβλήματα και οι αντιφατικές ερμηνείες των ιστορικών για τη στάση του Νίκα δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν εδώ.

126. Βλ. σημ. 75.

127. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.9-10.

128. Βλ. σημ. 27-28.

129. Ο ιστορικός Σωκράτης, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, *PG* 67, 372, μας πληροφορεί για τον αυτοκράτορα Ιουλιανό: *ἐν χρῷ τε κειράμενος, τὸν τῶν μοναχῶν ὑπεκρίνετο βίον.*

130. Στο Βίο του οσίου Δανιήλ του Στυλίτη (έκδ. H. Delehaye, *Les saints Stylites*, Βρυξέλλες - Παρίσι 1923) μαθαίνουμε ότι, όταν πέθανε ο όσιος, τα γένια του είχαν μήκος τρεις πήχες.

131. Για την κριτική κατά του καλλωπισμού των γυναικών βλ. πιο κάτω την ανακοίνωση του Θ. Δετοράκη, «Ο γυναικείος καλλωπισμός στα πατερικά και τα αγιολογικά κείμενα».

132. Βλ. σημ. 39.

τὴν τρίχα σου τῆς κόμης μὴ παρατρέφων, μᾶλλον δὲ συγκόπτων καὶ καθαίρων αὐτήν· ἵνα μὴ κατακτενιζομένου σου καὶ ἄσκυλτον τηροῦντος τὴν κεφαλὴν ἢ καταμμυρισμένου σου, ἐπαγάγῃς σεαυτῷ τὰς οὕτως ἀγρευομένας ἢ ἀγρευούσας γυναῖκας... Χρὴ δὲ οὐδὲ γενείου τρίχας διαφθείρειν καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου παρὰ φύσιν ἐξαλλάσσειν· οὐκ ἀπομαδαρώσετε, φησὶν ὁ νόμος, τοὺς πώγωνας ὑμῶν.[133]

Οι βένετοι στασιώτες δέχτηκαν λοιπόν την επίδραση των εκκλησιαστικών και ιδιαίτερα των μοναστικών ασκητικών κύκλων και βέβαια όχι μόνον στην εμφάνιση, μια και είναι γνωστή η κοινωνική δραστηριότητα των βυζαντινών μοναχών και κληρικών.[134] Οι βένετοι στασιώτες δέχτηκαν αλλά και άσκησαν επίδραση στην κοινωνία του Βυζαντίου.

Κατά τους τρεις πρώτους αιώνες του χριστιανισμού, περίοδο διωγμών, δεν ήταν δυνατόν να τεθεί θέμα για ιδιαίτερη εμφάνιση των κληρικών.[135] Με την αναγνώριση όμως του χριστιανισμού εμφανίστηκε μία τάση που απέβλεπε στην εξύψωση του ιερατικού αξιώματος και στη διάκριση των κληρικών από τους υπόλοιπους χριστιανούς.[136] Η τάση όμως αυτή συνάντησε την αντίδραση της συγκλήτου που με τη συνείδηση ότι διαφυλάσσει τις αρχαιότερες και καλύτερες παραδόσεις της Ρώμης διεκδικούσε για τον εαυτό της μόνον ένα ιδιαίτερο κύρος.[137]

Στην εποχή όμως του Ιουστινιανού μέσα στα πλαίσια της όλης πολιτικής του αυτοκράτορα αλλά και χάρη στην επίδραση των βένετων στασιωτών με τους οποίους, όπως είδαμε, οι κληρικοί είχαν κοινή δράση,[138] το ρεύμα αυτό που απέβλεπε στην εξύψωση του ιερατικού αξιώματος, ενισχύθηκε και οι κληρικοί προβάλλουν ως ξεχωριστή τάξη με ιδιαίτερο

---

133. *᾿Αποστολικὲς Διαταγὲς* βιβλ. Α΄, γ΄, *PG* 1, 564-568· πρβ. Καλλίνικου, Κόμη και γένειον 223-224. Π. Παπαευαγγέλου, *Η διαμόρφωσις της εξωτερικής εμφανίσεως του ανατολικού και ιδία του ελληνικού κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 53-54.

134. Βλ. Α. Ι. Φυτράκη, *Οι Μοναχοί ως Κοινωνικοί Διδάσκαλοι και Εργάται εν τη Αρχαία Ανατολική Εκκλησία*, Αθήνα 1950.

135. Βλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 50 κ.ε.

136. Βλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 55 κ.ε. και 56 κ.ε. για τη διαφορά ενδυμάτων στο Βυζάντιο ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το επάγγελμα. Επίσης, Ε. Σκόρδα, *Η ιστορική εξέλιξις της ενδυμασίας των ορθοδόξων ελλήνων κληρικών*, Αθήνα 1971, σ. 32.

137. G. Alföldi, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden ²1979, σ. 176 (ελλ. μετφρ., Αθήνα 1988, σ. 338).

138. Προκόπιος, *᾿Ανέκδοτα* 13.4-5.

σχήμα· η ύπαρξη της τάξης αυτής γίνεται από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της κοινωνίας του Βυζαντίου.[139]

Θα πρέπει ακόμη να δεχτούμε ότι οι κληρικοί υιοθέτησαν και στοιχεία της εμφάνισης και της ενδυμασίας των βένετων στασιωτών. Η γενειάδα έγινε απαραίτητο στοιχείο των κληρικών της Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ από την άλλη μεριά τα φαρδιά μανίκια και το ευπάρυφο που χαρακτηρίζουν την ενδυμασία των στασιωτών, χαρακτηρίζουν και τα ενδύματα των κληρικών.[140]

Στην επίδραση των βένετων στασιωτών και τη δημιουργία της τάξης των κληρικών θα πρέπει να αποδώσουμε, νομίζω, και την καθιέρωση από την εποχή αυτή στη βυζαντινή τέχνη του τύπου του γενειοφόρου Χριστού.[141] Ο τύπος αυτός είχε εμφανιστεί με την αναγνώριση του χριστιανισμού, τον 4ο αι., συνυπήρχε όμως με τον τύπο του αγένειου Χριστού, ο οποίος και υπερείχε.[142] Από τον 6ο αι. όμως επικρατεί ο τύπος του γενειοφόρου Χριστού.[143] Η μη ύπαρξη ανατολικών στοιχείων στη

---

139. Συμπεράσματα όπως του Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 143 ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρχε διάκριση κληρικής και κοσμικής αμφίεσης ή όπως του Σκόρδα, *ό.π.* 83 ότι η διάκριση αυτή έγκειται μόνον στο μέλαν χρώμα, δεν είναι, νομίζω, πειστικά. Βλ. και Κουκουλέ, *Λαογραφία* 8, 247 κ.ε.

140. Τα φαρδιά μανίκια είναι κοινό χαρακτηριστικό της ενδυμασίας και των κληρικών (βλ. Σκόρδα, *ό.π.* 35· βλ. π.χ. και το ψηφιδωτό του Αγ. Βιταλίου Ραβένας με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και την ακολουθία του (6ος αι.) και το ψηφιδωτό του Αγ. Δημητρίου με τους κτήτορες του ναού (7ος αι.), όπου χαρακτηριστικό του ενδύματος των κληρικών είναι τα φαρδιά μανίκια, ενώ του ενδύματος των λαϊκών τα στενά) και των στασιωτών (Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.12), με τη διαφορά ότι των κληρικών δε στενεύουν στον καρπό όπως των στασιωτών. Επίσης το *εὐπάρυφον* που χαρακτηρίζει τα ενδύματα των στασιωτών (Προκόπιος, *'Ανέκδοτα* 7.11) χαρακτηρίζει και τα ενδύματα των κληρικών από την εποχή του Ιουστινιανού και στο εξής· βλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 90.

141. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Ο Χριστός εν τη τέχνη*, Αθήνα 1914, σ. 106-107. Πρβ. Ιωάννα Ν. Στουφή-Πουλημένου, «Παλαιοχριστιανικές παραστάσεις του Χριστού και ο βυζαντινός παντοκράτωρ. Συμβολή στην Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη», *Θεολογία* 57 (1986) 799 κ.ε.

142. Βλ. π.χ. την παράσταση του Χριστού σε δόξα στο ψηφιδωτό του 5ου αι. στη μονή Λατόμου της Θεσσαλονίκης, τον Χριστό ως πολεμιστή στο αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσι της Ραβένας και την ψηφιδωτή παράσταση του Χριστού μεταξύ των Αποστόλων στο οκταγωνικό παρεκκλήσι του Αγ. Ακυλίνου της εκκλησίας του Αγ. Λαυρεντίου του Μιλάνου, επίσης του 5ου αι.

143. Βλ. Σωτηρίου, *ό.π.* 109 και 116. Βλ. π.χ. τον Χριστό στην παράσταση της Μεταμόρφωσης στην κόγχη της ιουστινιάνειας Αγ. Αικατερίνης του Σινά, τον Χριστό σε μετάλλιο πάνω από την αψίδα του Αγ. Βιταλίου στη Ραβένα, και πάνω

μορφή ορισμένων απεικονίσεων του Χριστού με γένια[144] δείχνει ότι το ερώτημα «Ρώμη ή Ανατολή» που έθεσε ο J. Strzygowskij δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη βυζαντινή τέχνη· η εισαγωγή ή η καθιέρωση νέου τύπου είναι δυνατόν να συνδέεται με πολιτικές ή κοινωνικές ανακατατάξεις.

Στην εποχή του Ιουστινιανού η αυτοκρατορία έχει να αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα· εκτός από τα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής θα πρέπει να αντιμετωπιστούν και οι διάφορες συμφορές που έπληξαν την αυτοκρατορία. Για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, ο σεισμός του 526 κατέστρεψε σχεδόν ολοκληρωτικά την Αντιόχεια, και τα θύματα λέγεται ότι έφτασαν τις 250.000.[145] Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση η κυβέρνηση του Ιουστινιανού ήταν υποχρεωμένη να ακολουθήσει μία αυστηρότερη οικονομική πολιτική. *Ἔδει δὲ χρημάτων*, τονίζει ο Ιωάννης Λυδός, *καὶ οὐδὲν ἦν ἄνευ αὐτῶν πραχθῆναι τῶν δεόντων.*[146]

Οι ιδιαίτερες αυτές οικονομικοκοινωνικές συνθήκες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής του Ιουστινιανού,[147] ο οποίος δεν περιορίστηκε μόνον σε κηρύγματα υπέρ της κοινοκτημοσύνης και της ανακατανομής του πλούτου,[148] αλλά προχώρησε σε μέτρα που έπλητταν τις ιθύνουσες τάξεις της αυτοκρατορίας.[149]

από την αψίδα στον 'Αγ. Απολλινάριο στις Κλάσσες, βλ. επίσης τον Χριστό στην παράσταση της αψίδας της εκκλησίας του Bawît, όπως και τον Χριστό στο εικονογραφημένο χειρόγραφο του συριακού κώδικα του Ραβουλά.

144. Βλ. A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its origin*, Washington 1968, σ. 120.

145. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 419.5 κ.ε. Βλ. και Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία*, Α', 425 κ.ε.

146. Ιω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* III 54 (143.3 κ.ε.)· πρβ. Ζωναρά III, σ. 152.4-6: *Ὅθεν ἀεὶ χρημάτων δεόμενος ἐξελέγετο ταῦτα ἐκ τρόπων οὐκ εὐαγῶν καὶ χάριτας ᾔδει τὰς προφάσεις αὐτῷ τοῦ ἀργυρολογεῖν ἐφευρίσκουσι.*

147. Οι ιδιαίτερες οικονομικές συνθήκες έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο για την οργάνωση κοινοκτημονικής ζωής στην πρώιμη Εκκλησία· βλ. J. Jeremias, *Jerusalem zur Zeit Jesu. Kulturgeschichtliche Untersuchungen zur neutestamentlichen Zeitgeschichte*, Göttingen ³1963, όπως επίσης και για την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δράσης του Μεγάλου Βασιλείου ύστερα από την σιτοδεία που έπληξε την Καισάρεια Καππαδοκίας· βλ. Γρηγόριο Ναζιανζηνό, *Λόγος* 43, *PG* 36, 541 κ.ε.· πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλο, «Ο Μέγας Βασίλειος και τα κοινωνικά προβλήματα του καιρού του», *Βυζαντινά* 11 (1982) 113.

148. Βλ. τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας των ανθρώπων που διακηρύσσονται στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού· πρβ. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Α', σ. 142.

149. Πρβ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 301, ο Ιουστινιανός χαρακτη-

Από την άποψη αυτή οι βένετοι στασιώτες μπορούμε να πούμε ότι προετοίμασαν και προπαγάνδισαν τη φορολογική πολιτική του αυτοκράτορα. Από τη στιγμή που τα μέτρα τέθηκαν σε ισχύ, η σκυτάλη πέρασε στους υπαλλήλους της αυτοκρατορίας.[150] Σε Νεαρά του Ιουστινιανού αναφέρεται ότι οι υπάλληλοι «ενώ θα διατηρούν τα χέρια τους καθαρά από δωροδοκίες θα πρέπει ως εθελοντές φρουροί να προσέχουν το τεράστιο κρατικό εισόδημα πολλαπλασιάζοντάς το και εξαντλώντας κάθε δυνατή προσπάθεια για το καλό της αυτοκρατορίας».[151] Σε περίπτωση που οι φορολογούμενοι αρνούνται να καταβάλουν τους φόρους, οι υπάλληλοι θα έπρεπε να τους αναγκάσουν να πληρώσουν. Αν και στη νομοθεσία διατηρήθηκε η διάκριση για τους honesti και humiles (δυνατούς και ευτελείς) κατά την επιβολή ποινής,[152] στην πράξη φαίνεται ότι η διάκριση καταργήθηκε. Έτσι θα πρέπει να εννοήσουμε όλες αυτές τις πληροφορίες που βρίσκουμε στον Προκόπιο για φυλακίσεις και δαρμούς.[153]

Αν οι υπάλληλοι έδειχναν συμπάθεια προς τους υπηκόους και δεν τους πίεζαν για μεγαλύτερες εισφορές προς το δημόσιο, θεωρούνταν, μας λέει ο Προκόπιος, ότι είχαν *ἀρχαιότροπον φύσιν*[154] και ότι ήταν *ἀχρεῖοι τε καὶ τοῦ καιροῦ τὸ παράπαν ἀλλόκοτοι* και παύονταν από την υπηρεσία.[155] Αντίθετα όσοι από τους υπαλλήλους, συνεχίζει ο Προκόπιος, είχαν να επιδείξουν περισσότερους φόνους και ληστείες, αυτοί αποκτούσαν δόξα.

ρίζεται ως sozialrevolutionär. Τα μέτρα αυτά οφείλονται κυρίως στον Ιωάννη Καππαδόκη· βλ. E. Stein, «Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats», *BZ* 30 (1929/30) 376 κ.ε. και του ίδιου, *Histoire du Bas-Empire*, II, *De la disparition de l'empire d'occident à la mort de Justinien (476-565)*, Παρίσι - Βρυξέλλες - Άμστερνταμ 1949, σ. 433 κ.ε.

150. Ίσως αυτός είναι και ο λόγος που μετά τη στέψη του ως συναυτοκράτορα ακολούθησε πολιτική ισότητας απέναντι στους δήμους· βλ. Μαλάλα 422.15-19, *Πασχάλιο Χρονικό* (έκδ. Dindorf, *CSHB*) 616.15-617.6, Θεοφάνη, *Χρονογραφία* 165. 21 και 170.24-28. Ωστόσο όμως η δράση των Βένετων, αν πιστέψουμε τον Προκόπιο, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού (*Ἀνέκδοτα* 9.35 κ.ε. και 18.33).

151. Για τα μέτρα που πήρε ο Ιουστινιανός για την εξυγίανση της υπαλληλίας βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 424 και 489 κ.ε.

152. *Digesta* 48.19.28,2· πρβ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 423.

153. Βλ. R. Browning, «Ο αιών του Ιουστινιανού», *ΙΕΕ*, Ζ' 1.

154. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.25.

155. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 21.7. Το χωρίο αυτό συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του χωρίου του Προκόπιου, *Περὶ κτισμάτων* I 1.26: *πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐς τῶν πραγμάτων τὰ σπουδαιότατα τοὺς καιριωτάτους ἀπολέξασθαι ἔσχε* (Ιουστινιανός).

Τὸ γὰρ τοῦ φονέως τε καὶ ληστοῦ ὄνομα ἐς τὸ τοῦ δραστηρίου αὐτοῖς ἀποκεκρίσθαι ξυνέβαινεν.[156] Στον κατάλογο των ληστών και των φονιάδων που συμπεριλάμβανε τον Ιουστινιανό, τους βένετους στασιώτες και τους ορθόδοξους ιερείς, προστίθενται τώρα και οι υπάλληλοι. Είναι όλοι αυτοί που εμπνεύστηκαν, προπαγάνδισαν και εφάρμοσαν μια πολιτική που εστρέφετο κατά των ιθυνουσών τάξεων, τις οποίες και εκπροσωπεί ο Προκόπιος.

Η εποχή του Ιουστινιανού χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια για επιβολή του χριστιανικού ιδεώδους.[157] Αν όμως ο κύκλος του Προκόπιου θεωρούσε την προσπάθεια αυτή καταστροφική για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία,[158] υπήρχαν άλλοι κύκλοι που διακατέχονταν από έντονη αισιοδοξία, την οποία και βλέπουμε να καθρεφτίζεται στο έργο του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη.[159]

Από την άλλη μεριά η Αγία Σοφία με τον τεράστιο τρούλο της συμβόλιζε αυτό που πολλοί πίστευαν ότι είχε συντελεστεί στην εποχή του Ιουστινιανού, ότι δηλ. είχε επιτευχθεί η μίμηση της ουράνιας βασιλείας, ότι ο ουρανός κατέβηκε στη γη.

---

156. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 21.14.

157. Πρβ. J. Irmscher, «Zum Menschenbild der justinianischen Epoche», *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1978) 80, ο οποίος επίσης διαπιστώνει ότι την εποχή αυτή προβάλλει «ein durch christliche Weltanschauung und christliche Sittenlehre geprägtes Menschenideal», το οποίο, βλ. στο ίδιο σ. 84, προπαγανδίζεται από τις ανώτερες κυρίαρχες τάξεις και είναι αυτό που προετοιμάζει τη φεουδαρχική βυζαντινή κοινωνία.

158. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.1: *Καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐς γόνυ ἐλθεῖν Ρωμαίοις τὴν πολιτείαν πεποίηκεν.* 13.32: *ξύμπασαν αὐτῶν (Ρωμαίων) τὴν πολιτείαν ἐς τὸ ἔδαφος καθελεῖν ἴσχυσεν.*

159. Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανικὴ Τοπογραφία* (έκδ. Wanda Wolska-Conus, *Topographie Chrétienne* (*SC*, 141, 159), Παρίσι 1968, 1970).

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΟΣΜΙΚΗΣ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΙΓΥΠΤΟ

Τα εικονιστικά διακοσμητικά θέματα μιας κατηγορίας βιοτεχνικών προϊόντων του 4ου-7ου αιώνα θα αποτελέσουν το θέμα αυτής της ανακοίνωσης σε μια προσπάθεια συμβολής στην έρευνα του χώρου της καθημερινής ζωής στην Βυζαντινή αυτοκρατορία. Πρόκειται για θέματα που διακοσμούν την οστέινη επένδυση ξύλινων κιβωτιδίων που κατασκευάσθηκαν στην εκχριστιανισμένη Αίγυπτο[1] και προορίζονταν για ευρεία κατανάλωση.

Στην επιλογή του θέματος μας ώθησε ο μεγάλος αριθμός των μέχρι σήμερα πολύ λίγο γνωστών οστέινων πλακιδίων, διακοσμημένων με εικονιστικά θέματα.[2] Ο μεγάλος αυτός αριθμός επιτρέπει σχετικώς ασφαλή συμπεράσματα πάνω στο διακοσμητικό θεματολόγιο αντικειμένων κοσμικής τέχνης αυτής της περιόδου.

Τα κιβωτίδια με οστέινη επένδυση είχαν ευρύτατη χρήση κυρίως στην Αίγυπτο, αν κρίνουμε από τον μεγάλο αριθμό ευρημάτων, αλλά σπανίζουν έξω από την Αίγυπτο.[3] Διευκρινίζουμε ότι δυστυχώς δεν σώθηκε παρά μόνο ένα ακέραιο κιβωτίδιο (εικ. 1) και τμήματα από τέσσερα άλλα[4] (εικ. 2-3). Το πλήθος όμως των πλακιδίων από την διακόσμησή

1. Για το θέμα αυτό βλ. Αικατερίνη Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Οστέινα πλακίδια: διακόσμηση ξύλινων κιβωτιδίων από την χριστιανική Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη 1986. (Στο εξής: *Οστέινα πλακίδια*.)

2. Δημοσιευμένα είναι περί τα 150 πλακίδια, βλ. *Οστέινα πλακίδια* 15. Διπλάσια πρέπει να είναι τα πλακίδια που πρόκειται σύντομα να δημοσιεύσουμε.

3. Εργαστήρια οστεογλυπτικής αυτής της περιόδου έχουν εντοπισθεί στην Μικρασία, στην Ιταλία, στην Δαλματία και στην Παλαιστίνη· βλ. *Οστέινα πλακίδια* 14 σημ. 4. Δεν είναι γνωστό αν στην παραγωγή τους συγκαταλέγονται και διακοσμητικά πλακίδια κιβωτιδίων.

4. Αναφερόμαστε στο ακέραιο κιβωτίδιο της Walters Art Gallery, αρ. 71.40, βλ. Walters Art Gallery, *Early Christian and Byzantine Art*. (An Exhibition held at Baltimore Museum of Art, April 25 - June 22 1947) Βαλτιμόρη 1947,



Εικόνα 1. Κιβωτίδιο αρ. 71.40 της Walters Art Gallery. 5ος αι.

τους, που βρέθηκαν σε ανασκαφές και σε αποθέτες της Αλεξάνδρειας,[5] δικαιολογούν την άποψή μας. Τα κιβωτίδια αυτά προορίζονταν, όπως ήδη

σ. 53, αρ. 181, πίν. XVIII και στα κομμάτια που σώζονται στο Μουσείο του Καΐρου (J. Strzygowski, Koptische Kunst, στο: *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, Βιέννη 1904, σ. 172-176), στο Μουσείο Μπενάκη (Lila Marangou, *Bone Carvings from Egypt, I. Graeco-roman period*, Τυβίγγη 1976, αρ. 169, σ. 117, πίν. 50a-b). Επίσης έχει αποκατασταθεί κιβωτίδιο από πλακίδια συλλογής (K. Elderkin, «An Alexandrian carved casket of the 4th century», *AJA* 30 (1926) 150-157).

5. *Οστέινα πλακίδια* 3, 16. Πρβ. Marangou, *Bone Carvings*, σημ. 77.



Εικόνα 2. Τμήμα του «νυφικού κιβωτιδίου» του Μουσείου του Καΐρου. 5ος αι.

αναφέραμε, για τις λιγότερο εύπορες κοινωνικές τάξεις και η διακόσμησή τους ήταν μια προσπάθεια μίμησης των ελεφάντινων κιβωτιδίων, ώστε να εξυπηρετούνται έτσι οι τοπικές ανάγκες ενός αγοραστικού κοινού συνηθισμένου στην άφθονη χρήση ελεφαντόδοντου.[6]

6. Για την μακρά παράδοση παραγωγής ελεφαντουργημάτων στην Αίγυπτο και ιδίως στην Αλεξάνδρεια, βλ. *Οστέινα πλακίδια* 79-80, σημ. 1. Κοινές μέθοδοι επεξεργασίας του κοκκάλου και του ελεφαντόδοντου καθώς και κάποιες ομοιότητες στο σχήμα και στη μορφή διακόσμησης των κιβωτιδίων ενισχύουν την υπόθεση ότι



Εικόνα 3. Τμήμα κιβωτιδίου του Μουσείου του Καΐρου. 5ος αι.

Από τα ανασκαφικά ευρήματα φαίνεται ότι μια από τις κύριες χρήσεις των κιβωτιδίων με οστέινη επένδυση ήταν να συνοδεύουν τον ιδιοκτήτη τους στον τάφο, έχοντας ως περιεχόμενο κοσμήματα, παπύρους με κείμενα προσευχών ή τίτλους ιδιοκτησίας ή άλλα προσφιλή μικροαντικείμενα.[7] Παράλληλα όμως χρησίμευαν για την φύλαξη μέσα στο σπίτι χειρογράφων, κοσμημάτων αλλά και άλλων μικρών αντικειμένων, όπως γραφική ύλη, είδη ραπτικής και καλλωπισμού κ.ά.[8] Αργότερα, χρησίμευαν ως ταφικά κτερίσματα. Πάντως, ακόμα και αν υπήρχε, όπως υποστηρίζεται, ειδική παραγωγή κιβωτιδίων για ταφική χρήση,[9] το διακοσμητικό θεματολόγιο δεν φαίνεται να συνδέεται μ' έναν ορισμένο τρόπο

στην Αίγυπτο υπήρχαν εργαστήρια που επεξεργάζονταν συγχρόνως και τα δύο υλικά, ώστε να αντιμετωπίζεται η έλλειψη ελεφαντόδοντου, όπως συνέβη και σε μεσοβυζαντινά εργαστήρια για τους ίδιους λόγους· βλ. Ad. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.- XIII. Jahrhunderts, I. Kästen*, Βερολίνο 1930-1934 (^{2}1979), σ. 11-12.

7. *Οστέινα πλακίδια* 89-90.

8. Οι χρήσεις αυτές βεβαιώνονται από απεικονίσεις τους σε έργα γλυπτικής, ζωγραφικής, μικροτεχνίας αλλά και από απεικονίσεις στα ίδια τα οστέινα πλακίδια, όπως σ' αυτά του «νυφικού» κιβωτιδίου του Μουσείου του Καΐρου, βλ. Strzygowski, *Koptische Kunst*, αρ. 7060 πίν. XI.

9. H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallskrinia und frühchristlichen Reliquäre I. Katalog*, Βιέννη 1971, σ. 11 και 14-17.

χρήσης, αλλά δηλώνει τις γενικότερες τάσεις στην διακόσμηση κοσμικών έργων τέχνης.[10]

Οι διακοσμητικοί τύποι ανήκουν συνήθως στο υστερορωμαϊκό θεματολόγιο και αποδίδονται με διαφορετικές τεχνικές σκαλίσματος, σε ολιγοπρόσωπες συνθέσεις και κυρίως σε μεμονωμένες μορφές τοποθετημένες σε χωριστά διάχωρα. Στην διακόσμηση του κιβωτιδίου όμως επιδιώκεται θεματική ομοιογένεια. Γίνεται, δηλαδή, προσπάθεια να δοθεί η εντύπωση μιας ενιαίας σύνθεσης διασπασμένης σε διάχωρα και γι' αυτό αρκετά χαλαρής. Η θεματική αυτή ομοιογένεια παρατηρείται κατά κύριο λόγο στα κιβωτίδια με οστέινη διακόσμηση αιγυπτιακής προέλευσης και δεν αποτελεί κανόνα για την διακόσμηση κιβωτιδίων της εποχής. Αντίθετα μάλιστα, στα κιβωτίδια που διακοσμούνται με μεταλλικά ελάσματα παρατηρείται ανάμειξη των θεμάτων, που φανερώνει τουλάχιστον σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις, ότι οι τεχνίτες αγνοούσαν τελείως την σημασία των θεμάτων. Τα χρησιμοποιούν δηλαδή ως απλά διακοσμητικά στοιχεία και δεν διστάζουν να βάζουν Ολύμπιους θεούς δίπλα σε σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη.[11] Η κατανόηση ή μη του διακοσμητικού θέματος από τους τεχνίτες σχετίζεται άμεσα με την παιδεία τους, αλλά και με την παιδεία του αγοραστικού κοινού της παραγωγής τους.

Φθάσαμε, έτσι, σε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον νέο στοιχείο: την σχέση των λαϊκών στρωμάτων με την κλασική παιδεία και την τέχνη που εμπνέεται από αυτήν στο διάστημα μεταξύ του 4ου και του 7ου αιώνα. Ο K. Weitzmann σε άρθρο του, το 1960, σχετικά με τις επιβιώσεις των μυθολογικών θεμάτων στην πρώιμη χριστιανική και βυζαντινή τέχνη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «τα θέματα που έχουν κλασική προέλευση στην τέχνη αφορούσαν μια μικρή τάξη διανοουμένων με ανθρωπιστικές απόψεις».[12] Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει, 20 χρόνια αργότερα, ο Haufmann, όταν σε πολύτιμα αντικείμενα του 6ου-7ου αιώνα διακοσμημένα με μυθολογικά θέματα αναγνωρίζει προϊόντα που προορίζονται για μια «περιορισμένη, καλλιεργημένη, αυλική πελατεία».[13]

10. *Οστέινα πλακίδια* 92-93.

11. Buschhausen, *Metallskrinia*, αρ. A 65, σ. 132 πίν. 79-82 καθώς και A 69, σ. 140 πίν. 86-89.

12. «The Survival of Mythological Representation in Early Christian and Byzantine Art and their Impact on Christian Iconography», *DOP* 14 (1960) 53-55.

13. G. M. A. Haufmann, «The Continuity of Classical Art: Culture, Myth and Faith», στον τόμο: *Age of Spirituality. A Symposium*, Νέα Υόρκη 1980, σ. 93 και σημ. 98.

Η ύπαρξη, όμως, στην Αίγυπτο και ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα κιβωτιδίων που προορίζονται για τις λαϊκές τάξεις δίνει μιαν άλλη όψη στο πρόβλημα. Η διαπίστωση μάλιστα θεματικής ομοιογένειας στην διακόσμηση μέχρι τουλάχιστον τον 5ο αιώνα και, κατά συνέπεια, κατανόησης των θεμάτων φανερώνει ότι στην Αλεξάνδρεια τα λαϊκά στρώματα δεν είχαν απομακρυνθεί από την ελληνική παιδεία. Γνώριζαν τα θέματα όπως και η άρχουσα τάξη και τα χρησιμοποιούσαν χωρίς να τους αποδίδουν ίσως τον αρχικό τους συμβολισμό, που πιθανώς είχε λησμονηθεί, αλλά μόνο μιαν ευοίωνη σημασία που πρέπει να είχε επιβιώσει μέσα από την λαϊκή παράδοση. Δεν είναι δυνατό να βεβαιώσουμε την έκταση αυτού του φαινομένου, γιατί ήδη παρατηρήσαμε ότι στις παραδουνάβιες επαρχίες τα εικονιστικά θέματα δεν κατανοούνταν ήδη από τον 4ο αιώνα. Ακόμα, δεν είμαστε βέβαιοι ότι και στην Αίγυπτο εξακολουθούσε να επιβιώνει ο ίδιος βαθμός γνώσης ή κατανόησης των θεμάτων κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, αφού δεν βρέθηκε ως τώρα κανένα κιβωτίδιο αυτής της εποχής με την διακόσμησή του *in situ*.[14] Επειδή όμως μέχρι την ισλαμική κατάκτηση της χώρας εξακολουθεί η χρήση των ίδιων θεμάτων με τεχνοτροπικές μόνο διαφοροποιήσεις στο σκάλισμα, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι η υποχώρηση της ελληνικής παιδείας που παρατηρείται γενικά κατά τον 6ο αιώνα[15] δεν επέφερε στην παραγωγή της Αιγύπτου παρά κάποιες μικρές αλλαγές.

Τα θέματα που κοσμούσαν τα οστέινα πλακίδια δεν είναι πρωτότυπα. Προέρχονται από γνωστούς εικονογραφικούς κύκλους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. συνδεδεμένους με την επίγεια χαρά. Οι εικονογραφικοί τύποι με τους οποίους αποδίδονται έχουν υποστεί απλοποιήσεις και αναμείξεις εικονογραφικών στοιχείων, χωρίς όμως να παύσουν να είναι αναγνωρίσιμοι.

Διακρίνονται τρεις μεγάλες κατηγορίες θεμάτων:

1. Κύκλοι της ελληνικής μυθολογίας.
2. Κύκλοι που δημιούργησε ή επέβαλε η ρωμαϊκή αυτοκρατορική προπαγάνδα.

14. Στην Αλεξάνδρεια πάντως λειτουργούν ακόμα και στα πρώτα χρόνια μετά την αραβική κατάκτηση η Φιλοσοφική Σχολή αλλά και σχολεία, όπου διδάσκονται ελληνικά· βλ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, Αθήνα 1981, σ. 32-33.

15. I. Ševčenko, «A Shadow Outline of Virtue. The Classical Heritage of Greek Christian Literature (2nd-7th c.)», στον τόμο: *Age of Spirituality. A Symposium*, Νέα Υόρκη 1980, σ. 59.



Σχέδιο 1. Ερμαφρόδιτος.
Πλακίδιο του Μουσείου του
Λούβρου. 5ος αι.



Σχέδιο 2. Υμέναιος.
Πλακίδιο του δημοτικού Μουσείου
του Chieti. 5ος-6ος αι.

3. Θέματα που αποσκοπούσαν στην προβολή του ιδιωτικού βίου σε μια προσπάθεια εξιδανικεύσεως της καθημερινότητας.

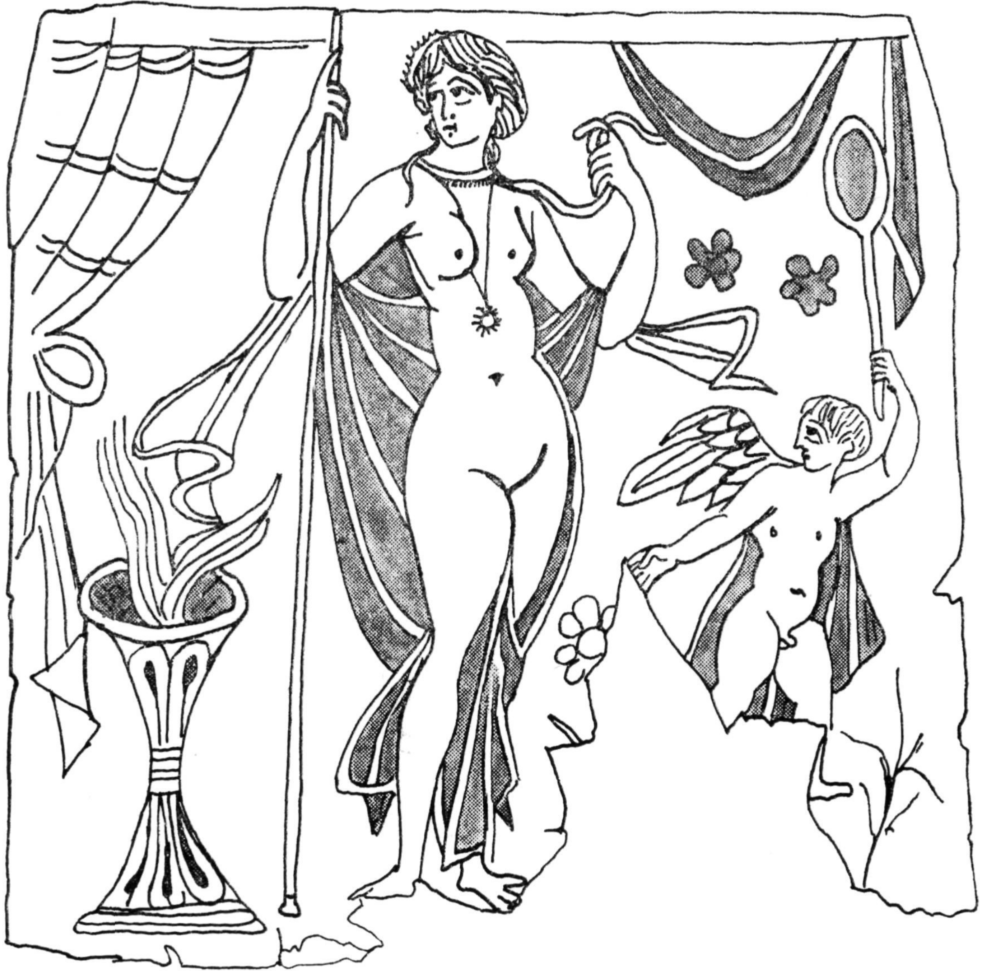
Αναλυτικά, στην πρώτη κατηγορία ανήκουν: ο Διόνυσος και μέλη του διονυσιακού θιάσου,[16] μεταξύ των οποίων ο Πάνας (εικ. 1),[17] ο Ερμαφρόδιτος (σχ. 1),[18] ο Υμέναιος (σχ. 2).[19] Μεταξύ των μορφών του θιά-

16. Βλ. σχετικά *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 38-48, σ. 207-216. Ο κύκλος αυτός κυριαρχεί και στα πλακίδια με χαμηλό ανάγλυφο, τα περισσότερα αδημοσίευτα, καθώς και στα ανάγλυφα κόκκαλα· βλ. Marangou, *Bone Carvings* 37.

17. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 42-43, σ. 214-216.

18. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 39-41, σ. 211-213.

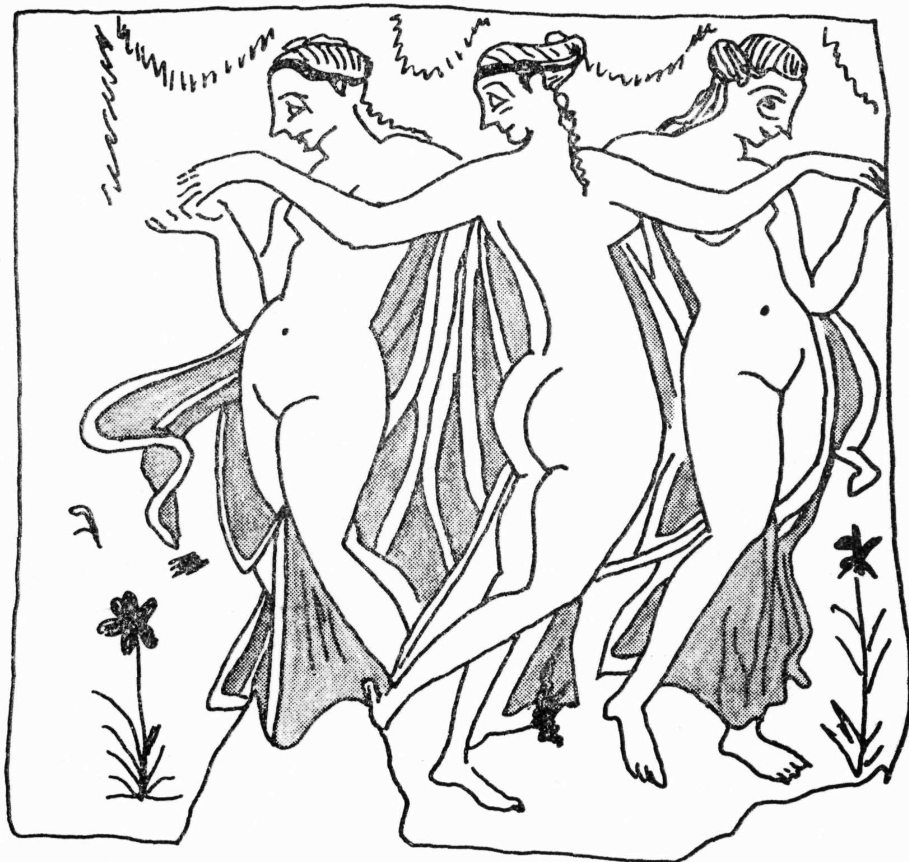
19. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 13, σ. 137-139.



Σχέδιο 3. Αφροδίτη. Συλλογή του Dumbarton Oaks. 5ος αι.

σου ιδιαίτερη προτίμηση δείχνεται στους ασκοφόρους σατύρους και στις τυμπανίστριες μαινάδες (εικ. 1). Σε μεγάλο μάλιστα αριθμό πλακιδίων, που πολλές φορές χρησιμοποιείται και στο ίδιο κιβωτίδιο, απαντά όμοιος εικονογραφικός τύπος ασκοφόρου μαινάδος ή ερωτιδέως, πιθανόν επειδή η επιλογή των θεμάτων γίνεται για καθαρά διακοσμητικούς λόγους. Ένας άλλος κύκλος μυθολογικών θεμάτων περιλαμβάνει την Αφροδίτη[20]

20. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 14, σ. 139-140, αρ. 49-51, σ. 250-256. Στα σκαλισμένα κόκκαλα του Μουσείου Μπενάκη, 26 κομμάτια αποδίδονται στο ίδιο θέμα, βλ. Marangou, *Bone Carvings*, αρ. 115-139.



Σχέδιο 4. Τρεις Χάριτες. Συλλογή του Dumbarton Oaks. 5ος αι.

και θεότητες που την πλαισιώνουν (σχ. 3) ή συνδέονται μαζί της, όπως οι Χάριτες (σχ. 4), Νηρηίδες, Τρίτωνες.[21] Από τον κύκλο αυτό μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι απεικονίσεις των Νηρηίδων, που μόνες ή συνοδευόμενες από Τρίτωνες, ξαπλωμένες στη ράχη θαλασσίων τεράτων συνόδευαν την αφρογεννημένη θεά.

Εκτός όμως από τις δύο αυτές μεγάλες εικονογραφικές ομάδες απαντούν και άλλες, μεμονωμένες μυθολογικές μορφές, όπως η Άρτεμις,[22] ο Ηρακλής σε άθλους του, η απαγωγή της Ευρώπης.[23] Γενικά παρατηρεί-

21. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 54 (Χάριτες) σ. 258-260, αρ. 15, 53 (Νηρηίδες) σ. 141-142 και 256-258 καθώς και 39 πλακίδια της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, βλ. Marangou, *Bone Carvings*, αρ. 140-178.

22. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 55, σ. 260-263.

23. Πρόκειται για αδημοσίευτα πλακίδια της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη.



Σχέδιο 5. 'Αρτεμις. Μουσείο του Λούβρου. 5ος αι.

ται ότι ο αριθμός πλακιδίων με διακοσμητικό θέμα θεότητες είναι πολύ μικρός σε σχέση με πλακίδια που παρουσιάζουν δευτερεύουσες μορφές, όπως σατύρους, πεπλοφόρες μαινάδες, ερωτιδείς ή Νηρηίδες. Από το γεγονός αυτό, που δεν μοιάζει συμπτωματικό, μπορούμε να διαπιστώσουμε την κυριαρχία της καθαρά διακοσμητικής σημασίας των θεμάτων αυτών.

Στην δεύτερη μεγάλη εικονογραφική ενότητα ανήκουν θέματα, γνωστά ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους, που διαδόθηκαν με νέα σημασία κατά την διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου. Σ' αυτά περιλαμβάνεται κυρίως ο νειλωτικός κύκλος με φτερωτούς ερωτιδείς, υδρόβια πουλιά (εικ. 3),[24] καθώς και με συνθέσεις ψαράδων και κολυμβητών μέσα σε πλούσιο φυτικό διάκοσμο από λωτούς.[25] Παράλληλα, στην ίδια κατηγορία θεμάτων ανήκουν και οι προσωποποιήσεις μηνών, εποχών, πόλεων.[26]

24. *Οστέινα πλακίδια*, σ. 218-226, αρ. 56-67, 76-107.

25. Τα πλακίδια με θέματα κολυμβητών και ψαράδων είναι ακόμη αδημοσίευτα και ανήκουν κυρίως στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη.

26. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 1-3, σ. 119-126 και αρ. 69-75, 108-115, 123, σ. 226-249. Οι προσωποποιήσεις πόλεων εικονίζονται σε αδημοσίευτα πλακίδια.



Σχέδιο 6. Σκηνή κυνηγιού. Αιγυπτιακή συλλογή Μονάχου. 5ος-6ος αι.

Τέλος, στην τρίτη μεγάλη εικονογραφική ενότητα των θεμάτων που προβάλλουν την ιδιωτική ζωή συγκαταλέγονται λίγες συνθέσεις κυνηγιοῦ (σχ. 6)[27] και στολισμού της δέσποινας (εικ. 2) (Mutatio Vestis).[28] Οι τελευταίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή διασώζουν συνήθειες και ενδυματολογικά στοιχεία της εποχής τους.

Έρευνα για την ανεύρεση τυχόν προτύπων του θεματολογίου των πλακιδίων έδειξε στενότατη σχέση με το θεματολόγιο των σαρκοφάγων, των ψηφιδωτών δαπέδων, των κιβωτιδίων από άργυρο ή με μεταλλικά ελάσματα και κάποιων ιστορημένων χειρογράφων. Στοιχεία που παρέχουν τα οστέινα πλακίδια όχι μόνον ενισχύουν την υπόθεση ότι οι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν «βιβλία σχεδίων»,[29] αλλά στοιχειοθετούν τη μορφή και το περιεχόμενό τους.[30] Ανάλογες παρατηρήσεις έχουν γίνει και για προϊόντα άλλων εργαστηρίων όπως οι σαρκοφάγοι και τα ψηφιδωτά δάπεδα.[31] Στην ύπαρξη, λοιπόν, «βιβλίων σχεδίων» μπορεί να αποδοθεί η εντυπωσιακή εικονογραφική ομοιότητα μορφών του διονυσιακού θιάσου στις μεγάλες συνθέσεις των υστερορωμαϊκών σαρκοφάγων και στα πλακίδια, όπως επίσης και σε ορισμένες μικρογραφίες και σε έργα τορευτικής.[32]

Τέλος, σε μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση του θεματολογίου των αιγυπτιακών κιβωτιδίων με οστέινη διακόσμηση (4ου-7ου αι.) με την

---

27. *Οστέινα πλακίδια*, αρ. 6-12, σ. 130-137.

28. Οι συνθέσεις αυτές ονομάζονται και σκηνές γυναικωνίτη, βλ. *ό.π.*, αρ. 16-29, σ. 198-206.

29. Σχετικά, βλ. *ό.π.* 63-70. Για την επιλογή του όρου, σ. 63 σημ. 4.

30. *Οστέινα πλακίδια*, σ. 66-68.

31. G. M. A. Haufmann, «The Season Sarcophagus», *Dumbarton Oaks Studies* 2, Cambridge Ma. 1951, σ. 214-217. O. Dalton, *Byzantine Art*, Λονδίνο 1909, σ. 182. Πρβ. *Οστέινα πλακίδια* 64, σημ. 1-3.

32. Αναφερόμαστε χαρακτηριστικά στην εντυπωσιακή ομοιότητα προσωποποιήσεως του μηνός Ιουνίου σε πλακίδιο και σε μικρογραφία χειρογράφου, που είχαν ως κοινό πρότυπο ψηφιδωτό εντοίχιο στη Ρώμη, βλ. *Οστέινα πλακίδια* 239-241.

τέχνη της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου διαπιστώθηκε η στενή σχέση με το θεματολόγιο των ελεφάντινων βυζαντινών κιβωτιδίων του 11ου και 12ου αι.,[33] που μπορούν να θεωρηθούν άμεσοι διάδοχοι των κιβωτιδίων που παρουσιάσαμε, αφού και αυτά έχουν κοσμική χρήση.

Τα ελεφάντινα, λοιπόν, κιβωτίδια, που θεωρούνται ως μια μοναδική σε πληρότητα σειρά έργων τέχνης, είναι διακοσμημένα με τετράπλευρα διάχωρα μέσα στα οποία αποδίδονται με έξεργο ανάγλυφο σκηνές και μορφές από τον διονυσιακό θίασο, τους άθλους του Ηρακλέους,[34] κυνήγι, ιππόδρομο, αλλά και μυθολογικά ζώα.[35] Τα ελεφάντινα αυτά κιβωτίδια θεωρούνται «οι πιο εύγλωττοι μάρτυρες της Αναγέννησης των Μακεδόνων» κατά τον A. Grabar.[36] Τα θέματά τους δεν διαφέρουν από αυτά που διακοσμούν τα κιβωτίδια του 5ου και κυρίως του 6ου αιώνα στην Αίγυπτο, παρά μόνο στην σχετική μείωση της ποικιλίας τους. «Οι βυζαντινοί ελεφαντουργοί», όπως παρατηρεί ο Grabar, «αντιγράφουν τα αρχαία τους πρότυπα με άνεση που μόνο με εκείνην των μικρογράφων μπορεί να συγκριθεί».[37] Αλλά ποια μπορούσε να είναι αυτά τα πρότυπα;

Είναι πιθανό οι τεχνίτες ελεφαντουργοί, που εργάσθηκαν σε μια πόλη όπως η Κωνσταντινούπολη να χρησιμοποίησαν ως πρότυπα τις υστερορωμαϊκές σαρκοφάγους ή ιστορημένα χειρόγραφα με διονυσιακά θέματα, Ηρακλή ή σκηνές κυνηγιού, όπως παρατήρησε παλαιότερα ο Weitzmann.[38] Εφόσον όμως υπάρχουν δείγματα ανάλογων κιβωτιδίων με όμοια διακοσμητικά θέματα και ανάλογη διάταξη των θεμάτων σε διάχωρα, νομίζουμε ότι είναι πιθανότερο οι μεταγενέστεροι τεχνίτες να αντέγραφαν ανάλογα προγενέστερα ελεφάντινα κιβωτίδια ή ακόμη να χρησιμοποιούσαν τα ίδια «βιβλία σχεδίων» που μια κλειστή επαγγελματική συντεχνία μπορούσε να διαφυλάσσει.

---

33. Goldschmidt - Weitzmann, *Kästen* 11-21.

34. Τα θέματα αυτά χαρακτηρίζονται ως «αρχαιοπρεπή» (antikisierende), βλ. Goldschmidt - Weitzmann, *Kästen* 21-64.

35. Goldschmidt - Weitzmann, *Kästen* 20-21.

36. A. Grabar, *Byzance. L'art byzantin du moyen âge (du VIIIe au XVe siècle)*, Παρίσι 1963, σ. 152.

37. Grabar, *ό.π.* 154.

38. Βλ. την πρώτη έκδοση (1930) του έργου των Goldschmidt - Weitzmann, *Kästen* 11-12. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1979) ως κύρια πηγή της εικονογραφίας τους θεωρείται η βυζαντινή Buchmalerei.

Η εξέταση, λοιπόν, του εικονιστικού θεματολογίου κιβωτιδίων λαϊκής κοσμικής τέχνης της βυζαντινής Αιγύπτου φανερώνει:

1. 'Οτι και τα λαϊκά στρώματα εξακολουθούν σταθερά να χρησιμοποιούν το εικονιστικό θεματολόγιο του 2ου και 3ου αιώνα για να στολίσουν αντικείμενα για τα σπίτια και τους τάφους τους.
2. 'Οτι μέχρι τουλάχιστον τον 5ο αιώνα και οι λαϊκές τάξεις γνωρίζουν τα θέματα και η προτίμησή τους δεν είναι μόνο αισθητική. Είναι μάλιστα πιθανό να τους απέδιδαν μια γενική ευοίωνη έννοια.
3. Το ίδιο θεματολόγιο χρησιμοποιείται και από τους ελεφαντουργούς της Κωνσταντινούπολης από τον 10ο αιώνα και εξής, πιθανότατα μέσω «βιβλίων σχεδίων», που και στον 4ο αιώνα πρέπει να χρησιμοποιούσε η συντεχνία των ελεφαντουργών και οστεογλυπτών.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Στὴ μητέρα μου

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν τάφων ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν ἀρχαιότητα[1] (κτιστοὶ κιβωτιόσχημοι, λακκοειδεῖς, σαρκοφάγοι, κεραμοσκεπεῖς, ἐγχυτρισμοὶ) κι ἐκείνους ποὺ δημιουργήθηκαν στὴ Ρώμη[2] (ὑπόγεια λαξευτὰ κοιμητήρια, columbaria), ἡ χρήση τῶν ὁποίων κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους ἀπὸ ἐθνικοὺς καὶ χριστιανοὺς εἶναι βεβαιωμένη ἀνασκαφικά, ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς τύπος τάφου τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων εἶναι ὁ ὀρθογώνιος καμαρωτὸς μὲ εἴσοδο (εἰκ. 1) ἢ δίοδο (εἰκ. 2), ποὺ ἀπαντᾶ στὴ Βαλκανική,[3] τὸ Αἰγαῖο,[4] τὴ Μ. Ἀσία[5] καὶ τὴ βόρειο Ἀφρική[6] καὶ ἐπικρατεῖ στὶς προτιμήσεις τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν. Πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικὸ τύπο ταφικοῦ μνημείου, τὴν προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιχειρήσω νὰ παρουσιάσω ἐδῶ.

Τὴν καταγωγὴ τοῦ χριστιανικοῦ καμαρωτοῦ τάφου ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ (εἰκ. 3) ὑποστήριξε παλιότερα ὁ καθηγητὴς Δ. Πάλλας.[7] Σήμερα ποὺ τὰ ἀνασκαφικὰ παραδείγματα καὶ τῶν δύο τύπων ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ, ἀρκεῖ μία ἁπλὴ παραβολὴ τῶν κατόψεων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους

1. D. C. Kurtz and J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Λονδίνο 1971.
2. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Λονδίνο 1971, σ. 234-244.
3. I. Nicolajević, «Nécropoles et tombes chrétiennes en Illyricum Oriental», *Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1980) 353-359. L. Mirković, «La nécropole paléochrétienne de Nis», *Archaeologia Jugoslavica* 2 (1956) 86, εἰκ. 1.
4. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικὰ 532.
5. C. R. Morey, «The painted chamber tomb», *Excavations of Sardis*, I/1, 1910-14, Leyden 1922, 174-183. C. H. Greenewalt, «The Sardis Campaign of 1972», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* (1972) 1-8.
6. *DACL* λ. Carthage, 2268.
7. Δ. Πάλλας, «Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι (Καταγωγὴ καὶ λατρευτικαὶ ἰδέαι)», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1937, Τόμος Ἑκατονταετηρίδος, 847-865.



Εἰκόνα 1. Ἄποψη τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως βρέθηκε στὰ θεμέλια τοῦ κτηρίου Διοικήσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Δεξιὰ διακρίνονται δύο καμαρωτοὶ τάφοι μὲ θυρίδα.

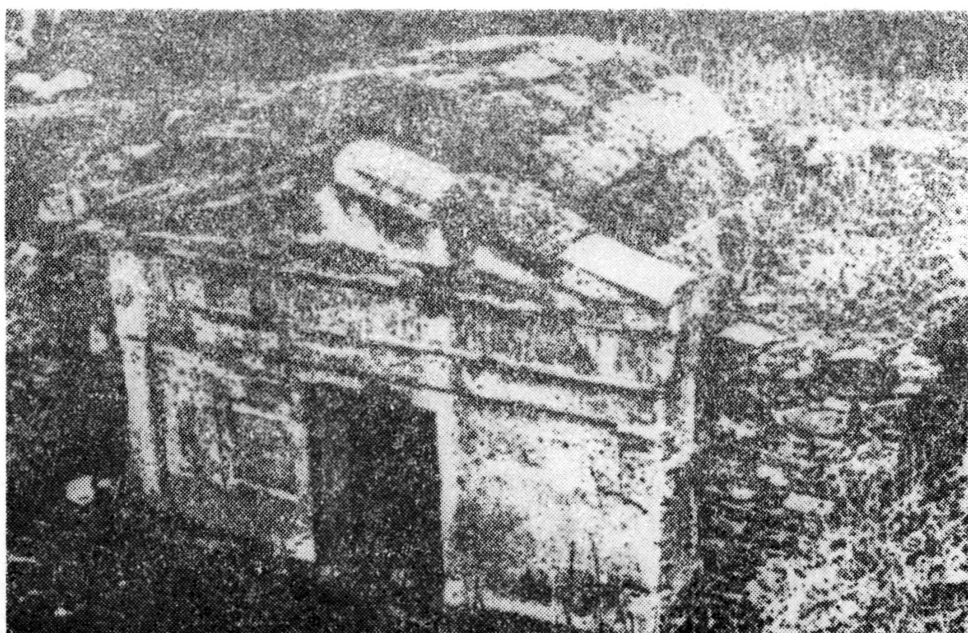
στοιχείων, γιὰ νὰ βεβαιώσει τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο ταφικὰ μνημεῖα, μὲ μόνες διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, τὴ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου καὶ τὸν τύμβο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου, στοιχεῖα ποὺ δὲ διατήρησε ὁ καμαρωτός. Ἀπὸ τὸν μακεδονικό,[8] ποὺ δημιουργήθηκε στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. δανείζεται ὁ ὑστερορωμαϊκὸς καμαρωτὸς τὸ δρόμο, τὴν καμάρα, τὶς μαρμάρινες κλίνες[9] καὶ τὸ μαξιλάρι (εἰκ. 4), τὸ ὁποῖο σὲ ἀπλοποιημένη μορφὴ κεκλιμένου ἐπιπέδου θὰ διατηρήσει μέχρι τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. Ἂν καὶ οἱ μακεδονικοὶ τάφοι σταματοῦν μὲ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, ὡστόσο στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἐξα-

8. B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, Βερολίνο 1980. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τοῦ μακεδονικοῦ τάφου εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο ἀνασκαφέα τῆς κλασικῆς Πύδνας Μ. Μπέσιο.

9. Γιὰ τὶς κλίνες τῶν μακεδονικῶν τάφων βλ. Κ. Σισμανίδη, «Μακεδονικοὶ τάφοι στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 35.



Εἰκόνα 2. Καμαρωτὸς τάφος μὲ εἴσοδο-δίοδο, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ.

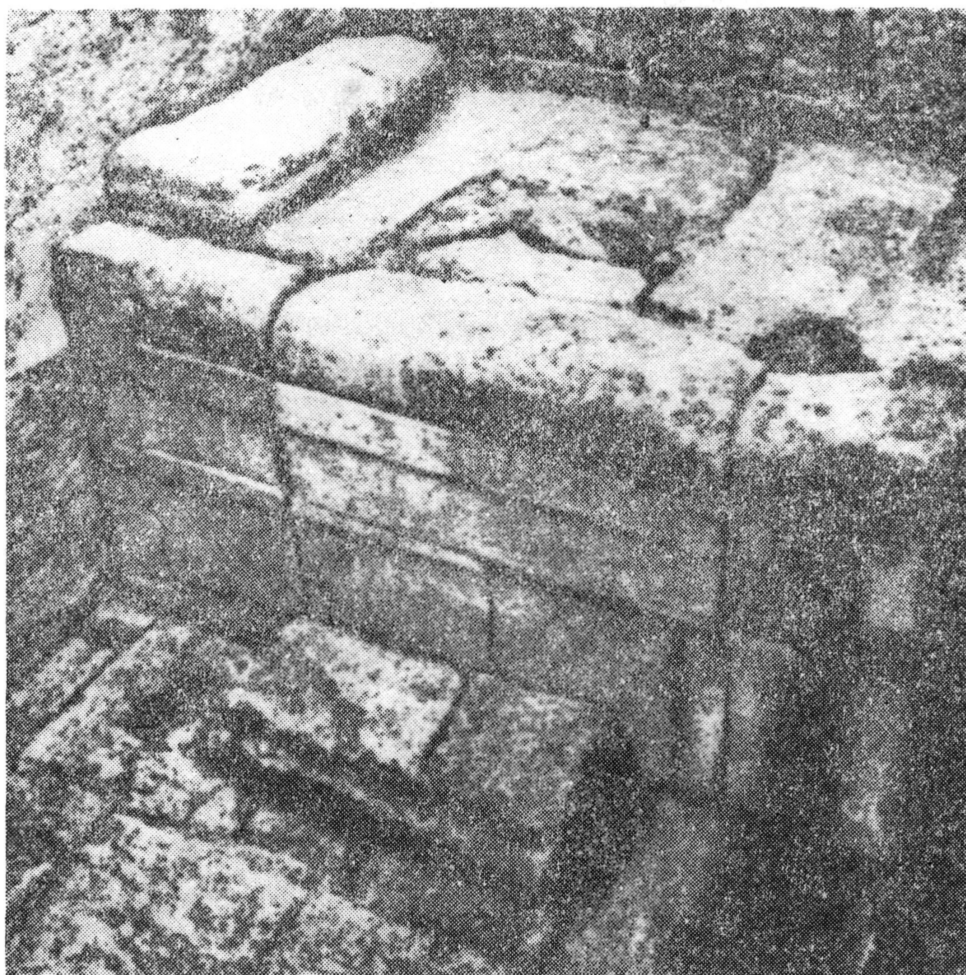


Εἰκόνα 3. Ὁ μακεδονικὸς τάφος τοῦ Μαιευτηρίου στὴ Θεσσαλονίκη. Τέλος 3ου αἰ. π.Χ.

κολούθησε καὶ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἡ κατασκευὴ εὐρύχωρων ὑπόγειων καμαρωτῶν τάφων μὲ νεκρικὲς κλίνες καὶ columbaria, ποὺ διατήρησαν τὴν ἀνάμνηση τοῦ μακεδονικοῦ, ὄχι ὅμως καὶ τὴ μνημειακή του πρόσοψη (Κόρινθος,[10] Αἴγινα,[11] Αἰανή[12]).

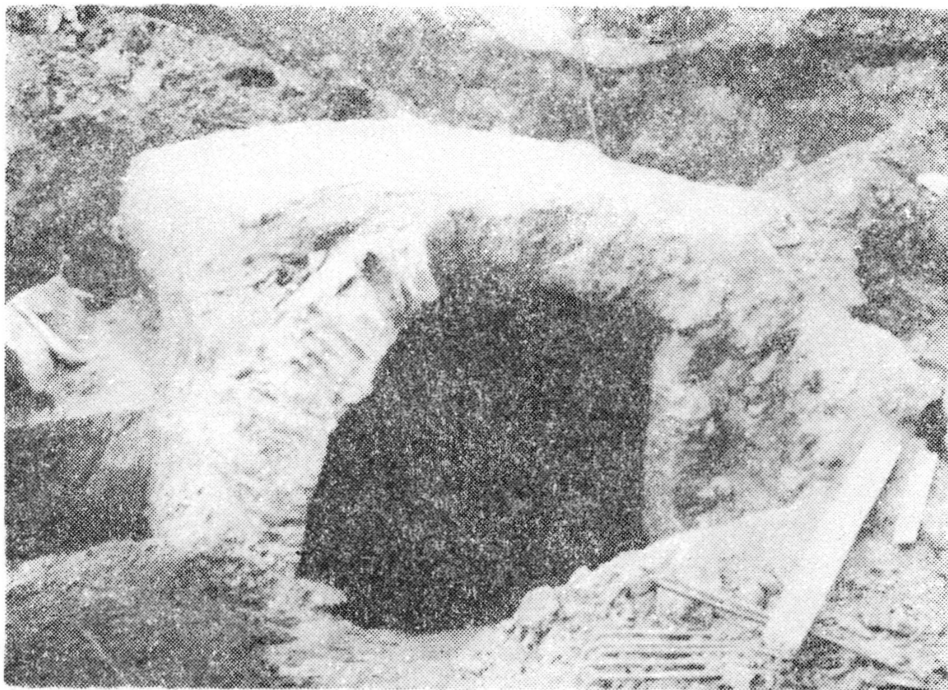
Ὁ νέος τύπος καμαρωτοῦ τάφου, ποὺ σὲ σύγκριση μὲ τὸν ὑπόγειο πρόγονό του εἶναι μικρότερος καὶ ἐν μέρει ὑπέργειος, ἐμφανίζεται στὰ νεκροταφεῖα πολλῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία κτιστὴ στὸ ἔδαφος ὀρθογώνια κατασκευὴ καὶ μία ἡμικυλινδρικὴ κατὰ μῆκος καμάρα, κατασκευασμένη μὲ καλούπι ἀπὸ σανίδια. Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμαρωτὴ ὀροφὴ τοῦ τάφου κατασκευάζονται μὲ πέτρες καὶ κονίαμα ἀπὸ ἄμμο, θηραϊκὴ γῆ καὶ ἀσβέστη, ἐνῶ τὸ πρόσωπο τοῦ τόξου τῆς καμάρας κτίζεται ἀποκλειστικὰ μὲ πλίνθους ἢ σχιστολιθικὲς πλάκες. Τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἡ καμάρα τοῦ τάφου εἶναι ὁρατή, ὅταν

10. Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *ΑΔ* 23 (1968) Χρονικὰ 125-126.
11. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικὰ 103.
12. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικὰ 403-404.



Εἰκόνα 4. Μαρμάρινη κλίνη καὶ μαξιλάρι ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ τάφο τῆς Νεάπολης Θεσσαλονίκης. 3ος αἰ. π.Χ.

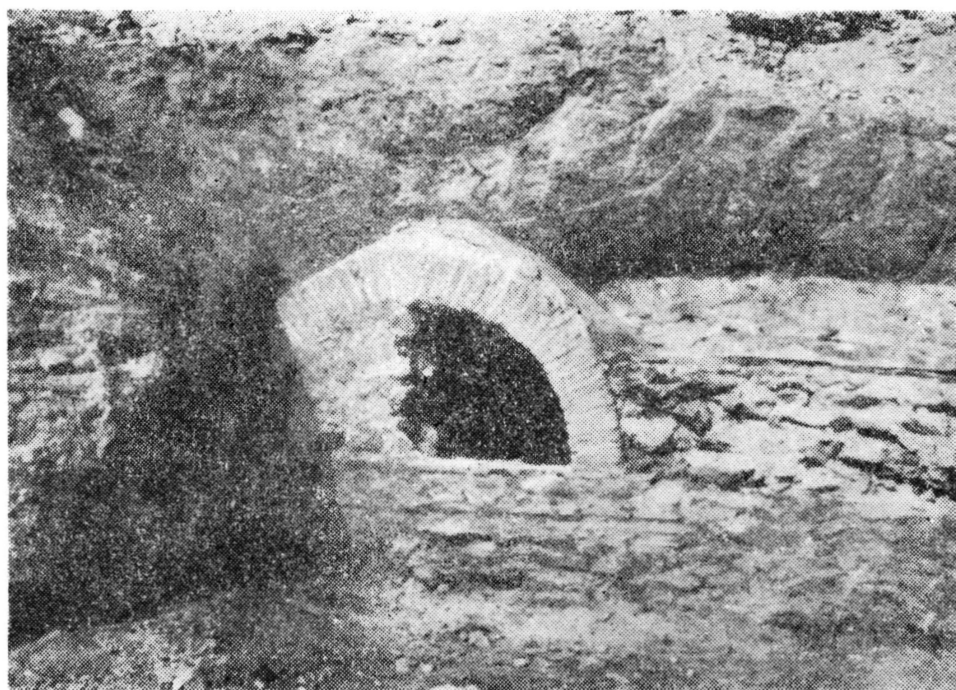
δὲν ὑπάρχει δρόμος (εἰκ. 5) καὶ σὲ πολλὰ παραδείγματα ἐπενδύεται πλευρικὰ μὲ πλίνθους καὶ κονίαμα (εἰκ. 6), ὥστε ν' ἀποκτᾶ δίρριχτη κάλυψη. Ἡ πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου γίνεται στὰ παλιότερα παραδείγματα μὲ πλατιὰ τοξωτὴ ἢ στενὴ εἴσοδο καὶ συρταρωτὴ θύρα (εἰκ. 7) καὶ ἀργότερα μὲ ὀρθογώνια θύρα, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ γίνεται τετράγωνη καὶ κλείνει μὲ μαρμάρινη ἢ λίθινη πλάκα. Γιὰ τὴν κάθοδο στὸ ἐσωτερικό του ἄλλοτε προεξέχουν πέτρες στοὺς τοίχους κι ἄλλοτε ὑπάρχουν τρία ὡς τέσσερα σκαλοπάτια. Σὲ πολλὰ παραδείγματα ἀνοίγονται στὸ πάχος τῶν τοίχων κόγχες γιὰ λυχνάρια. Οἱ νεκροὶ συνήθως εἶναι περισσότεροι



Εἰκόνα 5. Καμαρωτὸς τάφος μὲ θύρα καὶ δίρριχτη στέγη ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. 3ος αἰ. μ.Χ.



Εἰκόνα 6. Λεπτομέρεια τρόπου ἐπένδυσης καμαρωτοῦ τάφου γιὰ δημιουργία δίρριχτης στέγης. 3ος αἰ. μ.Χ.



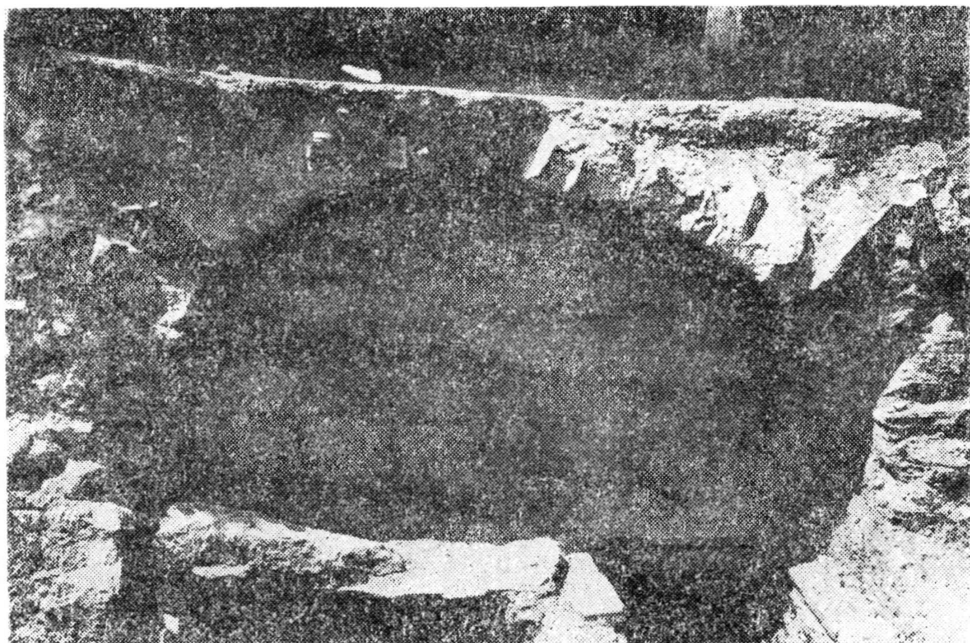
Εἰκόνα 7. Ἄποψη καμαρωτοῦ τάφου ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τοξωτὴ εἴσοδο. 4ος αἰ. μ.Χ.

ἀπὸ ἕνας καὶ θάβονται ἢ σὲ θῆκες[13] (εἰκ. 8), ποὺ ἀνοίγονται στὸ δάπεδο τοῦ τάφου, ἢ σὲ μαρμάρινες κλίνες (εἰκ. 9) ἢ συχνότερα στὸ δάπεδο. Μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ χρήση τοῦ τύπου γενικεύεται. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. οἱ διαστάσεις του μειώνονται, ἀρθρώνεται σὲ συστάδες,[14] γίνεται ὑπόγειος καὶ ἡ εἴσοδός του ἀποκτᾶ μορφὴ ὁριζόντιας διόδου, ποὺ δημιουργεῖται μὲ διακοπὴ τοῦ μήκους τῆς καμάρας. Τὴ δίοδο φράζει μαρμάρινη ἢ σχιστολιθικὴ πλάκα, ἐφοδιασμένη μερικὲς φορὲς μὲ σιδερένιους κρίκους, γιὰ τυχὸν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ τάφου.

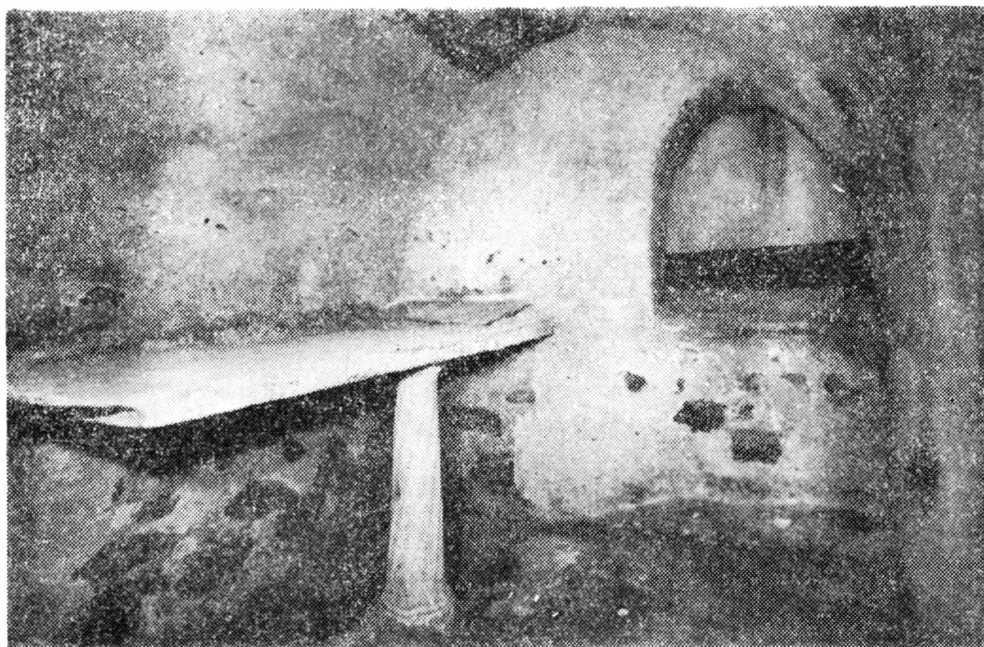
---

13. Θῆκες στὸ δάπεδο ἔχουν οἱ μακεδονικοὶ τάφοι τοῦ Συντριβανίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Λαγκαδᾶ γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. Σισμανίδη, ὅ.π. 38 καὶ 54. Ἐπίσης ὁ ὑστερορωμαϊκὸς τάφος τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Νέστορος 8 στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. Θ. Παζαρᾶ, «Δύο παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικὰ* 21 (1981) 373-379.

14. Συστάδες τάφων ἀνασκάφηκαν σὲ πολλὲς πόλεις καὶ σχετίζονται μὲ ὀργανωμένα χριστιανικὰ κοιμητήρια. Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη βλ. Εὐτέρπη Μαρκῆ-Ἀγγέλκου, «Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου στὴ Θεσσαλονίκη», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1981, Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, 50.



Εἰκόνα 8. Καμαρωτὸς τάφος μὲ θῆκες στὸ δάπεδο, ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. 3ος αἰ. μ.Χ.



Εἰκόνα 9. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἡ μαρμάρινη κλίνη καμαρωτοῦ τάφου ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. 4ος αἰ. μ.Χ.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο ποὺ περιγράφεται πιὸ πάνω εἶναι δημιούργημα τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τῆς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητας ποὺ προέκυψε μετὰ τὴ μεγάλη οἰκονομική, πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ κρίση τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ ἕναν κοινὸ τύπο τάφου, ποὺ ἐκφράζει καὶ στὸν τομέα τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὴν ἰδέα τῆς Renovatio, γιατὶ ἐξυπηρετεῖ μὲ τὴν ὁμοιομορφία καὶ τὴν εὐρυχωρία του τὴ νέα ἀστικὴ τάξη στρατιωτικῶν καὶ ὑπαλλήλων, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ.[15] Στὸν καινούριο τύπο μόλις ξεχωρίζουν οἱ τάφοι τῶν πλουσίων κυρίως ἀπὸ τὴν παρουσία γραπτοῦ διακόσμου καὶ ὀρθομαρμάρωσης στὸ ἐσωτερικό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ συμβολικὸ νόημα τῆς καμάρας, νομίζω ὅτι υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅταν σὲ κάποια στιγμὴ ἀνέλαβε στὰ μεγάλα κέντρα τὴν εὐθύνη τῆς ὀργάνωσης τῶν κοιμητηρίων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τῶν μαρτύρων. Ἡ κατασκευὴ τοῦ καμαρωτοῦ τάφου βεβαιώνεται ἀνασκαφικὰ τουλάχιστον μέχρι τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.,[16] ἐνῶ μόλις τώρα ἀνιχνεύεται ἡ συνέχεια τῆς χρήσης του στὴ Θεσσαλονίκη μέχρι τὸν 12ο.

Μολονότι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ νεκροταφεῖα τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου δὲν ἔχουν ἀκόμη ὁλοκληρωθεῖ, μὲ προβληματίζει ὁ τόπος δημιουργίας τοῦ τύπου καὶ ἐνθαρρύνομαι ἀπὸ τὴν παρουσία κάποιων ἀτελῶν καὶ μεταβατικῶν παραδειγμάτων του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν περιοχή της γιὰ νὰ διατυπώσω τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ ὑστερορωμαϊκὸς καμαρωτὸς τάφος πρέπει νὰ δημιουργήθηκε στὴ σημαντικὴ αὐτὴ πόλη τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ στὴν περιφέρειά της, ὅπου ἡ παράδοση τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ἦταν πάντα ζωντανή.

Ἂν περάσουμε τώρα στὸν τομέα τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ ἀναζητήσουμε τὰ κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὴν ἐθνικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ παράδοση, θὰ διαπιστώσουμε μὲ ἔκπληξη τὸ πλῆθος τῶν ἐθνικῶν νεκρικῶν ἐθίμων ποὺ ἔχουν περάσει σ᾿ αὐτήν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται μέχρι σήμερα. Ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐπέδρασε ἀρχικὰ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας κι ὅτι ἀντίθετα προσαρμόσθηκε σ᾿ αὐτήν, υἱοθετώντας πολλὲς σημαντικὲς ἐκδηλώσεις της. Μέσα σ᾿ αὐτὲς τὴ σημαντικότερη θέση κατεῖχε ἡ νεκρικὴ λατρεία, ποὺ ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ διατηροῦσε ἕναν ἱερὸ χαρακτήρα, ἑδραιωμένο στὴν πίστη, ὅτι ὁ νε-

15. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1984, σ. 315-326.

16. Ἡ παρατήρηση προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἑτοιμάζω.

κρὸς μυεῖται στὰ μυστήρια τοῦ κάτω κόσμου.[17] Οἱ Ρωμαῖοι — χάρη στὸν Ὀβίδιο[18] καὶ τὸν Βιργίλιο[19] ποὺ χρησιμοποίησε πρῶτος τὸν ὅρο *manes* γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν καὶ δημιούργησε τὰ ποιητικὰ Ἠλύσια Πεδία, ἕνα ἄλλο εἶδος Παραδείσου γιὰ τοὺς ἥρωες — πίστευαν πὼς ὁ νεκρὸς ἐπιβιώνει στὴ μνήμη τῶν οἰκείων του καὶ γι' αὐτὸ ἔδωσαν μεγάλη σημασία στὴ νεκρικὴ λατρεία.

Ὁ χριστιανισμός, ἐπιδιώκοντας τὸν προσηλυτισμὸ τῶν ἐθνικῶν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπορρίψει τὰ παγανιστικὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀλλὰ φρόντισε νὰ τοὺς δώσει ἄλλο νόημα.[20] Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ νομίζω πὼς πρέπει νὰ διατήρησε τὸ τυπικὸ τῆς ταφῆς[21] τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, μὲ μόνη ἀπαγόρευση τὴν καύση[22] (crematio) ποὺ ἀντίκειται στὴν ἀντίληψη τῆς Ἀνάστασης τῶν σωμάτων, διατηρώντας τὰ κυριότερα στοιχεῖα της, ὅπως τὸ πλύσιμο, στόλισμα καὶ τὴν πρόθεση τοῦ νεκροῦ μὲ καύση κεριῶν, συνήθειες στὶς ὁποῖες προστέθηκε καὶ μία ἑβραϊκή, τὸ μύρωμα. Ἀκολουθοῦσε ἡ ἐκφορὰ στὸ feretrum, ποὺ γινόταν νύχτα μὲ τὸ φῶς τῶν πυρσῶν καὶ μὲ μαυροφορία (lugubria) τῶν συγγενῶν, ὁ ἔπαινος τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ παραμυθία (lectus funebris), ὁ ἐνταφιασμός (inhumatio), ὁ καθαρμὸς μὲ νερὸ (suffitio) καὶ τὸ περίδειπνον (μακαριὰ) μετὰ τὴν κηδεία. Γιὰ τὴν τέλεση τῆς νεκρικῆς λατρείας[23] ἦταν ὑποχρεωτικὲς οἱ ἐπισκέψεις στὸν τάφο σὲ τακτὲς ἡμερομηνίες, ὅπως τὴν τρίτη μέρα ἀπὸ τὴν ταφή, παράδοση ἀρχαία ἑλληνική[24] καὶ ἑβραϊκή, τὸ γεῦμα ποὺ γινόταν τὸ πρωὶ τῆς ἔνατης μέρας μὲ προσφορὲς χοῶν γιὰ τοὺς νεκρούς (cena novemdialis), τὰ τεσσαρακοστὰ (σαράντα) κατὰ ἑβραϊκὴ ἐπίσης ἐπίδραση καὶ ὁ χρόνος (silicernium), ἔθιμα[25] ποὺ οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγὲς[26] προσπά-

---

17. J. Mossay, *La mort et l'au-delà dans Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966, σ. 231.

18. Toynbee, *Death and Burial* 35.

19. Toynbee, *ὅ.π.* 36-37.

20. Mossay, *La mort et l'au-delà* 220.

21. P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, Ρώμη 1958, σ. 39-41. Toynbee, *ὅ.π.* 43-50. P. A. Février, «Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe s.». *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Ρώμη 1975 (1978) 211-274.

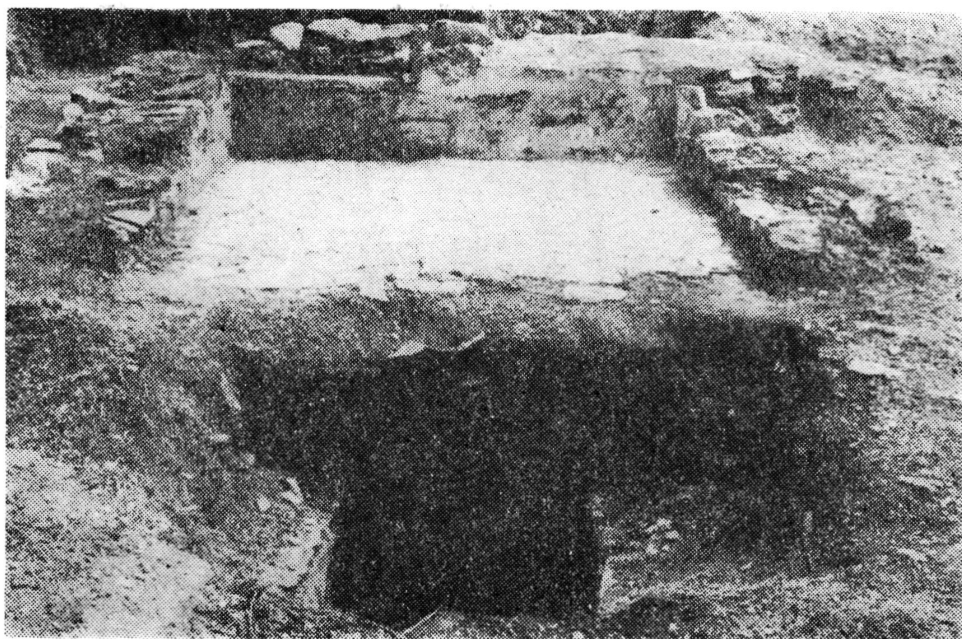
22. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Δ', σ. 193-194.

23. Toynbee, *ὅ.π.* 61-63.

24. Kurtz and Boardman, *Greek Burial Customs* 45 καὶ Κουκουλές, *ὅ.π.* 206-208.

25. Κουκουλές, *ὅ.π.* 208-209.

26. Κουκουλές, *ὅ.π.* 209, σημ. 4.



Εἰκόνα 10. Τρικλίνιο τάφου ἀπὸ τὴν Κολχίδα Κιλκίς.4ος αἰ. μ.Χ.

θησαν νὰ ἑρμηνεύσουν σὲ σχέση μὲ τὸ βίο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν παράδοση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐπίσης ἦταν νόμος ἡ ἐπίσκεψη στοὺς τάφους κατὰ τὶς μεγάλες νεκρικὲς γιορτές[27] (Parentalia, Rosalia), ὅπως καὶ στὶς καλένδες τῶν μηνῶν Ἀπριλίου, Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου, Αὐγούστου καὶ Ὀκτωβρίου. Τὶς καθιερωμένες αὐτὲς ἐπισκέψεις τῶν συγγενῶν στὸν τάφο συνόδευαν προσφορὲς[28] ἄρτου ἢ γλυκῶν στὸ νεκρικὸ βωμό, χοὲς κρασιοῦ καὶ ἕνα γεῦμα (cena funebris) γιὰ τοὺς οἰκείους του, ποὺ γινόταν ἢ ἐπάνω στὸν τάφο ἢ σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένους χώρους τῶν νεκροταφείων ἢ τῶν κατακομβῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενα μὲ τοὺς ὅρους τρικλίνια ἢ cellae.[29] Στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ τὰ τρικλίνια εἶναι κτιστὰ πεζούλια, ποὺ περιβάλλουν ἀπὸ τρεῖς πλευρὲς τὰ ὅρια τοῦ τάφου, ἡ στέγη τοῦ ὁποίου, ἂν εἶναι καμαρωτός, ἀποκτᾶ ἐπίπεδη διαμόρφωση μὲ πλευρικὴ ἐπένδυση τῆς καμάρας καὶ καλύπτεται μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα ἢ σπανιότερα μὲ χονδρὸ ψηφιδωτό (εἰκ. 10),

27. Toynbee, *ὅ.π.* 63.
28. Toynbee, *ὅ.π.* 62.
29. *DACL* λ. agape, 809-810.



Εἰκόνα 11. Κτιστὴ τράπεζα τάφου ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. 4ος αἰ. μ.Χ.

ὅπως σ' ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Κολχίδα Κιλκίς.[30] Ἕνα ἄλλο συγκρότημα τριῶν τάφων μὲ κοινὸ τρικλίνιο, ποὺ ἀποδεικνύει τὸν οἰκογενειακὸ χαρακτήρα τῶν ταφῶν ἀνασκάφηκε τὸ 1986 στὴ Θεσσαλονίκη. Παράλληλα γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν προσφορῶν στὸν νεκρό, δημιουργεῖται κτιστὴ

30. Εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο Σ. Κίσσα γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῆς φωτογραφίας τοῦ τάφου. Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις νεκροδείπνων ἐπάνω σὲ τάφους βλ. Χ. Barral I Altet, «Mensae et repas funéraires dans les nécropoles d'époque chrétienne de la peninsule ibérique. Vestiges archéologiques», *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia cristiana*, Ρώμη 1975 (1978) II, 49-69.

τράπεζα (εἰκ. 11) ἢ τοποθετεῖται μαρμάρινος βωμὸς ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου. Ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία ἐπιβίωσης τῶν νεκρικῶν χοῶν στὰ χριστιανικὰ χρόνια προσφέρει ἡ ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ ἐπισκόπου Εὐσταθίου[31] στὴν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῆς Κορίνθου, ποὺ φέρει ὀπὴ καὶ μολύβδινο σωλήνα γιὰ τὶς χοές. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νεκροδείπνων στὶς cellae ἢ τὰ τρικλίνια ὑπῆρχε ἐξέδρα γιὰ τὴ νοητὴ παρουσία τοῦ νεκροῦ, ὅπως στὸν Ἅγιο Ὀνούφριο τῆς Μεθώνης,[32] ἐνῶ παράλληλα ἄφηναν φαγητὸ ἐπάνω στὸν τάφο, τὸ ὁποῖο ἔτρωγαν οἱ φτωχοί. Ἀπὸ τὰ νεκρόδειπνα, ποὺ σύμφωνα μὲ μία ἐπιγραφή, περιλάμβαναν panem, vinum, tauros et verbeces[33] καὶ ἄλλα φαγητά, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σχετικὰ ἀνάγλυφα, προῆλθαν καὶ οἱ χριστιανικὲς ἀγάπες, ποὺ ἄρχιζαν μὲ panem et vinum et caldam,[34] τὴν ὁποία ταύτισε ὁ P. A. Février μὲ κρασὶ ἀναμειγμένο μὲ ζεστὸ νερό. Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται καθαρά, ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν τελετουργία τῶν νεκροδείπνων, ποὺ μετατράπηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς σὲ ἀγάπες[35] (*τράπεζα κοίνη*), διαμορφώθηκε καὶ ἡ Εὐχαριστία τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἀποτελεῖται ἀπὸ κρασὶ ἀναμειγμένο μὲ ζεστὸ νερὸ καὶ τεμάχιο ἐνσφραγίστου ἄρτου μὲ τὰ ἀρχικὰ IC XC NI KA. Τὴ σύνδεση τῶν ἀγαπῶν μὲ τὴν Εὐχαριστία μαρτυρεῖ ὁ 32ος κανὼν τοῦ Ἱππολύτου[36] (195 μ.Χ.): *Si agape fit, vel cena ab aliquo pauperibus paratur Κυριακῇ, necessaria est Εὐχαριστία, quae est in initio missae.* Μὲ τὸν καιρὸ ἡ Εὐχαριστία διαχωρίσθηκε ἀπὸ τὶς ἀγάπες, οἱ ὁποῖες μετὰ τὸ θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας κατέληξαν νὰ εἶναι συνώνυμες τῆς ἐλεημοσύνης. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τὰ δεῖπνα, ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἢ κάποιοι πλούσιοι χριστιανοὶ ὀργάνωναν γιὰ τοὺς φτωχοὺς μέσα στὰ κτήρια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας[37] τοῦ 363 μ.Χ. ἀποφάσισε, ὅτι *οὐ δεῖ ἐν τοῖς κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν καὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἄλφιτα στρωνύειν.* Ἡ ἀνάμνηση τῶν ἀγαπῶν διατηρήθηκε μέχρι σήμερα στὴν Ἑλλάδα μέσα ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ

---

31. Ε. Στίκας, «Ἡ κοιμητηριακὴ βασιλικὴ παλαιᾶς Κορίνθου», *ΠΑΕ* 1961, 133.

32. Δ. Πάλλας, «Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης (Παλαιοχριστιανικὸν Κοιμητήριον, Βυζαντινὸν ἀσκητήριον)», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1968, 152.

33. P. A. Février, «À propos du repas funéraire, Culte et sociabilité. 'In Christo deo, pax et concordia sit convivio nostro'», *CA* 26 (1977) 37.

34. Février, ὅ.π. 36.

35. *DACL* λ. agape, 789, 816.

36. *DACL* λ. agape, 818.

37. *DACL* λ. agape, 821.

τῆς μακαριᾶς καὶ τῶν γευμάτων τῶν μνημοσύνων, ποὺ γίνονται στὰ χωριὰ πάντοτε μὲ τὴν παρουσία ἱερέα, ὁ ὁποῖος μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸ τραπέζι τῆς μακαριᾶς μοιράζει στοὺς συνδαιτημόνες τεμάχια ἄρτου βουτηγμένα σὲ ποτήρι κρασιοῦ. Ἄλλη ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων νεκροδείπνων, ποὺ συνεχίσθηκαν πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο, εἶναι καὶ τὰ λεγόμενα κουρμπάνια τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, λέξη ποὺ σημαίνει πλειστηριασμὸ γιὰ ἀγορὰ μόσχου, ποὺ θὰ σφαγιασθεῖ γιὰ τὸ κοινὸ γεῦμα τῶν ἑορταζόντων στὰ μεγάλα πανηγύρια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἰδιωτικὲς ἐπετείους τῶν νεκρῶν στὶς καθορισμένες ἡμερομηνίες, ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ γενικὲς γιορτὲς ἀφιερωμένες στοὺς νεκροὺς μὲ ἱλαστήριο χαρακτῆρα, ὅπως στὴν Ἀθήνα οἱ Χύτροι,[38] ποὺ γιορτάζονταν τὴν τρίτη μέρα τῶν Ἀνθεστηρίων, καὶ στὴ Ρώμη τὰ Parentalia, Lemuria καὶ Rosalia. Ἐπιβίωση τῶν χύτρων, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ βρασμένο σιτάρι ἢ ὄσπρια ἀνακατεμένα μὲ ξηροὺς καρπούς, ἀποτελοῦν τὰ γνωστὰ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα κόλλυβα[39] τῶν μνημοσύνων, ποὺ σήμαιναν ἀρχικὰ τὰ μικρὰ ψωμιά, ποὺ συνόδευαν τὸ βρασμένο σιτάρι στὸν τάφο καὶ σήμερα δηλώνουν μόνο τὸ δεύτερο. Τὰ Parentalia[40] ἦταν γιορτὴ τῶν νεκρῶν προγόνων, ποὺ γιορτάζονταν στὴ Ρώμη ἀπὸ 13-21 Φεβρουαρίου. Ἡ τελευταία μέρα τους ὀνομαζόταν Feralia καὶ Caristia καὶ ἦταν ἀφιερωμένη σὲ δημόσιες τελετές. Κατὰ τὴ γιορτὴ αὐτὴ δὲ γίνονταν γάμοι καὶ οἱ συγγενεῖς πρόσφεραν στοὺς νεκροὺς δῶρα στεφανωμένα μὲ γιρλάνδες καὶ πασπαλισμένα μὲ κόκκους σιταριοῦ. Τὰ Lemuria[41] γιορτάζονταν στὶς 9-11 καὶ 13 Μαΐου καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τους ὑπῆρχε ἡ πίστη, ὅτι τὰ κακὰ πνεύματα, τὰ Λεμούρια ἢ οἱ Λαῦρες τριγυρνοῦν γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι, καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὰ ἐξορκίσουν. Τὰ Rosalia[42] γιορτάζονταν στὸ τέλος Μαΐου μὲ ἀρχὲς Ἰουνίου, ὅταν ἄνθιζαν τὰ τριαντάφυλλα, μὲ τὰ ὁποῖα στόλιζαν τοὺς τάφους καὶ τὰ νεκρικὰ πορτρέτα. Τὶς παραπάνω γιορτὲς φρόντισε ν' ἀντικαταστήσει ἡ Ἐκκλησία μὲ τὰ ψυχοσάββατα, ποὺ τελοῦνται πρὶν ἀπὸ κάθε μεγάλη γιορτὴ τοῦ χρόνου, Ἁγίου Δημητρίου, Χριστουγέννων, Ἀπόκρεω, Πάσχα καὶ Πεντηκοστῆς. Σημαντικότερο ὅλων θεωρεῖται τὸ τελευταῖο, γιατὶ σ' αὐτὸ συγχωνεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἡ προγονικὴ λατρεία τῶν Παρεντα-

38. Ν. Παπαχατζῆς, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1987, σ. 155-157.

39. Κουκουλές, *ὅ.π.* 209 καὶ σημ. 6.

40. Toynbee, *ὅ.π.* 64.

41. Toynbee, *ὅ.π.* 63.

42. Toynbee, *ὅ.π.* 64.

λίων μὲ τὴ γιορτὴ τῶν Ροζαλίων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τρίτη εὐχὴ τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἱερέας εὔχεται: *Ἀνάπαυσον Κύριε τὰς ψυχὰς τῶν προκεκοιμημένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ λοιπῶν συγγενῶν κατὰ σάρκα... καὶ κατάταξον τὰ πνεύματα αὐτῶν ἐν σκηναῖς δικαίων καὶ εἰρήνης καὶ ἀνέσεως ἀξίωσον αὐτούς, ὅτι οὐχ οἱ νεκροὶ αἰνέσουσί σε Κύριε, οὐδὲ οἱ ἐν Ἅδη ἐξομολόγησιν, παρρησιάζονται προσφέρειν σοι, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ζῶντες εὐλογοῦμεν σε καὶ ἱκετεύομεν καὶ τὰς ἱλαστηρίους εὐχὰς προσάγομέν σοι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν αὐτῶν*. Μὲ τὸ ὄνομα Ρουσάλια καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ διάφορα *παίγνια* καὶ *ὀρχήματα* καὶ *βεβακχευμένα ἅλματα*, τὴν ἑβδομάδα ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν Πεντηκοστή, περιγράφεται ἡ γιορτὴ στὴν 120ὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ.[43] *Τὰ παίγνια ταῦτα τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσιν ἀπηγορευμένα τυγχάνουσιν, ὡς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης καὶ μέθης ὁρμώμενα, ὁποῖα δὴ τὰ λεγόμενα Βότα καὶ Βρουμάλια καὶ δὴ τὰ Ρουσάλια*. Τὰ Ρουσάλια διατηροῦνται μέχρι σήμερα στὴ Δυτικὴ Μακεδονία[44] καὶ τὰ κατέγραψα στὴν Κορησὸ τῆς Καστοριᾶς, πατρίδα τῆς μητέρας μου, στὴν ὁποία ὀφείλω καὶ τὴν πλήρη περιγραφή τους, ποὺ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Τὸ ψυχοσάββατο τῆς Πεντηκοστῆς μετὰ τὴ Λειτουργία, ἔκαιγαν θυμίαμα στὴν πόρτα καὶ ἔσφαζαν μαῦρο κόκορα στὸ κατώφλι. Ἕνας τοῦ σπιτιοῦ βύθιζε τὸ δάκτυλο στὸ αἷμα καὶ ἔβαζε ἀπὸ μία βούλα στὰ μέτωπα τῶν παιδιῶν, ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ ξεπλυθεῖ μέχρι τὸ βράδυ. Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας μαγείρευαν τὸν κόκορα γιὰ τὴν ἑπομένη καὶ ἔψηναν παντεσπάνια ἢ πίτες, ποὺ τὸ πρωὶ τῆς Πεντηκοστῆς τοποθετοῦσαν μέσα σὲ πανέρια, σκεπασμένα μὲ τὸ καλύτερο κέντημα, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔβαζαν φρεσκοκομμένα ρόδα καὶ πήγαιναν στὴν κοιμητηριακὴ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, ὅπου κατ' ἐξαίρεση γινόταν ἡ Λειτουργία. Στὴ γονυκλισία κρατοῦσαν κερὶ καὶ εἶχαν μπροστά τους τὰ πανέρια, γιατὶ

43. J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica, Spicilegio solesmensi parata* VII, Παρίσι, Ρώμη 1891, σ. 510-512. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ φίλο συνάδελφο Θ. Παπαζῶτο γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἐπιστολῆς καθὼς καὶ γιὰ τὴ σημείωση 44.

44. Α. Κεραμόπουλλος, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ», *ΠΑΕ* (1937) 73, ὅπου ἀναφέρεται στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος (Τσούρχλι) Γρεβενῶν, θέση Ἀρσαλιά (Ἁγία Ρυσαλιά), «ἐκ τοῦ Ἅγια Ρυσάλια, ἅτινα εἶναι ἑορτὴ τῶν ψυχῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Ἐνταῦθα εἶναι προσκυνητήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἔρχονται κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Μεσοπεντηκοστῆς μετὰ τὴν λειτουργία τῆς ἐκκλησίας καὶ κάμνουν δέησιν».

πίστευαν πὼς ἐκείνη τὴν ὥρα πλησιάζουν οἱ ψυχὲς γιὰ νὰ πάρουν τὶς προσφορές. Μετὰ τὴν ἀπόλυση ἀπόθεταν τὰ τριαντάφυλλα καὶ ἀπὸ ἕνα κομμάτι γλυκοῦ στὸν τάφο τοῦ πλησιέστερου συγγενοῦς κι ἀντάλλαζαν μεταξύ τους τὰ γλυκίσματα.»

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία κληροδότησε στὸ Βυζάντιο τὶς ἀρχαῖες νεκρικὲς γιορτές, ἀφοῦ προηγουμένως φρόντισε νὰ τοὺς δώσει χριστιανικὸ χαρακτήρα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΜΜ. ΜΕΪΜΑΡΗΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΑΒΙΑΣ

Ἡ χρήση ἐπισήμου ἡμερολογίου στὶς διάφορες κοινωνίες ἔγινε ἀπαραίτητη, ὅταν στὴ ζωὴ κάθε κοινωνίας ἀναπτύχθηκαν κοινωνικὰ καὶ θρησκευτικὰ συστήματα, ὅπως οἱ φορολογίες, οἱ θρησκευτικὲς πανηγύρεις κτλ. Τὰ ἡμερολόγια ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή,[1] ἂν καὶ διαφέρουν ἀπὸ μέρος σὲ μέρος, ἀπὸ θρησκεία σὲ θρησκεία καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ εἶχαν τὶς ἴδιες βασικὲς μονάδες μετρήσεως χρόνου: (α) τὴν ἡμέρα (ἡ ὁποία ρυθμίζει βασικὰ τὴ ζωὴ καὶ διαρκεῖ ὅσο ὁ χρόνος τῆς τροχιᾶς τῆς γῆς μιὰ φορὰ γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νυχθημέρου ἢ τοῦ ἡμερονυκτίου),[2] τὴν ὁποία διαιροῦσαν σὲ 24 ὧρες, 12 ἀπὸ ἀνατολῆς μέχρι δύσεως τοῦ ἡλίου καὶ 12 ἀπὸ δύσεως ἕως ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου.[3] Αὐτὴ ἡ ὥρα δὲν εἶχε 60 λεπτά, ἀλλὰ διέφερε κατὰ ἐποχὴ καὶ στὸ γεωγραφικὸ πλάτος τῆς Παλαιστίνης κυμαινόταν ἀπὸ 49-71 λεπτά, ἐπειδὴ ἀπὸ ἡλιοστάσιο σὲ ἡλιοστάσιο αὐξομειώνεται ἡ φυσικὴ ἡμέρα, ἦταν δηλαδὴ καιρικὴ ὥρα.

Τὴ νύκτα τὴν διαιροῦσαν σὲ φυλακές, ἀρχικὰ σὲ τρεῖς, στοὺς δὲ ρωμαϊκοὺς χρόνους σὲ τέσσερις,[4] (β) τὸ σεληνιακὸ μήνα, ποὺ ἔχει χρόνο ὅσο ἡ τροχιὰ τῆς σελήνης[5] γύρω ἀπὸ τὴ γῆ, δηλ. 29 $^1/_2$ ἡμέρες. Ὁ μήνας αὐτὸς ἄρχιζε νὰ μετράει ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς νέας σελήνης μετὰ τὴ δύση τοῦ ἡλίου καὶ (γ) τὸ ἡλιακὸ ἔτος, ποὺ ἔχει χρόνο ὅσο ἡ τροχιὰ τῆς γῆς γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, δηλ. 365 ἡμέρες, 5 ὧρες, 48′ καὶ 46″ (αὐτὸ

1. Γενικὰ γιὰ ἡμερολόγια βλ. Alan E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*, Μόναχο 1972, καὶ J. Van Goudoever, *Biblical Calendars*, Leiden 1961.

2. Βασιλ. Α′ 8:29, Ἱερεμ. 14:17, Νεεμ. 13:19, Δευτερον. 28:66-67.

3. Ματθ. 20:1-12, Ἰωάνν. 29:14.

4. Θρῆν. 2:19, Κριτ. 7:19, Ἔξοδ. 14:24, Ὀδύσσεια ρ 191, Ἰλιὰς Η 433, Ξενοφ. Ἀνάβ. Δ′ α, Μᾶρκ. 13:35.

5. Σαμ. Α′ 20:5, 18, 24, 27, 34, Λευϊτ. 23:6, 7, Ἔξοδ. 12:6.

τὸ ἔτος ἀντικατέστησε τὸ σεληνιακὸ ἔτος ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει στὸ Ἰσραὴλ καὶ μαρτυρεῖται στὸ ἡμερολόγιο τῆς πόλεως Gezer τοῦ 10ου αἰ. π.Χ.[6] Ὡς γνωστὸν ὁ σεληνιακὸς μήνας δὲν διαιρεῖ ἄρτια τὸ ἡλιακὸ ἔτος,[7] γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ σελήνη χρησίμευε μόνο γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ μήνα καὶ ὁ ἥλιος γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ ἔτους.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους διέφερε ἀπὸ ἡμερολόγιο σὲ ἡμερολόγιο. Στὴν Παλαιστίνη ἄρχιζε τὸ φθινόπωρο[8] καὶ μόνο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ὠσηέ (περὶ τὸ 748 π.Χ.), φαίνεται ὅτι μεταφέρθηκε στὴν ἄνοιξη, ὅπου καὶ παρέμεινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βαβυλωνιακοῦ ἡμερολογίου ποὺ σιγὰ σιγὰ ἄρχισε νὰ εἰσέρχεται στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς χώρας καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τὴν ἐξορία στὴν Βαβυλώνα τὸ 538 π.Χ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ τακτικὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὰ βαβυλωνιακὰ ὀνόματα.

Τὸ μέχρι τότε γνωστὸ ἔτος εἶχε δύο ἐποχές, τὸ χειμώνα καὶ τὸ θέρος.[9] Τὸ ἔτος τῶν τεσσάρων ἐποχῶν εἰσήχθη στὴν Παλαιστίνη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἐμφανίζεται στὰ χειρόγραφα τοῦ Qumran μὲ γεωργικὲς ὀνομασίες καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐκκλησιῶν καὶ συναγωγῶν. Ὁ χρόνος ὑπολογιζόταν μὲ ἔτη, τὰ ὁποῖα, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν ἕναν αὔξοντα ἀριθμό, δὲν ἐπαναλαμβάνονταν — δηλ. χρονογραφικὰ — καὶ μὲ μῆνες καὶ ἡμέρες ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν κάθε ἔτος — δηλ. ἡμερολογιακά.

Τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο πέρασε στὶς χῶρες αὐτὲς μετὰ ἀπὸ ἕνα ἱστορικὸ γεγονὸς ποὺ χρησίμευσε σὰν ἀφετηρία ἀριθμήσεως ἐτῶν, τῆς γνωστῆς σὲ ὅλους μας Ἐποχῆς τῶν Σελευκιδῶν. Στὴν τελευταία εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναφερθῶ, μιὰ καὶ χρονογραφικὰ μὲ αὐτὴν ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα ἐποχὴ καὶ ἐγκαταλείπεται ἡ μακεδονικὴ πρακτικὴ τῆς μετρήσεως τῶν ἐτῶν μὲ βάση τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο τοῦ ἑκάστοτε βασιλέως.[10] Τὸ ὅλο θέμα ἔχει σχέση μὲ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τὸν Μεγάλο Ἀλέξανδρο τῶν χωρῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὲς ἑλληνικῆς διοικήσεως καὶ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση καὶ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἔφεραν μαζί τους καὶ τὸ ἡμερολόγιό τους, τὸ

---

6. R. A. S. Macalister, *The excavation of Gezer*, Λονδίνο 1912, I-III.

7. Τὸ ἡλιακὸ ἔτος μαρτυρεῖται στὴ Γένεση 5:23, 7:11 καὶ 8:14, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν ὑπονοεῖ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους.

8. Ἔξοδ. 23:14-17, 34:18-23.

9. Γέν. 8:22.

10. Argyro Tataki, *Ancient Beroea; Prosopography and Society* (Μελετήματα 8), Ἀθήνα 1988, σ. 64.

ὁποῖο καὶ θέλησαν νὰ ἐπιβάλουν στὶς χῶρες στὶς ὁποῖες τώρα ἦταν κυρίαρχοι. Μᾶς εἶναι γνωστό, ὅτι, ὅταν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατέλαβε τὴ Βαβυλώνα, βρῆκε σὲ χρήση ἐκεῖ ἕνα τελειότερο ἡμερολόγιο ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις, τὸ διορθωμένο σεληνιακὸ ἡμερολόγιο, ποὺ ἡ τελευταία του διόρθωση εἶχε γίνει γύρω στὸ 367 π.Χ., δηλαδὴ λίγα χρόνια πρίν. Ἔτσι προτίμησαν νὰ ταυτίσουν τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο, δηλ. τὶς ὀνομασίες, τὴ διαδοχὴ καὶ τὴ διάρκεια τῶν μηνῶν, μὲ τὸ ἰσχύον στὴν περιοχὴ Βαβυλωνιακὸ[11] ποὺ βασιζόταν σὲ 19ετὴ κύκλο μὲ ἑπτὰ ἐπαγόμενους μῆνες στὰ ἔτη 3, 6, 8, 11, 14, 17 καὶ 19.[12] Δὲν ταύτισαν, ὅμως, τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους, ἡ ὁποία παρέμεινε γιὰ τὸ Μακεδονικὸ ἡ 1η τοῦ μήνα Δίου[13]=1η Ὀκτωβρίου, δηλ. φθινόπωρο, καὶ γιὰ τὸ Βαβυλωνιακὸ ἡ 1η τοῦ μήνα Νισὰν = 2/3 Ἀπριλίου, δηλ. ἄνοιξη, πράγμα ποὺ ὁδήγησε στὴν παράλληλη ὕπαρξη καὶ χρήση δύο διαφορετικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν.[14]

Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τῆς δυναστείας τῶν Σελευκιδῶν, Σέλευκο Α΄ Νικάτορα, μετὰ τὴ νίκη του κατὰ τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ στὴ Γάζα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 312 π.Χ. καὶ τὴν ἄνοδό του στὸ θρόνο τῆς Βαβυλώνας. Εἶχε δὲ σὰν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο τὴν 1η Ὀκτωβρίου τοῦ 312 π.Χ. καί, σύμφωνα μὲ τὸ Βαβυλωνιακό, ποὺ μεταθέτει τὴν ἔναρξη τῆς ἐποχῆς στὴν ἀρχὴ

11.

Μακεδονικοὶ μῆνες	Βαβυλωνιακοὶ μῆνες	Μῆνες Ἰουλιανοῦ ἡμερολ.
Δῖος	*Tashritu*	*Ὀκτώβριος*
Ἀπελλαῖος	*Arahsamnu*	*Νοέμβριος*
Αὐδυναῖος	*Kislimu*	*Δεκέμβριος*
Περίτιος	*Tebetu*	*Ἰανουάριος*
Δύστρος	*Shabatu*	*Φεβρουάριος*
Ξανθικὸς	*Addaru*	*Μάρτιος*
Ἀρτεμίσιος	*Nisanu*	*Ἀπρίλιος*
Δαίσιος	*Aiaru*	*Μάιος*
Πάνημος	*Simanu*	*Ἰούνιος*
Λῷος	*Duzu*	*Ἰούλιος*
Γορπιαῖος	*Abu*	*Αὔγουστος*
Ὑπερβερεταῖος	*Ululu*	*Σεπτέμβριος*

12. Samuel, *ὅ.π.* 139-141.

13. Γ. Λ. Ἀρβανιτάκης, *Χρονολογία τῶν Ἀρχαίων καὶ Νεωτέρων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1940, σ. 8.

14. E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, Νέα Ὑόρκη ²1980, σ. 71.

τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἔτους, τὴν 2η/3η 'Απριλίου τοῦ 311 π.Χ.[15] Μὲ τὴ μακεδονικὴ ἐκδοχή, ἡ 1η 'Οκτωβρίου 312 π.Χ., χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴ διοίκηση στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπὸ ὅλους τοὺς νέους Ἕλληνες ἐποίκους. Μὲ τὴ βαβυλωνιακὴ ἐκδοχὴ ἡ 2η/3η 'Απριλίου τοῦ 311 π.Χ., ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀστρονόμους.[16]

Στὴν Παλαιστίνη ἡ ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν πρέπει νὰ ἦλθε ἐπίσημα γύρω στὰ 200 π.Χ., μετὰ τὴν ὁριστικὴ κατοχὴ τῆς Κοίλης Συρίας ἀπὸ τὸν 'Αντίοχο τὸν Γ'.[17] Μνεία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς γίνεται στὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων[18] καὶ στὰ ἔργα τοῦ Φλαβίου 'Ιωσήπου. Στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν 'Επαρχία 'Αραβίας ἡ ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν ἀναφέρεται ἐλάχιστες φορές, πράγμα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ ἑλληνικὲς πόλεις, ὡς ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες, χρησιμοποιοῦσαν ἡ καθεμιὰ καὶ τὸ δικό της χρονολογικὸ σύστημα, δηλ. τὴ δική της τοπικὴ ἐποχή, μὲ μόνο κοινὸ γνώρισμα τοὺς μακεδονικοὺς μῆνες (ὀνομασία, διάρκεια καὶ διαδοχή τους μέσα στὸ ἴδιο ἔτος). Οἱ 'Εβραῖοι γιὰ λόγους μᾶλλον ἐθνικοθρησκευτικούς, κυρίως δὲ στοὺς ὀρθόδοξους θρησκευτικούς τους κύκλους, συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ γνωστὰ σ' αὐτοὺς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς αἰχμαλωσίας τους στὴν Βαβυλώνα βαβυλωνιακὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν.[19] Τὰ μακεδονικὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν τὰ χρησιμοποιοῦσαν μόνο στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ ἐπίσημο κράτος.

'Η ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν, μὲ τὶς δύο παραλλαγὲς ποὺ προανέφερα, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων ἀπαντᾶται καὶ σὲ νομίσματα, στὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, σὲ συγγράμματα 'Ελλήνων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, καθὼς καὶ σὲ ἀραβικὰ καὶ συριακὰ — ἐκκλησιαστικὰ κυρίως — χειρόγραφα[20] καὶ ἐπιγραφὲς σὲ μιὰ ποικιλία ὀνομασιῶν, ὅπως:

---

15. V. Grumel, *La chronologie*, Παρίσι 1958, σ. 209.

16. F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, I, Λιψία 1906, σ. 136· W. Kubitschek, Grundriss der antiken Zeitrechnung (Handbuch der Altertumswissenschaft I,7) Μόναχο 1928, σ. 73· Samuel, *ὅ.π.* 245.

17. F. M. Abel, «L'ère des Seleucides», *Revue Biblique* 47 (1938) 212.

18. ὅ.π. 212-213.

19. Βλ. σημ. 2· Ormond Edwards, «Herodian Chronology», *Palestine Exploration Quarterly* 1982, σ. 33. Τὰ βαβυλωνιακὰ ὀνόματα ἀντικατέστησαν τὰ τακτικὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν στὸ 'Ισραὴλ ἀρκετὰ μετὰ τὴν ἐξορία τῶν 'Ιουδαίων στὴ Βαβυλώνα, γύρω στὰ 445-443 π.Χ., βλ. Νεεμία 1:1, 2:1, 6:15.

20. J. Rouvier, «Ptolémais Acé», *Revue Biblique* 8 (1899) 399-400· *DACL*, VII, σ. 633. 'Αρβανιτάκης, *ὅ.π.* 32-33.

ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων, ἔτη Συρομακεδόνων, ἔτη μετὰ τοὺς ἀπὸ Σελεύκου βασιλεῖς, ἔτη τῶν βασιλέων Συρίας, κατὰ Χαλδαίους, ἔτη βασιλείας Ἑλλήνων, ἔτος... ἀπὸ τοὺς εὐλογημένους Ἕλληνας,[21] ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἕλληνος, ἀπὸ τὰ ἔτη Ἀλεξάνδρου υἱοῦ Φιλίππου τοῦ Ἕλληνος, τοῦ Δουλκαρνάιν, δηλ. τοῦ Δίκερω, ...lil-melek al-Iskandar al Younaneh, ...lil-Iskandar bin Philips al-Younaneh, ...lil-Iskandar bin Philips al-Roumi, μέχρι τοὺς 11ο, 12ο, 13ο καὶ 16ο μ.Χ. αἰῶνες.[22] Παραμένει ἐξάλλου σὲ χρήση μέχρι σήμερα μεταξὺ τῶν Νεστοριανῶν καὶ Ἰακωβιτῶν Σύρων Χριστιανῶν ὡς τὸ ἐπίσημο ἐκκλησιαστικό τους χρονολογικὸ σύστημα.[23]

Γιὰ τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο, δηλαδὴ τὴν ὀνοματολογία καὶ τὴ σειρὰ τῶν μακεδονικῶν μηνῶν, μὲ βάση τὶς ἑκατοντάδες χρονολογημένων καὶ ἀχρονολόγητων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ παπύρων ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς μέχρι σήμερα στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι (α) ἦταν σὲ εὐρεῖα χρήση τόσο στὶς ἑλληνικὲς πόλεις ὅσο καὶ μεταξὺ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, (β) μέχρι τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα ποὺ εἰσήχθη στὴν περιοχὴ τὸ Ρωμαϊκὸ ἡμερολόγιο, κυρίως στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες, οἱ μακεδονικοὶ μῆνες ἦταν οἱ μοναδικοὶ σὲ χρήση, (γ) οἱ ρωμαϊκοὶ μῆνες ἐμφανίζονταν σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ 6ου αἰώνα παράλληλα μὲ τοὺς μακεδονικούς,[24] καὶ (δ) συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται μέ-

---

21. Andrew Palmer, «A Corpus of Inscriptions from Tur 'Abdin and Environs», *Oriens Christianus* 71 (1987) 135.

22. Abel, ὅ.π. 201, 203-204· Grumel, *ὅ.π.* 209. Gibson Margaret Dunlop, *A catalogue of the Arabic Manuscripts in the Convent of Saint Catherina on Mount Sinai*, Λονδίνο 1894. Κλεόπα Μ. Κοικυλίδου, *Κατάλογος ἀραβικῶν χειρογράφων τῆς Ἱεροσολυμητικῆς Βιβλιοθήκης*, Ἱερουσαλὴμ 1901, σ. 154. Lewis Mrs. Agnes Smith, «Forty-One Facsimiles of Dated Christian Arabic Manuscripts», *Studia Sinaitica* 12 (1907) 21. A. S. Atiya, *The Manuscripts of mount Sinai. A hand list of the Arabic Documents and Scrolls microfilmed at the Library of the Monastery of St. Catherine Mount Sinai in 1954*, Βαλτιμόρη 1955. Ἰωάννης Ἐμμ. Μεϊμάρης, *Κατάλογος τῶν Νέων Ἀραβικῶν Χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ*, Ἀθήνα 1985, σ. 22.

23. Grumel, *ὅ.π.* 210.

24. A. M. Schneider, «Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el Kelt», *Römische Quartalschrift* 1931, σ. 297-332, ἐπιγραφὴ 17: + ἐκοιμ(ήθη) | ὁ μακ(άριος) Ἰω | άννης πρεσβ(ύτερος) | Βορηλίων. μη(νὶ) Λώου ε', Σεπτεμβρί(ου) β | ἰνδ(ικτιῶνος) α', ἔτ..|. E. Schwartz, *Die Aeren von Gerasa und Eleutheropolis* (Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen) Βερολίνο 1906, σ. 379, ἐπιγραφὴ 6: Ἐνταῦθα κεῖτ(αι) ὁ μακ(άριος) Ἀβραάμιος ἰατρ(ὸς) ἀναπαεὶς τῇ η' μην(ὸς) Μαΐου, Ἀρτεμ(ι)σίου ιη', ἰνδ(ικτιῶνος)

χρι καὶ τὸν 8ο αἰώνα μ.Χ., δηλαδὴ καὶ μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση. Οἱ μῆνες αὐτοὶ μὲ τὸν ἑλληνικό τους χαρακτῆρα, ποὺ ἀποτέλεσαν τὰ ἡμερολόγια ὅλων τῶν «Ἑλληνίδων» πόλεων τῆς περιοχῆς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἐπικράτησαν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν στήριζαν, ὅπως οἱ παλαιοὶ μῆνες, ἕνα ἔτος ποὺ εἶχε σχέση κυρίως μὲ τὸ ρυθμὸ τῶν γεωργικῶν ἀσχολιῶν, ἀλλὰ ἦταν μῆνες ποὺ εἶχαν σχέση μὲ θρησκευτικὲς γιορτὲς καὶ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν τῶν Ὀλύμπιων θεῶν κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἡμερῶν σὲ κάθε μήνα. Οἱ γιορτὲς αὐτὲς εἶχαν συνδεθεῖ μὲ τοὺς μῆνες οἱ ὁποῖοι εἶχαν πάρει καὶ τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ αὐτές. Ὁ Ἰωάννης Καλλέρης[25] στὸ δεύτερο τόμο τοῦ βιβλίου του γιὰ τοὺς ἀρχαίους Μακεδόνες καταλήγει στὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ Μακεδονικοῦ ἡμερολογίου: (α) ὅτι εἶναι θρησκευτικός, ἀρχαῖος καὶ ἑλληνικός, (β) ὅτι ἀνήκει στὴν αἰολοδωρικὴ (καὶ ὄχι τὴν ἰωνοαττικὴ) ὁμάδα ἡμερολογίων, ἐπειδὴ ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν καταλήγουν σὲ -(ι)ος καὶ ἐπειδὴ ἡ πλειονότητα τῶν ὀνομάτων τῶν μακεδονικῶν μηνῶν ἐμφανίζεται μόνο στὸ μακεδονικὸ χῶρο καὶ εἶναι ἄγνωστη σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας πρὶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο, (γ) ὅτι τὸ ἡμερολόγιο αὐτὸ ὀργανώθηκε στὴ Μακεδονία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ δημιουργήθηκαν τὰ ἡμερολόγια τῶν αἰολοδωρικῶν περιοχῶν, ἀλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτά, ὅπως δείχνουν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν καὶ ἡ ἀρχική τους θέση στὸν ἐτήσιο κύκλο.

Ὁ πρῶτος μήνας[26] τοῦ ἡμερολογίου, ὁ Δῖος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ *Δῖα*, ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Πα-

---

ιβʹ, ἔτους τξεʹ+. M. Abel, «Inscriptions grecques de Bersabée», *Revue Biblique* 12 (1903) 426, ἐπιγραφὴ 2: Ἀνεπάη ὁ μακα|...|ἐν μη(νὶ) Ξανθικ(οῦ) εʹ, Ἰνδ(ικτιῶνος) ιεʹ,| ἥτις ἐστὶ(ν) κςʹ [Μ]αρτίου. Y. Meimaris, «The Arab (Hijra) Era Mentioned in Greek Inscriptions and Papyri from Palestine», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 179, ἐπιγραφὴ 5: Ἐνθάδε κεῖται... | μη(νὶ) Ἀπριλίου κγʹ, | κατὰ δὲ Ἄραβας Ἀρτε | μισίου γʹ... M. Avi-Yonah, «Mosaic Pavements in Palestine» (supplement), *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3 (1934) 49, ἐπιγραφὴ 335 A: + Ἐκτίσθι τὸ... ἔτους επφ, ἐν μη(νὶ) Πανίμ(ου) κʹ... ἀπεκ(αινίσθη;) ἐν μη(νὶ) Σε(π)τ(εμβρίου).

25. Jean N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique*, II/1, Ἀθήνα 1976, σ. 554-556.

26. Γιὰ κάθε μήνα τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου θὰ δοθοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ χρήση του σὲ ἐπιγραφὲς καὶ παπύρους ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας.

λαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ ὡς Δῖος καὶ Δεῖος.[27]

Ὁ δεύτερος μήνας, ὁ Ἀπελλαῖος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ δωρικὸ ὅρο *Ἀπέλλαι*, ποὺ σημαίνει συγκεντρώσεις λαοῦ. Σύμφωνα μὲ ἕναν κανονισμὸ τῆς φρατρίας τῶν Λαβυαδῶν, κάθε χρόνο στὴ διάρκεια τῶν ἐπίσημων αὐτῶν ἑορταστικῶν συγκεντρώσεων ποὺ λάμβαναν χώρα κατὰ τὸ μήνα Ἀπελλαῖο ἡ φρατρία αὐτὴ συνέβαλε εἰδικότερα στὶς τελετὲς ἀφιερώνοντας τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγόρια της, τὰ *ἀπελλαῖα*, κατὰ τὴν ἐνηλικίωσή τους στὸν Ἀπόλλωνα γιὰ νὰ γίνουν στὴ συνέχεια ἐπισήμως ἐνεργὰ μέλη τῆς φρατρίας. Σὲ δελφικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ., ἐξάλλου, ἔχει διασωθεῖ ὁ δωρικὸς τύπος *Ἀπέλλων* ὡς ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνα.[28] Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ ὡς *Ἀπελλαῖος* καὶ *Ἀπελλέος*.[29]

Ὁ τρίτος μήνας, ὁ Αὐδναῖος-Αὐδυναῖος εἶναι παράγωγο μακεδονικοῦ ὀνόματος προβληματικῆς ἐτυμολογίας. Στὴν ὀνομασία Ἀδωναῖος Ποσειδεὼν ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡσύχιος, ὁ M. Schmidt βλέπει μιὰ χρονολογικὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ μακεδονικοῦ μήνα καὶ τοῦ ἀττικοῦ Ποσειδεώνα.[30] Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι τὸ ὄνομα προῆλθε ἀπὸ τὴ γιορτὴ Αὐδ(ω)ναῖα (τά), ποὺ οἱ Μακεδόνες γιόρταζαν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου Ἅιδη -Ἁιδωνέα (ἀρχαϊκὸ ὄνομα). Στὶς ἐπιγραφὲς καὶ τοὺς παπύρους τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ σὲ μιὰ ποικιλία παραλλαγῶν ὅπως: Αὐδναῖος, Αὐδυναῖος, Αὐδοναῖος, Αὐδονέος, Αὐγδωναῖος, Ἀδωνέος, Ὀγδονέος, Ὠγδοναῖος, Ὠγδονίος καὶ Ὀδο(ναῖος).[31]

Ὁ τέταρτος μήνας, ὁ Περίτιος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν ἐτήσια

---

27. C. H. Kraeling, *Gerasa City of the Decapolis*, New Haven 1938, στὶς ἐπιγραφὲς 181 καὶ 300 ἀπαντᾶ ὡς Δῖος, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφὴ 60 ὡς Δεῖος· G. E. Kirk – C. B. Welles, *Excavations at Nessana*, I. *The Inscriptions*, Λονδίνο 1962, ἐπιγραφὴ 35 ὅπου ἀπαντᾶ ἐπίσης ὡς Δῖος.

28. Kalléris, *ὅ.π.* 558 σημ. 2.

29. Kraeling, *ὅ.π.*, ἀπαντᾶ ὡς *Ἀπελλαῖος* στὶς ἐπιγραφὲς 187, 43, 306· Kirk – Welles, *ὅ.π.*, ἀπαντᾶ ὡς *Ἀπελλέος* στὴν ἐπιγραφὴ 37.

30. Ἡσυχίου τοῦ Ἀλεξανδρέως, Λεξικὸν Αἰλίου Διογενειανοῦ Περιεργοπένητες (Φιλολογικὴ ἀποκατάστασις Mauricius Schmidt 1867), ἐν λ.

31. A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev* (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Minor, No. 25) Ἱερουσαλὴμ 1981, ἐπιγραφὲς 18, 19, 47, 59, 60, 65, 68· R. Canova, *Iscrizioni e monumenti protocristiani del paese di Moab*, Βατικανὸ 1954, ἐπιγραφὲς 309, 313, 364, 395· Kirk – Welles, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 119· C. J. jr. Kraemer, *Excavations at Nessana*, III. *Non-Literary Papyri*, Princeton 1958, ἐπιγραφὲς 26, 29.

γιορτή *τῶν Περιτίων*. Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ποιὰ θεότητα λατρευόταν μὲ τὴν ἐπίκληση *Περίτας*. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ μόνο ὡς Περίτιος.[32]

Ὁ πέμπτος μήνας, ὁ Δύστρος, εἶναι ἀβέβαιης ἐτυμολογίας. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀναφέρεται ὡς Δύστρος.[33]

Ὁ ἕκτος μήνας, ὁ Ξανθικός, ὀφείλει τὴν ὀνομασία του στὴ γνωστὴ γιορτὴ τῶν *Ξανδικῶν*, ποὺ οἱ μακεδόνες στρατιῶτες ἀπὸ πολὺ παλιὰ γιόρταζαν κάθε χρόνο. Ἡ γιορτὴ αὐτὴ ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἀπόλλωνα Ξάνθου. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ μόνον ὡς Ξανθικός.[34]

Ὁ ἕβδομος μήνας, ὁ Ἀρτεμίσιος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ γιορτὴ ἀφιερωμένη στὴν θεὰ Ἄρτεμη. Τὸ μήνα αὐτὸ βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνικὰ ἡμερολόγια, κάτι ποὺ δείχνει πόσο διαδεδομένη ἦταν ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἄρτεμης. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ σ' ὅλους τοὺς πιθανοὺς τρόπους γραφῆς τοῦ ὀνόματος ὡς Ἀρτεμήσιος, Ἀρτεμίσιος, Ἀρτημίσιος, Ἀρτιμήσιος, Ἀρτημήσιος καὶ Ἀρτεμέσιος.[35]

Ὁ ὄγδοος μήνας, ὁ Δαίσιος, πῆρε τὴν ὀνομασία του ἀπὸ τὰ *Δαίσια*, γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου Δαισίου.[36] Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀναγράφεται ὡς Δαίσιος, Δέσιος, Δίσιος καὶ Δαάσος.[37]

---

32. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 314, 297· Canova, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 358· N. Schmidt – B. B. Charles, «The Greek Inscriptions from the Negeb», *AJA* 14 (1910) ἐπιγραφὴ 15· C. A. M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (BAR International Series 325) 1987, ἐπιγραφὲς 34, 15.

33. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 26· Y. Tsafrir, «Excavations at Rehovot-in-the-Negev», I, *Qedem* 25 (1988) ἐπιγραφὴ 9· M. Piccirillo, «Le antichità di Rihab dei Bene Hasan», *Liber Annuus* 30 (1980) ἐπιγραφὴ 4.

34. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 15, 69, 130, 74· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 7, 14· Meimaris, The Arab (Hijra) Era 179.

35. Negev, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 45, 61· M. Sartre, (*Inscriptions grecques et Latines de la Syrie*, XIII) *Bostra*, Παρίσι 1982, ἐπιγραφὴ 9126· Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 29, 331· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 12.

36. Δαίσιος = σιτογόνος μὴν παρὰ Μακεδόσιν, *Etymologicum Magnum*.

37. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 21· F. Zayadine (ed), *Jerash Archaeological Project 1981-1983*, I, Amman 1986, ἐπιγραφὴ 1· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 8, 13, 16· E. Littmann – D. Magie – D. R. Stuart, *Greek and Latin Inscriptions*, Sect. A, Div. III. *Southern Syria* (Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909) Leyden 1907-1921, ἐπιγραφὴ 21.

Ὁ ἔνατος μήνας, ὁ Πάνεμος, ἂν καὶ εἶναι ὁ πιὸ διαδεδομένος εἶναι ἀβέβαιης ἐτυμολογίας. Ἡ κατάληξή του, ἴδια στὴν ἰωνικὴ καὶ αἰολοδωρικὴ διάλεκτο, εἶναι ἀρχαία. Μᾶς εἶναι, ὅμως, ἄγνωστος ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρας τοῦ λατρευτικοῦ του στοιχείου ποὺ καθόριζε τὸ σχηματισμό του. Ὁ Kretschmer[38] ὑποθέτει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ μήνα εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *πᾶν* καὶ τὸ ρῆμα *ἀμάομαι* (μαζεύω) ἢ *ἀμάω* (θερίζω, συλλέγω καρπούς). Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ ὡς Πάνεμος, Πάνημος καὶ Πάνιμος, Πάνομος καὶ Πήνημος.[39]

Ὁ δέκατος μήνας, ὁ Λῶος, Λώιος, ὄνομα ἀβέβαιης λατρευτικῆς προελεύσεως ἴσως νὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰ μακεδονικὴ γιορτὴ ποὺ ὀνομαζόταν τὰ *Λώια*, ἀφιερωμένη ἐπίσης πιθανῶς στὸν Δία Λώιο. Σὲ μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Deir-es-Smeidj τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας διαβάζουμε ὅτι στὴ διάρκειά του λάμβανε χώρα ἡ γιορτὴ τῶν Σοαδηνῶν.[40] Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ ὡς Λῶος.[41]

Ὁ ἑνδέκατος μήνας, ὁ Γορπιαῖος, πρέπει νὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰ γιορτὴ ποὺ τελοῦνταν στὴ διάρκειά του, *τὰ Γορπιαῖα*, ἡ ὁποία προφανῶς ἦταν ἀφιερωμένη στὴ θεὰ Ἀθηνᾶ Γοργώπιδα ἢ Γοργωπία, θεὰ ἰδιαίτερα τιμώμενη στὴ Μακεδονία. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἐμφανίζεται ὡς Γορπιαῖος, Γορπιέος, Γωρπιέος καὶ Γαρπιέος.[42]

Ὁ δωδέκατος μήνας, ὁ Ὑπερβερεταῖος, ἔχει ὀνομασία ἀποκλειστικὰ μακεδονικὴ ποὺ προῆλθε πιθανῶς ἀπὸ τὴ γιορτὴ τῶν *Ὑπερβερεταίων*, ποὺ τελοῦσαν οἱ Μακεδόνες στὸ τέλος κάθε χρόνου πρὸς τιμὴν πιθανῶς τοῦ Διὸς Ὑπερβερέτα, ἂν καὶ ἡ θρησκευτικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ θείου

---

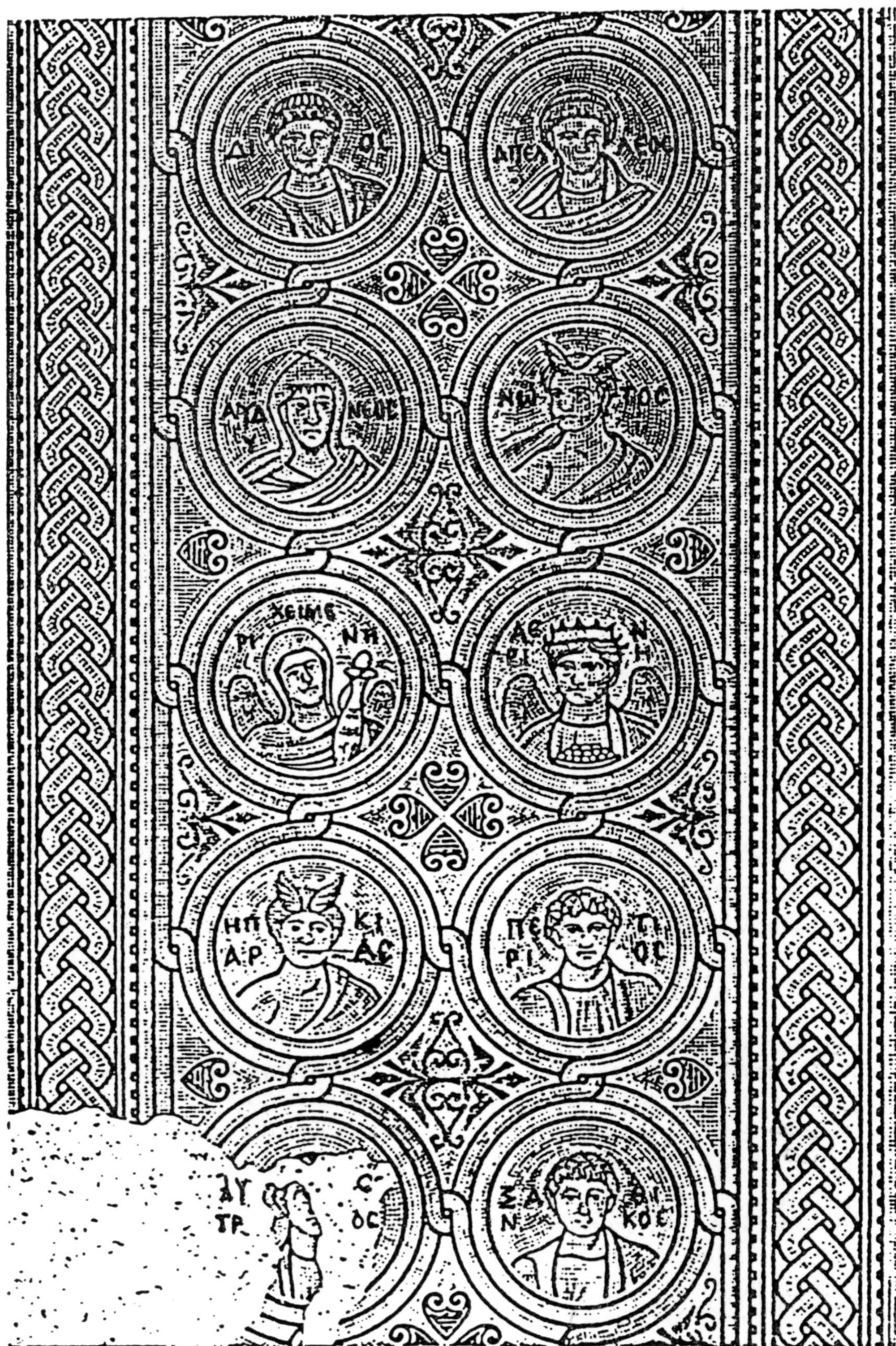
38. Kalléris, *ὅ.π.* 567, σημ. 4.

39. Negev, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 53· Piccirillo, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 8A· *SEG* 27 (1977) ἐπιγραφὴ 1010· *SEG* 30 (1980) ἐπιγραφὴ 1689· M. Schwabe – B. Lifshitz, ***Beth Shearim***, II (ἑβραϊκά), Ἱερουσαλὴμ 1974, ἐπιγραφὴ 190· *SEG* 7 (1937) ἐπιγραφὴ 3.

40. W. H. Waddington, ***Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie***, Παρίσι 1870, ἀριθμὸς ἐπιγραφῆς 2370: ἡ ἑορτὴ τῶν Σοαδηνῶν ἄγεται τῷ θεῷ Λώου λ'.

41. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 124, 11· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 39, 6, 9, 17· Schmidt – Charles, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 5· Canova, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 306.

42. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 274· P.- L. Gatier, ***(Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie XXI), Inscriptions de la Jordanie***, II. Παρίσι 1986, ἐπιγραφὴ 56· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 11· M. Piccirillo, «Le inscrizioni di Um er-Rasas-Kastron Mefaa in Giordania I (1986-7)», ***Liber Annuus*** 37 (1987) ἐπιγραφὴ 47· Kraemer, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 57.



Εἰκόνα 1. Ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ 576 μ.Χ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram (βλ. W. Kubitschek, ὅ.π.).



Εἰκόνα 2. Ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ 576 μ.Χ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram (βλ. W. Kubitschek, ὅ.π.).

ἐπιθέτου καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπώνυμης γιορτῆς δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἀκόμα. Σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Sâleh τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας διαβάζουμε ὅτι στὶς δεκαπέντε αὐτοῦ τοῦ μήνα τελοῦνταν ἡ θυσία: «Ἡ Θυσία ἄγεται ιε' Ὑπερβερετα[ί]ου».[43] Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾶ ὡς Ὑπερβερεταῖος, Ὑπερβερετέος καὶ Ὑπερβηρεταῖος.[44]

Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ., ἔχουν διασωθεῖ λείψανα τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν μακεδονικῶν μηνῶν σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα δύο ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Γεράσων.[45] Σ' αὐτὰ ἀπεικονίζονταν μὲ ἀνθρώπινη μορφὴ οἱ μακεδονικοὶ μῆνες. Στὸ ἕνα μάλιστα, ἐκεῖνο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τοῦ 531 μ.Χ., παριστάνονται καὶ οἱ μορφὲς τῶν τροπῶν τοῦ ἡλίου, ἐαρινή, θερινή, φθινοπωρινή, χειμερινή, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ μορφὲς τῶν τεσσάρων κυρίων ἀνέμων. Δυστυχῶς καὶ τὰ δύο αὐτὰ ψηφιδωτὰ εἶχαν ὑποστεῖ φθορὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πού μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μᾶλλον σὲ θρησκευτικὸ φανατισμό. Ἀπὸ τὸν 6ο ἐπίσης αἰώνα, καὶ συγκεκριμένα, τὸ 576 μ.Χ., ἔχουμε ἕνα ἄλλο ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram,[46] λίγα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Τύρο, στὸ ὁποῖο διασώθηκαν εὐτυχῶς ὅλες οἱ μορφὲς τῶν μηνῶν, τῶν τροπῶν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν τεσσάρων κυρίων ἀνέμων Βορέως, Νότου, Ἀπαρκ(τ)ία καὶ Ζεφύρου. (Βλέπε εἰκ. 1 καὶ 2). Πιστεύω ὅτι ὁ 6ος αἰώνας μελλοντικὰ θὰ μᾶς δώσει καὶ ἄλλα παραδείγματα, ἐπειδὴ κατὰ τὴ διάρκειά του ἦταν διαδεδομένη ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου, τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν μηνῶν σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐκκλησιῶν ἀκόμη δὲ καὶ συναγωγῶν. Ἡ Σκυθόπολις (Beth Shean) μᾶς ἔχει δώσει δύο παρόμοια ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀπὸ τὶς τοποθεσίες El Hammam καὶ Tell-Mastaba, στὰ ὁποῖα ὅμως ἀπεικονίζονται οἱ ρωμαϊκοὶ μῆνες, καθένας τῶν ὁποίων συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ὄνομά του καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν του στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Τέλος στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς συναγωγῆς στὸ En-Gedi σὲ ἐπιγραφὴ στὴν ἑβραϊκὴ γλώσσα ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν 12 ἑβραϊκῶν (βαβυ-

---

43. Littman – Magie – Stuart, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 729.

44. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 304· Glucker, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 5, 16· Kirk – Welles, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὴ 72.

45. Kraeling, *ὅ.π.*, ἐπιγραφὲς 295, 307.

46. W. Kubitschek, *Kalenderstudien* (Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien 8) 1905, σ. 98-108. Ruth and Asher Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Ρώμη 1987, ἐπιγραφὴ 26, σ. 26-27 πίν. XXI-XXII καὶ ἐπιγραφὴ 27a, σ. 31, πίν. XXV.

λωνιακῶν) μηνῶν, τοῦ ἔτους ἀρχομένου ἀπὸ τὸν μήνα Nisan -Ἀπρίλιο.[47]
Στὶς ἐπιγραφὲς καὶ τοὺς παπύρους τὰ ὀνόματα τῶν μακεδονικῶν μηνῶν ἀπαντοῦν ἢ ὁλογράφως σὲ μιὰ ποικιλία μικροπαραλλαγῶν ἢ συντετμημένα, ἐνῶ οἱ ἡμέρες καὶ οἱ ὧρες ὁλογράφως ἢ μὲ τὰ τακτικὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Γράφονται πρῶτα οἱ μονάδες καὶ μετὰ οἱ δεκάδες ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο, π.χ. ...Λώου πρώτη, ...Πανήμου δεκάτη, ...Δίου ἑξκαιδεκάτη, ...Δύστρου δευτέρα καὶ εἰκάδι, ...Γορπιαίου εἰκάδι ἕκτη, ...Δαισίου α', ...Ὑπερβερεταίου ε', ...Ἀβδυναίου ι', ...Πανήμου βι', ...Ξανθικοῦ ηι', ...Δίου δκ', ...ἡμέρα ι', ...ὥρα β', ...ὥρα θ', ...ὥρα τρίτη τῆς νυκτός, ...ὥρα ὀγδόη, κτλ.

Συμπερασματικὰ θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο εἶχε ἀπόλυτη σχέση μὲ τὴν ἑλληνικὴ λατρεία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν καὶ ὅτι διαμορφώθηκε πολὺ παλιὰ μέσα στὴν ἴδια τὴ Μακεδονία. Ἡ ἔντονη καὶ μακρὰ παρουσία του μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, δείχνει τὴ δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος μέσω τῶν πολυάριθμων ἑλληνίδων πόλεων (τῆς Φοινίκης Παραλίας, τῆς Δεκαπόλεως, τῆς Σαμάριας, Φιλισταϊκῆς ἀκτῆς καὶ τῶν ὑπόλοιπων ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνιζουσῶν περιοχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἀραβίας) κράτησε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία σὲ ἀξιοζήλευτο ἐπίπεδο γιὰ μιὰ περίπου χιλιετία.

---

47. D. Barag – Y. Porat – E. Netzer, *Revue Biblique* 79 (1972) 581.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Σῶμα καὶ ὑγεία

δύναται τὸ ἔξω λέπος ἀμυγδάλου εἶναι τὸ σῶμα· πικρὸν γάρ ἐστιν, ἐπιρρεπῶς ἔχον πρὸς ἡδονάς. Τὸ δὲ ὀστρακῶδες λέπος ἡ ψυχή... ἔνθεν δὲ τὸ ἐδώδιμον τὸ πνεῦμα. Ὁ δὲ Θεὸς ἤνθησεν τὸ ἀμύγδαλον

(Δίδυμος Ἀλεξανδρείας, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν)

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΑΛΚ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ

Η ΑΣΚΗΣΗ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ

Στὸ Βυζάντιο ἄνδρες καὶ γυναῖκες εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα. Τὰ φιλολογικὰ κείμενα, οἱ ἐπιγραφὲς μνημονεύουν τὴν ὕπαρξη γυναικῶν γιατρῶν, ποὺ ἐξασκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ εἴτε μαζὶ μὲ τὸν σύζυγό τους εἴτε ἀτομικὰ γιὰ βιοπορισμό.[1] Τὰ νομοθετικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ρυθμίζουν θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν γυναίκα γιατρό. Οἱ ὅροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι: *ἰατρίνη*, *ἰάτραινα*, *ἰατρόμαια*. Ἀπαντᾶται, ἐπίσης, ὁ ὅρος *ἀρχιειάτρηνα*.[2] Στὸ λεξικὸ Σοῦδα ἀναφέρεται μόνον ὁ ὅρος *ἰατρίνη*.[3] Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές, ἰδιαίτερα τὶς ἐπιγραφές, ὁ ὅρος *ἰάτρινα* σήμαινε τὴν γυναίκα ἐκείνη ποὺ ἀσκοῦσε καθήκοντα μαίας, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἰάτρινα καὶ ἡ

1. Βλ. Κωνσταντίνα Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1975, σ. 32-45, 200. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν Δ' μέχρι τὸν Ι' μ.Χ. αἰώνα», *JÖB* 32/2 (1982) 433-443 καὶ *Παρουσία* (Ἐπετηρὶς Περ. Συλλόγου ΕΔΠ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) 1982, 232-253. Angeliki Laïou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 245. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, «Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία (ἡ γυναικεία συντεχνία τῶν Τρικάλων)», *Τρικαλινὰ* 6 (1986) 126-127.

2. Βλ. Μέντζου-Μεϊμάρη, Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς 241 (= *JÖB* 32/2 (1982) 437): + Αὐρ. Γάϊος ἀρχι | ειατρος ἀνέσ | τησα ⌐ιστήλην | 9ῆ συμβίου μου | Αὐγούστης ἀρχι | ειάτρηνα ἥτις | φολλῶν σώμα | σιν ἀρρώσθων | ἴασιν δέδω | κε || ἧς δώσι αὐτῆς | σωτὴρ Ἰησοῦς ἀμοιβήν... (Çeşmeli-Zebir Μ. Ἀσίας, πρωτοχριστιανικὴ ἐποχή. *Monumenta Asiae Minoris Antiquissima* VII, ἀρ. 566). Ἀρχίατρος ἦταν τίτλος, τὸν ὁποῖον ἔφεραν κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἤδη ἐποχὴ καὶ μάλιστα τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, πέντε κατηγορίες ἰατρῶν ἀξιωματούχων. Βλ. σχετικὰ S. Reinach, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, σ. 1962-1963. R. Pohl, *De graecorum medicis publicis*, Βερολίνο 1905, L. Robert στό: N. Firalti, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Παρίσι 1964, σ. 177.

3. Σοῦδα (ἐκδ. Ada Adler) λῆμμα: ἰατρίνη.

ἰατρομαῖα νὰ εἶχαν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνώσεις μαιευτικῆς καὶ ἄλλες ἰατρικὲς γνώσεις.[4]

Στὸ Βυζάντιο, ἑπομένως, ὑπῆρχαν γυναῖκες γιατροὶ ἐπαγγελματίες ποὺ ἐργάζονταν ἀτομικὰ γιὰ βιοπορισμό.[5] Ἡ ἐπαγγελματικὴ αὐτὴ ἀπασχόληση τῆς γυναίκας δὲν εἶναι φαινόμενο ποὺ συναντᾶ κανεὶς γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Βυζάντιο. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα[6] καὶ στὴν Ρώμη ὑπῆρχαν πολλὲς γυναῖκες γιατροί. Ὁ λατινικὸς ὅρος γιὰ τὴν γιατρὸ εἶναι *medica*. Ἡ μαιευτὴρ ὀνομάζεται *obstetrix* καὶ *iatromaea*.[7] Στὶς λατινικὲς ἐπιγραφὲς ἀπαντῶνται χωρὶς διάκριση καὶ οἱ δύο ὅροι: *medica* καὶ *obstetrix*. Τὰ λεξικὰ μεταφράζουν τὸν ὅρο μαῖα ὡς medica ἢ obstetrix καὶ ὁ Ἡσύχιος ἑρμηνεύει τὴν μαῖα ὡς *ἡ περὶ τὰς τικτούσας ἰατρός*.[8] Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν Ρώμη ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τῆς γιατροῦ ἦταν ἡ μαιευτική. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ κύκλος δραστηριότητας ἐπεκτάθηκε στὴν γυναικολογία γενικά, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους κλάδους. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὶς διατάξεις του ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα δὲν κάνει διάκριση μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ὁ Πανδέκτης[9] ρητὰ ἀναφέρει ὅτι ἄνδρες καὶ γυναῖκες γιατροὶ ἔχουν τὴν ἴδια εὐθύνη καὶ τοὺς ἐξομοιώνει πλήρως.[10] Ρυθμίζει, ἐπίσης, θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀμοιβὴ τῆς γιατροῦ, τῆς παρέχει δηλαδὴ δικαίωμα ἀγωγῆς γιὰ νὰ διεκδικήσει τὴν ἀμοιβή της.[11] Ὁ Ἰουστινιάνειος Κώδικας ὁρίζει σαφῶς: *Medici utriusque sexus*.[12] Ἐφόσον ἡ ρωμαϊκὴ νομο-

---

4. Βλ. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου* 40. Γιὰ τοὺς ὅρους ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἄσκηση τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὶς γυναῖκες, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Robert, *ὅ.π.* 175-177.

5. Βλ. Μέντζου-Μεϊμάρη, Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς 241. Ὑπάρχουν καὶ ἀπεικονίσεις γυναικῶν γιατρῶν: D.- C. Hesseling, *Miniatures de l'Octateuque grec de Smyrne*, Leyden 1909, εἰκ. 25, 70, 90, 115, 123. *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 1974, Α', εἰκ. 268.

6. Βλ. τὶς ἐπιγραφὲς ὑπ' ἀρ.: 1, 12, 20, 26, 27 στό: H. W. Pleket, *Epigraphica II*, Leyden 1969.

7. Βλ. Darenberg – Saglio, λῆμμα: medicus.

8. Robert, *ὅ.π.* 175.

9. *Digesta* 9.2.9.

10. *Digesta* 50.13.1, 2: *Medicorum quoque eadem causa est quae professorum, nisi quod iustior, cum hi salutis hominum, illi studiorum curam agant; et ideo his quoque extra ordinem ius dici debet. Sed et obstetricem audiant, quae utique medicinam exhibere videtur.*

11. *Digesta* 50.13.1.

12. *Codex Justinianus* 6. 43. 3.

θεσία δὲν κάνει διακρίσεις μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανείς, παρόλο ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἄμεσες πληροφορίες, ὅτι ὁρισμένες γυναῖκες γιατροὶ μὲ ἰδιαίτερες γνώσεις καὶ προσόντα εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν γενική ἰατρική.[13] Οἱ γυναῖκες γιατροί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς ἰατρικῆς τέχνης, ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὴν συγγραφὴ ἰατρικῶν βιβλίων σχετικῶν μὲ τὴν γυναικολογία, ὀφθαλμολογία, ὑγιεινὴ τοῦ δέρματος, φαρμακευτικὴ κτλ. Γιὰ τὴν θεωρητικὴ κατάρτιση τῶν γυναικῶν δὲν γνωρίζομε πολλὰ πράγματα, σχεδὸν τίποτε. Προφανῶς ἔκαναν τὶς ἴδιες σπουδὲς καὶ πρακτικὴ ἐξάσκηση μὲ τοὺς ἄνδρες.[14] Στὸ Βυζάντιο δίδασκαν τὴν ἰατρικὴ ἄνδρες ἢ γυναῖκες ποὺ εἶχαν μία συγκεκριμένη εἰδικότητα. Οἱ σπουδὲς τῆς ἰατρικῆς ἀνῆκαν στὰ *ἐλευθέρια σπουδάσματα*.[15] Ἡ σχετικὴ διάταξη τῶν Βασιλικῶν συγκαταλέγει στοὺς *παιδευτὰς* τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων *τοὺς ἰατροὺς καὶ τὰς ἰατρίνας*. Ἀναγνωρίζει, ἑπομένως, τὸ δίκαιο στὶς γυναῖκες τὸ δικαίωμα ὄχι μόνον νὰ ἀσκοῦν τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα, ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκουν τὴν ἰατρική. Προφανῶς ἀνάμεσα στοὺς μαθητές τους συγκαταλέγονταν καὶ γυναῖκες. Τὸν 6ο καὶ 7ο αἰώνα γιὰ νὰ γίνει κάποιος γιατρὸς (ἄνδρας ἢ γυναίκα) ἢ ἔπρεπε νὰ μαθητεύσει κοντὰ σὲ γιατρὸ ἢ νὰ παρακολουθήσει μαθήματα ποὺ ἔκανε καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς.[16] Τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (11ος-12ος αἰ.) ἔπρεπε: (1) νὰ ἔχει παρακολουθήσει μαθήματα ἰατρικῆς, (2) νὰ ἔχει κάνει πρακτικὴ ἐξάσκηση γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, (3) νὰ ἔχει ὑποστεῖ ἐπιτυχεῖς

---

13. Βλ. Darenberg – Saglio, 1682. Ἔμμεσες πληροφορίες ὑπάρχουν, ὅπως π.χ. ὁ Theodorus Priscianus, ἀρχίατρος τοῦ 5ου αἰώνα, ποὺ ἀφιερώνει τὸ τρίτο βιβλίο τοῦ ἔργου του *Medicinae Praesentaneae* σὲ μιὰ γυναίκα γιατρό, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «ἀγαπητὴ σύντροφο τῆς τέχνης του».

14. *ὅ.π.* Σύμφωνα μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Σοράνου τοῦ Ἐφεσίου ἡ γυναίκα ποὺ ἤθελε νὰ γίνει μαιευτὴρ ἔπρεπε νὰ ἔχει ὁρισμένες ἰδιότητες: νὰ ξέρει νὰ γράφει, νὰ ἔχει καλὴ μνήμη, μακριὰ ἀδύνατα χέρια, νύχια κοντὰ καὶ στρογγυλά, χέρια πολὺ καθαρά, νὰ γνωρίζει διαιτητική, φαρμακευτικὴ καὶ νὰ ἔχει βασικὲς γνώσεις χειρουργικῆς.

15. *Βασιλικὰ* 54. 14. 1: *Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτορσι καὶ γραμματικοῖς καὶ γεωμέτραις καὶ ἰατροῖς, καὶ ἰατρίναις, κἂν ἑνὸς μέλους ἰατρείαν ἐπίστανται, οὐ μὴν τοῖς ἐπιλαλοῦσι καὶ ἐξορκίζουσιν (οὗτοι γὰρ οὐκ εἰσὶν ἰατροί), κἂν ὠφεληθῆναί τινες ἐξ αὐτῶν διαβεβαιοῦνται περὶ μισθῶν ἐξτραορδιναρίως ὁ ἄρχων δικαιοδοτεῖ. Οἱ δὲ φιλόσοφοι τοῖς παιδευταῖς οὐ συναριθμοῦνται. Τὸ μὲν γὰρ πρᾶγμά ἐστιν ἱερὸν καταφρονεῖν δὲ χρημάτων ὀφείλουσιν. Οὔτε δὲ τοῖς ἐξηγηταῖς τῶν νόμων δικάζει περὶ μισθῶν, διὰ τὸ μὴ ὀφείλειν τὴν τοιαύτην σπουδὴν ἀποτιμᾶσθαι χρημάτων.*

16. J. Duffy, «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practice», *DOP* 38 (1984) 21. Βλ. ἐπίσης, T. S. Miller, «Byzantine Hospitals», *DOP* 38 (1984) 61.

ἐξετάσεις *ἐνώπιον τοῦ τῆς ἰατρικῆς προεξάρχοντος*, (4) νὰ ἔχει πάρει ἕνα εἶδος διπλώματος ποὺ πιστοποιοῦσε τὴν ἰδιότητα τοῦ γιατροῦ καὶ ἔδινε τὸ δικαίωμα τῆς ἀσκήσεως τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος.[17] Τὰ νοσοκομεῖα εἶχαν ἕνα εἶδος ἰατρικῶν σχολῶν. Ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος π.χ. ποὺ εἶχε μεγάλο νοσοκομεῖο εἶχε καὶ *διδάσκαλον τῆς ἰατρικῆς*. Τὸ τυπικὸ τῆς μονῆς ἀναφέρει χαρακτηριστικά:

Ἀλλὰ καὶ διδάσκαλον εἶναι τυποῦμεν ὀφείλοντα διδάσκειν τὰ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, ὅστις καὶ λήψεται τὰ αὐτὰ τῷ νοσοκόμῳ ἐν ἅπασι. Διὰ τοῦτο δὲ τετύπωνται αὐτῷ τὰ ἀνωτέρω δηλωθέντα σιτηρέσια, ἵνα τοῦ ἔργου τῆς διδασκαλίας ἐπιμελῆται καὶ ἐκδιδάσκῃ τοὺς παῖδας τῶν ἰατρῶν τοῦ ξενῶνος τὰ τῆς ἰατρικῆς μαθήματα ἐπιμόνως καὶ μετὰ σπουδῆς· οὐ γὰρ ὡς ὀφφίκιον τυποῦται παρ' ἡμῶν τὸ διδασκαλίκιον ὥστε τὰ μὲν σιτηρέσια λαμβάνειν τὸν τῆς τοιαύτης προστασίας ἀξιούμενον, τῆς δὲ διδασκαλίας καταφρονεῖν, ἐπειδὴ ὁ φωραθησόμενος μὴ διακονεῖν τῷ τοιούτῳ λειτουργήματι τῆς τῶν σιτηρεσίων ἀπολήψεως στερηθήσεται, ἄλλου πάντως ἀντεισαχθησομένου τοῦ ἐκπληρώσοντος κατὰ τὰ διατεταγμένα παρ' ἡμῶν τὴν τῶν ἰατρικῶν μαθημάτων διδασκαλίαν.[18]

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ τυπικοῦ ἡ «σχολὴ» αὐτὴ ἰατρικῆς φαίνεται ὅτι εἶχε ἕνα μόνον σκοπό: νὰ ἐφοδιάζει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τὸ νοσοκομεῖο τῆς μονῆς μὲ ἐξειδικευμένο καὶ σταθερὸ προσωπικό.

Ποιὲς ἦταν οἱ ἰατρικὲς ὑπηρεσίες ποὺ παρεῖχαν οἱ γυναῖκες γιατροὶ στὸ Βυζάντιο; Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι κύρια ἀπασχόλησή τους ἦταν ἡ μαιευτικὴ καὶ ἡ γυναικολογία. Γενικά, ὅμως, προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὶς γυναῖκες ἀσθενεῖς, ἀνεξάρτητα ἂν οἱ ἀσθένειες ἦταν γυναικολογικῆς φύσεως ἢ ὄχι. Εἶχαν, ἐπίσης, τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ὑψηλὰ ἐπιστημονικὰ καὶ διοικητικὰ καθήκοντα καὶ νὰ καταλαμβάνουν σὲ νοσοκομεῖο τὴν θέση τοῦ διευθυντοῦ τμήματος γυναικῶν. Μποροῦσαν νὰ γνωματεύουν ἀποκλειστικὰ ὡς μαιευτῆρες γυναικολόγοι γιὰ συναφῆ ἰατροδικαστικὰ θέματα, νὰ γίνουν διοικητὲς εὐαγῶν οἴκων (ἰδιωτικῶν νοσηλευτικῶν ἱδρυμάτων).[19] Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἐλευθέρου ἐπαγγέλματος οἱ γυναῖκες γιατροὶ ὑπηρετοῦσαν καὶ

---

17. V. Grumel, «La profession médicale à Byzance à l'époque des Comnènes», *REB* 7 (1949) 43-44.

18. P. Gautier, «Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 107.

19. Ἀρ. Εὐτυχιάδης, *Ἡ ἄσκησις τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κοινωνικαὶ ἐφαρμογαὶ αὐτῆς κατὰ σχετικὰς διατάξεις*, Ἀθήνα 1983, σ. 91.

στὰ νοσοκομεῖα,[20] ὅπου ὑπῆρχαν εἰδικὲς πτέρυγες γιὰ τὶς ἀσθενεῖς. Στὸ νοσοκομεῖο τοῦ Παντοκράτορος π.χ. ὑπῆρχαν πέντε πτέρυγες. Ἡ πρώτη προοριζόταν γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἐγχείρηση καὶ εἶχε δέκα κρεβάτια. Ἡ δεύτερη εἶχε ὀκτὼ καὶ προοριζόταν γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶχαν παθήσεις στὰ μάτια καὶ στὴν κοιλιακὴ χώρα (ἔντερα κτλ.). Ἡ τρίτη πτέρυγα προοριζόταν γιὰ τὶς γυναῖκες ἀσθενεῖς καὶ εἶχε δώδεκα κρεβάτια. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ τυπικοῦ δὲν προκύπτει σαφῶς ἂν στὴν πτέρυγα αὐτὴ πήγαιναν γυναῖκες ἐπίτοκες ἢ ποὺ εἶχαν γυναικολογικὲς παθήσεις ἢ γενικὰ γυναῖκες ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ κάθε φύσεως ἀσθένεια. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ τμῆμα αὐτὸ ὑπῆρχαν δύο γιατροὶ καὶ μία μόνον γιατρὸς καὶ ὅτι οἱ δύο χειροῦργοι ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν *τοὺς ἔξωθεν ἐρχομένους* ἀρρώστους *καὶ εἰς τὸ γυναικεῖον δουλεύσουσιν, ὁπηνίκα τύχῃ τινὰ τῶν γυναικῶν τραυματικὸν ἔχειν νόσημα*, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πτέρυγα αὐτὴ τοῦ νοσοκομείου προοριζόταν γενικὰ γιὰ γυναῖκες ἀσθενεῖς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἀσθένειας.[21] Οἱ δύο ἄλλες πτέρυγες εἶχαν εἴκοσι κρεβάτια γιὰ ἀσθενεῖς ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ διάφορες ἀσθένειες.[22] Γιὰ τὰ πενήντα αὐτὰ κρεβάτια εἶχαν ὁρισθεῖ πέντε *ὄρδινοι*. Σὲ κάθε *ὄρδινον* ὑπῆρχαν *ἰατροὶ δύο, ὑπουργοὶ*[23] *ἔμβαθμοι τρεῖς, καὶ περισσοὶ ὑπουργοὶ δύο, καὶ ὑπηρέται δύο*. Κάθε βράδυ *ἀπὸ τῶν ὑπουργῶν παραμενοῦσι τοῖς νοσοῦσιν ὑπουργοὶ τέσσαρες καὶ ὑ π ο ύ ρ γ ι σ σ α μ ί α, ἤγουν εἰς ἕκαστον ὄρδινον εἷς, οἳ καὶ ἐξκουβήτορες καλοῦνται*. Στὸ *ὄρδινον* τῶν γυναικῶν, *ἰατροὶ μὲν ἔσονται δύο, παρακολουθήσει δὲ καὶ ἰ ά τ ρ α ι ν α μ ί α, καὶ ὑ π ο ύ ρ γ ι σ σ α ι ἔμβαθμοι τέσσαρες, καὶ ὑ π η ρ έ τ ρ ι α ι δύο*....[24] Στὴν γυναικεία, ἑπομένως, πτέρυγα ὑπῆρ-

20. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ νοσοκομεῖα, βλ. D. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick 1968, σ. 152-185. Miller, Hospitals 53-63. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ βυζαντινὰ νοσοκομεῖα δίνουν τὸ *Τυπικὸν τοῦ Παντοκράτορος* (ὅ.π.) καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, 1-75).

21. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (87 Gautier).

22. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (ἔκδ. A. Dmitrievsky, *Opisanie Liturgiceskikh Rukopisei* I, Κίεβο 1895, σ. 685 καὶ Gautier 83-84). Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 172.

23. Οἱ ὑπουργοὶ ἀνῆκαν στὸ βοηθητικὸ νοσηλευτικὸ προσωπικό. Ἦταν ἐπαγγελματίες βοηθοὶ τῶν ἰατρῶν, ἀντίστοιχοι πρὸς τοὺς σημερινοὺς νοσοκόμους. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Miller (Hospitals 61): 'Those hypourgoi applied medicines and frequently checked the patients' progress. Some of them apparently could perform minor surgery as well. They also required to supervise the wards when the physicians were not present'. Gautier, Le Typicon 11.

24. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (683 Dmitrievsky, 85 Gautier).

χαν δύο ἄνδρες καὶ μία γυναίκα γιατρὸς ὑποχρεωτικά, ἐνῶ στὶς ἄλλες πτέρυγες δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ γυναίκα γιατρός. Τὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ στὴν πτέρυγα αὐτὴ ἦταν ἀποκλειστικὰ γυναῖκες: τέσσαρες ὑπούργισσαι καὶ ὑπηρέτριαι δύο.[25] Τὸ βράδυ ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ μένει στὸ νοσοκομεῖο μία ὑπούργισσα γιὰ τὴν γυναικεία πτέρυγα καὶ τέσσαρες ὑπουργοὶ γιὰ τὶς ἄλλες πτέρυγες.

Ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία ἐπιτρέπει στὴν γιατρό, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἄλλες γυναῖκες, νὰ εἶναι μάρτυς στὸ δικαστήριο. Στὰ Βασιλικὰ ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες διατάξεις:[26] *Περὶ βίας οὐ μαρτυρεῖ ἀπελεύθερος κατὰ πάτρωνος... οὔτε ἡ φανερῶς πόρον ποιησαμένη ἢ ποιουμένη ἐκ τοῦ σώματος...* Στὸ σχόλιο ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Ἐναντιοφανὴς συμπεραίνει ὅτι μαρτυρεῖ *ἡ μὴ ποιήσασα* καὶ συμπληρώνει ὅτι στὴν ἐποχὴ πλέον ποὺ γράφει ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μάρτυς *πλὴν ἐπὶ τεκούσης. Καὶ ἰστέον, ὅτι οὐκ ἀεὶ μαρτυρεῖ γυνή, ἀλλ' ἐν οἷς οὐκ ἔξεστιν ἄνδρας περιλαμβάνειν, ὡς ἐπὶ τεκούσης, καὶ ἐν βαλανείῳ γυναῖκας ἔχοντι.* Ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μάρτυς σὲ διαθήκη: *...ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει, ἐν οἷς οἱ ἄνδρες οὐ παρακαλοῦνται,* ὅπου δηλ. δὲν μποροῦν νὰ παρίστανται ἄνδρες, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν τοκετῶν.[27] Ἡ Νεαρὰ 48

---

25. Κύρια ἀπασχόληση τῆς ὑπηρέτριας ἦταν νὰ τηρεῖ τὴν καθαριότητα τῶν διαφόρων χώρων καὶ νὰ πηγαίνει τὸ φαγητὸ στοὺς ἀρρώστους. Βλ. Gautier, Le Typicon 11.

26. *Βασιλικὰ* 21.1.3 = *Digesta* 22.5.3, *Βασιλικὰ* 21.1.17 = *Digesta* 22.5.18.

27. *Βασιλικὰ* 35.1.21 = *Digesta* 28.1.20, 6: *Ἡ γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ, ἀλλ' ἐν δικαστηρίῳ· εἰ μὴ καταδικασθῇ ἐπὶ μοιχείᾳ. Βασιλικὰ* 21.1.17 = *Digesta* 22.5.18: *Γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ· ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει, ἐν οἷς οἱ ἄνδρες οὐ παρακαλοῦνται.* Εἶναι χαρακτηριστικὰ καὶ σημαντικὰ τὰ σχόλια ποὺ ἀκολουθοῦν: *γυνὴ ἐν διαθήκῃ*] *Ἐπὶ τῶν ἐν ἀποδείξει δύναται γυνὴ μαρτυρεῖν, ὁ γὰρ νόμος ὁ Ἰούλιος, τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ καταδικασθεῖσαν μαρτυρεῖν, ἐπὶ τῶν ἐν ἀποδείξει κωλύσας, δηλοῖ ἐξ ἀντιδιαστολῆς τὴν μὴ καταδικασθεῖσαν ἐπὶ μοιχείᾳ δέχεσθαι μαρτυροῦσαν ἐπὶ τῶν ἐν ἀποδείξει. Καὶ σημείωσαι, ὅτι δέχονται οἱ νόμοι τὰς ἀντιδιαστολάς. Βλέπε, πῶς εἶπον· ἐπὶ τῶν ἐν ἀποδείξει δύναται γυνὴ μαρτυρεῖν· ἐπὶ γὰρ τῶν ἐν συστάσει, τυχὸν ἐπὶ διαθήκῃ κεκώλυται αὕτη μαρτυρεῖν, ὡς ἐν τῷ αὐτῷ δὲ τεσταμέντις μονοβιβλίῳ κεῖται σαφῶς τίτ. 1 Οὐλπιανοῦ ῥητῷ.*

Τοῦ Ἐναντιοφανοῦς. Εἰ καὶ μὴ καταδικασθῇ τῷ περὶ μοιχείας, οὐ δύναται μαρτυρεῖν ἐν διαθήκῃ, ἀλλ' ἐν δικαστηρίοις, ὡς βιβ. 28 τίτ. 1 διγ. 20 θεμ. 7. Γυνὴ δὲ οὐδαμῶς μαρτυρεῖ, πλὴν ἐπὶ τικτούσης. Καὶ ἡ 48 νεαρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Λέοντος φιλοσόφου ἐπίσης τῷ παρόντι διγ. κωλύει τὰς γυναῖκας ἐπὶ τοῖς συμφώνοις μαρτυρεῖν καὶ συναλλάγμασιν. Ἐπὶ δὲ τοκετῶν, καὶ εἴ τι ἕτερόν ἐστιν, ὃ μόνη θήλεων ὄψις ὁρᾷ, οὐ μὴν καὶ ὀφθαλμοὶ ἀρρένων, ἐπιτρέπει ταύταις τὴν μαρτυρίαν. Ἀνάγνωθι καὶ τὸ 6 θέμα τοῦ 20 κεφ. τοῦ 1 τίτ. τοῦ 35 βιβ. λέγον περὶ τὰ μέσα·

τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ καταργεῖ τὶς παραπάνω διατάξεις τῶν Βασιλικῶν[28] καὶ ἀπαγορεύει γενικὰ τὴν μαρτυρία τῶν γυναικῶν *ἐπὶ τὰ τῶν συμφώνων μαρτύρια*, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση *ἐν πράγμασι δὲ γυναιξὶν ἰδιάζουσιν, οὗ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσιν — φημὶ δὲ ἐπί τε ὠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὃ μόνη θῆλυς ὄψις ὁρᾷ — τὰ οἰκεῖα καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα μαρτυρείτωσαν*. Ὁ νόμος αὐτὸς τοῦ Λέοντος ΣΤ' καθιερώνει τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ρωμαϊκὴ νομοθεσία καὶ εἶχε καθιερωθεῖ ἐθιμικά, νὰ ἀποφεύγουν δηλαδὴ οἱ γυναῖκες τὶς ἐμφανίσεις σὲ πολυάνθρωπες ἐκδηλώσεις[29] καὶ νὰ μὴν εἶναι μάρτυρες στὰ δικαστήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου παρευρίσκονται ἀποκλειστικὰ γυναῖκες καὶ εἶναι μοναδικοὶ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἡ γιατρὸς μποροῦσε νὰ εἶναι μάρτυς σὲ θέματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τοκετοὺς ἢ ἄλλες γυναικεῖες παθήσεις, νὰ γνωμοδοτεῖ γιὰ γυναικολογικὰ ἰατροδικαστικὰ θέματα, γιὰ θέματα δηλαδὴ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει γνώση ἕνας γιατρός, ἐφόσον ἀπαγορευόταν νὰ εἶναι παρών. Ἡ Πεῖρα τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου δίνει παράδειγμα χαρακτηριστικὸ μαρτυρίας γυναίκας γιατροῦ ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἰατροδικαστικὴ ἐξέταση. Πρόκειται γιὰ ἔλεγχο τοῦ ἀθίκτου τῆς παρθενίας.[30] Ὁ θεῖος ἅρπαξε τὴν μνηστὴ τοῦ ἀνεψιοῦ του. Ὁ ἀνεψιὸς ἐπέμενε *τοῖς μνήστροις καὶ τὴν γυναῖκα ἠγάγετο, καὶ κατηγορεῖτο ὁ γάμος ὡς τοῦ θείου συνελθόντος τῇ γυναικὶ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ ἐπιβάψαντος μίξιν ἀθέμιτον. Ἀλλ' ἠλέχθη μὴ τοιοῦτον γενέσθαι*

ἡ δὲ γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ, ἀλλ' ἐν δικαστηρίῳ. Εἰ μὴ καταδικασθῇ ἐπὶ μοιχείᾳ. Ἡ Πεῖρα τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου, *JGR* IV, 30.79 λέει χαρακτηριστικά: *Ὅτι φησὶ βι. κα' τί. α' κεφ. ιζ' «Γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ. ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει.» Παραγραφὴ «τίσιν ἄλλοις; Ἐν οἷς ὄψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται»*.

28. 48η Νεαρὰ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (ἔκδ. Noailles – Dain) 187:

Νεαρὰ ΜΗ'

Ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Στυλιανῷ τῷ αὐτῷ

Αὕτη ἀνῄρηται τὸ γ' καὶ ιη' διγ. τοῦ ε' τί. τοῦ κβ' βιβ. τῶν διγ., τῶν βασιλικῶν βι. κα' τί. α', κεφ. γ', θε. η' καὶ κεφ. ιε'.

29. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς Νεαρᾶς εἶναι σημαντική, γιατὶ ἀφ' ἑνὸς ἀποκαλύπτει τὴ νοοτροπία τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας, ἀφ' ἑτέρου ὁρίζει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ τροποποιηθεῖ ἢ νὰ καταργηθεῖ μία ρωμαϊκὴ νομοθετικὴ διάταξη ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἐθιμικὰ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Συμπεραίνει, ἐπίσης, κανεὶς ὅτι στὸ Βυζάντιο τὸ ἔθιμο δὲν μποροῦσε νὰ καταργήσει νόμο καὶ μόνον νέα νομοθετικὴ διάταξη ποὺ ἀναγνώριζε τὸ ἔθιμο καταργοῦσε τὸ νόμο.

30. *Πεῖρα* 49. 36.

μήτε διαφθαρῆναι τὴν κόρην παρὰ τοῦ ἅρπαγος, καὶ ὁ γάμος ἔμεινεν ἀκατηγόρητος, ἐπειδὴ καὶ ἐκμάρτυρον ὑπεδείχθη γυναικῶν τὸ ἄθικτον τῆς κόρης τῇ ψηλαφήσει βεβαιουσῶν, ὧν οὐκ ἀπόβλητον τὸ μαρτύριον, ὅτι μαρτυροῦσι καὶ γυναῖκες ἐν οἷς ἄνδρες οὐ προσκαλοῦνται. Καί φησι βι. κα' τί. α' «ἡ γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ· ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει». Γιὰ τὴν διαπίστωση τῆς παρθενίας ὑπῆρχε εἰδικὴ μέθοδος. Ἡ γυναικολόγος Μητροδώρα στὸ βιβλίο της *Περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας* ἀναπτύσσει τὴν μέθοδο *πρὸς γνῶναι γυναῖκα, ἐάν ἐστι παρθένος.*[31] Ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἔτους 1325, ἀναφέρει ὅτι ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἀρχιερεῖς στοὺς ὁποίους κατέφυγε κληρικὸς γιὰ νὰ ζητήσει νὰ λυθεῖ ὁ γάμος τῆς κόρης του ζήτησαν τὴν βοήθεια μαίας, ἡ ὁποία θὰ ἐξέταζε τὴν γυναίκα καὶ θὰ γνωμοδοτοῦσε. Ὁ κληρικὸς αὐτὸς τῆς μητροπόλεως Αἴνου ἀνέφερε στὸ δικαστήριο...

ὡς ἠγάγετο γαμβρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ θυγατρὶ ἑνδέκατον τῆς ἡλικίας ἀγούσῃ χρόνον, τὸν υἱὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ τοιούτου κλήρου, ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἀργυροῦ, καὶ διὰ τὸ μὴ νομίμων καὶ τελείων χρόνων εἶναι τὴν θυγατέρα, οὔτε ὁ τὰ δίκαια διέπων τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως παρεχώρει τὸν γαμβρὸν αὐτῇ συνοικεῖν... ὑπ' ἐγγυητῇ τῷ πατρὶ τῷδε τῷ ἄρχοντι τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ μὴ πρότερον αὐτῇ τὸν υἱὸν συνελθεῖν, πρὶν ἂν ὁ νόμιμος πρὸς τὴν συνάφειαν ἐπιστῇ χρόνος, θαρρήσας κατεπιστεύσατο, ὁ δέ γε τοιοῦτος γαμβρός, μὴ ἀναμείνας, ἐβιάσατο τήνδε τὴν θυγατέρα, καὶ ἐμίγη παρὰ φύσιν αὐτῇ, παντελοῦς βλάβης καὶ ἐρημώσεως ταύτῃ γενόμενος πρόξενος. Συμπαρισταμένης δὲ τῷ δικαστηρίῳ καὶ αὐτῆς δέον ἐκρίθη, ἐξέτασιν τούτου χάριν γενέσθαι, καί γε, π ρ ο σ κ λ η θ ε ί σ η ς μ α ί α ς κ α ὶ ἀ ν ε ρ ε υ ν η σ ά σ η ς α ὐ τ ή ν, ὥ σ π ε ρ ἐ ν τ ο ῖ ς τ ο ι ο ύ τ ο ι ς ε ἴ θ ι σ τ α ι, κ α ὶ τ ῆ ς π α ρ ὰ τ ο ῦ ἀ ν δ ρ ὸ ς γ ε ν ο μ έ ν η ς ἐ π' α ὐ τ ῇ τ ο σ α ύ τ η ς β λ ά β η ς ἀ λ η θ ο ῦ ς ἀ π ο δ ε ι χ θ ε ί σ η ς, ὡς καὶ ἀνδρὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε μὴ δυνατῶς ὅλως ἔχειν ταύτην συγκαθευδῆσαι, διέγνωσται τῇ ἡμῶν μετριότητι καὶ τοῖς περὶ αὐτὴν ἱερωτάτοις ἀρχιερεῦσιν, ὡς ἂν τὸ μὲν διὰ τὴν μεσολαβήσασαν ἀνηβότητα τῆς γυναικός, τὸ δὲ μάλιστα καὶ διὰ τὴν τοιαύτην ἐπ' αὐτῇ βλάβην καὶ τὸ μὴ δύνασθαι ἀνδρὶ συνοικεῖν, εἴη τόδε τὸ συνοικέσιον διεζευγμένον, ἀπολαβόντος τοῦ πατρὸς τοῦδε πάντα τὰ προικὸς

---

31. *Ἐκ τῶν Μητροδώρας περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας*, ἐκδ. Ἀρ. Κούζη, *ΠΑΕ* 20 (1945) 49-67.

χάριν καταγραφέντα παρὰ τούτου τῇ θυγατρί, ἔτι δὲ καὶ τὸ κατὰ νόμους...[32]

Ἡ νομοθεσία ὁρίζει σὲ ποιὲς περιπτώσεις πρέπει νὰ κάνει τὶς ἐξετάσεις ἀποκλειστικὰ γυναίκα γιατρὸς ἢ μαῖα, ὅπως π.χ. ὅταν σὲ περίπτωση διαζυγίου ἢ θανάτου τοῦ συζύγου ἀμφισβητεῖται ἡ ἐγκυμοσύνη. Ἐὰν μετὰ τὸ διαζύγιο ὁ ἄνδρας ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ γυναίκα ἐγκυμονεῖ καὶ αὐτὴ ἀρνεῖται, ὁ ἄρχων διαλέγει *τρεῖς μαίας δοκίμους τὴν τέχνην καὶ τὴν πίστιν, καὶ θεωροῦσι· καὶ ἐὰν αἱ τρεῖς εἴτε καὶ αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν ἐγκυμονεῖν, δέχεται φύλακα, ὡσανεὶ αὐτὴ τοῦτο ᾔτησεν. Εἰ δὲ αἱ τρεῖς εἴτε αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν μὴ ἐγκυμονεῖν, οὐ δέχεται φύλακα, καὶ ὁ ἀνὴρ εἰς ὕβριν αὐτῆς καὶ ἀτιμίαν δοκεῖ τοῦτο πεποιηκέναι.*[33] Ἐὰν πεθάνει ὁ σύζυγος καὶ ἡ γυναίκα ἰσχυρίζεται ὅτι ἐγκυμονεῖ ὀφείλει...

δεύτερον τοῦ μηνὸς παραγγέλλειν οἷς διαφέρει ἢ προκουράτωρσιν αὐτῶν, ἵνα, εἰ βούλονται, πέμψωσι τὰς ὀφειλούσας ἐπιδεῖν τὴν γαστέρα. Πέμπονται δὲ πέντε γυναῖκες ἐλεύθεραι, καὶ ἅμα πᾶσαι ἐφορῶσι, καὶ οὔτε μία τούτων ἀκούσης τῆς γυναικὸς ἅπτεται τῆς γαστρὸς αὐτῆς. Τίκτει δὲ ἐν οἴκῳ σεμνῆς γυναικὸς ἐπιλεγομένῳ παρὰ τοῦ ἄρχοντος. Πρὸ τοῦ νομίζειν τίκτειν στελλέτω τὴν παραγγελίαν ἡ γυνή. Μὴ ἐχέτω δὲ τὸ κουβούκλειον, ἐν ᾧ τίκτει, πολλὰς εἰσόδους, ἀλλὰ μίαν· τὰς δὲ λοιπὰς σανίσιν ἑκάτερον ἀποφράττειν μέρος· καὶ πρὸ τοῦ κουβουκλείου τρεῖς ἐλεύθεροι καὶ τρεῖς ἐλεύθεραι, καὶ δύο στρατιῶται φυλάττουσιν.[34]

Ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία ὁρίζει περιπτώσεις ποινικῆς εὐθύνης τοῦ γιατροῦ χωρὶς νὰ κάνει διάκριση φύλου. Ἔτσι ἐὰν προκληθεῖ βλάβη στὴν γυναίκα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τεκνοποιήσει ἢ πάσχει ἀπὸ γυναικολογικὴ πάθηση ἀπὸ ἐσφαλμένη διάγνωση ἢ χορήγηση κακοῦ φαρμάκου ἐπιβάλλονται ποινὲς στὸν ἢ στὴν γιατρό. Ἐξορία ἀπειλοῦν τὰ Βασιλικά[35] σὲ ὅποιον (ἄρα καὶ στὴν γιατρὸ ποὺ κατὰ κύριο λόγο ἀσχολεῖται μὲ προβλήματα ἐγκυμοσύνης ἢ γυναικολογικὰ γενικὰ) *μὴ καλῷ λογισμῷ δώσει γυναικὶ συλληπτικὸν καὶ ἀποθάνῃ ἡ λαβοῦσα.* Γιὰ τὴν ἴδια περίπτωση ἡ

---

32. *MM* I, 132-133.

33. *Βασιλικὰ* 31.7.1, 1 = *Digesta* 25.4.1.

34. *Βασιλικὰ* 31.7.1, 4 = *Digesta* 25.4.1, 10. Στὴ Ρώμη, νόμος ποὺ ἀπεδίδετο στὸν Νουμᾶ ὅριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνεται ἰατρικὴ ἐξέταση στὴ γυναίκα ποὺ εἶχε πεθάνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐγκυμοσύνης της ἢ ὑπῆρχαν ὑπόνοιες ὅτι ἦταν ἔγκυος. Τὴν ἐξέταση αὐτὴ ἔκαναν οἱ obstetrices, βλ. Darenberg – Saglio, λῆμμα: medicus.

35. *Βασιλικὰ* 60.39.3, 2 = *Digesta* 48.8.3, 2.

Ἐπιτομή ἀπειλεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ ἐσχάτη δήμευση.[36] Εἰδικὰ ὁρίζεται ὅτι ἐὰν ἡ γιατρὸς δώσει φάρμακο σὲ γυναίκα καὶ αὐτὴ πεθάνει, εὐθύνεται ἡ γιατρὸς καὶ ὑπόκειται σὲ ποινή. Διακρίνει μάλιστα ὁ νόμος τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ γιατρὸς ἁπλὰ χορηγεῖ τὸ φάρμακο στὴν γυναίκα καὶ αὐτὴ πεθάνει καὶ τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ γιατρὸς *χερσὶν ἰδίαις τὸ φάρμακον ὑπέβαλεν*. Στὴν πρώτη περίπτωση *χώρα τῇ τὸ διπλοῦν ἀπαιτούσῃ ἀγωγῇ* καὶ στὴν δεύτερη *ὁ Ἀκουΐλιος ἁρμόζει*.[37] Τὶς ἴδιες ποινὲς ὁρίζει καὶ ἡ Ἐπιτομή.[38] Ἐνέχεται, ἑπομένως, ἡ γιατρὸς ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐσφαλμένη ἰατρικὴ διάγνωση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παροχὴ φαρμάκων ποὺ ἐπιφέρουν βλάβη στὴν ὑγεία ἢ τὸν θάνατο.[39]

Ὁ, ἡ γιατρὸς καὶ ἡ μαία ἔχουν ποινικὴ εὐθύνη καὶ στὴν περίπτωση ἀμβλώσεως. Οἱ ποινὲς εἶναι ποικίλες καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν βλάβη

---

36. *Ἐπιτομὴ* ΜΕ', κα' (= *JGR* IV).

37. *Βασιλικὰ* 60.3.9 = *Digesta* 9.2. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ σχόλια ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν διάταξη αὐτὴ τῶν Βασιλικῶν: *ἡ ἰάτραινα*] *ἐὰν ἰατρόμαια βοήθημα ἤτοι πόσιν ὑποβάλῃ τῇ γυναικί, ἡ δὲ τελευτῇ, διαστίζει ὁ Λαβεών, ἵνα, εἰ μὲν ταῖς οἰκείαις χερσὶν ὑπέθηκε τὸ βοήθημα, δόξῃ αὐτὴν πεφονευκέναι τὴν γυναῖκα· εἰ δὲ τῇ γυναικὶ δέδωκεν, ἵνα ἑαυτῇ τοῦτο ὑποβάλῃ, τῇ in factum κατέχεται, ἐπειδὴ αἰτίαν θανάτου δεδωκέναι πιστεύεται, οὐ μὴν ἀνῃρηκέναι· ἐάν τις ἢ κατὰ βίαν ἢ παραινέσας ἐπιχέῃ κατά τινος φάρμακον ἢ τῶν διὰ στόματος καταπινομένων, ἢ διὰ κακίστου φαρμάκου ἐπιβουλεύσῃ τινί, κατέχεται τῷ Ἀκουϊλίῳ, ὥσπερ ἡ ὑποβαλοῦσα.*

τῇ γυναικὶ] *Δούλῃ γυναικί. Ἐπὶ γὰρ ἐλευθέρας μόνον τὸ δημόσιον ἔγκλημα κινεῖται.*

χώρᾳ τῇ τὸ διπλοῦν ἀπαιτούσῃ ἀγωγῇ] *οὐ τῷ Ἀκουϊλίῳ, ἀλλὰ τῇ ἰμφάκτουμ ἤτοι τῇ περὶ τῆς γενομένης ζημίας, τῇ κινουμένῃ οὐχ ὅταν ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα γένηται βλάβη· τοῦτο γὰρ ἰδίωμα Ἀκουϊλίου. Ἴσθι δέ, ὅτι καὶ ἡ περὶ τῆς γενομένης ζημίας ἀπὸ διαθέτου, καὶ ὁ ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα Ἀκουΐλιος ἐξ ἀρνήσεως ἀμφότερα τὸ διπλοῦν ἀπαιτοῦσιν, ὡς εὑρήσεις πρὸς τῷ τέλει τοῦ τίτ. καὶ τοῦτο δὲ γίνωσκε, ὅτι ὁ Ἀκουΐλιος ἀποδείξεσιν, οὐ μὴν ὅρκῳ λύεται· χρὴ οὖν ἀρνουμένου τοῦ ἐναγομένου ἀποδεικνύναι τὸν ἐνάγοντα· ἐπεὶ μὴ ἀποδεικνυμένης τῆς ζημίας οὐ δίδοται ὁ περὶ συκοφαντίας καὶ ὁ ἐντελής, οὔτε ὁ ἐξ ἀντεπαγωγῆς, ὡς εὑρήσεις ὁμοίως.*

38. *Ἐπιτομὴ* ΜΕ', ιθ': *Ἰατρίνη εἰ μὲν τῇ δούλῃ δῷ φάρμακα, ἡ δὲ λαβοῦσα τελευτήσει, χρᾶται τὸ ἔργον. Εἰ δὲ χερσὶν οἰκείαις ἡ ἰατρίνη τὸ φάρμακον ἐπιδέδωκεν, ὁ ἀκουΐλιος ἁρμόζει. Ὡς ὅτε τις ἀλείψει τινὰ φάρμακον ἢ ἐμβάλῃ αὐτὸ διὰ στόματος ἢ κλυστῆρος βίᾳ ἢ συμβουλῇ. Ὡς βι. θ' τί. β'*. Βλ. καὶ Βαλσαμών, *Ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων συλλογή, PG* 138, 1245. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, ΣΤ', Ἀθήνα 1948-55, σ. 22.

39. Βλ. καὶ Ματθαῖο Βλάσταρη, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Ράλλης – Ποτλῆς ΣΤ', στ. Μ, 361. Κανὼν 91 (σχόλιο Βαλσαμῶνος) τῆς ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ράλλης – Ποτλῆς Β', 519: *εἰ καὶ μὴ κακῷ τις λογισμῷ παράσχοι γυναικὶ συλληπτικόν, καὶ τελευτήσει ἡ λαβοῦσα, ἐξορίζεται ὁ παρασχών.*

ποὺ προξενήθηκε στὴν γυναίκα, τὴν ὕπαρξη δόλου ἢ μὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ γιατροῦ. Τὰ Βασιλικά[40] ὁρίζουν: *Ὁ δεδωκὼς πόμα πρὸς φίλτρον ἢ ἀμβλωτρίδιον, κἂν χωρὶς δόλου, εὐτελὴς μὲν ὢν μεταλλίζεται, τίμιος δὲ ἐξορίζεται μετὰ μερικῆς δημεύσεως. Εἰ δὲ ἀπέθανεν ὁ πιών, ἐσχάτως τιμωρεῖται.* Ἡ Ἐπιτομή[41] καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης στὸ ἔργο του *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*[42] περιέχουν τὴν ἴδια διάταξη. Κανὼν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ὁρίζει ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ γιὰ τὴν γυναίκα ποὺ δίνει καὶ γιὰ ἐκείνη ποὺ δέχεται τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια: *Καὶ αἱ διδοῦσαι καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, ἐν τοῖς ἑκουσίως φονεύουσι καταλογίζονται· ἐνταῦθα δὲ τὸ τοῦ ἀκουσίου φόνου ἐπιτίμιον τὴν δεκαετίαν ἐπιτίθησι ταύταις, οἶμαι παρὰ τὸ μήπω γεγονέναι τὸ κυοφορούμενον ἐν φύσει, καὶ τὸ μὴ ἐκ διαθέσεως ἀπανθρώπου μελετηθῆναι τὸν φόνον, ἀλλὰ δι᾽ αἰσχύνην ἢ φόβον ἀγενῆ, γονέων τυχόν, ἢ δεσπότου, ἢ ἄλλου τινος, κίνδυνον ἀπειλοῦντος.* Οἱ ποινές, ἑπομένως, ποὺ ἐπιβάλλονταν στὴν περίπτωση αὐτὴ ἦταν ὁ μεταλλισμός, ἡ ἐξορία, ἡ μερικὴ δήμευση, ὁ θάνατος καὶ πνευματικὴ ποινὴ δεκαετὲς ἐπιτίμιον.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γιατρὸ ὑπῆρχαν καὶ οἱ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες ἀνάλογα μὲ τὶς γνώσεις τους, βοηθοῦσαν τοὺς γιατροὺς στὸ ἔργο τους. Παρεῖχαν τὶς ὑπηρεσίες τους ἐργαζόμενες εἴτε ἰδιωτικὰ εἴτε μέσα στὰ νοσοκομεῖα. Ἦταν οἱ μαῖες καὶ *αἱ ὑπούργισσαι*, οἱ ἀδελφὲς δηλ. νοσοκόμες. Στὶς πηγὲς *αἱ ὑπούργισσαι* ἀναφέρονται κυρίως ὡς τὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ τῶν νοσοκομείων.[43]

Σημαντικὴ βοήθεια καὶ ὑπηρεσίες πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς παρεῖχαν οἱ διακόνισσες, οἱ ὁποῖες εἶχαν προφανῶς μερικὲς ἰατρικὲς γνώσεις.[44] Σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας οἱ διακόνισσες εἶχαν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τους καθήκοντα, τὴν φροντίδα καὶ περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν. Μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν νοσοκομείων ὁ ρόλος τους στὸν τομέα αὐτὸ ἔγινε περισσότερο σημαντικός.

Οἱ βυζαντινοὶ γιατροὶ ἔπαιρναν ἀμοιβὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους εἴτε

---

40. *Βασιλικὰ* 60.51.34, 5 = *Digesta* 48.19.38, 5.

41. Ἐ*πιτομὴ* ΜΕ', κ': *Οἱ ἐπὶ τὸ ἐκτρῶσαι παρέχοντες πόμα ἢ ἐρωτικόν, εἰ καὶ μὴ κατὰ δόλον τοῦτο ποιοῦσιν, ἐπειδὴ κάκιστόν ἐστι τὸ ὑπόδειγμα, εὐτελεῖς μὲν ὄντες μετάλλῳ παραδίδονται, σεμνότεροι δὲ εἰς νῆσον. ἐξορίζονται, δημευόμενοι εἰς μέρος. Εἰ δὲ ἐκ τούτου τελευτήσει ἡ γυνὴ ἢ ὁ ἀνήρ, τὴν ἐσχάτην ὑπομένουσι τιμωρίαν.*

42. Βλάσταρης, *Σύνταγμα*, Ράλλης - Ποτλῆς, ΣΤ', στ. Γ', 200.

43. Βλ. πιὸ πάνω σ. 125.

44. Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 84, ὅπου καὶ σχετικὴ γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς διακόνισσας.

ἀπὸ τοὺς πελάτες τους εἴτε, ἐὰν ὑπηρετοῦσαν σὲ νοσηλευτικὰ ἱδρύματα, ἀπὸ τὸ κράτος, τὴν κοινότητα ἢ τὸ ἵδρυμα. Οἱ γιατροὶ τῶν κοινοτήτων καὶ ἱδρυμάτων ἔπαιρναν ρόγα, χρηματικὴ δηλ. ἀμοιβή, καὶ ἀννόνα, δηλαδὴ τρόφιμα, σιτηρά, ὄσπρια, οἶνο κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ρόγα καὶ τὴν ἀννόνα ἔπαιρναν ἀπὸ τοὺς πελάτες τους κατὰ καιροὺς καὶ ἀγάπες, φιλικὰ δηλαδὴ δῶρα. Στὶς Καλένδες τοῦ Ἰανουαρίου εἰσέπρατταν καὶ χρηματικὰ φιλοδωρήματα, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴν νομοθεσία,[45] δὲν ἐθεωροῦντο μισθός.[46] Δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἡ γυναίκα γιατρὸς ἔπαιρνε ἴση ἀμοιβὴ μὲ τὸν συνάδελφό της ἢ διαφορετική. Στὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ

	ἀριθμὸς (ὑπηρετούντων)	ρόγα	προσφάγιον	ἀννόνα (σίτος)
πριμμικήριος	2	$7^1/_2$ νομίσματα χρυσὰ	$^1/_2$ νομ.	45 μόδιοι
πρωτομηνίτης	2	7	$^1/_2$	38
χειρουργὸς	2	7	$^1/_2$	38
γιατρὸς (ἀνδρικὴ πτέρυγα)	4	$6^1/_2$	$^1/_3$	36
γιατρὸς (γυναικεία πτέρυγα)	2	6	$^1/_3$	36
γιατρὸς μονῆς	2	4	$^1/_4$	30
γιατρὸς γυναίκα	1	3		26
νοσοκόμος	16	$2^1/_2$ (νόμισμα καινούριον)	$^1/_6$	24
νοσοκόμος γυναίκα	4	$2^1/_2$	$^1/_6$	24
ὑπηρέτης	8	4	$^1/_4$	30
ὑπηρέτρια	3	4	$^1/_4$	30

45. *Βασιλικὰ* 20.4.27 = *Digesta* 19.5.27: *Τὸ διδόμενον ἰατροῖς καὶ τεχνίταις δῆλον ποσὸν ἐν ταῖς Καλάνδαις, οὐκ ἔστι μισθός. Ἐὰν οὖν τι παρὰ τὸ προσῆκον ἐν ταῖς τοιαύταις ὑπηρεσίαις γένηται, οὐχ ἡ ἐπὶ μισθώσει ἀγωγή, ἀλλ' ἰν φάκτουμ ἁρμόζει.*

46. Βλ. σχετικὰ Κουκουλέ, *ὅ.π.* 17-18.

Παντοκράτορος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Κομνηνὸς ὁρίζει, μὲ πολλὲς λεπτομέρειες, τὶς ἀμοιβὲς σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος τῶν γιατρῶν καὶ τοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τοῦ νοσοκομείου.[47] Ὁ P. Gautier κατάρτισε εἰδικὸ πίνακα ποὺ δείχνει τὶς ἀμοιβὲς αὐτές.[48] Παραθέτω μέρος τοῦ πίνακα ποὺ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ γίνει σύγκριση ἀνάμεσα στὶς ἀμοιβὲς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (βλ. σ. 132).

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τοῦ γυναικείου βοηθητικοῦ προσωπικοῦ εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀμοιβὴ σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος τοῦ ἀνδρικοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ. Ἀντίθετα ἡ γιατρὸς παίρνει ὡς ἀμοιβὴ ἀκριβῶς τὰ μισὰ χρήματα (τρία χρυσὰ νομίσματα ἔναντι ἔξι τῶν ἀνδρῶν συναδέλφων της), ἡ ἀννόνα εἶναι μικρότερη (26 μόδιοι ἔναντι 36 τῶν ἀνδρῶν) καὶ δὲν παίρνει προσφάγιον. Ἡ ἀνισότητα αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβὴ εἶναι μεγάλη καὶ τὸ κείμενο δὲν δικαιολογεῖ πουθενὰ τὴν ἄνιση αὐτὴ μεταχείριση.[49] Δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἡ ἄνιση αὐτὴ μεταχείριση, ἡ μικρότερη δηλ. ἀμοιβὴ τῆς γιατροῦ, ἀποτελοῦσε κανόνα. Πάντως τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῶν γυναικῶν, οἱ ὁποῖες παρεῖχαν βοηθητικὲς ὑπηρεσίες, ἦταν ἴση μὲ τῶν ἀνδρῶν δίνει τὴν δυνατότητα νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι δὲν ὑπῆρχε κανόνας (ἔστω καὶ ἐθιμικός), ποὺ νὰ ἐπιβάλλει διαφορετικὴ μεταχείριση ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβὴ στὶς γυναῖκες. Ἡ ἄνιση μεταχείριση ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς γιατροῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ γενικὸ συμπέρασμα. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε εἰδικὸς λόγος, ἄγνωστος σὲ μᾶς, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς ὅρισε αὐτὲς τὶς ἀμοιβές. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ γιατρὸς ἦταν βοηθὸς τῶν δύο ἀνδρῶν γιατρῶν[50] ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὴν γυναικεία πτέρυγα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἀμοιβή της ἦταν μειωμένη. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε παραχωρήσει ἄφθονα περιουσιακὰ στοιχεῖα στὸ ἵδρυμα αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ἔκανε περιστολὴ ἐξόδων περικόπτοντας τὴν ἀμοιβὴ τῆς γιατροῦ ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ νοσοκομεῖο.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω προκύπτει ὅτι στὸ Βυζάντιο ὑπάρχει συνέχεια τῆς παραδόσεως ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν Ρώμη ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἀσκήσεως τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλ-

---

47. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (99-105 Gautier).
48. Gautier, Le Typicon 12.
49. Gautier, Le Typicon 15.
50. Τὸ κείμενο τοῦ *Τυπικοῦ* ἀναφέρει: *Τῷ δὲ τῶν γυναικῶν ὀρδίνῳ, ἰατροὶ μὲν ἔσονται δύο, π α ρ α κ ο λ ο υ θ ή σ ε ι δὲ καὶ ἰάτραινα μία* (85 Gautier).

ματος ἀπὸ τὴν γυναίκα. Οἱ ρωμαϊκὲς νομοθετικὲς διατάξεις, ποὺ ἐξομοιώνουν πλήρως ἄνδρες καὶ γυναῖκες γιατρούς, παρέχουν δικαιώματα, ἀλλὰ συγχρόνως καθορίζουν καὶ ὅρια εὐθύνης γιὰ τὴν γιατρό, ἰσχύουν στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ καὶ οἱ ἐξελίξεις τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας καὶ κοινωνίας δίνουν τὴν εὐκαιρία στὸν νομοθέτη καὶ στὸν δικαστὴ νὰ μεταβάλουν ἢ νὰ συμπληρώσουν τὶς παλιὲς ρωμαϊκὲς διατάξεις μὲ νέα στοιχεῖα.

EWALD KISLINGER

Η ΓΥΝΑΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Η ιστορία του πολιτισμού επέδειξε τα τελευταία 10-15 χρόνια ιδιαίτερο ενδιαφέρον για δύο τομείς, την καθημερινή ζωή και τα γυναικεία θέματα. Καίτοι εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, καταλήγουν σε κοινά σημεία, όπως μαρτυρούν π.χ. για την δυτική μεσαιωνολογία ο συλλογικός τόμος *Γυναίκα και μεσαιωνική καθημερινή ζωή*[1] και για το Βυζάντιο *Ο βίος μιας Βυζαντινής*[2] του Φ. Κουκουλέ ή του αυτού, *Αι πάνδημοι γυναίκες*,[3] καθώς επίσης τα άρθρα του τμήματος 4.4 «Ο ρόλος της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία» στο 16ο παγκόσμιο βυζαντινολογικό συνέδριο.[4]

Μελέτες περί γυναικών καθορίζονται, λόγω του αντικειμένου τους, απλώς και σαφώς από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ φύλου τους. Εκπλήσσει λοιπόν, ότι ακόμη και αυτή η σωματική ορίζουσα έχει τύχει στη σχετική βυζαντινολογική έρευνα ελαχίστης προσοχής εν συγκρίσει με τις οικονομικές, μορφωτικές ή μοναστικές απόψεις.[5] Η εξωτερική εμφάνιση της γυναίκας παραμένει αντικείμενο της ιστορίας της τέχνης,[6]

---

1. *Frau und spätmittelalterlicher Alltag* (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9 = Öst. Ak. der Wiss., phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 473), Βιέννη 1986.

2. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α'-ΣΤ', Αθήνα 1948-55, Β' 2, σ. 163-218.

3. *ό.π.* 117-162. Πρόσφατα στο θέμα βλ. S. Leontsini, *Die Prostitution im frühen Byzanz* (Dissertationen der Universität Wien, 194), Βιέννη 1989.

4. Δημοσίευση στο *JÖB* 31/1 (1981) 233-260 (βλ. εδώ σημ. 9), 32/1 (1982) 193-204 (Rapport) και 32/2 (1982) 423-558 (Communications).

5. Πρβ. τα άρθρα στο *BF* 9 (1985) 1-146 και τη βιβλιογραφία στις σημ. 4 και 9. Βλ. τουναντίον C. Galatariotou, «Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender», *BMGS* 9 (1984/85) 55-94.

6. Βλ. σημ. 61.

το sex το κρίνει ο νομικός,[7] ενώ το «βυζαντινό ερωτικόν» είναι προϊόν της λογοτεχνίας.[8] Σ' εφαρμογή της παραδοσιακής απόψεως περί της κυρίας αποστολής της γυναίκας ως μητέρας αφιερώνεται κατά το μάλλον κάποιος χώρος στα ζητήματα της γονιμότητος και του τοκετού.[9] Ήδη τις συνδεόμενες με αυτά περιπλοκές έως και κινδύνους, όσον αφορά την υγεία, και την κατανίκησή τους, εκχωρεί κανείς προφανώς στην ιστορία της ιατρικής. Αυτή, άνευ αμφιβολίας, είναι ένας αναπτυσσόμενος κλάδος, όπως ποσοτικώς και ποιοτικώς πιστοποιεί ο αριθμός των ανακοινώσεων στο Newsletter of the Society for Ancient Medicine and Pharmacy[10] και το Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks 1983.[11] Εν τούτοις χαρακτηριστικώς στο τελευταίο ο τομέας της γυναικολογίας δεν αντιπροσωπεύθηκε με καμία εργασία.

Ιατρικά συγγράμματα στο Βυζάντιο λάμβαναν βεβαίως υπ' όψιν τους ειδικά συμβάντα και μεταβολές, προπαντός ασθένειες, του γυναικείου οργανισμού.[12] Δυσμηνόρροια και αμηνόρροια,[13] καρκινώματα εν μαστοίς,[14] οιδήματα των εγκύων,[15] κατακράτησις του πλακούντος,[16] κέρκωσις του

---

7. Σ. Τρωιάνος, «Η ερωτική ζωή των βυζαντινών μέσα από το ποινικό τους δίκαιο», *Αρχαιολογία* 10 (1984) 43-48· του ιδίου, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 6), Φραγκφούρτη 1980, σ. 70-91· του ιδίου ,«Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989) [τυπώνεται].

8. H. G. Beck, *Byzantinisches Erotikon*, Μόναχο 1986· C. Cupane, «Byzantinisches Erotikon: Ansichten und Einsichten», *JÖB* 37 (1987) 213-233.

9. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 236.

10. Αυτό το περιοδικό εκδίδεται από τους J. Scarborough – W. Smith – J. M. Riddle στο Madison/Wisconsin. Μέχρι σήμερα δημοσιεύθηκαν 16 τεύχη, το τελευταίο το φθινόπωρο 1988.

11. Δημοσίευση 21 άρθρων στο *DOP* 38 (1984).

12. Πρβ. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, σ. 65-77· P. Diepgen, «Zur Frauenheilkunde im byzantinischen Kulturkreis des Mittelalters» (Ak. der Wiss. und der Lit. Mainz, Abh. der geistes- und sozialwiss. Kl. 1950, Nr. 1) 3-14· E. Kislinger, «Frauenheilkunde/Byzantinisches Reich» στο: *Lexikon des Mittelalters* IV 878-880· Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής ιατρικής*, Αθήνα 1942, σ. 94-97.

13. Αέτιος Αμιδηνός, *Βιβλία ἰατρικὰ ἑκκαίδεκα*, XVI 51-62 (72-85 Zervos). Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή* 65-66.

14. Αέτιος Αμιδηνός XVI 42-48 (60-68 Zervos).

15. Αέτιος Αμιδηνός XVI 11 (14-15 Zervos).

16. Παύλος Αιγινήτης, *Ἐπιτομὴ ἰατρική* VI 75 (II 117-118 Heiberg).

κόλπου,[17] γυναικείος ρους,[18] ατρησία[19] και πρόπτωσις της μήτρας[20] κτλ. αναφέρονται από τον Ορειβάσιο, τον Αέτιο Αμιδηνό και τον Παύλο Αιγινήτη, ιατρούς της πρωίμου βυζαντινής περιόδου.[21] Τα πενιχρά γυναικολογικά κεφάλαια του Λέοντος Ιατροσοφιστού[22] αποτελούν την αντίθεση, που χαρακτηρίζει την παρακμή στους επόμενους αιώνες.

Μία παράλληλη εξέλιξη παρατηρείται στα χειρουργικά συγγράμματα, ώστε επί μακρόν επικρατούσε η γνώμη, πως η εισαγωγή αποτελούσε στην πραγματικότητα την κατακλείδα της αρχαίας επιστήμης. Σε σχέση με την αξιοποίηση μεσοβυζαντινών καταλόγων χειρουργικών εργαλείων έλαβε χώρα μία επανεκτίμηση αυτής της απόψεως.[23] Διάφορες πληροφορίες αντλούμενες από τις πηγές ομιλούν εναντίον μιας καθαρώς φιλολογικής επιβιώσεως. Εννοώ μ' αυτό λιγότερο την απόπειρα διαχωρίσεως σιαμαίων αδελφών[24] και διόλου μία ζωοτομία.[25] Δεν πρέπει να κάνουμε το σφάλμα να εκτιμήσουμε σήμερα γεγονότα, που οι σύγχρονοί τους τα θεώρησαν εξαιρετικά, αξιοπερίεργα και επομένως αξιοσημείωτα, ως κανονικά και συνήθη. Σημαντικότερες είναι, η τυχαία παρατήρηση για τον

---

17. Παύλος Αιγινήτης VI 70 (II 112-113 Heiberg).

18. Ορειβάσιος, *Ἐκλογὴ βοηθημάτων* 148 (IV 306-307 Raeder)· Ορειβάσιος, *Σύνοψις πρὸς Εὐστάθιον* 46-47 (306 Raeder).

19. Αέτιος Αμιδηνός XVI 108 (146-147 Zervos).

20. Παύλος Αιγινήτης III 72 (I 289-290 Heiberg).

21. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft XII 5, 1-2), Μόναχο 1978, II 293-302. I. Bloch, *Byzantinische Medizin*, στο: M. Neuburger – J. Pagel, Handbuch der Geschichte der Medizin, I, Jena 1902, 513-556.

22. *Λέοντος φιλοσόφου Σύνοψις τῆς ἰατρικῆς* (ἐκδ. Ermerins) 199-203.

23. L. J. Bliquez, «Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times», *DOP* 38 (1984) 187-204. Γενικά βλ. R. Friedländer, *Die wichtigsten Leistungen der Chirurgie in der byzantinischen Periode*, Breslau 1883. E. Gurlt, *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung* I, Βερολίνο 1898, σ. 524-593. H. J. Magoulias, «The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries», *BZ* 57 (1964) 127-150.

24. G. E. Pentogalos – J. G. Lascaratos, «A Surgical Operation performed on Siamese Twins during the Tenth Century in Byzantium», *Bulletin of the History of Medicine* 58 (1984) 99-102.

25. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 436 (ἐκδ. De Boor). L. J. Bliquez – A. Kazhdan, «Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times», *Bulletin of the History of Medicine* 58 (1984) 554-557. R. Browning, «A further Testimony to Human Dissection in the Byzantine World», *Bulletin of the History of Medicine* 59 (1985) 518-520.

Μιχαήλ Παντέχνη, ότι *κατὰ χειρουργίαν δὲ τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκὼς... τοὺς κατὰ χεῖρα εὐφυεστάτους ὑπερβαλὼν τῷ τῆς χειρὸς εὐκινήτῳ*,[26] η ύπαρξη *ἀκονητοῦ* ιατρικών εργαλείων στο τυπικό της μονής του Παντοκράτορος,[27] η εγχείρηση ενός οιδήματος στον Βίο Λουκά του Στυλίτου[28] και τέλος στον Βίο του Ιγνατίου η ετοιμότητα των ιατρών *χειρουργεῖν τὸ ἔμβρυον καὶ ἐξέλκειν τεμνόμενον μεληδόν*,[29] δηλαδή να κάνουν εμβρυοτομία. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιστρέφουμε στο κυρίως θέμα μας. Η ερώτηση που τίθεται λοιπόν είναι, αν η κατάσταση της εφαρμοσμένης γυναικολογίας ήταν ανάλογη αυτής της χειρουργικής.

Ιατρικές σημειώσεις αναφέρουν την περίπτωση μιας γυναίκας που, παρά το προχωρημένο της ηλικίας της, επιθυμούσε να αποκτήσει και άλλα παιδιά. Η έλλειψη της περιόδου τροφοδοτούσε αυτές τις ελπίδες. Μόνον η χειροτέρευση της γενικής καταστάσεώς της οδήγησε τελικώς, μετά πάροδο πέντε μηνών, τον ιατρό στην κλίνη της ασθενούς. Μέτρησε το σφυγμό, εξέτασε τα ούρα, δεν αρκέστηκε στις συμβουλές επικαίρων *βραχείων βίβλων ἰατρῶν*, και συμβουλεύτηκε τελικώς τα συγγράμματα *περὶ γυναικείων παθῶν*. Απ' αυτό έγινε η διάγνωση πως η συγκέντρωση αίματος στη μήτρα, επειδή *ἐπέσχεσθαι τὰ ἐπιμήνια*, ήταν το ουσιαστικό πάθος. Το γεγονός, ότι η διάγνωση προήλθε από μακρά μελέτη, είναι αποκαλυπτικό, αν σκεφθεί κανείς, ότι, βάσει της περί χυμών θεωρίας,[30] η οποία σφράγισε την αρχαία και τη βυζαντινή ιατρική, η τακτική έμμηνος ρύσις είχε μεγάλη σημασία. Αυτός, που ανωτέρω ακουσίως ομολογεί την άγνοια του στοιχειώδους, δεν είναι κανείς κατώτερος από τον

26. Μιχαήλ Ιταλικός, *Μονῳδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῇ* 114 (17-19 Gautier). Browning, Dissection 519.

27. *Τυπικὸν τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος* (ἐκδ. P. Gautier, *REB* 32 (1974) 27-131), 1271-1278 (105 Gautier). Για τον ξενώνα γενικά πρβ. R. Volk, *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika* (Miscellanea Byzantina Monacensia 28), Μόναχο 1983, σ. 134-194. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1985, σ. 12-21, 142-147, 287. E. Kislinger, «Der Pantokrator-Xenon, ein trügerisches Ideal?», *JÖB* 37 (1987) 173-179.

28. H. Delehaye, *Les saints stylites* (*Subs. Hag.* 14), Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 219.

29. *PG* 105, 564 B.

30. K. Deichgräber, *Hippokrates' «De Humoribus» in der Geschichte der griechischen Medizin* (Ak. der Wiss. und der Lit. Mainz, Abh. der geistes- und sozialwiss. Kl. 1972, Nr. 14) σ. 5-63. P. Carrick, *Medical Ethics in Antiquity* (Philosophy and Medicine 18), Dordrecht - Boston - Lancaster 1985, σ. 15-37.

ακτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία,[31] την χωρίς αμφιβολία εξέχουσα ιατρική προσωπικότητα του ύστερου Βυζαντίου. Η έκθεσή του αποκαλύπτει επίσης ότι η ασθενής για να μείνει έγκυος, πριν αποταθεί στον ιατρό, είχε κατ' αρχήν απευθυνθεί για συμβουλές σε άλλες γυναίκες.[32]

Εδώ εμφανίζεται η σοφή γυναίκα, συνήθως όχι κακόφημη, η οποία κατά κανόνα είναι ταυτόσημη με την μαία. Η γνωμοδοτική της δραστηριότητα αφορά την διαπίστωση της παρθενίας,[33] ή μη, και την εξέταση τραυματισμών των γεννητικών οργάνων[34] (στο δικαστήριο του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως). *Αἱ δὲ γυναῖκες μαρτυροῦσιν, ἔνθα ἡ τῶν ἀνδρῶν θέα ἀπείργηται ἢ ἐν οἷς ὄψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται* δικαιολογεί η Πείρα την χρησιμοποίηση γυναικών εμπειρογνωμόνων.[35]

Εξ αυτής της νοοτροπίας εξηγείται το αποκλειστικώς γυναικείο νοσοκομείο της μονής του Λιβός[36] και ο αντίστοιχος *ὄρδινος* στον ξενώνα του Παντοκράτορος.[37] Το γενικό επαγγελματικό επίπεδο και ιδιαιτέρως οι γυναικολογικές γνώσεις της απασχολημένης εκεί *ἰατραίνης*,[38] άνευ της επεξεργασίας των *ξενωνικῶν βιβλίων*,[39] παραμένουν προς συζήτηση. Ο χαμηλότερός της μισθός, έναντι των ανδρών συναδέλφων της,[40] μπορεί να είναι αντικειμενικώς θεμελιωμένος, μπορεί όμως να οφείλεται και σε διάκριση. Εν πάση περιπτώσει ο διαχωρισμός και όχι η εξειδίκευση αποτελεί τον λόγο υπάρξεως των αναφερθέντων ιδρυμάτων ή τμημάτων. Γνήσια γυναικεία νοσήματα εμφανίζονταν αναμφιβόλως και εκεί επίσης,

---

31. Ιωάννης Ζαχαρίας, *Περὶ οὔρων* VII 13 (II 180-183 Ideler). Προσωπογραφικά και έργο βλ. A. Hohlweg, «Johannes Aktuarios: Leben – Bildung und Ausbildung – 'De Methodo Medendi'», *BZ* 77 (1983) 302-321.

32. Ιωάννης Ζαχαρίας VII 13, 10-12 (II 181 Ideler).

33. *Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου* XIX-XX (37-38 Tischendorf).

34. *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani* I (έκδ. Hunger – Kresten) 512 (αρ. 89).

35. *Πεῖρα* 30. 11 (*JGR* IV, 127), 30. 79 (*JGR* IV, 136).

36. *Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Λιβός* (έκδ. Delehaye, *Deux typika byzantins de l'époque des Paléologues*, Βρυξέλλες 1921) 134, 5-31. Γενικά πρβ. Volk, *Gesundheitswesen* 244-251· Miller, *Hospital* 200-204.

37. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 910-911 (83 Gautier).

38. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 942-943 (85 Gautier). Volk, *Gesundheitswesen* 141, σημ. 420. Εδώ βλ. σημ. 51.

39. Miller, *Hospital* 177-185· A. Kousis, «Contribution à l'étude de la médecine des zénons pendant le XVe siècle», *BNJ* 6 (1927/28) 77-90.

40. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 1198-1199, 1188-1189 (101 Gautier). Volk, *Gesundheitswesen* 166, σημ. 571.

όμως δευτερευόντως. Πρωτίστως γυναικολογικώς-μαιευτικώς ειδικευμένα ήταν μόνον τα μαιευτήρια και τα λοχωκομεία του πατριάρχου Αλεξανδρείας Ιωάννου Γ' του Ελεήμονος (612-619)[41] — στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο λοιπόν.

Η πλούσια βιβλιογραφία της εποχής εκείνης έχει ήδη μνημονευθεί, η δε πρακτική εφαρμογή της αποδεικνύεται ως εξής: Ο Αέτιος Αμιδηνός και ο Παύλος Αιγινήτης εφαρμόζουν σε (σκίρρους) καρκίνους του μαστού εκτομή και ακολούθως έμπλαστρα.[42] Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει, υπό μορφήν θαύματος φυσικά, στο ιερό των Κοσμά και Δαμιανού, όπου έχει καταφύγει μία ασθενής, πλήρης δυσπιστίας προς τους κοσμικούς ιατρούς.[43] Θερμά καταπλάσματα ενισχύοντα την αιμάτωση συνιστούν οι Ανάργυροι κατά της μαστίτιδος,[44] κάτι ανάλογο της θεραπείας του Αετίου.[45] Κατά τον 5ο αιώνα, ο ενδομήτριος θάνατος του εμβρύου της αυτοκράτειρας Ευδοξίας εσήμανε ταυτοχρόνως και το τέλος της εγκύου.[46] Με ένεση αγνώστων ουσιών (στη μήτρα;)[47] επιδιώχθηκε προφανώς η επίσπευση της αποβολής του εμβρύου, όμως η έλλειψη ασηψίας ή πιθανώς η διάτρηση της μήτρας κατά την επέμβαση, οδήγησε σε παραμητρίτιδα και κατόπιν σε περιτονίτιδα με θανατηφόρο κατάληξη.[48] Κίνδυνος θανάτου υφίστατο εξαιτίας ανωμάλων θέσεων του εμβρύου, τις οποίες οι μαίες lege artis προσπαθούσαν να διορθώσουν με στρέψιμο. Εάν απο-

---

41. H. Delehaye, «Une vie inédite de Saint Jean l'Aumonier», *An. Boll.* 45 (1927) 22 (κεφ. 7). Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη, ότι η ύπαρξη του ιδρύματος οφείλεται στην κατάσταση ανάγκης που δημιουργήθηκε από τους πολλούς πρόσφυγες.

42. Αέτιος Αμιδηνός XVI 48-49 (66-68 Zervos)· Παύλος Αιγινήτης VI 45 (II 86 Heiberg). M. J. Harstad, «Saints, Drugs and Surgery: Byzantine Therapeutics for Breast Diseases», *Pharmacy in History* 28 (1986) 175-180.

43. *Βίος καὶ πολιτεία τῶν ἁγίων 'Αναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ*, θαύμα 28 (171-172 Deubner). K. Heinemann, «Die Ärzteheiligen Kosmas und Damian. Ihre Wunderheilungen im Lichte alter und neuer Medizin», *Medizinhistorisches Journal* 9 (1974) 255-317, ειδικά 271.

44. Κοσμάς και Δαμιανός, θαύμα 29 (172-173 Deubner). Magoulias, Medicine 141.

45. Αέτιος Αμιδηνός XVI 37 (54-56 Zervos). Harstad, Surgery 178.

46. W. Fink, «'Geburtshilfe' in Byzanz», *JÖB* 36 (1986) 24-37, ειδικά 33-37 (με παράθεση χωρίων).

47. Νεόφυτος Έγκλειστος, *'Εγκώμιον εἰς 'Ιωάννην Χρυσόστομον* (έκδ. Δυοβουνιώτη) 16, 10-14. Πρβ. W. Fink, Geburtshilfe 36: «Es müssen offenbar irgendwelche Eingriffe zur Beschleunigung und Beendigung der Geburt vorgenommen worden sein...».

48. Fink, Geburtshilfe 36-37.

τύγχαναν, τότε ήταν η σειρά των ιατρών να σώσουν τουλάχιστον την μητέρα, εφόσον η γυναίκα είχε ακόμη δυνάμεις.[49] Η συγκεκριμένη περίπτωση από τον Βίο του αγίου Πορφυρίου αντικατοπτρίζει ακριβώς αυτή τη θεραπευτική μέθοδο[50] και συγχρόνως την κατανομή των καθηκόντων.

Με την πρακτική γυναικολογία και ιδιαιτέρως τη μαιευτική ασχολείτο η μαία ή ιατρομαία,[51] που όφειλε να αντλεί τις γνώσεις της από τα συγγράμματα των μεγάλων ιατρών. Ο Θεόδωρος Πρισκιανός αφιέρωσε το τρίτο βιβλίο «Gynaicia» του έργου του *Euporiston* στη συνάδελφό του Βικτωρία,[52] το σύγγραμμα του Γαληνού *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς* (ἐκδ. Nickel, *CMG* V 2, 1) εγράφη για μια μαία[53] και το έργο του Σωρανού, που άφησε εποχή, *Γυναικείων βιβλία δ'* απευθύνεται εξίσου σε μαθητευόμενες και επαγγελματίες γυναίκες. Εκτός των άλλων οι ικανότητές τους πρέπει να είναι τέτοιες, ώστε να είναι *γραμμάτων μὲν ἐντός, ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύσῃ παραλαβεῖν*.[54]

Η θεωρητική άποψη των ιατρών περί διδασκαλίας προαναγγέλλει την προσωπική τους βαθμιαία αποχώρηση από τη γυναικολογία της καθημερινής ζωής, πραγματοποίηση της οποίας διαπιστώσαμε στο παράδειγμα του ακτουάριου Ιωάννου Ζαχαρία. Διάφορα στοιχεία συνετέλεσαν συνεχώς και αμοιβαίως σ' αυτή την εξέλιξη.

Η ίδια η επιστήμη αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως την κορυφή της δημιουργίας, αλλά ο Γαληνός διαχωρίζει πάλι: *...ἀνὴρ γυναικὸς τελεώτερος... καὶ γυνὴ τοῖς γεννητικοῖς μορίοις ἀνδρὸς ἀτελεστέρα. Διεπλάσθη γὰρ ἔνδον αὐτῆς... τὰ μόρια... προκύψαι καὶ ἀνατεῖλαι πρὸς τοὐκτὸς ἀρρωστίᾳ θερμότητος οὐ δυνηθέντα*.[55] Η περιφρόνηση που εκ-

---

49. Αέτιος Αμιδηνός XVI 23 (30 Zervos)· Παύλος Αιγινήτης VI 74 (II 115 Heiberg).

50. Μάρκος Διάκονος, *Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου*, κεφ. 28 (24-25 Grégoire – Kugener). Fink, Geburtshilfe 30-33.

51. Πηγές στης Κωνσταντίνας Π. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρωίμου βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα 1975, σ. 40-41, της ιδίας, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον Δ' μέχρι τον Ι' αιώνα», *JÖB* 32/2 (1982) 437-438· D. Nickel, «Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike», *Klio* 61 (1979) 515-518. G. Beader, «Spezialärzte in der Spätantike», *Medizinhistorisches Journal* 2 (1967) 233, 237.

52. Theodorus Priscianus, *Euporiston* III 1 (224-225 Rose).

53. Γαληνός, *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων γραφή*, κεφ. 2 (XIX 16 Kühn).

54. Σωρανός, *Γυναικείων βιβλία δ'* I 3 (4 Ilberg). Nickel, Medizinalpersonen 517-518.

55. Γαληνός, *Περὶ χρείας μορίων* XIV 6 (II 299 Helmreich).

φράζεται εδώ για το γυναικείο σώμα ως ατελή μορφή του ανδρικού[56] δεν αποτελούσε με κανέναν τρόπο παρότρυνση για την ιατρική ενασχόληση μ' αυτό, επ' ουδενί δε, όταν αυτό αντέβαινε στο πνεύμα της εποχής.

«Η εργασία του γυναικολόγου κατά την παλαιοχριστιανική εποχή δεν καθορίζεται πλέον μόνον από τα του κόσμου», γράφει ο Paul Diepgen[57] και εννοεί το ρόλο και την επιρροή θρησκευτικών αντιλήψεων. Ο άνθρωπος είναι γενικώς επιρρεπής προς την αμαρτία, από την εποχή όμως της Εύας η γυναίκα ήταν η ενσάρκωση του πειρασμού. Τη σωτηρία υπόσχεται η καθ' οιονδήποτε τρόπο υπερνίκηση της σαρκός.[58]

Ποιος βρισκόταν μακρύτερα αυτού από μία πόρνη, που επιπλέον ασκούσε το επάγγελμα από ηδονή; Η μετάνοια της Μαρίας της Αιγυπτίας[59] ήταν αντιστοίχως σκληρή· 47 έτη αυστηρής ασκήσεως στην έρημο. Όταν ο ευσεβής Ζωσιμάς τυχαίως την συναντά, βλέπει κατ' αρχήν κάτι, το οποίο δηλώνεται ως γυναίκα.[60] Οι τοιχογραφίες απεικονίζουν την εξάλειψη του φύλου της, αλλά δεν περιορίζονται εδώ. Προ ολίγων ετών εξέτασε η Irmgard Hutter παραστάσεις γυναικών του 4ου-14ου αιώνος και διαπίστωσε μία προϊούσα εξαφάνιση των τυπικών γυναικείων χαρακτηριστικών.[61] Η απώθηση και αργότερα η αγνόηση της θηλυκότητος επιδρά σε διάφορους τομείς, της ιατρικής συμπεριλαμβανομένης, και τελικώς σ' ολόκληρη την κοινωνία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μεταδίδει αβασάνιστα την φήμη, ότι ο τσάρος Στέφανος Β' Μιλούτιν Ούρεσις κατά τον βιασμό της Σιμωνίδος τραυμάτισε την μήτρα της, από όπου προήλθε και η στειρότητά της.[62]

Ίσως να γλίτωσε η ατυχής, λόγω αυτής της εξηγήσεως, τουλάχιστον από τα αμφιβόλου αξίας συλληπτικά φάρμακα. Παραπέμπω στα ιατρο-

---

56. Πρβ. V. L. Bullough, «Medieval Medical and Scientific Views of Women», *Viator* 4 (1973) 485-501.

57. P. Diepgen, *Die Frauenheilkunde der Alten Welt* (Handbuch der Gynäkologie XII 1/1), Μόναχο 1937, σ. 321.

58. P. Keseling, Askese II, *RAC*, I, 779-782. E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'evolution de la saintété féminine à Byzance», *Studi medievali* III 17 (1976) 597-623.

59. A. M. Sargent, *The Penitent Prostitute: The Tradition and Evolution of the Life of St. Mary the Egyptian*, Michigan 1977. Leontsini, *Prostitution* 76-77, 99, 158-160, 191.

60. *Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας*, *PG* 87/3, 3705 A-D.

61. I. Hutter, «Das Bild der Frau in der byzantinischen Kunst», *Βυζάντιος* (Festschrift H. Hunger) Βιέννη 1984, 163-170.

62. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκή* VII 5 (I 243 Schopen).

σόφια, π.χ. ένα του 15ου αιώνος, με Placebo όπως: *Τὸ ὀστέον τοῦ ἐλάφου, τὸ εἶναι εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, ξύσας πότιζε ἀπὸ λουτροῦ.*[63] Βεβαίως η λαϊκή ιατρική υπήρχε πάντοτε, στὸν τομέα όμως της βυζαντινής γυναικολογίας έγιναν οι γνώσεις της — δηλαδή φάρμακα συλληπτικά και αντισυλληπτικά, φθόρια και εκβόλια, μέσα *περὶ τοῦ γνῶναι παρθένον* και γενικώς *περὶ πάθος γυναικῶν*[64] — όλο και περισσότερο οι μοναδικές πραγματικές γνώσεις. Ο πολυμαθής Μιχαήλ Ψελλός θεωρεί το αίμα του λαγού ως συλληπτικό,[65] ενώ σύμφωνα με τον Συμεὼν Σηθ η λήψη πιτύας του ιδίου ζώου εμποδίζει την κύηση.[66] Στην αυλή τέλος του Ρωμανού Γ' και της Ζωής εμπιστεύεται κανείς *τοῖς αὐχοῦσι σβεννύειν τὴν φύσιν καὶ αὖθις ἐπεγείρειν.*[67] Αρμοδιότητες της γυναικολογίας εξέπεσαν και περιήλθαν στα χέρια μάγων και αγυρτών. Κράτος και Εκκλησία ποινικοποίησαν την δράση τους,[68] έτσι και αυτοί προτίμησαν το σκοτάδι. Ο *Λόγος πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορεῦσαι τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα* κατέχεται από φρίκη και έκπληξη, όταν περιγράφει τις συνήθεις αντισυλληπτικές και αμβλωτικές μεθόδους των γυναικών: *Φθάνουσι γὰρ ἕως μαγειῶν καὶ φαρμακειῶν... τινὲς γὰρ αὐτῶν καὶ κατὰ μῆνα φόνον ποιοῦσι διά τινος βοτάνης... ἄλλο τὸ πιεῖν φάρμακον καὶ μηκέτι παιδοποιῆσαι, ὃ καὶ βαρύτερον πάντων.*[69] Θα μπορούσε δικαίως να αντιταχθεί, πως ιδίως ο abortus provocatus είναι γνωστός από την κλασική αρχαιότητα. Τότε η καταδίκη της πράξεως ήταν θέμα ηθικής, το ρωμαϊκό δίκαιο τιμωρούσε μόνον για τη βλάβη συνεπεία αμβλώσεως.[70] Η κατάσταση στο Βυζάντιο[71] σημαίνει, αφ' ενός «συνέχεια», λόγω της

---

63. I. Oikonomu-Agorastu, *Kritische Erstausgabe des Rezeptbuchs des Cod. Par. gr. 2316, f. 348v-375v*, Θεσσαλονίκη 1982, εκεί 37, 111-112. Γενικά βλ. A. M. Ieraci Bio, «Testi medici di uso strumentale», *JÖB* 32/3 (1982) 33-43.

64. Oikonomu-Agorastu 37, 42, 67-69, 91-92. Κ. Οικονόμου, «Δύο ηπειρωτικά γιατροσόφια», *Δωδώνη* 7 (1978) 239-301, ιδιαίτερα 267-268, 270, 276-280.

65. Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστολή* 86 (V 327 Σάθας).

66. Συμεὼν Σηθ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων* (61 Langkavel).

67. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* III 5 (I 34 Renauld ή I 74-76 Impellizzeri).

68. Βλ. πιο κάτω την ανακοίνωση του Σπ. Τρωιάνου, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα».

69. *PG* 88, 1928 C-D.

70. E. Nardi, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Μιλάνο 1971.

71. C. Cupane - E. Kislinger, «Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz», *JÖB* 35 (1985) 21-49. Σπ. Τρωιάνος, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της ανατολικής ορθοδόξου εκκλησίας*, Αθήνα 1987.

υπάρξεως των αμβλώσεων, και αφ' ετέρου, λόγω του αξιοποίνου της πράξεως, «τομή με την παράδοση» — ή όχι;

Στον P. Speck ανήκει ο έπαινος, εφόσον υπέδειξε το απρόσφορο της συζητήσεως μεταξύ των ακραίων θέσεων «continuity - discontinuity»,[72] ωστόσο και αυτός δεν προχώρησε πέραν των αρχών μιας συνθετικής λύσεως του προβλήματος. Χρήσιμη θα είναι στο μέλλον η προηγμένη συζήτηση στα πλαίσια της επονομαζομένης «Sachkulturforschung» του δυτικού μεσαίωνος, τα αποτελέσματα της οποίας[73] η επιστήμη μας συχνά αγνοεί εν πνεύματι βυζαντινο-βυζαντινολογικής αντιλήψεως της οικουμένης.

Επ' ουδενί δεν πρέπει να απορριφθεί κατ' αρχήν η ύπαρξη γνησίων τομών στην ιστορία. Στην καθημερινή ζωή όμως επήλθε, ως επί το πλείστον με έρποντα βήματα, μία αλλαγή της συνέχειας. Το φαινόμενο αυτό εξ αποστάσεως, η οποία παραμορφώνει την οπτική μας γωνία, και εξ ελλείψεως συνεχών πηγών, ερμηνεύεται εύκολα ως τομή. Εδώ πρέπει, λόγω χώρου, να αρκέσει ένα και μόνο επιχείρημα για «kontinuierlicher Wandel» (συνεχής αλλαγή). Αποτρεπτικά φυλακτά κάθε είδους ήταν διαδεδομένα στην αρχαιότητα.[74] Σε βραχιόλια και δακτυλίδια για πόνους του υπογαστρίου βλέπουμε συχνά την εικόνα του Χνούμπη. Αυτός είναι ένα φίδι με κεφαλή λέοντος ή μέδουσας που περιβάλλεται από ακτίνες, του οποίου η σύνδεση με την μήτρα ενισχύεται από την ύπαρξη κοινών παραστάσεων. Φυλακτά του 6ου-7ου αιώνος εμφανίζουν την ίδια μορφή, τώρα συνδυασμένη με χριστιανικές παραστάσεις ή με σχετικές επιγραφές.[75] H Menil-Foundation κατέχει μενταγιόν του 9ου αιώνος: H μία όψη του παρουσιάζει τον γνωστό ήδη Χνούμπη, την επι-

---

72. P. Speck, «Waren die Byzantiner mittelalterliche Altgriechen oder glaubten sie es nur?», *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983) 5-11 (με βιβλιογραφία).

73. Πρβ. το συλλογικό τόμο *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 8 = Öst. Ak. der Wiss., phil.- hist. Kl. Sitzungsberichte 470), Βιέννη 1986, ιδιαίτερα H. Hundsbichler, «Innovation» und «Kontinuität» als Determinanten von Alltag und Fortschritt, ό.π. 65-91.

74. F. Eckstein – J. H. Waszink, Amulett, *RAC*, I 397-411. C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor - Λονδίνο 1950.

75. G. Vikan, «Art, Medicine and Magic in Early Byzantium», *DOP* 38 (1984) 74-77. A. A. Barb, «Diva Matrix», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 16 (1953) 193-238· του ιδίου, Seth or Anubis, ό.π. 29 (1959) 369-371.

γραφή *Χάρις Θεοῦ* και κυκλικώς το τρισάγιον· η άλλη όψη περιέχει παλαιά σύμβολα (πεντάλφα, Ζ, άστρο), που συνοδεύουν τον Χνούμπη, και μία επιγραφή αναφερόμενη στη μήτρα. Ένα παρόμοιο κομμάτι στο Λένινγκραντ φέρει, αντί μαγικών συμβόλων, επίκληση στη Θεοτόκο.[76]

Ο Χνούμπης και η Μαρία, ο ιερός ιππεύς και η παιδοκτόνος Γελλώ,[77] είναι κάθε φορά οι δύο όψεις του αυτού νομίσματος, του βίου και του πολιτισμού των Βυζαντινών.

---

76. Vikan, Magic 78.

77. Μιχαήλ Ψελλός, *Διηγήσεις περὶ Γιλλοῦς* (V 572-578 Σάθας). Vikan, Magic 79-81. M. Piccirillo, «Un braccialetto cristiano della regione di Betlem», *Liber Annuus* 29 (1979) 244-252· C. D. G. Müller, «Von Teufel, Mittagsdämon und Amuletten», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 17 (1974) 99-102· R. P. H. Greenfield, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Άμστερνταμ 1988, σ. 182-187.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν πηγῶν ποὺ ἀφοροῦν τὰ εὐαγῆ ἱδρύματα στὸ Βυζάντιο, τὴ σύστασή τους καὶ τὴ λειτουργία τους ἐπέτρεψαν τὴν ἐκπόνηση συνθετικῶν ἔργων μὲ ἀντικείμενο τὴ φιλανθρωπία καὶ τοὺς χώρους ἄσκησής της.[1] Ὁ ὅρος εἶναι πανάρχαιος μὲ διαφορετικὸ ὅμως περιεχόμενο στὶς διάφορες κοινωνίες καὶ στὶς ἱστορικὲς περιόδους. Περιορίζομαι ἐνδεικτικὰ νὰ ἀναφέρω τὸν πλατωνικὸ ὁρισμό: *φιλανθρωπία ἕξις εὐάγωγος ἤθους πρὸς ἀνθρώπου φιλίαν· ἕξις εὐεργετικὴ ἀνθρώπων, χάριτος σχέσις, μνήμη μετ' εὐεργεσίας.*[2] Διαυγὴς διατύπωση προερχόμενη ἀπὸ ἕνα ἀθηναῖο ἀριστοκράτη. Μὲ τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς μόνης καὶ ἐπίσημης θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰσάγεται καὶ υἱοθετεῖται ὡς κυρίαρχη ἀξία ἡ *ἀγάπη*, ἡ ὁποία ἐκφράζεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία: τοῦτο συνιστᾶ μία τομὴ ὡς πρὸς τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη. Ἡ φιλανθρωπία δὲν ἀποτελεῖ πιὰ τὴν εὐμενῆ διάθεση ἀνθρώπου πρὸς ἄν-

---

1. Βλ. ἐνδεικτικά, J. Ph. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987. E. Kislinger, «Taverne, alberghi e filantropia ecclesiastica a Bizancio», *Atti della Academia de Scienze di Torino*, 120 (1986) 83-96. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1985. R. Volk, *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika*, Μόναχο 1983. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἐπαρχιακὰ εὐαγῆ ἱδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας», *Βυζαντινὰ* 11 (1982) 243-308. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle Byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 67-191. P. Gautier, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974)1-145. D. J. Konstantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick - New Jersey 1968. Γιὰ ἕνα παλιότερο δεῖγμα γραφῆς βλ. E. Jeanselme – L. Oekonomos, «Les oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins», *Actes du Ier Congrès Historique de l'acte de guérir* (1920), Ἀμβέρσα 1921, 239-256.

2. Πλάτων, *Ἐπιγράμματα* 412C.

θρωπο ἢ ἀφηρημένα τοῦ θείου πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ὁ τελευταῖος καλεῖται ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ συμπάσχει ἐνεργητικὰ μὲ τὸ συνάνθρωπό του.

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης, *μίμησις*[3] καὶ *ὕπαρχος*[4] τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ φιλάνθρωπος καὶ ἐλεήμων. Τὴν καινούργια αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ ἕνα φιλάνθρωπο Θεὸ ὅπως τὴ διατυπώνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἐπεξεργάσθηκαν, θεωρητικοποίησαν και ἐφήρμοσαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυρίως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος.

Στὸ Βυζάντιο ἡ θεσμοθετημένη ἄσκηση τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης μέσω τῆς φιλανθρωπίας πραγματώνεται κυρίως ἀπὸ τὸ βασικὸ μηχανισμὸ τοῦ κράτους, τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς θεσμοὺς τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν πόλεων (*ἄστυ*, *urbs*).

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ λειτουργία τῶν εὐαγῶν οἴκων καθὼς καὶ γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα τῆς περίθαλψης εἶναι διάσπαρτες καὶ συχνὰ ἄνισες. Κυρίως — καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο — οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἤκμασε ἡ ἑλληνιστικὴ πόλη: Μικρὰ Ἀσία, Ἐγγὺς Ἀνατολή, Αἴγυπτος, καὶ βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη. Παραμένει ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀπουσία στοιχείων γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἀκόμη οἱ ὀνομασίες τῶν ἱδρυμάτων, *ξενών*, *ξενοδοχεῖον*, *πανδοχεῖον*, *καταγώγιον* κτλ. παρέχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ χώρους μὲ ποικίλους προορισμούς, πράγμα ποὺ ὑποχρεώνει τὸν ἱστορικὸ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν «κλινική» καὶ γενικότερα γιὰ τὴ νόσο. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα παραμένει ἕνα ἀντικείμενο ποὺ δὲν ἑλκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων καὶ ἡ ἰατρικὴ δὲν καταξιώνεται ὡς ἐπιστήμη. Ναὶ μὲν ἡ ἀρχαία παράδοση τῆς παροχῆς ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν συνεχίζεται ἀλλὰ ἡ ἑστίαση τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, στὴν ψυχή, συνέβαλε στὸ νὰ εἶναι ἀνεκτὴ ἡ θεραπεία τοῦ φθαρτοῦ σαρκίου χωρὶς ὅμως τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς περιέργειας. Ἡ ἰατρικὴ ὡς γνώση μεταβιβαζόταν σὰν τέχνη καὶ ὄχι σὰν ἐπιστήμη ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, ἂν ὄχι ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Ἐξάλλου μία, πρόχειρη ἔστω, διάκριση τῶν τροφίμων τῶν «νοσοκομείων» ἢ τῶν ἀναξιοπαθούντων γενικότερα σὲ ὅλη τὴ μεσαιωνικὴ χριστιανοσύνη ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀσθενεῖς ἀνίατους (τυφλοί, ἀνάπηροι μὲ συγγενεῖς διαμαρτίες περὶ τὴ διάπλαση, λεπροί, ὀρφανοί, χῆρες).[5]

---

3. Βλ. Z. V. Oudaltsova – K. A. Ossipova, «Traits distinctifs des rapports féodaux de Byzance», *Βυζαντιακά* 7 (1987) 11-54.

4. Oudaltsova – Ossipova, ὅ.π. 11-54.

5. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχικῆς νόσου, ὅπως τὴ νοοῦμε σήμερα,

Ἡ ὀργανωμένη φιλανθρωπία πραγματοποιεῖται κατ᾽ ἐξοχὴν στὰ ἀστικὰ καὶ στὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα. Θὰ ἦταν λάθος ὅμως νὰ θεωρήσουμε τὴν ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη «κοινωνικῆς πρόνοιας» καὶ ἑπομένως τὸ Βυζάντιο ὡς «κράτος προνοίας».[6] Ὁ κύριος στόχος τῆς φροντίδας γιὰ τὸν ἀναξιοπαθοῦντα εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ χῶρο ἐργασίας ὥστε νὰ μὴν τὴν παρεμποδίζει καὶ ὄχι βέβαια ἡ ἴασή του γιὰ τὴ σύντομη ἐπανένταξή του στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, ὅπως συμβαίνει σήμερα. Στὸ Μεσαίωνα (ὅπως σχετικὰ πρόσφατα ἀκόμη) ὁ κανόνας ἦταν, ἰδιαίτερα στὴν ἀγροτικὴ κοινότητα, νὰ παραμένει ὁ ἀσθενὴς ἢ ὁ ὑπερήλικας στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας.

Τὰ μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης συμπεριλαμβανομένης βέβαια καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση νὰ ἔχουν ἰατρικὴ περίθαλψη καὶ φαρμακευτικὴ θεραπεία· οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀφθονοῦν στὶς πηγές. Ἑπομένως τὰ εὐαγῆ ἱδρύματα ἀπαντοῦσαν στὶς ἀνάγκες μεσαίων καὶ κατωτέρων στρωμάτων. Ἐν τούτοις ἄδηλα παραμένουν τὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν τροφίμων τῶν νοσοκομείων ἢ τῶν γηροκομείων κτλ. μιὰ καὶ ἡ ζήτηση ἐμφανίζεται νὰ ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν προσφορὰ ὄχι μόνο λόγω τοῦ εὐάριθμου τῶν ἱδρυμάτων ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς χρονιότητας τῶν νοσημάτων.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε, ἔστω ἐν τάχει, στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ὡς πρὸς τὴν ἵδρυση καὶ διαχείριση φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων.[7] Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ὅτι μιὰ τέτοια πρακτικὴ ἐγγραφόταν στὴν ἰδεολογία τῆς ἐνεργοῦ ἄσκησης τῆς χριστιανικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐλεημοσύνη, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ μία δεύτερη διάσταση, αὐτὴ τοῦ ὄχι τόσο ἀνιδιοτελοῦς ἐνδιαφέροντος ὁρισμένων ἀριστοκρατῶν. Γνωστὴ εἶναι, γιὰ νὰ σημειώσουμε ἕνα παρά-

---

δὲν μαρτυρεῖται στὶς γνωστὲς πηγές — ἀντίθετα μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Ὁ «ψυχασθενὴς» στὴν ἀνατολικὴ Χριστιανοσύνη, ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ἀνατολικότερων πολιτισμῶν, ἀντιμετωπίζεται τόσο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κοινότητας στὴν ὁποία ζεῖ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κράτος (ἢ τὴν Ἐκκλησία) ὡς *θεοπρόπος* ἢ *δαιμονόληπτος* (βλ. π.χ. Ν. Χωνιάτη, Ἱστορία, *CFHB* XI/1, 371). Ὁ Κωνσταντέλος (*ὅ.π.* 172) ἐσφαλμένα θεωρεῖ ὅτι ὁ εὐαγὴς οἶκος τοῦ Παντοκράτορος περιελάμβανε «ψυχιατρικὴ κλινική». Τὸ τυπικὸ μνημονεύει ἀσθενεῖς κατεχομένους ἀπὸ τὴν *ἱερὰν νόσον*· πρόκειται γιὰ τὴ λέπρα καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἐπιληψία ἢ κάποια ψυχικὴ νόσο. Πρβ. P. Gautier, ὅ.π. 111-113.

6. Ὅπως λ.χ. διαφαίνεται στὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντέλου (*ὅ.π.*).

7. Βλ. P. Lemerle, *ὅ.π.* 67-112.

δειγμα ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ τὴ βιβλιογραφία, ἡ περίπτωση τοῦ «ἱδρύματος» τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη καὶ οἱ ἐπιδέξιοι χειρισμοὶ τοῦ ἱδρυτῆ ὥστε νὰ ἀπολαμβάνουν ὁ ἴδιος καὶ οἱ κατιόντες του τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προνόμια ποὺ παρεῖχε ἡ αὐτοκρατορικὴ εὔνοια.[8]

Χωρὶς νὰ γενικεύει κανείς, μπορεῖ νὰ διακρίνει περιπτώσεις ὅπου ἡ αὐτοκρατορικὴ μέριμνα γιὰ τοὺς ἀναξιοπαθοῦντες ὑπακούει καὶ σὲ ἄλλες σκοπιμότητες. Δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴν *Ἀλεξιάδα* εἶναι, νομίζω, διαφωτιστικά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνὸς *διὰ τὴν ῥαθυμίαν τῶν ἀνέκαθεν αὐτοκρατόρων* συγκέντρωσε δύο χιλιάδες γιοὺς φονευθέντων *στρατιωτῶν* (δηλ. κατόχων *προνοιῶν* ἔναντι στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας), τοὺς ἐξεπαίδευσε στρατιωτικὰ συγκροτώντας ἔτσι ἕνα ἐπίλεκτο σῶμα, τοὺς Ἀρχοντόπουλους.[9] Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ βασιλεὺς ὄχι μόνο ἐπέδειξε φιλανθρωπία καὶ στοργὴ πρὸς τοὺς ὀρφανοὺς αὐτοὺς ἐφήβους ἀλλὰ συνέστησε καὶ ἕναν «Ἱερὸ Λόχο»[10] ἀφοσιωμένο στὸ πρόσωπό του καὶ στὴν αὐτοκρατορία.

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν τύχη τῶν αἰχμαλώτων, τῶν ξένων καὶ τῶν ὀρφανῶν κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ ἐκστρατεία του στὴ Μικρὰ Ἀσία.[11] Μὲ ἐντολή του ἱδρύθηκε ὀρφανοτροφεῖο γιὰ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὀρφανὰ[12] ἐνῶ ἄλλα παραδόθηκαν στοὺς ἡγουμένους μεγάλων μονῶν μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ ἀνατραφοῦν ὡς *ἐλεύθεροι* Ρωμαῖοι[13] κάτοχοι *παντοίας παιδείας*[14] καὶ κυρίως τῶν *ἱερῶν γραμμάτων*[15] ἢ ἀκόμη, ὅσα παιδιὰ εἶχαν τὴ σχετικὴ ἔφεση, νὰ μυηθοῦν στὴν *ἐγκύκλιον παιδείαν*.[16] Ὁ φιλανθρωπότατος βασιλεὺς ἐπεμβαίνει δραστικὰ ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιλύσει τὸ καυτὸ πρόβλημα ἑνὸς ἐκπατρισμένου πληθυσμοῦ ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπιδιώκει, μέσω τοῦ ὀρφανοτροφείου-παιδευτηρίου[17] ποὺ συνιστᾶ καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀρωγὴ τῶν μοναστικῶν κέντρων, νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὸ βυζαντινὸ στοιχεῖο

---

8. Βλ. P. Lemerle, *ὅ.π.* 67-112.
9. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (ἐκδ. Leib), II, σ. 108-109.
10. Ἄννα Κομνηνή, II, σ. 108-109.
11. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 213-219.
12. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214, 217-218.
13. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.
14. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.
15. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.
16. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 215.
17. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214-216.

ἐξελληνίζοντας ὅσους ἦταν ἀλλοεθνεῖς καὶ γαλουχώντας ὅλους μὲ τὴν Ὀρθοδοξία καὶ μὲ τὴν πίστη στὴν αὐτοκρατορία.

Τὸ ὀρφανοτροφεῖο ἱδρύθηκε κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Κωνσταντινούπολη. Κατὰ τὴν Ἄννα τὴν Κομνηνὴ ἐπρόκειτο γιὰ μία πόλη μέσα στὴν Πόλη, τὴν ὁποία παρομοιάζει μὲ τὴ Στοὰ τοῦ Σολομῶντος, καὶ ὅπου συμφύρονταν λεπροί, τυφλοί, ἀνάπηροι καὶ λοιποὶ παντελῶς ἄποροι καὶ ἐξηρτημένοι ἀπὸ τὴ βασιλικὴ γενναιοδωρία.[18] Τοὺς περιθωριακοὺς αὐτούς, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, *ἀδελφοὺς*[19] συντηροῦσε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἡ αὐτοκρατορικὴ φιλανθρωπία τόσο ὡς πρὸς τὴν διατροφὴ ὅσο καὶ πρὸς τὴν παροχὴ ὑπηρεσιῶν. Ἂν ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶχε τὴ θεία χάρη τοῦ θαυματουργοῦ,[20] ὅπως ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας, ὡστόσο παρεῖχε κάθε ὑλικὴ βοήθεια· παραμάνες γιὰ βρέφη, ὁδηγοὺς γιὰ τυφλούς, ὑπηρέτριες γιὰ ἡλικιωμένους κτλ. Ἐντούτοις δὲν διακρίνουμε τὴν ὕπαρξη συγκεκριμένων μέτρων ποὺ μεσοπρόθεσμα ἢ μακροπρόθεσμα θὰ ἀποκαθιστοῦσαν οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ τὰ πολυάριθμα μέλη αὐτῆς τῆς ἰδιότυπης κοινωνίας· τὸ κράτος δὲν προσδοκοῦσε νὰ ἀποκομίσει κάποια ὀφέλη ἀπὸ τοὺς *ἀδελφοὺς* αὐτοὺς (ὅπως ἀντίθετα μὲ τὰ ὀρφανὰ) μιὰ καὶ ἔπασχαν ἀπὸ χρόνια νοσήματα ἢ εἶχαν ὑπερβεῖ κάποιο ὅριο ἡλικίας. Ἡ μέριμνα περιοριζόταν ἁπλᾶ στὴν ἐλεημοσύνη, ἡ ὁποία ἀντανακλοῦσε στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλέως ἐκπροσώπου τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς Ἄννας νὰ ἀποκαλεῖ τὸ μικρόκοσμο αὐτὸ *ἀδελφούς*.

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται τὸ θέμα τῶν λοιμωδῶν νόσων καὶ ἰδιαίτερα τῆς πανώλους. Ὅλες οἱ κοινωνίες ἀντιμετώπισαν τὸ πρόβλημα μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο μιὰ καὶ τὸ μικρόβιο τῆς πανώλους (*yersinia pestis*) ἀνεκαλύφθη μόλις στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἐμφάνιση τῆς νόσου ἀποτελοῦσε μία θεομηνία ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς ὀργανωμένης ἢ αὐθόρμητης φιλανθρωπίας ἐφόσον ἔθετε ὡς προϋπόθεση *sine qua non* τὸ αἴτημα τῆς μὴ περαιτέρω διάδοσης τῆς νόσου ἄρα τῆς σωτηρίας τῶν μὴ προσβληθέντων ἀπὸ τὸ μικρόβιο. Θεία πρόνοια γιὰ τοὺς ἐπιζῶντες, θεία δίκη γιὰ τὰ θύματα. Τὸ ὅλο ἐγγραφόταν στὴν οἰκονομία τοῦ θείου γιὰ τὰ ἀνθρώπινα. Ὀφείλει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς διερεύνησης τοῦ προβλήματος γιὰ τὸ βαλκανικὸ χῶρο, ὁ ὁποῖος ὅμως διαθέτει ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο.

18. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 216.
19. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 215.
20. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 216.

Καταλήγοντας θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἦταν νὰ θίξει ὁρισμένα κομβικὰ σημεῖα ἑνὸς πολυπαραγοντικοῦ καὶ πολυδιάστατου θέματος, τῆς φιλανθρωπίας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, τὸ ὁποῖο ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐξαντλήθηκε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Οἰκογενειακὸς καὶ ἐρωτικὸς βίος

Εὕρηκε τὴν δαμαλίδα ἁπαλὴν καὶ τρυφερὰν
καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν οὕτως αὐτὴν πεπήδηκεν
καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα

(Σάτιρα γιὰ τὸν Μαυρίκιο)

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ - ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ - ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ - ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ:

μιὰ πρώτη προσέγγιση

Ὅταν κανεὶς ἐπιχειρεῖ μιὰ πρώτη προσέγγιση τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν, τὸ πρῶτο τεράστιο ἐμπόδιο ποὺ θὰ συναντήσει εἶναι ἡ διαχρονικότητα: ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ St. Runciman ἤδη ἀπὸ τὸ 1933,[1] ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος τοῦ 4ου αἰώνα εἶχε ἐλάχιστη σχέση μὲ τὸ βυζαντινὸ ἄνθρωπο τοῦ 15ου αἰώνα ποὺ ζεῖ, τρέφεται, ντύνεται καὶ συμπεριφέρεται τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ μακρινὸ πρόγονό του. Ἡ ἴδια δυσκολία παρατηρεῖται καὶ ὅταν ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὄχι ἀπὸ ἕνα μόνο ἐρευνητή, ἀλλὰ ἀπὸ ὁμάδα ἐρευνητῶν, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, ποὺ βασίζεται σὲ συγκεντρωτικὰ ἀποτελέσματα μηχανογραφικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ ἕνα πρόγραμμα, στὸ ὁποῖο βρίσκονται ἀποδελτιωμένα λίγο περισσότερα ἀπὸ τριάντα (30) βυζαντινὰ κείμενα ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἀκόμα, στὸ τελευταῖο τους βιβλίο (1985), οἱ Al. Kazhdan καὶ Ann Wharton Epstein τόνισαν τὴ μεγάλη διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἐντυπώσεις τῶν ξένων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 10ου καὶ τοῦ 12ου αἰώνα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ δημόσια ζωή.[2] Ἡ βασικὴ αὐτὴ μεθοδολογικὴ ἐπιφύλαξη, ποὺ διατυπώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἔχει σκοπὸ νὰ τονίσει ὅτι οἱ τεράστιες συνθέσεις τύπου ἐγχειριδίου Φ. Κουκουλὲ[3] ἔχουν μόνο σχετικὴ ἀξία καὶ πάλι μόνο σὰν συναγωγὲς ὑλικοῦ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, κάθε προσπάθεια γενίκευσης ἢ ἀπολυτοποίησης τοῦ τύπου *οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον ἐκ τῶν μικροτέρων ἰχθύων τὰς μαρίδας καὶ ἀθερίνας*[4] δὲν μπορεῖ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη στὰ σοβαρά, παρὰ μόνο γιὰ μιὰ συγκεκριμένη περίοδο, στὴν ὁποία ἀναφέρονται οἱ παραπομπές της. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος,

---

1. St. Runciman, *Byzantine Civilisation*, Cambridge 1933, σ. 179.
2. Al. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - Λονδίνο 1985, σ. 75.
3. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Α'-ΣΤ', Ἀθήνα 1948-1957.
4. *ὅ.π.* Ε', 81.

γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἐκλαϊκευτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ G. G. Litavrin, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1974, περιορίζεται χρονικὰ στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ συγγραφέας του γνωρίζει καλά, δηλ. τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχή.[5]

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐμπειρίες τῆς ἐρευνητικῆς μας ὁμάδας ἀπὸ τὶς συγκεντρωτικὲς μνεῖες τοῦ ἀποδελτιωμένου ὑλικοῦ στὸ μηχανογραφικό μας σύστημα ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν ὁρισμένες μνεῖες στὰ βυζαντινὰ κείμενα μὲ διαχρονικὴ ἀξία, ποὺ, μερικὲς φορὲς μάλιστα, ἡ διαχρονικότητά τους ξεπερνάει τὰ συμβατικὰ ὅρια 324-1453, μέσα στὰ ὁποῖα συνηθίζουμε νὰ τοποθετοῦμε τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Παράδειγμα, μιὰ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Θεοφάνης γιὰ νὰ ἀποδώσει ὁρισμένα ἀσήμαντα περιστατικὰ (ἅλωση μὲ προδοσία τοῦ Σιδηροῦ Κάστρου στὴν Ἀλανία) τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰώνα: τὰ ἀσήμαντα αὐτὰ περιστατικά, ποὺ περιγράφονται μὲ κάθε λεπτομέρεια στὸ κείμενο, ἔγιναν μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς μέρας *καὶ τοῦ λαοῦ ἐξελθόντος εἰς τὸν κάματον.*[6] Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε χωρὶς τὸν παραμικρὸ ἐνδοιασμὸ ὅτι ἡ πεζὴ αὐτὴ ἀναφορὰ εἶναι ἡ κλασσικότερη ἔκφραση τῆς ὁμοιογένειας τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνο στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ Θεοφάνης, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς ἐποχές.

Ἡ ἔκφραση, ὅμως, *ὁ λαὸς ἐξῆλθεν εἰς τὸν κάματον* δὲν ἀπεικονίζει μὲ κανένα τρόπο τὶς ἐνασχολήσεις ὁλόκληρης τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ἕνα ἄλλο παράδειγμα, πάλι ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, ποὺ ἀπαριθμεῖ γύρω στὰ 5.200 γεγονότα, σύμφωνα μὲ τὸ μηχανογραφικό μας σύστημα, ἐπιβεβαιώνει τὴ διαπίστωση αὐτή. Ἀναφέρεται σὲ δύο ἀδελφοὺς ποὺ περιέθαλψαν τὸ μελλοντικὸ αὐτοκράτορα Μαρκιανὸ γύρω στὸ 420-430: οἱ δυὸ ἀδελφοί, Ἰούλιος καὶ Τατιανὸς εἶναι τὰ ὀνόματά τους, *εἰς τὸν ἴδιον οἶκον λαβόντες αὐτὸν (Μαρκιανὸν) διανέπαυον. Εἰς θήραν δὲ ἐξελθόντες ἔλαβον αὐτὸν μεθ' ἑαυτῶν, κοπιάσαντες δὲ περὶ μεσημβρίαν ἐκοιμήθησαν.*[7] Τὸ περιστατικὸ αὐτό, ποὺ ἔγινε στὴν πόλη Σίδυμα τῆς ἐπαρχίας Λυκίας, περιγράφει μιὰ κατάσταση οἰκογενειακῆς ζωῆς ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος κάθε μέρα ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον. Οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες τῆς ἐπαρχίας (διαθέτουν *ἴδιον οἶκον*) ἐξέρχονται στὸ κυνήγι καὶ ὡς τὸ μεσημέρι εἶναι φυσικὸ νὰ κοπιάσουν, ὁπότε εἶναι ἀκόμα φυσικότερο νὰ πάρουν καὶ ἕναν ὑπνάκο, πληροφορία πολύτιμη, ἐπειδή, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποδελτιωμένα

5. G. G. Litavrin, *Kak žili Vizantiicy*, Μόσχα 1974.
6. Θεοφάνης, σ. 394, 7-8 (De Boor).
7. Θεοφάνης, σ. 104, 6-8.

μας κείμενα, ὁ μεσημεριανὸς ὕπνος δὲν εἶναι κοινὸ ἀγαθό. Κατὰ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο[8] καὶ τὸν Θεοφάνη,[9] ὁ αὐτοκράτορας Βαρδάνης-Φιλιππικὸς κοιμᾶται τὸ μεσημέρι καὶ στὸν ὕπνο του ἐπάνω ἀνατρέπεται τὸ 713 (τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ποὺ ὁ λαὸς ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον). Σύμφωνα μὲ τὸν Παχυμέρη, ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος *μετὰ τὸν μετ' ἄριστον ὕπνον*, ἀρέσκεται νὰ αἰθριάζει *κατὰ τὴν τοῦ θέρους ἀκμήν*.[10] Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε, ὅμως, στὶς ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἕνα ἀκόμα πιὸ διαφωτιστικὸ παράδειγμα μᾶς δίνει ὁ Βίος τῆς ἁγίας Θέκλας: στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα στὴ Σελεύκεια τῆς Ἰσαυρίας ζεῖ ὁ Σολύμιος, φιλόλογος τὸ ἐπάγγελμα, πού, κάθε μέρα, *τοῖς λόγοις ἀπένεμε. Μεσημβρίας δὲ ἠκούσης*, οὔτε λόγος γιὰ ὕπνο γιὰ τὸ φτωχὸ Σολύμιο πού, ἐκτὸς ἀπὸ *φιλόλογος* ἦταν καὶ *φιλόστοργος* καὶ εἶχε τὸν πατέρα του ἄρρωστο σὲ ἕνα εὐαγὲς ἵδρυμα. Ἔτσι, λοιπόν, τὸ μεσημέρι *ἀνίει πρὸς τὸν πατέρα, ὀψόμενός τε καὶ θεραπεύσων αὐτὸν καὶ πάντα ποιήσων ἃ παιδί τε πρέπει ποιεῖν καὶ πατρὶ πάσχειν παρὰ παιδός*.[11] Ἡ περίπτωση τοῦ Σολυμίου, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸ φορτισμένο πρόγραμμά του — χαρακτηριστικὸ καὶ αὐτὸ τῆς ἐποχῆς —, περιποιεῖται τὸ μεσημέρι τὸν ἄρρωστο πατέρα του, εἶναι μιὰ μαρτυρία τὸ ἴδιο κατατοπιστικὴ μὲ ἐκείνη τῶν ἀριστοκρατῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν ἴδια ἐποχὴ καλύπτουν τὴ μέρα τους μὲ σπὸρ καὶ ὕπνο. Ἂν ὁ Θεοφάνης εἶχε προνοήσει νὰ μᾶς περιγράψει καὶ τὸ τί ἔφαγαν οἱ ἀριστοκράτες μετὰ τὸ κυνήγι τους, θὰ ἦταν ἀκόμα καλύτερα, ἐνῶ ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἰσχύει γιὰ τὸ Βίο τῆς ἁγίας Θέκλας (προφανῶς, ὁ φιλόλογος Σολύμιος δὲν ἔφαγε τίποτα τὸ μεσημέρι). Παρόλο, λοιπόν, ποὺ σὰν γεγονὸς καθεαυτὸ ὁ μεσημεριανὸς ὕπνος εἶναι μιὰ σχετικὰ ἀσήμαντη ἐνασχόληση, εἶναι ἀρκετὸς γιὰ νὰ διαχωρίσει ἁδρὰ τὴ βυζαντινὴ κοινωνία σὲ δύο διαφορετικὲς τάξεις: τὴ βασικὴ παραγωγικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐργάζεται καὶ δὲν κοιμᾶται, καὶ τὴν ἄρχουσα τάξη, ἡ ὁποία *διαναπαύεται, μεσημβρίζει, αἰθριάζει* καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν συμμετέχει στὸν κοινὸ κάματο τοῦ λαοῦ, μὲ χαρακτηριστικότερη τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἄρχουσα τάξη.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρωτοβυζαντινὴ ἄρχουσα τάξη διακρίνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἔλλειψη κάθε παραγωγικῆς δραστηριότητας. Μὲ τὸ ἰδιωτικὸ ἐμπόριο, ἡ παρασιτικὴ αὐτὴ ἀριστοκρατία δὲν ἔχει τὴν

8. Νικηφόρος, σ. 49, 3-4 (De Boor).
9. Θεοφάνης, σ. 383, 11.
10. Παχυμέρης, Ε', 24, σ. 517 (Failler).
11. *Βίος Ἁγίας Θέκλης*, σ. 392 (Dagron).

παραμικρὴ σχέση, ὅπως ἔδειξε ἕνα σχετικὸ ἐρωτηματολόγιο (26 παραδείγματα)· καμία, ἐπίσης, σχέση δὲν φαίνεται νὰ ἔχει καὶ μὲ τὶς ἰδιωτικὲς βιοτεχνίες (12 παραδείγματα), οἱ ὁποῖες ἀφήνονται στὴν τύχη τους, ὅπως συμβαίνει π.χ. στὴ Ραιδεστό.[12] Ἐκεῖ κοντὰ στὴ Ραιδεστό, ὅμως, στὰ περίχωρα δηλ. τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ πλούσιοι χτίζουν ἐξοχικὰ σπίτια, ἀληθινὰ ἀνάκτορα μὲ πολύτιμα ἔπιπλα, ὄχι ἀπὸ ἀνάγκη, *ἀλλ' ἐς ὕβριν καὶ τρυφὴν ὅρον οὐκ ἔχουσαν καὶ ὅσα ἄλλα πλούτου ἐξουσία ἐς τοὺς ἀνθρώπους ἰοῦσα ποιεῖ.*[13] Σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Προκόπιο,[14] ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ἀναστάσιος ἔχτισε τὸ λεγόμενο Μακρὸν Τεῖχος στὴ Θράκη τὸ 506, στὸ ἐπίκεντρο τῆς σκέψης του πρέπει νὰ εἶχε τὴ φροντίδα γιὰ τὰ ἀρχοντικὰ τῶν πλουσίων καὶ τὰ ἀκριβά τους ἔπιπλα, δηλ. ἡ ἀντιπαραγωγικὴ αὐτὴ ἀριστοκρατία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κρατικὴ προστασία καὶ τονωτικὲς ἐνέσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ πλουσιοπάροχα στὰ ἀνάκτορά της.

Μαζὶ μὲ τὴ διαχρονικὴ ἀλήθεια *τοῦ λαοῦ ἐξελθόντος εἰς τὸν κάματον*, ἀπὸ τὴν πρώιμη στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ μᾶς ὁδηγοῦν οἱ Βίοι τῶν Ἁγίων, γιὰ τοὺς ὁποίους διαθέτουμε σημαντικὰ ἔργα, ἀπὸ τὸ παλιὸ πόνημα τοῦ A. P. Rudakov[15] ὡς τὶς σύγχρονες διδακτορικὲς διατριβές.[16] Σχετικὰ μὲ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν Βίων τῶν Ἁγίων, ἡ παρατήρηση ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι ἡ ἀκόλουθη: στὴ συντριπτική τους πλειοψηφία (77-80 τοῖς ἑκατὸ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Rudakov)[17] οἱ ἅγιοι αὐτοὶ εἶναι ἢ πλούσιοι ἢ εὔποροι καὶ μόνο 8 τοῖς ἑκατὸ ἀποδεδειγμένα φτωχοὶ (Ἀνδρέας Σαλός, Βάρβαρος, Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεώργιος, Ἰωαννίκιος, Λάζαρος Γαλησιώτης, Λουκᾶς Στειριώτης, Συμεὼν Στυλίτης) καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει βαρυσήμαντες συνέπειες: ὡς τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα, ὁπότε καὶ ἐμφανίζεται ἡ σφριγηλὴ μεσοβυζαντινὴ ἀριστοκρατία, τὴν περίοδο ποὺ θεωρεῖται ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῶν Βίων, οἱ ἥρωές τους ἀνήκουν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἄρχουσα

---

12. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 18, σ. 139-140 (Haury - Wirth).

13. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 9, 4-8, σ. 137.

14. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 9, 6, σ. 137-138.

15. A. P. Rudakov, *Očerki Vizantiiskoi Kul'tury po dannym grečeskoi Agiografii*, Μόσχα 1917.

16. D. Z. Abrahamse, *Hagiographic Sources for Byzantine Cities, 500-900 A.D.* (Un. microfilms), Michigan 1967. C. M. Ringrose, *Saints, Holy Men and Byzantine Society, 726 to 843* (Un. microfilms), New Jersey 1976. Χριστίνα Γ. Ἀγγελίδη, *Ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, Ἰωάννινα 1980.

17. Rudakov, *ὅ.π.* 225-262.

τάξη *lato sensu*, αὐτὴ δηλ. τὴν ἀριστοκρατία ποὺ χαρακτηρίσαμε ἀντιπαραγωγικὴ καὶ παρακμασμένη, αὐτὴ ποὺ θὰ καταρρεύσει μπροστὰ στὴν ἀκατανίκητη ἄνοδο τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ. Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τῶν Βίων τῶν εἰκονολατρῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖοι ἀντιστέκονται θαρραλέα στοὺς στρατιωτικοὺς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες,[18] θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ κύκνειο ἄσμα τῶν ξεπεσμένων βυζαντινῶν ἀριστοκρατῶν. Ἔχοντας ἀποδειχθεῖ ἄγονος στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ στίβο, ὁ τρόπος ζωῆς τους μεταφέρεται στὸν ἐκκλησιαστικὸ στίβο, ποὺ θεωρεῖται ἀπαράβατος ἐξαιτίας τοῦ ἀναπαλλοτρίωτου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καί, ἀπὸ ἐκεῖ, ἀντιστέκεται πρὶν πεθάνει. Ὅπως, ὅμως, καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, οἱ Βίοι τῶν Ἁγίων ἐκπροσωποῦν ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση τὴν καταρράκωση καὶ τὴν κατάργηση, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Αὐτὸ προβάλλει ἀνάγλυφα σὲ ὁρισμένους Βίους, ὅπως αὐτοὺς τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, ὅπου οἱ δυὸ νεόνυμφοι γόνοι ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν ἀπαρνοῦνται τελεσίδικα τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ γιὰ νὰ ἀφιερωθοῦν στὴ μοναχικὴ ζωή,[19] μὲ ἄλλα λόγια γιὰ νὰ καταφύγουν σὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τῆς τάξης τους, τὸ ὁποῖο ἔδειξε τὴ μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητα στὸ χρόνο καί, φυσικά, δὲν ἐξαφανίστηκε. Στὴν Ἱστορία, λοιπόν, ἔχουμε τὸ παράδειγμα μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πού, γιὰ νὰ μὴν πεθάνει, ἀπαρνιέται τὴν οἰκογενειακὴ ζωή, ἢ τὸ φαινόμενο τῆς ἀποκήρυξης τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ἀπὸ μιὰ παρακμάζουσα τάξη.

Φυσικά, εἶναι ἀκόμα πολὺ νωρὶς γιὰ γενικεύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Τὰ παραδείγματά μας, ὅμως, ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ δὲν εἶναι ὁμοιόμορφο χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ἀντίθετα μάλιστα, τὸ *γένος* (γενιά, οἰκογένεια) ἀρχίζει νὰ δοξάζεται ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 9ου αἰώνα, ἀπὸ τότε δηλ. ποὺ ἀναδύεται ἰσχυρὴ ἡ νέα βυζαντινὴ ἀριστοκρατία. Στὸν Γενέσιο βρίσκουμε τὴ μνεία *γαμετῇ τε συναρμοσθῆναι κοσμιωτάτῃ τῶν εὐγενίδων ἐξ Ἴγγερος*,[20] ἡ ὁποία συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν Σκυλίτζη ὡς ἑξῆς: *θυγάτηρ τοῦ παρὰ πάντων ἐπὶ φρονήσει καὶ εὐγενείᾳ διαβοήτου Ἴγγερος, τοῦ γένους καταγομένου τῶν Μαρτινακίων*.[21] Ἐδῶ ἡ γυναίκα ὀφείλει τὴν ἀξία της

---

18. I. Ševčenko, «Hagiography of the Iconoclast Period», στὸν τόμο *Iconoclasm* (Papers given at the ninth spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975, ed. by A. Bryer and Judith Herrin) Birmingham 1977, 113-131.

19. *Βίος Θεοφάνους*, σ. 4-6 (De Boor).

20. Γενέσιος, Δ', 26, σ. 79 (Lesmueller - Werner – Thurn).

21. Σκυλίτζης, σ. 127-128 (Thurn).

στὴν οἰκογενειακή της παράδοση καὶ κατάσταση. Ὁ ἴδιος ὁ Σκυλίτζης, μιλώντας γιὰ τὸν πρῶτο Ἀργυρὸ ποὺ ἀναφέρεται στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα, ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν προέλευση τοῦ οἰκογενειακοῦ ἐπιθέτου: *ὃς καὶ τὸ τῶν Ἀργυρῶν ἐπίθετον ἐκληρώσατο πρῶτος, εἴτε διὰ καθαρότητα βίου, εἴτε καὶ δι' εὐπρέπειαν σώματος, εἴτε καὶ διά τινα τρόπον τῆς αὐτοῦ γενναιότητος.*[22] Ἡ κύρια πηγὴ τοῦ Σκυλίτζη γιὰ τὸν 9ο αἰώνα, ἡ λεγόμενη Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη, εἶναι ἀκόμα κατηγορηματικότερη σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση: *Γεννήτορα δὲ Μαρῖνον οὐκ ἄσημόν τινα ἢ ἰδιώτην τὴν τύχην ἔσχεν*, λέει γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα Θεοδώρα,[23] ἐνῶ γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Γραμματικό, τὸν ὁποῖο ἀπεχθάνεται, ἐκφράζεται ἀκόμα πιὸ ἄνετα: *οὐδ' ἐξ ἀσήμου τινὸς ἀλλὰ καὶ λίαν εὐγενοῦς καταγόμενος σειρᾶς, τῆς οὕτω τῶν Μοροχαρζανίων λεγομένης.*[24] Αὐτό, ὁπωσδήποτε, δηλώνει τὴν ἀριστοκρατικοποίηση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως ἔχει πεῖ ὁ Každan,[25] καὶ τέτοιου εἴδους παραδείγματα δὲν εἶναι λίγα. Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἡ σαφέστατη διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ καὶ παράδοση τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ ἐκείνη τῆς μεσοβυζαντινῆς. Ἡ μιὰ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ στίβο ἀποκηρύσσοντας τὴν οἰκογενειακὴ ζωή, ἡ ἄλλη ἀναδεικνύεται χάρη σὲ μιὰ ζωντανὴ οἰκογενειακὴ παράδοση. Καὶ αὐτὰ ὅλα πάνω στὴν ἀναλλοίωτη οἰκογενειακὴ καὶ κοινωνικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ, τῆς βασικῆς παραγωγικῆς τάξης τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία *ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον* κάθε μέρα, κάθε πρωί. Τὸ λιγότερο, λοιπόν, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἰπωθεῖ σὰν συμπέρασμα τῆς σύντομης αὐτῆς ἔκθεσης εἶναι ὅτι ἡ οἰκογενειακὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς βασικῆς παραγωγικῆς τάξης μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη σταθερότητα καὶ διαχρονικότητα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς ἑκάστοτε ἄρχουσας τάξης ἔχει καὶ αὐτὴ ἄνοδο, ἀκμή, παρακμὴ καὶ πτώση.

---

22. Σκυλίτζης, σ. 189. Βλ. ἐπίσης, Συν. Θεοφ., σ. 374 (*CSHB*).
23. Συν. Θεοφ., σ. 89.
24. Συν. Θεοφ., σ. 154.
25. A. P. Každan, «Ob Aristokratizacii Vizantiiskogo Obščestva VIII-XII vv», *ZRVI* II (1968) 47-53.

Μηχανογραφικὰ Παραρτήματα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

σ. 1-12

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

σ. 1-26

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ QUERY 03 29/11/88 ΣΕΛΙΣ 1

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0420 ΕΩΣ 31 12 0444 Α/Α 0014

ΠΗΓΗ 04 ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000024 ΒΙΟΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΚΛΗΣ DAGRON Σ.400-402

ΘΕΜΑΤΑ
1 0200000000 ΕΜΠΟΡΙΟ
2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
3 0503010200 ΑΤΟΜΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
4 0603050000 ΙΑΤΡΙΚΗ
5 0702010000 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΤΟΠΟΙ 1 2000000337 ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΑΓΙΑΣ ΘΕΚΛΗΣ
ΑΝΙΩΝ 1000000145 ΣΕΛΕΥΚΕΙΑ ΙΣΑΥΡΙΚΗ ΑΠΟ 01 01 0370 ΕΩΣ 31 12 0490

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 001657 ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΕΚ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ
ΙΔΙΟΤ. 00066 ΠΟΛΙΤΗΣ ΑΠΟ 01 01 0420 ΕΩΣ 31 12 0444

Χ Ω Ρ Ι Ο

''ΛΑΒΟΥΣΑ ΓΑΡ, ΦΗΣΙ, ΡΥΜΜΑΤΑ ΤΑΥΤΙ ΔΗ, ΤΑ ΠΡΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΠΩΛΟΥΜΕΝΑ,ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΥΣΑΣΑ ΟΙΝΩΙ, ΤΟΥΤΩΙ ΤΗΝ ΟΨΙΝ ΑΠΟΚΛΥΣΑΙ, ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΣΧΟΣ ΕΥΘΥΣ ΑΠΟΝΙΨΕΙΣ.'' Ο ΔΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΧΡΗΜΑ ΠΟΙΗΣΑΣΑ Η ΚΑΛΛΙΣΤΗ, ΠΑΡΑΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΕΙΑΝ ΜΟΡΦΗΝ ΤΗΣ ΛΩΒΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΔΡΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΑΣ ΑΠΗΛΛΑΞΕ, ΠΟΛΥ ΧΕΙΡΟΝΟΣ ΛΩΒΗΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Η ΑΓΙΑ ΘΕΚΛΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΕΙ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΝΑ ΠΛΥΝΕΙ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟ ΣΑΠΟΥΝΙ ΠΟΥ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΟ. Η ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΙΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΥΕΤΑΙ. ΣΥΝΑΜΑ Ο ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΕΙ ΤΗΝ ΕΡΩΜΕΝΗ ΤΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0453 ΕΩΣ 23 02 0453 Α/Α 0008

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000117 MARCELLINUS COMES MGH AA XI Σ.84-85

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0403010500 ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
3 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
4 0802030000 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ
5 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000071 ΕΜΕΣΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000102 ΦΟΙΝΙΚΗ ΛΙΒΑΝΗΣΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0636

Χ Ω Ρ Ι Ο

.......QUIDAM EMETZENAE FIGULUS CIVITATIS DIUTINAM IMMINENTEMQUE SIBI FUGIENS PAUPERTATEM SESE HIS EXHIBUIT COMITEM QUIQUE DUM NESCIUS PERAM SIBI CREDITAM CUM SACRO CAPITE PORTAT, AB EO CUIUS CAPUT VEHEBAT....

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΣΤΗΝ ΕΜΕΣΑ ΚΑΠΟΙΟΣ ΦΤΩΧΟΣ ΚΕΡΑΜΕΑΣ ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ ΣΤΟΥΣ ΔΥΟ ΜΟΝΑΧΟΥΣ ΣΑΝ ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΕΡΕΙ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΤΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0453 ΕΩΣ 23 02 0453 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000117 MARCELLINUS COMES MGH AA XI Σ.85

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0502010600 ΘΑΝΑΤΟΙ/ΚΗΔΕΙΕΣ
3 0502020000 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
4 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
5 0802030000 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000071 ΕΜΕΣΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000102 ΦΟΙΝΙΚΗ ΛΙΒΑΝΗΣΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0636

Χ Ω Ρ Ι Ο

....., IBIQUE DUM ADVIXIT, PRAECURSORIS CHRISTI VENERATUS EST CAPUT MORIENSQUE SORORI SUAE RERUM NESCIAE SIGNATUM IN VASCULO TRADIDIT RECOLENDUM.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΚΕΡΑΜΕΑΣ ΣΕΒΕΤΑΙ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΤΗ ΚΑΙ, ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ, ΤΟ ΠΑΡΑΔΙΔΕΙ ΣΦΡΑΓΙΣΜΕΝΟ ΜΕΣΑ Σ' ΕΝΑ ΑΓΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 13 03 0536 ΕΩΣ 24 08 0552 Α/Α 0003

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000106 ΕΥΑΓΡΙΟΣ ΕΚΚΛ.ΙΣΤΟΡΙΑ,BIDEZ-PA Δ.36,185

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0503010200 ΑΤΟΜΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
3 0601000000 ΠΑΙΔΕΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΟΠΕΡ ΕΠΕΙΔΗ ΓΕΓΟΝΕΝ, ΗΛΙΣΘΗ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΥΑΛΟΥΡΓΟΥ ΠΑΙΣ, ΕΒΡΑΙΟΥ ΤΗΝ ΔΟΞΑΝ. ΟΣ ΤΟΙΣ ΓΟΝΕΥΣΙ ΤΗΝ ΑΙΤΙΑΝ ΤΗΣ ΒΡΑΔΥΤΗΤΟΣ ΠΥΝΘΑΝΟΜΕΝΟΙΣ ΑΝΕΙΠΕ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ, ΚΑΙ ΟΠΕΡ ΑΠΟΦΑΓΩΝ ΣΥΝ ΤΩΝ ΑΛΛΟΙΣ ΠΑΙΣΙΝ ΕΙΗ. Ο ΔΕ ΦΥΣΑΣ ΘΥΜΩΘΕΙΣ ΚΑΙ ΜΗΝΙΣΑΣ, ΕΝ ΤΩΙ ΠΝΙΓΕΙ ΤΩΝ ΑΝΘΡΑΚΩΝ ΕΝΘΑ ΤΗΝ ΥΑΛΟΝ ΕΜΟΡΦΟΥ ΤΟΝ ΠΑΙΔΑ ΚΑΘΙΗΣΙ ΑΝΑΨΑΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΑ ΑΛΛΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΩΕΙ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΓΙΟΣ ΕΝΟΣ ΕΒΡΑΙΟΥ ΥΑΛΟΥΡΓΟΥ. ΟΤΑΝ Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΕΙ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΤΙΜΩΡΕΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΡΙΧΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΤΟΝ ΑΝΑΜΜΕΝΟ ΦΟΥΡΝΟ ΤΟΥ ΥΑΛΟΥΡΓΕΙΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 09 09 0560 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.234,25-28

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0502010600 ΘΑΝΑΤΟΙ/ΚΗΔΕΙΕΣ
4 0802020202 ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΥΛΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000105 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΣΑΒΒΑΤΙΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 08 0527 ΕΩΣ 15 11 0565

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΚΛΕΙΣΘΗΣΑΝ ΔΕ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, ΚΑΙ ΕΘΡΥΛΗΘΗ ΤΟ ΠΑΛΑΤΙΟΝ, ΟΤΙ ΟΥΔΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ ΕΘΕΩΡΕΙ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΔΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΛΓΕΙΣΘΑΙ ΑΥΤΟΝ. ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ ΕΠΙΣΤΕΥΟΝ, ΟΤΙ ΑΠΕΘΑΝΕΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΚΛΕΙΣΑΝ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΟΤΑΝ ΔΙΑΔΟΘΗΚΕ Η ΦΗΜΗ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 12 10 0561 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0000

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.235,26-29

ΘΕΜΑΤΑ 1 0602010000 ΙΣΤΟΡΙΑ/ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
2 0802000000 ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
3 0802050200 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΤΟΥΤΩΙ ΤΩΙ ΕΤΕΙ ΜΗΝΙ ΟΚΤΩΒΡΙΩΙ ΙΒ', ΗΜΕΡΑΙ Δ', ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ι', ΕΣΠΕΡΑΣ ΒΑΘΕΙΑΣ, ΓΕΓΟΝΕΝ ΕΜΠΥΡΙΣΜΟΣ ΜΕΓΑΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ ΕΩΣ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΟΜΦΑΚΕΡΑΣ. ΚΑΙ ΕΚΑΗΣΑΝ ΟΛΑ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΕΩΝΕΣ ΕΩΣ ΤΟΥ ΒΟΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 561 ΠΡΟΣΚΛΗΘΗΚΕ ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΤΙΝΟΥΠΟΛΗ Η ΟΠΟΙΑ ΚΑΤΕΣΤΡΕΨΕ ΠΟΛΛΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΥΛΕΩΝΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0585 ΕΩΣ 31 12 0587 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000106 ΕΥΑΓΡΙΟΣ ΕΚΚΛ.ΙΣΤΟΡΙΑ,BIDEZ-PA ΣΤ.7,225-226

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0402010200 ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0403020400 ΠΑΤΡΙΑΡΧ. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000052 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000078 ΣΥΡΙΑ Ι ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0640

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 001019 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ
ΙΔΙΟΤ. 00092 ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΑΠΟ 01 02 0570 ΕΩΣ 31 12 0593
2 001312 ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΟΜΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00115 ΚΟΜΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΑΠΟ 01 01 0584 ΕΩΣ 31 12 0586
ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΠΟ 01 01 0587 ΕΩΣ 31 10 0588

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΤΗΝ ΕΩΙΑΝ ΑΡΧΗΝ ΔΙΕΠΟΝΤΟΣ, ΕΡΙΔΟΣ ΤΕ ΤΙΝΟΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΑΥΤΩΙ ΤΕ ΚΑΙ ΓΡΗΓΟ-
ΡΙΩΙ,ΤΟ ΠΑΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΣ ΤΗΝ ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΜΟΙΡΑΝ ΑΠΕΚΡΙΘΗ,ΠΡΟΣΕΛΑΒΕ ΔΕ
ΚΑΙ ΕΙ ΤΙ ΔΗΜΩΔΕΣ ΗΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΤΕΧΝΑΣ ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ ΣΥΝΕΠΛΗΡΟΥ. ΕΚΑΣΤΟΙ ΓΑΡ ΒΕΒΛΑΦΘΑΙ
ΤΙ ΕΝΙΣΧΥΡΙΖΟΝΤΟ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΣΤΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ,
ΟΙ ΠΕΡΙΦΑΝΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ
ΠΡΩΤΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΝ ΤΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

```
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ  ΑΠΟ 01 01 0710   ΕΩΣ  10 12 0711   Α/Α  0005

ΠΗΓΗ        01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ             000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR  Σ.44,17-20

ΘΕΜΑΤΑ    1  0401010000  ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
          2  0401010500  ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
          3  0802020407  ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΤΡΑΤΟ
          4  0302010000  ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
          5  0802010100  ΕΜΦΥΛΙΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

ΤΟΠΟΙ    1  1000000115  ΧΕΡΣΩΝ
                        ΑΝΙΩΝ 0000000045 ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ        ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 17 07 1204
         2  1000000001  ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
                        ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ                    ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ  1  000355      ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΡΙΝΟΤΜΗΤΟΣ
                                ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ                ΑΠΟ 01 06 0705 ΕΩΣ 12 11 0711
```

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΙΔΟΤΑΣ ΕΚ ΤΕ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ, ΕΤΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΩΝ ΤΕ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ ΒΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΔΗΜΟΥ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΕΡΣΩΝΑΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000211	ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR	Σ.377
2	14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ	000019	BURY LATER ROMAN EMPIRE	Σ.364
3	17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ	000066	HEAD JUSTINIAN II OF BYZANTIUM	Σ.143

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0711 ΕΩΣ 10 12 0711 Α/Α 0005

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.377,16-29

ΘΕΜΑΤΑ 1 0401010000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
2 0401010500 ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
3 0301010000 ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΝΑΥΠΗΓΗΣΕΙΣ
4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
2 1000000115 ΧΕΡΣΩΝ
ΑΝΙΩΝ 0000000045 ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 17 07 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000355 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΡΙΝΟΤΜΗΤΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 06 0705 ΕΩΣ 12 11 0711

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΠΑΣΑΝ ΝΑΥΝ ΔΡΟΜΩΝΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΤΡΙΗΡΩΝ ΚΑΙ ΣΚΑΦΩΝ ΜΥΡΙΑΓΩΓΩΝ ΚΑΙ ΑΛΙΑΔΩΝ ΚΑΙ ΕΩΣ ΧΕΛΑΝΔΙΩΝ, ΑΠΟ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΩΝ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΣ ΟΦΦΙΚΙΟΥ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΤΑ ΠΛΟΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ΝΑΥΠΗΓΟΥΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ	000272	ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985	Σ.156-158
2	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000210	ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR	Σ.44
3	14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ	000019	BURY LATER ROMAN EMPIRE	Σ.364
4	17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ	000066	HEAD JUSTINIAN II OF BYZANTIUM	Σ.143
5	20 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ	000315	KAZDAN-CICUROV VO 1976	Σ.120-137

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.449,30-32

ΘΕΜΑΤΑ
1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
3 0602000000 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
4 0802020100 ΔΥΝΑΣΤΙΚΑ
5 0802020105 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΔΟΧΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ
1 000045 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 08 09 0780
2 000307 ΛΕΩΝ Δ ΧΑΖΑΡΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 24 09 0775 ΕΩΣ 08 09 0780

Χ Ω Ρ Ι Ο

(ΚΑΙ ΩΜΟΣΕ ΠΑΣ Ο ΛΑΟΣ) ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ, ΤΟΥ ΜΗ ΔΕΞΑΣΘΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ ΕΚΤΟΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΠΕΡΜΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΘΩΣ ΩΜΟΣΑΝ ΙΔΙΟΧΕΙΡΑ ΑΥΤΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΙ ΟΡΚΙΖΟΝΤΑΙ ΝΑ ΜΗ ΔΕΧΤΟΥΝ ΑΛΛΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΙΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000056 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ Σ.131

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 10 0880 ΕΩΣ 31 12 0881 Α/Α 0000

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 319

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
3 0701000000 ΚΟΣΜΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
4 0702010000 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
5 0702030000 ΜΩΣΑΙΚΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
2 2000000012 ΝΕΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΑΝΙΩΝ 2000000080 ΠΑΛΑΤΙΟΝ ΙΕΡΟΝ ΑΠΟ 01 01 0876 ΕΩΣ 31 12 0913

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000055 ΔΑΝΗΛΙΣ ΕΥΓΕΝΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 31 12 0891

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΤΑ ΔΕ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟΝ ΕΚΕΙΝΟΝ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΚΑΛΛΗΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΠΤΟΣ ΩΙΚΟΔΟΜΕΙΤΟ ΟΝ ΝΕΑΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΛΕΓΕΙΝ ΕΙΩΘΑΜΕΝ,ΟΣ ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗ-ΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΚΑΙ ΗΛΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΣΒΙΤΟΥ ΗΓΕΙΡΕΤΟ. ΛΑΒΟΥΣΑ ΔΕ ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΝ ΤΟΥΤΟΥ ΧΩΡΗΜΑΤΟΣ Η ΓΥΝΗ ΕΙΡΓΑΣΑΤΟ ΚΑΙ ΑΠΕΣΤΕΙΛΕ ΝΑΚΟ-ΤΑΠΗΤΑΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ,..ΥΦ' ΩΝ ΑΠΑΝ ΤΟ ΕΔΑΦΟΣ,ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΝΤΙΜΩΝ ΛΙΘΩΝ,ΨΗΦΙΔΩΝ ΔΙΚΗΝ ΕΝΗΡΜΟΣΜΕΝΩΝ,ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΟΥΣ ΣΥΝΤΕΘΕΙΜΕΝΩΝ,ΠΟΙΚΙΛΙΑΝ ΚΑΙ ΚΑΛΛΟΣ ΤΑΩΝΩΝ ΜΙΜΟΥΜΕΝΟΝ, ΚΑΛΥΠΤΕΣΘΑΙ ΕΜΕΛΛΕ,ΘΑΥΜΑΤΟΣ ΑΞΙΟΥΣ ΜΕΓΕΘΕΙ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟΤΗΤΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΔΩΡΕΕΣ ΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛΙΔΑΣ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ,ΠΟΥ ΕΚΤΙΣΕ Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ 000001 VOGT BASILE Σ 399/158

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 08 1228 ΕΩΣ 31 08 1228 Α/Α 0001

ΠΗΓΗ 02 ΕΓΓΡΑΦΑ 000036 MIKLOSICH-MULLER ACTA ET DIPLO T 4,ΑΡ 1,Σ.3

ΘΕΜΑΤΑ 1 0101010100 ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ
2 0101010600 ΛΑΔΙ
3 0102000000 ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ
4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
5 0403010000 ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ/ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9300000004 ΑΒΒΑΔΩΝ ΛΙΒΑΔΙΟΝ
ΑΝΙΩΝ 1000000211 ΣΜΥΡΝΗ ΑΠΟ 01 01 1200 ΕΩΣ 31 12 1300

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΑΝ ΔΕ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΙΟΝ ΤΟ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΟΝ ΤΟ ΧΩΡΑΦΙΟΝ ΤΩΝ ΑΒΒΑΔΩΝ ΔΥΟ ΥΔΡΟΜΥΛΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΜΟΝΑΧΟΙ ΤΗΣ ΛΕΜΒΙΩΤΙΣΣΑΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΟΥΝ ΔΥΟ ΥΔΡΟΜΥΛΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000011 DOLGER REGESTEN 1718

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Ι Δ Ι Ω Τ Ι Κ Ο   Ε Μ Π Ο Ρ Ι Ο

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ   QUERY 02   29/11/88   ΣΕΛΙΣ 1

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ   ΑΠΟ 01 01 0391   ΕΩΣ 31 12 0537   Α/Α 0015

ΠΗΓΗ   01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ   000103 ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ,ΚΤΙΣΜΑΤΑ,HAURY-WIRTH III,3,10,Σ.90

ΘΕΜΑΤΑ	1	0101000000	ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΑΣΧΟΛΙΕΣ
	2	0201020000	ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
	3	0401020200	ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
	4	0502010500	ΓΑΜΟΙ
	5	0901000000	ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΤΟΠΟΙ   1   0000000398   ΧΟΡΖΑΝΗ ΧΩΡΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000134 ΑΡΜΕΝΙΑ 2 ΕΠΑΡΧΙΑ   ΑΠΟ 01 01 0391 ΕΩΣ 31 12 0651

Χ   Ω   Ρ   Ι   Ο

ΩΣΤΕ ΟΙ ΤΑΥΤΗΙ ΩΙΚΗΜΕΝΟΙ, ΡΩΜΑΙΩΝ Η ΠΕΡΣΩΝ ΟΝΤΕΣ ΚΑΤΗΚΟΟΙ, ΟΥΤΕ ΤΙ ΑΠ' ΑΛΛΗΛΩΝ ΔΕΟΣ ΕΧΟΥΣΙΝ, ΟΥΤΕ ΑΛΛΗΛΟΙΣ ΠΗ ΕΣ ΕΠΙΒΟΥΛΗΝ ΕΙΣΙΝ ΥΠΟΠΤΟΙ, ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΓΑΜΟΥΣ ΑΛΛΗΛΟΙΣ ΕΠΙΚΗΔΕΥΟΥΣΙ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΤΗΔΕΙΩΝ ΣΥΜΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΣ ΓΕΩΡΓΙΑΝ ΕΠΙΚΟΙΝΟΥΝΤΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ   (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΣΩΝ ΥΠΗΚΟΩΝ ΣΤΗ ΧΟΡΖΑΝΗ .

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0477 ΕΩΣ 31 12 0562 Α/Α 0031

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000103 ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ,ΚΤΙΣΜΑΤΑ,HAURY-WIRTH IV,9,18,Σ.139-140

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0803020200 ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΛΑΩΝ Β.ΠΡΟΣ Ν.

ΤΟΠΟΙ 1 1000000888 ΡΑΙΔΕΣΤΟΣ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΩΣΤΕ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΕΜΠΟΡΟΙΣ ΔΕΕΙ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΥΠΕΡΟΦΘΕΝ ΕΝ ΟΛΙΓΩΡΙΑΙ ΕΓΕΝΕΤΟ

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗ ΡΑΙΔΕΣΤΟ ΑΦΗΝΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΟΥΣ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0530 ΕΩΣ 31 12 0536 Α/Α 0015

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000142 ΜΑΛΑΛΑΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,ΒΟΝΝΗΣ Σ 437

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0802020402 ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000105 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΣΑΒΒΑΤΙΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 08 0527 ΕΩΣ 15 11 0565

Χ Ω Ρ Ι Ο

Ο ΔΕ ΑΥΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΕΝΕΩΣΕ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΟΥΣ ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΟΛΑΒΟΝΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΘΕΣΠΙΣΘΕΝΤΑΣ, ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΑΣ ΝΕΑΡΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΕΠΕΜΨΕ ΚΑΤΑ ΠΟΛΙΝ,ΩΣΤΕ ΤΟΝ ΑΡΧΟΝΤΑ ΕΝ ΩΙ ΤΗΝ ΑΡΧΗΝ ΕΧΕΙ ΜΗ ΚΤΙΖΕΙΝ ΟΙΚΟΝ Η ΑΓΟΡΑΖΕΙΝ ΚΤΗΜΑ, ΕΙ ΜΗ ΤΙΣ ΣΥΓΓΕΝΗΣ ΑΥΤΟΥ ΥΠΑΡΧΕΙ, ΔΙΑ ΤΟ ΜΗ ΒΙΑΖΕΣΘΑΙ ΤΟΥΣ ΣΥΓΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥΣ Η ΑΝΑΓΚΑΖΕΣΘΑΙ ΤΙΝΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΚΗΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΝ ΕΙΣ ΑΥΤΟΝ ΔΙΑΤΙΘΕΣΘΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣΤΕ ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΝΑ ΜΗ ΧΤΙΖΟΥΝ Η ΝΑ ΑΓΟΡΑΖΟΥΝ ΚΤΗΜΑ ΑΝ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΣΥΓΓΕΝΗΣ ΤΟΥΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000087 ARCHI GIUSTINIANO LEGISLATORE

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0540 ΕΩΣ 01 06 0540 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000142 ΜΑΛΑΛΑΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,ΒΟΝΝΗΣ Σ 480

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0402010200 ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
4 0802010201 ΑΜΥΝΤΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000052 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000078 ΣΥΡΙΑ Ι ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0640

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000497 ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΦΛ
ΙΔΙΟΤ. 00032 ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ ΑΠΟ 01 01 0520 ΕΩΣ 31 12 0551
ΙΔΙΟΤ. 00012 MAG.MIL.PRAESENTALIS ΑΠΟ 01 01 0536 ΕΩΣ 31 12 0548

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΜΗΔΕΝ ΩΦΕΛΗΣΑΣ ΕΚΑΘΗΤΟ ΕΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΙ, ΑΓΟΡΑΖΩΝ ΤΟΝ ΑΡΓΥΡΟΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ Β' Η ΤΡΙΩΝ ΤΗΝ ΛΙΤΡΑΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΜΕΝΕΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΑΠΡΑΚΤΟΣ ΑΓΟΡΑΖΟΝΤΑΣ ΑΣΗΜΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000101	ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ,ΠΟΛΕΜΟΙ,HAURY-WIRTH	Β 11 1,14,29
2	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000106	ΕΥΑΓΡΙΟΣ ΕΚΚΛ.ΙΣΤΟΡΙΑ,BIDEZ-PA	Δ 25
3	14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ	000002	STEIN HISTOIRE DU BAS EMPIRE	II 489
4	15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ	000009	DOWNEY ANTIOCH	Σ 539

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 11 0640 ΕΩΣ 11 02 0640 Α/Α 0003

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.26,24-26

ΘΕΜΑΤΑ 1 0403020300 ΠΑΤΡΙΑΡΧ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ
2 0803030500 ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
3 0202000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
5 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000082 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000115 ΑΙΓΥΠΤΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0642

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000044 ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ Ο ΛΙΒΥΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 05 10 0610 ΕΩΣ 11 02 0641
2 002661 ΚΥΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ
ΙΔΙΟΤ. 00088 ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΑΠΟ 01 06 0630 ΕΩΣ 31 01 0644

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΛΛΟΥΣ ΤΕ ΤΑΥΤΑ ΕΠΗΙΤΙΑΤΟ ΠΡΑΞΑΝΤΑΣ, ΚΑΙ ΑΥΤΟΝ ΜΑΤΗΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥΤΩΝ ΕΓΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ ΙΣΧΥΡΙΖΕΤΟ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΚΥΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΤΗΓΟΡΕΙ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ , ΚΑΙ ΑΛΛΟΥΣ ΠΟΥ ΠΡΟΔΩΣΑΝ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000091 ΣΤΡΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟ Ζ' ΑΙΩΝΑ Γ',Σ.112

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0767 ΕΩΣ 31 12 0767 Α/Α 0032

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.443,18-19

ΘΕΜΑΤΑ 1 0200000000 ΕΜΠΟΡΙΟ
2 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
5 0401010300 ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000780 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΟΠΡΩΝΥΜΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 19 06 0740 ΕΩΣ 23 09 0775

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΠΟΙΗΣΕ ΔΕ ΕΥΘΥΝΗΣΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΕΝ ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ ΤΩΙ ΧΡΟΝΩΙ ΤΟΥΤΩΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΤΑ ΠΡΟΙΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΠΙΟ ΦΘΗΝΑ ΤΟ ΧΡΟΝΟ ΑΥΤΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.76
2 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000272 ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985 Σ.180

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0767 ΕΩΣ 31 12 0767 Α/Α 0034

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ.443,20-22

ΘΕΜΑΤΑ 1 0100000000 ΑΓΡΟΤΙΚΑ
2 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
5 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9999999900 ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΡΟΣΔΙΟ
ΑΝΙΩΝ 9999999990 ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΟ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000780 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΟΠΡΩΝΥΜΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 19 06 0740 ΕΩΣ 23 09 0775

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣ ΕΓΥΜΝΩΣΕΝ, ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ ΑΠΑΙΤΗΣΙΝ ΗΝΑΓΚΑΖΟΝΤΟ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΧΟΡΗΓΙΑΣ ΕΥΩΝΩΣ ΠΙΠΡΑΣΚΕΙΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΓΕΩΡΓΟΙ ΠΩΛΟΥΝ ΣΕ ΧΑΜΗΛΕΣ ΤΙΜΕΣ ΤΑ ΠΡΟΙΟΝΤΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΘΟΥΝ ΣΤΙΣ ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.76
2 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000272 ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985 Σ.179-180

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.449,30-32

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
3 0602000000 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
4 0802020100 ΔΥΝΑΣΤΙΚΑ
5 0802020105 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΔΟΧΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000045 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 08 09 0780
2 000307 ΛΕΩΝ Δ ΧΑΖΑΡΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 24 09 0775 ΕΩΣ 08 09 0780

Χ Ω Ρ Ι Ο

(ΚΑΙ ΩΜΟΣΕ ΠΑΣ Ο ΛΑΟΣ) ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ, ΤΟΥ ΜΗ ΔΕΞΑΣΘΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ ΕΚΤΟΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΠΕΡΜΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΘΩΣ ΩΜΟΣΑΝ ΙΔΙΟΧΕΙΡΑ ΑΥΤΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΙ ΟΡΚΙΖΟΝΤΑΙ ΝΑ ΜΗ ΔΕΧΤΟΥΝ ΑΛΛΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΙΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000056 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ Σ.131

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0810 ΕΩΣ 26 07 0811 Α/Α 0007

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.487,30-488,6

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
3 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
4 0802020406 ΠΟΙΝΕΣ/ΚΟΛΑΣΜΟΙ
5 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
2 6000000016 ΦΟΡΟΣ
ΑΝΙΩΝ 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΠΟ 01 01 0695 ΕΩΣ 31 12 0913

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000321 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 11 0802 ΕΩΣ 26 07 0811

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΞΙΟΝ ΔΕ ΤΙ ΚΑΙ ΗΔΥΣΜΑΤΟΣ Η ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΕΝΕΚΑ ΜΝΗΣΘΗΝΑΙ ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ.ΚΗΡΟΥΛ-ΛΑΡΙΟΣ ΤΙΣ ΗΝ ΕΝ ΤΩΙ ΦΟΡΩΙ ΕΚ ΠΟΝΩΝ ΙΔΙΩΝ ΑΝΕΝΔΕΗΣ.ΤΟΥΤΟΝ ΜΕΤΑΣΤΕΙΛΑΜΕΝΟΣ Ο ΠΑΜΦΑΓΟΣ ΦΗΣΙΝ, ''ΘΕΣ ΤΗΝ ΧΕΙΡΑΝ ΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΜΟΥ, ΚΑΙ ΟΜΟΣΟΝ ΜΟΙ ΤΟ ΠΟΣΟΣ ΣΟΙ ΧΡΥΣΟΣ ΕΣΤΙΝ,'' Ο ΔΕ......ΚΑΙ ΛΙΤΡΑΣ Ρ' ΕΞΕΙΠΕΙΝ ΕΧΕΙΝ. ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΩΡΑΝ ΠΡΟΣΕΤΑΞΕΝ ΕΝΕΧΘΗΝΑΙ ΦΗΣΑΣ. ''ΣΥ ΤΙ ΧΡΕΙΑΝ ΕΧΕΙΣ ΠΕΡΙΣΠΑΣΜΟΥ, ΣΥΝΑΡΙΣΤΗΣΟΝ ΜΟΙ, ΚΑΙ ΑΡΟΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ Ρ' ΚΑΙ ΠΟΡΕΥΟΥ ΑΡΚΟΥΜΕΝΟΣ.''

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΟΙΚΕΙΟΠΘΙΕΙΤΑΙ ΕΝΑ ΜΕΓΛΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΚΑΠΟΙΟΥ ΚΗΡΟΥΛΛΑΡΙΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000399 ΖΩΝΑΡΑΣ DINDORF III,Σ.371-372

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 09 0810 ΕΩΣ 26 07 0811 Α/Α 0001

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ,DE BOOR Σ.488,9-10

ΘΕΜΑΤΑ 1 0101010000 ΓΕΩΡΓΙΑ
2 0101020000 ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ
3 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
5 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9999999900 ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΡΟΣΔΙΟ
ΑΝΙΩΝ 9999999990 ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΟ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000321 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 11 0802 ΕΩΣ 26 07 0811

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΠΟΨΙΑΣ ΑΘΕΟΥΣ ΕΠ' ΑΓΟΡΑΣΜΟΙΣ ΠΑΝΤΟΙΩΝ ΑΛΟΓΩΝ ΒΟΣΚΗΜΑΤΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΚΑΡΠΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΙΕΣ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΕ ΕΙΔΟΥΣ ΚΑΡΠΩΝ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000027 BURY ERE Σ.218

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN Σ 50-51

ΘΕΜΑΤΑ
1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0401010100 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
4 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000071 ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΥΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΙΘ' ΙΝΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΔΙΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΑΤΗΣ ΓΙΝΟΙΤΟ ΤΩΝ ΩΝΙΩΝ.ΗΡΩΤΑ ΓΟΥΝ ΠΕ-ΡΙ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΙΠΡΑΣΚΟΜΕΝΩΝ, ΠΟΣΟΥ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΓΙΝΟΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ. ΗΡΩΤΑ ΔΕ ΟΥ ΠΑΡΕΡΓΩΣ, ΟΥΔΕ ΕΝΙ ΕΙΔΕΙ, ΑΛΛ' ΕΠΙ ΤΕ ΤΟΙΣ ΒΡΩΤΟΙΣ ΕΙΔΕΣΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΠΟΤΟΙΣ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΕΙΣ ΘΑΛΨΙΝ ΚΑΙ ΑΜΦΙΑΣΙΝ ΕΠΙΤΗΔΕΙΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΣΙΝ ΑΠΛΩΣ ΤΟΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΙΣ

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΑΓΟΡΑΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 87

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 21 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842 Α/Α 0060

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ.87-88

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
2 0401010100 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000071 ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΥΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΔΕ ΙΝΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΔΙΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΑΤΗΣ ΓΙΝΟΙΤΟ ΤΩΝ ΩΝΙΩΝ. ΟΘΕΝ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΙΠΡΑΣΚΟΜΕΝΩΝ ΟΣΟΥ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΗΡΩΤΑ, ΟΥΚ ΕΝ ΠΑΡΕΡΓΩΙ ΤΟΥΤΟ ΠΟΙΩΝ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΛΙΑΝ ΕΝΕΡΓΩΣ ΤΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΟΝΩΣ,.....ΠΟΛΛΗΝ ΕΝΔΕΙΚΝΥΜΕΝΟΝ ΣΠΟΥΔΗΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΤΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΝ ΝΥΝ ΜΕΝ ΕΝ ΚΡΙΤΗΡΙΟΙΣ, ΝΥΝ ΔΕ, ΩΣ ΕΙ- ΡΗΤΑΙ, ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΠΡΟΟΔΟΥΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΕΛΕΓΧΕΙ ΤΙΣ ΤΙΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN Σ.50-51

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 01 01 0856 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 228

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000004 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΘΕΜΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ 01 01 0750 ΕΩΣ 01 01 1081

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000001 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ
ΙΔΙΟΤ. 00005 ΒΟΣΚΟΣ ΑΠΟ 01 01 0813 ΕΩΣ 31 12 0845
ΙΔΙΟΤ. 00004 ΣΤΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 01 0846 ΕΩΣ 31 12 0856

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΠΟ ΔΕ ΤΩΝ ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΑΥΤΩΙ ΠΡΟΣΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΟΔΟΝ ΕΞΩΝΗΣΑΤΟ ΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ ΜΕΓΑΛΑ, ΚΑΙ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ ΕΠ' ΕΥΠΟΡΙΑΣ ΑΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΗΚΟΝΤΑΣ ΙΚΑΝΗΣ, ΚΑΙ ΓΕΓΟΝΕ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΣ, ΩΣΠΕΡ ΤΑΙΣ ΑΡΕΤΑΙΣ, ΟΥΤΩ ΔΗ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΚΤΗΜΑΣΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΧΡΗΜΑΣΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕ ΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΑΝΗΛΙΔΑΣ ΑΓΟΡΑΖΕΙ ΚΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000361	ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN	Σ 123
2	17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ	000001	VOGT BASILE	Σ 28

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 01 01 0856 Α/Α 0045

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN Σ.123

ΘΕΜΑΤΑ
1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0502010000 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ
4 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
5 0503010000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ/ΕΝΤΑΞΕΙΣ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000004 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΘΕΜΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ 01 01 0750 ΕΩΣ 01 01 1081

ΠΡΟΣΩΠΑ
1 000001 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ
ΙΔΙΟΤ. 00005 ΒΟΣΚΟΣ ΑΠΟ 01 01 0813 ΕΩΣ 31 12 0845
ΙΔΙΟΤ. 00004 ΣΤΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 01 0846 ΕΩΣ 31 12 0856
2 000055 ΔΑΝΗΛΙΣ ΕΥΓΕΝΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 31 12 0891

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΠΟ ΔΕ ΤΩΝ ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΑΥΤΩΙ ΠΡΟΣΓΕΝΟΜΕΝΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΕΞΩΝΗΣΑΜΕΝΟΣ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΙ
ΚΤΗΣΕΙΣ ΙΚΑΝΑΣ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ ΕΠΙ ΕΥΠΟΡΙΑΣ ΑΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΗΚΟΝΤΑΣ ΔΑΨΙΛΟΥΣ,

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕ ΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΑΝΗΛΙΔΑΣ ΑΓΟΡΑΖΕΙ ΚΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 228
2 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000027 BURY ERE Σ 167

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 12 0893 ΕΩΣ 31 03 0894 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN Σ.175

ΘΕΜΑΤΑ	1	0201010000	ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ	
	2	0201020000	ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ	
	3	0202000000	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ	
	4	0401000000	ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	
	5	0802020203	ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΑΥΛΙΚΩΝ	
ΤΟΠΟΙ	1	0000000024	ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	
			ΑΝΙΩΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ	ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 31 12 0971
	2	1000000001	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ	
			ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ	ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
	3	1000000077	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	
			ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ	ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204
ΠΡΟΣΩΠΑ	1	001825	ΖΑΟΥΤΖΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ	
			ΙΔΙΟΤ. 00032 ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ	ΑΠΟ 01 01 0885 ΕΩΣ 30 11 0899
			ΙΔΙΟΤ. 00426 ΒΑΣΙΛΕΟΠΑΤΩΡ	ΑΠΟ 01 08 0891 ΕΩΣ 31 07 0899
	2	001882	ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΔΟΥΛΟΣ ΖΑΟΥΤΖΗ ΣΤΥΛ.	
			ΙΔΙΟΤ. 00754 ΔΟΥΛΟΣ	ΑΠΟ 01 01 0893 ΕΩΣ 01 06 0899

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΟΥΤΟΣ ΣΥΜΦΙΛΙΩΘΕΙΣ ΑΝΔΡΑΣΙΝ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΚΕΡΔΕΣΙ, ΒΟΥΛΟΜΕΝΟΣ ΚΕΡΔΑΙΝΕΙΝ ΑΥΤΟΥΣ, ΤΗΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΖΑΟΥΤΖΑΝ ΧΡΗΣΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΡΗΣΙΑΙ ΤΑΣ ΕΚ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΜΕΤΕΣΤΗΣΕΝ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΙ, ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΙΡΗΜΕΝΟΥΣ ΕΜΠΟΡΟΥΣ ΤΕΛΩΝΑΣ ΕΚΕΙ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ,

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ, ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΜΕ ΤΗ ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΖΑΟΥΤΖΗ, ΜΟΥΣΙΚΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000301	ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ	Σ.357
2	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000308	ΣΥΝΕΧ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΒΟΝΝΗΣ	Σ.853
3	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000315	ΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ ΒΟΝΝΗΣ	Σ.266
4	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000321	ΨΕΥΔΟΣΥΜΕΩΝ ΒΟΝΝΗΣ	Σ.702
5	01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	[illegible]	[illegible]	[illegible]

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 12 0893 ΕΩΣ 31 12 0893 Α/Α 0003

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ,THURN Σ.176

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0202000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
4 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΟΙΤΙΝΕΣ ΚΑΚΩΣ ΔΙΕΤΙΘΕΣΑΝ ΤΟΥΣ ΤΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΜΕΤΙΟΝΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΥΣ, ΒΑΡΕΑ ΕΙΣΠΡΑΤΤΟΜΕΝΟΙ ΤΕΛΩΝΗΜΑΤΑ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΠΙΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΒΑΡΕΙΣ ΔΑΣΜΟΙ ΣΤΟΥΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΥΣ ΕΜΠΟΡΟΥΣ, ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΜΕΤΑΦΕΡΘΕΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000301	ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 357
2	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000308	ΣΥΝΕΧ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 853
3	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000315	ΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 266
4	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000321	ΨΕΥΔΟΣΥΜΕΩΝ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 702
5	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000324	ΣΥΝΕΧ.ΓΕΩΡΓ.ΜΟΝΑΧΟΥ ISTRIN	Σ 27
6	01	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000325	ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΕΛΙΤΗΝΟΣ TAFEL	Σ 186
7	16	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ	000034	ΚΟΛΙΑΣ ΑΡΧΕΙΟΝ ΘΡΛΘ 7 1940-41	Σ 341 ΚΕ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0007

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ DAI MORAVCSIK 46,43-45,Σ.216

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0401020000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
4 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
5 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000145 ΙΒΗΡΙΑ ΚΑΥΚΑΣΟΥ
ΑΝΙΩΝ 0000000129 ΚΑΥΚΑΣΟΣ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453
2 1000000199 ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ
ΑΝΙΩΝ 0000000231 ΧΑΛΔΙΑΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0850 ΕΩΣ 31 12 1204
3 7000000162 ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ
ΑΝΙΩΝ 0000000038 ΑΡΜΕΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ ΤΗΣ ΤΕ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΒΗΡΙΑΣ......ΕΚΕΙΣΕ ΑΦΙΚΝΟΥΝΤΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΒΗΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0008

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ DAI MORAVCSIK 46,43-45,Σ.216

ΘΕΜΑΤΑ
1 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
2 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
5 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ
1 0000000316 ΑΒΑΣΓΙΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000129 ΚΑΥΚΑΣΟΣ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 1205
2 7000000162 ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ
ΑΝΙΩΝ 0000000038 ΑΡΜΕΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ .... ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΒΑΣΓΙΑΣ ..... ΕΚΕΙΣΕ ΑΦΙΚΝΟΥΝΤΑΙ,

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΒΑΣΓΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙ/ΚΑΡΑΒΑΝΙΑ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ DAI MORAVCSIK 46,45-46,Σ.216

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
4 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ 1 7000000162 ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ
ΑΝΙΩΝ 0000000038 ΑΡΜΕΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΕΧΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΚΟΜΜΕΡΚΙΟΝ ΕΚ ΤΩΝ ΤΟΙΟΥΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΩΝ ΑΠΕΙΡΟΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙ ΕΧΕΙ ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΚΕΡΔΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 09 1183 ΕΩΣ 12 09 1185 Α/Α 0021

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 54,10-15

ΘΕΜΑΤΑ	1	0802020400	ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ	
	2	0504000000	ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	
	3	0802050000	ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ	
	4	0201020000	ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ	
ΤΟΠΟΙ	1	1000000001	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ	
			ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ	ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
ΠΡΟΣΩΠΑ	1	000622	ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Α' ΚΟΜΝΗΝΟΣ	
			ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 01 02 1118 ΕΩΣ 19 09 1185
			ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ	ΑΠΟ 01 09 1183 ΕΩΣ 12 09 1185
	2	001141	ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ	
			ΙΔΙΟΤ. 00381 ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΩΡ	ΑΠΟ 01 01 1181 ΕΩΣ 31 12 1185
	3	003829	ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Α'	
			ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 01 08 1159 ΕΩΣ 30 11 1185
			ΙΔΙΟΤ. 00040 ΣΥΓΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 02 08 1159 ΕΩΣ 30 11 1185
			ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ	ΑΠΟ 30 11 1183 ΕΩΣ 30 11 1185
			ΙΔΙΟΤ. 00222 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΑΡΧΗΓΟΣ	ΑΠΟ 01 08 1185 ΕΩΣ 30 09 1185

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΚΟΜΠΑΖΕΙ ΜΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥΣ, ΕΙΠΕΙΝ ΚΑΤ' ΕΚΕΙΝΟΝ ΚΑΙ ΜΑΓΓΙΠΑΣ ΚΑΙ ΜΥΡΩΝ ΕΨΗΤΑΣ ΜΕΛΛΕΙΝ ΑΦΗΣΕΙΝ ΠΕΡΙΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΤΟΙΟΥΣΔΕ ΤΙΝΑΣ, ΩΝ ΑΥΤΟΙ ΑΡΞΟΝΤΕΣ ΥΣΤΕΡΟΝ ΕΙΚΗΙ ΑΡΤΙ ΔΕΙΛΑΙΝΟΝΤΑΙ, ΜΕΓΑΛΑ ΣΕΜΝΥΝΩΝ ΕΚΕΙΝΟΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΤΟΙΣ ΠΑΙΣΙΝ, ΕΙ ΟΥΤΩ ΜΙΚΡΟΒΑΣΙΛΕΙΣ ΑΠΟΒΗΣΟΝΤΑΙ, ΟΜΟΙΟΝ ΩΣ ΕΙ ΚΑΙ ΓΙΓΑΝΤΩΝ ΑΠΟΣΤΕΡΩΝ ΕΘΕΛΟΙ ΠΑΡΑΜΥ-ΘΕΙΣΘΑΙ ΟΙΣ ΠΥΓΜΑΙΩΝ ΑΡΞΕΙΝ ΑΥΤΟΥΣ ΥΠΟΣΧΟΙΤΟ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η).

ΑΠΕΙΛΕΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΤΙ ΘΑ ΤΟΥΣ ΑΦΗΣΕΙ ΝΑ ΚΥΒΕΡΝΟΥΝ ΜΟΝΟ ΚΡΕΟΠΩΛΕΣ,ΦΟΥΡΝΑΡΗΔΕΣ ΚΑΙ ΑΡΩΜΑΤΟΠΩΛΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0146

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148,1-3

ΘΕΜΑΤΑ	1	0802000000	ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
	2	0802050200	ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
	3	0802050000	ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
	4	0504000000	ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
	5	0201020000	ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΤΟΙΣ ΓΟΥΝ ΚΑΤ' ΕΜΠΟΡΙΑΝ ΠΑΡΑΤΕΤΥΧΗΚΟΣΙ ΚΑΙ ΕΙΤΕ ΙΣΧΝΟΤΕΡΟΝ Η ΠΡΟΣ ΠΑΧΟΣ ΔΥΝΑ-ΜΕΝΟΙΣ ΚΤΑΣΘΑΙ ΤΑ ΕΜΠΟΛΩΜΕΝΑ ΒΡΑΧΥ ΤΙ ΛΑΜΒΑΝΟΝΤΕΣ ΚΑΤΗΛΛΑΤΤΟΝ ΤΑ ΤΩΙ ΒΙΩΙ ΤΙ-ΜΙΑ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΠΟΥΛΑΓΑΝ ΤΑ ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΥ ΕΒΡΙΣΚΑΝ, ΑΛΛΟΤΕ ΦΘΗΝΟΤΕΡΑ, ΑΛΛΟΤΕ ΠΙΟ ΑΚΡΙΒΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0147

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148,3-4

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802050000 ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΕΣΤΙ ΜΑΘΕΙΝ ΩΣ ΔΙΠΛΟΥΣ ΜΕΝ Ο ΧΡΥΣΟΣ, Ο ΔΕ ΑΡΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΠΟΛΛΑΠΛΟΥΝ ΠΟΝΗ-
ΡΟΙΣ ΕΙΣ ΑΛΛΑΓΜΑ ΧΑΛΚΕΙΟΙΣ ΠΡΟΙΕΤΟ,

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΕΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΙΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0148

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148,4-9

ΘΕΜΑΤΑ 1 0102020200 ΕΙΣΑΓΜΕΝΕΣ ΠΡΟΟΔΟΙ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0301020200 ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΠΟΛΥΤΙΜΑ
4 0600000000 ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΒΙΒΛΟΙ ΔΕ, ΑΣ ΑΠΟΛΩΛΕΚΩΣ ΤΙΣ ΔΑΚΝΟΙΤΟ ΑΝ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΔΙΑ ΒΙΟΥ, ΚΑΙ ΦΑΡΕΑ, ΟΙΣ ΠΡΟ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΦΙΛΗΔΟΥΣΙΝ ΟΙ ΣΗΡΕΣ, ΚΑΙ ΛΟΙΠΑ ΕΡΓΑ ΙΣΤΟΥ, ΟΙΣ ΑΡΑΧΝΩΝ ΜΙΤΟΣ ΕΡΙΣΕΙΕΝ ΑΝ,ΚΑΙ ΟΣΑ ΔΕ ΡΙΖΑΝ ΓΕΝΕΣΕΩΣ ΦΕΡΟΥΣΙ ΣΚΩΛΗΚΑ ΕΡΓΑΤΗΝ ΤΡΥΦΕΡΟΥ ΜΗΡΥΜΑΤΟΣ, ΟΥΔ' ΑΥΤΑ ΕΦΟΛΚΑ ΗΣΑΝ ΤΟΙΣ ΜΗΔΕΝ ΕΙΔΟΣΙ ΚΑΛΟΝ, ΑΛΛΑ ΠΑΡΕΡΡΙΠΤΟΥΝΤΟ ΕΙΚΑΙΟΥ ΤΙΜΗΜΑ-ΤΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΞΩΤΑ ΠΟΥΛΙΟΝΤΟΥΣΑΝ ΣΕ ΕΥΤΕΛΕΣΤΑΤΕΣ ΤΙΜΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0163

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 150,23-27

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802000000 ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
2 0802050000 ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
3 0802050200 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΛΛ' ΕΝΤΑΥΘΑ ΠΑΡΕΚΒΕΒΗΚΟΤΕΣ ΚΑΘ' ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΝΑΓΚΗΝ,ΑΝΑΔΡΑΜΟΥΜΕΘΑ ΠΡΟΣ ΜΙΚΡΟΝ ΑΥΘΙΣ ΕΚΦΗΝΑΙ ΤΟ ΚΑΙ ΠΤΩΧΙΚΟΝ ΚΑΙ ΥΠΟΠΑΧΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟΥ ΔΙΚΗΝ ΠΑΡΑΣΥΡΑΝΤΩΝ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ. ΟΙ ΤΑ ΜΕΝ ΤΙΜΙΑ ΕΥΗΘΩΣ ΚΑΙ ΩΣ ΟΙΑ ΒΡΕΦΙΚΩΣ ΑΠΕΔΙΔΟΝΤΟ ΟΥ ΑΝ ΤΙΣ ΑΥΤΟΙΣ ΧΕΙΡΙΣΕΙΕ, ΤΩΝ ΔΕ ΛΟΙΠΩΝ ΟΥΔΕΝ Η ΒΡΑΧΥ ΤΙ ΠΑΝΤΕΛΩΣ ΑΝΘΙΣΤΩΝ ΤΙΜΗΜΑ, ΚΑΙ ΜΑΛΙΣΤΑ ΤΩΝ ΟΣΑ ΕΞΟΠΛΙΖΕΙ ΧΕΙΡΟΜΑΧΑΝ ΠΛΗΘΥΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΣΤΕΡΟΥΣΑΝ ΤΟΥΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΤΟΥΣ, ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΥΛΟΥΣΑΝ ΣΕ ΤΙΜΕΣ ΔΥΣΑΝΑΛΟΓΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΞΙΑ ΤΟΥΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0164

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 150,28-30

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΛΛ' ΕΙΧΟΝ ΑΥΤΑ ΕΙΣ ΧΥΜΑ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΑ ΑΙ ΛΕΩΦΟΡΟΙ, ΤΑ ΕΛΑΙΩΔΗ ΕΥΩΔΗ, ΤΑ ΣΤΑΚΤΑ ΕΥΟΔΜΑ, ΤΑ ΞΗΡΑ, ΤΑ ΚΑΤΑ ΝΟΣΩΝ, ΤΑ ΠΡΟΣ ΤΡΥΦΗΝ , ΤΑ ΠΡΟΣ ΒΑΦΗΝ, ΤΑΛΛΑ ΟΙΣ ΔΙΟΙΚΟΝΟΜΕΙΤΑΙ ΒΙΟΣ ΚΑΘΑΡΕΙΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΥΠΗΡΧΑΝ ΠΟΛΛΑ ΑΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΑ, ΦΑΡΜΑΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΕΙΔΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0165

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 150,30-152,1

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0504000000 ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΞΥΛΟΝ ΓΟΥΝ ΕΥΟΔΜΟΝ ΕΥΡΕΙΝ, ΕΚΠΕΛΕΚΗΜΑ ΤΙ ΑΥΤΟΙΣ ΗΝ ΙΔΕΙΝ,Η ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΣΤΑΦΙΣ ΑΝΘΡΑΚΟΣ ΕΣΒΕΣΜΕΝΟΥ ΤΜΗΜΑ ΕΦΑΝΤΑΖΕΝ ΕΚΕΙΝΟΙΣ, ΤΟ ΡΟΔΕΟΝ ΣΤΑΓΜΑ ΕΙΣ ΥΔΩΡ ΑΧΡΕΙΟΝ ΕΤΑΣΣΕΤΟ, ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΩΔΕ ΠΗ ΠΑΡΕΝΟΟΥΝΤΟ, ΙΝΑ ΜΗ ΔΙΑΣΚΕΥΑΖΩΝ ΕΙΣ ΠΛΕΟΝ ΘΗΡΙΩΔΗ ΑΓΡΟΙΚΙΑΝ ΔΟΚΟΙΗΝ ΑΠΑΝΘΡΩΠΙΖΕΣΘΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΟΙ ΦΑΙΝΟΝΤΑΙ ΑΔΑΕΙΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 20 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ 000355 ROTOLO ΘΕΣΝΙΚΗ 1982 11-18

MICHAEL ANGOLD

THE WEDDING OF DIGENES AKRITES:

Love and Marriage in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries

Even if we accept the dictum that in its literature every society contemplates its own self-image, there are still great dangers in using literature as a historical source.[1] It is not the function of literature to provide an exact and accurate historical record. At the very least, it is helpful to know when a work of literature was composed and who the author was. In the case of the Romance of Digenes Akrites the date is problematical and the author unknown. The best that can be said is that by the turn of the eleventh century there seems to have existed a literary version not that dissimilar from the Grottaferrata version of the poem. The material out of which the poem was fashioned comes from an earlier period. It consists mostly of tales and legends circulating in Byzantine Asia Minor in the ninth and tenth centuries. If the poem retains something of the spirit of this period, it is more likely to reflect the conditions and expectations of Constantinopolitan court society at a time when the house of Comnenus and its aristocratic allies were taking control. The decoration of Digenes's palace comes close to that which might have been found in one of their great houses in Constantinople. Nostalgia for their Anatolian homeland now lost to the Turks would explain its setting by the waters of the Euphrates. So would the granting of a chrysobull by which the emperor appointed Digenes to the rank of patrician and to the overlordship of the frontiers. This grant

1. I think that my debt to G. Duby, *Medieval Marriage*, Baltimore 1978, G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Paris 1981, and J. Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983, will be very obvious.

does not conform to the protocol of the Comnenian court, but it is a reasonably accurate recollection of what once had been the case along Byzantium's eastern frontier.[2] One has only to think of the grant of the border theme of Lykandos made to Melias by the Emperor Leo VI.[3]

In works of imaginative literature incidental detail is often accurate or nearly so. This seems to be the case with the Romance of Digenes Akrites. The account of Digenes's wedding contains some strictly accurate information: the drawing up of contracts in which the dowry was set out, for example.[4] The processions and festivities accompanying aristocratic weddings at Byzantium were grand and often rowdy affairs,[5] so that the pomp and extravagance of Digenes's wedding seem scarcely exaggerated. They helped nevertheless to underline the importance of the episode. Digenes's wedding is appropriately enough the fulcrum around which the poem turns, for marriage represents one of the turning points in any life: the transition from youth to adulthood. Such an event lends itself to exaggeration and overdramatization, but it was also necessary for the poet to narrate the details of the wedding in a way that conformed by and large to the conventions of the time. Otherwise, he would not carry conviction.

The story of Digenes's wedding can be summarized as follows:

---

2. I have been guided on the problems presented by the poem of Digenes Akrites by St. Kyriakides, 'Forschungsbericht zum Akritas-Epos', *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Munich 1958, no. II, 2; H. G. Beck, 'Formprobleme des Akritas-Epos' in *Ideen und Realitäten in Byzanz*, London 1972, no. XVIII; H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Munich 1972, pp. 63-97; G. Huxley, 'Antecedents and context of Digenes Akrites', *GRBS* 15 (1974) 317-38; N. Oikonomidès, 'L'epopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles', *TM* 7 (1979) 375-97.

3. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (Dumbarton Oaks Texts I), Washington, D.C. 1967, pp. 238-40.

4. Gro. IV 11.700,893. I have used E. Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* (Wiener byzantinische Studien VIII), Vienna 1971, and J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Oxford 1956. I cite the Grottaferrata version thus: Gro.

5. Ph. Koukoulès, *Vie et civilisation byzantines*, IV, Athens 1951, pp. 103-5 (in Greek).

Digenes hears of the beauty and high birth of Eudocia Doukaina. She is an heiress, the only daughter of a powerful military governor, or *strategos*, from the great aristocratic house of Doukas. Her father has had her confined for safekeeping in a high chamber with only a nurse for company. Digenes stops by, while out hunting, out of sheer curiosity. The girl sees him and falls in love, bowled over by his looks. This is reciprocated the moment Digenes catches a glimpse of her. He must have her for his wife. He learns that his father has already asked for her hand on his, Digenes's, behalf, but has been refused by her father. He therefore resolves to abduct her. The girl falls in with his plans in a trice. Off they go together. Her father sends a posse in pursuit. Digenes slaughters them all, sparing only the girl's brothers. Her father is impressed by Digenes's prowess and decides that he will make him a worthy son-in-law. He reels off the dowry that comes with his daughter's hand, hoping to tempt Digenes to return home with him. The boy demurs. He claims that he only wants the girl for love's sake, not for her dowry, which he refuses. He takes the girl back with him to his own home, where the marriage is duly celebrated. Contracts are exchanged between the two families. There are elaborate processions and festivities and the newly-married couple are showered with gifts by both families. The wedding festivities are then adjourned to the bride's home, where they are taken up with renewed energy. The couple finally took their leave and set out to establish a new home in the borderlands of Cappadocia.[6]

The first thing that will strike anybody about this account of a Byzantine wedding is the conspicuous absence of church and priests. There is no mention of either; just a single passing reference to the church's blessing on the marriage (*hierologia*).[7] It simply will not do to claim that the Romance of Digenes Akrites was a piece of secular literature, in which the church has no place. The poem is drenched in christian assumptions and values. There is the famous exchange between Digenes's father, an Arab emir, who had converted to christianity, and his own mother over the

6. Gro. IV 11.254-964.
7. Gro. IV 1.723.

relative merits of christianity and Islam,[8] which ends with the emir finally sponsoring his own mother.[9] Bizarre as this is, it has nothing to do with ignorance of christianity. The success that Digenes has in pacifying the frontiers is ascribed to God's will.[10] The long account of his death is replete with conventionally christian sentiment.[11] Christianity is one thing; the church is another. In the courtyard of the palace he built Digenes constructed a church dedicated to St Theodore.[12] There in due course he buried both his father and his mother.[13] Christianity is woven into the account of Digenes's wedding. It is not only that the blessing of God is frequently invoked[14] nor that Digenes swears by Father, Son, and Holy Ghost,[15] or the Saints Theodore.[16] He even goes so far as to disclaim a christian burial should he ever fail his beloved.[17] It is also that it is taken for granted that the wedding is the work of God and has His full approval.[18] The world that Digenes inhabits is not some never-never land culled from Antiquity, but one that is identifiably Byzantine and christian.

Why therefore this failure to heed the role of the church in matrimony? Since the reign of Leo VI (886-912) a church service had been a legal requirement for the validity of a marriage.[19] It was a final recognition that marriage was a sacrament and should therefore be celebrated in church. It is possible that by the time the poem was taking shape a church service was so taken for granted that it could be passed over in silence. It is also possible that the marriage service took place in some chapel

8. Gro. III 11.132-245.
9. Gro. III 11.330-1.
10. Gro. VII 11.210-18.
11. Gro. VIII 11.145-99.
12. Gro. VII 11.104-5.
13. Gro. VII 11.105, 154-5, 192.
14. Gro. IV 11.321, 370, 429, 515, 550, 595, 686, 693, 748, 757, 819.
15. Gro. IV 1.978.
16. Gro. IV 1.477.
17. Gro. IV 1.560.
18. Gro. IV 1.550, 861.
19. *Les novelles de Léon VI le Sage* (ed. Noailles – Dain), Nov. LXXXIX, pp. 295-97.

within the house and was regarded as a private family occasion. The Emperor Leo VI gave official approval to the custom of chaplains celebrating the sacraments in chapels attached to private residences. The emperor did not specify marriage as one of these sacraments. It is rather commemorations of the dead that are envisaged,[20] but it seems more than likely that marriages might be celebrated privately in this way, removing them effectively from the supervision of the church.

Whoever controls the norms of marriage will regulate to some degree family life, which constitutes the core of most societies. But marriage is not just a matter of the imposition of a series of norms. It is also shaped by the needs and traditions of the society and the individual. In Antiquity marriage was looked upon very much as a private affair to be regulated as custom suggested. It was essentially a contract. The christian view of marriage was more exacting. Marriages were made in heaven, as it was easy to deduce from Christ's own words: 'What therefore God hath joined together, let no man put asunder'. Marriage was part of man's spiritual destiny. It was after all 'Better to marry than to burn'. For christians marriage could not simply be a contract, it had also to be a sacrament and consequently of direct concern to the church. There is no denying that there were strong christian influences at work from the time of Constantine's conversion helping to shape marriage law, but the initiative came largely from the Byzantine emperor, culminating in the legislation of Leo VI.[21] From the turn of the tenth century, however, there was a concerted effort on the part of a succession of patriarchs to win control over the development of marriage law. They concentrated on two main areas: the prohibited degrees, widening them still further, and betrothal, trying to assimilate it as far as possible to marriage by applying the same norms.[22] These ecclesiastical concerns find no place in the Romance of Digenes Akrites. Instead the poem reveals that there were other aspects of marriage

---

20. Ibid., Nov. IV, pp. 21-25.

21. See J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Vienna 1864, pp. 137-44.

22. Ibid. pp. 144-45.

that were of considerable interest to its audience and celebrates patterns of marriage that were far removed both from the ideal promoted by the church, and from the norms upheld by the law, civil and canon.

The poem works by dramatizing the situations that a young Byzantine aristocrat might conceivably have to confront. Even the encounter between Digenes and the Amazon Maximo supports such an interpretation, for it provides an episode where the struggle of the sexes as well as sex outside marriage can be presented in a dramatic form. It is about domination and submission and the threat posed to marriage and therefore to the fabric of society by the career woman. Why otherwise should Digenes have tried to ease a heavy conscience by murdering Maximo? His justification was that she was an adulteress![23] Marriage itself was full of perils. There were ogres masquerading as handsome young men lying in wait to carry off your wife.[24] Still more perilous was the making of a marriage: it might make or break a family's fortunes. It was never possible to foresee exactly how things would turn out, nor to legislate for human nature. There would always be the ambitious, the artful, and the engaging; equally there were the weak and the guileless. Even in the middle ages there were the mysteries of love, of sexual attraction and repulsion. Women could never be relied upon to do as their fathers and their families decreed. All this was writ large in the Romance of Digenes Akrites.

The basic dilemma was love. It cut across the plans that a family might have made for its daughters. In the face of parental disapproval the lovers might run away together. This underlined an uncertainty at the very heart of marriage. Was it a contract between two families or did it depend upon the assent freely given of the bride and groom? If it was the latter, then an abduction carried out with the willing cooperation of the bride could scarcely be considered a crime. The law was not very clear. Then there was the question of how an abduction might be legitimized. Did the bride's family just accept a *fait accompli*? This seems to have happened in the case of Digenes, but it put him in an awkward

23. Gro. VI 11.646-845.
24. Gro. VI 11.45-80.

position. At first, he turned down the dowry offered to him, claiming that a love-match required no dowry to seal it.[25] Love was a token of consent and consent was enough. It placed marriage above responsibilities to the family. Anyway, the dowry was tied to Digenes's residence in his father-in-law's household.[26] He preferred to return to his father's house, taking the girl with him.[27] He would eventually set up on his own with his new wife.[28] The poem sets out rather well the choices confronting a bridegroom: to remain with his own family; to become part of his wife's family, or to branch out on his own.

In the first instance, marriage was about status. Perhaps there would have been no need for abduction if Digenes's family was of as distinguished a background as Eudocia's. It is true that on his mother's side he was connected with the great aristocratic lineage of the Doukai, but his father was an adventurer, a Muslim emir, who for love had converted to christianity and had settled on Byzantine soil. Members of the audience would have understood the dilemma. Many of them would possibly have traced their ancestry to some foreigner who had entered Byzantine service. Byzantium attracted talent of all kinds from abroad, but not all foreigners who succeeded at the Byzantine court or in the army would be the founders of aristocratic houses. The essential step was to marry into one of the old families, apart, that is, from becoming orthodox. Digenes's father tried to secure his family's position by obtaining Eudocia's hand for his son, but he had been turned down.[29] A daughter was a status symbol; her dowry reflected her family's place in society. Digenes's family was not good enough, perhaps not rich enough to merit another alliance with the great house of Doukas.

Marriage to an heiress could make the fortunes of a family. Though not of foreign descent, just humble provincial origins, the future imperial dynasty of Angelos owed its rise to power to just

25. Gro. IV 11.743-45.
26. Gro. IV 11.702, 720, 729.
27. Gro. IV 11.751-3.
28. Gro. IV 11.960-1.
29. Gro. IV 11.303-9.

such a marriage. Theodora, the purple-born daughter of the Emperor Alexius I Comnenus, took one look at Constantine Angelos, liked what she saw, and insisted on marriage.[30] The family never looked back. There was, on this occasion, no need for abduction. Parental objections were overcome. But should there be any, then abduction was a recognized response, as enough cases demonstrate. The most detailed comes from the very end of the twelfth century and concerns a rich Epirot widow. After the death of her first husband she returned to her native Epiros, where she was sought after by an *archon* from neighbouring Koloneia. Some kind of marriage took place, but her family alleged abduction. In the end, they seemed to have waived their objections. In just the same way that Digenes would go back to his father-in-law's residence after his marriage for further celebrations, so the new groom accepted an invitation to repair to his brother-in-law's for a family celebration of his wedding. His fate was rather different from that of Digenes. He found himself detained and his bride of seven months arbitrarily married to another by her brother.[31] The case would eventually come before the patriarchal court, where it became clear exactly how uncertain Byzantine law, both civil and canon, was over abduction. It was perhaps the only area of marriage law where there were clear discrepancies between the civil and the canon laws. It was partly that the law found it difficult to distinguish between abduction, rape, and seduction. Byzantine law, both civil and canon, placed great emphasis on the element of consent. In these matters consent can be hard to define. Justinian's Code prescribed the sternest penalties for those involved in abduction. The perpetrator of the crime and his accomplices were to be condemned to death and the confiscation of their property, whether force had been employed or not. What is more, the father of the girl concerned was to be deported, if in any way he condoned the crime; for instance, by allowing a marriage to take place subsequently. This is in direct contrast to Basil of Caesarea's insistence that a virgin who had been raped must marry her seducer. At first sight, such an opinion seems

30. Nicetas Choniates, *Historia* (ed. Van Dieten) p. 95, 11.24-28.
31. Rhalles – Potles V, 103-5, 395-6; Grumel, *Regestes* III, nos. 1192-1193.

hard to square with his adamant refusal to allow an adulteress to marry her lover. His argument was that a virgin who had been raped had been so dishonoured that she would not otherwise find a husband. Here was an argument that favoured lovers who could not obtain parental consent to their marriage. They were also favoured by the relatively lenient treatment that the church worked out for rape, seduction, and abduction, relying upon the efficacy of penance.[32] The Emperor Basil I, followed by his son Leo VI, tried to find some measure of accommodation between the civil and the canon law on these matters. He relaxed the penalties imposed by the civil law for abduction. Capital punishment was only to be meted out, where force had been employed. Otherwise, mutilation was the price to be paid.[33] Even so, there was still a gulf between the civil and the canon laws. Well did Digenes decline his prospective father-in-law's invitation to go back with him to his house. He might have found himself hauled before the civil courts and subjected to the full rigour of the civil law. This is what the Emperor Manuel I Comnenus insisted should happen to a man of some standing at his court who was guilty of abduction.[34]

This case was the starting point for a disquisition on the differences between the civil and canon laws on the matter of abduction provided by the canonist Theodore Balsamon. He contrasted the punishment dealt out on that occasion with the norms of canon law, which only imposed three years' excommunication. There was an important rider: a man could not be considered guilty of abduction, if the girl went with him quite willingly. This applied equally to widows who allowed themselves to be abducted. Balsamon even envisaged the possibility that a girl might subsequently pretend that what was done was against her will, but at the time displayed no qualms. He has nevertheless to admit that whether or not the victim went willingly the abductor was in theory still liable to the rigours of the civil law.[35] At another

32. Zhishman, op. cit. pp. 561-78.
33. Nov. XXXV, pp. 141-3 (ed. Noailles – Dain).
34. Rhalles – Potles IV, 172.
35. Rhalles – Potles IV, 171-2.

point, he emphasized that, even with the assent of the woman, and even if parents and guardians subsequently gave their consent, abduction could not immediately receive the blessing of the church in a marriage service. There must be three years' penance or whatever the local bishop decreed.[36] His discussion makes it sound as though abduction was a recognized path to marriage and the church's approval something of a formality. He is at pains to vindicate the church service as the essential requirement for the validity of a marriage.[37] He considered the objection that where there was consent of the parties it was not even a matter of abduction, but the much less serious crime of insult to the girl's family.[38] Balsamon is not able to formulate any convincing reply. It so happens that such a case is recorded in the *Peira* — that collection of case histories of the mid-eleventh century. Seduction rather than abduction is involved. The son of a senator fell in love with the daughter of another. He seduced her without her father's knowledge or permission. She got pregnant. The lovers fled to the Church of God, which must be St Sophia, and expressed their intention of getting married. The boy's father objected to the marriage going ahead, because his son had not reached his legal majority, though of the legal age for marriage. The father died, but by then the son wanted to marry somebody else. The girl he had jilted brought the case to court. It was eventually decided that it was a matter of an insult to the girl's family and a heavy fine was to be paid to her father.[39] This was the decision of a civil court. The contrast with the attitudes of the church is plain to see: star-crossed lovers flee to the church to plight their troth; the civil courts view marriage more in terms of family interest and honour.

The theme of abduction was well-chosen, for it touched on so many sensitive spots to do with marriage: differences of social status, uncertainty about the law, uncertainty too about what constituted the essential elements of marriage. There were also

36. Rhalles – Potles IV, 183.
37. Rhalles – Potles IV, 183, 187.
38. Rhalles – Potles IV, 172.
39. *JGR* IV, 197-200.

the dangers lying in wait for those lovers that chose to elope. The poem includes the cautionary tale of the Maid of Meferke. She had run off with her lover and had been abandoned. She was too ashamed to return home to her parents. Digenes came across her, listened to her tale of woe, and promptly seduced her. He made amends by forcing her faithless lover to take her back and make an honest woman of her.[40] But most of all the theme of abduction underlined how valuable a prize an heiress was and how little to be trusted. Because she was so tempting, Eudocia was kept locked up in a high chamber. Such a precaution would have appealed to the wise Kekavmenos. He knew how wayward daughters could be. He opined that 'a shameless daughter not only does herself an injustice, but also her parents and all her kindred'. He therefore advised that you keep your daughters shut up and out of sight, as if they had been condemned to prison, 'so that you won't be stung by an asp'.[41] That is how Eudocia's father, the *Strategos*, most likely felt when he learned that his daughter had run away with Digenes. The problem was how to salvage the family's honour now that the worst had happened. The *Strategos* had to give his consent to the marriage and to offer Digenes the girl's dowry, which is set out in the poem in the fullest detail. He assured him that he would give him a wedding that would resound around the world. There was a specific reason for this: so that the young men could never call him a match-stealer (*klepsigamos*) and claim that he ran away with a girl without her share of property, something which was a source of shame to all right-thinking people.[42] A remark made by St Basil of Caesarea illuminates the *Strategos's* train of thought. He condemned match-stealing (*klepsigamia*) as worthy only of slaves, or more loosely interpreted those without property.[43] It denied the true worth of a woman which was fixed by the dowry she commanded, which in turn reflected her family's wealth and status. The *Strategos* did not want shame brought upon his family. He therefore insisted

40. Gro. V 11.34-176, 218-80.
41. Cecaumenus, *Strategicon* (ed. Wassiliewsky – Jernstedt) p. 51.
42. Gro. IV 11.725-7.
43. Rhalles – Potles IV, 172.

that Digenes take the dowry. This put him in a quandary because marriage and the dowry were tied to residence in his father-in-law's household. He was assured that he would be given precedence there over his future brothers-in-law.[44] This was an arrangement that was not uncommon in Byzantine society. It might mean that the *esogambros*, as he was called, would be expected to bring a dowry with him.[45] It usually happened when there were no sons to inherit, but not always. When the Caesar John Doukas married his granddaughter Eirene to Alexius Comnenus, he clearly intended him to take precedence over her brothers.[46] Alexius faced much the same dilemma as Digenes. Where did his chief loyalty lie: to his wife's family or his own? Digenes made *his* choice clear by declining the dowry and suggesting that it be divided among Eudocia's brothers.[47] The importance of the dowry is nevertheless indicated when the wedding finally takes place at Digenes's family home. The marriage was sealed when the marriage contracts containing the details of the dowry were drawn up.[48] The dowry which the *Strategos* gave his daughter this time differed somewhat from that originally promised. The original dowry consisted in the main of treasure and estates.[49] The actual dowry had little in the way of money and landed property. Instead, there were fine horses, mares, mules, and other animals, precious weapons, a luxuriously appointed tent, and two icons of St Theodore.[50] These were gifts entirely appropriate for a couple about to embark on a new life along the frontiers of the Byzantine Empire, but the audience would have appreciated what Digenes had turned down in order to retain his independence or fulfil his destiny. Other gifts came to the couple from relatives on both sides of the family. It emphasized that a marriage was an alliance of kindreds.

It was usual for the bridegroom's family to endow the bride

44. Gro. IV 1.720.
45. *JGR* IV, 101-102.
46. Nicephorus Bryennius, *Historiarum Libri Quattuor* (ed. Gautier) pp. 219-23.
47. Gro. IV 1.746.
48. Gro. IV 1.893.
49. Gro. IV 11.706-14.
50. Gro. IV 11.899-912.

with a prenuptial gift, or *hypobolon*, as it came to be called. Under Justinianic law it was expected to match the dowry brought by the bride. By the eleventh century it was normally worth half the dowry.[51] Nothing is said in the poem about a pre-nuptial gift to the bride; only that the Emir and his wife bestowed a precious bride-gift upon their new daughter-in-law.[52] The word used is *theoretron*, which was the equivalent of the western 'morning-gift', made to the bride as a reward for her virginity.[53] It is attested for the first time in the Byzantine sources only in the mid-tenth century.[54] It was reckoned to be worth a twelfth part of the dowry,[55] but it was the wife's entirely: she could dispose of it exactly as she pleased during, as well as before and after, her marriage[56] — the lawyers understood that consummation might precede the marriage. Why the poem should only mention *theoretron* is a matter for speculation. It may be that *hypobolon* is understood along with *theoretron*. That the gift was made by the bridegroom's parents points rather in that direction. In documents of the time the two gifts are normally listed together, though the wife only had conditional rights in the *hypobolon*. It may be more than this. Eleventh-century lawyers pointed to the *theoretron* as a recent innovation,[57] one that put additional emphasis on consummation as the essential prelude to marriage. If this is the case, then once again the poem has singled out an aspect of marriage that the audience would have recognized as contentious.

The poem ignores the role of the church in marriage. This is not to say that in the real world the church had no part to play; just that other aspects of marriage were of more immediate importance: the possibility of winning an heiress by whatever means, an emphasis on the dowry and consummation — rather than the church service — as necessary elements for the sealing of a

51. *JGR* IV, 96.
52. Gro. IV 11.913-16.
53. Zhishman, op. cit. 657. Cf. D. O. Hughes, 'From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe', *Journal of Family History* 3 (1978) 262-296.
54. *JGR* I, 233.
55. *JGR* IV, 96.
56. *JGR* IV, 103-4.
57. *JGR* IV, 103.

marriage. In the poem the wedding festivities are far more important than any church service. *Gamos* is consistently used in the plural to mean wedding festivities;[58] they rather than a church service made public the marriage. The church was unhappy about priests taking part in such festivities.[59] They detracted from the importance of the church service.

Abduction underlined how little control the church exercised over marriage, if only because it flouted the church's increasing insistence on a proper betrothal in church. As little attention was paid to the church's campaign to have the prohibited degrees observed. It is not possible to work out the exact relationship existing between Digenes and his bride, but it might well have been within the prohibited degrees, since his mother came from the bride's family of Doukai. Characteristically, the fact that Eudocia recognized Digenes as her kinsman seems only to have recommended him all the more to her.[60] The poem of Digenes Akrites reminds us that still in the eleventh and twelfth centuries there were the remnants of a pattern of marriage where the church did not count for very much; and this, despite centuries of christian influence on Byzantine law. Marriage could still be treated as a largely private affair, where the exchange of contracts and the consummation of the marriage were the decisive considerations. Since marriage continued to be so much a private affair, divorce could still be by mutual consent, though strictly against the law and abhorred, for obvious reasons, by the church. Concubines had been deprived of the legal rights they had under Roman law, but the institution persisted. The church wished to raise the age of betrothal to the legal age of marriage; that is, fifteen for a boy and thirteen for a girl, but the old practice of betrothal at seven was hard to eradicate.

This is not to deny that the church had no success in imposing its views in the field of marriage. Its campaign against remarriage seems to have had some partial success, perhaps because it fitted with the interests of the family. Kekavmenos was willing to admit

58. Gro. IV 11.724, 859-60, 931.
59. E.g. Rhalles - Potles V, 388.
60. Gro. IV 1.325.

that, if a man lose a good wife, he has lost his better half, perhaps rather more than his better half, but on no account should he be tempted to embark once again on the sea of matrimony, for he would expose himself to the wiles and weaknesses of women. He would be ensnared by the matchmakers. But the main danger was that he might have children by a second marriage. The children of the first might find themselves at a disadvantage, perhaps even disinherited. The ill-feeling created might lead to the break-up of the family property.[61] Over the prohibited degrees the church may also have had some success. This at least is the implication of the Emperor Manuel Comnenus's cryptic remark that they have to be observed because there were in the upper rungs of Byzantine society frequent marriages with foreigners.[62] But at another level an older pattern of relationships continued. Mistresses were chosen very often from close relatives, as the notorious liaisons of Manuel Comnenus and his cousin the future Emperor Andronicus Comnenus reveal all too clearly.[63] However hard it was to eradicate this older pattern, there are just enough indications to suggest that over the twelfth century the church came to exercise a greater degree of supervision over marriage than was the case in the past. So a reading of the Romance of Digenes must increasingly have produced a feeling of nostalgia for a time when marriage still evaded the church's close attention, for a way of life that had nearly passed.

---

61. Cecaumenus, *Strategicon*, pp. 55-56.
62. *JGR* I, 409.
63. Nicetas Choniates, p. 104, 11.27-36 and p. 204, 11.90-5.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΠΑΙΖΟΝΤΕΣ ΕΙΣ ΑΛΛΟΤΡΙΟΥΣ ΒΙΟΥΣ

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΓΑΜΙΚΩΝ ΚΩΛΥΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: Η ΤΟΜΗ

[Προσπάθησα νὰ διατηρήσω στὴν δημοσίευση, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν προφορικὴ μορφὴ τῆς ἀνακοινώσεως. Διατηροῦνται ἔτσι καὶ κάποιες γενικεύσεις ἢ ἁπλουστεύσεις ποὺ ἡ μορφὴ ἐκείνη εἶχε ἐπιβάλει. Ἐξ ἄλλου εἶναι προφανὲς ὅτι, παρὰ τὴν γενικὴ διατύπωση τοῦ τίτλου, τὸ θέμα μου ἀναφέρεται μόνον στὰ κωλύματα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας, ὅπου καὶ σημειώνεται ἡ «τομὴ» τὴν ὁποία ἐπιχειρῶ νὰ παρουσιάσω, καὶ ὄχι στὶς διάφορες ἄλλες κατηγορίες κωλυμάτων.]

I. Ἡ συνέχεια

Τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου φαίνεται νὰ παρακολουθῇ καὶ νὰ συνεχίζῃ φυσιολογικὰ τὰ ρωμαϊκὰ πρότυπά του. Ἡ διαδοχὴ ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ κλασσικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ νομοθετικὰ κείμενα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας δὲν εἶναι ἁπλῶς ὁμαλή: τὰ κείμενα κατὰ βάση ἐπαναλαμβάνονται. Μὲ κάποιες φραστικὲς μεταβολές, μὲ ὡρισμένες διαφοροποιήσεις στὶς ἐπὶ μέρους ρυθμίσεις ποὺ ἀποδίδουν τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐξέλιξη στὶς νομικὲς ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῶν κωλυμάτων — κυρίως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀντιστοίχων ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων καὶ σὲ ἐφαρμογὴ ἀναλόγων ρυθμίσεων τοῦ κανονικοῦ δικαίου —· ἀλλὰ οἱ νομικὲς βάσεις, ἡ δομὴ τῆς νομικῆς κατασκευῆς, παραμένουν, ὅπως καὶ ἡ τεχνική, ἐν πολλοῖς, τῆς διατυπώσεως, ἀμετάβλητες. Γιὰ νὰ ἀφήσουμε τοὺς ἀπώτερους ρωμαίους προγόνους, στὴν ἀφετηρία ἔχουμε τὸ ἄμεσο πρότυπο: τὶς Εἰσηγήσεις τοῦ Γαΐου·[1] συστηματικὴ ἔκθεση τῆς ὕλης γιὰ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας καὶ

1. *Gaius, Institutes* (ἔκδ. Reinach), 10 κ.ἑ. (I § 58 κ.ἑ.)· πρβ. γιὰ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ — ὅπως ἰσχύει στὸ κλασσικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο — 91 κ.ἑ. (III § 1 κ.ἑ.).

τὰ κωλύματα γάμου περιλαμβάνουν οἱ Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ σὲ τρεῖς τίτλους τους[2] καί, στοὺς ἴδιους τίτλους, ἡ ἑλληνικὴ παράφρασή τους, τὰ λεγόμενα Ἰνστιτοῦτα, τοῦ Θεοφίλου.[3] Κείμενα τῶν Ἰνστιτούτων, ἀπὸ τοὺς τίτλους III.2 καὶ I.10, ἀπαρτίζουν τὸν κορμὸ τῶν οἰκείων τίτλων («Περὶ κεκωλυμένων γάμων» ἢ «Περὶ γάμων κεκωλυμένων») στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων: τὴν Εἰσαγωγὴ («Ἐπαναγωγή»),[4] τὸν Πρόχειρο Νόμο[5] καὶ κατ' ἐξοχήν, βέβαια, τὰ Βασιλικά[6] — καθὼς καὶ στὶς διάφορες μεταγενέστερες ἰδιωτικὲς ἐπεξεργασίες τους. Τὸ βασικὸ διάγραμμα εἶναι τὸ ἑξῆς: ἀναπτύσσονται τὰ τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας (inc.: *Ἡ συγγένεια ὄνομά ἐστι γενικόν...*)· ὁ γάμος μεταξὺ ἀνιόντων καὶ κατιόντων (συγγενεῖς ἐξ αἵματος κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν) κωλύεται ἐπ' ἄπειρον· βάση τῶν κωλυμάτων λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος ἐκ πλαγίου εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς συγγενείας· στὴν ἐξ ἀγχιστείας συγγένεια τὰ κωλύματα περιορίζονται στὶς ρητὰ κατονομαζόμενες σχέσεις.

Ἡ νομοθετικὴ παρένθεση τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων (πιθ. 741), ἐγκαταλείποντας τὴν κλασσικὴ διατύπωση, χρησιμοποιεῖ νέο φραστικὸ (τίτλος 2ος «Περὶ γάμων ἐπιτετραμμένων καὶ κεκωλυμένων...»),[7] τὸ ὁποῖο δὲν διατηρεῖ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν βαθμῶν συγγενείας τῶν Εἰσηγήσεων/ Ἰνστιτούτων καὶ τὴν ἀναγωγὴ σ' αὐτοὺς τῶν κωλυμάτων, ἀλλὰ περιορίζεται στὴν ἀναγραφὴ τῶν συγγενικῶν σχέσεων στὶς ὁποῖες ἀνακύπτει κώλυμα (ἂν καὶ ἡ θεώρηση τῆς βαθμολογικῆς σχέσεως δὲν φαίνεται νὰ ἀπουσιάζῃ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν σκέψη τοῦ συντάκτη). Αὐτὸ τὸ κενὸ φαίνεται νὰ καλύπτῃ ἡ σταθερὴ παρουσία στὴν λεγομένη Appendix Eclogae τοῦ τίτλου: «Περὶ τῆς τῶν βαθμῶν συγγενείας»,[8] ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὶς Εἰσηγήσεις στὴν παράφραση τοῦ Θεοφίλου, αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ τὸν τίτλο III, 6 μὲ τὸ ἴδιο οὐσιαστικὰ incipit: *Ἡ συγγένεια γενικόν ἐστι ὄνομα...* (τὸ ὁποῖο ἀπέβη ἕνα ἀπὸ τὰ συχνότερα ἀπαντώμενα στὰ νομικὰ χειρόγραφα incipits — καὶ ἴσως καὶ σὲ ὅλη τὴν χειρόγραφη

2. *Institutiones* 1. 10 («de nuptiis»), 3. 2 («de legitima adgnatorum successione»), 3. 6 («de gradibus cognationis»).

3. *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa* (ἔκδ. Ferrini) 39 κ.ἑ., 269 κ.ἑ., 287 κ.ἑ.= *JGR* III, 23 κ.ἑ., 149 κ.ἑ., 159 κ.ἑ.

4. τίτλ. 17: *JGR* II, 277 κ.ἑ. (ἔκδ. Zachariä von Lingenthal).

5. τίτλ. 7: *JGR* II, 134 κ.ἑ. (ἔκδ. Zachariä von Lingenthal).

6. *Βασιλικὰ* 28. 5.

7. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V* (ἔκδ. Burgmann) (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 10), Φραγκφούρτη 1983, 170 κ.ἑ.· *JGR* II, 18 κ.ἑ. (ἔκδ. Zachariä von Lingenthal).

8. *Fontes Minores*, III (1979), 113-116 (§ IX) (ἔκδ. Burgmann – Troianos).

παράδοση τῆς βυζαντινῆς κοσμικῆς γραμματείας), καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα γνωστὸ διάγραμμα τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας — χωρὶς ρητὸ συσχετισμὸ ὅμως μὲ θέματα γαμικῶν κωλυμάτων.

Ἀπὸ πλευρᾶς τώρα οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῶν διατάξεων εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ δίκαιο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων, μὲ δεδομένο τὸ ἀπεριόριστο τοῦ κωλύματος στὴν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν συγγένεια, (α) κωλύεται ὁ γάμος συγγενῶν ἐκ πλαγίου μέχρι καὶ τρίτου βαθμοῦ (θεῖος καὶ ἀνεψιός) (β) ἰσχύει ἡ ἀρχή: *ἐκείνου προσώπου οὗ τὴν θυγατέρα οὐ δύναμαι λαβεῖν πρὸς γάμον, τούτου οὐδὲ τὴν ἐκγόνην* (βάσει τῆς ὁποίας κωλύεται καὶ ὁ γάμος θείου καὶ «ἀνεψιόπαιδος» δηλ. γάμος μὲ τὸν ἐγγονὸ τοῦ ἀδελφοῦ = τέταρτος βαθμὸς ἐκ πλαγίου στὴν λεγομένη ἀνισοσκελῆ γραμμή, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ γάμος μὲ τὸν δισέγγονο τοῦ ἀδελφοῦ = πέμπτος βαθμός: *Τὴν προεγγόνην τῆς ἀδελφῆς γαμεῖν οὐ δύναμαι, γονέως γὰρ ἔχω πρὸς αὐτὴν τάξιν·* ἀρχὴ τοῦ respectus parentelae) (γ) ἐπιτρέπεται ὁ γάμος συγγενῶν τετάρτου βαθμοῦ ἐκ πλαγίου στὴν λεγομένη ἰσοσκελῆ γραμμή: πρῶτοι ἐξάδελφοι. Στὴν ἀγχιστεία ἰσχύει ἡ ἀπαγόρευση γάμου μὲ τὸν πεθερὸ/-ὰ ἢ τὸν προγονὸ/-ὴ ποὺ συνήθως ἑρμηνεύεται ὡς ἀπεριόριστο κώλυμα στὴν οἱονεὶ «κατ' εὐθεῖαν» γραμμὴ τῆς ἀγχιστείας, ἐνῷ στὴν οἱονεὶ «ἐκ πλαγίου» ὑφίσταται τὸ κώλυμα προκειμένου γιὰ γάμο μὲ συγγενῆ δευτέρου βαθμοῦ ἐξ αἵματος τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων (ἀδελφὸ τοῦ συζύγου) καὶ ἀμφίβολο μένει τὸ ζήτημα τοῦ τρίτου βαθμοῦ.

Τὸ 691/692 μὲ ἐκκλησιαστικὴ διάταξη ποὺ ἔχει τὴν τυπικὴ ἰσχὺ κανόνος οἰκουμενικῆς συνόδου, ἑπομένως νόμου, τὸν κανόνα 54 τῆς Πενθέκτης, τὸ κώλυμα λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος ἐκ πλαγίου ἐπεκτείνεται ὥστε νὰ περιλάβῃ καὶ τὸν τέταρτο βαθμὸ τῆς ἰσοσκελοῦς γραμμῆς (πρῶτοι ἐξάδελφοι). Μὲ τὸν ἴδιο κανόνα εἰσάγεται περιορισμένο κώλυμα γάμου καὶ στὴν λεγομένη οἱονεὶ ἀγχιστεία (δηλ. ὄχι πλέον μόνον στὴν σχέση ποὺ συνδέει τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς συζύγους μὲ τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τοῦ ἄλλου, ποὺ εἶναι ἡ ἀγχιστεία, ἀλλὰ καὶ στὴν σχέση τῶν συγγενῶν τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συζύγους πρὸς τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἄλλου): κωλύεται ὁ γάμος συγγενῶν πρώτου βαθμοῦ τοῦ ἑνὸς συζύγου μὲ συγγενεῖς πρώτου ἢ δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἄλλου (γονέως καὶ τέκνου μὲ γονέα καὶ τέκνο ἢ μὲ δύο ἀδελφούς) ἢ συγγενῶν δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἑνὸς μὲ συγγενεῖς δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἄλλου (δύο ἀδελφῶν μὲ δύο ἀδελφούς/-ές).[9] Αὐτὰ εἶναι, ἄλλωστε, καὶ τὰ ἀπώτερα κωλύματα ποὺ προ-

9. ...*ὁρίζοντες ἀπὸ τοῦ νῦν τὸν τῇ οἰκείᾳ ἐξαδέλφῃ πρὸς γάμου κοινωνίαν*

βλέπει, ὁριστικά, τὸ ἐπίσημο κανονικὸ δίκαιο τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Μὲ τὴν μεταρρύθμιση τῆς Ἐκλογῆς, τὰ νέα κωλύματα εἰσάγονται καὶ ρητὰ στὸ σῶμα τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας· κάτι περισσότερο: τὸ κώλυμα ἐκ πλαγίου ἐπεκτείνεται ἤδη καὶ στὸν ἕκτο βαθμὸ ἐκ πλαγίου, δηλ. περιλαμβάνει πλέον καὶ τοὺς δεύτερους ἐξαδέλφους.[10] Ἐξ ἄλλου τὸ ποινικὸ μέρος τῆς Ἐκλογῆς συστηματοποιεῖ καὶ ὁριστικοποιεῖ τὴν ποινικὴ πρόβλεψη γιὰ τὶς παραβιάσεις τῶν κωλυμάτων: στὶς στενότερες συγγενικὲς σχέσεις (πρόχειρα: στὶς περιπτώσεις συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας ποὺ προέβλεπε τὸ δίκαιο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων) ἡ πρόβλεψη ἐντάσσεται στὴν γενικώτερη ποινικὴ μεταχείριση τῆς «αἱμομιξίας», σὲ στενὴ ἔννοια καὶ σὲ εὐρύτερη, δηλ. θάνατος ἢ ρινοκόπηση ἀντίστοιχα·[11] στὶς ἀπώτερες συγγενικὲς σχέσεις (πρόχειρα: στὰ νέα κωλύματα τοῦ κ. 54 Πενθέκτης καὶ τῆς ἴδιας τῆς Ἐκλογῆς δηλ. γάμος μεταξὺ πρώτων ἢ δευτέρων ἐξαδέλφων, κωλύματα λόγῳ οἱονεὶ ἀγχιστείας) εἰσάγεται εἰδικὴ πρόβλεψη, μὲ ἀπειλὴ ἐλαφρότερης ποινῆς — πέρα ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη ρητὰ ἀστικὴ κύρωση (χωρισμὸς = ἀκυρότης τοῦ γάμου): *πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν*.[12]

συναπτόμενον, ἢ πατέρα καὶ υἱὸν μητρὶ καὶ θυγατρί, ἢ δύο κόραις ἀδελφαῖς πατέρα καὶ υἱόν, ἢ ἀδελφοῖς δυσὶ μητέρα καὶ θυγατέρα, ἢ ἀδελφοὺς δύο δυσὶν ἀδελφαῖς, ὑπὸ τὸν τῆς ἑπταετίας πίπτειν κανόνα, ἀφισταμένων αὐτῶν προδήλως τοῦ παρανόμου συνοικεσίου: P.- P. Joannou, *Discipline générale antique* (= Pontificia Commissione per la redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale. Fonti, fasc. IX), I. 1, Κρυπτοφέρρη - Ρώμη 1962, 190-192· Ράλλης – Ποτλῆς Β', 432.

10. *Ἐκλογὴ* 2.2 ...*καὶ ὅσοι ἐξ αἵματος συγγενείας ἀλλήλοις γνωρίζονται, τουτέστι γονεῖς πρὸς τέκνα, ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφὰς καὶ τὰ τούτων τέκνα, οἱ λεγόμενοι ἐξάδελφοι, καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν τικτόμενοι παῖδες καὶ μόνον, καὶ οἱ ἐξ ἐπιγαμίας γνωριζόμενοι συγγενεῖς, πατρωὸς εἰς προγονήν, πενθερὸς πρὸς νύμφην, προγονὸς πρὸς μητρυιάν, ἀδελφὸς πρὸς νύμφην ἤγουν γυναῖκα ἀδελφοῦ, ὁμοίως πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα, δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφάς*...: Burgmann 170-172· *JGR* II, 19.

11. *Ἐκλογὴ* 17.33 *Οἱ αἱμομῖκται, ἢ γονεῖς πρὸς τέκνα ἢ τέκνα πρὸς γονεῖς ἢ ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφάς, ξίφει τιμωρείσθωσαν· οἱ δὲ πρὸς ἄλλην συγγένειαν συμφθειρόμενοι, τουτέστι πατὴρ εἰς γυναῖκα υἱοῦ ἢ υἱὸς εἰς γυναῖκα πατρὸς ἤγουν μητρυιὰν ἢ πατρωὸς εἰς προγόνην ἢ ἀδελφὸς εἰς γυναῖκα ἀδελφοῦ ἢ θεῖος εἰς ἀνεψιὰν ἢ ἀνεψιὸς εἰς θείαν, ῥινοκοπείσθωσαν· ὁμοίως καὶ ὁ εἰς δύο ἀδελφὰς εἰδήσει μιγνύμενος*: Burgmann 236· *JGR* II, 58.

12. *Ἐκλογὴ* 17.37 *Οἱ ἀπὸ τοῦ παρόντος πρὸς γάμον συναπτόμενοι ἐξάδελφοι καὶ τὰ τούτων τέκνα καὶ μόνον ἢ καὶ πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφὰς πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν*: Burgmann 238· *JGR* II, 58.

Ἐδῶ πλέον τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων φαίνεται νὰ ἀποκρυσταλλώνεται. Παρὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς Ἐκλογῆς παραλαμβάνεται αὐτούσιο στὴν νομοθεσία τῶν Μακεδόνων. Εἴδαμε ἤδη, ὅμως, ὅτι στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων ἡ διατύπωση τῆς Ἐκλογῆς ἔχει ἐγκαταλειφθῆ καὶ χρησιμοποιοῦνται, ὡς κορμὸς τῶν οἰκείων τίτλων, τὰ γνωστὰ κείμενα τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων: τὰ νέα κωλύματα εἴτε παρεμβάλλονται ἁπλῶς στὰ παλαιὰ κείμενα τῆς ἰουστινιάνειας παραδόσεως, μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη νομοτεχνικὴ εὐστοχία,[13] εἴτε εἰσάγονται στὸ σῶμα τῶν νομοθετημάτων τῶν Μακεδόνων μέσῳ τοῦ ποινικοῦ μέρους τῆς Ἐκλογῆς, — πού, αὐτό, παραλαμβάνεται, καὶ φραστικά, σχεδὸν ἀναλλοίωτο.[14] Ἡ εὐχέρεια ἀκριβῶς μὲ τὴν ὁποία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς νομοτεχνικὲς κακοτεχνίες, κατέστη δυνατὸν νὰ ἀφομοιωθοῦν στὰ νομοθετήματα ποὺ παρακολουθοῦν τὴν ρωμαϊκὴ καὶ ἰουστινιάνεια νομικὴ παράδοση οἱ νέες ρυθμίσεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου καί, ἐν τέλει, αὐτούσιο τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς Ἐκλογῆς ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς συνέχειας αὐτῆς τῆς παραδόσεως, καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἑνότητας τοῦ δικαίου, στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἀντικείμενο, παρὰ τὶς ἐξωτερικὲς διαφοροποιήσεις.

II. Ἡ τομή

Ἡ τομὴ στὸ δίκαιο, καὶ στὴν πρακτική, τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο φαίνεται νὰ ἔχῃ ἡμερομηνία: στὶς 21 Φεβρουαρίου 997 ἐκδίδεται ὁ λεγόμενος «τόμος» τοῦ πατριάρχη Σισιννίου Β′ (996-998),[15] «le document le plus célèbre assurément de toute la législation matri-

---

13. *Εἰσαγωγὴ* («Ἐπαναγωγὴ») 17.3-4: *JGR* II, 278-279· *Πρόχειρος Νόμος* 7.3-4: *JGR* II, 135· *Βασιλικὰ* 28.5.2: ...*Καὶ μεταξὺ δὲ τῶν ἐκ πλαγίου προσώπων ἐστί τις κώλυσις. Τὴν γὰρ τοῦ ἀδελφοῦ μου ἢ τὴν τῆς ἀδελφῆς μου θυγατέρα λαμβάνειν πρὸς γάμον οὐ θέμις· ἀλλ' οὐδὲ τὴν τούτων ἐγγόνην. Ὁμοίως οὐδὲ τὴν θυγατέρα τοῦ θείου ἢ τῆς θείας, τουτέστι τὴν ἐξαδέλφην μου· ἀλλ' οὐδὲ ὁ υἱός μου τὴν ἐγγόνην αὐτῶν, οἵτινες λέγονται δισεξάδελφοι...*

14. *Εἰσαγωγὴ* 40.61-62: 365· *Πρόχειρος Νόμος* 39.69,72: 225· *Βασιλικὰ* 60.37.74-75: *Οἱ πρὸς γάμον συναπτόμενοι ἢ ἄλλως σαρκικῶς συμπλεκόμενοι ἐξάδελφοι καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν τικτόμενοι παῖδες καὶ μόνον, ἢ καὶ πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφὰς ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ ἀνεψιὸς εἰς τὴν γεγενημένην τοῦ θείου γυναῖκα εἴτε θεῖος εἰς τὴν γεγενημένην τοῦ ἀνεψιοῦ γυναῖκα, πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν.*

15. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 804: Ράλλης – Ποτλῆς Ε′, 11-19.

moniale», θὰ γράψῃ ὁ π. Laurent.[16] Τί εἶναι ὁ τόμος τοῦ Σισιννίου; Σχεδὸν ἐνωχλημένος ἀπὸ τὴν σημασία ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου, τὶς θεωρητικὲς κατασκευὲς καὶ τὴν πολύπλοκη ἐπιχειρηματολογία, ἕνας ἀνώνυμος βυζαντινὸς σχολιαστὴς (τὸ σχόλιο θὰ ἀποδοθῇ αὐθαίρετα καὶ προφανῶς ἀβάσιμα στὸν Ζωναρᾶ) θὰ γράψῃ: *Ὁ συνοδικὸς οὗτος τόμος, εἰ καὶ πολλαῖς παρεκβάσεσι κέχρηται, ἀλλὰ τὸ ὅλον ἐκ τούτου συνάγει· κωλύει γὰρ δύο ἀδελφοὺς δύο ἐξαδέλφας λαβεῖν καὶ τὸ ἀνάπαλιν* [...] *καὶ θεῖον καὶ ἀνεψιὸν ἀδελφὰς δύο* [...] *καὶ πλέον οὐδέν.*[17] Πράγματι, τὸ κατ' οὐσίαν περιεχόμενο τοῦ τόμου δὲν εἶναι παρὰ μία σημαντικὴ ἐπέκταση τοῦ κωλύματος ἐξ οἱονεὶ ἀγχιστείας, ποὺ εἴδαμε ὅτι στὸν κ. 54 Πενθέκτης καὶ στὴν πολιτειακὴ νομοθεσία ἐξαντλεῖται στὴν περίπτωση τοῦ γάμου συγγενῶν δευτέρου βαθμοῦ μὲ συγγενεῖς δευτέρου βαθμοῦ (δύο ἀδελφοὶ μὲ δύο ἀδελφούς)· μὲ τὸν τόμο εἰσάγεται κώλυμα καὶ στὸν γάμο συγγενῶν δευτέρου πάντοτε βαθμοῦ (δύο ἀδελφῶν) μὲ συγγενεῖς τρίτου βαθμοῦ (μὲ θεῖο καὶ ἀνεψιὸ) καὶ τετάρτου βαθμοῦ (μὲ δύο πρώτους ἐξαδέλφους). Δραστικὴ καὶ ἀκραία, ἴσως, μεταβολή, καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ μία ἀκόμη, ὑπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίδραση, ἐπέκταση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ὅπως οἱ ἄλλες ποὺ εἴδαμε ὅτι προηγήθηκαν. Ἔτσι τὴν εἶδε ὁ ἀνώνυμος σχολιαστής: *καὶ πλέον οὐδέν*. Ὁ σχολιαστὴς ὀρθὰ ἀποδίδει τὸ περιεχόμενο τῆς ρυθμίσεως, ἀλλὰ δὲν εἶδε αὐτὸ ποὺ φαίνεται ὅτι ἀμέσως, ἢ σχεδόν, διέγνωσαν οἱ σύγχρονοί του (ἢ τὸ εἶδε πολὺ καλὰ καὶ θέλησε νὰ τὸ «ἐξορκίσῃ»[18]): ἡ σημασία τοῦ τόμου δὲν βρίσκεται στὶς συγκεκριμένες ρυθμίσεις του, ἀλλὰ στὴν νέα συλλογιστική, τὴν νέα ὀπτικὴ τῶν πραγμάτων ποὺ εἰσάγει, μὲ ἀνεξέλεγκτες ἐπιπτώσεις στὴν πρακτικὴ — αὐτὸ ποὺ πράγματι

---

16. V. Laurent, «Réponses canoniques inédites du patriarcat byzantin», *Échos d'Orient* 33 (1934) (298-315) 305.

17. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 19. Γιὰ τὸ σχόλιο βλ. J. Darrouzès, «Questions de droit matrimonial 1172-1175», *REB* 35 (1977) (107-157) 113-114.

18. Τὸ τελευταῖο ἰσχύει, κατ' ἐξοχήν, ἐὰν πράγματι τὸ σχόλιο προέρχεται ἀπὸ ἕνα χωρίο (σ. 357) τῆς «Μελέτης» τοῦ Δημητρίου Κυζίκου (Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 354-366), πρὸς τὸ ὁποῖο παρουσιάζει στενὴ φραστικὴ συγγένεια, καὶ ὅπου ἡ συνάφεια τοῦ κειμένου εἶναι σαφῶς διάφορη ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖ αὐτοτελῶς τὸ σχόλιο. Τὴν προέλευση τοῦ σχολίου ἀπὸ τὴν «Μελέτη» εἶχε ἤδη ὑποδείξει ὁ Zachariä: *JGR* VII, 71 σημ. 2 (στὸ χωρίο 8.86 τοῦ Prochiron auctum, ὅπου τὸ σχόλιο ἐπαναλαμβάνεται). Γιὰ τὰ χωρία αὐτὰ τελευταῖα: A. Schminck, «Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert», *Fontes Minores*, III (1979) (221-279) 276 σημ. 136.

ἀποτελεῖ τὴν «βυζαντινὴ» τομὴ στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση τοῦ δικαίου τῶν γαμικῶν κωλυμάτων.

«Au sujet du tomos de Sisinnios [...] une étude d'ensemble [...] reste à écrire», ἔγραφε πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια ὁ π. Darrouzès[19] — καὶ ἡ παρατήρηση ἰσχύει πάντοτε. Κυρίως παραμένουν ἀδιερεύνητες οἱ συνθῆκες ποὺ ὡδήγησαν στὴν ἔκδοσή του. Βέβαια θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἔνταξη τοῦ τόμου μέσα σὲ ὡρισμένα γενικὰ ἱστορικὰ πλαίσια: (α) ἡ πολυσυζητημένη νομοθετικὴ προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας κατὰ τὸν 10ο αἰώνα ἐναντίον τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας: ἡ ἐπέκταση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων δυσχεραίνει ἀντικειμενικὰ τὴν δημιουργία ἐνδογαμικῶν καταστάσεων ποὺ ὁδηγοῦν σὲ συγκέντρωση μεγάλων περιουσιῶν ἢ ἀποτρέπουν τὴν διασπορά τους. Φυσικὰ δὲν θὰ βροῦμε στὸν τόμο, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδεολογικὴ βάση καὶ οἱ ἀφετηρίες ἐμφανίζονται ἐντελῶς διαφορετικές, ἀναφορὲς σὲ τέτοιου εἴδους σκοπιμότητες, πολὺ λιγώτερο τὴν ρητὴ καταγγελία τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ποὺ βρίσκουμε στὶς αὐτοκρατορικὲς Νεαρὲς τοῦ 10ου αἰώνα· ὡστόσο κάποιοι ὑπαινιγμοὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μπορεῖ ἴσως νὰ ἀνιχνευθοῦν: *ἢ γὰρ δόξα γένους καὶ ὄγκος ἀξιωμάτων ἢ πλοῦτος ἀνδρὸς ἢ κάλλους φαιδρότης* [...] *πρὸς τὸν ἀθέμιτον* (γάμον) *ἐξεκύλισαν, διὰ ταῦτα ἔρχεται* [...] *ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας*[20] (β) ἡ ἐκνομίκευση τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία βρίσκει τὴν κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασή της στὴν Πενθέκτη σύνοδο — μὲ τὴν ὁριστικοποίηση τοῦ ἐπισήμου corpus τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, τὴν

---

19. J. Darrouzès, *REB* 37 (1979) 269.

20. Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 18. Πρβ. στὴν πράξη Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1068 τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη (11 Ἀπριλίου 1166), μὲ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται ὁ ἀνατρεπτικὸς χαρακτήρας τοῦ κωλύματος λόγῳ συγγενείας ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος: *...κακουργοῦσιν ἐπίτηδες, φόβου θείου καὶ κανονικῆς ἐπίπροσθεν διατάξεως τὴν τῶν οἰκείων ἐκπλήρωσιν θελημάτων τιθέμενοι, ὡς ἢ τοῦ ἀμαράντου κάλλους ἡττώμενοι ἢ πλούτῳ τῷ ῥέοντι ὑπαγόμενοι ἢ καὶ γένους ὑπεροχῇ ὑφελκόμενοι* (Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 97). Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς μπορεῖ, ἐν τούτοις, νὰ ἀποτελοῦν ἁπλῶς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις ποὺ ἀπετέλεσαν ἴσως τὴν (ἀφανῆ) ἀφορμὴ τῶν ρυθμίσεων· πρβ. στὸν τόμο τοῦ Σισιννίου: *ὥστε μηδένα τῶν ἁπάντων, ἀπό γε τοῦ νῦν, κἂν τῶν ἐν δυναστείαις ᾖ τις καὶ ἐξουσίαις, κἂν πλούτῳ κομῶν, κἂν τῶν πολλῶν καὶ τοῦ δήμου, πρὸς τοιοῦτον γάμον ἐλθεῖν*... καὶ στὴν «Νεαρὰ» τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ποὺ ἐπικυρώνει τὴν πράξη τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργη (κατωτέρω σημ. 29): *ἐπεὶ δὲ πολλὰ πολλάκις προβαίνουσι συναλλάγματα μετὰ τῶν ἐκ βασιλέων γένους καὶ τῶν ἄλλων εὐγενεστάτων καὶ περιδόξων ἐν ἀξιώμασι καὶ τῶν ἐξ ἀλλοδαπῶν χωρῶν, ὧν ῥῆγες καὶ πρίγκιπες ἄρχουσι, μεταγομένων προσώπων ἐπὶ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων*...

εἰσαγωγὴ μιᾶς νομικῆς περιπτωσιολογίας, τὴν ἀντικειμενοποίηση τῶν προβλεπομένων κυρώσεων κλπ. — καὶ ὁδηγεῖ ἐν συνεχείᾳ σὲ μία ὁλοένα αὐστηρότερη στάση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπέναντι σ' ἕνα πλῆθος ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρώπινου βίου, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα σὲ ζητήματα γάμου καὶ γενετήσιας ζωῆς.[21] Στὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰώνα καὶ τῶν μέσων τοῦ 10ου τοποθετεῖται ἡ σύνταξη τοῦ «κανονικοῦ» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τῆς τάσεως αὐτῆς, καὶ συγχρόνως τὴν ἐπηρεάζει[22] (γ) ἡ διεκδίκηση ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἀποφασιστικοῦ αὐτόνομου ρόλου στὰ ζητήματα γαμικοῦ δικαίου· τὸν ρόλο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἀναλαμβάνῃ ὅταν μὲ τὴν Νεαρὰ 89 τοῦ Λέοντος Ϛ' καθιερώνεται ἡ ἱερολογία ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ γάμου, καὶ κυρίως μὲ τὴν ἀνάμιξη τῆς ἐκκλησίας στὸ μεγάλο ζήτημα τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος καὶ στὴν κατάληξή του μὲ τὸν «τόμο τῆς ἑνώσεως» (920), ὅπου πλέον ὁ ρόλος αὐτὸς φαίνεται νὰ τῆς ἀναγνωρίζεται γενικά. Τελικὰ ἡ ἐκκλησία θὰ διεκδικήσῃ τὴν ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότητα καὶ τοὐλάχιστον τὴν νομοθετικὴ πρωτοβουλία στὰ θέματα αὐτά. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ὁ τόμος τοῦ Σισιννίου ἀποτελεῖ πραγματικὰ σταθμό: μὲ ἁπλῆ συνοδικὴ ἀπόφαση εἰσάγονται νέα κωλύματα γάμου, κατὰ τροποποίηση ὄχι μόνον τῶν ἱερῶν κανόνων, στοὺς ὁποίους ὅμως ἡ πολιτειακὴ νομοθεσία ἔχει προσδώσει ἰσχὺ νόμου, ἀλλὰ ρητῶν διατάξεων τῆς ἴδιας τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας. Ἐν τούτοις εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ τυπικὴ ἰσχὺς τοῦ τόμου δὲν ἀμφισβητεῖται, οὔτε ἀκόμη ἀπὸ ὅσους ὀξύτατα ἀντιδροῦν στὸ περιεχόμενό του, οὔτε ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαστήρια τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα τὸν ἐφαρμόζουν, καὶ πάντως ποτὲ δὲν κηρύσσουν τὴν «ἀντισυνταγματικότητά» του, ὅπως χαριτολογεῖ ὁ π. Laurent.[23] Ἀκόμη περισσότερο, ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα θὰ τὸν μνημονεύῃ πλέον ὡς τμῆμα τοῦ ἰσχύοντος

---

21. Βλ., ἀπὸ ἄλλη ὀπτική, ἀλλὰ μὲ ἀξιόλογη εὐστοχία, Χρ. Γιανναρᾶ, *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἦθους*, Ἀθήνα 1970, σ. 135 κ.ἑ., παρὰ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ κατὰ κάποιον τρόπο «ἀναθεώρηση» τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα, καὶ τελικά, δυστυχῶς, τὴν πλήρη σχεδὸν ἀντιστροφή τους στὴν δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου, Ἀθήνα 1979, σ. 225-252, κυρίως 232 κ.ἑ.

22. Grumel, *Regestes*, ἀρ. *270. Γιὰ τὰ κείμενα τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ βλ. τελευταῖα: Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 91.

23. «le Conseil d'État n'intervint pas pour casser une initiative aussi novatrice»: Laurent, Réponses canoniques 305 (ἀνωτέρω σημ. 16).

δικαίου· ἡ ἄτυχη προσπάθεια καταργήσεώς του τὸ 1175 θὰ γίνῃ μὲ τυπικὸ νόμο.

Μπροστὰ στὸ παράδοξο αὐτὸ γιὰ τὴν συνταγματικὴ τάξη τοῦ Βυζαντίου, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς θὰ δημιουργήσουν τὸ πλάσμα ὅτι ἡ σύνοδος ἐνεργοῦσε κατὰ βασιλικὴ νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση: *κατὰ γνώμην ἐνομοθέτει βασιλικήν, βασιλικῇ προστάξει*[24] — ἢ τοὐλάχιστον ὅτι ὁ τόμος ἔτυχε τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων βασιλικῆς ἐπικυρώσεως: *βασιλικὴ ἐπίκρισις*.[25] Ὁ ἴδιος ὁ Σισίννιος — *σοφὸς τὰ θεῖα*, θὰ μᾶς πῇ μία πηγή, ἀλλὰ κυρίως ἱκανὸς νομικός: *ἅτε γὰρ δικαστηρίοις ἐκ παίδων ἐντεθραμμένος* [...] *καὶ τὰς νομικὰς ἀνελίττων βίβλους καθ' ἑκάστην*[26]— ἔχει πλήρη ἐπίγνωση ὅτι ἀντιποιεῖται νομοθετικὸ ἔργο: *Ἀλλ' ἴσως τις ἀναστὰς ἐρεῖ· Καὶ διὰ τί* [...] *ἀντινομοθετεῖς* [...] *ὑπ' εὐθύνην ἄγων τὸ ἀπὸ τῶν νόμων ἀνεύθυνον;*[27] Θὰ δοῦμε τὴν κατασκευὴ τοῦ Σισιννίου στὸ σημεῖο αὐτὸ — ἡ ὁποία πάντως δὲν εἶναι ἡ θεωρία τῆς βασιλικῆς ἐξουσιοδοτήσεως. Εἴδαμε ὅτι οἱ συγκεκριμένες συνθῆκες ἐκδόσεως τοῦ τόμου καὶ οἱ σκοπιμότητες ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὴν δεδομένη στιγμὴ μᾶς διαφεύγουν. Ἀλλὰ ἡ ἄμεση ἐπιβολὴ τοῦ τόμου χωρὶς ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση, τοὐλάχιστον τῆς τυπικῆς ἰσχύος του, καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ ὑποτιθεμένη βασιλικὴ ἐξουσιοδότηση μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσουν, ὡς ὑπόθεση ἐργασίας, πρὸς μία μεμονωμένη καὶ ἀσαφῆ σημείωση, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ παρέχῃ τὴν εἴδηση ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ τόμου ἔγινε, ὄχι ἁπλῶς κατὰ παραχώρηση, ἀλλὰ κατ' ἐπιβολὴ βασιλική: *αὐτὸν συμπεριενεχθέντα*

---

24. Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 351 (*ὅτε κατὰ γνώμην ἐνομοθέτει βασιλικήν*)· ψευδεπίγραφη «Ἔκθεσις» τοῦ Σισιννίου Grumel, *Regestes*, ἀρ. 805 (κατωτέρω σημ. 50): ἔκδ. Beneševič, *Viz. Vrem.* 11 (1904) Priloženie II, 12 (*διὰ τὴν τοῦ τόμου ἄγνοιαν, ὃς προστάξει βασιλικῇ καὶ διασκέψει συνοδικῇ κατὰ τῶν ἀθεμίτων γάμων ἐξετέθη καὶ ἐβεβαιώθη*)· ἴσως ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ μία ἀσαφὴς σημείωση στὸ περιθώριο τοῦ Parisinus gr. 1234 φ 266^{v}: Darrouzès, Questions (ἀνωτέρω σημ. 17), 151 appar. crit. καὶ 150-151 σημ. 32, ὅπου ὁ Σισίννιος φέρεται *καὶ τοῦ (περὶ?) τοῦ γάμου μνησθεὶς βασιλικοῦ προστάγματος* (;).

25. Δημήτριος Κυζίκου: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 365 (*Ὅτε δὲ καὶ νέας συνόδους ἀθροίσειε, καὶ τόμους ἑτέρους συνθήσειε, καὶ βασιλικὰς ἐπικρίσεις προσθήσειε...*). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ κανόνα οἱ κατασκευὲς αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἐπικριτές, καὶ ὄχι ὑποστηρικτές, τοῦ τόμου καὶ τῶν κριτηρίων του· εὔλογα, ἐφ' ὅσον, μὲ δεδομένη τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἰσχύος τοῦ τόμου, ἡ προσπάθειά τους εἶναι κυρίως νὰ μὴ «νομιμοποιηθῇ» καὶ ἐπεκταθῇ, αὐτονομημένη, ἡ πρακτικὴ αὐτή.

26. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 858 τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου ἔτους 1051/1052: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 44.

27. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 15.

15

τῇ βασιλικῇ δυναστείᾳ τὰ παρὰ πρόθεσιν οἰκείαν συνθεῖναι καὶ τῷ τόμῳ περιλαβεῖν.[28] Θὰ μπορούσαμε πράγματι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας (ἀποτροπὴ κάποιου μὴ ἐπιθυμητοῦ γάμου ἢ κάποιων μὴ ἐπιθυμητῶν γάμων;) τὸ κράτος κατέφυγε στὴν χρησιμοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοπλαστικῆς λειτουργίας, ὥστε νὰ ἐπιτύχῃ μία ρύθμιση ποὺ δὲν ἤθελε νὰ φανῇ ὅτι τὸ ἴδιο ἐπιβάλλει, κατ' ἀνύποπτο, ὑποτίθεται, τρόπο καὶ μὲ τὸ κῦρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. ('Αντίστοιχη περίπου διαδικασία, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως ἔχουμε σαφέστερες, ἂν καὶ ἔμμεσες φυσικὰ καὶ πάλι, ἐνδείξεις, ἐπελέγη τὸ 1166 γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἀνατρεπτικοῦ χαρακτῆρα τοῦ κωλύματος τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, πάλι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση προφανῶς κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας. 'Εκεῖ ἐπακολούθησε καὶ ἡ νομοθετικὴ ἐπικύρωση τῆς πολιτείας[29]). Ἂν περὶ αὐτοῦ πρόκειται, ἡ ἴδια ἡ πρὸς ἐξυπηρέτηση σκοπιμότητα ἀπέκλειε, βέβαια, τὴν τυπικὴ νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση ἢ ὁποιαδήποτε σχετικὴ μνεία. 'Εξ ἄλλου εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ τόμος καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του λειτούργησαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς σκοπιμότητες αὐτὲς — καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὲς εἶχαν πλέον λησμονηθῆ.

Ἔτσι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συνθῆκες ἐκδόσεώς του, ὁ τόμος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀσκήσεως μιᾶς, παράλληλης πρὸς τὴν πολιτειακή, ἐκκλησιαστικῆς νομοθετικῆς δραστηριότητας στὰ γαμικὰ ζητήματα, ἡ ὁποία θὰ διεκδικήσῃ ἐνίοτε καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μία σπουδαία συνέπεια τῆς ἐκδόσεως καὶ κυρίως τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἰσχύος τοῦ τόμου, καὶ τοῦ κύρους τὸ ὁποῖο ὁ τόμος ἀπέκτησε.

'Εν τούτοις ἡ σπουδαιότητα τοῦ τόμου βρίσκεται κατ' ἐξοχὴν στὸν τρόπο θεμελιώσεως τῶν ρυθμίσεων ποὺ εἰσάγει· ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ τόμος ἀλλάζει ριζικὰ — καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους βυζαντινοὺς αἰῶ-

---

28. Parisinus gr. 1234 φ 266v: Darrouzès, Questions 153 appar. crit. καὶ 152-153 σημ. 35 (ἀνωτέρω σημ. 17 καὶ 24).

29. Πράξη Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1068 τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη τῆς 11 'Απριλίου 1166: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 95-98 καὶ «Νεαρὰ» Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1468 = Zachariä coll. IV, 69 τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, μεταξὺ 11 καὶ 25 'Απριλίου 1166: *JGR* I, 408-410, Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 311-313. Εἰσηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως εἶναι ὁ μητροπολίτης 'Αθηνῶν Νικόλαος 'Αγιοθεοδωρίτης, ἀδελφὸς τοῦ λογοθέτη τοῦ δρόμου Μιχαὴλ 'Αγιοθεοδωρίτου, μὲ πρόταση τοῦ ὁποίου θὰ ἐκδοθῇ ἡ «Νεαρά»· τὴν 25 'Απριλίου 1166 ἡ ἔκδοσή της ἀνακοινώνεται ἐπίσημα στὴν σύνοδο (Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1072/1108: ἔκδ. D. Simon, *Fontes Minores*, I (1976) 123-125). Γιὰ τὸ θέμα βλ. Πιτσάκη (κατωτέρω σημ. 43), 296-321.

νες — τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων. Ὁ Σισίννιος ἀντιμετωπίζει, ὅπως εἴδαμε, τὴν ἔλλειψη νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως, τῆς ὁποίας εἶναι πλήρως ἐνήμερος· ἀκόμη περισσότερο, μὲ τὰ βυζαντινὰ κριτήρια, βρίσκεται ἀντιμέτωπος αὐτῆς τῆς χαρακτηριστικῆς βυζαντινῆς προσηλώσεως πρὸς τὸ παραδεδομένο, ἰδιαίτερα πρὸς τὸ παραδεδομένο δίκαιο — ἡ ὁποία δύσκολα ἀνέχεται τὴν καινοτομία (λέξεις ὅπως «καινοτομεῖν», «νεωτερίζειν» σ' ὁλόκληρη τὴν βυζαντινὴ νομικὴ παράδοση ἔχουν χαρακτήρα κατ' ἐξοχὴν péjoratif) —, καὶ ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει εὔστοχα ἐπισημανθῆ, στὴν νομοθετικὴ λειτουργία ἀντανακλᾶται στὴν σπανιότητα τῶν καταργητικῶν διατάξεων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀμφίβολη ἀποτελεσματικότητά τους.[30] Τὸ θετικὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἀποτελῆ ἔκφραση τοῦ δικαίου ποὺ ἀνέκαθεν ἴσχυε ἐνεργείᾳ ἢ δυνάμει — τοὐλάχιστον τοῦ δικαίου ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἰσχύσει καὶ ποὺ «κακῇ τῇ μοίρᾳ» δὲν συνέβη νὰ ἰσχύσῃ. Ἡ ρητορικὴ ἐρώτηση: *Καὶ διὰ τί ἀντινομοθετεῖς;* πού, ὅπως εἴδαμε, περιέχεται στὸν τόμο, μπορεῖ νὰ σημαίνῃ συγχρόνως: γιατί ἀντιποιεῖσαι νομοθετικὴ ἐξουσία, καί: γιατί νομοθετεῖς ἀντίθετα πρὸς τὰ παραδεδομένα.[31] Ὁ Σισίννιος θὰ θεμελιώσῃ τὴν ὑποτιθεμένη ἔνταξη τῆς ρυθμίσεώς του στὰ παραδεδομένα δικαιικὰ πλαίσια — γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ζητούμενο — στὴν ἐπίκληση γενικῶν ρητρῶν τοῦ πολιτειακοῦ καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Π.χ. στὶς ἠθικὲς ρῆτρες ποὺ περιέχονται σὲ βιβλικὰ ἢ πατερικὰ κείμενα: *Εἰ μὲν νόμῳ ὁρμᾶταί τις πρὸς γάμον, ἤνοικται πᾶσα ἡ οἰκουμένη, εἰ δὲ ἐμπαθὴς αὐτῷ ἡ σπουδή, διὰ τοῦτο καὶ πλέον ἀποκλεισθήτω, ἵνα μάθῃ τὸ ἑαυτοῦ σκεῦος κτᾶσθαι ἐν ἁγιασμῷ καὶ τιμῇ, μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας* καί: *Οὐκ εἰσελεύσει πρὸς πάντα οἰκεῖον σαρκός σου ἀποκαλύψαι ἀσχημοσύνην αὐτοῦ*, ὅπως διαμορφώνει ὁ Μέγας Βασίλειος δύο χωρία τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ Λευϊτικοῦ, ἀντίστοιχα.[32] Κυρίως στὴν ἀρχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου: *Ἐν τοῖς γάμοις οὐ μόνον τὸ ἐπιτετραμμένον, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς καὶ σεμνὸν καὶ φύσει δίκαιον ζητοῦμεν.*[33] Κυριώτατα ὅμως στὴν ἐπίκληση μιᾶς ρητορικῆς, χωρὶς νομικὸ

---

30. Βλ. τὴν ἀνάπτυξη στὸν Σπ. Ν. Τρωιάνο (ἀνωτέρω σημ. 22), 34 κ.ἑ.

31. *Καὶ διὰ τί τῷ κατ' ἔθος πραττομένῳ, χρόνον τοσοῦτον εἰς συνηγορίαν λαβόντι, ἀντινομοθετεῖς,* [...] *ὑπ' εὐθύνην ἄγων τὸ ἀπὸ τῶν νόμων ἀνεύθυνον;* Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 15.

32. Πρβ. Α' Θεσσαλονικεῖς 4.4 καὶ Λευϊτικὸν 18.6: κ. 87 Μεγάλου Βασιλείου, Joannou (ἀνωτέρω σημ. 9) II, Κρυπτοφέρρη-Ρώμη 1963, 162-169 = Ράλλης - Ποτλῆς Δ', 260-264. Στὸν «τόμο»: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 13 καὶ 16 ἀντίστοιχα.

33. *Βασιλικὰ* 28.5.7 ἀπὸ *Digesta* 23.2.42 pr.· καὶ *Βασιλικὰ* 2.3.197 ἀπὸ *Digesta* 50.17.197: *Ἐν τοῖς γάμοις οὐ μόνον εἴ τι ἔξεστιν, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς*

περιεχόμενο, φράσεως τοῦ Μ. Βασιλείου (κ. 87), ὁ ὁποῖος, ἀποκρούοντας τὴν ἰδέα τοῦ γάμου ἑνὸς προσώπου μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἀποβιώσαντος συζύγου του, διερωτᾶται πῶς θὰ ἀποκαλοῦνται τὰ τυχὸν παιδιὰ τῶν δύο γάμων: ἀδελφοὶ ἢ ἐξάδελφοι; καὶ πῶς θὰ ἀποκαλοῦν τὰ παιδιὰ τοῦ πρώτου γάμου τὸν δεύτερο σύζυγο: θεῖο ἢ γονέα; Ὁ τόμος τοῦ Σισιννίου ἀλλοιώνει ἠθελημένα τὴν ρητορικὴ αὐτὴ ἐρώτηση σὲ γενικὴ ἀρχή, τὴν ὁποία παραθέτει ὡς δῆθεν κείμενο τοῦ Βασιλείου: *Ἐν οἷς τὰ τοῦ γένους συγχέονται ὀνόματα, ἐν τούτοις ὁ γάμος ἀθέμιτος*[34] (κανεὶς σχεδὸν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς νομικοὺς δὲν φαίνεται νὰ πρόσεξε τὴν ἀλλοίωση αὐτή)[35] — καὶ τῆς προσδίδει νομικὸ περιεχόμενο. Ἔτσι στὴν ἐρώτηση «διὰ τί ἀντινομοθετεῖς» θὰ μπορέση νὰ ἀπαντήση: *Ἀλλ' οὐκ ἔγωγε· [...] προενομοθέτησε πάλαι Βασίλειος, οὗ νόμος ἡ γλῶσσα τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ δὲ ζητῶν ἕτερον νομοθέτην ἐν τούτοις οὐκ οἶδα εἰ σωφρονοῦσιν οὗτός γε δόξει σωφρονεῖν.*[36]

Ναί, παιχνίδια βυζαντινῶν νομικῶν. Ἀλλὰ ὁ τόμος, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ρητρῶν καὶ τῶν κριτηρίων αὐτῶν στὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ἀλλάζει ἐντελῶς ἔκτοτε τὴν μορφή του. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ τόμου συνεπιφέρει καὶ τὴν γενικὴ ἐπικράτηση τῆς συλλογιστικῆς καὶ τῶν κριτηρίων του· ἔτσι ὁ τόμος λειτουργῶντας πολὺ πέρα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες προθέσεις του ἀνοίγει τοὺς ἀσκοὺς τοῦ Αἰόλου γιὰ νέες περαιτέρω αὐθαίρετες — τοὐλάχιστον μὲ τὰ δικά μας κριτήρια — κατασκευὲς ἀπὸ

ζητοῦμεν. Στὸν «τόμο»: *Ἐν τοῖς γάμοις οὐ τὸ ἐπιτετραμμένον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς δεῖ σκοπεῖν*, Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 13.

34. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 14. Τὸ κείμενο τοῦ Βασιλείου στὸν κ. 87 (ἀνωτέρω σημ. 32): *Οἱ δὲ οὐδὲ πρὸς τὴν φύσιν ἀποβλέπουσιν, [...] πάλαι διακρίνασαν τὰς τοῦ γένους προσηγορίας. Ἐκ ποίας συγγενείας τοὺς γεννηθέντας προσαγορεύσουσιν; Ἀδελφοὺς αὐτοὺς ἀλλήλων ἢ ἀνεψιοὺς προσεροῦσιν; Ἀμφότερα γὰρ αὐτοῖς προσαρμόσει διὰ τὴν σύγχυσιν. Μὴ ποιήσεις, ὦ ἄνθρωπε, τὴν θείαν μητρυιὰν τῶν νηπίων*... «Un argument qui nous fait sourire», σημειώνει ὁ Y. Courtonne, *Un témoin du IVe siècle oriental: Saint Basile et son temps d'après sa correspondance*, Παρίσι 1973, σ. 484.

35. Μία μεμονωμένη ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Δημήτριος Κυζίκου: *Καὶ ταῦτα μὲν ὁ τόμος. Αὐτῇ δὲ τῇ ἐπιστολῇ, περὶ τῶν ἐξ ἑνὸς ἀνδρὸς καὶ δυοῖν γυναικῶν ἀδελφῶν τικτομένων ὄντος τοῦ λόγου, πλέον οὐδὲν προσκείμενον εὑρεῖν ἐστι τῶν οὕτως ἐχόντων ῥητῶν [...] Τοσαύτης οὖν ὑπούσης τῶν τοῦ τόμου ῥητῶν πρὸς τὰ τοῦ θεοφάντορος καὶ τῇ φράσει καὶ τῇ ἐννοίᾳ, καὶ οὕτως ἀπεξενωμένων πρὸς ἄλληλα*... Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 362. Πρβ. ἐπίσης τὴν ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τοῦ Νικολάου Σκρίβα: ἔκδ. Schminck, «Kritik am Tomos des Sisinnios» (κατωτέρω σημ. 46), 223-230.

36. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 15.

τὴν θεωρία καὶ τὴν νομολογία, σπανιώτερα ἀπὸ τὴν νομοθεσία (ἀλλὰ ἡ διάκριση δὲν ἔχει πλέον παρὰ περιωρισμένη σημασία, ἀφοῦ ἡ ἐπικράτηση τῶν γενικῶν ρητρῶν σημαίνει ἀκριβῶς τὴν δυνατότητα νομολογιακῆς ἐφαρμογῆς τους, χωρὶς τὴν ἀνάγκη προσφυγῆς σὲ ρητὴ νομοθετικὴ διάταξη) — πολιτειακὴ καὶ κυρίως ἐκκλησιαστική.

Ἡ ἐξέλιξη ἐκδηλώνεται, σχηματικά, κατὰ δύο ἑρμηνευτικοὺς τρόπους:

(α) Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων ὄχι μόνον στὸν νόμο, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν τόμο τοῦ Σισιννίου, ἑρμηνεύεται πλέον ὡς ἐνδεικτική. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν γενικῶν ρητρῶν ποὺ εἴδαμε, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ χρήση τοῦ κριτηρίου τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» τῆς συγγενείας, ὅπως ἔγινε στὸν τόμο, μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση. Τὴν πρώτη γνωστὴ ὑπόθεση ἔχουμε τὸν Ἰούνιο 1023, εἴκοσι ἔξη χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου, ὅταν μὲ μία ἀρκετὰ πρωτόγονη ἀκόμη δικαστικὴ ἀπόφαση ἀκυρώνεται, γιὰ ἐμφανεῖς λόγους σκοπιμότητας, ἕνας γάμος ποὺ ἐμπίπτει στὴν κατηγορία «γάμος γονέως καὶ τέκνου μὲ δύο δεύτερους ἐξαδέλφους»·[37] τὴν ἀπόφαση φαίνεται νὰ ἀκυρώνῃ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1025-1030, ἀλλὰ χρησιμοποιῶντας ἐντελῶς διαφορετικὴ νομικὴ βάση, ὁ Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος.[38] Ὁ ἐπιφανέστερος αὐτὸς βυζαντινὸς νομικὸς τοῦ 11ου αἰώνα θὰ ἡγηθῇ πράγματι τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ τόμου τοῦ Σισιννίου, καὶ κυρίως κατὰ τῆς τάσεως γιὰ ἐφαρμογὴ τῶν κριτηρίων του γιὰ τὴν κατασκευὴ νέων κωλυμάτων. Ὁ ἴδιος, πιθανῶς στὴν ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ θέσῃ ἀντικειμενικὰ ὅρια στὴν ἄλλως ἀπεριόριστη χρήση τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου, φαίνεται ὅτι θὰ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ εἰσάγει — ἢ τοὐλάχιστον αὐτὸς ποὺ ἐπιβάλλει — τὴν μέτρηση βαθμῶν συγγενείας καὶ στὴν ἀγχιστεία καὶ οἱονεὶ ἀγχιστεία.[39] Ἡ προσπά-

---

37. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 933 τοῦ πατριάρχη Εὐσταθίου: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 57· ἡ πράξη περιέχεται στὶς ἐκδόσεις καὶ στὶς *Regestes* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη Εὐστρατίου Γαριδᾶ, στὸν ὁποῖο παλαιότερα ἀπεδίδετο. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Schminck, *Fontes Minores*, II (1977), 255-256 σημ. 5 καὶ Πιτσάκη, 61-63, 85-96· εἰδικὸ δημοσίευμα: W. Seibt, «Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, Regestes 933», *JÖB* 22 (1973) 103-115.

38. Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 32-36· τὸ ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου ἔχει δημοσιευθῆ ὡς πράξη τοῦ πατριάρχη Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (Grumel, *Regestes*, ἀρ. 834). Ἀπόσπασμα στὴν *Πεῖρα* 49.34: *JGR* IV, 20-209. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν κειμένων καὶ τῶν δικαστικῶν ὑποθέσεων βλ. Schminck (προηγουμένη σημ.) καὶ Πιτσάκη, 66-67, 106-110, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

39. Ἔτσι ἤδη ὁ J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη 1864 = *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, μετφρ.

θεια ἔχει μερικὴ μόνον ἐπιτυχία. Τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ ἐγχειρίδια θὰ τονίσουν ὅτι ἂν καὶ *οἱ νεώτεροι καὶ βαθμοὺς αὐτοῖς ἐπενόησαν..., ἐν τούτοις βαθμῶν ποσότητα ζητεῖν οὐδόλως τοῖς παλαιοῖς ἔδοξεν, ἀλλὰ τὰ συγκεχυμένα κατὰ τὴν τοῦ γένους κλῆσιν καὶ ἀπρεπῆ ῥητῶς κωλύσαντες, τὰ λοιπὰ ἀνέγκλητα εἴασαν* [...] *ὥστε οὐ χρὴ ἐν τούτοις βαθμοὺς παρεισάγειν: τὰ ῥητῶς κωλυθέντα ἢ σύγχυσιν ἔχοντα φυλάττεσθαι χρή, ἐπὶ δὲ τῶν ἔξω συγγενείας τὸ εὐπρεπές· τὸ συγκεχυμένον καὶ ἀσύγχυτον ἢ ἐφιέναι ἢ ἀπείργειν τὸ συνάλλαγμα.*[40]

(β) Ὅμως ἡ εἰσαγωγὴ τῆς μετρήσεως βαθμῶν συγγενείας στὴν ἀγχιστεία, ἀφ' ἧς δὲν εὐδοκίμησε πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση, συνέβαλε, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, στὴν ἐπίταση τοῦ «κακοῦ» ποὺ ἤθελε νὰ διορθώση. Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ οἱονεὶ ἀγχιστείας ποὺ εἰσάγει ὁ Σισίννιος ἀνάγεται στὴν ἀπώτερη μορφή του (δύο ἀδελφοὶ μὲ δύο πρώτους ἐξαδέλφους), κατὰ τὴν μέτρηση αὐτή, στὸν «ἕκτο» βαθμὸ (2+4). Ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀριθμήσεως βαθμῶν τὸ κώλυμα ἑρμηνεύεται ὡς ἐπεκτεινόμενο στὶς ἄλλες σχέσεις ἀγχιστείας ποὺ ἀνάγονται στὸν ἴδιο βαθμό. Εἶναι κυρίως τὰ δύο θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Γ. Μαριδάκη,[41] «ἄφθονος ἐχύθη βυζαντινὴ μελάνη»: γάμος τοῦ ἴδιου προσώπου, διαδοχικά, μὲ δύο δεύτερους ἐξαδέλφους (γνησία ἀγχιστεία «ἕκτου» βαθμοῦ) καὶ γάμος θείου καὶ ἀνεψιοῦ μὲ θεία καὶ ἀνεψιά (οἱονεὶ ἀγχιστεία τοῦ τύπου 3+3, ὅπου ὅμως ἡ ἀρχὴ τῆς συγχύσεως ἐπιτρέπει

Μελ. Ἀποστολόπουλος, Α', Ἀθήνα 1912, σ. 582-583 σημ. 3, 589· τώρα: Schminck, *Fontes Minores*, I (1976) 168 σημ. 93 καὶ III (1979) 237 σημ. 37, 250.

40. Ἰωάννης Πεδιάσιμος (ἔκδ. Schminck) «Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos», *Fontes Minores*, I (1976) (126-174) 143, 157· Ματθαῖος Βλάσταρης Β.8: Ράλλης - Ποτλῆς ΣΤ', 129-130, 132. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρακτική της ἀξία, ἡ μέτρηση βαθμῶν στὴν ἐξ ἀγχιστείας συγγένεια ἐπεβλήθη· μετὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτή, στὴν ἀντίληψη τῶν βυζαντινῶν νομικῶν τὰ θέματα κωλυμάτων γάμου καὶ βαθμῶν συγγενείας «συστηματικὰ» ἔχουν πλέον ταυτισθῆ: ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. σὲ κείμενα τῆς νομικῆς φιλολογίας καὶ σὲ ἐπίσημες πράξεις εἰσάγεται, σὲ εὐρύτατη χρήση, ὁ ἀδόκιμος ὅρος «γάμος» ἢ «συνοικέσιον (...) βαθμοῦ ἐξ αἵματος» ἢ «ἐξ ἀγχιστείας», ὅπως βραχυλογεῖται ἀφαιρετικὰ τὸ «γάμος μεταξὺ συγγενῶν (...) βαθμοῦ ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας». Ἡ ἀκυρολεξία θὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ στὸν τίτλο τοῦ κεφ. Β.8 τοῦ Βλάσταρη «Περὶ τῶν τοῦ γάμου βαθμῶν», ὅπου παραπέμπει καὶ τὸ κεφ. Γ. 1 ποὺ φέρει τὸν ἴδιο τίτλο. Νεώτεροι ἕλληνες νομομαθεῖς, ὅπως οἱ ἴδιοι οἱ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (Ε', 92 σημ. 1), θὰ μιλοῦν ἀκόμη γιὰ «τὸν τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ γάμον». Πρβ. καὶ τήν, λιγώτερο ἀδόκιμη πάντως, ἔκφραση: «κωλυόμενος/ἐπιτρεπόμενος βαθμός».

41. Γ. Μαριδάκης, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Ἀθήνα 1922, σ. 61.

ὡρισμένους μετριασμούς).[42] Ἐξ ἄλλου, ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἐννοίας τοῦ βαθμοῦ συγγενείας καὶ στὴν ἀγχιστεία, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες συγκεκριμένες ἱστορικὲς συγκυρίες, ἐγέννησε καὶ τὸ ἄλλο σημαντικὸ ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐχύθη ἀφθονώτερη ἀκόμη μελάνη, καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ σοβαρώτερο ἀντικείμενο, τὴν ἔκταση τοῦ κωλύματος στὴν ἐξ αἵματος πλέον συγγένεια, κωλύματος ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐξαντλεῖται, ὅπως εἴδαμε, στὸν ἕκτο βαθμὸ (δεύτεροι ἐξάδελφοι). Ἤδη, μὲ τὴν ἀναγνώριση κωλυμάτων στὸν «ἕκτο» βαθμὸ τῶν διαφόρων μορφῶν ἀγχιστείας, ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ ἐξαντλῆται στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ τὸ κώλυμα λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος, ὁπότε θὰ εἴχαμε ἐξομοίωση τῆς ἐξ αἵματος συγγενείας πρὸς τὴν ἀγχιστεία, ἐνῷ ἡ ἀναγνώριση κωλύματος καὶ στὸν ἕβδομο βαθμὸ ἐξ αἵματος (τέκνο τοῦ δευτέρου ἐξαδέλφου) θὰ διατηροῦσε τὴν «ὑπεροχὴ» τῆς ἐξ αἵματος συγγενείας. Δημιουργεῖται ἔτσι νομολογιακὰ τὸ κώλυμα τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, τὸ ὁποῖο στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα καθιερώνεται καὶ μὲ τυπικὸ νόμο ἐκ μέρους τῆς πολιτείας (1166).[43] Συγχρόνως ὅμως ἡ ἀρχὴ τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν κατασκευὴ κωλυμάτων καὶ στὸν «ἕβδομο» βαθμὸ ἀγχιστείας· ἄλλωστε, στὸν «βαθμὸ» αὐτὸν (1+6) ἀνάγεται — «avant le nom» — ἤδη ἡ πρώτη γνωστὴ ὑπόθεση τοῦ 1023 ποὺ εἴδαμε. Μόνον τὸ συμπτωματικὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀκώλυτο στὸν ὄγδοο βαθμὸ ἐξ αἵματος μνημονεύεται ρητὰ — σὲ ἄλλη ἐντελῶς συνάφεια — σὲ κανόνα τοῦ θετικοῦ δικαίου[44] θὰ ἀποτρέψῃ τὴν περαιτέρω ἐπέκταση τοῦ κωλύματος λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος (κατὰ μείζονα λόγον, καὶ ἐξ ἀγχιστείας) καὶ στὸν ὄγδοο βαθμό (τρίτοι ἐξάδελφοι), ἂν καὶ ἡ ἐπιβολὴ ἠπίων ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτι-

---

42. Γιὰ τὰ θέματα τοῦ κωλύματος στὸν ἕκτο βαθμὸ συγγενείας ἐξ ἀγχιστείας βλ. Zhishman –Ἀποστολόπουλος, Α', 626-672· Μαριδάκης, *ὅ.π.* 59-62· Schminck, *Fontes Minores*, V (1982) 197-199· Πιτσάκης, 27-31.

43. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 29. Γιὰ τὸ θέμα εἰδικὴ μελέτη: Κ. Γ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, ὅπου ἀναφορὰ καὶ σὲ διάφορα θιγόμενα ἐδῶ θέματα· γιὰ τὸν τόμο τοῦ Σισιννίου, εἰδικώτερα, 25-50. Αὐτόθι, καὶ γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κωλύματος λόγῳ συγγενείας ἐξ ἀγχιστείας ἢ οἱονεὶ ἀγχιστείας καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ ἀνάγονται στὸν ἕβδομο βαθμό.

44. *Βασιλικὰ* 35.12.30 (ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν αἱρέσεων σὲ διαθήκη): *Ἡ γραφεῖσα ὑπὸ αἵρεσιν παρὰ τῆς μητρὸς κληρονόμος, τὴν «ἐὰν τῷ τρισεξαδέλφῳ γαμηθῇ», πληρούτω πάντως τὴν αἵρεσιν (οὐ γάρ αἰσχρός ἐστιν ὁ γάμος), εἰ μὴ ἄρα ἐκεῖνος ἐμποδίζῃ.*

μίων καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν θὰ θεωρηθῇ πάντοτε ὑπερβολική.[45]

Εἴδαμε ὅτι καὶ ὁ τόμος καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐπιβολὴ τῶν κριτηρίων του, συνάντησαν σχεδὸν ἐξ ἀρχῆς τὴν σοβαρὴ ἀντίδραση τῶν σημαντικώτερων νομικῶν τῆς ἐποχῆς του, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα τοῦ κύκλου ποὺ ὠνόμασα ἄλλοτε «ἡ σχολὴ» τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου· εἶναι ἡ «Kritik am Tomos des Sisinnios», ὅπως τὴν ἀπεκάλεσε ὁ Andreas Schminck, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴν ἔκδοση μερικῶν σημαντικῶν κειμένων τῆς σειρᾶς αὐτῆς.[46] Οἱ συγγραφεῖς θὰ ἀποκρούσουν ἔντονα τὴν ἄκριτη ἀναζήτηση κωλυμάτων σὲ συγγενικὲς σχέσεις ποὺ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὸν νόμο, τὴν ἀναγωγὴ σὲ δίκαιο τῶν προσωπικῶν κατασκευῶν ἑκάστου, θὰ μιλήσουν γι' αὐτοὺς ποὺ εἰσάγουν στὸν νομικὸ βίο τὴν «σύγχυση» ποὺ δῆθεν τοὺς ἐνοχλεῖ στὰ «ὀνόματα τῆς συγγενείας».[47] Ἄλλοι συγγραφεῖς θὰ προσπαθήσουν νὰ γελοιοποιήσουν τὰ κριτήρια αὐτὰ ἐμμένοντας σὲ ὡρισμένες καταγέλαστες καταστάσεις ποὺ θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὴν συνεπῆ ἀκραία ἐφαρμογή τους, ἄλλοι, στενότερα συνδεδεμένοι μὲ τὴν ἐκκλησία, θὰ ψέξουν τὸν κατὰ βάθος μανιχαϊστικὸ χαρακτῆρα τῆς τάσεως γιὰ συνεχῆ αὔξηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐστηρότητας στὰ γαμικὰ ζητήματα.[48] Ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος θὰ ἐπισημάνῃ τὴν νομικὴ «πλαστότητα» τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου: *οὐδὲ γίνεται σύγχυσις ὀνομάτων ἐκ τῶν γάμων οὓς νόμος κυροῖ*, καὶ θὰ μιλήσῃ νωρὶς γιὰ ὅ,τι τείνει — ἐρήμην πλέον καὶ τοῦ τόμου τοῦ Σισιννίου — νὰ ἐξελιχθῇ σὲ ἄσκηση περιπτωσιολογίας καὶ ἐπιχειρηματολογίας, γι' αὐτοὺς ποὺ ἀναζητοῦν εὐκαιρία νομικῶν κατασκευῶν *παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους*.[49]

Ἀλλὰ ἐνῷ οὐσιαστικὰ ἡ νομικὴ θεωρία τῆς ἐποχῆς του φαίνεται νὰ

---

45. Ἰωάννης Πεδιάσιμος: *τινὲς γὰρ καὶ τὸν ὄγδοον ἐξ αἵματος βαθμόν, καίτοι συγχωρηθέντα, ὅμως παραλύειν οὐ τολμῶσιν ὑπ' εὐλαβείας, εἰ δὲ καὶ παραλῦσαι τολμήσουσιν, ἐλεημοσύναις καὶ εὐποιίαις τούτου χάριν τὸ θεῖον ἱλάσκονται* Schminck (ἀνωτέρω σημ. 40), 151· *πλὴν ἡ ἀκρίβειά τινων καὶ τούτους ἀφίησιν, ἀλλὰ προτρέπει ἐλεημοσύνῃ καὶ εὐποιίαις τὸ θεῖον ἐξιλεώσασθαι* Prochiron auctum 8.43 (ἀνωτέρω σημ. 18), 66. Βλ. Πιτσάκης, 390-392, 394.

46. Κυρίως: «Kritik am Tomos des Sisinnios», *Fontes Minores*, II (1977) 215-254· πρβ. «Vier eherechtliche Entscheidungen...» (ἀνωτέρω σημ. 18).

47. Δημήτριος Κυζίκου: *Τὸ δὲ τὰ ἐφ' ἑτέρων ἐκφωνηθέντα καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν ἐκείνοις ἔχειν ὀφείλοντα μετάγειν ἐφ' ἕτερα καὶ τὰ πρόδηλον ἑρμηνείαν ἔχοντα παρὰ τὸν νόμον μεταποιεῖν, αὐτὸ τοῦτο δὴ τὸ τὴν ὡς ἀληθῶς σύγχυσιν ἐργαζόμενόν ἐστιν...* Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 364.

48. ...*θερμότερος δ' ἄν τις εἶπε καὶ τῆς Μανιχαίων παραψαῦον αἱρέσεως, οἳ τοὺς νομίμους ἀνόμως διασπῶσι γάμους, ὡς βδελυσσόμενοι...* αὐτόθι, 355.

49. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 349, 350.

ἀποκρούῃ τὸν τόμο ἢ τοὐλάχιστον τὴν ἐπέκταση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κριτηρίων του, ἡ ἐπικράτησή του (καὶ τῶν κριτηρίων του) στὴν καθημερινὴ πράξη καὶ στὴν νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν, δικαστηρίων εἶναι, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἀπόλυτη.[50] Ἔκτοτε ἀρχίζει ἁπλῶς τὸ παιχνίδι τῶν περιπτώσεων καὶ τῶν νομικῶν κατασκευῶν, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος, σὲ συνδυασμὸ βέβαια μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπιμοτήτων καὶ συμφερόντων ποὺ μπορεῖ νὰ κρύπτωνται σὲ κάθε περίπτωση. Μία στιγμιαία νίκη τῶν ἀντιπάλων τοῦ τόμου σημειώνεται τὸν ἑπόμενο αἰώνα, ὅταν τὸ 1175 μία συνεργασία τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Γ΄ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου (μὲ ἀφετηρία καὶ πάλι τὴν ἐξυπηρέτηση κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε, ἐδῶ, σαφεῖς ἐνδείξεις, καὶ ὄχι στὰ πλαίσια ὁποιασδήποτε «Ehepolitik»· ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, ἄλλωστε, εἶναι αὐτὸς ποὺ εἰσάγει ὁριστικὰ τὸ 1166 τὸ κώλυμα τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, πάλι προφανῶς γιὰ λόγους σκοπιμότητας) ὁδηγῇ στὴν κατάργηση τοῦ τόμου, μὲ μία Νεαρὰ ποὺ μὲ ἐξαιρετικὴ — ἀλλὰ ἐμφανέστατη — νομοτεχνικὴ πονηρία, ἀφοῦ πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ τόμου (καὶ τοῦ συντάκτη του) τὸν καθιστᾷ «lex minus quam imperfecta», ἀφήνοντας τὴν τήρησή του ἁπλῶς στὴν ἀγαθὴ προαίρεση τῶν ἐνδιαφερομένων.[51] Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα κατὰ τὸν αἰώνα αὐτό, τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κανονολόγων, ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ κῦρος τοῦ τόμου ἔχουν πιὰ καθολικὰ ἐπιβληθῆ· τὰ ἴδια τὰ νομοτεχνικὰ τεχνάσματα τῆς καταργήσεως[52] μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀδυναμία πλέον ρητοῦ ἐξοστρακισμοῦ του ἀπὸ τὸν νομικὸ βίο. Ἡ ἀπόπειρα — ἂν πράγματι ὑπῆρξε κἂν «σπουδαία» ἀπόπειρα καὶ δὲν ἦταν ἕνα μέτρο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἁπλῶς τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως — ἀποτυγχά-

50. Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. κυκλοφορεῖ στὰ χειρόγραφα μία ψευδεπίγραφη «Ἔκθεσις κανονικὴ Σισιννίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου» περὶ γάμων: Grumel, *Regestes*, ἀρ. 805· ἔκδ. Beneševič (ἀνωτέρω σημ. 24), 8-13. Γιὰ τὸ ψευδεπίγραφο βλ. Πιτσάκη, 213-215 καὶ τὴν βιβλιοκρισία τοῦ J. Darrouzès, *REB* 44 (1986) (318-) 319.

51. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1341 = Zachariä coll. IV, 76: *JGR* I, 424-425 τοῦ Ἰουνίου 1175 (ἀπόσπασμα ποὺ παραδίδει ὁ Βαλσαμών: Ράλλης – Ποτλῆς Α΄, 283).

52. Πρβ. καὶ τὰ κείμενα τῶν προπαρασκευαστικῶν πράξεων: ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Darrouzès, Questions... (ἀνωτέρω σημ. 17) καὶ Schminck, Kritik... (ἀνωτέρω σημ. 46). Πιὸ πολύπλοκες εἶναι οἱ σχέσεις σὲ μία συζήτηση γιὰ τὸ κώλυμα τοῦ ἕκτου βαθμοῦ (γνησίας) ἀγχιστείας τοῦ Μαΐου 1172, τῆς ὁποίας τὰ κείμενα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Darrouzès, αὐτόθι. Γιὰ ὡρισμένες ἑρμηνευτικὲς ἀπόψεις, βλ. Πιτσάκη, 302 κ.ἑ.

νει, ἡ Νεαρὰ περιπίπτει σὲ ἀχρησία καὶ δὲν ἀφήνει ἴχνη στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Βαλσαμὼν θὰ διαπιστώσῃ μὲ ἱκανοποίηση ὅτι τὰ σχέδια κατὰ τοῦ τόμου *εἰς ἔργον ἐλθεῖν ὁ δίκαιος κριτὴς οὐκ ηὐδόκησεν· οὐκ ἐνηργήθησαν* [...] *εὔχομαι οὖν μηδὲ ἐνεργηθῆναί ποτε.*[53] Πρὶν περάσουν 25 χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Νεαρᾶς (1199), πολιτικοὶ δικαστὲς θὰ μνημονεύσουν τὸν τόμο ὡς τμῆμα τοῦ κειμένου γαμικοῦ δικαίου.[54]

Ἡ θέση ποὺ καταλαμβάνει ὁ προβληματισμὸς σχετικὰ μὲ τὰ γαμικὰ κωλύματα στὸν νομικὸ βίο τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας (11ος-15ος αἰ.) — ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ — καθίσταται κυρίαρχη. Ἡ παρακολούθηση τοῦ προβληματισμοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο συντελέσθηκε ἡ σταδιακὴ διαμόρφωση τῶν κωλυμάτων εἶναι ἡ κύρια δυνατότητα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν μελέτη τῆς νομικῆς σκέψεως στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν μακρὰ αὐτὴ περίοδο, καὶ τὸ νομολογικὸ ὑλικὸ τὸ εὐρύτερο ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν πρακτικὴ σὲ ὁποιονδήποτε χῶρο τοῦ νομικοῦ βίου. Στὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα, τί ποσοστὸ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα ἀντιπροσωπεύουν οἱ εἰδήσεις ποὺ μᾶς ἔχουν περιέλθει ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτή, ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι βέβαια εὐχερής. Ἔχει εὔστοχα ἐπισημανθῆ τὸ περιωρισμένο, ἐν γένει, τῶν πληροφοριῶν μας γιὰ τὸν πραγματικὸ νομικὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ἀντιπροσωπευτικότητας τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν: πράγματι στὸ σύνολό τους σχεδὸν οἱ πληροφορίες μας προέρχονται ἀπὸ ὑποθέσεις ποὺ ἔφθασαν στὰ ἀνώτατα δικαιοδοτικὰ ὄργανα τῆς πολιτείας ἢ τῆς ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις εἰδικὰ γιὰ τὰ θέματα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων φαίνεται ὅτι οἱ εἰδήσεις ποὺ διαθέτουμε εἶναι σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀντιπροσωπευτικές: πράγματι, ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὰ θέματα αὐτά, πού, ὅπως εἴδαμε, φαίνεται νὰ μονοπωλῆ σχεδὸν τὸ νομικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἑξῆς, ὡδήγησε στὴν διάσωση πολὺ ἀξιόλογου, ἀναλογικά, ἀριθμοῦ πράξεων· οἱ πράξεις αὐτὲς ἀφοροῦν ὑποθέσεις ἀπὸ διάφορες ἐπαρχίες τοῦ κράτους, ὅπου πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν ἐκδικασθῆ σὲ πρῶτο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή· σὲ περιωρισμένο ἀριθμὸ διαθέτουμε καὶ αὐτούσιες πράξεις ἀπὸ τὶς ἐπαρ-

---

53. Ράλλης – Ποτλῆς Δ', 559· Α', 291: αὐτόθι σαφὴς ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένης σκοπιμότητος ...*ὡς εἰδὼς τὴν αἰτίαν δι' ἣν διωρίσθησαν θεληματικὴν οὖσαν καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ τελεσφορήσασαν ἀγαθόν τι.*

54. «Ψήφισμα πολιτικῶν δικαστῶν περὶ συγγενείας»: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 395-396.

χίες (ἐντελῶς ξεχωριστή, βέβαια, σὲ ὄγκο καὶ σημασία, εἶναι ἡ περίπτωση τῆς συλλογῆς τῶν ἀποφάσεων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ)· ἡ ἐπαρχιακὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη εἶναι προφανῶς παράγων ὁμοιομορφίας στὴν διαμόρφωση τοῦ νομικοῦ βίου: τὸ πατριαρχεῖο ἔχει σὲ σημαντικὴ ἔκταση τὴν δυνατότητα νὰ ἐλέγχῃ τὴν κατάσταση στὶς ἐπαρχίες του, καὶ οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀρχιερεῖς ὑποβάλλουν συχνὰ τὰ ἐρωτήματά τους στὸ πατριαρχεῖο, ἰδιαίτερα σὲ γαμικὰ θέματα· τέλος, οὐσιώδης παράγων δικαιικῆς ὁμοιομορφίας ἀποβαίνει ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς πραγματειῶν καὶ ἐγχειριδίων γιὰ τὰ γαμικὰ κωλύματα, ποὺ κυκλοφοροῦν σὲ πλῆθος χειρογράφων, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ αὐτοτελῶν ἐργασιῶν εἴτε ἐντεταγμένα σὲ εὐρύτερα ἰδιωτικὰ νομικὰ συμπιληματικὰ ἔργα.

Πράγματι, στὸ θέμα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, μετὰ τὸν τόμο τοῦ Σισιννίου καὶ τὶς ἐξελίξεις τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος ἐγκαινίασε, τὸ κείμενο δίκαιο — ποὺ εἶναι πάντοτε τὸ δίκαιο τῶν Βασιλικῶν, εἴτε οἱ δικαστὲς τὰ χρησιμοποιοῦν αὐτούσια, εἴτε, ἰδίως μετὰ τὴν λατινικὴ κατάκτηση, στὶς διάφορες ἐπιτομές τους — εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄχρηστο. Πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενο ὅπου τὸ παραδεδομένο δίκαιο ἔχει ὑποστῆ ριζικὴ τομή: ἰδιωτικὲς συλλογὲς νομολογιακῶν κειμένων, ἀποφάσεων ἢ γνωμοδοτήσεων, ὑποκαθίστανται de facto στὸ θετικὸ δίκαιο. Θὰ κλείσω μὲ ἕνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως ποὺ θεωρῶ συμβολικό, γιατὶ ἀφορᾷ στὸ τελευταῖο μεῖζον προϊὸν τῆς βυζαντινῆς νομικῆς γραμματείας καὶ συγχρόνως τὸ ἔργο μέσῳ τοῦ ὁποίου ἡ παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ, δικαίου ἐπέπρωτο νὰ ἐπιβιώσῃ στὸν «μεταβυζαντινὸ» ἑλληνικὸ χῶρο. Ὅταν περὶ τὸ 1345 ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος συντάσσῃ τὴν Ἑξάβιβλο, χρησιμοποιεῖ αὐτονόητα ὡς κορμὸ τοῦ ἔργου του τὴν νομοθεσία τῶν Μακεδόνων, ἰσχύον πάντοτε δίκαιο στὸ Βυζάντιο: εἶναι ὁ Πρόχειρος Νόμος, ἐμπλουτισμένος — πέρα ἀπὸ ἄλλες κατὰ περίπτωση προσθῆκες — μὲ χωρία ποὺ ἀντλεῖ ὁ συντάκτης ἀπὸ τὴν Μεγάλη Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν καὶ τὴν λεγομένη Μικρὴ Σύνοψη. Ἀλλὰ σὲ ἕνα τμῆμα τοῦ ἔργου, αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὰ γαμικὰ κωλύματα, ἡ ὕλη αὐτὴ τοῦ εἶναι ἄχρηστη: τὸ δίκαιο τῶν Βασιλικῶν καὶ τοῦ Προχείρου Νόμου δὲν εἶναι πλέον τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων. Ἔτσι ὁ Ἀρμενόπουλος θὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκη νὰ προσθέσῃ, μόνον στὴν περίσταση αὐτή, μία νέα ἐξ ἀρχῆς ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, τὴν ὁποία διαμορφώνει μὲ στοιχεῖα εἰλημμένα ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες πηγὲς καὶ ἐγχειρίδια. Θὰ αἰσθανθῇ καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνῃ αὐτὴ τὴν ἰδιομορφία: *Ταῦτα μὲν οὖν ἐκ τῶν νόμων συνῆκται καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἴρηται καὶ οὕτως εἰσὶν ἐνεργούμενα*· καὶ σ' ἕνα σχό-

λιο: *Οὗτος (ὁ τίτλος) ἡμέτερος, ἐκ τῶν νόμων συναχθεὶς καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἰρημένος.*[55]

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα ἀρχίζει ἡ περιπέτεια τῶν κωλυμάτων γάμου στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο.

---

55. *Ἑξάβιβλος* 4.8.8: ἐκδ. Heimbach (Λειψία 1851), 514 = ἐκδ. Πιτσάκη (Ἀθήνα 1971), 240 καὶ apparatus 4.8 (a): Heimbach, 508 = Πιτσάκης, 238 σημ. 2. Στὴν πραγματικότητα ἡ ὕλη τῶν γαμικῶν κωλυμάτων κατανέμεται στὴν Ἑξάβιβλο σὲ δύο κυρίως τίτλους: στὸν παρόντα τίτλο 4.8 «Περὶ συναφείας γάμων καὶ βαθμῶν συγγενείας» καὶ στὸν 4.7 «Περὶ γάμων κεκωλυμένων» (ὅπου καὶ ἡ «κλασσική» ὕλη, μὲ κορμὸ τὸ κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων, ἀπὸ τὸν Πρόχειρο Νόμο).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΓΑΜΟΥ: Ο ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΩΜΑΪΔΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΙΑΣ

Τα τελευταία χρόνια, θέματα που αφορούν την οικογένεια, το γάμο, τη σεξουαλικότητα, έχουν γίνει αντικείμενο έντονου ερευνητικού ενδιαφέροντος, κυρίως στη δυτική ιστοριογραφία, όπου η έρευνα έχει προχωρήσει πολύ, αλλά και στη βυζαντινολογία, όπου η μελέτη της αριστοκρατικής οικογένειας έχει επεκταθεί και στην αγροτική οικογένεια, καθώς και στη μελέτη των θεσμών γενικότερα. Στον τομέα της ιστορίας της οικογένειας και του γάμου, πολλά είναι τα ερευνητικά ερωτήματα που ζητούν απάντηση. Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει μία μόνο πτυχή ενός ζητήματος πολύπλευρου, δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στην ιδεολογία και την πρακτική όσον αφορά τους οικογενειακούς θεσμούς, αλλά και της αντιμετώπισης του γάμου και του έρωτα απ' τη βυζαντινή κοινωνία. Στο ιδεολογικό επίπεδο, διαπιστώνει κανείς μια πολυφωνία, η οποία εκφράζει διαφορετικές, και κάποτε αντικρουόμενες, τάσεις, και η οποία οφείλεται, νομίζω, στο εξής γεγονός. Οι φορείς της ιδεολογίας, οι οποίοι είχαν επίσης τη δυνατότητα να επιβάλουν την ιδεολογία τους με νόμους, κανόνες, ή δεοντολογικά πρότυπα, εξέφραζαν κατά καιρούς διαφορετικά συμφέροντα, ή λειτουργούσαν με ιδεολογικά συστήματα τα οποία μπορεί μεν να προσαρμόζονταν στις κοινωνικές ανάγκες, έπρεπε όμως να υπακούουν και στην εσωτερική τους λογική. Ο ισχυρός ιδεολογικός φορέας που ήταν η Εκκλησία, βρισκόταν σε συνεχή αλληλεπίδραση με την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά περιέκλειε συγχρόνως τάσεις που διέφεραν μεταξύ τους, και των οποίων το ειδικό βάρος άλλαζε ανάλογα με τις εποχές.

Στην περίοδο που μας απασχολεί, δηλαδή απ' τα τέλη του 9ου αιώνα ως τα τέλη του 10ου, η πολιτεία, η οποία σ' ένα βαθμό εκφράζει, και βέβαια προσπαθεί να ελέγξει τις κοινωνικές διαδικασίες, και η Εκκλησία βρίσκονται σε σύμπνοια όσον αφορά το θέμα του γάμου. Στο τέλος μιας μακράς διαδικασίας, η νομοθεσία του Λέοντος του Σοφού θεσμο-

ποιεί πλέον τον έλεγχο όχι μόνο του κράτους αλλά και της Εκκλησίας πάνω στο γάμο.[1] Χαρακτηριστικές εκφράσεις αυτού του ελέγχου είναι οι Νεαρές 74 (για τη μνηστεία) και 90 (κατά του τρίτου γάμου) όπου ο αυτοκράτορας τονίζει την ανάγκη να συμβιβαστούν οι νόμοι και οι κανόνες, και ο «Τόμος της Ενώσεως», όπου από κοινού το κράτος και η Εκκλησία δίνουν λύση στο πρόβλημα του τρίτου και τέταρτου γάμου, για το οποίο η σύμπνοια νόμων και κανόνων ήταν, ως τότε, μερική.[2] Αν το κράτος υιοθετεί τις απόψεις της Εκκλησίας, εκείνη, απ' τη μεριά της, ασπάζεται ορισμένες απ' τις ανάγκες της υπόλοιπης κοινωνίας: ο «Τόμος της Ενώσεως» δίνει σχετικά επιεική λύση στο πρόβλημα του τρίτου γάμου, λύση που ευνοεί την τεκνογονία. Η σύμπνοια αυτή εκφράζεται με ενάργεια στα προοίμια μιας Νεαράς του Λέοντος του Σοφού και του «Τόμου» του Πατριάρχη Σισιννίου. Ο Αυτοκράτορας περιγράφει το γάμο ως *μέγα καὶ τίμιον ἀνθρώποις παρὰ τοῦ πλάσαντος Θεοῦ δῶρον*, ενώ ο Πατριάρχης γράφει: *καὶ ἐπεὶ ῥίζαν καὶ ὑποβάθραν τοῦ γένους, καὶ τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐργαστήριον, τὸν σεμνὸν γάμον ᾔδεσαν ὄντα, ἵνα τὸ καθαρὸν ἤδη τῆς ῥίζης καὶ τὸ ἀθόλωτον ἔχοι, ...παντοίαις λόγων φοραῖς καὶ εἰσηγήσεσι κατωχύρωσαν*... Τα κείμενα είναι γνωστά, και οι εκφράσεις κάθε άλλο παρά πρωτότυπες, σηματοδοτούν όμως τον επίσημο διπλό έλεγχο.[3]

Υπενθυμίζω ακόμη ότι οι γαμήλιες περιπέτειες του Λέοντος ΣΤ' οδήγησαν σε μακρές συζητήσεις σχετικά με το θεσμό του γάμου, συζητήσεις και αντιγνωμίες που συνεχίστηκαν ως τα τέλη του 10ου αιώνα. Βρισκόμαστε, δηλαδή, σε μια περίοδο όπου συντελούνται σημαντικές ρυθμίσεις στον έλεγχο της οικογενειακής ζωής, αλλά και κάποιες εξελίξεις της σχετικής ιδεολογίας. Την ίδια περίπου εποχή εμφανίζεται μια νέα αγιογραφική μορφή: η παντρεμένη γυναίκα που γίνεται αγία χωρίς ποτέ να διασπάσει το δεσμό του γάμου, χωρίς να χηρέψει, χωρίς να μπει σε μοναστήρι. Η Evelyne Patlagean έχει ήδη δώσει μια ωραία ερμη-

---

1. K. Fladelius, «Woman's Position and Possibilities in Byzantine Society, with Particular Reference to the Novels of Leo VI», *JÖB* 32/2 (1983) 425-32. G. Ferrari, «Il diritto matrimoniale secondo le Novelle di Leone il Filosofo», *BZ* 18 (1909) 158-75. H. Hunger, Christliches und nichtchristliches im byzantinischen Eherecht, *Archiv für Kirchenrecht*, 18 (1967) 305 κ.ε.

2. *JGR* I, 193-97.

3. P. Noailles - A. Dain, *Les Novelles de Leon VI le Sage*, Παρίσι 1944, Νεαρά 26. Ράλλης - Ποτλής Ε', 12.

νεία στο φαινόμενο, σε μια σύντομη αλλά οξυδερκή ανάλυση.[4] Το θέμα, όμως, δεν έχει εξαντληθεί. Από τη μελέτη ορισμένων πλευρών του φαινομένου που δεν έχουν απασχολήσει τους ερευνητές αναδύεται μια ενδιαφέρουσα προβληματική σχετικά με το γάμο.

Οι τρεις άγιες που συνιστούν αυτήν την κατηγορία είναι η αγ. Θεοφανώ, πρώτη σύζυγος του Λέοντος ΣΤ' († 895 ή 896),[5] η αγ. Μαρία η Νέα († γύρω στα 902),[6] και η αγ. Θωμαΐς η Λεσβία, η οποία έζησε άγνωστο ακριβώς πότε — σίγουρα πριν το 950, και, νομίζω, στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.[7] Οι Βίοι τους γράφτηκαν σε διάστημα περίπου εκατό χρόνων. Ο Βίος της αγ. Θεοφανούς γράφτηκε πολύ κοντά στο

---

4. E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Nuovi studi medievali*, 1976, 597-623, ιδίως 620-23.

5. E. Kurtz, «Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leon VI», *Zapiski inperatorskoj akademii Nauk* 3.2 (1898) 1 κ.ε. Για τη χρονολόγηση του θανάτου της, βλ. P. Karlin-Hayter, «La mort de Théophano (10. 11. 896 ou 895)», *BZ* 62 (1969) 13-19. Βλ. επίσης G. Da Costa-Louillet, «Saints de Constantinople», *Byzantion* 25-27 (1955-57) 823-35. Για άλλες πληροφορίες σχετικά με τη Θεοφανώ, βλ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii*, Βρυξέλλες 1970, 37-45, και Γεώργιο Μοναχό (έκδ. Βόννης) 855-56.

6. *AASS*, Nov. IV, 692-705. Πρβ. Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν 'Εορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολη 1893, 294-301. Για τη χρονολόγηση του θανάτου της, καθώς και της συγγραφής του Βίου της, βλ. την εισαγωγή στην έκδοση. Οι γνώμες ως προς τη χρονολόγηση του Βίου της διίστανται: ο S. Baslačev, «Novija dannyja dlja istorii grekobolgarskih voijn pri Simeon», *IRAIK* 4 (1899) 202-5, με σοβαρή επιχειρηματολογία, προτείνει τα έτη 934-967, ενώ ο εκδότης σωστά παρατηρεί ότι ο Βίος αναφέρει τον Βασίλειο Β'.

7. *AASS*, Nov. IV, 233-42. Ο *Λόγος εἰς τὴν 'Αγίαν Θωμαΐδα*, του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, βρίσκεται στις σ. 242-46. Ο εκδότης χρονολογεί το θάνατο της αγίας στο πρώτο μισό του 10ου αι., κυρίως επειδή ο αγιογράφος, γράφοντας στα χρόνια του Ρωμανού Β', μιλάει για θαύματα που έγιναν επί 12 συνεχή έτη, και *μέχρι καὶ σήμερον* (σ. 241), πράγμα που δείχνει απόσταση τουλάχιστο δώδεκα ετών, αλλά όχι μακρού χρονικού διαστήματος, ανάμεσα στο θάνατό της και τη συγγραφή του Βίου. 'Ομως, σε άλλο σημείο αναφέρεται κάποια αψίδα που έχτισε μια γυναίκα πάνω απ' τον τάφο της Θωμαΐδος, *ἥτις καὶ μέχρι τοῦ νῦν περισῴζεται εἰς μέγιστον ἐκείνης μνημόσυνον* (241). Εδώ υποδηλώνεται κάποιο σεβαστό χρονικό διάστημα, θα έλεγα μιας γενιάς ή και λίγο περισσότερο. Η Θωμαΐς, επομένως, θα έζησε στις αρχές του 10ου αι., και θα πέθανε (σε ηλικία 38 ετών), το νωρίτερο στα 930. Για την αγ. Θωμαΐδα έχουν γράψει ο Ι. Φουντούλης, «Η Αγία Θωμαΐς η Λεσβία», *Ποιμὴν* 27, Μυτιλήνη (1962) 7-24, και ο Αγιορείτης Μοναχός Μωυσής, *Οι έγγαμοι άγιοι της εκκλησίας*, Αθήνα 1988, σ. 21-22. Ευχαριστώ τον κ. Αλέξανδρο Μ. Σταυρόπουλο για την πληροφορία αυτή.

θάνατό της, γύρω στο έτος 900, της αγ. Θωμαΐδος στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Β' (959-63), της αγ. Μαρίας της Νέας αργότερα, ίσως στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β'. Θα συγκεντρώσω την προσοχή μου στο Βίο της αγ. Θωμαΐδος, θυμίζοντας πρώτα την ιστορία της, σε γενικές γραμμές.

Κατά τον αγιογράφο, η Θωμαΐς γεννήθηκε στη Λέσβο, από γονείς που ανήκαν σε κάποια μέση κοινωνική τάξη. Σίγουρα δεν ήταν ευγενείς, ούτε δυνατοί, αλλά ούτε και πένητες: *πλούτου δὲ καὶ χρημάτων ἦσαν ἔχοντες ἱκανῶς, οὔτε πενίᾳ συνδουλούμενοι, οὔτ' αὖ χρημάτων βάρεσιν ἐξοιδούμενοι ἀλλὰ τῇ μέσῃ τύχῃ προσελαυνόμενοι.*[8] Αναγνωρίζουμε, φυσικά, τον αγιογραφικό κοινό τόπο, ο οποίος, όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δε φαίνεται ν' απέχει απ' την πραγματικότητα, όσο τουλάχιστον μπορεί κανείς να διακρίνει σ' ένα κείμενο κάπως φειδωλό στις πληροφορίες που δίνει. Κάποια στιγμή, πιθανώς ενώ η Θωμαΐς ήταν ακόμη παιδί, η οικογένεια μετακόμισε στην περιοχή του Βοσπόρου — στη Χαλκηδόνα, έγραφε πολλούς αιώνες αργότερα ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης. Ο γάμος των γονιών της Θωμαΐδος ήταν αγιογραφικά τέλειος: ήταν και οι δύο σεμνοί κι ευλαβείς, και ο πατέρας γέρος πριν την ώρα του. Τους λυπούσε, όμως, και τους ντρόπιαζε βαθιά η ατεκνία τους — άλλος αγιογραφικός αλλά και γενικότερος κοινός τόπος, παραδείγματα του οποίου αφθονούν.[9] Όπως και στην περίπτωση των γονέων της αγ. Θεοφανούς, ήρθε σε βοήθεια η Θεοτόκος, για να γεννηθεί τελικά η Θωμαΐς, η οποία, όπως τόσες άλλες άγιες, αποδείχτηκε όμορφη και στο σώμα και στην ψυχή. Όταν έγινε είκοσι τεσσάρων χρονών, την ανάγκασαν οι γονείς της να παντρευτεί, παρόλο που η ίδια ήθελε να μείνει παρθένος. Όμως, λέει ο αγιογράφος, *ἔδει ταύτην καὶ παρθενίαν τηρῆσαι καὶ γάμον τιμῆσαι, τὰ πᾶσιν ἐπαινετὰ καὶ σεβάσμια.* Τα είκοσι τέσσερα χρόνια ήταν ήδη στα απώτερα όρια της ηλικίας γάμου για τις κοπέλες, και ο Ακροπολίτης, ο οποίος έγραψε ένα Λόγο προς τη Θωμαΐδα, χρησιμοποιεί το προχωρημένο της ηλικίας της σαν απόδειξη της έφεσής της να μείνει ανύπαντρη. Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι και ο πρώτος

8. *AASS*, Nov. IV, 234E.

9. Σταχυολογώ απ' την αγιογραφία: F. Halkin, «Sainte Elizabeth d'Héraclée, abbesse à Constantinople», *An. Boll.* 91 (1973) 249-64, Βίος Αγίου Στεφάνου του Νέου, *PG* 100, 1076, Βίος Αγίας Θεοφανούς (Kurtz 2-3), Θαύματα του Αγίου Αθανασίου Α' Κωνσταντινουπόλεως, *Zapiski Ist.-filol. Fak. Imp. St Peterb. Univ.*, 76 (1905) 90-92. Βλ. επίσης, την περίπτωση της Καλής Πακουριανής: Ιωακείμ Ιβηρίτου, «Βυζαντιναί Διαθήκαι», *'Ορθοδοξία* 6, 364.

— ανώνυμος — αγιογράφος άλλαξε την πραγματική ηλικία στην οποία παντρεύτηκε η Θωμαΐς, πάλι για να δείξει τους ενδοιασμούς της.[10] Μια σειρά από προφανή λογοπαίγνια μας πληροφορεί ότι τελικά στεφανώθηκε κάποιον Στέφανο, ο οποίος πολύ γρήγορα αποδείχθηκε στέφανος μαρτυρίου. Και εδώ αρχίζει η ιστορία ενός αντι-γάμου. Αντίθετα με την περίπτωση των γονιών της, που περιγράφονται σαν ομόφρονες και συνεργάτες, ο Στέφανος είχε εντελώς διαφορετικές αξίες απ' ό,τι η γυναίκα του, και προσέβλεπε σε διαφορετικά πράγματα. Κύριο χαρακτηριστικό της Θωμαΐδος ήταν η μεγάλη της φροντίδα για τους φτωχούς. Ο αγιογράφος περιγράφει πληθωρικά την αρετή της και την ελεήμονα διάθεσή της: περνούσε τις μέρες της προσευχόμενη στις εκκλησίες και κάνοντας ελεημοσύνες. Ήταν, φαίνεται, καλή υφάντρια, έφτιαχνε ρούχα για τους φτωχούς, κι άλλα περίτεχνα υφάσματα, τα οποία πουλούσε για να χρηματοδοτεί τις φιλανθρωπικές της πράξεις. Απ' ό,τι φαίνεται, ξόδευε και την περιουσία του συζύγου της για τους ίδιους σκοπούς.[11] Ο Στέφανος είχε κάποια σχέση με τη ναυτιλία, απ' όπου μοιάζει να κέρδιζε αρκετά χρήματα — ήταν, μάλλον, καπετάνιος, επάγγελμα που συχνά συνδυαζόταν με εμπορική δραστηριότητα.[12] Κάθε φορά που γύριζε σπίτι του από ταξίδι, έβλεπε να λείπουν πράγματα. Κοίταζε τότε τη γυναίκα του βλοσυρός και συνοφρυωμένος, και την έδερνε. Ο αγιογράφος τον περιγράφει με κάποια γραφικότητα, παρουσιάζοντάς τον ως ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι θα έπρεπε να είναι ο σύζυγος μιας τέτοιας

---

10. *AASS*, Nov. IV, 242E. Οι ενδείξεις είναι οι εξής: Πρώτον, ο αγιογράφος, έχοντας ήδη πει ότι η Θωμαΐς παντρεύτηκε στα είκοσι τέσσερα χρόνια της (235 E), την περιγράφει, μετά το γάμο της, ως *θυγάτριον ἁπαλωτέρας ὂν ἡλικίας* (236 B), λόγια που δύσκολα ταιριάζουν σε μια γυναίκα της ηλικίας της. Επίσης, επαναλαμβάνει δυο φορές ότι οι γονείς της πήγαν στο Βόσπορο: μια φορά όταν περιγράφει την παιδική της ηλικία, και πάλι (236 B) όταν αναφέρεται στον έγγαμο βίο της. Εκτός αν ο αγιογράφος ήταν ιδιαίτερα απρόσεκτος, είναι πιθανό να χρησιμοποίησε μια παράδοση, γραπτή ή προφορική, που έλεγε ότι η Θωμαΐς παντρεύτηκε στη συνηθισμένη ηλικία (13-15 χρονών), και μετώκησε, λίγο αργότερα, μαζί με τους γονείς και τον άντρα της. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τη Νεαρά 115 του Ιουστινιανού, η γυναίκα της οποίας οι γονείς δε φρόντισαν να την παντρέψουν πριν τα 25 της χρόνια, μπορεί να παντρευτεί με δική της πρωτοβουλία. Πρβ. *Βασιλικά* 35.8.12.

11. *AASS*, Nov. IV, 235-6: *ἡ μὲν γὰρ ἔσπευδε κενῶσαι τὸν πλοῦτον τοῖς πένησιν, ὁ δὲ ἀντικειμένως ἐφρόνει καθά τις Σατᾶν.*

12. *AASS*, Nov. IV, 239: *τοῦ γὰρ εἰρημένου ἀνδρὸς ἀγροικίᾳ συζῶντος καὶ τῇ ναυτιλίᾳ προστετηκότος κἀκεῖθεν τὰ πρὸς τροφὴν ποριζομένου καὶ τῆς μέσης τύχης ἐπαπολαύοντος...*

γυναίκας: δε σκεφτόταν σωστά, και δεν ενδιαφερόταν για τα πνευματικά πράγματα, όντας *κοσμικὸς ἀνήρ, ἀλόγοις παρόμοιος κτήνεσι.*[13] Παρά το γεγονός ότι η Θωμαΐς είχε αρχίσει να θαυματουργεί, ο άντρας της εξακολουθούσε να την κακομεταχειρίζεται, πράγμα που η ίδια δεχόταν σαν *ἱμάτιον σωτηρίου.*[14] Ο αγιογράφος επιμένει ότι τα βάσανά της λίγο διέφεραν από τα μαρτύρια των αγίων της Πρωτοχριστιανικής εποχής. Τελικά, η Θωμαΐς πέθανε από τις κακουχίες, σε ηλικία 38 ετών, έχοντας προβλέψει το θάνατό της, όπως συνήθως συμβαίνει στους αγίους, και εξακολούθησε να θαυματουργεί και μετά το θάνατό της.[15]

Ένας γάμος, θα έλεγε κανείς, αποτυχημένος. Ποια, όμως, είναι τα στοιχεία που τον κάνουν ενδιαφέροντα γι' αυτό το Συνέδριο; Νομίζω ότι είναι τα εξής: Πρώτον, η κοινωνική θέση της αγίας είναι ασυνήθιστη: οι άλλοι βίοι αγίων γυναικών της εποχής αναφέρονται ή σε μέλη της αριστοκρατίας (Θεοφανώ, Ειρήνη της Μονής Χρυσοβαλάντου, Μαρία η Νέα),[16] ή σε γυναίκες που συγγένευαν με μέλη της άρχουσας τάξης (η περίπτωση της Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης που ήταν συγγενής του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Αντωνίου).[17] Η Θωμαΐς ανήκει σε μια μέση αστική τάξη, όπως δείχνουν οι οικονομικές δραστηριότητες και της ίδιας και του συζύγου της. Είναι αστή και στις κινήσεις της. Ενώ το σπίτι της βρισκόταν στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, ο Βίος της τη δείχνει να περιφέρεται απ' άκρη σ' άκρη της Κωνσταντινούπολης. Τη βρίσκουμε στην εκκλησία των Βλαχερνών, όπου περνούσε συχνά τη νύχτα σε αγρυπνίες και λιτανείες: *διηνεκῶς περιῄει νύκτωρ τὴν ὅλην ὁδόν*, λέει ο αγιογράφος, πιθανότατα για να περιγράψει, με κάποια υπερβολή, την *πανήγυριν* που γινόταν κάθε Παρασκευή απ' τις Βλαχέρνες ως τη Χαλκοπρατεία.[18] Τη βρίσκουμε επίσης στη Θεοτόκο Οδηγήτρια (κοντά

---

13. *AASS*, Nov. IV, 235, 236. Ιδανικός σύζυγος άγιας γυναίκας ήταν ο άνδρας της αγίας Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης: Arsenij, *Zhitije i podrigi Feodory Solunskoi*, 1899, 4-5.

14. *AASS*, Nov. IV, 237.

15. *AASS*, Nov. IV, 239 κ.ε.

16. Jan Olof Rosenquist, *The Life of St. Irene Abbess of Chrysovalantou*, Ουψάλα 1986.

17. E. Patlagean, «Théodora de Thessalonique. Une sainte moniale et un culte citadin (IX-XXe siècle)», *Culta dei Santi Istituzioni e classi sociali in età preindustriale* (a cura di Sofia Boesch Gajano, Lucia Sebastiani), Ρώμη 1984, 98.

18. *AASS*, Nov. IV, 237. Πρβ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de*

στο Παλάτι), πάλι σε ολονυκτίες, τις Τρίτες.[19] Τις νύχτες περιδιάβαζε την αγορά ψάχνοντας στα σκοτεινά για φτωχούς.[20] Κι όταν πέθανε, την έθαψαν στο μοναστήρι τα Μικρά Ρωμαίου, κοντά στον Άγιο Μώκιο, δηλαδή στη δυτική πλευρά της Πόλης, όπου ήταν ηγουμένη η μητέρα της, γεγονός που υποδεικνύει κάποια πρότερη σχέση της αγίας ή της οικογένειάς της με την περιοχή.[21] Τέτοια κινητικότητα δε βρίσκουμε στους άλλους Βίους αγίων γυναικών της εποχής. Η Ειρήνη του Χρυσοβαλάντου βγήκε απ' το μοναστήρι της μια μόνο φορά, όταν πήγε στις Βλαχέρνες να ζητήσει βοήθεια για τον εξορκισμό ενός δαίμονα, που είχε τρελάνει από έρωτα μια μοναχή.[22] Η Μαρία η Νέα, όταν ζούσε στη Βιζύη, έπαψε να πηγαίνει στην εκκλησία καθημερινά, επειδή δεν ήθελε *ἐν πόλει πολυανθρώπῳ πᾶσιν ἀκρίτως ὁρᾶσθαι, ξένοις τε καὶ αὐτόχθοσι.*[23] Η μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεως της Θωμαΐδος οφείλεται στην κοινωνική της τάξη — και, ενδιαφέρον κι αυτό, δε φαίνεται να επέσυρε την καχυποψία του ανδρός της, ούτε κατηγορία για μοιχεία, όπως οι αντίστοιχες κινήσεις της αγ. Ματρόνας, μερικούς αιώνες πριν.[24] Έχουμε, λοιπόν, μια αγία αστή, που η ζωή της και τα θαύματά της είναι στενά συνδεδεμένα με την Κωνσταντινούπολη, αν και η σχέση της με την πόλη είναι πολύ λιγότερο εντυπωσιακή απ' ό,τι ο δεσμός της αγ. Μαρίας με τη Βιζύη και της Θεοδώρας με τη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται, ίσως, για μια αγία της γειτονιάς.

Δεύτερο ενδιαφέρον σημείο είναι ο τρόπος με τον οποίον αγίασε, και ο οποίος έχει τις ιδιοτυπίες του, αλλά και σημεία κοινά με τους Βίους της αγίας Θεοφανούς και της αγίας Μαρίας της Νέας. Στην αρχή της ιστορίας, ο αγιογράφος παρουσιάζει τις ιδιότητες της Θωμαΐδος: είχε όλες τις αρετές, έζησε ζωή αγγελική, απέρριψε τις ηδονές, σήκωσε σταυρό, ανήκε ολόκληρη στον Χριστό — είναι σχεδόν πανομοιότυπο της περιγραφής των αρετών της αγίας Θεοφανούς, στην αρχή του δικού της Βίου.[25]

---

l'Empire byzantin; 1ère partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III, Les églises et les monastères, Παρίσι ²1969, σ. 169-70.

19. *AASS*, Nov. IV, 238. Πρβ. Janin, *ό.π.* 199.

20. *AASS*, Nov. IV, 239.

21. *AASS*, Nov. IV, 240. Για την τοποθεσία της μονής, και του Αγ. Μωκίου, βλ. Janin, *ό.π.* 445-46, 354-56.

22. Rosenquist, *ό.π.* 56.

23. *AASS*, Nov. IV, 694.

24. *AASS*, Nov. III, 791.

25. *AASS*, Nov. IV, 234. Πρβ. το Βίο της αγίας Θεοφανούς (Kurtz 15-16):

Το όλο κείμενο, όμως, κάνει σαφές ότι για δυο λόγους έφθασε να θαυματουργήσει και ν' αγιάσει: για τις ελεημοσύνες της, και γιατί μαρτύρησε στα χέρια του ανδρός της. Την πρώτη αρετή είχε από κοινού με την αγία Θεοδώρα, σύζυγο του Θεοφίλου, την αγία Θεοφανώ, και ακόμη πιο έντονα, με την αγία Μαρία τη Νέα.[26] Θα έλεγε κανείς ότι η ελεημοσύνη, χωρίς με κανέναν τρόπο ν' αποτελεί μονοπώλιο των αγίων γυναικών (αρκεί να αναφέρουμε τον άγιο Φιλάρετο, ή τον άγιο Ιωάννη Βατάτζη) είχε μεγάλο ειδικό βάρος στην περίπτωσή τους, ιδίως όταν δεν ήταν μοναχές. Το φαινόμενο εξηγείται εύκολα, αν θυμηθούμε ότι οι γυναίκες στο Βυζάντιο είχαν δική τους περιουσία, κι επίσης ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον εποχές, διαχειρίζονταν την οικογενειακή περιουσία. Σαφέστατα το βλέπει κανείς αυτό στο Βίο της αγ. Μαρίας της Νέας, η οποία, όταν ο άντρας της την κατηγορεί ότι σπαταλά την οικογενειακή περιουσία, απαντά ότι μόνο τα δικά της χρήματα ξοδεύει. Είναι εξίσου σαφές ότι είχε στα χέρια της τη διαχείριση όλης της περιουσίας του σπιτιού.[27] Η Θωμαΐς λειτουργεί ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, αν και ο Βίος της το περιγράφει με πολύ μικρότερη γλαφυρότητα. Εξάλλου, στην περίπτωση των γυναικών που άγιασαν χωρίς να μπουν σε μοναστήρι, ο ασκητισμός δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι το κύριο ειδοποιό στοιχείο. Φυσικά, η αγία Θωμαΐς πήγαινε στην εκκλησία κάθε μέρα, η Μαρία η Νέα νήστευε — με μέτρο —, η αγία Θεοφανώ επίσης, με λιγότερο μέτρο. Λείπει, όμως, η σκληρή ασκητική ζωή της Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, ή της Ειρήνης του Χρυσοβαλάντου, ή της αγ. Παρασκευής της Νέας.[28] Η αρετή τους ήταν κυρίως κοινωνική αρετή — η ελεημοσύνη, η ανακατανομή της περιουσίας.

Το ιδιάζον στοιχείο στο Βίο της Θωμαΐδος είναι ότι ο αγιογράφος

τῶν γὰρ ἡδονῶν πατήσασα τὰς νιφάδας... καὶ τὴν πρόσκαιρον καὶ φθαρτὴν καὶ ῥέουσαν δόξαν μισοῦσα... καὶ τὰ ἐν κόσμῳ διὰ Χριστὸν ἀπαρνησαμένη, τὸν χρηστὸν ζυγὸν τοῦ κυρίου λαβοῦσα καὶ τὸν σταυρὸν ἐπ' ὤμων νοητῶς ἀραμένη κρυπτῶς τοῖς ἴχνεσι τοῦ Χριστοῦ ἠκολούθει.

26. Α. Μαρκόπουλος, «Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 268-69. Βίος αγ. Θεοφανούς (Kurtz 14-15).

27. *AASS*, Nov. IV, 694. Πρβ. 696-7, 704.

28. Για το Βίο της αγ. Παρασκευής, βλ. Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Α', σ. 438-53. Για μια θετική εικόνα της άσκησης στην Πρωτοχριστιανική εποχή, βλ. E. Clark, «Ascetic Renunciation and Feminine Advancement: A Paradox of Late Ancient Christianity», *Anglican Theological Review*, 63/3, 240-57.

τη θεωρούσε (και μας διαβεβαιώνει ότι και η ίδια θεωρούσε τον εαυτό της) σχεδόν μάρτυρα στα χέρια του άνδρα της: *εὐχαρίστως ἔφερε τὰς πληγάς, ὡς μάρτυς χαίρουσα τῷ Χριστῷ.*[29] Νομίζω ότι εδώ διαφοροποιείται και από την περίπτωση της Μαρίας της Νέας, της οποίας ο θάνατος ήταν μεν αποτέλεσμα κακομεταχείρισης από το σύζυγό της, αλλά σ' ένα βαθμό οφειλόταν και σε ατύχημα.

Ενδιαφέρει, λοιπόν, να εξετάσουμε από πιο κοντά το γάμο της Θωμαΐδος, καθώς και την αντίληψη περί γάμου που διέπει το Βίο της. Διαπιστώνουμε ότι στο Βίο της Θωμαΐδος, περισσότερο απ' ό,τι στ' άλλα σχετικά κείμενα, υπάρχει διάχυτη μια αμφιταλάντευση. Ο γάμος σα θεσμός αντιμετωπίζεται θετικά, ή, τουλάχιστο, ως κάτι αναπόφευκτο. Η αγία παντρεύεται, παρά τις αντιρρήσεις της· όταν μια πόρνη ζητάει γιατρειά από καρκίνο του μαστού, η Θωμαΐς, αντί για άλλο φάρμακο, τη συμβουλεύει να σταματήσει την *παράλογον καὶ βορβορώδη μίξιν* και να παντρευτεί — όχι να μπει σε μοναστήρι, αλλά να συνάψει νόμιμο γάμο.[30] Ο τίμιος γάμος που προβάλλει ο αγιογράφος είναι ο γάμος των γονιών της Θωμαΐδος: οι σύζυγοι έχουν σύμπνοια κι αρετή, η σαρκική τους επαφή αποβλέπει όχι στην ηδονή, αλλά μόνο στην τεκνογονία. Ο αγιογράφος επιμένει στο θέμα αυτό, το οποίο, ας θυμηθούμε, είχε αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων σχετικά με τους γάμους του Λέοντος του Σοφού. Είχαν, τότε, διατυπωθεί διάφορες απόψεις, μεταξύ των οποίων και η γνώμη του Νικήτα Παφλαγόνος, ο οποίος δέχτηκε, μαζί με την τεκνογονία, και την *παρυφισταμένην ἡδονὴν* ως δευτερεύον μεν αλλά σημαντικό συστατικό του γάμου.[31] Τέτοιες ηδονές, πάντως, δε βρήκαν καμία θέση, ούτε στο Βίο της Θωμαΐδος, ούτε σ' αυτούς των άλλων αγίων γυναικών.

Αν ο τίμιος γάμος εκθειάζεται, ο γάμος της Θωμαΐδος αποτελεί την αντίθεση. Ο άντρας της δεν είναι συνεργός αλλά αντίπαλός της, όπως και σε προηγούμενα αγιογραφικά πρότυπα, για παράδειγμα στο Βίο της αγ. Ματρόνας, που παραπονιόταν ότι ο άντρας της ήταν *ὁ κωλύων καὶ ἐμποδίζων με.*[32] Το πρόβλημα που τίθεται είναι, νομίζω, ευρύτερο από μια απλή ασυμφωνία χαρακτήρων.

---

29. *AASS*, Nov. IV, 236 F.
30. *AASS*, Nov. IV, 238 F.
31. *NE* 21 (1927) 3-7. Πρβ. R. Jenkins, B. Laourdas, «Eight Letters of Arethas of Caesarea on the Fourth Marriage of Leo the Wise», *Ελληνικά* 14 (1955) 293-372, αρ. 4.
32. *AASS*, Nov. III, 790.

Ο αγιογράφος εκφράζει μια βαθιά δυαδικότητα και προβληματική ως προς την αξία του γάμου και τη σωστή ιεράρχηση των αξιών. Η αγία θεωρείται νύμφη του Χριστού, όχι του ανδρός της. Ο αγιογράφος την αποκαλεί *καλλιπάρθενο*, παρά το γεγονός ότι ήταν παντρεμένη, και ότι πουθενά δεν αναφέρεται ότι είχε διακόψει τις σεξουαλικές επαφές με το σύζυγό της. Αλλού, τονίζει ότι κανείς δεν μπορούσε να τη χωρίσει απ' την αγάπη του Χριστού. Εξακολουθεί, επομένως, να υπάρχει η παλιά ένταση ανάμεσα στην παρθενία και το γάμο, τη φροντίδα για τα πνευματικά και τα εγκόσμια.[33] Η λύση που δίνεται στο Βίο της Θωμαΐδος είναι ασταθής: παντρεμένη, προσβλέπει όχι στα επίγεια αλλά στο θείο νυμφίο της, ενώ ο άντρας της αποκαλείται *παράνομος σύζυγος*.[34] Αυτή η αμφίρροπη στάση, ο δυαδισμός, εμφανίζεται και σ' άλλα αγιογραφικά κείμενα. Είναι εμφανής στις μεταγενέστερες παραφράσεις των Βίων των αγίων γυναικών του 9ου-10ου αιώνα, παραφράσεις που γράφτηκαν όταν πια η αστάθεια του μοντέλου της παντρεμένης αγίας είχε γίνει σαφής. Έτσι, ο Ακροπολίτης γράφει για τη Θωμαΐδα, *συνέζευκται ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ξυνεύνῳ πρὸς τῶν γεγενηκότων ἐκδέδοται*, και, αργότερα, *δεδέσθαι μὲν γάμῳ τὴν μακαρίαν ὁ λόγος φθάσας δεδήλωκε, λελύσθαι δὲ Θεῷ καὶ μόνῳ προσανέχειν αὐτῷ μεμαρτύρηκεν*. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, στο *Ἐγκώμιόν* του για τη Θεοδώρα Θεσσαλονίκης προσθέτει ένα στοιχείο που λείπει από το Βίο της, αλλά που μας είναι πια γνώριμο, όταν γράφει, *ὡμίλησε μὲν γάμῳ, ὡμίλησε δέ, οὐδὲν μᾶλλον..., οὐκ εἰς τρυφὰς δρῶσα καὶ ἡδονὰς καὶ τὴν ἐντεῦθεν ῥᾳστώνην, οὐδὲ δόξης ἡττωμένη καὶ πλούτου*. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, στο *Λόγο* του για την αγία Θεοφανώ, δεν μπορεί, βέβαια, να μιλήσει υποτιμητικά ούτε για το γάμο της, ούτε για το σύζυγό της. Αντίθετα, τονίζει ότι ο Λέων ο ΣΤ' έτρεφε ασυνήθιστη στοργή γι' αυτήν. Παρ' όλ' αυτά, προβάλλει περισσότερο απ' ό,τι ο αρχικός αγιογράφος την απόσταση που τελικά κράτησε η Θεοφανώ απ' τον άντρα της: *Ἡ μέντοι θαυμασία Θεοφανὼ ἔρωτας ἐρώτων οὐρανίους γηΐνων καὶ θείους ἀνθρωπίνων ἠλλάττετο, καὶ οὐδὲν ἡγεῖτο βέβαιον τῶν περιβλέπτων καὶ λαμπρῶν τοῦ βίου*,

---

33. *AASS*, Nov. IV, 236 F. Πρβ. Α' προς Κορινθίους Επιστολή, 7. 32-33: *Θέλω δὲ ὑμᾶς ἀμερίμνους εἶναι. ὁ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, πῶς ἀρέσει τῷ Κυρίῳ, ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναικί.* Μια πολύ ωραία αντιπαράθεση των δύο αξιών βρίσκεται στο Βίο της αγίας Θέκλας, G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle*, Βρυξέλλες 1978, σ. 191 κ.ε.

34. *AASS*, Nov. IV, 239.

ἀλλὰ πανήγυριν καὶ σκηνὴν ἐνυπνίων ἅπαντα καὶ χοῦν καὶ κόνιν... ἐνόμιζε... Τέλος, σαφέστατα γράφει ότι η Θεοφανώ, όταν αρρώστησε, σταμάτησε τη σαρκική επαφή με τον άντρα της.[35]

Η αμφιταλάντευση ως προς το γάμο επεκτείνεται και σ' άλλα σημεία. Ο γάμος δημιουργεί όχι μόνο μια μονάδα βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής, όχι μόνο ένα ευρύτερο πλέγμα συγγενειών, αλλά και μια μονάδα παραγωγής.[36] Η πρωταρχική αρετή της αγίας, η αρετή που προβάλλεται, η υπερβολική ελεημοσύνη, είναι ακριβώς αυτή που υποσκάπτει την οικονομική σταθερότητα της οικογένειας, όπως δεν παύει να τονίζει ο άνδρας της Θωμαΐδος.

Τέλος, κι αυτό είναι κοινό σημείο και στους τρεις Βίους παντρεμένων αγίων γυναικών, είτε ο ίδιος ο αγιογράφος είτε μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας διατηρούν σοβαρές αμφιβολίες ως προς τον τύπο αυτό της αγίας. Ο βιογράφος της αγίας Θεοφανούς, πιεζόμενος από το θείο της να συγγράψει το εγκώμιό της, είναι κάτι παραπάνω από διστακτικός: *καὶ ποίᾳ ὑποθέσει χρήσομαι τῶν ἐκείνης κατορθωμάτων; οὐ πάρεστιν αὐτῇ ἀσκήσεως δρόμος, οὐδὲ μαρτυρίου ἀγῶνες, οὐ θαυμάτων ἐπίδειξις, καὶ τί λέξω ἢ γράψω ἀπορῶ.*[37] Όταν, στο 14ο αι., ο Νικηφόρος Γρηγοράς ξανάγραψε το Βίο της, πρόσθεσε την πληροφορία ότι μετά το θάνατό της ο Λέων ΣΤ' θέλησε να δώσει τ' όνομά της στην εκκλησία που έχτισε προς τιμήν της, αλλά αργότερα αυτό άλλαξε, επειδή ορισμένοι επίσκοποι θεώρησαν ότι η συγγένεια δεν ήταν επαρκής λόγος για ένα τέτοιο διάβημα.[38] Ο επίσκοπος Βιζύης αμφισβήτησε δυο φορές τη δυνατότητα μιας παντρεμένης γυναίκας (της αγ. Μαρίας της Νέας) να θαυματουργήσει και ν' αγιάσει: *ἡμεῖς γὰρ (φησί) καλὴν μὲν καὶ ἀγαθὴν τὴν γυναῖκα εἶναι ὁμολογοῦμεν καὶ τὸν βίον αὐτῆς σεμνὸν οἴδαμεν· τοιαύτης μέντοι χάριτος ἀξιωθῆναι αὐτὴν οὐ πιστεύομεν. Τὴν γὰρ θαυμάτων ἐνέργειαν ἁγνοῖς ἀνδράσι καὶ μοναχοῖς ἁγίοις καὶ μάρτυσιν ὁ Θεὸς ἐφιλοτιμήσατο· αὕτη δὲ καὶ ἀνδρὶ συνῴκει καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἀναστροφῆς οὐκ ἐξέστη οὐδέ τι τῶν ὑπερφυῶν καὶ μεγάλων εἰργάσατο.*[39] Και στις δύο περιπτώσεις, η απάντηση ήρθε εκ των πραγμάτων: η αγία θαυμα-

35. *AASS*, Nov. IV, 242-43, *PG* 150, 760, Kurtz 39, 41, 42.
36. A. Guillou, «Il matrimonio nell' Italia bizantina nei secoli X e XI», *SCIAM* Spoleto 1977, 878-86.
37. Kurtz 22. 'Αλλοι σύγχρονοι, μεταξύ τους κι ο Αρέθας, θεωρούσαν τα θαύματα της Θεοφανούς ακόμη πιο ύποπτα: *Vita Euthymii*, 167.
38. Kurtz 43.
39. *AASS*, Nov. IV, 697. Πρβ. 699.

τουργεί και πείθει. Η Θωμαΐς δεν είχε ν' αντιμετωπίσει παρόμοιες δυσπιστίες: αρκούσε, ίσως, το ότι είχε χαρακτηρισθεί σχεδόν μάρτυρας. Όσο για τα θαύματα των τριών αγίων, παρουσιάζουν κι αυτά κάποια προβλήματα. Η Θεοφανώ θαυματουργεί μόνο μέσα σ' ένα στενό κύκλο οικογενειακών φίλων, κι όταν ο Γρηγοράς ξανάγραψε το Βίο της, παράλειψε όλα της τα θαύματα. Να ήταν επειδή είχε πονοκέφαλο, όπως λέει, ή επειδή διατηρούσε κάποιους ενδοιασμούς; Η Θωμαΐς θαυματουργεί μέσα στις συνηθισμένες προδιαγραφές: ίαση δαιμονισμένων, παραλυτικών, γυναικών που τις αρρωσταίνει η έκλυτη ζωή τους. Κάνει, όμως, και πολύ απλούστερα θαύματα: ο ψαράς που έχασε τα δίχτυα του σε μια τρικυμία τα ξαναβρίσκει στο Έβδομον, γεμάτα ψάρια, οι καλόγριες του μοναστηριού όπου είναι θαμμένη η αγία βρίσκουν στον τάφο της το βιβλίο που έχασαν, ένας μοναχός ξεχνάει σε ποιον δάνεισε το προσευχάδι του και του το θυμίζει η Θωμαΐς.[40] Πρόκειται πολύ λιγότερο για πάλη με υπερφυσικές δυνάμεις ή με δαίμονες, και πολύ περισσότερο για την παρουσία της αγίας στην καθημερινή ζωή, ακόμη και μετά το θάνατο.

Ποιο, επομένως, είναι το νέο στοιχείο σ' αυτήν την πηγή; Ένα νέο στοιχείο, αυτό που έχει ήδη εντοπίσει η Evelyne Patlagean, είναι ακριβώς το ότι ο γάμος, σαν κοινωνικός θεσμός, διατηρεί την ισχύ του, παρά την ψυχική και ψυχολογική απόσταση της αγίας από τον άντρα της, και παρά τ' αρνητικά ή αμφιλεγόμενα στοιχεία που προσπάθησα ν' αναλύσω. Σε άλλες περιπτώσεις αγίων γυναικών, ο γάμος δε συμβιβάζεται με την αγιότητα, και λύνεται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο: με τη χηρεία (η περίπτωση της αγ. Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης) ή με τη φυγή της γυναίκας (η περίπτωση της αγ. Ματρόνας και τόσων άλλων).[41] Το ίδιο συμβαίνει και με τους άνδρες αγίους. Ο Βίος του αγ. Δημητριανού, που έζησε την ίδια περίπου εποχή, προσφέρει έναν ενδιαφέροντα παραλληλισμό. Στα δεκαπέντε του χρόνια, τον πάντρεψαν οι γονείς του παρόλο που ο ίδιος προτιμούσε την παρθενία. Ο Θεός, όμως, ενεργώντας για το συμφέρον και των δύο συζύγων, διαφύλαξε την παρθενία τους, αν και με τρόπο ριζικό: η σύζυγος του Δημητριανού πέθανε τρεις μήνες μετά το γάμο, όντας πάντα παρθένα, και ο μελλοντικός επίσκοπος και άγιος ευχαρίστησε τον Κύριο που τον εκράτησε *ἀμέτοχον*...

---

40. *AASS*, Nov. IV, 240-41. Ο Ακροπολίτης (246) μάς πληροφορεί ότι στις μέρες του, η *φιλόχριστος ἄνασσα* (ίσως η Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Η';) ανακαίνισε το ναό της αγ. Θωμαΐδος.

41. Patlagean, Histoire de la femme 620-623.

τῆς φθοροποιοῦ ἁμαρτίας.[42] Οι Βίοι των τριών γυναικών που είδαμε προβάλλουν το μήνυμα ότι ο γάμος είναι άλυτος. Η Μαρία η Νέα, παρά την κακομεταχείριση που υφίσταται, εμμένει στο γάμο της ως το τέλος. Η Θεοφανώ θέλει να χωρίσει το Λέοντα ΣΤ' και να μπει σε μοναστήρι — απόλυτα νόμιμη πρόθεση, την οποία καν δεν αναφέρει ο αγιογράφος. Το μαθαίνουμε από το Βίο του Πατριάρχη Ευθυμίου, ο οποίος και αποτρέπει την αυτοκράτειρα λέγοντάς της να μην εγκαταλείψει τον άντρα της και γίνει έτσι αιτία μοιχείας.[43] Σ' αυτή την περίπτωση έχουμε, πιθανώς, απόηχους του Μοιχικού σχίσματος, που εξακολουθούν να επιβιώνουν και στον 11ο αι.[44] Στις δύο άλλες όμως περιπτώσεις δεν υπάρχουν τέτοιες αναμνήσεις. Βέβαια, δεν ανακαλύπτουν για πρώτη φορά στο 10ο αι. τη σταθερότητα του θεσμού του γάμου. Ο Βίος της Θωμαΐδος είναι σχεδόν ένα εκτενές σχόλιο στα λόγια του αγ. Βασιλείου, όπως τα επαναλαμβάνει ο Ιωάννης Δαμασκηνός: *Κἂν τραχὺς ᾖ, κἂν ἄγριος τὸ ἦθος ὁ σύζυγος, ἀνάγκη φέρειν τὴν ὁμόζυγον, καὶ μηδεμιᾶς προφάσεως καταδέχεσθαι τὴν ἕνωσιν διασπᾶν. Πλήκτης ἐστίν; ἀλλ' ἀνήρ... Τραχὺς καὶ δυσάρεστος; ἀλλὰ μέλος ἴδιον, καὶ μελῶν τὸ τιμιώτατον...*[45] Νέο στοιχείο είναι η συνύπαρξη γάμου, σεξουαλικής ζωής και αγιοσύνης. Στοιχείο νέο αλλά, όπως θα δούμε, εφήμερο.

Γενικότερα, και ίσως με μεγαλύτερη σημασία για τις μελλοντικές εξελίξεις, βλέπουμε σ' αυτούς τους Βίους τη δυνατότητα να φθάσει κανείς στο ύψιστο της Χριστιανικής ζωής χωρίς να εγκαταλείψει τον κόσμο. Παρά την ψυχική απόσταση που κρατάει από τα εγκόσμια η Θωμαΐς, η πολιτεία της είναι η πολιτεία μιας γυναίκας που λειτουργεί μέσα στις παραμέτρους της καθημερινής ζωής, ενώ προσβλέπει σε αιώνιες αξίες. Πρόκειται για τη θεωρία που θα εκφράσει με έμφαση ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος δυο γενιές αργότερα: ότι είτε ζει κανείς σε μοναστήρι είτε στον κόσμο, *ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσιν ἔργοις καὶ πράξεσιν ὁ διὰ Θεὸν καὶ κατὰ Θεὸν βίος παμμακάριστος*, ή, ακόμη σαφέστερα, ότι οι άνθρωποι που ζουν στον κόσμο και κρατούν την καρδιά τους καθαρή από κάθε πονηρή επιθυμία είναι μακάριοι, ενώ οι ερημίτες που στην καρδιά

42. H. Grégoire, «St. Demetrianos, évêque de Chytri (île de Chypre)», *BZ* 16 (1907) 222-23.

43. *Vita Euthymii*, 37-39.

44. Για τον 11ο αι., βλ. Angeliki Laïou, «Imperial Mores and the Historian in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes», υπό εκτύπωση.

45. *Sacra Parallela*, *PG* 96.3, 245.

τους ποθούν τη δόξα, είναι ψεκτοί και απόβλητοι, ή, τέλος, ότι κάθε άνθρωπος έχει ταχθεί να κάνει κάτι συγκεκριμένο και, υπονοείται, δικαιώνεται μέσα απ' αυτό.[46] Η δικαίωση μιας γυναίκας ήταν, επομένως, δυνατή όχι μόνο μέσα απ' το μοναχικό βίο ή την άσκηση, αλλά και μέσα στα πλαίσια του γάμου και μιας κοινωνικής άσκησης — της ελεημοσύνης.

Ο Βίος της αγίας Θωμαΐδος δεν είναι αριστούργημα της βυζαντινής γραμματείας. Δε δίνει ιστορικές πληροφορίες, δε βοηθάει στη χρονολόγηση κανενός πολιτικού γεγονότος ή προσώπου. Δείχνει όμως, νομίζω, ενδιαφέρουσες πτυχές της αντινομίας και της πολυφωνίας που περιβάλλουν το θέμα του γάμου στο ιδεολογικό επίπεδο. Χωρίς καμία αμφιβολία, η επίσημη Εκκλησία, όπως εκφραζόταν απ' τον Πατριάρχη και τη Σύνοδο, τιμούσε το γάμο και, εξίσου σημαντικό, προσπαθούσε να τον θέσει όλο και περισσότερο κάτω απ' τον έλεγχό της. Συγχρόνως, υπήρχε κάποια δυσπιστία, που εκφραζόταν με διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους είναι και το ειδικό βάρος που δινόταν στην παρθενία, την αγαμία, ή έστω τη χηρεία, απαραίτητες προϋποθέσεις, στις περισσότερες εποχές, για να φτάσει κανείς στο κορύφωμα της αναγνωρισμένης αρετής. Για μια στιγμή, και μέσα σ' ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, παρουσιάστηκε ένας τύπος αγιοσύνης που ενσωμάτωσε το γάμο. Όμως το πρότυπο, αν για πρότυπο πρόκειται, ήταν εφήμερο. Εμφανίστηκε σε μια εποχή προβληματισμού γύρω απ' το γάμο, που συνδέεται ίσως με τις γαμήλιες περιπέτειες του Λέοντος ΣΤ', κι έγινε δεκτό σχεδόν περιστασιακά: επειδή υπήρχαν συγγενείς της Θεοφανούς, ή της Μαρίας της Νέας που επέμεναν, και είχαν τη δυνατότητα να το επιβάλουν. Δεν είναι σαφές ποιος προώθησε τη Θωμαΐδα — ίσως οι μοναχές του μοναστηριού όπου είχε θαφτεί. Εν πάση περιπτώσει, αυτός ο τύπος αγιοσύνης ήταν βραχύβιος. Τον ξαναβρίσκουμε μόνο μια φορά, στην ιδιότυπη περίπτωση της Θεοδώρας Πετραλίφαινας, της οποίας οι αρετές ήταν περισσότερο πολιτικές παρά ο,τιδήποτε άλλο. Στο βαθμό που η αποδοχή του «προτύπου» εξαρτιόταν απ' την Εκκλησία, ήταν φυσικό να προσκόπτει στις αντινομίες και εσωτερικές αντιφάσεις που προσπάθησα να εντοπίσω. Στο βαθμό που η προώθησή του εξαρτιόταν απ' την κοινωνία γενικότερα, υπήρχαν, πάλι, δυσκολίες. Η γυναίκα της αριστοκρατίας στον 11ο αιώνα κι έπειτα είχε άλλα καθήκοντα: ήταν το επί-

46. *Cent.* III, 65 και 69, *Hym.* 3, σ. 240 κ.ε. Για την ελεημοσύνη, βλ. *Cat.* I, σ. 382-88.

κεντρο μιας πολιτικής επιγαμιών που προωθούσε τις συμμαχίες ανάμεσα στις μεγάλες οικογένειες, διαχειριζόταν τις περιουσίες αυτών των οικογενειών, συχνά τις πολιτικές τους τύχες, κάποτε και την τύχη του κράτους.[47] Όλα αυτά ήταν πολύ σημαντικά, και μπορούσαν κάλλιστα να συμβαδίζουν με ευσέβεια πραγματική ή ιδεατή — όπως στην περίπτωση της Άννας Δαλασσηνής. Δύσκολα, όμως, συμβιβάζονταν με την εικόνα του προβληματικού γάμου. Αυτό που παρέμεινε είναι η ευσεβής ζωή μέσα στον κόσμο και το γάμο, χωρίς τις υπερβολές που οδηγούν στην αγιοσύνη. Παραδείγματα υπάρχουν άφθονα. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό, και σχετικά κοντά στην εποχή που εξετάζουμε, είναι η μητέρα του Μιχαήλ Ψελλού, για την οποία ο γιος της έγραψε έναν Επιτάφιο λόγο (*Ἐγκώμιον* τον αποκαλεί ο ίδιος) που έχει όλα τα στοιχεία μιας αγιογραφίας, εκτός από τα θαύματα.[48]

---

47. Angeliki Laïou, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985) 59-102, και «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 233-250.

48. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 5 (1876) 3-61.

JOHANNES IRMSCHER

Η ΠΟΡΝΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Πορνεία είναι η επί χρήμασι προσφορά του σώματος με σκοπό τη συνουσία με ένα άλλο πρόσωπο. Συναντάται σε ποικίλες μορφές.[1] Η συνηθέστερη μορφή είναι η προσφορά μιας γυναίκας σ' έναν άνδρα· συμβαίνει όμως και το αντίθετο, όπως και η ομοφυλόφιλη πορνεία και στα δύο φύλα. Ο ελληνικός όρος πορνεία, όπως και ο λατινικός prostitutio που πέρασε στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, έχουν μια αρνητική χροιά και προϋποθέτουν μια αρνητική εκτίμηση του φαινομένου.[2] Αυτή η εκτίμηση δεν υπήρχε σε όλες τις εποχές και σε όλους τους λαούς.[3]

Το αν η πρώιμη κοινωνία γνώριζε την πορνεία,[4] ή αν η ταξική κοινωνία με την εξουσιαστική σχέση του άνδρα πάνω στη γυναίκα ήταν η προϋπόθεση για την πορνεία,[5] πρέπει να το αφήσουμε στην άκρη. Η αρχαιότητα πάντως — κι αυτό έχει σημασία για το θέμα μας — γνώριζε το θεσμό της πορνείας σε ποικίλες μορφές. Ακόμη κι αν υπάρχουν αντιρρήσεις σε μεμονωμένα ζητήματα, η πορνεία γινόταν πάντα δημόσια αποδεκτή, και μάλιστα αντικείμενο λογοτεχνικών επεξεργασιών.[6] Κατά συνέπεια οι πηγές είναι πολλές. Στην ελληνιστική Ανατολή και στην Κόρινθο, κάτω από ανατολική επιρροή, υπήρχε μάλιστα και θρησκευτική

---

1. Αρκούμαι σ' αυτόν το σύντομο ορισμό. Με τον όρο πορνεία ασχολείται λεπτομερειακά ο Iwan Bloch, *Die Prostitution*, I, Βερολίνο 1912, σ. 7 κ.ε.

2. Παρατηρήθηκε από τον L. v. Wiese στο: Max Marcuse, *Handwörterbuch der Sexualwissenschaft*, Βόννη ²1926, σ. 601.

3. Peter G. Hesse - Hans Grimm, *Sexuologie*, Λιψία ²1978, σ. 124 κ.ε.

4. Κατά τον Karl Sudhoff, στο: Marcuse, *ό.π.* 594.

5. Για παράδειγμα Karl Dietz - Peter G. Hesse, *Wörterbuch der Sexuologie und ihrer Grenzgebiete*, Rudolstadt ⁴1971, σ. 271 και Huchthausen στο: Joachim Herrmann, *Lexikon früherer Kulturen*, II, Λιψία ²1987, σ. 176.

6. Vern L. Bullough - Bonnie L. Bullough, *The history of prostitution*, Νέα Υόρκη 1964, σ. 31.

πορνεία.[7] Για τους Ρωμαίους δεν ίσχυε ούτε η θρησκευτική ούτε η καλλιτεχνική ερμηνεία του αγοραίου έρωτα. Γι' αυτούς αποτελούσε μια νομική σχέση,[8] και ανάλογα εντασσόταν στο σύστημα του δικαίου τους. Η νέα ηθική του Χριστιανισμού, τα ιδανικά του οποίου ήταν η παρθενία και ο ασκητισμός, απαιτούσε σεξουαλική αγνότητα. Σύμφωνα μ' αυτό δεν θα έπρεπε να υπάρχει στη χριστιανική κοινωνία πορνεία.[9] Η πραγματικότητα της ζωής απέδειξε ότι οι σεξουαλικές ανάγκες των ανθρώπων δεν ήταν πιο αδύνατες από τις θρησκευτικές τους. Όλες αυτές οι παραδόσεις συνέχιζαν να ζουν και να γίνονται αισθητές στο Βυζάντιο.

Υπάρχουν πολυάριθμες παρουσιάσεις της ιστορίας της πορνείας. Όλες σχεδόν όμως υπερπηδούν τα βυζαντινά δεδομένα.[10] Η αιτία βρίσκεται από τη μια, στο ότι οι συγγραφείς — στην πλειοψηφία τους ιατροί — δεν έχουν γλωσσική πρόσβαση στις αυθεντικές πηγές. Μια άλλη αιτία είναι το ότι στην ιστορική συνείδηση της ευρύτερης κοινής γνώμης το Βυζάντιο θεωρείται ακόμη αμελητέα ποσότητα και ο Μεσαίωνας περιορίζεται στα δυτικά χαρακτηριστικά του.[11] Έτσι, πρέπει να εκτιμηθεί ακόμη περισσότερο η προσφορά του έλληνα βυζαντινολόγου Φαίδωνα Κουκουλέ (1881-1956),[12] ο οποίος στο έργο του *Αι πάνδημοι γυναίκες* του 1948[13] παρουσίασε για πρώτη φορά το θέμα σε όλες του τις συναρτήσεις. Χάρη στην εκπληκτική πολυμάθεια του αθηναίου καθηγητή, η έδρα του οποίου είχε σαν αντικείμενο την ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού, συνελέγη ένας μεγάλος αριθμός τεκμηρίων, πολύ εντυπωσιακών. Έμειναν όμως πολλές επιθυμίες ανεκπλήρωτες, γιατί οι πρωτοποριακές εργασίες προσέκρουσαν σε παρθένο έδαφος και ταυτόχρονα δημιούργησαν νέα καθήκοντα. Μερικά απ' αυτά θ' αναφερθούν εδώ. Ο περιορισμένος χρόνος ομιλίας δεν επιτρέπει μια συγκεκριμενοποίησή τους.

Δικαιολογημένα ο Κουκουλές μιλούσε μόνο για τις «πανδήμους γυναίκας», τις πόρνες, και όχι για την πορνεία, η οποία σαν θεσμός χαρακτηρίζεται από περισσότερους παράγοντες, από ότι μόνο από τις πόρ-

---

7. W. Krenkel, *Der Kleine Pauly*, IV, 1192.
8. Bullough - Bullough, *ό.π.* 45.
9. Bullough - Bullough, *ό.π.* 57 κ.ε.
10. Wolfgang Sorge, *Geschichte der Prostitution*, Βερολίνο 1919, σ. 271. Στο «βυζαντινό πολιτισμό» αφιέρωσε μισή σελίδα!
11. Γι' αυτό Irmscher, στο: Herrmann, *ό.π.*, I, 12.
12. *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν*, XI, Αθήνα, σ. 368 κ.ε.
13. Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Β' 2, Αθήνα 1948, σ. 117 κ.ε.

νες. Πρέπει να ξεκινήσει κανείς με τη φιλολογική καταγραφή της ορολογίας: Οι όροι πόρνη, πορνεία, πορνεύειν, έχουν ευρύτερη σημασία απ' ό,τι εκφράζει ο σύγχρονος όρος της πορνείας.[14] Η σχετική ορολογία συνεχίζει: Τι σημαίνει πόρνος; Οι Liddell και Scott σημειώνουν: Catamite (στα γερμανικά, Strichjunge), sodomite, fornicator, idolater.[15] Πόσοι απ' αυτούς τους όρους σχετίζονται συγκεκριμένα με την πορνεία; με την ακριβή της έννοια; Σημειώνουμε επίσης τις λέξεις *ἑταιρεῖον*, *πορνοκαπηλεῖον*, *πορνοστάσιον*:[16] υπήρχαν διαφορές στο περιεχόμενο, το χρόνο και τον τόπο, ή πρόκειται για συνώνυμες εκφράσεις; Στα Βασιλικά, τους αυτοκρατορικούς νόμους του Λέοντα ΣΤ' (886-912), (βιβλίο 19ο, τίτλος 17) συναντώνται οι όροι *προϊστᾶναι/προΐστασθαι* άλλοτε ως αμετάβατοι, και άλλοτε ως παθητικοί.[17] Στα αρχαία ελληνικά είναι σπάνια αυτή η σημασία των *προϊστᾶναι/προΐστασθαι*.[18] Γι' αυτό υπάρχει η πιθανότητα να επηρεάστηκε ο συμπιλητής των Βασιλικών από το λατινικό κείμενο του Ιουστινιάνειου Κώδικα (4. 56).[19] Με τα λίγα παραδείγματα που αναφέρθηκαν έχει γίνει σαφές τι είδους λεξικολογικές και σημασιολογικές έρευνες πρέπει να διεξαχθούν ακόμη για να μπορούν να ερμηνευθούν οι διαθέσιμες πηγές.

Και περνάμε στο δεύτερο ζήτημα, τις διαθέσιμες πηγές. Η πορνεία στο Βυζάντιο βρισκόταν υπό καταδίκη. Γράμματα εταίρων και συνομιλίες εταίρων, με την αρχαία τους έννοια, δεν πρέπει να αναμένονται από το Βυζάντιο. Οι αφηγήσεις του Στέφανου Σαχλίκη από την Κρήτη[20] και του Μάρκου Δεφαράνα από τη Ζάκυνθο[21] βρίσκονται στα όρια της βυζαντινής λογοτεχνίας και περιέχουν ισχυρά χαρακτηριστικά ιταλικών επιρροών. Πριν απ' αυτές όμως υπάρχουν και υστεροβυζαντινά διηγήματα που μιλούν για πόρνες, όπως η *Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντα*.[22] Ομοιό-

---

14. Johannes Irmscher, στο: Mihail N. Andreev et alii, *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, 2, Βερολίνο 1969, σ. 77.

15. Liddell - Scott, σ. 1450.

16. Carolus du Fresne - du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Λέιντεν 1688 (ανατ. Παρίσι 1943) 1204.

17. *Βασιλικά* (ἐκδ. Heimbach), II, σ. 330.

18. Τα λίγα τεκμήρια γι' αυτό βρίσκονται στο Liddell - Scott, σ. 1482 κ.ε.

19. *Codex Justinianus*, σ. 383.

20. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Μόναχο ²1897, σ. 815 κ.ε.

21. Krumbacher, *ὅ.π.* 821 κ.ε.

22. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, σ. 148 κ.ε.

τητες παρουσιάζει και ο *Πουλολόγος*.[23] Από την πρώτη περίοδο αναφέρουμε την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, την πιο διάσημη πόρνη της παγκόσμιας ιστορίας. Ο Προκόπιος περιέγραψε με συναρπαστικό τρόπο στα *Ἀνέκδοτα* την προέλευση, την προηγούμενη ζωή, την κάθαρση και την άνοδό της.[24] Σαν αυτοκράτειρα η Θεοδώρα φρόντισε τις πόρνες, επηρέασε τη νομοθεσία προς όφελός τους, διέλυσε τα μπορντέλα της πρωτεύουσας και ίδρυσε ένα άσυλο εκπεσουσών κορασίδων, με το ωραίο όνομα Μετάνοια.[25] 'Οπως δείχνει το παράδειγμα του Προκοπίου, πρέπει να γίνει επεξεργασία ολόκληρης της βιβλιογραφίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκκλησιαστικής, που αποτρέπει και παρηγορεί, και της αγιολογικής, που γνωρίζει τους πειρασμούς και τον προσηλυτισμό. 'Ενα μονόστιχο της Παλατινής Ανθολογίας (9, 529)[26] αναφέρεται εἰς κλινάριον πόρνης ἀπὸ δάφνης: *Λέκτρον ἑνὸς φευγούσα λέκτρον πολλοῖσιν ἐτύχθη*.[27]

Οι σημαντικότερες πηγές είναι φυσικά οι νομικές, επειδή είναι χρονολογημένες και οι πιο κατάλληλες για μια ανάλυση του φαινομένου, όχι μόνο στατικά, σε μεμονωμένα σημεία, αλλά στην ιστορική του εξέλιξη. Για την ιστορία του ανατολικορωμαϊκού δικαίου ισχύουν ιδιαίτερα τα λόγια που βάζει ο Γκαίτε στο στόμα του Μεφιστοφελή, στον Φάουστ: «'Οπως και μια αιώνια αρρώστια, έτσι κληρονομούνται οι νόμοι και τα δίκαια, κυλάνε από φύλο σε φύλο, κι από τόπο σε τόπο».[28]

Κι αυτό γιατί το βυζαντινό δίκαιο βασιζόταν φυσικά στους Ιουστινιάνειους Κώδικες, και διασκευάστηκε και μεταφράστηκε στα ελληνικά χωρίς θεμελιώδεις ουσιαστικές αλλαγές. Το ελληνικό Σύνταγμα του 1822 καθόριζε ότι, ώσπου να γίνει επεξεργασία νέων κωδίκων, παραμένουν σε ισχύ, παράλληλα με την υπάρχουσα νομοθεσία, και οι νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων, καθώς και ο γαλλικός εμπορικός κώδικας.[29] Στο μεταξύ όμως είχαν αλλάξει ουσιαστικά οι ιστορικές συνθήκες. Η

---

23. Beck, *ό.π.* 173.

24. *'Ανέκδοτα* 9 κ.ε. (έκδ. Veh, σ. 76 κ.ε., με σχόλιο σ. 293 κ.ε.).

25. Assunta Nagl, *RE*, 2η σειρά, ημίτομ. X, 1783 κ.ε.

26. *Anthologia Graeca*, Βιβλίο IX-XI (έκδ. Beckby) σ. 324. Μια πρόταση ερμηνείας, στο: Dietrich Ebener, *Die Griechische Anthologie in drei Bänden*, 2, Βερολίνο 1981, σ. 538.

27. Μου φαίνεται αμφίβολο αν μπορούν να βγουν συμπεράσματα από τη βυζαντινή τέχνη (όπως περίπου από την αρχαία αγγειογραφία).

28. Γκαίτε, *Φάουστ*, Πρώτο Μέρος, Δωμάτιο μελέτης.

29. Georg Ludw. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, I, Χαϊδελβέργη 1855, σ. 538 κ.ε.

Ιουστινιάνεια νομοθεσία ίσχυε για μια αυτοκρατορία που θεωρούσε ότι ενσωμάτωνε την Οικουμένη, όπου υπήρχαν ταυτόχρονα ο αρχαίος και ο φεουδαρχικός, καθώς και ο λεγόμενος ασιατικός τρόπος παραγωγής, όπου υπήρχαν αξιόλογες μεγαλουπόλεις, ακόμη και σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια, ενώ η αναγεννημένη Ελλάδα του 1822 δεν είχε ούτε ένα εκατομμύριο κατοίκους[30] και ο πληθυσμός της πρωτεύουσας, του Ναυπλίου, ακόμη και στην περίοδο της ακμής της, δεν ξεπερνούσε τους 10.000.[31] Στην πραγματικότητα, λοιπόν, υπήρχαν λίγα μόνο περιθώρια για πορνεία.

Ο Κωνσταντίνος Α' αρκέστηκε σε συμβιβαστικά μέτρα για τη διόρθωση της ξεπερασμένης αρχαίας ανεκτικότητας, όσον αφορά την πορνεία.[32] Ο Θεοδόσιος Β' και ο Βαλεντινιανός Γ' και ο διάδοχός τους, Ιουστινιανός, επεδίωξαν αντίθετα να επιβάλουν τη χριστιανική αυστηρότητα. Ο τελευταίος αφιέρωσε σ' αυτό το αντικείμενο ειδικά τη Νεαρά 14 της 1ης Δεκεμβρίου 535: *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι πορνοβοσκοὺς ἐν μηδενὶ τόπῳ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*,[33] η οποία και λόγω του ότι περιγράφει στο προοίμιο την υπάρχουσα τότε κατάσταση, έχει ιδιαίτερη αξία σαν πηγή. Αυτή η Νεαρά δεν άλλαξε βέβαια και πολλά, όπως αποδεικνύεται από διάφορες ελληνόγλωσσες κωδικοποιήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους τεκμηριώνουν τη συνέχιση ύπαρξης της πορνείας· πόσο μάλλον όταν τιμωρείτο με φυσικές και οικονομικές ποινές. Όταν ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος συνέγραφε το 1345[34] την Εξάβιβλο, σαν Πρόχειρον των νόμων, συμπεριέλαβε και ειδικά τους τίτλους *Περὶ ἑταιρείου* (2. 4. 27)[35] και *Περὶ πορνῶν καὶ τῶν ἐκβιαζόντων παρθένους* (6. 3).[36] Δέκα χρόνια νωρίτερα, το 1335,[37] ο Ματθαίος Βλάσταρης συμπεριέλαβε στο Σύνταγμα κατά στοιχείον, στα κεφάλαια 15-17 του γράμματος Π, τα: *Περὶ πορ-*

---

30. 938.765 σύμφωνα με τον Franz Ronneberger, στο: Klaus-Detlev Grothusen, *Griechenland*, Göttingen 1980, σ. 376.

31. *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Θ', Αθήνα 1930, 700 κ.ε.

32. Για εδώ και τα ακόλουθα Irmscher, *ό.π.* 77 κ.ε.

33. *Novellae* 105 κ.ε.

34. Έτσι στο *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, έκδοση των Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg, Otto Prinz, Μόναχο ³1982, 316.

35. Const. Harmenopulus, *Manuale legum sive Hexabiblos* (έκδ. Heimbach), σ. 252.

36. Harmenopulus, *ό.π.* 742 κ.ε.

37. Tusculum-Lexikon, *ό.π.* 125.

νείας, *Περὶ τῶν βίᾳ πορνευομένων γυναικῶν*, *Περὶ τοῦ πορνεῦσαι*, *Περὶ πορνοβοσκῶν*.[38] Το Σύνταγμα προοριζόταν κυρίως για τους κληρικούς. Τα Βασιλικά, που αναφέρει ο Αρμενόπουλος, αποτέλεσαν προσωρινά το Αστικό Δίκαιο του ελληνικού κράτους. Ο Βλάσταρης βρήκε, πέρα από τους Έλληνες, και επίδοξους χρήστες στους βαλκανικούς λαούς και τους Ρώσους.[39] Είναι σαφής η συνέχεια της σκέψης του δικαίου.

Αυτά τα συνοπτικά όσον αφορά τις πηγές. Η πορνεία δεν αφορούσε μόνο νομικές περιπτώσεις, αλλά ανθρώπους και ανθρώπινες σχέσεις. Η καταγραφή, παρουσίαση και κατανόησή τους είναι ένα αναγκαίο καθήκον για τους ιστορικούς του Βυζαντίου, που δεν έχει ως τώρα απασχολήσει αρκετά τους ερευνητές.[40] Δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι εκτός της γυναικείας πορνείας, υπήρχε πάντα, σε περιορισμένο βαθμό, και η ανδρική πορνεία.

---

38. Ράλλης - Ποτλής ΣΤ', 433 κ.ε.
39. Irmscher, *ό.π.* 86.
40. Βασικά στοιχεία σχετικά με την αρχαιότητα και τους ύστερους αρχαίους χρόνους στο: Hans Herter, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 3 (1960) 70 κ.ε. καθώς και στο *RAC*, III, σ. 1139 κ.ε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὕπαιθρος

1. Ἐπαγγέλματα καὶ συναλλαγές

Οἵ τε ἀγροῖκοι τὴν ἐχέτλην ἀπορριψάμενοι πολιτικῶς βιοτεύουσιν, οὐκ ἄγροικον δίαιταν ἀλλ' ἀστείαν διαχειρίζονται καὶ ἀγορὰν ἀλλήλοις συμβάλλουσιν

(Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων)

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η μελέτη της νομισματικής ιστορίας της περιόδου, που ορίζεται από τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου (337) μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Θεοδοσίου Β' (402) έχει ιδιαίτερα ενταθεί τα τελευταία χρόνια. Βασικός στόχος της έρευνας είναι η νομισματική κυκλοφορία, η χρήση και ο ρόλος του νομίσματος σε σχέση με την αυτοκρατορική οικονομική πολιτική καθώς και η δραστηριότητα, χρονική και ποσοτική, των διαφόρων νομισματοκοπείων.[1]

Η πολύπλοκη πολιτική και διοικητική ιστορία της εποχής προσδίδει μια ιδιαιτερότητα στη μελέτη της κυκλοφορίας και κοπής του νομίσματος. Παρόλο που η αυτοκρατορική οικονομική και νομισματική πολιτική παρουσιάζεται ενιαία, η χρήση του νομίσματος στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας θα πρέπει να επηρεάστηκε από διαφορετικούς κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες καθώς και από διαφορετικά ιστορικά γεγονότα. Αρκετές είναι οι προσπάθειες για μια συγκριτική μελέτη προς την κατεύθυνση αυτή. Το δημοσιευμένο όμως υλικό από τις περιοχές του Ανατολικού κράτους, σε σχέση με αυτό από τις δυτικές, είναι λιγοστό και επομένως τα συμπεράσματα πολύ αβέβαια.[2] Η λεπτομερειακή δημοσίευση όσο το δυνατόν περισσοτέρων «θησαυρών» από τον ελλαδικό χώρο ή ακόμη και μεμονωμένων ευρημάτων από σύνολο ανασκαφών στην ίδια πόλη ή περιοχή, θα ρίξει περισσότερο φως στην πορεία της προσπάθειας αυτής. Στο άρθρο αυτό θα περιοριστούμε να κάνουμε ορισμένες

---

1. J. P. Callu, «The distribution and the role of the bronze coinage from 348-392», *The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* (ed. by C. E. King, *BAR* 76, 1980) 102-106, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. M. Fulford, «Coin Circulation and Mint Activity in the Late Roman Empire: some economic implications», *Archaeological Journal* 135 (1978) 67-144.

παρατηρήσεις σχολιάζοντας ένα νομισματικό «θησαυρό» από την Αθήνα.[3]

Το 1973 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας σε οικόπεδο της οδού Θεοφιλοπούλου, στο Κυνοσάργους, αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου. Συνολικά ανασκάφηκαν 15 τάφοι, που με βάση τα κινητά ευρήματα, κυρίως λυχνάρια και νομίσματα, μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 4ου αρχές 5ου αι. μ.Χ.[4] Τα 136 χάλκινα νομίσματα που θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή βρέθηκαν συγκεντρωμένα, σχηματίζοντας ένα μικρό σωρό, μέσα στον τάφο VI και προφανώς ανήκουν στο ίδιο σύνολο, αποτελούν δηλαδή ένα νομισματικό «θησαυρό». Πιο συγκεκριμένα, ο σωρός των νομισμάτων αποκαλύφθηκε ανάμεσα στα δύο μηριαία οστά σκελετού. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός νομισμάτων που περιέχει ο «θησαυρός» δεν μπορεί να συνδέεται με ταφικά έθιμα. Πιθανότατα αποτελούσαν το περιεχόμενο από κάποιο «πουγγί» και τάφηκαν με τον νεκρό κάτω από συνθήκες εξαιρετικής βιασύνης.

Πολλά από τα νομίσματα του «θησαυρού» είναι τελείως εφθαρμένα και τελικά από τα 136 μόνο τα 80 έγινε κατορθωτό να ταυτιστούν. Σε πολλά από αυτά ο αυτοκράτορας ή το νομισματοκοπείο παραμένουν αδιάγνωστα.

Εκτός από έναν αντωνιανό του 3ου αι. μ.Χ.[5] ο «θησαυρός» περιέχει εκδόσεις που αρχίζουν χρονολογικά με τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου και τελειώνουν στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Θεοδοσίου Β'. Πιο συγκεκριμένα το παλιότερο νόμισμα είναι του Κωνστάντιου Β' (337-

---

3. Ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Όλγα Αλεξανδρή για την παραχώρηση της δημοσίευσης του «θησαυρού» καθώς και την Έφορο κ. Θ. Καράγιωργα για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού στην Γ' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η βοήθεια των συναδέλφων Μ. Θεοχάρη και Ν. Αξιώτη ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης την κ. J. Bider, μέλος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, για τις πολύτιμες πληροφορίες και συμβουλές σχετικά με το κεραμολογικό υλικό της ανασκαφής.

4. *ΑΔ* 29 (1973/4) Χρονικά, 38-39. Γενικά για την ύπαρξη υστερορωμαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή του Κυνοσάργους βλ. Ι. Τραυλό, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960, σ. 146 και ιδιαίτ. σημ. 1. ΙΙΙ.

5. Το νόμισμα αυτό προφανώς ανήκει στο σύνολο του «θησαυρού». Είναι εφθαρμένο και ελλιπές κατά την περιφέρειά του. Η ύπαρξη νομισμάτων προγενέστερης εποχής (κυρίως αρχαίων ελληνικών) σε «θησαυρούς» του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Σχετικά βλ. O. Picard, «Trésors et Circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», *Thasiaca* (= *BCH*, Supplèment V, 1979) 427, σημ. 12.

361), χρονολογία κοπής 351-355 και το νεώτερο του Θεοδοσίου Β' (402-450), χρονολογία κοπής 402-408. Η απόκρυψη τοῦ «θησαυρού» θα πρέπει να τοποθετηθεί λίγο πριν ή αμέσως μετά το 408.[6]

Στον πίν. 1 δίνεται η ποσοτική κατανομή των διαφόρων νομισματικών τύπων που περιέχει ο «θησαυρός». Η χρονική περίοδος που καλύπτουν διαιρείται σε τρεις μικρότερες που αντιπροσωπεύουν ισάριθμους σημαντικούς σταθμούς στην εξέλιξη και ιστορία του υστερορωμαϊκού χάλκινου νομίσματος:[7]

I. 348-378 μ.Χ.[8] Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 12 παραδείγματα. Είναι κοινοί τύποι και αποτελούν τη μικρότερη χάλκινη υποδιαίρεση της εποχής, τη γνωστή με το συμβατικό όνομα «ασσάριο» 3. Η διατήρηση των νομισμάτων είναι πολύ μέτρια, φυσικό επακόλουθο της μακροχρόνιας κυκλοφορίας τους. Τα 5 νομίσματα της περιόδου 351-361 δίνουν μέσο όρο βάρους 1,54 γρ., ενώ τα υπόλοιπα, της περιόδου 364-378, 1,24 γρ.[9] Όλα τα παραδείγματα είναι ελλιπή κατά την περιφέρειά τους και οι επιγραφές τους σώζονται αποσπασματικά. Ο μέσος όρος της διαμέτρου είναι 0,015 μ.

II. 378-395 μ.Χ.[10] Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 53 παραδείγματα. Εκτός από δύο «ασσάρια» 3, τα υπόλοιπα είναι μικρότερες υποδιαιρέσεις, «ασσάρια» 4, που έθεσε σε κυκλοφορία η μεταρρύθμιση του 378. Ο τύπος VOT μέσα σε στεφάνι, που κόπηκε κατά την περίοδο 378-383 και σε μερικά ανατολικά νομισματοκοπεία μέχρι το 388, αντιπροσωπεύεται με 8 παραδείγματα, ενώ ο τύπος SALVS REIPVBLICAE της περιόδου 388-395 με 41. Η διατήρηση των νομισμάτων αυτών είναι αρκετά καλή. Δεν εντοπίστηκε κανένα παράδειγμα από τις λεγόμενες

---

6. Η διατήρηση των τριών νομισμάτων του Θεοδοσίου Β' είναι αρκετά καλή. Κυρίως το αρ. 68 νόμισμα του καταλόγου δεν φέρει ίχνη φθοράς από ιδιαίτερα εκτεταμένη κυκλοφορία.

7. Για μια σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης του χάλκινου νομίσματος κατά την περίοδο αυτή βλ. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 469-473.

8. Για την περίοδο 348-364 βλ. J. P. C. Kent, *Roman Imperial Coinage* (= *RIC*), VIII, Λονδίνο 1981, σ. 60-67 και για την περίοδο 364-378 βλ. J. W. E. Pearce, *RIC*, IX, Λονδίνο 1951, σ. XXX-XXXI.

9. Σχετικά με το βάρος των «ασσάριων» 3 της περιόδου αυτής βλ. *RIC*, VIII, σ. 64 και *RIC*, IX, σ. XXX. Το θεωρητικό βάρος τους είναι περίπου 2,71 γρ.

10. *RIC*, IX, σ. XXXI.

ΤΥΠΟΙ		ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ	348 – 78	378 – 95		395 – 408
				378 – 88	388 – 95	
FEL TEMP REPARATIO	AE3	Κωνστάντιος Β΄	3 (351-61)			
SPES REIPVBLICE	AE3	Ιουλιανός καίσαρ	2 (355-61)			
GLORIA ROMANORVM	AE3	Βαλεντινιανός Α΄	1 } 3 (364-78)			
//		Βαλεντινιανός Α΄ η Ουάλης	2			
SECVRITAS REIPVBLICAE	AE3	//	4 (364-78)			
VOT/XX/MVLT/XXX	AE4	Γρατιανός		2 } 8		
VOT/X/MVLT/XX	AE4	Βαλεντινιανός Β΄		1		
//		Θεοδόσιος Α΄		3		
//		Αδιάγνωστος		1		
VOT/V	AE4	Αρκάδιος		1		
VIRTVS AVGGG	AE3	Βαλεντινιανός Β΄		1		
SALVS REIPVBLICAE	AE4	//			2 } 41	
//		Θεοδόσιος Α΄			10	
//		Αρκάδιος			11	
//		Ονώριος			2	
//		Αδιάγνωστος			16	
VICTORIA AVGGG	AE4	//		1	1	
VRBS ROMA FELIX	AE3	//			1	
VIRTVS EXERCITI	AE3	//				1(395-400)
CONCORDIA AVGGG	AE4	Αρκάδιος				3
//		Ονώριος				2
//		Θεοδόσιος Β΄				3
//		Αδιάγνωστος				7
		ΣΥΝΟΛΟ	12	10	43	16

Πίνακας 1. Ποσοτική κατανομή νομισματικών τύπων.

«βαρβαρικές» απομιμήσεις. Τα νομίσματα της πρώτης ομάδας έχουν μέσο όρο βάρους 1,12 γρ. και διάμετρο 0,013 μ., ενώ της δεύτερης 0,98 και 0,012 αντίστοιχα.[11]

Στην περίοδο 383-395 ανήκουν επίσης και δύο «ασσάρια» 4 των τύπων VICTORIA AVGGG. Οι τύποι αυτοί κόπηκαν μόνο σε ορισμένα δυτικά νομισματοκοπεία. Τα δύο «ασσάρια» 3 του «θησαυρού» από την περίοδο αυτή είναι σχετικά σπάνιοι τύποι. Ο τύπος VIRTVS AVGGG κόπηκε μόνο στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης[12] ενώ ο τύπος VRBS ROMA FELIX μόνο στο νομισματοκοπείο της Ρώμης.[13]

III. 395-408 μ.Χ.[14] Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 16 παραδείγματα. Εκτός από ένα «ασσάριο» 3 τα υπόλοιπα είναι «ασσάρια» 4 του τύπου CONCORDIA AVG ή AVGGG. Ο μέσος όρος του βάρους τους είναι 0,65[15] και της διαμέτρου 0,011 μ.

Ενδεικτικό είναι ότι η σύνθεση του ευρήματος στο μεγαλύτερο μέρος της (53% περίπου) καλύπτει την περίοδο 388-395 και ακολουθεί η περίοδος 395-408 (20%), στα τέλη της οποίας τοποθετείται και η απόκρυψη του «θησαυρού».

Από τα 80 νομίσματα που ταυτίστηκαν, μόνο στα 42 αναγνωρίζεται η δήλωση του νομισματοκοπείου. Τα ανατολικά νομισματοκοπεία υπερέχουν με ποσοστό συμμετοχής 85,71%, έναντι 14,29% των δυτικών.

---

11. Σχετικά με το θεωρητικό βάρος των «ασσάριων» 4 της περιόδου αυτής βλ. H. L. Adelson – G. L. Kustas, «A Bronze Hoard of the Period of Zeno I», *ANSNNM* 148 (1962) 27-28 και J. D. Mac Isaac, «The weight of the late 4th and early 5th century nummus (AE 4)», *ANSMN* 1972, 59-66: Adelson – Kustas=1,18 g. (378-396) & 1,14 g. (396-450). Mac Isaac=1,235 g. (378-395) και 0,855-0,95 g. (396-425).

12. *RIC*, IX, 166.

13. Η χρονολόγηση του νομίσματος αυτού είναι προβληματική. Σχετικά βλ. P.V. Hill – P. C. Kent – R. A. G. Carson, *Late Roman Bronze Coinage* (=*LRBC*), Λονδίνο 1960: 402-408 μ.Χ. (αυτοκράτορες: Αρκάδιος - Ονώριος - Θεοδόσιος Β΄). *RIC*, IX, 135-6: 394-395 μ.Χ. (αυτοκράτορες: Θεοδόσιος Α΄- Αρκάδιος - Ονώριος). Βλ. επίσης V. Picozzi, «'Urbs Roma Felix': Un Problema di Cronologia», *RIN* 15 (1967) 63-70. Ο μελετητής θεωρεί ότι ο τύπος αυτός κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Ρώμης από τον Θεοδόσιο Α΄ μετά την ήττα του σφετεριστή Ευγένιου (394-395).

14. *RIC*, IX, XXXII.

15. Βλ. σημ. 11.

Νομισματοκοπεία	348 – 78	378 – 88	388 – 95	395 – 408	
Τρεβήροι			4.35%		3.12%
Ρώμη			4.35%		3.12%
Ακηλυΐα		11.11%	8.70%		6.25%
Θεσσαλονίκη		22.22%	13.04%		9.38%
Κωνσταντινούπολη			34.78%	55.55%	40.63%
Νικομήδεια		22.22%	21.74%	11.11%	18.75%
Κύζικος		44.44%	4.35%	33.33%	12.50%
Αντιόχεια			8.70%		6.25%

Πίνακας 2. Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή νομισματοκοπείων.
(Οι δύο παράλληλες γραμμές αντιστοιχούν σε ένα νόμισμα.)

Στον πίν. 2 απεικονίζεται η ποσοτική και ποσοστιαία συμμετοχή του κάθε νομισματοκοπείου στις διάφορες περιόδους που αντιπροσωπεύονται στο εύρημα.

Η περίοδος 378-388 δεν περιέχει καμία έκδοση του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Τη μεγαλύτερη συμμετοχή για την περίοδο αυτή παρουσιάζει το νομισματοκοπείο της Κυζίκου ενώ η Θεσσαλονίκη και η Νικομήδεια αντιπροσωπεύονται με το ίδιο ποσοστό.

Η εικόνα που δίνει η περίοδος 388-395 είναι τελείως διαφορετική. Η Κύζικος τώρα εκπροσωπείται με ελάχιστο ποσοστό ενώ παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση στη συμμετοχή της Κωνσταντινούπολης. Ακολουθούν η Νικομήδεια, η Θεσσαλονίκη και η Αντιόχεια. Η παρουσία των δυτικών νομισματοκοπείων είναι σημαντική.

Στην περίοδο 395-408 η Κωνσταντινούπολη συνεχίζει να βρίσκεται στην πρώτη θέση και ακολουθούν η Κύζικος και η Νικομήδεια. Το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης δεν εκπροσωπείται με καμία έκδοση.

Αξιοσημείωτη είναι η σταδιακή μείωση της παρουσίας της Θεσσαλονίκης έναντι των νομισματοκοπείων της Προποντίδας. Την ίδια μαρτυρία μάς δίνουν και τα ανασκαφικά νομίσματα από την Αρχαία Αγορά για την περίοδο 388-408 (πίν. 3),[16] (Θεσσαλονίκη 10%, Κωνσταντινούπολη 35,8%, Νικομήδεια 11,3%, Κύζικος 25,4%). Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην Αθήνα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4ου αι. μ.Χ. Το νομισματικό υλικό από την Αγορά δείχνει ότι από την εποχή του Ιουλιανού μέχρι και τη βασιλεία του Αρκαδίου η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει μια σταθερή υπεροχή έναντι των νομισματοκοπείων της Προποντίδας. Η υπεροχή αυτή φθάνει στο υψηλό ποσοστό 60,3% κατά την περίοδο 378-388. Η ραγδαία μείωση, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, πιθανότατα υποδηλώνει την εγκατάλειψη των χερσαίων δρόμων κάτω από την απειλή των ορδών του Αλάριχου.[17] Οι στενές εμπορικές σχέσεις της Αθήνας και των παραλίων της Προποντίδας ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο ακολουθώντας τους πιο ασφαλείς θαλάσσιους δρόμους.[18] Χαρακτηριστική, από την περιοχή αυτή,

---

16. Ο πίνακας από Fulford, *ό.π.* 107.

17. Για τα γεγονότα της καθόδου του Αλάριχου μέχρι την Πελοπόννησο βλ. Τ. Λουγγή, *ΙΕΕ*, Ζ', σ. 96.

18. A. R. Bellinger, «A Constantinian hoard from Attica», *AJA* 32 (1928) 496-501 και ιδιαίτερα 499-500. Στο «θησαυρό» αυτό η υπεροχή των νομισματοκοπείων της Προποντίδας είναι αξιοσημείωτη.

Athens (Thompson 1954)

	294–317		317–30		330–48		348–64		364–78		378–88		388–408	
	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%
London	1	*0.4*												
Trier			4	*2.0*	2	*0.2*	1	*0.1*	1	*0.2*				
Lyons	1	*0.4*	3	*1.5*			2	*0.2*			1	*0.1*		
Arles			10	*5.1*	4	*0.4*			1	*0.2*	2	*0.2*		
Ticinum	3	*1.3*	3	*1.5*										
Carthage	1	*0.4*												
Rome	17	*7.4*	6	*3.1*	17	*1.5*	16	*1.4*	13	*2.6*	52	*5.4*	19	*1.9*
Aquileia	1	*0.4*	5	*2.6*	7	*0.6*	10	*0.8*	3	*0.6*	27	*2.8*	10	*1.0*
Siscia	2	*0.9*	22	*11.2*	21	*1.9*	28	*2.5*	27	*5.4*	25	*2.6*	2	*0.2*
Sirmium							20	*1.8*						
Thessalonica	16	*7.0*	44	*22.4*	131	*11.7*	237	*20.9*	213	*42.3*	577	*60.3*	102	*10.0*
Heraclea	34	*14.8*	21	*10.7*	92	*8.2*	66	*5.8*	7	*1.4*	27	*2.8*	46	*4.5*
Constantinople			5	*2.6*	295	*26.3*	316	*27.9*	114	*22.7*	52	*5.4*	364	*35.8*
Nicomedia	9	*3.9*	36	*18.4*	206	*18.4*	129	*11.4*	26	*5.2*	41	*4.3*	115	*11.3*
Cyzicus	130	*56.8*	24	*12.2*	234	*20.9*	219	*19.3*	66	*13.1*	114	*11.9*	259	*25.4*
Antioch	6	*2.6*	13	*6.6*	92	*8.2*	67	*5.9*	26	*5.2*	28	*2.9*	66	*6.5*
Alexandria	8	*3.5*			19	*1.7*	21	*1.9*	1	*1.2*	11	*1.1*	35	*3.4*
Total	229		196		1120		1132		503		957		1018	

Πίνακας 3. Αρχαία Αγορά Αθηνών. Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή νομισματοκοπείων ανασκαφικών νομισμάτων.

είναι η έλλειψη του νομισματοκοπείου της Ηράκλειας, που φαίνεται πως είχε περιορισμένη παραγωγή κατά την περίοδο αυτή.[19]

Άλλοι γνωστοί «θησαυροί» από την πόλη της Αθήνας και την ευρύτερη περιοχή της είναι προς το παρόν ελάχιστοι και δεν καλύπτουν την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο. Τα στοιχεία επομένως για μια συστηματική μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή κατά τον 4ο και αρχές 5ου αιώνα εξακολουθούν να είναι αποσπασματικά.[20]

Ο «θησαυρός» της οδού Θεοφιλοπούλου στο Κυνοσάργους μάς δίνει επίσης ορισμένες πληροφορίες και για τη χρήση του χάλκινου νομίσματος στις καθημερινές συναλλαγές των κατοίκων της Αθήνας στα τέλη του 4ου και αρχές 5ου αι. μ.Χ. Στο μεγαλύτερο μέρος του (82%) αποτελείται από «ασσάρια» 4 ενώ οι μεγαλύτερες υποδιαιρέσεις, τα «ασσάρια» 3, που χρονολογούνται κυρίως στην περίοδο πριν το 378, έχουν υποστεί αρκετή αλλοίωση ως προς το μέγεθος και το βάρος τους. Η αλλοίωση αυτή είτε ήταν σκόπιμη είτε φυσικό επακόλουθο μακροχρόνιας κυκλοφορίας είχε σαν αποτέλεσμα την ισοδύναμη προς τα «ασσάρια» 4 χρήση τους.[21] Τέλος ο «θησαυρός» δεν περιέχει κανένα «ασσάριο» 3 της περιόδου 400-408 παρόλο που οι τύποι αυτοί είναι αρκετά κοινοί.[22]

Η συγκέντρωση του «θησαυρού» συμπίπτει χρονικά με μια σειρά μεταρρυθμίσεων που είχε σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση του βάρους των διαφόρων υποδιαιρέσεων του χάλκινου νομίσματος, παρόλο που υπήρξαν κάποιες προσπάθειες αποκατάστασης σε μερικές από αυτές. Είναι επίσης η περίοδος που αναπτύσσεται μια σταδιακή προτίμηση για

---

19. Margaret Thompson, *The Athenian Agora, II, Coins from the Roman through the Venetian Period*, Princeton 1954, σ. 6.

20. *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά 73-74: «Θησαυρός» Λαυρίου (περιέχει 16 «ασσάρια» 2 χρονολογία κοπής 378-383). Για άλλους «θησαυρούς» αυτής της περιόδου από τον ελλαδικό χώρο βλ. Picard, *ό.π.*, Ι. Τουράτσογλου – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ρωμαϊκοί και Βυζαντινοί νομισματικοί 'θησαυροί' από τον βορειοελλαδικό χώρο στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 31 (1976) Μελέται 34 (χρονολογία απόκρυψης λίγο πριν ή μετά το 395 μ.Χ.). Δ. Ευγενίδου, «Τα νομίσματα του Ιερού της Βασιλικής 3ης Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* (1981) 82-85 (διακρίνονται δύο περίοδοι συλλογής του «θησαυρού», μία γύρω στο 383 και μία το 420-430. Για «θησαυρούς» αυτής της περιόδου από άλλες περιοχές του Ανατολικού κράτους βλ. Fulford, *ό.π.* 111 και Callu, *ό.π.* 69-72.

21. J. W. E. Pearce, «An Eastern Hoard of Late AE», *NC*[5] 11 (1931) 320-321 και Adelson – Kustas, *ό.π.* 2.

22. CONCORDIA AVGG, GLORIA ROMANORVM (για τους τύπους αυτούς βλ. *LRBC*, Pl. II, no. 2210 και Pl. III, no. 2214).

τις πληρωμές των στρατιωτών εκ μέρους του κράτους με ασημένιο και κυρίως με χρυσό νόμισμα πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η μετέπειτα βυζαντινή νομισματική και οικονομική πολιτική. Ακολουθεί μια αντίστοιχη υποβάθμιση στη χρήση του χάλκινου νομίσματος και ο ρόλος του περιορίζεται στη σφαίρα της καθημερινής συναλλαγής.[23] Κοινωνικές μεταβολές, βαρβαρικές επιδρομές, έλλειψη ορισμένων προϊόντων και άλλοι άγνωστοι σε μας παράγοντες επηρέασαν τη διακίνηση του χάλκινου νομίσματος κατά τη διάρκεια όλου του 5ου αι. μ.Χ.[24] Στα 498 η μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Αναστασίου άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία του χάλκινου νομίσματος.

Ο «θησαυρός» της Αθήνας αποτελούμενος κυρίως από «ασσάρια» 4, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε μια μεταβατική περίοδο για την εξέλιξη του χάλκινου νομίσματος την εποχή αυτή.

Η συντριπτική υπεροχή των μικροτέρων υποδιαιρέσεων στον «θησαυρό» δείχνει ότι στα τέλη του 4ου αρχές 5ου αι. μ.Χ. το νόμισμα αυτό αποτελούσε το κύριο μέσον για τις συναλλαγές των κατοίκων της Αθήνας. Αυτό προϋποθέτει μια περιορισμένη εμπορική και οικονομική δραστηριότητα, πράγμα που μαρτυρούν και οι γραπτές πηγές.[25] Ωστόσο η οικοδομική άνθηση που διαπιστώνεται στις αρχές του 5ου αιώνα στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς,[26] δεν έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα της οικονομικής αυτής παρακμής της πόλης. Οφείλεται ίσως στην επίσημη κρατική πρωτοβουλία[27] και δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη γενική κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων.[28]

---

23. Callu, *ό.π.* 106 και Fulford, *ό.π.* 71-72.

24. Ενδεικτικά για «θησαυρούς» του 5ου και αρχών του 6ου αι. μ.Χ. βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, «Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαιρέσεων Ε' και ΣΤ' αι. μ.Χ.», *ΑΔ* 28 (1973) Μελέται 138-158 και ιδιαίτερα σ. 139 όπου και λεπτομερής βιβλιογραφία.

25. J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Denomination*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 262-270.

26. H. Thompson – R. E. Wycherley, *The Agora of Athens*, *Athenian Agora XIV*, Princeton 1972, σ. 210-213.

27. Alison Frantz, «From Paganism to Christianity in the temples of Athens», *DOP* 19 (1965) 187-205.

28. Την ίδια εικόνα οικονομικής παρακμής μετά το 408 δείχνει και το νομισματικό υλικό από τις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς. Βλ. M. Thompson, *ό.π.*, και ιδιαίτερα σ. 3.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

FEL TEMP REPARATIO: Νίκη κτυπά με δόρυ πεσμένο καβαλάρη (348-361).

1. (N 857α): Δ.: 0,018 – ↓ – Β.: 1,28 γρ. ΑΕ3.
Κωνστάντιος Β΄. $\frac{\quad}{[.A]QP}$: Ακηλυΐα. 352-355, *RIC*, VIII, σ. 334, αρ. 202.

*2. (N 881): Δ.: 0,018 – ↑ – Β.: 1,56 γρ. ΑΕ3.
Κωνστάντιος Β΄. $\frac{\bullet \mid}{[\quad]}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 351-355.

*3. (N 863): Δ.: 0,016 – ↑ – Β.: 1,29 γρ. ΑΕ3.
Κωνστάντιος Β΄. $\frac{M \mid}{[\quad]}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 355-361.

SPES REIPVBLICE: Νίκη ορθή κατά μέτωπο. Στο δεξί της χέρι κρατά σφαίρα και στο αριστερό δόρυ (355-361).

*4-5. (N 857β, N 888α): Δ.: 0,014, 0,15 – ↓, ↑ – Β.: 1,58 γρ., 1,36 γρ. ΑΕ3.
Ιουλιανός καίσαρας. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο (για τον τύπο βλ. *RIC*, VIII, σ. 499, αρ. 118).

GLORIA ROMANORVM: Ο αυτοκράτορας σύρει με το δεξί του χέρι αιχμάλωτο, ενώ με το αριστερό κρατά λάβαρο (364-378).

6. (N 871β): Δ.: 0,015 – ↑ – Β.: 1,35 γρ. ΑΕ3.
Βαλεντινιανός Α΄. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 364-375 (για τον τύπο βλ. *RIC*, IX, σ. 176, αρ. 16a και σ. 178, αρ. 26a).

*7-8. (N 897β, N 909): Δ.: 0,014, 0,015 – ↑, ↓ – Β.: 1,15 γρ., 1,14 γρ.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Ουάλης ή Βαλεντινιανός Α΄). Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

SECVRITAS REIPVBLICAE: Νίκη προς τ' αριστερά. Στο δεξί χέρι κρατά στεφάνι και στο αριστερό κλαδί φοίνικα (364-378).

---

* Ο αστερίσκος μπροστά από τους αύξοντες αριθμούς υποδηλώνει ότι το νόμισμα απεικονίζεται στον πίνακα 4. Το καλό αποτέλεσμα της φωτογραφικής απόδοσης των νομισμάτων που είναι πάρα πολύ εφθαρμένα, οφείλεται στις φιλότιμες προσπάθειες του ειδικού φωτογράφου κ. Γ. Πατρικιάνου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

*9-12. (N 867α,β, N 871α, N 890): Δ.: 0,016, 0,015, 0,015, 0,013 – ↑, →, ↑, ↑ – B.: 1,08 γρ., 1,04 γρ., 1,80 γρ., 1,28 γρ. AE3.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Ουάλης ή Βαλεντινιανός Α'). Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο (για τον τύπο βλ. *RIC*, IX, σ. 119, αρ. 15a και b).

VOT μέσα σε στεφάνι (378-388).

*13-14. (N 898δ, N 912): Δ.: 0,014, 0,014 – ↑, ↓ – B.: 1,12 γρ., 0,98 γρ. AE4.
Γρατιανός. $\frac{}{\text{SMKA}}$, $\frac{}{\text{SMKB}}$: Κύζικος, VOT/XX/MVLT/XXX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 22a.

15. (N 901): Δ.: 0,011 – ↑ – B.: 0,92 γρ., AE4.
Βαλεντινιανός Β'. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. VOT/X/MVLT/XX.

16. (N 892): Δ.: 0,012 – ↖ – B.: 0,90 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. $\frac{}{\text{TES}}$: Θεσσαλονίκη. VOT/X/MVLT/XX. 383-388, *RIC*, IX, σ. 184, αρ. 49b.

17. (N 897α): Δ.: 0,013 – ↗ – B.: 1,13 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. $\frac{}{\text{SMN}\Gamma}$: Νικομήδεια. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 259, αρ. 38b.

*18. (N 877α): Δ.: 0,014 – ↓ – B.: 1,11 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. $\frac{}{\text{SMKA}}$: Κύζικος. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 21c.

*19. (N 885): Δ.: 0,014 – ↓ – B.: 1,46 γρ. AE4.
Αρκάδιος. $\frac{}{\text{SMK}\Delta}$: Κύζικος. VOT/V. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 20d.

20. (N 891γ): Δ.: 0,014 – ↓ – B.: 1,31 γρ. AE4.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Βαλεντινιανός Β' ή Θεοδόσιος Α'). $\frac{}{\text{SMNA}}$: Νικομήδεια. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 258, αρ. 38a και b.

VIRTVS AVGGG: Ο αυτοκράτορας ορθός σε πρώρα πλοίου λακτίζει αιχμάλωτο. Στο δεξί χέρι κρατά σφαίρα με αετό και στο αριστερό λάβαρο. (384-388).

*21. (N 871 γ): Δ.: 0,017 – ↑ – B.: 0,68 γρ. AE3.
Βαλεντινιανός Β'. $\frac{|\ \text{A}}{\text{TES}}$: Θεσσαλονίκη, *RIC*, IX, σ. 186, αρ. 61a.



Πίνακας 4. «Θησαυρός» χάλκινων υστερορωμαϊκών νομισμάτων από νεκροταφείο της Αθήνας.

SALVS REIPVBLICAE: Νίκη προς τ' αριστερά σύρει αιχμάλωτο. Στο δεξί χέρι κρατά τρόπαιο. (388-395).

22. (Ν 864): Δ.: 0,012 – ↑ – Β.: 1,51 γρ. AE4.
Βαλεντινιανός Β'. ☧ | / TES[ ]: Θεσσαλονίκη. 388-393, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65a.

23. (Ν 915): Δ.: 0,011 – ↑ – Β: 1,36 γρ. AE4.
Βαλεντινιανός Β'. ☧ | / [CO]NSA : Κωνσταντινούπολη. 388-392, *RIC*, IX, σ. 234, αρ. 86a.

*24-25. (Ν 859, Ν 888β): Δ.: 0,012, 0,015 – ↓ , ↓ – Β.: 1,51 γρ., 1,10 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. ☧ | / AQ[P] : Ακυλήΐα. 388-393, *RIC*, IX, σ. 106, αρ. 58b.

*26. (Ν 900α): Δ.: 0,014 – → – Β.: 1,04 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. ☧ | / TESA: Θεσσαλονίκη. 388-393, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65b.

*27-28. (Ν 883, Ν 879α): Δ.: 0,13, 0,012 – ↓ , ↑ – Β.: 1,29 γρ., 1,04 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. + | / SMNA: Νικομήδεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 262, αρ. 45b ή 392-395, *RIC*, IX, σ. 263, αρ. 48a.

*29. (Ν 884α): Δ.: 0,013 – ↓ – Β.: 1,11 γρ. AE4.
Θεοδόσιος Α'. ☧ | / ANTB: Αντιόχεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 293, αρ. 67b.

30-33. (Ν 866, Ν 893, Ν 899α, Ν 916). Δ.: 0,012, 0,012, 0,011, 0,011 – ↑ , ↑ , ↓ , ↑ – Β.: 0,83 γρ., 0,75 γρ., 1,22 γρ., 0,77 γρ.
Θεοδόσιος Α'. ☧ | / [ ], + | / [ ], — / [ ]: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

*34. (Ν 886β): Δ.: 0,014 – ↑ – Β.: 1,26 γρ. AE4.
Αρκάδιος. ☧ | / TESΓ: Θεσσαλονίκη. 383-392, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65c.

*35-39. (Ν 873, Ν 894α, Ν 908α, Ν 910, Ν 914): Δ.: 0,013, 0,012, 0,014, 0,013, 0,014 – ↑ , ↓ , ↓ , ↑ , ↓ – Β.: 0,93 γρ., 0,93 γρ., 1,18 γρ., 0,72 γρ., 1,15 γρ. AE4.
Αρκάδιος. ☧ | / CONSΔ, ☧ | / CON[S], ☧ | / [C]ONS[ ], ☧ | / CO[NS], ☧ | / CONS[ ] : Κων-

σταντινούπολη. 388-395, *RIC*, IX, σ. 234, αρ. 56c και σ. 236, αρ. 90b.

*40-41. (N 887α, N 894β): Δ.: 0,013, 0,012 – ↑ , ↓ – Β.: 1,04 γρ., 1,36 γρ. AE4.
Αρκάδιος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{SMN[ ]}}$, $\frac{\text{+ |}}{\text{SMNΓ}}$: Νικομήδεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 262, αρ. 45c.

*42. (N 862): Δ.: 0,013 – ↓ – Β.: 1,45 γρ. AE4.
Αρκάδιος. $\frac{}{\text{SMKA}}$: Κύζικος. 388-392, *RIC*, IX, σ. 246, αρ. 26c και σ. 247, αρ. 30c.

*43-44. (N 870, N 886α): Δ.: 0,013, 0,014 – ↑ , ↑ – Β.: 0,92 γρ., 1,25 γρ. AE4.
Αρκάδιος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

45. (N 898α): Δ.: 0,014 – ↓ – Β.: 1,57 γρ. AE4.
Ονώριος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{CONSB}}$: Κωνσταντινούπολη. 392-395, *RIC*, IX, σ. 236, αρ. 90c.

*46. (N 882α): Δ.: 0,014 – ↑ – Β.: 1,10 γρ. AE4.
Ονώριος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{[ ]}}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

47. (N 868β). Δ.: 0,013 – ↑ – Β.: 0,78 γρ. AE4.
Αυτοκράτορας αδιάγνωστος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{CONSA}}$: Κωνσταντινούπολη.

48. (N 904): Δ.: 0,013 – ↓ – Β.: 0,91 γρ.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{[S]MN[ ]}}$: Νικομήδεια.

49. (N 869α): Δ.: 0,011 – ↓ – Β.: 0,61 γρ. AE4.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\frac{\text{⳨ |}}{\text{[A]NT[ ]}}$: Αντιόχεια.

50-62. (N 868α,γ, N 872β, N 876, N 882β, N 884β, N 887β, N 891α, N 896, N 898β,γ, N 900β, N 911): Δ.: 0,012, 0,013, 0,013, 0,013, 0,012, 0,012, 0,012, 0,010, 0,010, 0,013, 0,011, 0,011, 0,010 – ↓ , ↓ ,↘, ↑ , ↓ ,;, ↓ , ↑ ,;, ↓ ,↘, ↑ , ↓ – Β.: 0,57 γρ., 1,02 γρ., 1,09 γρ., 0,67 γρ., 0,95 γρ., 0,83 γρ., 1,02 γρ., 0,58 γρ., 0,88 γρ., 0,67 γρ., 0,77 γρ., 0,59 γρ.

VICTORIA AVGGG: Δύο αντωπές Νίκες κρατούν ανάμεσά τους από ένα στεφάνι.

63. (N 906): Δ.: 0,013 – ↓ – Β.: 0,70 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 383-388, *RIC*, IX, σ. 131, αρ. 57 (για τον τύπο).

VICTORIA AVGGG: Νίκη βαδίζει προς τ' αριστερά κρατώντας στο δεξί της χέρι στεφάνι και στο αριστερό φοίνικα.

*64. (Ν 897γ): Δ.: 0,012 – ↓ – Β.: 0,55 γρ. ΑΕ4.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\frac{}{\mathrm{TR}}$: Τρεβήροι. 388-392 ή 392-395, *RIC*, IX, σ. 32, αρ. 97-98 ή σ. 34, αρ. 107-108.

VRBS ROMA FELIX: Η Ρώμη ορθή κρατά στο δεξί της χέρι δόρυ και στο αριστερό Νίκη πάνω σε σφαίρα (394-395).

*65. (Ν 875): Δ.: 0,015 – ↑ – Β.: 1,09 γρ. ΑΕ3.
Θεοδόσιος Α' ή συναυτοκράτορας. $\frac{|}{\mathrm{SMR[\ ]}}$: Ρώμη, *RIC*, IX, σ. 119, αρ. 15a και b.

VIRTVS EXERCITI: Νίκη στεφανώνει αυτοκράτορα (395-408).

*66. (Ν 878α): Δ.: 0,017 – ↓ – Β.: 1,36 γρ. ΑΕ3.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

CONCORDIA AVG ή AVGGG: Σταυρός (395-408).

*67-68. (Ν 856, Ν 905): Δ.: 0,012, 0,011 – ↑ – Β.: 0,59 γρ., 0,81 γρ.
Αρκάδιος. $\frac{}{\mathrm{CON[S]}}$, $\frac{}{\mathrm{C[ONS]}}$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, αρ. 2221.
69. (Ν 891β): Δ.: 0,012 – ↓ – Β.: 0,56 γρ. ΑΕ4.
Αρκάδιος. $\frac{}{\mathrm{SMN[\ ]}}$: Νικομήδεια, *LRBC*, αρ. 2441 ή 2451.
*70. (Ν 872α): Δ.: 0,012 – ↓ – Β.: 0,52 γρ. ΑΕ4.
Ονώριος. $\frac{}{\mathrm{CON[S]}}$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, αρ. 2209.
71. (Ν 908γ). Δ.: 0,011 – ↑ – Β.: 0,65 γρ. ΑΕ4.
Ονώριος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.
*72. (Ν 902). Δ.: 0,013 – ↓ – Β.: 0,87 γρ. ΑΕ4.
Θεοδόσιος Β'. $\frac{}{\mathrm{CONS[\ ]}}$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, —.
73-74. (Ν 913α, Ν 880). Δ.: 0,011, 0,010 – ↓ , ↑ – Β.: 0,61 γρ., 0,71 γρ. ΑΕ4.
Θεοδόσιος Β'. $\frac{}{\mathrm{SMK[\ ]}}$, $\frac{}{\mathrm{[SM]K[\ ]}}$: Κύζικος. 402-408, *LRBC*, αρ. 2596.

75. (N 908δ). Αποτετριμμένο.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. —/[CO]NS[ ]: Κωνσταντινούπολη.

76. (N 895α). Δ.: 0,010 – ↑ – Β.: 0,76 γρ. ΑΕ4.
Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. —/SMK[ ]: Κύζικος.

77-81. (N 889α,β, N 895β, N 858α,β). Δ.: 0,012, –, 0,010, 0,011, –, – ↓ ,;, ↓ , ↑ , ↑ – Β.: 0,64 γρ., 0,61 γρ., 0,76 γρ., 0,40 γρ., –.

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ

ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΚΤΗΣ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ (4ος-6ος αι.)

Οι ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου Τόμις, Ιστρία και Κάλλατις που κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή ανήκαν στην επαρχία της Μ. Σκυθίας, γνώρισαν μεγάλη πολιτιστική και οικονομική άνθηση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, δεδομένου ότι από τη γεωγραφική τους θέση έπαιζαν πάντοτε σπουδαίο πολιτικό και οικονομικό ρόλο για τον ευρύτερο πολιτικό και διοικητικό φορέα στον οποίο ανήκαν.

Οι αλλεπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές στις βόρειες επαρχίες της αυτοκρατορίας και η προσπάθεια διάδοσης και αργότερα η επικράτηση του Χριστιανισμού είναι οι δύο βασικοί παράγοντες που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και πολιτιστική ζωή των μεγάλων ελληνικών κέντρων της Μ. Σκυθίας κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Είναι αλήθεια ότι η διαμόρφωση των νέων πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών και η Χριστιανική ιδεολογία δημιούργησαν νέες ανάγκες στο δημόσιο και καθημερινό βίο των ανθρώπων της περιοχής, δίνοντας ως ένα βαθμό το στίγμα του πολιτισμού και της τέχνης της εποχής, στην αντίστοιχη περιοχή.

Ένας τομέας της καθημερινής ζωής και δράσης του μέσου πολίτη της βυζαντινής επαρχιακής πόλης μέσα από τη μελέτη του οποίου μπορεί κανείς εύκολα να δώσει τις κοινωνικές, πολιτιστικές και ιδεολογικές της παραμέτρους είναι ο οικονομικός και πιο συγκεκριμένα η λειτουργία μέσα στα αστικά κέντρα βιοτεχνικών μονάδων και μικρών εργαστηρίων παραγωγής αντικειμένων περιορισμένης ή ευρύτερης χρήσης και οι συναλλαγές των κατοίκων τους με άλλα κέντρα που βρίσκονταν σε μικρή ή μεγάλη απόσταση απ' αυτά.

Εξετάζοντας τις εμπορικο-οικονομικές δραστηριότητες στο σύνολό τους ή εμμένοντας σε αντιπροσωπευτικά τους δείγματα (προϊόντα ντόπιας παραγωγής ή εμπορίου) μπορεί κανείς ακόμη να διακρίνει την επι-

βίωση στοιχείων της ελληνορωμαϊκής παράδοσης (εμφανή και έντονα για τον 4ο τουλάχιστον αιώνα) και να επισημάνει τις όποιες αλλαγές και τομές επέφεραν οι νέες πολιτικο-ιδεολογικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή και στην αυτοκρατορία γενικότερα.

Οι φάσεις της μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτιστικής άνθησης των αστικών βυζαντινών κέντρων που προαναφέρθηκαν συμπίπτουν με τις περιόδους της πολιτικής και στρατιωτικής ύφεσης της ευρύτερης περιοχής του Δούναβη, όταν οι βυζαντινές αρχές προέβαιναν, μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών με τα γειτονικά βαρβαρικά φύλα, στην οχυρωματική και οικονομική αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση των βορείων επαρχιών τόσο με έργα, όσο και με διοικητικά και οικονομικά μέτρα που απέβλεπαν στην εν γένει αναζωογόνησή τους.

Στην ανθηρή κατάσταση της Μ. Σκυθίας κατά την εποχή του αυτοκράτορα Βάλη αναφέρεται ο Σωζομενός με την παρακάτω περιγραφή: *Τοῦτο δὲ τὸ Ἔθνος πολλὰς μὲν ἔχει καὶ πόλεις καὶ κώμας καὶ φρούρια, μητρόπολις δέ ἐστι Τόμις, πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων παράλιος ἐξ εὐωνύμων εἰσπλέοντι τὸν Εὔξεινον καλούμενον Πόντον...*[1]

Επιγραφές[2] προερχόμενες από την Τόμι αποκαλύπτουν την οικονομική συμβολή στην στρατιωτική αναδιοργάνωση της πόλης, σωματείων επαγγελματιών και εμπόρων καθώς και ιδιωτών, χωρίς όμως να μπορεί κανείς ν' αποφανθεί με βεβαιότητα αν αυτό τούς το επέτρεπε η καλή οικονομική τους κατάσταση ή τους το επέβαλε η πολιτεία, εγκαινιάζοντας έτσι ένα νέο θεσμό με τοπικό ίσως χαρακτήρα.

Την έντονη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα της Τόμεως κατά τον 4ο αιώνα μαρτυρεί η ανακάλυψη ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος στην προκυμαία του παλαιού της λιμανιού με την επιγραφή ΕΡΜΕΟΣ (θεός προστάτης του εμπορίου κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή) που επιβεβαιώνει τον εμπορικό του χαρακτήρα.[3] Μια σειρά από μικρά δωμάτια που ανήκαν στο παραπάνω συγκρότημα, λειτουργούσαν προφανώς ως εργαστήρια αλλά και ως αποθήκες εμπορευμάτων όπως δείχνει η ανεύρεση διαφόρων μεταλλικών αντικειμένων και 150

---

1. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (ἐκδ. Bidez – Hansen) σ. 263.

2. Οι επιγραφές είναι: *Μακελαρίων πεδατοῦρα πόδες ΚΔ'*, καὶ *πεδατοῦρα Ἀλέξανδρος Βάσος*, βλ. Em. Popescu, *Inscripţiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, Βουκουρέστι 1976, σ. 43-45.

3. V. Canarache, «L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis», *Studii clasice* 3 (1961), 227-240.

περίπου αμφορέων διαφόρων τύπων και μεγεθών με ελληνικές και λατινικές επιγραφές.[4] Το γεγονός ότι οι επιγραφές που συνήθως δηλώνουν τη χωρητικότητα του αγγείου, επαναλαμβάνονται δύο ή και τρεις φορές πάνω στο ίδιο αγγείο, ίσως δείχνει ότι τα εμπορεύματα ελέγχθηκαν περνώντας από το τελωνείο κατά την είσοδο ή την έξοδό τους από το λιμάνι ή ακόμη ότι τα ίδια αγγεία χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο από μια φορά, και είναι ίσως προγενέστερα του 4ου αιώνα. Πολλοί αμφορείς βρέθηκαν γεμάτοι με οργανικές, χημικές και ορυκτές ύλες όπως: κολοφώνιο, ρητίνη, τερεβενθίνη, μαστίχα Χίου, λιβάνι προερχόμενο προφανώς από τις ακτές της Σομαλίας, και σμύρνα, αραβικής ίσως προέλευσης.[5]

Στην επιφάνεια των περισσότερων αμφορέων του εμπορικού συγκροτήματος της Τόμεως έχουν χαραχθεί εκτός από τα σημεία της χωρητικότητάς τους και επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου.[6] Αυτό σημαίνει ότι, σε περιοχές, όπως οι δουναβικές, στις οποίες δεν είχε γίνει ακόμη οργανωμένος επίσημος προσηλυτισμός στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, γινόταν προσπάθεια έμμεσης διάδοσης του Χριστιανισμού και των νέων ιδεολογικών τάσεων μέσω του εμπορίου. Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα διάφορα χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε αμφορείς εμπορικού χαρακτήρα (θ' αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω) που βρέθηκαν εκτός από την Τόμι και σε άλλα σπουδαία εκείνη την εποχή οικονομικά κέντρα της περιοχής όπως ήταν η Ιστρία, η Δινογέτια, η Σουκιδάβα κτλ.[7]

Το μέγεθος του κτιριακού συγκροτήματος της Τόμεως και η πρώιμη χρονολόγησή του από τους ρουμάνους αρχαιολόγους που το αποκάλυψαν επιτρέπουν την υπόθεση ότι ίσως οι απαρχές του να τοποθετούνται στη ρωμαϊκή εποχή και ότι πιθανότατα στον 4ο αιώνα έγινε επέκτασή του μετά τη δημιουργία νέων προφανώς βιοτεχνικών και εμπορικών αναγκών.

Στην Ιστρία, που κατά την ελληνιστική εποχή ήταν το μεγάλο οικονομικό κέντρο της περιοχής και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχαιρε ειδικών προνομίων που ευνοούσαν την οικονομία της,[8] η βιοτεχνική και εμπο-

---

4. I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei II*, Βουκουρέστι 1968, σ. 466.

5. Popescu, *ό.π.* 99-100.

6. *ό.π.* 100.

7. Popescu, *ό.π.* 118-124. Τού ἰδιου, «Ceramica Romană tîrzie cu decor ştampilat descoperită la Histria», *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*(=*SCIV*) 16 (1965) 695-725. D. Tudor, *Oltenia Romana*, Βουκουρέστι [4]1978, σ. 433.

8. Βλ. Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea Romană secolele I-III e.n.*, Βουκουρέστι 1977, σ. 112-114.

ρική δραστηριότητα των κατοίκων της συνέχισε όπως δείχνουν οι αρχαιολογικές έρευνες, και κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο να είναι έντονη παρά τις καταστροφές που κατά καιρούς υφίστατο από τις βαρβαρικές επιδρομές. Οι μακροχρόνιες ανασκαφικές έρευνες των ρουμάνων αρχαιολόγων έφεραν στο φως εκτός των άλλων και μια ολόκληρη συνοικία βιοτεχνικού και εμπορικού καθαρά χαρακτήρα της εποχής που εξετάζουμε, απ' όπου και η επωνυμία της σήμερα ως «οικονομικού τομέα» (sector economic) ή «οικονομικής συνοικίας» της πόλης.[9] Στα όριά της περικλείονται τα ερείπια απλών και πενιχρών δωματίων διατεταγμένων σε μικρές ομάδες (insulae) που εχρησιμοποιούντο είτε ως εργαστήρια (γλυπτικής, αγγειοπλαστικής, μεταλλοτεχνίας) είτε ως αποθήκες, μέσα στις οποίες φυλάσσονταν κατά τους υπολογισμούς των αρχαιολόγων από 3 έως 7 μεγάλα αγγεία (dolia) και αμφορείς.[10]

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτές οι μικρές βιοτεχνικές νησίδες ήταν ιδιοκτησία πλούσιων κατοίκων της πόλης και νοικιάζονταν σε τεχνίτες ή εμπόρους για την άσκηση του επαγγέλματός τους ή την αποθήκευση των εμπορευμάτων τους.

Η οικονομική συνοικία της Ιστρίας διατήρησε τον αστικό της χαρακτήρα σ' όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής όπως δείχνουν τα ίχνη τριών φάσεων διαδοχικών επισκευών των κτισμάτων της από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα.[11]

Συγκεκριμένοι τομείς της βιοτεχνίας και του εμπορίου που γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή στις ελληνικές πόλεις της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας ήταν η γλυπτική και η αγγειοπλαστική. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι όσον αφορά την γλυπτική, αναφερόμαστε στα εργαστήρια επεξεργασίας πέτρας και μαρμάρου για την παραγωγή συγκεκριμένων αντικειμένων, εφόσον αυτή την εποχή η μνημειώδης γλυπτική βρισκόταν σε πλήρη σχεδόν παρακμή.

Ξεχωριστή ανάπτυξη γνώρισε η αρχιτεκτονική γλυπτική με μαζική

9. Emil Condurachi, «Histria à l'époque du Bas-Empire d'aprés les dernières fouilles archéologiques», *Dacia, N.S.* 1 (1957) 249-257.

10. ό.π. 255 και I. Barnea, «Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve-VIe siècles», *Bulletin AIESEE* 10 (1972) 2, σ. 158-159.

11. ό.π. 159 και Em. Popescu, «Contribution à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe de notre ère», *Dacia, N.S.* 13 (1969) 409-410.

παραγωγή και εισαγωγή από κέντρα του Νότου, κιονοκράνων για τη διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών αλλά και των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων και η παραγωγή επιτύμβιων στηλών. Υπό την επίδραση της Εκκλησίας και της Ανατολής επήλθε διαφοροποίηση των ηθικών αξιών και της έκφρασής τους μέσα από συγκεκριμένες μορφές τέχνης, από εκείνες της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Στην εποχή που εξετάζουμε εξαφανίζονται τα αγάλματα των ειδωλολατρικών θεοτήτων και των αυτοκρατόρων που σε προγενέστερες εποχές κοσμούσαν τους ειδωλολατρικούς ναούς και τις πλατείες των πόλεων, ενώ στις επιτύμβιες στήλες τη θέση των αναγλύφων με τη μορφή του νεκρού, του θράκα ιππέα κτλ.[12] παίρνει η απεικόνιση του σταυρού, του μονογράμματος του Χριστού και χριστιανικών συμβόλων όπως το περιστέρι, το ψάρι κτλ. Οι επιτύμβιες στήλες της πρωτοβυζαντινής εποχής που βρέθηκαν στις ελληνικές αποικίες της Μ. Σκυθίας θυμίζουν τις προγενέστερες ειδωλολατρικές, είναι όμως μικροτέρων διαστάσεων ακανόνιστες στο σχήμα και φτωχότερες στο διάκοσμο από εκείνες,[13] στοιχεία που εκφράζουν από τη μια τη νέα χριστιανική αντίληψη για το λιτό και απέριττο, υποδηλώνουν όμως από την άλλη και τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των ανθρώπων της περιοχής μετά τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα του τέλους του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα.

Βέβαια, μεμονωμένα δείγματα επιβίωσης της ελληνορωμαϊκής παράδοσης υπάρχουν και στον τομέα της τέχνης των επιτύμβιων στηλών, όπως για παράδειγμα η στήλη που βρέθηκε στην Τόμι με την απεικόνιση αιγυπτιακών θεοτήτων[14] που δείχνει τη συνέχιση των δεσμών της ποντιακής μητρόπολης με αιγυπτιακά κέντρα και την εμμονή της ειδωλολατρικής λατρείας κατά τον 4ο αιώνα. Ειδωλολατρικά στοιχεία εμφανίζονται ακόμη σε επιγραφές άλλων χριστιανικών επιτύμβιων στηλών προερχομένων επίσης από την Τόμι, όπως η αναφορά στα Ηλύσια Πεδία, η λατινική έκφραση Ave Vale viator, η απόδοση επιγραφών σε

12. Βλ. τις πρόσφατες μελέτες της Maria Alexandrescu-Vianu, «La sculpture en pierre à Istros IIIe-Ier siècles (II)», *RESEE* 25/2 (1987) 135-151 και «La sculpture en pierre à Istros Ier-IIIe siècles (III)», *RESEE* 25/3 (1987) 225-239.

13. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 461.

14. D. M. Teodorescu, «Monumente inedite din Tomi», *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* 8 (1915) 76-77. Em. Condurachi, «Sur deux bas-reliefs 'chrétiens' de Tomis», *Arta şi Arheologia* 13-14 (1937-1938) 60-62 καὶ Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 480-481.

στίχους κατά το πρότυπο των ελληνικών επιτύμβιων επιγραμμάτων, η ανάγλυφη ροζέτα σε αέτωμα στήλης κτλ.[15]

Η συνύπαρξη κατά τον 4ο κυρίως αιώνα ειδωλολατρικών και χριστιανικών στοιχείων τόσο στις επιτύμβιες στήλες όσο και σε άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης υποδηλώνει όχι μόνο τη συνύπαρξη αυτή καθαυτή των δύο αντιτιθέμενων ιδεολογιών αλλά και την προσπάθεια του απλού ανθρώπου της εποχής να τις συμβιβάσει.

Η συνύπαρξη κλασικών-ρωμαϊκών και βυζαντινών στοιχείων εμφανίζεται και στο χώρο της καθαρής γλυπτικής τέχνης όπως διαπιστώνει κανείς από την εξέλιξη των κιονοκράνων που, όπως προαναφέρθηκε, η παραγωγή τους σε εργαστήρια των ελληνικών αποικιών και η εισαγωγή τους από άλλα κέντρα της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, ήταν κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή πολύ μεγάλη. Ήταν φυσικό ο απλός τεχνίτης ή ο καλλιτέχνης της πρωτοβυζαντινής εποχής, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε σε περιβάλλον όπου ο κλασικός πολιτισμός είχε αφήσει ανεξίτηλα ίχνη ενώ οι ρωμαϊκές μνήμες ήταν ακόμη νωπές — όπως συνέβαινε στις παλιές, ελληνικές αποικίες της Μαύρης Θάλασσας — να συγκεράσει το παρελθόν με το παρόν στο δημιούργημά του και, όπως προαναφέρθηκε, να τα συμβιβάσει.

Αυτό διαπιστώνεται κατεξοχήν στα κιονόκρανα του 4ου και του πρώτου μισού του 5ου αι., ενώ αργότερα οι ντόπιοι τεχνίτες δημιουργούν, υπό την ισχυρή επίδραση των βυζαντινών κέντρων του Νότου και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, νέους τύπους κιονοκράνων, διαφοροποιημένων και απελευθερωμένων από τις παραδοσιακές τους μορφές και με τάσεις απλοποίησης του σχήματος και γεωμετροποίησης του άλλοτε φυσικού και πλαστικού τους διακόσμου.[16]

Πραγματική βέβαια τομή στην τέχνη του κιονοκράνου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή αποτελεί η εμφάνιση στην κύρια όψη του ανάμεσα στα παραδοσιακά ακάνθινα φύλλα του, του σήματος του σταυρού, στοιχείο που φανερώνει όχι μόνο τον προορισμό τους (τα περισσότερα χρησιμοποιήθηκαν για την διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών της πε-

---

15. Popescu, *Inscripţiile* 51-57.

16. R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο - Λιψία 1936. Α. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης*, Β', Αθήνα 1954, σ. 283-287. Sergio Bettini, «La sculpture byzantine», στον τόμο: *L'art byzantin, art européen*, Αθήνα 1963, σ. 127-130.

ριοχής), αλλά και την ζωντανή αποτύπωση της νέας ιδεολογίας σ' όλες τις μορφές του υλικού πολιτισμού της εποχής.

Ο μεγάλος αριθμός κιονοκράνων που ανακαλύφθηκαν στην Τόμι, Ιστρία, Κάλλατι και στη ρωμαϊκή πόλη του εσωτερικού της Μ. Σκυθίας Tropaeum Traiani, μαρτυρεί τη λειτουργία ειδικών εργαστηρίων αρχιτεκτονικής γλυπτικής στα οποία οι τεχνίτες που δούλευαν, όπως και παλαιότερα, με μάρμαρο εισαγωγής (από την Προκόνησο, τη Θάσο και άλλες περιοχές) ή με ντόπιο ασβεστόλιθο, χρησιμοποιούσαν ως πρότυπα κιονόκρανα εισαγωγής από την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλα μεγάλα βυζαντινά κέντρα.[17] Είναι αυτονόητο ότι τα κιονόκρανα εισαγωγής από τα μεγάλα βυζαντινά κέντρα που προαναφέρθηκαν δεν συγκρίνονται από την άποψη του υλικού και της τεχνικής κατασκευής τους με εκείνα της τοπικής παραγωγής, στα οποία είναι έντονος ο επαρχιακός χαρακτήρας σαν έκφραση της κοινωνικο-οικονομικής αλλά και της πολιτιστικής στάθμης των ανθρώπων της βυζαντινής περιφερειακής επαρχίας.

Περνώντας στο χώρο της κεραμεικής τέχνης που αποτελεί την πιο διαδεδομένη και αντιπροσωπευτική μορφή του υλικού πολιτισμού των ελληνικών πόλεων της Μ. Σκυθίας παρατηρεί κανείς ότι οι τεχνίτες και αγγειοπλάστες της εποχής δούλευαν όλα τα είδη της (καθημερινής κυρίως χρήσης) ακολουθώντας πρότυπα προγενέστερα ελληνορωμαϊκά, είναι όμως εμφανώς επηρεασμένοι ως προς την ποιότητα και το διάκοσμό τους από νέους παράγοντες όπως ήταν η χριστιανική θρησκεία, η ανατολική τέχνη και σε μερικές περιπτώσεις το βαρβαρικό στοιχείο του Δούναβη.

Αγγεία και άλλα πήλινα αντικείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου βρέθηκαν σε αφθονία και στις τρεις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας όπως και σε κέντρα του εσωτερικού της και προέρχονται τόσο από τοπικά εργαστήρια όσο και από τις συναλλαγές τους με άλλα βυζαντινά κέντρα. Με βάση την ποιότητα και τη χρήση τους διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες: (α) στα αντικείμενα κοινής καθημερινής χρήσης που αποτελούν και την πλειονότητα και (β) στα πήλινα αντικείμενα πολυτε-

---

17. I. Barnea, «À propos de la sculpture romano-byzantine de Scythie Mineure», *Rivista di Archeologia Cristiana* 45, 1-4 (1969) 15-29. Του ιδίου, «Eléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure», *ΔΧΑΕ* 4 (1964) 341-342. Του ιδίου, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Ρώμη 1977, σ. 190-212.

λείας, κατηγορία στην οποία ανήκουν συνήθως αγγεία από κόκκινο πηλό, ανώτερης ποιότητας με σταμπωτό διάκοσμο, όλα σχεδόν εισαγωγής από μεγάλα βυζαντινά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.[18]

Τα πιο διαδεδομένα είδη αγγείων και πήλινων αντικειμένων στην εποχή που μας απασχολεί ήταν οι αμφορείς και τα λυχνάρια, κατά κύριο λόγο, ενώ δεν λείπουν και άλλα είδη οικιακής χρήσης όπως οι πήλινες κανάτες μικρών συνήθως διαστάσεων, οι κύαθοι και πιάτα διαφόρων τύπων και σχεδίων, ντόπιας κυρίως παραγωγής.

Οι περισσότεροι αμφορείς μεγάλης χωρητικότητας που χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά λαδιού, κρασιού και άλλων υγρών προϊόντων, προέρχονταν, όπως έδειξαν οι σχετικές μελέτες, από αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και της Μ. Ασίας, δεδομένου ότι εκείνη την εποχή οι δουναβικές περιοχές υπέφεραν από τις συνεχείς επιδρομές των νομαδικών λαών.[19] Επιγραφή επιτύμβιας στήλης που βρέθηκε στην Κωνστάτζα και αναφέρεται σε κάποιον «Οινέμπορο Αλεξανδρείας»[20] μαρτυρεί τους εμπορικούς δεσμούς που είχε αναπτύξει η πρωτεύουσα της Μ. Σκυθίας, όπως και παλαιότερα κατά τη ρωμαϊκή εποχή, με αιγυπτιακά κέντρα. Στην ίδια πόλη, όπως μαρτυρείται από επιγραφή,[21] είχε συσταθεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή ο «οίκος των Αλεξανδρινών», προφανώς κάποια εταιρεία εμπόρων της Αλεξανδρείας. Αιγυπτιακής εξάλλου προέλευσης είναι οι περισσότερες πήλινες λάμπες του 4ου και 5ου αι. που χρησίμευσαν αργότερα ως πρότυπα στους ντόπιους τεχνίτες για τη μαζική παραγωγή τέτοιων αντικειμένων.[22] Αξίζει να μνημονευτούν σ' αυτό το σημείο δύο πήλινα πιάτα, βορειοαφρικανικής καταγωγής, που βρέθηκαν στην Ιστρία· το ένα φέρει τις μορφές του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των δύο γιων του και το άλλο τον Ηρακλή δίπλα στον Διόνυσο,[23] παραστάσεις που θυμίζουν περισσότερο τη ρωμαϊκή εποχή και δείχνουν

---

18. Popescu, Ceramica romană 4, σ. 695-724. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 488-489. Σοφία Πατούρα, «Ο πρώιμος βυζαντινός πολιτισμός της επαρχίας Μικράς Σκυθίας (σημ. Δοβρουτζάς) (4ος-6ος αι.)», *Βυζαντινός Δόμος* 1 (1987) 202.

19. C. Scorpan, «Ceramica romano-bizantină de la Sacidava», *Pontica* 8 (1975) 282-283.

20. Popescu, *Inscripţiile* 63-64. I. Barnea, «Relaţiile Provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria şi Egiptul», *Pontica* 5 (1972) 261.

21. Suceveanu, *ό.π.* 122.

22. C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Κωνστάτζα 1967. Barnea, *Les monuments* 240-245.

23. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 493.

ότι και στην πρωτοβυζαντινή Αίγυπτο οι άνθρωποι διατηρούσαν ζωντανές ακόμη τις μνήμες του παρελθόντος.

Τους θρησκευτικούς εξάλλου δεσμούς με αιγυπτιακά κέντρα και την ιδεολογική επίδραση που ασκούσαν, μέσω του εμπορίου αυτή την εποχή, στις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας μαρτυρεί η παράσταση του Αιγυπτίου Αγίου Μηνά πάνω σε τρία μικρά αγγεία που βρέθηκαν στην Κωνστάτζα.[24] Η παράσταση του αιγύπτιου μάρτυρα προδίδει τη συνέχεια της παράδοσης δεδομένου ότι και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, στις ελληνικές αποικίες του Πόντου, όπως δείχνουν πολλές ανάγλυφες παραστάσεις τους, είχε γνωρίσει ευρεία διάδοση η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων (Ίσις, Όσιρις, Σέραπις, κτλ.).[25]

Εκτός από την Αίγυπτο και την Ελλάδα εμπορικές συναλλαγές είχαν αναπτύξει κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και με πολλές πόλεις της Ανατολής. Σε εμπορικά σιγίλλια, που βρέθηκαν στην Τόμι και σε άλλα σημαντικά κέντρα της περιοχής, αναγράφονται τα ονόματα των πόλεων: Κολόης (Λυδία), Μητροπόλεως (Φρυγία), Σμύρνης, Εφέσου, Λαοδικείας, Μαγνησίας, Νίκαιας, Σιωνίας, κτλ., οικονομικά κέντρα με τα οποία είχαν εμπορικούς δεσμούς οι άλλοτε ελληνικές αποικίες και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.[26]

Βέβαια οι έμποροι (συνήθως Έλληνες) των άλλοτε ελληνικών αποικιών δεν περιόριζαν τις συναλλαγές τους μόνο με τα προαναφερθέντα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.

Συχνά προϊόντα εισαγωγής από άλλες πόλεις ή ντόπιας παραγωγής τα προωθούσαν στους βόρεια του Δούναβη πληθυσμούς, σε περιοχές που εκείνη την εποχή, όπως μαρτυρούν οι πηγές, είχαν καταστεί σπουδαίες αγορές απορρόφησης βυζαντινών προϊόντων. Είναι γεγονός ότι εκείνη την εποχή οι παράκτιες πόλεις της Δ. Ακτής του Ευξείνου Πόντου λειτουργούσαν και ως διαμετακομιστικά κέντρα εμπορίου απ' όπου τα προϊόντα έφθαναν στις γνωστές από τους ιστοριογράφους της εποχής πόλεις-εμπόρια της γραμμής του Δούναβη, όπως ήταν το Νοβιόδουνο και η Δινογετία.[27]

---

24. H. Leclercq, Ménas (Saint), *DACL*, X 1, 1 (1933) 376-397. Barnea, Relaţiile 260.

25. ό.π. 258-260. Alexandrescu-Vianu, ό.π. II, 137.

26. I. Barnea, «Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien», *Βυζαντινά* 13/1 (1985) 298. Του ιδίου, «Η περιοχή του Κάτω Δούναβη υπό το φως των βυζαντινών σιγιλλίων», *Βυζαντιακά* 8 (1988) 79-96. Πατούρα, ό.π. 195.

27. Σοφία Πατούρα, «Η Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι λαοί του Κάτω Δού-

Ωστόσο, τα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα της περιοχής επηρέαζαν πολλές φορές αυτές τις σχέσεις, όπως συνέβη, για παράδειγμα, γύρω στα 370-375, όταν οι αυτοκράτορες Βάλης, Βαλεντινιανός και Γρατιανός εξέδωσαν διάταγμα προς τον στρατιωτικό διοικητή της Θράκης Θεόδοτο με το οποίο απαγόρευαν την εξαγωγή κρασιού, λαδιού και όπλων στο Barbaricum.[28] Οι συναλλαγές με τους νομαδικούς λαούς του Βορρά δικαιολογούν εξάλλου και κάποιους χονδροειδείς και εκβαρβαρισμένους κάπως τύπους αγγείων και άλλων μεταλλικών προϊόντων που παρήχθησαν εκείνη την εποχή στα βιοτεχνικά κέντρα της Μ. Σκυθίας, όπως δείχνουν σχετικές ανακαλύψεις.

Εξετάζοντας τώρα το σύνολο των κεραμεικών προϊόντων που ανακαλύφθηκαν στα παράκτια κέντρα της βυζαντινής Σκυθίας διαπιστώνει κανείς τη συνέχιση, όπως προαναφέρθηκε, της ελληνορωμαϊκής παράδοσης με την εμφάνιση όμως και νέων στοιχείων κυρίως στο διάκοσμο, που χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον υλικό πολιτισμό της εποχής.

Την ελληνορωμαϊκή παράδοση ακολουθούν οι αγγειοπλάστες της εποχής, στις τεχνικές μεθόδους, στο είδος του υλικού, στους τύπους των αγγείων, εν μέρει και στο διάκοσμο. Όπως κατά τη ρωμαϊκή εποχή έτσι και τώρα χαράσσουν πάνω στην επιφάνεια του αγγείου σημεία που δηλώνουν τη χωρητικότητά του, το όνομα του παραγωγού ή του εμπόρου, ακόμη φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Η σφραγίδα όμως του Χριστιανισμού είναι καλά αποτυπωμένη και στον τομέα της κεραμεικής. Καινοτομίες και εδώ όπως και στις άλλες μορφές της τέχνης — μνημειώδους ή λαϊκής — αποτελούν τα χριστιανικά σύμβολα και οι χριστιανικές επιγραφές, χαραγμένα σε εμφανή σημεία των κεραμεικών αντικειμένων. Είναι αλήθεια ότι μέσω των καθημερινών οικιακών σκευών γινόταν εύκολα γνωστή η νέα θρησκεία και στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα σε μια περιοχή που ο επίσημος και οργανωμένος προσηλυτισμός δεν είχε αρχίσει ακόμη ή ήταν έστω περιορισμένης έκτασης.[29]

Συνήθη χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε κεραμεικά όστρακα που βρέθηκαν στην Τόμι και την Ιστρία είναι το περιστέρι, το ψάρι, το μο-

---

ναβη. Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.), Φιλολογικές πηγές», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 340-342.

28. ό.π. 343.

29. Σοφία Πατούρα, «Χριστιανισμός και ιεραποστολική δράση στα Βαλκάνια κατά τον 4ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη (1986) 21-32.

νόγραμμα του Χριστού, ο σταυρός, ο φοίνικας κ.ά. Μαζί με τα χριστιανικά σύμβολα εμφανίζονται στα ίδια αντικείμενα — στα πήλινα δηλ. σκεύη καθημερινής οικιακής ή εμπορικής χρήσης — και οι παρακάτω χριστιανικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει*, *Χριστὸν Μαρία Γεννᾶ*, *Μήτηρ Θεοῦ*, *Θεοῦ Φῶς*, *Θεοῦ Λόγος*, *Θεοῦ Χάρις*, *Χριστὸς Παντοκράτωρ* κ.ά.[30]

Βέβαια η νέα θρησκεία που είχε αλλάξει τις αντιλήψεις κυρίως των απλών ανθρώπων για τις ηθικές αξίες της επίγειας ζωής, ήταν φυσικό να επηρεάσει και τις σκέψεις τους για την μετά θάνατο ζωή. Σε όστρακα προερχόμενα από τις πρωτοβυζαντινές νεκροπόλεις των πόλεων της Μ. Σκυθίας τη θέση των ευχών που συνόδευαν τους νεκρούς κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή όπως *Τύχη*, *Χαρά*[31] παίρνουν τώρα οι λέξεις *Φῶς*, *Ζωή*[32] ή ακόμη επικλήσεις όπως *Εἵλεώς μοι ὁ Θεός*,[33] ανάλογες με εκείνες των επιτύμβιων στηλών της ίδιας εποχής, *in morte resurrectio*, *Crux mortis et resurrectionis* κ.ά.[34]

Ωστόσο, κατά τον 4ο τουλάχιστον αιώνα, που οι μνήμες του παρελθόντος είναι ακόμη ζωντανές στις ελληνικές αποικίες του Πόντου χρησιμοποιούνται συχνά ειδωλολατρικές επικλήσεις όπως οι παραπάνω σε κεραμεικά είδη και σε επιτύμβιες στήλες είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με χριστιανικές επιγραφές. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναφερθούμε στις χριστιανικές και βακχικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει*, *Λάβε πῶμα καὶ Πίε*, *Πίε*, *Οἶνος καλὸς* κ.ά. που συνυπάρχουν πάνω σε καλύμματα αγγείων, προερχόμενα από την Μαγγάλια (Κάλλατις), όπου λειτουργούσαν εργαστήρια μαζικής παραγωγής τέτοιων αντικειμένων.[35]

Τελειώνοντας, επειδή ο χρόνος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε σε άλλα είδη βιοτεχνικής παραγωγής ή εμπορίου που οπωσδήποτε θα μας πρόσφεραν ενδιαφέροντα στοιχεία για το θέμα μας, επισημαίνουμε τα εξής: οι άλλοτε ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα περιφερειακών βυζαντινών πόλεων στις οποίες η επιβίωση των ελληνορωμαϊκών παραδό-

---

30. Popescu, *Inscripţiile* 29-31. I. Barnea, *Arta creştină în România*, 1, Βουκουρέστι 1979, σ. 16-21.

31. Popescu, *Inscripţiile* 94, 141-142.

32. ό.π. 86.

33. ό.π. 94.

34. ό.π. 140, 187-188.

35. I. Barnea, «Objets céramiques peu connus: les couvercles des vases de Scythie Mineure», *Dacia N.S.* 9 (1965) 407-417. Popescu, *Inscripţiile* 146.

σεων και οι νέοι παράγοντες που προέκυψαν από τις ιστορικές και πνευματικές συγκυρίες της εποχής, διαμόρφωσαν τα πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια μέσα στα οποία κινήθηκε, έδρασε και δημιούργησε ο άνθρωπος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στη δημόσια και καθημερινή του ζωή.

ΑΝΝΑ Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Μὲ τὸν ὅρο *πανήγυρις*[1] (*πᾶν* + *ἄγυρις*=συγκέντρωση) ἐννοοῦμε τὴ θρησκευτικὴ ἑορτὴ καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐκδηλώσεων ποὺ πραγματοποιοῦνται γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναὸς μιᾶς περιοχῆς, πόλης ἢ χωριοῦ. Σὲ περίπτωση ποὺ παράλληλα μὲ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις διεξάγεται στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα, ἀγοραπωλησία προϊόντων ἢ ζώων, μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐμποροπανήγυρη, ἀντιδιαστέλλοντάς την ἀπὸ τὸν ὅρο *ἀγορά*, ποὺ σημαίνει τὴν ἑβδομαδιαία τοπικὴ ἀγορά.[2]

Σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἔρευνα ὁ τρόπος ἀπόδοσης τιμῆς στὸν ἑορτάζοντα ἅγιο καὶ οἱ σχετικὲς ἐκδηλώσεις εἶχαν ἕως ἕνα σημεῖο σχέση

---

1. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ περαιτέρω ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἐμποροπανήγυρη στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο. — Ὅπου π.= πανήγυρη καὶ ὅπου ἐ-π.= ἐμποροπανήγυρη.

Πρωταρχικῆς σημασίας δημοσίευμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς πανήγυρης εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητῆ Σπ. Βρυώνη: Sp. Vryonis, *The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate* (Symposium Birmingham 1981 = *The Byzantine Saint*, ed. by Sergei Hackel, Λονδίνο 1981), σ. 196-226. Πρβ. ἐπίσης Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Γ', Ἀθήνα 1947, σ. 270-283. Σημαντικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη στὸν βαλκανικὸ χῶρο, κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ., μὲ ἀναφορὰ στὴ σύγχρονη καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία, εἶναι ἡ ἐργασία τῆς Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la periode 1774-1848* (Bibliotheca Historiae Romaniae 44, Section de l'histoire économique), Βουκουρέστι 1973.

2. Ἡ ἑβδομαδιαία τοπικὴ ἀγορὰ ἔχει σχέση μὲ τὶς *Nundinae* τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Ν. Λέκκας, *Ἀγοραί, ἐμποροπανηγύρεις, ἐκθέσεις*, Ἀθήνα 1934, σ. 73. Κουκουλές, *ὅ.π.* 281. J. Koder, «The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement», Geographical Approach to the Topic, *17th International Congress of Byzantine Studies*, (Major Paper) Οὐάσιγκτον 1986, 164. Γιὰ τὶς διαφορὲς μεταξὺ ἑβδομαδιαίας ἀγορᾶς καὶ ἐμποροπανήγυρης, βλ. Penelea, *Les foires* 8.

μὲ τὴν ἀρχαία θρησκεία, τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση.[3] Ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Πίνδαρος ἀναφερόμενοι στὶς τέσσερις μεγαλύτερες θρησκευτικὲς ἑορτὲς τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου τὶς χαρακτηρίζουν ὡς *πανηγύρεις*. Ὁ Στράβων πάλι μιλώντας γιὰ τὴν π. τῆς Δήλου σημειώνει τὸν ἐμπορικὸ χαρακτήρα της: *ἥ τε πανήγυρις ἐμπορικόν τι πρᾶγμά ἐστι.*[4] Ὁ Παυσανίας τέλος περιγράφοντας τὴν π. τῆς Τιθορέας ἐπισημαίνει τὰ θρησκευτικά, ἐμπορικὰ καὶ κοινωνικὰ συνεκτικὰ στοιχεῖα της.[5] Κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ π. βαπτίζεται, ἐξαγνίζεται καὶ μετεξελίσσεται στὴ βυζαντινὴ κοινωνία στὴν ὁποία προσαρμόζεται ἄριστα, παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.[6] Ὁ Σωζομενὸς δίνει μὲ ἐνάργεια τὴν εἰκόνα τῆς σταδιακῆς μετεξέλιξης τῆς π. στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ ἡ μεγάλη τομὴ καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς νέας ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ θεσμοῦ. Μιλώντας γιὰ τὴν πανήγυρη λέει: *Πᾶσι δὲ περισπούδαστος ἡ ἑορτή, Ἰουδαίοις μὲν καθότι πατριάρχην αὐχοῦσι τὸν Ἀβραάμ, Ἕλλησι δὲ διὰ τὴν ἐπιδημίαν τῶν ἀγγέλων, τοῖς δ' αὖ Χριστιανοῖς ὅτι καὶ τότε ἐπεφάνη τῷ εὐσεβεῖ ἀνδρὶ ὁ χρόνοις ὕστερον ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ ἀνθρωπείου γένους διὰ τῆς παρθένου φανερῶς ἑαυτὸν ἐπιδείξας. Προσφόρως δὲ ταῖς θρησκείαις τιμῶσι τοῦτον τὸν χῶρον.*[7]

Ἡ βυζαντινὴ π. ἐντάσσεται πλέον στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ προστατεύεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο[8] δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς παράγοντες ἀνάπτυξης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου κατὰ τὸ μεσαίωνα σὲ εὐρύτατα γεωγραφικὰ πλαίσια.[9] Σὲ ὅλα τὰ μεγάλα

---

3. Vryonis, *The Panegyris* 206-209, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸ θέμα.

4. Στράβων 10, 5, 4 (ἐκδ. Lasserre).

5. Παυσανίας 10.32.14-6: *Ἐν δὲ τῇ τιθορέων καὶ δὶς ἑκάστου τοῦ ἔτους τῇ Ἴσιδι πανήγυριν ἄγουσι, τὴν μὲν τῷ ἦρι, τὴν δὲ μετοπωρινήν· τρίτῃ δὲ ἡμέρᾳ πρότερον κατὰ ἑκατέραν τῶν πανηγύρεων, ὅσοις ἐστὶν ἐσελθεῖν ἄδεια, τὸ ἄδυτον ἐκκαθαίρουσι τρόπον τινὰ ἀπόρρητον... ...Ταύτῃ μὲν δὴ τῇ ἡμέρᾳ τοσαῦτα περὶ τὸ ἱερὸν δρῶσι, τῇ δὲ ἐπιούσῃ σκηνὰς οἱ καπηλεύοντες ποιοῦνται καλάμου τε καὶ ἄλλης ὕλης αὐτοσχεδίου. Τῇ τελευταίᾳ δὲ τῶν τριῶν πανηγυρίζουσι πιπράσκοντες καὶ ἀνδράποδα καὶ κτήνη τὰ πάντα, ἔτι δὲ ἐσθῆτας καὶ ἄργυρον καὶ χρυσόν· μετὰ δὲ μεσοῦσαν τὴν ἡμέραν τρέπονται πρὸς θυσίαν.*

6. Vryonis, *The Panegyris* 210-212. Βλ. καὶ *PG* 31, 1020.

7. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* Β' 4, 3 (ἐκδ. Bidez, *SC* 306).

8. *JGR* I, 271-272.

9. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὡς οἰκονομικὸς θεσμὸς ἡ ἐμποροπανήγυρη ἦταν γνωστὴ καὶ διαδεδομένη στὴν Αἴγυπτο, Κίνα, Ἰαπωνία, τὴν Εὐρώπη, ἰδιαίτερα δὲ στὴ Γαλλία, ὅπου γνώρισε ἄνθηση ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 14ο αἰ., καθὼς καὶ στὰ Βαλκάνια.

ἐμπορικὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολη, Ἀντιόχεια, Τραπεζούντα, Σμύρνη λειτουργοῦν πανηγύρεις μὲ μεγάλη ἐμπορικὴ σημασία.[10] Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς οἱ σχετικὲς εἰδήσεις τῶν πηγῶν εἶναι ἐλάχιστες.[11] Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μόνο γιὰ τὴν π. τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης[12] ἔχουμε σαφεῖς πληροφορίες ὡς πρὸς τὴ σημασία, τὴ διάρκεια καὶ τὴν ὀργάνωσή της, ἐνῶ σχετικὰ λίγες εἶναι οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ ἀντίστοιχα πανηγύρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους[13] καὶ τῆς Ἠπείρου.[14] Ἰδιαίτερα σημαντικὴ πανήγυρη φαίνεται ὅτι ἐτελεῖτο κατὰ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. στὴν Βοιωτία, ὅπου συγκεντρωνόταν πλῆθος ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.[15]

Βλ. σχετικὰ Penelea, *Les foires* 7-24. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη καὶ τὴ σημασία της στὴν Εὐρώπη ἀπὸ πλευρὰ νομική, ἱστορικὴ καὶ οἰκονομικὴ βλ. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Παρίσι 1897.

10. Vryonis, *The Panegyris* 200-202, 214-216. Γιὰ τὶς πανηγύρεις στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Μ. Γεδεών, «Περὶ τῶν μεγαλοπρεπέστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει τελουμένων ἱεροκοσμικῶν πανηγύρεων», *Λαογραφία* 13 (1951) 237-241.

11. Τὴ σπανιότητα τῶν εἰδήσεων ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ὁ Κουκουλές, *ὅ.π.* 273.

12. Πηγὴ τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ σημαντικὴ ἐμποροπανήγυρη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἶναι ὁ Τιμαρίων βλ. R. Romano, *Pseudo-Luciano. Timarione. Testo critico, introduzione, traduzione commentario e lessico*, Νεάπολη 1974, § 5, σ. 53-55. Βλ. ἐπίσης O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Παρίσι 1913, σ. 117-119. N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 209-212, καὶ σ. 395-396.

13. F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon* (Abhandlungen der Bayer. Akad. der Wiss.), Μόναχο 1949, σ. 41, στ. 158. P. Lemerle – N. Svoronos – A. Guillou – Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, II, Παρίσι 1977, ἀρ. 104, σ. 170, στ. 168. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou* (Archives de l'Athos VI), Παρίσι 1973, ἀρ. 14, σ. 109, στ. 210, ἀρ. 16, σ. 123, στ. 80.

14. Γιὰ τὶς ἐμποροπανηγύρεις στὴν Ἤπειρο βλ. Catherine Asdracha, «Les foires en Épire médiévale. La fonction justificative de la mémoire historique», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981* = *JÖB* 32/3 (1982) 437-446.

15. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν Πολέμων* 8. 25 (ἔκδ. Haury – Wirth II, 628). Ὁ Προκόπιος ἀναφερόμενος στὸ σεισμὸ τοῦ 552 μ.Χ. στὴν περιοχή, ἀποδίδει τὸ θάνατο πολλῶν ἀνθρώπων στὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ πλῆθος ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἐξαιτίας τῆς πανήγυρης: *ἀμφὶ δὲ τὰ ἐκείνῃ χωρία, οὗ δὴ τὸ Σχίσμα ὠνόμασται, καὶ σεισμὸς ὑπερμεγέθης γενόμενος πλείω φόνον ἀνθρώπων ἢ ἐν πάσῃ τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι εἰργάσατο, μάλιστα ἐπεί τινα ἑορτὴν πανηγυρίζοντες ἔτυχον ἐκ πάσης τε τῆς Ἑλλάδος ἐνταῦθα τότε τούτου δὴ ἕνεκα ξυνειλεγμένοι πολλοί.* Γιὰ τὸ σεισμὸ αὐτὸ ποὺ ἔγινε τὸ Μάιο ἢ Ἰούνιο τοῦ 552 βλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «*καὶ*

Ἔχοντας ὑπόψη ὅτι ἡ π. ἀποτελεῖ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ σημαντικότατο παράγοντα ἀνάπτυξης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ, ὅπως θὰ ἔπρεπε, κατὰ γεωγραφικὲς ἑνότητες ἑνὸς ἑνιαίου συνόλου μὲ κοινὰ γνωρίσματα καὶ κοινὴ ἱστορικὴ μοίρα, ἐξετάζουμε τὸ θεσμὸ στὰ πλαίσια τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου. Οἱ μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν εἶναι λίγες, ἐλλιπεῖς καὶ συμπτωματικὲς ἐνῶ πιὸ συστηματικὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα.

Ἡ πανήγυρη καὶ μάλιστα ἡ ἐμποροπανήγυρη συνιστᾶ γιὰ τὴν Πελοπόννησο, σημαντικότατο παράγοντα ἀνάπτυξης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις ποὺ πραγματοποιοῦνται στὸν πελοποννησιακὸ γενικότερα χῶρο.[16]

Στὶς βυζαντινὲς πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἡ π. ἀποδίδεται καὶ μὲ τοὺς ὅρους *δημοτελὴς ἑορτή*, *πανήγυρις*, στὶς λατινικὲς πάλι ὡς *panejours*, *panigerum*.

Μία ἀπὸ τὶς σημαντικὲς π. θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ἀναφέρεται στὸ Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνος καὶ τελεῖται στὴ Σπάρτη τὴν ἡμέρα κοίμησης τοῦ ἁγίου (26 Νοεμβρίου): *καὶ ταῖς δι' ἔτους τιμαῖς τε καὶ πανηγύρεσι τὴν πρὸς τὸν ἅγιον πίστιν ἀφοσιοῦσθαι.*[17] Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἡ π. αὐτὴ εἶχε μόνο θρησκευτικὸ χαρακτήρα ἢ ἂν συνοδευόταν καὶ ἀπὸ ἐμποροπανήγυρη. Ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὑπῆρχε προσέλευση μεγάλου ἀριθμοῦ προσκυνητῶν ἀπὸ τὶς γύρω περιοχὲς ἢ καὶ ἀπ' ὅλη τὴν Πελοπόννησο, πράγμα ποὺ θὰ διευκόλυνε τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς στὴ σημαντικὴ ἄλλωστε ἀπὸ πλευρᾶς ἐμπορικῆς δραστηριότητας πόλη τῆς Σπάρτης.[18] Ἡ π., σύμφωνα μὲ τὶς ἔμμεσες ἐνδείξεις τοῦ Βίου πραγματοποιεῖτο σὲ χῶρο κοντὰ στὴ μονὴ τοῦ ὁσίου, ἡ θέση τῆς ὁποίας πρέπει

τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγόνασιν παρανάλωμα», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1987-88, Β', 438.

16. Συνθετικὴ μελέτη γιὰ τὶς πανηγύρεις στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο δὲν ὑπάρχει. Στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο σύντομη ἀναφορὰ κάνουν οἱ Κουκουλές, *ὅ.π.* 275 καὶ Vryonis, *The Panegyris* 216. Μὲ τὶς ἐμποροπανηγύρεις κατὰ τὸν 18ο αἰ. ἀσχολεῖται καὶ ὁ Β. Κρεμμυδᾶς, *Τὸ Ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792) (μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα)*, Ἀθήνα 1972, σ. 329-333.

17. Ὀ. Λαμψίδης, «Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα-Σχόλια)», *Ἀρχεῖον Πόντου*, Παρ. 13, Ἀθήνα 1982, σ. 212, στ. 13-14, βλ. καὶ σ. 138, στ. 6 κ.ἑ.: *Ἐπειδὴ καὶ ἡ πάνσεπτος δημοτελὴς ἑορτὴ ἐπέστη τῆς ἱερᾶς κοιμήσεως τοῦ τρισμάκαρος,...*

18. Γιὰ τὴν ἐμπορικὴ σημασία τῆς Λακεδαίμονος κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν βλ. Μ. Κορδώση, «Τὸ ἐμπόριο στὴ Βυζαντινὴ Λα-

νὰ βρισκόταν μέσα στὸ κάστρο τῆς μεσαιωνικῆς Σπάρτης κοντὰ στὴν 'Αγορά, τὸ Φόρο τῶν Βυζαντινῶν,[19] σὲ χαμηλὸ ἔξαρμα μεταξὺ τῆς Ρωμαϊκῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήμματος. Ἡ ἐτήσια π. στὴ μνήμη τοῦ ὁσίου δὲν φαίνεται νὰ ἐξακολούθησε νὰ πραγματοποιεῖται γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν συναντᾶμε μνεῖες σὲ ἄλλες μεταγενέστερες πηγές.[20] Ἡ κατάργησή της πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συνδέεται μὲ τὸ βαθμιαῖο περιορισμὸ τῆς φήμης τοῦ ὁσίου καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν τοπικῶν παραδόσεων γιὰ τὴν ψυχωφελῆ δραστηριότητα τοῦ ὁσίου.[21]

Στὴ γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως γίνεται λόγος γιὰ τὴν π. ποὺ ἐτελεῖτο στὸ Λιβάδι τῶν Βερβένων γύρω στὰ μέσα 'Ιουνίου·[22] πρόκειται γιὰ ἑλληνοφραγκικὴ ἐμποροπανήγυρη ποὺ γινόταν προφανῶς κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς 'Αναλήψεως, τὴν ὁποία ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ Φράγκοι ἑόρταζαν μὲ μεγαλοπρέπεια.[23] Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ πρέ-

---

κωνία (Θ' αἰ.-1204)», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, 'Αθήνα 1982-83, 108-109.

19. Π. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις στὴ λεγομένη βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Νίκωνος», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, 'Αθήνα 1976-1978, 280-281. Λαμψίδης, ὅ.π. 426-427, 477.

20. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἐπετείου τῆς μνήμης τοῦ ὁσίου ἀναβίωσε βλ. Μ. Γαλανόπουλο, *Βίος, Πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, 'Αθήνα 1933, σ. 139.

21. Π. Βελισσαρίου, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσιώσεως ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ι' αἰών)», *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, 'Αθήνα 1987-88, Β', 471.

22. Στὴ γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρεται: «Si avint chose de grant fortune et aversité, que a la contré de l'Escorta par devant .j. casal que on appelle la Varvaine a une belle preaerie, que on dit en grec a la Livadi. Si se faisoient les foires que on claime Panejours, lesquelles se font au jour de huy au demie juyn; auxquelz foires venoient la gent de toutes pars pour acheter et pour vendre, tant dou pays de l'empereor comme de cellui dou prince». βλ. J. Longon, *Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1505)*, Παρίσι 1911, § 802, σ. 319. Βλ. καὶ D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, II. *Vie et institutions*, 'Αθήνα 1953 (= Édition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, Variorum, Λονδίνο 1975), σ. 253-254. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς*, Α', 'Αθήνα 1972, σ. 99 καὶ 209.

23. Βλ. σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ὅπου ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης πηγαίνοντας στὴ Φραγκία βρῆκε τοὺς Φράγκους νὰ ἑορτάζουν τὴν Πεν-

πει νὰ ἦταν πολυήμερη καὶ ἔδινε τὴν εὐκαιρία σὲ Ἕλληνες καὶ Φράγκους νὰ συγκεντρώνονται γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ προϊόντα τους, κυρίως τὸ μετάξι, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ βασικὰ προϊόντα ἀγοραπωλησίας τῆς περιοχῆς. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα τοῦ χώρου, πιὸ πρόσφορη περιοχὴ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐμποροπανήγυρης ποὺ συγκέντρωνε Ἕλληνες καὶ Φράγκους ἀπ' ὅλα τὰ μέρη *de toutes pars* θεωροῦμε θέση[24] κοντὰ στὰ Βέρβενα Κυνουρίας,[25] περιοχὴ εὔφορη καὶ εὔυδρη, κατάλληλη γιὰ πολυάνθρωπες συγκεντρώσεις.

Στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ γίνεται λόγος γιὰ δύο ἐμποροπανηγύρεις ποὺ ἐτελοῦντο ἡ μὲν πρώτη σὲ ἐκκλησία κοντὰ στὸ Νίκλι στὰ σύνορα Ἑλλήνων καὶ Φράγκων,[26] ἡ δὲ ἄλλη, σὲ ἐκκλησία 3-4 μίλια (= 5-6 χλμ.) μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Νικλίου.[27] Ἂν θεωρήσουμε ἀκριβεῖς τὶς πληροφορίες τοῦ Χρονικοῦ, ἡ πρώτη ἦταν μία παραλλαγὴ τῆς ἑλληνοφραγκικῆς π., ποὺ ἐτελεῖτο πιθανότατα στὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας,[28] ὅπου καὶ σήμερα ἀκόμη ἐπιβιώνει ἡ συ-

---

τηκοστή: *Εἰς τὸ Παρὶς τὸν ηὗρηκεν μετὰ τοὺς ἄρχοντές του· || ἑωρτίαζαν τὴν Πεντηκοστήν, καθὼς τὸ ἔχουν οἱ Φράγκοι.* Βλ. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904, στ. 2139. (=Π. Καλονάρος, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήνα 1940, στ. 2139).

24. Ἡ προσέγγιση τῆς θέσης «Livadi» τοῦ Χρονικοῦ μὲ τοπωνυμία κοντὰ στὰ Βέρβενα Κυνουρίας, βασίζεται στὴν ἐκτίμηση τῶν στοιχείων, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ.

25. Γιὰ τὰ Βέρβενα Κυνουρίας καὶ τὴ θέση στὴν ὁποία ἐντοπίζεται ὁ μεσαιωνικὸς οἰκισμός, βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μου, «Ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ Βέρβενα Κυνουρίας», στὸ Β' Τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις, 11-14 Νοεμβρίου 1988).

26. A. Morel-Fatio, *Libro de los feshos et conquistas del Principado de la Morea*, Γενεύη 1885, § 476, σ. 104. Zakythinos, *Despotat*, I, *Histoire politique* 65-66 σημ. 5.

27. Morel-Fatio, *ὅ.π.* § 478, 479, σ. 105.

28. Τὸ μεσαιωνικὸ Νίκλι κτισμένο κοντὰ στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Τεγέας ἦταν στὰ χρόνια τῆς κατάκτησής του ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ ἀργότερα, ὡς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. μία σημαντικὴ πόλη μὲ κάστρο, ἐρείπια τοῦ ὁποίου σώζονται γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς· βλ. Μ. Κορδώση, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 1 (1985-86) 108. Τοῦ ἴδιου, «Τὸ Βυζαντινὸ Νίκλι», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 1 (1985-86) 197-198. Τὸ Νίκλι εἶναι μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἀρκαδικὲς πόλεις ἀπὸ ἄποψη πολιτική, ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἐμπορική. Βλ. Zakythinos, *Despotat*, II,

νήθεια νὰ τελεῖται ἐμπορικοῦ χαρακτήρα π. κατὰ τὸ Δεκαπενταύγουστο[29] (εἰκ. 1). Ὡς πρὸς τὴ δεύτερη ἐμποροπανήγυρη ποὺ ἐτελεῖτο σὲ ἀπόσταση 5-6 χλμ. ἀπὸ τὸ Νίκλι, κοντὰ στὸ ἑλληνοφραγκικὸ σύνορο, θεωροῦμε ὅτι κάθε ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ χώρου εἶναι παρακινδυνευμένη καὶ ἐπισφαλὴς ἀφοῦ οἱ πληροφορίες τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἀσαφεῖς ὡς πρὸς τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα καὶ ἡ ὁριοθετικὴ γραμμὴ τῶν περιοχῶν ποὺ ἀνῆκαν στοὺς Ἕλληνες καὶ Φράγκους δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπαρκῶς προσδιορισθεῖ.[30] Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Χρονικοῦ προκύπτει ὅτι στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., τελοῦνται ἑλληνοφραγκικὲς π. μὲ χαρακτήρα κυρίως ἐμπορικό. Σὲ αὐτὲς συγκεντρώνονται Ἕλληνες καὶ Φράγκοι ἔμποροι γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, τὸν 17ο αἰ., ὅταν ἀντὶ τοῦ Νικλίου ἀναπτυχθεῖ ἡ Τρίπολη,[31] ἡ πόλη θὰ γίνει τόπος διεξαγωγῆς μεγάλης ἐτήσιας ἐμποροπανήγυρης ποὺ γίνεται κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἔκθεση τοῦ βενετοῦ προνοητῆ Δομένικου Gritti πρὸς τὴν Γαληνοτάτη μὲ χρονολογία 28.12.1691.[32]

157-158. Věra Hrochová, «Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Grèce du 13e au 15e siècles», *Studi Veneziani* 9 (1967) 28. Βούλα Κόντη, «Συμβολὴ στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209)», *Σύμμεικτα* 6 (1985) 112-114.

29. Ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὸ 1851 μαρτυρεῖται ὅτι τὴν πέμπτη ἡμέρα ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Σωτῆρος ἐλάμβανε χώρα «πανήγυρις κάλλους» γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, βλ. Ν. Ἀλεξόπουλο, *Ἀρκαδικὰ Σύμμεικτα*, Ἀθήνα 1910, σ. 27-30. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἱστορία τῶν Μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1951, σ. 87-88. Βλ. ἐπίσης Ν. Δ. Μοραΐτη, *Ἱστορία τῆς Τεγέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1932, σ. 674-675, 688, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ δύο μεγάλα πανηγύρια τῆς Τεγέας· τὸ μὲν ἕνα γινόταν τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου, τὸ δὲ ἄλλο κατὰ τὸ Δεκαπενταύγουστο. Σήμερα γίνεται ἐμποροπανήγυρη στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, διαρκεῖ ὀκτὼ ἡμέρες (15 ἕως 23 Αὐγούστου), καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει οἰκονομικὴ σημασία. Γιὰ τὸ πανηγύρι τῆς Τεγέας βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Α. Ἀγγελάκου, «Ὁ Τεγεατικὸς Σύνδεσμος καὶ τὸ πανηγύρι τῆς Τεγέας ἀπὸ παλιὰ μέχρι σήμερα», στὸ Β' Τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988).

30. Ὁ καθορισμὸς τῆς ὁριοθετικῆς γραμμῆς μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων στὴν περιοχὴ παραμένει πρόβλημα ἄλυτο, ποὺ θὰ λυθεῖ μόνο μὲ τὴ διενέργεια ἐπισταμένης ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐπισήμανση τῶν ὀχυρώσεων.

31. Zakythinos, *Despotat*, II, 158. Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, Β' 2, 493-495.

32. Τὴν Ἔκθεση τοῦ βενετοῦ προνοητῆ Gritti, δημοσίευσε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ ὁ Σ. Π. Λάμπρος, «Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πε-

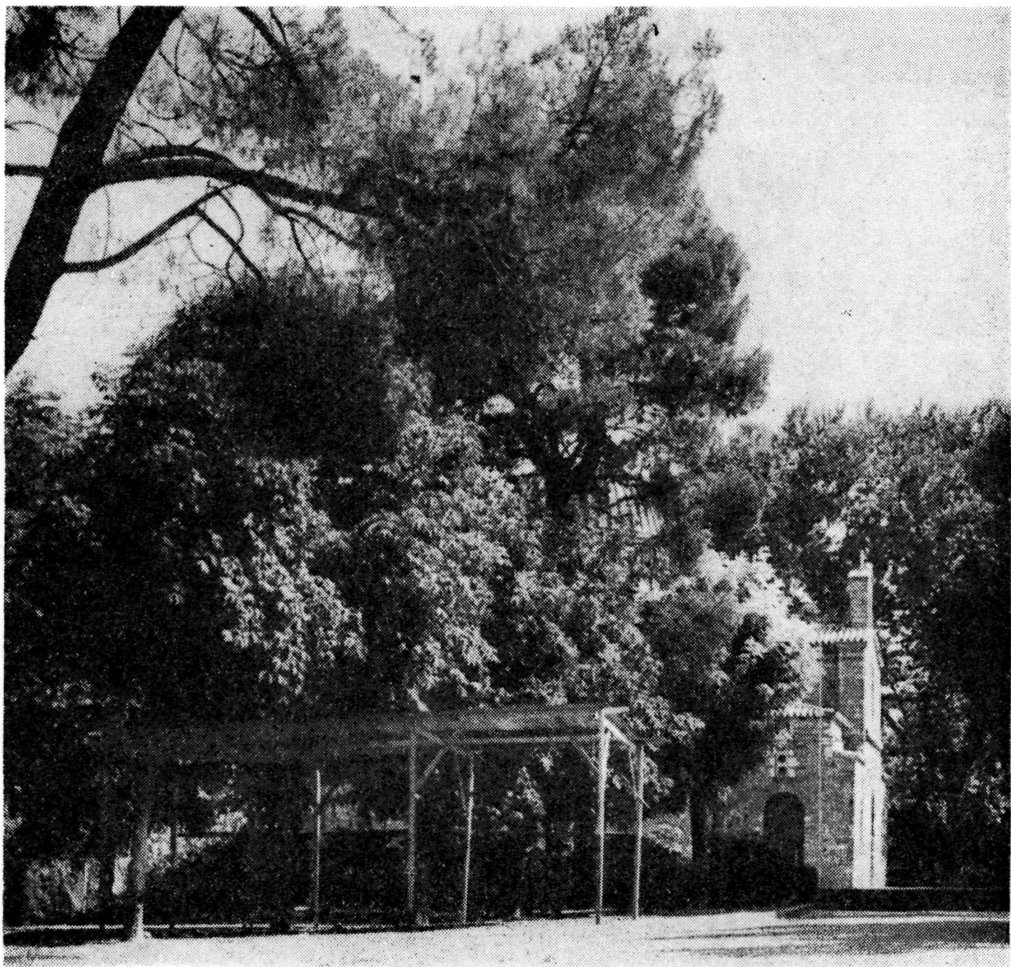
Κατὰ τὸν 18ο αἰ. τὸ π. τῆς Τριπόλεως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων τῶν γαλλικῶν ἀρχείων, ἀποκτᾶ παμπελοποννησιακὴ σημασία καὶ ἐξελίσσεται σ' ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ πιὸ σημαντικὰ ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου γινόταν ἡ προαγορὰ τοῦ μεταξιοῦ ἀπὸ τοὺς γάλλους ἐμπόρους.[33]

Μεταξὺ τῶν προνομίων ποὺ μὲ τὸ γνωστὸ ἀργυρόβουλλο τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Α' παρέχονται στοὺς Μονεμβασιῶτες, παραχωροῦνται καὶ ἀτέλειες στὶς ἐτήσιες ἐμποροπανηγύρεις ποὺ γίνονται *εἰς τὰ ...κάστρα ἢ* [*τὰς*] *χώρας τῆς βασιλείας μου.*[34] Μολονότι δὲν γίνεται σαφὲς

λοποννήσῳ κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα», *Μικταὶ Σελίδες*, Ἀθήνα 1905, 616-622. Στὴν ἔκθεση αὐτὴ ὁ Gritti ἀναφερόμενος στὶς πέντε κυριότερες πελοποννησιακὲς πανηγύρεις, κάνει λόγο γιὰ τὴν πανήγυρη τῆς Τριπολιτσᾶς: «Πέντε λοιπὸν πρωτεύουσαι ἑλληνικαὶ πανηγύρεις τελοῦνται... ἅπαξ ἐτησίως ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Μορέως, ἡ μὲν πρώτη κατὰ μῆνα Μάϊον ἐν τῇ χώρᾳ Γαστούνης, ἡ δὲ δευτέρα κατ' Ἰούνιον ἐν Τριπολιτσᾷ,... Διαρκοῦσι δὲ αὗται δέκα πέντε ἡμέρας καὶ γίνεται ἐν αὐταῖς συναλλαγὴ μετάξης, ἐρίων, ὑφασμάτων, πανικῶν καὶ ὁμοίων πραγματειῶν, ὡς καὶ παντοειδῶν σιτηρῶν καὶ ζῴων» (σ. 618). Παράλληλα μὲ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη λειτουργοῦσε στὴν πόλη καὶ ἑβδομαδιαία ἀγορά (κάθε Δευτέρα) (σ. 620). Γιὰ τὴν ἀγορὰ (*bazar*) καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Τριπολιτσᾶς κατὰ τὴν περίοδο τῆς α' καὶ β' Τουρκοκρατίας, βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ἀρ. Πετρονώτη, «Ὀθωμανικὴ Τριπολιτσά», στὸ Β' τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988).

33. Κρεμμυδᾶς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου* 329-331. Κατὰ τὸν 18ο αἰ., τὸ πανηγύρι τῆς Τριπολιτσᾶς γίνεται ἕνα ἀπὸ τὰ δύο μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου, ἐξαιτίας καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πόλη ἦταν κατὰ τὴ δεύτερη τουρκοκρατία ἡ διοικητικὴ πρωτεύουσα τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση μειώθηκε ἡ διάρκεια διεξαγωγῆς τοῦ πανηγυριοῦ σὲ ὀκτὼ καὶ ἀργότερα σὲ τρεῖς ἡμέρες. Ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος πάνω στὸ δρόμο ἀπὸ Τρίπολη πρὸς Καλαμάτα, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «Πανηγυρίστρα» προοριζόταν γιὰ τὴν ἐτήσια ζωοπανήγυρη. Βλ. καὶ Γριτσόπουλο, *Τριπολιτσὰ* 493-494.

34. *ΜΜ*, V, 172-173. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1392 (βλ. σχετικὰ P. Schreiner, «Παρατηρήσεις διὰ τὰ προνόμια τῆς Μονεμβασίας», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1981-82, 161-162) ἀναφέρεται στὰ προνόμια καὶ στὶς ἀτέλειες ποὺ παραχωρεῖ ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρος Α' πρὸς τοὺς Μονεμβασιῶτες. Μεταξὺ τῶν προνομίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἀτέλειες στὶς ἐτήσιες ἐμποροπανηγύρεις ποὺ γίνονταν εἴτε στὴ Μονεμβασία εἴτε στὶς περιοχὲς δικαιοδοσίας τοῦ δεσπότη: *...ἐλεύθεροι παντελῶς καὶ ἀκαταδούλωτοι αὐτοί τε καὶ τὰ προσόντα τούτοις κτήματά τε καὶ πράγματα, καὶ ἀνώτεροι πάσης καὶ παντοίας δόσεως τῆς τε τοῦ κουμερκίου ἔν τε τῇ δηλωθείσῃ Μονεμβασίᾳ καὶ πάσαις ταῖς ἄλλαις χώραις καὶ κάστροις τῆς βασιλείας μου τοῖς εὑρισκομένοις ὑπὸ... τὴν εὐπείθειαν καὶ τὴν δουλωσύνην αὐτῆς, καὶ τῶν ἄλλων ἀπαιτήσεων καὶ δόσεων τῶν γινομένων ἐν ταῖς κατ' ἔτος γινομέναις πανηγύ-*



Εἰκόνα 1. Ὁ χῶρος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἐπισκοπῆς Τεγέας, ὅπου καὶ σήμερα ἐπιβιώνει ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου.

ἂν τελοῦνται ἐμποροπανηγύρεις στὴ Μονεμβασία — πράγμα ποὺ εἶναι πιθανὸ — προκύπτει ἀβίαστα ἡ πληροφορία ὅτι ἡ ἐμποροπανήγυρη ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη τουλάχιστον στὰ ὅρια δικαιοδοσίας τοῦ δεσπότη. Ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ προνόμιο ἡ παραχώρησή ἀτελειῶν σὲ περιορισμένης σημασίας ἐμπορικὴ συναλλαγή.

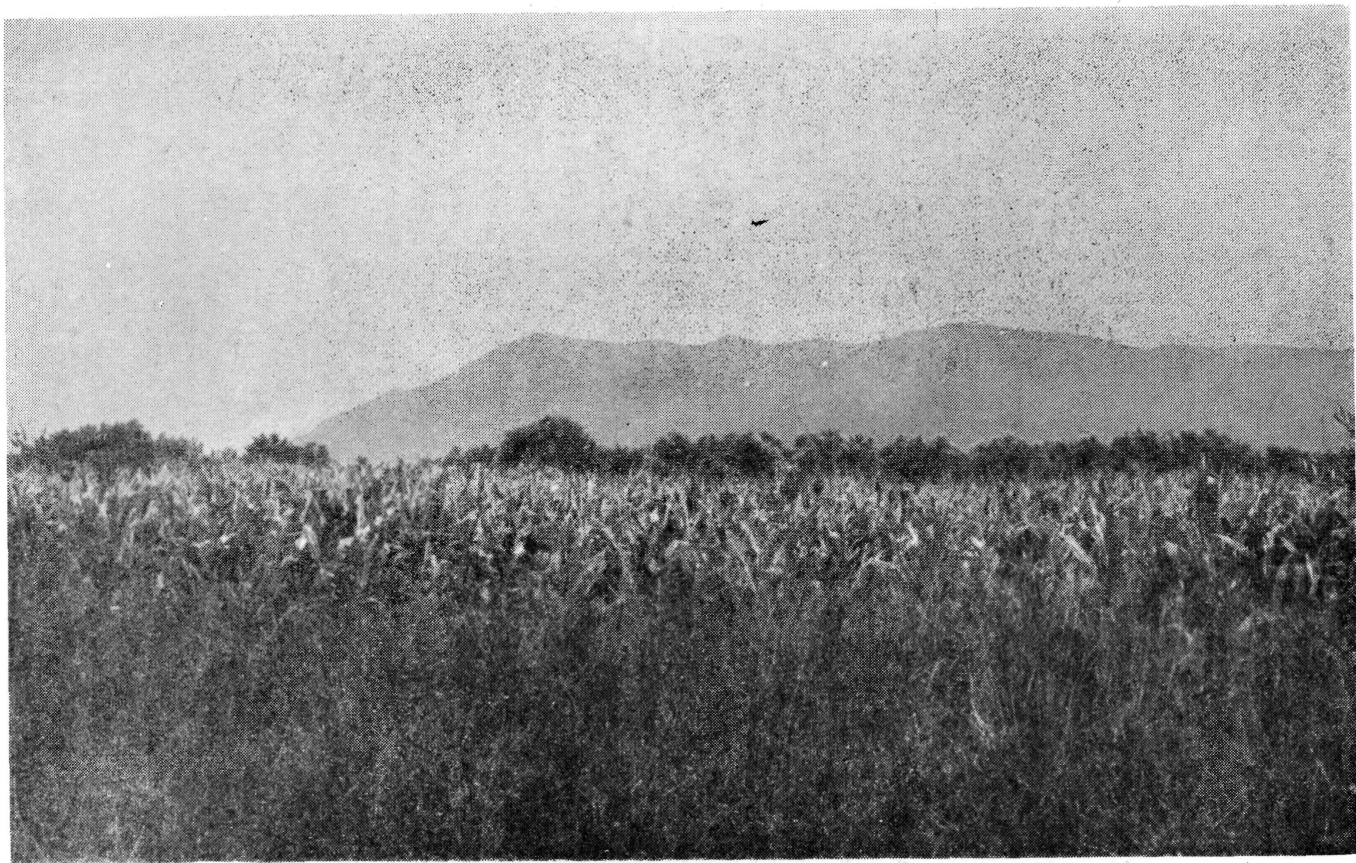
Πράγματι κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἡ π. ἦταν θεσμὸς γνωστὸς καὶ ἀρκετὰ ὀργανωμένος στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1338[35] ἀναφέρεται ὅτι βενετοὶ ἔμποροι ποὺ βρίσκονταν στὴν Πελοπόννησο ἐπισκέφτηκαν τὸ *panigerum* τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ποὺ γινόταν στὴν Γλαρέντζα[36] κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου (προφανῶς στὶς 26 Ὀκτωβρίου). Οἱ ἔμποροι ἐπιστρέφοντας στὸ λιμάνι γιὰ νὰ πάρουν τὸ πλοῖο γιὰ Βενετία, διαπίστωσαν ὅτι αὐτὸ εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει πρὶν ἀπὸ τὴν προκαθορισμένη ἡμερομηνία (8 Νοεμβρίου)[37] μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν ζημιὰ ποὺ ἔφτανε τὰ 16.500 ὑπέρπυρα. Τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι τὴν π. αὐτὴ στὴν Γλαρέντζα, ποὺ ἦταν ὅπως φαίνεται πολυήμερη, ἐπισκέπτονταν ὀργανωμένοι βενετοὶ ἔμποροι, ἀποτελεῖ μαρτυρία γιὰ τὴ σημασία της ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς ξένους ἐμπόρους. Ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἔμμεσων πληροφοριῶν τοῦ ἐγγράφου ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ἡ πανήγυρη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Γλαρέντζα, ἦταν ἤδη καθιερωμένος

ρεσιν εἰς τὰ τοιαῦτα κάστρα ἢ [τὰς] χώρας τῆς βασιλείας μου, καθὼς εἴρηται,... Τὸ προνόμιο αὐτὸ δηλ. ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν ἐτήσιων ἐμποροπανηγύρεων ἀπὸ τὰ τέλη, εἶναι ρύθμιση ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ καὶ ἀποσκοπεῖ στὴν τόνωση τοῦ ντόπιου ἐμπορίου, ἰδιαίτερα σὲ πόλεις ὅπως ἡ Μονεμβασία· βλ. Schreiner, ὅ.π. 164, 165. Haris Kalliga, *Byzantine Monemvasia*, Λονδίνο 1987, σ. 264.

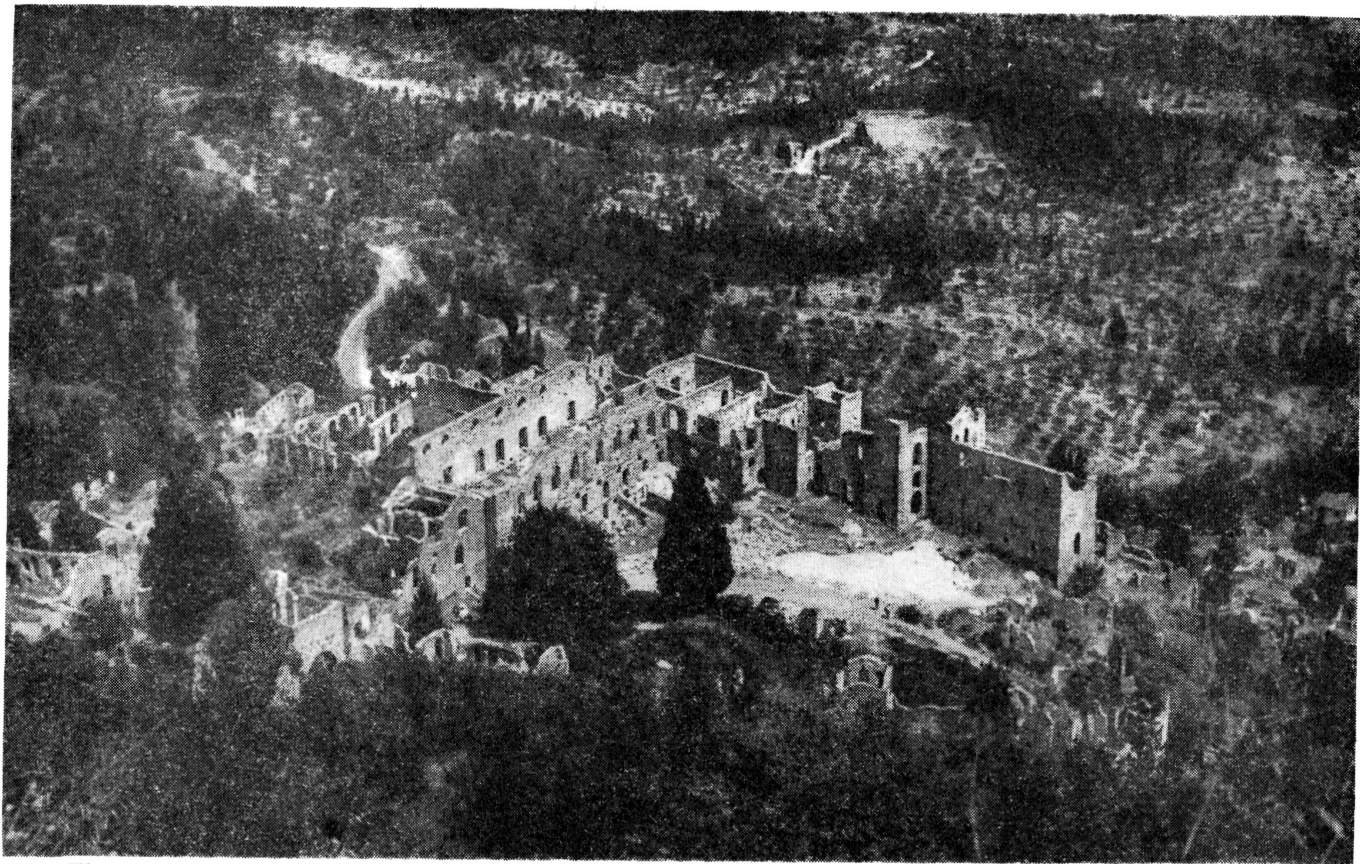
35. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, I, Παρίσι 1958, ἀρ. 81, σ. 39. Τὸ ἔγγραφο μελέτησα σὲ μικροταινία ποὺ ἔλαβα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας (ἡμερομηνία ἐγγράφου 29 Νοεμβρίου 1338).

36. Ἡ πόλη τῆς Γλαρέντζας, στὴ βορειοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου, γνώρισε μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση μεταξὺ τοῦ 13ου καὶ 15ου αἰ., χάρη στὶς στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Βενετία (βλ. Hrochová, Le commerce vénitien 30), καὶ στὸ καλὸ φυσικὸ λιμάνι της, ἀπ' ὅπου κυρίως διακινεῖτο τὸ ἐμπόριο τῶν πελοποννησιακῶν πόλεων πρὸς τὴν Ἰταλία. Μετὰ τὴ Μεθώνη καὶ Κορώνη ἦταν ἡ Γλαρέντζα ἡ κυριότερη ἕδρα τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Γιὰ τὴν ἐμπορικότητα τῆς πόλης βλ. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècle)*, Παρίσι ²1975.

37. Ἡ muda ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Βενετία περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου καὶ ἐπέστρεφε τὸν Δεκέμβριο μετὰ ἀπὸ σύντομους σταθμοὺς στὴν Πελοπόννησο γιὰ παραλαβὴ προϊόντων· βλ. σχετικὰ Thiriet, *Romanie* 343-345.



Εἰκόνα 2. Ἡ θέση Ἀκόνα Μεσσηνίας, ὅπου γινόταν ἡ ἐμποροπανήγυρη κατὰ τὸν 14ο αἰώνα.



Εἰκόνα 3. Ὁ χῶρος τῶν Παλατιῶν τοῦ Μυστρᾶ, πρόσφορος γιὰ μεγάλες συγκεντρώσεις, ὅπως οἱ ἐμποροπανηγύρεις.

οἰκονομικὸς θεσμὸς μὲ παράδοση, γεγονὸς ποὺ δικαιολογεῖ τὴν παρουσία βενετῶν ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι πραγματοποιοῦν ἐκεῖ ἀγορὲς σημαντικῆς ἀξίας σὲ ὑφάσματα. Σχετικὰ μὲ τὸ χῶρο τῆς ἐμποροπανήγυρης ὑποθέτουμε ὅτι διεξαγόταν κοντὰ στὸ *ἐμπορειὸ* τῆς Γλαρέντζας δηλ. τὸ *borgo*, τὴν ἔξω τοῦ κάστρου πόλη, ποὺ βρισκόταν στὰ βόρεια τῆς πόλης ἀνάμεσα στὸ τεῖχος καὶ τὸ λιμάνι.[38]

Σὲ ἔγγραφο μὲ χρονολογία 16 Ἰουλίου 1338, μὲ τὸ ὁποῖο παραχωροῦνται στὸν Nicolas Acciaiuoli, στάσεις, μύλοι, ἐλαιοτριβεῖα, κτλ. παρέχονται καὶ τὰ ἀναλογοῦντα ἔσοδα ἀπὸ τὸ πανηγύρι τῆς Ἀκόνας (ἢ Μακόνας).[39] Δὲν γνωρίζουμε τὸ χρόνο τέλεσης τῆς ἐμποροπανήγυρης. Ὁ χῶρος ὅμως μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ θέση Ἀκόνα (= λίθος ποὺ χρησιμεύει στὸ ἀκόνισμα) ποὺ βρίσκεται στὰ Β. τοῦ χωριοῦ Κουκουνάρα καὶ ΝΔ τοῦ χωριοῦ Κρεμμύδια, δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀρχαία Πύλο, περιοχὴ εὐφορότατη καὶ προσιτή[40] (εἰκ. 2).

Κατὰ τὸ 14ο αἰ. εἶχε ἀρχίσει νὰ ὀργανώνεται καὶ ἡ π. τοῦ Μυστρᾶ σύμφωνα μὲ συγκλίνουσες ἔμμεσες ἐνδείξεις: ἡ ἔκθεση Gritti τοῦ 1691 πληροφορεῖ ὅτι οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο ἐτελοῦντο ἀπὸ πολὺ

38. Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Γλαρέντζα καὶ τὴν τοπογραφία της βλ. Ἑλένη Σαράντη-Mendelovici, «Ἡ μεσαιωνικὴ Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980-81) 61-71. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν ἑορτὴ τοῦ ὁποίου ἐτελεῖτο ἡ ἐμποροπανήγυρη δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ. Σημειώνεται ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Γλαρέντζας τὰ σωζόμενα ἐρείπια εἶναι ἐλάχιστα· βλ. A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σ. 559, 607. Πάντως ὁ Bon (σ. 607, πίν. 22) ἐπισημαίνει ἕνα ὀρθογώνιο κτίσμα κοντὰ στὸ λιμάνι στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἐκκλησία (ἢ μᾶλλον δεξαμενή). Ἡ ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ ἐρειπίου καὶ ἡ μελέτη τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς περιοχῆς θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον ἀφοῦ βρίσκεται σὲ ἐπίκαιρο σημεῖο κοντὰ στὸ λιμάνι ἐκεῖ ὅπου θὰ ἦταν τὸ «ἐμπορειὸ» τῆς μεσαιωνικῆς πόλης· βλ. Σαράντη-Mendelovici, Γλαρέντζα 70.

39. J. Longon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, ἀρ. III, σ. 64, στ. 12. *Panegerii de Amachonu reddunt in porcione yperpera quatuor.*

40. Ἡ θέση *Ἀκόνα* (ἢ *Amachonu* καὶ *Macona*), ἐντοπίζεται κοντὰ στὸ χωριὸ Κουκουνάρα Μεσσηνίας (Χάρτης ΓΥΣ, φύλλ. Κορώνη -3- 1977, κλ. 1:50.000) νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Κρεμμύδια (βλ. D. Georgacas - W. A. McDonald, «Place Names of Southwest Peloponnesus», *Πελοποννησιακὰ* 6 (1963-68) Ἀκόνα, Χάρτης III E 16, ἀρ. 111). Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου βλ. Κ. Ἠλιόπουλο, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἠλείας», *Ἀθηνᾶ* 52 (1948) 193. Τὸ τοπωνύμιο ἀπαντᾶ συχνὰ στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο καὶ ἁπλὸ ὡς «Ἀκόνα», ἀλλὰ καὶ σύνθετο ὡς «Ἀγριακόνα».

παλιὰ ...τῶν κατ' ἀπηρχαιωμένον ἔθος τελουμένων ἐν τούτῳ τῷ βασιλείῳ ἐμπορικῶν πανηγύρεων...,[41] ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀτέλειες ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς κατοίκους τοῦ Μυστρᾶ καθὼς καὶ γιὰ τὸ αἴτημά τους νὰ ἀποκτήσουν εἰδικὰ κτήρια (ἐργαστήρια) ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ κάτοικοι τῶν Καλαβρύτων κατὰ τὶς ἐμποροπανηγύρεις.[42] Σχεδὸν σύγχρονη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ τούρκου περιηγητῆ 'Εβλιγιὰ Τσελεμπῆ ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ τὸ μεγάλο πανηγύρι τοῦ Μυστρᾶ (ἐννοεῖ προφανῶς τὸ χωριὸ τοῦ Μυστρᾶ) ποὺ γινόταν τὸν Αὔγουστο καὶ συγκέντρωνε πλῆθος πανηγυριστῶν.[43] Οἱ ἀνωτέρω ἐνδείξεις σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μυστρᾶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου (1349), ἰδιαίτερα δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀκμαῖα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου,[44] ἐπιτρέπει νὰ στηρίξουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ «ἱδρύθηκε» ἡ ἐμποροπανήγυρη. Ἄλλωστε ἡ εὐρύχωρη πλατεία ποὺ δημιουργεῖται στὴν περιοχὴ τῶν Παλατιῶν,[45] ἀποτελεῖ μοναδικὴ θέση ποὺ προοριζόταν γιὰ σκοποὺς πρακτικοὺς ὅπως συναθροίσεις λαοῦ γιὰ πανηγύρεις, ἑορτὲς καὶ ἐμποροπανηγύρεις (εἰκ. 3). Ἡ ἐμποροπανήγυρη συνέπιπτε μὲ τοὺς θερινοὺς μῆνες, πιθανὸν μὲ τὴν ἑορτὴ τῆς Παναγίας τὸ Δεκαπενταύγουστο. Κατὰ τὸ 18ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφο τῶν γαλλικῶν ἀρχείων, στὴν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Μυστρᾶ, ποὺ μετατέθηκε στὸ μήνα Σεπτέμβριο καὶ διαρκοῦσε μία ἑβδομάδα, γινόταν ἡ παράδοση τοῦ μεταξιοῦ ποὺ εἶχε προαγορασθεῖ στὸ π. τῆς Τριπόλεως. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ γινόταν καὶ τὸ ἐμπόριο τοῦ πρινοκοκιοῦ καθὼς καὶ αὐτὸ τῶν τσόχινων ὑφασμάτων.[46]

---

41. Λάμπρος, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ 618.

42. Λάμπρος, ὅ.π. 620.

43. Θ. Κωστάκης, «Ὁ Elviyâ Çelebi στὴν Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακὰ* 14 (1980-81) 273, 306.

44. Hrochová, Le commerce vénitien 29-31.

45. Ἀ. Ὀρλάνδος, «Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 3 (1937) 9-10. Zakythinos, *Despotat*, II, 171-172. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς*, Ἀθήνα 1987, σ. 111.

46. Κρεμμυδᾶς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου* 19. Παράλληλα μὲ τὴν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Μυστρᾶ, λειτουργοῦσε κάθε Κυριακὴ καὶ ἀγορὰ τοπικοῦ χαρακτήρα ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰ., βλ. Λάμπρο, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ 620. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐμποροπανήγυρη ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρεται στὴν ἔκθεση Gritti (βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ, Κωστάκης, ὅ.π. 306).

Κατὰ τὸ 15ο αἰ. (1453), ἀναφέρεται ὅτι ἐτελεῖτο τριήμερη ἐμποροπανήγυρη στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria Verzene, ἐκτὸς τῆς πόλης τῆς Μεθώνης κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).[47] Ἡ ἐμποροπανήγυρη γινόταν στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησίας, ποὺ σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἀδημοσίευτη ἀκόμα μελέτη τοῦ καθηγητῆ Χ. Μπούρα[48] ἐντοπίζεται κοντὰ στὴν Μεθώνη — θέση Παλημεθώνη στὰ ΒΑ τῆς πόλης —, ὅπου σώζονται τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια ἑνὸς μεγάλου κτηρίου, τώρα μὲ τὸ ὄνομα «Ἁγιολέος», στὸ ὁποῖο διακρίνονται δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ 13ου καὶ 15ου αἰ.[49] Εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς πηγὲς ἡ ἐμπορικότητα τῆς Μεθώνης, καὶ ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας της, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας.[50]

Στὴν ἐμπορικὴ πόλη τῆς Πάτρας, ὅπου ὁ τόπος τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, ἔπρεπε νὰ τελεῖται ἐμποροπανήγυρη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του (30 Νοεμβρίου) γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε πληροφορίες.[51] Ἐξάλλου π. ἐτελεῖτο, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις στὴ Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων γιὰ νὰ ἑορτάζεται ἡ ἡμέρα εὕρεσης τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου (22 Αὐγούστου), θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε ἀργότερα ἡ μονή, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Βίος τῶν ὁσίων Συμεὼν καὶ Θεοδώρου.[52] Ὁ Πύρρος Θετταλὸς μνημονεύει τὴν π. ποὺ γινόταν στὰ Καλάβρυτα τὸν Δεκαπενταύγουστο,[53] ἐνῶ τὸν 17ο αἰ., ὁ Gritti, ἀναφέρεται

---

47. Κ. Σάθας, ***Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age***, IV, Παρίσι 1882, σ. 26. Chr. Hodgetts, ***The colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400***, Λονδίνο 1974, σ. 389.

48. Περίληψη τῆς μελέτης αὐτῆς βλ. Χ. Μπούρα, «Ἐπανεξέταση τοῦ λεγόμενου ‛ Ἁγιολέου' Παλημεθώνης», Ἀθήνα 1985, σ. 3-5 (Περιλήψεις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων ποὺ δόθηκαν κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1984-1985 στὰ πλαίσια τῶν μαθημάτων ἐμβαθύνσεως Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς).

49. Μπούρας, *ὅ.π.* 4-5.

50. Hrochová, Le commerce vénitien 24-25. Hodgetts, *Colonies* 394-455.

51. Τὸ 18ο αἰ., ὁ Pouqueville ἀναφέρεται σὲ πανήγυρη Πατρῶν· βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939 (ἀνατ. 1978) σ. 160. Γιὰ τὶς ἐμποροπανηγύρεις στὴν Πάτρα βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα ²1980, σ. 291. Κατὰ τὸ 16ο αἰ. ἀναφέρεται ὅτι ἡ Πάτρα ἔκανε ἐξαγωγὴ προϊόντων γιὰ τὴν ἐ-π. τοῦ Λαντζάνο στὴν Ἰταλία. Βλ. Ἀγ. Ξηρουχάκη, «Τὸ ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐμπορικῶν καταλόγων τοῦ Βαρθολομαίου Πάξη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 3 (1940) 248.

52. Ἠ. Ἀναγνωστάκης – Ἱερομ. Ἰουστῖνος, «Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὅσιοι Συμεὼν καὶ Θεόδωρος», *Ἁγιορειτικὰ Τετράδια* 4 (1985) 101, στ. 724 κ.ἑ.

53. Α. Φωτόπουλος, «Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ Περιήγησις τῆς Ἑλλά-

στὴ σημαντικὴ ἐμποροπανήγυρη τῶν Καλαβρύτων.[54] Ἄλλωστε στὴν ἔκθεση Gritti ἀναφέρονται οἱ ἐμποροπανηγύρεις στὴ Γαστούνη, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη (Ἀχαΐα;), στὸ Τζαμὶ (μεταξὺ Καλαβρύτων καὶ Γαστούνης), τῶν ὁποίων ἡ ἀφετηρία εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ σὲ πολὺ προγενέστερη περίοδο.[55] Γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν πανηγύρεων τῶν μεγάλων πελοποννησιακῶν κέντρων καὶ ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων μονῶν γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ μαρτυρίες εἶναι μεταγενέστερες τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, θεωροῦμε ὅτι χρήσιμη εἶναι ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων ἐκδομένων καὶ ἀνεκδότων, ἡ ἐξέταση τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς περιοχῆς καὶ τῆς τοπικῆς παράδοσης. Πανηγύρεις καὶ ἐμποροπανηγύρεις θὰ ἐτελοῦνταν στὶς Μονὲς Βουλκάνου,[56] Βλαχερνῶν,[57] Σκαφιδιᾶς καθὼς ἐπίσης στὴν ἐμπορικὴ

δος. Ἀχαϊκά», *Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρύτων* 8 (1976) § 152, σ. 115: «Αὐτοῦ γίνεται πανήγυρις κατ' ἔτος εἰς τὰς 15 τοῦ Αὐγούστου μηνός».

54. Λάμπρος, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ 618: «ἡ δὲ τελευταία κατὰ Σεπτέμβριον ἐν τῇ χώρᾳ τῶν εἰρημένων Καλαβρύτων». Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ διαρκοῦσε δεκαπέντε ἡμέρες, γινόταν τὸν Σεπτέμβριο καὶ γιὰ τὴ διεξαγωγή της ὑπῆρχαν κτήρια εἰδικὰ διασκευασμένα (*μπεζεστένια*).

55. Λάμπρος, ὅ.π. 618. Ἡ ἵδρυση τῶν ἐμποροπανηγύρεων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἔκθεση Gritti πρέπει νὰ τοποθετεῖται χρονικὰ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 17ο αἰ., ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔκφραση «...τῶν κατ' ἀπηρχαιωμένον ἔθος τελουμένων ἐν τούτῳ τῷ βασιλείῳ ἐμπορικῶν πανηγύρεων...». Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἐμποροπανηγύρεις γίνονταν ἀκόμα στὴ Γαστούνη (21 Μαΐου) καὶ στὸ Γιάννη-Τζαμὶ Πηνειίων (29 Αὐγούστου), ἦταν πολυήμερες καὶ συγκέντρωναν πλῆθος κόσμου· βλ. Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθῆναι 1924, σ. 31.

56. Στὴ βυζαντινὴ Μονὴ Βουλκάνου Μεσσηνίας πρέπει νὰ γινόταν θρησκευτικὴ πανήγυρη κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχή. Ἡ ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μεσαιωνικὸ μοναστήρι στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους τῆς Ἰθώμης βρισκόταν ἀκριβῶς στὴ θέση ὅπου στὴν ἀρχαιότητα ὑψωνόταν ὁ ναὸς τοῦ Ἰθωμάτα Διὸς πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποίου γινόταν ἐτήσια ἑορτὴ τὰ *Ἰθωμαῖα* κατὰ τὸν Παυσανία. Ἀργότερα κατὰ τὸ 19ο αἰ. ἀναφέρεται ἡ λειτουργία ἐτήσιας θρησκευτικῆς πανήγυρης ποὺ διεξαγόταν κατὰ τὸ Δεκαπενταύγουστο πρὸς τιμὴ τῆς Παναγίας (στὴ νεότερη μονὴ Βουλκάνου σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὴν παλαιά). Ἡ σχέση μεταξὺ τῆς εἰδωλολατρικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς τελετῆς ἀπὸ ἄποψη λαογραφικὴ εἶναι ἄμεση (βλ. B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechischen und das hellenische Alterthum*, Λιψία 1871, σ. 85), καὶ ὑποκρύπτει μία παράδοση ποὺ πρέπει νὰ συνεχιζόταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς μονῆς, μολονότι δὲν ὑπάρχει ἄμεση γραπτὴ μαρτυρία πρὸς τὸ παρόν. Γιὰ τὸ πανηγύρι στὴ μονὴ Βουλκάνου βλ. Αἰκατερίνη Ζάρκου, «Μεσσηνία καὶ ἐντυπώσεις. Ἡ πανήγυρις τοῦ Βουλκάνου», *Ποικίλη Στοά*, ἔτ. 6ο (1886) 368.

57. Μεγάλο πανηγύρι γινόταν στὶς 8 Σεπτεμβρίου στὴ μονὴ Βλαχερνῶν Ἠλείας: Πύρρων Ἐφεκτικός, «Τὸ παγκύρι τῆς Βλαχέραινας», *Ἠλειακά* (τχ.) 37 (1980) 1095-1098.

πόλη τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἄργους. Ἄλλωστε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τοπωνυμικὸ τῆς Πελοποννήσου διασώζει μέχρι σήμερα τοπωνύμια ὅπως *Φόρος* (Ἠλεία, Μεσσηνία), *Πανηγυρίστρα* (Ἀρκαδία, Ἀχαΐα, Ἠλεία, Λακωνία), *Ἀγορὰ* (Λακωνία, Ἀρκαδία) *Ἐμπορειὸ* (Ἀχαΐα, Ἠλεία, Ἀρκαδία), ἐπιτρέπει νὰ διαφανοῦν οἱ ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαίας πρακτικῆς τῆς ἀγορᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμποροπανήγυρης μέχρι τὴ νεότερη ἐποχή.

Μολονότι οἱ εἰδήσεις τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν π. εἶναι λίγες καὶ ἀσαφεῖς, φαίνεται ὅτι ὁ θεσμὸς γνώρισε ἰδιαίτερη ἄνθηση στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο. Τὰ κύρια χαρακτηριστικά της, ἀπ᾽ ὅσα πρὸς τὸ παρὸν μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε μὲ βάση τὰ παραπάνω λίγα ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα, συνοψίζονται στὰ ἑξῆς.

Ἡ κεντρικὴ διοίκηση ἐπιτηροῦσε τὴν τέλεση τῶν ἐ.-π. καθορίζοντας τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ διεξάγεται ἡ τόσο σημαντικὴ γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο αὐτὴ πρακτική. Ἐξάλλου ἡ ὀργάνωση πανήγυρης προϋπέθετε σημαντικὰ κέρδη γιὰ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ κομμερκίου, ποὺ σήμαινε ὅτι ὁ ἔμπορος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλει τὸ 10% τῆς ἀξίας τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικαιοπραξίας.[58] Στὸ π. τῆς Ἀκόνας τὸ κομμέρκιο ἦταν τέσσερα ὑπέρπυρα[59] καὶ καταβαλλόταν στὸν Nicolas Acciaiuoli.[60] Παράλληλα ὁ δεσπότης Θεόδωρος γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ ἐμπόριο τῆς Μονεμβασίας εἶχε παραχωρήσει ἀτέλειες στοὺς Μονεμβασιῶτες.[61]

Ὁ χῶρος διεξαγωγῆς τῆς ἐ.-π. κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν ἦταν καθορισμένος. Ἡ περιοχὴ τῆς ἐ.-π. ἦταν χῶρος ἐλεύθερος στὸν ὁποῖο ἐτοποθετοῦντο πρόχειρα ἐργαστήρια ἢ σκηνές, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ Τιμαρίων στὴν π. τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη.[62] Εἰδικὰ γιὰ τὶς πολυήμερες π. ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει πρόβλεψη γιὰ

58. *Τὸ κομμέρκιο* τῆς ἐμποροπανήγυρης ἦταν ὁ φόρος ποὺ καταβαλλόταν ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες ἐμπόρους στὸ κράτος, μὲ βάση τὴν τιμὴ τῶν ἀγαθῶν. Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Παρίσι 1963, σ. 107. Schreiner, Προνόμια 161. Asdracha, Foires 437-438 καὶ 444, σημ. 6.

59. Γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ὑπέρπυρου κατὰ τὸν 14ο αἰ. βλ. Thiriet, *Régestes* 226. Longon – Topping, *Documents* 22 σημ. 12.

60. Γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ Nicolas Acciaiuoli στὴν Πελοπόννησο βλ. Longon – Topping, *ὅ.π.* 7-9.

61. Schreiner, Προνόμια 164, 165. Ἡ ἐνετικὴ διοίκηση ἐπίσης δὲν ἐπέβαλε κανένα δασμό, «ἀλλ᾽ ἀφῆκεν αὐτὰς ἀπεριορίστους ὡς ἀτελεῖς ἐμπορικὰς πανηγύρεις,...» (Λάμπρος, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ 618).

62. Romano, *Timarione* § 5, σ. 54: *ἐμπορικαὶ σκηναὶ ἀντιπρόσωποι, στοιχη-*

ἐπάρκεια σὲ νερὸ στὴν περιοχὴ καθὼς καὶ κατάλληλοι χῶροι γιὰ τὴν παραμονὴ προσκυνητῶν καὶ ἐμπόρων.

Ὁ χρόνος διεξαγωγῆς τῶν ἐ.-π. συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο ἀπὸ Μάιο ἕως καὶ Ὀκτώβριο, ἀνάλογα καὶ μὲ τὶς εἰδικὲς κλιματολογικὲς συνθῆκες καὶ σὲ σχέση πάντα καὶ μὲ τὰ διακινούμενα προϊόντα. Συχνὰ ἐπιβάλλεται ἡ μετάθεση μιᾶς π. λόγω εἰδικῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις.

Ἡ διάρκεια τῶν π. ἰδιαίτερα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦταν πολυήμερη: ἡ π. στὸ Λιβάδι, στὸ Νίκλι, τὴ Γλαρέντζα, τὴ Μεθώνη, ποὺ συγκέντρωνε πλῆθος κόσμου, ἦταν πολυήμερη. Κατὰ τὸ 17ο αἰ. διαρκοῦσαν 15 ἡμέρες καὶ διακινοῦνταν τὰ κύρια προϊόντα τῆς πελοποννησιακῆς γῆς, ὅπως μετάξι, ἔρια, σιτηρὰ καὶ κάθε εἴδους ζῶα. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ποιότητα καὶ τὸ βαθμὸ κατεργασίας τῶν προϊόντων αὐτῶν ὡς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν τρόπο μεταφορᾶς τους ἀπὸ τὸν τόπο παραγωγῆς στὸν τόπο διάθεσης. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἔκθεση Gritti,[63] ὑπάρχει ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι συνήθιζαν νὰ μεταφέρουν μὲ δική τους δαπάνη τὰ προϊόντα τους στὶς ἐμπορικὲς πανηγύρεις, πράγμα ποὺ μείωνε τὴν ἐπιβάρυνση τοῦ προϊόντος μὲ τὸ κόστος μεταφορᾶς.

Οἱ ἔμποροι καὶ προσκυνητὲς ποὺ προσέρχονταν στὰ πελοποννησιακὰ πανηγύρια εἶναι συνήθως ντόπιοι ἢ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου. Στὸ ἑλληνοφραγκικὸ π. τῶν Βερβένων προσέρχονταν ἄνθρωποι ἀπ' ὅλα τὰ μέρη, *la gent de toutes pars*, κατὰ τὸ γαλλικὸ χρονικό. Στὸ π. τῆς Γλαρέντζας, πόλης ἐμπορικῆς μὲ ἰδιαίτερα στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Βενετία προσέρχεται σημαντικὸς ἀριθμὸς βενετῶν ἐμπόρων.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι πανηγύρεις γίνονται τόσο κοντὰ στὶς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις, ὅπως ἡ Σπάρτη, ἡ Μεθώνη, ἡ Γλαρέντζα, τὸ Νίκλι, ποὺ βρίσκονται πάνω στὶς κύριες

δὸν ἐκ παραλλήλου πηγνύμεναι· ἐπὶ μακρὸν οἱ στοῖχοι διήκοντες, ἀντιπλεύρῳ τινὶ διαστάσει διέξοδον ἐν μέσῳ πλατεῖαν εὐρύνοντες καὶ τῇ ῥύμῃ τοῦ πλήθους τὴν πάροδον ὑπανοίγοντες.

63. Λάμπρος, ὅ.π. 620: «μᾶλλον δὲ προξενεῖται καί τι ὄφελος εἰς τὰ τέλη τῶν κατοίκων ἐχόντων τὸ ἔθος νὰ προσάγωσιν ἰδίαις δαπάναις εἰς τὰς προκειμένας ἐμπορικὰς πανηγύρεις τὰς πραγματείας περὶ ἃς διατρίβουσι, συνισταμένας τὸ πλεῖστον ἐκ μετάξης καὶ ἐρίων, αἵτινες ἐξαγόμεναι ἔπειτα ἐκ τοῦ βασιλείου ἐπιφέρουσι τὸ κέρδος τοῦ ἐξαγωγικοῦ τέλους.» Βλ. καὶ Γριτσόπουλο, *Τριπολιτσά*, Α', 210.

οδικὲς ἀρτηρίες, ὅσο καὶ σὲ μικρότερης σημασίας ἐμπορικὲς θέσεις (Ἀκόνα) πού, ἐξαιτίας εἰδικῶν συνθηκῶν, ἔχουν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ἐμποροπανηγύρεων.

Γενικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν τελουμένων πανηγύρεων στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψουν πρὸς τὸ παρὸν πρὶν ἐξαντληθοῦν οἱ ἀρχειακὲς ἰδίως πηγές. Οἱ πληροφορίες στὶς ὁποῖες βασιζόμαστε γιὰ νὰ ἀντλήσουμε εἰδήσεις, σχετικὰ μὲ τὸν οἰκονομικὸ αὐτὸ θεσμὸ — Χρονικὸ τοῦ Μορέως, Βίοι ἁγίων κ.ἄ. — εἶναι ἀξιόπιστες ἀλλὰ συμβαίνει νὰ εἶναι τυχαῖες καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συμπτωματικές· ἡ ἀναφορὰ στὴ σημαντικότατη ἐμποροπανήγυρη τῶν Βερβένων δὲν θὰ μᾶς εἶχε παραδοθεῖ ἐὰν ὁ γασμοῦλος χρονικογράφος δὲν ἤθελε νὰ ἀφηγηθεῖ τὰ γεγονότα ποὺ συνέβησαν πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Νικλίου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς (1296). Ἡ ἐξέταση λοιπὸν τοῦ συνόλου τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ἀπὸ τὶς μονές, τὶς ἐπισκοπὲς καὶ τὶς μητροπόλεις τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων περιόδων, θὰ συνέβαλε πολὺ στὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν τελουμένων ἐμποροπανηγύρεων, τὸ χαρακτήρα τους, τὴν οἰκονομικὴ σημασία τους κτλ. Ἡ μελέτη τοῦ μεγαλύτερου δυνατοῦ ἀριθμοῦ πανηγύρεων ἢ τουλάχιστον ἑνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ ἀριθμοῦ θὰ ἐπιτρέψει τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ καθοριστικοῦ παράγοντα ποὺ συντελεῖ στὴ δημιουργία ἀλλὰ καὶ στὴ διατήρηση, τὴ διακοπὴ ἢ τὴ μεταφορά της σὲ ἄλλο μέρος ἀνάλογα μὲ τὶς νέες συνθῆκες· εἶναι ἡ ἐμπορικότητα μιᾶς πόλης προϋπόθεση ἢ συνέπεια τῆς ἐκεῖ διεξαγόμενης ἐμποροπανήγυρης; εἶναι ἡ γεωγραφικὴ θέση προϋπόθεση ἢ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιλογῆς της ὡς χώρου ἐμποροπανήγυρης; Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθεῖ ὁριστικὴ ἀπάντηση. Ὡστόσο θεωροῦμε ὅτι τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγουμε ἔχοντας ἤδη ἐξετάσει ἱκανὸ ἀριθμὸ πηγῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ὁριστικά, εἶναι ἐνδεικτικὰ καὶ ἀντιπροσωπευτικά.

Ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερο γιὰ τὸ θέμα ποὺ μελετᾶμε παρουσιάζει ἡ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν στὴν Ἄρτα,[64] ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ

---

64. Στὴν τοιχογραφία αὐτή, ποὺ βρίσκεται στὸ νάρθηκα (κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ.), εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη ἔμποροι ποὺ πουλοῦν τὰ ἐμπορεύματά τους: ἄνδρας πουλᾶ *φωκάδια*, λαχανοπώλισσα πουλᾶ *τὰ λάχανα*, ἄλλος τὰ *ὀπωρικά*, καθὼς καὶ ὁ *χάζαρις πουλῶν τὸ χαβιάρι*, ὅπως διαβάζουμε στὴν ἐπιγραφή. Γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ καὶ μοναδικὴ στὸ εἶδος της ἀναπαράσταση ἐμποροπανήγυρης βλ. Mirtali Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wall Paintings of Vla-

λιτανεία τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας τῆς Κωνσταντινούπολης, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐτελεῖτο καὶ ἐμποροπανήγυρη. Ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰ. καὶ χαρακτηρίζεται ὡς μοναδικὴ στὸ εἶδος της χάρη στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προβάλλεται ὁ ἐμπορικὸς χαρακτήρας τῆς λιτανείας.

---

cherna Monastery (area of Arta)», *Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν ('Αθήνα, Σεπτέμβριος 1976)*, 'Αθήνα 1981, Β', 1-14, ἰδίως 4-5, 12-14, εἰκ. 14, 17.

S. P. KARPOV

TRADE AND CRIME IN VENETIAN CRETE
(According to an Unknown Document of 1382)

After 1204 Latin rule brought many new features in the everyday life of the Greek population of the occupied territories. Yet it is evident that the underground of internal relations in Latin Romania was based on a profound byzantine substructure.[1]

Greek lands governed by the Venetians were more than ever before integrated into the system of pan-mediterranean trade activities. Greek merchants became junior bur numerous partners of their Venetian companions. They were not suppressed but played an important, though subordinate, rôle in economic exchanges between Venice and Greece and between Greek territories subordinate to different rulers.[2] Still a stable and sober Venetian admin-

1. Cf.: F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen âge*, Paris 1959; N. P. Sokolov, *Obrazovanije Venezianskoi kolonial'noi imperii*, Saratov 1963; D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, Paris 1971; M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Rome, Genoa 1978, 1-2; A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli*, Bologna ²1978; Chryssa Maltezou, 'Statuta et consuetudines della popolazione Greca della Romania Latina', in: *Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia. Atti del III Seminario Int. di studi storici 'Da Roma alla terza Roma'*. Rome 1987, 439-449; eadem: *'Ο θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βενετοῦ βαΐλου (1268-1453)*, Athens 1970; N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montréal, Paris 1979; S. P. Karpov, 'Latinskaja Romanija', *Voprosy Istorii* 12 (1984) 86-96 etc.

2. Angeliki Laiou, 'Observations on the results of the 4th Crusade: Greeks and Latins in port and market', *Medievalia et Humanistica* 12 (1984) 47-60; eadem: 'The Byzantine economy in the mediterranean trade system, XIIIth-XVth centuries', *DOP* 34/35 (1980-81) 177-222; eadem: 'The Greek merchant of the Palaeologan period: a collective portrait', *Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν*, 57 (1982) 96-132; eadem: 'Byzantium and the Black Sea, 13th-15th centuries: trade and the native population of the Black Sea area', *Bulgaria*

istration could never succeed in establishing a regime of peace and stability. No kind of *Pax Venetiana* was ever realized inside Venetian mediterranean Empire. Unrest, crime and violence can be found in Venice herself and in all Venetian Levantine possessions.[3] Old Byzantine traditions, for instance, of piracy mixed with trade of objects of piratical booty, persisted and were multiplied during Latin dominance. New epoch gave birth to a wide cooperation of Italians and Greeks in joint piratical actions.[4] Different kinds of economic and social oppression of the subdued population by Latin rulers, cases of unequivalent trade, the heterodoxy of Latin colonists and merchants, their economic wealth caused both hatred and envy of local inhabitants and inspired robberies, murders of traders and sometimes even riots against their commercial privileges, as it occurred, for example, in the Italian settlements of the Black Sea area.[5]

A document which I am going to introduce, is from Venetian Crete. To my mind it shows well typical circumstances of criminality in the world of trade in Latin Romania.

The document is conserved in West-European Section of the Archives of the Leningrad Department of the Institute of History of the Academy of Sciences of the U.S.S.R. This archives is a

---

Pontica II (1988) 164-201; F. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, London 1977; D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, London 1979; S. P. Karpov, 'Italjanskaja torgovlja v Trapezunte i jeje vozdejstvije na ekonomiku pozdnevizantijskogo goroda', *Viz. Vrem.* 44 (1983) 81-87.

3. See, for instance: B. Krekić, 'Crime and Violence in the Venetian Levant: a few XIVth century cases', *ZRVI* 16 (1975) 123-129; G. Ruggiero, *Violence in early Renaissance Venice*, New Brunswick 1980.

4. Cf.: A. Tenenti, 'Venezia e la pirateria nel Levante: *c.* 1300-*c.* 1460', in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Florence 1973, I/2, p. 705-771; Balard, *La Romanie Génoise* 587-598; L. Balletto, *Genova nel duecento. Uomini nel porto e uomini sul mare*, Genoa 1983, chapters 1, 2; P. Charanis, *Social, economic and political life in the Byzantine Empire*, London 1973, N XII; Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, p. 362-369; Laiou, Observations 50-51.

5. Cf.: S. P. Karpov, *L'Impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461*, Rome 1986, chapters 2-3; A. M. Chiperis, 'Vnoutrenneje polozhenije i klassovaja bor'ba v Kaffe v 50-70 gg. XV v', in: *Uchenije zapiski Tourkmenskogo Gos. Universiteta* 21 (1962) 245-266.

rich depository of medieval documents from many European countries. It originates from a vast private collection of Academician N. P. Likhachev.[6] Among many Venetian documents (all of them are originals)[7] I found several concerning Venetian Romania.[8] The named document from Crete[9] is written on a piece of parchment folded in two. Probably it was originally bound in a cartularly. It has holes in the centre; in some places, especially on the folds, the text is effaced and is hardly legible. But the state of conservation on the whole is quite satisfactory.

The text is in Latin. The handwriting is a usual regular Italian notarial cursive of the 14th century with ordinary abbreviations and contractions. It is a record evidence in the Court of justice of the *Duca di Candia* Pietro Mocenigo. On two folios there are three protocols of interrogatories dating from the 23rd of August and 3rd of September 1382. One protocol is a testimony of a young fellow of 14, a Venetian by origin, Orlando who escaped, being wounded, from three murderers. The other two protocols are interrogatories of one of the killers, Greek Dimitrios from Cyprus. Our dossier is not complete: at least one interrogatory, that of another co-assassin John (Johannes) from Cyprus, mentioned in the heading of the second protocol, is missing.

The Court fully established the guilt of the named two persons and of another one, a Bulgarian Michael (Mihali) who in a joint action killed two Italian merchants and tried to do the same with the boy, Orlando. We know nothing of the third assassin, Mihali the Bulgarian, whether he escaped or not. We are equally ignorant of the verdict pronounced by the highest law court of Candia.

In the 13th to 15th centuries Venetian Crete was an important political centre and economic base of Venetian Romania. It was

6. Cf.: Poutevoditel' po Arkhivou Leningradskogo Otdelenija Instituta istorii AN SSSR, Moscow, Leningrad, 1958.

7. Arkhiv LOII AN SSSR, Zapadnojevropeiskaja sekzija, kollekzija 6, Venezija, kart. 186-204. There are 18 *buste* of Venetian acts.

8. A survey of all of them has been prepared; see: S. P. Karpov, 'Dokumenty po istorii Venezianskoi Romanii iz Arkhiva LOII AN SSSR', *Bulgaria Pontica,* IV, Sofia (in print).

9. Arkhiv LOII AN SSSR, Zapadnojevropejskaja sekzija, kollekzija 6, Venezija, kart. 194, doc. N 16r-v.

a warehouse of Venetian commerce with Egypt, Cyprus, Syria, Western Asia Minor and the islands of the Aegean, especially with Chios and Rhodes, source of raw materials and agricultural products for Venice herself and for Venetian trade.[10] Our document gives some new important features of organization, participants and directions of local trade in the Aegean.

About the third of August, 1382 a small single-masted transport ship, called gryparion or barka, left Old Phocea in Asia Minor for Candia, Crete. It had been bought there by three companions, Venetian Pietro da Mateo Butario and two Greeks from Cyprus, Dimitrios and John. On board the ship there was also a teen-ager Orlando from the Venetian *confinium* of San Giovanni in Bragora. The first stop was at Chios. We do not know other aims of going there but taking on board of three additional passengers: Giovanni from Apulea, who was a trade partner of Butario, Mihali the Bulgarian and one more unidentified person. Then gryparion called at the port of an island called di Lango.[11] Butario hoped to receive some of his goods there but he was not a success. Instead he took there two ounces of pearls (which usually served as a convenient equivalent of cash), some garments and foot-wear, not for trade but for personal use. At the same island di Lango the unnamed passenger landed.

The sailing from di Lango to Candia occurred to be not an easy one. Head wind carried the ship away to the eastern extremity of Crete, cape Sideros. Therefrom a coastwise navigation brought

---

10. Cf.: E. Gerland, 'Kreta als venetianische Kolonie, 1204-1669', *Historisches Jahrbuch* 20 (1899) 1-24; M. Abrate, 'Creta-colonia veneziana nei secoli XIII-XV', *Economia e Storia* (1957) 4th year, 251-277; S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Naples 1963; R. Matton, *La Crète au cours des siècles*, Athens 1957; M. I. Manoussakas, 'L'isola di Creta sotto il dominio veneziano, problemi e ricerche', in: *Venezia e il Levante...*, I/2, 473-514; Thiriet, *La Romanie*; Thiriet, *Études*; Elisabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983; Angeliki Laiou, 'Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne', in: *Bisanzio e l'Italia: Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*. Milan 1982, p. 177-198.

11. Island of Kos. I'm grateful to Prof. Chryssa Maltezou for the identification. Cf also: O. Markl, *Ortsnamen Griechenlands in «frankischer» Zeit*, Graz, Cologne 1966, p. 41.

the gryparion to the bay of Merabelon where it dropped anchor not far away from a small port of Colachita. During the voyage Dimitrios and John from Cyprus and Mihali the Bulgarian joined in a conspiracy. The same night when the ship was near Colachita John from Cyprus (if we believe the deposition of Dimitrios) told his partners that Pietro Butario would not sail to Candia because of a transgression committed there but would prefer to go to Venice. He proposed to kill Butario and his companion Giovanni from Apulea and to capture the ship. All the three agreed to do so the same night. Orlando who had heard them many times speaking about it did not understand anything because they spoke Greek unfamiliar to him.

When the Italians fell asleep the assassins killed Butario and Giovanni from Apulea throwing big stones that were for ballast at their heads. Having done so the murderers were frightened to have Orlando as a possible witness. They decided to kill him too. Dimitrios stroke him three times or more with a big kitchen-knife for bread or a pointed dagger, and Mihali, possibly, added other stabs with a smaller knife. Yet the boy survived, jumped in the water and reached the shore. He saw from there how two dead-bodies were thrown overboard the gryparion by the killers.

Later they sailed to Sitia and sold the ship there. From Sitia they went by land to Candia where they equally sold the pearls of Butario. We don't know how Dimitrios and John were caught in Candia and cast into prison of the castle. But they were identified by Orlando on the 23th of August at a confrontation. When Dimitrios was then put to tortures, first by cord and then by hanging up on a *cavalla*, he confessed the crime and gave an account of all the details of it. His confession coincides in main details with the testimony of Orlando.

The document is a mine of information on the everyday life of Venetian Romania. We can trace cooperation of Greeks and Venetians in trade and navigation: Butario and the two Greeks, Dimitrios and John from Cyprus were joint owners of the gryparion bought in Asia Minor. Butario evidently was the richest of them. He was not a Venetian from Crete, but originated from Venice where he took as a servant or a probationer in trade his compatriot Orlando who very likely had not ever lived in any places of Romania,

for he did not know Greek. Dimitrios from Cyprus on the contrary, was an inhabitant of Crete: he is named *habitator Candide*. Mihali the Bulgarian, who was not a trade partner but joined the plot, was a poor aboriginal of Crete. His presence there confirms the presence of Bulgarian population, probably of slave origin, on the island. Fortunately we can trace his biography. In a notarial act of Antonio Brixiano (Bresciano) dated from the 4th of July 1380 Mihali Bulgaro, *habitator Candide* is mentioned as a former slave of Giovanni Sculudo, *habitator casalis Staurachi* of Crete. Mihali applied for the job of a miller in an estate of the well-known Cretan poet Stephan Sakhlikis for a year with a salary of two hyperpyra and two measures of grain monthly.[12] Later, as we could see, in 1382 he was already on Chios, possibly engaging himself in some small trade activities. Another companion of Butario was Giovanni from Apulea, an Italian. He joined Butario on Chios and was not a co-proprietor of the named gryparion.

Butario's property in Romania seems to be moderate: he had 64 ducats cash money, pearls for the sum of 20 ducats, good cloth and serge robes up to a total value of more than 10 ducats and some silver spoons. With the cost of the ship he pretended to invest in commercial affairs at least 87 ducats. The partners extracted profits not only from commerce but also from freight charges of passengers. A small company headed by Butario visited not only Venetian, but also Genoese possessions in the Aegean (Phocea, Chios). Their itinerary from Old Phocea via Chios to Candia was not uncommon for sailors; and yet, as we could see, the voyage presented some difficulty for a small gryparion in a stormy sea.

A commercial enterprise of Butario's company was not a success from the very beginning: they did not find the necessary goods on the island of di Lango and never arrived in Candia. The assassins sold the ship itself in Sitia for 24 hyperpyra while it had been bought in Old Phocea for 9 ducats. If we take an official course of a Venetian ducat in the 80-th: 1 ducat = 2,5 hyperpyra,[13] the ship was

---

12. A. F. Van Gemert, 'Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ ἐποχή του', *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 102-103, doc. 7. 4.

13. Archivio di Stato di Venezia, Senato Misti, XL, f. 29v - 24-V-1386; P. Spufford, *Handbook of medieval exchange*, London 1986, p. 287.

given in Sitia for a little bit bigger price than it had cost in Old Phocea (22,5 hyperpyra). Possibly this evidence is significant if we take into account that the criminals had to sell their booty as soon as possible. For instance, they sold in Candia pearls that had cost 20 ducats (50 hyperpyra) only for 7 hyperpyra. May be ships were at a better price in Old Phocea than in the ports of Crete and that was the reason for Butario and his Greek partner John to go there and come back practically without wares.

The document shows that different strata of population were engaged in commercial activities all over the Aegean. This difference was also at the bottom of the crime committed near Colochita.

The document also reveals how the Venetian supreme law-court on Crete acted, what methods did it apply and how it kept its affairs. Among the methods of inquiry tortures and confrontations, repeated interrogations and cross-examinations were applied.

I suppose that also the information concerning historical geography of Crete and of the Aegean is not to be neglected.

Last, not least, to my mind the document itself is an extraordinary one among other acts conserved in Leningrad both for the content and whimsical fate. It gives an extraordinary report of, possibly, ordinary trade criminality.

folio 16r

DOMINI PETRI MOCENIGO

MCCCLXXX secundo, mense augusti die vigesimo tertio indicione quinta.

Inquisitio facta per dominationem super morte Petri de Matheo Butarii de Veneciis et Johannis de Apulea qui fuerunt percussi et interfecti super quadam barcha que erat in quodam portu nomine Colachitha posito in hac insula Creta.

Rolandus de Veneciis de confineo sancti Johannis Bragole qui est puer etatis annorum quatuordecim vel circa coram dominatione constitutus et interrogatus sine sacramento de morte Petri de Matheo Butarii et Johannis socii sui. Respondit quod sunt circa dies viginti quod iste recessit de Fogia Veteri cum quadam barcha que fuit ibi empta per soprascriptum Petrum Butarium super qua erant duo alii quorum alter vocatur Dimitri et alter Johannes et venit Chium et inde levaverunt alios tres viros quorum primus vocabatur Johannes,

Mccclxxxviij, mensis augusti die vigesimo, indic[tione] [illegible] contra Diaconem super morte
petri de matheo bursani de veneciis et Johannis de apulea qui fuerunt passi et interfecti
super quadam barcha que erat in quodam portu vocato colachitha prope in hac insula crete.

Rolandus de veneciis de confinio sancti Johannis bragole [illegible] etatis annorum quadraginta vel circa [illegible] constitutus [illegible]
[illegible] sine sacramento de morte petri de matheo bursani et Johannis [illegible] Unde [illegible] dixit quod [illegible]
de [illegible] cum quadam barcha [illegible] petri bursani super qua erant duo alii, quorum alter vocatur [illegible]
et alter Johannes et venit [illegible] et inde levaverunt aliquas [illegible] quarum [illegible] Johannes [illegible]
et nomine [illegible] ad insulam de [illegible] quas [illegible] petrus [illegible]
[illegible] et ibi [illegible] cuius nomen ignorat, et in [illegible]
[illegible] ad [illegible] huius insule, cuius nomen ignorat et inde [illegible]
[illegible] venerunt ad locum vocatum colachitha prope [illegible] huius insule, et in [illegible] ad quendam [illegible]
cuius nomen ignorat et ibi [illegible] in mari [illegible] est [illegible]
[illegible] dixit [illegible] et iste [illegible]
[illegible] iste [illegible] se dormire [illegible] petrus bursanus et [illegible] Johannes
qui fuerunt [illegible] et circa primum somnum noctis, dum iste dormiret, fuit iste vulneratus [illegible]
cum una daga [illegible] et non potuit videre [illegible] percutiebat, cum [illegible]
[illegible] et tenens manus suas ligatas [illegible] et postquam fuit [illegible] iste [illegible] barcham
[illegible] dictum [illegible] de loco ubi iste fuerat vulneratus [illegible] barche et [illegible] in mari, et ob hoc
[illegible] dictum [illegible] et [illegible] in mari [illegible]
[illegible]
in mari, [illegible] dictum petrum [illegible] qui erat in dicta barcha. Interrogatus si vidit aliquem
[illegible] dictum petrum et [illegible] Unde [illegible] iste [illegible] in mari, voluit videre dictum
petrum [illegible] et [illegible] fuit [illegible] Interrogatus si [illegible] et
Johannes [illegible] Unde [illegible] et [illegible] quas [illegible]
[illegible] quorum alter [illegible]
[illegible] alter [illegible] et [illegible] Johannes [illegible] petrus [illegible] Johannes [illegible]
[illegible] Unde [illegible] petri [illegible] quas ipse habebat [illegible]
[illegible] quia [illegible] Interrogatus si [illegible] petri [illegible]
[illegible] Interrogatus si habebat aliquas [illegible] Unde [illegible] aliquas [illegible] quas ipse [illegible]
et [illegible] Interrogatus [illegible]
[illegible] petri et aliquas [illegible] de [illegible] Johannes
[illegible] Interrogatus si vidit [illegible] bulgari [illegible]
[illegible] Unde [illegible] loqui [illegible] Johanne
[illegible] diaconis [illegible] quid ipsi loquebantur, quia loquebantur greçe et iste non intelligit linguam grecam

Millo ducentesimo octuagesimo [illegible] die augusti inde [illegible] dicta est [illegible]
Demetri de Cipro et Iohanne de Cipro, qui fuerunt inculpati de presenti [illegible] de mactheo
bucaria [illegible] de [illegible] et qui fuerunt inventi super quadam barcha, que erat in
portu [illegible] insula [illegible]

Demetri de Cipro [illegible] coram dominis [illegible] de [illegible] petri de machio bucaria de [illegible]
michel [illegible] fuit ad [illegible] cum michel [illegible] fuit [illegible] et [illegible]
et [illegible] dixit et confessus fuit [illegible] de [illegible] cum quadam [illegible]
que [illegible] fuit ibi de denariis dicti petri et cum de denariis [illegible] de denariis Iohannis de Cipro [illegible] et super dictam
[illegible] erat cum quidam puer [illegible] et inde [illegible] et inde [illegible] quedam [illegible] Iohannes et
quidam bulgarus nomine onchali [illegible] super dictam [illegible] simul cum puero [illegible] et inde [illegible]
ad insulam de [illegible] [illegible] petrus bucarius [illegible] habebat. [illegible] non fuerunt sibi [illegible],
et in [illegible] [illegible] ad [illegible] ad quendam locum nomine [illegible]
[illegible] unde [illegible] usque [illegible] ad quendam locum cuius nomen ignorat, [illegible]
locus [illegible] est a castro [illegible] usque [illegible] et ibi [illegible] Iohannes [illegible] dixit [illegible] fuit.
Iste petrus bucarius [illegible] quandam [illegible] que [illegible] ipse [illegible] grecorum,
et [illegible] ut [illegible] et [illegible] fuit [illegible] cum iste demetri
et quidam alius nomine onchali bulgarus, qui erat super dictam barcham, similiter fuit [illegible]. et [illegible] hora [illegible]
dictus Iohannes [illegible] et [illegible] onchali bulgarus [illegible] omnes fuerunt [illegible] petri [illegible]
et [illegible] dicto petro [illegible] Iohanne [illegible] onchali [illegible] magnus [illegible]
[illegible] petri [illegible] fuerunt [illegible]. et hoc [illegible]
[illegible] puer manifestavit hoc factum [illegible] dictum puerum, et [illegible] onchal
bulgarus [illegible] dictum puerum [illegible] et [illegible] ipse [illegible]
[illegible] puer [illegible] fuit [illegible] aqua [illegible] et [illegible] hoc iste [illegible] die [illegible]
[illegible] petri [illegible] qui fuerunt [illegible], et [illegible] de dicto loco cum dicta
[illegible] ubi vendiderunt illam [illegible] unde [illegible] et [illegible]
[illegible] in [illegible] unde [illegible] fuerunt [illegible]. Unde [illegible] fuerunt
[illegible] vel [illegible] ipsi petro [illegible] suo. Unde [illegible]
[illegible] quedam [illegible] de [illegible] et unum [illegible] de [illegible]. [illegible] illas [illegible] fuerunt
[illegible]. Unde [illegible] et simili modo [illegible] die [illegible]
[illegible] dictam [illegible]. Unde [illegible] nove. [illegible] Demetri [illegible] fuerunt
[illegible] fuerunt [illegible] petri, quas [illegible]
[illegible] in domo [illegible].
[illegible] Demetri [illegible] coram [illegible] alius [illegible]
[illegible] puerum nomine [illegible] dicta barcha. Unde [illegible] Demetri [illegible] cum [illegible] cum uno
[illegible] et [illegible]. [illegible] in quo loco [illegible] erat nox obscura. et [illegible]
similiter onchali bulgarus [illegible] cum quodam alio [illegible] et in
[illegible] Michel [illegible].
Die [illegible] Demetri coram [illegible] confessione.

secundus Michali Bulgarus et nomine tercii non recordatur, et inde recesserunt et iverunt ad insulam de Lango pro accipiendis certis rebus quas dictus Petrus dicebat ibi dimisisse in salvo, et ibi dimiserunt unum ex illis tribus qui fuerunt levati in Chio, videlicet illum cuius nomen ignorat, et inde postea recesserunt pro veniendo Candidam et repugnante vento iverunt ad qu(endam)[1] *locum positum in capite huius insule cuius nomen ignorat, et inde postea recedentes venerunt ad locum nomine Colachitha positum in parte levantis huius insule, et inde postea recesserunt et iverunt ad quendam scopulum cuius nomen ignorat, et ibi posuerunt ferrum in mari, qui quidem scopulus est a castro Mirabeli citra versus civitatem. Et tunc circa horam primam noctis suprascriptus Dimitrius de Cipro dixit huic: «Quare non vadis quiestere?» Et iste tunc dixit ei: «Ego volo prius comedere huvam». Et postquam iste comedit huvam posuit se dormire et ante quam iste poneret se ordine addormiendum, suprascriptus Petrus Butarius et predictus Johannes qui fuerat elevatus in Chio dormiebant. Et circa primum sompnum noctis dum iste dormiret, fuit iste vulneratus in capite pluribus ictibus cum una daga de ponta, tamen non poterat videre quis istum percuciebat, quam percussor extenderat istum ponens vultum suum infra riproda et tenens manus suas ligatas retro schineas suas. Et postquam fuit permissus iste voluit se et aspiciens inter barcham vidit dictum Dimitrium recedere de loco ubi iste fuerat vulneratus et ire in medio dicte barche et tenere dagam predictam in manu. Et ob hoc iste habet firmiter dictum Dimitrium percussisse istum et putans ipse interfecisse istum, permisit istum, et iste subito proiecit se in mari, connatavit [in terra et aufugit et dum esset in terra iste involvit*[2] *inversus barcham et vidit quod unum vel duo corpora mortuorum hominum proiecta fuerunt]*[3] *in mari, unde iste subito imaginatus fuit dictum Petrum fuisse mort[uum]*[2] *a reliquis sociis qui erant in dicta barcha.*

Interrogatus, si vidit aliquem percutere vel interficere dictum Petrum et socium suum, respondit quod non. Tamen dicit quod[4] *quando*

---

1 A hole in the manuscript.
2 A hole in the manuscript.
3 The text is effaced on the fold of the parchment.
4 Crossed out: *postquam.*

iste[5] *proiecit se in mari voluit videre dictum Petrum et non vidit eum, et cum iste exivit in terra subito imaginatus fuit eum fuisse mortuum.*

Interrogatus, si cognoscit suprascriptos Dimitrium et Johannem, socios, respondit quod si videret illos bene cognosceret eos. Et tunc fuerunt sibi ostensi quidam viri quos iste dixit non fore illos; tamen ostensis sibi duobus viris que presentialiter sunt in fortio dominationis, dixit illos fore[6] *predictos, quorum alter qui est minor persona vocatur Dimitrius, alterius longior et iunior vocatur Johannes socius suus.*

Interrogatus, si dictus Petrus seu Johannes socius suus habebant penes se aliquam pecuniam seu aliquas alias res alicuius valoris, respondit quod in Fogia Veteri vidit dictum Petrum habere duc(atos) auri LXIV *quos ipse habebat repositos in uno borseto facto in venteria sua quam ferebat.*

Interrogatus si ex tunc acra vidit dictos duc(atos) in manibus dicti Petri et in quo loco et quando, respondit quod non.

Interrogatus si habebat aliquas alias res ultra predictos ducatos, respondit quod de Lango ipse accepit aliquas perlas, quas ipse fecit ponderari et fuerunt ponderis unc(iarum) duarum et tunc fuerunt extimare dicte perle valere duc(atos) decem pro qualibet uncia; duo vel tria coclearia argenti et mantelum unum pan(n)i blavi qui costitit sibi duc(atos) decem in Lango, componum unum blavum dicti panni et aliquas caligas. Tam(en) de dicto Johanne socio suo nescit dicere aliquid, videlicet ante ipse habebat aliquas res vel ne.

Interrogatus, si vidit vel scit Michaelem Bulgarum percussisse dictos Petrum et Johannem socios, respondit quod non, tamen dicit, quod audiebat eum continue loqui ad invicem cum predictis Dimitrio et Johanne sociis qui sunt in forcia dominationis, tamen nescit quid ipsi loquebantur, quam loquebantur grece, et iste non intelligit linguam grecam.

folio 16v

Millesimo trecentesimo octuagesimo secundo mense Augusti die vigesimo tercio indicione quinta.

Dicta et confessiones Dimitrii de Cipro et Johannis de Cipro qui

5 *Iste* is inserted above the line.
6 *Fore* is inserted above the line.

fuerunt inculpati de pro morte Petri de Matheo Butarii et Johannis de Apulea socii sui qui fuerunt interfecti super quadam barcha que erat in portu nomine Colochitha posito in hac insula Creta.

Dimitrius de Cipro habitator Candide coram dominatione constitutus et interrogatus de morte Petri de Matheo Butarii de Veneciis et socii sui, cum ipse nichil diceret positus fuit ad tormentum corde, et cum nichil diceret, data fuit sibi cavala una, et tunc ipse petiit se deponi, et depositus dixit et confessus fuit quod sunt circa dies viginti quod iste recessit de Fogia Veteri cum quadam griparea parva que empta fuit ibi de denariis dicti Petri et etiam de denariis istius et de denariis Johannis de Cipro socii sui. Et super dicta griparea erat eciam quidam puer nomine cuius nescit, et inde iverunt Chium et inde levaverunt quendam virum nomine Johannem et quendam bulgarum nomine Michali ita quod erant inter omnes super dicta griparea persone sex simul cum puero predicto et inde iverunt ad insulam de Lango pro accipiendis certis rebus quas suprascriptus Petrus Butarius ibi habebat. Tamen dicte res non fuerunt sibi date, et inde recesserunt pro veniendo Candidam, et repugnante vento iverunt ad partes levantis insule Crete ad quendam locum nomine Sanctus Siderus, et inde recedentes venire volebant versus portum Candide et venerunt ad quendam locum cuius nomen ignorat, sed dictus locus positus est a castro Mirabelli citra versus civitatem. Et ibi postea Johannes socius istius dixit isti et aliis sociis suis: «Iste Petrus Butarius non pot(est) ire Candidam occasione avendam excessus quem commisit, sed ipse immaginabatur accipere gripaream et ire Veneciis, unde consulo, ut occidamus eum et remanebit nobis griparea». Et sic fuit contentus eciam iste Dimitrius et quidam alius nomine Michali bulgarus qui erat super dicta barcha similiter fuit contentus. Et circa horam primi sompni dictus Johannes eccitavit istum et predictum Michali bulgarum ita quod omnes fuerunt contenti interficere predictum Petrum et socium suum. Et tunc dormiente dicto Petro cum socio suo iste cum predictis Johanne et Michali levantes lapides magnos, qui erant in dicta griparea pro savorna, percusserunt dictum Petrum et socium suum in capite cum ipsis[2] lapidibus taliter quod ipsi ambo fuerunt interfecti. Et hoc facto iste et socii, dubitantes ne puer manifestaret hoc factum, voluerunt interficere eciam dictum puerum, et tunc dictus Michael bulgarus percussit et vulneravit dictum puerum cum uno cultelo parvo a pane et credidit eum interfecisse prout ipsemet

dixit postea, tamen dictus puer postquam fuit vulneratus proiecit se in aqua et natavit in terra et aufugit. Et post hec iste et alii duo socii sui proiecerunt in mari corpora dicti Petri et sui socii qui fuerunt interfecti. Et postea isti recedentes de dicto loco cum dicta griparea iverunt Sithiam et ibi vendiderunt illam pro perperis viginti quatuor, quibus perperis inde acceptis iste cum aliis duobus predictis venerunt per terram in civitatem Candide.

Interrogatus, qua de causa interfecerunt predictos, respondit quod instigatione inimici hoc fecerunt.

Interrogatus, si invenerunt aliquam pecuniam vel aliquam aliam rem alicuius valoris penes ipsum Petrum vel socium suum, respondit quod non aliud nisi quendam mantelum de panno blavo et unum çutonum de sarcia nigra.

Interrogatus, si iste eciam percussit illos homines qui fuerunt interfecti, respondit quod cum propriis suis manibus percussit dictos interfectos et simili modo percusserunt eciam alii duo socii sui.

Interrogatus quid costitit dicta griparea in Fogia, respondit quod ipsa costitit duc(atos) novem. Item dixit iste Dimitrius quod postquam predicti fuerunt interfecti, reperte fuerunt certe perle et duo coclearia argenti que fuerunt suprascripti Petri, quas perlas et coclearia iste et socii acceperunt et vendiderunt perlas hic Candide pro perperis septem et dicta coclearia reposita fuerunt in domo istius.

Item die tertio mensis septembris indicione VI MCCCLXXX secundo suprascriptus Dimitrius constitutus coram dominatione et interrogatus si aliquis alius percussit et vulneravit predictum puerum nomine Rolandus qui erat in dicta barcha, respondit quod iste Dimitrius percussit cum tribus ictibus vel circa cum uno cultelo a pane magno et grosso. Tamen non perpendit in quo loco percussit eum quia erat nox obscura et post istum similiter Michali bulgarus suprascriptus percussit eum cum quodam alio cultello a pane turchesco cuius ferum erat tenerum. Et in percussione ictuum domabatur illud, recedebat ipsum interfecisse a nichil ipse fecit.

Die suprascripto tercio mensis septembris suprascriptus Dimitrius coram dominatione affermavit sacramento omnia vera essere que continentur in suprascripta sua confessione.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Παράδοση καὶ ἐξέλιξη

Εἶναι ἀκόμη αἰτούμενο τῆς σύγχρονης ἔρευνας ἡ μελέτη τῶν δομῶν τῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἡ γνώση τοῦ χώρου καὶ τοῦ ὑλικοῦ, ὅπου ὑπάρχει, εἶναι συχνὰ ἐπιφανειακὴ ἐνῶ, συνηθέστατα, γίνονται ἀναγωγὲς σὲ παλαιότερες ἐποχὲς μὲ βάση μεταγενέστερα πρότυπα ἀλλὰ καὶ ἱεραρχήσεις ἀξιῶν.[1] Τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου ἀκολουθοῦν αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν κανόνα· ἡ καμπύλη ποὺ διαγράφουν ἀπὸ τὸ 330 ἕως τὸ 1453 προδίδει ἀδιαμφισβήτητη πνευματικότητα ἀποτυπωμένη σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς βυζαντινῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτερότητες, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἑρμηνευτοῦν, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὶς πολλὲς καὶ ἑτερόκλητες ἱστορικὲς συνθῆκες ποὺ διαμόρφωσαν τὶς βυζαντινὲς «πραγματικότητες». Θὰ ἐπιθυμοῦσα στὸ σημεῖο αὐτό, ὡς εἰσαγωγὴ στὸ θέμα, νὰ χρησιμοποιήσω δύο παραθέματα: πρῶτον, μία *συμβουλὴ* τοῦ Κεκαυμένου: ... *Ἀναγίνωσκε πολλὰ καὶ μαθήσῃ πολλά. Καὶ εἰ οὐ νοεῖς, θάρσει· πολλάκις γὰρ διελθόντι σοι τὴν βίβλον παρὰ Θεοῦ γνῶσις δοθήσεται καὶ νοήσεις αὐτήν. Ἃ οὐ γινώσκεις, ἐρώτα τοὺς ἔχοντας γνῶσιν καὶ μὴ ὑψηλοφρονῇς· ἐκ ταύτης γὰρ τῆς αἰτίας, ἐκ τοῦ μὴ θέλειν ἐρωτᾶν καὶ μανθάνειν, εἰσὶν ἐλλειπεῖς εἰς γνῶσιν οἱ ἄνθρωποι.*[2] Καὶ πιὸ κάτω ...*βίβλον λαβὼν ἰδιάζων ταύτην ἀνάγνωθι, ἀναγνοὺς δὲ ὀλίγον μὴ ἐπιχείρει μετρᾶν φύλλα ἢ ἐκλέγεσθαι ἃ νομίζεις κρείττονα εἶναι καὶ ἀναγινώσκειν ταῦτα... σπερμολόγου γὰρ ἔργον τὸ μὴ διελθεῖν πᾶσαν τὴν βίβλον ἐκ δευτέρου καὶ τρίτου ἀλλ' ἐκλέξασθαι ὀλίγα πρὸς τὸ φλυαρεῖν.*[3]

1. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ «περιπέτειες» τοῦ ὅρου *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*, γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. ὅσα εὔστοχα σημειώνει ὁ Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 22), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 166, σημ. 19.

2. Στρατηγικὸν 47 (ἐκδ. Wassiliewsky – Jernstedt).

3. ὅ.π. 60. Καὶ τὰ δύο προαναφερθέντα χωρία σχολιάζει ἡ Charlotte Roueché, «Byzantine Writers and Readers: Storytelling in the Eleventh Century», στὸν

Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη», μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου γιὰ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους: ...*Καὶ πολλὴν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ φοιτητὰς ὁ αὐτοκράτωρ ἐποιεῖτο, ὁμοδιαίτους καὶ ὁμοτραπέζους τούτους καθ' ἑκάστην ποιούμενος καὶ φιλοτιμίας παρέχων αὐτοῖς. Καὶ οὕτω τὴν πολιτείαν Ῥωμαίων σοφίᾳ καὶ γνώσει ἐπλούτισε· τὴν γὰρ γνῶσιν καὶ ἀρετὴν οὕτως ἐτίμησεν ὡς ἄλλος οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ βεβασιλευκότων.*[4] Φαίνεται, ὅμως, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κωνσταντίνου δὲν τὸ ἐπέδειξαν οἱ διάδοχοί του· ἔτσι ὁ Ψελλὸς διαπιστώνει μὲ κάποια ἔκπληξη, ὅτι ὁ Βασίλειος Β' ἦταν ἀδιάφορος ἢ καὶ ἐχθρικὸς πρὸς τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του.[5]

Ἡ διαβάθμιση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν παιδεία εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας· ἂν προβοῦμε σὲ κάποιες εἰδικότερες διαπιστώσεις, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πηγές, τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς λεγόμενης «μεγάλης σιγῆς» ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζει προβλήματα γιὰ τὸν μελετητή, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πρώιμους αἰῶνες, ὅπου τὰ στοιχεῖα ἀφθονοῦν, καθὼς καὶ τὴν περίοδο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ λήξη τῆς Εἰκονομαχίας, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν ὁρισμένες ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες.[6]

τόμο *The Greek Novel, AD1-1985*, ἐκδ. R. Beaton, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη-Σίδνεϋ 1988, σ. 125 κ.ἑ.

4. Συνέχεια Θεοφάνη 446 (*CSHB*). Τὸ ἴδιο σχεδὸν κείμενο παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν Vaticanus gr. 163: A. Markopoulos, «Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963», *Σύμμεικτα* 3 (1979) 92 (§ 5), 103-104.

5. Ψελλὸς I, 18 (ἐκδ. Renauld).

6. Γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὰ ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια πολὺ χρήσιμο παραμένει τὸ ἔργο τοῦ H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, 7η ἐκδ., Παρίσι χ.χ., passim καὶ εἰδικὰ σ. 431-489. Γιὰ τὴν καθαυτὸ βυζαντινὴ περίοδο ὡς τὸν 10ο αἰώνα, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, βλ. τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σ. 74 κ.ἑ., 242 κ.ἑ., ὅπου κριτικὴ παρουσίαση τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου (*Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*, Ἀθήνα 1981) περιέχει ἀρκετὲς βιβλιογραφικὲς προσθῆκες· βλ. κυρίως σ. 52 σημ. 17, σ. 64 σημ. 61 καὶ 64, σ. 68 σημ. 80 κ.ἀ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πρόσφατη ἀγγλική: *Byzantine Humanism*, Καμπέρα 1986, σ. 107 σημ. 81, 112 σημ. 88, 288 σημ. 17, 295 σημ. 36, 298 σημ. 44 κ.ἀ. Ἀπὸ τὸν Lemerle προέρχεται καὶ ἡ μελέτη «Le gouvernement des philosophes: Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture» ποὺ ἔχει περιληφθεῖ στὸν τόμο *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 193-248. Ἄξονας τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα εἶναι, πάντως, ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση. Ἰδιαίτερα ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Kon-*

Τὸ βυζαντινὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα κληρονόμησε, τόσο στὴ δομὴ ὅσο καὶ στὴν ὀργάνωσή του, τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση, τὴν ὁποία συνέχισε σχεδὸν χωρὶς διαφοροποιήσεις.[7] Δύο κύκλοι σπουδῶν, τοῦ *γραμματιστῆ* (ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν ἑπτὰ ἐτῶν) καὶ τοῦ *γραμματικοῦ* ἢ *μαΐστορος* (ἀπὸ δώδεκα ἢ δεκατεσσάρων ἐτῶν) ἦσαν κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστική, οἱ ἄξονες τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Ὁ διδάσκων εἰσέπραττε πάντοτε ἀμοιβή, εὐτελὴ ὁ *γραμματιστὴς* ἀλλὰ ὑψηλὴ ὁ *γραμματικὸς* ἐφόσον ἀπευθυνόταν σὲ ἰδιαίτερα περιορισμένο ἀκροατήριο, τὸ ὁποῖο διέθετε τὴν ἀναγκαία οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια.[8] Τὸ βυζαντινὸ σχολεῖο παρέμεινε, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἑλληνιστικό, ἵδρυμα τοῦ ἑνὸς προσώπου, τοῦ ἑκάστοτε διδάσκοντος σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Moffatt.[9]

Τὸ πρόγραμμα τοῦ μέσου σχολείου, ποὺ διηύθυνε ὁ γραμματικὸς παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ δὲν νεωτερίζει σὲ σχέση μὲ τὴν παράδοσή του. Ὁ Ἑρμογένης ἀκολουθεῖται κατὰ πόδας, ἐνῶ διδάσκεται σημαντικὸς ἀριθμὸς κλασικῶν συγγραφέων μὲ κορυφαῖο τὸν Ὅμηρο.[10] Οἱ γραμ-

---

stantinopel, Μόναχο 1973, ἰδ. σ. 29 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος συμπληρώνει σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν Lemerle. Στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὸν Lemerle ἀλλὰ γιὰ τὸν 6ο αἰώνα ἔγραψε ὁ Ε. Κ. Χρυσός, *Πανεπιστημιακὴ ζωὴ στὰ περιφερειακὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τὸν ἕκτο αἰώνα*, Ἰωάννινα 1986. Γιὰ τὶς σχολὲς δικαίου κατὰ τὸν 11ο αἰώνα σημαντικὲς εἶναι οἱ συμβολὲς τῆς Wanda Wolska-Conus, «Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *TM* 6 (1976) 223-243 καὶ «L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos», *TM* 7 (1979) 1-107. Πολὺ ἀναλυτικὸ εἶναι τὸ ἀφιερωμένο στὴν ἐκπαίδευση κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 125-148. Πρέπει τέλος νὰ μνημονευτοῦν δύο συμβολὲς τοῦ Β. Κατσαροῦ, «Η Εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου», *Διαβάζω* τχ. 129 (1985) 36-41 καί, ἰδιαίτερα, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* 163-209, ὅπου ἐξετάζεται ἡ λεγόμενη «Πατριαρχικὴ Σχολὴ» τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸν 12ο αἰ. ἐνῶ γίνονται πολυάριθμες ἀναφορὲς στὴν ἀνώτατη παιδεία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς προγενέστερους αἰῶνες.

7. Ἡ ἔκπληξη τοῦ Marrou εἶναι μεγάλη ὅταν διαπιστώνει ὅτι «...cette société byzantine, si profondément chrétienne, qui accorde tant d'importance aux questions proprement religieuses... est restée obstinément fidèle aux traditions de l'humanisme antique» (*Histoire de l'éducation* 486).

8. Παραπέμπω στὴ βιβλιογραφία ποὺ μνημονεύτηκε παραπάνω στὴ σημ. 6, ὅπου ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ ὅλες τὶς σχετικὲς ἀναφορές.

9. Ann Moffatt, «Science Teachers in the Early Byzantine Empire: Some Statistics», *Bsl* 34 (1973) 15.

10. Βλ. ἐνδεικτικὰ Lemerle, *Humanisme* 99 κ.ἑ., 252 κ.ἑ., Speck, *Kaiserliche Universität* 36 κ.ἑ. καθὼς καὶ Mango, *Byzantium* 125-127, 141.

ματικὲς καὶ μετρικὲς ἀσκήσεις ἀφθονοῦν. Ὁ διδάσκων διορθώνει ὁ ἴδιος τὶς ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν ἐπιδιώκοντας μεγάλη προσοχὴ στὸ ὕφος. Τὸ ἀκροατήριο παρακολουθεῖ καὶ συμμετέχει στὴ διόρθωση τῶν ἀσκήσεων ἐνῶ τὰ ἀξιόλογα κείμενα διαβάζονταν μεγαλοφώνως.[11] Τέλος, ἡ *τετρακτὺς* προσφέρει πάντοτε πολλὰ στοὺς νέους ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ διευρύνουν τὴ μόρφωσή τους.[12] Σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ πρόγραμμα παρέμεινε, σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ ἴδιο, ἂν καί, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, χρησιμοποιήθηκαν νέα ἐγχειρίδια, κυρίως ἐπιτομὲς τοῦ Ἑρμογένη, ὅπως τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου ἢ τὰ σχόλια στὸν Ἀφθόνιο ποὺ ἔγραψε ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Σάρδεων,[13] ἡ γραμματικὴ τοῦ Χοιροβοσκοῦ[14] καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ ἔργα.

Μορφὴ τοῦ βυζαντινοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν παιδεία ἀποτελεῖ ἡ εὐεργετικὴ φοροαπαλλαγὴ τῶν διδασκόντων, εἰδωλολατρῶν κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὴν ὁποία θεσπίζει ὁ Θεοδοσιανὸς κώδικας.[15] Τὸ μέτρο δὲν εἶχε μεγάλη συνέχεια· ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπαγορεύει τὴ διδασκαλία στοὺς τελευταίους ὀπαδοὺς τοῦ δωδεκαθέου (529),[16] τὰ προνόμια ἐξαλείφονται χωρὶς ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἄλλα.

Ἂν ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα φτάσουμε στὸν 10ο γιὰ νὰ σχηματίσουμε μόλις ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, αὐτὸ ὀφείλεται στὶς πηγὲς ποὺ σιγοῦν ἀπελπιστικά, μολονότι οἱ ἀναφορὲς σὲ λογίους, διδασκάλους καὶ μαθητὲς δὲν σπανίζουν.[17] Ἔτσι ὁ μετέπειτα

---

11. Lemerle, *Humanisme* 250-251.

12. Lemerle, *Humanisme* 102.

13. Βλ. σχετικὰ G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 5 κ.ἑ., 23 κ.ἑ.

14. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χοιροβοσκὸ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ C. Mango, «The Collapse of St. Sophia, Psellus and the *Etymologicum Genuinum*», *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink at 75*, Νέα Ὑόρκη 1988, σ. 167-174.

15. *Digesta* 27.1.6· πρβ. καὶ *Codex Justinianus* 10.53.6.

16. *Codex Justinianus* 1.5.18 καὶ 1.11.10. Ἤδη ἀπὸ τὸ 489 εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ διδασκαλία ἀπὸ μὴ ὀρθόδοξους χριστιανούς. Γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ἀπόφασης αὐτῆς βλ. Χρυσό, *Πανεπιστημιακὴ ζωὴ* 20 κ.ἑ. Πρβ. καὶ Alison Frantz, *The Athenian Agora, XXIV, Late Antiquity: A.D. 267-700* (The Amer. School of Class. Studies at Athens), Princeton N.J. 1988, σ. 17-18, 84 κ.ἑ.

17. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ ἁγιολογικὲς πηγές. Βλ., κατὰ κύριο λόγο, Lemerle, *Humanisme* 97-104 καὶ Ann Moffatt, «Early Byzantine School Curricula and a Liberal Education», *Byzance et les Slaves / Mélanges Ivan Dujčev*, Παρίσι ⟨1979⟩, σ. 275-288. Πρβ. καὶ N. B. Τω-

πατριάρχης Νικηφόρος, τονίζει ὁ βιογράφος του Ἰγνάτιος, μαθαίνει ἄψογα γραμματική, μετρική, ρητορική, τὴν *μαθηματικὴν τετρακτὺν* καὶ φιλοσοφία γιὰ νὰ διαπιστώσει ὅτι *...τὸ ἐν ἐκείνοις (= μαθήμασι) εὐδόκιμον πρὸς ἀρετὴν αὐτῷ ⟨οὐ⟩ γενέσθαι ἐμπόδιον· ἀλλ' ὁδῷ καταλλήλῳ καὶ τάξει χρησάμενος ταῖς ἐπ' ἄμφω προκοπαῖς ἐπεκτείνετο, καὶ πρὸς τὴν ἑκατέρας ἔφθασε τελειότητα.*[18] Ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιος εἶχε δάσκαλο κατὰ τὴ νεανική του ἡλικία τὸν Ταράσιο, προκάτοχο τοῦ Νικηφόρου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀσκήθηκε ἰδιαίτερα στὴ μετρικὴ καὶ τὴν ποίηση.[19]

Ὁ 10ος αἰώνας προσφέρει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προηγούμενα, δύο ἀξιομνημόνευτες μαρτυρίες γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Κωνσταντινούπολης· πρόκειται γιὰ τὸν Βίο Α τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη[20] καὶ τὸ ἐπιστολάριον τοῦ «ἀνώνυμου καθηγητῆ» τοῦ Λονδίνου.[21] Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε μποροῦν νὰ κωδικοποιηθοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Τὸ σχολεῖο ἦταν καὶ παραμένει ἰδιωτικὸς θεσμός.[22]

2. Οἱ πόροι γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου προέρχονται ἀπὸ τὰ δίδακτρα ποὺ καταβάλλουν οἱ μαθητές, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται *μισθός*.[23]

μαδάκη, «Ἡ δῆθεν 'Μεγάλη σιγή' τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ (650-850)», *ΕΕΒΣ* 31 (1971) 5-26. Σπουδαῖο κείμενο εἶναι καὶ ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀνανία ἀπὸ τὸ Shirak ποὺ ἀναλύει μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ ὁ Lemerle, *Humanisme* 81-85.

18. Βίος Νικηφόρου 151 (ἔκδ. De Boor), στὸν τόμο *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Λιψία 1880, σ. 139-217.

19. Βίος Ταρασίου 423 (ἔκδ. Heikel), *Acta Societatis Scient. Fennicae* 17 (1889) 389-439. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα μποροῦν εὔκολα νὰ πολλαπλασιαστοῦν.

20. Βλ. Lemerle, *Humanisme* 257-260 καὶ Speck, *Kaiserliche Universität* 36-43, οἱ ὁποῖοι σχολιάζουν τὰ δεδομένα τοῦ Βίου.

21. Ὁ Lemerle (*Humanisme* 246-257) ἀνέδειξε τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐν λόγῳ ἐπιστολαρίου· τὸν ἀκολούθησε ὁ Speck, *Kaiserliche Universität* 31 κ.ἑ., 45 κ.ἑ., 70 κ.ἑ. Σημειώνω ἐδῶ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Astrid Steiner, *Untersuchungen zu einem anonymen byzantinischen Briefcorpus des 10. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη 1987 καθὼς καὶ δύο παλαιότερες μελέτες τοῦ γράφοντος, ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει ἀπὸ καιρὸ κριτικὴ ἐπανέκδοση τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν: «La critique des textes au Xe siècle. Le témoignage du 'Professeur anonyme'», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4*, Βιέννη 1982 = *JÖB* 32/4 (1982) 31-37 καὶ «L'épistolaire du 'Professeur anonyme' de Londres. Contribution prosopographique», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο*, Α', Ρέθυμνο 1986, σ. 139-144.

22. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἀπολύτως στοιχεῖο ποὺ νὰ ἐπιτρέπει κάποιες διαφορετικὲς ἔστω εἰκασίες.

23. «Ἀνώνυμος» ἐπιστ. ἀρ. 57, 1180: *Ἀπέχω πρὸ καιροῦ τοὺς ὀφειλομένους μισθοὺς* (*ΕΕΒΣ* 27 (1957) 185). Ἐπιστ. ἀρ. 58, 1202-1205, 1208-1209: *...ἡμεῖς, ἀδελφέ, οὐ δὲ μόνον ἀλλὰ σχεδὸν τοὺς ὑφ' ἡμῶν μαθητευομένους ἅπαντας τῷ οἰκείῳ*

Ὁ «ἀνώνυμος» ἐνισχύεται οἰκονομικὰ καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο.[24]

3. Εἶναι γνωστὰ πέντε ἰδιωτικὰ σχολεῖα στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα.[25] Μεταξὺ τῶν διδασκάλων ὑπάρχει ἔντονος ἀνταγωνισμὸς καὶ τὰ τυχὸν ἀναφυόμενα προβλήματα ἐπιλύουν, κατὰ περίπτωση, ὁ ἔπαρχος τῆς πόλης, ὁ πατριάρχης ἤ, ἀκόμη, καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας.[26] Ἡ ἄποψη τοῦ Speck γιὰ συντεχνία καθηγητῶν στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται ὑπερβολική.[27]

4. Στὰ κείμενα δὲν γίνεται λόγος γιὰ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς τῶν διδασκάλων· ἀντίθετα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ «ἀνωνύμου», τὰ ἔσοδα τῶν διδασκόντων ἦσαν χαμηλὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀσκοῦν καὶ βοηθητικὰ ἐπαγγέλματα (ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, μεσάζοντες κ.ἄ.).[28]

συνειδότι ἐάσαμεν, ἵν' ἕκαστος πρὸς ὃ δυνάμεως ἔχοι τὴν προσήκουσαν ποιῆται φιλοφροσύνην... αὐτὸς δὲ τοιαῦτα καὶ λέγειν καὶ γράφειν εἰς τοσοῦτον ἐλάσας ἡμᾶς, ἴσθι τὸ πᾶν ἀποδεδωκὼς τοῦ μισθοῦ (*ΕΕΒΣ* 27 (1957) 186). Ἂς σημειωθεῖ πάντως ὅτι σὲ δύο περιπτώσεις (ἐπιστ. ἀρ. 59 ⟨58⟩ καὶ 78, *ΕΕΒΣ* 27 (1957) 186, 195) ὁ ἀνώνυμος δὲν δέχεται χρήματα, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ παιδὶ συμπατριώτη του.

24. Ἀνών. ἐπιστ. ἀρ. 1, 3-6: *Εἴ τις ὠφέλεια τοῖς ἐξ προσεγένετο τῇ ἐκκλησίᾳ μησίν, οἷς αὐτὴ τὸ ἐμοὶ διδόμενον ἀρτίδιον τεταμίευται, προσθήκη ταύτῃ καὶ τὸ ἕτερον ἀφαιρεθὲν ἐμοῦ ὠφελείας γενέσθω, ἵνα μὴ πλεονεκτῶ ἐκκλησίαν ἐγώ* (*Byzantion* 24 (1954) 441). Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 54, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀποκαλεῖται *εὐλογία* (*Byzantion* 24 (1954) 444). Πρόκειται γιὰ ἀναμφισβήτητο νεωτερισμὸ ἀλλὰ παραμένει ἄγνωστο ἂν ὑπῆρχαν κριτήρια γιὰ τὴν ἐνίσχυση αὐτή· πάντως ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς προκύπτει ὅτι ἡ *εὐλογία* δὲν διδόταν κατὰ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα.

25. Ὁ ἀνώνυμος ἀνταλλάσσει ἐπιστολὲς μὲ τρεῖς συναδέλφους του, τὸν ἀσηκρήτη καὶ μαΐστορα Πέτρο (ἐπιστ. ἀρ. 19, 23 καὶ 67), τὸν μαΐστορα Μιχαὴλ (ἀρ. 36 καὶ 51) καὶ τὸν ἐπίσης μαΐστορα Φιλάρετο (ἀρ. 68). Ἀθανάσιος ὀνομαζόταν καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη: *Ἀθανάσιος οὗτος ἦν, ὁ τὴν γνῶσιν ἅμα καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος* (Βίος Α, § 12, 5-6 Noret).

26. Ἀνωνύμου ἐπιστ. ἀρ. 68, 1392-1594: *ὑπάρχοις καὶ βασιλεῦσι ναὶ μὴν καὶ τοῖς τὸν ἐκκλησιαστικὸν διιθύνουσι θρόνον προσελθεῖν ἐπηπείλησας* (ΕΕΒΣ 27 (1957) 191). Ἡ μομφὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν μαΐστορα Φιλάρετο, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἱερωμένος (πρβ. Lemerle, *Humanisme* 249, χωρὶς περαιτέρω σχολιασμό). Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἀνωνύμου δὲν προκύπτει ἂν ὁ Φιλάρετος ἐνεργεῖ ὡς ἰδιώτης ἢ ἂν τὸ σχολεῖο του ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Εἶναι, πάντως, σαφὲς ὅτι ὁ Φιλάρετος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσει μεγάλη πρὸς ὄφελός του ἐπιρροὴ στὰ ἀνάκτορα καὶ τὴν Ἐκκλησία.

27. *Kaiserliche Universität* 36-50· ἡ ἄποψη στηρίζεται σὲ ὑπερκριτικὴ ἀνάλυση τοῦ Βίου Α τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου.

28. Βλ. σχετικὰ Lemerle, *Humanisme* 247-248.

5. Τὸ σχολεῖο διαιρεῖται, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοση,[29] σὲ δύο τμήματα, ἀρχαρίων καὶ προχωρημένων· οἱ τελευταῖοι ἀποκαλοῦνται *ἔκκριτοι* ἢ *ἐπιστατοῦντες*, διδάσκουν τοὺς ἀρχαρίους καὶ ἔχουν λόγο καὶ ψῆφο ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς. Δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὰ φαινόμενα, χρονικὸ ὅριο σπουδῶν.[30]

6. Ὁ Βίος τοῦ Ἀθανασίου μνημονεύει τὸ ἀξίωμα τοῦ *προκαθημένου τῶν παιδευτηρίων*· ὁ προκαθήμενος ἐπόπτευε, πιθανότατα, ὅλων τῶν σχολείων τῆς Κωνσταντινούπολης.[31]

7. Διακρίνονται ἴχνη ἱεραρχίας: *μαθητής*, *παιδευτής*, *διδάσκαλος*.[32] Ἡ ἄνοδος στὴν ἱεραρχία γίνεται μὲ ἐκλογὴ στὴν ὁποία ψηφίζουν διδάσκοντες (ἐφόσον πρόκειται γιὰ μεγάλο σχολεῖο μὲ περισσότερους ἀπὸ ἕναν διδασκάλους) καὶ διδασκόμενοι.[33] Ὁ διορισμὸς στὴν τελευταία, ἀνώτατη, βαθμίδα ὑπόκειται στὴν ἔγκριση τοῦ αὐτοκράτορα.[34]

8. Τέλος, παρ' ὅλη τὴν ὕπαρξη τῆς σχολῆς τῆς Μαγναύρας καὶ τὴν ἐπάνδρωση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ νέο προσωπικὸ τὸ 945,[35] τὰ ὅρια μεταξὺ ἀνώτερης καὶ ἀνώτατης παιδείας εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀπόλυτα συγκεχυμένα.[36]

Ἔγινε ἤδη λόγος γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ λάμβανε ὁ «ἀνώ-

---

29. Πρβ. Marrou, *Histoire de l'éducation* 222.

30. Βλ. Lemerle, *Humanisme* 250-252 καὶ Speck, *Kaiserliche Universität*, 29-35 ὅπου καὶ οἱ ἀναφορὲς στὰ κείμενα.

31. Βίος Α, § 12, 3-5· τὸ ἀξίωμα κατεῖχε ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀθανασίου.

32. Βίος Α, § 12-14.

33. Βίος Α, § 13, 1-4 καὶ § 14, 1-4. Σημειώνουμε ὅτι τὸ κείμενο τονίζει στὴ συνέχεια (§ 14, 4-5) ὅτι ὁ νεοεκλεγμένος στὴ θέση τοῦ δασκάλου Ἀθανάσιος ὀφείλει νὰ ἀναζητήσει νέο σχολεῖο γιὰ νὰ διδάξει· βλ. τὸν σχετικὸ σχολιασμὸ τοῦ Lemerle (*Humanisme* 259-260).

34. *Νεύσει βασιλικῇ* τονίζει ὁ Βίος Α (§ 14, 2). Ἂν ἡ μαρτυρία τοῦ κειμένου τοῦ Βίου συνδυαστεῖ μὲ μία φράση τοῦ «ἀνωνύμου» ποὺ σχολιάσαμε προηγουμένως (βλ. παραπάνω σ. 330 σημ. 26), τότε προκύπτει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας, ἐν προκειμένῳ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, διαδραματίζει ἐνεργὸ ρόλο στὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους, ἐφόσον διορίζει τοὺς δασκάλους (ἄν, φυσικά, τὸ *νεύσει βασιλικῇ* σημαίνει, τελικά, διορισμὸ) ἀλλὰ καὶ ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ ἀμβλύνει τὶς τυχὸν διαφωνίες μεταξὺ τῶν διδασκόντων. Τὸ σχετικὸ παράθεμα τοῦ Βίου σχολιάζουν τόσο ὁ Lemerle (*Humanisme* 259) ὅσο καὶ ὁ Speck (*Kaiserliche Universität* 36-38)· ὁ τελευταῖος δείχνει νὰ ἀποστασιοποιεῖται, ὡς ἕνα βαθμό, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Βίου.

35. Βλ. παραπάνω σ. 326.

36. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα, χωρὶς νὰ εἶναι πάντως κατηγορηματικός, καταλήγει ὁ Speck (*Kaiserliche Universität* 27) ὅπως καὶ ὁ Mango (*Byzantium* 147).

νυμος» ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο.[37] Ὅμως, σχετικὸ χωρίο τοῦ Scriptor incertus ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάμειξη τῆς Ἐκκλησίας στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἔχει ἀρχίσει πολὺ νωρίτερα, ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα.[38] Κατὰ τὸν 11ο αἰώνα ἕξι τουλάχιστον σχολεῖα σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν Ἐκκλησία, ἐπισφραγίζοντας τὴν πλήρη συμμετοχὴ τῆς τελευταίας στὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ἡ Αὐτοκρατορία.[39] Κράτος καὶ Πατριαρχεῖο ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν «παραγωγὴ» στελεχῶν ποὺ θὰ ἐπάνδρωναν τοὺς ἐν λόγῳ φορεῖς.[40] Μεταξὺ κοσμικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ὑφίσταται σύστημα ἐσωτερικῆς συνοχῆς ποὺ διασφαλίζει, μέσῳ τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγή του· ἐπιπλέον, ὁ «ἔλεγχος» αὐτὸς ἀποτρέπει διαφωνίες ἢ παρεκκλίσεις, οἱ ὁποῖες, ἐὰν ὑπάρξουν, περίπτωση Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ἀπομονώνονται εὔκολα.[41]

Ἡ μελέτη τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου ὡς τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 10ου αἰώνα δημιουργεῖ μᾶλλον ἀπαισιόδοξες σκέψεις. Ἀπευθυνόμενη, κατὰ κύριο λόγο, σὲ πολὺ μικρὸ κοινό, ὁ Lemerle ὑπολόγισε σὲ 300 τοὺς μαθητὲς — μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου — στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογεννήτου,[42] μὲ ἐμφανὴ συντηρητισμὸ στὸ πρόγραμμα σπουδῶν, δημιουργεῖ σκεπτικισμὸ γιὰ τὸ εὖρος δόκιμων, πλέον, ὅρων, ὅπως *πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*. Ἂν κάπου διαφαίνεται αἰσιοδοξία, τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴ δομὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους: ἡ παιδεία ποὺ προσφέρεται δὲν προβαίνει σὲ διακρίσεις καταγωγῆς ἢ κοινωνικοῦ συνόλου ἀλλὰ ἐπιδιώκει ἐκείνη τὴ δημιουργία *τάξης*, μὲ συγκεκριμένα ἰδεώδη, ποὺ ὑπηρετοῦνται διοικητικὰ (ἀνάκτορα κτλ.) καὶ ὑφολογικὰ (*γλώσσα*).[43] Πρόκειται γιὰ βυζαντινὸ

---

37. Βλ. παραπάνω σ. 330 καὶ σημ. 24.

38. Lemerle, *Humanisme* 141. Πρβ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Speck, *Kaiserliche Universität* 41 σημ. 24.

39. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* 171-172 ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ J. Darrouzès, «L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon», *REB* 46 (1988) 27 (§ 10) ὅπου ἀνάλυση τῶν βαθμίδων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαίδευσης. Τὴν ὑπόδειξη τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὀφείλω στὴν κυρία Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμά.

40. Ἄλλωστε ὁ μέλλων ταβουλλάριος ὀφείλει ...*παιδευθῆναι δὲ καὶ τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν, ὡς ἂν μὴ διαμαρτάνῃ ἐν ταῖς ἐκδόσεσιν, ὀλισθαίνῃ δὲ καὶ περὶ τὴν λέξιν* (*Ἐπαρχικὸ Βιβλίο* 14. 19-22 /Nicole).

41. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* 176-177.

42. Lemerle, *Humanisme* 256-257.

43. Lemerle, *Humanisme* 260.

ἰδεολόγημα, τὸ ὁποῖο θὰ καταξιωθεῖ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα.[44] Ἀλλὰ αὐτὰ ἔχουν γίνει ἀντικείμενο παλαιότερης, ὅπως καὶ πρόσφατης, ἐπεξεργασίας[45] καὶ εἶναι πλέον πολὺ καλύτερα γνωστά.[46]

---

44. Ὁ Κεκαυμένος εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα.

45. Βλ. κυρίως τὶς συμβολὲς τοῦ Lemerle, τῆς Wolska-Conus καὶ τοῦ Κατσαροῦ ποὺ μνημονεύονται στὴ σ. 326 σημ. 6.

46. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης τοῦ παρόντος κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ R. A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, University of California Press 1988, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ συμβουλεύται ἐφεξῆς ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΑΠΟΠΑΤΩΝ, ΒΟΘΡΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΝΟΜΩΝ

Στην Ελληνική Ανθολογία παραδίδονται τρία επιγράμματα του Αγαθία Σχολαστικού με τίτλο *Εἰς σωτήρια ἐν Σμύρνῃ ἐν προαστείῳ* (A.P. 9. 642-644).[1] Ο συμπιλητής τα έχει συνδέσει με την Σμύρνη, αλλά ορισμένοι θεωρούν την γραφή *ἐν Σμύρνῃ* λανθασμένη αντί για το σωστό Μύρινα. Εξάλλου και η πατρότητά τους λόγω της ιδιαιτερότητας του θέματος αμφισβητήθηκε από μερικούς. Είναι απίθανο, υποστηρίζουν, ο Αγαθίας να έγραψε στίχους που θα χαράσσονταν σε δημόσια αποχωρητήρια.[2] Ένα τέταρτο επίγραμμα του Αγαθία που επίσης αφιερώνεται στο ίδιο θέμα αναφέρει όμως ξεκάθαρα ότι ο ποιητής υπό την ιδιότητα του *πατρὸς τῆς πόλεως* γκρέμισε τους πλιθόκτιστους τοίχους των *σωτηρίων* και στη θέση τους ανήγειρε ένα πιο αξιοπρεπές κτίσμα (A.P. 9. 662):

χῶρος ἐγὼ τὸ πρὶν μὲν ἔην στυγερωπὸς ἰδέσθαι,
πηλοδόμοις τοίχοις ἀμφιμεριζόμενος.
ἐνθάδε δὲ ξείνων τε καὶ ἐνδαπίων καὶ ἀγροίκων
νηδὺς ἐπεγδούπει λύματα χευομένη.
ἀλλὰ πατὴρ με πόληος ἐναλλάξας Ἀγαθίας
θῆκεν ἀρίζηλον τὸν πρὶν ἀτιμότατον.[3]

Αναφορές σε *σωτήρια*, *χρεῖες* και *ἀφεδρῶνες* σπάνια απαντούν στις πηγές.[4] Συνήθως αναφέρονται *in passim* και πάντα σε σχέση με κάποια

---

1. *Anthologia Graeca* (έκδ. Beckby) III, σ. 384-386.
2. Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, σ. 2, 4-5. R. C. McCail, «The Erotic and Ascetic Poetry of Agathias Scholasticus», *Byzantion* 41 (1971) 227 κ.ε. B. Baldwin, *An Anthology of Byzantine Poetry*, Άμστερνταμ 1985, σ. 69-70.
3. *Anthologia Graeca* III, σ. 396. Cameron, *ό.π.* 2. McCail, ό.π. 232.
4. Βλ. τα δύο επιγράμματα ωστόσο που βρέθηκαν χαραγμένα στους τοίχους

χαρακτηριστική αφήγηση ή επεισόδιο. Τα κατ' ευφημισμόν αποκαλούμενα *σωτήρια* δεν υπόσχονται πολλά ως λογοτεχνικό μοτίβο και ομολογουμένως τα τέσσερα επιγράμματα του Αγαθία αποτελούν εξαίρεση παρά τον κανόνα. Ο Προκόπιος, λόγου χάρη, στο *Περὶ Κτισμάτων* πουθενά δεν κάνει λόγο για οικοδομήματα αυτού του είδους από τα τόσα που ανήγειρε ο Ιουστινιανός. Μόνον στην περίπτωση της ανοικοδόμησης της Εφέσου, μετά την καταστροφή της από τους Πέρσες το 540, γράφει ότι ο αυτοκράτορας μεταξύ άλλων σπουδαίων κτισμάτων μερίμνησε και για το αποχετευτικό δίκτυο της πόλης.[5] Το ίδιο ισχύει και για τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, των οποίων η συγγραφή τοποθετείται γύρω στο 995.[6] Στα διάφορα κτίσματα που περιγράφουν τα *Πάτρια* δεν συγκαταλέγονται δημόσια αποχωρητήρια, προφανώς λόγω της ιδιαιτερότητας της λειτουργίας τους. 'Αλλωστε τις ανάγκες του κοινού θα πρέπει να τις κάλυπταν εν μέρει τα δημόσια λουτρά για τα οποία συχνά γίνεται λόγος στις πηγές. 'Οπως και να 'χει το πράγμα στις φιλολογικές πηγές δεν έχουμε λεπτομερείς αναφορές σε αποχωρητήρια. Εξαίρεση αποτελούν τα νομοθετικά κείμενα στα οποία ρυθμίζονται με πολεοδομικές διατάξεις το κτίσιμο βόθρων, αποχωρητηρίων καθώς και η αποχέτευση των ιδιωτικών κατοικιών. Οι σχετικά περιορισμένες πληροφορίες που

ενός αποχωρητηρίου στην 'Εφεσο και που χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. McCail, ό.π. 227, σημ. 1:

(1)
λὰξ ποδὶ κινήσας καὶ πὺξ χερὶ μακρὸν ἀείρας
καὶ βήξας κραδίηθεν, ὅλον δὲ τὸ σῶμα δονήσας,
ἐξ ὀνύχων χέζων φρένα τέρπεο, μηδέ σε γαστὴρ
μήποτε λυπήσειεν ἐμὸν ποτὶ δῶμα μολόντα.

(2)
ἂν μή γ' ἕλωμεν τὸν βίον τὸν δραπέτην
πίνωντες (sic) *ἢ τρυφῶντες ἢ λελουμένοι,*
ὀδύνην ἑαυτοῖς προξενοῦμεν πάντοτε
ἀναξίους ὁρῶντες εὐτυχεστάτους.

5. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 2.10.22 (ἐκδ. Haury, σ. 79): *...καὶ διελὼν μὲν τοῖς στενωποῖς ἀμφόδους ἁπάσας, ὀχετοὺς δὲ καὶ κρήνας καὶ ὑδροχόας καταστησάμενος, ὅσοις ἡ πόλις κεκόμψευται...* Πρβ. καὶ G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton, N.J. 1974, σ. 552.

6. *Πάτρια* I, σ. 149, 4-8: *ἐποίησεν δὲ* [ο μέγας Κωνσταντίνος] *καὶ καράβους ἐγχορήγους ἐπὶ πᾶσαν τὴν πόλιν βαθεῖς, τῷ ὕψει ὅσον τῶν ἐμβόλων, διὰ τὸ μὴ εἶναι δυσωδία τις καὶ ἐνσκήπτουσιν νόσοι πολλαί, ἀλλ' εἰς τὸ βάθος διέρχεσθαι τὰς δυσώδειας ὕλας καὶ κατέρχεσθαι εἰς τὴν θάλασσαν.*

διαθέτουμε για τούτο το θέμα προέρχονται κυρίως από τη βυζαντινή νομοθεσία και κατά δεύτερο λόγο από φιλολογικές πηγές.[7]

Ωστόσο στις πολεοδομικές διατάξεις που θέσπισε ο Ζήνων (474/5) με την Νεαρά του *Περὶ τῶν Ἰδιωτικῶν Κτισμάτων* δεν περιέχονται ρυθμίσεις που αφορούν την αποχέτευση ή τους αποπάτους. Η μοναδική μνεία στο κείμενο της Νεαράς αφορά την θέα προς την θάλασσα από *τῶν καλουμένων ἀποπάτων ἢ ἀφεδρώνων*. Από αυτούς τους χώρους, θεσπίζει η Νεαρά, η θέα επιτρέπεται να εμποδισθεί από άλλο κτίσμα ακόμη και σε απόσταση εκατόν ποδών.[8] Αμεσότερες προς το θέμα μας πάντως είναι οι διατάξεις περί ρείθρων (De rivis) και υπονόμων (De cloacis) στους Πανδέκτες (*Digesta* 43.21, 23), όπου ο νομοθέτης μεταξύ άλλων προβλέπει τον απρόσκοπτο καθαρισμό και την επισκευή τους δίχως ιδιαίτερη άδεια από τις αρχές. Ακόμη ο νομοθέτης απαγορεύει να ασκηθεί βία και να εμποδισθεί κάποιος από το να επισκευάσει ή να καθαρίσει ρείθρον (για πόσιμο νερό) ή υπονόμους (43.21.1). Εις το περί υπονόμων κεφάλαιο στους Πανδέκτες δίνονται περισσότερες εξηγήσεις γύρω από αυτό το θέμα και επιπλέον διευκρινίζεται ότι υπάρχουν δημόσιοι και ιδιωτικοί υπόνομοι στην κατηγορία των οποίων υπάγονται οι σωλήνες και οι οχετοί των ακαθάρτων υδάτων. Επιπλέον διευκρινίζεται ότι απαγορεύεται να ασκηθεί βία και να εμποδισθεί κάποιος από το έργο του καθαρισμού ή της επισκευής υπονόμου ακόμη και στην περίπτωση που ο υπόνομος συνδέεται με την αποχέτευση ενός γείτονα. Η διάταξη αυτή ουσιαστικά διασφαλίζει το δικαίωμα του ιδιοκτήτη να προχωρήσει στο έργο του δίχως παρεμπόδιση από τους γείτονές του. Και τούτο γιατί το έργο του καθαρισμού και της επισκευής θεωρείται από τις αρχές αναγκαίο. Οι ακαθαρσίες των υπονόμων, προειδοποιεί ο νομοθέτης, μο-

---

7. Βλ. και Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83) 1-16, όπου όμως δεν γίνεται καμιά συζήτηση γύρω από το θέμα μας. Ο ίδιος παρατηρεί (σ. 1): «...the peculiar nature of the written sources, that is, of Byzantine texts, renders them of the barest assistance to the acquisition of knowledge of our subject». Αλλού πάλι γράφει (σ. 4): «Finally, in studying and reconstructing dwelling-houses we must not forget the building regulations that applied in Byzantine cities: the Basilika, the Hexabiblos of Harmenopoulos, etc.».

8. *Codex Justinianus* 8. 10. 4a-12 (de aedificiis privatis): *τὰς δὲ ἀπὸ μόνων μαγειρείων ἢ τῶν καλουμένων ἀποπάτων ἢ ἀφεδρώνων... ἀπόψεις εἰς θάλασσαν βλάπτειν ἐξέστω*. Βλ. και H. E. Dirksen, *Das Polizei-Gesetz des Kaisers Zeno über die bauliche Anlage der Privathäuser in Constantinopel* (Hinterlassene Schriften), Λιψία 1871, σ. 238, 242 κ.ε.

λύνουν τον αέρα και απειλούν την δημόσια υγεία.[9] Επίσης ο νομοθέτης διασφαλίζει το δικαίωμα της διεξόδου και της διοχέτευσης των ακαθάρτων υδάτων σε δημόσιους υπονόμους, οι οποίοι, ας σημειωθεί ότι καθαρίζονται και επισκευάζονται δημοσία δαπάνη. Τέλος, ο νόμος επιτρέπει στον ιδιοκτήτη του έργου, χάριν του καθαρισμού και της επισκευής του υπονόμου, να έρθει και να ξηλώσει το λιθόστρωτο στην κατοικία του γείτονά του, εφόσον είναι πρόθυμος να αποκαταστήσει με έξοδά του την ζημία που προκάλεσε (*Digesta* 43.21.3-12). Οι παραπάνω διατάξεις υιοθετήθηκαν από μεταγενέστερους νομοθέτες και φαίνεται να παρέμειναν σε ισχύ για ένα μεγάλο διάστημα (πρβ. *Περὶ ὑπονομιαίων ἤτοι καναλῶν*, *Βασιλικὰ* 58.22.1).[10]

Περισσότερες λεπτομέρειες όμως για τους υπονόμους και τους βόθρους βρίσκουμε στις οικοδομικές διατάξεις του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, οι οποίες μας παραδίδονται σ' ένα μοναδικό χειρόγραφο (cod. Genavensis 23), τον κώδικα του Επαρχικού Βιβλίου, με τον κάπως περίεργο τίτλο, *Ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἤτοι ἠθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ*.[11] Πρόκειται για μια επιτομή αστυνομικών διατάξεων παρά για εγχειρίδιο αρχιτεκτονικής. Σήμερα ο Ιουλιανός ο Ασκαλωνίτης ταυτίζεται με τον ομώνυμο αποδέκτη της επιστολής αρ. 25 του Αινείου του Γαζαίου και το έργο του χρονολογείται στον 6ο αιώνα (μεταξύ Σεπτεμβρίου 531 και Δεκεμβρίου 533).[12] Οι διατάξεις της Συλλογής του Ιουλιανού αφορούν κυρίως την ανέγερση και την επισκευή διαφόρων οικοδομών και σχεδόν στο σύνολό τους περιέχονται (με μικρές διαφορές στο κείμενο και στην σειρά της παρουσίασής τους) και στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου.[13] Επίσης στα καλύτερα χειρόγραφα της Εξαβίβλου οι διατάξεις του Ιουλιανού χαρακτηρίζονται ως Επαρχικαί, δηλ. διατάξεις για την τήρηση των οποίων υπεύ-

---

9. *Digesta* 43. 23. 2-3.

10. Dirksen, *ό.π.* 228-229.

11. Για τις πολεοδομικές διατάξεις του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, βλ. τη μελέτη του M. J. Sjuzjumov, «O traktate Juliana Askalonita», *Anticnaja Drevnost i Srednije Veka*, 1960, 3-34 (στις σ. 18-34 η ρωσική μετάφραση των οικοδομικών διατάξεων του Ιουλιανού).

12. N. van der Wal – J. H. A. Lokin, *Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 50-51.

13. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος* (έκδ. Heimbach) 2. 4. 12-88. Ωστόσο οι § 24, 45-46, 52-74, 81, 84 αποτελούν προσθήκες του Αρμενόπουλου και στο σύνολό τους προέρχονται από άλλες πηγές. Πρβ. Sjuzju-

θυνος ήταν ο Έπαρχος της Κωνσταντινούπολης.[14] Γύρω από αυτό το ζήτημα, αν δηλ. το κείμενο του Ιουλιανού απέκτησε νομοθετική ισχύ, οι απόψεις διχάζονται. Στο σημείο αυτό θα παρατηρήσω ότι το κείμενο του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, όπως μας παραδίδεται στον κώδικα Genavensis 23, φαίνεται να αποτελεί φυσιολογική συνέχεια του τελευταίου κεφαλαίου του Επαρχικού Βιβλίου – *Περὶ πάντων τῶν ἐργολάβων ἤτοι λεπτουργῶν, γυψοπλαστῶν, μαρμαρίων, ἀσκοθυραρίων, ζωγράφων καὶ λοιπῶν.*[15] Επίσης οι διατάξεις της Συλλογής συνδέονται άμεσα με το εποπτικό έργο των αρχών της πόλεως και την τήρηση των οικοδομικών διατάξεων από τους ιδιοκτήτες και τους εργολάβους. Η εφαρμογή αυτών των διατάξεων καθώς και η αστυνόμευση των οικοδομών υπαγόταν κανονικά στα καθήκοντα του Επάρχου. Τούτο άλλωστε γίνεται φανερό και από τις διατάξεις της Νεαράς του Ζήνωνος, την εφαρμογή των οποίων ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον Αδαμάντιο, τον Έπαρχο της Κωνσταντινούπολης, προς τον οποίον και απηύθυνε την Νεαρά του.[16]

Στους Πανδέκτες οι διατάξεις περί υπονόμων, όπως είδαμε, περιορίζονται κυρίως στο δικαίωμα της κατασκευής, του καθαρισμού και της σύνδεσης με δημόσιους υπονόμους. Η Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη περιέχει μερικές ακόμη ρυθμίσεις που αφορούν πρακτικά ζητήματα: Για την κατασκευή ή την επισκευή αποχετευτικού δικτύου, λόγου χάρη, προβλέπει το έργο να μοιράζεται σύμφωνα με τα όρια της ιδιοκτησίας του καθενός, είτε πρόκειται για κατοικία είτε για αυλή. Αν ο υπόνομος περνά από αυλή σε αυλή, ο ιδιοκτήτης της μιας οφείλει να αποπερατώσει το υπό κατασκευήν έργο έως το σημείο της ξένης ιδιοκτησίας και τούτο συνεχίζεται έως την σύνδεση του υπονόμου με τον δημόσιο. Σε περίπτωση όμως που ο δημόσιος απέχει πολύ από την τελευταία αυλή, τότε ο ιδιοκτήτης της συνεισφέρει ανάλογα με τα ποσά

---

mov, O traktate 7. Κ. Αρμενοπούλου, *Ἡ Ἑξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Αθήνα 1971, σ. λη΄-λθ΄.

14. Οι διατάξεις του Ιουλιανού στην Εξάβιβλο χαρακτηρίζονται ως Επαρχικαί, αλλά ο J. Nicole, *Le Livre du Préfet*, Γενεύη 1893, σ. 9-10, και τώρα οι van der Wal – Lokin, *ό.π.* 50, θεωρούν τούτον τον χαρακτηρισμό αυθαίρετο. Αντίθετα ο Zachariä von Lingethal *BZ* 2 (1893) 132-136 και ο Δ. Γκίνης, «Το Επαρχικόν Βιβλίον και οι Νόμοι Ιουλιανού του Ασκαλωνίτου», *ΕΕΒΣ* 13 (1937) 183-191, υποστηρίζουν ότι τα κείμενα του Ιουλιανού είχαν περιβληθεί νομοθετικόν κύρος υπό του Επάρχου. Πρβ. και Πιτσάκη, *ό.π.* λη΄-λθ΄.

15. Βλ. *Vizantiiskaja Kniga Eparcha* (ἐκδ. Sjuzjumov) σ. 91-92.

16. Πρβ. και Sjuzjumov, O traktate 9-10.

που κατέβαλαν οι άλλοι, το δε υπόλοιπο μοιράζεται πάλι ανάλογα με την έκταση της κάθε περιουσίας.[17]

Η παραπάνω ρύθμιση φαίνεται ότι ίσχυε γενικά σε όλων των ειδών τις αποχετεύσεις και όπως δείχνουν οι διάφορες νομοθεσίες καθιερώθηκε ως γενική αρχή. Απαντά κατ' αρχήν στον Πρόχειρο Νόμο (38. 23-24) όπου γίνεται λόγος περί αλλαγής *ὀστράκων σωληναρίων τῶν καθεδρίων*, δηλαδή των πήλινων σωλήνων των αφοδευτηρίων, καθώς και περί του καθαρισμού των *ὑπονομιαίων καράβων*, δηλ. των οχετών.[18] Για την επισκευή και την αντικατάσταση αποχετευτικών σωλήνων, ο Πρόχειρος Νόμος ορίζει *ἕκαστος ἀπὸ τοῦ ἰδίου καθεδρίου ἀρχόμενος διορθούσθω μέχρις ἂν φθάσῃ ἑτέρου γείτονος καθέδριον* (38.23). Η ίδια αρχή ισχύει και για τον καθαρισμό των υπονομιαίων καράβων — *ἀρχόμενος ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων, μέχρις ἂν φθάσωσιν ἑτέρων ἑτεροδεσπότων τόπων, ἤγουν χριστηρίων* (38.24). Η διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη αποχέτευσης — *ὀστράκων σωληναρίων* και *ὑπονομιαίων καράβων* — υποθέτω ότι έγκειται στο μέγεθος των σωλήνων. Οι πήλινοι οδηγούν από *καθέδριον* σε *καθέδριον* και προφανώς εξυπηρετούν κατοικίες που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη. Οι *ὑπονομιαῖοι κάραβοι* ήταν, όπως γνωρίζουμε και από άλλες πηγές,[19] κεντρικοί αγωγοί μεγαλύτερης διαμέτρου και κάλυπταν ένα πλατύτερο δίκτυο — *ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων, μέχρις ἂν φθάσωσιν ἑτέρων ἑτεροδεσπότων τόπων*. Τούτο άλλωστε φαίνεται και από την ακόλουθη ρύθμιση του Πρόχειρου Νόμου: Σε περίπτωση που ο υπόνομος (υπονομιαίος κάραβος) περνούσε από ξένο κήπο, την εκσκαφή του υπονόμου την ανελάμβανε ο ιδιοκτήτης του κήπου, ενώ το έργο του καθαρισμού και της επιδιόρθωσης έπεφτε στους ιδιοκτήτες του υπονόμου. Τις ακαθαρσίες, ωστόσο, όφειλε να τις απομακρύνει από τον τόπο του έργου ο ιδιοκτήτης του κήπου — *τῆς μηροποιήσεως ὀφειλούσης γενέσθαι ἐκ τοῦ νεμομένου τὸν τοιοῦτον κῆπον.*[20]

---

17. *Χρὴ δὲ ἐν τῇ τῶν ὑπονόμων κατασκευῇ καὶ διορθώσει δέχεσθαι τὴν κατασκευὴν ἀπαλλήλων εἰς τὰς αὐλὰς καὶ εἰς τοὺς οἴκους· οἷον εἰ ἀπὸ αὐλῆς ἐξίασιν ὑπόνομοι, χρὴ τὸν ταύτης δεσπότην ἀποκαθιστᾶν καὶ ποιεῖν τὸ ἀνάλωμα, ἄχρις οὗ ἐπικαταλάβοι ἑτέρας αὐλῆς ἄφεσιν· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἐφεξῆς ἄχρι τοῦ δημοσίου ὁλκοῦ*. Αρμενόπουλος 2. 4. 80.

18. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 23 (*JGR* II, 209).

19. Για τους καράβους ή κανάλους, βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Δ', Αθήνα 1951, σ. 330, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 24. Πρβ. και *Εἰσαγωγή* 39. 22-23 (*JGR* II, 355),

Στο κείμενο του Πρόχειρου Νόμου (38. 24) αναφέρεται ότι οι υπονομιαίοι κάραβοι συνδέουν τα κατά τόπους χριστήρια (*μέχρις ἂν φθάσωσιν ἑτέρων ἑτεροδεσπότων τόπων, ἤγουν χριστηρίων*). Επιπλέον διασαφηνίζεται ότι οι ίδιες διατάξεις ισχύουν για την επισκευή και τον καθαρισμό των καράβων, όπως ακριβώς και για τους πήλινους σωλήνες που συνδέουν τα καθέδρια. Τι υποδηλώνει όμως η λέξη χριστήριον, η οποία στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιείται παράλληλα με το καθέδριον; Υποθέτω πως πρόκειται για μια ακόμη λέξη από τις τόσες που χρησιμοποιεί η ελληνική για να δηλώσει τον απόπατο. Άλλωστε οχετοί, όπως οι υπονομιαίοι κάραβοι, ποιον άλλο σκοπό μπορούσαν να εξυπηρετήσουν, από το να διοχετεύσουν λύματα αποπάτων, και μάλιστα σε όχι πυκνοκατοικημένες περιοχές;

Για τα χριστήρια όμως γίνεται εκτενέστερος λόγος στην Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, η οποία καθορίζει και τα της δόμησής τους. Αν πρόκειται για χριστήριον που κτίζεται σε κήπο και σε κοινό με τον γείτονα τοίχο (δηλ. σε μεσοτοιχία), ο ιδιοκτήτης του χριστηρίου, σύμφωνα με τη Συλλογή, οφείλει να κατασκευάσει από τη δική του μεριά τοίχο ασβεστωτό, το πλάτος του οποίου δεν πρέπει να είναι λιγότερο από έναν πήχη και δίμοιρον. Η ίδια διάταξη ισχύει και για την αποχέτευση του χριστηρίου, διότι, προσθέτει η Συλλογή, έτσι διατηρείται ο κοινός τοίχος άφθορος.[21] Συμπερασματικά, το χριστήριον καθώς και οι σωλήνες αποχέτευσης δεν επιτρέπεται να αγγίζουν πάνω στον τοίχο της μεσοτοιχίας, παρά μόνον σε καινούργιο πλάτους ενός πήχη και δίμοιρου. Η ίδια βασική διάταξη προβλέπεται και για την αποχέτευση των χριστηρίων σε ανώγεια κτίσματα. Οι σωλήνες που κατεβαίνουν από τα ανώγεια στο έδαφος δεν επιτρέπεται να αγγίζουν ξένο τοίχο.[22] Αν τούτο το δικαίωμα έχει παραχωρηθεί στον χρήστη του οχετού από τον ιδιοκτήτη και συμβεί στον τοίχο κάποια ζημιά, ο χρήστης οφείλει να καταβάλει το διπλάσιο στα έξοδα της επισκευής του τοίχου. Η ίδια

Ἐπιτομή ΛΘ', 105-106 (*JGR* IV, 539), *Prochiron auctum* 38. 27-28 (*JGR* VII, 265).

21. Αρμενόπουλος 2. 4. 79: *Τὸν μὴ ἔχοντα ἐν αὐλῇ χριστήρια, βουλόμενον δὲ κατασκευάσαι πρὸς τῷ ἐπικοίνῳ τοῦ γείτονος τοίχῳ χρὴ ποιεῖν εἰς τὰ ἑαυτοῦ μέρη τοῦ ἐπικοίνου τοίχου πρὸς τοῖς γινομένοις χριστηρίοις τοῖχον ἐγχόρηγον, οὗ τὸ πάχος οὐκ ἔλαττον πήχεως καὶ διμοίρου.*

22. Αρμενόπουλος 2. 4. 82: *Τὸν θέλοντα ἀπὸ ὑπερῴου χριστηρίου χαλαστὴν ὑπόνομον ἐπίπεδον ποιῆσαι, χρὴ μὲν εἰς τὰ ἑαυτοῦ κατασκευάζειν καὶ μὴ ἐπικοινωνεῖν ἑτέροις τοίχοις.*

διάταξη ισχύει και για την εγκατάσταση υδρορροών στα ανώγεια για τη συγκέντρωση των βρόχινων νερών σε δεξαμενές. Είτε όμως πρόκειται για υδρορρόες (κρουνούς), είτε για αποχετευτικούς σωλήνες (*χαλαστὴρ ῥυπαρῶν ὑδάτων ἀπὸ χριστήριον*, δηλ. απόπατο), απαγορεύεται, καταλήγει η Συλλογή, να εκβάλλουν *ἀπὸ οἰκίας εἰς πλατεῖαν ἢ ἀγορὰν ἢ στοὰν δημοσίαν ἢ ῥύμην ἢ ἁπλῶς εἰπεῖν εἰς κοινὴν πάροδον ἔν τε πόλει καὶ κώμῃ, διὰ τὰς γινομένας ἀπὸ τούτων βλάβας τοῖς παριοῦσιν.*[23]

Η Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη είναι η μοναδική πηγή που αναφέρεται διεξοδικά στα χριστήρια. Οι διατάξεις της στη μορφή που μας παραδίδονται δεν έχουν ωστόσο συμπεριληφθεί σε άλλα νομοθετικά κείμενα. Μόνον η βασική απαγόρευση απαντά και αλλού — *Οὐκ ἔξεστί τινι σωλῆνας προσπλάσαι, ἤτοι ζεῦξαι, τῷ ἐπικοίνῳ τοίχῳ, ὡς δι' αὐτῶν ἕλκειν ὕδωρ.*[24] Αλλά οι διατάξεις της Συλλογής περί χριστηρίων όντως αφορούν αποχωρητήρια; Στον Haenelianus, το καλύτερο από τα χειρόγραφα της Εξαβίβλου, η λέξη ερμηνεύεται στην ώα του χειρογράφου με το εξίσου ασαφές *νεροχύτης* (2. 4. 79 και 82).[25] Αμφιβάλλω, πάντως, για τούτη την ερμηνεία που προέρχεται από ένα χειρόγραφο του 15ου αιώνα. Οι διατάξεις περί οχετού ρυπαρών υδάτων από υπερώον χριστήριον νομίζω ότι κάνουν ξεκάθαρο πως πρόκειται για απόπατο. Άλλωστε, αποχωρητήρια σε ανώγεια κτίσματα μαρτυρούνται τόσο από τις πηγές όσο και από την αρχαιολογική έρευνα. Στα αστικά σπίτια του Μυστρά, λόγου χάρη, τα αποχωρητήρια κτίζονταν μέσα σ' ένα μυχό του τρίκλινου και αποτελούσαν έναν ξεχωριστό χώρο υπερυψωμένο κατά μία βαθμίδα.[26]

Το κτίσιμο των βόθρων στην Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη είναι το πρώτο προς συζήτηση θέμα, με δεύτερο το περί χριστηρίων και τρίτο το περί υπονόμων. Αυτή είναι και η λογική σειρά — βόθροι,

---

23. ό.π.

24. *Digesta* 8.2.19. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 37 (*JGR* II, 211). *Εἰσαγωγή* 39. 37 (*JGR* II, 357).

25. Βλ. Πιτσάκη, ό.π. 423, όπου η λέξη ερμηνεύεται ως «οπή, σωλήνας για τη συγκέντρωση και την αποβολή του νερού». Στο 2. 4. 79 (και 2. 4. 82, όπου επίσης η λέξη επαναλαμβάνεται) δίδεται η γραφή *χρηστήριον*. Ο Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, δίνει χριστήριον με δεύτερη γραφή χρηστήριον· στο λήμμα νεροχύτης, στο οποίο παραπέμπει, μνημονεύει και τις δύο γραφές, αλλά φαίνεται να θεωρεί ορθότερη τη γραφή με ι: legendum igitur, χριστήρια, οι νεροχύται.

26. Αναστ. Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 3 (1937) 79-80.

απόπατοι, υπόνομοι — άσχετα αν εδώ δεν τηρήθηκε. Η Συλλογή είναι η μοναδική πηγή που λεπτομερώς μας δίνει τις προδιαγραφές που απαιτούσε ο νόμος για το κτίσιμο ενός κοπροδοχείου, ήτοι βόθρου.[27] Το κτίσιμο βόθρων επιτρεπόταν εντός των ορίων μιας ιδιωτικής περιουσίας, με την προϋπόθεση ότι δεν εβλάπτοντο οι γείτονες. Η απόσταση του βόθρου από τα γειτονικά σπίτια καθόριζε το υλικό και τον τρόπο της κατασκευής του. Η Συλλογή προβλέπει δύο ειδών βόθρους — *οἰκοδομητοὺς* και *ὀρυκτούς*. Οι τελευταίοι στο κείμενο ονομάζονται και *λίμνες*. Πρόκειται για σκαπτούς και ατοίχιστους βόθρους, οι οποίοι έπρεπε να απέχουν από τον τοίχο του γείτονα το λιγότερο έξι πήχεις και δίμοιρον (3,90 μ.). Οι κτιστοί βόθροι επιτρεπόταν να κατασκευάζονται κοντά σε ξένο τοίχο και σε απόσταση τριών πήχεων (1,87 μ.), αλλά κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Ο προσεγγίζων τον γείτονα τοίχος του βόθρου έπρεπε να είναι *ἐγχόρηγος*, δηλ. ασβεστωτός, και το πάχος του όχι λιγότερο από έναν πήχυ (62,46 εκ.). Επιπλέον απαιτείται να είναι *πλακοῦν ἢ χαλκοῦν τὸ τοῦ κοπροδοχείου ἢ τῆς λίμνης τέλμα τὸ πρὸς αὐτῷ τῷ γενομένῳ τοίχῳ, ἄχρι τῆς ἡμισείας πήχεως* (31,23 εκ.).[28] Ο Heimbach σημειώνει στην έκδοσή του για τη λέξη *τέλμα*: «alii τέρμα habent». Η διόρθωση όμως τέρμα νομίζω ότι είναι περιττή και ότι δεν ταιριάζει στο νόημα του κειμένου. Η λέξη τέλμα είναι αρχιτεκτονικός όρος και υποδηλώνει το μεταξύ των λίθων ενός τοιχώματος διάστημα, το οποίο γέμιζαν με λάσπη, μολύβι ή άλλο ανάλογο υλικό.[29] Στην προκειμένη περίπτωση η Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη προβλέπει το τέλμα του τοιχώματος του βόθρου να είναι από πλάκα ή χαλκό σε ύψος από τα θεμέλια έως μισό πήχη.[30] Η ενίσχυσή του με αυτά τα υλικά προφανώς εξασφάλιζε την στεγανότητα του βόθρου προς την πλευρά του γειτονικού τοίχου.[31] Για μεγαλύτερη δε ασφάλεια το πλάτος του

---

27. Αρμενόπουλος 2. 4. 78.

28. ...*εἰ μὲν οἰκοδομητὸς εἴη ὁ τοῦ κοπροδοχείου τοῖχος ὁ προσεγγίζων τῷ γείτονι, χρὴ ἀφίστασθαι τοῦ τοῦ γείτονος τοίχου πήχεις τρεῖς καὶ οὕτως οἰκοδομεῖν τὸν τοῖχον, ἐγχόρηγον μέντοι καὶ οὐκ ἐλάττονα τὸ πάχος πήχεως ἑνός*. Αρμενόπουλος 2. 4. 78.

29. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 1. 1. 53 και 2. 1. 9. Πρβ. και Ηρόδοτο, I 179.

30. Ο Sjuzjumov, O traktate 30, έχει ερμηνεύσει μάλλον λανθασμένα τούτο το χωρίο: «αν η προσεγγίζουσα τον τοίχο του γείτονος πλευρά του αποχωρητηρίου ή του βόθρου είναι επενδυμένη με πλάκα ή χαλκό, τότε αρκεί η απόσταση του μισού πήχη».

31. Πρβ. και *Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*, 20. 9. 15: *Ἐὰν ὁ γείτων κοπρῶνα ποιήσῃ παρὰ τὸν τοῖχόν μου καὶ ὑγράνῃ αὐτόν, εἰ μὲν ἐν δημοσίῳ τόπῳ τέθεικε, τὴν περὶ*

τοιχώματος του βόθρου καθοριζόταν σε τρεις πήχεις και ένα τρίτο. Τέλος, η Συλλογή του Ιουλιανού προσθέτει, αν με την πάροδο του χρόνου οι ορυκτοί και ατοίχιστοι βόθροι υφίσταντο διάβρωση και η απόστασή τους από τον ξένο τοίχο έφτανε τους τρεις πήχεις και ένα τρίτον, ο ιδιοκτήτης υποχρεώνεται να κατασκευάσει τον προλεχθέντα τοίχο. Αυτές οι διατάξεις επικρατούσαν σε κατοικημένες περιοχές. Εάν δεν υπήρχαν κτίσματα στους γειτονικούς τόπους, οι αποστάσεις τηρούνταν κατά το ήμισυ. Σε περίπτωση πάλι που και από τις δύο πλευρές υπήρχαν βόθροι, η απόσταση που έπρεπε να τους χωρίζει ήταν δύο πήχεις (1,25 εκ.).

Κατά πόσο τώρα αυτές οι ρυθμίσεις έμειναν σε ισχύ και για πόσο διάστημα, είναι δύσκολο να πούμε. Οι διατάξεις της Νεαράς του Ζήνωνος και εκείνες του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη προϋποθέτουν έργα ευποιίας και ανοικοδόμησης και πράγματι η εποχή στην οποία τα δύο κείμενα ανήκουν θεωρείται αναπτυξιακή. Οι παραβάτες του οικοδομικού κώδικα τιμωρούνταν αυστηρά και με υπέρογκα ποσά — δέκα λίτρες χρυσού[32] — τα δε μέτρα προστασίας δεν αφορούσαν μόνον την Κωνσταντινούπολη, αλλά από την πρώτη Σεπτεμβρίου του 531 τουλάχιστον η Νεαρά του Ζήνωνος είχε νομοθετική ισχύ σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας. Σχετικό με αυτά τα νομοθετικά μέτρα είναι και το *ἀερικόν*, το οποίο επέβαλλαν οι αρχές ως πρόστιμο για τις παραβάσεις του οικοδομικού κώδικα.[33] Την τήρηση και εφαρμογή αυτών των μέτρων, όπως και την επιβολή και είσπραξη των προστίμων, την είχαν οι τοπικές αρχές των πόλεων. Αργότερα όμως αυτές οι αρμοδιότητες πέρασαν στα χέρια των λογοθετών των επαρχιών (discussores), στην τάξη των οποίων ενδεχομένως ανήκε και ο Ιουλιανός ο Ασκαλωνίτης.[34] Ειδικά οι διατάξεις οι σχετικές με την αποχέτευση και το κτίσιμο αποχωρητηρίων και βόθρων είδαμε ότι πέρασαν και σε μεταγενέστερες νομοθεσίες και ως την εποχή των Μακεδόνων φαίνεται να παρέμειναν σε ισχύ — όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από το «επίμετρο» του Επαρχικού Βιβλίου και

παραγγελίας ἀγωγὴν κινῶ· εἰ δὲ ἐν ἰδιωτικῷ, τὴν περὶ δουλείας ἀγωγήν. εἰ γὰρ ἐβλάβην, κινῶ τὴν περὶ ζημίας ἀγωγήν. JGR V, 339. *Prochiron auctum* 38. 83 (*JGR* VII, 272).

32. *Codex Justinianus* 8. 10. 12, 5d. Dirksen, *Das Polizei-Gesetz des Kaisers Zeno* 240, 253. Sjuzjumov, O traktate 6.

33. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Μόναχο 1958, σ. 177-78. Sjuzjumov, O traktate 6. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο 1969, σ. 54.

34. Sjuzjumov, O traktate 6.

τις λίγες αναφορές που απαντούν αλλού — ίσως δε συνέχισαν να ισχύουν και πολύ αργότερα.

Οι διατάξεις περί αποχέτευσης ωστόσο μπορούν να νοηθούν σε πόλεις οι οποίες είχαν την δυνατότητα λόγω της θέσης τους να διοχετεύουν τα διάφορα λύματα και τα βρόχινα νερά σε κάποιο ποτάμι, λίμνη ή θάλασσα. Μια τέτοια τοποθεσία εκβολής λυμάτων στον Νείλο πιθανόν να ήταν και ο Κοπρεών στην Αλεξάνδρεια (...*καὶ ὁ ποταμὸς ὠρύχθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀπὸ τῆς Χερσαίου ἕως τοῦ Κοπρεῶνος*).[35] Αλλά η ρίψη παντός είδους ακαθαρσιών σε τέτοιους ζωτικούς χώρους απέβαινε σε βάρος των ίδιων των πολιτών. Ο Προκόπιος επισημαίνει αυτόν τον κίνδυνο όταν γράφει για την λίμνη της Ιεράπολης και την αδιαφορία των κατοίκων της να την διατηρήσουν καθαρή — *ῥύπου τοίνυν τὴν λίμνην ἐνδελεχέστατα ἐνεπλήσαντο, νηχόμενοί τε καὶ πλυνοὺς ἐνταῦθα ποιούμενοι καὶ ἀπορριπτοῦντες φορυτοὺς ἅπαντας*.[36] Εξάλλου στοιχειώδεις λόγοι υγιεινής επέβαλαν την από τόπο σε τόπο διακίνηση των στρατευμάτων *διὰ τὸ μὴ λοιμώττειν τὸν στρατὸν* εξαιτίας της παραμονής του σε περιοχές που δεν εξασφάλιζαν τις πλέον απαραίτητες εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των προσωπικών αναγκών των στρατιωτών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες της πρόσκαιρης παραμονής, το Στρατηγικόν του Μαυρικίου συνιστά οι στρατιώτες να εκπληρώνουν τις ανάγκες τους εκτός του στρατοπέδου: *Ἀλλὰ καὶ τὰς σωτηριώδεις χρείας μὴ γίνεσθαι ἔσω ἐν τῷ φοσσάτῳ, ἀλλ' ἔξωθεν, διὰ τὴν δυσωδίαν· καὶ μάλιστα ἐὰν ἐπιμένῃ διά τινα χρείαν τὸ φοσσάτον ἐν ἑνὶ τόπῳ*.[37] Αλλά και οι κάτοικοι των πόλεων δεν φαίνεται να δυσκολεύονταν ιδιαίτερα για την εξεύρεση κατάλληλων χώρων για να αποκομίσουν τα σκουπίδια τους και γενικά τα άχρηστά τους. Στον Χάνδακα κατά τον 14ο αι., η αποκομιδή των ακαθαρσιών και των σκουπιδιών γινόταν καθημερινά με κάρα στη Megali Coprea.[38] Οι Εμεσηνοί τον 6ο αι. χρησιμοποιούσαν ως σκουπιδότοπο κάποιον χώρο έξω από τα τείχη της πόλεως. Εκεί *εὑρὼν ὁ ἀοίδιμος Συμεὼν ὁ Σαλὸς ἐπὶ τῆς κοπρίας τῆς ἔξω τῆς πόλεως κύνα νεκρόν*,

35. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (ἐκδ. De Boor) 115. 6-7.

36. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 2. 9. 9-12.

37. *Das Strategikon des Maurikios* (ἐκδ. Dennis - Gamillscheg, *CFHB*) 476, 62-64.

38. J. Jegerlehner, «Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV. Jahrhundert», *BZ* 13 (1904) 460-61. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηριῶν τοῦ Κοινοῦ (1248-1548): Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985, σ. 112, σημ. 5.

λύσας ὃ ἐφόρει ζωνάριον ἐκ σχοινίου καὶ δήσας τὸν πόδα αὐτοῦ ἔσυρεν αὐτὸν τρέχων.[39] Κανονικά η καθαριότητα των οδών, η οδοστρωσία καθώς και η φροντίδα των υπονόμων και των υδραγωγείων ήταν κρατική υπόθεση και για την συντήρησή τους οι πολίτες κατέβαλλαν ειδικό τέλος, όπως το τέλος *τοῦ κανάλου, τῆς ἀνακαθάρσεως τῶν ὀχετῶν κ.ά.*[40] Ωστόσο από τις λίγες αναφορές που γίνονται στην κατάσταση των οδών και δρόμων της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα μετά από μια νεροποντή, αποδεικνύεται ότι το αποχετευτικό δίκτυο της πρωτεύουσας ήταν εντελώς περιορισμένο και οπωσδήποτε ανεπαρκές. Η κατάσταση δε των οδών ήταν σαφώς χειρότερη στις επαρχιακές πόλεις και τα χωριά.[41]

Για δημόσια αποχωρητήρια δεν γίνεται λόγος στον Βίο του Συμεών του Σαλού. Η πόλη της Έμεσας πάντως την εποχή του διέθετε δύο λουτρά — ένα ανδρικό και ένα γυναικείο[42] — τα οποία λειτουργούσαν το ένα πλάι στο άλλο. Η συνήθεια του Συμεών να αφοδεύει δημόσια *ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς πρὸς τόπον... ἐπὶ πάντων*[43] στην Έμεσα, σίγουρα δεν πρέπει να βρήκε μιμητές. Εξάλλου όταν κάτι παρόμοιο επεχείρησε να κάμει και ο Ανδρέας Σαλός στην Κωνσταντινούπολη, *τὴν σωματικὴν χρείαν ὄπισθεν καθαροποτίου ποιούμενος ἐνώπιον τῶν διερχομένων*, η πράξη του προκάλεσε τον άγριο ξυλοδαρμό του από τον μαγαζάτορα του καθαροποτίου και από κάποιον περαστικό.[44] Ο νόμος απαγόρευε *ἐν ταῖς ὁδοῖς κόπρον ἐμβάλλειν, ἢ νεκρά, ἢ δέρματα ρίπτειν.*[45] Επίσης απαγό-

---

39. Léontios de Néapolis, *Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre* (ἐκδ. Festugiere) 79, 21-23.

40. Claude, *Die byzantinische Stadt* 55. Πρβ. και *Digesta* 43. 10. 2-3. *Βασιλικά* (ἐκδ. Scheltema) 16. 1. 27: *Τὸ τέλος τοῦ κανάλου καὶ τοῦ ὑδραγωγείου καὶ τῆς ὁδοστρωσίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς παρόδου καὶ τοῦ πολιτικοῦ...*

41. Κουκουλές, *ό.π.* 328-33. Σχετικό είναι και το επίγραμμα 132 του Χριστόφορου Μιτυληναίου, *Εἰς τὸν βασιλικὸν νοτάριον Κωνσταντῖνον, εἰπόντα βδελύττεσθαι τὸν πηλὸν καὶ διὰ τοῦτο τῆς οἰκίας μὴ προϊέναι* (ἐκδ. Kurtz, σ. 90). Πρβ. και Demetrius Cydones, *Correspondance*, I (ἐκδ. Loenertz) σ. 30, 132-139.

42. *δύο οὖν λουτρὰ ἦσαν ἐγγίζοντα ἀλλήλοις, ἓν ἀνδρεῖον καὶ ἓν γυναικεῖον, Vie de Syméon le Fou*, 83, 3-4.

43. *Πολλάκις γοῦν τῆς γαστρὸς αὐτοῦ τὴν οἰκείαν χρείαν ἐπιζητούσης ποιῆσαι εὐθέως μηδένα ἐρυθριῶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς πρὸς τόπον ἐκαθέζετο ἐπὶ πάντων, κἀντεῦθεν πεῖσαι βουλόμενος, ὡς ὅτι τῶν κατὰ φύσιν φρενῶν ἐξεστηκὼς τοῦτο ἐργάζεται. ό.π.* 82, 14-17.

44. Νικηφόρου Πρεσβυτέρου, Βίος τοῦ μακαρίου Ἀνδρέου τοῦ Σαλοῦ, *PG* 111, 708 D.

45. *Digesta* 43. 10. *Βασιλικά* 58. 8. 12.

ρευε και την ρίψη των ακαθαρσιών και των ρυπαρών υδάτων από υψηλά πατώματα στους κατοικούντες χαμηλότερα.[46] Το ίδιο ίσχυε γενικά και περί δυσωδίας. Η παραπάνω απαγόρευση έμμεσα επιβεβαιώνει τη χρήση ουροδόχων αγγείων, τα οποία ορισμένοι φαίνεται να άδειαζαν από ψηλά. Κατά πόσον οι δεινοπαθούντες από αυτού του είδους τις παραβάσεις κατέφευγαν στην δικαιοσύνη, δεν είναι δυνατόν να το εξακριβώσουμε. Άλλωστε δεν γνωρίζουμε αν προβλέπονταν κυρώσεις από τον νόμο ή αν οι παλιότερες διατάξεις εξακολουθούσαν τον 12ο αιώνα να έχουν ισχύ. Ο Τζέτζης αν και είχε ιδία πείρα τούτου του κακού δεν φαίνεται να έκαμε χρήση των δικαιωμάτων του μολονότι ο νόμος περί δυσωδίας και περί της κατασκευής *ὑπονόμου ἀπὸ ὑπερῴον χριστήριον* είναι σαφής. Ο ίδιος, όπως γράφει σε μια επιστολή του προς τον Νικηφόρο Σερβλία, ζούσε στο μεσαίο πάτωμα ενός τρίπατου σπιτιού. Αποπάνω του κατά κακή του τύχη κατοικούσε ένας πολύτεκνος παπάς που μαζί με τα παιδιά του συντηρούσε και μερικά γουρουνόπουλα. Όταν δε οι ένοικοι του πάνω πατώματος κατουρούσαν, γράφει ο Τζέτζης στην επιστολή του, παρήγαγαν τόσα πολλά υγρά, ώστε σχημάτιζαν *ποταμοὺς ναυσιπόρους*.[47] Για να γλιτώσει από τον *ἄνωθεν ἐπιρρέοντα κατακλυσμὸν* έπρεπε να επισκευάσει τον σωλήνα των ακαθάρτων υδάτων που είχε χαλάσει ακριβώς πάνω από το υπέρθυρόν του, από το οποίο έμπαιναν μέσα στο διαμέρισμά του τα νερά της αποχέτευσης του πολυτέκνου ιερέως. Για την αντικατάσταση του οχετού χρειαζόταν, πληροφορεί τον αλληλογράφο του ο Τζέτζης, μία πλάκα ως έναν πήχη μάκρος και τρία κοφίνια ασβέστη. Ήλπιζε πάντως αυτά τα υλικά να του τα στείλει ο

---

46. Η χρήση τους μαρτυρείται από το Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ (ἐκδ. Drexl), σ. 29, 63, στο οποίο γίνεται λόγος για *σκεύη ὑέλινα, λίθινα κ.ά.* Αλλά και ο γηραιός μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος αναφερόμενος στην κακή κατάσταση της υγείας του σε μια επιστολή του προς τον κραταιόν Κομνηνόν, μνημονεύει μεταξύ άλλων, *ἐμὲ δὲ ἀμίδες εἶχον αὐτίκα καὶ ὑπογάστριοι σκίμποδες· καὶ ἡ γαστὴρ ἐκένου καὶ τὸ δυναμοῦν ἐλελοίπει.* Aus dem Nachlass von N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke der Kanzlei des Johannes Apokaukos», *BNJ* 21 (1971-74) αρ. 31, σ. 91, 25-26. Πρβ. και αρ. 34, σ. 93, 34-36.

47. Ἰωάννης Τζέτζης, επιστ. 18 (ἐκδ. Leone) 33, 3-14: *Τρίσπατος γὰρ ἡ οἰκία καὶ ἱεροπρόσπολος ἄνθρωπος δευτερεῖα τῶν ἱεροπροσπόλων λαχὼν ἄνω ἡμῶν παροικεῖ. τούτῳ παῖδες εἰ μὴ κατὰ Πρίαμον καὶ Δαναὸν καὶ τὸν Αἴγυπτον, ἀλλ' οὖν πλείους πολλῷ τῶν τῆς Νιόβης καὶ τοῦ Ἀμφίονος. συντρέφεται δὲ τοῖς παισὶ καὶ συΐδια. ταυτὶ τὰ παιδία καὶ τὰ συΐδια τῆς Ξερξικῆς ἱππάδος τὸ ἐναντίον ἐργάζεται· ἡ Ξέρξου μὲν γὰρ τὸ πρὶν ἵππος πιεῖν ἐπικύπτουσα τοὺς ποταμοὺς ἀπεξήρανεν... ταυτὶ δὲ οὐρεῖν συνεισρεύσαντα ποταμοὺς ναυσιπόρους ἐργάζεται.*

αποδέκτης της επιστολής του σε ένδειξη της φιλοτιμίας και της φιλίας του.[48]

Οι απόπατοι στις φιλολογικές πηγές κατά κανόνα συνδέονται λόγω της ιδιαιτερότητας του χώρου με πολύ χαρακτηριστικά και ασυνήθη επεισόδια. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β', λόγου χάρη, πέθανε σχεδόν εγκαταλειμμένος σ' ένα κρεβάτι που είχαν τοποθετήσει *παρὰ τὴν πλευρὰν τοῦ οὐρηδόχου οἰκίσκου* κάπου στο παλάτι για να έχει εύκολη πρόσβαση στον απόπατο.[49] Οι ληστές πάλι που έψαχναν να βρουν τον θησαυρό που νόμιζαν ότι ο Βλεμμύδης έκρυβε στο σπίτι του στο Γαλήσιον Όρος, δεν άφησαν άθικτο ούτε *τὸ ὑπηρέσιον*, το οποίο ήταν κτισμένο σε κάποια απόσταση από το οίκημά του. Όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του, οι ληστές ήλπιζαν να ανακαλύψουν το ζητούμενον *ἐν τοῖς ὑπεκκεκριμένοις λύμασιν*.[50] Σε αποπάτους συνήθως βρίσκουν τραγικό τέλος και όπως τους άξιζε αιρετικοί και ασεβείς, όπως ο Άρειος[51] και ο καθαιρεθείς αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Θαλέλαιος. Ο τελευταίος βρέθηκε *εἰς ἀφεδρῶνας τὴν μὲν κεφαλὴν αὐτοῦ κάτω εἰς τὸν σωλῆνα τῶν χρειῶν, καὶ τοὺς πόδας ἄνω ἔχοντα*.[52] Ίσως δεν είναι εντελώς τυχαίο ότι η Χρονογραφία του Θεοφάνη προσγράφει στο ενεργητικό των αιρετικών τη μετατροπή του ναού της πανευφήμου μάρτυρος Ευφημίας σε κοπροθέσιον.[53] Από την άλλη, η επιμονή και η ευσέβεια των πιστών έβρισκε την ανταμοιβή της και σε χώρους σκοτεινούς και αφιλόξενους, όπως οι απόπατοι, όπου ακόμη και θαύματα μπορούσαν να συμβούν.

---

48. ό.π. 33, 14-34, 12.

49. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ι, 462, 18-21.

50. *Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου Διήγησις Μερική* (έκδ. Heisenberg) 35, 2-7: *περισκοποῦσι τὸ ὑπηρέσιον ἔξω τοίχων ὂν καὶ μᾶλλον οἱ περὶ τὸν προηγούμενον... τὸ τοῖς ὑπεκκεκριμένοις λύμασι τὸ ζητούμενον ὑποκεῖσθαι διὰ τὸ ἀνύποπτον καὶ ἀφώρατον...*

51. Για τον θάνατο του Αρείου σ' ένα δημόσιο αποχωρητήριο *ὄπισθεν τῆς ἀγορᾶς Κωνσταντίνου καὶ τοῦ ἐν τῇ στοᾷ μακέλλου*, Βλ. Σωκράτη, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, PG* 67, 177 AB. Θεοδώρητος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, PG* 82, 1300 C-1301 D. Πρβ. και A. Leroy-Molinghen, «Un Imbroglio Suspect», *Byzantion* 37 (1967) 126-135.

52. Ἰωάννης Μόσχος, Λειμών, *PG* 87, 2897 B.

53. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 440, 5: *κοινώσας [ὁ Κωνσταντῖνος Ε'] ἁρμαμένον καὶ κοπροθέσιον ἐποίησεν...* Πρβ. και *Πάτρια*, III, σ. 217, 2-8. Για τον όρο *κοίνωσις* και την έννοια του ρήματος *κοινόω-ῶ* στον Θεοφάνη, βλ. τη μελέτη του Τ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «Σκοτεινών Αιώνων»*, Αθήνα 1985, σ. 46-47.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου εις την Οξείαν, στον οποίο φυλασσόταν το λείψανον του Αγίου Αρτεμίου, κατέφευγαν προς θεραπεία και γιατρειά οι έχοντες κήλη ή καταβαρείς τους διδύμους, όπως χαρακτηριστικά γράφεται στα θαύματα του αγίου. Πολλοί από τους προσκυνητές έμεναν επί ημέρες και εβδομάδες στον ναό προσδοκούντες το θαύμα της θεραπείας. Στο οικοδομικό συγκρότημα του ναού συμπεριλαμβάνονταν και τα κοινά, τα οποία όμως την νύκτα ασφαλίζονταν και δεν ήταν προς χρήση από τους πιστούς.[54] Στα θαύματα του αγίου Αρτεμίου περιγράφεται και η περίπτωση ενός Αλεξανδρινού σκηνικού, που βρέθηκε στον ναό ως συνοδός και υπηρέτης κάποιου συγκλητικού που έπασχε από κήλη. Το ασύνηθες σ' αυτήν την ιστορία είναι ότι ο άγιος Αρτέμιος τιμώρησε τον σκηνικό, γιατί ένα βράδυ που ο απόπατος ήταν κλειστός, αυτός κατούρησε στην δεξιά πύλη του ναού, *παρ' ἥντινα τὸ φρέαρ ἐστὶν καὶ ἡ γραφὴ τῆς Σαμαρείτιδος. Καὶ μετὰ τὸ οὐρῆσαι αὐτόν,* συνεχίζει η διήγηση, *κατασπᾶται αὐτῷ κήλη φθάζουσα κάτωθεν τῶν γονάτων αὐτοῦ.*[55] Η ιστορία του σκηνικού στη συνέχεια γίνεται κωμικοτραγική. Στις φωνές του μετά από αυτό το πάθημα ξύπνησε ο συγκλητικός, οπότε οι δύο μαζί καταφεύγουν στον απόπατο, που στο μεταξύ οι υπεύθυνοι του ναού είχαν ανοίξει. Εκεί ο σκηνικός παρουσιάζει την κήλη του, *τὴν φθάζουσαν κάτωθεν τῶν γονάτων*, ο δε συγκλητικός ανακαλύπτει το θαύμα της θεραπείας του.[56] Ένα δεύτερο θαύμα του αγίου Αρτεμίου διαδραματίζεται επίσης στα αποχωρητήρια του ναού. Αυτή τη φορά με πρωταγωνιστή έναν Ρόδιο το γένος ναύκληρο που επί δύο χρόνια προσκαρτερούσε στο ναό το θαύμα του αγίου.[57] Και ενώ ο ναύκληρος είχε αποφασίσει να επιστρέψει στην πατρίδα του άπρακτος, το θαύμα έγινε την παραμονή της αναχώρησής του. Στη διάρκεια της αποχαιρετιστήριας δεξίωσης που έδωσε για τον κλήρο του ναού, ο ναύκληρος κάποια στιγμή σηκώθηκε από το τραπέζι για να πάει στα αποχωρητήρια

---

54. *Διήγησις τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου 'Αρτεμίου, Varia Graeca Sacra* (ἐκδ. Papadopoulos-Kerameus, ανατ. Λιψία 1975) σ. 18, 10.

55. ό.π. 18, 12-15.

56. ό.π. 18. 20-19. 2: *...καὶ προσποιησάμενος [ὁ συγκλητικὸς] ἐπείγεσθαι ὑπὸ τῆς γαστρὸς ᾔτησεν ἀνοιχθῆναι αὐτῷ τὸ κάγκελλον. ὡς δὲ ἐξῆλθεν, ἐν τῷ καθεσθῆναι αὐτὸν μετεκαλέσατο τὸν σκηνικὸν καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ λέγων· «Οὐδ' ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἠρεμεῖς καὶ σιωπᾷς, ἀλλὰ φλυαρεῖς καὶ οὐκ ἐᾷς ἡμᾶς κοιμηθῆναι. εἰ τοῦτο ᾔδειν, οὐκ ἤρχου μετ' ἐμοῦ». ὁ δὲ σκηνικὸς πρὸς αὐτόν· «Οὐαὶ τῇ ὥρᾳ, ἐν ᾗ ἦλθον εἰς τὸν ἅγιον τοῦτον».*

57. ό.π. 55-57.

του ναού. Εκεί στο σκοτάδι — *εἰσὶν δὲ ζοφώδη — ηὗρεν ἐν αὐτοῖς καθήμενον ἄνδρα κατάστυγνον*,[58] ο οποίος του συστήθηκε ως ομοιοπαθής. Γενομένης συζητήσεως περί της νόσου τους, ο άγνωστος του ζήτησε να συγκρίνουν το μέγεθος της κήλης τους. *Ὁ οὖν τόπος*, εξηγεί ο συγγραφέας των θαυμάτων, *ἐν ᾧ εἰσιν αἱ χρεῖαι, ὑποσκότεινος ἐστίν*. Έτσι στο μισοσκόταδο ο ναύκληρος δέχθηκε να δείξει το πάθος του, λέγοντας *τῷ σὺν αὐτῷ καθημένῳ* — προφανώς η συζήτηση διεξαγόταν ενώ εξεπλήρωναν την ανάγκη τους σε επίκοινα αφοδευτήρια[59] — «*Ἐπίδος μοι τὴν χεῖρά σου καὶ ψηλάφησον, μόνον εὐφυῶς, ὅτι ὀδυνῶμαι αὐτούς*». Στο δυνατό σφίξιμο του αγνώστου πάραυτα και κατά θαυμαστόν τρόπο η κήλη υπεχώρησε και έτσι στον τόπο *τῶν χρειῶν* ο ναύκληρος γιατρεύτηκε.[60] Παρόμοιο είναι και το επεισόδιο περί του εξακιονίτου στα θαύματα των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού. Η ιστορία στρέφεται γύρω από έναν αιρετικό παραλυτικό που κατέφυγε στον ναό των αγίων Αναργύρων για να θεραπευτεί. Και εδώ όμοια με τις άλλες διηγήσεις ο ασθενής ανακαλύπτει το θαύμα της θεραπείας του *εἰς τὸν ἐπιτήδειον τῆς χρείας τόπον*, όταν *ἐσήκωσεν τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ πρὸς τὸ καθεσθῆναι*.[61]

Οι διατάξεις περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, συνδέονται με την ανάπτυξη και την οικοδομική επέκταση των πόλεων και κυρίως της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Κατά την περίοδο των «σκοτεινών αιώνων», τα αστικά κέντρα και οι πόλεις παρακμάζουν και σβήνουν, ενώ αναστέλλεται κάθε πνευματική και δημιουργική δραστηριότητα για περίπου δυόμισι αιώνες. Η ανοικοδόμηση που σημειώθηκε σε ορισμένες επαρχίες καθώς και σε ορισμένα παρηκμασμένα αστικά κέντρα μετά τα μέσα του 8ου αι. πρέπει να πούμε ότι δεν παρουσιάζει τίποτε το κοινό με τα βυζαντινά κτίσματα του 5ου και 6ου αιώνα. Οι εγκαταλειμμένες πόλεις δεν σχεδιάστηκαν εκ νέου ούτε και ξανακτίστηκαν στο σύνολό τους. Τα νέα κτίσματα που χρηματοδότησαν οι αυτοκράτορες μετά την παλινόρθωση δεν προορίζονταν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πολιτών, όπως γινόταν παλιότερα με

---

58. ό.π. 56, 13-15.

59. Συλλογικά αποχωρητήρια *ἤτοι κατὰ παράταξιν* μαρτυρούνται και από την αρχαιολογική έρευνα: βλ. Α. Κ. Ορλάνδο, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1958, σ. 41-42.

60. *Διήγησις τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου ᾿Αρτεμίου*, σ. 56, 24 κ.ε.

61. Kosmas und Damian (έκδ. Deubner) σ. 143, 44-45.

έργα ευποιίας και αναψυχής.[62] Η παρουσία ωστόσο ορισμένων πολεοδομικών διατάξεων σε νομοθετικά κείμενα τούτης της περιόδου επιβεβαιώνει το γεγονός της ανοικοδόμησης έστω και σε περιορισμένη κλίμακα.[63] Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι πολεοδομικές διατάξεις που μας αφορούν εδώ — περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων — ουσιαστικά βασίζονται σε αρχαιότερες συλλογές. Το πιθανότερο είναι ότι στον τομέα αυτό δεν σημειώθηκε καμιά πρόοδος. 'Αλλωστε θεωρώ πιο πιθανό ότι αυτά τα μέτρα σταδιακά εγκαταλείφθηκαν. Οι διατάξεις της Συλλογής του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη προϋποθέτουν ένα αρκετά καλά μελετημένο ρυμοτομικό σχέδιο, το οποίο πρώτα και κύρια διασφαλίζει τις πόλεις από αυθαίρετα κτίσματα. Σύμφωνα με το πρότυπο που προβάλλει η Συλλογή, τα σπίτια κτίζονται σε καθορισμένες αποστάσεις το ένα από το άλλο, το ύψος τους είναι δεδομένο, και η θέση τους δεν εμποδίζει την κυκλοφορία και την διέλευση των πεζών. Επιπλέον οι πόλεις διαθέτουν ένα εκτεταμένο αποχετευτικό δίκτυο που κάνει δυνατή τη σύνδεση ακόμη και σε κατοικίες σε μη πυκνοκατοικημένες περιοχές. Τέλος, απώτερος στόχος του νομοθέτη είναι να διασφαλίσει τη δημόσια υγεία προστατεύοντας ταυτόχρονα το δίκαιο και την ιδιοκτησία των πολιτών. 'Ενα τέτοιο μοντέλο ταιριάζει περισσότερο στις πόλεις που γνωρίζουμε μέσα από τα κείμενα και την αρχαιολογική έρευνα της πρωτοβυζαντινής περιόδου παρά στις πόλεις-κάστρα του βυζαντινού μεσαίωνα. Από αυτήν την άποψη, οι νομοθεσίες περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων αποτελούν μια ξεκάθαρη τομή τόσο στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου όσο και στον γενικότερο υλικό του πολιτισμό. Η εικόνα της εγκατάλειψης και διάλυσης των πόλεων που μας δίνουν οι συγγραφείς των τελευταίων αιώνων της ύπαρξης της αυτοκρατορίας, δεν συμβιβάζεται με τα αυστηρά πολεοδομικά μέτρα που παρουσιάσαμε. Αυτό δεν σημαίνει ότι παραβλέφθηκαν οι κανόνες υγιεινής, ότι η αποχέτευση ήταν άγνωστη στις πόλεις και ότι οι κατοικίες στερούνταν των πλέον αναγκαίων χώρων, όπως ήταν οι απόπατοι. Δυστυχώς όμως ελάχιστες είναι οι γραπτές μαρτυρίες από το ύστερο Βυζάντιο. Ωστόσο η εικόνα που δίνουν είναι χαρακτηριστική της όλης παρακμής. Η κατάντια των άλ-

---

62. Βλ. C. Mango, «The Disappearance and Revival of Cities», στο βιβλίο του *Byzantium: The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 80 κ.ε.

63. 'Ετσι ίσως εξηγείται και η παρουσία των πολεοδομικών διατάξεων του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη ως «επίμετρου» στο 'Επαρχικὸν Βιβλίον. Βλ. *Vizantiiskaja Kniga Eparcha* (έκδ. Sjuzjumov) σ. 20 και 257.

λοτε λαμπρών κτισμάτων της Βασιλεύουσας ήταν τέτοια στις μέρες του, γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ώστε ο κάθε περαστικός μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα ερείπια των αυτοκρατορικών ανακτόρων σαν απόπατο και κοπρώνα.[64] Η δε αυτοκρατορική αυλή, προσθέτει ο ίδιος, είχε μετατραπεί σε δημόσιο χώρο πλυσίματος, καθώς οι πλύστρες της πόλης έμπαιναν ελεύθερα και έπλεναν οποιουδήποτε *τὰ ἱμάτια παρὰ τὸ ῥέον ὕδωρ διὰ τῆς τοῦ παλατίου αὐλῆς*.[65]

64. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, I, σ. 568, 8-11: *ἤδη δ' ἐπῄει τοῦτο συνάγειν τελεωτέρᾳ τῇ γνώσει κἀκ τῶν βασιλείων καὶ περιλάμπρων οἴκων ἐκείνων, καθῃρημένων μικροῦ τῶν ὅλων καὶ ἐς ἀπόπατον καὶ κοπρῶνα καθισταμένων, οἷς παριέναι ξυμβαίνει.*

65 ό.π. 431, 22-24.

ΒΑΣΩ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ

ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ ΕΜΠΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ

1. Το μοναδικό και πολυσυζητημένο Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται σε συντεχνίες επαγγελματιών και εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη το 10ο αιώνα.[1] Είναι εύκολη η διάκριση των συντεχνιών αυτών σε ομάδες που ασχολούνται με σχετικά αντικείμενα. Έτσι ανάμεσα στις συντεχνίες αυτών που ασχολούνται με τα υφάσματα, όσων ήταν υπεύθυνοι για τα τρόφιμα ή τις συντεχνίες των συμβολαιογράφων, των τραπεζιτών και των οικοδόμων υπάρχει και μία μικρή ομάδα που περιλαμβάνει τους μυρεψούς, τους κηρουλάριους και τους σαπωνοπράτες. Και οι τρεις αυτές συντεχνίες έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι τα μέλη τους είναι συγχρόνως παρασκευαστές και έμποροι ορισμένων προϊόντων. Οι επαγγελματίες δηλαδή που αποτελούν τις τρεις αυτές συντεχνίες ή καλύτερα, κατά την ορολογία του Επαρχικού Βιβλίου, τα τρία αυτά συστήματα, επεξεργάζονται ορισμένες πρώτες ύλες, παρασκευάζουν τα προϊόντα τους και είναι υπεύθυνοι για τη διάθεσή τους στο αγοραστικό κοινό της βυζαντινής πρωτεύουσας.[2]

---

1. J. Nicole, *Λέοντος του Σοφού το Επαρχικόν Βιβλίον*, Γενεύη 1893. Ανατύπωση από τον J. Dujčev (με εισαγωγή, λατινική, γαλλική και αγγλική μετάφραση) Λονδίνο, Variorum Reprints 1970. *JGR* II, 371-374. M. J. Sjuzjumov, *Vizantijskaja Kniga Eparcha*, Μόσχα 1962. Η κυριότερη βιβλιογραφία: A. Stöckle, *Spätrömische und byzantinische Zünfte*, Λιψία 1911. Α. Χριστοφιλόπουλος, *Το Επαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935. G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Helsingfors 1936, ανατ. Άμστερνταμ 1968. Chr. Macri, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macedoine*, Παρίσι 1925.

2. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 10, 11, 12. Stöckle, *Zünfte* 36-40. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 87. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α'-Ζ', Αθήνα 1947-1957, Β' 1, σ. 197, 205-6, 211-212.

Τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου, που αφορούν τα τρία παραπάνω συστήματα, θα μπορούσε κανείς να τις χωρίσει σε τρεις κατηγορίες:
(α) σε διατάξεις που αφορούν τις εσωτερικές σχέσεις των μελών κάθε συντεχνίας,
(β) σε διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις κρατικής εξουσίας και συντεχνιών και
(γ) σε διατάξεις που δίνουν γενικότερες πληροφορίες για την εμπορική ζωή στη βυζαντινή πρωτεύουσα και δεν αναφέρονται αποκλειστικά στις συντεχνίες.

2.1. Αρχίζουμε από την πρώτη κατηγορία. Βέβαια το Επαρχικό Βιβλίο δεν αποτελεί εσωτερικό κανονισμό των συντεχνιών (και πρέπει να πιστέψουμε ότι τέτοιοι κανονισμοί θα υπήρχαν). Οπωσδήποτε όμως μέσα από τις διατάξεις του κράτους για τις συντεχνίες διαφαίνονται κάποιες σχέσεις μεταξύ των μελών κάθε συστήματος.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση των μυρεψών, που πουλούν αρώματα και βαφές, των κηρουλαρίων, που πουλούν κεριά, και των σαπωνοπρατών, που πουλούν σαπούνια γίνεται φανερή μία ιεράρχηση ανάμεσα στα μέλη κάθε συντεχνίας. Ρητά αρχηγός της συντεχνίας αναφέρεται μόνο στους σαπωνοπράτες με τον τίτλο του «προστάτη».[3] Μαθητές, δηλαδή μαθητευόμενοι, αναφέρονται στους κηρουλάριους.[4] Τέλος οικέτες και δούλοι αναφέρονται στους κηρουλάριους και στους σαπωνοπράτες.[5]

Επιβάλλεται επίσης η αλληλοεπιτήρηση των μελών για την αποφυγή παραβάσεων και κυρίως για την αύξηση ενοικίων[6] ή παράνομη πώληση.[7]

Τέλος για την εισδοχή νέων μελών στη συντεχνία απαιτείται η έξωθεν καλή μαρτυρία και η πληρωμή ορισμένων τελών.[8]

Διαφαίνεται λοιπόν από τις διάσπαρτες αυτές διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ των μελών κάθε συντεχνίας ότι οι βυζαντινές συντεχνίες του 10ου αιώνα είχαν πολλά κοινά σημεία στην εσωτερική τους

---

3. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.1.
4. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1.
5. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1 και 12.9.
6. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.
7. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.6 και 12.5.
8. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.2. Πρβ. τα σχετικά με τους ταβουλλαρίους 1.14 και Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, «Οι Βυζαντινοί Ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984) 264 και σημ. 18.

οργάνωση με τις συντεχνίες της Δύσης,[9] όπως τις ξέρουμε κυρίως σε λίγο μεταγενέστερα χρόνια, και ακόμη με τις συντεχνίες των χρόνων της Τουρκοκρατίας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.[10]

2.2. Πολλές είναι οι διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου που μας πληροφορούν για τις σχέσεις κράτους και συντεχνιών. 'Αλλωστε αυτός είναι και ο κύριος προορισμός του Βιβλίου.

Πρώτα πρώτα ορίζονται με αυστηρότητα και ακρίβεια τα είδη που επιτρέπεται να εμπορεύεται κάθε συντεχνία. Οι μυρεψοί λ.χ. δεν επιτρέπεται να εμπορεύονται παρά μόνο αρώματα και είδη βαφής, τα οποία μάλιστα αναφέρονται ονομαστικά, οι κηρουλάριοι κατασκευάζουν και εμπορεύονται μόνο κεριά και οι σαπωνοπράτες μόνο σαπούνια.[11]

Καθορίζεται επίσης από το γραφείο του Επάρχου της Πόλης ο τόπος των αγοραπωλησιών και η θέση των εργαστηρίων, είτε σε ένα ορισμένο σημείο της Πόλης, όπως συμβαίνει με τους μυρεψούς,[12] είτε η ακριβής απόσταση μεταξύ αυτών, όπως συμβαίνει με τους κηρουλάριους και τους σαπωνοπράτες. Μόνο στην περιοχή γύρω από την Αγία Σοφία οι κηρουλάριοι μπορούν να πουλούν το εμπόρευμά τους όσο κοντά θέλουν χωρίς κανένα περιορισμό.[13]

Ακόμη απαγορεύεται η αποθήκευση ειδών, για να πουληθούν σε καιρό έλλειψης.[14] Ελέγχεται η αγορά πρώτων υλών και η κατανομή τους σε όλα τα μέλη της συντεχνίας,[15] καθώς και η τιμή της αγοράς πρώτων υλών, για να αποφεύγεται η άνοδος των τιμών γενικά. Ακριβώς γι' αυτό καταδικάζεται κάθε προσπάθεια για παραβίαση αρχικής συμφωνίας,[16] όπως βέβαια απαγορεύεται και κάθε κρυφή ή φανερή αύξηση ενοικίων.[17]

Επιβάλλεται η χρησιμοποίηση μέτρων και σταθμών και ζυγαριών που έχουν σφραγίδα από το γραφείο του Επάρχου,[18] ενώ οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της εποχής γίνονται καθοριστικές για την απαγόρευση

---

9. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen* 15 κ.ε.
10. Κουκουλές, *ό.π.* 243-44.
11. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1, 5, 6 και 11.2, 8 και 12.4.
12. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1.
13. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1 και 12.3.
14. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2 και 11.3.
15. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2 και 11.3 και 12.6.
16. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.5 και 11.5.
17. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.
18. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.9 και 12.9.

πώλησης σαπουνιού από ζωικό λίπος κατά τη διάρκεια των νηστειών.[19]

Τέλος επιβάλλονται ποινές στους παραβάτες των παραπάνω διατάξεων. Ο Έπαρχος και το προσωπικό της υπηρεσίας του είναι υπεύθυνοι για την επιβολή των ποινών,[20] οι οποίες παρουσιάζουν μία μεγάλη ποικιλία και είναι:

(α) Χρηματικές που κυμαίνονται από 10 έως 24 νομίσματα.[21]

(β) Σωματικές, δηλαδή δαρμός και κουρά.[22]

(γ) Δήμευση κατά κύριο λόγο των προϊόντων που αποκτήθηκαν με παράνομο τρόπο, αλλά ακόμη και δήμευση δούλων ή του συνόλου των εμπορευμάτων.[23]

(δ) Έξοδος από τη συντεχνία, που αναφέρεται ρητά με τις εκφράσεις *ἐκδιωκέσθω τοῦ συστήματος* ή *ἀποπαυέσθω τῆς πραγματείας* ή απλά *ἐκδιωκέσθωσαν*.[24]

(ε) Εξορία: *ἐξορίᾳ καταδικαζέσθωσαν*[25] και

(στ) Θάνατος, που παρουσιάζεται μία και μοναδική φορά σε ολόκληρο το Επαρχικό Βιβλίο, στη συντεχνία των σαπωνοπρατών, με την έκφραση *τῇ τῶν ἀνδροφόνων ὑποκείσθω ποινῇ*. Αφορά τον σαπωνοπράτη που παραχωρεί είτε δωρεάν είτε με χρήματα κατάλοιπα των προϊόντων της δουλειάς του, τα οποία είναι δηλητήρια και μπορούν να προκαλέσουν το θάνατο κάποιου προσώπου.[26]

Όλες αυτές οι ποινές σπάνια απαντώνται μεμονωμένα και συνήθως βρίσκονται σε συνδυασμό μεταξύ τους. Ο δαρμός δηλαδή και η κουρά συνδέονται συχνά με την εξορία ή τη διαγραφή από τη συντεχνία ή τη δήμευση,[27] ενώ η χρηματική ποινή μπορεί να συνδέεται με την έξοδο

---

19. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.8.

20. Stöckle, *Zünfte* 127. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 75-76.

21. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.5, 7 και 12.1, 5 με τις εκφράσεις *ζημιούσθω νομίσματα δώδεκα, ἀπαιτείσθω νομίσματα δέκα, ζημιούσθω εἰκοσιτέσσαρα νομίσματα, ζημίᾳ εἰκοσιτεσσάρων νομισμάτων ὑποκείσθω*.

22. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1, 3 και 11.2, 3, 7 και 12.8 με τις εκφράσεις *τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος* ή *παιδευόμενοι καὶ κουρευόμενοι*.

23. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.2, 3, 8 και 12.9 με την έκφραση *εἰσκομιζέσθω* ή *δοῦλος ὢν ἐν τοῖς βασιλικοῖς ἀποδιδόσθω δούλοις*.

24. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.2 και 10.3 και 11.3 και 12.8.

25. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1.

26. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.7. Για θανάτωση με δηλητήριο βλ. Χριστοφιλόπουλο, *Επαρχικόν* 75 σημ. 3, όπου και οι παραπομπές στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα που αναφέρονται στο θέμα αυτό.

27. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1 και 10.3 και 11.3.

από τη συντεχνία: *ζημιούσθω εἰκοσιτέσσαρα νομίσματα καὶ ἐκδιωκέσθω.*[28] Σπανιότατα επίσης επαφίεται στη δικαιοδοσία του Επάρχου ο ορισμός συγκεκριμένης ποινής, χωρίς αυτή να ορίζεται με ακρίβεια από τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου. Έτσι μία φορά μόνο στα κεφάλαια που μας απασχολούν βρίσκεται η έκφραση *προσαγέσθωσαν τῷ Ἐπάρχῳ εἰς τὸ εὐθύνας διδόναι τῶν πεπραγμένων*, πιθανότατα γιατί οι προσαγόμενοι στον Έπαρχο στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι μέλη της συντεχνίας των κηρουλαρίων, αλλά ξένοι που προσπαθούν να πουλήσουν κεριά και η τιμωρία τους δεν ενδιαφέρει τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου, που απευθύνεται συγκεκριμένα στα οργανωμένα μέλη των συντεχνιών.[29]

Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν επιβάλλεται σε όλες τις συντεχνίες για το ίδιο αδίκημα η ίδια ποινή. Π.χ. για παράνομη αύξηση ενοικίου στους μυρεψούς επιβάλλεται δαρμός, κουρά και διαγραφή από το σύστημα, ενώ για το ίδιο αδίκημα στους κηρουλάριους η ποινή είναι δαρμός και πρόστιμο δέκα νομισμάτων.[30]

Πρόβλημα δημιουργεῖ επίσης μερικές φορές και η έκφραση *τῇ προρρηθείσῃ καθυποβαλλέσθω ποινῇ*[31] ή *τῇ προειρημένῃ ὑποκείσθω εὐθύνῃ.*[32] Για παράδειγμα η παράγραφος 9 των κηρουλαρίων παραπέμπει με την παραπάνω έκφραση στο προηγούμενο *εἰσκομιζέσθω*, αλλά στο σημείο αυτό δεν είναι φανερό τι μπορεί να δημευτεί. Πιθανότατα η χειρόγραφη παράδοση του Επαρχικού Βιβλίου, που σώζεται σε ένα και μοναδικό χειρόγραφο του 14ου αιώνα[33] έχει προκαλέσει κάποια ανακατάταξη στην αρχική σειρά των άρθρων και η ανακατάταξη αυτή δημιουργεί μερικές φορές προβλήματα, όπως αυτό που αναφέραμε παραπάνω.

2.3. Πληροφορίες για τη γενικότερη εμπορική ζωή στην Κωνσταντινούπολη, έξω από τα οργανωμένα συστήματα, το Επαρχικό Βιβλίο δίνει αρκετές. Ειδικότερα από τα κεφάλαια που μας απασχολούν μπορεί κανείς να αντλήσει και τέτοιου είδους μαρτυρίες. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι οι ξένοι έμποροι, που έρχονται στην Κωνσταντινούπολη να πουλήσουν

---

28. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.3.
29. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1. Πρβ. 11.6.
30. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.
31. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2.
32. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4, 5 και 11.4, 9 και 12.2.
33. Dujčev, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, Εισαγωγή, σ. 3.

τα προϊόντα τους στους μυρεψούς, δεν μπορούν να παραμείνουν στη βυζαντινή πρωτεύουσα περισσότερο από τρεις μήνες. Μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα πρέπει να ξεπουλήσουν τα εμπορεύματά τους και να είναι έτοιμοι, για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Και είναι αξιοσημείωτο ότι οι έμποροι αυτοί δεν προέρχονται από άλλο κράτος, αλλά είναι, στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, υπήκοοι της αυτοκρατορίας, εφόσον, σύμφωνα πάντα με το Επαρχικό Βιβλίο, οι περισσότερες πρώτες ύλες για τη δουλειά των μυρεψών έρχονται στην Κωνσταντινούπολη από τη Χαλδία και την Τραπεζούντα.[34]

Μέσα στις γενικότερες πληροφορίες για την εμπορική ζωή της πρωτεύουσας εντάσσεται και η συχνά επαναλαμβανόμενη στο Επαρχικό Βιβλίο άρνηση των εμπόρων να δεχτούν το τεταρτηρό νόμισμα και το νόμισμα δύο τετάρτων.[35] Είναι πολύ γνωστό από τις ιστορικές πηγές του 11ου αιώνα ότι ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) εισήγαγε το τεταρτηρό νόμισμα και προσπάθησε να το επιβάλει στη βυζαντινή αγορά.[36] Η προσπάθειά του αυτή έφερε μεγάλη αναστάτωση στην εμπορική κίνηση μέσα στο κράτος και κατά την έκφραση του Ιωάννη Σκυλίτζη *οὐ μικρῶς ἔθλιψε τὸ ὑπήκοον ἐν τοῖς λεγομένοις ἀλλαγίοις*.[37] Ήταν αδύνατο λοιπόν μία τέτοια κίνηση να περάσει απαρατήρητη από το Επαρχικό Βιβλίο και να μην προστεθούν στις διατάξεις του όροι επιβολής του τεταρτηρού νομίσματος στις εμπορικές συναλλαγές της πρωτεύουσας. Γι' αυτό όποιος επαγγελματίας συλληφθεί να *ἀποστρέφει* νόμισμα τεταρτηρόν ή δύο τετάρτων *ἀκίβδηλον ἔχον τὸν βασιλικὸν χαρακτῆρα* υφίσταται βαρύτατες ποινές.[38]

---

34. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2. Πρβ. Stöckle, *Zünfte* 116-118. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 78.

35. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4 και 11.9.

36. Ιωάννης Σκυλίτζης 272. 69-77 (έκδ. Thurn, *CFHB*). Ιωάννης Ζωναράς III, 507.1-14 (*CSHB*). Πρβ. Λέων Διάκονος 64.1-12 (*CSHB*). Hélène Ahrweiler-Glykatzi, «Nouvelle hypothèse sur le Tétartèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas», *ZRVI* 8/1 (1963), (Mélanges G. Ostrogorsky, 1-9). M. F. Hendy, «Light Weight Solidi, Tetartera and the Book of the Prefect», *BZ* 65 (1972) 57-80, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία γύρω από το τεταρτηρό.

37. Ιωάννης Σκυλίτζης 275.75-76. Πρβ. Ιωάννη Ζωναρά III.507.11-13: *οὕτω δὲ τούτοις κακουμένων τῶν πολιτῶν οὐδέ τις παρὰ τῶν ἀγορανόμων ἦν ἐπὶ τοῖς ὠνίοις προμήθεια, ἀλλ' ἕκαστος τῶν ἐμπόρων νόμον εἶχε τὸ ἑαυτοῦ θέλημα.*

38. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4 και 11.9.

3. Εξετάζοντας λοιπόν τα *συστήματα* των μυρεψών, των κηρουλαρίων και των σαπωνοπρατών μπορούμε να βγάλουμε ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα γύρω από το Επαρχικό Βιβλίο και την εμπορική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας τον 10ο αιώνα. Βέβαια τα μέλη των συντεχνιών που ειδικότερα μας απασχόλησαν δεν ασχολούνται με είδη διατροφής ούτε με είδη ενδύσεως, αλλά οπωσδήποτε έχουν ως αντικείμενο της δουλειάς τους είδη ευρείας κατανάλωσης το Μεσαίωνα, ιδιαίτερα σε όσους είχαν κάποια οικονομική άνεση. Άλλωστε, όπως γίνεται φανερό από τα χρηματικά ποσά που επιβάλλονται ως πρόστιμα σε όσους πέφτουν σε κάποια παράβαση, και τα ίδια τα μέλη των συντεχνιών αυτών είναι αρκετά ευκατάστατα, περισσότερο από όλους βέβαια οι κηρουλάριοι, οι οποίοι απευθύνονται οπωσδήποτε σε πλατύτερο αγοραστικό κοινό και αποτελούν μια πολυάριθμη συντεχνία.

Εκείνο λοιπόν που κυρίως ξεχωρίζει σε όλες τις διατάξεις που εξετάσαμε είναι ο κρατικός παρεμβατισμός σε κάθε εμπορική κίνηση των μελών κάθε συντεχνίας. Το κράτος μέσω του Επάρχου της Πόλης και των υπαλλήλων της υπηρεσίας του προσπαθεί να ελέγξει ολόκληρη την παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων των μυρεψών, των κηρουλαρίων και των σαπωνοπρατών, όπως άλλωστε και τη διακίνηση κάθε άλλου προϊόντος και ολόκληρη την οικονομική ζωή της πρωτεύουσας.[39]

Στο προοίμιο του ίδιου του Επαρχικού Βιβλίου εκτίθενται άλλωστε θεωρητικά οι προθέσεις του συντάκτη των διατάξεων που θα ακολουθήσουν. Σκοπός λοιπόν του συντάκτη του Βιβλίου είναι να μιμηθεί το Θεό, ο οποίος *ἐν κόσμῳ καὶ εὐταξίᾳ τὸ πᾶν συναρμόσας* επέβαλε στους ανθρώπους ακατάλυτους νόμους, για να ζήσουν με τάξη και δικαιοσύνη και να αποφύγουν τις αγριότητες και τις ατασθαλίες (*μὴ ἀναισχύντως ἐπιπηδᾷ τῷ ἑτέρῳ θάτερον, μήτε μὴν ὁ κρείττων τὸν ἐλάττονα καταβλάπτῃ, ἀλλὰ πάντα δικαίῳ σταθμῷ διαταλαντεύηται*).[40] Για τους ίδιους ακριβώς λόγους νομοθετούνται και οι διατάξεις που περιέχονται στο Βιβλίο του Επάρχου και αφορούν τις συντεχνίες: *ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται καὶ μὴ θάτερος καταδυναστεύῃ θατέρου.*[41]

---

39. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 206-207, όπου και οι παραπομπές στην προηγούμενη βιβλιογραφία.

40. *Επαρχικό Βιβλίο*, Προοίμιο 1-11.

41. *Επαρχικό Βιβλίο*, Προοίμιο 11-15: *διὰ τοῦτο καὶ τὴν ἡμετέραν γαληνότητα τὰ ῥηθησόμενα νόμων ἐχόμενα διαθεῖναι εὐδόκησεν, ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται, καὶ μὴ θάτερος καταδυναστεύῃ θατέρου.*

Με μία τέτοια αρχή μίμησης του θεϊκού νόμου, που δικαιολογείται από τη γενικότερη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία,[42] δικαιώνεται ο κρατικός έλεγχος στις δραστηριότητες των μελών κάθε συντεχνίας, καθώς και σε ολόκληρη την οικονομική ζωή της Πόλης.

Βέβαια, όπως ήδη πολλές φορές έχει παρατηρηθεί, με την παρέμβαση του κράτους στις δραστηριότητες των συντεχνιών «επιδιώκεται η απάλειψη του αθέμιτου ανταγωνισμού και ο περιορισμός της εκμετάλλευσης, όχι όμως με την έννοια της προστασίας των καταναλωτών, αλλά της διασφάλισης αδιαταράκτων οικονομικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών κλάδων».[43]

Η *εὐταξία* και η *τάξις*,[44] η αποφυγή δηλαδή κάθε *ἀταξίας καὶ συγχύσεως*,[45] που αποτελεί βασικό μέλημα κάθε βυζαντινής κυβέρνησης, είναι οι κύριες αρχές που διέπουν και τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου και θέτουν τους όρους λειτουργίας ολόκληρης της οικονομικής ζωής της βυζαντινής πρωτεύουσας.

Η οργάνωση λοιπόν των εργαζομένων στο ίδιο επάγγελμα σε σωματεία, που καθιερώθηκε στα Ύστερα Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια και θεσμοθετήθηκε στα χρόνια του Διοκλητιανού,[46] είχε διαφορετική εξέλιξη στη Δύση και στο Βυζάντιο. Στη Δύση απέβλεπε στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε συναφή επαγγέλματα,[47] ενώ στο Βυζάντιο, κάτω από μια ισχυρή κεντρική εξουσία, αποτέλεσε ένα μέσο

---

42. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 25-27 και Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Α': *Ιστορία Πρωίμου Βυζαντινής Περιόδου* (324-565), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 41-42.

43. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 136. P. E. Pieler, «Byzantinische Rechtsliteratur» στου H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο 1978, σ. 471.

44. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1975, σ. 129-147 (ελληνική μετφρ. Αθήνα 1977, σ. 148-168).

45. Η έκφραση χρησιμοποιείται από τον 6ο ως το 14ο αιώνα από τους βυζαντινούς συγγραφείς, όταν θέλουν να δηλώσουν οποιαδήποτε πολιτική ή κοινωνική αναστάτωση. Βλ. Προκόπιο, *Ἀνέκδοτα* 19.8: *σύγχυσιν καὶ ἀκοσμίαν* για την κατάσταση που επικράτησε επί Ιουστινιανού ή Φιλόθεο Κόκκινο, *Βίος Αγίου Σάββα του Νέου* (έκδ. Τσάμη), Θεσσαλονίκη 1983, κεφ. 3.25-27: *ἀταξία καὶ σύγχυσις* για το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη.

46. Βλ. λέξη Collegia στην *RE*. Stöckle, *Zünfte* 135. Χριστοφιλόπουλος, *Ἐπαρχικόν* 4. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 166-182. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Β', Αθήνα 1979, σ. 129-130.

47. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 8-14.

κρατικής επιβολής στους επαγγελματίες και έναν από τους βασικούς τρόπους ελέγχου των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των πολιτών και της αστικής οικονομίας γενικότερα. Η κρατική αυτή παρέμβαση μειώνεται βέβαια στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, όταν η κεντρική εξουσία εξασθενεί,[48] αλλά υπολείμματα ανάλογων προσπαθειών παρουσιάζονται στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα ακόμη και στα ύστερα χρόνια. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τις διατάξεις τις σχετικές με τις αποστάσεις μεταξύ μαγαζιών και εργαστηρίων που περιλαμβάνονται στην Εξάβιβλο του Κ. Αρμενόπουλου στα μέσα του 14ου αιώνα[49] ή όσα γράφονται για τους ταβουλλάριους στα χρόνια του Μανουήλ Β' και του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου.[50]

Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι και το ίδιο το Επαρχικό Βιβλίο σώζεται σε ένα χειρόγραφο του 14ου αιώνα.

---

48. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Μόντρεαλ-Παρίσι 1979, σ. 108-114.

49. Κ. Αρμενόπουλος, *Ἑξάβιβλος* 2.4.18 και 2.4.20. Πρβ. Dujčev, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, Εισαγωγή σ. 9.

50. E. Schilbach, «Die Hypotyposis der Καθολικοί κριταί των Ρωμαίων vom Juni 1398», *BZ* 61 (1968) 44-70. Σπ. Λάμπρος, «Πρόσταγμα Ιωάννου Η' Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντινού Ιακώβου de Morellis», *NE* 4 (1907) 188-194. Πρβ. Νεράντζη-Βαρμάζη, Οι βυζαντινοί Ταβουλλάριοι 272-274.

JOHANNES KODER

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟ ΣΤΟ ΕΠΑΡΧΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το Επαρχικό Βιβλίο (στο εξής: ΕΒ)* περιέχει συλλογή διατάξεων των *πολιτικών σωματείων*, δηλ. των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης· η συλλογή συγκροτήθηκε επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού και κυκλοφόρησε πιθανόν την άνοιξη του 912, αλλά οπωσδήποτε πριν από τον θάνατό του (11 ή 12 Μαΐου). Η ιδέα μιας τέτοιας έκδοσης μπορεί ίσως να αποδοθεί στον μισητό δάσκαλο του Λέοντα, Φώτιο, διότι — σε αντίθεση με τα Βασιλικά και το Πρόχειρον (907) — η Εισαγωγή του 885/6, που συνδέεται στενά με το όνομα του πατριάρχη,[1] ασχολείται, ιδίως στον δ' τίτλο, με τα καθήκοντα του Επάρχου και αναφέρεται ρητά (2.7): *Ἐν τῇ τῶν νόμων ἑρμηνείᾳ δεῖ καὶ τῇ συνηθείᾳ προσέχειν τῆς πόλεως. τὸ δὲ παρὰ κανόνας εἰσαγόμενον οὐκ ἐᾶται πρὸς ὑπόδειγμα.*[2]

Τα κείμενα των περισσότερων τίτλων του ΕΒ συγκεντρώθηκαν στην πρώτη μορφή τους από τους ειδικούς των συντεχνιών. Στη συνέχεια δύο (τουλάχιστον) νομικοί του επαρχικού γραφείου, τα επεξεργάστηκαν και τα συμπλήρωσαν προσθέτοντας ορισμένες επιπλέον παραγράφους και πιθανόν τους τίτλους 20-22.[3]

Μετά την έκδοση του 912 το ΕΒ εφαρμόστηκε πιθανότατα όλο τον 10ο[4] και τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα, καθώς οι

---

* Ευχαριστώ τον E. Kislinger, Βιέννη, για πολύτιμες υποδείξεις και τον Α. Μαρκόπουλο, Ρέθυμνο, για τη βοήθειά του στα ελληνικά.

1. Πρβ. τελευταία το σημαντικό για την εποχή των Μακεδόνων βιβλίο του A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forsch. z. byz. Rechtsgesch., 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 1-15.

2. *JGR* II, 241.

3. Για τη γένεση και τη διάρθρωση του ΕΒ βλ. διεξοδικότερα στο άρθρο μου «Überlegungen zu Aufbau und Entstehung des Eparchikon Biblion», στο *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey*, Camberley 1988, 85-97.

4. Το ενδιαφέρον για το ΕΒ κατά την εποχή της μονοκρατορίας του Κωνσταν-

τέσσερις μνείες στο ΕΒ του *τεταρτηρού* και του *δύο τετάρτων νομίσματος*[5] προστέθηκαν κατά πάσαν πιθανότητα επί Κωνσταντίνου Η' (1025-1028) για τους εξής δύο λόγους· (α) μόνον στους όψιμους χρόνους του Βασιλείου Β' τεκμηριώνονται και τα δύο νομισματικά είδη,[6] και (β) επί Κωνσταντίνου Η' αναθεωρήθηκαν επίσης τα Βασιλικά, και ίσως σ' αυτήν την επεξεργασία συμπεριλήφθηκαν και άλλα έργα της πρώιμης Μακεδονικής εποχής, όπως το ΕΒ.[7] Επομένως το ΕΒ απεικονίζει τις συντεχνίες κατά τη Μακεδονική περίοδο, δύο σχεδόν αιώνες δηλαδή,[8] περιέχει όμως και πολλά στοιχεία των προηγούμενων γενεών, εφόσον παλιότερες συνήθειες έγιναν αποδεκτές στο σχεδίασμα των νομικών του Επάρχου.

Εάν τώρα πραγματευθώ επί 15 λεπτά τον επισιτισμό, δεν θα εξαντλήσω το θέμα. Προτιμώ επομένως, να θίξω ορισμένα μόνον χαρακτηριστικά προβλήματα που προκύπτουν από το κείμενο του ΕΒ όπως και αυτά που το ΕΒ αποσιωπά. Συγκεκριμένα, θα μιλήσουμε για τα είδη των εμπορευμάτων, για την τοποθεσία των καταστημάτων και για τα κέρδη.

Με τον τομέα του επισιτισμού[9] ασχολούνται, άμεσα και έμμεσα, οι εξής τίτλοι του ΕΒ:

τίνου Πορφυρογεννήτου (945-959) τεκμηριώνει η προσθήκη *ἑπταετοῦς τηνικαῦτα Κω(νσταντίνου) τοῦ πορφυρογεννήτου τυγχάνοντος* στον τίτλο του έργου, που βρίσκεται στον κώδικα Παν. Τάφου 25, φ. 33α· πρβ. Koder, ό.π. 88.

5. *ΕΒ* 9.5, 10.4, 11.9, 13.2.

6. Πρβ. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2, Dumbarton Oaks 1973, 599 κ.ε., και M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 507 κ.ε. (με βιβλιογραφία).

7. Για την εξέλιξη της νομοθεσίας των Μακεδόνων πρβ. Σ. Ν. Τρωιάνο, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 95 κ.ε., ο οποίος έλαβε υπόψη τα αποτελέσματα του Schminck, *Rechtsbücher*.

8. Υπάρχει ωστόσο ένα μόνο χφ. (του 14ου αι.) που περιέχει ολόκληρο το κείμενο του ΕΒ. Μία — μερική — εξήγηση γι' αυτή την έλλειψη τεκμηρίων μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι ενδιαφέρον για την ύπαρξη του κειμένου ως συνόλου υπήρχε μ ό ν ο ν στο γραφείο του Επάρχου, ενώ στις συντεχνίες κυκλοφόρησαν μόνον οι τίτλοι με άμεση σημασία για τη δραστηριότητα των μελών τους — και αυτοί ίσως όχι γραπτώς —, ώστε μόνον σπάνια προέκυψε η ανάγκη μιας πλήρους αντιγραφής.

9. Πρβ. γενικά Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Ε', σ. 9 κ.ε., όπως και τα κεφάλαια «L'echelle des régimes alimentaires» και «Régime et nutrition» στο βιβλίο της E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Παρίσι-Χάγη 1977, σ. 36-53, βλ. ακόμη E. Kislinger,

10 - *Περὶ τῶν μυρεψῶν*,
13 - *Περὶ τῶν σαλδαμαρίων*,
15 - *Περὶ τῶν μακελλαρίων*,
16 - *Περὶ τῶν χοιρεμπόρων*,
17 - *Περὶ τῶν ἰχθυοπρατῶν*,
18 - *Περὶ τῶν ἀρτοποιῶν*, και
19 - *Περὶ τῶν καπήλων*· και

ίσως και ο 21, *Περὶ τῶν βόθρων*, αν και οι «βόθροι» δεν είναι υπεύθυνοι για κρέατα ή ζώα φαγητού, αλλά μόνο — σαν εκτιμητές και ενίοτε επίσης εμπορομεσίτες — για υποζύγια.[10]

Όσον αφορά τον κατάλογο των εμπορευμάτων των συντεχνιών, παρατηρούμε τα εξής· γίνεται αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε τρόφιμα, που ο πελάτης περιμένει να είναι κάθε μέρα φρέσκα, όπως κρέατα, ψάρια και ψωμί, και σε εκείνα που διατηρούνται χωρίς προβλήματα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Αυτά τα τελευταία βρίσκονται (εάν παραλείψουμε τους μυρεψούς, που εμπορεύονται μόνον είδη πολυτελείας, όπως πιπέρι και κανέλα) στους σαλδαμαρίους, οι οποίοι διαθέτουν όχι μόνον τυρί, βούτυρο, μέλι, λάδι και όλα τα είδη ξηρών οσπρίων[11] αλλά και ταριχευμένα και καπνιστά κρέατα και ψάρια.

Ποιος ταριχεύει[12] κρέατα και ψάρια; Το ΕΒ (17.2) απαγορεύει ρητά στον ιχθυοπώλη να παστώσει τους ιχθύας, *εἰ μὴ τοὺς περιττεύοντας πρὸς τὸ μὴ διαφθαρῆναι τούτους*. Το ΕΒ απαγορεύει όμως και στους μακελλαρίους (15.6) και στους χοιρεμπόρους (16.5), να αποθησαυρίζουν κρέας *εἰς καιρὸν ἐνδείας* αντί να το πουλούν. Επιτρέπεται συνεπώς κατ' αναλογίαν το συμπέρασμα, ότι ή και οι δύο, δηλ. οι μακελλάριοι και οι χοιρέμποροι, ή τουλάχιστον οι χοιρέμποροι, είχαν τη δυνατότητα και τις εγκαταστάσεις, να ταριχεύουν το κρέας που δεν πουλήθηκε. Φαίνεται όμως

«L'alimentazione bizantina», στο *Riv. St. Biz. Slavi* (τυπώνεται), το άρθρο του ιδίου «Ernährung» στο *Lexikon des Mittelalters* 3 (1986) 2171-2174, καθώς και P. Herz, *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung, Die Lebensmittelversorgung* (Historia Einzelschriften, 55), Στουτγάρδη 1988.

10. Σχετικά με τους βόθρους πρβ. τη μελέτη μου «Wer andern eine Grube gräbt... Die Bezeichnung βόθρος in Eparchikon Biblion» (τυπώνεται).

11. E. Kislinger, *Gastgewerbe und Beherbergung in frühbyzantinischer Zeit. Eine realienkundliche Studie aufgrund hagiographischer und historischer Quellen* (διδ. διατριβή), Βιέννη 1982, σ. 100-103.

12. Kislinger, *Gastgewerbe* 89 κ.ε.

ότι η λιανική πώληση των ταριχευμένων ήταν συνήθως δικαίωμα των σαλδαμαρίων.

Εκτός από τρόφιμα οι σαλδαμάριοι είχαν και διάφορα άλλα είδη καθημερινής ανάγκης, όπως γύψο, πίσσα, φτιάρια κτλ. Έτσι το κατάστημά τους μοιάζει πολύ με το παραδοσιακό παντοπωλείο, όπως θα το βρούμε ακόμη και σήμερα σε κάποιο απόμερο χωριό. Δεν εκπλήσσει επομένως, ότι ο σαλδαμάριος έχει (μαζί με τον αρτοποιό) μεγάλη σπουδαιότητα για τα «καθημερινά» ψώνια.

Παρατηρούμε όμως αξιοσημείωτα κενά στην προσφορά τροφίμων εκ μέρους των συντεχνιών του ΕΒ. Λείπουν οπωσδήποτε οι ειδικοί για γάλα και φρέσκα προϊόντα γάλακτος,[13] αυγά, ελιές[14] όπως και όλα τα φρέσκα οπωρικά και λαχανικά.[15] Η ερμηνεία, ότι κάθε κάτοικος της Κωνσταντινούπολης είχε πίσω από το σπίτι του ένα χώρισμα με γίδες, κότες και ένα μικρό λαχανόκηπο, δεν αρκεί.

Η παραγωγή των προϊόντων αυτών βρισκόταν και εντός των τειχών της πόλης και στα περίχωρα, ακόμη και στην άλλη πλευρά του Βοσπόρου, όπως πιστοποιεί η γνωστή επιστολή του Τζέτζη, στην οποίαν μνημονεύει *ἄθλιά τινα ἀνθρωπάρια... ὀπωροπρατοῦντα... τὰ μῆλα ἐκ τοῦ αἰγιαλοῦ*· και αναφέρει συγκεκριμένα *ἄθλιον γυναικάριον*, που νωτοφορεί *τά... μῆλα... σάκτᾳ τινὶ παλαιῷ πεφορτισμένον αἰγιαλόθεν*.[16] Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε, ότι τα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης παράγουν επίσης φρούτα, τα οποία πουλούν σε τιμές ιδιαίτερα υψηλές.

Η πώληση αυτών των προϊόντων, που δεν τεκμηριώνεται στο ΕΒ, θα γινόταν — όπως ξέρουμε για κρέατα και για ψάρια — σε ορισμένες κεντρικές πλατείες της αγοράς (fora), και υπέκειτο στον αγορανομικό έλεγχο του Επάρχου, χωρίς όμως τη μεσολάβηση ιδιαίτερου οργανισμού. Παρόμοιο «grand marché central, des sortes de halles, où se faisait le commerce en gros aussi bien que celui au détail», αναφέρει ο Ν. Οικονομίδης ακόμα και για τον 15ο αιώνα.[17]

Πού τοποθετείται όμως η πώληση των άλλων τροφίμων; Οι σαλδα-

---

13. Kislinger, *Gastgewerbe* 109 κ.ε.
14. Kislinger, *Gastgewerbe* 110 κ.ε.
15. Kislinger, *Gastgewerbe* 103-107 και 111-113.
16. Ιωάννης Τζέτζης, Επιστολή 57 (1146/7) (ἐκδ. Leone) 81.
17. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (13e-15e s.)*, Μόντρεαλ-Παρίσι 1979, σ. 97 κ.ε. Απαντούν *λαχανοπώλιδες*, *ὀπωροπωλοῦντες*, *τυροπῶλοι*, *ὠοταριχοπῶλοι* και *κρεωταριχοπῶλοι*.

μάριοι βρίσκονταν παντού στην Κωνσταντινούπολη, *ὡς εὐχερῶς τὰς ἀναγκαίας τῷ βίῳ εὑρίσκεσθαι χρείας* (*ΕΒ* 13.1). Το ίδιο ισχύει, φυσικά, για τους αρτοποιούς· ήδη η Notitia urbis Constantinopolitanae του πρώιμου 5ου αιώνα μιλάει όχι μόνον για 20 κρατικά αλλά και για 120 ιδιωτικά pistrina, διασκορπισμένα ανά την πόλη.[18] Αυτά τα ιδιωτικά μαγκίπια, που δεν παρήγαγαν το ψωμί από την annona (panis gradilis), αλλά από το σιτάρι της arca frumentaria, είναι αυτά που πρέπει να συσχετισθούν με τους αρτοποιούς της μέσης βυζαντινής εποχής (και του ΕΒ).

Ο κίνδυνος πυρκαγιάς είναι ο μόνος παράγων που επιβάλλει περιορισμό στην τοποθεσία των μαγκιπίων· απαγορεύονται κάτω από κατοικίες και γενικά *εἰς τόπους ἀνεπισφαλεῖς* (*ΕΒ* 18.3). Ας μην ξεχνάμε, ότι και οι οικοδομικές διατάξεις του Ιουλιανού Ασκαλωνίτου αφιερώνουν ένα κεφάλαιο[19] για τα *ἀρτοκοπεῖα*, αλλά και για τον επικρεμάμενο για τα γειτονικά σπίτια κίνδυνο. Το ίδιο χωρίο του Ιουλιανού μάς πληροφορεί άλλωστε, ότι η εργασία στα αρτοποιεία *ἐστὶ τῷ πλείονι μέρει ἐν νυκτὶ γινομένη*.

Στην παράγραφο 18.3 του ΕΒ ο νομοθέτης προτρέπει επίσης, κάπως άτοπα, όλους τους πολίτες να διαφυλάσσουν τις καύσιμες ύλες τους μόνο *ἐν τοῖς αἰθρίοις τόποις ἢ ἐγχορήγοις... ὡς ἂν μὴ αὐτῆς εὐπρήστου τυγχανούσης πυρκαϊαὶ ἐν τῇ πόλει γίνωνται.*[20]

Η άσκηση των άλλων επαγγελμάτων του επισιτισμού επιτρεπόταν μόνο σε ορισμένα σημεία της πόλης. Τα ψάρια πωλούνται στις «Μέγιστες Καμάρες» (*ΕΒ* 17.1), το χοιρινό κρέας στον Ταύρο (*ΕΒ* 16.2), το αρνί επίσης εκεί από το Πάσχα μέχρι την Πεντηκοστή (*ΕΒ* 15.5), ενώ τα πρόβατα όλο το χρόνο (εκτός των νηστειών) στο Στρατήγιο. Κατσίκι και μοσχάρι δεν αναφέρονται.[21]

Το Στρατήγιο βρισκόταν στην ε΄ ρεγεώνα (κατά τη Notitia urbis Constantinopolitanae), λίγο πιο πάνω από τον σημερινό σιδηροδρομικό

---

18. Notitia dignitatum (ἐκδ. Seeck) 230-243, πρβ. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Ποικίλα Βυζαντινά 8), Βόννη 1988, σ. 149 κ.ε. και 312 κ.ε., και Herz, *ό.π.* 302, 306 κ.ε.

19. Κεφ. 2.4.14 στην παραλλαγή της *Εξαβίβλου* του Αρμενοπούλου.

20. Κατά την εποχή της έκδοσης του ΕΒ οι πηγές αναφέρουν πυρκαγιές στα έτη 886 (Berger 580), 897 (Berger 597) και 912 (A. M. Schneider, «Brände in Konstantinopel», *BZ* 41 (1941) 382 κ.ε., ιδιαίτερα 386).

21. Για τα κρέατα πρβ. Kislinger, *Gastgewerbe* 94-98, ο οποίος τονίζει ότι το βοδινό κρέας απαντά σπάνια στις γραπτές πηγές.

σταθμό του Sirkeci.[22] Εκτός από την αγορά προβάτων μαρτυρούνται εκεί φυλακές, δύο εκκλησίες (του Φιλήμονος και των Φωτίου και Ανικήτου) και, πιθανόν, αγορά μετάλλων.[23]

Ο Ταύρος, που ταυτίζεται με τη σημερινή πλατεία Beyazit, ήταν στην ζ' ρεγεώνα. Ο Berger υποθέτει ότι το όνομα προέρχεται από την αγορά κτηνών·[24] αλλά είναι γνωστό από διάφορες πηγές ότι η αγορά αυτή μεταφέρθηκε στον Ταύρο μόλις επί Κωνσταντίνου Ε'.[25]

Στο ΕΒ υπάρχει αυστηρή διάκριση ανάμεσα στους μακελλαρίους και τους χοιρεμπόρους. Οι μακελλάριοι ανταποκρίνονται στους συγχρόνους τους fartores (Küter) της δυτικής Ευρώπης[26] και ειδικεύονται όχι τόσο στην κτηνεμπορία όσο στη σφαγή των προβάτων και αρνιών. Εάν αγοράζουν τα πρόβατα μέσα στην Κωνσταντινούπολη, τότε αυτό γίνεται μόνον στο Στρατήγιο. Φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή έρχονται οι ίδιοι οι χωρικοί από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, από τη Θράκη δηλ., με τα κοπάδια τους (πρβ. και *ΕΒ* 15.4).

'Αλλη δυνατότητα ήταν οι μακελλάριοι να αγοράζουν τα πρόβατα στη Μικρά Ασία, αλλά μόνο στις περιοχές πέρα από τον Σαγγάριο (*ΕΒ* 15.3) και όχι στις αγορές της Νικομήδειας και της χερσονήσου του Koca-eli, για να μην αυξηθεί η τιμή, που δεν μπορούσε επομένως να ελεγχθεί με ακρίβεια από τον 'Επαρχο.

Η τιμή των προβάτων καθορίζεται από τον 'Επαρχο (δηλ. από υπάλληλό του), ο οποίος κάθε φορά εκτιμά, κατά την ποιότητα των ζώων, πόσο έχει το νόμισμα (*ΕΒ* 15.1-2). Στη συνέχεια σφάζουν τα ζώα και τα πουλούν στην ίδια τιμή· το κέρδος τους αποτελείται από τα εντόσθια, την κεφαλή και τα πόδια. Φαίνεται ότι κατά κανόνα οι καταναλωτές αγόραζαν ολόκληρα πρόβατα· γι' αυτό δεν μνημονεύονται ζυγαριές, ενώ οι χοιρέμποροι πουλούσαν το χοιρινό με το ζύγι και συνεπώς υπάρχει γι' αυτούς η συνηθισμένη διάταξη (*ΕΒ* 16.6), που αφορά τη νόθευση ζυγαριών.

Στους χοιρεμπόρους — όπως φαίνεται από το όνομά τους — κύρια

---

22. Πρβ. Berger, *ό.π.* 406-408.
23. *ό.π.* 410.
24. *ό.π.* 323-325.
25. Πρβ. J. L. Teall, «The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025», *DOP* 13 (1959) 87 κ.ε., ιδιαίτερα 105, και Berger, *ό.π.* 425.
26. Πρβ. το άρθρο Fleisch, Fleischer, στο *Lexikon des Mittelalters* 4 (1987) 541-545.

απασχόληση είναι το εμπόριο. Ασχολούνται όμως και με τη σφαγή των ζώων, ενώ έχουν μεγαλύτερο περιθώριο όσον αφορά τη διατήρηση και την κατεργασία του κρέατος και τον καθορισμό των τιμών.

Είναι δύσκολο να υπάρξουν ασφαλή στοιχεία για τη σύνθεση και τη διάρθρωση τιμών και κερδών. Γενικά μπορούμε να υποστηρίξουμε, ότι οι νομισματικές προϋποθέσεις για σταθερές τιμές κατά την εποχή, στην οποίαν «ισχύει» το ΕΒ, ήταν καλές. Όπως τόνισε τελευταία ο Hendy,[27] η νομισματική μεταρρύθμιση του Λέοντος Γ' (με τη σταθεροποίηση της σχέσης των χάλκινων προς τα χρυσά νομίσματα) δημιούργησε τις προϋποθέσεις επί τρεις σχεδόν αιώνες μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα για ευνοϊκές οικονομικές εξελίξεις.

Εάν δεν υπάρχει πληθωρισμός, τα περιθώρια κέρδους, όπως και οι τόκοι, μπορούν να είναι χαμηλά. Έτσι στα «Κεφάλαια περὶ διαφόρων ὑποθέσεων» του Ψευδο-Νικηφόρου (πατριάρχη;), που ίσως ανήκουν στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα,[28] υπάρχει ο όρος το κέρδος *ἔκ τε οἴνου, κτηνῶν, ἐλαίου, σίτου καὶ τῶν λοιπῶν πάντων ὠνουμένων καὶ πιπρασκομένων* να μην είναι παραπάνω *τοῦ σώου μὲν ἀριθμοῦ, ἤτοι τοῦ δεκάτου, εἴτουν νομισμάτων, ...ἓν μὲν ἄνω τοῦ καθ' ἑκάστου συγκεχώρισται διὰ τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ, ἤτοι εἰς δέκα νομίσματα ἓν περιττόν.*[29] Αυτό το κέρδος του 10% είναι ασφαλώς αξίωση της Εκκλησίας. Αγνοώ πάντως, αν *τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ* είναι φράση με γενικό περιεχόμενο ή αν έχει συγκεκριμένο ιστορικό υπόβαθρο (υπαινίσσομαι τα οικονομικά και νομισματικά προβλήματα, που άρχισαν κατά την περίοδο του Μιχαήλ Δ').[30]

Το ΕΒ επιτρέπει στους σαλδαμαρίους ως (ανώτατο) κέρδος *δύο μιλιαρίσια μόνα ἐν τῷ νομίσματι* (*ΕΒ* 13.5), δύο δωδεκατημόρια ή 16,7% δηλ. Είναι το ίδιο περιθώριο κέρδους, που υπερασπίζεται με τόση έμφαση ο Ιωάννης Τζέτζης στη γνωστή επιστολή του.[31] Πρόκειται βέβαια για ακαθάριστο κέρδος, που εμπεριέχει ακόμη και όλες τις δαπάνες του επιχειρηματία.

Για τους αρτοποιούς, όμως, το ΕΒ κάνει διάκριση ανάμεσα στο καθαρό κέρδος (1 κεράτιον / νόμισμα = 1/24) και τις δαπάνες για την

---

27. Hendy, *Monetary Economy* 500 κ.ε., πρβ. του ίδιου, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington D.C. 1969, σ. 5 κ.ε.

28. Πρβ. Grumel, *Regestes* 407, αρ. 1 (και P. Alexander, *Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Οξφόρδη 1958, σ. 156 σημ. 1).

29. Πρβ. Pitra, Iur. eccl. gr. hist. et monum. II 323.

30. Πρβ. Hendy, *Monetary Economy* 509 κ.ε. και του ίδιου (1969) 5 κ.ε.

31. Επιστολή 57 (Leone 81).

άλεση του σιταριού και για το ψήσιμο (2 μιλιαρίσια = 2/12),[32] συνολικά δηλ. 20,83%, εκ των οποίων όμως μόνον το 4,17% είναι καθαρό κέρδος.

Πιο δύσκολη είναι η εκτίμηση των κερδών στους μακελλαρίους και τους ιχθυοπράτας. Οι μακελλάριοι έχουν *τοὺς πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἐντὸς εἰς κέρδος, τὸ δὲ λοιπὸν ἀπεμπολῶσι κατὰ τὴν ἐξώνησιν* (15.1) — αλλά τι σημαίνει αυτό; Θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τις σημερινές τιμές των εντοσθίων κτλ. και του κρέατος, που έχουν ποσοστό κέρδους μεταξύ 5 και 10% για πρόβατα και χοιρινά,[33] ανάλογα με το βάρος (μέγεθος) του ζώου. Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας ότι τα εντόσθια και το κεφάλι χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα πολύ περισσότερο απ' ό,τι σήμερα και συνεπώς εκτιμήθηκαν διαφορετικά.[34]

Σχετικά με τους ιχθυοπράτας[35] βρίσκουμε τις εξής πληροφορίες· κατ' αρχήν ο Έπαρχος καθορίζει κάθε πρωί τις τιμές βάσει της νυχτερινής άγρας *λευκῶν ἰχθύων* (*ΕΒ* 17.4).[36] Έπειτα στο ΕΒ (17.1) καθορίζεται κέρδος ενός μιλιαρισίου/νόμισμα, 1/12 = 8,3% δηλ. για τους προϊσταμένους των «Μεγίστων Καμαρών», οι οποίοι προφανώς είχαν δύο τομείς ευθύνης, το να μετέρχονται ως επιχειρηματίες την εκμετάλ-

---

32. *Οἱ ἀρτοποιοί... τιθέτωσαν κέρδος ἐν τῷ νομίσματι κεράτιον ἓν καὶ μιλιαρίσια δύο, τὸ μὲν κεράτιον εἰς κέρδος, τὰ δὲ μιλιαρίσια εἰς διατροφὴν τῶν τε ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ τοῦ ἀλόγου τοῦ ἀλήθοντος καὶ ἐνοίκιον καὶ ἔκκαυσιν τοῦ φούρνου καὶ δάδας* (*ΕΒ* 18.1).

33. Πληροφορία της συντεχνίας των αυστριακών κρεοπωλών (26.7.88), καθώς και άλλων μεμονωμένων κρεοπωλών.

34. Πρβ. Kislinger, *Gastgewerbe* 94 και 99 (για τη «δημοτικότητα» των εντοσθίων).

35. Πρβ. J. Nicole, *Le livre du Préfet*... (traduction française, avec une introduction et des notes explicatives, Γενεύη-Βασιλεία 1894) 67 κ.ε. και Kislinger, *Gastgewerbe* 75 κ.ε.

36. Πρόκειται για ψάρια πρώτης ποιότητας, τα οποία με το ψήσιμο γίνονταν άσπρα και γι' αυτό λέγονται ως τώρα στην Κωνσταντινούπολη «άσπρα ψάρια» σε αντίθεση με τα μπλε ψάρια κατώτερης ποιότητας (ευγενής πληροφορία του κ. Ηλία Σπονδύλη που κατάγεται από την Κωνσταντινούπολη). Για τα ψάρια στο Βυζάντιο πρβ. τώρα και F. Tinnefeld, «Zur kulinarischen Qualität byzantinischer Speisefische», στο *Collected Papers dedicated to Kin-Ichi Watanabe* (Studies in the Mediterranean World, Past and Present 11) Τόκυο 1988, 155-176, με πλούσια βιβλιογραφία. Στο άρθρο του Tinnefeld, σύμφωνα με την πληροφορία του κ. Σπονδύλη, τα ψάρια πρώτης ποιότητας (1. Gruppe: Hervorragende Speisefische, σ. 158-161) φημίζονται για το άσπρο κρέας τους.

λευση της καμάρας αλλά και να ελέγχουν, μετά από εντολή του Επάρχου, τις τιμές και γενικά την πώληση των ψαριών.

Σύμφωνα με άλλη πληροφορία που προσφέρει το ΕΒ (17.3), προβλέπονται για τους ίδιους τους ιχθυοπράτας και για τους προστάτας τους ανά 2 φόλεις / νόμισμα, ανά 2/288 = 0,7% δηλ. Εάν συγκρίνουμε αυτό το κέρδος των 0,7% και πάλι με την πληροφορία του Τζέτζη,[37] που υπερασπίζεται ρητά, όπως είπαμε, το κέρδος των 2/12 = 16,7% για τους ιχθυοπράτας, η διαφορά φαίνεται αγεφύρωτα μεγάλη. Γι' αυτό προτείνω στο *ΕΒ* 17.3 η λέξη *φόλεις* να αντικατασταθεί στην πρώτη περίπτωση με τη λέξη *κεράτια*,[38] διότι τότε το κέρδος του ιχθυοπράτη θα είναι 2/24 = 8,3%. Μαζί με το ως άνω κέρδος του προϊσταμένου της «Καμάρας» (*ΕΒ* 17.1) το εμπορικό περιθώριο θα αντιστοιχούσε ακριβώς σ' αυτά τα 16,7%, που γνωρίζουμε από τους σαλδαμαρίους και τους αρτοποιούς.[39]

Ας ρίξουμε ακόμη μια ματιά και στις άλλες συντεχνίες του ΕΒ:

Στους μεταξοπράτας, που αγόραζαν από το εξωτερικό μέταξα και την αποθήκευαν, το ΕΒ συγχωρεί *οὐγγίαν*[40] *μίαν ἐν τῷ νομίσματι* ως κέρδος (*ΕΒ* 6.9 και 7.2)[41] σε περίπτωση πώλησης μετάξης σε φτωχούς καταρταρίους και μεταξαρίους.

Αντίθετα, πρόκειται μάλλον για προμήθεια, όταν οι οθωνιοπράται και οι σαλδαμάριοι επιτρέπεται (*ΕΒ* 9.6) να ανατιμούν 1 κεράτιον / νόμισμα (= 4,17%) στην περίπτωση που εισάγονται από Βουλγάρους και άλλους ξένους «εμπόρους», εκτός από λινό και μέλι, και άλλα εμπορεύματα, τα οποία οι δύο αυτές συντεχνίες παραδίδουν στους αρμόδιους εμπόρους.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι πληροφορίες του ΕΒ για τα κέρδη του λιανικού εμπορίου μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε κάποια ομοιομορφία· ίσχυε προφανώς τότε λίγο ως πολύ ο κανόνας, το καθαρό κέρδος να μην υπερβαίνει το μιλιαρίσιον / νόμισμα (8,3%) και το ακαθάριστο το κεράτιον / νόμισμα (16,7%).

---

37. Επιστολή 57 (Leone 81).

38. Το τέλος δηλ. του *ΕΒ* 17.3 να έχει ως εξής: ...*ἀποκερδαίνοντες καθ' ἓν νόμισμα ἀνὰ κεράτια δύο καὶ οἱ τούτων προστάται ἀνὰ φόλεις δύο.*

39. Άλλη λύση προτείνει η Ε. Παπαγιάννη, «Μοναχοί και μαύρη αγορά στον 12ο αιώνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικού Βιβλίου», *Βυζαντιακά* 8 (1988) 59 κ.ε., ιδιαίτ. 65-70.

40. Το δωδέκατο δηλαδή· πρβ. π.χ. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, 180-181.

41. Που ανταποκρίνεται στο γνωστό ήδη 1/12 ή 8,3%.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὕπαιθρος: 2. Ὀργάνωση καὶ οἰκονομία

Τεῖχος τε γὰρ ἀποτετόρνευται καὶ πόλις καὶ ἀγροῦ τύχη ἐξαπιναίως ἀμείβεται

(Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων)

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛΙΔΑΣ

Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία;

Η ιστορία της πλούσιας πατρινής χήρας Δανιηλίδας αποτελεί «επεισόδιο» τόσο στη ζωή των δύο πρώτων αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας, όσο και στην σύγχρονη ιστορική έρευνα που ασχολείται με την περίοδο αυτή.* Όντως επεισοδιακή, από κάθε άποψη, υπήρξε η μεταχείριση αυτής της ιστορίας από τους παλαιότερους ιστορικούς, αλλά και από τους δύσπιστους σύγχρονούς μας. Όλοι λίγο-πολύ επεσήμαναν τις υπερβολές και τον μυθοπλαστικό χαρακτήρα της αφήγησης, αλλά παρά τις επιφυλάξεις τους κανείς δεν απέφυγε τον πειρασμό να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες που μας παρέχονται με μοναδική γενναιοδωρία για βυζαντινά πράγματα. Ελλείψει άλλων πηγών, μια δήθεν προσεκτική περιδιάβαση στο ναρκοπέδιο της υπερβολής και του παραμυθιού εφοδίαζε κατά καιρούς και κατά τις ανάγκες τους ερευνητές με στοιχεία για την οικονομική και πολιτική ιστορία της Πελοποννήσου, αλλά και προσέφερε μερική ερμηνεία της ταχείας ανόδου του Βασιλείου στο ύπατο αξίωμα της αυτοκρατορίας. Η ρομαντική θεώρηση του επεισοδίου από τους μυθιστοριογράφους υπήρξε ίσως ευτυχέστερη, καθώς το εξέλαβαν ανεπιφύλακτα ως ιστορικό γεγονός, προσθέτοντας μάλιστα, σαν καλοί παραμυθάδες, επί πλέον στοιχεία: τους έρωτες του Βασιλείου με την

---

* Πολλά από τα προβλήματα και ορισμένες λύσεις που προτείνει η παρούσα ανακοίνωση βρίσκονται στο στάδιο της έρευνας και μελετώνται στα πλαίσια του προγράμματος της Ιστορικής Γεωγραφίας του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών για τον έλεγχο των πηγών της Ιστορίας της Βυζαντινής Πελοποννήσου. Η εργασία δημοσιεύεται, όπως ακριβώς ανακοινώθηκε στο Συμπόσιο, κατά συνέπεια ο χαρακτήρας της είναι σχετικά ελλειπτικός. Θεωρώ πάντως υποχρέωσή μου, και με την ευκαιρία αυτής της δημοσίευσης, να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Χριστίνα Αγγελίδη, Λίτσα Βλυσίδου και Τ. Λουγγή για την προθυμία τους να συζητήσουν μαζί μου τα προβλήματα που αναφύονται από τη νέα θεώρηση του επεισοδίου της Δανιηλίδας.

Δανιηλίδα. Το επεισόδιο, βεβαίως, τίποτε παρόμοιο δεν αναφέρει. Αντιθέτως ο συντάκτης του καταβάλλει προσπάθεια να απομακρύνει κάθε υποψία ερωτικής συντυχίας και γι' αυτό τελικά το ίδιο το επεισόδιο όχι μόνο επιτρέπει να υποθέσομε, αλλά σχεδόν υποβάλλει την ερωτική σχέση των πρωταγωνιστών. Οφείλω, λοιπόν, να ομολογήσω ότι, τόσο η αυθαίρετη ερωτική ερμηνεία του επεισοδίου από μερίδα ιστορικών και φιλολόγων, όσο και ο ύποπτος υπερτονισμός από το ίδιο το κείμενο του εναρέτου της σχέσεως και της μητρικής αγάπης με οδήγησαν στο πρότυπο που υποκρύπτεται στην ιστορία. Έτσι από την νότια βαλκανική οδηγηθήκαμε σε τροπικότερα κλίματα και καταλήξαμε σε απροσδόκητα συμπεράσματα σχετικά με τη δυναστική ιδεολογία, ώστε τελικά η ιστορικότητα ή μη του επεισοδίου περνά σε δεύτερη μοίρα.[1]

Η ιστορία της Δανιηλίδας παραδίδεται ουσιαστικά μόνο από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο στην βιογραφία που συνέταξε για τον παππού του Βασίλειο Α′ περίπου ένα αιώνα μετά και, βεβαίως, αναπαράγεται συνοπτικά από τον Σκυλίτζη, αμφότεροι εκπρόσωποι της δυναστικής ιδεολογίας του Μακεδονικού οίκου. Ο «κύκλος» του Λογοθέτη δεν αναφέρει τίποτε από την *πλασματώδη ἱστορία*, είτε γιατί δεν γνωρίζει *πλάσμα τοιόνδε*, όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί όλα τα μυθεύματα για την καταγωγή του Βασιλείου, κάθε φορά που κρίνει σκόπιμο παρ' όλα αυτά να τα αναφέρει, είτε διότι θέλει να διαφοροποιηθεί και σ' αυτό το σημείο θεωρώντας το απαράδεκτη υπερβολή.[2] Η ιστορία λοιπόν αυτή, όπως μας

1. Τα περί αισθήματος Βασιλείου–Δανιηλίδας, Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Δανιηλίς, η μεγάλη των Πατρών Δέσποινα», *Πανδώρα* 1 (1850-51) 56-63, Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών, από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821* (Β′ έκδοση, επιμ. Κ. Τριανταφύλλου), Πάτρα 1950, σ. 271-277. Βλ. επίσης Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα ²1980, σ. 93-94. Επίσης, Ι. Βασιλείου, «Δανιηλίς και Βασίλειος Α′ ο Μακεδών», *Νέα Εστία* 118/1396 (1985) 1137-1145, κείμενο που μου υπέδειξε ο Α. Σαββίδης τον οποίο και ευχαριστώ. Για τις παλαιότερες ιστορικές έρευνες που αναφέρονται στο επεισόδιο πλήρη βιβλιογραφία παρέχει ο A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, Παρίσι 1951, σ. 121 και 128 κ.ε. Από τις σχετικά πρόσφατες αναφορές στο επεισόδιο βλ. Ν. Σβορώνου στην *ΙΕΕ*, Η′, σ. 198 και A. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California 1985, σ. 17, όπου όμως τα αναφερόμενα γεγονότα αφορούν τον Λέοντα ΣΤ′ και όχι τον Βασίλειο Α′.

2. Αναμένοντας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις εκδόσεις του *Βίου Βασιλείου* από τον Ι. Ševčenko και του *Ψευδοσυμεὼν* από τον Α. Μαρκόπουλο θεωρούμε σκόπιμο να αποφύγομε κάθε αναφορά στα μεγάλα προβλήματα της ιστοριογραφίας του 10ου

την αφηγείται ο Πορφυρογέννητος, διαρθρώνεται σε τρεις πράξεις. Η τρίτη πράξη που τοποθετείται στα χρόνια του Λέοντος ΣΤ', αν και λιγότερο πλασματώδης, δεν θα μας απασχολήσει στην παρούσα ανακοίνωση.[3] Έχω όμως την υποψία και την εκφράζω προκαταβολικά ότι η τρίτη πράξη αποτελεί την αφορμή που επιτρέπει την μυθοπλασία· είναι ο ιστορικός πυρήνας, ο οποίος χρησιμοποιείται για να βυζαντινοποιηθεί, να προσαρμοσθεί στις ιδεολογικές ανάγκες της εποχής, γνωστός ελληνιστικός θρύλος βασιλικού μεγαλείου και δύναμης. Θεωρώ λοιπόν τον κριτικό έλεγχο των δύο προηγούμενων πράξεων προϋπόθεση για μια μελλοντική και γονιμότερη διερεύνηση της ιστορικότητας όλου του επεισοδίου. *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον.*

Εκτός από την περιληπτική αναπαραγωγή του επεισοδίου, θεωρώ επίσης απαραίτητη την συνεξέτασή του με όλα τα θρυλούμενα για τον Βασίλειο και τα οποία αποτελούν το μυθοπλαστικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η ιστορία της Δανιηλίδας. Η ιστορία λειτουργεί, και μόνον έτσι πρέπει να εκληφθεί, ως επισφράγιση και επικύρωση των θρυλουμένων για την βασιλική ιδιότητα του Βασιλείου από την λαμπρότατη και πλουσία αρχόντισσα της Πελοποννήσου. Επίσης, μόνο μέσα σ' αυτό το πλαίσιο προβάλλει ανάγλυφα η σκοπιμότητα της μεταποίησης ενός, ενδεχομένως, ιστορικού γεγονότος, καθώς προδίδονται οι συγκεκριμένες ιδεολογικές και δυναστικές ανάγκες που εξυπηρετεί. Η ιστορία της Δανιηλίδας ανά πράξη έχει ως εξής:

αι. Για την σχετική βιβλιογραφία βλ. I. Ševčenko, *La biographie de l'empereur Basile Ier* (τμήμα Storia Letteraria, στη σειρά La civiltá Bizantina dal IX all' XI secolo, aspetti e problemi, Universitá degli Studi di Bari, Corsi di Studi -II, 1977), Μπάρι 1978, σ. 91-94. Για τις ιδεολογικές τάσεις των σχετικών πηγών, Τ. Λουγγής, «L'Historiographie de l'époque macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est européen d'après les traités de paix du IXe siècle», *Balkan Studies* 21 (1980) 69-86, όπου παρατίθεται επίσης πλούσια βιβλιογραφία. Του ίδιου, «Η βυζαντινή ιστοριογραφία μετά το λεγόμενο "Μεγάλο Χάσμα"», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 125-163. Τα θρυλούμενα για την καταγωγή του Βασιλείου θεωρήθηκαν από τον λογοθετικό κύκλο έργο του Φωτίου, το οποίο στον Βίο Ιγνατίου, *PG* 105, 563 χαρακτηρίζεται ως *πλασματώδης ἱστορία*, στον δε Ψευδοσυμεών *πλάσμα* (έκδ. Bekker) 689, 7. Βλέπε επίσης Α. Μαρκόπουλο, *Η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της*, Ιωάννινα 1978.

3. Η ιστορία της Δανιηλίδας και η προτεινόμενη διαίρεσή της σε τρεις πράξεις: Συν. Θεοφ. (*CSHB*) α' πράξη, 226-228.11, β' πράξη, 316-320.73-77, γ' πράξη 320-321.77. Ιωάννη Σκυλίτζη, Σύνοψις Ἱστοριῶν (έκδ. Thurn) α' πράξη, 121-123.6, β' πράξη 160-161.40.

Πράξη πρώτη. Ο Βασίλειος γόνος φτωχής οικογένειας γεωργών από την Αδριανούπολη, αλλά στην πραγματικότητα απόγονος των Αρσακιδών, του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Μεγάλου Κωνσταντίνου, είναι προορισμένος από την θεία Πρόνοια για τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Σειρά από σημεία, ενοράσεις και προφητείες προλέγουν την λαμπρή τύχη που τον αναμένει. Ο προφήτης Ηλίας, σημαντικότατο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσομε, εμφανίζεται στον ύπνο της μητέρας του προτρέποντάς την να μην προβάλει αντίσταση στην έξοδο που θα επιχειρήσει ο γιος της προς την βασιλεύουσα. Στην Κωνσταντινούπολη ο Βασίλειος θα σχετισθεί με τον Θεοφιλίτζη, συγγενή του αυτοκράτορα Μιχαήλ, θα προσληφθεί ως πρωτοστράτορας και θα ακολουθήσει τον κύριό του ως την Πελοπόννησο για κρατικές υποθέσεις. Κατά το προσκύνημά τους στον ναό του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα μοναχός, που κατέχει το προορατικό χάρισμα, θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Βασιλείου τον μέλλοντα αυτοκράτορα, ενώ θα αγνοήσει τον Θεοφιλίτζη παρά την λαμπρότητα της δορυφορίας του. Το γεγονός θα γίνει γνωστό από την πλούσια χήρα Δανιηλίδα, η οποία θα επιδιώξει να σχετισθεί με τον Βασίλειο, τον οποίο φιλοξενεί, *ἐμφρόνως καὶ συνετῶς*, και κατά την αναχώρησή του θα του προσφέρει πλουσιότατα δώρα, *μηδὲν ἕτερον ἐπιζητήσασα* παρά να γίνει αδελφοποιτός του γιου της Ιωάννη. Ο Βασίλειος της υπόσχεται ότι, αν επαληθευθεί η προφητεία, *τῆς γῆς ἐκείνης ἁπάσης κυρίαν αὐτὴν ἀποφῆναι.* Με τα χρήματα, υποτίθεται, που έλαβε από την Δανιηλίδα, αγόρασε κτήματα στην Μακεδονία και έγινε πλούσιος και αυτός. Εδώ τελειώνει η πρώτη πράξη του επεισοδίου. Τα παραπάνω, και πάλι υποτίθεται, συμβαίνουν γύρω στα 850, λίγο μετά την εξέγερση των Σλάβων της Πελοποννήσου και την καταστολή της από τον Θεόκτιστο Βρυέννιο.

Πράξη δεύτερη. Υποτίθεται τριάντα χρόνια αργότερα γύρω στα 880, όταν αποπερατώνεται η λαμπροτάτη Νέα Εκκλησία. Τόπος της δράσης η Κωνσταντινούπολη. Ο Βασίλειος είναι ήδη δεκατρία χρόνια αυτοκράτορας, έχει εκμηδενίσει τους Παυλικιανούς της Ανατολής (872-873) (ας θυμηθούμε περιστασιακά την παυλικιανική Αχαΐα), και κάνουν την εμφάνισή τους ο Πρόχειρος Νόμος και η Εισαγωγή (870-879) με τις ρυθμίσεις του κληρονομικού και δημοσίου δικαίου. Μέσα σ' αυτό το δικαϊκό κλίμα, ας μου επιτραπεί η έκφραση, με τις δημεύσεις περιουσιών, η πλουσιοτάτη κληρονόμος από την Αχαΐα καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη *μετὰ μεγάλης δορυφορίας καὶ ὑπηρεσίας.* Και επειδή ήταν πια

γραία, αλλά διέθετε *ἄφθονον τοῦ πλούτου περιουσίαν*, *ἐπὶ σκίμποδος αὐτὴν ἀνακλίνασα* τριακόσιοι εύρωστοι δούλοι ανέλαβαν, ανά δέκα κάθε φορά, να σηκώνουν τον σκίμποδα και να την μεταφέρουν ως την Κωνσταντινούπολη. Έφερε επίσης μαζί της πλουσιότατα δώρα, εκατό σκιάστριες (υφάντρες) και εκατό ωραιότατους εκτομίες (ευνούχους) τους οποίους περιποιήθηκε ιδιαιτέρως, καλλωπίζοντάς τους με φροντίδα πολλή, γιατί, λέει, γνώριζε ότι στην Κωνσταντινούπολη οι ευνούχοι τούτοι περιτριγυρίζουν πάντα τους άρχοντες, χειρότεροι κι από μύγες το μαντρί, όταν καλοκαιριάσει. Η υποδοχή θα γίνει με λαμπρότητα βασιλική στη Μαγναύρα κι αφού ονομασθεί ως και βασιλομήτωρ θα επιστρέψει κατά τον ίδιο τρόπο στην πατρίδα της. Πριν αναχωρήσει όμως δεν παραλείπει να επισκεφθεί τη Νέα Εκκλησία την αφιερωμένη στον Χριστό, τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον προφήτη Ηλία και να πάρει μάλιστα μέτρα του δαπέδου για να κατασκευάσει μεγάλους νακοτάπητες, ως *ἐπεύχια*. Εδώ τελειώνει η καθ' όλα βασιλική δεύτερη πράξη.

Η τρίτη και τελευταία πράξη είναι η πλέον συνοπτική, έχει χαρακτήρα επαναληπτικό και διεκπεραιωτικό, καθώς αναφέρεται, πιθανόν, σε κάποιο έγγραφο και βεβαίως στην αποστολή του βασιλικού υπαλλήλου. Η μαγεία του μύθου υποχωρεί, εφόσον η απαρίθμηση περιουσιακών στοιχείων, η απογραφή κτημάτων, χρημάτων, ψυχαρίων δεν επιδέχονται λογοτεχνική εκμετάλλευση. Το μοντέλο του μύθου που ακολουθεί ο Πορφυρογέννητος δεν προσφέρεται ιδιαίτερα σ' αυτό το σημείο. Έτσι τα σχετικά με τον πρωτοσπαθάριο Ζηνόβιο του κάστρου Ναυπάκτου, οι τρεις χιλιάδες δούλοι που ελευθερώνονται και αποστέλλονται στη Λαγοβαρδία, τα ογδόντα προάστια που περνούν στην κυριότητα του αυτοκράτορα Λέοντα χρησιμοποιούνται ως επαλήθευση, ως μαρτυρία για του μύθου το αληθές. Συνεπώς η τρίτη πράξη, πάνω στην οποία ο Πορφυρογέννητος χάλκευσε το μύθο της Δανιηλίδας, πρέπει τελικά να αποσυνδεθεί από τις δύο προηγούμενες.

Όπως ήδη αναφέραμε, το επεισόδιο χρησιμοποιήθηκε δεόντως από τους περισσότερους βυζαντινολόγους. Παρά τις αμφιβολίες για την αξιοπιστία του ο Vogt θα προσπαθήσει να το τοποθετήσει στον ιστορικό χρόνο, δίνοντας τις χρονολογίες που παραθέσαμε και μεις. Ταυτίζει μάλιστα τον Θεοφιλίτζη με τον Θεόκτιστο Βρυέννιο.[4] Ο Adontz στην μελέτη του

---

4. A. Vogt, *Basile Ier et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Παρίσι 1908, σ. 16-17, 158, 398-399.

για την καταγωγή του Βασιλείου θα αμφισβητήσει κατά τρόπο πειστικό, όχι τόσο την ιστορικότητα του επεισοδίου, όσο τους σχετικούς θρύλους για την γενναιοδωρία της Δανιηλίδας και την φτωχική προέλευση του αυτοκράτορα. Θα υποστηρίξει μάλιστα ότι ο Βασίλειος καταγότανε από πλούσια οικογένεια της Μακεδονίας.[5] Ο Runciman θα αστοχήσει περισσότερο από όλους, όταν συμπεραίνει εισαγωγή λιναριού και βάμβακος στην Πάτρα και επεξεργασία τους για την κατασκευή ταπήτων στα ταπητουργεία της πόλης. Από λανθασμένη ερμηνεία χωρίου θα αναχαλύψει φλοκάτες πεποικιλμένες με πολύτιμους λίθους, πράγμα που επαναλαμβάνεται μέχρι σήμερα από τους ιστορικούς. Όλο το επεισόδιο θα τον οδηγήσει, τέλος, στο συμπέρασμα ότι δεν θα ήταν υπερβολή, αν κάποιος υποστήριζε ότι κατά τον 9ο αι. η Πελοπόννησος υπήρξε ένα από τα πλουσιότερα θέματα της αυτοκρατορίας, η δε χήρα Δανιηλίδα μια από τις πλουσιότερες μορφές στην οικονομική ιστορία της Ελλάδας.[6] Πιο συγκρατημένος ο Άμαντος επιχειρεί να ερμηνεύσει τον τρόπο πλουτισμού της Δανιηλίδας,[7] ο δε Bon, αν και με κάποιους δισταγμούς, δέχεται τελικά να χρησιμοποιήσει ως realia τον αριθμό των σκλάβων και των προϊόντων στην σύνθεσή του «Βυζαντινή Πελοπόννησος».[8] Τέλος ο Moravcsic στην εξαίρετη μελέτη του για τα θρυλούμενα περί Βασιλείου, ενώ μας προσφέρει ένα μοναδικό πλούτο στοιχείων και ερμηνειών, για όλα όσα μυθικά έχουν αποδοθεί στον αυτοκράτορα Βασίλειο, μας συνο-

---

5. N. Adontz, «L'âge et l'origine de l'Empereur Basile I», *Byzantion* 8 (1933) 475-500 και 9 (1934) 223-260 (= N. Adontz, *Études Armeno-byzantines*, Λισαβόνα 1965, σ. 47-109).

6. S. Runciman, «The Widow Danelis», *Études dédiées à la mémoire d'André M. Andréadès*, Αθήνα 1940, 425-431 και την κριτική του F. Dölger, *BZ* 41 (1941) 254. Ο Runciman (σ. 426) καταλαβαίνει ότι η Δανιηλίς «had woven an enormous and exquisite carpet, with precious stones sewn into it, peacock-like in its colour, which she sent to the Emperor to cover the vast floor-space of the New Basilica that he had just built». Πριν απ' αυτόν την ίδια ανάγνωση έκανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Β' έκδοση Α. Κωνσταντινίδου) Αθήνα 1886, Γ', σ. 753, ενώ στο σχετικό ρομάντζο που είχε δημοσιεύσει πάλι ο ίδιος χρόνια πριν στην *Πανδώρα* 1 (1850-51) 62, είχε σωστά καταλάβει ότι το έδαφος του ναού «συνέκειτο, ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν χρονογράφον, ἐκ λίθων πολυτίμων, μιμουμένων, διὰ συναρμογῆς ἐντέχνου, τὴν ποικιλίαν καὶ τὸ κάλλος ταώνων...». Πράγματι το κείμενο δίδει *εἰργάσατο καὶ ἀπέστειλε νακοτάπητας μεγάλους... ὑφ' ὧν ἅπαν τὸ ἔδαφος... ποικιλίαν καὶ κάλλος ταώνων μιμούμενον, καλύπτεσθαι ἔμελλε...*, Συν. Θεοφ. 319. Βλ. και παρακάτω σημ. 35.

7. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα ²1977, σ. 23-25.

8. Bon, *ό.π.* 121-122 και 128 κ.ε.

δεύει κατά τρόπο ανεξήγητο μόνο ως το ναό του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα και ακολούθως μας εγκαταλείπει. Η άρνησή του να ασχοληθεί με την Δανιηλίδα μαρτυρεί και την άποψή του για το επεισόδιο: πιθανόν αποδέχεται την ιστορικότητά του.[9] Οι περισσότεροι μελετητές του επεισοδίου, μεταξύ των οποίων και ορισμένοι από αυτούς που αναφέραμε παραπάνω, καταπιάστηκαν με τη λύση του γρίφου του ιματισμού που προσέφερε η πατρινή αρχόντισσα. Τα *Σιδόνια ἔργα παμποίκιλα* ή *σενδαῖς* αλλά και αυτά *ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀραχνίου νήματα εἰς λεπτότητα* που μάλλον υποκρύπτουν σηρικά υφάσματα, δημιούργησαν εύλογες απορίες γι' αυτόν τον 9ο αιώνα με την καλλιέργεια και την επεξεργασία μεταξιού στην Πελοπόννησο. Η πληροφορία αυτή νομιμοποιούσε κάθε προβληματισμό, αν και νεότερες μελέτες για τους κομμερκιαρίους θέτουν το πρόβλημα σε νέα βάση.[10] Θέλω όμως να πιστεύω ότι, τόσο για τον έλεγχο αυτού του σημείου αλλά και για την αξιοπιστία όλου του επεισοδίου, η έρευνά μας πρέπει να στραφεί όχι μόνον στις συνοικίες Βλατερό και Κανδριάννικα της Πάτρας, αλλά και προς την κατεύθυνση που ακολουθεί ο δρόμος του μεταξιού και της πορφύρας.[11] Πιο συγκεκριμένα στην Μεσοποταμία και τον Καύκασο αφ' ενός και στην Ερυθρά Θάλασσα αφ' ετέρου.

Η ιστορία της Δανιηλίδας αποτελεί ένα αφαιρετικό δημιούργημα, προσαρμοσμένο στις πολιτικές σκοπιμότητες και ιδεολογικές ανάγκες της εποχής που συνετέθη. Η εύκρατη χώρα της Πελοποννήσου, ό,τι πιο νότιο διαθέτει η βυζαντινή αυτοκρατορία τον 9ο και τον 10ο αιώνα, προσφέρεται να αντικαταστήσει την τροπική χώρα του Σαβά ή τα βασίλεια της Κανδάκης. Όλη η πρώτη πράξη αποτελεί μεταφορά της ψευδοκαλλισθένειας Κανδάκης στα βυζαντινά πράγματα. Η δομή, η ανέλιξη της δράσης, η προσωπικότητα των ηρώων, οι διάλογοί τους, η απαρίθμηση δώρων και πραγμάτων αλλά και οι δάνειες φράσεις μάς οδηγούν στο Βίο του Αλεξάνδρου.[12] Το ίδιο ισχύει βεβαίως και για την δεύτερη πρά-

---

9. G. Moravcsik, «Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I», *DOP* 15 (1961) 96-97 (= Studia Byzantina, 'Αμστερνταμ 1967, σ. 186-187).

10. Bon, *ό.π.* 128-129, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ν. Οικονομίδη, «Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century: the seals of kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986) 33-53.

11. Σχετικά με τις συνοικίες των Πατρών Βαλτερό και Κανδριάννικα, όπου υπήρχαν μεταξουργεία και ταπητουργεία, βλ. Θωμόπουλο, *ό.π.* 271-277 και Τριανταφύλλου, *ό.π.* 65, 178.

12. Για τα προβλήματα καταγωγής και χρονολόγησης των παραλλαγών του

ξη, η οποία αποτελεί προσαρμογή της ιστορίας της επίσκεψης της βασίλισσας του Σαβά στον Σολομώντα, αν και τα πράγματα εδώ είναι πιο σύνθετα. Ήδη ο Moravcsik έχει αποδείξει ότι ο Πορφυρογέννητος αντλεί στοιχεία από τον θεματικό πλούτο της ελληνιστικής Ανατολής και εκμεταλλεύεται μοτίβα που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν τις θαυμαστές γεννήσεις και την ένδοξη καταγωγή των Βασιλέων της Ανατολής. Η ιστορία της Δανιηλίδας αποτελεί ένα ακόμη δάνειο, τόσο ευφυώς προσαρμοσμένο, ώστε διέφυγε της προσοχής του Moravcsik. Το ζεύγος Θεοφιλίτζη – Βασιλείου αντιστοιχεί ακριβώς στο ζεύγος Πτολεμαίου – Αλεξάνδρου. Η επίσκεψη στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα αντικαθιστά την επίσκεψη στο ιερό των θεών της χώρας. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει η πρόρρηση για τα μελλούμενα. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι βυζαντινοί χρονογράφοι περιορίζονται να εξιστορήσουν από τα επεισόδια της ζωής του Αλεξάνδρου μόνον την επίσκεψή του στα Ιεροσόλυμα, όπου και η σχετική προφητεία του Δανιήλ, και αμέσως μετά την επίσκεψή του στην Κανδάκη.[13] Ποια σχέση άραγε μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στο όνομα Δανιήλ, στην προφητεία του για τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα, και στο όνομα Δανιηλίς και την προφητεία για τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης για τον οποίο προορίζεται ο νεότερος Μακεδόνας; Ο Αλέξανδρος επιθυμεί να επισκεφθεί την Κανδάκη incognito γι' αυτό υποδύεται τον απλό *παρασπιστὴν* με το όνομα Αντίγονος ή Αντίοχος. Ως απλός παρασπιστής επισκέπτεται την Κανδάκη, όπως ως απλός *πρωτοστράτωρ* ο Βασίλειος την χήρα Δανιηλίδα. Αλλά ποια είναι αυτή η Κανδάκη: *ἐβασίλευε δὲ τῆς πόλεως γυνὴ ἔχουσα κάλλος ὑπερήφανον, μέσης ἡλικίας τυγχάνουσα, χήρα, ...Σεμιράμεως τῆς βασιλίδος ἀπόγονος* μας λέει η Vetusta.[14] Η δε χώρα της ευρίσκεται

Ψευδοκαλλισθένη, R. Merkelbach, «Die Quellen des griechischen Alexanderromans», *Zetemata* 9 (1977) 93 κ.ε., τα δε σχετικά με το επεισόδιο της Κανδάκης, 71-72, 146-147 και 204-207. Χρησιμοποιούμε την ιστορία της Κανδάκης από τις παρακάτω εκδόσεις των παραλλαγών: A, ...Historia Alexandri Magni, Rec. Vetusta (ἐκδ. Kroll) III, 18-24, σ. 115-123. β, ...Der griechische Alexanderroman, Rezension β (ἐκδ. Bergson) III, 18-24, σ. 152-167. λ, ...Die Rezension λ des Pseudo-Kallisthenes (ἐκδ. van Thiel) III, 18-24, σ. 39-51 και (19)-(24), σ. 57-65. ε... Anonymi Byzantini, Vita Alexandri regis Macedonum (ἐκδ. Trumpf) 40-43, σ. 148-166. Βυζ. ...Das byzantinische Alexandergedicht nach dem cod. Marcianus 408 (ἐκδ. Reichmann) στ. 5.009-5.459.

13. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα για τον Γεώργιο Μοναχό, πρβ. J. Gleixner, *Das Alexanderbild der Byzantiner*, Μόναχο 1961, σ. 32 κ.ε.

14. Παραλλ. A, III 18, σ. 115. 6-8.

ἐν Μερόῃ στην Αίγυπτο, αλλά σύμφωνα με άλλες παραλλαγές κοντά στη Βεβρυκία που συνορεύει με την Αχαΐα ή ακόμη στην Αμάστριδα του Πόντου. Στις δαιδαλώδεις παραλλαγές του Ψευδοκαλλισθένη, αλλά και στις παραδόσεις της Ανατολής, η Κανδάκη και η Σεμίραμις συγχέονται πάντα με τις Αμαζόνες του Πόντου ή του Ωκεανού.[15] Απαραίτητος σταθμός του Αλεξάνδρου καθώς πορεύεται προς τις Αμαζόνες, αλλά και προς την Κανδάκη, είναι η Αχαΐα και το ιερό των θεών, πράγμα που επαναλαμβάνουν σχεδόν όλες οι παραλλαγές. Πρόκειται βεβαίως για την Αχαΐα της Κολχίδας.[16] Η χήρα Κανδάκη, λοιπόν, που σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με την Αχαΐα, αναγνωρίζει στο πρόσωπο του απλού παρασπιστή τον κοσμοκράτορα Αλέξανδρο, πλην όμως του το αποκρύβει προς στιγμήν. Κατά τον ίδιο τρόπο η χήρα Δανιηλίδα μαθαίνει ότι ο άσημος Βασίλειος είναι ο μέλλων αυτοκράτορας, αλλά κρατεί το μυστικό μέχρι

---

15. Παραλλ. Α, ΙΙΙ 18-20, σ. 115-118, παραλλ. β, ΙΙΙ 19-20, σ. 154-159, παραλλ. ε, 40, σ. 149.5 και 43, σ. 161.1-2. Βλέπε επίσης Merkelbach, *ό.π.* 146 και Β. Χρηστίδη, «An arabobyzantine novel: Umar b. al-Numan compared with Digenes Akritas», *Byzantion* 32 (1962) 549-603 και ειδικά για τον αμαζονισμό, 576-586. Στην ιρανική παράδοση η ιστορία της Κανδάκης συνδυάζεται με τις Αμαζόνες και τοποθετείται στην Ισπανία ή στην Αρμενία, J. A. Boyle, «The Alexander Romance in the East and West», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 60 (1977-78) 16 κ.ε. Πρβ. και Nizâmi, *Le roman de Chosroès et Chîrîn* (μετφρ. H. Masse), Παρίσι 1970, σ. 21-22 και σημ. 16. Τέλος βλ. τη σημαντική αλλά σχετικώς ανεπεξέργαστη συγκριτική έρευνα για το θέμα της Κανδάκης στις παραδόσεις της βυζαντινής και μουσουλμανικής Μέσης Ανατολής, Η. Αναγνωστάκης, *La Géographie des chansons du cycle akritique et du roman de Digenes Akritas*, Παρίσι 1983 (διατριβή 3ου κύκλου Paris, δακτυλογρ.) σ. 158-195.

16. Παραλλ. Α, Ι 42, σ. 48.8-16 και Βυζ., στ. 2.102 κ.ε., όπου η Βεβρυκία των Αμαζόνων, γειτονική χώρα της Κανδάκης, συνδυάζεται γεωγραφικά με το όρος Ταύρος και την Αχαΐα του Πόντου και κατά συνέπεια ανήκει στον μικρασιατικό χώρο. Καθώς μάλιστα υπάρχουν παραδόσεις για τις Αμαζόνες του Θερμόδωντα, την Κανδάκη της Αμάστριδας και του Καυκάσου, η ιστορία της Κανδάκης και η πορεία του Αλεξάνδρου προς την χώρα της σχετίζονται άμεσα με την Αχαΐα του Πόντου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αχαΐα είναι από τα μοναδικά γεωγραφικά ονόματα που δανείζεται από τον Ψευδοκαλλισθένη το ποίημα του Διγενή Ακρίτα και η κατάκτησή της προσγράφεται στα πολεμικά έργα αυτοκράτορα που κατά πάσα πιθανότητα είναι ο Βασίλειος Α΄ της Κρυπτοφέρρης και όχι ο Ρωμανός των άλλων παραλλαγών. Για το πρόβλημα της Αχαΐας στον Διγενή Ακρίτα, βλ. Βασίλειος Διγενής Ακρίτας (έκδ. Καλονάρου) Α΄, παραλλ. Α, στ. 2419, σ. 133, Ν. Οικονομίδη, «L'‘épopée’ de Digenis Akritas et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles», *TM* 7 (1979) 391, σημ. 55, Αναγνωστάκη, *ό.π.* 284 κ.ε. Βλέπε, όμως, για την Αχαΐα του Ψευδοκαλλισθένη, Gleixner, *Alexanderbild* 65.

να βρει το θάρρος να του το ανακοινώσει. Και στις δύο περιπτώσεις οι ήρωές μας φιλοξενούνται από χήρα. Γίνονται φίλοι με τους γιους των ηρωίδων τους οποίους μάλιστα βοηθούν: ο Αλέξανδρος τον Κανδαύλη στην επιχείρηση ανευρέσεως της γυναίκας του, ο Βασίλειος τον Ιωάννη με τον οποίο γίνεται αδελφοποιτός, τιμώντας τον αργότερα με το αξίωμα του πρωτοσπαθάριου. Και στις δύο περιπτώσεις η φιλοξενούσα προβάλλεται ως μητέρα και είναι χαρακτηριστικό το χωρίο της Vetusta: *Ἀλέξανδρε, εἴθε ἧς μου καὶ σὺ υἱός*[17] λέει η Κανδάκη η οποία *προῆλθεν ἐν βασιλικῷ διαδήματι ἐμφαίνουσα ὑπερμεγέθη τὴν ἡλικίαν..., ὡς δοκεῖν τὸν Ἀλέξανδρον ὁρᾶν τὴν ἑαυτοῦ μητέρα... ἔβλεπε δὲ τὰ βασίλεια λάμποντα χρυσορόφοις στέγεσιν... στρωμναὶ δὲ ἦσαν, σηρικῆς ὑφάσματα τέχνης, χρυσῷ δεδημιουργημέναι...*[18] Ο χρυσός και το μετάξι, της Δανιηλίδας, ίσως έλκει την καταγωγή από τον Ψευδοκαλλισθένη. Όχι όμως μόνον αυτά. Η Δανιηλίδα *δέδωκε γὰρ αὐτῷ καὶ χρυσὸν ἱκανὸν καὶ ἀνδράποδα πρὸς ὑπηρεσίαν τριάκοντα καὶ ἐν ἱματισμῷ καὶ διαφόροις εἴδεσι πλοῦτον πολὺν*[19] η δε Κανδάκη στον Αλέξανδρο *δῶρα πολύτιμα ἔν τε σκεύεσι καὶ ἱματίοις διαχρύσοις, καὶ λόγῳ τῶν ἐτησίων φόρων τάλαντα τριακόσια... χρυσίον... ἐπιδοὺς αὐτῷ καὶ ἐκ τῶν... παίδων ἄνδρας τριάκοντα.*[20] Όπως διαπιστώνομε η εξάρτηση μπορεί να αναζητηθεί ως τις πιο λεπτές αποχρώσεις του λόγου. Ακόμη και η υποτιθέμενη διορατικότητα της Δανιηλίδας και η πολιτική της οξυδέρκεια ή οι παραχωρήσεις της κεντρικής εξουσίας προς τους δυνατούς της επαρχίας, συνήθεις ερμηνείες διαφόρων ερευνητών, δεν είναι παρά απλές αντιγραφές από την ιστορία της Κανδάκης. Η Δανιηλίδα δεν επιζητεί ή απαιτεί τίποτε άλλο από τον Βασίλειο, που σύμφωνα με την προφητεία θα βασιλεύσει, *πλὴν ἵνα ἀγαπᾷς καὶ ἐλεῇς ἡμᾶς* και *τὸ ποιήσασθαι πνευματικῆς ἀδελφότητος σύνδεσμον πρὸς Ἰωάννην τὸν ταύτης υἱόν*. Ο δε Βασίλειος της υπόσχεται ότι, αν όντως επαληθευθεί η προφητεία, *τῆς γῆς ἐκείνης ἁπάσης, εἰ δυνατόν, κυρίαν αὐτὴν ἀποφῆναι...*[21] Στο Χρονικό του ο Γεώργιος Μοναχός παρουσιάζει τον Αλέξανδρο να λέγει στην Κανδάκη, *ἀβλαβῆ σε καὶ τοὺς υἱούς σου καὶ τὴν βασιλείαν σου διαφυλάξω καὶ λήψομαί σε γυναῖκα.*[22]

---

17. Παραλλ. Α, ΙΙΙ 23, σ. 122.26-27.
18. *ό.π.* ΙΙ 22, σ. 119-120.22-24.
19. Συν. Θεοφ. 228.3-5.
20. Παραλλ. ε, 43, σ. 165.16-18 και σ. 166.2-5: πρβ. Παραλλ. Α, ΙΙΙ 23, σ. 123.1-4.
21. Συν. Θεοφ. 228.
22. Γεώργιος Μοναχός (έκδ. De Boor) Ι, 33.25-26.

Η παραλλαγή ε, αν και παρουσιάζει κενά σ' αυτό ακριβώς το σημείο, δίδει ...*χάρις ἡμῖν* [...] *δουλία τῷ ἀδελφῷ σου πάνυ. τὸ δὲ χρυσίον λαβὼν ἄπιε ᾿Αλέξανδρον ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῷ ἐξιλεούμενος.*[23] Τέλος, το μεταγενέστερο βυζαντινό ποίημα του Αλεξάνδρου μαρτυρεί την βυζαντινή προέλευση του διαλόγου Κανδάκης – Αλεξάνδρου, ειδικά στο σημείο αυτό· πρόκειται μάλλον για προσθήκη που απουσιάζει στις αρχαιότερες παραλλαγές. Η ομοιότητα με τον διάλογο Δανιηλίδας – Βασιλείου είναι καταφανής:

στ. 5384 *καὶ μεθ' ἡμέρας δέ τινας δοῦσα Κανδάκη δῶρα*
μέγιστα πρὸς ᾿Αλέξανδρον, πολυτελῆ χιτῶνα
. . . .

στ. 5389 *πολλὰς ἑτέρας δωρεὰς διδοὺς καὶ στρατιώτας,*
εἰποῦσα ταῦτα πρὸς αὐτόν· «Μέμνησο τῆς Κανδάκης
καὶ φύλαξόν μου τοὺς υἱούς· ἐμὴν δὲ ταύτην χώραν
ἔασον ἀπελεύθερον· ἄπελθε πρὸς εἰρήνη».
῾Ο δὲ δακρύσας ἔφησεν· «῏Ω μῆτέρ μου Κανδάκη,
τὴν ἄνω θείαν Πρόνοιαν διαμαρτύρομαί σοι
πάντα καλῶς φυλάξαι με τὰ παρὰ σοῦ ῥηθέντα·
ὥσπερ δ' αὐτὴν μητέρα μου τὴν ᾿Ολυμπίαν σχῶ σοι».

Στην συνέχεια της ιστορίας της Δανιηλίδας ο Βασίλειος θα τιμήσει την πατρινή αρχόντισσα με τον τίτλο της βασιλομήτορος, όπως ο Αλέξανδρος την Κανδάκη στην παραπάνω του υπόσχεση. Μετά την φιλοξενία, τα δώρα και τις αμοιβαίες υποσχέσεις, τόσο ο Αλέξανδρος όσο και ο Βασίλειος επιστρέφουν στους δικούς τους. Η εντύπωση που τελικά αποκομίζει κανείς είναι ότι τα χρήματα με τα οποία ο Βασίλειος αγόρασε τα κτήματα στην Μακεδονία προέρχονται αναμφισβήτητα από το ταμείο της Κανδάκης.

Η δεύτερη πράξη, όπως ήδη αναφέραμε, αποτελεί προσαρμογή της ιστορίας της βασίλισσας του Σαβά, που στις παραδόσεις των λαών της Ανατολής συγχέεται με τις ιστορίες της Σεμίραμης και της Κανδάκης.[24] Ο Πορφυρογέννητος έχει ως αφηγηματικό πρότυπο το Γ' βιβλίο των

23. Παραλλ. ε, 43, σ. 166.1-2.

24. J. Deramey, «La reine de Saba», *Revue de l'Histoire des Religions* 29 (1894) 296-328 και ιδιαίτερα 326-327. J. Trumpf, «Alexander und die Königin von Saba», *Athenaeum* 44 (1966) 307-308. S. Kraufs, «Die Königin von Saba in den byzantinischen Chroniken», *BZ* 11 (1902) 120-131.

Βασιλειών και γνωρίζει το έργο του Ιώσηπου.[25] Παράλληλα χρησιμοποιεί ανεκδοτολογικά στοιχεία που αφορούν τις προαναφερθείσες βασίλισσες και που κυκλοφορούν ευρύτατα την περίοδο αυτή. Μέρος αυτής της ανεκδοτολογίας εντοπίζεται στο Κοράνιο, στις παραλλαγές λ και ε του Ψευδοκαλλισθένη και βεβαίως στους βυζαντινούς χρονογράφους.[26] Θα αποφύγω να αναφερθώ στις σχολαστικές λεπτομέρειες που αποδεικνύουν την εξάρτηση του Πορφυρογέννητου από τα κείμενα που αναφέραμε. Θα αρκεσθώ μόνο στον έλεγχο των σημείων εκείνων που χρησιμοποιήθηκαν έως σήμερα από τους ερευνητές ως πληροφορίες καθημερινού βίου, ενώ ενδέχεται να αποτελούν μυθοπλαστικά δάνεια. Αξίζει, ίσως, να επισημανθεί η προσπάθεια του Πορφυρογέννητου να υπερτονίσει το βασιλικό χαρακτήρα της επίσκεψης, καθώς και της ίδιας της Δανιηλίδας. Και μόνον η περιγραφή της υποδοχής στη Μαγναύρα, αλλά και των δώρων που έφερε η Δανιηλίδα, προκαλούν υποψίες, όχι τόσο για την υπερβολή, όσο για την σκοπιμότητα της υπερβολής. Το μοντέλο που προσαρμόζει ο Πορφυρογέννητος στην βυζαντινή πρακτική τον αναγκάζει να δώσει εξηγήσεις που ίσως δεν χρειάζονταν, αλλά που ευτυχώς για μας είναι άκρως διαφωτιστικές: *δοχῆς δὲ γεγονυίας ἐν τῇ Μαγναύρᾳ, καθώς ἐστιν ἔθος τοῖς βασιλεῦσι Ρωμαίων ποιεῖν, ὅταν τινὰ τῶν ἐφ' ἡγεμονίας ἔθνους τινὸς περιφανῶν καὶ μεγάλων εἰσδέχεσθαι μέλλωσιν, εἰσήχθη καὶ αὐτὴ πρὸς βασιλέα ἐντίμως τε καὶ λαμπρῶς, εἰσαγαγοῦσα καὶ δῶρα πολυτελῆ, οἷα τῶν ἐθνικῶν βασιλέων οὐδεὶς σχεδὸν μέχρι καὶ τότε πρὸς βασιλέα Ῥωμαίων εἰσήγαγεν.*[27] Η περιγραφή της μοναδικότητας των δώρων της Δανιηλίδας προδίδει άμεση εξάρτηση από την περιγραφή των δώρων της βασίλισσας του Σαβά: *καὶ ἔδωκεν τῷ Σαλωμων ἑκατὸν εἴκοσι τάλαντα χρυσίου καὶ ἡδύσματα πολλὰ σφόδρα καὶ λίθον τίμιον· οὐκ ἐληλύθει κατὰ τὰ ἡδύσματα ἐκεῖνα ἔτι εἰς πλῆθος, ἃ ἔδωκεν βασί-*

---

25. Βασιλειών Γ', 10.1-13, Παραλειπομένων Β', 9.1-12 (ἐκδ. Rahlfs), Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχαιολ. VIII. 165-175 (ἐκδ. Thakeray – Marcus). Για μίμηση του Ιώσηπου από τον Πορφυρογέννητο βλ. Ševčenko, *ό.π.* 109 (σημ. 2). Ίσως η προσπάθεια του Ševčenko (*ό.π.* 114) να αποκαταστήσει το κείμενο της Συν. Θεοφ. σ. 319.5-7 να διευκολύνεται από τα αντίστοιχα χωρία του Ιώσηπου: *ὡς δ' ἀφικομένην αὐτὴν ἡδέως ὁ βασιλεὺς προσεδέξατο, τά τε ἄλλα περὶ αὐτὴν φιλότιμος ἦν... καὶ εἰς τὴν οἰκείαν ὑπέστρεψε* Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχαιολ. VIII. 169 και 175.

26. Παραλλ. λ (ἐκδ. van Thiel), σ. 25-28. Trumpf ό.π., Kraufs ό.π., Gleixner, *Alexanderbild* 32 κ.ε. Πρβ. E. Ullendorff, *Bilkis*, *EI*, I, σ. 1256 και P. Boratav, «Le conte et la narration épico-romanesque», *Turcica* 1 (1969) 109 κ.ε.

27. Συν. Θεοφ. 317.24-318.1-5.

λισσα Σαβα τῷ βασιλεῖ Σαλωμων... οὐκ ἐληλύθει τοιαῦτα ξύλα ἀπελέκητα ἐπὶ τῆς γῆς οὐδὲ ὤφθησάν που ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.[28] Η αναχώρηση μάλιστα της Δανιηλίδας από την Κωνσταντινούπολη περιγράφεται ως εάν επρόκειτο για την αναχώρηση της βασίλισσας του Σαβά *αὖθις πρὸς τὴν οἰκείαν χώραν ἀνθυπενόστησεν ὥσπερ τις δέσποινα τῶν ἐκεῖθεν βασίλισσα.*[29] Παρά την μερική αντιστοιχία των δώρων που προσκομίζει η Δανιηλίδα στην Κωνσταντινούπολη με τον πλούτο των δώρων που καταφθάνει στην αυλή του Σολομώντα από διάφορους ηγεμόνες — χρυσός, ιματισμός, μέταξα και πορφύρα — εμείς θα αρκεσθούμε να εξετάσομε μόνον αυτά που σχετίζονται άμεσα με τις δύο ηρωίδες. Κατ' αρχήν τα οικετικά πρόσωπα. Η Δανιηλίδα συνοδεύεται από 100 σκιάστριες, δηλ. υφάντριες, και 100 ευνούχους, για τον καλλωπισμό των οποίων επέδειξε μάλιστα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Φοβάμαι πως η πληροφορία αυτή δεν έχει ιστορική αξία καθώς αποτελεί προσαρμογή του αινίγματος που έθεσε η βασίλισσα του Σαβά στο Σολομώντα, όταν παρουσιάσθηκε συνοδευόμενη από τόσους *εὐόπτους... παῖδας ἄρρενάς τε καὶ θηλείας ὁμοιοτρόπῳ στολῇ καὶ κουρᾷ τῇ αὐτῇ περικαλλωπίσασα* ζητώντας του να διακρίνει την *φύσιν ἑκατέρων.*[30] Οι υπόλοιποι 300 δούλοι που συνοδεύουν την Δανιηλίδα υποτίθεται πως έχουν ως έργο να βαστάζουν τον περίφημο σκίμποδα. Αλλά και σ' αυτό το σημείο η μεγαλοπρέπεια της Δανιηλίδας αποτελεί δάνειο. 'Οταν ο Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι *ἦσαν γὰρ οἰκετικὰ μὲν πρόσωπα πεντακόσια, ἐξ ὧν ὑπῆρχον εὐειδεῖς ἐντομίαι τὸν ἀριθμὸν ἑκατόν... ἦσαν δὲ καὶ γυναῖκες σκιάστριαι ἑκατόν...*[31] ουσιαστικά χρησιμοποιεί τους αριθμούς και τις ιδιότητες των δούλων που στέλνει η Κανδάκη στον Αλέξανδρο: *Αἰθίοπας ἀνήβους φ'* κατά την Vetusta ή σύμφωνα με την λ *Κομίζουσι δέ σοι οἱ παρ' ἡμῶν σταλέντες (πρέσβεις) χρυσοῦ πλῆθος πολύ, χρυσηφόρους Αἰθίοπας ρ' καὶ φ' παῖδας ἀνήβους, παρθένους καὶ παιδίσκας σ'...*[32] Επίσης στην πολυθρύλητη ιστορία του φορείου που διανύει την απόσταση Πάτρας - Κωνσταντινούπολης δεν υποκρύπτεται τίποτε άλλο από την περιγραφή του μεγαλοπρεπέστερου "σκίμποδα" της Κανδάκης, τον οποίο χρησιμοποιούσε η βασίλισσα

---

28. Βασιλειών Γ' 10.10-12.
29. Συν. Θεοφ. 319.7-8. Βλ. παραπάνω σημ. 25.
30. Γεωργ. Μοναχ., σ. 200-201. Πρβ. Kraufs, ό.π. 125 κ.ε.
31. Συν. Θεοφ. 318.5-13. Ο Runciman (ό.π. 426) μπερδεύει αριθμούς και δούλους.
32. Παραλλ. Α, III 18, σ. 116.10 και παραλλ. λ, III 18, σ. 41.29-42.1-2.

στις μετακινήσεις και στις πολεμικές της επιχειρήσεις. Η Vetusta μάς λέει ότι ήταν τεράστιος σαν *οἰκία... οὐ παγεῖσα τὸ θεμέλιον ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ μεγίστοις τετραγώνοις καὶ ξύλοις πηχθεῖσα... ὅπου δὲ ἐπορεύετο... εἰς αὐτὴν κατέμενεν.*[33] Στην παραλλαγή λ η Κανδάκη περιγράφεται μάλιστα ως *ἡ μηδέποτε τὴν γῆν πατήσασα.*[34] Θα αναφέρομε ένα τρίτο — τελευταίο — σημείο το οποίο και θα μας οδηγήσει στα τελικά μας συμπεράσματα. Η Δανιηλίδα βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη την εποχή που αποπερατώνεται το κατεξοχήν λαμπρό μνημείο του Βασιλείου, η Νέα Εκκλησία, όπως ακριβώς η βασίλισσα του Σαβά στην Ιερουσαλήμ, όταν περατώνεται ο ναός του Σολομώντα, τον οποίον και επισκέπτεται. Ομοίως και η Δανιηλίδα δεν μπορούσε παρά να επισκεφθεί τη Νέα Εκκλησία. Αφού θαυμάσει το δάπεδο, του οποίου την λαμπρότητα μας περιγράφει ο Πορφυρογέννητος, η πλούσια χήρα αναλαμβάνει να κατασκευάσει νακοτάπητες για να το καλύψει, υπόσχεση που υποτίθεται πραγματοποιείται. Η αποστολή των νακοταπήτων από την Πάτρα, οδήγησε μερίδα ερευνητών να συμπεράνει εξαγωγή ταπήτων από την Αχαΐα προς την Κωνσταντινούπολη. Μια πρώτη παρατήρηση που θα μπορούσαμε να κάνομε είναι ότι ο Πορφυρογέννητος, ίσως, αντιφάσκει, όταν λίγο παρακάτω στην περιγραφή της Νέας Εκκλησίας μάς αναφέρει ότι το δάπεδο έδινε την εντύπωση ότι καλυπτόταν με σηρικά υφάσματα ή σιδόνια έργα.[35] Πρόκειται βέβαια για μεταφορική περιγραφή του δαπέδου, η οποία όμως δεν αποτρέπει συνειρμούς και ύποπτους αντιθετικούς συνδυασμούς. Πώς αλήθεια οι φλοκάτες της Δανιηλίδας μετατρέπονται σε μεταξωτά υφάσματα; Υποψιάζομαι ότι και σ' αυτή την ιστορία του δαπέδου και της κάλυψής του από την Δανιηλίδα αντιστοιχεί ο γνωστότατος μύθος του δαπέδου που ο Σολομών κατασκεύασε για να περάσει η φιλοξενούμενή του βασίλισσα. Το ανέκδοτο ήταν ευρύτατα γνωστό, καθώς αναφέρεται από το Κοράνιο και το γνωρίζει επίσης η παραλλαγή λ του Ψευδοκαλλισθένη, μόνο που στην παραλλαγή αυτή η ηρωίδα είναι εκείνη που έχει κατασκευάσει το δάπεδο από το οποίο

---

33. Παραλλ. Α, III 22, σ. 120.20-23.

34. Παραλλ. λ, III 21, σ. 46.12-13. Πρβ. Merkelbach, ό.π. 204-205 (σημ. 12).

35. Συν. Θεοφ. 326.14-15: *αὐτὸ δὲ τὸ ἔδαφος σηρικῶν ὑφασμάτων ἢ σιδονίων ἔργων ἐφηπλωμένων δόξει τυγχάνειν ἀνάπλεων*. Για τα επεύχια της Δανιηλίδας βλ. C. Mango, «Discontinuity with the Classical Past in Byzantium», στο: *Byzantium and the Classical Tradition* (Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1981) 52 (ανατ. στου ίδιου, *Byzantium and its Image*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1984, αρ. III).

περνά ο Αλέξανδρος, όπως ακριβώς η Δανιηλίδα για τον Βασίλειο.[36] Βεβαίως το επεισόδιο λογοκρίνεται ανηλεώς από τον Πορφυρογέννητο. Ο Σολομών κατασκεύασε το κρυστάλλινο δάπεδο, επιδιώκοντας με τον κατοπτρισμό να ελέγξει την φήμη που ήθελε την βασίλισσα του Σαβά με τριχωτά πόδια ή πόδια όνου. Θα έλεγε κανείς πως ο Πορφυρογέννητος είδε κι αυτός με τη σειρά του τις τρίχες στο πάτωμα της Νέας Εκκλησίας, καθώς νακοτάπητες σημαίνει δασύτριχοι τάπητες!

Θα κλείσομε την ανακοίνωσή μας με μια πληροφορία που μας παρέχει ο Ψευδοσυμεών: κτίζοντας, λέει, τη Νέα Εκκλησία ο Βασίλειος έθαψε στα θεμέλιά της κάποιο άγαλμα του Σολομώντα, *εἰς ὄνομα αὐτοῦ ἐκτυπώσας... ὡς θυσίαν ἑαυτὸν τῷ θεῷ.*[37] Βεβαίως ήδη από παλαιότερα ο βασιλιάς Σολομών υπήρξε το βασιλικό πρότυπο παραβολής και συναγωνισμού των χριστιανών βασιλέων. Όμως ποτέ άλλοτε η μίμηση δεν υπήρξε μεγαλύτερη, όσο στην περίοδο των Μακεδόνων. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που ο Βασίλειος έχει ως προστάτη και βοηθό του τον Ηλία τον κατεξοχήν προφήτη και προστάτη των βασιλέων του Ισραήλ. Το Βασιλειών Γ' μαρτυρεί περί αυτού. Ούτε είναι τυχαίος ο υπερτονισμός της *πτωχείας Δαυϊτικῆς* του ιδρυτή της δυναστείας.[38] Το βιβλικό δίδυμο πατρός και υιού, Δαβίδ και σοφού Σολομώντος, που σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα πρόσφατη μελέτη για τον εικονογραφικό τύπο της Ανάστασης εμφανίζεται και επιβάλλεται κατά τον 9ο και 10ο αι., βρίσκει την αντιστοιχία του στο δίδυμο Βασιλείου και Λέοντος του Σοφού.[39] Ο Πορφυρογέννητος ανέλαβε να μεγαλύνει και να εξυμνήσει τους προπάτορές του χρησιμοποιώντας τα στοιχεία εκείνα της δυναστικής ιδεολογίας που μόλις δειλά τα τελευταία χρόνια οι μελετητές αποκαλούν «σο-

---

36. Παραλλ. λ, σ. 61. Πρβ. Trumpf, ό.π. (σημ. 24).

37. Ψευδοσυμεών (*CSHB*), 692.4-7. Βλ. επίσης Vogt, *ό.π.* 398-399 (σημ. 4), και G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, Παρίσι 1984, σ. 269, 309.

38. Συν. Θεοφ. 335.3. Adontz, ό.π. (σημ. 5), Moravcsik, ό.π. 69-70, 94, 99 (σημ. 9) και του ίδιου, «Ανώνυμον αφιερωτικόν ποίημα περί του αυτοκράτορος Βασιλείου Α'», στο: *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 1-10 (= Studia Byzantina, σ. 139-146).

39. Άννα Καρτσώνη, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton-New Jersey 1986, σ. 186 κ.ε. Ίσως πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η αρμενική καταγωγή του Βασιλείου και μάλιστα από τους Αρσακίδες να μην είναι άσχετη με το σολομώντειο ιδεώδες των Μακεδόνων. Σύμφωνα με την αρμενο-ιβηρική παράδοση οι Παγκρατίδες κατάγονται από τον βασιλέα Δαβίδ, παράδοση που γνωρίζει και αναφέρει ο Πορφυρογέννητος, *De Administrando Imperio* I 45, σ. 204-206.

λομώντειο» ιδεώδες.[40] Μέσα σ' αυτό το σολομώντειο ιδεολογικό πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η παρέκβαση της Δανιηλίδας. Μια παρέκβαση που επιβεβαιώνει με τον τρόπο της την αναγκαστικά περιορισμένη οικουμενικότητα της Μακεδονικής δυναστείας, καθώς η Αίγυπτος και η Μεσοποταμία αντικαθίστανται και περιορίζονται στην Αχαΐα της Πελοποννήσου.[41] Κι αυτό είναι μία τομή.

Έτσι λοιπόν, αν και ξεκινήσαμε να μελετήσομε την αξιοπιστία των πληροφοριών του επεισοδίου, οδηγηθήκαμε σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις που όμως σχετίζονται άμεσα με το θέμα του συμποσίου μας. Πρόκειται για τις μιμήσεις και συνέχειες μιας βιβλικής και ελληνιστικής παράδοσης και για την μεταμόρφωση και προσαρμογή στις καθημερινές ανάγκες μύθων που ταξιδεύουν στο χρόνο.

---

40. *De Administrando Imperio* II, Commentary, σ. 9. Καρτσώνη, *ό.π.* 190. Dagron, *ό.π.* 293 κ.ε.

41. Τ. Λουγγής, Η βυζαντινή ιστοριογραφία, και ειδικά 158 κ.ε. (σημ. 2).

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (329/31-379) ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΧΡΙΔΑΣ (1050/55-1125/26;)

Ἀπὸ τὸ πηγαῖο ὑλικὸ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἰδιαίτερα πλούσιες σὲ πληροφορίες γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶναι οἱ συλλογὲς ἐπιστολῶν καὶ μάλιστα οἱ προερχόμενες ἀπὸ πρόσωπα, ποὺ λόγω τῆς κοινωνικῆς τους θέσης ἢ τῆς ἀποστολῆς τους εἶχαν ἄμεση γνώση τῶν προβλημάτων τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνῆκαν οἱ ἐπίσκοποι, ποὺ συχνὰ ἀπευθύνονταν πρὸς τὶς κοσμικὲς ἀρχὲς γιὰ νὰ ἐκθέσουν προβλήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν τους.[1]

Ὡς ἀντικείμενο τῆς συγκεκριμένης ἔρευνας ἐπιλέχθηκαν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας, γιατὶ ἀναφέρονται στὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε σὲ δύο βυζαντινὲς ἐπαρχίες κατὰ τὴν πρώιμη καὶ τὴν ὕστερη περίοδο, προσφέροντας ἔτσι τὴ δυνατότητα γιὰ συγκρίσεις.[2] Καὶ οἱ δύο ἱεράρχες ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ ποίμνιό τους σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων.[3] Στὶς ἐπιστολές τους χρησιμοποιοῦν ἐκ-

---

1. Βλ. καὶ P. Schreiner, «Zentralmacht und Steuerhölle. Die Steuerlast im byzantinischen Reich», στὸν U. Schultz, *Mit dem Zehnten fing es an. Eine Kulturgeschichte der Steuer*, Μόναχο 1986, σ. 64-72 (κείμενο) 270-272 (σημειώσεις) (ἐδῶ σ. 71).

2. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐκδόσεις: Y. Courtonne, *Saint Basile, Lettres*, I-III, Παρίσι 1957-1966 (στὸ ἑξῆς: *Βασιλείου Ἐπιστολὲς*) καὶ P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Lettres*, Θεσσαλονίκη 1986 (*CFHB*, XVI.2-Series Thessalonicensis) (στὸ ἑξῆς: *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές*).

3. Οἱ ἐπιστολὲς ἀλλὰ καὶ ἄλλου εἴδους συγγραφὲς τῶν δύο ἐπισκόπων εἶναι πολὺ πλούσιες σὲ πληροφορίες, ὄχι μόνον γιὰ τὰ φορολογικά, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα ζητήματα τῶν χρόνων ποὺ ὁ καθένας ἔζησε. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει καὶ γιὰ τοὺς δύο πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Βασίλειο βλ. π.χ. Margaret-Mary Fox, *The Life and Times of St. Basil the Great as Revealed in His Works* (The Catholic University of America. Patristic Studies, LVII), Washington DC 1939, S. Giet, *Les idées et l'action sociales de Saint Basile*, Παρίσι 1941, B. Treucker,

φράσεις ρητορικὲς μέν, ἀλλὰ ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἄσκηση τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς καταδυνάστευε τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βασίλειος, προσωποποιώντας τὸν Fiscus, τὸν ἀποκαλεῖ *πολυκέφαλο ὕδρα*,[4] ἐνῶ ὁ Θεοφύλακτος χαρακτηρίζει τοὺς πράκτορες τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ *πορθητὰς μᾶλλον ἢ φορολόγους*.[5]

Τὰ κείμενα περιέχουν ἀρκετὲς εἰδήσεις γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο εἴσπραξης τῶν φόρων σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες περιόδους, δὲν ἐξαντλοῦν ὅμως ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ φορολογικοῦ συστήματος. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιλαμβάνουν καὶ εἶναι κατὰ κανόνα γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς καὶ ἔχουν ἀναλυθεῖ ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητές.[6] Ἡ

Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilius Briefen, Μόναχο 1961, Y. Courtonne, *Un témoin du IVe siècle oriental Saint Basile et son temps d'après sa correspondance*, Παρίσι 1973, Ἰ. Καραγιαννόπουλος, «Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του», *Βυζαντινὰ* 11 (1982) 113-132, τοῦ ἴδιου, «St. Basil's Social Activity: Principles and Praxis», στὸν P. J. Fedwick, *Basile of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*, Τορόντο 1981, σ. 375-391, R. Teja, «San Basilio y la esclavitud: teoria y praxis»: Fedwick, *ὅ.π.* 395-403. Γιὰ τὸν Θεοφύλακτο βλ. π.χ. K. Roth, *Studie zu den Briefen des Theophylactus Bulgarus*, Ludwigshafen 1900, D. Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*, Μόναχο 1937. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Οξφόρδη 1988. Margaret Mullett, «Patronage in Action: The Problems of an Eleventh Century Bishop», *Πρακτικὰ τοῦ 20οῦ Spring Symposium of Byzantine Studies*-Manchester 1986, Βασιλικὴ Νεράντζη-Βαρμάζη, «Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας καὶ ὁ Δυτικομακεδονικὸς χῶρος», *Πρακτικὰ τοῦ Η' Πανελλήνιου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1988 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Τὶς κυρίες Βαρμάζη καὶ Mullett ποὺ μοῦ διέθεσαν τὰ χειρόγραφα τῶν ἐργασιῶν τους εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση.

4. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 285, III, 156 καὶ τὸ σχόλιο τοῦ ἐκδότη στὴ σημ. 1 καθὼς καὶ Courtonne, *Un témoin* 410 σημ. 1. Λιγότερο ἐπιτυχὴ θεωρῶ τὴν ἑρμηνεία τῆς Fox, *ὅ.π.* 130, ποὺ πιστεύει ὅτι ὁ Βασίλειος ἀναφέρεται μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ στὴ φορολογία. Ἀνάλογη ἄποψη διατυπώνουν πάντως οἱ Giet, *ὅ.π.* 379 σημ. 2 καὶ Treucker, *ὅ.π.* 80 σημ. 292, ποὺ θεωρεῖ πὼς πρόκειται γιὰ ὑπαινιγμὸ ἀναφερόμενο στὴν capitatio.

5. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 79, 419. Βλ. καὶ ἀρ. 88, 463: *...ληστὰς γὰρ ἐγὼ μετὰ τῆς ἀληθείας τοὺς ἀναγραφεῖς τίθεμαι.*

6. Βλ. F. Chalandon, *Les Comnènes, I. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118)* (Mémoires et documents publiés par la Societé de l'École de Chartes, IV), Παρίσι 1900, σ. 291-301, Xanalatos, *ὅ.π.* 33-55, Fox, *ὅ.π.* 128-136, Treucker, *ὅ.π.* 64-97, R. Teja, *Organizacion economica y social de Capadocia en el siglo IV, segun los Padres Capadocios.* (Acta Salmanticensia, 78.) Salamanca 1974, σ. 56-65, 181-188.

παρουσίασή τους ἐδῶ γίνεται μὲ τὸ σκοπὸ τοῦ ἐντοπισμοῦ ὁμοιοτήτων ἢ διαφορῶν τόσο ὡς πρὸς τὴ φορολογικὴ πολιτικὴ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ στάση τῶν δύο ἐπισκόπων ἀπέναντι στοὺς φοροεισπράκτορες.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Βασιλείου δὲν προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης iugum-caput, τῶν δύο δηλαδὴ ἰδεατῶν μονάδων ποὺ χρησίμευαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας τῆς γῆς καὶ τὴ μέτρηση τῆς ἀπόδοσης ἀνθρώπων καὶ ζώων.[7] Ἀπὸ τὰ γράμματα ἀντλοῦμε ὅμως πληροφορίες γιὰ τὴν πρακτική του ἐφαρμογή. Οἱ φορολογούμενοι ὑποχρεώνονταν σὲ ἔνορκες δηλώσεις σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῆς περιουσίας τους,[8] ἐνῶ ἀπαντοῦν καὶ εἰδήσεις σχετικὲς μὲ καταδόσεις γιὰ φοροδιαφυγή.[9] Σὲ περίπτωση καθυστέρησης στὴν καταβολὴ τοῦ φόρου ἐπιβαλλόταν πρόστιμο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ quadruplum, δηλαδὴ τοῦ τετραπλάσιου τοῦ ὀφειλόμενου ποσοῦ.[10] Οἱ φορολογικοὶ κατάλογοι, ποὺ ἴσχυαν καταρχὴν γιὰ πέντε χρόνια, μποροῦσαν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἀναθεώρηση (peraequatio), εἴτε γιὰ νὰ ἐλαφρυνθοῦν οἱ εἰσφορὲς σὲ περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας, ὅπως ἦταν οἱ καταστροφὲς ἀπὸ θεομηνίες, εἴτε γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἡ φορολογητέα ὕλη, ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς adiectio, τῆς ὑποχρέωσης δηλαδὴ γιὰ καλλιέργεια ἐγκαταλελειμένων γαιῶν.[11] Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ φόρο, τὴν anno-

---

7. Γιὰ τὴν iugatio-capitatio βλ. ἀναλυτικὰ J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. (Südosteuropäischen Arbeiten, 52.) Μόναχο 1958, σ. 28-43.

8. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 85, I, 189: *ὥστε τοὺς ὅρκους ἐπὶ τοῖς δημοσίοις τελέσμασι μὴ ἐπάγεσθαι παρὰ τῶν ἀπαιτητῶν τοῖς ἀγροίκοις*. Βλ. καὶ Fox, *ὅ.π.* 131, Giet, *ὅ.π.* 375, Treucker, *ὅ.π.* 73, Courtonne, *Un témoin* 375 (βλ. παραπάνω σημ. 3).

9. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 303, III, 181: *Οἱ τοῦ χωρίου τοῦδε ἐκ διαβολῆς, οἶμαι, ψευδοῦς ἔπεισαν τὴν τιμιότητά σου φοράδων τέλεσμα τοῖσδε ἐπαγαγεῖν*. Βλ. καὶ Treucker, *ὅ.π.* 94. Γιὰ τὸ *φοράδων τέλεσμα* βλ. παρακάτω σημ. 14.

10. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 21, I, 51: *Εἰ μή τί που καὶ παρὰ σοὶ ἡ πολυθρύλητος αὕτη τετραπλῆ προτετίμηται*. Βλ. καὶ Treucker, *ὅ.π.* 66-67.

11. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 36, I, 79: *Τί οὖν ἐστιν ὃ παρακαλῶ; Φυλαχθῆναι αὐτῷ τὴν παλαιὰν ἀπογραφήν. (...). Γίνωσκε δέ μοι πάνυ ἐπιμελὲς εἶναι μηδὲ ἐκ τῆς ἐξισώσεως ἐπηρεασθῆναι τὸν ἄνθρωπον* καὶ πρβ. ἀρ. 281, III, 153: *Ἐπεὶ δὲ ἱκέτευσα τὴν σὴν ἡμερότητα ὑπὲρ τοῦ ἑταίρου ἡμῶν Ἑλλαδίου τοῦ πρωτεύοντος, ὥστε τῆς ἐπὶ τῇ ἐξισώσει φροντίδος αὐτὸν ἀνατεθέντα ἐν τοῖς πράγμασι τῆς πατρίδος ἡμῶν συγχωρηθῆναι μοχθεῖν*. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Fox, *ὅ.π.* 134-136, Giet, *ὅ.π.* 385-386, Treucker, *ὅ.π.* 71-74. Courtonne, *Un témoin* 403. Γιὰ τὰ κτηματολόγια τῆς ἐποχῆς βλ. Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 43-53 (βλ. σημ. 7) καὶ γιὰ τὴν adiectio, τοῦ ἴδιου, «Die kollektive Steuerverantwortung in der

na,[12] ἀναφέρονται καὶ εἰδικὰ τέλη, ὅπως ἦταν ἡ «συντέλεια σιδήρου»,[13] τὸ «φοράδων τέλεσμα»[14] καὶ τὸ «πραγματευτικὸν χρυσίον».[15]

Ἀρκετὰ συχνὰ γίνεται ἀναφορὰ στοὺς decuriones, τὰ μέλη δηλαδὴ τῶν βουλῶν τῶν πόλεων, ποὺ εἶχαν σταδιακὰ ἐξελιχθεῖ στοὺς κυριότερους φορεῖς τῶν ἔκτακτων ἐπιβαρύνσεων, οἱ ὁποῖες συνίστανται στὴν παροχὴ χρημάτων, πραγμάτων καὶ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ κράτος καὶ στὴν πρώιμη περίοδο χαρακτηρίζονται ὡς munera.[16] Ὁ Βασί-

---

frühbyzantinischen Zeit», *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (στὸ ἑξῆς: *VSWG*) 43 (1956) 289-322.

12. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 86, I, 191: *Σῖτον γάρ, ὃν μόνον εἶχε πρὸς τὴν ἀναγκαίαν τοῦ βίου διαγωγὴν ὁ ποθεινότατος ἀδελφὸς Δωρόθεος διήρπασάν τινες ἐν Βηρίσοις τῶν τὰ δημόσια διοικεῖν πεπιστευμένων* καὶ Treucker, *ὅ.π.* 66, Courtonne, *Un témoin* 375-376. Πρβ. ἐπίσης ἀρ. 84, I, 187-189 καὶ Treucker, *ὅ.π.* 68 (γιὰ τὴν ἐπιστολὴ 84 βλ. παρακάτω σημ. 19). Γιὰ τὴν annona βλ. Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 43-53, 94-112.

13. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 110, II, 11-12: *...καὶ τοῖς τὸν Ταῦρον οἰκοῦσι τὸν σιδηροφόρον φορητὴν προστάξαι γενέσθαι τὴν τοῦ σιδήρου συντέλειαν, ὡς μὴ εἰς ἅπαξ αὐτοὺς ἐκτριβῆναι, ἀλλὰ διαρκῆ αὐτῶν εἶναι τὴν ὑπηρεσίαν τοῖς δημοσίοις.* Πρόκειται γιὰ ὑποχρέωση χορήγησης σιδήρου πρὸς τὸ κράτος ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ταύρου, περιοχῆς πλούσιας στὸ μετάλλευμα αὐτό. Βλ. Fox, *ὅ.π.* 130-131, Giet, *ὅ.π.* 376, Treucker, *ὅ.π.* 68, 70, Courtonne, *Un témoin* 407-408.

14. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 303, III, 181 (τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα παραπάνω σημ. 9). Ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκτροφὴ ἀλόγων πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου, ποὺ βάρυνε ἀποκλειστικὰ τοὺς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας, βρισκόταν προφανῶς στὴν ἰδιαίτερη φήμη ποὺ εἶχαν αὐτὰ τὰ ζῶα τῆς περιοχῆς.

15. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 88, I, 192: *Τὴν δυσκολίαν τῆς συγκομιδῆς τοῦ πραγματευτικοῦ χρυσίου πάντων μάλιστα ἡ σὴ τιμιότης κατέμαθε.* Στὴν ἔρευνα δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία σχετικὰ μὲ τὸ φόρο ποὺ δηλώνει ὁ ὅρος «πραγματευτικὸν χρυσίον». Οἱ Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 129, 131 σημ. 1, Treucker, *ὅ.π.* 95-96 καὶ J. Schnappinger, *Die Gewerbesteuer in der Spätantike*, Μόναχο 1982, σ. 17 θεωροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν εἰδικὸ φόρο τῶν ἐπαγγελματιῶν (τὸν χρυσάργυρο), γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ ὁποίου ἴσχυε κατ' ἐξαίρεση ἐδῶ συλλογικὴ εὐθύνη ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν decuriones. Θεωρῶ ὅμως ὀρθότερη τὴν ἄποψη τῶν Fox, *ὅ.π.* 132, Giet, *ὅ.π.* 376 σημ. 5, Courtonne, *Βασιλείου Ἐπιστολές*, I, 192-193 σημ. 1 καὶ τοῦ ἴδιου, *Un témoin* 405-406, πὼς στὴν ἐπιστολὴ γίνεται λόγος γιὰ τὸ aurum comparaticium, τὸ χρυσὸ δηλαδὴ ποὺ κατέβαλλαν οἱ κάτοικοι τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν γιὰ τὴν ἀγορὰ στρατιωτικῶν ἐνδυμάτων (βλ. καὶ *Cod. Theod.* 7.6.3 = *Codex Justinianus* 12.39.2).

16. Γιὰ τοὺς decuriones τὶς διάφορες κατηγορίες τῶν munera καὶ τὴ σχέση ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὶς honores βλ. Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 179-182, M. Nuyens, *Le statut obligatoire des décurions dans le droit Constantinien*, Louvain 1964, W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der*

λειος πάντως ἀναφέρει ὡς κύρια ἀποστολή τους τὸ *ἐκλέγειν τὰς εἰσφορὰς* καὶ τὸ *στρατιώταις χορηγεῖν τὸ σιτηρέσιον*, ὑποχρεώσεις δηλαδὴ συνδεδεμένες μὲ τὴν εἴσπραξη τῆς annona.[17] Μετὰ ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη ἡλικία ὁ βουλευτὴς ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὰ καθήκοντά του, ποὺ βάρυναν ὅμως στὸ ἑξῆς κάποιον ἀντικαταστάτη, κατὰ προτίμηση μέλος τῆς οἰκογενείας του.[18] 'Αλλὰ ἀπὸ τὸν Βασίλειο πληροφορούμαστε, πὼς οἱ ἀντικαταστάσεις αὐτὲς ἦταν κάποτε χωρὶς περιεχόμενο, ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ ὁ τετράχρονος ἐγγονὸς ὁρίσθηκε μέλος τῆς βουλῆς στὴ θέση τοῦ ἀπαλλαγμένου λόγω ἡλικίας παπποῦ του.[19] Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς δυσβάστακτες ὑποχρεώσεις οἱ decuriones μετέρχονταν διάφορα μέσα, ὅπως ἦταν ἡ μὲ δωροδοκία ἀπόκτηση μιᾶς θέσης στοὺς honorarii codicilli,[20] ἡ κατάταξη στὸ στρατὸ ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀνωνυμίας μὲ τὴ διαβίωση σὲ μοναστικὸ κοινόβιο.[21]

Magistratus Municipales und der Decuriones, Wiesbaden 1973, σ. 188-278, L. Neesen, «Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts», *Historia* 30 (1981) 203-223, H. Horstkotte, *Die Theorie vom spätrömischen «Zwangsstaat» und das Problem der «Steuerhaftung»* (Beiträge zur klassischen Philologie, 159), Königstein 1984.

17. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 84, I, 188-189: *Οὐ γὰρ δή που τὸ παιδίον εἰς βουλευτὰς συντελέσει ἢ ἐκλέξει τὰς εἰσφορὰς ἢ στρατιώταις χορηγήσει τὸ σιτηρέσιον, ἀλλ' ἀνάγκη πάλιν τοῦ ἀθλίου γέροντος τὴν πολιὰν καταισχύνεσθαι.* Γιὰ τὶς δύο παραπάνω ὑποχρεώσεις βλ. Treucker, *ὅ.π.* 67-68, Teja, *Organizacion* 183 σημ. 1 (βλ. σημ. 6), Courtonne, *Un témoin* 416-417. Γιὰ τὴν annona βλ. παραπάνω σημ. 12.

18. Βλ. Treucker, *ὅ.π.* 68-70, Courtonne, *Un témoin* 33-34, Langhammer, *ὅ.π.* 268-277, Horstkotte, *ὅ.π.* 112.

19. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 84, I, 188: *Μετὰ δὲ τὴν εὐχὴν δέξαι καὶ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀθλίου γέροντος ἱκεσίαν, ὃν ἀφῆκεν μὲν τῶν δημοσίων γράμμα βασιλικόν, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ τοῦ Βασιλέως αὐτὸ τὸ γῆρας ἔδωκεν αὐτῷ τὴν ἀναγκαίαν ἀτέλειαν. (...) Τὸν γὰρ υἱδοῦν αὐτοῦ, οὔπω τέταρτον ἔτος ἀπὸ γενέσεως ἄγοντα, κελεύσας τοῦ βουλευτηρίου μετέχειν, τί ἄλλο καὶ οὐχὶ τὸν πρεσβύτην διὰ τοῦ ἐκγόνου πάλιν ἐξ ἀρχῆς παράγεις εἰς τὰ δημόσια;*, βλ. καὶ παραπάνω σημ. 19.

20. Βλ. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 190, II, 143 (βλ. τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα παρακάτω σημ. 69) καὶ Treucker, *ὅ.π.* 85.

21. Βλ. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 116, 117, II, 20-23, στὶς ὁποῖες — σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Treucker, *ὅ.π.* 90-93 — γίνεται λόγος γιὰ κάποιον decurio, ποὺ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὰ βουλευτικὰ βάρη ἐπέλεξε τὸ μοναχικὸ βίο. 'Αργότερα ὅμως θεώρησε τὴν κατάταξη στὸ στρατὸ ὡς μέσο ἐξίσου ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴν ἀπαλλαγή, ἀλλά, γιὰ λόγους εὐνόητους, λιγότερο ἐπίπονο. Γιὰ τὶς δύο ἐπιστολὲς πρβ. καὶ Courtonne, *Un témoin* 418-421, ποὺ ὅμως δὲν ἔχει ἀπόλυτα ἀντιληφθεῖ τὸ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ μετὰ οἱ ἰδεατὲς μονάδες iugum-caput εἶχαν περιέλθει σὲ ἀχρησία,[22] ἐνῶ μὲ τὶς Νεαρὲς 46 καὶ 47 τοῦ Λέοντα ΣΤ' καταργήθηκε καὶ τυπικὰ ὁ θεσμὸς τῶν βουλῶν τῶν πόλεων.[23] Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας προκύπτει πὼς ἡ μέτρηση τῆς γῆς γινόταν μὲ βάση τὸ ζευγάριο, μονάδα ἀναφερόμενη στὴν ἔκταση ποὺ μποροῦσε νὰ καλλιεργήσει ἕνα ζευγάρι βόδια.[24] Σὲ φορολογία ὑποβάλλονταν κάθε εἴδους περιουσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως ἰχθυοτροφεῖα καὶ μύλοι.[25] Ὁ Θεοφύλακτος ἀναφέρει ἀκόμα δύο φόρους εἰδικοὺς γιὰ τὰ ζῶα, τὴ «δεκάτωση»[26] καὶ τὸ «ζευγολόγιον».[27] Καὶ στοὺς χρόνους ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀπαντοῦν οἱ ἔκτακτες ἐπιβαρύνσεις, χαρακτηρίζονται ὅμως πλέον ὡς ἀγγαρεῖες καὶ ἐπήρειες.[28]

νόημά τους. Γιὰ τοὺς τρόπους ἀποφυγῆς τῶν βουλευτικῶν βαρῶν βλ. Horstkotte, ὅ.π. 113 κ.ἑ. (βλ. σημ. 16).

22. Βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* (Byzantinisches Archiv, 9), Λιψία-Βερολίνο 1927 (ἀνατ. Hildesheim 1960), σ. 50, 54 καὶ Danuta Maria Gorecki, «The Heraclian Land Tax Reform: Objectives and Consequences», *Byzantine Studies* 4 (1977) 127-146 (ἐδῶ σ. 129-130).

23. Ἐκδ. P. Noailles – A. Dain, σ. 183-187. Γιὰ τὸ θέμα βλ. E. Chrysos, «Die angebliche Abschaffung der städtischen Kurien durch Kaiser Anastasios», *Βυζαντινὰ* 3 (1971) 93-102.

24. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 96, 489. Γιὰ τὸ ζευγάριο βλ. Xanalatos, ὅ.π. 40 (βλ. σημ. 3) καὶ E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.4), Μόναχο 1970, σ. 68-70.

25. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 96, 489 καὶ Xanalatos, ὅ.π. 42-43.

26. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 96, 489. Γιὰ τὴ δεκάτωση βλ. Xanalatos, ὅ.π. 41-42 καὶ H.- F. Schmid, «Byzantinisches Zehntwesen», *JÖB* 6 (1957) 45-110.

27. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 12, 167. Μὲ τὸν ὅρο ζευγολόγιο δηλώνεται τὸ τέλος ποὺ καταβαλλόταν κατὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν φορολογήσιμων ζώων γιὰ τὴν καταγραφὴ στοὺς καταλόγους, βλ. F. Dölger, «Zum Gebührenwesen der Byzantiner»: *Études dédiées à la mémoire d'André Andréadès*, Ἀθήνα 1936, σ. 35-39 (= τοῦ ἴδιου, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953 (ἀνατ. Darmstadt 1976) σ. 232-260 ἐδῶ σ. 256-258). Τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἄποψης ἀμφισβητεῖ ὁ N. Svoronos, «Les Privilèges de l'Église à l'époque de Manuel Ier Comnène», *TM* 1 (1965) 325-391 (ἐδῶ σ. 356 σημ. 149) (= τοῦ ἴδιου, *Études sur l'organisation interieure, la societé et l'économie de l'Empire Byzantin*, Λονδίνο 1973, ἀρ. VII).

28. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντινὰ* 11 (1982) 23-54 (ἰδιαίτερα σ. 23 σημ. 6, ὅπου γίνεται ἡ διάκριση τῶν ἀγγαρειῶν ἀπὸ τὶς ἐπήρειες, μὲ βιβλιογραφία).

Ἀπὸ αὐτὲς ὁ Θεοφύλακτος μνημονεύει τὴν «καστροκτισία»,[29] τὴν «ψωμοζημία» καὶ τὶς «παραμονές».[30] Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀπαντοῦν ἀκόμα ἀναφορὲς στὸ «ἀερικό»,[31] σὲ κάποιον ἄγνωστο φόρο μὲ σλαβικῆς προέλευσης ὀνομασία τὴν «ὀτρωζίνα»[32] καὶ στὰ «μειλίγματα», ποὺ ἦταν φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἐθιμικὰ εἶχαν ἀποκτήσει ὑποχρεωτικὸ χαρακτῆρα.[33]

Ἔχοντας ὑπόψη τὶς ἀλλαγὲς ποὺ εἶχαν ἐπέλθει στὸν τρόπο ὑπολογισμοῦ τῶν φόρων καὶ διαπιστώνοντας τὴν τόσο διαφορετικὴ ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ δύο ἱεράρχες ἀναφερόμενοι στὰ διάφορα τέλη, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ φορολογία ἀποτελεῖ τομέα ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ διακοπὴ τῆς παράδοσης μεταξὺ ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς κοινωνίας. Ὅταν ὅμως ἐξετάζουμε μιὰ ὁλόκληρη χιλιετία δὲν πρέπει νὰ ἀρκούμαστε στὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ iugum ὡς μονάδας μέτρησης — ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου — δὲν δηλώνει καὶ τὴ διακοπὴ τῆς φορολόγησης τῆς γῆς. Οὔτε ἡ κατάργηση τῶν curiae σημαίνει τὴν ἐξαφάνιση τῶν διάφορων ἔκτακτων βαρῶν, ποὺ δὲν ὀνομάζονται πλέον munera, ἀλλὰ ἀγγαρεῖες καὶ ἐπήρειες. Εἰδικὰ τέλη ὅπως τὸ «ἀερικόν», ποὺ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀρχαιό-

---

29. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 32, 237, Xanalatos, *ὅ.π.* 46-47. Γιὰ τὴν καστροκτισία βλ. ἀναλυτικὰ καὶ S. Trojanos, «Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich», *Βυζαντινὰ* 1 (1969) 41-57.

30. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 19, 195. Κατὰ τὸν Xanalatos, *ὅ.π.* 49-51 οἱ δύο αὐτὲς ἐπήρειες ἀφοροῦσαν ἀντίστοιχα σὲ χορήγηση στρατιωτικῶν σιτηρεσίων καὶ σὲ ὑποχρεωτικὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτοφυλακή.

31. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 12, 169. Ἡ ἀκριβὴς φύση τοῦ ἀερικοῦ ἀπασχόλησε ἔντονα τὴν ἐπιστήμη πρὶν ἀπὸ 60 περίπου χρόνια, ὅταν ὁ F. Dölger (ποὺ θεωροῦσε τὸ ἀερικὸ πρόστιμο μεταμορφωμένο σταδιακὰ σὲ γενικὸ τέλος) καὶ ὁ Ἰ. Χρ. Τορναρίτης (ὁ ὁποῖος τὸ θεωροῦσε πρόστιμο ποὺ εἶχε πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ προγενέστερο τέλος) ἀντάλλαξαν δημοσιεύματα σὲ ἔντονο ὕφος, βλ. F. Dölger, «Das Ἀερικόν», *BZ* 30 (1929-1930) 450-457, Ἰ. Χρ. Τορναρίτης, «F. Dölger, Das Aerikon», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* 1 (1930-1931) 425-437, F. Dölger, *BZ* 32 (1932) 444-445, Ἰ. Χρ. Τορναρίτης, «Réponse au professeur F. Doelger», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* - Παράρτημα 1 (1933) 140-158.

32. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 12, 169. Ἡ ὀτρωζίνα ἔχει ἑρμηνευθεῖ, μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη, ὡς φόρος γιὰ τοὺς δουλοπαροίκους ἀπὸ τὴν Alice Leroy-Molingen, «Trois mots slaves dans les Lettres de Théophylacte de Bulgarie», *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 6 (1938) 111-117 (ἐδῶ 116-117).

33. Βλ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 45, 285 καὶ Xanalatos, *ὅ.π.* 51-52.

τητας, ἐπιβίωσαν, ἔστω καὶ παραλλαγμένα, στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.[34] Ὁ συνυπολογισμὸς τῶν ζώων στὴ φορολογητέα ὕλη συνεχίζεται, ἀκόμα δὲ ἔχει ἐκφρασθεῖ στὴν ἐπιστήμη ἡ ἄποψη πὼς ἡ capitatio, μὲ τὴν ευρεία ἔννοια τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ ἰσχύει.[35] Ἡ ὑποβολὴ λοιπὸν σὲ φορολογία τῆς ἀκίνητης περιουσίας, τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ πλῆθος ἔκτακτων ἐπιβαρύνσεων, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ πυρήνας τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος παρέμεινε σταθερὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς δεσποτείας μέχρι τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες.[36]

Μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη, πὼς ἡ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση μιᾶς συνέχειας μεταξὺ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας στὰ φορολογικὰ θέματα. Ἡ μελέτη ὅμως αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν τῶν φορολογικῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχονται στὰ γράμματα ἐπιτρέπει τὴ διαπίστωση μιᾶς τομῆς στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τὴ σχέση τῶν ἐπισκοπῶν μὲ τὸ προσωπικό τους καὶ ἀντανακλᾶ τὶς γενικότερες διαφοροποιήσεις ποὺ εἶχαν ἐπέλθει στὸν τρόπο ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς. Γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτὲς αὐτὲς οἱ μεταβολὲς πρέπει νὰ ἀναλυθοῦν οἱ εἰδήσεις, οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐπιστολὲς καὶ τῶν δύο ἱεραρχῶν, ἀφοῦ ὅμως γίνει μιὰ σύντομη παρουσίαση τοῦ νομικοῦ πλαισίου, μέσα στὸ ὁποῖο αὐτὴ ἀναπτύχθηκε.

Στὴν ἐπιστήμη ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη, πὼς ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀπάλλαξε τὸν κλῆρο ἀπὸ κάθε φορολογικὴ ὑποχρέωση.[37] Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῆς παραπάνω γνώμης, ποὺ δὲν εἶναι ἡ κρατούσα, ἡ πλήρης ἀτέλεια δὲν διατηρήθηκε καὶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν

---

34. Βλ. γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὶς πρῶτες μνεῖες τοῦ ἀερικοῦ, Ἰ. Χρ. Τορναρίτη, «Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζαντινοῦ Ἀερικοῦ ἐν σχέσει μὲ τὸ ρωμαϊκὸν Aerarium καὶ τὸν Fiscum», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* 1 (1930-1931) 3-212, 307-366, Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 177-178 (παραπάνω σημ. 7).

35. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Dölger, *Beiträge* 54-59 (σημ. 22) καὶ G. Ostrogorsky, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *VSWG* 20 (1927) 1-108 (ἀνατ. Ἄμστερνταμ 1969).

36. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Trojanos, *ὅ.π.* 45-46 (βλ. σημ. 29) καὶ Schreiner, *ὅ.π.* 67-68 (μὲ παραπομπὲς στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία) (βλ. σημ. 1).

37. Βλ. W. Goffart, *Caput and Colonate. Towards a History of Late Roman Taxation* (Phoenix Journal of the Class. Ass. of Canada – Suppl. Vol. XII), Τορόντο 1974, σ. 123 σημ. 8.

ἄμεσων διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου ἄρχισε ἡ ἐπιβολὴ περιορισμένων φορολογικῶν ὑποχρεώσεων στοὺς κληρικούς. Στὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο αὐτοὶ εἶχαν τὴ βασικὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση, ἦταν ὅμως ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸ χρυσάργυρο[38] — ἐφόσον ἀσκοῦσαν ἐμπόριο περιορισμένης κλίμακας γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν ἕνα μικρὸ εἰσόδημα — καὶ ἐλεύθεροι ἀπὸ ἀρκετὰ πρόσθετα βάρη — ὅταν δὲν εἶχαν τὶς ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις τῶν decuriones ἢ ἦταν νόμιμα ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ αὐτές. Τὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο δὲν ἐπέφερε οὐσιαστικὲς ἀλλαγὲς σὲ σχέση μὲ τὶς δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ κλήρου. Ἔτσι ἀρκετὲς σχετικὲς διατάξεις τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα πέρασαν μέσα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιάνειο στὰ Βασιλικὰ καὶ σὲ νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης περιόδου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικὴ αὐτὴ διατήρηση, ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου εἶχαν τὰ διάφορα προνομιακὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδονται ἀπὸ τὴ μέση περίοδο καὶ ὕστερα καὶ — μὲ ἐξαίρεση μιὰ σειρὰ χρυσοβούλλων τοῦ Μανουὴλ Α', ποὺ ἀφοροῦν ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια — ἀναφέρονται στοὺς κληρικοὺς συγκεκριμένων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν, τοὺς ὁποίους ἀπαλλάσσουν ἀπὸ ρητὰ κατονομαζόμενα βάρη.[39]

Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Βασιλείου διατυπώνονται παρακλήσεις γιὰ εὐμενὴ φορολογικὴ μεταχείριση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων μὲ ἀναφορὰ στὸ κοινωνικό τους ἔργο,[40] ἐνῶ γιὰ τοὺς μοναχοὺς θεωρεῖ αὐτονόητη τὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ κάθε εἴδους φόρο ἢ ἄλλο βάρος ὑπὲρ τοῦ δημοσίου.[41] Σχετικὰ μὲ τὴ φορολόγηση τῶν κληρικῶν, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, τὰ πράγματα εἶναι λιγότερο ἁπλά. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ὁ Βασίλειος δὲν ἀναφέρεται καθόλου

---

38. Γιὰ τὸ φόρο αὐτὸ βλ. τὶς παραπομπὲς στὴ σημ. 15. Γιὰ τὴν ἄσκηση ἐμπορίου ἀπὸ κληρικοὺς βλ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, «Ἐπιτρεπόμενες καὶ ἀπαγορευμένες κοσμικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου», *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανελλήνιου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 145-166 (ἐδῶ σ. 152).

39. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τῶν κληρικῶν βλ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byz. Rechtsgeschichte - Athener Reihe, 1), Ἀθήνα 1986, σ. 35-48, 257-285.

40. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 142, 143, 285, II, III, 64-65, 156 καὶ Treucker, *ὅ.π.* 79-80 (βλ. σημ. 3).

41. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 284, III, 155: *τοὺς πάλαι μὲν ἀποταξαμένους τῷ βίῳ, νεκρώσαντας δὲ ἑαυτῶν τὸ σῶμα, ὡς μήτε ἀπὸ χρημάτων μήτε ἀπὸ τῆς σωματικῆς ὑπηρεσίας δύνασθαί τι παρέχειν τοῖς δημοσίοις χρήσιμον, ἀφιέναι τῶν συντελειῶν*... Βλ. καὶ Treucker, *ὅ.π.* 80-82.

στὴν ὑποχρέωση καταβολῆς χρυσαργύρου. Αὐτὸ ὀφείλεται, κατὰ πᾶσα πιθανότητα καὶ σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπισκόπου, στὸ ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς ἐπισκοπῆς ἀσκοῦσαν μὲν συχνὰ κάποιο ἐπιτήδευμα, ἀλλὰ δὲν ἦταν κατὰ κυριολεξία ἔμποροι καὶ προφανῶς περιορίζονταν στὴν ἐξασφάλιση ἑνὸς μικροῦ εἰσοδήματος.[42] Ὅσο ἀφορᾶ ἄλλου εἴδους δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις πληροφορούμαστε, ὅτι ὁ αἱρετικὸς βικάριος Δημοσθένης *πάντας μὲν μιᾷ φωνῇ τοὺς ἱερατικοὺς τῆς ἐν Καισαρείᾳ Ἐκκλησίας παρέδωκε τῇ Βουλῇ*,[43] χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη του τὶς νόμιμες ἀπαλλαγές τους[44] μὲ σκοπὸ τὴν οἰκονομική τους ἐξόντωση. Ὅπως ὅμως ἀνέφερα παραπάνω, οἱ κληρικοὶ εἶχαν πάψει ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴ φορολογία γιὰ τὶς περιουσίες τους. Αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ καὶ ἀπὸ δύο γράμματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἐπίσκοπος προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴν εὐνοϊκὴ φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ πρεσβυτέρου Δωροθέου ἀφενὸς μὲν σὲ μιὰ περίπτωση peraequatio[45] καὶ ἀφετέρου ὡς πρὸς τὴν καταβολὴ τέλους γιὰ τοὺς δούλους του.[46] Ὁ Βασίλειος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴν κληρικὴ ἰδιότητα τοῦ Δωροθέου, ἀλλὰ μόνο τὴ φιλία ποὺ τὸν συνέδεε μαζί του. Ζητᾶ δηλαδὴ τὴν ἀπαλλαγὴ ὡς προσωπικὴ χάρη, προσφερόμενος μάλιστα νὰ καταβάλει ὁ ἴδιος πρὸς τὸ δημόσιο μερικὲς ἀπὸ τὶς ὀφειλὲς τοῦ φίλου του. Ἀπὸ

---

42. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 198, II, 153: *Καὶ γὰρ εἰ καὶ πολυάνθρωπόν πως εἶναι δοκεῖ τὸ ἱερατεῖον ἡμῶν, ἀλλ' ἀνθρώπων ἀμελετήτως ἐχόντων πρὸς τὰς ὁδοιπορίας, διὰ τὸ μήτε ἐμπορεύεσθαι μήτε τὴν ἔξω διατριβὴν αἱρεῖσθαι τὰς δὲ ἑδραίας τῶν τεχνῶν μετέρχεσθαι τοὺς πολλοὺς ἐκεῖθεν ἔχοντας τὴν ἀφορμὴν τοῦ ἐφ' ἡμέραν βίου*. Βλ. καὶ Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 32.

43. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 287, III, 56. Βλ. γιὰ τὸ θέμα καὶ Treucker, *ὅ.π.* 86-87, Teja, *Organizacion* 181-182 (βλ. σημ. 6).

44. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου (*Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 54, I, 139-140), μὲ τὴν ὁποία ζητᾶ ἀπὸ τοὺς χωρεπισκόπους του νὰ προβαίνουν σὲ αὐστηρὸ ἔλεγχο τῶν ὑποψηφίων γιὰ χειροτονία, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ γίνονται δεκτὰ στὸν κλῆρο ἄτομα ποὺ εἶχαν ὡς κίνητρο τὴν ἀποφυγὴ ἐκπλήρωσης ὑποχρεώσεων πρὸς τὸ κράτος, προκύπτει μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα πὼς στὴν Καισάρεια οἱ χειροτονίες δὲν γίνονταν κατὰ παράβαση τῆς νομοθεσίας περὶ βουλευτῶν, βλ. Treucker, *ὅ.π.* 86 καὶ Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 45.

45. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 36, I, 79 (βλ. τὸ χωρίο στὴ σημ. 11).

46. *Βασιλείου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 37, I, 80: *Ἐκεῖνό γε μὴν πάντων ἀληθέστατον γινώσκειν σου τὴν κοσμιότητα βούλομαι, ὅτι τῶν ἀνδραπόδων τὰ πλεῖστα παρ' ἡμῶν ὑπῆρξεν αὐτῷ μισθὸς τῆς τροφῆς ἡμῶν, τῶν γονέων ἡμῶν παρασχομένων. Ὁ δὲ μισθὸς οὐ παντελὴς ἐστὶ δωρεά, ἀλλὰ χρῆσις διὰ βίου. Ὥστε ἐάν τι βαρὺ περὶ αὐτὰ γένηται ἔξεστιν αὐτῷ πρὸς ἡμᾶς ἀποπέμψαι, καὶ ἐσόμεθα ἡμεῖς δι' ἑτέρας ὁδοῦ ὑπεύθυνοι τελέσμασι καὶ ἀπαιτηταῖς πάλιν γενόμενοι*. Βλ. καὶ Treucker, *ὅ.π.* 72-73.

τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ὁ Δωρόθεος ὑποχρεώνεται στὴν καταβολὴ τῆς annona, ὁ Βασίλειος διαμαρτύρεται μόνον ἐπειδὴ ὁ σῖτος ποὺ τοῦ κατέσχεσαν οἱ ἀρχὲς ἦταν τὸ μοναδικὸ ἀγαθὸ ποὺ διέθετε γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἄμεσες βιωτικές του ἀνάγκες.[47] Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἐπιστολὴ ἀναφερόμενη στὸ σύνολο τῶν κληρικῶν τῆς Καισαρείας: *Τοὺς τῷ Θεῷ ἡμῶν ἱερωμένους, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, ὁ παλαιὸς κῆνσος ἀτελεῖς ἀφῆκεν. Οἱ δὲ νῦν ἀπογραψάμενοι, ὡς οὐ λαβόντες παρὰ τῆς ὑπερφυοῦς σου ἐξουσίας πρόσταγμα, ἀπεγράψαντο, πλὴν εἰ πού τινες ἄλλως εἶχον ὑπὸ τῆς ἡλικίας τὴν ἄφεσιν.*[48] Τὴ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντινομία ἐπεξηγεῖ ὁ Treucker[49] ἀναφερόμενος στὴ σταδιακὴ ὑποβολὴ τῶν κληρικῶν στὶς ὑποχρεώσεις τῆς iugatio-capitatio. Πράγματι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου ἔγινε ἀντιληπτό, ὅτι ὁρισμένοι κληρικοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὰ προνόμιά τους γιὰ νὰ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴ φορολογία «aliena iuga» καὶ τοὺς ἐπιβλήθηκε μὲ νόμο[50] ἡ iugatio. Ἡ ὑποβολή τους στὴν capitatio ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, ἀλλά, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, δὲν ἴσχυσε μὲ ἑνιαῖο τρόπο σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια,[51] εἶναι λοιπὸν πιθανὸ νὰ προσπαθοῦσε ὁ Βασίλειος νὰ περισώσει κάποιο προνόμιο τοῦ κλήρου ποὺ σιγὰ σιγὰ χανόταν.

Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου ἀποδεικνύει, ὅτι αὐτὸς λίγες μόνο φορὲς ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου ὡς ξεχωριστῆς κατηγορίας ἀτόμων, ἐνῶ ὑπεράσπισε μὲ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον τὰ συμφέροντα τοῦ ἁπλοῦ φορολογούμενου πολίτη. Μιὰ τελείως διαφορετικὴ εἰκόνα παρουσιάζουν τὰ γράμματα τοῦ Θεοφυλάκτου 'Αχρίδας. Παρόλο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος γράφει πὼς τὸν βαραίνουν *φροντίδες ἀμύθητοι καὶ ἀπαραμύθητοι περὶ τῶν τοῦ λαοῦ κοινῶς, περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινῶς*,[52] περιορίζεται σὲ σποραδικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὰ γενικότερα προβλήματα τῆς ἐπαρχίας, ὅπως ἦταν ἡ ὑποβολὴ σὲ δαπάνες γιὰ τὸ στρατό,[53] οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ συμμετοχὴ στὴν

47. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 86, I, 191 (βλ. τὸ χωρίο στὴ σημ. 12).

48. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 104, II, 5. Βλ. γιὰ τὴν ἔναρξη καὶ τὴ λήξη τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης Karayannopulos, *Das Finanzwesen* 28 σημ. 3 (σημ. 7).

49. *ὅ.π.* 74-79.

50. *Cod. Theod.* 16.2.15.2 = *Codex Justinianus* 1.3.3.

51. Βλ. γιὰ τὰ παραπάνω καὶ Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 35-38.

52. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 48, 295.

53. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 24, 209: *'Ελεηθήτω γοῦν ἐπὶ τῇ τῶν πεζῶν ἐκβολῇ ὑπὸ τῆς οἰκτίρμονός σου καὶ οἰκονομικῆς ἐξουσίας καὶ ὁ ἀριθμὸς ὑφαιρεθήτω.*

καστροκτισία[54] καὶ ἡ παροχὴ ὑποχρεωτικῆς ἐργασίας γιὰ τὸ δημόσιο.[55] Ἀντίθετα ἀναφέρεται μὲ ἐπιμονὴ στὴ φορολογικὴ μεταχείριση τῆς Ἐκκλησίας[56] καὶ τοῦ κλήρου. Ἀπὸ μιὰ ἐπιστολή του μαθαίνουμε πὼς ἂν καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς ἐπισκοπῆς Πολόγου ἦταν ἀπαλλαγμένοι — μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α'[57] — ἀπὸ τὶς ἐπήρειες καὶ ὑπόχρεοι μόνο στὸ ζευγολόγιο,[58] οἱ φοροεισπράκτορες δὲν εἶχαν σεβαστεῖ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο καὶ τοὺς εἶχαν ἐπιβάλει παραμονὲς καὶ ψωμοζημίες,[59] εἶχαν δὲ εἰσπράξει, προφανῶς χωρὶς δικαίωμα, ἀερικὸ καὶ ὀτρωζίνα.[60] Σὲ ἄλλο γράμμα ἀναφέρεται, ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἶχαν δικαίωμα νὰ μὴ καταβάλλουν φόρο γιὰ ἔκταση ἑνὸς ζευγαριοῦ ἀπὸ τὴ γῆ τους καὶ ἦταν τελείως ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴ δεκάτωση τῶν ζώων.[61] Οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι ὅμως, ὄχι μόνο δὲν λάμβαναν ὑπόψη τους τὶς ἀπαλλαγὲς αὐτές, ἀλλὰ κατὰ τὴ σύνταξη τῶν πρακτικῶν ἀπογραφῆς τοὺς ὑπο-

---

Πῶς γὰρ οἱ ἐντεῦθεν ἐκβληθέντες οὐχ ὅλῳ τῷ θέματι τὴν μείωσιν λαμπρὰν ἐνσημανοῦσι;

54. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 32, 237: *Καὶ νῦν μὲν ὁ καστροκτίστης καθῄρει τὰ τῶν ἐλεεινῶν.*

55. Βλ. π.χ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 57, 323: *Πράκτορας ἔχεις πικρούς; Ἀλλ' οὐ πικροτέρους τῶν ἐν τούτοις τοῖς μέρεσιν, οἳ τῶν πέντε παιδίων ἓν εἰς δουλείαν ἀπάγουσιν, ὥσπερ ἄλλο τι τῶν ἀποπεμπτουμένων ἢ τῶν ἀποδεκατουμένων κτηνῶν.*

56. Βλ. π.χ. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 45, 85, 88, 111, 281 κ.ἑ., 445 κ.ἑ., 461 κ.ἑ., 535 κ.ἑ.

57. Ἡ ὕπαρξη τοῦ χρυσοβούλλου εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο, βλ. Dölger, *Regesten*, II, ἀρ. 1286.

58. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 12, 167: *Ἐπεὶ οὖν θειοτάτη μὲν ἡ σὴ περιωπὴ τῆς ἀρχῆς, ἐχαρίσατο δὲ ἡμῖν ὃ προηγουμένως ἐκ τοῦ θεοστεφοῦς καὶ κραταιοῦ βασιλέως καὶ θεοῦ ἐγκοσμίου, ἵνα οὕτως εἴπω, τῇ ἐκκλησίᾳ κεχάριστο, φημὶ δὴ τὴν τῶν Πολογιτῶν ἱερέων παντελῆ ἐξκουσσείαν, μόνῳ καταβαρυνομένων τῷ τοῦ ζευγολογίου τέλει, τῶν δὲ ἄλλων πασῶν ὑπερκειμένων ἐπηρειῶν.*

59. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 19, 195: *Καὶ εἰς παραμονὰς γὰρ ἕλκονται καὶ εἰς ψωμοζημίας καὶ ταῦτα, τοῦ χρυσοβούλλου κελεύσαντος ὑπερτέρους αὐτοὺς εἶναι καὶ ῥυπαρῶν λειτουργημάτων καὶ ψωμοζημιῶν.*

60. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 12, 169: *...ἀντιστρέψαι δὲ καὶ εἴ τι ἀπὸ ἱερέων ἢ λόγῳ ἀερικοῦ ἢ ὀτρωζίνας ἀφείλετο.*

61. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 96, 489: *Εἰ μὲν γὰρ ἐκ τῶν κληρικῶν προσαγαγεῖν φήσει κέρδη τῷ ⟨δημοσίῳ⟩, οὐ φροντὶς Ἱπποκλείδῃ. Οὐ γὰρ παρὰ τοῦτο ἐγὼ ὑπεύθυνος, πρῶτον μὲν ὅτι οὐδὲ πρότερον παρ' ἡμῶν ἐκερδαίνοντο ἀλλ' ἓν ζευγάριον ἕκαστος ἐξκουσσεύοντες τὰ ἐπέκεινα τούτων ἐπετέλουν τῷ δημοσίῳ, ἔπειτα ὅτι ἐπὶ πᾶσι τοῖς ζῴοις πρὸ τούτου εἶχον ἀτέλειαν δεκατώσεως.*

λόγιζαν πλουσιότερους ὥστε νὰ πληρώνουν περισσότερο φόρο.[62] 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω τὰ μέλη τοῦ κλήρου εἶχαν καταλήξει νὰ καταβάλλουν μεγαλύτερα ποσὰ γιὰ τὰ ἰχθυοτροφεῖα καὶ τοὺς μύλους τους ἀπ' ὅ,τι οἱ λαϊκοί.[63] Παρόλο ποὺ ὁ ἀρχιεπίσκοπος δὲν ἀναφέρεται στὴν περίπτωση αὐτὴ σὲ κάποια ἀτέλεια, νομίζω ὅτι εἶναι πιθανό, νὰ εἶχαν οἱ κληρικοὶ καὶ ὡς πρὸς τοὺς φόρους αὐτούς, θεωρητικὰ τουλάχιστον, κάποια ἰδιαίτερη μεταχείριση. Τὰ δεινὰ ποὺ εἶχε ἐπισωρεύσει στὸν κλῆρο ἡ ἄσκηση τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς περιγράφονται γλαφυρὰ ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο σὲ ἐπιστολή του σχετικὴ μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἐπισκοπὴ Διαβόλεως:

...οὔτε τοῦ ἐπισκόπου φεύγοντος διὰ τοὺς δεινοὺς ἐπηρεαστάς, προσμένειν εἰκὸς τῇ ἐκκλησίᾳ ἄλλον τινά· τῇ κεφαλῇ γὰρ καὶ τὸ λοιπὸν σῶμα συνάπεισιν. 'Αμέλει καὶ οἱ δοθέντες αὐτῷ παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως σιγιλλάτοι τὴν ἐκκλησίαν κύκλῳ περικαθήμενοι πρότερον διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην αἰτίαν τῶν πατρῴων ἐξέστησαν· τῷ τῆς ὕλης δὲ δάσει πιστεύσαντες ἑαυτοὺς ἐμφωλεύουσι. Διὰ ταῦτα οὔτε διάκονος, οὔτε πρεσβύτερος, φεῦ τῶν ἐμῶν κακῶν, τῇ περικαλλεστάτῃ τῶν βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν ἐναπομεμένηκεν.[64]

Τὴν εὐκαιριακὴ μόνον ἐνασχόληση τοῦ Θεοφυλάκτου μὲ τὰ φορολογικὰ προβλήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας του ἔχει διαπιστώσει καὶ ὁ Ξανάλατος, ποὺ ἀναφέρει μάλιστα ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἦταν διατεθειμένος νὰ συνηγορήσει γιὰ τὸ ποίμνιό του, ὅταν δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ θιγοῦν τὰ δικά του, δηλαδὴ τὰ ἐκκλησιαστικά, συμφέροντα.[65] 'Η ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται σὲ πληροφορίες ποὺ περιέχονται κυρίως σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς

---

62. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 96, 489: *...τρίτον, ὃ καὶ δακρύειν ἄξιον, ὅτι οὐδὲ τῆς ἐφ' ἑνὶ ζευγαρίῳ ἀτελείας οἱ πλείους οὐδὲ τῆς ἐπὶ τοῖς ζῴοις ὁρισθείσης ἐξκουσσείας ἀπήλαυσαν ἀλλὰ καὶ προστεθέντων αὐτοῖς παρὰ τοῦ μᾶλλον καταγραφέως ἢ ἀναγραφέως, ἵν' εἴπω τι καὶ γελοῖον, ζευγαρίων καὶ ζῴων, οὐ μόνον ἀπῃτήθησαν ἐφ' οἷς ἐδικαιοῦντο ἀτελῶς μεῖναι, ἀλλὰ καὶ ὑπεραπῃτήθησαν.*

63. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 96, 489: *Τοῦτο δὲ καὶ ἐπὶ κεφαλαίων ἄλλων ἔπαθον ἀνομώτατα· καὶ γὰρ ἐπί τε τοῖς μύλοις διπλασίω οἱ κληρικοὶ ἢ οἱ λαϊκοὶ ὑπετέλεσαν καὶ ἐπὶ ταῖς Βουλγάρων μὲν γλώτταις λεγομέναις στρούγαις, ἕλλην δὲ ἀνὴρ διωρύχας ἂν ταύτας ἐρεῖ, ἰχθύων ἄγραν προξενούσας καὶ ἐπὶ ταύταις δὲ πολλαπλασίω τῶν τοῦ κοινοῦ πλήθους ἐζημιώθησαν.*

64. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 22, 203.

65. Xanalatos, *ὅ.π.* 62 (βλ. σημ. 3): «Trotzdem wird man sich des Eindrucks nicht erwehren können, dass Th., solange seine eigenen Interessen nicht in Frage standen, seinen Diözesanen in der Tat ein beredter Anwalt gegen Übergriffe der staatlichen Organe gewesen ist».

ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται πῶς κάποιος πάροικος[66] τῆς ἐπισκοπῆς μὲ τὸ ὄνομα Λάζαρος, ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς παροικίας, συγκέντρωσε ὅλους τοὺς δυσαρεστημένους τῆς Ἀχρίδας καὶ κατέφυγε στὸν αὐτοκράτορα, κατηγορώντας τὸν ἀρχιεπίσκοπο γιὰ τυραννικὴ συμπεριφορὰ καὶ φοροδιαφυγή, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο συνηγόρησαν καὶ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι, πού, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Θεοφύλακτος, ἦταν πάντοτε πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν παρόμοιες συκοφαντίες.[67] Βέβαια μετὰ ἀπὸ ὀκτὼ αἰῶνες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ δίκιο στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη πλευρά. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ μὴ συγκρίνει τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχουν σχετικὰ μὲ τὴ φοροδιαφυγὴ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Βασιλείου. Αὐτὸς ὄχι μόνο δὲν κατηγορήθηκε ποτὲ γιὰ παρόμοιες ἐνέργειες, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ κύρος του γιὰ νὰ ὑπερασπίσει χωρικοὺς ποὺ καταγγέλλονταν ὡς φοροφυγάδες,[68]

---

66. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τοὺς παροίκους βλ. πρόσφατα J. Karayannopulos, «Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte», *JÖB* 30 (1981) 207-237 καὶ τοῦ ἴδιου, «Συμβολὴ στὴν ἀγροτικὴ ἱστορία τοῦ μεταγενέστερου βυζαντινοῦ κράτους», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης* 21 (1983) 165-200, ὅπου καὶ παραπομπὲς στοὺς παλαιότερους.

67. *Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς* ἀρ. 96, 484-487: *Καὶ τούτων πάντων αἰτία ἡ τῶν πρακτόρων ἀπληστία καὶ κακοήθεια (...). Καὶ τοῦτο μὲν αὐτοπροσώπως τῷ κρατίστῳ ἡμῶν βασιλεῖ κατὰ τῆς ἐμῆς ἐνέτυχον οὐθενότητος, τὰ ἀνούσια οὐσιώσαντες, τὸ ψεῦδος στολίσαντες πομπικώτερον καὶ ἰσχὺν ἡμῖν ἀνίκητον ἐπιμαρτυρήσαντες (...). Τοῦτο δὲ καὶ διὰ παρενθέτων προσώπων τὴν συκοφαντίαν οὐρανώσαντες, οἱ Ταρτάρου ἄξιοι τὸν Λάζαρον, ὃς πάροικος ὢν τῆς ἐκκλησίας καὶ φρονῶν ἐλευθεριώτερον ἐπόθει τὸν τῆς παροικίας ἀπαυχενίσαι ζυγόν, τοῦτον καθ' ἡμῶν ἐπιρρώσαντες καὶ ὅσα δεῖ λέγειν καὶ οἷα διδάξαντες, καὶ τὰς ἀκοὰς τοῦ βασιλέως ἐπλήρωσαν καὶ τὴν καρδίαν τὴν τέως λευκὴν ἡμῖν ἐμελάνωσαν. (...) ὅς γε οὐκ ἀποχρῶν αὐτῷ εἰ συνασπιστὰς Ἀχριδιώτας ἐπὶ τὸν πρὸς ἡμᾶς ἐπάγοιτο πόλεμον, καὶ τὰς ἄλλας τῆς Βουλγαρίας χώρας περινοστεῖ καὶ ζητεῖ λίαν ἐπιμελῶς εἴ τις εἴη καθ' ἡμῶν (...) εὑρὼν δὲ πολλοὺς τοιούτους ἐπάγεται καθ' ἡμῶν ὡς Ἀχριδιώτας ἐπ' ἀρούραις καὶ ἀμπελῶσι παρ' ἡμῶν ἡρπασμένοις τὰς ψυχὰς διαπεπονημένους· ἔστι δ' οὓς καὶ ἐν τῇ πόλει εὑρὼν ἐπ' ἄλλαις αἰτίαις δεομένους τοῦ βασιλέως συνεπιβοᾶν πείθει ὥστε δυσφημεῖσθαι τὸ ἐμὸν ὄνομα (..................................) Ἔτι καὶ χέεσθαι μέντοι τὰς ὁδοὺς ⟨μου⟩ τυρῷ, τὰ δὲ ὄρη μου χέεσθαι γάλακτι καὶ ταλάντων οὐκ οἶδ' ὁπόσων συμπορισμοῖς ἁδρὸν εἶναί με καὶ βαθύπλουτον καὶ ἄγειν σατραπικῶς, (...). Ἐκτὸς γὰρ τῆς περιλαλήτου γῆς, οὐδὲν τῶν δημοσιακῶν εὑρέθην κατέχων ὁ πολὺς ἐγὼ τὴν ἰσχὺν καὶ τοῖς Ἀλφάδαις ἐφάμιλλος, καίτοι ἐπηρεαστικῶς ἐρευνώμενος καὶ λογοπραγούμενος. Μή γάρ μέ τις ἐρήμην αἱρείτω, τὰς τοῦ πράκτορος κατ' ἐμοῦ διαβολὰς πιστὰς αὐτόθεν δεχόμενος, ἀλλὰ πρὸς ἅπερ ἂν ἐκεῖνος ἐρεῖ μεινάτω καὶ τὰς τοῦ τῆς ἐκκλησίας μέρους ἀπολογίας.*

68. Βλ. παραπάνω σημ. 9.

ἔφθασε δὲ ἴσως καὶ στὸ σημεῖο νὰ προσπαθεῖ νὰ βοηθήσει κάποιο «βουλευτή» νὰ ἐπιτύχει ἀκόμα καὶ μὲ δωροδοκία τὴν ἐγγραφὴ στοὺς honorarii codicilli, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις του.[69] Φυσικὰ οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς ἀντιδράσεις μπορεῖ νὰ ὀφείλονταν στὴν ἰδιοσυγκρασία καθενὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἐκκλησιαστικοὺς ἄνδρες καὶ σὲ διαφορὰ ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἐπισκόπου, νομίζω ὅμως ὅτι τὰ αἴτιά τους ἦταν ἐνδεχομένως ἄλλου εἴδους καὶ συγκεκριμένα ἡ καθιέρωση ἑνὸς δεσπόζοντος ρόλου τῆς 'Εκκλησίας μέσα στὴν οἰκονομικὴ ζωή, ἀλλὰ καὶ ἡ διαφοροποίηση τῆς ἐξάρτησης τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές, μὲ τρόπο ὥστε ὁ σύνδεσμος 'Εκκλησίας καὶ κλήρου νὰ ἔχει γίνει περισσότερο ὑλικός.

Τὸ ὅτι ἡ 'Εκκλησία εἶχε σταδιακὰ μεταβληθεῖ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες γῆς εἶναι γνωστὸ γιὰ τὸ Βυζάντιο. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου ἄλλωστε, ἀναφέρεται ρητὰ καὶ αὐτὴ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἄρχοντες».[70] Τὸ ὅτι μέρος τῆς γῆς της ἀποτελοῦσε παροικικοὺς κλήρους εἶναι ἐπίσης γνωστό. Αὐτὸ ποὺ προκαλεῖ ὅμως ἐντύπωση εἶναι, ὅτι στὶς ἐπιστολές του ὁ Θεοφύλακτος θέτει κληρικοὺς καὶ παροίκους στὴν ἴδια μοίρα[71] ἢ ἀκόμα χρησιμοποιεῖ ὅρους ποὺ προσιδιάζουν στοὺς δεύτερους (ὅπως «σιγιλλάτοι») γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ τῶν ἐπισκοπῶν του.[72] Ἡ ἐξομοίωση αὐτὴ δὲν εἶναι — σύμφωνα τουλάχιστον μὲ ἀπόψεις ποὺ διατύπωσα πρόσφατα[73]— περίεργη. Μετὰ τὸν 11ο αἰώνα σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπαντοῦν οἱ λεγόμενοι «κληρικοπάροικοι» ἢ «ἐνυπόστατοι κληρικοὶ» ἢ — ὅταν ὁ ἀριθμός τους εἶχε καθοριστεῖ μὲ αὐτοκρατορικὰ προνομιακὰ ἔγγραφα — «ἀπὸ χρυσοβούλλων

---

69. *Βασιλείου 'Επιστολὲς* ἀρ. 190, II, 143: *'Εὰν οὖν οὐ δοκῇ τοῦτο, αὐτὸς καταξίωσον ὑπομνηστικόν μοι ἀποστεῖλαι περὶ τίνος χρὴ ἀξιώματος σπουδὴν εἰσενέγκασθαι, ἵνα ἀρξώμεθα αἰτεῖν ἕκαστον τῶν ἐν δυνάμει φίλων τὴν χάριν ταύτην εἴτε προῖκα εἴτε καὶ μετρίου τιμήματος, ὡς ἂν ἡμᾶς ὁ Κύριος εὐοδώσῃ*. Βλ. καὶ Treucker, *ὅ.π.* 84-85 (βλ. σημ. 3).

70. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 26, 215: *'Εγὼ γάρ, αὐθέντα μου, τὸ χωρίον ὃ ἐξ ἀρχαίων χρόνων κατεῖχεν ἡ ἐκκλησία μηδὲ πρακτικῷ ὑποκείμενον, ἀφαιρεθὲν παρὰ τοῦ βασιλέως εὑρὼν καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποσπασθέν, ὥσπερ οὖν τὰ τῶν ἀρχόντων πάντων.*

71. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 45, 283: *'Εντεῦθεν ἔργα βαρύτερα καὶ ἐργοδιῶκται πικρότεροι καὶ κληρικοὶ μὲν γυμνούμενοι καὶ τραχηλιζόμενοι, πάροικοι δὲ ἀριθμούμενοί τε καὶ ἐξονυχιζόμενοι καὶ γῆ διαμετρουμένη τοῖς τῆς ψύλλης πηδήμασιν.*

72. Βλ. *Θεοφυλάκτου 'Επιστολὲς* ἀρ. 22, 203, βλ. ~~καὶ~~ παραπάνω σημ. 64 (τὸ σχετικὸ χωρίο παρατίθεται στὸ κείμενο).

73. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 186-216.

κληρικοί». Αὐτοὶ προσέφεραν στὶς ἐπισκοπὲς ἔμμισθες ἱερατικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἐκμεταλλεύονταν συγχρόνως ἀκίνητά τους, τὰ λεγόμενα «κληρικᾶτα», μὲ τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς τέλους μικροῦ ὕψους. Τὰ κληρικᾶτα δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ διατεθοῦν οὔτε ἐν ζωῇ οὔτε αἰτία θανάτου. Ὅταν ὁ κληρικοπάροικος πέθαινε, τὸ ἀκίνητο ἐπέστρεφε στὴν ἐπισκοπή, ποὺ τὸ διέθετε σὲ ἄλλο λειτουργό της, ἐκτὸς ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του ἦταν ἱερωμένος καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ συνεχίσει τὴν ἐκμετάλλευση μὲ τοὺς ὅρους τοῦ προκατόχου του. Ἡ διάγνωση τῶν παραπάνω σχέσεων μέσα στὶς πηγὲς δὲν εἶναι εὔκολο ἐγχείρημα, γιατὶ οἱ πληροφορίες παραδίδονται ἀποσπασματικά, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πολὺ συχνὰ λείπουν οἱ χαρακτηριστικοὶ ὅροι ποὺ παρέθεσα παραπάνω καὶ οἱ κληρικοπάροικοι ἀναφέρονται ἁπλῶς ὡς κληρικοί, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου,[74] καὶ μόνον ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς τὴν ἰδιόμορφη οἰκονομική τους ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές.

Οἱ «ἀπὸ χρυσοβούλλων κληρικοὶ» ἦταν λοιπὸν κληρικοπάροικοι. Προνομιακὰ ἔγγραφα ὅμως δὲν ἦταν μόνο τὰ χρυσόβουλλα ἀλλὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι καὶ τὰ σιγίλλια,[75] ἄρα κληρικοπάροικοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ «σιγιλλάτοι» πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι τῆς ἐπισκοπῆς Διαβόλεως. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει καὶ μιὰ περαιτέρω ἱστορικὴ μαρτυρία. Πρόκειται γιὰ τὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Β', μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ κληρικοὶ καὶ πάροικοι σὲ πολλὲς ἐπισκοπὲς τῆς παλαιᾶς Βουλγαρίας.[76] Τελευταῖα ἀποδείχθηκε ἡ πλαστότητα αὐτῶν τῶν σιγιλλίων.[77] Ἡ πλαστότητα ὅμως ἑνὸς βυζαντινοῦ ἐγγράφου, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφειλόταν σὲ πλῆθος λόγων, δὲν σημαίνει πάντα ὅτι τὸ περιεχόμενό του δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλή-

---

74. Πρβ. γιὰ τὸ θέμα τὶς ἀπορίες τοῦ P. Gautier, *Nicéphore Bryennios. Histoire* (*CFHB*, 9 – Series Bruxellensis), Βρυξέλλες 1975, σ. 326 σημ. 5 (ὅπου ἐκδίδεται μόνη ἡ ἐπιστολὴ ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 267.

75. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὅρου «σιγίλλιο» γιὰ δήλωση προνομιακῶν ἐγγράφων, O. Kresten, «Zur Echtheit des ΣΙΓΙΛΛΙΟΝ des Kaisers Nikephoros I. für Patras», *Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977) 15-78 (ἐδῶ σ. 29, 57-59 ἰδίως σημ. 134).

76. Ἔκδ. H. Gelzer, «Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche», *BZ* 2 (1893) 22-72 (ἐδῶ σ. 42 κ.ἑ.), Dölger, *Regesten* II, ἀρ. 806-808.

77. Βλ. Ε. Στεργιάδου, *Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχρίδας σιγίλλια τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'*, Θεσσαλονίκη 1988. Τὴν ἀτύπωτη ἀκόμα αὐτὴ διατριβὴ μοῦ ὑπέδειξε ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση.

θεια, ἐφόσον μπορεῖ τὸ πλαστὸ ἔγγραφο νὰ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ «νομιμοποιήσει» ἐκ τῶν ὑστέρων μιὰ πραγματικὴ κατάσταση.[78] Γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν παραπάνω συμπερασμάτων δὲν χρησίμευσαν ἄλλωστε ὡς πηγὴ μόνο τὰ «σιγίλλια» αὐτά. Οἱ ἴδιες οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου ἀποτελοῦν μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη κληρικοπαροίκων ὄχι μόνο στὴν ἐπισκοπὴ Διαβόλεως, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀχρίδα.[79] Σὲ σχέση μὲ ἄλλες ἐπισκοπὲς ποὺ ἀναφέρουν τὰ σιγίλλια, ἔχω ἀντίστοιχες πληροφορίες ἀπὸ περαιτέρω πηγὲς γιὰ τοὺς Σταγοὺς[80] καὶ τὰ Κάνινα.[81] Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀμφισβητούμενα ἔγγραφα, κληρικοπαροίκους ἔχω ἐντοπίσει καὶ γιὰ τὶς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὲς Ἀθηνῶν, Ἄρτης, Δρυϊνουπόλεως, Κερκύρας, Λακεδαιμονίας, Μεσημβρίας, Μηθύμνης, Ναυπάκτου καὶ Σερρῶν.[82]

Εἶναι βέβαια ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ, πὼς ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ μετὰ τὸ σύνολο τῶν κληρικῶν τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν εἶχε μεταβληθεῖ σὲ κληρικοπαροίκους, ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι μόνο μέσω μιᾶς σχέσης παροικίας μποροῦσε κανεὶς νὰ πάρει θέση λειτουργοῦ σὲ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ μὴ δοθεῖ ἡ ἐπιβαλλόμενη σημασία στὴ διαμόρφωση τῶν παραπάνω σχέσεων, οὔτε νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βασίλειος — ὅταν ὡς «καλὸς ποιμὴν» ὑπερασπίζει τοὺς κληρικούς του ἀπέναντι στὶς ἀδικίες τῶν φοροεισπρακτόρων — χρησιμοποιεῖ γνήσια ἐκκλησιαστικὴ φρασεολογία καὶ τοὺς χαρακτηρίζει ὡς *τοὺς τῷ Θεῷ ἡμῶν ἱερωμένους*, ἐνῶ ὁ Θεοφύλακτος — ποὺ οὐσιαστικὰ μέσω τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀτέλεια τῶν κληρικῶν προασπίζει τὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας[83] — ἀποκαλώντας τους μὲ τοὺς ὅρους *σιγιλλάτοι τὴν ἐκκλησίαν κύκλῳ περικαθήμενοι* δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ ἕναν ἄρχοντα ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ὑποτακτικούς του.[84]

---

78. Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Ἔγγραφα καὶ πλαστογραφία στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 5 (1982) 47-52 (ἐδῶ σ. 52).

79. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 266-267.

80. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 188-190.

81. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 280-282.

82. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 186 κ.ἑ. (passim).

83. Βλ. σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου παραπάνω σημ. 58. Στὴν περίπτωση ἄλλωστε τῶν κληρικοπαροίκων ἡ κυριότης τῶν καλλιεργούμενων κτημάτων ἀνῆκε στὴν Ἐκκλησία.

84. Πρβ. V. Nikolaev, *Feodalni otnošenija v pokorenata ot vizantija Bălgarija otrazeni v pismata na Teofilakt Ohridski, archiepiskop Bălgarski* (= Le régime féodal byzantin en Bulgarie reflеté dans la correspondance de l'Archevêque Théophylacte d'Ochrida), Σόφια 1951 (σ. 231-233, γαλλικὴ περίληψη τοῦ βιβλίου).

HELGA KÖPSTEIN

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΙΡΑ

Το βυζαντινό δίκαιο και ιδιαίτερα η βυζαντινή νομοθεσία χαρακτηρίζονται από την διατήρηση των παραδοσιακών κανόνων και την συνείδηση της παράδοσης. Αυτό ισχύει τόσο ως προς την ρητορική μορφή και τα επιχειρήματα όσο και ως προς την πολιτική-ιδεολογική προπαγάνδα, δηλαδή την υπογράμμιση της θεϊκής ιδιότητας του αυτοκράτορα και των νόμων του, καθώς και άλλων «στοιχείων της αυτοκρατορικής αντίληψης», που έχουν αναλυθεί και μελετηθεί από τον Herbert Hunger.[1] Έτσι, μάλλον δεν είναι δυνατό να γίνει λόγος για τομή στην βυζαντινή νομοθεσία.

Ωστόσο, στο περιεχόμενο των νόμων ανιχνεύονται συχνά στοιχεία που παραπέμπουν σε επίκαιρες πολιτικές καταστάσεις. Παρά την ρητορική, ιδεολογική και νομική εξάρτηση από την παράδοση, οι βυζαντινοί νόμοι αποτελούν τεκμήρια των κοινωνικών αλλαγών. Έτσι, στα Προοίμια των Νεαρών ο αυτοκράτορας-νομοθέτης περιγράφει τις συγκυρίες που τον οδηγούν στην δημοσίευση του κάθε διατάγματος και αιτιολογεί την «νεαρά νομοθεσία» ως μέριμνα για τους υπηκόους και ως θεραπεία του κοινού συμφέροντος.

Ό,τι ισχύει για το δημόσιο δίκαιο διαφαίνεται και στο ιδιωτικό και, σε τελευταία ανάλυση, στην νομοθεσία την σχετική με τους δούλους, μολονότι στην τελευταία αυτή περίπτωση η αυτοκρατορική ιδεολογία κάπως υποχωρεί. Οι ρυθμίσεις όμως που πηγάζουν από το ρωμαϊκό δίκαιο, είναι τόσο ισχυρές ώστε διαφοροποιούνται κάπως μέσα στην ιστορική εξέλιξη, αλλά δεν αμφισβητούνται ποτέ στο σύνολό τους. Ότι η νομική θέση των δούλων επηρέαζε αποφασιστικά την ζωή τους, την «κα-

1. H. Hunger, ***Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden***, **Βιέννη 1964.**

θημερινή τους ζωή», και ότι τα νομικά τους δικαιώματα μαρτυρούν άκρα κοινωνική αδικία, αποτελεί κοινό τόπο.

Η σύγχρονη βυζαντινολογία συμφωνεί ουσιαστικά ότι ο θεσμός της δουλείας, μετά από μια τελευταία αναλαμπή κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα, υποχωρεί ουσιαστικά από τον 11ο,[2] μολονότι στην πράξη δεν έπαυσε να υπάρχει ως την πτώση της αυτοκρατορίας.[3] Ξεκινώντας, λοιπόν, από δικαστικές αποφάσεις του 11ου αιώνα, θα προσπαθήσω να διαπιστώσω ενδεχόμενες προσαρμογές σε νέες πραγματικότητες και τροποποιήσεις στον νόμο, που να επιτρέπουν διαφορετικές εκτιμήσεις.[4]

Εύστοχα ο Dieter Simon[5] τόνισε την σημαντική ιστορική αξία της Πείρας.[6] Αυτές οι αποφάσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου, προέδρου του δικαστηρίου που έδρευε στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, και οι οποίες καταγράφηκαν στα μέσα του 11ου αιώνα από συνεργάτη του δικαστή σύμφωνα με τα πρακτικά των δικών και με μελέτες του Ευστα-

---

2. π.χ. R. Browning, «Rabstvo v vizantijskoj imperii (600-1200 gg.)», *Viz. Vrem.* 14 (1958) 38-55. A. P. Každan, «Raby i mistii v Vizantii IX-XI vekov», *Učenye zapiski Tul'skogo gos. pedagog. inst.* 2 (1951) 63-84. Του ίδιου, «The concepts of freedom (eleutheria) and slavery (duleia) in Byzantium», στο: *La notion de liberté au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident*, Παρίσι 1985, σ. 215-226 (κυρίως σ. 222-223 με βιβλιογραφία).

3. Helga Köpstein, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Βερολίνο 1966.

4. Η Anne Hadjinicolaou-Marava (*Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Αθήνα 1950, σ. 7) υποστηρίζει βαθμιαία μεταβολή, ενώ ο M. J. Sjuzjumov («O pravovom položenii rabov v Vizantii», *Učenye zapiski Sverdlovskogo gos. pedag. inst.* 11 (1955) 165-192) τονίζει την αμετάβλητη συνέχεια. Ο A. P. Každan (Raby 73) μιλά για δύο αντικρουόμενες κρατικές-νομικές τάσεις από τον 9ο ως τον 11ο αιώνα: της ενίσχυσης και της αποδυνάμωσης ταυτόχρονα της δουλείας.

5. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Φραγκφούρτη 1973. Στο Σεμινάριο της Φραγκφούρτης ετοιμάζεται νέα έκδοση.

6. *Πεῖρα ἤγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου*, *JGR* IV, 9-260 (στο εξής: *Π*). Για την Πείρα βλ.: L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Βιέννη 1953, σ. 711-712. P. E. Pieler, στο: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο 1978, σ. 469. E. E. Lipšic, «Zakonodatel'stvo i jurisprudencija v Vizantii v IX-XI vv», *Istoriko-juridičeskie etjudy*, Λένινγκραντ 1981, 121-171. N. Oikonomides, «The 'Peira' of Eustathios Romaios: An Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law», *Fontes Minores* VII (1986) 169-192 (με σχετική βιβλιογραφία). Στον ίδιο τόμο των *Fontes Minores* δημοσιεύονται άλλες δύο μελέτες για την Πείρα. Βλ. και σημ. 5.

θίου, είναι μία από τις ελάχιστες βυζαντινές πηγές που μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια ματιά στην πρακτική εφαρμογή των νόμων. Το ίδιο υλικό μαρτυρεί τον τρόπο χρήσης από τον δικαστή των πολυάριθμων νομικών ρυθμίσεων ώστε να αποφανθεί κατά περίπτωση και να αιτιολογήσει πειστικά την κάθε του απόφαση. Πρέπει όμως κατά την εκτίμηση αυτής της πηγής να λάβουμε υπόψη, ότι στις δίκες αυτές ως ενάγοντες αναφέρονται κυρίως εκπρόσωποι του ανώτερου κοινωνικού στρώματος και ότι ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει, στις περισσότερες περιπτώσεις, μόνο την αιτιολογία της απόφασης ή το νόμο στον οποίο βασίζεται και σπάνια την συγκεκριμένη διαφορά. Επιπλέον, η χρήση παραθεμάτων από παλαιότερους νόμους ανάγεται σε παραδειγματικό, θεωρητικό επίπεδο νομομάθειας και αποκλίνουν από τον επικαιρικό χαρακτήρα της τελικής απόφασης. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τα πολύπλοκα νομικά προβλήματα που θέτει η πηγή[7] αρκούμαι εδώ σε μερικές στατιστικές παρατηρήσεις και σε μια σύντομη επισκόπηση του όλου ζητήματος.

Από τους 75 τίτλους της Πείρας μόνον ένας αναφέρεται αποκλειστικά στο θέμα «Ελεύθεροι και δούλοι» (τίτ. 28). Εκτός όμως από αυτόν, σχετικές μαρτυρίες περιέχονται σε άλλους 30 τίτλους,[8] που καταρχήν πραγματεύονται διαφορετικές υποθέσεις. Στο σύνολο των 1.048 κεφαλαίων της Πείρας πρόκειται για περισσότερα από 100 κεφάλαια,[9] δηλαδή ποσοστό περίπου 10%. Αν αφαιρέσουμε τις διπλές αναγραφές[10] και τις περιπτώσεις εκείνες, όπου το δίκαιο των δούλων χρησιμοποιείται μόνο ως παράδειγμα,[11] καταλήγουμε σε αριθμό κεφαλαίων περίπου 90. Καταρχήν αυτό σημαίνει απλώς ότι σε μια κοινωνική σύνθεση, που ενσωματώνει και τους δούλους, προέκυπταν μεικτές διενέξεις που έπρεπε να ρυθμιστούν.

Νομική βάση για την αιτιολόγηση των αποφάσεων είναι κατά κα-

---

7. J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellen zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982, σ. 423.

8. Στους τίτλους: 1, 5, 6, 9, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 30, 31, 32, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 51, 61, 65, 66, 72, 73.

9. Ο αριθμός των 90 κεφαλαίων είναι κατά προσέγγιση, δεδομένου του χαρακτήρα της πηγής. Ωστόσο, τα 1.048 κεφάλαια, καταχωρισμένα θεματικά, αναφέρονται σε μικρότερο αριθμό δικών, βλ. Weiss, *ό.π.* 118, ο οποίος αριθμεί 276 δίκες.

10. *Π* 28.19 = 45.19 και *Π* 19.41 = 40.6. Σε άλλες πλευρές της ίδιας υπόθεσης αναφέρονται τα κεφάλαια *Π* 28.6 και 42.17.

11. *Π* 31.4, 5 - *Π* 38.70, 86, 91 - *Π* 40.4, 5 - *Π* 43.8 - *Π* 65.6.

νόνα τα Βασιλικά, ενώ σπάνια γίνεται άμεση παραπομπή στις Νεαρές του Ιουστινιανού και του Λέοντα ΣΤ'.[12] Οι πενιχρές αυτές ενδείξεις είναι, δυστυχώς, συχνά όλα όσα διασώζει ο συγγραφέας της Πείρας και για την διένεξη και για την απόφαση. Πολύ λίγα κεφάλαια παρέχουν εκτενέστερη και εναργή παρουσίαση της υπόθεσης. Κάποτε λείπει ακόμη και η ρητή παραπομπή στους νόμους που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος. Όπως στα άλλα ζητήματα, έτσι και σε ό,τι σχετίζεται με τους δούλους, ο δικαστής του 11ου αιώνα βασίζεται, δια μέσου των Βασιλικών και του Ιουστινιάνειου Corpus, στους κανόνες των Πανδεκτών και του Κώδικα, δηλαδή στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο. Περιθώρια είχε ο δικαστής μόνο στην επιλογή και ερμηνεία των αντιφατικών νομικών διατάξεων[13] και στην κατεύθυνση και μορφή της επιχειρηματολογίας.[14]

Παρά τον έκδηλο συντηρητισμό του δικαίου αξίζει να ρίξουμε μια ματιά στα θέματα, επειδή από αυτά τουλάχιστον προκύπτει ποιες διατάξεις χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. Μεγάλο μέρος των κεφαλαίων, περίπου το μισό, αφορά την πρακτική της πώλησης. Ακολουθεί το ζήτημα της απελευθέρωσης (μαζί με τη μνεία των απελεύθερων), στο ένα τρίτο των κεφαλαίων, και μόλις το 20% των κεφαλαίων αναφέρεται σε ειδικά προβλήματα των δούλων, των σεξουαλικών τους σχέσεων και των παιδιών τους. Άλλα ζητήματα, π.χ. το πεκούλιο, δούλοι ως μάρτυρες, εμφανίζονται σποραδικά.

Σύμφωνα με την πάγια νομική άποψη, ο δούλος είναι αντικείμενο (res) του δικαίου: αγοράζεται και πωλείται ως ζωντανό εμπόρευμα,[15] ενεχυριάζεται,[16] κληροδοτείται,[17] και σε όλο το διάστημα της ζωής του, τις καθημερινές του δραστηριότητες, τις επαφές του με την οικογένεια, εξαρτάται από τις διαθέσεις του εκάστοτε ιδιοκτήτη του. Από την άλλη μεριά τού αναγνωρίζονται, όπως και στην αρχαιότητα, υποτυπώδεις έννομες σχέσεις: επιτρέπεται να καταθέτει ως μάρτυς (ο Ευστάθιος ανα-

---

12. *Π* 17.14 = *Novellae* 119. 2 (έμμεσα *Π* 30, 71 = *Βασιλικά* 21.1.51 = *Novellae* 90. 6 και *Π* 49.25 = *Βασιλικά* 32.1.2 = *Novellae* 18. 11). *Π* 9.8 = Νεαρά Λέοντος ΣΤ' 71.

13. Για αντιφατικούς νόμους βλ. π.χ. *Π* 6.16 (τέλος)· πρβ. και *Π* 49.33 (αρχή).

14. Πρβ. Simon, *ό.π.* 19 κ.ε. και Oikonomides, ό.π. 183-192.

15. Βλ. παρακάτω, σ. 414-415.

16. π.χ. *Π* 6.22 - *Π* 19.15 - *Π* 6.21 - *Π* 6.16 (οι δούλοι εξαιρούνται όπως και τα οικιακά σκεύη).

17. π.χ. *Π* 16.4 και 17.3.

γνωρίζει σε μιαν ιδιαίτερη περίπτωση και τον όρκο του)[18] ή να έχει ιδιοκτησία.[19]

Το υλικό της Πείρας αναφέρει τους δούλους κυρίως ως κτήμα ευπόρων ή αξιωματούχων και ασχολούμενους με το νοικοκυριό,[20] όπου δουλεύουν ως υπηρέτες,[21] μάγειροι, νοτάριοι,[22] φροντιστές, διοικητές.[23] Ρητά αναφέρονται ακόμη και ως ασχολούμενοι στην αγροτική οικονομία.[24]

Από τα σχετικά παραθέματα των Βασιλικών διαπιστώνουμε κακοποιήσεις δούλων[25] και ανακρίσεις που συνοδεύονται από βασανιστήρια.[26] Αυτό μαρτυρούν και οι πολυάριθμες αναφορές δούλων-φυγάδων.[27] Κατά κύριο λόγο όμως οι ιδιοκτήτες φαίνεται ότι εκμεταλλεύονταν την εξαρτημένη θέση των δούλων για τα δικά τους συμφέροντα. Έτσι, τον συχνά αναφερόμενο αιφνιδιασμό ενός γιου πατρικίου στο νησί Γαζούρα *μετὰ λαοῦ* και την συμμετοχή δούλων[28] δεν πρέπει να τον ερμηνεύσουμε ως

---

18. π.χ. *Π* 30.5, 8, 10 και 30.75 (βλ. Simon, *ό.π.* 31-32).

19. *Π* 14.8: *καὶ τοῦτο δηλοῖ τὰ ἐν τῇ διαθήκῃ γραφόμενα, ὡς τὰ ὅσα εἴη ἔχων ὁ δοῦλος ἐχέτω. Καὶ ὅσα γὰρ μετὰ τὴν ποίησιν τῆς διαθήκης κτήσεται ἕξει.* Από την άλλη πλευρά, ο δούλος δεν μπορεί να κληρονομήσει τον ελεύθερο συγγενή του *κεκτημένον πολλὴν ὕπαρξιν*, που πέθανε χωρίς να αφήσει διαθήκη (*Π* 32.1).

20. π.χ. *Π* 6.16 - *Π* 30.75 - *Π* 43.8.

21. π.χ. *Π* 30.75.

22. Ξεκινώντας από *Βασιλικά* 25.2.6-8 = *Digesta* 20.1.6-8, ο Ευστάθιος (*Π* 6.16) αναφέρει ως παράδειγμα για τα *πρὸς χρῆσιν ἀναγκαῖα ἀνδράποδα* τον μάγειρο και για τα *πρὸς διάθεσιν φερόμενα*, τον νοτάριο και τον φροντιστή, ενώ για τα *πρὸς καθημερινὴν χρῆσιν* αναφέρει το παράδειγμα των Βασιλικών: *καὶ ἡ παλλακὴ καὶ οἱ φυσικοὶ παῖδες καὶ οἱ θρεπτοί.* Και συνεχίζει αναφέροντας ότι ο πιστωτής δεν μπορεί να αναγκάζει τον εύπορο χρεώστη να δώσει *ἃ εἰς διάθεσιν ἔχει ἢ εἰς ὑπουργίαν ἀναγκαιοτάτην* (μεταξύ άλλων μάγειρο και νοτάριο), επειδή το χρέος μπορεί να πληρωθεί και με άλλα (δηλ. πράγματα).

23. *Π* 43.8 και 51.23 δεν δίνουν σαφή σύγχρονα παραδείγματα. Πρβ. επίσης *Π* 38.91 (τέλος). Για τον φροντιστή βλ. σημ. 22.

24. π.χ. *Π* 6.21 - *Π* 9.8 - *Π* 38.40 (μολονότι το κεφάλαιο αποτελεί παράθεμα).

25. *Π* 28.13 = *Βασιλικά* 19.7.11 = *Digesta* 1.6.2. Αλλά οι αντίστοιχες διατάξεις του *Codex Justinianus* 9.14.1 = *Εκλογή* 17.49 δεν αναφέρονται πια.

26. *Π* 28.2 = *Βασιλικά* 22.1.7 = *Digesta* 22.3.7. Για *Π* 28.2 βλ. και το σχόλιο 3 [Θαλέλαιος] (= Scheltema, *Basilicorum Scholia* IV) στα *Βασιλικά* 21.1.31, 32 = *Codex Justinianus* 4.20.8. Δια βασάνων ανακρίνονται επίσης άγνωστοι και άποροι, βλ. *Εκλογή* 14.1 = *Novellae* 90. 1.

27. *Π* 28.2, 3, 10 - *Π* 38.26, 29, 46-50, 91. Όλα αυτά τα κεφάλαια στηρίζονται σε χωρία των Βασιλικών – Digesta. Εξαίρεση αποτελεί το *Π* 38.49, 50 που βασίζεται στον Κώδικα.

28. *Π* 42.17 και 28.6.

ενέργεια διαμαρτυρίας δούλων.[29] Όταν ένας γόνος πλούσιας οικογένειας επιτίθεται, μαζί με τους ανθρώπους του, σε εύπορα σπίτια και τα λεηλατεί, αυτό φαίνεται περισσότερο ως ιδιωτική διένεξη μεταξύ μελών του ίδιου στρώματος, εφόσον μάλιστα βοηθείται από άλλους ευπόρους.[30] Οι άρχοντες μεταχειρίζονται τους δούλους για την «βρόμικη δουλειά». Την ίδια έννοια έχουν και δύο άλλες περιπτώσεις που περιγράφονται στην Πείρα, όπου μάλιστα πρόκειται για φόνους.[31] Είναι, λοιπόν, προφανές ότι κατά την ληστρική επίθεση του γιου του πατρικίου, οι δούλοι δεν έδρασαν με δική τους πρωτοβουλία, αλλά μετά από παρότρυνση. Βέβαια, μολονότι οι εξηρτημένοι δούλοι οφείλουν να υπακούουν, πιθανότατα θεώρησαν το γεγονός ως ευκαιρία διεξόδου των συσσωρευμένων εντάσεων. Η προθυμία τους να συνεργασθούν δηλώνει, έμμεσα τουλάχιστον, την απελπιστική τους κατάσταση. Ακόμη, η σημασία που προσδίδεται στα πωλητήρια στην υπακοή του δούλου και στην τιμιότητά του,[32] μολονότι αποτελεί στερεότυπο χαρακτηρισμό των δούλων, μαρτυρεί τον πόθο τους για νομική ελευθερία και την συνεχή κακή υλική τους κατάσταση.

Το θέμα πώλησης και αγοράς δούλων εμφανίζεται, όπως ήδη αναφέραμε, εξαιρετικά συχνά στα κεφάλαια της Πείρας (ο τίτλος 38: «πώληση και αγορά», με 91 κεφάλαια, είναι ο εκτενέστερος της Πείρας). Μολονότι αυτά τα κεφάλαια αποτελούνται κυρίως από παραθέματα των Βασιλικών, ανταποκρίνονται στην πραγματική κατάσταση. Για τον ιδιοκτήτη, που επικαλείται στο δικαστήριο τα δικαιώματά του, προκύπτουν οι περισσότερες νομικές διαφορές, απόρροια της αλλαγής ιδιοκτησίας. Η αλλαγή όμως αυτή δεν επιφέρει αντικειμενικές διαφορές για την κατάσταση του δούλου. Ο μεγάλος αριθμός των σχετικών κεφαλαίων ερμηνεύεται ακόμη από τον τόπο δωσιδικίας, την Κωνσταντινούπολη. Εδώ διασταυρώνονται οι εμπορικοί δρόμοι, συναντώνται οι έμποροι και λειτουργεί ήδη πριν από τον 11ο αιώνα η αγορά δούλων, που διατηρείται ως την πτώση της αυτοκρατορίας.[33] Στα κεφάλαια αυτά γίνεται κυρίως

---

29. Každan, Raby 76: μεγάλη στάσις δούλων.

30. *Π* 42.17 (τέλος): *τοὺς συνεληλυθότας τῷ μαγκλαβίτῃ... εὐπορίαν ἔχοντας.*

31. *Π* 66.27: δούλοι παρακινούμενοι για φόνο - *Π* 66.25: *οἱ ἄνθρωποι* ενός μαγκλαβίτη, επομένως όχι δούλοι. Πρβ. και 66.28.

32. π.χ. *Π* 28.20 = *Βασιλικά* 19.8.4 = *Digesta* 19.1.4 - *Π* 38.29 = *Βασιλικά* 19.10.19 = *Digesta* 21.1.19.

33. Ειδικά για το εμπόριο δούλων, βλ. Hadjinicolaou-Marava, *ό.π.* 89-94. Helga Köpstein, «Zum byzantinischen Sklavenhandel», *Wissensch. Zeitschr. d. Karl-Marx-Universität* (Gesellsch.– und sprachwiss. Reihe) Λιψία 1966,

λόγος για ζητήματα τίμιας σύναψης του πωλητηρίου. Ο πωλητής είχε την υποχρέωση να ενημερώσει τον αγοραστή για τα ελαττώματα και τις αδυναμίες του δούλου.[34] Είχε, βέβαια, το δικαίωμα να τον διαφημίσει, χωρίς όμως να ψευδολογήσει.[35] Στους όρους περιλαμβάνονται και οι ρήτρες που αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης του δούλου στον νέο ιδιοκτήτη και οι οποίες κατά κανόνα απέβλεπαν στην ελάφρυνση της θέσης του. Δεν είναι, ακόμη, σπάνια η συμφωνία για μελλοντική απελευθέρωση.

Αποφασιστικό κεφάλαιο στη ζωή του δούλου είναι οι οικογενειακές του σχέσεις. Για την συμβίωση των δούλων, που ήδη στην αρχαιότητα δεν προκαλούσε προβλήματα, η Πείρα αναφέρει την εξής περίπτωση: όταν κάποιος αγοράζει οικογένεια δούλων, δηλαδή πατέρα, μητέρα και δύο ως τρία παιδιά, έχει το δικαίωμα να εξαγοράσει μεμονωμένο παιδί, που είχε πουληθεί σε άλλον. Εφόσον όμως κάποιος απελευθερώσει οικογένεια δούλων αλλά κρατήσει ένα ή δύο παιδιά, τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας δεν έχουν δικαίωμα παραπόνων: προτείναμε τιμή εξαγοράς για τον γιο ή τον αδελφό μας και τώρα πρέπει να απελευθερωθεί και εκείνος. Η έννοια του νόμου είναι ότι κανείς δεν πρέπει να αδικείται για τις ευεργεσίες του. Αρκεί ότι απελευθερώθηκαν οι υπόλοιποι.[36] Το δικαίωμα της οικογένειας δούλων να ζει μαζί, όχι μόνο είναι σεβαστό, αλλά πραγματοποιείται, όπου και όταν είναι δυνατό. Το παράδειγμα που αναφέραμε, αποδεικνύει τον σεβασμό προς τους οικογενειακούς δεσμούς, αλλά και τα όρια αυτού του σεβασμού. Έτσι, ακόμα και όταν, όπως σ' αυτήν την περίπτωση, οι απελεύθεροι καταβάλλουν τιμή πώλησης για τον συγγενή τους, ο ιδιοκτήτης των δούλων διατηρεί την απεριόριστη εξουσία του· η απελευθέρωση είναι πάντα πράξη χάριτος, δώρο. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς, διαπιστώνουμε ότι ο γάμος και η οικογένεια δούλων είναι αποδεκτοί μολονότι δεν αποτελούν νομικά θεσμούς. Την ίδια κατεύθυνση ακολουθεί η Νεαρά του Αλεξίου Κομνηνού του

σ. 487-493. Της ίδιας, «Einige Aspekte des byzantinischen und bulgarischen Sklavenhandels im X. Jahrhundert. Zur Novelle des Johannes Tzimiskes über Sklavenhandelszoll», *Association Internationale d'études du sud-est européen* III, Σόφια 1969, 237-247. Για το εμπόριο δούλων σε μεταγενέστερες εποχές πρβ. τις πολυάριθμες εργασίες του Ch. Verlinden και ειδικά *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Γάνδη 1977 (κυρίως σ. 978-1009: «L'esclavage dans l'empire byzantin»).

34. π.χ. *Π* 28.2, 20 - *Π* 38.27-29, 42, 45, 46, 48-50, 91 - *Π* 40.5.

35. *Π* 38.45 = *Βασιλικά* 19.10. 52 = *Digesta* 21.1.52.

36. *Π* 38.3 (χωρίς ρητό παράθεμα).

1095, η οποία με εκτενή επιχειρηματολογία, συνιστά στον ιδιοκτήτη να επιτρέπει στους δούλους την ιερολογία της έγγαμης συμβίωσης.[37] Στο ίδιο κείμενο υπογραμμίζεται όμως και η διαφορετική τύχη των ανθρώπων, δεσποτεία και δουλεία.[38] Μολονότι, λοιπόν, η κοινωνική θέση του χριστιανού δούλου εξομοιώνεται με εκείνην του ελεύθερου βυζαντινού πολίτη στο θρησκευτικό-εκκλησιαστικό επίπεδο, το νομικό του καθεστώς δεν αλλάζει, όπως επιβεβαιώνεται από την Νεαρά,[39] και έτσι καθησυχάζουν οι ιδιοκτήτες δούλων. Η νομική αυτή διασάφηση των όρων της Νεαράς οφείλεται ακριβώς στην ανησυχία των ιδιοκτητών, ότι η συναίνεση για την ιερολογία του γάμου δούλων είναι δυνατό να επιφέρει την απελευθέρωσή τους.[40] Πράγματι, σύμφωνα με το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο, η δουλεία και η τυπική σύμβαση γάμου (που δεν ταυτίζεται με την ιερολογία) αλληλοαποκλείονται.[41] Ο Αλέξιος Κομνηνός επέλεξε λοιπόν έναν σχετικά αντιφατικό συμβιβασμό.

Στο ίδιο θέμα η μετά τον Ιουστινιανό νομοθεσία, και κυρίως η Εκλογή και ο Ορισμός της Ειρήνης για γάμους μεταξύ ελευθέρων και δούλων, παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές.[42] Πώς κατέληξε ο Ευστάθιος στην απόφασή του; Η υπόθεση έχει ως εξής: Ένας δούλος, εν αγνοία του αξιωματούχου (ασηκρήτις) ιδιοκτήτη του, διατηρεί σχέσεις με απελεύθερη, από την οποία απέκτησε παιδιά. Ο δούλος ζητά την ελευθερία του και η γυναίκα επικαλείται την μακρόχρονη σχέση και τα κοινά παιδιά. Ο Ευστάθιος αποκρούει την απαίτηση ελευθερίας, παρουσιάζοντας τα ακόλουθα επιχειρήματα: Η γυναίκα όφειλε να αισχύνεται για εκείνα για τα οποία υπερηφανεύεται. Η πορνεία και η μιαρή σχέση δεν στοιχειοθετούν απελευθέρωση. Η ελευθερία δεν αποτελεί βραβείο αισχρότητας.[43]

---

37. 35η Νεαρά Αλεξίου Κομνηνού, *JGR* I (Coll. IV), 341-346. Πρβ. Helga Köpstein, «Zur Novelle des Alexios Komnenos zum Sklavenstatus (1095)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976)*, IV: *Histoire. Communications*, Αθήνα 1980, 160-172.

38. 35η Νεαρά Αλεξίου Κομνηνού, *JGR* I 343, 22-23.

39. *JGR* I 344, 3-5.

40. *JGR* I 342, 11-13 και 345, 40-44.

41. *Codex Justinianus* 7.6.1,9 (531). *Novellae* 78 (539) και *Novellae* 89 (539).

42. *Εκλογή* (έκδ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Φραγκφούρτη 1983), 8.1, 3 και 4 (πρβ. και *Εκλογή*, 2.1). 28η Νεαρά Ειρήνης, *JGR* I (Coll. I), 49-50. Νεότερη κριτική έκδοση και σχόλια: L. Burgmann, «Die Novellen der Kaiserin Eirene», *Fontes Minores* IV (1981) 1-36 και κυρίως 26-27, 35-36.

43. *Π* 28.1.

Εδώ η αγανάκτηση του Ευστάθιου ανταποκρίνεται προς το ισχύον δίκαιο και ειδικά σε μια Νεαρά του Λέοντα ΣΤ'[44] και στην θέληση του ασηκρήτις να διατηρήσει την επικυριαρχία του ιδιοκτήτη στον δούλο του. 'Ενας νόμιμος δεσμός μεταξύ ελευθέρου και δούλου ακόμη και κατά τον 11ο αιώνα δεν ήταν δυνατός, όμως άτυποι δεσμοί στα πλαίσια των σχέσεων εξάρτησης, μεταξύ ιδιοκτητών και δούλων ήταν ο κανόνας, όπως βεβαιώνουν και τα σχετικά κεφάλαια της Πείρας.[45] Η τυπική, όμως, σύμβαση γάμου μεταξύ ιδιοκτήτη και δούλης συνεπάγεται, σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο, την ελευθερία της δούλης, νομιμότητα της σχέσης και δικαίωμα κληρονομίας και προικοδότησης των κοινών παιδιών. Στην Πείρα σημειώνεται σχετική διένεξη: ο γιος από πρώτο γάμο πρωτοσπαθάριου με ελεύθερη αμφισβητεί τη νομιμότητα και την προίκα της κόρης από δεύτερο γάμο του πατέρα του με μια πρώην δούλη. Ο Ευστάθιος αποφασίζει υπέρ της νομιμότητας του δεύτερου γάμου και των παιδιών που προήλθαν από αυτόν.[46] 'Ενας τέτοιος δεσμός δεν αποτελούσε βέβαια κανόνα, αλλά μάλλον εξαίρεση.

Μολονότι τυπικά ο απελεύθερος δούλος αποκτούσε την ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη,[47] είχε ακόμη και κατά τον 11ο αιώνα υποχρέωση ευγνωμοσύνης προς τον προστάτη του. 'Ετσι, παρά την οικονομική επιφάνεια ορισμένων,[48] οι απελεύθεροι βρίσκονταν συνήθως σε χαμηλό κοινωνικό επίπεδο. Ο Ευστάθιος αναφέρει επιδοκιμαστικά τον παλαιό νομικό κανόνα σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν ο γάμος κόρης ή εγγονής αξιωματούχου με απελεύθερο, ηθοποιό ή γιο ηθοποιού.[49]

Είναι αξιοσημείωτη η πληθώρα κεφαλαίων της Πείρας που αναφέρονται σε απελευθερώσεις με αναβολή ή υπό όρους: δηλαδή με διαθήκη[50]

44. 101η Νεαρά Λέοντος Σοφού (ἐκδ. Noailles – Dain) 332-335. Η υπόθεση αντιστοιχεί στο κεφάλαιο 28.1 της Πείρας. Ωστόσο, στη Νεαρά τονίζεται, αντίθετα με την Πείρα, η αγνωμοσύνη προς τον προστάτη. Και στα δύο κείμενα, όμως, πρόκειται για την τιμή αγοράς δούλου.

45. π.χ. *Π* 6.16 (βλ. και σημ. 22) - *Π* 19.15 - *Π* 19.41 = 40.6 - *Π* 22.10.

46. *Π* 49.25 = *Novellae* 18. 11 (536) - Βλ. και *Novellae* 78. 3 (539).

47. *Novellae* 78. 1 (539). Μεταγενέστερα παραθέματα στον G. Ostrogorskij, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1956, σ. 73-74.

48. *Π* 32.1 (πρβ. και σημ. 19). Σε ό,τι αφορά την ευγνωμοσύνη προς τον προστάτη, βλ. σημ. 44.

49. *Π* 49.33 = *Βασιλικά* 28.5.7, 6 = *Digesta* 23.2.42 (Modestinus).

50. π.χ. *Π* 16.5 - *Π* 17.14 - *Π* 28.3, 12 - *Π* 41.8 - *Π* 48.1, 9. Πρβ. και την 101η Νεαρά του Λέοντος (σημ. 44).

ή με ρήτρα πώλησης σε άλλον ιδιοκτήτη.[51] Η απουσία υποθέσεων άμεσης απελευθέρωσης πρέπει να οφείλεται σε διαδικασίες χωρίς προβλήματα, που θα καθιστούσαν αναγκαία την δικαστική παρέμβαση. Όμως, η ποσότητα και η ποιότητα των αποφάσεων που καταχωρίζονται στην Πείρα δηλώνουν ότι οι άρχοντες της πρωτεύουσας δεν αποχωρίζονταν εύκολα από τους δούλους τους και ότι προτιμούσαν να αναβάλουν τις ευεργεσίες.[52] Αντίστοιχες θεωρούμε τις καθυστερημένες προσχωρήσεις στον μοναχισμό, όπως σημειώνει ο Hans-Georg Beck.[53]

Όσα μας προσφέρει η Πείρα είναι κυρίως οι διαφορές που προκύπτουν στα νοικοκυριά των πλουσίων και των αξιωματούχων και στην κεντρική αγορά δούλων της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, τα θέματα της Πείρας αποδίδουν την πραγματικότητα της πρωτεύουσας και ενδεικτικά μόνο μπορούν να θεωρηθούν ότι αφορούν το σύνολο της αυτοκρατορίας. Γενικά, βέβαια, επιβεβαιώνουν την κυρίαρχη τάση: δούλοι υπάρχουν στα σπίτια των ευπόρων — και αυτό πιστοποιείται από την αγορά δούλων στην Κωνσταντινούπολη — και καμία μνεία αιχμαλώτων-δούλων. Πράγματι, η προμήθεια δούλων από αιχμαλώτους μειώνεται επειδή μειώνονται και οι νικηφόροι πόλεμοι. Κατά συνέπεια, η εργασία δούλων στους παραγωγικούς κλάδους, γεωργία και βιοτεχνία, υποχωρεί.

Όπου υπήρχαν δούλοι εφαρμόζονται οι διατάξεις του ιουστινιάνειου και του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Αυτοί οι νομικοί κανόνες επιδρούν ανασταλτικά σε βαθύτερες αλλαγές της δουλείας και στην κατάργησή της και ίσως πρέπει να θεωρηθούν ως παράγοντες διατήρησης ενός θεσμού ιστορικά ξεπερασμένου από τις κοινωνικές νοοτροπίες.[54]

---

51. Απελευθέρωση μετά από συγκεκριμένο χρονικό διάστημα: *Π* 1.13 - *Π* 28.8, 9, 17, 19 — το αργότερο μετά το θάνατο του αγοραστή: *Π* 28.12 — αν ο αγοραστής παραδεχθεί την πορνεία της δούλης: *Π* 28.11.

52. Πρβ. π.χ. σημ. 50 και 51.

53. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978, σ. 208-210.

54. Πρβ. τη νομική εξομοίωση δούλων και φτωχών ελεύθερων π.χ. σημ. 26 και Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, IVe-VIIe siècles*, Παρίσι 1977, σ. 13, 335, 429 και αλλού. Για προγενέστερα παραδείγματα από τις αγιολογικές πηγές, τα οποία πρέπει να ερμηνεύονται με επιφύλαξη, βλ. Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, «Δούλοι στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα: Η μαρτυρία του Βίου του οσίου Βασιλείου του Νέου», *Σύμμεικτα* 6 (1985) 33-51 και P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, σ. 3 και σ. 267-299: «Les personnes privées de liberté».

Μολονότι πολλοί φτωχοί αστοί και εξηρτημένοι αγρότες δεν ζούσαν πρακτικά καλύτερα από τους δούλους, η νομική απόσταση μεταξύ ελεύθερου και δούλου σήμαινε επιπρόσθετη επιβάρυνση της ζωής των δούλων. Κάθε προσπάθεια χριστιανική ή εκκλησιαστική για την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης προσέκρουε στον φραγμό των νόμων. Άλλωστε, η επίσημη θέση της Εκκλησίας στο ζήτημα αυτό δεν υπήρξε ποτέ σαφής.[55]

Η εξέταση, λοιπόν, της Πείρας αποδεικνύει ότι η δικαστική πρακτική διερμήνευε μεν τους νόμους αλλά δεν μπορούσε να τους αγνοεί. Επομένως, όσον αφορά την δουλεία, δεν είναι δυνατό, κατά τη γνώμη μου, να ανακαλύψουμε στο κείμενο αυτό προσπάθειες αποφασιστικών νεοτερισμών.[56]

55. S. Perentidis, «L'ordination de l'esclave à Byzance: droit officiel et conceptions populaires», *Revue historique de droit français et étranger* 59 (1981) 231-248 με σχετική βιβλιογραφία.

56. Έτσι ο Oikonomides, ό.π. (βλ. σημ. 6). Πρβ. όμως παραπάνω σ. 412-413 με σημ. 18.

ROBERT BROWNING

THEODORE BALSAMON'S COMMENTARY ON THE CANONS OF THE COUNCIL IN TRULLO AS A SOURCE ON EVERYDAY LIFE IN TWELFTH-CENTURY BYZANTIUM

The commentaries by the learned canon lawyer Theodore Balsamon and other twelfth-century ecclesiastical lawyers on the Canons of the Ecumenical Council of 692 and on certain other earlier canonical texts are valuable sources of information on diverse aspects of everyday life in the Byzantine world in the last decades of the twelfth century. They are interesting for two reasons: first, because Balsamon's rather pedantic love of detail leads him to describe what others often merely allude to obliquely. And second, because his legalistic approach leads him often to reinterpret enactments of the end of the seventh century to suit the realities of life in the late twelfth century, and so adds a historical dimension to ethnographic material. Let me illustrate. In discussing Canon 65, a prohibition of the practice of leaping over fires at new moon festivals — *noumeniai* — Balsamon observes that *ἡ μὲν τῆς νουμηνίας ἑορτὴ πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε* and has been replaced by *εὐχαὶ πρὸς Θεὸν καὶ ἁγιασμοὶ ἐπ' ἐκκλησίας*, but that *ἡ τῶν πυρκαϊῶν δαιμονιώδης τελετὴ καὶ αἱ κληδόνες* continued to be practised until suppressed in the Queen of Cities by Patriarch Michael of Anchialos (1170-78). One is left to assume that the bonfire ceremony continued to be practised in other regions of the empire where the Patriarch's writ was less easily enforced. This seems to explain the detailed description which Balsamon gives of it, and which I will read in translation.

'On the evening of 23 June men and women gathered on the seashore and in certain houses and dressed a first-born girl in bridal garments. After drinking together and leaping and dancing and shouting in Bacchic fashion, they put sea water in a narrow-mouthed bronze vessel, together with objects belonging to each of them; and as

if the girl had obtained from Satan the power to foretell the future, they called out questions about this or that good or undesirable thing. And the girl picked out objects at random from those that had been put in the vessel and displayed them. The foolish owners took them and were told what was to happen to them, be it lucky or unlucky. On the next day they went with the girl to the seashore with drums and dancing, and took great quantities of sea water and sprinkled their houses with it. Not only were these rites celebrated by the cleverer — *τῶν εὐσυνετωτέρων* — but throughout the night they lit fires of dry grass and jumped over them, seeking omens of good or bad fortune and other matters by daemonic methods. And the ways by which they went in and out, and the rooms in which the magic rites were celebrated, and the surrounding ground, they decorated with gold-embroidered cloths and silk tissues. And they crowned them with leaves of trees to honour and welcome, so it seems, that Satan whom they had made their familiar.'

The description is couched in the imperfect tense. But it surely refers not to seventh-century practices, of which Balsamon can have known little or nothing, but to what went on in the neighbourhood of Constantinople before the patriarchate of Michael of Anchialos and probably continued in more remote regions. What one is to make of this harmless-sounding jollification I leave to experts to judge. It is worthy of note that these practices were engaged in by persons of substance, who could afford silk tissues and gold embroidery. Another type of reinterpretation of a seventh-century regulation is provided by Balsamon's commentary on Canon 24, which forbids clergy to attend races in the hippodrome or theatrical performances, and orders them to leave wedding parties as soon as *παίγνια* begin. Balsamon observes that the ban on attendance at the hippodrome was appropriate in the bad old days when the races were organised by the factions: τότε μὲν γὰρ τῶν δήμων κατεξουσιαζόντων ἐν ταῖς ἱπποδρομίαις, καὶ ποιούντων ταύτας ὅτε καὶ ὅπως ἠβούλοντο ἐκ δαπανημάτων οἰκείων, ὡς καὶ ἐχόντων οἴκους καὶ ἵππους, καὶ ἱππῶνας, τοὺς καὶ μέχρι καὶ νῦν περισωζομένους, καὶ προσόδους χάριν τῶν ἱπποδρομιῶν, καὶ τοῦ βασιλέως προσκαλουμένου καὶ εἰς τοῦτο μὴ ἐξουσιάζοντος, πολλὰ στασιώδη καὶ ἄτοπα συνέπιπτον γίνεσθαι κατὰ τὸν τῆς ἱπποδρομίας καιρόν, τῶν μὲν προστιθεμένων τῷ δήμῳ τῶν Βενετῶν, τῶν δὲ τῷ μέρει τῶν Πρασίνων.

Sometimes there even was open civil war between the factions, which shouted shameless words against the emperor, as happened

in the time of Justinian and Anastasios and the tyrant Phokas. The races were also accompanied by beast fights and other shameful and disgraceful performances.

But now, he goes on, everything is quite different. The races are held in the presence of the emperor and nothing objectionable takes place, so there can be no suspicion of evil. So while it is praiseworthy to take no joy in horse races or other pleasures, clergymen may attend such horse races without incurring punishment. For if all horse racing, ancient or modern, is forbidden, as many argue, and also all other spectacles such as hare coursing, then one would have to say that no such spectacle should ever be given by the emperor or anyone else, and that hare coursing should be abolished, lest laymen who attend as spectators should find themselves subject to *ἀφορισμός*, which is absurd. We must therefore distinguish between spectacles which are wholly forbidden to laymen and clerics alike, and the permissible spectacles of today, which both clerics and laymen may attend without fear of canonical punishment. He goes on to argue that this view can be inferred from earlier canonical decisions, and that in practice one must use one's common sense.

In this long discussion Balsamon shows himself sharply aware of the changes in Byzantine life since the seventh century — though he has a mistaken conception of how the races in the hippodrome were organised in late antiquity. And in this, as in several other matters, he rejects the legalistic rigidity of earlier canonists in favour of a more relaxed and flexible attitude. And in particular he rejects the concept of a different moral code for clergy and laymen. In his own words, the canons must *πρὸς τὸ ψυχωφελέστερον ἑρμηνεύεσθαι, οὐ μὴν πρὸς τὸ ἐκκεχυμένον καὶ ἀδιάφορον*. He pursues the mean, which is perhaps not surprising in one who admires Patriarch Michael of Anchialos, a former *ὕπατος τῶν φιλοσόφων* and a professed Aristotelian.

Balsamon's very long and learned commentary on Canon 62, which forbids the celebration of a number of pagan festivals — Kalends, Bota, Brumalia, Spring festivals, vintage celebrations and the like, which involved dancing, transvestism, wearing of masks, and invocation of Dionysos — is of particular interest. Balsamon describes most of these ceremonies in the past tense; they belonged

to a bygone age, when elements of pagan ritual still survived tenaciously in the countryside. But he adds that Rosalia, which the canon does not mention, are still being celebrated after Easter *ἀπὸ κακῆς συνηθείας ἐν ταῖς τῶν ἔξω χώραις*. Incidentally they were still being celebrated in the days of Demetrios Chomatianos and Matthew Blastares; and Koukoules[1] cites modern survivals. Such practices, he says, are forbidden to clerics and laymen alike. Then, perhaps prompted by the mention of disguise, he goes on to fulminate against satirical representations of clergy and monks by actors and others, *πᾶσι καθάπαξ τοῖς ἐν κοσμικοῖς ἀναστρεφομένοις καὶ μάλιστα τοῖς τὰ σκηνικὰ μετερχομένοις, ἀνδράσι καὶ γυναιξί, καὶ μὴν καὶ ταῖς προϊσταμέναις, ἀπαγορεύομεν κεχρῆσθαι σχήματι μοναχοῦ ἢ ἀσκητρίας, ἢ οἱῳδήποτε τρόπῳ τοῦτο μιμεῖσθαι*, and proceeds to develop the point at some length. *Οἱ σκηνικοὶ παντοῖα προσωπεῖα ὑποδύονται, καὶ ἀδεῶς τοὺς μοναχοὺς ἐμπαίζουσι καὶ τοὺς κληρικούς*. Much in what he says is unclear. Who, for instance, are the 'leading ladies' who give mocking imitations of nuns? But the emphasis of his commentary has turned from survivals of pagan ritual, which were the subject of the seventh-century canon, to satirical caricatures of Christian clergy in the twelfth century. This unexpected preoccupation of the learned canonist is surely a reflection of the development of the satirical genre in Byzantine literature of the period[2] and especially of the critical attitude which it sometimes adopts towards the clergy, as in the third Ptochoprodromic poem. What is most interesting is that in the eyes of Balsamon this is not something confined to the rarefied milieu of the literati, but has become a feature of the common culture of the capital. There are, as we have said, puzzles in his account. To what kinds of performances does his remark about *σκηνικοὶ* making fun of monks and clergymen refer? But the general thrust of his argument is clear enough.

Finally, in his discussion of this canon Balsamon says that *καί τινες κληρικοὶ κατά τινας ἑορτὰς πρὸς διάφορα μετασχηματίζονται προσωπεῖα, καὶ ποτὲ μὲν ξιφηρεῖς ἐν τῷ μεσονάῳ τῆς ἐκκλησίας μετὰ*

---

1. *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, II, pp. 29-31.

2. cf. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, pp. 149-158.

στρατιωτικῶν ἀμφίων εἰσέρχονται, ποτὲ δὲ καὶ ὡς μοναχοὶ προοδεύουσιν ἢ καὶ ὡς ζῷα τετράποδα. When asked why they do this, they reply that it is an ancient custom — probably an evasive answer. Other clerics snap their fingers like charioteers, put *φύκη* on their faces like a moustache, and make feminine and other unbecoming gestures to excite the spectators to laughter. These details can hardly be discussed without entering into the long-standing controversy about the Byzantine theatre, which I cannot do here. But Balsamon's commentary on this canon has taken us very far indeed from seventh-century preoccupation with pagan survivals among ignorant peasants and right into the changing Byzantine culture of the twelfth century. It illustrates, inter alia, the transmission of cultural traits both from hegemonic circles downwards and from popular levels upwards.

Time does not permit me to discuss all the twelfth-century canonical commentaries which throw light on everyday life of the period. A few further examples by way of illustration must suffice. Canon 96 forbids Christians to have elaborate and ornate coiffures. Balsamon's commentary on it is, for once, brief and sober. His older contemporary Zonaras describes in great detail, and with no little passion, the types of capillary embellishment practised in his own day, and then goes on to condemn with even greater passion something which is not mentioned at all in the canon, namely shaving of the beard, which he calls a *νόσημα ἐπιδήμιον ἐνσκῆψαν τοῖς Χριστωνύμοις*. Why? Surely the answer is that in the late twelfth century a clean-shaven chin was part of the stereotype of the hated and often feared Latins. We may recall, among many other passages, the bitter lament of Niketas Choniates after the capture of Constantinople by the Fourth Crusade in 1204, where he speaks of the youthful, shaven cheek of the Franks.[3] For a Byzantine to shave was in Zonaras' eyes a denial of his ethnic and cultural identity and part of that westernisation which aroused so much hostility in the reign of Manuel I. It could even be taken as a denial of his religious identity, since neither for Balsamon

3. Nicet. Chon., *Hist.* 761, *ὁ χαλκοῦς αὐχήν, ἡ ἀλάζων φρήν, ἡ ὀρθὴ ὀφρύς, ἡ ἀεὶ ξυριῶσα καὶ νεανισκευομένη παρειά, ἡ φιλαίματος δεξιά, ἡ ἀκροχυλῶσα ῥίν, ὁ μετέωρος ὀφθαλμός, ἡ ἄπληστος γνάθος*, etc.

nor for Niketas Choniates were the Latins really Christians in the full sense of the word. The passage of Choniates' History to which I have just referred begins thus: 'Such were the wrongs done by the armies from the West to Christ's chosen people.'[4] We see therefore that when Balsamon speaks of shaving as something alien to *Χριστώνυμοι* he is not speaking of Christians in general but of the Byzantines as the only true Christians.

Balsamon's commentary on Canon 61 contains a detailed list of the various types of soothsayers, magicians and charlatans to be found in twelfth-century Constantinople, whom Christians were forbidden to consult. It provides an interesting background to the numerous stories of magical practices recounted by Niketas Choniates, e.g., the cases of the protostrator Alexios Axouch, of Isaac Aaron, of Skleros Seth, or of Michael Sikidites.[5] It is typical of the flexible and even compassionate attitude of the age that Balsamon goes on to ask whether perhaps those who have recourse to magic in cases of serious illness should be spared the full rigour of canonical punishment. Clearly the status of magic in society has changed since the seventh century.

His commentary on Canon 100 speaks of indecent pictures and statues in the houses of the rich, an interesting glimpse of the neglected world of Byzantine eroticism, which has recently been the subject of a remarkable book by Hans-Georg Beck. In commenting on Canon 23 he tells how a village priest in the theme of Chersonnesos demanded gifts of eggs, salt meat and other foodstuffs as a condition of admitting them to the Eucharist. Canon 9 forbids clergy to *καπηλικὸν ἐργαστήριον ἔχειν*. Balsamon interprets *ἔχειν* as meaning to operate a tavern personally and serve drinks to customers. It does not, he says, mean *κατὰ δεσποτείαν ἔχειν καπηλικὸν ἐργαστήριον* and having it operated by someone else, as many churches and monasteries do. An interesting pointer to the increased economic activity of the church. Canon 83 forbids giving the Eucharist to the dead. Balsamon makes an exception for deceased bishops, in whose mouths the consecrated bread is placed

---

4. Nicet. Chon., *Hist.* 761, *τοιαῦθ'... οἱ ἐξ ἑσπέρας στρατοὶ κατὰ τῆς Χριστοῦ κληρονομίας παρηνομήκασιν.*

5. Nicet. Chon., *Hist.* 187, 190, 192-194.

before they are buried *εἰς ἀποτροπὴν τῶν δαιμονίων, καὶ ἵνα δι' αὐτοῦ ἐφοδιάζηται πρὸς οὐρανὸν ὁ τοῦ μεγάλου καὶ ἀποστολικοῦ καταξιωθεὶς ἐπαγγέλματος*. I am not aware of any other reference to this curious twelfth-century custom. Lastly, Canon 67 forbids the eating of animal blood under penalty of deposition for a clergyman and exclusion from communion for a layman. This is based on the Jewish prohibition in *Leviticus* 17.10-12, repeated by the Apostles in their letter to the Christians of Antioch (*Acts* 15.29), and given validity in civil law by the 58th Novel of Leo VI, who prescribes confiscation of property, mutilation, and perpetual exile for anyone who buys or sells foodstuffs prepared from blood. Balsamon repeats the canonical prohibition, refers to Leo's legislation, and makes the revealing remark that the Latins eat without discrimination the flesh of strangled animals, which of course is full of blood. He then goes on to say that the citizens of Adrianople, so he hears, make *ἐδώδιμα* out of blood — no doubt a kind of black pudding, Blutwurst, or boudin. He does not however threaten them with canonical punishment if they continue to enjoy this local delicacy, an interesting example of ecclesiastical *οἰκονομία*.

I hope I have said enough to show that the commentaries of the twelfth-century canon lawyers, and particularly of Theodore Balsamon, provide a mine of information on aspects of the day to day life of their age. Much of what they have to say was recorded by Phaidon Koukoules in his monumental compilation *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*. But it is often torn from its historical context. And today we have a far more conceptually and methodologically sophisticated approach to questions of popular culture than 35 years ago. Perhaps the time is ripe for a fresh systematic study of these texts.

VASILKA TAPKOVA-ZAIMOVA

LA VIE QUOTIDIENNE D'APRÈS LE TYPICON DU MONASTÈRE DE BACKOVO (1083)

Pourquoi ai-je choisi le Typicon de Pacourianos? C'est parce que le monastère de la Vierge Pétritzonissa fondé par le grand domestique de l'Occident près de Bačkovo a joui, parmi les quelques 14.000 monastères de l'Empire byzantin que l'on compte entre le XIe et le XIIe s., d'un intérêt scientifique de prédilection.[1] Pour le moment il a retenu mon attention, parce qu'il représente un tronçon de la vie quotidienne dans un territoire central, peuplé d'éléments venus du Caucase et implantés au sein d'une population en majorité bulgare, quoique l'élément hellénique n'en puisse être exclu, à côté de quelques éléments minoritaires ou implantés temporairement comme les Coumans et les Petchénègues et enfin les Valaques, bergers dans les montagnes.[2]

Le territoire, appartenant au monastère est d'ailleurs d'une étendue peu commune. Dans sa partie centrale, c'est-à-dire la partie de Bačkovo et de Sténimachos (auj. Asenovgrad), il est d'une fertilité considérable. C'est une constatation que l'on trouve dans l'Introduction du Typicon:[3] il y a de l'eau pure et fraîche (il s'agit

1. Les dernières publications sur le monastère de Bačkovo sont sous presse, Sofia 1989 (Colloque consacré au monastère de Bačkovo).

2. C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles* (Études de géographie historique), Athènes 1976, p. 58 sq.

3. Pour le texte du Typicon v. L. Petit, «Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie», *Viz. Vrem.* 9 (1904) Annexe; Typicon Gregorii Pacuriani, ed. S. Kautischwili, Thbilissiis 1963; Traduction russe avec introduction et commentaire exhaustif v. chez V. A. Arutjunova-Fidanjan, *Typik Grigoria Pacuriana*, Erevan 1978; Excerpta dans: Fontes graeci historiae bulgaricae, Sofia 1968, pp. 39-66 (G. Cankova-Petkova; P. Tivčev, V. Tăpkova-Zaimova). Sur les controverses concer-

de la rivière dite Asenitza, connue dans son cours supérieur comme Čepelarska, affluent de la Maritza), et aussi divers légumes et fruits auxquels Pacourianos est habitué depuis son enfance — donc un climat clément et doux.

Ce territoire couvre — toujours d'après le Typicon — les environs de la ville de Sténimachos, avec les lieux habités (en remontant dans les Rhodopes) Dobrolongos (auj. Dobralăk), Janovo, clamp sur lequel fut bâti le monastère, Bačkovo (auj. même nom), Dobrostan (même nom), Lalkovo (Lilkovo), Avrovo (Javorovo), Lipitzou (Lipitza) — autant de «champs», transformés ultérieurement en villages, la forteresse de Vodina (il y a aujourd'hui deux villages de ce nom «Gorni» et «Dolni» Voden), ainsi que Gelovo, auj. disparu, toujours dans la région d'Asenovgrad, Červen — au s.-e. d'Asenovgrad. Un peu plus loin sont indiqués Topolnitza, dont l'emplacement est à rechercher vraisemblablement sur la Topolnitza, affluent de la Maritza, et Baništa dans la région de Philippopolis, ainsi que Lipitza, aujourd'hui un versant boisé du même nom sur la Topolnitza. Preneza, non localisée, est toujours, d'après l'ordre de l'énumération, dans la même région. Plus au Sud et jusqu'à la région de Pazardžik, il y a le champ Varvara (village portant auj. le même nom).[4] Le monastère possédait des propriétés s'étendant jusqu'à la région Egéenne, notamment la forêt de Pappikion dans la montagne du même nom qui se dresse au-dessus de Komotini,[5] le proasteion de Zaoutzes et un autre proasteion (dont le nom n'est pas indiqué) dans le bandon de Mosynopolis.[6] Il avait jusque dans le bandon de Stephaniana (thème de Thessalonique) deux localités, Stravikion et Césaropolis dans le thème de Serrès (bandon de Zavaltas) où se trouvait également l'agridion Glavnon sur le lac Tachinos. Deux proasteia, dont l'un porte le

---

nant l'appartenance du monastère v. en dernier lieu N. Lomouri, *K istorii gruzinskovo Petritznonskovo monastirja*, Tbilisi 1981.

4. Au sujet des noms de lieu dans le Typicon v. J. Ivanov, «Asenovata krepost na Stanimaka i Bačkovskijat manastir», *IBAD* 6 (Sofia 1911) p. 194 sq.; J. Zaimov, *Mestnite imena v Pirdopsko*, Sofia 1959, p. 101 sq. (par ordre alphabétique des noms); cf. Asdracha, op. cit. 59, 163, 165; Fidanjan, op. cit. passim.

5. Asdracha, op. cit. 8.

6. Ibidem 108.

nom de St. Ménas, sont indiqués également dans le bandon de Périthéorion,[7] près du même lac de Tachinos.

Une étendue aussi considérable permettait de compter sur des apports également considérables dans le domaine de l'agriculture, de l'élevage etc., comme l'indique d'ailleurs le texte cité ci-dessus. Les propriétés du monastère couvraient la plaine, la montagne, étaient boisées ou descendaient jusqu'à la mer. D'ailleurs si l'on se penche sur d'autres Typica de régions voisines et approximativement de la même période, on se rend compte que les terres du monastère de la Pétritzonissa étaient d'une étendue peu commune.

Le monastère de la Kosmosotira, par exemple, qui date du temps d'Isaac Comnène, troisième fils d'Alexis Comnène, donc presque de la même époque que le monastère fondé par Pacourianos, est loin d'avoir des possessions se rapprochant quelque peu de celles de la Pétritzonissa. En effet, la Kosmosotira qui se trouvait près de Fere, possédait des terres qui n'occupaient que quelques territoires autour d'Aenos et de Trajanopolis.[8]

On sait que les monastères, en tant que groupes sociaux, avaient des communautés dont le nombre variait de 5-7 moines jusqu'à, comme le Pantocrator, 80 moines, mais avec le personnel adjacent, le chiffre pouvait remonter à 700 personnes.[9] La Pétritzonissa devait compter 50 moines, plus l'higoumène, ce qui place notre monastère parmi les communautés plutôt moyennes ou même nombreuses. Un autre trait caractéristique, c'est que, en vertu de l'égalité qui est de règle (mais qui n'est pas toujours observée dans toute communauté monastique), dans la hiérarchie de la Pétritzonissa l'higoumène devait rendre des comptes chaque année le jour de Pâques. Ce système, relativement démocratique, était dû à ce que les moines étaient apparentés entre eux — ils étaient en grande partie de la famille des Pacourianoi. Cependant il n'y avait pas

---

7. Ibidem 98 sq., 184.

8. L. Petit, «Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)», *IRAIK* 1908, pp. 17-77. Sur les noms de lieux dans le Typicon v. V. Tăpkova-Zaimova, «Les noms de lieux dans le Typicon du monastère de la Kosmosotira», London, Variorum Reprints 1979, no. XXII, pp. 111-119.

9. A. P. Kazhdan, «Vizantijskij monastir, XI-XII vv. kak socialnaja grupa», *Viz. Vrem.* 31 (1971) 52.

de privilégiés-aristocrates, ayant leur cellule et leur domestique à part.[10]

Le monastère de la Pétritzonissa, ayant des propriétés aussi considérables, jouissait également d'une ἐξκουσεία très prononcée.[11] Ces quelques détails une fois établis, nous ne nous arrêterons plus sur l'administration du monastère de Pacourianos. Je me pencherai plutôt sur la production et la consommation dans la mesure ou l'on peut y déceler certaines traditions, conservées au cours des siècles et découlant des conditions locales susmentionnées. Car, remarquons-le tout de suite, si la région de Sténimachos est reliée du point de vue économique et politique à Philippopolis, c'est-à-dire que là il y a toujours eu un grand mouvement de populations, les Rhodopes ont été une région à part. Il est vrai qu'on y trouve des vestiges impressionnants de voies romaines,[12] mais, en principe, l'accès à partir de Bačkovo dans les localités que nous venons de mentionner était difficile et, encore récemment, c'est-à-dire il y a quelques décennies, le cheval et surtout l'âne étaient fort utilisés, ainsi que le boeuf comme animal de trait. De toute manière, d'après les calculs d'une époque un peu postérieure à celle que reflète le Typicon, le voyage entre Ustovo (qui fait partie aujourd'hui de Smoljan) jusqu'à Philippopolis durait 20 heures, si l'on passait par Asenovgrad (Sténimachos), et jusqu'à Mosynopolis il fallait compter encore deux journées ou deux journées et demi de marche.[13] En d'autres termes, malgré la diversité du paysage, les possibilités d'administration du monastère étaient relativement bonnes: il y avait un pronoïte également à Mosynopolis,[14] afin de conserver un rythme égal dans l'administration monastique.

Nous en arrivons donc à cette organisation. Commençons par

---

10. Fidanjan, op. cit. 21, 168, 172-173.

11. G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija, XI-XII vv.*, Moscou 1960, pp. 219-237.

12. V. en général V. Tăpkova-Zaimova, «Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médievale», Variorum Reprints, op. cit., no. XXVI, p. 170.

13. A. Primovski, *Bit i kultura na Rodopskite bălgari* (SUBN LIV), Sofia 1973, p. 542.

14. *Typicon*, ch. II, § 5.

le bétail. Le monastère possède, d'après le Typicon, 110 chevaux et 15 ânes, 4 bufflesses, 2 veaux, 47 couples (*zeugaria*) de boeufs de trait, 72 vaches et taureaux, 238 brebis, 94 boucs et 52 chèvres.[15] Les chiffres sont assez impressionnants. En effet, nous avons affaire à la montagne, la «planina», mentionnée dans le Typicon même, c'est-à-dire les fameux pâturages des Rhodopes. Si nous nous permettons de faire de nouveau une comparaison, le monastère du Xénophon dans le mont Athos possèdait 28 taureaux, 100 boucs, 130 buffles et 2.000 têtes de petit bétail.[16]

Dans d'autres Typica, comme celui d'Aenos que nous avons déjà mentionné, il n'est pas question de bétail, ce qui revient à dire encore une fois que notre monastère disposait de grandes possibilités dans l'élevage. Comme nous nous proposons de rapprocher ces informations de ce que nous donne l'évolution ultérieure dans ces mêmes lieux, on peut remarquer ce qui suit:

Jusqu'aux guerres balkaniques dans les hauts pâturages des Rhodopes il y avait des troupeaux constituant jusqu'à 1.000.000 moutons. Les familles de bergers pratiquaient surtout la transhumance, se rendant pendant l'hiver jusqu'à la mer Egée, donc toujours dans le cadre géographique de notre monastère. Ces hauts pâturages étaient entourées de forêts de pins et en plus petite quantité de hêtres qui existent jusqu'à nos jours.[18] D'où les fameuses *mandria* dans les Rhodopes, qui — à notre étonnement — ne sont pas mentionnés dans le Typicon. Dans les données sur cette partie de l'économie monastique ne figure pas non plus l'alimentation ayant trait aux laitages qui s'y préparaient (aujourd'hui encore dans les Rhodopes il y a un fromage maigre que l'on appelle «valaque»). Comparant ces données, ou plutôt ce manque de données, avec ceux que l'on puise dans d'autres Typica, comme celui de la Kosmosotira ou celui de l'Eleousa, nous devons en conclure qu'il s'agit d'abord de *topoi*, c'est-à-dire que partout on mentionne seulement certains côtés de la production, mais aussi qu'il s'agit en général

15. *Typicon*, ch. XXXIV. Cf. Fidanjan, op. cit. 212.

16. Fidanjan, op. cit. 212; Asdracha, op. cit. 182. Ibidem le terme de «planina».

17. Primovski, op. cit. 286-287; 242 sq.

18. Ibidem, 350 sq.

du régime alimentaire dans les communautés monastiques. On connaît l'emploi de viandes et surtout de viandes de porc (sorte de souvlaki) dans les grands dîners constantinopolitains,[19] par exemple. (Le rapport de M. J. Koder traite de l'économie de la viande sur les grands marchés.) Mais c'est surtout le poisson qui figure sur la table des communautés monastiques. Et le Typicon de Pacourianos ne fait pas exception de cette règle. (De même que le Typicon de la Kosmosotira qui nous informe sur les viviers dans les parages du cours inférieur de la Maritza.)[20] Notre Typicon ne parle pas *expressis verbis* des lieux où l'on pratiquait la pêche. Mais les informations postérieures ne manquent pas: même de nos jours on trouve des pêcheurs à la ligne le long de la Čepelarska reka qui passe par le monastère. Et l'on cultive des truites dans les viviers à quelques 20 km de Čepelare. De plus, jusqu'aux guerres balkaniques on faisait aussi venir le poisson de l'Egée.[21]

La pitance en légume et en fruits demeure beaucoup plus répandue non seulement dans les milieux monastiques, mais aussi en général. A l'époque d'Alexis Comnène et un peu plus tard, mais toujours lors du passage en Thrace des Croisés, on parlait avec dédain des quantités de viandes que ceux-ci consommaient.[22] Pourtant l'assortiment en légumes n'était pas tellement varié. Sont simplement mentionnés les légumes frais (λάχανα) et les légumes secs (ὄσπρια).[23] Il s'agit vraisemblablement des plats traditionnels, car on sait que dans les monastères les haricots, les lentilles, les pois chiches étaient de règle.[24] C'est pour cela que vraisemblablement on ne mentionne même pas les oignons et l'ail qui étaient courants

19. J. Koder – Th. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel*, Vienne 1980, pp. 90-pl (auteur de cette partie: Th. Weber). Sur l'usage de la viande (čeverme) dans les Rhodopes Primovski, *op. cit.* 524-526. Mais on employait moins la viande qu'en Occident. V. A. P. Kazhdan, «Skol'ko jeli vizantijci», *Voprosi istorii* 9 (1970) 215 sq.

20. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira, op. cit. §§ 66, pp. 50-51; § 63, p. 49; Asdracha, op. cit. 201.

21. Primovski, op. cit. 360. Sur les plats que l'on préparait avec différente sorte de marée cf. Koder – Weber, op. cit. 88-89.

22. V. ci-dessus, n. 19.

23. *Typicon*, ch. XXIX. Cf. Fidanjan, op. cit. 99.

24. A. P. Kazhdan, *Agrarnyje otnošenija v Vizantiji*, Moscou 1953, p. 43.

sur la table des riches et des pauvres.[25] Actuellement dans la région des Rhodopes, en plus des cultures modernes, les haricots ont continué d'avoir une place de choix — il y en a plusieurs sortes. De même, les λάχανα, l'ortie, etc. sont fort employés.

Dans son analyse sur l'alimentation à Byzance, Kazhdan confirme ce qui est déjà connu avec plus ou moins de détail, à savoir que la nourriture fondamentale, c'est le pain, encore un fait que les siècles ont confirmé pour les Balkans. Sans nous arrêter sur les grands problèmes de l'approvisionnement en céréales dans l'empire byzantin, arrêtons-nous en bref sur ses considérations de cet auteur sur la ration du pain[27] (les calculs touchent approximativement l'époque qui nous intéresse). Dans le monastère de Saint Jean Prodrome, par exemple, la ration moyenne est de 2 litres (1 litre = 325 gr.). Mais ailleurs, on trouve des cas où l'on se contente de 1 $^1/_2$ litre ou même d'une seul litre. Ceci semble être un minimum, parce que dans d'autres monastères de femmes on recevait 2 litres par jour. Cette ration semblant assez réduite, Kazhdan estime qu'il s'agit d'une mesure en grain et non en patte pétrie et cuite. A son tour, C. Asdracha a calculé que les 47 *zeugaria despotika* que possédait le monastère pouvaient cultiver 7.050 modioi ou 775,5 h. Mais à cause de la jachère, biennale ou triennale, la surface cultivée était de 388 à 517 h. Ce qui donne 10.575 à 14.100 modioi ou 1.057 à 1.410 h. Dans ce chiffre il convient d'introduire les besoins des 50 moines, en moyenne de 2 quintaux par personne et par an (donc la ration journalière est à peu près la même) et en plus les besoins des serviteurs et ceux des pauvres et des hôtes dans les hôtelleries.[28]

Ces calculs montrent que, quoique la ration monastique soit modique, les oeuvres de bienfaisance nécessaitant des quantités supplémentaires de froment. Ceci indique que l'on pouvait compter sur une bonne productivité en céréales.

Les champs cultivables constituaient la grande richesse du monastère également dans les époques suivantes. En 1929 le mona-

25. Koder - Weber, op. cit. 91 sq.
26. Primovski, op. cit. 522-523.
27. Kazhdan, Skol'ko jeli vizantijci, 215-218.
28. Asdracha, op. cit. 183.

stère possédait encore 250 h. de champs.[29] Un élément intéressant que l'on trouve dans le Typicon, ce sont les moulins à eau et à force animale qui, comme le remarque C. Asdracha, étaient desservis par des parèques remplissant aussi d'autres charges, ce qui veut dire qu'ils ne fonctionnaient pas sans intermittence.[30] Un de ces moulins était attaché à l'hôtellerie. Ces moulins aussi ont été longtemps au service des besoins de la société monastique. Toujours d'après la statistique mentionnée de 1929, il y en avait 7, dont l'un seul fonctionnait à l'électricité, les autres continuaient d'être actionnés par les eaux courantes.[31]

D'ailleurs jusqu'à l'époque moderne le pain et, en général, les pâtes cuites continuaient à constituer le fond allimentaire de la population des Rhodopes.

Le repas de résistance était celui du matin, l'ἄριστον qui se servait dans les monastères après matines tandis que le dîner, le δεῖπνον, était pris après le service du soir.[32] C'est au premier repas que l'on prenait les aliments cuits ou bouillis toujours à l'huile d'olive.

On sait que les Byzantins traitaient d'usage «barbare» l'usage de la graisse animale.[33] Mais nous n'avons pas d'information si dans les propriétés lointaines du monastère il y avait des terrains où l'on cultivait l'olive. On sait seulement que l'oléiculture était praticable entre Makré et Maroneia. Cette tradition donc, dans les parages de Sténimachos et dans les Rhodopes, est perdue. Dans les temps modernes il y a la culture du tournesol, la seule huile pratiquement utilisée à côté du beurre (très utilisé, comme tous les produits laiteux) et la graisse animale dont on se sert pour la préparation des plats non maigres.

S'il est une chose qui continue de faire la gloire de la région d'Asenovgrad (Sténimachos), c'est le vin, de préférence le vin rouge. Ceci doit être souligné, quoiqu'on ne puisse parler d'originalité dans le Typicon de Pacourianos. Tous les Typica considèrent le vin

29. Bačkovskijat monastir, podredil R. G. Levakov, 1929, p. 58.
30. Asdracha, op. cit. 204.
31. V. n. 29.
32. Kazhdan, Skol'ko jeli vizantijci, loc. cit.
33. Koder – Weber, op. cit. 85 sq.

comme une boisson de table, en mettant — comme c'est le cas aussi de notre Typicon — certaines restrictions quant à la quantité. Cette quantité varie d'une coupe pour les moines à un seau — ration d'une semaine pour les hôtelleries du monastère. Mais, comme le remarque celle fois-ci V. Arutjunova, nous ne sommes pas fixés exactement sur le contenu de ces mesures. De toute manière, la viticulture dans le passé, comme par le présent, faisait partie des cultures à grand rendement dans le monastère. Les besoins de la consommation étaient largement couverts et le surplus permettait même d'entretenir trois hôtelleries — une à Sténimachos, les deux autres sur l'Egée.[34] La rentrée de 1.440 modioi de blé et 1.440 mesures de vin étaient fournis par les paysans de quelques 90 maisons ou même davantage.[35] La rente en nature reçu par les paréques du monastère était considérable et elle l'est sans doute en proportion avec le rendement des terres.

La quantité de la nourriture et du vin était restreinte pendant les jeûnes jusqu'à un repas par jour pour certains jours de la semaine, par la suppression de l'huile, l'emploi d'aliments non cuisinés etc.[36] Les principes de la frugalité dans ce cas ne diffèrent pas sensiblement de ce que nous avons comme information des autres Typica, mais nous ne nous y arrêtons pas, parce que l'à-dessus nous n'avons pas beaucoup de points d'appui pour faire des comparaisons avec les époques postérieures. Une observation générale s'impose de nouveau, cependant, c'est que les Byzantins ne manquaient pas de remarquer les grandes quantités de nourriture qu'engloutissaient les Occidentaux qu'ils pouvaient observer lors des Croissades à cette époque ou un peu plus tard.

Dans le Typicon de la Pétritzonissa on pourrait trouver également d'autres éléments sur la vie de tous les jours (assez pauvres) sur le travail manuel, sur les soins aux malades, etc. Mais dans la mesure des minutes dont je dispose, j'ai relevé de préférence les problèmes des cultures et de la nourriture.

En effet, dans le cadre de la décentralisation économique de l'Empire qui s'accentue, le Typicon de Pacourianos donne une idée

34. *Typicon*, ch. X; Fidanjan, op. cit. 201.
35. Sur ces problèmes v. Litavrin, op. cit. 210; Fidanjan, op. cit. 202.
36. cf. ci-dessus n. 34.

de la production et de la consommation d'une assez vaste et jouissant d'une bonne productivité. Ce Typicon ne diffère pas beaucoup des autres Typica que j'ai mentionnés et qui sont à l'image des petits groupes sociaux que représentaient les monastères: ceci dans le cadre de l'extension de la grande propriété qui s'impose de plus en plus. Cependant, malgré les grands changements de ce genre qui s'opèrent au cours des siècles, le Typicon de Pacourianos offre une image d'une certaine autarchie d'un régionalisme et d'un traditionnalisme assez accentués dans la vie de tous les jours[37]— éléments que l'on pourrait suivre à longue échéance aussi dans bien d'autres domaines, comme la langue, par exemple, qui garde des archaïsmes remarquables.

37. Quelques traditions anciennes dans les coutumes des Rhodopes, V., par exemple, chez M. Vaklinova, *Archeologijata i njakoi problemi na etnogeneza na bălgarite. — Problemi na razvitieto na balgarskata narodnost i nacija,* Sofia 1988, p. 98-99.

ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ

Δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου μὲ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα

Ἡ Ἀρμενία γιὰ τὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν μόνο γεωγραφικὴ ἔννοια. Ἦταν ἡ χώρα ποὺ ἐπὶ αἰῶνες τροφοδοτοῦσε τὴν αὐτοκρατορία μὲ φόρους, μὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο τῶν ὀρυχείων της, ἀλλὰ καί, ποὺ εἶναι τὸ σοβαρότερο, μὲ πρώτης τάξεως μαχητὲς καὶ στρατιωτικούς, πολιτικούς, πολιτιστικοὺς καὶ ἄλλους παράγοντες.

Τὴ σημασία τῆς Ἀρμενίας γιὰ τὸ Βυζάντιο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μποροῦμε νὰ παρουσιάσουμε μὲ τὸ κάτωθι εὔγλωττο γεγονός. Μὲ τὴν ἀξία τῆς χρυσῆς βούλλας ἐπὶ τῶν ἀποστελλομένων στοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἀρμενίας ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Τὴν μεγαλύτερη ἀξία (*βούλλα χρυσῇ τετρασολδία*) ἔφεραν οἱ ἀποστελλόμενες στοὺς Ἄραβες χαλίφες ἐπιστολές.[1] Ἀμέσως μετὰ (*βούλλα χρυσῇ τρισολδία*) ἔρχονται οἱ Βαγρατίδες βασιλεῖς τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ οἱ Ἀρτζρουνίδες βασιλεῖς τοῦ Βασπουρακὰν (Βασπρακανίας).[2] Σὲ κανέναν πλέον ἰθύνοντα γειτονικοῦ κράτους (ἐκτὸς τῆς Χαζαρίας)[3] δὲν ἀποστέλλοντο ἔγγραφα μὲ βούλλα τόσο ὑψηλῆς ἀξίας.

Οἱ 10ος καὶ 11ος αἰῶνες στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἐποχὴ ὄχι μόνο ἀπελευθερώσεως τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τὴ μακρὰ κυριαρχία τοῦ Ἀραβικοῦ Χαλιφάτου, ἀλλὰ καὶ ἐποχὴ κατακτήσεως νέων ἐδαφῶν στὴν Ἀνατολή, καὶ κυρίως στὴν Ἀρμενία. Ὅταν τὸν 7ο αἰώνα οἱ Ἄραβες κατέκτησαν τὴν βυζαντινὴ Ἀρμενία, ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε ἀρμενικὸ κράτος, αὐτὸ εἶχε καταλυθεῖ τὸ 428. Ἡ Ἀρμενία εἶχε διαιρεθεῖ μεταξὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τῆς Περσίας τῶν Σασανιδῶν καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀκόμη τὸ 387, γιὰ δεύτερη φορὰ ἐπὶ Μαυρικίου τὸ 591. Ἀλλὰ τὸν 10ο-11ο αἰώνα, ὅταν ἡ Βυζαντινὴ

---

1. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* (ἐκδ. Reiske) 686.
2. *ὅ.π.* 686-687.
3. *ὅ.π.* 687.

Αὐτοκρατορία ἄρχισε νὰ κατακτᾶ ἀρμενικὰ ἐδάφη, ἐπ' αὐτῶν ἤδη ὑπῆρχαν ἀρμενικὰ βασίλεια καὶ πριγκηπάτα, ἑπομένως ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ ἐπανάκτηση, γιὰ ἀπελευθέρωση ἐδαφῶν, ἐφόσον αὐτὰ ἤδη εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ μὲ τὸ αἷμα τῶν 'Αρμενίων, ἀλλὰ γιὰ κατάκτηση. Τὸ 966 τὸ Βυζάντιο ἔγινε κύριος τοῦ Ταρών, τὸ 1000 τοῦ Τάικ, τὸ 1021 τοῦ Βασπουρακάν, τὸ 1045 τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Μεγάλης 'Αρμενίας, τὸ δὲ 1065 τοῦ βασιλείου τοῦ Βανάνδ (Κάρς). Δηλαδὴ πρὶν ἔξι χρόνια ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Μαντζικέρτ, σχεδὸν ὅλη ἡ 'Αρμενία εὑρίσκετο στὰ πλαίσια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν 'Αρμενία κατὰ τὴν ἑκατονταετὴ κυριαρχία της οἱ πηγὲς μᾶς προσφέρουν ὄχι πολλὰ δεδομένα. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέτρα τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ φορολογικοῦ ζυγοῦ. 'Απὸ τὸν 'Αριστακὲς Λαστιβερττσί, 'Αρμένιο ἱστορικὸ τοῦ 11ου αἰώνα, εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ Βασίλειος Β' τὸ 1018, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν διάλυση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους, «στέλνει... ἕναν Νικομηδηνὸ ἄρχοντα, ὁ ὁποῖος ἐλθὼν ἐγκαθιστᾶ ἀγγαρεία στὴ χώρα μας. Συναθροίσας πλῆθος ἀνθρώπων, αὐτὸς ἀρχίζει τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Θεοδοσιούπολης».[4]

'Εὰν ἐπὶ Βασιλείου Β' μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ φορολογικὸ αὐτὸ σύστημα, δηλαδὴ ἡ ἀγγαρεία, ἡ ἄνευ ἀμοιβῆς ἐκμετάλλευση τοῦ μόχθου τῶν ἐργαζομένων, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἡ φορολογία γίνεται χρηματική. 'Ο Κεκαυμένος σχετικὰ μ' αὐτὴ γράφει: *'Απελθὼν γὰρ εἰς 'Ιβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν τῇ προστάξει αὐτοῦ* (δηλαδὴ τοῦ Μονομάχου – Χρ. Μπ.) *ὁ Σερβλίας ἀναγράψασθαι καὶ ἐπιθῆναι τέλη, ἃ οὐδέποτε εἶδον εἰς τὴν χώραν αὐτῶν οἱ ἐκεῖσε ἄνθρωποι (ὃ καὶ ἐποίησεν, ἦν γὰρ δεινότατος εἰς πάντα), αὐτομολῆσαι τούτους πανοικεὶ παρεσκεύασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν*,[5] δηλαδὴ τῶν Σελτζούκων.

'Ο Κεκαυμένος γράφοντας 'Ιβηρία, ἔχει ὑπόψη τὸ βυζαντινὸ θέμα τῆς 'Αρμενίας καὶ 'Ιβηρίας,[6] στὰ πλαίσια δὲ τοῦ θέματος τῆς Μεσοποτα-

---

4. Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne* (Traduction française avec introduction et commentaire par Marius Canard et Haïg Berberian d'après l'édition et la traduction russe de Karen Yuzbashian), Βρυξέλλες 1973, σ. 11.

5. *Οἱ συμβουλὲς καὶ οἱ διηγήσεις τοῦ Κεκαυμένου. Πόνημα βυζαντινοῦ στρατιωτικοῦ τοῦ 11ου αἰώνα* (Κριτικὸ κείμενο, εἰσαγωγή, (ρωσικὴ) μετάφραση ὑπὸ Γ. Γ. Λιτάβριν), Μόσχα 1972, σ. 152-154 (στὰ ρωσικά).

6. Βλ. Χρ. Μπαρτικιάν, «Γιὰ τὸ θέμα "Ιβηρία"», *Δελτίο κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀρμενικῆς 'Ακαδημίας*, 1974, ἀριθ. 12.

μίας τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ' εὑρίσκετο τὸ μέγα μέρος τῆς Δυτικῆς Ἀρμενίας.[7] Ἑπομένως ἡ δράση τοῦ ἀπογραφέα Σερβλία ἐξελίχθηκε κυρίως στὴν Ἀρμενία.

Τὸ Βυζάντιο πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἰσέπραττε φόρους ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες τῶν ἀρμενικῶν πόλεων. Γι' αὐτὸ στὶς ἀφηγηματικὲς πηγὲς δὲν ἀπαντοῦν σχετικὰ δεδομένα. Μόνο ὁ Σκυλίτζης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Γεώργιος ὁ Μανιάκης, *κυριεύσας* τὴν πόλη τῆς Ἔδεσσας στὴν Μεσοποταμία τὸ 1034, *ἀπέστειλε... τῷ βασιλεῖ* (Ρωμανῷ τῷ Ἀργυρῷ – Χρ. Μπ.) *ἐνιαύσιον φόρον, λίτρας πεντήκοντα*.[8] Περισσότερες πληροφορίες μᾶς δίνουν οἱ ἀρμενικὲς ἐπιγραφὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, χαραγμένες στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν σὲ ἀρμενικὲς μονές, καὶ κυρίως δύο ἐπιγραφὲς στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἀνίου. Τὴν μία ἀπὸ αὐτὲς τὴν ἐχάραξε γύρω στὸ 1056 ὁ κατεπάνω τοῦ θέματος τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας Ἀαρὼν ὁ Βούλγαρος,[9] τὴν ἄλλη ὁ κατεπάνω τοῦ αὐτοῦ θέματος Παγκράτιος Βηχκατζῆ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ 1060.[10]

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ Ἀνίο ἦταν πολὺ πλούσια καὶ ἀνεπτυγμένη πόλη, κέντρο διεθνοῦς ἐμπορίου. Ἐδῶ εὑρίσκοντο σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο οἱ βιοτεχνίες. Γι' αὐτὸ μαρτυροῦν ὄχι μόνο οἱ ἀρμενικές, ἀλλὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς πηγές. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης ὀνομάζει τὸ Ἀνίο *θαυμασίαν πόλιν*[11] καὶ γράφει ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοί της ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου.

Κατακτώντας τὶς πόλεις τῆς Ἀρμενίας, τὸ βυζαντινὸ κράτος ἄρχισε νὰ εἰσπράττει ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες τῶν πόλεων αὐτῶν φόρους, οἱ ὁποῖοι ἦταν τὸ κύριο εἰσόδημα τοῦ κράτους. Ὁ συγγράψας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα Ἄραβας ἐπιστήμων Μαρβαζὶ δείχνει, ὅτι μέγα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Βυζαντίου ἀποτελοῦν οἱ εἰσπραττόμενοι ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους φόροι.[12] Στὴ μνημονευθεῖσα ἄνω ἐπιγραφὴ τοῦ μαγίστρου Ἀαρὼν μεταξὺ ἄλλων λέγεται: ...*Ἔφερον χρυσόβουλλον γραφὴν τῆς πορφυρογεννήτου βασιλίσσης περὶ*

7. *Costantino Porfirogenito De Thematibus* (Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi), Βατικανὸ 1952, σ. 139.

8. Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σ. 388 (ἔκδ. Thurn).

9. Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγάς* (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 18), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 130-131.

10. *ὅ.π.* 130.

11. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, σ. 80 (ἔκδ. Bekker).

12. V. Minorsky, «Marwazi on the byzantines», *Mélanges H. Grégoire*, II, 1950, σ. 462.

ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς ἀποτίσεως τοῦ πάκτου τῶν οἴκων τῆς πόλεως καὶ τοῦ θαστάκ,[13] *ἅτινα ἔδιδον ἐτησίως λίτρας ὀκτώ. Καὶ [ἱκανοποιῶν] τὴν παράκλησιν τῶν ἀρχόντων, κατήργησα τὴν ἀπότισιν τῶν δύο λίτρων τοῦ [φόρου] giut,*[14] *ὃν ἔδιδεν ὁ μουτασίμπ*, δηλαδὴ ὁ ἔπαρχος τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ γίνεται γνωστό, ὅτι οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιοτέχνες τοῦ Ἀνίου ἐπλήρωναν στὸ βυζαντινὸ κράτος ὀκτὼ λίτρες (576 χρυσὰ νομίσματα) ὡς ἐνοίκιο καὶ *θαστάκ*, ὁ δὲ ἔπαρχος τῆς πόλης δύο λίτρες (144 νομίσματα) φόρο giut.

Γιὰ τοὺς φόρους ποὺ εἰσέπραττε τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες τοῦ Ἀνίου μνημονεύει καὶ ὁ κατεπάνω τοῦ ἰδίου θέματος Παγκράτιος Βηχκατζῆ στὴν ἐπιγραφή του, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐὰν στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀαρὼν τὸ ἐνοίκιο φέρει τὴ βυζαντινή του ὀνομασία (*πάκτον ἐκ τῶν οἴκων*), στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Παγκρατίου ἔχει καθιερωθεῖ ἀρμενικὸς ὅρος, *tanoutroutioun*, ποὺ σημαίνει *φόρος ἐκ τῶν οἴκων* (τῶν ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ γίνεται σαφές, ὅτι ἐὰν ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ Ἀαρὼν οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ ἔμποροι τοῦ Ἀνίου ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὸ φόρο αὐτό, γύρω στὰ 1060 ἐπὶ Παγκρατίου ὁ φόρος ἐπαναεισπράττεται, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐὰν ἐπὶ Ἀαρὼν τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ἦταν σταθερὸ καὶ ἐπληρώνετο κατευθεῖαν στὸ βυζαντινὸ κράτος, ἐπὶ Παγκρατίου αὐτὸ δὲν εἶναι συγκεκριμένο καὶ ἡ εἴσπραξή του ἐχορηγεῖτο στοὺς πακτοναρίους, ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ὁποίων ἐξηρτᾶτο τὸ ποσὸ τοῦ εἰσπραττομένου φόρου.

Ἡ φορολογικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἦταν, βέβαια, διαδεδομένη καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἀρμενίας. Δυστυχῶς, οἱ πηγὲς δὲν μᾶς παρέχουν δεδομένα γι' αὐτό. Ἐμεῖς δὲν ξέρουμε καὶ γιὰ τοὺς φόρους ποὺ ἐπλήρωναν οἱ μεγαλογαιοκτήμονες. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος μεταξὺ ἄλλων μνημονεύει ἕναν *πρωτοπατρίκιο καὶ ἀπογραφέα*, στὴ Μελιτηνή.[15]

Ποιὰ ἦταν ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀρμενικὴ Ἐκκλησία; Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε, ὅτι γιὰ τὸ Βυζάντιο τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο οἰκονομικό, ὅσο πολιτικό. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους, ἡ μόνη ἑνοποιοῦσα τοὺς Ἀρμενίους, πολιτικὴ στὴν οὐσία της, δύναμη ἦταν ἡ διακειμένη ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς χαλκηδονῖτες ἀρμενικὴ Ἐκκλησία, τὸ ἀρμενικὸ πα-

---

13. Ἄγνωστος φόρος.

14. Ἄγνωστος φόρος.

15. *Γρηγορίου Μαγίστρου Ἐπιστολαὶ* (ἔκδ. Κωστανιάντς) Ἀλεξανδράπολις (νῦν Λενινακάν, στὴ Σοβιετικὴ Ἀρμενία – Χρ. Μπ.) 1910, σ. 225 (στὰ ἀρχαῖα ἀρμενικά).

τριαρχεῖο. Γι' αὐτὸ μόλις τὸ ἑπόμενο μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν ἔτος, ἡ βυζαντινὴ κυβέρνηση καταργεῖ τὸ ἀρμενικὸ καθολικοσσᾶτο τοῦ Ἀνίου, ἀπελαύνει τὸν πατριάρχη ἐκ τῶν ὁρίων τῆς χώρας,[16] ἐπιχειρεῖ μὲ ὅλα τὰ μέσα τὴν ἑδραίωση τοῦ διφυσιτισμοῦ. Ἀρχίζουν νὰ ξεφυτρώνουν σὰν μανιτάρια τὰ χαλκηδονιτικὰ μοναστήρια, δίνονται πλεονεκτήματα στοὺς ἀσπαζομένους τὸν διφυσιτισμὸ Ἀρμενίους. Ἀλλὰ τὸ κυριότερο γιὰ τὴν βυζαντινὴ κυβέρνηση ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἰσχὺς τῆς ὁποίας ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν οἰκονομική της εὐρωστία. «Ὅταν ὁ Κύριος Πέτρος ἦταν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο στὴν Ἀρμενία — γράφει ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνός, Ἀρμένιος ἱστορικὸς τοῦ 12ου αἰώνα — αὐτὸς εἶχε ὡς κτῆμα κληρονομικὸ δωρισμένα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν Ἀρμενίων παντακόσια ὀνομαστά, μεγάλα, προσοδοφόρα καὶ πολὺ ἐκλεκτὰ χωριά, ἐπίσης καὶ πεντακόσιους περιφανεῖς χωρεπισκόπους ἐπὶ ἑπτακοσίων[17] μονίμων ἐπισκοπῶν... Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος τῶν Ἀρμενίων δὲν ὑστεροῦσε καθόλου ἀπὸ τὸν τοῦ βασιλείου αὐτῶν».[18] Ὁ ἱστορικὸς γράφει καὶ γιὰ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Βυζάντιο, καταχτῆσαν τὴν Ἀρμενία, ἀποστέρησε τὴν ἀρμενικὴ Ἐκκλησία τῶν κτημάτων της. Ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν λίγο γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Οἱ βυζαντινοὶ «ἤγειραν ζήτημα (...) γιὰ τοὺς πολλοὺς χρυσοὺς καὶ ἀργυροὺς θησαυροὺς τοῦ Κυρίου Πέτρου, καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων».[19] Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνηση κατόρθωσε νὰ μεταφέρει στὴν Κωνσταντινούπολη τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρμενικοῦ καθολικοσσάτου, τοὺς ὁποίους ἀνακάλυψε στὴ Σεβάστεια καὶ τὴν Ἀρμενία.[20]

Γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν Ἀρμενίων ἀνωτέρων κληρικῶν μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία τοῦ χωρεπισκόπου τῆς πόλης τοῦ Ἄρτζε, κοντὰ στὴ Θεοδοσιούπολη, Δαυτούκ. Ὅταν τὸ 1049 οἱ Σελτζοῦκοι κυρίευσαν τὴν πόλη αὐτή, ἐλήστευσαν καὶ ἐφόρτωσαν τοὺς θησαυροὺς τοῦ Δαυτοὺκ σὲ σαράντα καμῆλες. Ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ χωρεπισκόπου αὐτοῦ, κατὰ τὸν Ματθαῖο τὸν Ἐδεσσηνό, πρὶν τὴν εἰσβολὴ τῶν νομάδων αὐτῶν, ἔβγαιναν ὀκτακόσια ζευγάρια βοδιῶν. Γιὰ νὰ δουλέψουν τόσα ζῶα, ἦταν ἀπαραίτητα ἀνάλογα χωράφια.

---

16. Aristakès de Lastivert, *ὅ.π.* 56.

17. Ὁ Dulaurier μεταφράζει «παντακοσίων». Ἀλλὰ στὸ ἀρχαῖο ἀρμενικὸ πρωτότυπο «ἑπτακοσίων».

18. *Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162* (Trad. Ed. Dulaurier), Παρίσι 1858, σ. 128.

19. *ὅ.π.* 115.

20. Aristakès de Lastivert, *ὅ.π.* 73.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνηση ἀποπειράθηκε νὰ κάνει φοροτελὲς τὸ ἀρμενικὸ καθολικοσσᾶτο. «Οἱ Ρωμαῖοι — γράφει ὁ Ἀριστακὲς — θέλησαν νὰ κάνουν φοροτελὴ τὸν καθολικὸ Χατσίκ». Ὁ τελευταῖος, ὅμως, ἀρνήθηκε λέγοντας: «Ὅ,τι δὲν ἐγένετο πρὸ ἐμοῦ, καὶ ἐγὼ δὲν συγκατανεύω».[21] Ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς Ἀρμενίους κληρικοὺς καὶ μοναχούς, αὐτοὶ ἐπὶ τῶν Βαγρατιδῶν ἀπέτιαν φόρο στὸ κράτος, τὸν ὁποῖον τώρα ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ πληρώνουν στοὺς Βυζαντινούς. Στὶς πηγὲς ἂν καὶ δὲν ἀπαντᾶ γι' αὐτὸ ἄμεση μνεία, ἔμμεσα εἶναι φανερό. Στὸν νότιο τοῖχο τῆς μονῆς τοῦ Κετσαρίς, 40 περίπου χιλιόμετρα βορείως τοῦ Ἐρεβάν, εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Γρηγορίου Μαγίστρου, μεγάλου Ἀρμενίου πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ παράγοντα, ποὺ μετὰ τὴν πτώση τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν, ὑπηρέτησε στὸ Βυζάντιο ὡς κατεπάνω τῶν θεμάτων Βασπρακανίας, Ταρών, Μεσοποταμίας καὶ Δερζηνῆς. Στὴν ἐπιγραφὴ αὐτή, ποὺ φέρει χρονολογία τὸ 1051, ὁ Γρηγόριος Μάγιστρος δηλώνει ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου μὲ μεγάλους κόπους κατόρθωσε νὰ λάβει χρυσόβουλλο περὶ ἀπαλλαγῆς τῆς μονῆς αὐτῆς τῆς ἀποτίσεως τῶν φόρων.[22] Ἐὰν ἐφορολογεῖτο αὐτή, ἡ εὑρισκόμενη πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ κέντρα μονή, σημαίνει ὅτι ἡ φορολογία τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἦταν γενική.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης στὴν Ἀρμενία δὲν παρέλειψε καὶ τὸν στρατιωτικὸ τομέα. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ τοῦ περιβόητου Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου καθιερώνεται ὁ πρωτάκουστος γιὰ τὴν Ἀρμενία στρατιωτικὸς φόρος, δηλαδὴ φόρος γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία. Σημειωτέον, ὅτι κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴν Ἀρμενία, ἡ αὐτοκρατορία δὲν κατήργησε τὶς ἀρμενικὲς ἔνοπλες δυνάμεις, ποὺ ἀριθμοῦσαν ἀπὸ 50 ἕως 100 χιλιάδες μαχητές. Αὐτὲς χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν βυζαντινῶν μεθορίων καὶ τὴν κατάκτηση νέων ἐδαφῶν. Ἀλλὰ ὄχι σπανίως οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἐλάμβαναν μέρος καὶ στὶς ἐπαναστάσεις καὶ τὰ κινήματα τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ κατὰ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἑπομένως δὲν ἦταν πάντα ἐπιθυμητές. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ βελτιώσει τὴν πολιτική της στὴν Ἀρμενία, νὰ καταπραΰνει τὰ πάθη, ἑπομένως καὶ μὲ κάθε δυνατὸ μέσο νὰ φανεῖ πιὸ φιλοφρονητικὸ στοὺς Ἀρμενίους στρατιωτικούς, τὸ Βυζάντιο ἐνεργεῖ ἔξω πάσης λογικῆς. Δημοσιεύεται τὸ διάταγμα τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου γιὰ τὴ διάλυση τῶν ἀρμενικῶν ἐνόπλων δυνάμεων.

---

21. *ὅ.π.*
22. Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς* 134.

Ἱστορῶν τὶς εὐεπίτευκτες ἐπιτυχίες τῶν Τούρκων στὴν Ἀρμενία, ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης θεωρεῖ ὑπεύθυνο τὸν Μονομάχο, ὁ ὁποῖος ἔχων *στρατεύματος γὰρ ἀξιομάχου τὴν Ἰβηρικὴν περιέποντος* (ἔχει ὑπόψη τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τοῦ θέματος Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας – Χρ. Μπ.) *καὶ ὀψώνιον ἔχοντός τινας τῶν παρακειμένων δημοσίων χωρῶν, ἀφείλετο ταύτας ὁ βασιλεύς, καὶ παρελὼν τοσαύτην ἰσχὺν οὐ μόνον τοὺς ἰδίους ἀπέβαλε συμμάχους, ἀλλὰ πολεμίους αὐτοὺς ἰσχυρῶς ἐργασάμενος, προσθήκην διὰ τούτων ἀκαταμάχητον προεξένησε τοῖς ἐναντίοις.*[23]

Ὁ Σκυλίτζης γράφει σαφέστερα. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος, γράφει αὐτός, *κατέλυσε (...) τὸν Ἰβηρικὸν στρατὸν ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενον διὰ Λέοντος τοῦ Σερβλίου, καὶ ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους πολλοὺς ἐπορίζετο ἀπὸ τῶν χωρίων ἐκείνων.*[24]

Οἱ βυζαντινολόγοι πιστεύουν, ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς στρατιωτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μονομάχου ἦταν ἡ ἐπιδίωξη νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τῶν συγκροτημένων ἀπὸ ξένους μισθοφόρους στρατιωτικῶν ταγμάτων καὶ ἡ δημιουργία ἐθνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλὰ ποιὸς θὰ καταργοῦσε αὐτὰ τὰ τάγματα πρὶν δημιουργήσει τὸν ἐθνικό του στρατό; Δὲν εἶναι σαφὲς ὅτι αὐτὸς ἀνοίγει διάπλατα τὶς πύλες τοῦ κράτους πρὸ τοῦ ἐχθροῦ; Ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς στρατὸς δὲν εἶχε συγκροτηθεῖ οὔτε δύο δεκαετίες μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ Μονομάχου. Στὸ Μαντζικὲρτ τῆς Ἀρμενίας ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης ἀντέταξε κατὰ τῶν Τούρκων Σελτζούκων τοῦ Ἄλπ Ἀρσλὰν Οὔζους καὶ Πετσενέγκους μισθοφόρους, δηλαδὴ τοὺς Τούρκους κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ τί διαδραματίστηκε ἐκεῖ εἶναι πασίγνωστο. Εἶναι καὶ πασίγνωστη ἡ συνέχεια τοῦ Μαντζικέρτ.

Τὸ βῆμα τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης ἦταν μοιραῖο ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ἀρμενία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ Βυζάντιο τὸ ἴδιο, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη τὴν τουρκικὴ ἀπειλή. Ἐναντίον τῆς Ἀρμενίας ἐχθροὶ ἐπετίθεντο ὄχι γιὰ πρώτη φορά, οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ἀλλοφύλων πρὶν εἶχαν πρόσκαιρο χαρακτήρα καὶ ἐτελείωναν μὲ τὴν ἐρήμωση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπαρχίας ἢ πόλης τῆς Ἀρμενίας καὶ μόνο. Στὴν Ἀρμενία ὑπῆρχαν δυνάμεις, ποὺ εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ παρεμποδίσουν τὴν μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων. Ἐὰν τὸ 974 ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ 80.000 μαχητὲς ἀρμενικὸς στρατὸς μπόρεσε νὰ ἀνακόψει τὴν εἰσβολὴ τῶν στρατιῶν τοῦ Τσιμισκῆ στὴν

---

23. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, σ. 44-45.
24. Ἰωάννης Σκυλίτζης, σ. 476.

'Αρμενία,[25] εἶναι φανερό, ὅτι ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακόψει καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν νομάδων ἐπιδρομέων, τὶς ἄτακτες ληστρικὲς ὀρδὲς τῶν Σελτζούκων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἡ κατάσταση ἄλλαξε ὁλοκληρωτικῶς. Στὴν 'Αρμενία δὲν ἀπέμεινε ἡ δύναμη, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπερασπίσει τὴ χώρα καὶ τὸν λαὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ τοὺς διώξει ἀπὸ τὴ χώρα, νὰ μὴν τοὺς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως, καὶ ταυτοχρόνως νὰ φράξει τὴν αὐτοκρατορία μὲ τείχη σταθερά. 'Εὰν γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης τοῦ 'Ανίου, τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ θέματος τῆς 'Αρμενίας καὶ 'Ιβηρίας, ἀπὸ τὶς ὀρδὲς τοῦ "Αλπ 'Αρσλάν, ἀπὸ τὰ φτερωτὰ φίδια, ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ Ματθαῖος ὁ 'Εδεσσηνός,[26] γενικῶς δὲν ὑπῆρχε στρατός, καὶ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης, ὅπως γράφει ὁ Μιχαὴλ ὁ 'Ατταλειάτης, ἐφρόντιζαν *οἱ ἔμποροι καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων καὶ προβλημάτων ἀπείρατοι*[27] κάτοικοι τῆς μεγαλούπολης, μποροῦμε νὰ λάβουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ἱκανότητα τῶν ἄλλων περιφερειῶν καὶ πόλεων τῆς χώρας. Μόνον οἱ 'Αρμένιοι στρατιῶτες μποροῦσαν νὰ τρέφουν ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἄμυνα τῆς πατρίδας των, καὶ ὄχι οἱ ξένοι μισθοφόροι, τοὺς ὁποίους ἔφερνε τὸ Βυζάντιο στὴν 'Αρμενία. "Οπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Ματθαῖος 'Εδεσσηνός, οἱ Ρωμαῖοι κατεκρήμνισαν τὰ τείχη τῆς χώρας διὰ τῆς διαλύσεως τῶν ἐνόπλων της δυνάμεων, ἔδωσαν τὴν δυνατότητα στοὺς Τούρκους νὰ ἐπιδράμουν μὲ τὰ σπαθιά. Οἱ ἀλλόφυλοι τόσο δυνάμωσαν, ὥστε ταχέως ἔφθασαν πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἐκυρίευσαν ὅλη τὴ χώρα τῶν Ρωμαίων.[28]

'Επὶ τοῦ τοίχου τοῦ κτισθέντος ἀπὸ τὸν 'Αρμένιο καθολικὸ (πατριάρχη) Νερσὲς στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα ναοῦ τοῦ Ζβαρτνὸτς ὑπάρχει ἡ ἑλληνική του ἐπιγραφή: *Ναρσῆς ἐποίησεν, μνημονεύσατε.* Τέτοιες ἐπιγραφές, ἀλλὰ καὶ ἐνθυμήσεις ἀντιγραφέων ἀρμενικῶν χειρογράφων ἔχουμε πάμπολλες. Καὶ τοὺς μνημονεύουμε, καὶ τοὺς εὐλογοῦμε.

Σὲ ἕνα ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως λαμπρὸ ψηφιδωτὸ τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπεικονίζεται ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος μὲ ἕνα μεγάλο πουγγὶ στὰ χέρια. Τὸ πουγγὶ εἶναι γεμάτο χρυσὰ νομίσματα. Μέσα σ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ μαζεμένα στὴν 'Αρμενία, καὶ ποὺ

25. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, σ. 14-15.
26. *ὅ.π.* 40.
27. Μιχαὴλ 'Ατταλειάτης, σ. 81.
28. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, σ. 113.

ἔπρεπε νὰ δοθοῦν ὡς μισθὸς στοὺς Ἀρμενίους στρατιῶτες. Ὁ Μονομάχος θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἔκανε οἰκονομία μεγάλων πόρων. Καὶ τοποθετώντας τὴν εἰκόνα του στὴν Ἁγία Σοφία νομίζεις πὼς καὶ αὐτὸς λέγει: *Μνημονεύσατε*. Αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ ὑποψιασθεῖ ὅτι τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶχαν ἀντίκρισμα τὴ μοίρα μιᾶς ὁλόκληρης αὐτοκρατορίας.

Οἱ Ἀρμένιοι συχνὰ μνημονεύουν τὸν Μονομάχο, ἰδιαίτερα τὸν τελευταῖο αἰώνα, ἀλλὰ ὄχι ὅπως τὸν Ναρσὴ καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων τους. Δὲν ἀμφιβάλλω πὼς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἕλληνες ἔχουν ὅλα τὰ δεδομένα νὰ κάνουν τὸ ἴδιο. Εἴθε νὰ μὴν τὸν μνημονεύσουμε στὸ μέλλον...

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Ὁ στρατός

Ρώμης τὰ τέκνα τῆς νέας ἐρυόμην
ὁτὲ στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἑσπέραν
ὁτὲ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὅρους τοὺς τῆς ἕω

(Ἐπιτύμβιο Βασιλείου Βουλγαροκτόνου)

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΙΑΤΣΗΣ

ΜΟΡΦΕΣ ΑΘΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (325-521)

Η άθληση και οι διάφορες σωματικές ασκήσεις που ανιχνεύονται στη χρονική περίοδο από το 325 μέχρι και το 521 της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου μπορούν να ενταχθούν στα πλαίσια της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων αυτής της εποχής.[1] Οι διάφορες αθλητικές νοοτροπίες και αντιλήψεις που συναντώνται στις αρκετά πλούσιες πηγές επικεντρώνονται σε αθλητικούς αγώνες, παιχνίδια, χορούς, αθλητικά θεάματα, δημόσια λουτρά και άλλα. Οι πληροφορίες αντλούνται από ιστορικά, χρονογραφικά και αγιογραφικά κείμενα, από αρχαιολογικά ευρήματα και από παραστάσεις της εποχής.[2]

Ο μέχρι το 521 χρονολογικός περιορισμός οφείλεται στο γεγονός ότι στη χρονολογία αυτή σταμάτησαν με αυτοκρατορικό διάταγμα οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αντιόχειας, ένας θεσμός με ελληνικό χαρακτήρα.[3] Από την εποχή αυτή και έπειτα την άθληση τη συναντούμε με μια αντίληψη «ερασιτεχνική» κατά τη δυτικοευρωπαϊκή ορολογία ή καλύτερα «λαϊκή» κατά τη γνωστή ελληνική έκφραση.[4]

---

1. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Α' 1, σ. 161-224 για παιχνίδια, Δ', σ. 81-147 για αγωνίσματα και παιχνίδια, Αθήνα 1949-1952. Σ. Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου και οι Σωματικές Ασκήσεις στο Βυζάντιο* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη 1988.

2. Οπωσδήποτε οι πηγές για την άθληση στους αιώνες 4ο-6ο είναι περισσότερες απ' αυτές των άλλων που ακολουθούν. Τα κείμενα του Λιβάνιου και αυτά των Πατέρων της Εκκλησίας αποτελούν τις κυριότερες πηγές. Είναι ενδιαφέρον ότι ο συγγραφέας του Πασχάλιου Χρονικού (*CSHB*) χρησιμοποιεί το ολυμπιακό ημερολόγιο. Η επίδραση φαίνεται ότι οφείλεται στις πηγές που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας, π.χ. Sextus Julius Africanus.

3. S. Giatsis, «Olympia of Antioch, the last athletic games of antiquity», Πρακτικά της International Association for the History of Physical Education and Sport, έκδ. J. A. Mangam, Γλασκόβη 1985, σ. 281-285.

4. Το θέμα της «λαϊκής» άσκησης και των αγώνων κατά την Τουρκοκρατία

Η έννοια επομένως της συνεχόμενης πορείας της άθλησης από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο, που βασάνισε τον Φ. Κουκουλέ, ίσχυσε μόνο μέχρι το 521.[5] Έκτοτε οι ασκήσεις και η άθληση και κυρίως μετά τον 7ο αιώνα παίρνουν έναν άλλον χαρακτήρα, που με δύο λόγια μπορεί να χαρακτηριστεί πρακτικός και ψυχαγωγικός.

Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσω να εξετάσω τους παράγοντες που συνετέλεσαν στο να υπάρξουν αγώνες και αθλητικές δραστηριότητες με ελληνικό και ρωμαϊκό χαρακτήρα και να καταγράψω τις διάφορες αθλητικές δραστηριότητες σε μια εποχή που μπορεί να χαρακτηριστεί αθλητικά ως μεταβατική.[6]

Η θέση της Εκκλησίας και του Κράτους απέναντι στους αγώνες και στην άθληση και η από μέρους τους ανοχή θα γίνει περισσότερο κατανοητή στη συνέχεια, όταν δούμε, σύντομα, πώς οι αγώνες και η ιδέα

μέχρι και σήμερα δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά. Βλ. Κουκουλέ, ό.π. Αυθεντικές είναι οι πληροφορίες για ελεύθερα αγωνίσματα από παιδιά που παραθέτει ο Δαμασκηνός Στουδίτης. Βλ. *Θησαυρός Δαμασκηνού του Υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*, Βενετία 1851, σ. 164 και passim. Ο συγγραφέας όμως είναι του 16ου αι. Είναι άλυτο εξάλλου το φαινόμενο της ενσωμάτωσης των αγώνων σε θρησκευτικά πανηγύρια που σίγουρα βρίσκονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας· πρβ. S. Vryonis, «The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate», στο *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 218-226.

5. Κουκουλές, ό.π. Δ', 81-86. C. Mango, «Daily life in Byzantium», *JÖB* 31/1 (1981) 337-353. Του ίδιου: «Discontinuity with the Classical Past in Byzantium», στο *Byzantium and the Classical Tradition* (Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, έκδ. M. Mullett and R. Scott) Birmingham 1981, σ. 48-57. Για το ίδιο θέμα αλλά για τους 11ο και 12ο αι., βλ. A. P. Kazhdan and A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Λονδίνο 1985, σ. 231-233.

6. Για το γενικό ιστορικό πλαίσιο της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. I. E. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Α', Θεσσαλονίκη 1978. Πρβ. C. E. Stevens, «Constantine the Great and the Christian Capital, A.D. 324-527», στο *Byzantium. An Introduction* (έκδ. P. Whitting), Οξφόρδη 1971. Γενικά για το μεγάλο θέμα του περιοδισμού στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα για τους αιώνες 7ο-11ο, βλ. H. Hunger, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric», στο *Byzantium and the Classical Tradition*, ό.π. 35-47. Ακόμη στην ίδια έκδοση: R. Scott, «The Classical Tradition in Byzantine Historiography», σ. 61-74, M. Mullett, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter», σ. 75-93, C. Niarchos, «The Philosophical Background of the Eleventh Century. Revival of Learning in Byzantium», σ. 127-135.

της άθλησης λειτούργησαν κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.[7] Η Ελληνιστική εποχή, αντίθετα απ' ό,τι έχει υποστηριχθεί μέχρι σήμερα, έχει να παρουσιάσει στο θέμα της άθλησης μεγάλη δραστηριότητα. Κάθε πόλη, όπως μαθαίνουμε από το γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας,[8] είχε στις αρχές του 2ου αιώνα γυμνάσιο, παλαίστρα και στάδιο. Σε μερικούς απ' αυτούς τους χώρους καθ' όλη τη Ρωμαϊκή περίοδο, παρ' όλα τα προβλήματα που δημιούργησε η ρωμαϊκή κατάκτηση, συνεχίστηκαν ως και την εποχή που εξετάζουμε (4ο κυρίως αιώνα) οι θεσμοί της *εφηβείας* και των άλλων μορφών της λεγόμενης ελληνικής αγωγής.[9] Το θέμα αυτό απαιτεί περισσότερη έρευνα.

Αγώνες με την επωνυμία κυρίως εκείνων των πανελλήνιων αγώνων (Ολύμπια, Πύθια, Ίσθμια, Νέμεα, Δία, Ηραία και άλλα) συνεχίστηκαν από την Ελληνιστική περίοδο ως και το 521.[10] Η άποψη περί επαγγελματισμού λοιπόν, που αναφέρεται ως στοιχείο παρακμής των ελληνικών αγώνων, δεν πρέπει να είναι σωστή.[11] Παράγοντες πιο σπουδαίοι, όπως η ρωμαϊκή κατάκτηση και ο Χριστιανισμός, στάθηκαν οι καθοριστικοί παράγοντες, όχι μιας οριστικής κατάργησης, αλλά μιας άλλης αντίληψης, η οποία επικράτησε σταδιακά, όπως θα δούμε παρακάτω.[12]

---

7. Γ. Παπαμιχαήλ, *Εκκλησία και θέατρο*, Αλεξάνδρεια 1917, σ. 51-70. D. B. Van Dalen – B. L. Bennett, *A World History of Physical Education*, Λονδίνο 1971, σ. 79 κ.α. M. Poliakoff, «Jacob, Job, and other Wrestlers», *Journal of Sport History* 11/2 (1984) 48-65.

8. J. R. Cormark, «The Gymnasiarch Law of Beroea», *Αρχαία Μακεδονία* 2 (1973) 139-50.

9. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*, Ι, σ. 64-65 (έκδ. Haury) αναφέρεται σε παλαίστρα. Ο W. Liebeschuetz, *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Λονδίνο 1972, σ. 140, αναφέρει ότι το σύστημα της *εφηβείας* και η λειτουργία του γυμνασίου έφθασε μέχρι το 370. Ο Λιβάνιος κάνει μνεία γυμνασιαρχικού νόμου (ΙΙΙ, σ. 220). Πρβ. Γ. Τ. Κόλια, *Η Πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη και η στάση του 390*, Αθήνα 1935, σ. 25-31.

10. Για τους Ολυμπιακούς αγώνες της Αντιοχείας, που ήταν οι σπουδαιότεροι και οι μακροβιότεροι, βλ. Γ. Β. Τσοκόπουλο, «Οι εν Αντιοχεία Ολυμπιακοί Αγώνες», *Αρμονία* 2 (1906) 1-11. Για τους άλλους αγώνες: Κόλιας, *Η Πρωτοβυζαντινή* 28-31. Πρβ. και το χρυσό μετάλλιο του 3ου περίπου αιώνα που πρέπει να είχε κοπεί με την ευκαιρία αγώνων στη Μακεδονία: Μ. Ανδρόνικος, *Μουσείο Θεσσαλονίκης: Οδηγός των αρχαιολογικών θησαυρών*, Αθήνα 1981, σ. 59, εικ. 48.

11. E. N. Cardiner, *Athletics of the Ancient World*, Οξφόρδη 1971, σ. 101-113. Πρβ. D. C. Young, *The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics*, Σικάγο 1984, σ. 44-56 και passim.

12. Σ. Γιάτσης, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού στον Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 118 κ.ε.

Οι Ρωμαίοι, όπως είναι γνωστό, έδειξαν ενδιαφέρον για τους ελληνικούς αγώνες. Στα πλαίσια της αναζήτησής τους για το ποιο σύστημα αγωγής μπορεί να ωφελήσει την απέραντη πολυεθνική και πολύγλωσση αυτοκρατορία προσπάθησαν να δώσουν το δικό τους χαρακτήρα και στους ελληνικούς αγώνες. Ανοικοδόμησαν πολλά ελληνικά στάδια (Δελφών, Ολυμπίας), έκτισαν άλλα, όπως το παναθηναϊκό, που δυστυχώς καταστράφηκε στα 1894-6 για τους Α' Ολυμπιακούς Αγώνες,[13] και οργάνωσαν αγώνες στα ελληνικά πρότυπα.[14] Τα 'Ακτια της Νικόπολης είναι το πιο κατάλληλο παράδειγμα που δείχνει πόσο οι Ρωμαίοι και οι 'Ελληνες συνεργάστηκαν για τη διατήρηση του θεσμού των αγώνων.[15] Στο παραπάνω πλαίσιο πρέπει να τοποθετείται και ο υπερβολικός ζήλος του αυτοκράτορα Νέρωνα, που όχι μόνο πήρε μέρος στους ελληνικούς αγώνες, αλλά και χρηματοδότησε έργα αθλητικά με ελληνικό χαρακτήρα.[16] Φαίνεται, τέλος, ότι ο σκοπός της παιδείας στη Ρώμη να αναπτυχθεί η σωματική δύναμη και η γενικότερη στρατιωτική και πολιτική ετοιμότητα και αξιομαχία εξυπηρετήθηκε (ή έγινε προσπάθεια να εξυπηρετηθεί) και από το ελληνικό γυμναστικό σύστημα, που πολύ συχνά εγκωμιάζουν ή σχολιάζουν όλοι οι συγγραφείς της Ρωμαϊκής περιόδου, 'Ελληνες (Γαληνός, Φιλόστρατος, Πλούταρχος) και Λατίνοι (Λίβιος, Πλίνιος, Σενέκας, Σουητόνιος και άλλοι πολλοί).[17] Η αυστηρή λοιπόν κριτική του Ιουβενάλη στο *panem et circenses*[18] αναφέρεται μάλλον στα

13. Π. Μ. Μυλωνάς, *Στάδια*, Αθήνα 1952, σ. 45, 51, 97, εικ. 3, 38, 39, 40, 43 και passim.

14. Θ. Σαρικάκης, «'Ακτια τα εν Νικοπόλει», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 15 (1965) 145-162. Οι αγώνες αυτοί, που είχαν αρχίσει στη Νικόπολη τον 2ο αι. π.Χ. με ελληνικό χαρακτήρα, είχαν ατονήσει κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Το 31 π.Χ. ο Οκταβιανός τούς αναβίωσε, δίνοντας ένα διπλό χαρακτήρα (ελληνικό και ρωμαϊκό). Το στάδιο διατηρείται με την αρχική αρχιτεκτονική του, αλλά είναι γεμάτο θάμνους και χώμα. Πρβ. Μυλωνά, *ό.π.* 39, 62-65.

15. Σαρικάκης, 'Ακτια. M. I. Finley - H. W. Pleket, *The Olympic Games: The First Thousand Years*, Λονδίνο 1976, σ. 55, 109-113.

16. J. Mouratidis, «Nero: The Artist, The Athlete and his Downfall», *Journal of Sport History* 12/1 (1985) 5-20.

17. Είναι οι φιλόσοφοι της Β' Σοφιστικής περιόδου. Πρβ. K. Hopkins, *Death and Renewal*, Λονδίνο 1983, σ. 188, σημ. 92.

18. Ιουβενάλης, *Σάτιρα* X 81.6: *continet atque duas tantum res... panem et circenses*. Πρβ. J. Mouratidis, «'Panem et Circenses': Their Causes and Consequences Under the Early Roman Empire», *Physical Education Review* 1 (1983) 5-15.

παραδοσιακά ρωμαϊκά θεάματα και όχι τόσο στους ελληνικούς αγώνες, που δεν ήταν εξάλλου συχνοί.[19]

Από το 325, που ο Μέγας Κωνσταντίνος άρχισε να εκδίδει απαγορευτικές διατάξεις για τα καθιερωμένα ρωμαϊκά αιματηρά και άλλα θεάματα, αλλά και για πολλές άλλες ειδωλολατρικές συνήθειες, οι αρματοδρομίες του ιπποδρόμου και οι γυμνικοί αγώνες φαίνεται να μη συμπεριλαμβάνονται στο πρακτικό μέρος της εφαρμογής των διατάξεων αυτών.[20] Ο Κωνσταντίνος εξάλλου έδειξε ζήλο για τα ελληνικά έργα τέχνης, με τα οποία στόλισε τη νέα πρωτεύουσα και κυρίως τον ιππόδρομο, και αυτό είναι ένα παράδειγμα από τα πολλά που ενισχύουν την άποψη της ανοχής.[21] Εκτός λοιπόν από τη μεγαλειώδη ανακαίνιση του Μεγάλου Ιπποδρόμου της Νέας Ρώμης, και άλλοι παραδοσιακοί αθλητικοί χώροι, όπως το στάδιο, το γυμνάσιο και η παλαίστρα, φαίνεται ότι συνέχισαν να λειτουργούν, έστω χωρίς την παλιά λαμπρότητα. Δεν ήταν όμως μόνο ο Κωνσταντίνος που ανέχθηκε τη λειτουργία των χώρων αυτών και των αγώνων. Μας είναι γνωστό ότι και άλλοι αυτοκράτορες μέχρι τον Ιουστίνο Α' ανέχθηκαν ως ένα σημείο τη λειτουργία των χώρων αυτών και τους αθλητικούς θεσμούς.[22] Η ύπαρξη πληθυσμού που πίστευε ακόμη στην ειδωλολατρία και που οι περισσότεροι πρέπει να ήταν μάλλον Έλληνες οδήγησε για λόγους γενικότερης πολιτικής στην ανοχή αυτή.[23] Η περίπτωση επομένως του Ιουλιανού, λάτρη της άθλη-

---

19. A. Cameron, *Circus Factions*, Λονδίνο 1976.

20. *Cod. Theod.* 6.3.1 (393), 12.1.103 (383), 17.1 (414), 12.12.12 (392). *Codex Justinianus* 1.36.1, 10.65.5 (392), 5.27.1 (336). *Novellae* 105.1.2 (537). *Βασιλικά* 54.37.1. Καμιά από τις παραπάνω διατάξεις δεν αναφέρεται σε απαγορεύσεις γυμνικών αγώνων παρά μόνο στα αιματηρά θεάματα.

21. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 56-57 (έκδ. Bidez – Hansen). *Πάτρια*, Ι, σ. 41, 43, 60 κ.ε. C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963) 55-75.

22. M. Vickers, «The stadium at Thessaloniki», *Byzantion* 41 (1971) 347, σημειώνει ότι το στάδιο της Θεσσαλονίκης βρισκόταν σε χρήση μέχρι τον 10ο αιώνα. Για τη λειτουργία του γυμνασίου, της παλαίστρας και των λουτρών, βλ. Χ. Μακαρόνα, «Από τας οργανώσεις των νέων της αρχαίας Θεσσαλονίκης», *Επιστ. Επετ. Φιλοσ. Σχ. Αριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 6 (1948) 293-308. Liebeschuetz, *Antioch* 136-149. Του ίδιου: «The Syriarch in the Fourth Century», *Historia* 8 (1959) 125. Υποστηρίζει ότι στον 4ο αιώνα οι αυτοκράτορες προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να ενισχύσουν την περιφέρεια. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσει και τους αγώνες: «That the Olympic Games was basically a Hellenic cultural and religious festival».

23. Liebeschuetz, *Antioch* 137.

σης και της ελληνικής σκέψης, δεν πρέπει να θεωρείται προσωπική περίπτωση. Υπήρξε το κατάλληλο κλίμα και η ανάλογη υποστήριξη από ένα μέρος του ειδωλολατρικού πληθυσμού που οδήγησαν τον Ιουλιανό στο να οργανώσει αθλητικούς αγώνες, ή και να αθληθεί ο ίδιος.[24]

Εξάλλου πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων της Ολυμπίας δε φαίνεται να έγινε από το Θεοδόσιο στα 393 ή 394.[25] Η μόνη πηγή για το γεγονός αυτό είναι η χρονογραφία του Κεδρηνού στον 11ο αιώνα.[26] Σύγχρονες πηγές, τουλάχιστον οι χριστιανικές, θα σημείωναν ένα τόσο μεγάλο γεγονός. Η σκέψη λοιπόν ότι οι χριστιανοί αυτοκράτορες άφησαν, παρά τις απαγορεύσεις, να γίνονται αγώνες φαίνεται μάλλον η πιο πιθανή.[27] Πράγματι οι απαγορεύσεις στην εποχή που εξετάζουμε (393-5) αναφέρονται σε ορισμένες μορφές ρωμαϊκών αγώνων (ludi, gladiotoria και venationes)[28] και όχι στους γυμνικούς αγώνες, που ένα διάταγμα επί Βάλη και Βαλεντινιανού στα 364-378 τους εξαιρεί ονομάζοντάς τους «Gymnici».[29] Φυσικά οι συγγραφείς που καλύπτουν την τόσο μεγάλη περίοδο των δύο αιώνων και κυρίως οι χριστιανοί, Ευσέβιος και άλλοι, αναφέρονται σε απαγορεύσεις κάθε ειδωλολατρικού στοιχείου και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην εξαγωγή συμπερασμάτων και διαπιστώσεων.[30]

Μια πολύ ενδιαφέρουσα άποψη που αφορά το θέμα μας είναι το ποια θέση κράτησε η Εκκλησία απέναντι στους αγώνες και γενικά στην άθληση την εποχή που εξετάζουμε. Κυρίαρχες πνευματικές προσωπικότητες σε κάθε πλευρά της ζωής είναι οι Πατέρες της Εκκλησίας Χρυσόστομος και Βασίλειος. Είναι ενδιαφέρον ότι η αντίθεση των σοφών αυτών ανδρών επικεντρώνεται όχι στην ιδέα της άθλησης ως πρακτικής ενασχό-

---

24. Α. Μαρκελλίνος, *Res Gesta* (έκδ. Rolfe, Loeb Cl. Libr.) II, σ. 203, 251, 93, Οργάνωση γυμνικών αγώνων. Πρβ. P. Brown, *The World of Late Antiquity*, Λονδίνο 1974, σ. 32-33, 73, 80, 91-93.

25. Giatsis, Olympia of Antioch 281 (βλ. σημ. 3).

26. Κεδρηνός, Ι, σ. 573 (*CSHB*): *Ἐν τούτοις ἥ τε τῶν Ὀλυμπιάδων ἀπέσβη πανήγυρις, ἥτις κατὰ τετραετῆ χρόνον ἐπετελεῖτο.*

27. Η λ. *απέσβη* που χρησιμοποιεί ο Κεδρηνός δείχνει μια σταδιακή παύση.

28. *Cod. Theod.* 15.5.1-2. Ακόμη 15.4.2, 15.12.1-3, 15.13.1. Γενικά όλο το 15ο Κεφάλαιο αναφέρεται στο θέαμα. Πρβ. A. Auguel, *Cruelty and Civilization: The Roman Games*, Λονδίνο 1972, σ. 17 κ.ε.

29. *Cod. Theod.* 11.41.1. Πρβ. Κουκουλέ, *ό.π.* Δ', 84, σημ. 2. Ακόμη: Van Dalen - Bennett, *ό.π.* 78 (σημ. 7).

30. Ευσέβιος, σ. 128, πρβ. 104, 107, 108 (έκδ. Winkelman). Ακόμη Σωζομενός, σ. 18.

λησης, αλλά στο γεγονός ότι η γυμναστική μπορούσε να συσχετίζεται με τη γνωστή ελληνική παιδαγωγική και κυρίως θρησκευτική αντίληψη.[31] Χωρίς να είναι δυνατή η ανάλυση αυτού του θέματος στη μικρή αυτή ανακοίνωση, πρέπει πρώτα πρώτα να τονίσουμε ότι οι Πατέρες, κυρίως ο Χρυσόστομος, δεν είδαν το σώμα όπως οι ασκητές και οι στυλίτες ως ένα σκεύος αμαρτίας και φυλακής της ψυχής, αλλά ως ένα θείο δώρο, όπως διακήρυξε ο Παύλος.[32] Ο Χρυσόστομος[33] και ο Βασίλειος[34] δέχονται το *ολίγον ωφέλιμον* της γύμνασης για πρακτικούς και μόνο σκοπούς και αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποίησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στις μεταφορές τους εικόνες από την αθλητική ζωή της εποχής τους. Η απαλλαγή κατά τα άλλα εκ μέρους των χριστιανών από τη λατρεία του σώματος, που ο «δυϊσμός» του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Πλωτίνου και των άλλων Ελλήνων φιλοσόφων εδογμάτισε, οδήγησε τους Πατέρες να αντιληφθούν αυτό που ονομάστηκε «christian muscularity».[35] Πίσω λοιπόν από τις αθλητικές μεταφορές των χριστιανών συγγραφέων και υμνογράφων, που συνεχίζονται ως τις μέρες μας, κρύ-

---

31. Βλ. σημ. 33.

32. Τιμόθεος Β', 2.5. Πρβ. O. Broneer, «The Apostle Paul and the Isthmian Games», *The Biblical Archaeologist* 25 (1962) 2-31.

33. Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 62, 561 C: *Ἡ γὰρ σωματικὴ γυμνασία πρὸς ὀλίγον ἐστὶν ὠφέλιμος*. Πρβ. O. Pasquato, *Gli Spettacoli in S. Giovanni Crisostomo*, Ρώμη 1976, σ. 48-59, 167-199.

34. Φ. Κουκουλές, *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί*, Αθήνα 1907, σ. 32-33, 43-53. Ο Βασίλειος ως παιδαγωγός προσπαθεί να διαχωρίσει την παλιά αντίληψη για παράλληλη αγωγή ψυχής και σώματος. Όμως αφήνει σχεδόν να φανεί ότι η γύμναση-άσκηση του σώματος με σκοπό το παιχνίδι και την ψυχαγωγία δεν είναι στοιχεία ξένα προς τη ζωή των χριστιανοπαίδων. σ. 55: *μηδὲ περιέπειν τὸ σῶμα πλέον ἢ ὡς ἄμεινον τῇ ψυχῇ*. Πρβ. Νείλο Ασκητή, *PG* 79, 528 C, Ισίδωρο Πηλουσιώτη, *PG* 78, 616 A, 945 BC, 1153 A, 1269 A. Ακόμη: Ιωάννου Κλίμακος-Σχολαστικού, *PG* 88, 904 C, 905 BC και 892 D, 1040 C, 1113 B. Πολλοί συγγραφείς δίνουν αθλητικές λεπτομέρειες που είναι χρήσιμες ακόμη και για την ιστορία της άθλησης στην αρχαία Ελλάδα. Βλ. Ιωάννη Νηστευτή, *PG* 88, 727 B, 780 B.

35. Poliakoff, ό.π. 53 και σημ. 13 (βλ. σημ. 7). Ο συγγραφέας σε γενικές γραμμές καταλήγει ότι ο αθλητισμός στα πρώτα χριστιανικά χρόνια, 1ος-6ος αι., στάθηκε η γέφυρα να αναπτυχθεί στους έπειτα αιώνες σε Δύση και Ανατολή ό,τι ονομάζουμε σήμερα άθληση. Για το θέμα του δυϊσμού στους αρχαίους συγγραφείς και κυρίως για την διφυΐα που ισοδυναμούσε με την υπεροχή της ψυχής, βλ. Π. Κονδύλη, «Η παρουσία του Πλάτωνα στον νεοελληνικό Διαιωνισμό», *Τα Ιστορικά* 1 (1983) 85-86 και 90-91.

βεται η αποδοχή εκ μέρους μιας μερίδας χριστιανών Πατέρων των οικουμενικών ηθικών αρχών και κανόνων της γυμναστικής. Η παραπάνω διαπίστωση δεν είναι μοναδική. Οι κανόνες των συνόδων της Εκκλησίας που ασχολήθηκαν με αυτά τα θέματα, όπως ο 52ος εκείνης της ΣΤ' εν Τρούλλω συμπληρωματικής συνόδου το 691/2, εξαιρούν τα αθλήματα που γίνονται *χάριν ἀρετῆς*.[36] Η λέξη αυτή οπωσδήποτε έχει το χαρακτήρα της απλής σωματικής ικανότητας για μια άσκηση αγωνιστική ή παιγνιώδη, όπως με λεπτομέρειες αναφέρεται τόσο στα κείμενα των Βασιλικών[37] όσο και στο σχολιαστή Βαλσαμώνα τον 13ο αιώνα.[38] Η γεφύρωση λοιπόν από την ελληνική-ειδωλολατρική άθληση έγινε στους δύο αιώνες που εξετάζουμε, όταν ξεπεράστηκε το πρόβλημα του «δυϊσμού». Οι αγώνες έκτοτε και γενικότερα οι σωματικές δραστηριότητες γίνονταν για λόγους ψυχαγωγικούς, στρατιωτικούς και γενικά πρακτικούς.[39]

Από τα παραπάνω είναι εύκολο να εξηγηθούν πολλά παραδείγματα θετικά και αρνητικά. Τα επιγράμματα π.χ. της Παλατινής Ανθολογίας που εξυμνούν τους ηνιόχους του ιπποδρόμου, όπως σχεδόν ο Πίνδαρος ή ο υμνογράφος Ρωμανός ο Μελωδός, τάσσονται μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα ανοχής, που τόσο το παλάτι, όσο και η Εκκλησία δέχτηκαν σιωπηρά.[40]

Αντίθετα οι Βίοι πολλών αγίων, όπως εκείνος του Συμεών Σαλού, τάσσονται ενάντια σε κάθε κίνηση. Είναι ενδιαφέρον το περιστατικό του παραπάνω αγίου που «απολίθωσε» μικρά κορίτσια που χόρευαν.[41] Η

---

36. Ράλλης - Ποτλής Β', 356 και 359-360. Πρβ. Mansi, XI, σ. 972.

37. *Βασιλικά* 60.8.2. *Digesta* 11.5.2, 1: *Κωλύεταί τις παίζειν ἐπὶ χρήμασι, πλὴν τοῦ δι' ἀρετὴν τρέχειν ἢ πηδᾶν, ἀκοντίζειν, παλαίειν, μάχεσθαι.* Πρβ. *Βασιλικά* 60.8.5 και *Codex Justinianus* 3.43.1.

38. Όπως στη σημ. 36.

39. Ευσέβιος Αλεξανδρείας, *PG* 86/1, 417 Β: *Ἔξελθε ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς, καὶ εὑρήσεις τοὺς μὲν κιθαρίζοντας... ἄλλους παλαίοντας... καὶ εἶπου κιθάρα καὶ ὄρχησις, ἐκεῖ πάντες τρέχουσι.*

40. Παλατινή Ανθολογία, Επιγράμματα 15ου βιβλίου (355-388) (έκδ. Loeb Cl. Libr. V, μετφρ. στην αγγλ. W. R. Paton, Λονδίνο 1970). Πρβ. το αξιόλογο βιβλίο του A. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Λονδίνο 1976, passim.

41. Βίος Συμεών, *PG* 93, 1717 Β και 1728 D - 1729 A, 1740 C. Πρβ. H. J. Magoulias, «The Lives of Byzantine Saints», *Byzantion* 37 (1967) 245-246 (αναφέρει την ενδιαφέρουσα ιστορία δύο παλαιστών που προσέφυγαν να γιατρευτούν σε αγίους). L. Rydén, «The Holy Food», στο *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 106-113.

περίπτωση όμως των αγίων Σαλών πρέπει να θεωρείται προσωπική. Αρνητικοί είναι απέναντι και στο απλό παιχνίδι και οι Ομηρίται, όπως φαίνεται από το δογματικό κατά πολύ κείμενό τους.[42]

Μετά από τις παραπάνω σύντομες διαπιστώσεις καλό είναι να εξεταστούν οι διάφορες αθλητικές δραστηριότητες της εποχής. Υπάρχει μια άποψη ότι, επειδή ο Χριστιανισμός ήταν αντίθετος με τον αθλητισμό, τα αθλήματα περιορίστηκαν στην επίδειξη επαγγελματικής ικανότητας μέσα στον ιππόδρομο ή και σε άλλους χώρους.[43] Η άποψη αυτή επιδέχεται περισσότερη συζήτηση.

Στον ιππόδρομο πράγματι διεξάγονταν διάφορα αγωνίσματα στα πλαίσια είτε των διαλειμμάτων, όπως γίνεται σήμερα στην Αμερική με τις μαζορέτες, είτε σε ειδικές γιορτές. Το Βοτόν πεζοδρόμιον όμως ήταν αγώνας δρόμου αντοχής, που γινόταν κάθε 3η του Γενάρη στον Ιππόδρομο με την ίδια περίπου τελετουργία των αρματοδρομιών και ιπποδρομιών.[44]

Τα κείμενα του Λιβάνιου,[45] του Χρυσόστομου,[46] του Βασίλειου[47] και πολλών άλλων μάς παραδίδουν πολλές πληροφορίες για αγωνίσματα όπως ο δρόμος, η πάλη, ο δίσκος, η πυγμαχία, το παγκράτιο, το πένταθλο.[48]

Λεόντιος Νεαπόλεως, *Ο Άγιος Συμεών ο δια Χριστόν Σαλός* (μετφρ. Γ. Μπουδούρη και Π. Γιαχανατζή), Θεσσαλονίκη 1986.

42. Νόμοι των Ομηριτών, *PG* 86/1, 604 AB.

43. Α. Ιωαννίδης, «Ο Βυζαντινός Ιππόδρομος στην Κωνσταντινούπολη», *Αρχαιολογία* 4 (1982) 43.

44. *Πάτρια*, II, σ. 145. Κωνσταντίνος Ζ′ Πορφυρογέννητος, *Περί Βασιλείου Τάξεως*, II, σ. 158-163 (έκδ. Vogt). Κουκουλές, *ό.π.* Γ′, 30-31. Πρβ. Προκόπιο, *ό.π.* I, σ. 131: *ὅθεν ἀεὶ βασιλεὺς εἰώθει τόν τε ἱππικὸν καὶ γυμνικὸν θεάσθαι ἀγῶνα.*

45. Λιβάνιος (έκδ. Forster), ενδεικτικά: II, σ. 264, III, σ. 216, 220, IV, σ. 463-464 και 581. Για τους αγώνες στη Δάφνη: IV, σ. 55-56, 60, 62, 64-66 και I, 181. Για λόγο του στην Ολυμπία που δεν πραγματοποιήθηκε, πρβ. P. Petit, *Libanius et La Vie Municipale à Antioche au IVe siècle après J.- C.*, Παρίσι 1955, σ. 123-144.

46. Ιωάννης Χρυσόστομος, ενδεικτικά: *PG* 51, 125, *PG* 55, 519, *PG* 62, 163 D, 181 B, 271 D, 272 AB, 543 B, 560 A, 561 C, 619 D, *PG* 64, 15, 537.

47. Μέγας Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, σ. 43-55 (έκδ. Boulenger). Του ίδιου: *PG* 31 (Ομιλία ΙΗ′ εις Γόρδιον), 489-508. Του ίδιου, *PG* 31, 163-237.

48. Τα αγωνίσματα περιγράφονται χωρίς συστηματική σειρά. Ο Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος*, στον Γ′ τόμο, σ. 91-147 αναμειγνύει αγωνίσματα και παιχνίδια μαζί, ενώ οι σταχυολογημένες και πλούσιες αναφορές στις πηγές δεν έχουν κριθεί, είτε χρονολογικά είτε γυμναστικά. Το κεφάλαιο αυτό γράφτηκε με κάποια βιασύνη, αντίθετα με το αντίστοιχο του ιπποδρόμου. Η έλλειψη ίσως βοηθημάτων για το θέμα

Είναι πληροφορίες για την αγωνιστική προετοιμασία, την αγωνιστική συμπεριφορά και την ψυχολογία, τη δίαιτα των αθλητών, πολλές από τις οποίες μας είναι άγνωστες και από τους αρχαίους ακόμη συγγραφείς.[49] Ο Λιβάνιος, ο Χρυσόστομος και ο Μαλάλας, που έζησαν στην Αντιόχεια το κλίμα των αγώνων, δείχνουν μια υπερβολική διάθεση να παραθέσουν, χρήσιμα σε μας, στοιχεία για τη Δάφνη,[50] το χώρο των αγώνων και τη συμμετοχή των αθλητών και αθλητριών[51] σ' αυτούς. Ο Ευσέβιος Αλεξανδρείας αναφέρει ότι τις Κυριακές πολλοί χριστιανοί έβγαιναν στην εξοχή· τους βλέπει να χορεύουν, να παλεύουν ή *διαπληκτιζομένους πρὸς ἀλλήλους*.[52] Όμως δεν είναι μόνο ο παραπάνω συγγραφέας που συνδυάζει έμμεσα το πρόβλημα της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου με τα sports. Τα κείμενα των Βασιλικών[53] αναφέρονται στο σπουδαίο αυτό πρόβλημα που και η Εκκλησία εξάλλου δέχτηκε με τους εορτασμούς και τις πανηγύρεις.[54] Στις τελευταίες πολύ μετά τον 11ο αιώνα φαίνεται ότι ενσωματώθηκαν και τα λαϊκά αγωνίσματα που έφτασαν ως τις μέρες μας στις Βαλκανικές χώρες.[55]

Ένα σπουδαίο θέμα είναι το ποια θέση είχαν στην Πρωτοβυζαντινή εποχή οι γυμναστές, οι παιδοτρίβες και οι παραδοσιακές από την ελληνορωμαϊκή εποχή παλαίστρες. Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι κάποιος

και ειδικών αθλητικών γνώσεων δεν βοήθησαν να έχουμε όλα τα πολύτιμα στοιχεία σε μια καλή σειρά. Εξάλλου, είναι πολύ ουσιαστική η αναφορά του Κουκουλέ για το πώς διεξάγονται μέχρι την εποχή του τα λαϊκά αγωνίσματα.

49. Οι αρχαίοι συγγραφείς αποφεύγουν να δώσουν τεχνικές λεπτομέρειες των αγωνισμάτων. Οι Φιλόστρατος και Γαληνός που έζησαν στη ρωμαϊκή περίοδο έδωσαν τις πιο αναλυτικές περιγραφές. Για το θέμα μας βλ. ενδεικτικά: Βασίλειο, *PG* 31, 192, 317, 528 (ήθος αθλητών), 177, 185 (παιδοτρίβης-γυμναστής, άλειψη). Για γυμνότητα αθλητών, Ιωάννης Νηστευτής, *PG* 88, 797-800.

50. Liebeschuetz, *Antioch* 136.

51. *ό.π.* 145-199. Πρβ. Μαλάλα, σ. 287-288 (*CSHB*): *ἦσαν δὲ καὶ παρθέναι κόραι φιλοσοφοῦσαι... καὶ ἀγωνιζόμεναι καὶ παλαίουσαι... καὶ τρέχουσαι καὶ τραγωδοῦσαι καὶ λέγουσαι ὕμνους τινὰς ἑλληνικούς.*

52. Βλ. σημ. 39.

53. *Βασιλικά* 60.8.2, 10.2.6.

54. Μάξιμος ο Ομολογητής, *PG* 90, 1357 Β.: *Ὁ διὰ τρυφὴν (ὁ ἄνθρωπος) σωματικὴν καὶ ἀνάπαυσιν τὰς θυσίας καὶ τὰς ἑορτάς, τά τε Σάββατα καὶ τὰς νεομηνίας.* Ακόμη Ι. Δαμασκηνός, *PG* 96, 784 C, πρβ. και 181 ΑΒ. Σύγκρινε και τους μη χριστιανούς συγγραφείς όπως ο Αγαθίας, Επιγράμματα Προτρεπτικά, σ. 382 (*CSHB*) για διάφορα παιχνίδια. Πρβ. Κουκουλέ, *ό.π.* Β' 1, 7-34 (Εορταί και πανηγυρισμοί). Vryones, ό.π. 196 κ.ε. (σημ. 4).

55. Βλ. σημ. 4.

σπουδαίος στρατιώτης με το όνομα Ανδρέας είχε μεταφέρει από την παλαίστρα, όπου ο ίδιος ήταν εκπαιδευτής, πολλά στη στρατιωτική τέχνη.[56] Ο Μένανδρος ο ιστορικός ομολογεί ότι είχε πείρα από *παλαιστρικά* στη νεότητά του.[57] Ενώ ο πατέρας του Ιωάννη Δαμασκηνού δυσκολεύτηκε να βρει σε ολόκληρη την Ανατολή παιδαγωγό χωρίς να γνωρίζει τα σχετικά με τη γύμναση του σώματος.[58] Αυτό βέβαια είναι προφανής υπερβολή, αλλά όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν το πρακτικό για τη γύμναση πνεύμα που επικράτησε ως και την εποχή μετά το 521 μ.Χ.[59]

Οι αρματοδρομίες του Ιπποδρόμου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ένα αγώνισμα της εποχής αυτής, αφού λειτούργησαν ως ένα μέσο και μόνο αθλητικού θεάματος. Από τη φύση του το θέαμα αυτό ποτέ δεν υπήρξε ιδιωτικό άθλημα, αφού απαιτούσε πολύ χρήμα και τεράστιο χώρο.[60] Το ότι στον Ιππόδρομο συνέβησαν πολλά αιματηρά γεγονότα και στάσεις στάθηκε φαίνεται ο πιο σπουδαίος παράγοντας να υποβαθμιστεί ο ρόλος των αρματοδρομιών στους έπειτα αιώνες. Φυσικά και ο ρόλος των πρωταγωνιστών δήμων-φατριών του Ιπποδρόμου φαίνεται υποβαθμισμένος από την εποχή του Φωκά και του Μαυρικίου και ως το 1204, όταν οι σταυροφόροι κατήργησαν τις αρματοδρομίες, πιθανόν για να επιβάλουν τις γνωστές κονταρομαχίες.[61]

Υπάρχουν, τέλος, και άλλες πληροφορίες και για πολλές άλλες σωματικές δραστηριότητες. Στη μια πρόσοψη της βάσης του Οβελίσκου του Θεοδοσίου υπάρχουν σκηνές από χορό με μαντίλια,[62] ενώ σκηνές

---

56. Προκόπιος, *ό.π.* Ι, σ. 64: *παιδοτρίβης δὲ καὶ παλαίστρᾳ τινὶ ἐν Βυζαντίῳ ἐφεστηκώς*· πρβ. σ. 65-67.

57. Μένανδρος ο Προτήκτωρ, *Ιστορία* 201-202 (*FHG*, IV).

58. N. H. Baynes – H. St. L. B. Moss, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Λονδίνο 1961 (Ελλ. μετφρ. Δ. Ν. Σακκά 2, Αθήνα 1983), σ. 302.

59. Ότι ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός γνώριζε τα σχετικά με την άσκηση, φαίνεται από τις σημαντικές περί αρχής της ανθρώπινης κίνησης ιδέες: Πρβ. *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, έκδ. P. B. Kotter, Βερολίνο 1969, σ. 25, 140.

60. Για το θέαμα που πρόσφεραν οι αρματοδρομίες και γενικά για το ρόλο του Ιπποδρόμου ως κτίσματος και των δήμων, που οπωσδήποτε συνδέονταν με τους δύο πρώτους παράγοντες, έχουν γραφεί πολλά βιβλία, μονογραφίες και άρθρα. Η πιο αξιόλογη εργασία είναι του Cameron, *Circus Factions* (σημ. 19). Πρβ. Mango, Daily life 337-353 (σημ. 5). Πρβ. Γιάτση, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 3ο Κεφάλαιο (σημ. 1).

61. Mango, Daily life 344-345.

62. Cameron, *Porphyrius* εικ. 19, πρβ. και εικ. 6, όπου εικονίζονται χορευτές στο ανάγλυφο του Πορφυρίου.

στο Μεγάλο Παλάτι δείχνουν ελεύθερες δραστηριότητες νέων προσώπων, όπως το ψάρεμα και το κυνήγι.[63]

Η λειτουργία των δημόσιων λουτρών που συνδυάστηκε στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο με την άθληση φαίνεται ότι συνεχίστηκε και στις μεγάλες πόλεις της Πρωτοβυζαντινής περιόδου.[64] Η ύπαρξη όμως τέτοιων λουτρών φαίνεται να περιορίζεται μετά τον 6ο αιώνα σε καθαρά ιδιωτικό επίπεδο και φυσικά μόνο για τους πλούσιους.[65] Μας είναι άγνωστο το πόσο νερό χρησιμοποιούσε ο βυζαντινός άνθρωπος. Είναι τέλος πολύ ενδιαφέρον για το θέμα μας καθετί που σχετίζεται με την υπόδυσή του, το ντύσιμο, την εργασία, το περιβάλλον του και με ό,τι αφορά την εργονομική κίνηση του βυζαντινού ανθρώπου.[66] Τέτοιες σίγουρες πληροφορίες με καθαρά βυζαντινό αυτόνομο χαρακτήρα βρίσκουμε μετά τον 10ο-11ο αιώνα σε μια εποχή που η άθληση είχε τη θέση της.

---

63. I. Lavin, «The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources», *DOP* 17 (1963) 267, εικ. 136. Σκηνές ψαρέματος υπάρχουν στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης. Πρβ. D. T. Rice, *The Byzantines*, Λονδίνο 1964, εικ. 46, 47, 48.

64. Mango, Daily life 339-341.

65. Ιωάννης Μόσχος, *PG* 87/3, 3036 A: *Οἱ Πατέρες ἡμῶν οὐδέποτε τὴν ὄψιν αὐτῶν ἔνιπτον· ἡμεῖς δὲ καὶ τὰ λουτρὰ τὰ δημόσια ἀνοίγομεν*. Δείχνει τη διαφορά αντίληψης για την καθαριότητα του σώματος στους κόλπους της ίδιας της Εκκλησίας, Mango, Daily life.

66. Κουκουλές, *ό.π.* Δ', 342-394 (κόμμωση), 395-418 (τα υποδήματα), 419-467 (τα λουτρά). Πρβ. A. Kazhdan – G. Costable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, σ. 59-75 και passim.

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

ΤΑ ΟΠΛΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν ὅπλων, ποὺ κατασκευάζονταν καὶ χρησιμοποιοῦνταν σὲ μία ὁρισμένη ἐποχὴ καὶ σὲ μία συγκεκριμένη κοινωνία, συμβάλλει σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση μιᾶς εἰκόνας τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων καὶ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Οἱ γνώσεις, ποὺ προκύπτουν, μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν καὶ σὲ ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴ στάση τῶν μελῶν της ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο.[1]

Ἐὰν θεωρήσουμε, ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον, τὶς γνώσεις γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὅπλα δεδομένες,[2] μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε παραπέρα καὶ νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θέση τῶν ὅπλων αὐτῶν μέσα στὴν κοινωνία καὶ τὴ σχέση τῶν χρηστῶν μὲ τὰ ὅπλα τους.

Κατ' ἀρχὴν θὰ πρέπει νὰ γίνει ἕνας διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν χρηστῶν τῶν ὅπλων. Ἄλλη ἦταν ἡ σημασία ποὺ εἶχαν τὰ ὅπλα γιὰ τὸν στρατιωτικό, ἄλλη γιὰ τὸν ἰδιώτη καὶ ἄλλη γιὰ τοὺς κρατικοὺς ἀξιωματούχους καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθῶ κυρίως στὴ θέση τῶν ὅπλων μέσα στὴν κοινωνία, ἐκτὸς στρατεύματος, καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὸν ἁπλὸ ἰδιώτη· εὐκαιριακὰ θὰ γίνει λόγος καὶ γιὰ τὶς δύο ἄλλες κατηγορίες χρηστῶν. Χρονικὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ πέραν τῆς κατακτήσεως τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Λατίνους.

---

1. Βλ. J. Volkmann, «Die Waffentechnik in ihrem Einfluß auf das soziale Leben der Antike», στό: L. von Wiese (ἐκδ.), *Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihr Zusammenhang mit der Sozialordnung*, Κολωνία 1953, σ. 62-117. Πρβ. τώρα, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σημασία τῶν γνώσεων γιὰ τὰ διάφορα ἐργαλεῖα, A. Guillou κ.ἄ., *Les outils dans les Balkans du Moyen Age à nos jours* (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique 14), Παρίσι 1986, σ. 7 κ.ἑ.

2. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17), Βιέννη 1988.

Στὴ διαμόρφωση τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ὅπλα παίζουν ρόλο ἡ μορφὴ τῆς κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀναπτύσσεται ἡ σχέση αὐτή, ἡ κρατικὴ ἰδεολογία ποὺ ἐπηρεάζει τὴ δεδομένη κοινωνία καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ λαοῦ, ὅπως αὐτὸς ἔχει διαμορφωθεῖ κατὰ τὸ παρελθόν.

Ὁ Βυζαντινός, ὅπως καὶ ὁ Ρωμαῖος τῆς αὐτοκρατορικῆς τουλάχιστον ἐποχῆς — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πολίτη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ποὺ συμμετεῖχε τόσο στὴ διοίκηση, ὅσο καὶ στὴν ἄμυνα τῆς πόλεως-κράτους — ἦταν ὑπήκοος ἑνὸς κεντρικὰ διοικούμενου καὶ ἐλεγχόμενου κράτους.[3] Πρόκειται γιὰ ἕνα ἄτομο μόνιμα ἐγκατεστημένο στὴν ὕπαιθρο ἢ τὴν πόλη. Ὅταν αὐτὸς ὁ γεωργός, κτηνοτρόφος ἢ ἴσως καὶ ἔμπορος στρατευόταν, τὸ ἔκανε εἴτε ἐπειδὴ ἦταν ὑπόχρεος στρατεύσεως — λόγω κληρονομικῆς ὑποχρεώσεως ἢ λόγω τοῦ ὅτι τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ στρατιωτικὰ κτήματα — εἴτε ἐπειδὴ ἤθελε μέσω τῆς κατατάξεως καὶ τῆς ὑπηρεσίας του στὸν στρατὸ νὰ ἀποκομίσει τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀποφάσιζε, δηλαδή, νὰ γίνει ἐπαγγελματίας πολεμιστής. Τέτοια ἄτομα ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀντιμετωπίζουν τὸν πόλεμο ὡς δική τους ὑπόθεση.[4]

Ὁ χαρακτήρας τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας δὲν ἦταν πολεμικός. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ γενικότερη πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε κυρίως στὴ διατήρηση τῶν κεκτημένων καὶ μάλιστα, ἐὰν ἦταν δυνατόν, χωρὶς αἱματοχυσίες. Συστηματικὴ ἦταν ἡ προσπάθεια ἀποφυγῆς αἱματηρῶν συγκρούσεων μὲ τὸν ἐχθρό.[5] Ὅταν ἡ ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου δὲν ἦταν ἐφικτή, οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴ νίκη στηρίζονταν ὄχι στὸ θάρρος καὶ τὴν πολεμικὴ διάθεση τῶν

---

3. Πρβ. Volkmann, ὅ.π. 79-84.

4. Πρβ. τὸ ἀνώνυμο κείμενο τοῦ 10ου αἰ., γνωστὸ ὡς *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου* (ἔκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* (*CFHB* 25), Dumbarton Oaks 1985, σ. 241-335), κεφ. ΚΗ', στ. 12 κ.ἑ. (σ. 318-320): *Τὸ δὲ οἴκοι μένειν καὶ ἀργεῖν τοὺς στρατιώτας καὶ μήτε γυμνάζεσθαι μήτε ταξιδεύειν κατ' ἐνιαυτὸν καθ' ὃν ἔξεστι καιρόν, εἰς ἐμπόρων καὶ ἀγελαίων γεωργῶν τάξιν αὐτοὺς κατάγει. Τὴν γὰρ πολεμικὴν πανοπλίαν καὶ τοὺς ἀρίστους ἵππους ἀπεμπολοῦντες βόας ἐξωνοῦνται καὶ τἄλλα τὰ πρὸς γεωργίαν ἐπιτήδεια... Καὶ εἰ χρεία γένηται πολεμίων ἐπιόντων ἐξάγειν τὴν στρατιάν, ὥσπερ ἀνάγκη τοιαῦτα τοῖς Ῥωμαίοις ἐπιέναι ἑκάστοτε, οὐδεὶς εὑρεθήσεται στρατιώτου ἔχων ἐνέργειαν.*

5. Βλ. π.χ. τὸν Ἀνώνυμο τοῦ 6ου αἰ. *Περὶ στρατηγίας* (ἔκδ. Dennis, *ὅ.π.* σ. 1-136) κεφ. Δ' 9 (σ. 20), Προκόπιο, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* 1, 14, 1-2 καὶ 1, 18, 17-23 (I, σ. 65, 17 κ.ἑ., 93, 14 κ.ἑ. Haury - Wirth), Ἄννα Κομνηνὴ XV 3, 2 (III, σ. 195, 20 κ.ἑ. Leib) καὶ *Στρατηγικὸν* Μαυρικίου Η' 1, 32-34. 2, 10-12 (σ. 270 καὶ 278 Dennis). Πρβ. W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline, Massachusetts 1983, σ. 3 κ.ἑ., 6 κ.ἑ.

στρατιωτῶν, ἀλλὰ στὴν ἄρτια ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, τὶς πολεμικὲς ἀσκήσεις καὶ τὴ δοκιμασμένη καὶ συχνὰ ἀναπροσαρμοζόμενη τακτικὴ πολέμου.[6]

Οἱ ἐχθροί, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν, ἦταν συχνὰ — καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες — λαοὶ ποὺ βρίσκονταν σὲ μετακίνηση. Ἄλλοι ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ἦταν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Σλάβοι, αναζητοῦσαν ἐδάφη πρόσφορα γιὰ ἐγκατάσταση καὶ ἄλλοι, ὅπως τὰ διάφορα τουρκικὰ φῦλα, λόγω τοῦ νομαδικοῦ χαρακτήρα τους, περνοῦσαν μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς τους μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι καὶ καβάλα στὸ ἄλογο καὶ ἐπιδίδονταν σὲ ἐπιδρομὲς ἐπιδιώκοντας τὴν εὔκολη λεία. Στοὺς κατὰ καιροὺς ἐχθροὺς τοῦ Βυζαντίου ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὸ μαχητικὸ πνεῦμα τους θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ Ἄραβες τοῦ Ἰσλάμ, λόγω τῆς νέας θρησκείας τους καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ αὐτὴ τοὺς ἐνέπνεε. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν ἀντιπάλων τους στὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὸν χαρακτήρα, καί, ὡς ἐκ τούτου, στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ πολέμου, γίνεται ἐμφανὴς στὶς πηγές. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴν περιφρόνηση μὲ τὴν ὁποία μιλοῦν οἱ Δυτικοὶ γιὰ τοὺς Βυζαντινούς, ὅσον ἀφορᾶ τὰ πολεμικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑποτιμητικὰ λόγια τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ὅταν χαρακτηρίζει τοὺς Δυτικοὺς ὡς ἄσκοπα βίαιους καὶ πολεμοχαρεῖς.[7]

Ἡ ἀδιαφορία τοῦ Βυζαντινοῦ γιὰ τὰ πολεμικὰ ὀφείλεται σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω στὸν τρόπο ζωῆς του, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀλληλένδετος μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀνῆκε. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία,

---

6. Πρβ. *Στρατηγικὸν* Μαυρικίου Β′ 1, 8-11. Ζ′ Α Πρ. 8-11 (σ. 110 καὶ 228 Dennis). Γιὰ τὴν ἄρτια ὀργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ βλ. Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Νέα Ὑόρκη 1924 (ἀνατ. 1969), I, σ. 171 κ.ἑ., 201 κ.ἑ.

7. Γιὰ τὶς περιφρονητικὲς ἀπόψεις τῶν Δυτικῶν βλ. N. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug. Zur Problematik ihrer Begegnung* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 48), Ἀθήνα 1975, σ. 80-85. Τὰ λόγια τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας: Ἄννα Κομνηνὴ X 5, 10. 8, 7-9. V 4, 2. VI 14, 7 (II, 210, 4-6, 218-219, 18, 1 κ.ἑ., 85, 11 κ.ἑ. Leib). Βλ. ἀκόμη Zbinden, 92 κ.ἑ. καὶ H. Hunger, *Graeculus perfidus -Ἰταλὸς ἰταμός. Il senso dell'alteritá nei rapporti graeco-romani ed italo-bizantini* (Unione Internationale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma. Conferenze 4), Ρώμη 1987, κυρίως σ. 38 γιὰ τὴν ἑκατέρωθεν δυσπιστία. Γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξὺ Ρωμαίων καὶ «βαρβάρων» ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὅπλων καὶ τὴν πολεμικὴ διάθεση βλ. Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Age* (Nouvelle Clio 24), Παρίσι [2]1986, σ. 82 κ.ἑ., 106.

πού έκπροσωποϋνταν άπό τόν αύτοκράτορα, είχε άναλάβει τήν παραγωγή καί τή διάθεση τών όπλων. Ό σκοπός είναι προφανής: ό αύτοκράτορας έπεδίωκε τόν πλήρη έλεγχο τής πολεμικής μηχανής, όχι μόνο γιά νά είναι σέ θέση νά διαφυλάσσει τά σύνορα τής αύτοκρατορίας όργανώνοντας τήν άμυνά της — καί λέγω άμυνα, έφόσον ή αύτοκρατορία σύμφωνα μέ τήν έπικρατοϋσα τότε ίδεολογία διεξήγε μόνο άμυντικούς πολέμους[8] — άλλά καί γιά νά μειώνεται μέ τόν τρόπο αύτό ό κίνδυνος ένόπλων κινημάτων στό έσωτερικό τής χώρας. Ή παραγωγή, λοιπόν, τών διαφόρων πολεμικών όπλων είχε ήδη έπί ρωμαϊκής αύτοκρατορίας όργανωθεί πολύ καλά καί κατανεμηθεί στίς κατά τόπους *fabricae*. Έναργή είκόνα τοϋ δικτύου τών κρατικών αύτών έργοστασίων όπλων παρέχει ή Notitia Dignitatum.[9] Διατάξεις πού άφοροϋν στήν εύρυθμη λειτουργία τών *fabricae*, π.χ. στόν έλεγχο τοϋ βάρους τών έπί μέρους όπλων, στόν ρυθμό παραγωγής κτλ., καί στούς έργαζόμενους σ' αύτές, τούς *φαβρικησίους*, περιλαμβάνει ό Θεοδοσιανός κώδικας.[10] Ό Ίουστινιανός τό έτος 539 έπέβαλε μέ Νεαρά του μονοπώλιο τοϋ κράτους έπί τής παραγωγής καί διακίνησης τών όπλων. Στό προοίμιο τοϋ κειμένου τής Νεαράς αύτής, τό όποίο, όπως τά περισσότερα προοίμια, παρουσιάζει ρητορικά στοιχεία πού έχουν προπαγανδιστικό σκοπό καί άποβλέπουν στήν έμπέδωση τής αύτοκρατορικής ίδεολογίας έκ μέρους τών ύπηκόων, άποδίδει ό αύτοκράτορας τήν έκδοσή της στό ένδιαφέρον του γιά τήν άποφυγή φόνων μεταξύ τών ύπηκόων του.[11] Τό ένδιαφέρον του ώς

8. Γιά τίς άπόψεις περί τοϋ δικαίου πολέμου στόν Μεσαίωνα βλ. R. H. W. Regout, *La doctrine de la guerre juste de Saint Augustin à nos jours* (d'après les théologiens et canonistes catholiques), Παρίσι 1935, καί F. H. Russel, *The Just War in the Middle Ages*, Καίμπριτζ-Λονδίνο-Νέα Ύόρκη-Μελβούρνη [2]1977. Είδικά γιά τό Βυζάντιο βλ. Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, «Ό δίκαιος πόλεμος κατά τά Τακτικά τοϋ Λέοντος τοϋ Σοφοϋ» στό: *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, Άθήνα 1961, σ. 411-434.

9. Έκδ. O. Seeck, Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum, Βερολίνο 1876 (άνατ. Φραγκφούρτη 1962), Orient. XI (σ. 31-33), Occident. IX (σ. 144-146).

10. *Cod. Theod.* 10. 22: *De fabricensibus*. Πρβ. 6η Νεαρά Θεοδοσίου (τοϋ έτους 438) καί *Codex Justinianus* 11.10.

11. 85η Νεαρά Ίουστινιανοϋ, προοίμιο (*Novellae* σ. 414, 10 κ.έ.): ...*σπεύδομεν πάντας τούς ήμετέρους ύπηκόους, ών τήν διοίκησιν ό Θεός ήμϊν έπίστευσεν, άβλαβεϊς καί άνεπηρεάστους φυλάττειν, καί κωλύειν τούς πολέμους, ούς έκ τής έαυτών άβουλίας αίρούμενοι τούς κατ' άλλήλων έργάζονται φόνους*... Γιά τά προοίμια ώς χώρο άσκήσεως προπαγάνδας ύπέρ τής βυζαντινής αύτοκρατορικής ίδέας

ἕνα σημεῖο μπορεῖ νὰ ἦταν πηγαῖο, ὀφειλόταν ὅμως καὶ στὴ σκέψη — ὅπως διαφαίνεται σὲ ἕνα ἄλλο χωρίο τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς — ὅτι ὑγιεῖς καὶ ἀκέραιοι ὑπήκοοι, οἱ ὁποῖοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς ἀσφάλειας ποὺ βασίζεται στὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη, θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ καταβάλλουν στὸ δημόσιο τοὺς ἀναλογοῦντες σ' αὐτοὺς φόρους.[12] Τὸ κυριότερο κίνητρό του, ὅμως, πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀνησυχία του, μήπως κάποτε συνέβαιναν πάλι γεγονότα, ὅπως ἐκεῖνα τῆς Στάσεως τοῦ Νίκα, ἐφόσον, ὁπωσδήποτε, ὅσο λιγότερα ὅπλα βρίσκονταν στὰ χέρια τοῦ λαοῦ, τόσο περιορίζονταν οἱ πιθανότητες νὰ ἀποβεῖ αὐτὸς σὲ δεδομένη στιγμὴ ἐπικίνδυνος.

'Από μεταγενέστερους αἰῶνες ἐπίσης σώζονται σποραδικὲς ἀναφορὲς παραγωγῆς ὅπλων ἢ ἐλέγχου τῆς παραγωγῆς τους ἐκ μέρους τοῦ κράτους καθὼς καὶ φύλαξής τους στὰ κρατικὰ ὁπλοστάσια, τὰ *ἀρμαμέντα*.[13] Παράλληλα ἀπαντοῦν ἀπαγορεύσεις ἀγοραπωλησίας ὅπλων καὶ ἰδίως ἐξαγωγῆς τους στὸ ἐξωτερικό.[14] Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μαρτυροῦν τὴ διατήρηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κράτους γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς

βλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* (Wiener byzantinistische Studien 1), Βιέννη 1964.

12. Νεαρὰ 85, κεφ. Γ' (*Novellae* σ. 416, 28 κ.ἑ.)· βλ. τὸ κείμενο παρακάτω, στὴ σημ. 18.

13. *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 673. 20 κ.ἑ. (Reiske). Γιὰ τὰ ἀρμαμέντα βλ. Ν. Οἰκονομίδη, «Τὸ κάτω ἀρμαμέντον (καὶ ὄχι ὁ κατεπάνω τοῦ ἄρματος)», *'Αρχεῖον Πόντου* 26 (1964) 193-196, καὶ J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* (Ποικίλα βυζαντινὰ 3), Βόννη 1984, σ. 318-323. Πρβ. τὴν ἀναφορὰ *φαβρικησίων* στὸ *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 498.3, 402.3. Βλ. ἀκόμη τὴ Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν Ο 7 κυρίως παρ. 2 (*JGR* V, 453-454): *Τῷ περὶ βίας δημοσίας νόμῳ κατέχεται, ὁ ἔχων ὅπλα ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἢ ἐν ἀγρῷ ἢ ἐν χωρίῳ* καὶ τὸν μεταγενέστερο Ψευδο-Κωδινὸ 251, 14-18 (Verpeaux): *'Εάν τινα ἀπὸ τῶν ῥογατόρων στρατιωτῶν ἄπαιδα συμβῇ τελευτῆσαι, τὸ τοῦ πολέμου ἄλογον ἐκείνου καὶ τὰ ἅρματα πρὸς τὸν μέγαν δομέστικον εἰσκομίζεται.*

14. Μένανδρος Προτήκτωρ, ἀπόσπ. 9 (σ. 205 *FHG*). Στρατιωτικοὶ νόμοι, ἀρ. 22, ἔκδ. G. Famiglietti, «Ex Ruffo Leges militares» (Univ. d. St. di Camerino, Fac. d. Giurisprudenza, Testi per esercitazioni II 4), Μιλάνο 1980, σ. 24: *'Ο εἰς βαρβάρους ἀπιὼν αὐτομόλως ἢ καὶ προφάσει πρεσβείας παραγενόμενος αὐτῶν καὶ ὅπλα πιπράσκων εἰργασμένα ἢ ἀνέργαστα ἢ τὸ οἱονοῦν σίδηρον τῇ ἐσχάτῃ ὑποκείσθω τιμωρίᾳ*· πρβ. *Codex Justinianus* 4.41. 2 (ἔτους 455-457), Εἰσαγωγὴ τίτ. 40.11 (*JGR* II, 361) = Πρόχειρος νόμος τίτ. 39.9 (*JGR* II, 217), *Βασιλικὰ* 19.1.86 καὶ Σύνοψις Βασιλικῶν Κ 10, 4 (*JGR* V, 346). 63η Νεαρὰ Λέοντος ΣΤ' (ἔκδ. Noailles - Dain σ. 231-233).

καὶ διακίνησης τῶν ὅπλων. Ἡ ἀπουσία ἐπιπλέον κάποιας νέας νομοθετικῆς ρυθμίσεως ἄμεσα ἀναφερόμενης στὸ θέμα μαρτυρεῖ, πιστεύω, τὴν ἔλλειψη ἰδιαίτερου λόγου νὰ ἐπανέλθει ὁ αὐτοκράτορας σ' αὐτό, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴ διατήρηση σὲ ἰσχὺ τῶν παραπάνω μέτρων. Δὲν θὰ μποροῦσε ἐξάλλου νὰ περιμένει κανεὶς ἄλλου εἴδους ρυθμίσεις σὲ ἕνα κράτος, στὸ ὁποῖο οἱ ἁρμοδιότητες τῶν διαφόρων ὀργάνων του ἦταν αὐστηρὰ κατανεμημένες καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς παραγωγῆς καὶ διάθεσης διαφόρων ἀγαθῶν — λιγότερο σημαντικῶν γιὰ τὰ κρατικὰ συμφέροντα ἀπ' ὅ,τι τὰ ὅπλα — ἦταν ἄριστα ὀργανωμένος, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου.

Ἕνα ἀκόμη μέτρο σχετικὸ μὲ τὸν ὁπλισμὸ ἦταν ἡ ἀπαγόρευση τῆς ὁπλοφορίας. Ἡ ἀπουσία ὅπλων κατὰ τὴν ἐκτὸς στρατεύματος καθημερινὴ ζωὴ διαφαίνεται στὶς πηγὲς ὡς κάτι αὐτονόητο καὶ φυσιολογικό. Παράδειγμα γιὰ τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ ἀποτελοῦν τὰ λόγια τοῦ Συνεσίου, μὲ τὰ ὁποῖα διαμαρτύρεται, γιατί, καίτοι ἡ πατρίδα του βρίσκεται σὲ ἄμεσο κίνδυνο, δὲν ἐπιτρέπεται στοὺς συμπολίτες του *ὅπλα κατασκευάζεσθαι* καὶ ἀπαγορεύεται *ἰδιώταις ἀνθρώποις ὁπλοφορεῖν*.[15] Κατὰ μία πάλι πληροφορία τοῦ Προκοπίου ἐπιτρεπόταν σὲ στρατιωτικούς, συγκεκριμένα σὲ ἀκολούθους ἀρχόντων, νὰ φέρουν μέσα σὲ ἀστικὴ περιοχὴ μόνο ἕνα σπαθὶ[16] καὶ αὐτὸ πιθανότατα ὄχι ζωσμένο — κάτι ποὺ μαρτυροῦσε τὸ ἑτοιμοπόλεμο — ἀλλὰ κρατούμενο στὸ χέρι, μέσα στὴ θήκη του καὶ μὲ περιελιγμένο τὸ λουρί του (τὴ ζώνη, *τὸ βαλτίδιον*) γύρω ἀπὸ τὴ θήκη καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Σπαθιά, ποὺ φέρονται μὲ αὐτὸν ἢ παρόμοιο τρόπο, ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ παραστάσεις ὄχι μόνο τῆς βυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δυτικῆς τέχνης.[17]

Μαζὶ μὲ τὴν ὁπλοφορία ἀπαγορευόταν αὐτονόητα καὶ ἡ ὁπλοχρησία. Οἱ αὐτοκράτορες Βαλεντινιανὸς καὶ Βάλης τὸ 364 ὅρισαν ὅτι *armorum usus interdictus est*.[18]

---

15. Ἐπιστολὴ 107 τοῦ ἔτους 405 πρὸς τὸν ἀδελφό του Εὐόπτιο, ἔκδ. A. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistolae*, Ρώμη 1979, σ. 191-192: *Ἡδὺς εἶ κωλύων ἡμᾶς ὅπλα κατασκευάζεσθαι, τῶν πολεμίων μὲν ἐπεχόντων καὶ λείαν ἅπαντα ποιουμένων καὶ ἀποσφαττόντων ὁσημέραι δήμους ἀθρόους, στρατιωτῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὥστε καὶ φαίνεσθαι. εἶτα λέξεις ὡς οὐκ ἐξὸν ἰδιώταις ἀνθρώποις ὁπλοφορεῖν, ἀποθνήσκειν δ' ἐξόν...*

16. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* 4.28.7-8 (I, 545, 26 κ.ἑ. Haury – Wirth).

17. Kolias, *Byzantinische Waffen* 152-153. D. M. Wilson, *The Bayeux Tapestry*, Λονδίνο 1985, πίν. 9-10 καὶ σ. 177.

18. *Cod. Theod.* 15.15.1. Τὸ ἴδιο καὶ στὸν *Codex Justinianus* 11.47. Πρβ.

Οἱ λίγες περιπτώσεις παραβιάσεως τῶν ἀπαγορεύσεων τῆς ὁπλοφορίας καὶ ὁπλοχρησίας, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές, ἢ εἰδικῶν ρυθμίσεων, ποὺ ἀφοροῦν σ' αὐτές, ἀναφέρονται κυρίως σὲ ξένους, μὴ ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι πιθανὸν ξενίζονταν ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτά: Ἔτσι, ὁ Βασίλειος Α' διαμαρτυρήθηκε στὸν Φράγκο Λουδοβίκο Β' τὸ 871, ἐπειδὴ οἱ ἀπεσταλμένοι του στὴν Κωνσταντινούπολη κυκλοφοροῦσαν μὲ γυμνὰ σπαθιά, τὰ ὁποῖα μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν ἀδιάκριτα ἐναντίον ἀνθρώπων καὶ ζώων.[19] Ἡ ἐμπορικὴ συμφωνία, ποὺ ὑπογράφτηκε μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ρώσων τὸ 907 προέβλεπε ὅτι οἱ Ρῶσοι ἔμποροι, ποὺ θὰ κατέλυαν στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, δὲν θὰ ἔφεραν ὅπλα.[20] Ὁ Θεόδωρος, μητροπολίτης Νικαίας, ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' διαμαρτυρόμενος γιὰ τὴν ἐπίθεση, ποὺ ὑπέστη μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ μεθυσμένους ἄνδρες ὁπλισμένους *ῥοπάλοις καὶ κορύναις σιδηραῖς ἐνδεδεμέναις ἐπὶ τῷ τέλει.*[21]

Ἂν στὴ συνέχεια ἐπιχειρήσουμε νὰ διακρίνουμε τὰ ὅπλα ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση τους, θὰ τὰ κατατάξουμε σὲ ἀποκλειστικῶς πολεμικὰ-φονικὰ ὅπλα, ὅπως ἦταν τὸ σπαθί, τὸ μακρὺ κοντάρι, τὸ *σιδηρορραβδίον*, καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὸ κυνήγι, σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔνοπλες συγκρούσεις, ὅπως ἦταν τὸ τόξο, ὁ πέλεκυς, τὸ ριπτόμενο ἀκόντιο. Βέβαια, ἀπὸ τὰ τελευταῖα, ἐκεῖνα ποὺ κατασκευάζονταν ἀπὸ τὶς *fabricae* γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸν στρατὸ διέφεραν ἀπὸ τὰ ὅπλα-ἐργαλεῖα, ποὺ προορίζονταν καὶ γιὰ ἄλλες χρήσεις.[22]

Ἡ σύσταση τοῦ Λέοντος ΣΤ' στὰ *Τακτικά* του, κάθε ἰδιώτης νὰ διαθέτει, ἐὰν εἶναι δυνατόν, στὸ σπίτι του ἀπὸ ἕνα τόξο, ὥστε νὰ εἶναι ἑτοιμοπόλεμος, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ γεγονὸς ὅτι γίνονταν ὁρισμένες ἐξαιρέσεις ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀπαγόρευση κατοχῆς ὅπλων καὶ τὸ ὅτι

τὴν 85η Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κεφ. Γ' (*Novellae* σ. 416, 30 κ.ἑ.): ...*ἄδεια παντελῶς οὐδενὶ δοθήσεται, οὔτε τοῖς τὰς πόλεις οἰκοῦσιν ἰδιώταις οὔτε τοῖς τὰ χωρία γεωργοῦσιν ἀγρόταις ὅπλοις κεχρῆσθαι κατ' ἀλλήλων καὶ φόνους τολμᾶν, καὶ ἐντεῦθεν πολλοὺς ἀνθρώπους φονεύεσθαι τούς τε δημοσίους ὑστερεῖσθαι φόρους, τῶν τὴν γῆν γεωργούντων τὸ ζῆν ἀπολιμπανόντων ἢ δρασμῷ διὰ τὸν φόβον χρωμένων.*

19. Dölger, *Regesten* ἀρ. 487, σ. 59.

20. Dölger, *Regesten* ἀρ. 549, σ. 65. Πρβ. ἀρ. 556, σ. 66-67 (ἡ συμφωνία τοῦ 911 μεταξὺ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ρώσων): ἀντιμετώπιση μεταξὺ ἄλλων τῆς περιπτώσεως φόνου ἢ τραυματισμοῦ ἑνὸς Βυζαντινοῦ ἀπὸ ἕναν Ρῶσο ὁπλισμένο μὲ σπαθί.

21. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* (Archives de l'Orient Chrétien 6), Παρίσι 1960, VII 3, 16.43-47.

22. Γιὰ τὰ ὅπλα αὐτὰ βλ. Kolias, *Byzantinische Waffen* (σημ. 2).

ὁ συγκεκριμένος αὐτοκράτορας ἤθελε νὰ δώσει ἰδιαίτερη σημασία στὴ συμβολὴ τῶν τοξοτῶν στὴ μάχη. Ἐξάλλου στὸ ἴδιο χωρίο τῶν *Τακτικῶν* ὁ Λέων χαρακτηρίζει τὸ τόξο ὡς *ὅπλον εὐπόριστον*, ἀναφορὰ ποὺ θίγει τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα κατὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὅπλων.[23]

Παρόμοια θέση μέσα στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ πρέπει νὰ κατεῖχε καὶ ὁ πέλεκυς. Ἡ τιμὴ ἑνὸς πέλεκυ, ὅπως τὴν παραδίδει τὸ *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, δὲν φαίνεται ἰδιαίτερα ὑψηλή: $^1/_{10}$ τοῦ νομίσματος.[24] Βέβαια, στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὸν ἐλαφρὺ πέλεκυ, ποὺ προοριζόταν ὄχι μόνο γιὰ τὴ μάχη ἀλλὰ καὶ γιὰ διάφορες ἄλλες στρατιωτικὲς χρήσεις, ὅπως ἦταν ἡ ὑλοτομία. Ἐπιπλέον, ἡ τιμὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀφορᾶ τὸ κόστος τοῦ κάθε πέλεκυ γιὰ τὸ δημόσιο κατὰ τὴ μαζικὴ παραγωγή. Στὸν ἰδιώτη πρέπει νὰ κόστιζε περισσότερο.

Ἡ σφενδόνα ἦταν ἕνα ἀκόμη πιὸ «εὐπόριστο» ὅπλο, τόσο «εὐπόριστο», ὥστε νὰ θεωρεῖται περιττὴ ἡ ἀναφορά του στὰ κείμενα. Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ σφενδονιστὲς ἔπαιζαν στὶς μάχες ἕναν ἀρκετὰ σημαντικὸ ρόλο.[25] Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ σφενδόνα δὲν ὑπέκειτο σὲ κρατικὸ ἔλεγχο.

Τὸ ρόπαλο, ἐπίσης, ἕνα συμμετρικὰ κομμένο εὐθὺ ξύλο στὴν ἁπλή του μορφή, χρησιμοποιοῦνταν στὸ κυνήγι (ριπτόμενο μάλιστα), μποροῦσε ὅμως νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ σὲ ἔνοπλες συγκρούσεις.[26]

Τὰ μικρὰ μαχαίρια, ποὺ δὲν προορίζονταν γιὰ πολεμικὴ χρήση, ἐξαιροῦνταν, σύμφωνα μὲ τὴ Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση κατασκευῆς ἐκτὸς τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων καὶ ἐπιτρεπόταν ἡ πώλησή τους σὲ ἰδιῶτες.

Τὰ σαφῶς πολεμικὰ ὅπλα ὑπέκειντο σὲ αὐστηρὸ κρατικὸ ἔλεγχο, ἡ τιμή τους δὲ τὰ καθιστοῦσε δυσπρόσιτα σὲ ἕναν ἁπλὸ ἰδιώτη. Τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει, βέβαια, νὰ εἰσέλθω σὲ λεπτομέρειες τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καὶ νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ χρήματος κατὰ ἐποχές. Ἐὰν ὅμως, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἀργὲς ἀλλαγὲς ποὺ διαπιστώνονται στὴν οἰκονομία τοῦ Μεσαίωνα, θελήσουμε νὰ

---

23. Διάταξις Κ', παρ. 81 (*PG* 107, 1036 B)· βλ. καὶ διάτ. ΙΑ', παρ. 49 (805 B).

24. 674, 1 (Reiske).

25. Kolias, *ὅ.π.* 256 κ.ἑ.

26. Kolias, *ὅ.π.* 173 κ.ἑ. Βλ. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη 230, 21-231, 3 (Bekker) καὶ Ἰωάννη Σκυλίτζη 124, 37-125, 39 (Thurn). Πρβ. τὶς μικρογραφίες στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης φ. 85ᵛ καὶ 86ʳ (A. Grabar – M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid* (Bibl. de l'Inst. Hell. d'études byz. et post-byz. de Venise 10), Βενετία 1979, εἰκ. 90 καὶ 92).

ἀξιοποιήσουμε μεμονωμένες πληροφορίες, θὰ καταλήξουμε στοὺς ἀκόλουθους ὑπολογισμούς: Ὅταν τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ἑνὸς ἐργάτη, ὅπως ἔχει ὑπολογισθεῖ, ἀνερχόταν σὲ 6-12 νομίσματα,[27] ἕνα σπαθὶ πρέπει νὰ κόστιζε περίπου 3-5 νομίσματα, ἕνας θώρακας 12, μία περικεφαλαία 6 νομίσματα. Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοί, βέβαια, εἶναι ἢ ἔμμεσοι ἢ στηρίζονται σὲ ἀναφορὲς ἀντίστοιχων τιμῶν στὴ Δύση.[28] Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο δὲν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ὅπλων. Πρὸς ἐπιβεβαίωση, ὅμως, τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν ἔρχονται μαρτυρίες γιὰ τὴν τιμὴ μιᾶς στρατιωτικῆς χλαμύδας, ποὺ ἦταν 1 νόμισμα (πρώιμο Βυζάντιο), ἑνὸς πολεμικοῦ ἵππου ποὺ ἀνερχόταν σὲ 12-15 νομίσματα (μέση βυζαντινὴ περίοδος), κ.ἄ.[29] Ἐξάλλου, ὁ Θεοφάνης μιλώντας γιὰ τὴ β' *κάκωση*, ποὺ ἐπέβαλε ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α', ἀνεβάζει σὲ 18 $^1/_2$ νομίσματα τὴν ἀξία τοῦ ὁπλισμοῦ ἑνὸς στρατιώτη. Αὐτὸ ἦταν τὸ ποσὸν ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν οἱ *ὁμόχωροι* ἑνὸς πτωχεύσαντος γεωργοῦ προκειμένου νὰ ἐξοπλισθεῖ αὐτὸς πλήρως.[30] Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι στὸ παραπάνω ποσὸν δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ ἔξοδα γιὰ ἀγορὰ πολεμικοῦ ἵππου.

Ἡ ἔλλειψη ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τοῦ Βυζαντινοῦ γιὰ τὰ ὅπλα ὀφειλόταν καὶ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ ὁποία καταδίκαζε γενικὰ τὸν φόνο. Ἡ ἐπιρροή της στὸ θέμα αὐτὸ διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι καίτοι οἱ ἐθνικοὶ «βάρβαροι» πολεμιστὲς θάβονταν μὲ τὸν ὁπλισμό τους (καὶ μάλιστα γιὰ ἕνα διάστημα καὶ μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους) δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ τὸν χριστιανὸ Βυζαντινό.

---

27. G. Ostrogorsky, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932) 293-333, κυρίως 295 κ.ἑ. H. Antoniadis-Bibicou, «Problèmes d'histoire économique de Byzance au XIe siècle: Démographie, salaires et prix», *Bsl* 28 (1967) 255-261. J. Irmscher, «Einiges über Preise und Löhne im frühen Byzanz», στό: H. Köpstein – F. Winkelmann (ἐκδ.), *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* (Berliner byzantinische Arbeiten 51), Βερολίνο 1983, σ. 23-33, ἐδῶ 29-31.

28. *Lex Ribuaria*, ἔκδ. F. Beyerle (*MGH*, Leges nationum Germanicarum III 2), 1951 (1954), τίτ. 40 (36), παρ. 11.

29. Ostrogorsky, ὅ.π. 326, 328-330. Irmscher, ὅ.π. 25 καὶ 28.

30. Θεοφάνης 486, 23-26 (De Boor). Γιὰ τὸ μέτρο αὐτὸ τοῦ Νικηφόρου Α' βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, «Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α'», στό: *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 413-431, ἐδῶ 415-418. W. T. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 71. Π. Ε. Νιαβής, *Η βασιλεία του βυζαντινού αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-811 μ.Χ.)* (Ιστορικὲς μονογραφίες 3), Ἀθήνα 1987, σ. 68-74.

Οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ λαὸς παίρνει τὰ ὅπλα εἶναι σπάνιες, μιὰ καὶ τὴν ἄμυνα τοῦ κράτους δὲν τὴν θεωρεῖ προσωπική του ὑπόθεση. Ὁ Μαυρίκιος, ἀνανεώνοντας παλαιότερες διατάξεις, ἀπαγόρευσε νὰ κείρονται μοναχοὶ ἢ νὰ χειροτονοῦνται ἱερεῖς ἄτομα, ποὺ δὲν εἶχαν ἐκπληρώσει τὶς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις τους, ὠθούμενος προφανῶς ἀπὸ τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε προσλάβει ἡ προσπάθεια ἀποφυγῆς στρατεύσεως ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ.[31] Ὁ Θεοφάνης, ἀναφερόμενος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Α΄ τὸ 811 ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, γράφει: *ἐπισυνάξας δὲ τὰ στρατεύματα οὐ μόνον ἐκ Θρᾴκης, ἀλλὰ καὶ τῶν περατικῶν θεμάτων πένητάς τε πολλοὺς ἰδίοις ὀψωνίοις σφενδόναις καὶ ῥάβδοις ὡπλισμένους, βλασφημοῦντας, ἅμα τοῖς στρατεύμασιν, ἤλασε κατὰ Βουλγάρων*. Ἡ δυσφορία τῶν πενήτων, ἂν παραβλέψουμε ἐδῶ τυχὸν ἄλλους λόγους, π.χ. οἰκονομικούς, ποὺ τὴν προκάλεσαν, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ γενικότερη στάση τοῦ πληθυσμοῦ.[32]

Σὲ περιπτώσεις, ὅμως, στάσεων ἢ κινδύνου ἀπὸ ἐχθρικὴ ἐπιδρομή, πειρατεία ἢ πολιορκία βλέπουμε τὸν λαὸ νὰ συμμετέχει ἐνεργά, νὰ παίρνει τὰ ὅπλα ἢ νὰ χρησιμοποιεῖ ἐλλείψει ὅπλων γεωργικὰ ἐργαλεῖα.[33] Σὲ τέτοια περιστατικὰ ἔχουμε μία συγκεκριμένη ἀφορμή, τὸν ἄμεσο, δη-

---

31. Dölger, *Regesten* ἀρ. 110, σ. 13-14 (τοῦ ἔτους 592-593). Πρβ. A. Kollautz, «Das militärwissenschaftliche Werk des sog. Maurikios», *Βυζαντιακὰ* 5 (1985) 87-136, ἐδῶ 111-114. Πρβ. τὴν ἀρνητικὴ ἄποψη τοῦ Βενιαμὶν Τουδέλας, ὅσον ἀφορᾶ τὴν πολεμικὴ διάθεση τῶν Βυζαντινῶν, M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907, σ. 13. Ἂς ἀναφέρω ἐδῶ τὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Κ. Καρατζᾶ, «Ήταν φιλοπόλεμοι ή απόλεμοι οι Βυζαντινοί Πελοποννήσιοι;», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Ἀριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 17 (1978) 125-138, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας.

32. Θεοφάνης 490, 4-7. Πρβ. Νιαβή, *ὅ.π.* 235 κ.ἑ.

33. Πρβ. π.χ. τὰ λόγια τοῦ Συνεσίου (σημ. 15), ἐπιστ. 125, σ. 214, 5-8: ...*οὐ σωφρονήσομέν ποτε καὶ γεωργοὺς βωλοκόπους ἀθροίσαντες ὁμόσε χωρήσομεν τοῖς ἐχθροῖς ὑπὲρ παίδων ὑπὲρ γυναικῶν ὑπὲρ χώρας, εἰ δὲ βούλει καὶ ὑπὲρ αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν;*, τὸ ιβ΄ θαῦμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, παρ. 107, ἔκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et lá pénétration des Slaves dans les Balkans*, Παρίσι 1979, I, σ. 126, 13 κ.ἑ.: *Ὁ γὰρ δῆμος ἅπας τῆς ἀπροσδοκήτου ταύτης βοῆς κατακούσαντες ἔδραμον εἰς οἴκους, καὶ ὁπλισθέντες ἐπὶ τὰ τείχη ἀνῄεσαν* καὶ τὴν περιγραφὴ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης τῆς πολιορκίας καὶ καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς τὸ 1185, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι ὑπερασπίσθηκαν μὲ αὐταπάρνηση τὴν πόλη τους, μάχονταν μάλιστα καὶ οἱ γυναῖκες: St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica* (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e Monumenti. Testi 5), Παλέρμο 1961, σ. 88, 23 κ.ἑ.

λαδή, κίνδυνο, καὶ καθαρὰ προσωπικὰ κίνητρα. Ὁ ἰδιώτης εἶναι ἕτοιμος νὰ πολεμήσει γιὰ τὴν ἀσφάλειά του, τὴν οἰκογένειά του καὶ τὴν περιουσία του.

Συχνὰ διαπιστώνουμε τὴν προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας νὰ ἀφυπνίσει ὄχι μόνο στὸ στράτευμα, ἀλλὰ καὶ στὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας τὴν πολεμικὴ διάθεση καὶ νὰ καλλιεργήσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ὅπλα καὶ τὸν πόλεμο. Ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς δημηγορίες καὶ τὶς ὑποσχέσεις γιὰ πλούσια λεία, μέσα γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ποὺ ἀπευθύνονταν ὅμως σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στοὺς στρατευμένους,[34] βλέπουμε ὅτι καλλιεργεῖται — καὶ ὄχι μόνο στὸ Βυζάντιο — ἡ δημιουργία κατὰ καιροὺς μύθων γύρω ἀπὸ τὰ ὅπλα ἐνδόξων πολεμιστῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προβάλλονται πρότυπα πρὸς μίμηση στὸν λαό. Ἔτσι, σώζονται ὣς καὶ σήμερα σπαθιά, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἀνῆκαν κάποτε στὸν Μωάμεθ, στὸν Κάρολο τὸν Μεγάλο, στὸν Λέοντα, τὸν τελευταῖο βασιλιὰ τῆς Ἀρμενίας ἢ στὸν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου.[35] Παράλληλα, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰώνα, διαπιστώνουμε ὅτι τὰ ὅπλα ἀρχίζουν νὰ ἀναπαριστάνονται στὴν τέχνη, στὶς σφραγίδες, νὰ ξαναχαράσσονται στὰ νομίσματα, καὶ ἔτσι νὰ φθάνουν πιὸ κοντὰ στὸν ἤρεμο ἀγρότη τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας.[36]

---

34. Βλ. *Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ Κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως*, ΚΓ', παρ. 3 (ἐκδ. G. Dagron – H.Mihăescu, *Le traité sur la guérilla [De velitatione] de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σ. 125-127 καὶ σ. 284 κ.ἑ. μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία)· βλ. ἐπίσης Ἀ. Κόλια-Δερμιτζάκη, «Ἡ ἰδέα τοῦ 'ἱεροῦ πολέμου' στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. Ἡ μαρτυρία τῶν Τακτικῶν καὶ τῶν Δημηγοριῶν», στό: «Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του». *Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση. Δελφοὶ 22-26 Ἰουλίου 1987*. Ἀθήνα 1989, σ. 39-55.

35. Βλ. A. R. Zaky, «Medieval Arab Arms», στό: R. Elgood (ἐκδ.), *Islamic Arms and Armour*, Λονδίνο 1979, σ. 202-212. J. Hampel, «Der sogenannte Säbel Karls des Großen», *Zeitschrift für historische Waffenkunde* 1 (1897-1899) 45-49. V. Langlois, «Notice sur le sabre de Constantin XI, dernier empereur de Constantinople, conservé à l'Armurerie de Turin», *Revue Archéologique* 14 (1957) 293, πρβ. *Πανδώρα* 9 (1857) 302-303. Βλ. τὸ σπαθὶ ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀθήνα, στὸ Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο καὶ ἀποδίδεται στὸν Λέοντα τῆς Ἀρμενίας. Πρβ. ἀκόμη P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* (Schriften der *MGH* 13/2), Στουτγάρδη 1955, II, σ. 484-491 (τὸ σπαθὶ τοῦ Ἀττίλα), σ. 492-537 (ἡ «ἱερὴ λόγχη»).

36. Βλ. Ἀ. Ἰωαννίδη, «Κοινωνιολογική προσέγγιση ενός πολιτιστικού προϊόντος: κοινωνικές δομές και στρατιωτικοί άγιοι στη βυζαντινή εικονογραφία», *Αν-*

Τὴν ἴδια ἐποχὴ παρατηροῦνται στοιχεῖα στρατιωτικοποιήσεως τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ὅμως πρέπει νὰ περιοριζόταν στὶς περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἐλάμβαναν χώρα πολλὲς συγκρούσεις, ὅπου ὁ στρατὸς ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο καὶ ἀναπόφευκτα ὁ πληθυσμός τους ἐμπλεκόταν στὰ πολεμικὰ γεγονότα.[37]

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς γεωγραφικὰ κυρίως περιορισμένης στρατιωτικοποιήσεως συνδέονται μὲ τὴν ἄνοδο κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τῆς ἐπιρροῆς ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ διαβάζουμε στὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς λεπτομέρειες ἀπὸ ἔνοπλες συγκρούσεις, στὶς ὁποῖες λαμβάνουν μέρος γόνοι τέτοιων οἰκογενειῶν, συχνὰ δὲ ἐμφανίζονται νὰ μονομαχοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν δύο παρατάξεων. Βλέπουμε, λοιπόν, πολλὲς ἐξέχουσες προσωπικότητες νὰ παρουσιάζονται ἀλληλένδετες μὲ τὰ ὅπλα τους καὶ νὰ προβάλλεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἰδιαίτερα τὸ ἡρωικὸ στοιχεῖο. Οἱ «ἥρωες» μάχονται βαριὰ ὁπλισμένοι, θωρακισμένοι καὶ πάνοπλοι, κάτι ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομική τους ἐπιφάνεια ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει ἡ σημασία ποὺ δίδεται τώρα σ' αὐτοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων.[38]

Ἡ ἄνοδος τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ὅπλα ἀφοροῦσε σχεδὸν ἀποκλει-

---

θρωπολογικά 5 (1984) 7-19. A. Chatzinikolaou, Heilige, στό: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 2 (1971) 1034-1093. Βλ. ἐπίσης τὰ νομίσματα τοῦ Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ, στὰ ὁποῖα ἔχει χαραχθεῖ ὁ αὐτοκράτορας μὲ τραβηγμένο σπαθί: A. R. Bellinger – Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2 (Ph. Grierson), Washington 1973, σ. 759 κ.ἑ. καὶ πίν. LXIII, πρβ. Συνεχιστὴ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη 103, 1-4 (Τσολάκης) καὶ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη 60, 3-5 (Bekker).

37. Βλ. τὸν Ἀνώνυμο τοῦ 10ου αἰ., ὅ.π. (σημ. 4), κεφ. ΚΗ', στ. 24 κ.ἑ.: ...*καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν εἰς τὰ ἄκρα τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς κατῳκισμένων καὶ τοῖς ἐχθροῖς γειτονούντων. Ἐκείνοις γὰρ τὸ ἄπαυστον καὶ ἐνδελεχὲς τῶν πολέμων νεανικοὺς ἔτι καὶ γενναίους ἀπεργάζεται*... Γιὰ τὶς συνοριακὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις βλ. Dagron (– Mihăescu), *ὅ.π.* 239 κ.ἑ. καὶ 280 κ.ἑ.

38. Λέων Διάκονος 107, 19 κ.ἑ., 109, 23 κ.ἑ., 110, 15 κ.ἑ., 124, 22 κ.ἑ., 149, 2 κ.ἑ. (Hase), Ἰωάννης Σκυλίτζης 290, 77 κ.ἑ., 307, 76 κ.ἑ., 326, 90 κ.ἑ., 495, 59 κ.ἑ. (Thurn), Ἄννα Κομνηνὴ IV 6, 8. X 4, 7. XII 2, 7 (I, σ. 161, 23 κ.ἑ., II, σ. 202, 13 κ.ἑ., III, σ. 58, 32 κ.ἑ. Leib), Ἰωάννης Κίνναμος 109, 5 κ.ἑ. (Meineke), Νικήτας Χωνιάτης 22, 76 κ.ἑ., 30, 77 (van Dieten). Πρβ. τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ W. E. Mühlmann, «Primitive Waffentechnik und soziale Organisation», στό: L. von Wiese (ἐκδ.), *Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihr Zusammenhang mit der Sozialordnung*, Κολωνία 1953, σ. 22-61 καὶ κυρίως 42: «Σὲ κοινωνίες, στὶς ὁποῖες ἔχει διαμορφωθεῖ ἕνας ἀτομικὸς ἡρωισμὸς καὶ κυρίως αὐτὸς τῆς μονομαχίας, διαπιστώνεται μία σύνδεση τοῦ ἥρωα μὲ τὸ ὅπλο του».

στικὰ τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα καὶ δὲν ἔβρισκε ἄμεση ἀνταπόκριση στὸν εὐρύτερο πληθυσμό, ὁ ὁποῖος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ πολεμικὰ πράγματα καὶ συγχρόνως δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ ὅπλα, λόγω τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ὁπλοφορίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀδιαφορία αὐτὴ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπερκαλύψει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει πανάρχαιες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ ὅπλα καὶ τὴ συμβολικὴ σημασία ποὺ διέθετε τὸ κάθε ἕνα, σημασία ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὸ σχῆμα του, τὴ χρήση του, τὴν ἱστορία του.[39] Τὰ ὀνειροκριτικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλες πηγὲς γιὰ τὸν ρόλο συγκεκριμένων ὅπλων μέσα στὴν αὐλικὴ ἐθιμοτυπία[40] μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ κυριαρχοῦσαν σχετικὰ μὲ αὐτά, ἀντιλήψεις, ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶχαν τὶς ρίζες τους στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ εἶχαν δεχθεῖ «βαρβαρικὲς» καὶ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις. Ὡς παραδείγματα ἀναφέρω ἐδῶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν γιὰ τὸ σπαθί, τὸ ὁποῖο συνέχιζε νὰ θεωρεῖται τὸ εὐγενέστερο τῶν ὅπλων (κατὰ τὸν Ψευδο-Κωδινὸ δήλωνε *τὸ ἐξουσιαστικόν*), γιὰ τὸ τόξο, ποὺ θεωροῦνταν ἐπικίνδυνο, συχνὰ ὕπουλο ὅπλο, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσε δεξιοτεχνία καὶ ἔτσι δικαιολογοῦνταν ἡ χρήση του καὶ ἀπὸ «εὐγενῆ» πρόσωπα, γιὰ τὸ δόρυ, ποὺ τὸ βλέπουμε καὶ αὐτὸ στὰ χέρια ἡγεμόνων ὡς σύμβολο δυνάμεως.[41]

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ ὅπλων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ στάση ἀπέναντι στὸν φόνο στὸ Βυζάντιο καὶ γενικότερα στὸν Μεσαίωνα, παρουσιάζει καὶ τὸ θέμα τῆς χρήσεως δηλητηριασμένων ὅπλων. Αὐτὰ

---

39. Βλ. π.χ. *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 458, 9 κ.ἑ.: Προκειμένου νὰ δηλωθεῖ μία στρατιωτικὴ κινητοποίηση καὶ ἡ πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ ἐκστρατεύσει, διατασσόταν νὰ ἀναρτηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴ χαλκὴ πύλη *λωρίκιον, σπαθίον καὶ σκουτάριον*. Ἄννα Κομνηνὴ XI 12, 6 (III, σ. 52, 27 Leib) *πηγνύειν τὸ δόρυ*· ἡ συνηθισμένη αὐτὴ ἔκφραση, ποὺ ἀποδίδει ἡ Ἄννα στὸν Βοημοῦνδο, δηλώνει τὸν νικηφόρο τερματισμὸ ἑνὸς ἔνοπλου ἀγώνα.

40. Βλ. τὶς διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὴ σημασία τῶν ὅπλων στὸ Ὀνειροκριτικὸ τοῦ Ἀχμέτ (ἔκδ. F. Drexl, *Achmetis oneirocriticon*, Λιψία 1925). Γιὰ τὰ ὅπλα στὴ βυζαντινὴ ἐθιμοτυπία βλ. π.χ. τὰ *ἐπ' ὤμου* φερόμενα σπαθιὰ τῶν ἀκολούθων τοῦ αὐτοκράτορα στὸν ἑλληνικὸ παρισινὸ κώδικα 510, φ. 231r καὶ τὴν κατὰ κάποιο τρόπο «παρουσίαση ὅπλων» ἐκ μέρους τῶν Βαράγγων, ὅταν προσερχόταν ὁ αὐτοκράτορας: Ψευδο-Κωδινὸς 209, 26 κ.ἑ. (Verpeaux)· πρβ. Kolias, *Byzantinische Waffen* 156-157 καὶ 166-167.

41. Ψευδο-Κωδινὸς 202, 19 κ.ἑ. (Verpeaux), Λέων Διάκονος 97, 4 κ.ἑ. (Hase), Cod. Marcianus gr. 17, φ. IIIr. Πρβ. Kolias, *ὅ.π.* passim καὶ K. Wessel κ.ἄ., Insignien, στό: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3 (1973-1975) 369-498.

χρησιμοποιοῦνταν κυρίως στὸ κυνήγι, ἀλλὰ μερικὲς φορὲς καὶ σὲ μάχες. Ἡ χρήση τους ὅμως στὸν πόλεμο ἦταν περιορισμένη — ὁ Λέων ΣΤ' π.χ. συνιστᾶ στοὺς τοξότες του νὰ βάλλουν μὲ δηλητηριασμένα βέλη κατὰ τῶν ἵππων τῶν Ἀράβων καὶ ὄχι κατὰ τῶν ἱππέων — ἀφ' ἑνὸς γιατὶ τηροῦνταν ὁρισμένοι κανόνες ἠθικῆς κατὰ τὴ διεξαγωγὴ πολέμου, ἀφ' ἑτέρου γιατὶ πάντα ἐπικρατοῦσε ὁ φόβος τῶν ἀντιποίνων ἐκ μέρους τοῦ ἀντιπάλου.[42]

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ, ἡ μορφὴ τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζοῦσε, ὁ ἔλεγχος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὸ ὑψηλὸ κόστος κράτησε τὰ ὅπλα μακριὰ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἁπλοῦ ἀνθρώπου. Ἡ στρατιωτικοποίηση, ποὺ παρατηρεῖται στὴ βυζαντινὴ κοινωνία ἀπὸ ἕνα χρονικὸ σημεῖο καὶ μετά, περιορίζεται στὰ ἀνώτερα στρώματα καὶ σὲ ὁρισμένες γεωγραφικὲς περιοχές, στὶς ὁποῖες λαμβάνουν χώρα συνεχεῖς πόλεμοι.

---

42. Λέοντος ΣΤ' *Τακτικά*, διατ. ΙΗ', παρ. 135-136 (*PG* 107, 980 Α). Βλ. ἐπίσης T. G. Kolias, «The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 129-135, L. Lewin, *Die Pfeilgifte nach eigenen toxikologischen und ethnologischen Untersuchungen*, Λιψία 1923, P. Fournier, «La prohibition par le IIe concile de Latran d'armes jugées trop meurtrières (1139)», *Revue générale de droit international public* 23 (1916) 471-479.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Λ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΡΑΝΗ

Εξελίξεις στο σχεδιασμό τους όσον αφορά το πρόβλημα της προφύλαξης των αυτιών και της καλής ακοής

Εισαγωγή

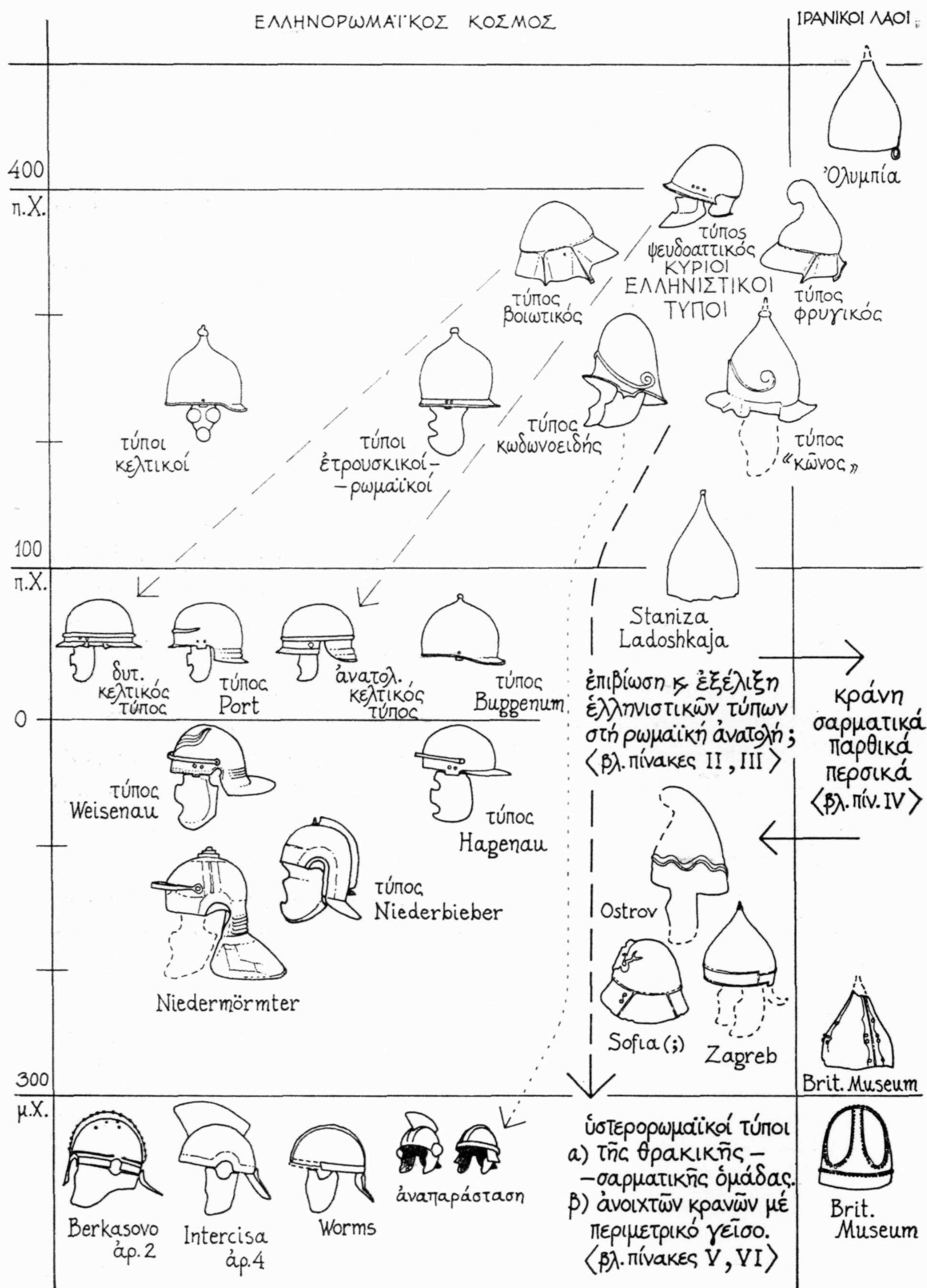
Λίγα αυθεντικά ευρήματα έχουν αναγνωριστεί από υστερορωμαϊκά κράνη.[1] Το σύνολο του υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας για τη μελέτη των μορφών που είχαν τότε οι αμυντικές πανοπλίες βαραίνει δυσανάλογα πολύ προς τη μεριά των έμμεσων μαρτυριών (γραπτές πηγές και απεικονίσεις στα διάφορα είδη της τέχνης), για τις οποίες απαιτείται βέβαια η ερμηνεία και, όσον αφορά τις παραστάσεις, η αναγνώριση και ο διαχωρισμός των πραγματικών στοιχείων από τα συμβατικά.

Στις απεικονίσεις του αμυντικού οπλισμού μετά το έτος 300 μ.Χ. παρατηρείται μεγάλη ποικιλία μορφών και τύπων (κυρίως στα κράνη) και πολλά στοιχεία με ανατολική και ελληνιστική προέλευση. Ειδικότερα, όσον αφορά τα κράνη, αυτά τα στοιχεία ποτέ πριν δεν παρουσιάστηκαν με τέτοια σαφήνεια και συχνότητα στις παραστάσεις του ρωμαϊκού στρατού των χρόνων της αυτοκρατορίας και ακόμα λιγότερο στα πολυάριθμα αυθεντικά ευρήματα εκείνης της εποχής.[2] Μια ευρεία ομάδα

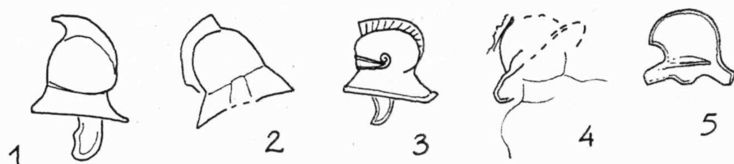
---

1. Τα ευρήματα είναι συγκεντρωμένα στην έκδοση του H. Klumbach, *Spätrömische Gardehelme*, Μόναχο 1973 (στο εξής: *Spätrömische Gardehelme*) και στο άρθρο του S. James, «Evidence from Dura Europos for the origins of Late Roman helmets», *Syria* 63 (1986) 107-134. Για άλλα δύο κράνη από την Αίγυπτο (δερμάτινα) βλ. *Antike Helme* 541-2 (αρ. κατ. 120, 121) (= *Antike Helme, Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Mainz 1988). Ακόμα ένα κράνος, πιθανότατα υστερορωμαϊκό ή πρωτοβυζαντινό, βρίσκεται στο Μουσείο του Kerak (Ιορδανία). Διατηρείται μόνο το σιδερένιο επίκρανό του, αρκετά κατεστραμμένο, στον τύπο των κρανών από την Intercisa (βλ. *Spätrömische Gardehelme*, πίν. 45-57). Το κράνος προέρχεται από το Haditheh στην περιοχή της Νεκρής Θάλασσας και έχει τον αριθμό 43 στον κατάλογο της ανασκαφής. Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον Dr. Fauzi Zayadine για την άδειά του να το εξετάσω και να το φωτογραφίσω.

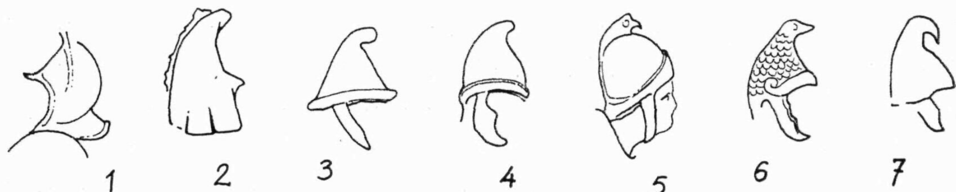
2. Για τη ρωμαϊκή αμυντική πανοπλία της αυτοκρατορικής εποχής μέχρι πε-



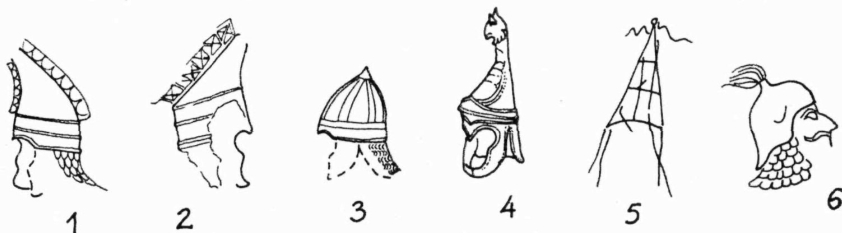
Πίνακας I. Χρονολογικό διάγραμμα των βασικών τύπων στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά αυθεντικά ευρήματα και η ελληνιστική παράδοση στη ρωμαϊκή Ανατολή (όλα τα παραδείγματα είναι αυθεντικά ευρήματα, εκτός από τον κωδωνοειδή τύπο των ελληνιστικών κρανών).



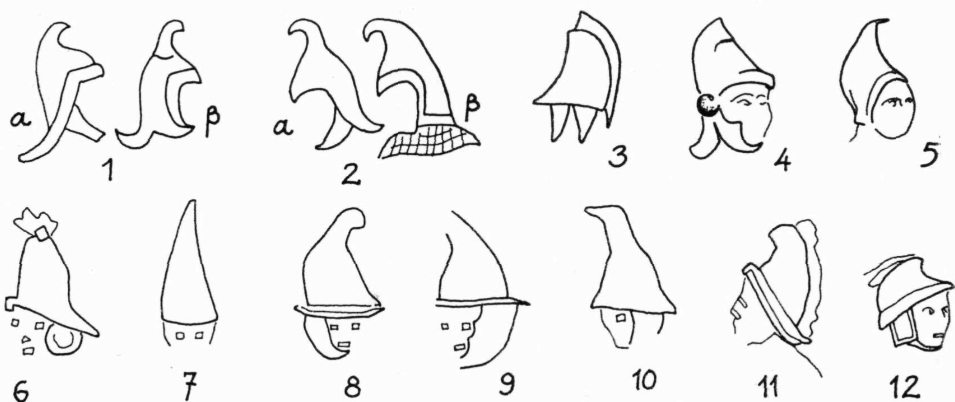
Πίνακας II. Κράνη ελληνιστικής προέλευσης στο ρωμαϊκό στρατό (παραστάσεις).



Πίνακας III. Κράνη με οξεία ή «φρυγική» κορυφή στο ρωμαϊκό στρατό (παραστάσεις).



Πίνακας IV. Κράνη σαρματικά και παρθικά (παραστάσεις).



Πίνακας V. Παραδείγματα υστερορωμαϊκών τύπων της θρακικής-σαρματικής ομάδας (παραστάσεις).

τύπων που παρουσιάζεται συχνά στις ύστερες παραστάσεις και μπορούμε να την ονομάσουμε «θρακική-σαρματική»,[3] περιλαμβάνει κράνη υψηλής κωνικής φόρμας, με οξεία κεκαμμένη κορυφή (αιχμή), ή με «φρυγική» απόληξη στο ανώτερο μέρος τους.[4] Αυτοί οι τύποι φαίνεται ότι προέρχονται από δύο κύρια πρότυπα: (α) τον «φρυγικό», ή «τιαροειδή», ή «θρακικό» τύπο της ελληνιστικής εποχής,[5] για τον οποίο οι Ρωμαίοι ενδεχομένως πίστευαν ότι είχε θρακική προέλευση (όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η παρουσία κρανών με «φρυγική» κορυφή αποκλειστικά στους μονομάχους της κατηγορίας των «θρακών»[6]) και (β) τις περικεφαλαίες με ανάλογη υψηλή κορυφή, που αποδίδονται στους σαρματικούς λαούς της νότιας Ρωσίας (βλ. πίν. IV, 1, 2, 4). Επίσης εμφανίζονται διάφοροι τύποι ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο, μεγαλύτερο ή μικρότερο, που μπορούν και αυτοί να σχετιστούν με τύπους της ελληνιστικής εποχής (βοιωτικός, ψευδοκορινθιακός, κωδωνοειδής).[7] Η ποικιλία των τύπων που αναδύεται μέσα από τις ύστερες παραστάσεις, αντανακλά βέβαια τις ριζικές αλλαγές στη σύνθεση και την οργάνωση των ρωμαϊκών στρατών της εποχής, αποτέλεσμα των διαδοχικών

ρίπου τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. βλ. H. Russel Robinson, *The armour of Imperial Rome*, Λονδίνο 1975 (στο εξής: Robinson). Επίσης βλ. G. Waurick, «Römische Helme», στο *Antike Helme* 327-364.

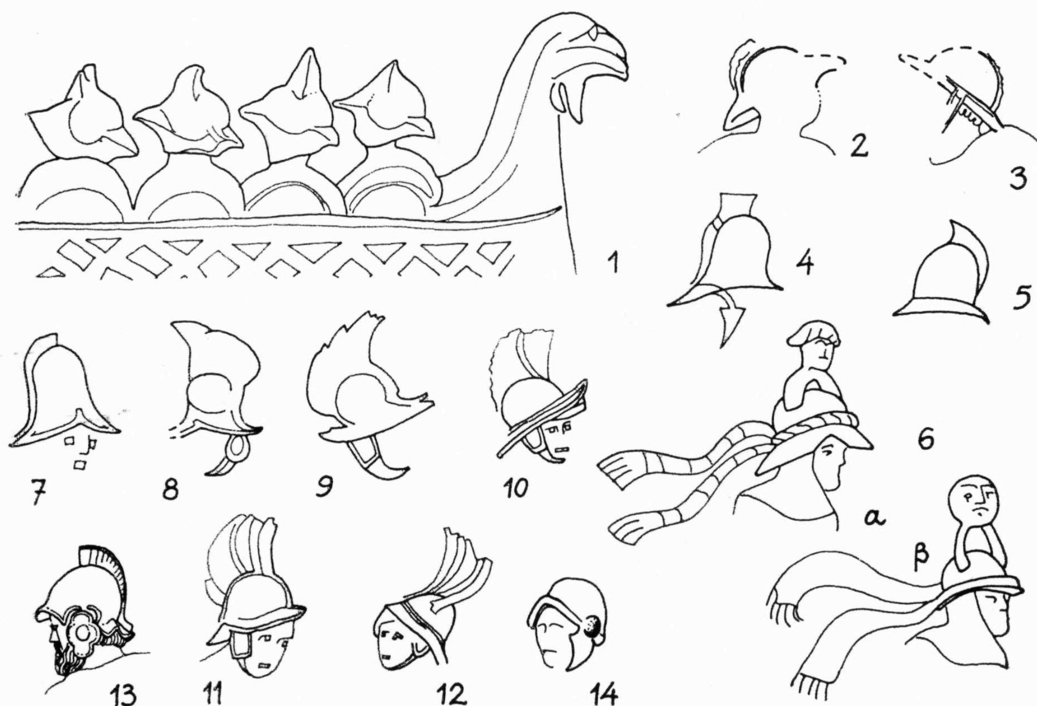
3. Στην ορολογία για τα μέρη του κράνους ακολούθησα κατ' αρχήν το Glossarium Archaeologicum, fasc. 21, Βόννη - Βαρσοβία 1965. Για πολλούς όμως τύπους κρανών, καθώς και για διάφορα εξαρτήματά τους δεν έχει ακόμα καθιερωθεί ένας δόκιμος τρόπος χαρακτηρισμού τους στην ελληνική γλώσσα, με αποτέλεσμα να προτείνονται σ' αυτή τη μελέτη κάποιοι καινούργιοι όροι. Για τις χρήσιμες σχετικές συμβουλές τους επιθυμώ να ευχαριστήσω τη δρ. Σ. Πινγιάτογλου και τον Ι. Παπάγγελο, αρχαιολόγους.

4. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα, βλ. ενδεικτικά τον πίνακα V. Η μαρτυρία των μικρογραφιών της Notitia Dignitatum και του Anonymus de Rebus Bellicis, έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού αυτά τα κείμενα αναφέρονται άμεσα στην υστερορωμαϊκή πραγματικότητα (βλ. σημ. 65).

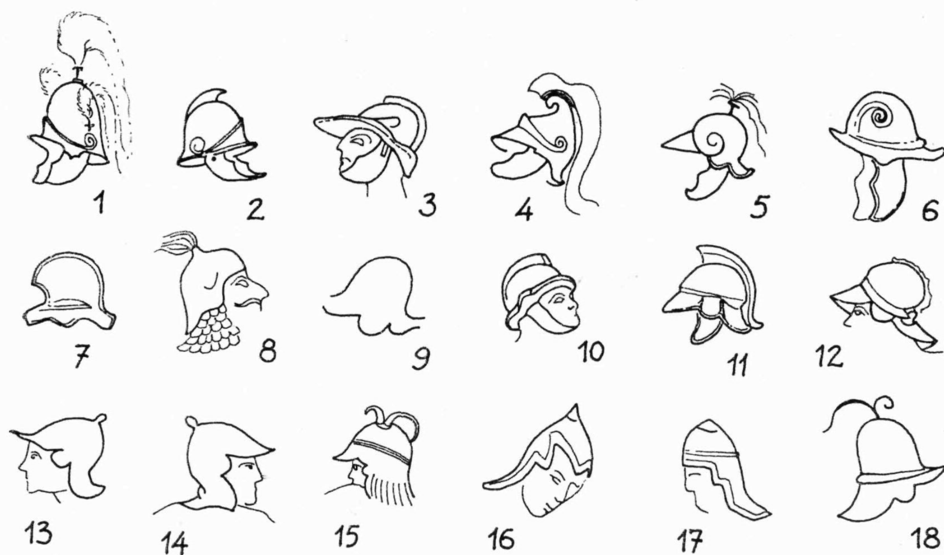
5. P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, I-II, Ρώμη 1986, πίν. 2 (στο εξής: Dintsis). Ο G. Waurick, «Helme der Hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer», στο *Antike Helme* 151-180, ονομάζει «φρυγικό» τον τύπο που ο Dintsis ονομάζει «τιαροειδή». Άλλοι ερευνητές τον ονομάζουν «θρακικό», βλ. Dintsis 50-53.

6. Για την κατηγορία αυτή βλ. π.χ. L. Robert, *Les gladiateurs dans l'orient grec*, Άμστερνταμ 1971, σ. 65. Οι παραστάσεις τους είναι πολλές, βλ. π.χ. *ό.π.*, XV (No. 209), XXI (No. 241)· *Antike Helme* 371 (εικ. 7, 8).

7. Βλ. παρακάτω ειδικό κεφάλαιο και παραδείγματα στον πίν. VI. Για τους σχετικούς ελληνιστικούς τύπους, βλ. Dintsis, πίν. 1, 7, 11.



Πίνακας VI. Παραδείγματα υστερορωμαϊκών ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο (παραστάσεις).



Πίνακας VII. Κράνη με ειδική διαμόρφωση στο πλευρό του γείσου, στη θέση των αυτιών. Παραδείγματα παραστάσεων από την ελληνιστική μέχρι τη μεσοβυζαντινή εποχή.

μεταρρυθμίσεων του 3ου και των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.[8] Η αναλυτική κριτική εξέταση όμως, καθώς και η ερμηνεία αυτής της πολυμορφίας (με ρίζες ρωμαϊκές, ανατολικές και ελληνιστικές) είναι ένα ευρύτατο θέμα, έξω από τα πλαίσια και τους στόχους μιας σύντομης ανακοίνωσης.[9] Εκείνο που φαίνεται πάντως πιθανό είναι ότι οι τύποι κρανών με ελληνιστικές ρίζες, οι οποίοι επανεμφανίζονται, κατά κάποιο τρόπο, στους στρατούς των υστερορωμαϊκών παραστάσεων, στην πραγματικότητα δεν είχαν ίσως ποτέ πάψει να βρίσκονται σε χρήση και εξέλιξη στη ρωμαϊκή ανατολή, και ιδιαίτερα μέσα στις τάξεις των επικουρικών μονάδων του ρωμαϊκού στρατού (auxilia), για την εξωτερική εμφάνιση των οποίων οι γνώσεις μας είναι ακόμα πολύ περιορισμένες.[10]

---

8. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Βερολίνο 1920. D. Van Berchem, *L'armée de Diocletien et la reforme Constantinienne*, Βηρυττός 1952.

9. Αυτά τα προβλήματα με απασχόλησαν εδώ και πολλά χρόνια, στα πλαίσια της μελέτης μου για τη διερεύνηση των μορφών της βυζαντινής αμυντικής πανοπλίας, την οποία σκοπεύω να παρουσιάσω σε μελλοντική, αναλυτική εργασία μου.

10. Για τις επικουρικές μονάδες (auxilia) και τον οπλισμό τους βλ. γενικά στον G. Webster, *The Roman imperial army of the first and second centuries A.D.*, Λονδίνο 1969, σ. 150-154. Επίσης βλ. Robinson 82-106. Για τους τρόπους παραγωγής όπλων και τον σχετικό εφοδιασμό λεγεώνων και auxilia, βλ. R. MacMullen, «Inscriptions on armor and the supply of arms in the Roman Empire», *AJA* 64 (1960) 23-40. Σύμφωνα με τον MacMullen, πριν από την ίδρυση των υστερορωμαϊκών κρατικών εργαστηρίων (fabricae, οι παλιότερες έγιναν από τον Διοκλητιανό), τα όπλα παράγονταν από τοπικούς τεχνίτες, συχνά ύστερα από μεγάλες παραγγελίες του κράτους, ή από τις ίδιες τις λεγεώνες, που είχαν ειδικούς τεχνίτες και ειδικά κτίρια στις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου τους. Η πιθανότητα για επιβίωση και εξέλιξη των παλιότερων τρόπων στη ρωμαϊκή ανατολή δηλώνεται από αρκετές παραστάσεις κρανών σε επιτύμβια μνημεία στρατιωτικών, που σχετίζονται με κράνη ελληνιστικής ή ανατολικής προέλευσης (πίν. ΙΙ, ΙΙΙ) και από λίγα ευρήματα κρανών στις βαλκανικές επαρχίες του κράτους, τα οποία διαφέρουν ριζικά από τα πολυάριθμα ευρήματα των συνηθισμένων ρωμαϊκών τύπων (πίν. Ι). Ευρήματα κρανών: κωνικό χαμηλό μπρούντζινο κράνος με κομβίο στην κορυφή, Αρχαιολ. Μουσείο Σόφιας, Αρ. Ευρ. 6176, 1ος-2ος αι. μ.Χ. (*Gold der Thraker, Archäologische Schätze aus Bulgarien*, Mainz am Rhein 1979, αρ. κατ. 421 και εικ. στη σ. 202)· μισοκατεστραμμένο μπρούντζινο κράνος, πιθανότατα με φρυγική κορυφή, από το Ostrov (Ρουμανία), β' τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. (Robinson 134-135, πίν. 407-410)· κωνικό υψηλό μπρούντζινο κράνος με κομβίο στην κορυφή, Αρχαιολ. Μουσείο Zagreb, Αρ. 9229, τέλη 2ου ή αρχές 3ου αι. μ.Χ. (Robinson 83, 85 και πίν. 237)· μπρούντζινο κράνος στον τύπο του βοιωτικού των ελληνιστικών χρόνων, Αρχαιολ. Μουσείο Σόφιας, Αρ. Ευρ. 5754, 2ος-3ος αι. μ.Χ. (*Gold der*

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι οι ιδιαίτερες επινοήσεις που εφαρμόστηκαν σε ορισμένα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά κράνη και που είχαν σκοπό να δώσουν λύσεις στο πρόβλημα που έθετε η ανάγκη για προφύλαξη των αυτιών του χρήστη χωρίς παράλληλα να δυσκολεύεται η ακοή του. Πολλά από τα υστερορωμαϊκά αυθεντικά κράνη που γνωρίζουμε παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη διαμόρφωση στην περιοχή των αυτιών, η οποία δεν ερμηνεύτηκε μέχρι σήμερα από τους μελετητές. Μπορεί όμως να γίνει περαιτέρω κατανοητή με τη βοήθεια των παραστάσεων και έτσι να αποκατασταθεί ο τρόπος με τον οποίο είχε λυθεί το παραπάνω πρόβλημα σ' αυτά τα κράνη. Αυτή ακριβώς η σχέση των αυθεντικών κρανών με τις παραστάσεις της εποχής αποτελεί μία από τις σαφέστερες ενδείξεις για το βαθμό της αξιοπιστίας των παραστάσεων. Από την άλλη μεριά, η συχνή παρουσία ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο στις απεικονίσεις των υστερορωμαϊκών στρατών, δηλώνει μία δεύτερη, διαφορετική πρακτική, σχετισμένη με το παραπάνω πρόβλημα, η οποία ήταν βασισμένη σε παλιότερους ελληνιστικούς τρόπους.

Thraker, αρ. κατ. 425 και εικ. στη σ. 211· ο Dintsis 206, θεωρεί ότι αυτό το κράνος είναι ελληνιστικό και το χρονολογεί στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και ο G. Waurick (*Antike Helme* 160, σημ. 45) εκφράζει την επιφύλαξη για το κατά πόσο είναι πολεμικό κράνος ή ίσως μέρος κάποιου αγάλματος). Επιτύμβια μνημεία: G. Mendel, ***Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Musées Impériaux Ottomans***, III, Κωνσταντινούπολη 1914, Αρ. 1059 (2213) φωτ. 1692· Γ. Π. Οικονόμος, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, Αθήνα 1915, σ. 28-29 (αρ. κατ. 49), σήμερα στο Μουσείο του Δίου· Franzoni, ***Mon. funerari di Militari*** (= C. Franzoni, ***Habitus Atque Habitudo Militis (Monumenti funerari di militari nella Cisalpina Romana)***, Ρώμη 1987) 80-84 (αρ. κατ. 56), πίν. XXVII (Bergamo)· J. M. R. Cormack, «Epitaph of a legionary of the Legio XVI Flavia Firma from Macedonia», *JRS* 31 (1941) 24-25 (σήμερα στο Μουσείο της Βέροιας)· G. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, Λένινγκραντ 1974, σ. 146-7 (Αρ. 157)· επιτύμβιο μνημείο στο Αρχαιολ. Μουσείο Βουκουρεστίου, αρ. L 118. Σε ορισμένες παραστάσεις ρωμαϊκής εποχής από τη νότια Ρωσία, οι τύποι των κρανών είναι επηρεασμένοι από τους τρόπους των γειτόνων Σαρματών: Sokolov, *ό.π.* 151 (Αρ. 162, ΤΡΥΦΩΝ, 2ος αι. μ.Χ.)· V. D. Blavatsky, «Survey of military engineering and strategy in the city-states on the northern Black Sea coast», Μόσχα 1954 (ρωσ.), σ. 142, εικ. 65 (ΚΛΕΩΝ, 1ος αι. μ.Χ.)· K. Stemmer, ***Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen***, Βερολίνο 1978, σ. 118 (αρ. XIIa2), πίν. 79, 2 (θωρακοφόρος ανδριάς εποχής Αδριανού), βλ. πίν. III, 2.

Ιστορική αναδρομή

Ειδικές διαμορφώσεις για την προφύλαξη των αυτιών, με στόχο την παράλληλη διευκόλυνση της ακοής, είχαν αρχίσει ουσιαστικά να πρωτοεμφανίζονται στα κράνη του τέλους της κλασικής εποχής, κυρίως για να εξυπηρετήσουν το ιππικό. Μέχρι τότε, καθώς οι πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονταν κυρίως με πεζικούς στρατούς, τα κράνη των ελλήνων οπλιτών (οι οποίοι δρούσαν μέσα στα πλαίσια των κινήσεων και της αγχέμαχης τακτικής της φάλαγγας) είτε κάλυπταν εντελώς τα αυτιά, ή τα άφηναν εκτεθειμένα. Όσον αφορά τους ιππείς, που έπρεπε να έχουν απεριόριστη επαφή με το περιβάλλον τους για γρήγορους και αυτόνομους ελιγμούς, είτε δεν έφεραν διόλου κράνος, ή χρησιμοποιούσαν ένα ανοιχτό, πλατύγυρο κράνος στον τύπο του πέτασου, που η μορφή του φανερώνει τη φροντίδα για προστασία από τις πλάγιες βολές, στις οποίες ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένοι.[11] Καθώς όμως η χρήση του τόξου, των βλημάτων και η σημασία των ελαφρών τμημάτων και του ιππικού αυξανόταν σταδιακά,[12] το εξελιγμένο βοιωτικό κράνος κάλυψε από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σε πλατιά κλίμακα αυτή την ανάγκη για το ιππικό. Σ' αυτόν τον τύπο εφαρμόστηκε ένα κατωφερές περιμετρικό γείσο κατάλληλα πτυχωμένο στη θέση των αυτιών, έτσι ώστε να σχηματίζει από πάνω τους ένα είδος προστατευτικού «κώδωνα» που επέτρεπε την καλή ακοή[13] (εικ. 1). Το πτυχωμένο αυτό γείσο εφαρμόστηκε και σε άλλους τύπους κρανών της ελληνιστικής εποχής, πολύ συχνά πάνω από παραγναθίδες.[14] Παράλληλα, σε άλλους τύπους[15] είχαν αρχίσει πλέον να έχουν πλατιά χρήση οι συνδυασμοί παραγναθίδων που δεν σκέπαζαν τα αυτιά, με εμπρόσθια γείσα που έφταναν ως τα πλευρά του κράνους περνώντας πάνω από τις παραγναθίδες. Μ' αυτή τη διάταξη δινόταν μία μετριότερη λύση στο πρόβλημα (ικανοποιητική για τις αγχέμαχες συγ-

---

11. Για τα πρώιμα αυτά πλατύγυρα κράνη βλ. Dintsis, πίν. 1 (1, 2, 7) και Όλγα Αλεξανδρή, «Κράνος 'Βοιωτουργές' εξ Αθηνών», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1973, 93-105. Για τα αρχαία ελληνικά κράνη εν γένει, βλ. A. M. Snodgrass, *Arms and armour of the Greeks*, Λονδίνο 1967 (στο εξής: Snodgrass), και ιδιαίτερα σ. 104 για τους ιππείς.

12. Snodgrass 108 κ.ε.

13. Dintsis, πίν. 1.

14. Dintsis, πίν. 2 (57), 3 (176-182), 4 (191-192), 5 (194-200), 7 (264, 272-277), 9 (345, 357, 361).

15. Dintsis, πίν. 2, 5, 7, 9. Βλ. π.χ. πίν. I, τύπος ψευδοαττικός.

κρούσεις), που όμως συχνά είχε μία αποτελεσματικότητα ανάλογη με του βοιωτικού τύπου, όταν το εμπρόσθιο γείσο κατέβαινε βαθιά γύρω από το πρόσωπο (πίν. I, τύπος ψευδοαττικός). Συχνά πάντως οι παραγναθίδες παριστάνονται να καλύπτουν τα αυτιά, ενώ υπάρχουν και κάποιες σπάνιες παραστάσεις όπου, σε τέτοιες περιπτώσεις, διακρίνονται στις παραγναθίδες μικρά ανοίγματα για τη διευκόλυνση της ακοής[16] (βλ. και σ. 494 παρακάτω).

Ο αρχαίος απλός σχεδιασμός του κράνους, με τα αυτιά είτε εντελώς εκτεθειμένα ή εντελώς σκεπασμένα, χαρακτήριζε γενικά και τα πρώιμα ιταλικά, κελτικά και ρωμαϊκά κράνη,[17] με εξαίρεση μια μικρή ομάδα ιταλικών κρανών του 4ου αι. π.Χ., όπου χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερες μικρές μεταλλικές πλάκες, τοποθετημένες έτσι ώστε να καλύπτουν το εμπρόσθιο μέρος των τοξωτών εγκοπών που το επίκρανο έχει στη θέση των αυτιών[18] (εικ. 2). Ὕστερα από την εμπειρία των πολέμων στην Ελλάδα και την Ανατολή, το ρωμαϊκό ιππικό άρχισε να θωρακίζεται σύμφωνα με τα πρότυπα των ελλήνων ιππέων[19] και δεν αποκλείεται να χρησιμοποίησε για ένα διάστημα κράνη με ειδικές διαμορφώσεις στα γείσα, επηρεασμένες από τις ελληνιστικές πρακτικές του βοιωτικού τύπου.[20] Ο απόηχος παρόμοιων ελληνιστικών επιδράσεων συναντιέται ακόμα και στους υστερότερους τύπους των κελτικών κρανών του 1ου αι. π.Χ.,[21] είτε με τη μορφή πλευρικών πτυχώσεων σε περιμετρικό γείσο

---

16. Τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους (πίν. VII, 2), αργυρός δίσκος στο Ermitage (πίν. VII, 3), βλ. *ΙΕΕ*, Δ' 34-35 και 185 αντίστοιχα. Ανοίγματα που εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό είναι πιθανό ότι δηλώνονται και σε μία παράσταση κράνους της κλασικής εποχής, βλ. Barbara Philippaki, *The Attic Stamnos*, Οξφόρδη 1967, πίν. 61, 1 (στάμνος Εθνικού Αρχαιολ. Μουσείου, αρ. 18063).

17. *Antike Helme*, πίνακες στις σ. 108, 147, 294, 316.

18. *Antike Helme* 278-280.

19. Πολύβιος 6, 25, 3-4 και 7-8 (ἐκδ. Λιψίας 271-2).

20. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες (μόνο παραστάσεις) είναι εξαιρετικά φτωχές, Dintsis 11· A. Rumpf, «Κράνος Βοιωτουργές» (Abh. der Preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin, Phil.-hist. Kl. 8, 1943) σ. 16. Ο G. Waurick, «Untersuchungen zur historisierenden Rüstung in der Römischen Kunst», *Jahrb. Röm. Germ. Zentralmuseum* 30 (1983) 289-290, θεωρεί ότι οι λίγες σχετικές παραστάσεις από την ύστερη εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας δεν αντιπροσωπεύουν τίποτα περισσότερο από τις ισχυρές επιδράσεις που δέχονταν οι καλλιτέχνες από την ελληνιστική τέχνη.

21. *Antike Helme*, πίνακες στις σ. 294, 303, 305, 309-10.

(οι οποίες δεν φαίνεται να έχουν κάποια ιδιαίτερη πρακτική αξία) ή με τη μορφή του συνδυασμού εμπρόσθιου γείσου με εν μέρει ακάλυπτα από τις παραγναθίδες αυτιά (πίν. Ι και εικ. 4).

Από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. άρχισε και στα κράνη των λεγεώνων η αντιμετώπιση του προβλήματος (πάνω στην ίδια βασική αρχή του συνδυασμού γείσων με παραγναθίδες, κατασκευαστικά όμως απλουστευμένη), με την επικράτηση των τύπων Hagenau και, κυρίως, Weisenau (πίν. Ι και εικ. 5, 6). Και οι δύο αυτοί τύποι χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή, γεισοειδή, πρόσθετη ενίσχυση, τοποθετημένη λίγο ψηλότερα από το εμπρόσθιο χείλος του επικράνου και εκτεινόμενη στα πλάγια ως πάνω από τους κροτάφους. Στον τύπο Hagenau το καταυχένιο σχηματίζεται με ισχυρή οριζόντια προβολή προς τα πίσω και τα πλάγια, φτάνοντας σχεδόν μέχρι την περιοχή των αυτιών, τα οποία πάντως φαίνεται ότι συχνά ήταν ακόμα σκεπασμένα από τις παραγναθίδες. Στον τύπο Weisenau όμως (όπου το καταυχένιο κατεβαίνει βαθύτερα και η προβολή του καλύπτει αποτελεσματικότερα τον αυχένα και τους ώμους) οι παραγναθίδες δεν σκεπάζουν πλέον τα αυτιά, ενώ στο επίκρανο σχηματίζονται αντίστοιχες τοξωτές εγκοπές ενισχυμένες στην περιφέρειά τους με μικρά τοξωτά γείσα, άλλοτε αυτοφυή και άλλοτε πρόσθετα. Πάντως η ιδιαίτερη αυτή διαμόρφωση του τύπου Weisenau εξακολουθεί να ανταποκρίνεται κατά κύριο λόγο στις αγχέμαχες συγκρούσεις και δεν προστατεύει αποτελεσματικά από τις πλάγιες βολές, αν και σε λίγα ύστερα παραδείγματα εμφανίζεται με αρκετή σαφήνεια μια τέτοια πρόθεση, με την ισχυρή προβολή και την ελαφριά καμπύλωση προς τα κάτω που παρουσιάζουν τα μικρά τοξωτά γείσα (εικ. 6). Αντίθετα, στα ανάλογης φόρμας περίκλειστα κράνη του τύπου Niederbieber (εικ. 7), που ανήκαν σε ιππείς, είναι σαφής η επιτακτικότερη ανάγκη για προστασία από τις πλάγιες βολές. Σ' αυτά οι παραγναθίδες εκτείνονται προς τα πίσω μέχρι το βαθύ καταυχένιο, καλύπτοντας εντελώς αυτιά και λαιμό, και αφήνουν μόνο μία σχισμή ανοιχτή για την ακοή κάτω από τα ειδικά τοξωτά γείσα του επικράνου.[22] 'Οσον αφορά τους παλιότερους τύπους των ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο, αυτοί απαντούν σπανιότατα στις παραστάσεις των στρατιωτικών της αυτοκρατορικής εποχής και απουσιάζουν από τα ευρήματα (που κατά τα άλλα είναι πολυ-

22. Για τους τρεις παραπάνω τύπους ρωμαϊκών κρανών, που αριθμούν πολλά παραδείγματα, βλ. G. Waurick, «Römische Helme», στο *Antike Helme* 327-364, πίν. 2. Πρβ. Robinson 22-81 και 94-103.

πληθέστατα). Παραστάσεις αυτών των τύπων εμφανίζονται συχνότερα, όπως θα δούμε παρακάτω (σ. 491 κ.ε.), κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή.

Τα ωτοασπίδια των υστερορωμαϊκών κρανών

Ένας από τους βασικούς παράγοντες που επέδρασαν στην εξέλιξη της παλιότερης ρωμαϊκής πανοπλίας κατά τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ., ήταν η σημαντική μείωση του αμυντικού οπλισμού για τη μεγάλη μάζα του στρατού και η απλούστευση στους τρόπους κατασκευής του, έτσι ώστε τα διάφορα επί μέρους στοιχεία των αμυντικών όπλων να παράγονται ευκολότερα και, κατά κάποιο τρόπο, εν σειρά στα κρατικά πλέον εργαστήρια κατασκευής όπλων (fabricae).[23] Στα κράνη, η τάση αυτή φαίνεται ότι εκφράζεται με την απλούστευση των παλιότερων τύπων και την ανάλυση όχι μόνο του συνόλου του κράνους αλλά και του ίδιου του επικράνου σε πολλά ιδιαίτερα κομμάτια, που κατασκευάζονταν χωριστά και συναρμολογούνταν. Έξι κράνη του 4ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν στην κεντρική και δυτική Ευρώπη (Intercisa, Worms, Augst, βλ. εικ. 8-11) και είναι τα μοναδικά ευρήματα της εποχής που σχετίζονται μορφικά με τις παλιότερες ρωμαϊκές φόρμες, καθώς και μία μεγάλη ομάδα σύγχρονών τους κρανών με φανερά εκβαρβαρισμένη μορφή και διάκοσμο (εικ. 12-13), ακολουθούν όλα αυτό τον τρόπο κατασκευής.[24]

Η γενικότερη αυτή τάση για απλουστεύσεις έφερε εξελίξεις και στο ειδικό θέμα που εδώ μας απασχολεί, τη στιγμή μάλιστα που η ανάγκη για την επίλυσή του εξακολουθούσε να γίνεται ολοένα και επιτακτικότερη, λόγω της αυξανόμενης σημασίας του ιππικού και της τοξείας στις υστερορωμαϊκές πολεμικές επιχειρήσεις. Μάλιστα είναι σημαντικό το γεγονός ότι, καθώς φαίνεται, εξακολουθούσε να ισχύει η φροντίδα για τα αυτιά, τη στιγμή που ο γενικότερος σχεδιασμός του κράνους είχε φανερά φτωχύνει από την άποψη της συνολικής προστασίας που παρείχε στο χρήστη. Παρατηρούμε λοιπόν στα κράνη της πρώτης ομάδας των ευρημάτων (εικ. 8-11) ότι οι αισθητά μικρότερες και στενότερες πλέον παραγναθίδες μετακινήθηκαν πιο πίσω, ενώ το επάνω μέρος τους διχάζεται περιβάλλοντας τα αυτιά, κάτω από τις βαθιές τοξωτές εγκοπές που το επίκρανο εξακολουθεί να διατηρεί σ' αυτές τις θέσεις.[25] Έτσι, το κρά-

23. Βλ. MacMullen, ό.π. 29-30.

24. *Spätrömische Gardehelme*. Με τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένο και το κράνος του Μουσείου του Kerak (βλ. σημ. 1).

25. *Spätrömische Gardehelme*, πίν. 45-57 (τέσσερα κράνη από την Interci-

νος εμφανίζει στη θέση των αυτιών ένα μεγάλο ωοειδές άνοιγμα, στο μέγεθός τους ή λίγο μικρότερο, μορφή που είναι εντελώς άγνωστη στα ευρήματα και τις παραστάσεις των προγενέστερων αιώνων. Η πλούσια βιβλιογραφία γύρω από αυτά τα κράνη[26] δεν ασχολείται καθόλου με την ερμηνεία αυτών των μεγάλων πλευρικών ανοιγμάτων, προφανώς γιατί θεωρεί ότι τα ευρήματα διασώζουν ολοκληρωμένη την αρχική τους μορφή· έτσι άλλωστε παριστάνονται τα κράνη αυτά και στις αναπαραστάσεις του υστερορωμαϊκού οπλισμού που επιχειρήθηκαν μέχρι τώρα.[27] Τα πράγματα όμως φαίνεται ότι είναι κάπως διαφορετικά, όπως θα δούμε αμέσως.

Η διάταξη των παραγναθίδων με τον παραπάνω τρόπο (με το επάνω μέρος τους να διχάζεται γύρω από τα αυτιά) έχει τα ανάλογά της σ' ένα μεγάλο αριθμό υστερορωμαϊκών παραστάσεων που δείχνουν κράνη με ένα διπλό υποσιαγώνιο λουρί, το οποίο περιβάλλει τα αυτιά.[28] Σε ορισμένες από αυτές τις παραστάσεις παρουσιάζονται πρόσθετα μικρά αμυντικά στοιχεία τοποθετημένα πάνω από το διπλό λουρί στη θέση των αυτιών·[29] αντίστοιχα αμυντικά στοιχεία εικονίζονται σε πολλές άλλες παραστάσεις, στην ίδια θέση, με τη διαφορά ότι αντί για το διπλό λουρί υπάρχουν παραγναθίδες.[30] Οι παραστάσεις είναι απόλυτα σαφείς όσον αφορά τη θέση και το σχήμα που έχουν αυτά τα στοιχεία (που τα ονομάζουμε στο εξής «ωτοασπίδια»[31]) και τα δείχνουν άλλοτε να προ-

---

sa), πίν. 58-60 (κράνος από τη Worms), πίν. 61-64 (κράνος από το Augst). Στο κράνος της Worms η στεφάνη του επικράνου είναι συνεχής, χωρίς τοξωτές εγκοπές. Τοξωτές εγκοπές στο επίκρανο διακρίνονται και στο κράνος του Μουσείου του Kerak (βλ. σημ. 1).

26. *Spätrömische Gardehelme*, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για το καθένα.

27. J. Warry, *Warfare in the Classical World*, Λονδίνο 1980, εικ. στη σ. 209· P. Wilcox, *Rome's enemies: Germanics and Dacians* (Men-at-Arms series, 129), Λονδίνο 1982, πίν. H· D. Nicolle, *Arthur and the Anglo-Saxon wars* (Men-at-Arms series, 154), Λονδίνο 1984, πίν. A.

28. Κυρίως σε σαρκοφάγους (βλ. π.χ. F. W. Deichmann, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, I, Wiesbaden 1967, Αρ. 27, 809· O. Wulff, *Altchristliche und Byzantinische Kunst*, I, Βερολίνο 1918, εικ. 105) και σε νομίσματα (π.χ. *Spätrömische Gardehelme*, πίν. 25).

29. π.χ. Deichmann, *ό.π.*, Αρ. 213.

30. Βλ. τον κατάλογό τους στις σ. 497-500 και εικ. 14-28.

31. Σε μία περίπτωση όπου, στην αρχαία γραμματεία, η λέξη *ασπιδίσκια* αναφέρεται σε μέρη του κράνους, φαίνεται ότι χαρακτηρίζει διακοσμητικά εξαρτήματα και όχι τα στοιχεία που εδώ ονομάσαμε «ωτοασπίδια», Du Cange, *Glossarium ad*

σαρμόζονται στο πλευρό του επικράνου, διακόπτοντας την περίμετρο του χείλους, και άλλοτε να βρίσκονται αμέσως κάτω από αυτό, ή από κάποιο γείσο, προσαρμοσμένα προφανώς στο διπλό λουρί του κράνους, ή στις παραγναθίδες. Οι δυο αυτές θέσεις των ωτοασπιδίων στις παραστάσεις αντιστοιχούν με τις δύο παραλλαγές των πλευρικών ανοιγμάτων που μας δίνουν τα αυθεντικά ευρήματα των κρανών, με, ή χωρίς, τοξωτές εγκοπές στο χείλος του επικράνου.[32] Τα ωτοασπίδια εμφανίζονται σε δύο παραλλαγές όσον αφορά τη μορφή τους: στην πρώτη παραλλαγή είναι ημισφαιρικά και μπορεί να βρίσκονται σε όποια από τις δύο παραπάνω θέσεις, ενώ στη δεύτερη παραλλαγή τους έχουν μορφή επίπεδη, εν είδει μικρού πετάσματος, και τότε σχεδόν πάντα βρίσκονται κάτω από το γείσο του κράνους. Οι παραστάσεις τους καλύπτουν την περίοδο από τον 4ο μέχρι τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ., με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα στον 4ο αι. Τα χρώματα με τα οποία παρουσιάζονται σε ορισμένες παραστάσεις υποδεικνύουν ότι κατασκευάζονταν είτε από κάποιο μέταλλο, ή από δέρμα και, στην περίπτωση του επίπεδου πετάσματος, ίσως και από κάποιο άλλο εύκαμπτο υλικό, π.χ. ύφασμα ενισχυμένο με λάμες.[33]

(Στις σελίδες 497-500 παρατίθεται κατάλογος των παραστάσεων που εικονίζουν κράνη με ωτοασπίδια.)

Με την απεικόνιση αυτού του ιδιαίτερου αμυντικού στοιχείου στις παραστάσεις πρέπει να θεωρηθεί ότι αποδίδεται ένα αυθεντικό εξάρτημα των πραγματικών κρανών, αφού είναι φανερό ότι η εικόνα του δεν μπορεί να συσχετιστεί με οποιαδήποτε μορφή από την εικονογραφική παράδοση του Αρχαίου Κόσμου. Για την αυθεντικότητά του συνηγορούν επίσης οι παραλλαγές του, καθώς και η παρουσία του σε διάφορους τύπους κρανών. Έτσι, νομίζουμε ότι τα χαρακτηριστικά εκείνα πλευρικά ανοίγματα με την διχασμένη παραγναθίδα, που είδαμε παραπάνω ότι απαντούν σε πολλά ευρήματα κρανών της εποχής,[34] πρέπει να ήταν αρχικά σκεπασμένα από κάποια ωτοασπίδια, ανάλογα με εκείνα των παραστάσεων (βλ. πίν. Ι, αναπαράσταση).

---

scriptores mediae et infimae Graecitatis, I-II, Graz 1958, 143: *ἄφαλος, περικεφαλαία μὴ ἔχουσα ἀσπιδίσκια, ἢ τριχώσεις.*

32. Βλ. σημ. 25.

33. Πρβ. ένα κράνος στη σαρκοφάγο της αγίας Ελένης (εικ. 24), βλ. σημ. 61.

34. Βλ. σημ. 25 παραπάνω και το ανάλογο πλευρικό άνοιγμα στο δεύτερο κράνος από το Berkasovo (πίν. Ι και εικ. 12α).

Μια έμμεση μαρτυρία για την πλατιά εξάπλωση των ημισφαιρικών ωτοασπιδίων στον υστερορωμαϊκό κόσμο, μπορούμε ίσως να έχουμε από την ομοιότητα του κλασικού ρωμαϊκού όρου *buccula* (που χαρακτηρίζει την παραγναθίδα του κράνους) με τον πρώιμο μεσαιωνικό όρο *βούκουλον – buccula* (που χαρακτηρίζει τον ομφαλό της ασπίδας).[35] Ο κλασικός ρωμαϊκός όρος για τον ομφαλό είναι *umbo*, υπάρχουν όμως και κάποιες ρωμαϊκές πηγές όπου αυτός ονομάζεται *buccula*.[36] Ύστερα από όσα είπαμε παραπάνω για τα ημισφαιρικά ωτοασπίδια που ήταν τοποθετημένα πάνω στις παραγναθίδες, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να διερευνηθεί από τους φιλολόγους η περίοδος κατά την οποία η λέξη *buccula* άρχισε να δηλώνει και τον ομφαλό της ασπίδας. Γιατί αν αποδειχθεί ότι κάτι τέτοιο συνέβη σε ύστερους χρόνους, τότε μια πιθανή αιτία θα μπορούσε να είναι η μορφική σχέση και η συνακόλουθη, επιτυχημένη, παρομοίωση των δύο αντικειμένων, παραγναθίδας και ομφαλού. Δεν αποκλείεται δηλαδή ότι με την πλατιά υιοθέτηση των ημισφαιρικών ωτοασπιδίων στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., η λέξη *buccula* (= παραγναθίδα) είχε αρχίσει να ανακαλεί κάτι φουσκωτό, ημισφαιρικό, οπότε αρκούσε να γίνει μια παρομοίωση της παραγναθίδας με τον ομφαλό της ασπίδας (ο οποίος στους Ρωμαίους ήταν συνήθως ημισφαιρικός), ώστε να παραγκωνιστεί γι' αυτόν ο όρος *umbo*.

Φαίνεται πάντως ότι τα ωτοασπίδια εγκαταλείφθηκαν σχετικά νωρίς. Όπως είδαμε, οι παραστάσεις τους είναι ήδη σπάνιες κατά τον 5ο και τον 6ο αι. και χάνονται με τους Σκοτεινούς Χρόνους. Τον 10ο αι. αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο του κράνους ήταν πλέον άγνωστο, όπως τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από τον τρόπο που πρέπει να παρανοήθηκε στις μικρογραφίες του Παρισινού Ψαλτηρίου[37] και, ενδεχομένως, στο Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή.[38] Σ' αυτά τα δύο χειρόγραφα,

---

35. Από αυτόν προήλθαν και οι αντίστοιχες λέξεις, που σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες χαρακτηρίζουν τον ομφαλό της ασπίδας ή, κατ' επέκταση και ολόκληρη την ασπίδα, πράγμα που ίσχυε και στη μέση βυζαντινή περίοδο. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen*, Βιέννη 1988, σ. 99-102 και σημ. 66.

36. *Tesaurus Linguae Latinae* (Teubner), 1900-1906. DuCange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Graz 1954. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή κ. Λ. Τρομάρα για την βοήθειά του στην πρώτη αυτή προσέγγιση των σχετικών πηγών.

37. H. Buchthal, *The miniatures of the Paris psalter*, Λονδίνο 1938.

38. *Il Rotulo di Giosué, codice Vaticano Palatino Greco 431*, Μιλάνο 1905. Στο ίδιο ειλητάριο (*ό.π.* πίν. XIII, βλ. και O. M. Dalton, *East Christian Art*, Οξ-

που οι μικρογραφίες τους είναι γενικά παραδεκτό ότι αντλούν πάρα πολλά στοιχεία από αρχαιότερα πρότυπα, υπάρχουν οι μοναδικές σχεδόν μεσοβυζαντινές παραστάσεις κρανών που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι μεταφέρουν εικονογραφικές προεκτάσεις των ημισφαιρικών ωτοασπιδίων της Ύστερης Αρχαιότητας.[39] Οι ζωγράφοι όμως δεν μπορούσαν πλέον να καταλάβουν περί τίνος επρόκειτο στα πρότυπά τους και έτσι μας έδωσαν άλλες φορές[40] (εικ. 29-33) μια αφηρημένη ίσως αντιγραφή τους και άλλες φορές[41] (πίν. VII, 13-15) μια ενδεχόμενη σύγχυσή τους με έναν άλλον εικονογραφικό τύπο της Ύστερης Αρχαιότητας, που ήταν ακόμα σε κάποια χρήση κατά τον 10ο και 11ο αιώνα (βλ. παρακάτω σ. 494).

Τα ανοιχτά κράνη με περιμετρικό γείσο

Τα γνωστά από το ελληνιστικό παρελθόν κράνη αυτού του είδους[42] που απαντούν στις διάφορες παραστάσεις της τέχνης των δύο πρώτων αιώνων της αυτοκρατορίας,[43] τα φέρουν συνήθως θεότητες, μυθολογικές μορφές και αφηρημένες προσωποποιήσεις, ενώ ορισμένα χαρακτηριστικά τους (κυρίως το πτυχωμένο γείσο) συχνά αποδίδονται και σε άλλους τύπους αρχαίων κρανών, κυρίως στον κορινθιακό. Η παρουσία τους στη ρωμαϊκή τέχνη φαίνεται ότι είναι συχνότερη από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. και μετά. Καθώς όμως δεν απαντούν τέτοια κράνη στα πολυάριθμα αυθεντικά ευρήματα της εποχής[44] και είναι εξαιρετικά σπάνια στις πα-

---

φόρδη 1925, πίν. LV, 1) υπάρχει και μία μοναδική παράσταση κράνους με γείσο πτυχωμένο στο πλευρό του, βλ. εικ. 34.

39. Μία ακόμα πιθανή παράστασή τους ίσως βρίσκεται στον κώδικα Vat. Barb. gr. 285, fol. 140v. A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne*, Παρίσι 1972, εικ. 256.

40. Buchthal, *ό.π.* πίν. IV (fol. 4v, κράνη στρατιωτών, πεσμένο κράνος του Γολιάθ), πίν. IX (fol. 419v, κράνη στρατιωτών)· *Il Rotulo di Giosué*, πίν. V, VI.

41. Buchthal, *ό.π.* πίν. IV (fol. 4v, το κράνος που φοράει ο Γολιάθ)· *Il Rotulo di Giosué* (ο τυπικός τρόπος απόδοσης των κρανών σ' ολόκληρο το ειλητάριο).

42. Παραδείγματά τους υπάρχουν σε διάφορους τύπους κρανών, Dintsis, πίν. 1, 3, 4, 5, 7, 9, 11.

43. Δεν συμπεριλαμβάνω εδώ τα περίκλειστα εκείνα ρωμαϊκά κράνη που παρουσιάζουν ένα στοιχειώδες περιμετρικό γεισοειδές έξαρμα, τα οποία εμφανίζονται ορισμένες φορές στα μνημεία της αυτοκρατορικής εποχής, π.χ. στην θριαμβική στήλη του Μάρκου Αυρηλίου στη Ρώμη, Robinson, πίν. 240.

44. Το κράνος «βοιωτικού» τύπου από τη Σόφια (βλ. πίν. I) δεν μπορεί προς το παρόν να χρησιμεύσει σαν τεκμήριο (βλ. σημ. 10).

ραστάσεις που σχετίζονται με το στρατό, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί αν και σε ποιο βαθμό βρίσκονταν ακόμα σε χρήση στην πραγματικότητα. Πάντως, οι λίγες αυτές απεικονίσεις τους σε επιτύμβια μνημεία στρατιωτικών[45] (πίν. ΙΙ, 1, 2, 5) καθώς και μια παράσταση ιππέα που πιθανότατα παρουσιάζει πλατύγυρο ανοιχτό κράνος (chapel-de-fer) στο θριαμβικό μνημείο του Adamklissi[46] (πίν. ΙΙ, 4), ίσως υποδηλώνουν την επιβίωση τέτοιων τύπων, ιδιαίτερα στις ανατολικές επαρχίες του κράτους.[47] Το θέμα παραμένει οπωσδήποτε ανοιχτό, καθώς δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες[48] και είναι πολύ λίγα τα αρχαιολογικά δεδομένα για τη ρωμαϊκή Ανατολή.

Από τα τέλη όμως του 3ου αι. μ.Χ. αυτοί οι τύποι κρανών αρχίζουν πλέον να απαντούν συχνότερα ακόμα και σε παραστάσεις που, άμεσα ή έμμεσα, απεικονίζουν ρωμαϊκούς στρατούς[49] (βλ. πίν. VI και εικ. 35-36).

---

45. Βλ. στη σημ. 10 τα μνημεία στο Δίον, Bergamo (κωδωνοειδή κράνη) και Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι (κράνη σχετικά με τον βοιωτικό τύπο;).

46. Παράσταση ιππέα στη μετόπη αρ. 7, F. Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, Βουκουρέστι-Βόννη 1965, εικ. 185. Το ανάγλυφο είναι πολύ κατεστραμμένο και διατηρείται μόνο το πίσω μέρος του κράνους, ενώ δυστυχώς δεν διασώθηκε άλλη παράσταση κράνους ιππέων στις μετόπες του ίδιου μνημείου. Στα κράνη των πεζών το καταυχένιο είναι εντελώς διαφορετικά διαμορφωμένο (βλ. *ό.π.*, π.χ. εικ. 195, 197, 199-202). Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι οι μετόπες χρονολογούνται στην εποχή του Τραϊανού, το θέμα όμως για πολλά χρόνια είχε διχάσει τους ιστορικούς της τέχνης και ορισμένοι τις είχαν χρονολογήσει μέχρι και στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου. (R. Bianchi-Bandinelli, *Rom, das Ende der Antike*, Μόναχο 1971, σ. 311. Την παλιότερη, πλούσια βιβλιογραφία της διαμάχης βλ. στο G. Ch. Picard, *Les Trophées Romains*, Παρίσι 1957, σ. 392, σημ. 1).

47. Μία δεύτερη απεικόνιση πλατύγυρου ανοιχτού κράνους στα ανάγλυφα του θριαμβικού μνημείου των Μάρκου Αυρήλιου και Lucius Verus από την Έφεσο, χάνει αρκετά από την ιδιαίτερη σημασία που θα μπορούσε να έχει για το θέμα μας, αφού το κράνος το φέρει ένας πεσμένος ιππέας, δηλαδή του αντίπαλου παρθικού στρατού. Ο αντίπαλος αυτός στρατός απεικονίζεται κατά τα άλλα εντελώς συμβατικά. Bianchi-Bandinelli, *ό.π.* εικ. 323· B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg - Βασιλεία - Βιέννη 1973, εικ. 504-522.

48. Ο Waurick (βλ. παραπάνω σημ. 20), ασχολείται πολύ λίγο με αυτούς τους τύπους, και μόνο με τις παραστάσεις τους σε έργα της τέχνης της ύστερης δημοκρατίας και της πρώιμης αυτοκρατορίας. Την παρουσία τους σ' αυτά τα έργα την ερμηνεύει σαν αποτέλεσμα ισχυρής επίδρασης από την ελληνιστική τέχνη. Με τις παραστάσεις τους στα επιτύμβια και τα υστερότερα θριαμβικά μνημεία δεν ασχολείται καθόλου.

49. Σε ορισμένα νομίσματα, π.χ. του Κωνστάντιου Χλωρού (Bianchi-Bandinelli, *ό.π.* εικ. 187), στη θριαμβική αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (H.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αθρόα επανεμφάνιση στις ύστερες παραστάσεις των θρακικών-σαρματικών τύπων (πίν. V), που επίσης σχετίζονται με τύπους πλατιά διαδεδομένους στο ελληνιστικό παρελθόν, φαίνεται ότι ενισχύει την παραπάνω υπόθεση για μια συνέχεια στη χρήση και μια περαιτέρω εξέλιξη των παλιότερων ελληνιστικών κρανών με περιμετρικό γείσο στη ρωμαϊκή Ανατολή (βλ. και παραπάνω σ. 482, σημ. 10 και πίν. I).

Όσον αφορά τις ενδεχόμενες ειδικές διαμορφώσεις σ' αυτά τα κράνη για την προστασία των αυτιών, οι υστερορωμαϊκές παραστάσεις μάς δίνουν δύο κύριες παραλλαγές:

(α) Έναν τρόπο που φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τις πτυχώσεις στα πλευρά του γείσου, όπως αυτές διαδόθηκαν από το βοιωτικό κράνος των ελληνιστικών χρόνων.[50]

(β) Έναν άλλο τρόπο, γνωστό στη ρωμαϊκή τέχνη από πολύ παλιότερα, που εμφανίζει στο πλευρό του κράνους μια μικρή προέχουσα ημικυκλική γλώσσα, συνεχόμενη με το γείσο (βλ. πίν. VII).

Αν και σε κάποιες από τις παραστάσεις φαίνεται ότι γίνεται σύγχυση των δύο αυτών παραλλαγών στον τρόπο της απεικόνισης,[51] έτσι ώστε να μπορεί κανείς να υποθέσει ότι και οι δύο αναφέρονται ίσως σε κράνη με πτυχωμένα γείσα, νομίζουμε ότι η προέλευση της δεύτερης παραλλαγής θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί σε μία αντίστοιχη λεπτομέρεια που πολύ σπάνια παρουσιάζεται σε παραστάσεις ελληνιστικών κρανών. Πρόκειται και πάλι για μία προέχουσα μικρή γλώσσα, συνεχόμενη με το γείσο του κράνους, που βρίσκεται πάνω από τη γένεση

P. Laubscher, *Der reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, πίν. 13, 14 και 15, 2), στη σαρκοφάγο τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (βλ. σημ. 61), στα ψηφιδωτά της περιόδου 352-366 μ.Χ. στη Santa Maria Maggiore στη Ρώμη (Wilpert, πίν. 8-28), στις μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis και της Notitia Dignitatum (βλ. σημ. 65). Παραστάσεις του 3ου αι. μ.Χ. που μπορούν να θεωρηθούν ότι έμμεσα αναφέρονται στον εξοπλισμό των ρωμαϊκών στρατών της εποχής και περιλαμβάνουν τύπους κρανών με περιμετρικό γείσο, βρίσκονται στο κτίριο της Συναγωγής στη Δούρα (Comte du Mensil du Boisson, *Les peintures de la Synagogue de Doura-Europos*, Ρώμη 1939, πίν. XVII) και στη σαρκοφάγο Grande Ludovisi (A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture*, I, 5, Ρώμη 1983, σ. 56-67), βλ. αντίστοιχα πίν. VII 9 και 10.

50. π.χ. σαρκοφάγος Richmond, α' δεκαετία 4ου αι. μ.Χ., R. Redlich, *Die Amazonensarkophage des 2. und 3. Jhs. n. Chr.*, Βερολίνο 1942, πίν. 9b.

51. π.χ. σαρκοφάγος στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, Redlich, *ό.π.* πίν. 10a (βλ. πίν. VII 11).

της παραγναθίδας (πίν. VII, 1, 4, 5 και εικ. 3). Μία πιθανή λειτουργία της θα μπορούσε να είναι η κάλυψη μικρών ανοιγμάτων για την ακοή, που (επίσης πολύ σπάνια) παριστάνονται πάνω σε παραγναθίδες που σκεπάζουν τα αυτιά (πίν. VII, 2, 3). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε έχουμε σ' αυτόν τον ελληνιστικό τρόπο την βασική αρχική ιδέα, της οποίας περαιτέρω ανάπτυξη αποτέλεσαν αργότερα τα ωτοασπίδια της Ύστερης Αρχαιότητας.

Και οι δύο παραπάνω παραλλαγές στη διαμόρφωση του γείσου των ανοιχτών κρανών της υστερορωμαϊκής τέχνης, απαντούν κυρίως σε κράνη που τα φέρουν μορφές μυθολογικές και έτσι δεν είναι εύκολο να υποστηριχτεί με ασφάλεια η χρήση τους σε κράνη της υστερορωμαϊκής πραγματικότητας.[52] Η δεύτερη παραλλαγή όμως απαντά πολύ σπάνια και σε κάποιες παραστάσεις με ρεαλιστικό χαρακτήρα, που φανερά σχετίζονται με την τότε πραγματικότητα[53] (πίν. VII, 8-10), ενώ συνεχίζει να εμφανίζεται στη βυζαντινή εικονογραφία μέχρι τον 11ο αιώνα[54] (πίν. VII, 13-18). Γεγονός είναι πάντως ότι σ' εκείνες τις παραστάσεις που σχετίζονται αμεσότερα με τους υστερορωμαϊκούς στρατούς, τα ανοιχτά κράνη έχουν απλά πλατύγυρα γείσα, χωρίς καμιά ειδικότερη διαμόρφωση σ' αυτά· σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα παριστάνονται εφοδιασμένα με ωτοασπίδια (βλ. πίν. VI και εικ. 35-36).

---

52. Πάντως η σαφής παρουσία του προστατευτικού «κώδωνα» πάνω από το αυτί (στα πρότυπα της βασικής αρχής του βοιωτικού τύπου των ελληνιστικών χρόνων) σε μία περικεφαλαία σαρματικού τύπου, που παριστάνεται στα πόδια ενός θωρακοφόρου ανδριάντα του Μουσείου της Οδησσού, βλ. πίν. III 2 (Stemmer, βλ. σημ. 10 παραπάνω), δείχνει ότι αυτός ο ελληνιστικός τρόπος δεν ήταν ξεχασμένος στην Ανατολή.

53. Παρθικό κράνος από θριαμβικό ανάγλυφο σε βράχο, Firouzabad, Iran (R. Ghirschman, *Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, εικ. 166), τοιχογραφίες της Συναγωγής στη Δούρα, σαρκοφάγος Grande Ludovisi (βλ. σημ. 49).

54. Στο Παρισινό Ψαλτήριο και στο Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή (βλ. σημ. 41). Επίσης στον κώδικα Paris. gr. 510, H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1929, σε ελεφαντοστέινα ανάγλυφα, π.χ. A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jhs.*, I, Βερολίνο 1930, πίν. LXXI (123 d), στο ψαλτήριο του πανεπιστημίου του Βερολίνου (αρ. 3807), J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors 1895, πίν. IX, 1.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή ανταπόκριση στο πρόβλημα της προφύλαξης των αυτιών και της καλής ακοής κινήθηκε πάνω σε δύο άξονες:

(α) Στην ανάπτυξη ενός νέου τρόπου στην ιστορία του αμυντικού οπλισμού, με τη χρήση πρόσθετων στοιχείων ανηρτημένων πάνω από μεγάλα ανοίγματα στα πλευρά του κράνους, στη θέση των αυτιών (ωτοασπίδια). Τα σχετικά ευρήματα κρανών πρέπει να θεωρηθούν ότι ήταν συμπληρωμένα με τέτοια στοιχεία. Αυτός ο τρόπος ενδεχομένως αποτέλεσε την περαιτέρω ανάπτυξη μιας παλιότερης σχετικής ιδέας, η οποία είναι πιθανό ότι είχε κάποια περιορισμένη εφαρμογή στο ελληνιστικό παρελθόν.

(β) Στην υιοθέτηση ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο (στα πρότυπα ίσως παλιότερων ελληνιστικών τύπων), συχνά εφοδιασμένων με ωτοασπίδια.

Οι υστερορωμαϊκές αυτές εξελίξεις πραγματοποιήθηκαν μέσα στα πλαίσια (και κάτω από την πίεση) των ριζικών αλλαγών που διαδραματίζονταν στα πολεμικά πράγματα ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ., με την ολοένα και πιεστικότερη στροφή προς τις ιππικές επιχειρήσεις και την ολοένα μεγαλύτερη σημασία που αποκτούσε το τόξο και γενικά τα βλήματα απέναντι στα αγχέμαχα όπλα. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ανάλογες λύσεις δόθηκαν και σε άλλες εποχές που χαρακτηρίζονταν από ανάλογες συνθήκες πολέμου, όπως π.χ. είχε συμβεί με την ευρύτατη διάδοση του βοιωτικού κράνους και των πτυχώσεων του γείσου του κατά την ελληνιστική εποχή, και όπως θα συνέβαινε αργότερα, στον δυτικοευρωπαϊκό ύστερο μεσαίωνα, όταν εμφανίστηκαν και πάλι στοιχεία ανάλογα με τα ημισφαιρικά ωτοασπίδια[55] (μέσα σ' ένα πολύ διαφορετικό βέβαια γενικότερο πλαίσιο), παράλληλα με την χρή-

---

55. Οι παραστάσεις αυτών των στοιχείων (rondelles ή circular earpieces) είναι πάρα πολλές, βλ. π.χ. J. M. P. Andrade, *Les trésors de l'Espagne*, (Skira) 1967, σ. 181· D. Pope, *Guns*, Λονδίνο 1965, σ. 16, 20-23, 28. Ανάλογες διαμορφώσεις σε αυθεντικά κράνη του 15ου αι. βλ. π.χ. στο J. G. Mann, «Notes on the armour worn in Spain from the 10th to the 15th cent.», *Archeologia* 83 (1933) πίν. LXXXVIII, 5 και XC (το λεγόμενο κράνος του Boabdil).

ση πλατύγυρων ανοιχτών κρανών[56] (chapel-de-fer, cabacete), που ήταν τότε πλέον ευρύτατη.

Και οι δύο παραπάνω υστερορωμαϊκές επιλογές εγκαταλείφθηκαν γρήγορα. Οι λόγοι για την εγκατάλειψή τους φαίνεται ότι σχετίζονται με την ολοένα και μεγαλύτερη προσέγγιση του πρωτοβυζαντινού αμυντικού οπλισμού στους ανατολικούς τρόπους[57] και την συνακόλουθη επικράτηση της λύσης που παρείχε το αλυσιδωτό περιαυχένιο[58] (aventail) στο πρόβλημα της προφύλαξης των αυτιών και της καλής ακοής.

---

56. Αυθεντικά κράνη βλ. π.χ. στου Mann, ό.π. πίν. LXXXVII 3, LXXXV· επίσης N. Michael, *Armies of medieval Burgundy 1364-1477* (Men-at-Arms series, 144), Λονδίνο 1983, σ. 15 (E, F, G). Παραστάσεις τους βλ. π.χ. Andrade, *ό.π.* 191· Pope, *ό.π.* 19, 28.

57. Ιρανικούς και κεντροασιατικούς (Αβαρικούς). A. D. H. Bivar, «Cavalry equipment and tactics on the Euphrates frontier», *DOP* 26 (1972) 271-291· J. F. Haldon, «Some aspects of the Byzantine military technology from the sixth to the tenth cent.», *BMGS* 1 (1975) 11-47· P. Schreiner, «Zur Ausrüstung des Kriegers in Byzanz, im Kiewer Russland und in Nordeuropa nach bildlichen und literarischen Quellen», στο: *Les pays du Nord et Byzance*, Ουψάλα 1981, σ. 215-236.

58. Αυτό φαίνεται ότι είχε συμβεί ήδη από την εποχή του *Στρατηγικού*. Ο Kolias, *Byzantinische Waffen* 79-81, θεωρεί ότι το *περιτραχήλιον* που αναφέρεται στο *Στρατηγικόν* είναι το αβαρικό περιαυχένιο των κρανών. Από την άλλη μεριά, τα *σκαπλία τῶν ζαβῶν* που επίσης αναφέρονται στο *Στρατηγικόν* (Kolias, *ό.π.* 43 κ.ε.) και λειτουργούσαν ανάλογα, αν και ήταν μέρος της θωράκισης του κορμού, φαίνεται ότι ήταν σε χρήση στην υστερορωμαϊκή Ανατολή από πολύ παλιότερα, βλ. π.χ. τοιχογραφίες στο κτίριο της Συναγωγής στη Δούρα (*The excavations at Dura-Europos, Final Report*, 8, μέρος 1, Λονδίνο - Οξφόρδη 1956, πίν. 44) και μικρογραφίες στον κώδικα του Vergilius Vaticanus (J. de Wit, *Die Miniaturen des Vergilius Vaticanus*, 'Αμστερνταμ 1959, πίν. 27, 38).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΩΤΟΑΣΠΙΔΙΩΝ (4ος-7ος αι. μ.Χ.)

	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο στο πλευρό του επικράνου	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου	Επίπεδο ωτοασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου
4ος αι. μ.Χ.			
1. Δίσκος από το Kaiseraugst[59] (εικ. 25)	—	—	ένα κράνος με περιμετρικό γείσο
2. Κρανοφόρο κεφάλι από σαρκοφάγο στο Ince Blundell Hall[60] (εικ. 18)	—	(;)	—
3. Σαρκοφάγος, η λεγόμενη της αγίας Ελένης[61] (εικ. 19-24)	ένα κράνος ρωμαϊκής φόρμας και ένα με περιμετρικό ευρύ γείσο	—	δύο ή τρία κράνη ρωμαϊκής φόρμας
4. Ψηφιδωτό δάπεδο από τη Δάφνη της Αντιόχειας[62] (εικ.17)	—	ένα κράνος ρωμαϊκής φόρμας	—
5. Τοιχογραφίες στην κατακόμβη της via Latina, στη Ρώμη[63] (εικ. 15-16) και πίν. V, 4	πολλά κράνη, όλα της θρακικής-σαρματικής ομάδας τύπων (και ένα ρωμαϊκής φόρμας;)	—	—
6. Ψηφιδωτά της Santa Maria Maggiore στη Ρώμη[64] (εικ. 26, πίν. V, 6, 12 και VI, 8-12)	λίγα κράνη διαφόρων τύπων	πολλά κράνη διαφόρων τύπων	πολλά κράνη διαφόρων τύπων
7. Μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis[65] (εικ. 14)	ένα κράνος ρωμαϊκής φόρμας	—	—
8. Ελεφαντοστέινο όστρακο από τη Nocera Umbra[66]	—	ένα κράνος ρωμαϊκής φόρμας (;)	—

	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο στο πλευρό του επικράνου	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου	Επίπεδο ωτοασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου
5ος αι. μ.Χ.			
9. Θριαμβική στήλη του Αρκαδίου στην Κων/πολη (σχέδια β' μισού του 16ου αι. στο Λούβρο)[67]	τυπικός τρόπος παράστασης των κρανών, «ρωμαϊκής» φόρμας (;)	—	—
10. Αμφορέας από το Concesti, στο Ermitage[68] (εικ. 28)	δύο κράνη ρωμαϊκής φόρμας και ένα με περιμετρικό γείσο	—	—
11. Ψηφιδωτά της Santa Maria Maggiore, στη Ρώμη[69] (εικ. 27)	—	όλα τα κράνη (ρωμαϊκές φόρμες)	—
6ος αι. μ.Χ.			
12. Η λεγόμενη Καθέδρα του Μαξιμιανού, στη Ραβέννα[70]	—	—	κράνη ρωμαϊκής φόρμας
13. Ελεφαντοστέινο πλακίδιο, στο Trier[71] (πίν. VI, 14)	τρία κράνη με περιμετρικό γείσο	—	—
7ος αι. μ.Χ.			
14. Συριακή Βίβλος (αρ. 341, fol. 8r) στην Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισίων[72]	ένα κράνος (;)	—	—

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

59. *Der Spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*, Derendingen 1984, II, πίν. 159, 1.

60. R. Delbrueck, *Antike Porphyrwerke*, Βερολίνο - Λιψία 1932, πίν. 103.

61. Deichmann, *ό.π.* πίν. 37-40 (βλ. σημ. 28). A. A. Vasiliev, «Imperial Porphyry sarcophagi in Constantinople», *DOP* 4 (1948) εικ. 18. Όλα τα κεφάλια των δέκα ιππέων της σαρκοφάγου ανήκουν σε εργασίες αποκατάστασης που έγιναν στην περίοδο 1778-1787 ύστερα από καταστροφή της (Delbrueck, *ό.π.* 215). Παρ' όλα αυτά, τα παρουσιαζόμενα κράνη είναι εξαιρετικά απίθανο να οφείλονται αποκλειστικά και μόνο στη φαντασία του καλλιτέχνη της αποκατάστασης, ή σε κάποιο καλλιτεχνικό ρεπερτόριο «ρωμαϊκών» μορφών της εποχής του, γιατί συγκεντρώνουν τύπους και ειδικές λεπτομέρειες που, ενώ σπανίζουν ή απουσιάζουν από ένα τέτοιο ρεπερτόριο μορφών, αντίθετα χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα την υστερορωμαϊκή εποχή και μάλιστα τον 4ο αι. μ.Χ. (ωτοασπίδια «ημισφαιρικά» και επίπεδα, κράνος με περιμετρικό και πτυχωμένο γείσο, βλ. εικ. 20, 22). Έτσι, πρέπει να δεχτούμε ότι ο καλλιτέχνης του 18ου αι. προσπάθησε να μείνει πιστός είτε στα χαρακτηριστικά κάποιων υπολειμμάτων από τα αυθεντικά κρανοφόρα κεφάλια, ή ίσως σε κάποια σχέδιά τους.

62. R. Stillwell (ed.), *Antioch on the Orontes*, II, Princeton - Λονδίνο - Χάγη 1938, πίν. 32.

63. A. Ferrua, *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*, Βατικανό 1960, πίν. XXXVII, XCII· C. Bertelli, *Roma sotterranea*, Φλωρεντία 1965 (Forma e Colore, 29, Sadea/Sansoni ed.), πίν. 32, 33.

64. Τα παραδείγματα ωτοασπιδίων στα ψηφιδωτά είναι πολυάριθμα. Για την πρώτη παραλλαγή βλ. π.χ. J. Wilpert, *Die Römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jh.*, III, Freiburg 1924, πίν. 23 (στο εξής: Wilpert)· H. Karpp, *Die frühchristlichen und mittelalterlichen Mosaiken in Santa Maria Maggiore zu Rom*, Baden-Baden 1966, εικ. 128 (στο εξής: Karpp). Για τη δεύτερη παραλλαγή βλ. παραδείγματα στους πίνακες V 6 και VI 8 της παρούσας μελέτης και για την τρίτη παραλλαγή στους πίνακες V 12, VI 9-11. Οι αντιστοιχίες των τελευταίων με τις εικόνες των Wilpert και Karpp δίνονται στις σ. 504-505.

65. Παράσταση του Thoracomachus, E. A. Thompson, *A Roman reformer and inventor*, Οξφόρδη 1952, εικ. IX (κώδιξ Οξφόρδης), Omont, *manuscrit latin 9661* (= H. Omont, *Reproduction des miniatures du manuscrit latin 9661 de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1911), εικ. 10 (κώδιξ Παρισίων), βλ. και *De Rebus Bellicis* (= M. W. C. Hassal – R. Ireland (eds.), *De Rebus Bellicis*, I-II, Οξφόρδη 1979 – *BAR* International Series, 63), εικ. XVI-XVII. Οι μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis και μαζί τους εκείνες της Notitia Dignitatum, σώζονται σήμερα μόνο σε αντίγραφα που έγιναν στη δυτική Ευρώπη κατά τον 15ο και 16ο αιώνα· τα δύο αυτά έργα από πολύ νωρίς αποτέλεσαν μέρος ενός κώδικα που αντιγράφηκε ολόκληρος πολλές φορές, διαδοχικά (Thompson, *ό.π.*, 6-17 και J. J. G. Alexander, στο *De Rebus Bellicis*, I, 11-15). Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι διάφοροι μεταγενέστεροι αντιγραφείς πρέπει να απέδωσαν τις παραστάσεις με αρκετή

πιστότητα. Ειδικότερα, όσον αφορά ορισμένα κράνη, οι μικρογραφίες πρέπει να θεωρηθούν σε γενικές γραμμές αξιόπιστες, αφού τα χαρακτηριστικά πολλών από τους τύπους που παρουσιάζουν είναι ακριβώς εκείνα που, όπως είδαμε, συναντιούνται συχνά στις υστερορωμαϊκές παραστάσεις: υψηλές κεκαμμένες κορυφές της θρακικής-σαρματικής ομάδας, ημισφαιρικά ωτοασπίδια και ανοιχτά κράνη με περιμετρικό γείσο, βλ. αντίστοιχα πίν. V 1-3, εικ. 14 και πίν. VI 4-6 της παρούσας μελέτης. Και ενώ σε μία από τις παραστάσεις των ανοιχτών κρανών (πίν. VI, 6α) βλέπουμε φανερή την επίδραση από μορφές αντίστοιχων κρανών του 15ου αι. (chapel-de-fer), όλα τα υπόλοιπα κράνη με τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω δεν έχουν τίποτα κοινό με τους τύπους του 15ου αι. Ακόμα και τα ημισφαιρικά ωτοασπίδια στην παράσταση του Thoracomachus δεν αποδόθηκαν με την μορφή κάποιων αντίστοιχών τους υστερομεσαιωνικών στοιχείων (rondelles, βλ. σημ. 55 παραπάνω), αλλά μεταφέρθηκαν πιστά, με τη μορφή των υστερορωμαϊκών τους προτύπων. Μόνο στην παλιότερη τυπωμένη έκδοση, του 1552, τα ωτοασπίδια αποδόθηκαν με τη μορφή αυτών των υστερομεσαιωνικών στοιχείων (*De Rebus Bellicis*, II, 2 και εικ. στη σ. 14), τα οποία μάλιστα προστέθηκαν και σε άλλα κράνη των παραστάσεών της (*ό.π.*, εικ. στις σ. 11, 13), ενώ δεν υπάρχουν σε εκείνες των χειρογράφων. Ο J. P. Wild (*De Rebus Bellicis*, I, 108) δεν αναγνωρίζει τη λειτουργία των ωτοασπιδίων στην παράσταση του Thoracomachus, αλλά τα εκλαμβάνει σαν «υπερτονισμένους στροφείς ανάρτησης (μεντεσέδες) των παραγναθίδων» του κράνους.

66. R. Paribeni, «Necropoli barbarica di Nocera Umbra», *Monumenti Antichi* 25 (1918) εικ. 103.

67. G. Giglioli, «La colonna di Arcadio a Constantinopoli», *Memorie Acc. di Archeol. Lett. e Belle Arti di Napoli*, 2 (1952) εικ. 24-48.

68. D. Talbot Rice, *The Art of Byzantium*, Λονδίνο 1959, πίν. 7· J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, Λονδίνο 1961, εικ. 9· L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*, Βερολίνο - Λιψία 1929, πίν. 42b.

69. Wilpert, πίν. 61-62, 69· Karpp, εικ. 25-26.

70. L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Παρίσι 1936, πίν. XXVII-XXVIII. W. F. Volbach, *Avori di scuola ravennate nel V e VI secolo*, Ραβέννα 1977, εικ. 51.

71. Kl. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, Φραγκφούρτη 1970, εικ. 62.

72. K. Weitzmann, *Manuscrits gréco-romains et paléochrétiens*, Νέα Υόρκη 1977, πίν. 40.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ I-VII

Πίνακας I

τύποι κελτικοί: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
τύποι ετρουσκικοί-ρωμαϊκοί: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
δυτικός κελτικός τύπος: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
τύπος Port: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
ανατολικός κελτικός τύπος: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
τύπος Buggenum: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
τύπος Weisenau: *Antike Helme*, πίν. 2.
τύπος Hagenau: *Antike Helme*, πίν. 2.
τύπος Niederbieber: *Antike Helme*, πίν. 2. Robinson, 97, πίν. 256-257.
Niedermörmter: Rheinisches Landesmuseum Bonn, κράνος από το Niedermörmter. Robinson, 72-73, πίν. 179-182· *Antike Helme*, πίν. 2.
Berkasovo αρ. 2: Vojvodjanski Musej Novi Sad, το δεύτερο κράνος από το Berkasovo. *Spätrömische Gardehelme*, 22-24, πίν. 6-9.
Intercisa αρ. 4: Ungarisches Nationalmuseum Budapest, το τέταρτο κράνος από την Intercisa, *Spätrömische Gardehelme*, 108-109, πίν. 54-56.
Worms: Museum der Stadt Worms, κράνος από τη Worms. *Spätrömische Gardehelme*, 111-114, πίν. 58-60.
τύπος ψευδοαττικός: Antikenmuseum Berlin. *Antike Helme*, 439-440. Dintsis, πίν. 9.
τύπος βοιωτικός: Ashmolean Museum Oxford, κράνος από τον ποταμό Τίγρη. Snodgrass, εικ. 58, Dintsis, πίν. 1.
τύπος φρυγικός: κράνος από το Kishinev (USSR). J. Best, *Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare*, Λονδίνο 1969, εικ. 6. Dintsis, πίν. 2.
τύπος κωδωνοειδής: τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους, *IEE*, Δ' 35. Dintsis, πίν. 11.
τύπος «κώνος»: Ashmolean Museum Oxford. Dintsis, εικ. 33, 8 και πίν. 5.
Staniza Ladoshkaja: *Antike Helme*, 178, εικ. 65, πίν. 1.
Ostrov: κράνος από το Ostrov (Ρουμανία). Robinson, 134-135, πίν. 407-410.

Sofia: Arch. Museum Sofia, κράνος από τη Σόφια. Ch. M. Danov, «Antike Denkmäler in Bulgarien, 1», *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, 11 (1937) 196-198, εικ. 173-176. Βλ. σημ. 10 της παρούσας μελέτης (κράνος με Αρ. Ευρ. 5754).

Zagreb: Arch. Museum Zagreb, κράνος από τη Βοσνία. Robinson, 85, πίν. 237.

Ολυμπία: Μουσείο Ολυμπίας, περσικό κράνος. *ΙΕΕ*, Β' 307.

Brit. Museum: British Museum, δύο σασσανιδικά κράνη. S. V. Grancsay, «A Sassanian chieftain's helmet», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 21, 8 April (1963) 258, εικ. 6 και 259, εικ. 8.

Πίνακας II

1. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο του Δίου (από φωτ. του συγγραφέα). Γ. Π. Οικονόμος, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, Αθήνα 1915, σ. 28-29 (αρ. 49).
2. Από επιτύμβιο μνημείο στο Bergamo, 1ος αι. μ.Χ. Franzoni, *Mon. funerari di militari*, σ. 80-84 (αρ. 56), πίν. XXVII.
3. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Σεβαστούπολης, 1ος αι. μ.Χ. G. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, Λένινγκραντ 1974, σ. 146-147 (αρ. 157).
4. Από το θριαμβικό μνημείο στο Adamklissi (Ρουμανία), μετόπη, αρ. 7. F. Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Βουκουρέστι-Βόννη 1965, σ. 423, εικ. 185.
5. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο Βουκουρεστίου, αρ. L 118, 2ος-3ος αι. μ.Χ. (από σχέδιο του συγγραφέα).

Πίνακας III

1. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Βέροιας (από σχέδιο του συγγραφέα). J. M. R. Cormack, «Epitaph of a legionary of the Legio XVI Flavia Firma from Macedonia», *Journal of Roman Studies* 31 (1941) 24-25.
2. Στα πόδια θωρακοφόρου ανδριάντα, εποχής Αδριανού, στο Μου-

σείο της Οδησσού. K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Βερολίνο 1978, σ. 118 (αρ. XIIa2), πίν. 79, 2.

3, 4. Από τη θριαμβική αψίδα του Σεπτημίου Σεβήρου στο Forum Romanum. B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg-Βασιλεία-Βιέννη 1973, εικ. 551.

5. Από τη σαρκοφάγο Grande Ludovisi, μέσα 3ου αι. μ.Χ. (από φωτ. του συγγραφέα). A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture*, I, 5, Ρώμη 1983, σ. 56-67 (αρ. 25).

6. Από τη σαρκοφάγο Mattei II, μέσα 3ου αι. μ.Χ. Andreae, *ό.π.* εικ. 589.

7. Από επιτύμβιο μνημείο στο Saló, τέλη 3ου αι. μ.Χ. Franzoni, *Mon. funerari di militari*, σ. 73-74 (αρ. 49), πίν. XXIV, 1.

Πίνακας IV

1-3. Από τη βάση της θριαμβικής στήλης του Τραϊανού στη Ρώμη. O. Gamber, «Dakische und Sarmatische Waffen auf den Reliefs der Traianssäule», *Jahrbuch der Kunsthist. Samm. in Wien* 60 (1964) 15 (d4 και f3).

4. Από σαρκοφάγο στο Museo Nazionale Romano, αρ. ευρ. 112327, τέλη 2ου αι. μ.Χ. (από φωτ. του συγγραφέα). Giuliano, *ό.π.* I, 8, μέρος I, Ρώμη 1985, σ. 177-188 (αρ. IV, 4).

5. Από το graffitto ενός βαριά θωρακισμένου ιππέα (clibanarius), Δούρα Ευρωπός, 2ος-3ος αι. μ.Χ., R. Ghirshman, *Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, εικ. 63c.

6. Από θριαμβικό ανάγλυφο σε βράχο, Firouzabad (Iran), 3ος αι. μ.Χ., Ghirshman, *ό.π.* εικ. 166.

Πίνακας V

1-2. Μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σχόλια στη σημ. 65).
1α, 2α: κώδ. Παρισίων, Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 4 και 13.
1β, 2β: κώδ. Οξφόρδης, Thompson, *A Roman reformer*, εικ. III και XII.

3. Μικρογραφία της Notitia Dignitatum, Fabricae της Ανατολής (βλ. σχόλια στη σημ. 65). Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 29.

4-5. Τοιχογραφίες στην κατακόμβη της via Latina, Ρώμη, μεταξύ 320 και 350 μ.Χ. A. Ferrua, *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*, Βατικανό 1960, πίν. XXXVII και CXV (cubicula C και O).

6-12. Ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore, Ρώμη, περίοδος 352-366 μ.Χ.
6: Wilpert, πίν. 18· Karpp, εικ. 97.
7: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 113.
8-9: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 114.
10: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 113.
11: Wilpert, πίν. 18· Karpp, εικ. 100.
12: Wilpert, πίν. 28a· Karpp, εικ. 155.

Πίνακας VI

1. Από χρυσό νόμισμα του Κωνστάντιου Χλωρού, Trier. R. Bianchi-Bandinelli, *Rom, das Ende der Antike*, Μόναχο 1971, εικ. 187.

2-3. Από τη θριαμβική αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (από φωτ. του συγγραφέα). H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, πίν. 13, 14 και 15, 2.

4-5. Μικρογραφίες της Notitia Dignitatum, Fabricae της Δύσης (βλ. σχόλια στη σημ. 65). Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 73.

6. Μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σχόλια στη σημ. 65).
6α: κώδ. Οξφόρδης, Thompson, *A Roman reformer*, εικ. VII.
6β: κώδ. Παρισίων, Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 8.

7-12. Ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore, Ρώμη, περίοδος 352-366 μ.Χ.
7: Wilpert, πίν. 19a· Karpp, εικ. 111.
8-9: Wilpert, πίν. 28b· Karpp, εικ. 154.
10: Wilpert, πίν. 28a· Karpp, εικ. 155, 156.

11-12: Wilpert, πίν. 26· Karpp, εικ. 143.

13. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης, στο Βατικανό (από φωτ. του συγγραφέα). F. W. Deichmann, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, I, Wiesbaden 1967, αρ. 173, πίν. 37-40.
14. Από ελεφαντοστέινο πλακίδιο στο Rheinisches Landesmuseum Trier, 6ος αι. μ.Χ., K. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, Φραγκφούρτη 1970, εικ. 62.

Πίνακας VII

1. Βλ. παραπάνω πίν. I, τύπος κωδωνοειδής.
2. Τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους. *IEE*, Δ' 34-35. Dintsis, πίν. 11.
3. Από αργυρό δίσκο στο Ermitage. *IEE*, Δ' 185.
4. Ανάγλυφο από το Πέργαμον. H. Droysen, στο *Altertümer von Pergamon*, II, 1885, πίν. XLIV, 1. Dintsis, πίν. 2 (93).
5. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (από φωτ. του Μουσείου). G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Musées Impériaux Ottomans*, I, Κωνσταντινούπολη 1912, No 102 (1490).
6. Από επιτύμβιο μνημείο στη Ρώμη. Dintsis, εικ. 8, 4 και πίν. 1 (4).
7. Βλ. παραπάνω πίν. II, 5.
8. Βλ. παραπάνω πίν. IV, 6.
9. Τοιχογραφία στο κτίριο της Συναγωγής, Δούρα Ευρωπός. Comte du Mensil du Boisson, *Les Peintures de la Synagogue de Doura-Europos*, Ρώμη 1939, πίν. XVII.
10. Από τη σαρκοφάγο Grande Ludovisi (από φωτ. του συγγραφέα, βλ. παραπάνω πίν. III, 5).
11. Από σαρκοφάγο στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, R. Redlich, *Die Amazonensarkophage des 2. und 3. Jhs. n. Chr.*, Βερολίνο 1942, πίν. 10a.
12. Παράσταση σε ψηφιδωτό δάπεδο στη Μεγαλόπολη (Πελοπόννησος), α' μισό 6ου αι. μ.Χ. (από φωτ. της Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά), Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* (II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 71-74, πίν. 89β.

13-14. Μικρογραφίες στο Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή, Βατικανό, 10ος αι., *Il Rotulo di Giosué* (codice Vaticano Palatino Greco 431) Μιλάνο 1905, πίν. IV και X.

15. Μικρογραφία στο Ψαλτήριο των Παρισίων (cod. gr. 139), 10ος αι., H. Buchthal, *The miniatures of the Paris psalter*, Λονδίνο 1938, πίν. IV (Γολιάθ).

16. Μικρογραφία στον κώδικα Paris. gr. 510, περ. 880 μ.Χ., H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1929, πίν. LV.

17. Από ελεφαντοστέινο κιβωτίδιο. A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jhs.*, I, Βερολίνο 1930, πίν. LXXI (123 d).

18. Μικρογραφία στο ψαλτήριο του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (αρ. 3807). J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors 1895, πίν. IX, 1.

WALTER EMIL KAEGI

CHANGES IN MILITARY ORGANIZATION AND DAILY LIFE ON THE EASTERN FRONTIER

I wish to sketch some problems of Byzantine continuity and rupture with its Graeco-Roman heritage in a region of the eastern frontier.[1] In particular, I refer to the Taurus mountain zone on the southeastern edge of Cappadocia, and areas just above and below it, including part of what is traditionally called northern Syria, as well as to Cyprus.[2] In particular, in addition to Cyprus, in western Asia the frontier area includes territory that lies southeast of Iconium and Caesarea, north of Aleppo and Antioch in Syria, and north or west of Melitene (modern Turkish Malatya) as well as lands to the east that were inhabited by Armenians, that is, primarily the former regions of the old Roman provinces (Justinianic period) of Armenia I, II, III, and IV, Cilicia I and II, Isauria, Euphratensis, Osrhoene, and Mesopotamia. All of these

---

1. I acknowledge with gratitude the financial assistance of a grant from the Social Science Divisional Faculty Research Fund of the University of Chicago, and a Fellowship for Independent Study and Research from the National Endowment for the Humanities, which helped to make possible the preparation of this paper.

2. Friedrich Hild, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, (TIB 2, Verlag der Akademie) Vienna 1981; Friedrich Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Vienna 1977. On Cyprus, see Kaegi, 'The Disputed Muslim Treaty with Cyprus in 649', *Abstracts, Fourteenth Annual Byzantine Studies Conference*, Houston, Texas 1988, 5-6. Classic is E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brussels 1935 (repr. 1961). Hélène Ahrweiler, *La frontière et les frontières de Byzance en Orient*, London: Variorum 1976. Also, Fathi 'Uthman, *Al-hudud al-Islamiyya al-Bizantiniyya* (3 vols.), Cairo: Dar al-qawmiyya, 1967. Broad study on the concept of a frontier: Michel Foucher, *L'invention des frontières* (Fondation pour les Études de Défense Nationale), Paris 1986.

regions were directly and frequently exposed to the threat of Muslim raids and invasions. Because of their location, it was relatively easy for local inhabitants of these regions to make verbal and written contact with Muslims across the border. In those regions it was very difficult for people to cope with survival and maintenance of continuity. Survival sometimes required communities to live in tenuous and virtually intolerable conditions, especially from the 630s to the middle of the eighth century. Many of the points that I am making necessarily rest on limited amounts of primary sources. They constitute a reading of the extant evidence. Other scholars may disagree with these interpretations.

There have been substantial advances in scholarly understanding of Late Antiquity in recent decades, which have in turn improved historians' efforts to understand problems of breaks and continuities between the Early and Middle Byzantine periods. Yet solutions cannot be found by any simple invocation of the methods of the social sciences. Patient and sensitive research using many diverse sources and methodologies are necessary. The preponderance of evidence indicates that there was no absolute continuity or break, but an acceleration of the rate of change in the obscure seventh century that requires adequate investigation. False and however tempting neat models require rejection as does wishful and ideological thinking. This does not mean rejecting all hypotheses, but one must be ready to be skeptical. Sources are diverse and often too terse.[3] Their accurate interpretation requires syn-

3. Among the scholars who have worked on this important but difficult problem are: Dr. Lawrence I. Conrad, 'Al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad al-Sham: Some Historiographical Observations', *Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham during the Early Islamic Period Up to 40 A.H./ 640 A.D., Fourth International Symposium on the History of Bilad al-Sham*, ed. by Muhammad Adnan Bakhit (papers of the 1985 conference, published in Amman, 1987), vol. I, 28-62; L. I. Conrad, 'Theophanes and the Arabic Historical Transmission: Some Indications of Intercultural Transmission', paper read at Delphi, Greece, in 1985, and to appear in *Der Islam*; lent to me by kindness of the author. See also, Ann S. Proudfoot, 'The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty', *Byzantion* 44 (1974) 367-439; W. E. Kaegi, 'Historiographical Problems in the Byzantine Non-Historical Sources', unpub. paper read at the 21 March 1988 meeting of the American Oriental Society, Chicago, Sheraton Plaza Hotel.

thesizing information from Late Antiquity, Byzantium, and Medieval Islam. Gaps are not necessarily breaks or ruptures. The greatest challenge is to comprehend the middle decades of the seventh century, namely, the 640s, 650s, 660s, and 670s.

A multitude of severe problems for local Byzantine populations resulted from Muslim expansion in the 630s. In addition to fighting Byzantine armies, Muslim leaders attempted to bypass, whenever possible, existing Byzantine authorities and make specific *ad hoc* arrangements with local leaderships and people in towns and regions, including settling of course the terms for tribute or taxes and security matters.[4] Of course the existing early Byzantine or late Roman institutions were soon radically altered or changed where the Muslims conquered territory and directly subjugated the surviving local populations. Local leaders had made or attempted to reach agreements with Sassanid Persian commanders to spare their communities during Persian raids and invasions even back in the sixth century and before, creating some precedents for the actions of local Byzantine leaders who faced the challenge of Muslim invasions and raids.[5]

But the Muslim efforts to strike terms directly with local Byzantines had, I believe, very great consequences for accelerating Byzantine institutional change and seriously affected the lives and customs of Byzantine populations in areas that the Muslims did not directly subjugate. The net result was a multidimensional

---

4. Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1982; Leone Caetani, *Annali dell'Islam*, Milan 1905-1926 (repr. Hildesheim 1972) vols. 1-10. Treaties: D. R. Hill, *The Termination of Hostilities in the Early Arab Conquests*, London 1971.

5. Negotiated surrenders: Procop. *Bella* 2.5.12-2.6.25; 2.7.3-9; 2.11.14-2.12.31; 2.13.16-19. Cf. Glanville Downey, 'The Persian Campaign in Syria in A.D. 540', *Speculum* 28 (1953) 340-348. Broader comments on the relative lack of armed resistance in other parts of the Later Roman Empire: E. A. Thompson, 'Barbarian Collaborators and Christians', *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Madison 1982, 239-240; A. H. M. Jones, *Later Roman Empire*, Oxford 1964, 1061-1062; Hugh Kennedy, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', *BF* 10 (1985) 141-183; S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, Totowa 1983, 80. Generally weak defenses in Late Antiquity: Ramsay MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven: Yale 1988, 182-191.

acceleration of the rate of institutional change and change in the lives of local people. Some continuities persisted, however.

I believe that with respect to military institutions and daily life connected with the military, change had been very slow until the third decade of the seventh century when, under pressure from the Muslim invasions, change accelerated.[6] The preponderance of evidence indicates that even in the late 620s and at the beginning of the 630s, the nomenclature — and presumably the underlying actual military institutions — were essentially Late Roman, that Heraclius' wars with the Persians had not yet resulted in fundamental structural change (in short, no theme system yet).[7] But it

---

6. W. E. Kaegi, 'Variable Rates of Seventh-Century Change', *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, ed. by Frank M. Clover and R. Stephen Humphreys (Madison: University of Wisconsin Press, to appear in 1989); Kaegi, 'The *Annona Militaris* in the Early Seventh Century', *Byzantina* 13 (1985) 589-596; Kaegi, 'Notes on Hagiographic Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century', *Byzantina* 7 (1975) 58-70; Kaegi, 'Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions', *BF* 8 (1982) 87-113.

7. In general, W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843: An Interpretation*, Amsterdam, Las Palmas 1981. On structures: Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985, and his *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1986; J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987. Baladhuri, *Futuh al Buldan*, (ed. M. J. De Goeje), Leiden 1866 and repr., 156-157. Michael the Syrian, *Chronique*, 11.7 (2: 422-423, 424 Chabot). Tabari i 2349. On zones of destruction, see also: W. E. Kaegi, 'The Frontier: Barrier or Bridge?', session on 'Byzantium and the Arabs', *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle: A. Caratzas, 1986) esp. 284-303. Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). See also pp. 153-157. The recent suggestion by Dr. James Howard-Johnston, 'Thema', *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (Australian Association for Byzantine Studies) Canberra 1984, 189-197, that the term *thema* originated from an Altaic root word is unpersuasive and must be rejected. *Thema* is a Greek word for which one needs to find no foreign explanation. On the broader problem of the emergence of the themes, see the important long review of scholarly literature by R.-J. Lilie, «Die zweihundertjährige Reform», *Bsl* 45 (1984) 27-39, 190-201; for additional interpretations of aspects of the emergence of the themes, see W. E. Kaegi, 'Heraklios and the Arabs', *Greek Orthodox Theological Review* 27 (1982) 109-133; Kaegi, Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions, 98-113; Kaegi, 'Late Roman Continuity in the Financing of Heraclius' Army',

was in the middle and late 630s and 640s that some extensive improvisation, authorized by emperors, was begun in institutions. This had begun even in the last years of the reign of Heraclius because of the military emergency in the east and southeast because of the rise of Islam.[8] Some elements of those institutional changes were slower, notably the survival of the Late Roman provinces well into the eighth century.[9]

Yet there was in Egypt, Osrhoene and Mesopotamia, we know from a close examination of the Arabic sources in comparison with accounts of Theophanes and al-Azdi's *Futuh al-Sham*, and Tabari, which has been otherwise ignored, seventh-century Byzantine ef-

---

Kurzbeiträge, 16e Congrès International des Études Byzantines, Akten II/2 (= *JÖB* 32/2 [1982]) 53-61. For possible relationships with the *ajnad* (armies and their military districts), see Irfan Shahid, 'Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic', *Byzantion* 57 (1987) 391-406, which is an important, valuable, and provocative contribution to the understanding of this issue. Shahid provides the fullest case for the existence of districts with 'theme-like' characteristics in Syria before the Muslim conquest. I have not yet seen the doctoral dissertation of Alan G. Walmsley, 'Administrative Structure and Urban Settlement in Filastin and Urdunn' (Ph. D. diss. University of Sydney, Australia, 1987). From preliminary reports on the thesis of Walmsley I infer that he argues that the *ajnad* began in the caliphate of 'Umar. I must suspend judgment on this controversy until I can study the logic and documentation of Walmsley's conclusions, which are said to include extensive references to archaeological data.

8. Kaegi, Heraklios and the Arabs. Broader background: R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, Munich 1976; J. Haldon and Hugh Kennedy, 'The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries', *ZRVI* 19 (1980) 79-116. Kaegi, The Frontier: Barrier or Bridge? 279-303; Kaegi, 'Observations on Warfare Between Byzantium and Umayyad Syria' at the History of Bilad al-Sham Conference, University of Jordan, Amman, Jordan, 27 October 1987, now in press. On general problems of Byzantine warfare: W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline MA 1983. M. A. Cheïra, *La lutte entre arabes et byzantins. La conquête et l'organisation des frontières aux VIIe et VIIIe siècles*, Alexandria 1947; Marius Canard, 'Quelques "à côté" de l'histoire des relations entre Byzance et les arabes', *Studi medievali in onore di Georgio Levi della Vida*, 98-119, esp. 106-107; repr. in Canard, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London: Variorum 1973.

9. For a review of much of this material, with further references, Lilie, Die zweihundertjährige Reform, loc. cit.

forts to create emergency civil and military powers in the hands of a military commander. Whether that commander controlled a unit called a *thema* or 'theme' at that time remains an unsolved mystery, but it is worth noting these tentative efforts at combining civilian and military powers under a military commander.[10] It appears that these were *ad hoc* improvisations, not done comprehensively.

These improvised institutional arrangements probably resulted — on the eastern frontier at least, for the problem and process may have been different in the Balkans — in part from the determination of Heraclius and his immediate successors and their advisers to prevent and possibly reverse the process of some local Byzantine civilian officials and individuals from making special local arrangements with the Muslims. That had happened in Palestine, Syria, and Egypt, as is known from many sources in Arabic, some of which are plausible, even reliable. These officials held titles typical of Late Roman administration, such as *archon* (*praeses*),[11]

10. Muhammad b. 'Abdullah al-Azdi al-Basri, *Ta'rikh Futuh al-Sham* (ed. by 'Abd al-Mu'nim 'Abdullah Amir), Cairo 1970, 28-29, 31 (henceforth cited as *Futuh*); Theoph., *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor). Also, Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). See also pp. 153-157. Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwal* (ed. Muhammad Khalil Haras) (Cairo: Maktabat al-Kuliyyat al-Azhariyya, 1968) 248, 253; 184-185, 187-188 in reprint from Beirut: Dar al-Kuttub al-'ilmiyya, 1986. He cites al-Awza'i as his authority. On removal of population: P. Charanis, 'The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire', *Comparative Studies in Society and History* 3 (1961) 140-154; repr. in Charanis, *Studies in the Demography of the Byzantine Empire*, London: Variorum 1972.

11. Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). Ibn *A'tham al-Kufi*, Kitab al-Futuh, 2: 119, Beirut reprint edn., calls the Cypriot governor *Malik*, which distorts his role. In no sense was the governor a 'king', although a number of late Arabic sources may loosely term individual Byzantine provincial governors or even bishops as *malik*. In contrast, Baladhuri is very correct in using the term *urkun*. On broader aspects of Cyprus: Theodore Papadopoullos, 'Chypre: Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin', *Rapport, XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athens 1976. A. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Amsterdam, Las Palmas 1975, 3: 40. Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwal* 248; same editor, but Beirut 1986 reprint, p. 188. On al-Awza'i: F. Donner, 'The Problem of Early Arabic Historiography in Syria', 23-24. On possible explanation of the *archon* as one

curator,[12] or titles from the old praetorian prefecture. They had normally not commanded troops. Their lack of control of troops may well have contributed to their readiness to negotiate with and submit to the terms of the Muslims.

The Byzantine imperial authorities wished to prevent local elements — leaders and ordinary people — from making separate local arrangements with the Muslims on a town by town or region by region basis. Such a process of local negotiations could have unraveled the empire in the east, leading to centrifugal disintegration of any semblance of order, authority, and cohesion. The appointment on a case by case basis of military commanders with political authority greatly helped to prevent local elements from being tempted into making such private negotiations or surrenders.

We all have theorized and read about theories that hypothesize the creation of the themes with the intent of the Byzantine government in some way to contribute to the strengthening of Byzantine resistance, by concentrating power and resources in the hands of the local Byzantine *strategos* or commander.[13] Yet this

---

involving naval responsibilities: Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, pp. 54-61; cf. Judith Herrin, 'Crete in the Conflicts of the Eighth Century', *Aphieroma ston Niko Svorono* (ed. Vasiles Kremmydas, Chrysa Maltezou, Nikolaos Panayiotakis), Rethymno 1986, 1: 113-126. Marius Canard, 'Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle', *Bulletin d'Études Orientales de l'Institut français de Damas* 13 (1949-1950) 62-63; repr. in his *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London: Variorum 1973, apparently accepts the credibility of the earlier source for Ibn Sallam, who is al-Awza'i (d. 774, in Beirut). But see, for a contrary opinion, A. Papageorgiou, 'Les premières incursions arabes à Chypre et leurs conséquences', *Aphieroma eis ton Konstantinon Spyridakin*, Lefkosia 1964, 152-158, esp. 153-155, doubts the veracity of Baladhuri's account, as does Robert Browning, 'Byzantium and Islam in Cyprus in the Early Middle Ages', *Epeteris, Kentron Epistemonikon Erevnon* 9 (1977-1979) 103 and p. 103, n. 12. But Browning does not show awareness of the text of Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam. Also, A. Papageorgiou, «He Kypros kata tous byzantinous Chronous», *Kypros. Historia, Problemata kai agones tou laou tes* (ed. by Giorgos Tenekides, Giannos Kranidiotes), Athens 1981, 33-78, and concerning P.'s continuing doubts about Muslim accounts of the treaty of 648/9, p. 42.

12. Theophanes, *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor).

13. W. E. Kaegi, 'Some Reconsiderations on the Themes', *JÖB* 16 (1967) 43-49. Also see the two cited works of Lilie for many references to this process and its significance.

additional point about the potential danger of local Byzantine civilian officials' unauthorized direct negotiations with the Muslims helps to explain this generalization more precisely and it is consistent with the earlier broader efforts at scholarly interpretation of the emergence of the themes. It in no way conflicts with other scholars' efforts to achieve a satisfactory understanding of the emergence and development of the themes.

One has to put together references to Heraclius' appointment of special emergency military commanders in Damascus, in Hims (Emesa), and Palestine (al-Azdi, *Futuh al-Sham*), the deposition of John Kateas, the *epitropos* or *curator* of Osrhoene and Mesopotamia and his replacement by a military commander, and the replacement of Cyrus in Egypt with the armed Manuel (Theophanes) to begin to understand what was happening.[14] This does not mean that there was a consistent pattern or general process. But putting together the references from a host of sources, and not merely from Theophanes, we can see some imperial efforts, in the last moments of Byzantine rule in Egypt, Syria, Palestine and Mesopotamia, to create some kinds of emergency military commands in place of civilian administration in order to try to improve resistance to the Muslims, in short to salvage the situation. In these instances, the new commanders failed to meet hopes for a successful resistance to the Muslims.

One infers from some later Muslim sources that Muslims wanted a temporary buffer zone to enable them to consolidate their vast new conquests and they also needed intelligence about the Byzantines.[15] It is naive nonsense to assume some constant 'holy war'. This is a concept that it is easy to exaggerate in the earliest years of Muslim-Byzantine warfare, when the Arab tribesmen were

---

14. Emergency commanders: Azdi, *Futuh* (28, 31 Amir); Tabari, *Tarikh*, Leiden: Brill, repr. 1964, i 2104. On Gregory: Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 159-160. See also on local Byzantine civilian official's negotiations at Chalkis, esp., Theophanes, *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor); Michael the Syrian, *Chronique* (2: 345-346 Chabot); Agapius of Membij, *PO* 8: 476-477. Egypt: Theophanes, *Chron.*, A.M. 6126 (335 De Boor); Agapius of Membij, *PO* 8: 471-472.

15. Kaegi, The Frontier: Barrier or Bridge? 279-303. On general problems of Byzantine warfare: Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*.

probably very imperfectly islamicized. Some Muslims who campaigned probably acted out of religious motivations, but the motives of others probably did not spring exclusively from religious zeal. There was some realism and sophistication from the beginning on both sides. Byzantine emperors might like a buffer zone but did not want the Byzantine population to continue to slice away sections of the empire by making convenient local arrangements with the Muslims. Where necessary to prevent this, Byzantine authorities resorted to deportation of the local populations and devastation or the town or region to prevent such an outcome.[16] The best early case of this, known from al-Baladhuri, is Arabissos, the modern Turkish town of Afshin, in Cappadocia.[17]

In the middle of the seventh century Muslims and Byzantines both experimented with creating different kinds of temporary buffer zones between their territories. The question was whether that zone was to be an empty and devastated zone or an inhabited one.[18] And if an inhabited zone, on what specific terms were people allowed to remain there? In addition to various payments in money and goods, the local people who stayed there — such as at Duluk and Raban in northern Syria, in Cyprus in 648/9, and Arabissos in Cappadocia, were expected to inform the Muslims about troop

---

16. Charanis, loc. cit. (n. 10). An older survey of literature on population transfers. Of course such a policy did not begin with the Byzantines. Emperor Diocletian had used it, note *Incerti Panegyricus Constantio Caesari* 21.1 (*XII Panegyrici Latini*, ed. R. Mynors, Oxford 1964, p. 229), and its use in the Near East can be traced back at least as far as the Assyrian Empire.

17. Baladhuri, *Futuh al Buldan* (156-157 De Goeje). Arabissos: Friedrich Hild and Marcell Restle, *Kappadokien*, Vienna 1981, pp. 144-145.

18. Al-Ya'qubi, *Ta'rikh*, ed. M. Th. Houtsma (Leiden: Brill, 1883) 2: 178-179, who is the only source for this tradition. He does not name his own source. Of course 'Umar may just have been a favored peg on which to hang anachronisms. This may merely be a projection back from the prevailing situation in the late Umayyad or early 'Abbasid dynasty. An alternative reading of the text, however, would be that the passes will be hotly contested, not a zone of destruction and scorched earth. Baladhuri, *Futuh al Buldan* (156-157 De Goeje). Baladhuri, *Futuh* (150 De Goeje). Michael the Syrian, *Chronique*, 11.7 (2: 422-423, 424 Chabot). Heraclius' destruction of Melitene after removal of its population, rather than allow it to continue to remain under subjugation to the Muslims: Tabari i 2349. On zones of destruction, see also: Kaegi, The Frontier: Barrier or Bridge?, esp. 284-303.

movements and other activities of the Byzantines. Such demands obviously imposed conflicts of interest on the local inhabitants that we can try to imagine but cannot fully understand. Sources include al-Baladhuri, *Futuh al Buldan*, and Ibn Sallam, *Kitab al-Amwal*, in addition to such Greek sources as Theophanes Confessor.

Any effort to avert local destruction of Byzantine towns or regions by the Muslims could elicit harsh Byzantine reprisals: witness the deposition of John Kateas in Osrhoene and Mesopotamia for having negotiated with the Muslims at Chalkis, the burning of Melitene by troops of Heraclius because its inhabitants had negotiated peace with Muslims (in late 636 or 637, it appears according to Tabari/Ibn Ishaq), or conversely, Muslim reprisals against inhabitants for maintaining too friendly relations with the Byzantines — the deportation of the inhabitants of Arabissos for providing the Byzantines with too much information about the Muslims in the caliphate of ʿUmar.

Thus inhabitants of some vulnerable border regions were caught in the middle. Some sought to preserve a semblance of their normal daily life by making promises to the Muslims. But such arrangements were ephemeral. They broke down in every recorded case. Either the local people ultimately rejected the original commitment and thereby incurred the wrath of the Muslims, or one party — the Byzantines or the Muslims — decided that the existence of such buffer arrangements did not or no longer suited its interests and resorted to military action to eliminate this anomalous situation and either depopulate and devastate the area or subjugate it and its inhabitants completely to its authority.

Byzantine emperors, and for their part, Muslim authorities in Damascus, responded by attempting to channel all individual activity of their own subjects through officially controlled procedures and border points.[19] Muslims continued to try to tempt or per-

---

19. See Menander Protector on Byzantine-Sassanian efforts to maintain control of the Byzantine-Sassanian border and prevent unauthorized passage of the border by bedouin, in the late sixth century: *The History of Menander the Guardsman*, frg. 6. 1 (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 17), Liverpool 1985, 70-73, see esp. provisions 2-5. This was a precedent for these seventh-century Byzantine-Muslim joint efforts, which should not seem so surprising in the light of earlier frontier diplomacy.

suade local Byzantine towns and their leading personages and families and local Byzantine military commanders to break away from Byzantine authority and switch allegiances (although not necessarily religion) to the Muslims, or at least to make themselves into a neutral territory giving no military assistance, including information, to the other side.

It was the local officials of the older Late Roman provincial system who often had been responsible, according to Byzantine, eastern Christian, and Arabic sources, for making such 'treaties' at the time of the Muslim conquests in Syria, Egypt, and Mesopotamia in the 630s. The formation of the themes placed power in the hands of local military commanders who were directly appointed by and responsible to the emperor, and therefore more likely than the older provincial officials to be reliable in their loyalty to Byzantine central authority.

Some thematic commanders themselves did attempt separate negotiations with the Muslims, for example, Saborios, the *strategos* of the Armeniak Theme, and Leo 'the Isaurian' or 'Syrian', *strategos* of the Anatolik Theme.[20] Yet no such action — except in Sicily in the 820s — resulted in permanent loss of Byzantine territory to the Muslims or neutralization of it. The last great success of the Muslims in this respect, other than Sicily, was the

---

20. On the general problem of Byzantine military revolts: Kaegi, *Byzantine Military Unrest* loc. cit. (n. 7), and on Saborios: 166-167, 182, 201, 234. For background and discussion of problems of this revolt: Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* 3: 236-247. See also, P. Peeters, 'Pasagnathes-Persogenes', *Byzantion* 8 (1933) 406-423. For a more Marxist interpretation of seventh-century Byzantine military revolts: John Haldon, 'Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer', *Klio* 68 (1986) 139-190. Michael the Syrian, *Chronique* 11.12 (2: 451-453 Chabot); Theophanes, *Chron.*, A.M. 6159 (348-351 De Boor). Theophanes, *Chron.*, A.M. 6159 (350-351 De Boor); but cf. Tabari ii 84-86 (A.H. 47-49). Yet there continued to be numerous military revolts after the failure of Saborios. For examples, see Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 186-208. Theophanes, *Chron.*, A.M. 6208, 6209 (386-391, 395 De Boor). Tabari ii 1314-1317 (A.H. 98). On Leo III: Karl Schenk, *Kaiser Leon III*, Halle 1880, esp. 13-21. Best monograph on Leo III: S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with Particular Attention to the Oriental Sources*, Louvain 1973. Also Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 193-195, 204-213, 224-235.

inducement of Armenians to place themselves under Muslim control in the middle of the seventh century, just after the first great conquests.[21] Independent or neutral buffer states or regions were not to become the norm.[22] That in itself is significant.

This subject has relevance for the issue of daily life in Byzantium. The Byzantine inhabitants of many such exposed border areas faced difficult choices. They confronted the dilemma of wishing to continue to live their lives and conduct their personal affairs as they previously had done. Yet the price demanded by Muslim commanders for continuing such a life was often consenting to withdraw aid or information or even contact with the Byzantines and instead to inform the Muslims about the Byzantines. We know of some instances of such requirements, for example, at Arabissos in Cappadocia, Duluk (Doliche) and Ra'ban in northern Syria, Cyprus, and Armenia.

The alternative for the inhabitants was to leave. In this case, the inhabitants might or might not be allowed to carry away movable possessions when they departed (as at Arabissos). This disruption or cleavage in their personal lives, however, included one feature of continuity, however sad, with practices in the Late Roman world. That provision for departure with one's personal possessions when the territory was handed over to another power was not an innovation of the Muslim conquests. It had already existed in the late fourth century on the eastern frontier. Thus

---

21. Joseph Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe* (2nd ed. rev. and enlarged by Marius Canard. Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation), Lisbon 1980, contains much essential information.

22. The problem of the Mardaites (Arabic, *Jarajima*) in the late seventh century, is significant but does not invalidate these observations. For an important effort to explain the term Mardaite, see Hrach Bartikian, 'He lyse tou ainigmatos ton Mardaiton', *Byzantion. Aphieroma ston Andrea N. Strato* (Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos), Athens 1986, 1: 17-39, who believes that the Armenian Mardoi, Mardpet, and Mardes Mardotzek' of the Late Roman or Early Byzantine province of Armenia IV may provide the key. See also Marius Canard, s.v., 'Jarajima', *EI* (2nd ed.) 2.1: 456-458 still contains much valuable information. The Mardaites never formed a buffer state and, to prove the point, they were removed by diplomatic agreement between the Byzantines and Muslims in the caliphate of 'Abd al-Malik.

in 363, when the Roman or Byzantine inhabitants evacuated Singara (modern Iraqi Sinjar) and Nisibis (Turkish Nusaybin) on the eastern frontier, in conformity with the treaty with the Sassanids, that provision was part of the treaty, and the inhabitants could and did so depart. It is uncertain whether the negotiators of treaties in the seventh century were familiar with fourth-century precedents for the permission for the departure of inhabitants of surrendered regions. Inhabitants of Singara and Nisibis apparently did manage, apparently secretly, to carry some of their personal property, although it does not appear that they were permitted to do this by any specific provision of the treaty of 363.[23]

But daily life in the middle and late seventh century surely was difficult for local people who faced such conflicting demands. The outcome, for those who chose to remain Byzantine, was probably an intensification, a reinforcement, of their Hellenic identity. There was little in the way of Late Roman precedents in the east for inhabitants to consider any option of trying to establish and maintain independent breakaway status. We rarely know much about the people who made temporary arrangements with the Muslims. Thus we seldom know their names or their origins or their social and economic class.

One of the numerous reasons for survival of the Byzantine Empire for so long was the insistence of its emperors and their advisers on complete control of the territory that remained. Local autonomy risked territorial loss. That could and did happen at Cherson in the Black Sea, but it could not be lightly permitted along the eastern frontier. There all trade and communications were expected to pass through official procedures and spokesmen. Above all, independent communication and negotiation with the Muslim authorities was not to be tolerated, because it would undermine the authority of the government in Constantinople. In similar fashion on the other side of the frontier Muslims, including caliphs and their advisers, strenuously attempted, sometimes without much success, to prevent Christian Arab tribesmen from making or maintaining personal contact with the Byzantines.

---

23. Ammianus Marcellinus 25.7.5-14; Zosimus, 3.31.1 (*Histoire nouvelle*, Ed. trans. F. Paschoud (Paris 1979) 2.1: 52, and n. 91, pp. 219-220).

By the end of the seventh century that process had become well established and few managed to transgress established procedures very successfully. These arrangements were not destined to last. They were temporary, volatile, and fleeting improvisations that both sides often chose to negotiate, but later to repudiate entirely or violate in part. That process of repudiation accelerated the process of change from a Late Antique world to Middle Byzantine realities.

These remarks do not provide a total theory of explanation for the gradual disappearance of the older provincial institutions and the emergence of the themes. The names and administration for the old provinces disappeared only slowly; indeed they persisted into the early eighth century.[24] But the investigation of this issue of civilian officials' negotiations with Muslims should help to illuminate a neglected problem of coping and survival of the people who lived on the periphery of the empire. In addition to issues of providing manpower and reducing the financial drain of monetary payments to troops there was a need to stiffen central controls to prevent more erosion of resistance, such as had happened in Syria and Palestine. The themes never provided a perfect solution to the external military challenges. They were imperfect. But in considering the reasons for and the context of change, one must investigate this neglected dimension of difficulties along the border.

Unfortunately, we cannot penetrate beneath the bland phrases of the extant sources to know the people of the peripheral localities, such as the southern slopes of the Taurus Mountain range in Cappadocia and Cilicia, where these temporary arrangements were made with the Muslims. Yet investigation of the Arabic sources, together with a rereading of Byzantine Greek sources such as Theophanes in the light of these Arabic sources, helps to

---

24. The survival of the old provinces: Heinrich Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966) 64-72; J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Munich 1959, 35, 57-58, 70; Lilie, Die zweihundertjährige Reform, esp. 32-36; and Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* 308-311. Cf. W. Seibt, *Bsl* 36 (1975) 209.

explain not only some of the reasons for the emergence of the themes, but also some reasons for the Byzantine government's dissatisfaction with and readiness to eliminate or allow the disappearance of the older Late Roman provincial system of administration. But the local people's efforts to preserve the continuity of daily life locally and their continuity with earlier norms of life resulted in pressures at the highest governmental level, namely that of the emperors and their advisers, to prevent more unauthorized local arrangements by evacuating or deporting the local populations and establishing much tighter military administrative control, including stricter control of the border. Efforts to avoid change perversely intensified change and accelerated the disappearance of Late Roman administrative structures. New bureaucratic controls developed.[25]

The emergence of new buffer zones on the eastern frontier in the late ninth and tenth centuries was the result of a weakening caliphate and reviving Byzantium and involves a different story, which is more appropriate for another occasion.[26]

---

25. Walter E. Kaegi, 'Some Perspectives on Byzantine Bureaucracy', *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East* (ed. by McGuire Gibson and Robert D. Biggs, The Oriental Institute of the University of Chicago, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 46), Chicago 1987, 151-160.

26. An older but still standard account of Byzantine-Muslim relations: A. A. Vasiliev, *Byzance et les arabes* (trans. and revised by H. Grégoire and M. Canard et al. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1, 2. 2 vols. in 3), Brussels 1935-1950 and repr. Also, Laurent – Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam.*

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΤΟ «ΥΓΡΟΝ ΠΥΡ» ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ

Περιγράφοντας τα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 674-678, ο Θεοφάνης αναφέρει και τα εξής: *τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγὼν τοῖς Ῥωμαίοις πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη ἐνέπρησε καὶ σύμψυχα κατέκαυσεν. καὶ οὕτως οἱ Ρωμαῖοι μετὰ νίκης ὑπέστρεψαν καὶ τὸ θαλάσσιον πῦρ εὗρον.*[1]

Το χωρίο αυτό του Θεοφάνη, παρά τον περιληπτικό και γενικό χαρακτήρα του, χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται από τους ερευνητές ως τεκμήριο που βεβαιώνει (α) ότι το *θαλάσσιον* ή *ὑγρὸν πῦρ*, όπως επεκράτησε να λέγεται, εφευρέθηκε το 674 από τον Καλλίνικο και (β) ότι η εφεύρεση εκείνη συνέβαλε αποφασιστικά στην αποτυχία των Αράβων να καταλάβουν, το 674-678, τη βασιλεύουσα.

Την ανωτέρω άποψη υπεστήριξαν παλαιότερα, μεταξύ άλλων, οι Κ. Άμαντος,[2] Διον. Ζακυθηνός,[3] G. Ostrogorsky[4] και A. A. Vasiliev, ο οποίος, όταν αναφέρεται στην πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες, γράφει χαρακτηριστικά τα εξής: «Η επιτυχής άμυνα του Βυζαντινού στρατού οφείλετο κυρίως στη χρήση του Ελληνικού πυρός, γνωστού επίσης και ως *ὑγροῦ* ή *θαλασσίου* πυρός, που εφευρέθηκε από τον αρχιτέκτονα Καλλίνικο, έναν Ελληνοσύρο πρόσφυγα».[5]

Αλλά και οι ερευνητές που πρόσφατα ασχολήθηκαν με το πρόβλημα του υγρού πυρός απηχούν ανάλογες απόψεις. Η E. Davidson παρατηρεί

---

1. Θεοφάνης 354.13-17 (έκδ. De Boor).
2. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Α', Αθήνα 1963, σ. 315.
3. Διον. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (323-1071)*, Αθήνα 1972, σ. 127.
4. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trans. by J. Hussey), New Brunswick 1957, σ. 111.
5. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952, σ. 214.

ότι «φαίνεται πλέον καθαρά πως περί τα τέλη του 7ου αι. ένα νέο εμπρηστικό όπλο χρησιμοποιήθηκε από το βυζαντινό ναυτικό...» και ότι «δύο σχεδόν σύγχρονοι ιστορικοί, ο Θεοφάνης και ο Κεδρηνός, συμφωνούν πως το όπλο αυτό εφευρέθηκε από τον Καλλίνικο, έναν αρχιτέκτονα από την Ηλιούπολη της Συρίας».[6]

Παρόμοια είναι και η άποψη του Ch. Matanov που σημειώνει ότι «ακόμη πιο φοβερό για τους Άραβες υπήρξε το νέο όπλο με το οποίο ήταν εξοπλισμένος ο αυτοκρατορικός στόλος. Το όπλο αυτό είχε εφεύρει ο Σύρος αρχιτέκτων Καλλίνικος».[7]

Τέλος οι J. Haldon και M. Byrne στη μελέτη τους που προτείνει A Possible Solution to the Problem of Greek Fire, γράφουν: «Η εμφάνιση του υγρού πυρός στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. ως όπλου του βυζαντινού ναυτικού, προσθέτει ένα νέο παράγοντα στην πάλη για ναυτική υπεροχή μεταξύ της Αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, έναν παράγοντα που επέτρεψε στον αυτοκρατορικό στόλο να αντιμετωπίσει τον εχθρό με ίσους όρους και έσωσε την Κωνσταντινούπολη από πολιορκίες που θα μπορούσαν να είναι μοιραίες».[8]

Αυτό που θα ήθελα να θέσω υπόψη σας σήμερα είναι οι αμφιβολίες μου ως προς το πρώτο σημείο, δηλ. το αν πράγματι οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά τον 7ο αιώνα αυτό που ο Θεοφάνης ονόμασε *ὑγρὸν πῦρ*.

Στην ανακοίνωσή μου θα παρουσιάσω και θα σχολιάσω αναφορές των πηγών πριν από τον 7ο αιώνα, σχετικές με εμπρηστικά μείγματα βασισμένα στην νάφθα. Και αναφέρω την νάφθα, γιατί όπως έδειξε η νεότερη έρευνα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το *ὑγρὸν πῦρ* των Βυζαντινών αποτελείτο κυρίως από νάφθα, όρο που χρησιμοποιείται γενικά για να δηλώσει τα καύσιμα ορυκτά έλαια.[9]

Πείρα και γνώση εμπρηστικών όπλων βασισμένων στη νάφθα, απέκτησαν οι Ρωμαίοι κατά τη διάρκεια των επεκτατικών πολέμων τους στη Μ. Ασία. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (24-79), στη *Φυσικὴ Ἱστορία* του αναφέρει σχετικώς τα εξής: «Στα Σαμόσατα υπάρχει ένα έλος που

---

6. E. Davidson, «The Secret Weapon of Byzantium», *BZ* 66 (1973) 62.

7. Ch. Matanov, «Gruekijat ogun», *Studenski Proucvanija* 4 (1976) 65.

8. J. Haldon - M. Byrne, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *BZ* 70 (1977) 91.

9. Βλ. Haldon - Byrne, A Possible Solution 92. Davidson, Secret Weapon 70. R. J. Forbes, *More Studies in Early Petroleum History*, Leiden 1959, σ. 82.

παράγει μια εύφλεκτη λάσπη η οποία ονομάζεται μάλθα. Όταν αγγίξει κάτι στερεό κολλάει επάνω του. Επίσης όταν την αγγίξουν οι άνθρωποι και θελήσουν μετά να απομακρυνθούν, τους ακολουθεί κυριολεκτικά. Μ' αυτό το μέσον υπεράσπισαν τα τείχη της πόλης τους όταν δέχτηκαν την επίθεση του Λούκουλου (74 π.Χ. Μιθριδατικός πόλεμος): Οι υπερασπιστές καίγονταν πολλές φορές από τα ίδια τους τα όπλα. Το νερό κάνει τη μάλθα να καίει με μεγαλύτερη ορμή. Πειράματα έχουν δείξει ότι σβήνει μόνο όταν σκεπασθεί με χώμα... Η νάφθα έχει τις ίδιες ιδιότητες... έχει στενή συγγένεια με τη φωτιά η οποία πηδά επάνω της όταν και όπου τη δει».[10]

Αργότερα, στα τέλη του 2ου – αρχές του 3ου αιώνα, ο Δίων Κάσσιος (150-229 μ.Χ.) περιγράφοντας την πολιορκία της πόλης Τιγρανόκερτα από το Λούκουλο (69 π.Χ.) σημειώνει επίσης τα εξής:

Λούκουλος δὲ Λούκιος κατὰ τοὺς καιροὺς τούτους τοὺς τῆς Ἀσίας δυνάστας Μιθριδάτην τε καὶ Τιγράνην τὸν Ἀρμένιον πολέμῳ νικήσας καὶ φυγομαχεῖν ἀναγκάσας τὰ Τιγρανόκερτα ἐπολιόρκει. καὶ αὐτὸν οἱ βάρβαροι τῇ τε τοξείᾳ καὶ τῇ νάφθᾳ κατὰ τῶν μηχανῶν χεομένῃ δεινῶς ἐκάκωσαν. ἀσφαλτῶδες δὲ τὸ φάρμακον τοῦτο καὶ διάπυρον οὕτως, ὥσθ' ὅσοις ἂν προσμίξῃ, πάντως αὐτὰ κατακαίειν, οὐδ' ἀποσβέννυται ὑπ' οὐδενὸς ὑγροῦ ῥᾳδίως.[11]

Η νάφθα ως εμπρηστικό όπλο δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο στη Μ. Ασία. Ο Ηρωδιανός που έζησε την ίδια εποχή (180-238), μιλώντας για την πολιορκία της Ακυληίας από τον Μαξιμίνο Α' σημειώνει:

... οἱ δὲ Ἀκυλήσιοι λίθοις τε ἔβαλλον ἄνωθεν, καὶ κιρνῶντες θείῳ τε καὶ ἀσφάλτῳ πίσσαν ἔλαιόν τε, κοίλοις σκεύεσιν ἐμβαλόντες λαβὰς ἐπιμήκεις ἔχουσι καὶ πυρώσαντες, ἅμα τῷ προσπελάζειν τοῖς τείχεσι τὸν στρατὸν κατεσκεδάννυσαν, καταχέοντες ὄμβρου δίκην ὁμοθυμαδόν. φερομένη δὲ ἡ πίσσα σὺν οἷς προείρηται, δυομένη τε διὰ τῶν γεγυμνωμένων μερῶν τοῦ σώματος, ἐς πᾶν ἐχεῖτο, ὥστε τοὺς θώρακας αὐτοὺς πεπυρωμένους ἀπορρίπτειν καὶ τὰ λοιπὰ ὅπλα, ὧν ὁ σίδηρος ἐθερμαίνετο, τά τε ἐκ βυρσῶν τε καὶ ξύλων ἐφλέγετο καὶ συνείλκετο.[12]

Βέβαια οι Ρωμαίοι δεν αργούν να διδαχθούν από την πείρα τους

---

10. Plinius, *Historia Naturalis*, II. CVIII (ἐκδ. Jan – Mayhoff – Teubner).
11. Dio Cassius, *Historia Romana*, XXXVI (ἐκδ. Melber – Teubner).
12. Ηρωδιανός VIII 9 (ἐκδ. Stavenhagen – Teubner).

και τις επαφές τους με τα εμπρηστικά μείγματα. Από τον τρίτο ήδη αιώνα, ο Ιούλιος Αφρικανός στο έργο του *Κεστοί* παραθέτει μία συνταγή για την παρασκευή ενός εμπρηστικού μείγματος που αναφλεγόταν όταν ερχόταν σε επαφή με το φως του ηλίου. Σύμφωνα με την συνταγή εκείνη, *τὸ αὐτόματον πῦρ* όπως ονομαζόταν παρεσκευάζετο ως εξής: «τρίβετε στην ίδια αναλογία θειάφι, ορυκτό αλάτι και πυρίτη μέσα σε μαύρο γουδί, την ώρα που ο ήλιος μεσουρανεί. Προσθέτετε ρητίνη συκομουριάς και υγρή άσφαλτο από τη Ζάκυνθο σε ίσα μέρη, μέχρις ότου δημιουργηθεί ένα παχύρευστο μείγμα και τότε προσθέτετε λίγο άκαυτο ασβέστη. Το μείγμα πρέπει να ανακατευθεί σε μεσημβρινές ώρες με μεγάλη προσοχή για την προστασία αυτού που το ανακατεύει, γιατί αυταναφλέγεται ξαφνικά. Βάλτε το μείγμα σε ορυχάλκινα δοχεία με σκέπασμα και αποθηκεύστε τα μακριά από τις ακτίνες του ηλίου, γιατί αν έρθει σε επαφή με τις ακτίνες θα αναφλεγεί».[13]

Συγκεκριμένες οδηγίες χρήσεως των εμπρηστικών μειγμάτων δίνει στα μέσα του 4ου αιώνα ο Vegetius στο έργο του *De re militari*. «Τα πυρφόρα βέλη πυρπολούν τα πάντα καθώς φτάνουν στο στόχο τους φλεγόμενα. Η Falarica όμως έχει τη μορφή λόγχης με μια ισχυρή σιδερένια κεφαλή, η οποία είναι τυλιγμένη με στουπί μουσκεμένο σε θειάφι, ρητίνη, άσφαλτο και εμπρηστικό έλαιο (πετρέλαιο)».[14]

Αλλά και ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μάς μιλά στα τέλη του 4ου αι. για εμπρηστικά μείγματα και τις δυνατότητες χρησιμοποιήσεώς τους στον πόλεμο. «Στην περιοχή αυτή (της Μηδείας) παρασκευάζεται το Μηδικόν έλαιον. Εάν ένα βλήμα επιχρισθεί με το έλαιο αυτό και εκτοξευθεί κάπως ήπια από ένα τόξο με χαλαρωμένη χορδή (γιατί μια ταχεία πτήση θα έσβηνε τη φωτιά), καίει επίμονα όπου κι αν πέσει. Εάν κάποιος επιχειρήσει να σβήσει τη φωτιά αυτή με νερό, την κάνει να καίει εντονότερα και δεν σβήνει παρά μόνο αν καλυφθεί με χώμα. Το έλαιον αυτό παρασκευάζεται ως εξής: Οι γνώστες των πραγμάτων αυτών παίρνουν κοινό λάδι, το αναμειγνύουν με ένα ειδικό βότανο και το αφήνουν εκτεθειμένο για πολύ καιρό μέχρις ότου γίνει παχύρευστο και αποκτήσει μαγικές ιδιότητες. Ένα άλλο είδος ελαίου που όμως είναι

---

13. Julius Africanus, *Kestoi* VII (έκδ. Grenfell – Hunt, Oxyrhynchus Papyri, III, pp. 36 κ.ε.).

14. Vegetius, *De re militari*, IV 18 (έκδ. T. R. Phillips, *Roots of Strategy*, Λονδίνο 1940).

πιο παχύρευστο υπάρχει επίσης στην Περσία και ονομάζεται στη γλώσσα εκείνη νάφθα».[15]

Η επόμενη σχετική μαρτυρία προέρχεται από τον Προκόπιο και αναφέρεται στους περσικούς πολέμους, στη διάρκεια των οποίων οι Βυζαντινοί αποκτούν ιδίαν πείραν των εμπρηστικών μειγμάτων. Κατά τον Προκόπιο, *Οἱ δὲ Πέρσαι ἐπενόουν τάδε... ἀγγεῖα δὲ θείου τε καὶ ἀσφάλτου ἐμπλησάμενοι καὶ φαρμάκου ὅπερ Μῆδοι μὲν νάφθαν καλοῦσιν, Ἕλληνες δὲ Μηδείας ἔλαιον, πυρί τε ταῦτα ὑφάψαντες ἐπὶ τὰς μηχανὰς τῶν κριῶν ἔβαλλον, ἅσπερ ὀλίγου ἐμπιπράναι πάσας ἐδέησαν.*[16]

Το χωρίο αυτό του Προκόπιου επιβεβαιώνει το ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν τη νάφθα, αναφέρθηκε δε ήδη ότι η νάφθα αποτελούσε το βασικό και ίσως το μόνο συστατικό του *ὑγροῦ πυρός*.[17] Η ύπαρξη λοιπόν εμπρηστικών μειγμάτων όμοιων με εκείνα που χρησιμοποιούσαν οι Πέρσες, γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι, δεν πρέπει να ήταν άγνωστη στους Βυζαντινούς.

Υπέρ της υποθέσεως αυτής συνηγορεί οπωσδήποτε και η γνωστή μαρτυρία του Μαλάλα, ο οποίος εξιστορώντας την επανάσταση του Βιταλιανού εναντίον του αυτοκράτορα Αναστασίου Α′ το 514, γράφει τα εξής:

... καὶ λέγει Πρόκλος ὁ φιλόσοφος ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως Μαρίνῳ τῷ Σύρῳ, Ὃ δίδωμί σοι λάβε, καὶ ἔξελθε κατὰ τοῦ αὐτοῦ Βιταλιανοῦ. καὶ ἐκέλευσεν ὁ αὐτὸς φιλόσοφος ἐνεχθῆναι τὸ λεγόμενον θεῖον ἄπυρον πολύ, εἰπὼν τριβῆναι αὐτὸ ὡς εἰς μῖγμα λεπτόν, καὶ δέδωκε τῷ αὐτῷ Μαρίνῳ, εἰρηκὼς αὐτῷ ὅτι Ὅπου ῥίψεις ἐξ αὐτοῦ εἴτε εἰς οἶκον εἴτε ἐν πλοίῳ μετὰ τὸ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, εὐθέως ἅπτεται ὁ οἶκος ἢ τὸ πλοῖον καὶ ὑπὸ πυρὸς ἀναλίσκεται [...] *καὶ κελεύσας Μαρίνῳ τῷ Σύρῳ λαβεῖν τοὺς δρόμωνας καὶ τὸ θεῖον ἄπυρον* [...] *καὶ ἐξελθεῖν κατὰ τοῦ αὐτοῦ Βιταλιανοῦ* [...] *ὁ δὲ Μαρῖνος ἐῤῥόγευσε τὸ θεῖον ἄπυρον, ὃ ἔδωκεν αὐτῷ ὁ φιλόσοφος, εἰς ὅλα τὰ πλοῖα τῶν δρομώνων, εἰρηκὼς τοῖς ναύταις καὶ τοῖς στρατιώταις ὅτι οὐ χρεία ὅπλων, ἀλλ' ἵνα ῥίπτετε ἐκ τούτου εἰς τὰ ἐρχόμενα κατέναντι ὑμῶν πλοῖα καὶ καίονται* [...] *καὶ ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Βιταλιανοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ. καὶ κατήντησαν καὶ*

---

15. Ammianus Marcelinus, *Res gestae*, XXIII. 6.37-38 (ἐκδ. Rolfe).
16. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* 8.11.36 (ἐκδ. Loeb).
17. Haldon – Byrne, A Possible Solution 92. «To deal first with the substance that was projected: this was almost certainly crude oil or a distillation of it.»

τὰ πλοῖα Βιταλιανοῦ [...] *καὶ γίνεται ἐκεῖ ἡ ναυμαχία ὥραν τρίτην τῆς ἡμέρας· καὶ ἀνήφθησαν ἐξαίφνης ὑπὸ πυρὸς τὰ πλοῖα ἅπαντα Βιταλιανοῦ τοῦ τυράννου καὶ ἐποντίσθησαν εἰς τὸν βυθὸν τοῦ ῥεύματος μεθ' ὧν εἶχον Γότθων καὶ Οὕννων καὶ Σκυθῶν στρατιωτῶν συνεπομένων αὐτῷ. ὁ δὲ Βιταλιανὸς καὶ οἱ εἰς τὰ ἄλλα πλοῖα προσεσχηκότες τὸ γεγονός, ὅτι ὑπὸ πυρὸς αἰφνίδιον ἀνάπτονται τὰ ἑαυτῶν πλοῖα, ἔφυγον καὶ ὑπέστρεψαν ἐπὶ τὸν ἀνάπλουν.*[18]

Από το χωρίο αυτό του Μαλάλα φαίνεται πλέον καθαρά ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν εμπρηστικά μείγματα και μάλιστα με επιτυχία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω τις προφανείς ομοιότητες μεταξύ του *λεγομένου θείου ἀπύρου* του Μαλάλα και του *αὐτομάτου πυρὸς* του Ιουλίου Αφρικανού.

(α) Και στις δύο περιπτώσεις το συστατικό που αναφέρεται πρώτο είναι το θειάφι.

(β) Και στις δύο περιπτώσεις η ανάφλεξη του μείγματος είναι αυτόματη.

(γ) Και στις δύο περιπτώσεις για την αυτόματη ανάφλεξη του μείγματος είναι απαραίτητη η ηλιακή θερμότητα.

Βέβαια ο Μαλάλας δεν παραθέτει τα στοιχεία του μείγματος ούτε οδηγίες παρασκευής του, όμως νομίζω ότι γνωρίζουμε αρκετά για τη σύνθεση των εμπρηστικών μειγμάτων για να κατανοήσουμε ότι και άλλα υλικά, πιθανότατα όμοια με αυτά της συνταγής του *αὐτομάτου πυρὸς* και σίγουρα η νάφθα ήταν παρούσα και στο μείγμα *τὸ λεγόμενον θεῖον ἄπυρον.*[19]

Φαίνεται λοιπόν ότι 100 τουλάχιστον χρόνια πριν από την εφεύρεση του Καλλίνικου, οι Βυζαντινοί γνωρίζουν και χρησιμοποιούν με επιτυχία εμπρηστικά μείγματα των οποίων ο τρόπος χρήσης και η αποτελεσματικότητα μπορούν θαυμάσια να τα κατατάξουν μεταξύ των μειγμάτων που αργότερα γίνονται γνωστά υπό τον γενικό όρο *ὑγρὸν πῦρ*.

Και μιλώ για 100 τουλάχιστον χρόνια γιατί η έκφραση το λεγόμενον *θεῖον ἄπυρον* δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Μαλάλας γράφει για κάτι που είναι ήδη γνωστό.[20]

---

18. Ιω. Μαλάλας 403.5 κ.ε. (έκδ. Dindorf, *CSHB*).

19. H. Wada, «Το λεγόμενον θείον άπυρον bei Malalas», *Orient* 11 (1975) 26 κ.ε.

20. Wada, Θείον άπυρον 30.

Την άποψη ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν τα εμπρηστικά μείγματα και τα χρησιμοποιούσαν, βεβαιώνει και πληροφορία του Θεοφάνη σύμφωνα με την οποία ήδη από το 672, δύο χρόνια δηλ. πριν εκδηλωθεί η αραβική επίθεση, *ὁ δὲ προλεχθεὶς Κωνσταντῖνος (Δ'), τὴν τοιαύτην τῶν θεομάχων ('Αράβων) κατὰ Κωνσταντινουπόλεως κίνησιν ἐγνωκώς, κατεσκεύασε καὶ αὐτὸς διήρεις εὐμεγέθεις κακκαβοπυρφόρους καὶ δρόμωνας σιφωνοφόρους καὶ τούτους προσορμίσαι ἐκέλευσεν ἐν τῷ Προκλιανησίῳ τῶν Καισαρίου λιμένι.*[21]

Και βέβαια οι όροι *κακκαβοπυρφόρος* και *σιφωνοφόρος* που είναι, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί,[22] τεχνικοί όροι σχετιζόμενοι μόνο με το *ὑγρὸν πῦρ*, δεν θα είχαν σημασία πριν την εφεύρεση του όπλου αυτού.

Φαίνεται λοιπόν ότι αυτό που έχουν υπαινιχθεί παλαιότερα ο H. Wada, ο Ι. Καραγιαννόπουλος[23] και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου,[24] θεωρώντας τον Καλλίνικο όχι ως εφευρέτη αλλά μάλλον ως εκείνον που τελειοποίησε ήδη υπάρχοντα εμπρηστικά όπλα, είναι πραγματικότης.

Υπό το φως των πληροφοριών που αναφέρθηκαν νομίζω ότι μπορούμε πλέον να δεχθούμε δίχως επιφυλάξεις το συμβολικό νόημα των όσων γράφει *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος *περὶ τοῦ ὑγροῦ πυρός, τοῦ διὰ τῶν σιφώνων ἐκφερομένου. Καὶ αὐτὸ* (*ὑγρὸ πῦρ*) *ἀπὸ Θεοῦ δι' ἀγγέλου τῷ μεγάλῳ καὶ πρώτῳ βασιλεῖ Χριστιανῷ, ἁγίῳ Κωνσταντίνῳ ἐφανερώθη καὶ ἐδιδάχθη.*[25]

---

21. Θεοφάνης 353.19-23.

22. Wada, Θείον άπυρον 25.

23. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β' (565-1081), Θεσσαλονίκη ²1987, σ. 89-90.

24. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β' 1 (610-867), Αθήνα 1981, σ. 304-305.

25. Κων. Πορφυρογέννητος, *De Administrando Imperio* 13.73 κ.ε. (έκδ. Moravcsik – Jenkins).

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Τα αγιολογικά κείμενα, οι διάφοροι Βίοι αγίων της πρώιμης όσο και της μέσης βυζαντινής περιόδου είναι κείμενα λαϊκής ως επί το πλείστον χρήσης μέσα από τις αφηγήσεις των οποίων παρουσιάζονται γεγονότα και καταστάσεις που συχνά απηχούν την καθημερινή πραγματικότητα.

Οι συγγραφείς των Βίων στην προσπάθειά τους να προβάλουν την προσωπικότητα του αγίου την αναπαριστάνουν ζωηρά στην αλληλεπίδρασή της προς τον περιβάλλοντα κόσμο και προς τον πολιτισμό της εποχής, ενώ συγχρόνως, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό, διανοίγουν το βλέμμα και στον πολιτιστικό βίο των λαϊκών τάξεων που πολύ συχνά παραβλέπουν οι λόγιοι συγγραφείς.

Η σημαντικότερη ωστόσο προσφορά των αγιολογικών κειμένων στην ιστορική έρευνα είναι ότι παρέχουν πληροφορίες για έθιμα και θεσμούς πολιτικούς, κοινωνικούς, στρατιωτικούς και άλλους που από τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο επιβιώνουν στην καθημερινή ζωή του βυζαντινού κόσμου.

Στην παρούσα μελέτη θα επισημάνουμε στις αφηγήσεις δύο αγιολογικών κειμένων, το Βίο του Ιωαννικίου (754-846) που γράφτηκε από το μοναχό Σάββα τον 9ο αιώνα[1] και το Βίο του Λουκά Στυλίτη (879-979), έργο ανώνυμου συγγραφέα του 10ου αιώνα,[2] περιπτώσεις επιβιώσεως στοιχείων παλαιότερων στρατιωτικών θεσμών των οποίων οι απαρχές ανάγονται στη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς επίσης και περιπτώσεις που απαντούν στο Βίο του Λουκά Στυλίτη όπου φαίνεται να καταστρατηγούνται θεσμοί και κανόνες της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής παράδοσης.

---

1. Βίος Ιωαννικίου, AASS Nov. II. 1, σ. 332-383. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλο, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη [4]1978, αρ. 218.
2. Βίος Λουκά Στυλίτου, έκδ. H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 195-237. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλο, *Πηγαί* αρ. 316.

Ας δούμε όμως πρώτα πώς εμφανίζονται οι επιβιώσεις αυτές στους δύο Βίους. Ο βιογράφος του Ιωαννικίου μάς πληροφορεί ότι ο Ιωαννίκιος *Ἐν ἀρχῇ δὲ τῆς τρίτης ἡλικιώσεως, ἤγουν ἐξκαιδεκαετίας... διεπλάττετο ὅλως καθ' ἡλικίαν ὑπερφερῆ καὶ μορφὴν αὐτὸς ὡραιοτάτην καὶ εὐπρεπῆ. Ὅθεν τῷ ἐννεακαιδεκάτῳ αὐτοῦ χρόνῳ τῆς ἡλικίας εἰς τὴν τῶν ἐξκουβιτόρων στρατίαν καὶ ἐν βάνδῳ ὀκτωκαιδεκάτῳ κατ' ἐκλογὴν ἀκριβῆ ὑπὸ τοῦ τυράννου ἐντάττεται.*[3] Ο βιογράφος του Λουκά Στυλίτη αναφέρει ότι οι γονείς του Λουκά, πλούσιοι γεωργοί και *στρατιωτικῇ κουστωδίᾳ καταλεγόμενοι,*[4] *ἐλάσαντά τε (τὸν Λουκᾶ) πρὸς ἡλικίας μέτρον καὶ εἰς ἄνδρας ἤδη τελοῦντά τε τὴν τῆς στρατείας ἐξυπηρετεῖν ἐπήρειαν προεστήσαντο.*[5] Έτσι ο Λουκάς μάς πληροφορεί στη συνέχεια ο Βίος παίρνει μέρος σε εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων που τότε έλαβε χώρα *ὀκτωκαιδέκατον ἔτος ἄγων τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.*[6]

Τα δύο αυτά αγιολογικά κείμενα μας δίνουν όπως βλέπουμε επιβεβαίωση για το χρόνο στράτευσης των Βυζαντινών στην περίοδο αυτή. Τα όρια της στρατεύσιμης ηλικίας που ίσχυαν κατά τη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή εποχή γνωρίζουμε από σχετικές διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα. Έτσι στις διατάξεις που αφορούν τους γιους των στρατιωτικών, των *apparitores* και των βετεράνων η ηλικία στράτευσής τους ορίζεται μεταξύ του 20ού και 25ου έτους: *ab annis viginti usque ad viginti et quinque annis aetatem agant,*[7] ενώ σε μια άλλη διάταξη που αφορά τους *tirones* αναφέρεται το 19ο έτος: *ab anno et decimo et novo ad militiam eligantur.*[8] Συνάγουμε λοιπόν ότι οι πολίτες της ρωμαϊκής όπως και της πρωτοβυζαντινής περιόδου υπόκειντο σε στρατολογία μεταξύ του 19ου και του 25ου έτους της ηλικίας τους. Από τους Βίους πάλι έχουμε την πληροφορία ότι οι δύο άγιοι, ο Ιωαννίκιος και ο Λουκάς στρατεύονται μεταξύ 18 και 19 ετών. Έτσι τα δύο αυτά αγιολογικά κείμενα μας διασώζουν τη σημαντική μαρτυρία ότι ρωμαϊκές και πρωτοβυζαντινές διατάξεις που ορίζουν το χρόνο στράτευσης εξακολουθούν να ισχύουν και στη μέση βυζαντινή περίοδο. Και πρέπει να σημειώσουμε ότι οι δύο αυτοί Βίοι είναι οι μόνες πηγές που μας δίνουν

---

3. Βίος Ιωαννικίου, Nov. II. 1, σ. 334.
4. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 3-5.
5. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 7-9.
6. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 12.
7. *Cod. Theod.* 7.22.2 - a. 326 (έκδ. Mommsen – Meyer).
8. *Cod. Theod.* 7.13.1 - 2.353. Βλ. και Ι. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Α' (324-565), Θεσσαλονίκη 1978, σ. 631.

ρητή μαρτυρία για το χρόνο στράτευσης στην περίοδο αυτή. Τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ′ μάς παρέχουν μια έμμεση και αόριστη μόνο μαρτυρία που κρύβεται στη φράση του κειμένου των *Τακτικῶν* που λέει ότι ο στρατηγός πρέπει να επιλέγει για στρατολόγηση *μήτε παῖδας, μήτε γέροντας.*[9] Δηλαδή ο συγγραφέας των *Τακτικῶν* αποφεύγει να ορίσει την ακριβή ηλικία στρατολογίας αλλά δίνει μόνο τα πλαίσιά της ορίζοντάς τα μεταξύ δύο σημείων: *μήτε παῖδας* = εκείνοι που προφανώς δεν είχαν τη στρατεύσιμη ηλικία και *μήτε γέροντας* = εκείνοι που προφανώς επίσης την είχαν υπερβεί.

Τα αγιολογικά όμως κείμενα, όπως και προηγουμένως επισημάναμε, μας δίνουν άλλοτε σαφείς πληροφορίες και σύμφωνες με τους κρατούντες πολιτικούς και εκκλησιαστικούς θεσμούς και άλλοτε πάλι τα ίδια αυτά κείμενα δίνουν πληροφορίες συγκεχυμένες ή που υπερβάλλουν τα πράγματα και κάποτε αντιβαίνουν προς ισχύοντες από παλιά θεσμούς και κανόνες. Αυτό προφανώς είναι αποτέλεσμα της έλλειψης ιστορικού πνεύματος που συχνά υπάρχει στα αγιολογικά κείμενα ως εκ της φύσεως του αντικειμένου και του σκοπού τους.

Ας δούμε όμως την αφήγηση του Βίου του Λουκά Στυλίτη.

Ο Λουκάς σύμφωνα με το βιογράφο του στρατεύεται όπως είδαμε σε ηλικία 18 ετών και παίρνει μέρος σε εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων.[10] Μετά την ατυχή έκβαση αυτής της εκστρατείας[11] όπου ο Λουκάς διέτρεξε σοβαρούς κινδύνους αποφασίζει να γίνει μοναχός: *ὅρον θέμενος καθ' ἑαυτὸν ἀμετάθετον τὸν μονήρη βίον ἀσπάσασθαι καὶ μηκέτι κοσμικῷ σχήματι τῷ κόσμῳ περιπολεύειν.*[12] Έτσι *κείρεται* από κάποιον *θεόληπτον καὶ ἡσυχαστὴν μονάζοντα.*[13] Επί 6 χρόνια επιδίδεται σε σκλη-

---

9. Λέων ΣΤ′, *Τακτικά, PG* 107, 700 Α.

10. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 9-12: *Τὸν κατὰ Βουλγάρων τοιγαροῦν πόλεμον ἀναδεδεγμένου τοῦ τότε τὰ σκῆπτρα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς ἐμπεπιστευμένου, καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κατ' αὐτῶν ἐκστρατείαν συνεκστρατεύσατο, ὀκτωκαιδέκατον ἔτος ἄγων τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.*

11. Πρόκειται σύμφωνα με τους ερευνητές για την καταστροφή στο Βουλγαρόφυγο το 897. Τη χρονολογία προσδιόρισε πρώτος ο S. Vanderstuyf στα προλεγόμενα της έκδοσης του Βίου που δημοσίευσε στην *PO* 11 (1915) 147-294, στις σελίδες 166-167. Τη χρονολογία αυτή αποδέχθηκε και ο Delehaye, *Saints Stylites* XCVIII. Βλ. και G. Da Costa-Louillet, «Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 25-27 (1955-57) 842.

12. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 20-22.

13. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 22-25.

ρές ασκητικές δοκιμασίες. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Βίος (παραθέτω το κείμενο σε ελεύθερη μετάφραση): «φόρεσε δερμάτινο χιτώνα και τη σάρκα καθήλωσε ενάντια στο σφρίγος της νιότης του και στις εξεγέρσεις των παθών που δύσκολα συγκρατιούνται και οι οποίες ξεσηκώνονται κυρίως σ' όσους σφύζουν από νιάτα. Δεν εμπιστεύθηκε όμως μόνο στα σίδερα τη φυλάκιση και ασφάλεια του εαυτού του αλλά και με συχνές προσευχές και πολλές νηστείες και πλάγιασμα στο σκληρό χώμα και κάθε άλλη σκληραγωγία καταδάμαζε το σώμα του παίρνοντας τροφή κάθε 7 ημέρες, χωρίς ασπίδα και ραβδί και φορώντας ένα μόνο χιτώνα και με γυμνά πόδια προτιμώντας να περπατά σύμφωνα με την αποστολική πολιτεία ή πιο σωστά σύμφωνα με τη συμπεριφορά και δίαιτα των αγγέλων. Έτσι βασανίζοντας το σώμα του με μακροχρόνιες ασιτίες και καταπιέζοντάς το με πικρές κακουχίες πέρασε 6 χρόνια επιδιώκοντας αυτού του είδους την αδιάκοπη κακοπάθεια».[14]

Με τη συμπλήρωση των 24 χρόνων του ο Λουκάς χειροτονείται πρεσβύτερος: *τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν ἀναδέχεται*[15] και ενώ εξακολουθούσε να υποβάλλεται σε σκληραγωγία και κακουχίες: «με βαριά σίδερα και δερμάτινα ρούχα, με σκληρή εγκράτεια και πλάγιασμα στο χώμα»,[16] δεν παρέλειπε, τονίζει ο Βίος, να εκπληρώνει τη στρατιωτική του υποχρέωση: *οὐκ ἐνέλιπεν ἐξυπηρετούμενος τῇ στρατιωτικῇ ἐπηρείᾳ ἐπὶ χρόνοις ἑτέροις ἰσαρίθμοις τῶν προγεγραμμένων.*[17]

Δύο βασικά ζητήματα αναφύονται μέσα από την αφήγηση του Βίου. Το πρώτο αφορά τη σχέση της ασκητικής άσκησης και της στρατιω-

---

14. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 25 κ.ε.: *...δερμάτινον χιτῶνα ἀμφιασάμενος σιδήροις τε τὴν σάρκα καθηλώσας σὺν φόβῳ Κυρίου διὰ τὴν προσοῦσαν αὐτῷ τῆς νεότητος ἀκμὴν καὶ τὰς τῶν παθῶν δυσκαθέκτους ἐπαναστάσεις, ἐπεγειρομένας μάλιστα τοῖς ἐν νεαρᾷ τῇ ἡλικίᾳ σφριγῶσιν. Οὐ μόνοις δὲ τοῖς σιδήροις τὴν ἑαυτοῦ φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν κατεπίστευσεν, ἀλλὰ καὶ προσευχαῖς συχναῖς καὶ νηστείαις πολλαῖς καὶ χαμευνίαις σκληραῖς καὶ τῇ λοιπῇ πάσῃ σκληραγωγίᾳ τὴν σάρκα καλῶς κατεδάμαζεν, δι' ἡμερῶν ἑπτὰ μεταλαμβάνων τροφῆς, πρὸς τῷ ἀχάλκῳ τε καὶ ἀράβδῳ καὶ μονοχίτωνι ἔτι καὶ γυμνοποδεῖν ὡραίως ἑλόμενος, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν πολιτείαν ἢ μᾶλλον οἰκειότερον εἰπεῖν, ἀγγελικὴν διαγωγὴν καὶ δίαιταν. Οὕτως οὖν διετέλεσεν ὑπωπιάζων βιαίως τὸ σῶμα μακραῖς ἀσιτίαις καὶ κατάγχων ἰσχυρῶς πικραῖς κακουχίαις ἐπὶ χρόνον ἑξαετῆ τὴν τοιάνδε μεταδιώκων ἀνένδοτον κακοπάθειαν...*

15. Βίος Λουκά Στυλίτου 201.9.

16. Βίος Λουκά Στυλίτου 201.11-14: *Τῆς αὐτῆς τοίνυν καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν ἐχόμενος σκληραγωγίας καὶ κακουχίας ἔκ τε τῆς τῶν σιδήρων βαρύτητος καὶ τῆς δερματίνης ἐνδύτητος καὶ τῆς ἐξ ἐγκρατείας καὶ χαμευνίας σκληρότητος...*

17. Βίος Λουκά Στυλίτου 201.14-15.

τικής υπηρεσίας του Λουκά στο διάστημα των 6 χρόνων κατά το οποίο ο Λουκάς *ἐκάρη* μοναχός και επιδιδόταν σε ασκητικές δοκιμασίες ενώ συγχρόνως παρέμενε στο στρατό. Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη σχέση της χειροτονίας του Λουκά ως πρεσβυτέρου και της στρατιωτικής του υπηρεσίας: μπορούσε να χειροτονηθεί σε ηλικία 24 ετών πρεσβύτερος, όπως μας λέει ο Βίος, και μετά τη χειροτονία του να παραμείνει στρατιώτης;

Για το πρώτο ζήτημα ο Βίος παρακινεί να πιστέψουμε ότι ο Λουκάς που υπέβαλλε τον εαυτό του σ' όλους τους κόπους και τη σκληραγωγία της ασκητικής ζωής αναδεχόταν ταυτόχρονα και τους ηθικούς κινδύνους (ενδεχομένως να σκοτώσει ή να τραυματίσει κάποιον) και τους σωματικούς κόπους που συνεπάγεται η στρατιωτική ζωή. Συμβιβάζονταν αυτά; Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι ο Λουκάς ήταν επίστρατος και όχι μόνιμος στρατιώτης και επομένως τους 6 μήνες περίπου του χρόνου παρέμενε στο στρατό ενώ τους υπόλοιπους ασκούσε την ασκητική ζωή στον *οἴκο* του. Πρέπει όμως να ομολογήσω ότι θεωρώ αυτή την άποψη βεβιασμένη και όχι ικανοποιητική. Γιατί στην πραγματικότητα απαντά μόνο στο ζήτημα της σκληραγωγίας ασκητικής και στρατιωτικής ζωής όχι όμως στο ζήτημα των ηθικών κινδύνων (φόνων κτλ.) που συνεπαγόταν η δεύτερη και που αντιστρατεύονταν ευθέως τις αρχές της ασκητικής του ζωής.

Ας έρθουμε όμως στη διερεύνηση του άλλου ζητήματος, του ασύγκριτα σοβαρότερου, αν ο Λουκάς μπορούσε σε ηλικία 24 ετών να χειροτονηθεί πρεσβύτερος και εάν μετά τη χειροτονία του μπορούσε να παραμείνει στρατιώτης.

Στο ζήτημα αυτό ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ισχύουν οι λόγοι που είπαμε προηγουμένως και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, διότι έχουμε πλέον να κάνουμε με ιερέα με ηθικές απαιτήσεις ακόμη μεγαλύτερες, προβάλλει το ερώτημα που θέσαμε, αν δηλαδή ο Λουκάς μπορούσε να χειροτονηθεί πρεσβύτερος σε ηλικία 24 ετών και να στρατεύεται και μετά τη χειροτονία του.

Γνωρίζουμε ότι με αποφάσεις δύο εκκλησιαστικών συνόδων, της τοπικής συνόδου της Νεοκαισαρείας (314-325)[18] και της εν Τρούλλω ΣΤ' Οικουμενικής συνόδου ή Πενθέκτης (691),[19] ορίζεται ως ηλικία χειρο-

18. Κανών ΙΑ' της εν Νεοκαισαρεία Συνόδου, Ράλλης – Ποτλής Γ', 88.
19. Κανών ΙΔ' της εν τω Τρούλλω ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου, Ράλλης – Ποτλής Β', 337.

τονίας πρεσβυτέρου το 30ό έτος.[20] Ενδεικτικά παραθέτω απόσπασμα από τον ΙΔ' κανόνα της εν Τρούλλω ΣΤ' Οικουμενικής συνόδου που ορίζει: *...πρεσβύτερον πρὸ τῶν τριάκοντα μὴ χειροτονεῖσθαι, κἂν πάνυ ᾖ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος,*[21] καθώς και την παρατήρηση του σχολιαστή: *Εἰ δέ τις πρὸ τῶν ὁρισθέντων χρόνων χειροτονηθείη, τῆς τῶν κανόνων παραβάσεως ἐπιτίμιον ὑφέξει τὴν καθαίρεσιν.*[22]

Γνωρίζουμε επίσης ότι η πολιτεία από την πλευρά της με νόμο της, τη Νεαρά 131 του Ιουστινιανού Α' του 545, εξίσωσε τους ιερούς κανόνες από άποψη νομοθετικού κύρους με τους πολιτειακούς νόμους.[23]

'Οσον αφορά τώρα το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος, αν δηλαδή μπορούσε κάποιος να είναι στρατιώτης ενώ είχε χειροτονηθεί ιερέας, γνωρίζουμε ότι οι ιεροί αποστολικοί κανόνες απαγορεύουν ρητά την ταυτόχρονη άσκηση όχι μόνο ένοπλης υπηρεσίας και ιεροσύνης (*ἡ δι' ὅπλων στρατεία γὰρ πάντη ἀπαγορεύεται*, λέγει ο σχολιαστής)[24] αλλά θεωρούν και κάθε άοπλη *στρατεία*, δηλαδή πολιτική ή στρατιωτική υπηρεσία ως ασυμβίβαστη με το ιερατικό λειτούργημα.[25]

Επομένως ο Λουκάς ούτε 24 ετών μπορούσε να γίνει ιερέας σύμ-

---

20. Βλ. και Φωτίου, *Νομοκάνων*, τίτλ. Α' κεφ. ΚΗ', Ράλλης – Ποτλής Α', 65-66.

21. Ράλλης – Ποτλής Β', 337.

22. Ράλλης – Ποτλής Β', 338. Πρβ. στο ίδιο και σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώνος: *...τοὺς δὲ μὴ ὑπερβάντας τοὺς τοσούτους χρόνους, καὶ χειροτονουμένους, καθαιρεῖσθαι.*

23. *Novellae* 131. 1 (a. 545): *Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τοὺς ὑπὸ τῶν ἁγίων τεσσάρων συνόδων ἐκτεθέντας ἢ βεβαιωθέντας, τουτέστι τῆς ἐν Νικαίᾳ τῶν τιη' καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἁγίων ρν' πατέρων καὶ τῆς ἐν Ἐφέσῳ πρώτης ἐν ᾗ Νεστόριος κατεκρίθη, καὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι, καθ' ἣν Εὐτυχὴς μετὰ Νεστορίου ἀνεθεματίσθη. Τῶν γὰρ προειρημένων ἁγίων δ' συνόδων καὶ τὰ δόγματα καθάπερ τὰς θείας γραφὰς δεχόμεθα καὶ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φυλάττομεν.* Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας...», στο: *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13/2 (1985) 1193 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας εδώ εκφράζει αμφιβολίες για το αν το πραγματικό κίνητρο που οδήγησε στη θέσπιση της Νεαράς ήταν η ενίσχυση του κύρους των ιερών κανόνων.

24. Ράλλης – Ποτλής Β', 107 (σχόλιο Θεοδώρου Βαλσαμώνος).

25. Ράλλης – Ποτλής Β', 107. Κανών ΠΓ': *Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, στρατείᾳ σχολάζων, καὶ βουλόμενος ἀμφότερα κατέχειν, Ῥωμαϊκὴν ἀρχήν, καὶ ἱερατικὴν διοίκησιν, καθαιρεῖσθαι. Τὰ γὰρ Καίσαρος, Καίσαρι· καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ, τῷ Θεῷ.* Βλ. στο ίδιο και σχόλιο Ιω. Ζωναρά.

φωνα με τις αποφάσεις των συνόδων[26] ούτε εάν εχειροτονείτο μπορούσε να παραμείνει στο στρατό εφόσον οι ιεροί κανόνες απαγορεύουν ρητά την ταυτόχρονη άσκηση ένοπλης υπηρεσίας και ιεροσύνης.

Ας δούμε όμως πώς αντιμετωπίζουν το ζήτημα αυτό οι ερευνητές. Ο H. Delehaye εκφράζει την άποψη ότι ο Λουκάς πέρασε 6 χρόνια στο στρατό (24-30) εν είδει στρατιωτικού ιερέα,[27] θεωρώντας προφανώς ότι οι *ἕτεροι ἰσάριθμοι χρόνοι*[28] που υπηρέτησε ο Λουκάς σύμφωνα με το κείμενο αντιστοιχούν προς τα 6 χρόνια της ασκητικής άσκησης (18-24) που έχουν προηγουμένως αναφερθεί.[29]

Θα παρατηρούσα ωστόσο ότι όχι μόνο δεν έχουμε καμιά μαρτυρία για θεσμοθετημένο σώμα στρατιωτικών ιερέων στο Βυζάντιο[30] αλλά

---

26. Τα λιγοστά παραδείγματα προσώπων που χειροτονήθηκαν πρεσβύτεροι σε νεαρότερη από τη νόμιμη ηλικία (βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλο, *Θέματα βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1957, σ. 31) πρέπει να αποδειχθεί ότι είναι αξιόπιστα· αλλά και στην περίπτωση που είναι αξιόπιστα οι ελάχιστες εξαιρέσεις μπροστά στο πλήθος των κανονικών περιπτώσεων ενισχύουν απλώς τον κανόνα.

27. Delehaye, *Stylites* CII: «Il semble y avoir passé six ans en qualité d'aumônier». Την ίδια άποψη έχει και η Da Costa-Louillet, Saints de Constantinople 842: «Il reçut la prêtrise et remplit ses fonctions sacerdotales dans l'armée».

28. Βίος Λουκά Στυλίτου 201. 15.

29. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 36 κ.ε.: *Οὕτως οὖν διετέλεσεν ὑπωπιάζων βιαίως τὸ σῶμα μακραῖς ἀσιτίαις καὶ κατάγχων ἰσχυρῶς πικραῖς κακουχίαις ἐπὶ χρόνον ἑξαετῆ τὴν τοιάνδε μεταδιώκων ἀνένδοτον κακοπάθειαν*... Βλ. Delehaye, *Stylites* XCIX. Πρβ. και P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, σ. 146 σημ. 1. Ο παλαιότερος εκδότης του κειμένου S. Vanderstuyf, *PO* 11 (1915) 189-287, υποστήριξε (σ. 169) ότι με τη φράση *ἐπὶ χρόνοις ἑτέροις ἰσαρίθμοις τῶν προγεγραμμένων* εννοούνται 24 επιπλέον χρόνια μετά τη χειροτονία του Λουκά ως πρεσβυτέρου που συνέβη *μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ εἰκοστοῦ τετάρτου χρόνου τῆς σωματικῆς ἡλικίας αὐτοῦ* (Βίος Λουκά Στυλίτου 201.9-11). Την άποψη αυτή αποδέχεται και η Da Costa-Louillet, Saints de Constantinople 843.

30. Η μνεία *πρεσβυτέρου τῶν νουμέρων* που απαντά στο Βίο του αγίου Σάββα (439-532) του Κυρίλλου Σκυθοπολίτου (σ. 92.29, ἐκδ. Schwartz) δεν έχει καμιά σχέση με ιερατικό αξίωμα. Προφανώς σημαίνει τον *militem seniorem*, ο οποίος υπάρχει ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή και ο οποίος είχε μια κάποια καλύτερη μεταχείριση απ' ό,τι ο κοινός στρατιώτης (βλ. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Die vom Kaiser Anastasius für die Libya Pentapolis erlassenen Formae* (Monatsberichte d. K. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Phil.-hist. Kl.), Βερολίνο 1879, σ. 151. Πρβ. και R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Βερολίνο 1920, σ. 108). Ο αναφερόμενος *πρεσβύτερος τῶν σχολῶν* στο έργο του Παλλαδίου «Διάλογος ἱστορικὸς πρὸς Θεόδωρον διά-

αντίθετα οι ιεροί κανόνες, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αποκλείουν εντελώς συνύπαρξη ιερατικού λειτουργήματος και πολιτικού ή στρατιωτικού αξιώματος.[31]

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι ορισμένες μαρτυρίες πηγών εμφανίζουν καταστάσεις που εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι αντιβαίνουν προς τις απαγορεύσεις αυτές των ιερών κανόνων. Τέτοιες είναι οι μαρτυρίες για στρατολογία κληρικών που απαντούν σε δύο επιστολές του Νικολάου Μυστικού. Ο πατριάρχης σε επιστολή του απευθυνόμενη σε κάποιον πατρίκιο Φιλόθεο διαμαρτύρεται έντονα διότι, όπως λέει, *πρὸς στρατείαν κοσμικὴν καταλέγονται* και *πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγονται*[32] οι κληρικοί της μητροπόλεως της Νικαίας και σε άλλη πάλι επιστολή του προς κάποιον ανώνυμο αξιωματούχο καταλήγει τονίζοντας ότι το κράτος δεν θ' αποκομίσει κανένα όφελος *οὔτε τῶν κληρικῶν στρατευομένων οὔτε τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πενήτων εἰς δουλείαν ἀφωρισμένων*.[33]

Πρόκειται εδώ πράγματι για στρατολογία κληρικών και υποχρέωσή τους από το κράτος για παροχή ένοπλης υπηρεσίας όπως το ερμηνεύουν πολλοί ερευνητές;[34]

κονον Ρώμης περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου Ἰωάννου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου» (*PG* 47, 72), όπως και ο *πρεσβύτερος τοῦ Παλατίου* που απαντά λίγο πιο κάτω στο ίδιο κείμενο είναι προφανώς ιερείς των ανακτόρων.

Το όλο ζήτημα σχετικά με την ύπαρξη ή μη σώματος στρατιωτικών ιερέων στο Βυζάντιο πραγματεύομαι σε άλλη εργασία μου.

31. Αν και όλοι οι σχετικοί κανόνες απαγορεύουν ομόφωνα την ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς παραδείγματα από τις πηγές δείχνουν ότι συνέβαινε κάποτε να παραβιάζονται οι κανόνες αυτοί. Βλ. Ε. Παπαγιάννη, «Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 153 και σημ. 56 όπου οι σχετικές πηγές. Ωστόσο οι αναλήψεις αυτές κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς που μαρτυρούν οι πηγές οφείλονται σε σποραδικές εκτροπές από τους κανόνες οι οποίες βέβαια δεν τους καταργούν, διότι, όπως ορθά τονίζει η Ε. Παπαγιάννη (ό.π. σ. 155), «...μπορεί να λεχτεί ανεπιφύλακτα μόνον ότι, σύμφωνα πάντα με τους κανόνες και ανεξάρτητα από το τι συνέβαινε στην πράξη, απαγορεύονταν η ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων, τα αισχρά επαγγέλματα και η διαχείριση ξένων υποθέσεων με κερδοσκοπικά κίνητρα, επιτρέπονταν δε τα 'ἐλευθέρια καὶ ἀκατάγνωστα' επαγγέλματα με βασικό παράδειγμα τα χειρωνακτικά».

32. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί* 150, σ. 466. 7 κ.ε. (έκδ. Jenkins – Westerink, *CFHB*, VI).

33. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί* 164, σ. 490. 30 κ.ε.

34. L. Bréhier, «Les institutions de l'empire byzantin» (*Le monde byzantin*

Νομίζω ότι η απάντηση πρέπει ν' αναζητηθεί μέσα στην έννοια των λέξεων *στρατεία* και *στρατεύεσθαι* οι οποίες δεν σημαίνουν μόνο την άσκηση ένοπλης υπηρεσίας αλλά σημαίνουν την άσκηση γενικώς κάθε υπηρεσίας προς το κράτος, πολύ συχνά μάλιστα πολιτικής υπηρεσίας όπως απαντούν στο *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* όπου η *στρατεία σιλεντιαρίου*[35] ή η *στρατεία δομεστίκων καὶ προτικτόρων*[36] σημαίνουν προφανώς την υπηρεσία των αξιωματούχων αυτών προς την αυτοκρατορική αυλή.[37] Πρέπει λοιπόν μέσα στις φράσεις *κοσμικὴ στρατεία*, *στρατευόμενοι κληρικοὶ* ή *στρατιωτικὲς λειτουργίες* να εννοούνται, όπως άλλωστε το έχει επισημάνει η H. Ahrweiler,[38] οι στρατιωτικής φύσεως φορολογικές υποχρεώσεις ή επιβαρύνσεις των κληρικών, οι διάφορες δηλαδή *ἀγγαρεῖες* και *παραγγαρεῖες*[39] στις οποίες υπόκεινταν *ἐν καιρῷ στρατοπέδου*, με εξαίρεση μόνο τους στρατιώτες,[40] όλος ο πληθυσμός και από τις οποίες δεν απαλλασσόταν ούτε η Εκκλησία.[41]

Ας δούμε όμως πώς αντιμετωπίζει ο P. Lemerle το ζήτημα της χειροτονίας και της στρατιωτικής υπηρεσίας του Λουκά. Θεωρώντας όπως και ο H. Delehaye ότι το *ἐπὶ χρόνοις ἑτέροις ἰσαρίθμοις τῶν προγεγραμμένων* του κειμένου είναι τα 6 χρόνια της ασκητικής άσκη-

---

II), Παρίσι 1949, σ. 516. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, σ. 115. R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, II, 'Αμστερνταμ 1967, σ. 193-194. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί* σ. 467 και σχόλια σ. 582, σ. 490 και σχόλια σ. 586.

35. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* (ἐκδ. Reiske, *CSHB*) 389. 4 κ.ε.

36. Κων. Πορφυρ., *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 390. 17.

37. Βλ. και Lemerle, *Agrarian* 136 σημ. 1. Για τις σημασίες του όρου *στρατεία* βλ. Hélène Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *BCH* 84 (1960) 11 σημ. 2 (ανατ. στης ίδιας, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1971, αρ. VIII).

38. Ahrweiler, Recherches 20 σημ. 6.

39. Βλ. σχετική μελέτη της Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 11 (1982) 23 κ.ε.

40. Λέων ΣΤ', *Τακτικά*, *PG* 107, 1032 C: *'Αγγαρείας ἁπάσης ἰδιωτικῆς καὶ ἀδικίας ἐλεύθερον φύλαττε τὸν ὑπὸ σὲ τεταγμένον λαόν, ὅσοι τοῦ στρατοῦ εἰσι, καὶ ὅσοι τῆς λεγομένης ἐξατωρίας...*

41. *JGR* V, 31-32, 2: ...*Μηδὲ ἡ ἐκκλησία μήτε ἕτερος τῶν τοῦ στρατοπέδου ἐξκουσατευέσθω βαρῶν, ἀγγαρείας τυχὸν ἢ παραγγαρείας ἢ τοιούτου τινός*, και 32, 3: ...*Μήτε ἀξία μήτε ἐκκλησία μηδὲ οἶκος ἐν καιρῷ στρατοπέδου ἀπηλλάχθωσαν ἀγγαρείας ἢ παραγγαρείας.*

σης και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ένοπλη υπηρεσία είναι ασυμβίβαστη με την ιεροσύνη κάνει δύο υποθέσεις: είτε ο Λουκάς διατήρησε μυστική τη χειροτονία του είτε η χειροτονία ήταν γνωστή αλλά δεν την αναγνώριζε το κράτος ακριβώς γιατί ο Λουκάς ήταν *στρατευόμενος*. Μπορούσε λοιπόν, λέει ο Lemerle, να έχει παραμείνει υπό τα όπλα μέχρι να εκπνεύσει ένα ελάχιστο όριο στρατιωτικής υπηρεσίας.[42]

Το ελάχιστο αυτό όριο ήταν, σύμφωνα με την πληροφορία άραβα συγγραφέα, όπως την ερμηνεύει ο P. Lemerle, 12 χρόνια. Επομένως, λέει ο σοφός γάλλος ερευνητής: 6 χρόνια ασκητικής ζωής και 6 χρόνια μυστικής ή μη αναγνωριζόμενης χειροτονίας προστιθέμενα στα 18 χρόνια κατάταξης του Λουκά κάνουν 30 χρόνια, το νόμιμο δηλαδή όριο χειροτονίας έπειτα από το οποίο ο Λουκάς μπορούσε να δηλώσει επίσημα τη χειροτονία του και να φύγει από το στρατό.

Ας εξετάσουμε από πιο κοντά το επιχείρημα του P. Lemerle για το ελάχιστο νόμιμο όριο στρατιωτικής υπηρεσίας. Ο άραβας συγγραφέας Ibn Hordadbeh που επικαλείται ο P. Lemerle αναφέρει: «Οι Ρωμαίοι εγγράφουν στους στρατιωτικούς καταλόγους νεαρά αγένεια άτομα. Αυτοί παίρνουν ένα δηνάριο τον πρώτο χρόνο, δύο δηνάρια τον δεύτερο, τρία τον τρίτο και ούτω καθεξής ως το δωδέκατο χρόνο υπηρεσίας τους οπότε φθάνουν στον πλήρη μισθό των δώδεκα δηναρίων».[43]

Οι πληροφορίες αυτές του άραβα συγγραφέα δεν υπονοούν προφανώς κάποιο όριο στρατιωτικής θητείας αλλά μιλούν απλώς για προσαυξήσεις του μισθού των στρατιωτών ανάλογα με το χρόνο υπηρεσίας τους. Η προοδευτική αυτή αύξηση του μισθού τους ολοκληρώνεται με τη συμπλήρωση 12 χρόνων υπηρεσίας. Καμιά ένδειξη λοιπόν δεν έχουμε ότι πρόκειται για ελάχιστο όριο υπηρεσίας.

Σχετικά τώρα με την υπόθεση που διατυπώνει ο P. Lemerle για μυστική χειροτονία του Λουκά θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι έτσι ή αλλιώς η χειροτονία του θα έπρεπε να μείνει μυστική γιατί διαφορετικά θα έπρεπε να καθαιρεθεί. Αλλά πώς θα έμενε μυστική; Θα έπρεπε να τον χειροτονήσει κάποιος επίσκοπος και οι συστρατιώτες του

---

42. Lemerle, *Agrarian* 148 και σημ. 1.

43. Βλ. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Άμστερνταμ 1966 (= Λιψία 1899), σ. 115, όπου παρατίθεται το χωρίο του Ibn Hordadbeh: «...Les Romains admettent dans le rôle de leur armée les jeunes gens imberbes. Ceux-ci reçoivent un dénare la première année, deux dénares la seconde, trois la troisième et ainsi de suite, jusqu'à leur douzième année de service, lorsqu'ils touchent le pays complète de douze dénares...».

θα έπρεπε να το αντιληφθούν εφόσον το ιερατικό σχήμα του, ο τρόπος δίαιτας και συμπεριφοράς του γενικώς θα τον πρόδιδαν.

Θα μπορούσε βέβαια ν' αντιτάξει κανείς σ' αυτό το επιχείρημα ότι ο Λουκάς έφερε το ιερατικό σχήμα και εκτελούσε τα ιερατικά καθήκοντα και ακόμη υποβαλλόταν στη σκληραγωγία και τις κακουχίες της ασκητικής ζωής, την οποία όπως μας λέει ο Βίος του εξακολούθησε και μετά τη χειροτονία του,[44] μόνο κατά την περίοδο του *παραχειμαδίου* και όχι στην περίοδο της ενεργού στρατιωτικής υπηρεσίας.

Ωστόσο είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο Λουκάς, ο οποίος τόσο πρώιμα για την εξαιρετική του ευσέβεια είχε πάρει το ιερατικό χρίσμα και ο οποίος προφανώς είχε αναγάγει την ασκητική άσκηση σε κανόνα ζωής, θα φορούσε τα άμφια του ιερέα ή τον δερμάτινο χιτώνα του ασκητή, θα έσφιγγε με σίδερα το κορμί του, θα νήστευε και προσευχόταν διαρκώς μόνο τους 6 μήνες του χρόνου· ότι τους υπόλοιπους θα απέβαλλε το ιερατικό ένδυμα και τον τρόπο δίαιτας και συμπεριφοράς που ως τότε ακολουθούσε για να φορέσει την πανοπλία και να πάρει τα όπλα προκειμένου να εκτελέσει ένοπλη υπηρεσία. Από την άλλη πάλι πλευρά αν δεχθούμε όπως μας λέει ο Βίος ότι ο Λουκάς ασκούσε στρατιωτική υπηρεσία και εξακολουθούσε τον τρόπο δίαιτας και συμπεριφοράς του ιερέα και ασκητή, πώς η πολιτεία θ' ανεχόταν έναν τέτοιο στρατιώτη και η Εκκλησία έναν τέτοιον ιερέα;

Το γεγονός είναι ένα: η ταυτόχρονη ιδιότητα του Λουκά ως ιερέα, ασκητή και στρατιώτη όπως την εμφανίζει ο Βίος του είναι εντελώς ασυμβίβαστη και προς το πολιτικό και προς το εκκλησιαστικό *status*. Ούτε η πολιτεία μπορούσε ν' ανεχθεί έναν στρατιώτη ασκητεύοντα και ιερατεύοντα, προφανώς ακατάλληλο ν' ανταποκριθεί ικανοποιητικά στις χωρίς ηθικές αναστολές απαιτήσεις της ένοπλης υπηρεσίας ούτε η Εκκλησία από την πλευρά της ν' αποδεχθεί ιερέα πολεμιστή που έπρεπε να μετέχει σε πολεμικές συγκρούσεις και να σκοτώνει πράγμα που σαφώς αντιστρατεύεται προς τους ιερούς κανόνες που θέσπισε. Και εδώ πρέπει να θυμίσουμε ότι σύμφωνα με τους κανόνες του Μ. Βασιλείου ο θάνατος που προκαλείται όχι μόνο από επιθετική ενέργεια αλλά και από αμυντική στάση θεωρείται φόνος.[45] Στην περίπτωση μάλιστα κληρικών, όπως μας λέγουν οι σχολιαστές των κανόνων, ακόμη και η ακού-

---

44. Βίος Λουκά Στυλίτου 201. 11-14.

45. Ράλλης – Ποτλής Δ', 190, Κανών ΜΓ': *Ὃς θανάτου πληγὴν τῷ πλησίον δέδωκε, φονεύς ἐστιν, εἴτε ἦρξε τῆς πληγῆς, εἴτε ἠμύνατο.*

σια πρόκληση θανάτου εκ μέρους κάποιου κληρικού,[46] ο φόνος ληστού[47] ή ο φόνος εχθρού, όπως συνέβη με κάποιον αρχιερέα που σκότωσε *Ἀγαρηνὸν... ἐν καιρῷ πολέμου*,[48] συνεπάγονται καθαίρεση. Μια χαρακτηριστική μάλιστα περίπτωση καθαίρεσης για ανυπακοή σ' αυτόν τον κανόνα μάς παραδίδεται από μια καθαρά ιστορική πηγή. Ο Ιω. Σκυλίτζης μάς αφηγείται το επεισόδιο κάποιου πρεσβύτερου Θέμελ ο οποίος σε μια έφοδο των Αράβων της Ταρσού στην περιοχή του ...*τὴν ἀναίμακτον ἐπιτελῶν λειτουργίαν ὡς ἔγνω τὴν τῶν Σαρακηνῶν ἔφοδον λιπὼν τὴν ἱερουργίαν καὶ ὡς εἶχε στολῆς ἐξελθών, λαβόμενός τε ταῖς χερσὶ τοῦ σημαντῆρος τῆς ἐκκλησίας, ἐν τούτῳ τοὺς ἐπιόντας ἠμύνετο, καὶ πολλοὺς μὲν ἐτραυμάτισεν, ἀπέκτεινε δὲ καὶ ἱκανούς, τοὺς δὲ λοιποὺς εἰς φυγὴν ἐτρέψατο.*[49] Ο επίσκοπος απέκλεισε τον Θέμελ από την ιερουργία και αρνήθηκε να τον συγχωρήσει και τότε αυτός, λέγει ο Σκυλίτζης, *τοῖς Ἀγαρηνοῖς προσερρύη καὶ τὸν χριστιανισμὸν ἐξωμόσατο.*[50]

Το πόσο ακατανόητη ήταν η ιδέα του ιερέα-πολεμιστή στη συνείδηση των πιστών της ορθόδοξης Εκκλησίας, των γαλουχημένων από τα δόγματα και τους κανόνες της, φαίνεται καθαρά από την αλγεινή εντύπωση που προκαλεί στην Άννα Κομνηνή η πολεμοχαρής διάθεση κάποιου λατίνου ιερέα ο οποίος μετέχοντας σε ναυτική συμπλοκή μάχεται λυσσαλέα εναντίον του Μαριανού Κατακαλών. Παραθέτω σε μετάφραση το σχετικό χαρακτηριστικό χωρίο από την αφήγηση της συγγραφέως: «Δεν έχουμε τις ίδιες απόψεις εμείς και οι Λατίνοι για τους ιερωμένους», παρατηρεί η Άννα Κομνηνή, «αλλά εμείς έχουμε δεχθεί εντολές από κανόνες και νόμους και το ευαγγελικό δόγμα· 'Μὴ θίξῃς, μὴ γρύξῃς, μὴ ἅψῃ· ἱερωμένος γὰρ εἶ'. Αυτός όμως ο βάρβαρος Λατίνος και με τα θεία καταγίνεται και την ασπίδα κρεμώντας στο αριστερό και το δόρυ αγκαλιάζοντας με το δεξί συγχρόνως μεταδίδει το θείο σώμα και αίμα και *φόνιον δρᾷ* και *αἱμάτων ἀνὴρ* γίνεται σύμφωνα με τον ψαλμό του Δαβίδ. Έτσι είναι το βάρβαρο αυτό γένος (των Λατίνων) εξίσου ιερατικό και φιλοπόλεμο. Αυτός λοιπόν, άνθρωπος της δράσης πιο πολύ

46. Βλ. σχόλια κανόνος ΜΓ' από Θεόδωρο Βαλσαμώνα, στον Ράλλη – Ποτλή Δ', 190-191.

47. Κανών ΝΕ', στον Ράλλη – Ποτλή Δ', 212-215.

48. Βλ. σχόλια κανόνος ΜΓ' από Θεόδωρο Βαλσαμώνα, στον Ράλλη – Ποτλή Δ', 191.

49. Ιω. Σκυλίτζης 240. 89 κ.ε. (έκδ. Thurn).

50. Ιω. Σκυλίτζης 240. 94 κ.ε.

παρά ιερέας, την ιερατική στολή φορούσε και μαζί το κουπί χειριζόταν και το ναυτικό πόλεμο και τη μάχη επιδίωκε ταυτόχρονα με θάλασσα και άνδρες πολεμώντας. Οι δικές μας όμως πεποιθήσεις, όπως προηγουμένως ανέφερα, ανάγονται στον Ααρών και Μωυσή και στο δικό μας πρώτο αρχιερέα».[51]

'Οπως γίνεται φανερό η πολεμική αυτή δραστηριότητα του λατίνου ιερέα θεωρείται από την 'Αννα Κομνηνή όχι μόνο ότι απάδει προς το λειτούργημα του ιερέα σύμφωνα με τους κανόνες της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά χαρακτηρίζεται ως βάρβαρη και ιερόσυλη.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα βλέπουμε ότι από πλευράς Εκκλησίας απαγορευόταν όχι μόνο να χειροτονηθεί κανείς ιερέας 24 ετών αλλά επιπλέον, αν καθ' οιονδήποτε τρόπο είχε χειροτονηθεί, ν' ασκήσει στρατιωτική ή και άλλη υπηρεσία. Από πλευράς πάλι πολιτείας τυχόν χειροτονία ενός στρατιώτη θεωρούνταν ως προσπάθεια εγκατάλειψης υπηρεσίας. Θυμίζουμε εδώ ότι ο Θεοδοσιανός κώδικας δεν αναγνωρίζει ως λόγο απαλλαγής της στρατιωτικής υπηρεσίας τη χειροτονία λίγο πριν ή λίγο μετά τη στράτευση προφανώς διότι η χειροτονία αυτή από άποψη θρησκευτική ήταν άκυρη, και από άποψη πολιτική παράνομη.[52]

Τι πρέπει λοιπόν να δεχθούμε για τη χειροτονία και την ταυτόχρονη στρατιωτική υπηρεσία του Λουκά;

Νομίζω πως όλα οδηγούν στο ότι αν ο Λουκάς πράγματι χειροτονήθηκε πρεσβύτερος — ας σημειωθεί ότι ο Βίος δεν κάνει ποτέ ξανά νύξη

---

51. 'Αννα Κομνηνή II, 218. 18 κ.ε. (έκδ. Leib): *Οὐ γὰρ κατὰ τὰ αὐτὰ ἡμῖν τε καὶ τοῖς Λατίνοις περὶ τῶν ἱερωμένων δέδοκται· ἀλλ' ἡμεῖς μὲν ἐντετάλμεθα παρά τε τῶν κανόνων καὶ νόμων καὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ δόγματος· «Μὴ θίξῃς, μὴ γρύξῃς, μὴ ἅψῃ· ἱερωμένος γὰρ εἶ». Ὁ δέ τοι βάρβαρος Λατῖνος ἅμα τε τὰ θεῖα μεταχειριεῖται καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπὶ τοῦ λαιοῦ θέμενος καὶ τὸ δόρυ τῇ δεξιᾷ ἐναγκαλισάμενος ὁμοῦ τε μεταδίδωσι τοῦ θείου σώματός τε καὶ αἵματος καὶ φόνιον ὁρᾷ καὶ αἱμάτων ἀνὴρ κατὰ τὸν Δαυιτικὸν ψαλμὸν γίνεται. Οὕτως ἐστὶ τὸ βάρβαρον τοῦτο γένος οὐχ ἧττον ἱερατικὸν ἢ φιλοπόλεμον. Οὗτος τοίνυν ὁ ῥέκτης μᾶλλον ἢ ἱερεὺς ὁμοῦ τε καὶ τὴν ἱερατικὴν στολὴν ἐνεδιδύσκετο καὶ τὴν κώπην μετεχειρίζετο καὶ πρὸς ναυτικὸν πόλεμον καὶ μάχην ἀφώρα κατὰ ταὐτὸν καὶ θαλάττῃ καὶ ἀνδράσι μαχόμενος. Τὰ γὰρ ἡμέτερα, καθάπερ ἔφθην εἰρηκυῖα, τῆς... 'Ααρὼν καὶ Μωσέως καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς πρώτου ἀρχιερέως ἐξήρτηται.*

52. *Cod. Theod.* 7. 20. 12 (a. 400): *Et quoniam plurimos vel ante militiam, vel post inchoatam vel peractam latere obiectu piae religionis agnovimus, dum se quidam vocabula clericorum et infaustis defunctorum obsequiis occupatos; non tam observatione cultus quam otii et socordiae amore defendunt, nulli omnino tali excusari obiectione permittimus, ...*

για την ιδιότητα του Λουκά ως ιερέα — αυτό πρέπει να συνέβη όχι κατά την περίοδο της στρατιωτικής του θητείας αλλά μετά το πέρας της. Το πιθανότερο κατά τη γνώμη μου είναι ότι ο συγγραφέας του Βίου όταν αφηγείται γεγονότα της νεανικής ηλικίας του Λουκά, όπου περιλαμβάνεται και η περίοδος στράτευσής του, είναι καθόλου ή ελάχιστα ακριβής. Στην προσπάθειά του να εξάρει την προσωπικότητα του ανδρός, την εξαιρετική του ευσέβεια, την εγκαρτέρηση στη σωματική κακουχία και το ψυχικό του σθένος και να προβάλει τη ζωή και τη δράση του ως πρότυπο ηθικού και ασκητικού βίου, δεν διστάζει να παρουσιάσει στην εξιστόρηση του Βίου καταστάσεις που ολοφάνερα αντίκεινται προς τα νόμιμα της Εκκλησίας αλλά και της πολιτείας. Για τον συγγραφέα του Βίου του Λουκά ταιριάζει αυτό που έχει πει ο K. Krumbacher γενικώς για τους συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων, ότι η πραγματικότητα χρησιμεύει σ' αυτούς μόνο σαν ένδυμα ιδεών και ηθικών εντολών που πρέπει να εντυπωθούν οι αναγνώστες.[53] Έτσι η μόνη λογική εξήγηση των πραγμάτων κατά τη γνώμη μου είναι να θεωρήσουμε ότι η χειροτονία του Λουκά ως πρεσβυτέρου, πραγματοποιήθηκε μετά τη λήξη της στρατιωτικής του θητείας, δηλαδή μετά τη συμπλήρωση 24 ή 25 χρόνων υπηρεσίας όταν ο Λουκάς θα ήταν 42-43 ετών (921/2).[54]

Τα μετέπειτα στάδια της ζωής του δεν παρουσιάζουν χρονολογικά ή άλλα προβλήματα κατά την εξιστόρηση του Βίου. Λίγο καιρό μετά, το 925, όπως ορθά υπολογίζει ο H. Delehaye με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις του κειμένου,[55] ο Λουκάς εγκαταλείπει το πατρικό του σπίτι και πηγαίνει στον Όλυμπο της Βιθυνίας, στο μοναστήρι του Αγ. Ζαχαρία όπου επί τρία χρόνια (925-928) υπηρετεί ως *κελλαρίτης*.[56] Στη συνέχεια τον βρίσκουμε στο χωριό Λάγαινα να βόσκει χοίρους επί δύο χρόνια (928 – Ιούν. 930).[57] Επιστρέφει στην πατρίδα του και επί 2 $^1/_2$ χρόνια ζει μέσα σε σπηλιά που σκάβει στο γειτονικό βουνό (930 – τέλη

---

53. K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, Α', σ. 191 (μετφρ. Γ. Σωτηριάδου, ανατ. 1964).

54. Η γέννησή του τοποθετείται το 879. Βλ. Delehaye, *Stylites* XCVIII. Da Costa-Louillet, Saints de Constantinople 840-841.

55. Delehaye, *Stylites* XCVIII-XCIX. Βλ. και Da Costa-Louillet, Saints de Constantinople 842 κ.ε.

56. Βίος Λουκά Στυλίτου 203. 5 κ.ε.

57. Βίος Λουκά Στυλίτου 204. 3 κ.ε.

932).[58] Κτίζει στύλο 12 μέτρων κοντά στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου που βρισκόταν στο πατρικό του σπίτι και *τρισὶν ἐπὶ χρόνοις ἀνελθὼν ἐν αὐτῷ γενναίως διεκαρτέρησεν* (τέλη 932 – τέλη 935).[59] Εκεί επί 120 μέρες υποφέρει ένα φοβερό χειμώνα[60] ο οποίος άρχισε σύμφωνα με τη μαρτυρία του Συνεχιστή του Θεοφάνους στις 25 Δεκεμβρίου του 933.[61] Μετά από θεία επιταγή πηγαίνει κατόπιν στην Κωνσταντινούπολη και επισκέπτεται τις εκκλησίες.[62] Στη Χαλκηδόνα συναντά τον επίσκοπο Μιχαήλ με προτροπή του οποίου αποσύρεται εκεί στην κορυφή ενός στύλου, *ἐν τοῖς Εὐτροπίου κτήμασιν*,[63] στις 11 Δεκεμβρίου του 935, ημέρα της εορτής του Δανιήλ Στυλίτου και ζει εκεί 44 ακόμη χρόνια. Πεθαίνει στις 11 Δεκεμβρίου του 979.[64]

58. Βίος Λουκά Στυλίτου 204. 12 κ.ε.
59. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 5 κ.ε.
60. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 14 κ.ε.
61. Συνεχιστής Θεοφάνους 417. 15 κ.ε. (*CSHB*).
62. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 33 κ.ε.
63. Βίος Λουκά Στυλίτου 206. 18 κ.ε.
64. Βίος Λουκά Στυλίτου 232. 37 κ.ε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Καθημερινὴ ζωὴ καὶ ὑπερφυσικὸς κόσμος

Ἡνίκα δαίμονα δ' ἐρχόμενον πρόσγειον ἀθρήσεις θῦε λίθον μνίζουριν ἐπαυδῶν

(Μιχαὴλ Ψελλός, Ἐξηγήσεις Χαλδαϊκῶν ῥητῶν)

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση μαγείας καὶ θρησκείας, μὲ κοινὴ ἀφετηρία δύο βασικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα, τὸ φόβο καὶ τὴν ἐλπίδα, χάνεται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι κάποια στιγμὴ ξεχώρισαν μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτέλεσε τὴν ἐπιτρεπόμενη μορφὴ προσέγγισης τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἡ μαγεία τὴν ἀπαγορευμένη, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους μία σχέση ἀνταγωνισμοῦ.[1] Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ μέσω τῆς μαγείας νὰ διευρύνει τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ μαγεία δηλαδή, διακρινόμενη σαφῶς ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὴ θρησκεία, προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς συγκεκριμένου ἀποτελέσματος, ποὺ δὲν εἶναι ἐφικτὸ μὲ φυσικὸ τρόπο. Ἑπομένως ἡ ἔννοια τοῦ «θαύματος» — γιατὶ περὶ αὐτοῦ πρόκειται — εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴ φύση τῆς μαγείας.[2] Ἐδῶ ὅμως τὰ ὅρια μεταξὺ θρησκείας καὶ μαγείας ἀρχίζουν νὰ γίνονται ρευστά, καὶ μάλιστα στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, γιατὶ ἡ ἱκανότητα νὰ ἐπιτελεῖ θαύματα ἀνήκει στὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρισματικοῦ ἡγέτη.[3] Ἕνας ὅμως «ἐπαγγελματίας» θαυματοποιὸς εὔκολα μπορεῖ νὰ προβάλει ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴ θεότητα, κάτι ποὺ συνιστᾶ κίνδυνο γιὰ τὴ θρησκεία. Ἡ δραστηριότητα ὅμως αὐτῆς τῆς μορφῆς δὲν ἀφήνει ἀδιάφορη καὶ τὴν πολιτεία. Ἡ ἐπίκληση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐφόσον ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λατρείας τοῦ θείου καὶ ἑπομένως δὲν ἔχει τὴ «νομιμοποίηση» τῆς θρησκείας, προκαλεῖ δέος,

1. Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία*, τεῦχ. 20 (Αὔγ. 1986) 41-44 (ἐδῶ 41).

2. H. C. Kee, *Das frühe Christentum in soziologischer Sicht*, Göttingen 1982, σ. 75.

3. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen ^{5}1980, σ. 140 καὶ passim.

γιατὶ οἱ διαθέσεις αὐτῶν τῶν δυνάμεων ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους — ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἐπίσημα λατρευόμενες θεότητες — εἶναι ἄγνωστες. Ἑπομένως ὅσοι ἐπιδίδονται σὲ πράξεις αὐτῆς τῆς μορφῆς παραβιάζουν τὰ ὅρια τῆς «κανονικότητας» καὶ ἀποτελοῦν κίνδυνο γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Εὔλογη εἶναι λοιπὸν ἡ ἀποδοκιμασία τους σὲ κείμενα μὲ κανονιστικὸ περιεχόμενο ποὺ ἔχουν θρησκευτικὴ προέλευση.[4]

Στὴ Ρώμη εἶχε ποινικοποιηθεῖ ἡ μαγεία ἀπὸ πολὺ νωρίς,[5] μὲ ἐπίκεντρο δύο κυρίως πράξεις: τὴν ἄσκηση λατρείας μὴ ἀνεκτῆς ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη καὶ τὴν ὁποιαδήποτε σχέση μὲ δηλητηριώδεις οὐσίες, γιατὶ οἱ θανάσιμες ἢ ἄλλες ἐπιβλαβεῖς συνέπειές τους ἀποδίδονταν στὴν ἐνέργεια ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ πολὺ γρήγορα ἡ λέξη «φαρμακὸς» ἔγινε συνώνυμη μὲ τὸ «μάγος». Ἀπὸ τὸν Πανδέκτη προκύπτει, ὅτι ὁ Κορνήλιος νόμος περὶ φονέων προέβλεπε καὶ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες πράξεων. Ἔτσι τιμωροῦνταν, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο αὐτό, τόσο ὅσοι χορηγοῦσαν σὲ ἄλλον δηλητήριο (venena ἢ mala medicamenta) μὲ τὴν πρόθεση νὰ τὸν θανατώσουν, ὅσο καὶ ὅσοι τελοῦσαν «κακὲς θυσίες» (mala sacrificia).[6] Ἐξυπακούεται βέβαια, ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ προστατευόμενο ἔννομο ἀγαθὸ ἦταν ἡ ἀνθρώπινη ζωή. Ἑπομένως οἱ διατάξεις αὐτὲς ἀπέβλεπαν κατὰ κύριο λόγο στὴν προάσπιση αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐμμέσως μόνο στρέφονταν κατὰ τῆς μαγείας.

Τὸ πρόβλημα ὅμως παίρνει πολὺ μεγαλύτερες διαστάσεις στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία τοῦ 4ου αἰώνα. Ἔτσι, μὲ νόμο τοῦ 319 ἀπαγόρευσε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος στοὺς θυοσκόπους, στοὺς ἱερεῖς καὶ σὲ ὅσους

---

4. Βλ. ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: Ἔξοδο 22.17: *Φαρμακοὺς οὐ περιποιήσετε.* Λευιτ. 19.26: *Μὴ ἔσθετε ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ οὐκ οἰωνιεῖσθε οὐδὲ ὀρνιθοσκοπήσεσθε.* 19.31: *Οὐκ ἐπακολουθήσετε ἐγγαστριμύθοις καὶ τοῖς ἐπαοιδοῖς οὐ προσκολληθήσεσθε ἐκμιανθῆναι ἐν αὐτοῖς.* 20.6: *Καὶ ψυχή, ἣ ἐὰν ἐπακολουθήσῃ ἐγγαστριμύθοις ἢ ἐπαοιδοῖς ὥστε ἐκπορνεῦσαι ὀπίσω αὐτῶν, ἐπιστήσω τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἐκείνην καὶ ἀπολῶ αὐτὴν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς.* 20.27: *Καὶ ἀνὴρ ἢ γυνή, ὃς ἂν γένηται αὐτῶν ἐγγαστρίμυθος ἢ ἐπαοιδός, θανάτῳ θανατούσθωσαν ἀμφότεροι· λίθοις λιθοβολήσατε αὐτούς, ἔνοχοί εἰσιν.* Πρβ. ἐπίσης Ἀριθ. 23.23, *Βασιλειῶν* Α′ 15.23, *Βασιλειῶν* Δ′ 21.6.

5. Βλ. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Λιψία 1899 (ἀνατύπ. Graz 1955), σ. 639 κ.ἑ. καὶ Fr. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia 1954, σ. 44 κ.ἑ.

6. *Digesta* 48.8.1, 1: *Praeterea tenetur, qui hominis necandi causa venenum confecerit dederit.* 48.8.3, 1: *Eiusdem legis poena adficitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit.* 48.8.13: *Ex senatus consulto eius legis poena damnari iubetur, qui mala sacrificia fecerit habuerit.*

ἄλλους ἐξυπηρετοῦσαν θυσίες μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος (ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῶν θυμάτων), νὰ διαβαίνουν τὸ κατώφλι κατοικιῶν, ἔστω κι ἂν συνδέονταν φιλικὰ μὲ τοὺς ἐνοίκους. Κατὰ τῶν παραβατῶν ἀπειλοῦνταν σκληρὲς ποινές: θάνατος ἐπὶ τῆς πυρᾶς γιὰ τοὺς θυοσκόπους καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ γενικὴ δήμευση μὲ ἐξορία γιὰ ὅσους προσκαλοῦσαν τὰ πρόσωπα αὐτὰ στὰ σπίτια τους. Γιὰ νὰ καταστήσει μάλιστα ἀποτελεσματικότερη τὴ δίωξη τῶν πράξεων αὐτῶν τόνισε ὁ νομοθέτης, ὅτι ὅσοι τὶς καταγγέλλουν δὲν εἶναι καταδότες, ἀλλὰ ἄξιοι ἀμοιβῆς.[7] Λίγους μῆνες ὅμως ἀργότερα ἐκδόθηκε νέος νόμος — ἑρμηνευτικὸς μποροῦμε νὰ ποῦμε τοῦ προηγουμένου —, μὲ τὸν ὁποῖο διευκρινίστηκε, ὅτι ἡ ἀπαγόρευση δὲν ἀφοροῦσε καὶ τὴ δημόσια τέλεση θυσιῶν καὶ ἄλλων λατρευτικῶν πράξεων κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς (εἰδωλολατρικῆς) θρησκείας.[8] Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν διατάξεων αὐτῶν προκύπτει, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἀπαγορευόταν ἦταν οἱ νυχτερινὲς ἰδιωτικές, καὶ ἑπομένως μυστικὲς καὶ ἀνεπίδεκτες ἐλέγχου λατρευτικὲς πράξεις μὲ τέλεση θυσιῶν. Οἱ δημόσιες (καὶ ἑπομένως φανερὲς) ἐπιτρέπονταν. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος βεβαιώνει, ὅτι ἂν πέσει κεραυνὸς στὸ παλάτι του ἢ σὲ ἕνα ἄλλο δημόσιο κτίριο, θὰ καλέσει τοὺς θυοσκόπους γιὰ νὰ δώσουν ἐπίσημα ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου. Ἀφήνει μάλιστα νὰ νοηθεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνέργεια ἀποτελεῖ ὑποχρέωσή του καὶ συμμόρφωση σὲ ἀρχαῖο ἔθιμο.[9]

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι οἱ ἡγεμόνες δὲν ἀπο-

---

7. *Codex Theodosianus* 9.16.1 (= *Codex Justinianus* 9.18.3): *Nullus haruspex limen alterius accedat nec ob alteram causam, sed huiusmodi hominum quamvis vetus amicitia repellatur, concremando illo haruspice, qui ad domum alienam accesserit et illo, qui eum suasionibus vel praemiis evocaverit, post ademptionem bonorum in insulam detrudendo: superstitioni enim suae servire cupientes poterunt publice ritum proprium exercere. Accusatorem autem huius criminis non delatorem esse, sed dignum magis praemio arbitramur.*

8. *C. Th.* 9.16.2: *Haruspices et sacerdotes et eos, qui huic ritui adsolent ministrare, ad privatam domum prohibemus accedere vel sub pretextu amicitiae limen alterius ingredi, poena contra eos proposita, si contempserint legem. Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollemnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari.*

9. *C. Th.* 16.10.1 (ἔτ. 320/321): *Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgore esse constiterit, retento more veteris observantiae quid portendat, ab haruspicibus requiratur et diligentissime scriptura collecta ad nostram scientiam referatur, ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt.*

δοκίμαζαν τὴ μαντικὴ τέχνη στὸ σύνολό της, γιατὶ καὶ οἱ ἴδιοι προσέφευγαν συχνὰ στὶς ὑπηρεσίες τῶν μάντεων.[10] Αὐτὸ ἀποτελοῦσε μία τακτικὴ ποὺ σὲ περίπτωση δυσμενῶν προβλέψεων δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κινδύνους, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο γιὰ τὸν μάντη ἀπὸ λόγους ποὺ δὲν χρειάζονται ἐπεξήγηση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἡγεμόνα προσωπικά, γιατὶ μὴ εὐνοϊκὲς γι' αὐτὸν προφητεῖες μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ συνωμοσίες ἐναντίον του. Εἰδικὰ ὅμως ἀπέναντι σὲ μία μορφὴ μαντείας δείχτηκε ὁ νομοθέτης ἀπόλυτα ἀρνητικός. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀστρολογία, ποὺ ὑπὸ τὸν ὅρο ars mathematica — γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἐννοεῖται ἐδῶ ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἡ ἀστρολογία, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς διατάξεως καὶ τὰ σχετικὰ ἑρμηνευτικὰ ἔργα — ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες Διοκλητιανὸ καὶ Μαξιμιανὸ τὸ 294. Ἡ διάταξη αὐτὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ συνεπτυγμένη της διατύπωση στὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα 9.18.2, ὅπου παραδίδεται μόνο τὸ διατακτικό της μέρος. Μὴ γνωρίζοντας λοιπὸν τὸ προοίμιο τοῦ νόμου αὐτοῦ, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ διαπιστώσουμε τὰ αἴτια τῆς ἐκδόσεώς του.[11]

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ποινικὴ ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας σὲ ὁλόκληρη τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο εἶναι μία τέταρτη διάταξη τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ἔτους 321, μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ἕνα νέο κριτήριο στὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῶν οἰκείων πράξεων. Τὸ νέο αὐτὸ κριτήριο εἶναι ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός. Μὲ βάση αὐτὸ ἀπαγορεύονται οἱ μαγικὲς πράξεις, μόνον ἐφόσον στρέφονται κατὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι ἐφόσον ἐπιχειροῦνται πρὸς ὄφελός τους, ὅπως εἶναι ἡ θεραπεία νόσων ἢ ἡ ἀποτροπὴ φυσικῶν καταστροφῶν.[12] Συνηθισμένες περιπτώσεις ἐνερ-

---

10. Πρβ. Kee, *ὅ.π.* 75. Εἰδικὰ γιὰ τὴ στάση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου βλ. F. Lucrezi, «Costantino e gli aruspici», *Atti Acad. sc. mor. e polit. in Napoli* 97 (1986) 171-198.

11. *C.J.* 9.18.2: *Artem geometriae discere atque exerceri publice intersit. Ars autem mathematica damnabilis interdicta est.* Πρβ. ἐπίσης καὶ *C. Th.* 9.16.8 (= *C.J.* 9.18.8, ἔτ. 365), ποὺ ἀπαγορεύει ἀκόμα καὶ τὴ μετάδοση τῶν σχετικῶν γνώσεων, καθὼς καὶ *C.Th.* 9.16.12 (= *C.J.* 1.4.10, ἔτ. 409), ποὺ ἐπιβάλλει τὴν καταστροφὴ ὅλων τῶν ἀστρολογικῶν βιβλίων. Τὸ πόσο ἐπικίνδυνη ἦταν ἡ κατοχὴ βιβλίων μὲ μαγικὸ περιεχόμενο προκύπτει ἀπὸ τὴν Ὁμιλία ἀριθ. 38 τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (*PG* 60, 274 κ.ἑ.)

12. *C. Th.* 9.16.3 (= *C.J.* 9.18.4): *Eorum est scientia punienda et severissimis merito legibus vindicanda, qui magicis adcincti artibus aut contra hominum moliti salutem aut pudicos ad libidinem deflexisse animos detegentur. Nullis vero criminationibus implicanda sunt remedia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis, ne maturis vindemiis metuerentur imbres aut ruentis*

γειῶν, ποὺ ἐνέπιπταν στὶς ἀπαγορεύσεις τοῦ νόμου ἦταν ἡ προσπάθεια ἐξουδετερώσεως ἐχθρῶν, ἀντιπάλων ἢ ἀνταγωνιστῶν τοῦ δράστη[13] ἢ επηρεασμοῦ τῆς βουλήσεως τρίτων προσώπων γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του στὸν τομέα τῶν γενετήσιων σχέσεων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καθιερώνεται ἡ διάκριση τῆς μαγείας σὲ «καλὴ» καὶ «κακή», κάτι ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ νεότερη διάκριση σὲ λευκὴ καὶ σὲ μαύρη μαγεία.[14] Μολονότι αὐτὸ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ σχετικὰ κείμενα μὲ σαφήνεια, πρέπει νὰ γίνει δεκτὸ — τουλάχιστον προκειμένου γιὰ τὴ νομοθεσία τοῦ Κωνσταντίνου —, ὅτι ὅπου θεσπίζονται μέτρα κατὰ τῶν μάγων ὑπονοοῦνται οἱ «κακοὶ» μάγοι. Τέτοια διάταξη ἀποτελεῖ γιὰ παράδειγμα νόμος τοῦ 331, μὲ τὸν ὁποῖο καθιερώνεται ὡς λόγος διαζυγίου ἡ δραστηριότητα τοῦ συζύγου ὡς μάγου.[15]

Οἱ παραπάνω ἀρχὲς ποὺ ἀντικατοπτρίζονται στὴ νομοθεσία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου διατηρήθηκαν καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του, οἱ ὁποῖοι — μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένες γενικὲς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τοῦ διακρινόμενου γιὰ τὸ θρησκευτικό του ζῆλο Κωνσταντίου[16]— δὲν ἔθιξαν τὶς παραδοσιακὲς (μὴ χριστιανικὲς) λατρευτικὲς τελετές, ἐφόσον πληροῦσαν τὶς προϋποθέσεις νομιμότητας ποὺ ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω. Ὅπως ὅμως εἶναι φυσικό, οἱ ἀπαγορεύσεις πλήθαιναν καί, κυρίως, γίνονταν εὐρύτερες γιὰ νὰ φθάσουν σὲ ἀπόλυτο ἀποκλεισμὸ κάθε μὴ χριστιανικῆς λατρευτικῆς πρά-

---

grandinis lapidatione quaterentur, innocenter adhibita suffragia, quibus non cuiusque salus aut existimatio laederetur, sed quorum proficerent actus, ne divina munera et labores hominum sternerentur.

13. Εἰδικὰ γιὰ τὴ χρήση μαγικῶν μέσων σὲ ἀγῶνες, ἰδίως ἁρματοδρομίες, βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Ἀρχαῖο πνεῦμα ἀθάνατο», *Ἀρχαιολογία*, τεῦχ. 28 (Σεπτ. 1988) 87-88.

14. Ὁ ὅρος «μαύρη μαγεία» προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη *nigromantie*, μὲ τὴν ὁποία λανθασμένα ἀποδόθηκε ἡ «νεκρομαντεία».

15. Στὸ νόμο (*C. Th.* 3.16.1) χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *medicamentarius*, τὸν ὁποῖο ἡ interpretatio ἀποδίδει μὲ τὴ λέξη maleficus, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία σημαίνει τὸ μάγο. Ὡς sorcerer (= μάγος) μεταφράζεται ὁ medicamentarius καὶ ἀπὸ τὸν Cl. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952, σ. 76 κ.ἑ. Ἡ διάταξη γιὰ τὴ διάζευξη ἐπαναλήφθηκε τὸ 449 (*C.J.* 5.17.8), ἐφόσον ὁ ἢ ἡ σύζυγος ἀποδεικνυόταν veneficus ἢ venefica. Ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια Νεαρὰ 22.15.1 (ἔτ. 536), ποὺ ρητὰ κάνει παραπομπὴ στὴ διάταξη τοῦ 449, προκύπτει ὅτι μὲ τοὺς παραπάνω ὅρους ἐννοοῦνται οἱ ἐπιδιδόμενοι σὲ μαγικὲς πράξεις.

16. Βλ. *C. Th.* 9.16.4 (= *C.J.* 9.18.5, ἔτ. 357), 16.10.4 (= *C.J.* 1.11.1, ἔτ. 353), 16.10.5-6 (ἐτῶν 353 καὶ 356). Μερικὲς ὅμως ἀπὸ τὶς ρυθμίσεις αὐτὲς ἀνατράπηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν Οὐαλεντινιανό. Βλ. *C. Th.* 9.16.9 (ἔτ. 371).

ξης στὸ μέτρο ποὺ μεγάλωνε ἡ ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας, μὲ ὁρόσημο τὸν Θεοδόσιο Α΄.[17] Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι λογικὴ καὶ συνεπής. Ἀφοῦ τὴν πολιτεία ἐνδιέφερε ὁ ἔλεγχος πάνω στὶς δραστηριότητες αὐτές — ἔλεγχος ποὺ ἠσκεῖτο μέσω τῆς θρησκείας —, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἐπίσημη θρησκεία τάσσεται ἀντίθετη, γενικεύεται ἡ ἀπαγόρευση.

Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀρχικὰ ἦταν πολὺ μέτρια. Τὰ λίγα χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ στρέφονται κατὰ τῶν μάγων[18] δὲν συγκρίνονται μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀντίστοιχων χωρίων τῆς Παλαιᾶς. Οἱ κατηγορίες ὅμως κατὰ τῶν χριστιανῶν, ὅτι ἐπιδίδονται σὲ μαγικὲς πράξεις καὶ ἡ σύγχυση ποὺ συχνὰ γινόταν[19] κατέστησαν ἀναγκαῖο τὸν σαφὴ διαχωρισμό. Ἔτσι, στὰ πρῶτα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα μὲ κανονιστικὸ χαρακτήρα ἐμφανίζονται βαθμιαῖα ἀπαγορεύσεις μὲ ὁλοφάνερη τὴν ἰουδαϊκὴ προέλευση. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἀνήκουν ἡ «Διδαχή»[20] (ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰώνα), ἡ λεγόμενη «Ἐπιστολὴ Βαρνάβα»[21] (μεταξὺ 130 καὶ 132) καί, ἀρκετὰ ἀργότερα (περὶ τὸ 380), οἱ «Ἀποστολικὲς Διαταγές». Στὸ ἀνώνυμο αὐτὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο ἐμφανίζονται — ὄχι βεβαίως πάντοτε κατὰ λέξη — ὅλα τὰ παλαιοδιαθηκικὰ χωρία, ποὺ περιέχουν ἀποδοκιμα-

---

17. Βλ. τὶς διαδοχικὲς ἀπαγορεύσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει ἡ βαθμιαία σκλήρυνση τῆς στάσης τοῦ αὐτοκράτορα, στὸν *C. Th.* 16.10.7 (ἔτ. 381), 16.10.8 (ἔτ. 382), 16.10.9 (= *C.J.* 1.11.2, ἔτ. 385), 9.38.8 (= *C.J.* 1.4.3, ἔτ. 385) καὶ 16.10.17 (= *C.J.* 1.11.4, ἔτ. 399). Ἡ ἔνταση ὅμως τῶν διωκτικῶν μέτρων κατὰ τῶν μάγων φαίνεται ὅτι προκάλεσε καὶ πολλὲς καταχρήσεις, κυρίως γιὰ τὴν ἐξόντωση προσωπικῶν ἐχθρῶν ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἦταν μάγοι. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ διάταξη τοῦ ἔτους 389, ποὺ ἀπειλοῦσε μὲ τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν ὅποιον ἀντιλαμβανόταν μάγο καί, ἀντὶ νὰ τὸν παραδώσει στὶς ἀρχές, τὸν θανάτωνε ὁ ἴδιος (*C. Th.* 9.16.11 = *C.J.* 9.18.9).

18. Βλ. Β΄ Τιμ. 3.13, ὅπου ὅμως ὁ ὅρος «γόης» ἔχει περισσότερο τὴν ἔννοια τοῦ ἀπατεώνα καὶ λιγότερο τοῦ μάγου. Ἀντίθετα, οἱ λέξεις «φαρμακεία» καὶ «φαρμακός» στὴν Γαλ. 5.19 καὶ Ἀποκ. 9.21, 18.23, 21.8 καὶ 22.15 σημαίνουν, ὅπως γίνεται γενικῶς δεκτό, «μαγεία» καὶ «μάγος».

19. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διήγηση σχετικὰ μὲ τὸ μάγο Σίμωνα στὶς Πράξεις 8.9-24.

20. 2.2: *Οὐ φονεύσεις* [...], *οὐ μαγεύσεις, οὐ φαρμακεύσεις*, ... 3.4: *Τέκνον μου, μὴ γίνου οἰωνοσκόπος, ἐπειδὴ ὁδηγεῖ εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν, μηδὲ ἐπαοιδὸς μηδὲ μαθηματικὸς μηδὲ περικαθαίρων, μηδὲ θέλε αὐτὰ βλέπειν μηδὲ ἀκούειν· ἐκ γὰρ τούτων ἁπάντων εἰδωλολατρεῖαι γεννῶνται.* Βλ. ἔκδ. Kl. Wengst, *Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemensbrief, Schrift an Diognet*, Darmstadt 1984, σ. 68 καὶ 70.

21. Βλ. τὸ κεφ. 20.1 (ἔκδ. Wengst, *ὅ.π.* 190 κ.ἑ.), ὅπου ἡ φαρμακεία καὶ ἡ μαγεία κατατάσσονται στὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα.

σία μαγείας καὶ φαρμακείας.[22] Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ χωρίο VIII.32.11, γιατὶ ἐκεῖ γίνεται μεταξὺ ἄλλων λεπτομερὴς ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων μορφῶν μαγείας: *Ἀρρητοποιός, κίναιδος, βλάξ, μάγος, ὀχλαγωγός, ἐπαοιδός, ἀστρολόγος, μάντις, θηρεπῳδός, λῶταξ, περιάμματα ποιῶν, περικαθαίρων, οἰωνιστής, συμβολοδείκτης, παλμῶν ἑρμηνεύς, φυλαττόμενος ἐν συναντήσει λώβας ὄψεως ἢ ποδῶν ἢ ὀρνίθων ἢ γαλῶν ἢ ἐπιφωνήσεων ἢ παρακροαμάτων συμβολικῶν, χρόνῳ δοκιμαζέσθωσαν, δυσέκνιπτος γὰρ ἡ κακία· παυσάμενοι οὖν προσδεχέσθωσαν, μὴ πειθόμενοι δὲ ἀποβαλλέσθωσαν.*[23] Στὰ κείμενα αὐτὰ γίνεται ἔκδηλη ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀπολογητικὸ χαρακτήρα τῶν πρώτων ἀντιδράσεων στὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας, νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἀπόλυτό της ἔλεγχο τὴν κάθε μορφῆς σχέση μὲ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἀποδόθηκε στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας περιλήφθηκε στὰ θέματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀπασχολήθηκαν οἱ πρῶτες τοπικὲς σύνοδοι. Στὴ Σύνοδο τῆς Ἀγκύρας, τὴν πρώτη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας (ἔτ. 314) ἀποφασίστηκε, ὅτι ὑποβάλλονται σὲ πενταετὴ ἀφορισμὸ *οἱ καταμαντευόμενοι καὶ ταῖς συνηθείαις τῶν ἐθνῶν ἐξακολουθοῦντες, ἢ εἰσάγοντές τινας εἰς τοὺς ἑαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνερευνήσει φαρμακειῶν καὶ καθάρσει* (κανόνας 24). Αὐστηρότερη ἦταν ἡ κύρωση ποὺ λίγα χρόνια ἀργότερα προέβλεψε ἡ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας στὸν κανόνα 36 γιὰ «ἱερατικοὺς ἢ κληρικοὺς» ποὺ γίνονται μάγοι ἢ ἐπαοιδοὶ ἢ μαθηματικοὶ ἢ ἀστρολόγοι, ἢ κατασκευάζουν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια *ἅτινά εἰσι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν*. Κατὰ τῶν παραβατῶν ἀπειλεῖται παντελὴς ἀφορισμός.

Καὶ ἐκτὸς τῶν συνόδων ἀπασχολήθηκαν οἱ Πατέρες τοῦ 4ου αἰώνα μὲ τὴν καταπολέμηση τῆς μαγείας. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου, ποὺ ἐπανειλημμένα ἀντιμετώπισε τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ διάφορες πλευρὲς μέσα στὶς κανονικές του ἐπιστολὲς πρὸς Ἀμφι-

---

22. Βλ. II 22.6, II 62.2, VII 3.1, VII 6.1-2, VII 18.1, στὴν ἔκδ. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, Παρίσι 1985 κ.ἑ., I, σ. 212, 334, III, σ. 30, 34, 44, ἀντίστοιχα.

23. Metzger, *ὅ.π.* III, 238. Οἱ διάφορες μορφὲς τῶν μαγικῶν τεχνικῶν ἐπιβίωσαν καὶ στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες, οἱ ὅροι ὅμως ποὺ τὶς χαρακτήριζαν ἔπαψαν νὰ γίνονται γενικῶς καταληπτοί, γι' αὐτὸ καὶ σὲ μεταγενέστερα χειρόγραφα βρίσκουμε ἐπεξηγήσεις τους. Τέτοια ἑρμηνευτικὰ σχόλια ἔχει ἐκδώσει ὁ V. N. Beneševič, *Kanoničeskij sbornik XIV titulov so vtoroj četverti VII věka do 883 g. Priloženija*, Πετρούπολη 1905 (ἀνατύπ. Λιψία 1974), σ. 78 κ.ἑ.

λόχιον, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προῆλθαν οἱ γνωστοὶ κανόνες του. Βασικὴ εἶναι ἡ διάταξη τοῦ κανόνα 7, κατὰ τὸν ὁποῖο *ἀρρενοφθόροι καὶ ζωοφθόροι καὶ φονεῖς καὶ φαρμακοὶ καὶ μοιχοὶ καὶ εἰδωλολάτραι τῆς αὐτῆς καταδίκης εἰσὶν ἠξιωμένοι*. Ἐδῶ δὲν γίνεται ρητὰ λόγος περὶ μάγων, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἄποψη τῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα[24]— ἄποψη ποὺ βρίσκει ἔρεισμα καὶ στὶς πηγὲς τῆς πρώιμης περιόδου[25]— αὐτοὺς ἐννοεῖ ὁ Βασίλειος μὲ τὸν ὅρο «εἰδωλολάτραι». Ἄλλωστε μνημονεύονται καὶ οἱ «φαρμακοὶ» πού, ὅπως προαναφέρθηκε, ταυτίζονται ἐννοιολογικῶς μὲ τοὺς μάγους. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἀφορᾶ τὴ διαδικασία γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν ὑπαιτίων στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι τὴ διάρκεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς. Αὐτὴ ὁρίζεται στὸν κανόνα 65: *Ὁ γοητείαν καὶ φαρμακείαν ἐξαγορεύων τὸν τοῦ φονέως χρόνον ἐξομολογήσεται, οὕτως οἰκονομούμενος, ὡς ὁ ἐν ἐκείνῳ τῷ ἁμαρτήματι ἑαυτὸν ἐλέγξας*. Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως τῆς διάρκειας τοῦ ἐπιτιμίου γίνεται μὲ ἔμμεσο τρόπο, μὲ ἀναφορὰ δηλαδὴ στὸ ἐπιτίμιο τῶν φονέων πού, κατὰ τὸν κανόνα 56, εἶναι 20ετία (γιὰ τοὺς ἑκούσιους φονεῖς). Στὴν ἴδια μεταχείριση ὑποβάλλεται κατὰ τὸν κανόνα 72 καὶ *ὁ μάντεσιν ἑαυτὸν ἐπιδοὺς ἤ τισι τοιούτοις*. Μὲ τὴ διατύπωση αὐτὴ ἐννοοῦνται ὅσοι προσκολλήθηκαν σὲ μάγους, πιθανῶς γιὰ νὰ μάθουν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους. Ἐπίσης τὴ διάρκεια τοῦ ἐπιτιμίου ἔχει ὡς ἀντικείμενο καὶ ὁ κανόνας 83. Ἐκεῖ ὅμως εἰσάγει ὁ Μ. Βασίλειος μία οὐσιαστικὴ διαφοροποίηση στὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐνόχων: *Οἱ καταμαντευόμενοι καὶ ταῖς συνηθείαις τῶν ἐθνῶν ἐξακολουθοῦντες, ἢ εἰσάγοντές τινας εἰς τοὺς ἑαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνευρέσει φαρμακειῶν καὶ καθάρσει, ὑπὸ τὸν κανόνα πιπτέτωσαν τῆς ἑξαετίας*, [...] Ὁ λόγος τῆς σημαντικῆς μειώσεως τῆς ποινῆς εἶναι προφανής. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς μάγους, γιὰ τοὺς ὁποίους προβλέπεται ἀφορισμὸς 20ετοῦς διαρκείας, ἀλλὰ γιὰ πρόσωπα ποὺ προσφεύγουν στὶς ὑπηρεσίες τῶν μάγων. Στὴν πραγματικότητα ὁ κανόνας αὐτὸς ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τοῦ κανόνα 24 τῆς Ἀγκύρας (βλ. πιὸ πάνω), μὲ αὔξηση τοῦ ἐπιτιμίου ἀπὸ πέντε σὲ ἕξι χρόνια.

Ἡ ἀπασχόληση τοῦ Μ. Βασιλείου μὲ τὴ μαγεία δὲν ἐξαντλεῖται στοὺς παραπάνω τέσσερις κανόνες, γιατὶ ὑπάρχει καὶ ὁ κανόνας 8, στὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται μία εἰδικὴ μορφὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔγκλημα τῆς ἀνθρωποκτονίας. Στὸν κανόνα αὐτό, ἀναλύοντας ὁ συντάκτης του τὶς

---

24. Βλ. τὰ σχόλια τῶν Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμώνα στὸν κανόνα αὐτόν: Ράλλης—Ποτλῆς Δ', 110, 112.

25. Πρβ. Διδαχὴ 3.4 (*ὅ.π. σημ.* 20) καὶ *Ἀποστολικὲς Διαταγὲς* VII 6.1.

διάφορες κατηγορίες τοῦ φόνου ἀπὸ ἄποψη βαθμοῦ ὑπαιτιότητας, ἀφοῦ ἐπισήμανε ποιὲς πράξεις συνιστοῦν «ἑκούσιο φόνο», συμπληρώνει: *Καὶ μέντοι, κἂν δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν περίεργον φάρμακόν τις ἐγκεράσῃ, ἀνέλῃ δέ, ἑκούσιον τιθέμεθα τὸ τοιοῦτον· οἷον ποιοῦσιν αἱ γυναῖκες πολλάκις, ἐπαοιδαῖς τισι καὶ καταδέσμοις πρὸς τὸ ἑαυτῶν φίλτρον ἐπάγεσθαι πειρώμεναι καὶ προσδιδοῦσαι αὐτοῖς φάρμακα, σκότωσιν ἐμποιοῦντα ταῖς διανοίαις· αἱ τοιαῦται ἀνελοῦσαι, εἰ καὶ ἄλλο προελόμεναι, ἄλλο ἐποίησαν, ὅμως διὰ τὸ περίεργον καὶ ἀπηγορευμένον τῆς ἐπιτηδεύσεως ἐν τοῖς ἑκουσίως φονεύουσι καταλογίζονται.* Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰσέρχεται ὁ Μ. Βασίλειος σὲ ἕνα χῶρο, στὸν ὁποῖο ἡ παρουσία τῶν γυναικῶν εἶναι ἔντονη. Οἱ γιὰ λόγους κοινωνικούς, ψυχολογικούς, ἀλλὰ καὶ φυσιολογικοὺς περιορισμένες δυνατότητές τους νὰ ἀναλάβουν κάποια φανερὴ πρωτοβουλία στὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐρωτικοῦ συντρόφου, τὶς ἀνάγκαζε νὰ ἀναπτύσσουν δραστηριότητες, ὅπως αὐτὲς ποὺ περιγράφονται στὸν κανόνα. Πολλὲς φορὲς τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα (π.χ. καταπότια) ἦταν ἐπικίνδυνα καὶ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν τὸ θάνατο ἐκείνου, στὸν ὁποῖο χορηγοῦνταν. Εἶναι περισσότερο ἀπὸ βέβαιο, ὅτι οἱ γυναῖκες ποὺ κατέφευγαν στὰ παραπάνω μέσα δὲν ἐπιθυμοῦσαν τὸ θάνατο τῶν ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίους ἤθελαν νὰ προσελκύσουν ἐρωτικά. Παρ' ὅλα αὐτὰ κατατάσσεται ἡ πράξη ὡς ἀνθρωποκτονία στοὺς «ἑκούσιους φόνους» ἁπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ χρησιμοποιήθηκαν μαγικὰ καὶ ἀπαγορευμένα μέσα. Πολὺ συγγενὴς μὲ τὰ παραπάνω πραγματικὰ περιστατικὰ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν ἀμβλώσεων, γιατὶ καὶ ἐκεῖ χρησιμοποιοῦνταν συνήθως παρασκευάσματα μὲ ὕποπτη σύνθεση. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ περιέλαβε ὁ ἴδιος κανόνας στὴν τελευταία του φράση τὴν ἀκόλουθη διάταξη: *Καὶ αἱ τοίνυν τὰ ἀμβλωθρίδια διδοῦσαι φάρμακα φονεύτριαί εἰσι καὶ αὐταί, καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια.*

Τὸ ἔργο ὅμως νὰ πεισθοῦν οἱ χριστιανοί, νὰ ἀποβάλουν τὶς παλαιές, κακὲς εἰδωλολατρικὲς συνήθειες, δὲν ἦταν καθόλου εὔκολο. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ πλῆθος χωρίων τῆς πατερικῆς φιλολογίας, στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν δύο εἰδῶν ἐπιχειρήματα: εἴτε θρησκευτικά, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐμμονὴ στὶς συνήθειες αὐτὲς ἀποτελεῖ εἰδωλολατρεία (γραμμὴ πολὺ συνεπής, ἐφόσον ὁ χριστιανισμός, θεωρώντας κάθε μαγικὴ πρακτικὴ ξένη πρὸς τὴ δογματική του διδασκαλία, ἀποβλέπει στὸ νὰ τὴν ἐκριζώσει καὶ ὄχι στὸ νὰ τὴν καταστήσει ἀκίνδυνη γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ὅπως ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία τοῦ 4ου αἰώνα), εἴτε ψυχολογικά, μὲ τὴν προσπάθεια διακωμωδήσεως τῶν μάγων καὶ μάντεων.

Ἡ γενικὴ ὅμως καὶ ἀνεξαίρετη ἀντιμετώπιση ὅσων μελῶν τῆς Ἐκ-

κλησίας παρέβαιναν τὶς σχετικὲς μὲ τὴ μαγεία ἀπαγορεύσεις ὡς εἰδωλολατρῶν, οὔτε ὀρθὴ ἦταν, ἀλλὰ οὔτε καὶ σκόπιμη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεσπίζει στὸν κανόνα 3 διαφοροποίηση στὴ μεταχείριση τῶν ἐνόχων μὲ βάση τὰ κίνητρα τῆς πράξης. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ συστηματοποίηση μὲ σαφέστερη διατύπωση τῶν ἀρχῶν, τὶς ὁποῖες ἀπηχεῖ καὶ ὁ κανόνας 83 τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. πιὸ πάνω): *Οἱ δὲ πρὸς γόητας ἀπιόντες ἢ μάντεις ἢ τοὺς διὰ δαιμόνων καθάρσιά τινα καὶ ἀποτροπιασμοὺς ἐνεργεῖν ὑπισχνουμένους, οὗτοι ἐρωτῶνται δι' ἀκριβείας καὶ ἀνακρίνονται, πότερον ἐπιμένοντες τῇ εἰς Χριστὸν πίστει ὑπὸ ἀνάγκης τινὸς συνηνέχθησαν ἐκείνῃ τῇ ἁμαρτίᾳ, κακώσεώς τινος ἢ ἀφορήτου ζημίας ταύτην αὐτοῖς τὴν ὁρμὴν ἐμποιησάσης, ἢ καθόλου καταφρονήσαντες τοῦ πεπιστευμένου παρ' ἡμῶν μαρτυρίου τῇ τῶν δαιμόνων συμμαχίᾳ προσέδραμον. Εἰ μὲν γὰρ ἐπὶ ἀθετήσει τῆς πίστεως καὶ πρὸς τὸ μὴ πιστεύειν εἶναι Θεὸν τὸν παρὰ τῶν χριστιανῶν προσκυνούμενον ἐκεῖνο ἐποίησαν, δηλαδὴ τῷ κρίματι τῶν παραβάντων ὑπαχθήσονται· εἰ δέ τις ἀβάστακτος ἀνάγκη κατακρατήσασα τῆς μικροψυχίας αὐτῶν εἰς τοῦτο προήγαγε, διά τινος ἠπατημένης ἐλπίδος παρακρουσθέντας, ὡσαύτως ἔσται καὶ ἐπ' αὐτῶν ἡ φιλανθρωπία καθ' ὁμοιότητα τῶν πρὸς τὰς βασάνους ἐν τῷ καιρῷ τῆς ὁμολογίας ἀντισχεῖν μὴ δυνηθέντων.* Στὸν κανόνα αὐτὸν εἰσάγεται ἡ ἔννοια τῆς καταστάσεως ἀνάγκης μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τῆς ποινῆς (ὄχι τὴν ἄρση τοῦ ἄδικου χαρακτήρα τῆς πράξης).

Ἡ μόνη διέξοδος γιὰ τοὺς ἐπιδιδόμενους στὶς ἀπαγορευμένες «κακὲς τέχνες», ὥστε νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ σοβαρὴ κατηγορία τῆς εἰδωλολατρείας, ἦταν νὰ περιβληθοῦν οἱ σχετικὲς πρακτικὲς μὲ κάποιο χριστιανικὸ ἔνδυμα. Φαίνεται πὼς ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν ἔμεινε χωρὶς ἐπιτυχία. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀποκρούοντας ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τοὺς ἰσχυρισμούς, ὅτι ὅσοι κατασκευάζουν ἢ χρησιμοποιοῦν «περίαπτα», δηλαδὴ φυλαχτά, γιὰ θεραπευτικοὺς σκοποὺς εἶναι καλοὶ χριστιανοί, ἐφόσον δὲν κάνουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ Θεό, παρατηρεῖ, ὅτι, ὅπως θὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ἰδιότητα κάποιου ὡς ἰατροῦ, ἂν ἀντὶ νὰ δώσει φάρμακα στὸν ἄρρωστο ἀρχίσει νὰ ἀπαγγέλλει ἐπωδές, τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ μὲ ὅποιον ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι χριστιανός, χωρὶς ὅμως νὰ καταφεύγει στὰ μέσα ποὺ προσφέρει ἡ χριστιανικὴ πίστη.[26] Ὁ Μ. Βασίλειος ἐξάλλου ψέγει τὴν ἐπιπολαιό-

---

26. Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολήν, Ὁμιλία 8 (*PG* 62, 358): *Τὰ γὰρ περίαπτα, κἂν μυρία φιλοσοφῶσιν οἱ ἐκ τούτων χρηματιζόμενοι, λέγοντες*

τητα τῶν μητέρων πού, ἂν ἀρρωστήσει τὸ παιδί τους, φωνάζουν μάγο ἀντὶ νὰ τρέξουν στὸ γιατρό.[27]

Κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, κάθε ὑπερφυσικὸ γεγονὸς ποὺ φαινομενικὰ προκαλεῖται μὲ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὴ βοήθεια τῶν πονηρῶν πνευμάτων, τῶν δαιμόνων.[28] Ἡ ἐπικοινωνία λοιπὸν μάγων καὶ μάντεων μὲ δαίμονες ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὴ βυζαντινὴ θεολογικὴ φιλολογία.[29] Στὸ πλαίσιο τῆς μέριμνας γιὰ τὴ σωτηρία τῶν πιστῶν καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ πεισθοῦν οἱ χριστιανοί, νὰ προσφεύγουν στὴν Ἐκκλησία ὄχι μόνο γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ψυχικῶν τους ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ περιπτώσεις σωματικῶν παθῶν. Ἔπρεπε νὰ συνειδητοποιήσουν, ὅτι ἐκεῖ ποὺ σταματᾶ ἡ ἀνθρώπινη γνώση, μόνον ἡ Ἐκκλησία μπορεῖ νὰ βοηθήσει. Καρπὸς αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ γένεση σὲ πολὺ πρώιμη ἐποχὴ αὐτοτελῶν συλλογῶν μὲ θαύματα ἁγίων, ποὺ δὲν συνοδεύονται ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους Βίους.[30] Αὐτὸ τὸ νέο ἁγιολογικὸ εἶδος εἶχε μεγάλη διάδοση καὶ ἄσκησε

ὅτι τὸν Θεὸν καλοῦμεν, καὶ οὐδὲν πλέον ποιοῦμεν, καὶ ὅσα τοιαῦτα, καὶ Χριστιανὴ ἐστιν ἡ γραῦς καὶ πιστή, εἰδωλολατρεία τὸ πρᾶγμά ἐστι. Πιστὴ εἶ; σφράγισον, εἰπέ. Τοῦτο ἔχω τὸ ὅπλον μόνον, τοῦτο τὸ φάρμακον· ἄλλο δὲ οὐκ οἶδα. Εἰπέ μοι, ἐὰν προσελθὼν ἰατρός, καὶ τὰ τῆς ἰατρικῆς φάρμακα ἀφείς, ἐπᾴδῃ, τοῦτον ἰατρὸν ἐροῦμεν; Οὐδαμῶς· τὰ γὰρ τῆς ἰατρικῆς οὐχ ὁρῶμεν φάρμακα. Οὕτως οὐδὲ ἐνταῦθα τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρβ. καὶ Ὁμιλία 9 (*PG* 62, 365 κ.ἑ.).

27. Ὁμιλία στὸν Ψαλμὸ 45 (*PG* 29, 417 C): *Νοσεῖ τὸ παιδίον; Καὶ σὺ τὸν ἐπαοιδὸν περισκοπεῖς, ἢ τὸν τοὺς περιέργους χαρακτῆρας τοῖς τραχήλοις τῶν αναιτίων νηπίων περιτιθέντα;* [...]

28. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη ἀπόκριση, ποὺ ψευδεπιγράφως ἀποδίδεται στὸν Μ. Ἀθανάσιο: *Ἐρώτ. ρκδ΄. Πῶς καὶ φαρμακοί τινες ἐκδιώκουσιν ἐξ ἀνθρώπων δαίμονας; Ἀπόκρ. Τοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς ἁγίοις Εὐαγγελίοις λέγοντος, ὅτι «Εἰ ὁ Σατανᾶς τὸν Σατανᾶν ἐκβάλλει, ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐχ ἵσταται»· εὔδηλον, ὅτι δαίμονα φαρμακὸς οὐ διώκει, ἀλλ᾽ ὁ δαίμων ὁ ἐν τῷ δαιμονιζομένῳ ἀνθρώπῳ οἰκῶν ἑκουσίως ὑποχωρεῖ πρὸς τὸ ἀπατηθῆναι τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἀντὶ τοῦ προστρέχειν πρὸς Θεόν, πείθει πρὸς τοὺς φαρμακοὺς τρέχειν* (*PG* 28, 677 A).

29. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο: *Ἐκεῖ μὲν γὰρ ὁ δαίμων, ὅταν εἰς τὴν ψυχὴν ἐμπέσῃ, πηροῖ τὴν διάνοιαν, καὶ σκοτοῖ τὸν λογισμόν, καὶ οὕτως ἅπαντα φθέγγονται, οὐδὲν τῶν λεγομένων ἐπισταμένης τῆς διανοίας αὐτῶν, ἀλλ᾽ οἷον αὐλοῦ τινος ἀψύχου φθεγγομένου* (*PG* 55, 184). Πάντως πρέπει νὰ γίνει διάκριση μάγων καὶ δαιμονιζομένων, γιατὶ οἱ τελευταῖοι ἀντιμετωπίζονταν ὡς ἀσθενεῖς καὶ ὄχι ὡς παραβάτες. Πρβ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἀσκητικὴ Πολιτεία*, κεφ. 13, στὴν *PG* 82, 1405 AB.

30. Βλ. σχετικὰ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch d. Altertumswissenschaft, XII 2.1.), Μόναχο 1959, σ. 273. H. Delehaye, «Les recueils antiques de Miracles des Saints», *An. Boll.*

σημαντική ἐπίδραση. Φοβᾶμαι ὅμως, ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὑπερακόντισε τὸ σκοπό της, γιατὶ πολλοὶ ἴσως πίστεψαν, ὅτι τώρα πιὰ μποροῦν νὰ πετύχουν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅ,τι προηγουμένως τοὺς πρόσφερε ἡ μαγεία, ὁπότε καταλήγουμε στὸν ἴδιο παρονομαστή. Δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς σύμπτωση, ὅτι σώζονται χριστιανικὰ κείμενα ποὺ περιέχουν κατάρες, καὶ μὲ τὰ ὁποῖα οἱ συντάκτες τους ἐπιδιώκουν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ νὰ μεταβάλουν τὸ Θεὸ σὲ διεκπεραιωτὴ τῶν προσωπικῶν τους ἐκδικητικῶν αἰσθημάτων, ἐφόσον τοῦ ζητοῦν νὰ καταστρέψει κάποιον (ρητὰ κατονομαζόμενο) ἐχθρό τους.[31]

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ καὶ ἐπειδὴ κάθε μορφὴ μαγείας εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπαχθεῖ ἐννοιολογικὰ στὴν εἰδωλολατρεία, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς κατὰ ἕνα μέρος μόνο καλύπτουν τὶς δραστηριότητες τῶν μάγων, στὰ συλλεκτικὰ ἔργα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου μὲ συστηματικὴ κατάταξη τῆς ὕλης, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται τὸν 6ο αἰώνα, οἱ παραπάνω κανόνες περιλήφθηκαν σὲ ὑποδιαιρέσεις, ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ μεταχείριση τῶν ἀποστατῶν.

Εἰδικότερα: Ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς σωζόμενες συλλογὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἡ «Συναγωγὴ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς ν' τίτλους διῃρημένη» τοῦ Ἰωάννη Σχολαστικοῦ, τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Γ', στὴν ὁποία οἱ σχετικοὶ κανόνες (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κανόνες 7 καὶ 8 τοῦ Βασιλείου καὶ 3 τοῦ Γρηγορίου, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ὕλη τῆς συλλογῆς αὐτῆς) βρίσκονται στὸν τίτλο 39,[32] ἐνῶ οἱ κα-

---

43 (1925) 5-85, 303-325. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀνήκει, γιὰ παράδειγμα, ἡ συλλογὴ ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν N. F. Marcos, *Los thaumata de Sofronio. Contribucion al estudio de la incubatio cristiana*, Μαδρίτη 1975, μὲ θαύματα τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννη.

31. Ὡς παράδειγμα μπορεῖ ἀντὶ ἄλλων νὰ μνημονευθεῖ ἕνας πάπυρος τοῦ 6ου αἰώνα ποὺ ἐκδίδει ὁ G. Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus. Papyrus Upsaliensis 8*, Οὐψάλα 1938. Μολονότι ὁ ἐκδότης πιστεύει, ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἔχει μαγικὸ χαρακτήρα (σ. 140), ἡ προσθήκη ἑνὸς ὕμνου στὸ Χριστὸ σὲ ἕξι ἑξάμετρα στὸ τέλος τοῦ κειμένου καθιστᾶ πολὺ πιθανὴ τὴν ἐκδοχή, ὅτι κατὰ τὴν πεποίθηση τοῦ συντάκτη του αὐτὸ ἀποτελοῦσε μία μορφὴ ἐπῳδῆς.

32. *Περὶ τῶν ἐπιστρεφόντων ἐκ τῶν ἐπιθυσάντων, ἢ γευσαμένων εἰδωλοθύτου ἐξ ἀνάγκης ἢ ἀπειλῆς ἢ ἐξ οἰκείας προθέσεως, καὶ τῶν πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἐπιθυσάντων, εἰ δεῖ μετὰ τὸ βάπτισμα προχειρίζεσθαι. Καὶ (περὶ) τῶν ἀστρολογίαις ἢ μαντείαις ἢ γοητείαις ἐσχολακότων, καὶ τῶν φορούντων ἢ ποιούντων τὰ λεγόμενα φυλακτήρια*. Βλ. Vl. Beneševič, *Ioannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica* (Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Abt. N.F. 14), Μόναχο 1937, σ. 118 κ.ἑ.

νόνες ποὺ ἀφοροῦν τὸ φόνο ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸν τίτλο 40. Τὴν ἴδια διαίρεση διατήρησε καὶ ὁ «Νομοκάνων εἰς ν' τίτλους», ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν παραπάνω συλλογή. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὸ «Νομοκάνονα εἰς ιδ' τίτλους», ποὺ ἡ ἀρχική του σύνταξη τοποθετεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα. Οἱ κανόνες κατὰ τῶν μάγων ἀποτέλεσαν μέρος τῶν τίτλων 9 κεφ. 25 καὶ 13 κεφ. 20, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ὁ ὑπαίτιος τοῦ ἀδικήματος ἦταν κληρικὸς ἢ λαϊκός.[33] Καὶ ἐδῶ οἱ κανόνες γιὰ τοὺς φονεῖς ἐντάχθηκαν σὲ χωριστὰ κεφάλαια τῶν παραπάνω τίτλων.

'Ενόψει τῶν βαθύτερων αἰτίων ποὺ συντηροῦσαν μία ἀπαράδεκτη γιὰ τὴν 'Εκκλησία κατάσταση, ἡ Σύνοδος τοῦ Τρούλλου (691/2) ἀφιέρωσε ἀρκετοὺς κανόνες στὴν ἐκρίζωση διαφόρων εἰδωλολατρικῆς προέλευσης ἐθίμων. Δύο εἰδικά, οἱ κανόνες 61 καὶ 65, στράφηκαν κατὰ τῶν μάγων. 'Απὸ αὐτοὺς ὁ δεύτερος ἔχει πολὺ εἰδικὸ περιεχόμενο, γιατὶ ἀφορᾶ τὶς «νουμηνίες», ἕνα παμπάλαιο ἔθιμο, ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο ἐπιβίωσε μέχρι σήμερα. Μεγαλύτερο, ἀντίθετα, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ πρῶτος, ἐπειδὴ περιέχει λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀποδοκιμαζόμενη συμπεριφορά: *Οἱ μάντεσιν ἑαυτοὺς ἐκδιδόντες ἢ τοῖς λεγομένοις ἑκατοντάρχοις ἤ τισι τοιούτοις, ὡς ἂν παρ' ἐκείνων μάθοιεν ὅ,τι ἂν αὐτοῖς ἐκκαλύπτεσθαι βούλοιντο* [...] *ὑπὸ τὸν κανόνα πιπτέτωσαν τῆς ἑξαετίας. Τῷ αὐτῷ δὲ τούτῳ ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλεσθαι δεῖ καὶ τοὺς τὰς ἄρκτους ἐπισυρομένους ἢ τοιαῦτα ζῶα, πρὸς παίγνιον καὶ βλάβην τῶν ἁπλουστέρων, καὶ τύχην καὶ εἱμαρμένην καὶ γενεαλογίαν καὶ τοιούτων τινῶν ῥημάτων ὄχλον κατὰ τοὺς τῆς πλάνης λήρους φωνοῦντας, τούς τε λεγομένους νεφοδιώκτας καὶ γητευτὰς καὶ φυλακτηρίους καὶ μάντεις. 'Επιμένοντας δὲ τούτοις, καὶ μὴ μετατιθεμένους καὶ ἀποφεύγοντας τὰ ὀλέθρια ταῦτα καὶ ἑλληνικὰ ἐπιτηδεύματα, παντάπασιν ἀπορρίπτεσθαι τῆς ἐκκλησίας ὁρίζομεν, καθὰ καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες διαγορεύουσι·* [...]

'Απὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προκύπτει, πρῶτον ὅτι στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων δὲν εἶχαν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ οἱ μαγικὲς πρακτικές, καὶ δεύτερον ὅτι παρατηρεῖται ἡ τάση ἠπιότερης ἀντιμετώπισης τῶν παραβατῶν, χωρὶς ὡστόσο νὰ μεταβληθεῖ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς καταπολέμησης τῆς μαγείας ὡς εἰδωλολατρείας καὶ ἀποστασίας. Γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὸ τὸ μέτρο τῆς μείωσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν ἀρκεῖ νὰ ἐπι-

33. Τὸ κεφ. 25 τοῦ τίτλου 9 φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα *Περὶ κληρικῶν ἀποστατῶν, καὶ θυτῶν, καὶ μάγων, καὶ ἐπαοιδῶν, καὶ ἀστρολόγων, καὶ μαθηματικῶν, καὶ περὶ μαντειῶν, καὶ φαρμακειῶν, καὶ περιάπτων* (Ράλλης – Ποτλῆς Α', 188). 'Ανάλογη εἶναι καὶ ἡ ἐπικεφαλίδα τοῦ τίτλου 13 κεφ. 20 (ὅ.π. 321).

σημανθεῖ, ὅτι οἱ αὐτουργοί, δηλαδὴ οἱ μάγοι καὶ οἱ μάντεις, τιμωροῦνταν μὲ τὴν ποινὴ τῶν ἀποστατῶν, μόνον ἂν ἐπέμεναν στὴν ἀντικανονική τους συμπεριφορά, ἀλλιῶς ἀρκεῖτο ἡ Ἐκκλησία σὲ ἑξαετὴ ἀφορισμό. Μὲ τὸν κανόνα 61 τοῦ Τρούλλου εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι τροποποιοῦνται οἱ κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοὺς ὁποίους ὡστόσο ἐπικύρωσε καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξίσωσε μὲ κανόνες οἰκουμενικῆς συνόδου ἡ σύνοδος αὐτή.

Δὲν εἶναι εὔκολο νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν μὲ τὴ στάση τους αὐτὴ οἱ Πατέρες τῆς Πενθέκτης Συνόδου (τοῦ Τρούλλου) ἀπέβλεπαν στὴν κάλυψη πρόσκαιρων ἀναγκῶν τῆς ποιμαντικῆς πρακτικῆς, ἢ ἂν οἱ ἀποφάσεις τους ἀπηχοῦσαν τὴ γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Βέβαιο εἶναι πάντως, ὅτι ἡ ἤπια αὐτὴ μεταχείριση, καὶ μάλιστα σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμό, μαρτυρεῖται καὶ στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες. Σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου (877-886;) σώζεται ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ πατριάρχης σὲ ἐρώτημα μητροπολίτη, γιὰ τὸ ποιὰ ἐπιτίμια ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλει σὲ κάποιους ποὺ ἀναζητώντας θησαυρὸ ἔσφαξαν καὶ καταβρόχθισαν ἕνα σκύλο μὲ τὴν πεποίθηση, ὅτι αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ μόνο ἀσφαλὲς μέσο γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ θησαυροῦ. Σημειωτέον, ὅτι κατὰ τὴν αναζήτηση θησαυρῶν οἱ διάφορες μαγικὲς συνταγὲς ἦταν σὲ ἡμερήσια διάταξη.[34] Ἀπαντώντας ὁ Φώτιος ἔγραψε, ὅτι *περὶ τούτου τύπος μέν ἐστιν ἐκκλησιαστικός, διὰ τεσσαρακονθημέρου ἐπιτιμίου καί τινων εὐχῶν διαλύεσθαι τοὺς ἑαλωκότας τοῦ ἐγκλήματος*.[35] Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀντιμετώπισε τὴν πράξη ὡς ἁπλὴ «μιαροφαγία», γιὰ τὴν ὁποία ὡστόσο οἱ παλαιοὶ κανόνες (7 τῆς Ἀγκύρας καὶ 81 τοῦ Βασιλείου) προέβλεπαν διετὴ ἀφορισμό. Γιὰ νὰ θεμελιώσει βέβαια τὴν κρίση του ἐπικαλεῖται ὁ Φώτιος *τὴν τῆς διανοίας ἁπλότητα ἢ δεινότητα* τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων καὶ διατηρεῖ τὴν ἐπιφύλαξη *κἂν ἄνευ λογισμῶν τινων δυσσεβεστέρων πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν κατηνέχθησαν*, φράση μὲ τὴν ὁποία μᾶλλον ὑπονοεῖ τὴν πίστη τῶν δραστῶν στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς μαγικῆς μεθόδου. Πάντως τὸ περιστατικὸ αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἐπιείκεια στὴν ἀντιμετώπιση κρουσμάτων ὄχι σπάνιων, ὅπως φαίνεται, στὴν καθημερινὴ ζωή.

Ἀπὸ πλευρᾶς πολιτειακῆς νομοθεσίας — γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐ-

---

34. Βλ. *C.J.* 10.15.1 (ἔτ. 474). Πρβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α/2, Ἀθήνα 1948, σ. 192 κ.ἑ.

35. B. Laourdas – L. G. Westerink, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, III, Λιψία 1985, σ. 157.

τὴν — πέρα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη παλαιότερων διατάξεων στὸν Κώδικα καὶ στὸν Πανδέκτη[36] (παραλείποντας ὅμως ὅσες δὲν συμβιβάζονταν πιὰ μὲ τὴν ἔννομη τάξη τοῦ 6ου αἰώνα, ὅπως π.χ. αὐτὲς ποὺ ἐπέτρεπαν τὴ δημόσια τέλεση θυοσκοπίας), καθὼς καὶ μία σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Κορνήλιου νόμου γιὰ τοὺς φονεῖς στὶς Εἰσηγήσεις,[37] δὲν περιέλαβε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴ νομοθεσία του νέες διατάξεις κατὰ τῶν μάγων.[38]

Οἱ Ἴσαυροι στὴν Ἐκλογὴ ἀφιέρωσαν στὸ θέμα αὐτὸ τρεῖς διατάξεις: 17.42-44. Μὲ αὐτὲς τιμωροῦνταν: (α) Ὅσοι παρεῖχαν σὲ ἄλλον ὁποιοδήποτε ποτὸ μὲ συνέπεια τὸ θάνατό του, (β) οἱ μάγοι καὶ οἱ φαρμακοὶ ποὺ ἐπικαλοῦνταν δαίμονες πρὸς βλάβην τῶν ἀνθρώπων, καὶ (γ) ὅσοι κατασκεύαζαν, καὶ πωλοῦσαν φυλαχτά, ἐκμεταλλευόμενοι τὴν ἀφέλεια τῶν ἀνθρώπων γιὰ αἰσχροκερδεῖς σκοπούς.[39] Τὰ δύο πρῶτα ἐγκλήμα-

---

36. Ὁ ἰουστινιάνειος Κώδικας περιέλαβε στὸν τίτλο 11 τοῦ βιβλίου 1 τὶς διατάξεις περὶ εἰδωλολατρικῶν θυσιῶν καὶ ναῶν (= *C. Th.* 16.10) καὶ στοὺς τίτλους 16 καὶ 18 τοῦ βιβλίου 9 τὶς διατάξεις περὶ φονέων καὶ περὶ μάγων καὶ ἀστρολόγων, ἀντίστοιχα (= *C. Th.* 9.14 καὶ 16). Μεμονωμένες σχετικὲς διατάξεις βρίσκονται βεβαίως καὶ σὲ ἄλλα μέρη του, ὅπως π.χ. στὸν τίτλο 4 τοῦ βιβλίου 1. Στὸν Πανδέκτη οἱ διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ μαγεία, μαντικὴ κτλ. εἶναι ἀρκετὰ διασκορπισμένες. Ἕνας μεγάλος ἀριθμός τους πάντως εἶναι συγκεντρωμένος στὸν τίτλο 8 τοῦ βιβλίου 48. Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς διατάξεις αὐτὲς (ἀπὸ τὸν Κώδικα ὅμως μόνον τοῦ βιβλίου 1) περιλήφθηκαν στὰ δύο πρῶτα μέρη τῆς Collectio tripartita (βλ. γι' αὐτὴν Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 85 κ.ἑ.). Ἀπὸ τοὺς δύο νομοκάνονες ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, ὁ πρῶτος (εἰς ν' τίτλους) περιέλαβε μόνο τὶς διατάξεις *C.J.* 9.18.2,4-6 στὰ «συνᾴδοντα νόμιμα» τοῦ τίτλου 39 (G. Voelli – B. Justelli, *Bibliotheca iuris canonici veteris*, II, Παρίσι 1661, σ. 648 κ.ἑ.). Στὸν δεύτερο (εἰς ιδ' τίτλους), ἀντιθέτως, ἐλήφθη ὑπόψη τὸ σύνολο τῆς κωδικοποίησης.

37. *Institutiones* 4.18.5: *Eadem lege (sc. Cornelia) et venefici capite damnantur, qui artibus odiosis, tam venenis vel susurris magicis homines occiderunt vel mala medicamenta publice vendiderunt.* Κατὰ δὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ Θεοφίλου: *Ὁ αὐτὸς νόμος καὶ γόητας κεφαλικῶς τιμωρεῖται, οἳ τέχναις μεμισημέναις καὶ φαρμάκοις καὶ μαγικοῖς ψιθυρισμοῖς ἤτοι ἐπαοιδαῖς ἀναιροῦσιν ἀνθρώπους ἢ θανάσιμα φάρμακα δημοσίᾳ πιπράσκουσιν.*

38. Μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι ἡ Νεαρὰ 115 κεφ. 3-4, τοῦ ἔτους 542, ποὺ καθιέρωσε σχετικοὺς λόγους ἀποκληρώσεως (π.χ. ἂν τὸ τέκνο «μετὰ φαρμακῶν ὡς φαρμακὸς συναναστρέφηται»).

39. 17.42: *Ὁ εὑρισκόμενος εἴτε ἐλεύθερος εἴτε δοῦλος ἐπὶ προφάσει οἱᾳδήποτε διδοὺς ποτόν, εἴτε γυνὴ ἀνδρὶ εἴτε ἀνὴρ γυναικὶ εἴτε δούλη τῇ αὐθεντρίᾳ, καὶ διὰ τῆς τοιαύτης προφάσεως ἀσθενείᾳ περιπέσῃ ὁ λαβὼν τὸν ὑπὸ τούτου ποτὸν καὶ συμβῇ αὐτὸν καταρρεῦσαι καὶ ἀποθανεῖν, ξίφει τιμωρείσθω.* 17.43: *Οἱ γόητες καὶ οἱ φαρμακοὶ οἱ ἐπὶ βλάβῃ ἀνθρώπων προσλαλοῦντες τοῖς δαίμοσι ξίφει τιμωρεί-*

τα τιμωροῦνταν μὲ θάνατο, τὸ τρίτο μὲ γενικὴ δήμευση καὶ μὲ ἐξορία.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ προοίμιο τῆς Ἐκλογῆς, μὲ τὸ νομοθέτημα αὐτὸ ἐπιδιώχθηκε ἡ συγκέντρωση τῶν βασικῶν γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ κανόνων δικαίου ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία, μὲ τὴν προσθήκη ὁρισμένων νέων ἀρχῶν, καὶ ἡ διατύπωσή τους σὲ γλώσσα ἁπλὴ καὶ κατανοητὴ ἀπὸ ὅλους. Μὲ τὴν καθιέρωση τῶν νέων ἀρχῶν ἀπέβλεψε ὁ Λέων Γ΄ μεταξὺ ἄλλων καὶ σὲ μεταρρύθμιση τοῦ ἰσχύοντος μέχρι τότε ποινικοῦ δικαίου. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἐπιβαλλόταν ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς ὕλης μὲ τὴ θέσπιση νέων, ὀρθολογιστικῶν κριτηρίων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν εἰσαγωγὴ ὁμοιόμορφης μεταχείρισης ἐπὶ τῶν συγγενῶν ἐγκλημάτων.[40]

Τὰ κεφάλαια 42, 43 καὶ 44 τοῦ τίτλου 17, ποὺ ἀφοροῦν τὴ μαγεία καὶ τὴ δεισιδαιμονία, περικλείονται ἀπὸ τὶς διατάξεις γιὰ τὸν ἐμπρησμὸ (κεφ. 40-41 τοῦ ἴδιου τίτλου) καὶ τὶς διατάξεις γιὰ τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς (κεφ. 45 κ.ἑ.). Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, εἴτε ὅτι τὰ κεφ. 42-44 μαζὶ μὲ τὰ κεφ. 40-41 ἀποτελοῦν μία ἑνότητα, ποὺ καλύπτει τὰ κοινῶς ἐπικίνδυνα ἐγκλήματα, εἴτε ὅτι ἡ μαγεία καὶ τὰ συναφὴ μὲ αὐτὴν ἐγκλήματα ἐντάσσονται στὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς, ἐπειδὴ ἡ δραστηριότητα τῶν μάγων κτλ. θέτει σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης τῶν οἰκείων ἐγκλημάτων προκύπτει, ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ κεφ. 42 πρόκειται γιὰ ἔγκλημα ἀποτελέσματος (ἐφόσον ἀπαιτεῖται ὁ θάνατος τοῦ θύματος) καὶ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ ἄρθρου 43 ὁ νομοθέτης υἱοθέτησε τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἄποψη ὡς πρὸς τὴν ἐπικοινωνία τῶν μάγων μὲ τοὺς δαίμονες. Ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦμε καὶ στὸ κεφ. 44 σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν φυλαχτῶν. Ἐπισημαίνεται ὅτι διάταξη μὲ τέτοιο περιεχόμενο γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὴν πολιτειακὴ νομοθεσία. Πάντως ἀπὸ τὴν ὅλη διατύπωση τῆς διάταξης πιθανολογεῖται, ὅτι ἐδῶ ὁ νομοθέτης θέλησε κυρίως νὰ πατάξει τοὺς διάφορους μικροαπατεῶνες, ποὺ ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὴν εὐπιστία τῶν ἀφελῶν

σθωσαν. 17.44: *Οἱ ποιοῦντες φυλακτὰ τὸ δοκεῖν ἐπ' ὠφελείᾳ ἀνθρώπων διὰ ἰδίαν αἰσχροκέρδειαν δημευόμενοι ἐξοριζέσθωσαν*. Τὸ κείμενο τῶν διατάξεων παρατίθεται κατὰ τὴν ἔκδοση L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10), Φραγκφούρτη 1983, σ. 240.

40. Βλ. Sp. Troianos, «Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga», *Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο*, Α΄, Ρέθυμνο 1986, σ. 97-112 (ἐδῶ 100 κ.ἑ.).

γιὰ νὰ πλουτίζουν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἄλλωστε, προέβλεψε καὶ αὐστηρὴ περιουσιακὴ ποινή, δηλαδὴ γενικὴ δήμευση τῆς περιουσίας τοῦ δράστη (καὶ ἐξορία) — ποινὴ ποὺ σημειωτέον μόνο στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴν Ἐκλογή.

Στὶς τρεῖς αὐτὲς διατάξεις συγκεντρώνονται ὅλες οἱ μορφὲς ἀνθρώπινης δραστηριότητας στὸ χῶρο τοῦ ὑπερφυσικοῦ, ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν συντακτῶν τῆς Ἐκλογῆς εἶχαν σημασία γιὰ τὴν πολιτειακὴ ἔννομη τάξη. Ἡ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης τῶν τριῶν ἐγκλημάτων φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ σκοπὸ τοῦ νομοθέτη πού, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε ὡς στόχο τὴν κατάρτιση ἑνὸς εὔχρηστου, ἐπομένως περιορισμένης ἔκτασης, «κώδικα». Μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ κεφ. 52 ποὺ ἀπειλεῖ θανατικὴ ποινὴ ἐναντίον δύο ὁμάδων αἱρετικῶν, τῶν μανιχαίων καὶ τῶν μοντανῶν, ἄλλες διατάξεις ἀναφερόμενες σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ δὲν ἀπαντοῦν στὴν Ἐκλογὴ — ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι ὁ νομοθέτης ἀπέφυγε νὰ ἀναμείξει τὴν πολιτεία στὴ δίωξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀδικημάτων, ἀφήνοντας τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὰ ἁρμόδια ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας.[41]

Ἡ λακωνικότητα καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν διατάξεων γιὰ τὴ μαγεία καὶ ἡ σχεδὸν ἀπόλυτη σιωπὴ τοῦ νομοθέτη σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποστασία καὶ τὴν αἵρεση, πράγμα ποὺ μαρτυροῦσε, ὅτι δὲν συμμεριζόταν τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ταύτιση μαγείας καὶ ἀποστασίας, παρακίνησαν μερικοὺς ποὺ πίστευαν, ὅτι ἔτσι δὲν καλύπτονταν ἐπαρκῶς οἱ ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς, στὴν ἀπόφαση νὰ συμπληρώσουν τὴν Ἐκλογή. Σταδιακὰ λοιπὸν δημιουργήθηκε ἕνα ἄθροισμα κανόνων δικαίου, ποὺ ὀνομάστηκε appendix τῆς Ἐκλογῆς (γιατὶ περιέχεται κατὰ κανόνα στοὺς ἴδιους κώδικες μὲ τὴν Ἐκλογὴ) καὶ περιέλαβε κυρίως διατάξεις τοῦ Corpus iuris civilis.[42] Γιὰ τὰ κίνητρα τῶν συντακτῶν τῆς appendix εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν κειμένων ἀποτελεῖται ἀπὸ διατάξεις περὶ ἀποστασίας, αἱρέσεως, μαγείας καὶ φαρμακείας.[43]

---

41. Ἡ ἄποψη αὐτὴ βρίσκει ἔρεισμα καὶ στὴ διάταξη 17.6, κατὰ τὴν ὁποία: *Οἱ ὑπὸ τῶν πολεμίων χειρωθέντες καὶ τὴν ἀμώμητον ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πίστιν ἀπαρνησάμενοι ὑποστρέφοντες ἐν τῇ πολιτείᾳ τῇ ἐκκλησίᾳ παραπεμπέσθωσαν* (ἐκδ. Burgmann, *ὅ.π.* 228).

42. Βλ. L. Burgmann – Sp. Troianos, «Appendix Eclogae», *Fontes Minores* III (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4), Φραγκφούρτη 1979, σ. 24-125.

43. Σχετικὲς εἶναι οἱ ἑνότητες διατάξεων μὲ ἀριθ. III, V, VI, VII καὶ VIII. Συναφὲς εἶναι καὶ ἕνα ἄλλο κείμενο, τὸ «Μωσαϊκὸ παράγγελμα», ποὺ ἐπίσης ἀνήκει

Λίγο ἀργότερα, σὲ μία νομικὴ συλλογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰώνα, πού κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποτελοῦσε ἐπίσημη νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία (δηλαδὴ νομοσχέδιο), μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιδιωκόταν τροποποίηση τῆς Ἐκλογῆς μὲ ἐπάνοδο στὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο,[44] ἀπαντοῦν τρεῖς διατάξεις, πού εἶναι ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου συγγενεῖς μὲ τὶς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Πρόκειται γιὰ τὰ κεφ. 21, 22 καὶ 23 τοῦ τίτλου 17: *21. Οἱ γόητες οἱ ἐπὶ βλάβῃ ἀνθρώπων δαίμονας ἐπικαλούμενοι ἢ διὰ θυσιῶν μαντευόμενοι ξίφει τιμωρείσθωσαν.— 22. Οἱ φαρμάκοις τισὶ ἤγουν δηλητηρίοις ἀναιροῦντες ἑκουσίως ἀνθρώπους ξίφει τιμωρείσθωσαν.— 23. Οἱ τὰ περίαπτα ἔχοντα χαρακτῆρας ποιοῦντες τυπτέσθωσαν.*

Συγκρίνοντας τὶς διατάξεις αὐτὲς μὲ ἐκεῖνες τῆς Ἐκλογῆς παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα. Στὸ κεφ. 21 δὲν μνημονεύονται οἱ φαρμακοί, ἀντὶ γιὰ αὐτοὺς ὅμως ἀναφέρονται οἱ «διὰ θυσιῶν μαντευόμενοι», δηλαδὴ οἱ θυοσκόποι. Στὸ κεφ. 22 μεταβλήθηκε ἡ ὑποκειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος, γιατὶ ἀπαιτήθηκε ὁπωσδήποτε δόλος τοῦ ὑπαιτίου.[45] Καὶ στὶς δύο ὅμως περιπτώσεις διατηρήθηκε ἡ ποινὴ τῆς Ἐκλογῆς. Ἀντίθετα, οἱ κατασκευαστὲς φυλαχτῶν (γιὰ τὰ ὁποῖα προστέθηκε ἡ ἐπεξήγηση, ὅτι περιέχουν «χαρακτῆρας»[46]) δὲν ἀπειλοῦνται μὲ δήμευση καὶ ἐξορία, ἀλλὰ μόνο μὲ μαστίγωση, πού εἶναι πολὺ ἐλαφρότερη ποινὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Ἰσαύρων.

Ἑνάμιση αἰώνα μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ἐκλογῆς ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες πρῶτα μὲ τὴν Εἰσαγωγὴ καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὸν Πρόχειρο Νόμο. Στὰ δύο αὐτὰ νομοθετήματα περιλαμβάνονται πολὺ περισσότερες διατάξεις κατὰ τῶν μάγων ἀπὸ ὅσες ἔχει ἡ Ἐκλογή.

Μέχρις ἑνὸς σημείου ὑφίσταται ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς διατάξεις τῶν Ἰσαύρων καὶ τῶν Μακεδόνων. Συγκεκριμένα στὴν Εἰσαγωγὴ καὶ

στὴν appendix τῆς Ἐκλογῆς ὑπὸ τὴν εὐρεία της ἔννοια καὶ περιέχει ἀποσπάσματα τῆς Πεντατεύχου. Στὸ κεφ. 50 αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὑπὸ τὸν τίτλο *περὶ φαρμακῶν, ἐγγαστριμύθων καὶ ἐπαοιδῶν*, ἔχουν περιληφθεῖ τὰ χωρία τῆς Π. Διαθήκης, πού παρατέθηκαν πιὸ πάνω (σημ. 4). Βλ. L. Burgmann – Sp. Troianos, «Nomos Mosaikos», *Fontes Minores* III (ὅ.π. σημ. 42) σ. 126-167 (ἐδῶ 164 κ.ἑ.).

44. Σπ. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6.), Φραγκφούρτη 1980, σ. 120 κ.ἑ. Βλ. τὴν ἔκδοση στοὺς D. Simon – Sp. Troianos, «Eklogadion und Ecloga privata aucta», *Fontes Minores* II (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3), Φραγκφούρτη 1977, σ. 45-86.

45. Πρβ. Τρωιάνο, *Ὁ «Ποινάλιος»* 63 κ.ἑ.

46. Βλ. σχετικὰ Τρωιάνο, *Ὁ «Ποινάλιος»* 60.

στὸν Πρόχειρο Νόμο[47] ἐπαναλαμβάνονται μὲ μικρὲς φραστικὲς διαφορὲς δύο ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς ᾿Εκλογῆς: Τὰ κεφάλαια δηλαδὴ Ε. 17.42 καὶ 44 ἀντιστοιχοῦν στὰ Εἰσ. 40.83 καὶ 84 (= Πρόχ. Ν. 39.77 καὶ 78). Στὴ διάταξη ὅμως ποὺ κατεξοχὴν ἀφορᾶ τοὺς μάγους, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διατηρεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος, ὅπως διαμορφώθηκε στὴν ᾿Εκλογὴ (17.43), ὡς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ ὑπόσταση παρατηροῦμε σημαντικὴ καινοτομία: *Οἱ εἰς βλάβην ἀνθρώπων δαίμονας ἐπικαλούμενοι, εἰ μὴ κατὰ ἄγνοιαν τοῦτο πράξωσι, ξίφει τιμωρείσθωσαν* (Εἰσ. 40.24 / Πρόχ. Ν. 39.21). ῾Η διατύπωση τοῦ κειμένου ἐπιβάλλει τὴν ἑρμηνεία, ὅτι ἡ ἄγνοια τοῦ δράστη δὲν εἶναι λόγος μείωσης τῆς ποινῆς, ἀλλὰ λόγος ποὺ ἀποκλείει τὴν τιμωρία ἐξαιτίας (πραγματικῆς) πλάνης.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ περιέχουν τὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων καὶ τὶς ἑξῆς πρόσθετες διατάξεις, ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ μαγεία: (α) Εἰσ. 40.2 / Πρόχ. Ν. 39.2. *Τῷ περὶ ἀνδροφόνων νόμῳ κατέχεται ὁ ποιήσας φάρμακον ἐπὶ ἀναιρέσει ἀνθρώπου ἢ ἐσχηκὼς ἢ πωλήσας.* (β) Εἰσ. 40.16 / Πρόχ. Ν. 39.13. *῾Ο συνειδώς τινι γοητείαν, κατασχὼν αὐτὸν τῇ δημοσίᾳ ὄψει παραδιδότω. Εἰ δέ τις οἱοσδήποτε ἄνθρωπος συλλαβόμενος τοῦτον μὴ παραδοίη, ἐσχάτην ὑπομενέτω τιμωρίαν.* (γ) Εἰσ. 40.23 / Πρόχ. Ν. 39.20. *Τὸ διὰ θυσιῶν μαντεύεσθαι κεκώλυται· ὁ δὲ ἁλοὺς ἐπὶ τούτῳ ξίφει τιμωρείσθω.* Οἱ διατάξεις αὐτὲς εἶχαν ἰουστινιάνεια πρότυπα καὶ ἀνάγονται ἡ μὲν πρώτη στὴ διάταξη τοῦ Πανδέκτη 48.8.3 καὶ οἱ ὑπόλοιπες δύο στὶς διατάξεις τοῦ Κώδικα 9.18.9 καὶ 9.18.3, ἀντίστοιχα.

᾿Εκ πρώτης ὄψεως ἀποκομίζει κανένας τὴν ἐντύπωση, ὅτι ὁ νομοθέτης τῆς μακεδονικῆς ἐποχῆς προσπάθησε νὰ καταστήσει ἀποτελεσματικότερη τὴ δίωξη τῆς μαγείας. ᾿Αναλύοντας ὅμως τὶς ἐπιπλέον διατάξεις καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι μὲ αὐτὲς δὲν εἰσάγονται ἀδικήματα ποὺ δὲν προβλέπονταν στὴν ᾿Εκλογή. Συγκεκριμένα ἡ τιμωρία τῶν φαρμακῶν καὶ τῶν θυοσκόπων ἐξασφαλιζόταν καὶ μὲ τὶς διατάξεις τῆς ᾿Εκλογῆς. Ὅσο γιὰ τοὺς «συνειδότας τινὶ γοητείαν», εὔκολο ἦταν νὰ ὑπαχθοῦν

---

47. Ὅπως πρόσφατα ἀπέδειξε ὁ A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 12 κ.ἑ., ἡ παλαιὰ ὀνομασία «᾿Επαναγωγή» πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ὀρθὴ «Εἰσαγωγή». Περαιτέρω, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα (σ. 62 κ.ἑ.), ἡ Εἰσαγωγὴ προηγήθηκε τοῦ Πρόχειρου Νόμου, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ ὑπῆρξε μία ἀναθεωρημένη της διατύπωση, μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ ἐπέβαλε ὁ Λέων ΣΤ΄. Στὶς διατάξεις πάντως ποὺ παρατίθενται ἐδῶ τὸ κείμενο τῶν δύο νομοθετημάτων ταυτίζεται, κατὰ τὸ *JGR* II, 216 κ.ἑ. καὶ 360 κ.ἑ.

στὴ γενικὴ κατηγορία τῶν «προσλαλούντων τοῖς δαίμοσι» (Ε. 17.43). Τὰ αἴτια λοιπὸν τῶν προσθηκῶν ἀλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν, φαίνεται δὲ ὅτι εἶναι μᾶλλον θεωρητικά. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς δηλαδὴ ἐξωτερικεύεται ἀποδοκιμασία τῆς συστηματικῆς διάρθρωσης τοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων (ἴσως καὶ γιὰ λόγους δυναστικο-πολιτικούς)[48] καὶ προτίμηση στὴν περιπτωσιολογικὴ ρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτό, ἂν ἡ αὔξηση τῶν διατάξεων κατὰ τῆς μαγείας συνδυαστεῖ μὲ τὴν παρουσία στὰ μακεδονικὰ νομοθετήματα πλήθους ὁρισμῶν κατὰ αἱρετικῶν, ἀποστατῶν, εἰδωλολατρῶν καὶ Ἑβραίων (Εἰσ. 40.29-36 / Πρόχ. Ν. 39.27-34), δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὴν ἐνισχυμένη ἐπιρροὴ τῆς Ἐκκλησίας, δοθέντος μάλιστα, ὅτι, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ σύνταξη τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ νομοθετήματα αὐτά, δηλαδὴ τῆς Εἰσαγωγῆς, εἶχε μετάσχει καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος.[49]

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θέλησε ὁ νομοθέτης νὰ ἐκδηλώσει τὴ βούλησή του, ὅτι ὅλα τὰ ἀδικήματα κατὰ τῆς ὀρθόδοξης πίστης συνιστοῦσαν καὶ προσβολὴ τῆς πολιτειακῆς ἔννομης τάξης. Ἡ ἀνανεωμένη λοιπὸν ἔνταξη τῶν ἀδικημάτων αὐτῶν στὰ ἐγκλήματα τοῦ κοινοῦ (ποινικοῦ) δικαίου σήμαινε χωρὶς ἄλλο κάποια μεταβολὴ στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Μερικότερη ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς μεταβολῆς ἀποτελοῦσε πιθανῶς καὶ ἡ διεύρυνση τῆς ποινικῆς πρόβλεψης ὡς πρὸς τὴ μαγεία καὶ τὴ μαντεία.

Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ διατηρήθηκαν καὶ στὰ Βασιλικά, ποὺ ἐπανέλαβαν ἐξελληνισμένες τὶς ἰουστινιάνειες ρυθμίσεις. Ὁ κύριος ὄγκος τους βρίσκεται στὸν τίτλο 39 τοῦ 60οῦ βιβλίου, μὲ βασικὸ περιεχόμενο τοὺς τίτλους 16 καὶ 18 τοῦ 9ου βιβλίου τοῦ Κώδικα ἀκέραιους καὶ τὸν τίτλο 8 τοῦ βιβλίου 48 τοῦ Πανδέκτη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Πολλὲς σχετικὲς διατάξεις, προερχόμενες ἀπὸ τοὺς τίτλους 4, 5 καὶ 11 τοῦ 1ου βιβλίου τοῦ Κώδικα, ἀπαντοῦν καὶ στὸ βιβλίο 1 τῶν Βασιλικῶν. Πάντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τῶν οἰκείων ἐγκλημάτων ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὶς ἀπειλούμενες ποινὲς παρουσιάζει τὸ κείμενο τῶν Βασιλικῶν, συγκρινόμενο μὲ τὸ κείμενο τῆς κωδικοποίησης τοῦ 6ου αἰώνα, σημαντικὲς κάποτε παρεκκλίσεις, ὀφειλόμενες στὴν ἐπεξεργασία ποὺ προηγήθηκε, γιὰ τὴν ἄρση ἀντιφάσεων καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὁμοιομορφίας τῶν ρυθμίσεων.

48. Ἡ Ἐκλογὴ χαρακτηρίζεται στὸ προοίμιο τῆς Εἰσαγωγῆς ὡς «ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίαι» (Schminck, *ὅ.π.* 6, στ. 34-35).

49. Βλ. Schminck, *ὅ.π.* 14.

Τὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτή, ἐπὶ Λέοντος ΣΤ', ἔχουμε μία σημαντικὴ ἐξέλιξη. Μέχρι τότε ἡ διάκριση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου σὲ καλὴ καὶ κακὴ μαγεία δὲν εἶχε θιγεῖ. Ὁ Λέων μὲ τὴ Νεαρὰ 65 ἀνατρέπει τὴ διάκριση λέγοντας, ὅτι ἡ μαγεία εἶναι ὀλέθρια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἐπιδιωκόμενο μὲ αὐτὴν σκοπό. Τὰ ἐπιχειρήματά του ἔχουν θεολογικὴ βάση: *Ἡμεῖς δὲ τὴν τοιαύτην μαγγανείαν ὀλεθρίαν μὲν ὑπάρχειν πειθόμεθα, καλοῦ δέ τινος αἰτίαν οὐκ ἂν πεισθείημεν. Εἰ δὲ καὶ φαίνοιτό τι φέρειν τοιοῦτον, ὡς δοκεῖ τῷ ταύτην ἀποδεχομένῳ νόμῳ, οὐ χρηστὸν — ἀλλὰ δέλεαρ καὶ πάγην πρὸς τὸ τῶν κακῶν ἔσχατον τὴν τοῦ ὄντος ἀγαθοῦ ἔκπτωσιν ἁλίσκουσαν — ἴσμεν τε καὶ ἔγνωμεν τοὺς πειθομένους δαιμονίοις σκαιοῖς ἀντὶ τοῦ Πλάστου καὶ Δεσπότου προσανέχειν παρασκευάζοντας βλάβας διὰ τῆς τῶν ἐκτὸς ἀλυπίας εἰς τὴν ψυχὴν δέχεσθαι τοὺς ταύτην ἀποδεχομένους· ὅπερ πολλάκις οἱ πρὸς τὰς πληγὰς δειλοὶ πάσχουσιν, οὐ βουλόμενοι ταύτας ἐπὶ τῶν χειρῶν δέξασθαι, κατὰ τῆς κεφαλῆς ἢ τῆς γαστρὸς ὑποδέχονται.*[50] Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἔκδοση αὐτῆς τῆς Νεαρᾶς φαίνεται καὶ στὴν ἀπειλούμενη ποινή: *Εἴ τις δὴ ὅλως τοιαῦτα φωραθείη μαγγανευόμενος, εἴτε προφάσει τῆς τοῦ σώματος θεραπείας, εἴτε ἀποτροπῆς τῆς τῶν καρπίμων βλάβης, τὴν ἐσχάτην εἰσπραττέσθω ποινήν, τὴν τῶν ἀποστατῶν κόλασιν ὑφιστάμενος.*

Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε, ποιὲς ἦταν οἱ ἄμεσες ἐπιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ μέτρου. Μακροχρονίως ὅμως εἶναι βέβαιο, πὼς ὁ Λέων δὲν πέτυχε, ἴσως γιατὶ δὲν διεῖδε ἢ ὑποτίμησε ἕναν κίνδυνο, προερχόμενο ἀπὸ μία πλευρὰ μὴ ὑποκείμενη σὲ ἔλεγχο, δηλαδὴ μέσα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο. Ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω οἱ τάσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν πρώιμη ἐποχή, νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ παλαιὲς μαγικὲς τεχνικὲς μὲ «μοντέρνες» χριστιανικὲς μεθόδους. Οἱ τάσεις αὐτὲς βέβαια δὲν ἔπαψαν νὰ ὑπάρχουν, καὶ κάποια στιγμὴ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους προσευχὲς γιὰ τὴν ἴαση ἀσθενειῶν, γιὰ τὴν ἀποτροπὴ κινδύνων, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση διαφόρων καταστάσεων ἀνάγκης, ποὺ ὁμολογουμένως δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς μαγικοὺς τύπους.[51] Εἶχε ἀσφαλῶς ὁ Λέων καταφερθεῖ στὸ προοίμιο τῆς Νεαρᾶς του κατὰ ἐκείνων ποὺ ἐπικαλοῦνταν τοὺς δαίμονες καὶ ὄχι τὸν Κύριο Ἰησοῦ Χριστό, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἄλλο πράγμα ἐννοοῦσε.

---

50. Κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν P. Noailles – A. Dain, *Les novelles de Léon le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 239.

51. Βλ. τὶς εὐχὲς καὶ τοὺς ἐξορκισμοὺς ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν A. Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina*, Μόσχα 1893, σ. 323-345. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ποὺ στὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον»

Αὐτὲς οἱ προσευχὲς μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὅλο καὶ πιὸ πολὺ θύμιζαν μαγικὲς ἐπωδὲς καί, τὸ χειρότερο, προϋπέθεταν συχνὰ τὴ σύμπραξη ἱερέα, ποὺ τὸν μετέβαλαν ἄθελά του σὲ ἕνα εἶδος μάγου. Θὰ περιοριστῶ σὲ ἕνα παράδειγμα. Ὑπάρχει μία εὐχὴ λεγόμενη στὶς περιπτώσεις ἀναζήτησης τοῦ (ἄγνωστου) δράστη κλοπῆς ποὺ περιέχει τὰ ἑξῆς: *Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταπέμψας τὸν ἅγιόν Σου ἄγγελον ἐπὶ τὸν λάκκον τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιὴλ καὶ φράξας τὰ στόματα τῶν λεόντων, αὐτός, ὦ πανάγαθε Κύριε, κατάπεμψον τοῦτον καὶ ἐφ' ἡμᾶς, ὥστε ἐλθεῖν καταφιμῶσαι τὸ στόμα τοῦ κλέψαντος τὸ πρᾶγμα τοῦ δεῖνος καὶ γενέσθαι αὐτὸν ἄλαλον καὶ κωφὸν καὶ βωβόν, ἕως ἂν ὁμολογήσῃ αὐτὸ εἰς δόξαν Πατρός, καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος.*[52] Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπαγγελία τῆς εὐχῆς λαμβάνει ὁ ἱερέας ἄρτο τῆς Μεγάλης Πέμπτης (ποὺ ἔχει φυλάξει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ) καὶ μετὰ τὴν εὐχὴ τὸν δίνει στὸν ὕποπτο. Ἂν αὐτὸς εἶναι ἀθῶος, τὸν καταπίνει χωρὶς δυσκολία, ἀλλιῶς τοῦ κάθεται ὁ ἄρτος στὸ λαιμὸ καὶ τὸν πνίγει. Θὰ μοῦ ἀντιταχθεῖ ἴσως ἐδῶ, πὼς ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μία ἁπλὴ μορφὴ θεοκρισίας,[53] ἀλλὰ κι ἐγὼ θὰ ἀπαντήσω: Μήπως καὶ ἡ θεοκρισία δὲν ἔχει τὴ βάση της στὴ μαγεία;[54]

Οἱ πρακτικὲς αὐτὲς ἀποδοκιμάστηκαν ἔντονα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἀπὸ τοὺς κανονολόγους τοῦ 12ου αἰώνα ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει καὶ ἀρκετὲς καταδίκες — χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει, πὼς δὲν ὑπῆρξαν καὶ κάποιες ἐκκλησιαστικὲς φωνές, ποὺ συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς μαγείας ἢ μαντείας.[55] Ἡ

του (ἔτ. 1335) στὸ κεφ. 1 τοῦ στοιχ. Μ γράφει: *Γόητες δὲ οἱ Δαυιτικοὺς δῆθεν ψαλμοὺς ᾄδοντες, καὶ ὀνομάτων μαρτυρικῶν μεμνημένοι, καὶ αὐτῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, καὶ τούτοις τὴν ἐκ τῶν δαιμόνων παρενείροντες γοητείαν* (Ράλλης - Ποτλῆς ΣΤ', 357). Στὴ συνέχεια δὲ ἀναφέρει καὶ ἄλλα παραδείγματα μαγείας αὐτοῦ τοῦ τύπου.

52. Vassiliev, *ὅ.π.* 330.

53. Βλ. τὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτουν οἱ Σπ. Τρωιάνος, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204», *Ἐπετ. Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορ. Ἑλλην. Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1966=1969) 2-148 (ἐδῶ 110 κ.ἑ.) καὶ Marie Theres Fögen, «Ein heißes Eisen», *Rechtshist. Journal* 2 (1983) 85-96 (ἐδῶ 88 κ.ἑ.).

54. Σαφῶς χαρακτηρίζει ὡς μαγεία τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀπόδειξης ὁ Βαλσαμὼν στὸ σχόλιό του στὸν κανόνα 61 τῆς Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Β', 446).

55. Ὁ Βαλσαμὼν (Ράλλης - Ποτλῆς Β' 447, 6-9) ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ὅτι ἀκόμα καὶ στὸν 12ο αἰώνα ὑπῆρχαν ἄνθρωποι, ποὺ υἱοθετοῦσαν τὴ διάκριση ἀπαγορευμένης καὶ ἐπιτρεπόμενης μαγείας. Καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Θεοφύλακτος (11ος αἰ.) δὲν φαίνεται νὰ ἀπορρίπτει τὴν πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος, ὅταν στη-

ἔκταση ὅμως ποὺ δίνεται στὸ ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα αὐτῶν τῶν κανονολόγων καὶ ἰδίως οἱ λεπτομέρειες ποὺ συνοδεύουν τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν σχετικῶν κανόνων πείθουν, ὅτι ἡ μαγεία ἦταν πολὺ διαδεδομένη καὶ στὴν ἐποχή τους.[56] Παρὰ τὶς προσπάθειές της φαίνεται πὼς ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας δὲν κατόρθωσε νὰ πετύχει τὴν περιστολὴ αὐτῆς τῆς «ἐκκλησιαστικῆς» μαγείας, σὲ σημεῖο μάλιστα νὰ μετατρέπεται καὶ ἡ ἴδια κάποτε σὲ δέκτη-θύμα τέτοιου εἴδους ἐνεργειῶν. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἱ. Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σώζεται μία μαρτυρία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, ὅτι ἕνας μοναχὸς προσπάθησε νὰ ἐπηρεάσει μὲ μαγικὰ μέσα τὴ βούληση τῶν μελῶν της γιὰ νὰ τὸν ἐκλέξουν ἐπίσκοπο.[57] Ἀλλὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ τὸ μόνο στὰ πρακτικὰ αὐτά.[58] Πολύτιμο ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν εἰδικότερων μορφῶν ἐμφάνισης μαγείας καὶ μαντείας στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο διασώζουν ἐπίσης οἱ διάφορες — κατὰ κανόνα ψευδεπίγραφες — συλλογὲς ἐπιτιμίων[59] καὶ οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις.[60]

ρίζεται στὴν ἀστρολογία μὲ ἐπιστημονικὰ δεδομένα. Βλ. *Théophylacte d'Achrida Lettres* (ἔκδ. P. Gautier, II *CFHB*. Series Thessalonicensis XVI/2) 575, 66-71.

56. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνα στὸ κεφ. 9.25 τοῦ Νομοκάνονα σὲ 14 τίτλους (Ράλλης - Ποτλῆς Α', 188 κ.ἑ.), καθὼς καὶ τῶν Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνα καὶ Ἀριστηνοῦ στοὺς κανόνες 61 καὶ 65 Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Β', 443 κ.ἑ. καὶ 456 κ.ἑ.), 24 Ἀγκύρας καὶ 36 Λαοδικείας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ', 67 καὶ 203 κ.ἑ.), 65, 72 καὶ 83 Μ. Βασιλείου καὶ 3 Γρηγορίου Νύσσης (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', 221 κ.ἑ., 232 κ.ἑ., 251 κ.ἑ. καὶ 306 κ.ἑ. ἀντιστοίχως).

57. *MM* I, 343.

58. Γιὰ τὰ ἐγκλήματα μαγείας ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος κατὰ τὸ 14ο αἰώνα βλ. Carolina Cupane, «La magia a Bisanzio nel secolo XIV: Azione e reazione», *JÖB* 29 (1980) 237-262.

59. Βλ. κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὸν J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, IV, Παρίσι 1858 (ἀνατύπ. Graz 1963), σ. 431 (ἀριθ. 16), 458 (ἀριθ. 7 καὶ 10), 460 (ἀριθ. 1, 10 καὶ 17), 462 (ἀριθ. 19 καὶ 28), στὸν ἴδιο, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II, Ρώμη 1868 (ἀνατύπ. 1963), σ. 343 (ἀριθ. 174, 176), στὸ N. Suvorov, «Vĕrojatnyj sostav drevnĕjšago ispovĕdnago i pojannago ustava v vostčnoj cerkvi», *Viz. Vrem.* 8 (1901) 357-434 (ἐδῶ 401, 402 καὶ 407· βλ. καὶ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ ψευδο-Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ, Ράλλης - Ποτλῆς Δ', 434 κ.ἑ.) καὶ στὸν A. J. Almazov, *Zapiski Imper. novorossijskago Universiteta*, ἔτ. 1895 (Priloženija) passim.

60. Βλ. τὶς ἀποκρίσεις ιη' τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Νείλου (14ος αἰ.) στὸν A. J. Almazov, «Neizdannye kanoničeskie otvĕty Konstantinopolskago patriarcha Luki Chrisoverga i mitropolita Rodosskago Nila», *Zapiski Imper. novorossijskago Universiteta*, ἔτ. 1903, σ. 375-458 (ἐδῶ 413) καὶ με' τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Ἰωάσαφ (14ος/15ος αἰ.) στὸν A. J. Almazov, «Kanoničeskie otvĕty Ioa-

Οἱ μαρτυρίες συνεχίζονται καὶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς νομοκάνονες. Στὸν κώδικα ἀριθ. 8 τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου διαβάζουμε στὸ κεφ. ρλα' μιᾶς νομοκανονικῆς συλλογῆς ποὺ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιέχει: *Ὁ γόης, καὶ ὁ μάγος, καὶ ὁ μάντης, καὶ ὁ κηροχύτης, καὶ ὁ μολυβδοχύτης, καὶ ὁ ἀποδένων ζῶα νὰ μὴν τὰ φάγῃ ὁ λύκος, ἢ ἀνδρόγυνα εἰς τὸ νὰ μὴ συμμίγνυσθαι, ἢ γητεύων ζάλας, οἱ τοιοῦτοι χρόνους κ' νὰ μὴ κοινωνήσουν κατὰ τὸν ξε' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου.*[61] Τὸ κείμενο εἶναι εὔγλωττο καὶ προφανῶς προσαρμοσμένο πρὸς τὶς μᾶλλον συνηθισμένες περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἐφαρμόζονταν μαγικὲς πρακτικές. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανένας καὶ μὲ βάση τὶς ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις τῶν Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου στὸ «Πηδάλιον» (ἔτ. 1800).[62] Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι καὶ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἔπαψε νὰ ἐμφανίζεται ἡ προσπάθεια συγκερασμοῦ μαγείας καὶ χριστιανικῆς λατρείας. Ἴσως μάλιστα ἡ προσπάθεια αὐτὴ νὰ ἐπιτάθηκε. Ἐντύπωση προκαλεῖ, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν ἔγινε σεβαστό, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη διάταξη ἑνὸς νομοκάνονα τοῦ 18ου-19ου αἰώνα: *Βλέπε καὶ τοῦτο, πνευματικέ, ὅτι πολλαῖς τῶν γυναικῶν λαμβάνουν τὴν θείαν κοινωνίαν, καὶ ἑνώνουν αὐτὴν μετὰ ὕδατος, καὶ κολυμβοῦν μετ' ἐκεῖνο· καὶ τοῦτο τὸ κάμνουν διὰ νὰ ταῖς ἀγαποῦν οἱ ἄνδρες.*[63] Καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα συναφῆ, προκύπτει, ὅτι τὸ πεδίο τῶν γενετήσιων σχέσεων ἀνῆκε στὰ περισσότερο προσφιλῆ γιὰ τοὺς μάγους καὶ τοὺς μάντεις.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἀναμφισβήτητη συνέχεια στὶς μεθόδους ἄσκησης τῆς μαγείας. Οἱ τομὲς παρατηροῦνται στὴν ἀντιμετώπισή της ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς ἐξουσίας ἀνάλογα μὲ τὰ κριτήρια «κανονικότητας» ποὺ ἐφαρμόζονταν κάθε φορά.

---

safa mitropolita Efesskago», στὴν ἐπετηρίδα τοῦ ἴδιου ἔτους (1903) σ. 153-214 (ἐδῶ 188 κ.ἑ.).

61. Τὴν ἴδια διατύπωση βλ. καὶ στὸν Χρυσόστομο Θέμελη, «Νομοκάνων Παλαιστινός» (Ἀνέκδοτον ἐξομολογητάριον τοῦ ιη' αἰῶνος), *Ἀρχεῖον ἐκκλησ. καὶ κανον. δικαίου* 8 (1953) 143-156, 231-246 καὶ τ. 9 (1954) 17-33 (ἐδῶ 231 κ.ἑ.).

62. Βλ. τὶς πολὺ διαφωτιστικὲς παρατηρήσεις τῶν συντακτῶν τοῦ συλλεκτικοῦ αὐτοῦ ἔργου κάτω ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς κανόνες, ἰδίως τοὺς 61 καὶ 65 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (στὴν 6η ἔκδ., Ἀθήνα 1957, σ. 274 κ.ἑ. καὶ 278 κ.ἑ.).

63. Μ. Γεδεών, «Ἀρσενίου καὶ Διονυσίου Νομοκανὼν ἐκ Γεθσημανῆ», *Ἀρχεῖον ἐκκλησ. καὶ κανον. δικαίου* 5 (1950) 5-13 (ἐδῶ 11). Βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ ἴδιου συγγραφέα (ποὺ μνημονεύεται στὸ παραπάνω δημοσίευμα σ. 13) «Εὐχολόγιον καὶ μαγγανεῖαι», *Νέος Ποιμὴν* (Κωνσταντινουπόλεως) 1 (1919) 57-62.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΚΑΛΛΩΠΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΠΑΤΕΡΙΚΑ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Τὸ θέμα ποὺ ἐπέλεξα νὰ παρουσιάσω στὸ παρὸν Συμπόσιο ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ γυναικεῖος καλλωπισμὸς στὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα». Ὀφείλω πρὶν ἀρχίσω νὰ δηλώσω ὅτι δὲν προτίθεμαι νὰ ἐκθέσω καὶ νὰ περιγράψω τὰ στοιχεῖα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ μὲ τὴ σχετικὴ ὀνοματολογία τους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ μπορεῖ εὔκολα νὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σὲ διάφορα μελετήματα καὶ κυρίως στὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*.[1] Σκοπός μου εἶναι νὰ παρουσιάσω μὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες ἀπὸ τὶς πηγὲς τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ., γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῆς γυναίκας καὶ νὰ προσδιορίσω τὶς ἐπιδράσεις τῆς πατερικῆς διδαχῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ τύπου τῆς βυζαντινῆς γυναίκας.

Κύριοι ἄξονες τῆς ἀνακοίνωσής μου θὰ εἶναι δύο σημαντικὰ κείμενα, ποὺ τὰ ἔχουμε σὲ πρόσφατες κριτικὲς ἐκδόσεις: (α) Τὸ ποίημα *Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ (β) Ὁ Βίος τῆς ὁσίας Πελαγίας. Τὸ πρῶτο χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια στὸ 384 μ.Χ., ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι κατὰ 100 περίπου χρόνια μεταγενέστερο καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα προσδιορίζουν, τὸ καθένα μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἀντιλήψεις τῆς χριστιανικῆς διανόησης γιὰ τὴν παρουσία τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ χριστιανισμὸς ἐπιδίωξε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ διαφοροποιηθεῖ πλήρως καὶ σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸν παλαιὸ ἑλληνορωμαϊκὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ ζῆν. Στὸ συγκεκριμένο θέμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, στὸ θέμα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παίρνει θέση σαφέστατη: *Ὡσαύτως*

---

1. Ἰδιαίτερα στὸν τόμο Β' ΙΙ, σ. 209-213 «Ἡ φιλαρέσκεια τῆς Βυζαντινῆς».

καὶ γυναῖκας ἐν καταστολῇ κοσμίῳ μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης κοσμεῖν ἑαυτάς, μὴ ἐν πλέγμασιν καὶ χρυσίῳ ἢ μαργαρίταις ἢ ἱματισμῷ πολυτελεῖ, ἀλλ' ὃ πρέπει γυναιξὶν ἐπαγγελλομέναις θεοσέβειαν, δι' ἔργων ἀγαθῶν.[2] Τὴν παραίνεση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, ὅταν ἀναφέρονται στὸ ζήτημα τῆς γυναικείας παρουσίας. Πολὺ ἐνωρὶς μάλιστα τὸ θέμα τοῦ καλλωπισμοῦ συνδέθηκε μὲ τὴν ἁμαρτία, καθὼς ὁ καλλωπισμὸς θεωρήθηκε ὡς πρόκληση γιὰ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο. Ἤδη στὶς Διαταγὲς τῶν Ἀποστόλων *διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίων ἐπισκόπου* ὁ τίτλος τοῦ τρίτου κεφαλαίου εἶναι ἐνδεικτικὸς *Περὶ καλλωπισμοῦ καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἁμαρτίας.*[3]

Ἀλλὰ τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καὶ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ζητήματος βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν *Παιδαγωγὸ* τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (150-215 μ.Χ.). Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ τρίτο βιβλίο καὶ ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια Β' *Ὅτι οὐ χρὴ καλλωπίζεσθαι*[4] καὶ ΙΑ' *Ἐπιδρομὴ κεφαλαιώδης τοῦ ἀρίστου βίου*,[5] ἀναφέρονται στὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα. Εἶναι ἕνας συστηματικὸς κώδικας συμπεριφορᾶς τοῦ χριστιανοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη τοῦ 2ου – ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα) ὁ Τερτυλλιανὸς γράφει τὸ ἔργο του *De cultu feminarum*,[6] στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γενικὴ ἐμφάνιση τῆς χριστιανῆς γυναίκας. Ἐνῶ ὅμως ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι αὐστηρὸς καὶ καταδικάζει κάθε μορφὴ στολισμοῦ, δεχόμενος ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ παρουσιάζεται ὅπως πλάστηκε ἀπὸ τὸν Δημιουργό, ὁ Κλήμης εἶναι σαφῶς ἀνεκτικότερος. Ὁ ἤπιος χαρακτήρας του καὶ ἡ βαθιὰ ἑλληνικὴ παιδεία του προσδιορίζουν τὶς θέσεις του σὲ ὅλα τὰ ζητήματα καὶ στὸ σοβαρὸ θέμα τῆς γυναικείας παρουσίας. Ἀντιμετωπίζει μὲ κάποια συγκατάβαση τὴν ἀδυναμία τῶν γυναικῶν καὶ διδάσκει ὅτι τὸ *χρυσοφορεῖν καὶ τὸ ἐσθῆτι μαλακωτέρᾳ χρῆσθαι, οὐ τέλεον περικοπτέον.*[7] Ψέγει περισσότερο τὴν ὑπερβολὴ καὶ στηλιτεύει τὴν ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ πολλῶν γυναικῶν, ποὺ μὲ τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὸν καλλωπισμό τους *τὸ κάλλος τὸ ἀληθινὸν καθυβρίζου-*

---

2. Α' Τιμ. 2, 9.
3. *PG* 1, 564 C.
4. *Clément d'Alexandrie, Le Pédagogue*, III. Texte grec. Traduction de Claude Mondésert et Chantal Matray, Notes de H.-I. Marrou, Παρίσι 1970 (= *SC* 158), II 4.1-14.2 (σ. 18-36 τῆς ἐκδόσεως).
5. *ὅ.π.*, XI 53.1-83.1 (σ. 114-161 τῆς ἐκδόσεως).
6. *PL* 1, 1303-1334. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. προχείρως *ΘΗΕ* 11 (1967) 717.
7. *PG* 8, 625 (= Βιβλίο III, κεφ. XI 53.1).

σιν ἀφροδισίων μολυσμοῖς[8] καὶ πολλὲς φορές, παρασυρμένες ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία καὶ τὴν ἐπιπολαιότητά τους καταστρέφουν τὸν γάμο τους: *ἐπαιρόμεναι καὶ πτερούμεναι πολλάκις ἀποπέτονται τῶν γάμων.*[9] Ἔτσι συνιστᾶ στολὴν *λιτὴν καὶ σεμνήν.*[10] Τὸ ἴδιο θὰ ἐπαναλάβει ἀργότερα ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων: *ἔνδυσιν λιτήν, μὴ πρὸς καλλωπισμόν.*[11]

Περισσότερο βέβαια μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ διδασκαλία τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰώνα, γιατὶ αὐτοὶ κυρίως ὑπῆρξαν οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Τὸ μέγα κύρος τους προσδιόρισε ἀποφασιστικὰ τὰ ὅρια τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς ὁλόκληρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ γραμμὴ ποὺ ἀκολουθοῦν στὸ ζήτημα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ εἶναι κοινή, μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις ἀνάλογα μὲ τὸ χαρακτήρα τους. Περισσότερο αὐστηρὸς φαίνεται ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ πρῶτος μεγάλος θεωρητικὸς τοῦ ἀσκητισμοῦ. Γιὰ τὸν Βασίλειο δὲν τίθεται κὰν ζήτημα, ἀφοῦ *σκοπὸς ἐσθῆτος εἷς· κάλυμμα εἶναι σαρκὸς πρὸς χειμῶνα καὶ θέρος αὔταρκες.*[12] Τὸ ἴδιο αὐστηρὸς εἶναι ὁ Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος δὲν παύει νὰ καταφέρεται κατὰ τῆς γυναικείας φιλαρέσκειας καὶ νὰ ἐξαντλεῖται σὲ νουθεσίες καὶ ἀπειλές. Ἀντίθετα, οἱ δύο Γρηγόριοι, ὁ Νύσσης καὶ ὁ Ναζιανζηνός, παρουσιάζονται ἠπιότεροι καὶ θεωρητικότεροι. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ πρώτου καὶ ἡ ποιητικὴ διάθεση τοῦ δευτέρου ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τους.

Θὰ μείνουμε περισσότερο στὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, γιὰ νὰ παρουσιάσουμε συντομότατα τὸ ποίημά του *Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων.*[13] Ἀποτελεῖται ἀπὸ 334 στίχους σὲ μέτρο ἐλεγειακὸ καὶ ἀπευθύ-

---

8. *PG* 8, 629 C: *ὑπὸ τῆς περιουσίας ἐπειρόμεναι τὸ κάλλος τὸ ἀληθινὸν καθυβρίζουσιν ἀφροδισίων μολυσμοῖς* (= Βιβλίο III, κεφ. XI 58.1).

9. *PG* 8, 632B: *Καθάπερ οὖν ὠκύπτερα, περικοπτέον τῶν γυναικῶν τὰ χρήματα τὰ τρυφητικά, χαυνότητας ἀβεβαίους καὶ κενὰς ἐμποιοῦντα ἡδονάς, ὑφ' ὧν ἐπαιρόμεναι καὶ πτερούμεναι πολλάκις ἀποπέτονται τῶν γάμων. Διὸ καὶ συστέλλειν χρὴ τὰς γυναῖκας κοσμίως, καὶ περισφίγγειν αἰδοῖ σώφρονι, μὴ παραρρυῶσι τῆς ἀληθείας διὰ χαυνότητα.*

10. Βιβλ. III, κεφ. XI 56.1.

11. *PG* 33, 492.

12. *PG* 32, 232. Τὶς ἀπόψεις του ὁ Βασίλειος τὶς ἐκθέτει σὲ πολλὰ ἔργα του εὐκαιριακῶς, ἰδιαίτερα ὅμως στὸ *Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας πρὸς Λητόϊον ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς*, *PG* 30, 669 κ.ἑ.

13. Τὸ ποίημα ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν Ἠθικῶν ποιημάτων τοῦ Γρηγορίου, ὅπου ἔχει τὸν ἀριθμὸ ΚΘ'. Ἐκδίδεται στὴν *PG* 37, 884-908. Νεότατη κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν A. Knecht, *Gregor von Nazianz, Gegen die Putzsucht der Frauen*, Χαϊδελβέργη 1972. Τὸ κείμενο σ. 18-37, μὲ παράπλευρη γερμανικὴ μετάφραση. Οἱ

νεται πρὸς τὶς κοσμικὲς κυρίες, ποὺ ἐπιδεικνύουν ἰδιαίτερο ζῆλο στὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸν καλλωπισμό τους. Τὸ ὕφος τοῦ ποιήματος εἶναι παραινετικὸ καὶ διδακτικό, σχεδὸν καθόλου θεολογικό. Ὁ Γρηγόριος δὲν ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμοὺς καὶ μὲ στέρηση τῆς θείας κοινωνίας, ὅπως κάνει συχνὰ ὁ Χρυσόστομος. Μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀντιμετωπίζει μὲ κατανόηση αὐτὴν τὴν ἀδιόρθωτη γυναικεία ἀδυναμία καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ διδάξει μὲ σχήματα λογικὰ καὶ μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη,[14] ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία,[15] τὴν εὔκοσμη καὶ σεμνὴ παρουσία τῆς χριστιανῆς γυναίκας. Πρόθεσή του εἶναι νὰ στηλιτεύσει τὴν ὑπερβολὴ στὴ χρήση κοσμημάτων καὶ ψιμυθίων καὶ νὰ ὑποδείξει ὅτι αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀνόητη καὶ ἐπικίνδυνη ματαιότητα.[16] Ἀναφέρει ἀρνητικὰ καὶ μὲ λεπτομέρειες ἀπροσδόκητες τὶς τέχνες τοῦ καλλωπισμοῦ καὶ τὶς ἐπινοήσεις τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν ὡραία καὶ προκλητικὴ ἐμφάνιση. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ ποίημα εἶναι ἀληθινὸς πακτωλὸς πληροφοριῶν γιὰ τοὺς λαογράφους, τοὺς ἐνδυματολόγους, τοὺς μελετητὲς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἶναι περίεργο ὅτι δὲν ἔχουν ὅλες αὐτὲς οἱ πληροφορίες ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Ἰδοὺ μερικοὶ χαρακτηριστικοὶ στίχοι:

Μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι, γυναῖκες,
θρύπτουσαι μαλακοὺς αὐχένας ἐκ + σκοπέλων +,
μηδὲ Θεοῦ μορφὰς ἐπαλείφετε χρώμασιν αἰσχροῖς,
ὥστε προσωπεῖα κοὐχὶ πρόσωπα φέρειν·
οὐδὲ γὰρ ἀσκεπέα κεφαλὴν θέμις ἀνδρὶ γυναῖκα
φαίνειν, ἢ χρυσῷ σφιγγομένων πλοκάμων
ἠὲ κόμης ἀδέτοιο κατωμαδὸν ἔνθα καὶ ἔνθα
σκιρτώσης ἁπαλῶν μαινάδος ἐξ ἀνέμων·

παραπομπὲς ἐφεξῆς γίνονται σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση. Τὸ κείμενο μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Ἰγνατίου Σακαλῆ καὶ στὸν τόμο: *Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θ', *Γρηγορίου Θεολόγου Ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 372-395.

14. Ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη ἀναφέρει τὴν Ἐσθὴρ (291) καὶ τὴν πόρνη Ἰεζάβελ (293).

15. Τὰ παραδείγματα (θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ) ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία εἶναι πολὺ περισσότερα: Πηνελόπη (41), Ἑκάβη (42), Ἑλένη (42), Ἀδώνιδος Κῆποι (53), Κίρκη (106), Πανδώρα (115), Δανάη (140), Ὀρφέας (169).

16. Πρβ. στ. 53-54 (Knecht):

κῆπος Ἀδώνιδος ἧδε τεὴ χάρις ὠλεσίκαρπος,
πολύποδος χροιή, γράμματ' ἐπὶ ψαμάθων.

οὐδὲ λόφον καθύπερθε φέρειν κορύθεσσιν ὁμοῖον,
τηλεφανῆ σκοπιὴν ἀνδράσι λαμπομένην,
ἠὲ λίνου μαλακοῖο διαυγάζουσαν ἔθειραν
κρυπτὴν ἀμφαδίην, τὴν δὲ μετωπιδίην
ξανθὸν ἀπαστράπτουσαν, ὅση κρήδεμνον ἄλυξεν...
(στ. 1-14)

Καὶ σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση:

Γυναῖκες, μὴν πυργώνετε μὲ ψεύτικους πλοκάμους
τὶς κεφαλές, κουράζοντας τοὺς τρυφεροὺς λαιμούς σας.
Μήτε τὶς θεϊκὲς μορφὲς ν' ἀλείφετε μὲ χρῶμα,
κι ἀλλάζοντας τὰ πρόσωπα φτιάνετε προσωπεῖα!
Γυναίκα τὸ κεφάλι της ἀσκέπαστο νὰ δείχνει
εἶν' ἄπρεπο, κι οὔτε μαλλιὰ δεμένα μὲ χρυσάφια,
κι οὔτε στοὺς ὤμους ξέπλεκα, χυμένα δῶθε κεῖθε
σὰν τῆς μαινάδας ποὺ ἁπαλὸς ἄνεμος τὰ σηκώνει.
Κι οὔτε σὰν κράνος νά 'χετε στὴν κεφαλὴ λοφίο
ν' ἀστράφτει, γιὰ νὰ τὸ θωροῦν ἀπὸ μακριὰ οἱ ἄντρες,
κι οὔτε μαλλιὰ γυαλιστερὰ σὰν τὸ ἁπαλὸ λινάρι
μισὰ κρυμμένα καὶ μισὰ στὸ μέτωπο χυμένα
ἔξω ἀπ' τὸν κεφαλόδεσμο, φλόγες ξανθὲς νὰ μοιάζουν...

Τὴ γνώμη του γιὰ τὸ γυναικεῖο κάλλος καὶ τὸν καλλωπισμὸ τὴν ἐκφράζει καθαρά:

Οὐ χρυσὸς λιθάκεσσι διάπλοκος ὄμματα βάλλων
αὐγαῖς ἠερίαις τίμιος εὐγενέταις,
δειροπέδη στήθεσσι περίτροχος, οὔας ἀτίζων
ἄχθεϊ μαργαρέῳ ἀμφιπερικραδάων,
οὐδ' ὅσος ἀμφὶ κάρηνον ὑπέρτατος. Οὐδὲ πολύχρους
ἐσθής, λεπταλέων δαίδαλα ἔργα μίτων
πορφύρεα χρύσεα διαλαμπέα σιγαλόεντα,
οὐδὲ παρειάων φάρμακα λευγαλέα
κόσμος θηλυτέραις, οὐ χείλεα πορφυρόεντα,
οὐ γραπτῶν βλεφάρων ὀφρὺν ὕπερθε φέρειν
κυανέην διεράς τε κόρας ἔντοσθεν ἑλίσσειν,
οὐκ ὀπὶ θρυπτομένῃ εὐμενὲς οὔας ἔχειν,
οὐδὲ χέρας τε πόδας τε φίλῳ καὶ ἠδέϊ δεσμῷ
χρυσῷ σφιγγομένην δούλιον εὖχος ἔχειν,

οὐδὲ μύροις μαλακοῖσι τεὸν δέμας ἠὲ κάρηνον
χρίεσθαι...

(στ. 227-242)

Δὲ λογαριάζω γιὰ ὀμορφιὰ τ' ἀστραφτερὸ χρυσάφι
μὲ τὰ πετράδια, ποὺ ἀγαποῦν οἱ εὐγενεῖς τοῦ κόσμου,
κι οὔτε στὰ στήθη ὁλόγυρα τὶς χάντρες καὶ στ' αὐτιά σας
βάρος νὰ κρέμεται ἄχρηστο ὅλο μαργαριτάρι.
Ἡ φορεσιὰ ἡ πολύχρωμη, ἡ μπόλια στὸ κεφάλι,
τ' ἀραχνοῦφαντο βλαττί, τῆς τέχνης τὸ καμάρι,
τὸ πορφυρένιο, τὸ χρυσό, τ' ὁλόλαμπρο, ποὺ ἀστράφτει.
Κι οὐδὲ στὰ μάγουλα ἀλοιφὲς κι ἀδιάντροπα φτιασίδια
εἶναι γυναίκας ὀμορφιά· τὰ πορφυρένια χείλη
καὶ τὰ γραμμένα βλέφαρα, τὰ σηκωμένα φρύδια
πάνω ἀπὸ μάτια ζωηρά, ποὺ δῶθε κεῖθε παίζουν.
Κι οὔτε σὲ λόγια τρυφερὰ πρόθυμο αὐτὶ νὰ στήνεις.
Κι οὔτε χαρά 'ναι τὰ χρυσὰ δεσμά, ποὺ γλυκοδένουν
τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια σου, σὰ σκλάβα οἱ ἁλυσίδες!
κι οὔτε μὲ μύρα μαλακὰ τὸ σῶμα σου ν' ἀλείφεις
καὶ τὸ κεφάλι...

Ἰδοὺ πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀληθινὴ ὀμορφιά:

Ἄνθος ἕν ἐστι γυναιξὶν ἐράσμιον, ἐσθλὸν ἔρευθος,
αἰδώς· τοῦτο γράφει ζωγράφος ἡμέτερος.
Δώσομεν, εἰ ποθέεις, καὶ δεύτερον· ὦχρον ἐφέλκοις
κάλλεϊ σῷ Χριστοῦ τηκομένη καμάτοις,
εὐχαῖς τε στοναχαῖς τε καὶ ἤμασι νυξὶ τ' ἀύπνοις·
ταῦτα καὶ ἀζυγέων φάρμακα καὶ ζυγίων.
Χρώματα μὲν τοίχοισι παρήσομεν ἠδὲ γυναιξὶ
ταῖς, ὁπόσαις λύσση βόρβορός ἐστι νέων.

(στ. 255-262)

Μιὰ χάρη ξέρει νὰ ἱστορεῖ ὁ δικός μας ὁ ζωγράφος,
τὸ ντροπαλὸ κοκκίνισμα στὰ ροδομάγουλά σας!
Κι ἂν θὲς ἀκόμη κι ἄλλη μιά, τῆς ὄψης τὴ χλωμάδα,
ποὺ 'ρχεται σ' ὅσους τήκονται στοὺς μόχθους τοῦ Χριστοῦ μας,
σὲ προσευχές, σὲ στεναγμούς, μέρα καὶ νύχτα, πάντα,
πρεπίδι γιὰ τοὺς μοναχούς, μὰ καὶ γιὰ παντρεμένους.
Τὰ χρώματα ἂς τ' ἀφήσουμε στοὺς τοίχους καὶ σ' ἐκεῖνες
ποὺ λυσσασμένες γίνονται βόρβορος γιὰ τοὺς νέους.

Γενικά, ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῶν γυναικῶν προβάλλει δύο βασικὲς ἀντιρρήσεις, τὴ θεολογικὴ καὶ τὴν ἠθική. Ὁ καλλωπισμὸς καὶ μάλιστα τὰ ψιμύθια τοῦ προσώπου ἀλλοιώνουν καὶ παραποιοῦν τὴ μορφὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο, προσβάλλουν ἑπομένως τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τῆς θείας δημιουργίας. Ὁ Θεὸς ἔδωσε στὸν ἄνθρωπο πρόσωπο καὶ μάλιστα ὁμοίωμα τῆς δικῆς του εἰκόνας, δὲν ἐπιτρέπεται ὁ ἄνθρωπος νὰ τὸ μεταβάλλει σὲ προσωπεῖο, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγει ὁ Γρηγόριος.[17]

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο, ποὺ ἰδιαίτερα ἐλέγχουν οἱ Πατέρες, εἶναι ἡ ἐρωτικὴ πρόκληση καὶ ἡ συναφὴς ἁμαρτία. Τὸ σωματικὸ κάλλος, κατὰ τὸν Γρηγόριο, ἔχει δικαίωμα νὰ τὸ χαίρεται μόνο ὁ σύζυγος. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν λόγος νὰ προβάλλεται καὶ νὰ ἐπιδεικνύεται γιὰ ἄλλους. Ὅλες οἱ τέχνες τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ, οἱ ἀτελεύτητες ἐπινοήσεις, τὰ φορέματα, τὰ σχήματα, οἱ ἀλοιφές, τὰ κοσμήματα, σὲ ἕνα σκοπὸ ἀποβλέπουν, στὴν ἐρωτικὴ πρόκληση, ἄρα γίνονται πρόξενοι ἁμαρτίας:

ταῦτ᾽ οὐ σωφροσύνης τὰ σοφίσματα, μαχλοσύνης δέ·
πᾶν γὰρ ὃ τεχνάζῃ ἄρρεσι, μαχλοσύνη.
(στ. 77-78)

(Ὅλα αὐτὰ τὰ τεχνάσματα δὲν εἶναι τῆς σωφροσύνης, εἶναι τῆς λαγνείας· γιατὶ ὅ,τι μηχανεύεσαι γιὰ τοὺς ἄνδρες εἶναι λαγνεία).[18]

Αὐτὰ εἶναι ἔργα καὶ σοφίσματα τῶν γυναικῶν τοῦ θεάτρου, τῶν ἑταιρῶν, τῶν χορευτριῶν καὶ τῶν μιμάδων, ὄχι τῶν σεμνῶν γυναικῶν: *ὤνιόν ἐστι γυναιξὶ | πανδήμοις ὀβολῶν περναμέναις ὀλίγων*,[19] θὰ γράψει ὁ Γρηγόριος. Καὶ ὁ Χρυσόστομος: *ταῦτα τῶν μίμων καὶ τῶν ὀρχηστῶν ἐστι τῶν ἐν ταῖς σκηναῖς διημερευόντων· γυναικὶ δὲ κοσμίᾳ οὐδὲν τούτων πρέπει... Μὴ τοίνυν τὰς ἑταιριζομένας μιμοῦ· διὰ γὰρ τούτου τοῦ σχήματος ἐκεῖναι πολλοὺς ἐπισπῶνται τοὺς ἐραστάς*.[20] Ὅλα αὐτὰ τὰ

17. Στ. 4 (Knecht). Στοὺς στίχους 45-48 ὁ Γρηγόριος ἐπανέρχεται καὶ ἐπισείει τὴν ἀπειλὴ τῆς θείας δικαιοσύνης κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση:

μή σε Θεὸς τοίοισιν ἀμείψηται χαλεπῆνας·
«τίς πόθεν ὁ πλάστης; ἔρρε μοι, ἀλλοτρίη.
Οὔ σ᾽ ἔγραψα, κύων, ἀλλ᾽ ἔπλασα εἰκόν᾽ ἐμεῖο·
πῶς εἴδωλον ἔχω εἴδεος ἀντὶ φίλου;»

18. Ἡ ἀπόδοση εἶναι τοῦ Ἰγνατίου Σακαλῆ, *ὅ.π.*

19. *ὅ.π.* στ. 23-24 (Knecht).

20. *PG* 62, 541. Γιὰ τὴν πολεμικὴ τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τῶν γυναικῶν τοῦ θεάτρου βλ. G. J. Theocharidis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Pro-*

σχήματα καὶ τὰ προσχήματα τῆς μοιχείας καὶ τῆς πορνείας τὰ ἐπισημαίνει μὲ ἀπροσδόκητες λεπτομέρειες καὶ τὰ καταδικάζει ὁ Χρυσόστομος: *χρυσόν, μαργαρίτας, ἱμάτια πολυτελῆ... ἐπιτρίμματα, ὑπογραφὰς ὀφθαλμῶν, διατεθρυμμένην βάδισιν, διακεκλασμένην φωνήν, ὄμμα ὑγρὸν καὶ πάσης πορνείας γέμον, περίεργον ἀναβολὴν τοῦ φάρους, τοῦ χιτωνίσκου, ζώνην περιεργοτέραν, ὑποδήματα ἀπηρτισμένα... ταῦτα γὰρ ἀναιδείας ἐστὶ καὶ ἀσχημοσύνης.*[21]

Ἀλλὰ τὸν ἐρωτικὸ σκοπὸ τοῦ καλλωπισμοῦ προβάλλουν καὶ ἄλλα κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Στὸ θαυμάσιο κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ *Εἰς τὸν πειρασμὸν Ἰωσήφ*, ὁ διάβολος γίνεται ὑποβολέας τῆς ἁμαρτίας καὶ ὑποδεικνύει στὴν Αἰγυπτία, τὴ γυναίκα τοῦ Πετεφρῆ, τὴν ἀσφαλὴ μέθοδο γιὰ νὰ κάμψει τὴν ἀντίσταση τοῦ σώφρονος Ἰωσήφ:

Νυμφοστόλος μοιχείας ὁ διάβολος ἦλθεν,
ἵνα τῇ Αἰγυπτίᾳ συμπράξῃ
καὶ «Ἀνδρίζου, ὦ γύναι, φησίν· ὡς ἀρχαῖον οὖσα
καὶ στερρὸν ἄγκιστρον,
ἑτοίμασον τὸ δέλεαρ καὶ θήρευσον τὸν νεανίαν.
Τοὺς μὲν πλοκάμους τῆς κεφαλῆς σου πλέξον ὡς δίκτυα
κατὰ τούτου·
τὴν δὲ τοῦ προσώπου σου μορφὴν κατακάλλυνον,
πᾶσι ῥοδοχρόοις κοσμοῦσα σοφίσμασι·
φαίδρυνόν σου τὸν τράχηλον τοῖς χρυσοπλόκοις δεσμοῖς·
ἐπὶ πᾶσιν ἀμφιάσθητι πολυτίμητον στολήν,
μύροις ἄλειψαι πλείστοις ἐκθηλύνουσι νέους...[22]

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ Πατέρες ἀναφέρονται συχνὰ στὶς γυναῖκες τοῦ θεάτρου, τὶς μιμάδες καὶ τὶς ὀρχηστρίδες, ποὺ ἡ ζωή τους ἦταν μιὰ ζωντανὴ πρόκληση. Ὁ εὔκολος πλουτισμός τους καὶ ἡ πολυτελὴς παρουσία τους ἦταν φυσικὸ νὰ σκανδαλίζουν τὶς σεμνὲς καὶ τὶς κόσμιες

---

fanetheaters im IV. und V. Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos Patriarchen von Konstantinopel, Θεσσαλονίκη 1940 (= *Λαογραφία*, Παράρτημα 3), passim.

21. *PG* 62, 541.

22. Κατὰ τὴν ἔκδοση J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode Hymnes*, I, Παρίσι 1964, σ. 268-270 (= *SC* 99). Τὸ κοντάκιο αὐτὸ στηρίζεται κυρίως στὸ λόγο τοῦ Χρυσοστόμου *Εἰς τὸν Ἰωσὴφ καὶ περὶ σωφροσύνης*, *PG* 56, 587-590. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι*, Δ', Ἀθήνα 1959, σ. 233-293 (ἐκδίδει Ἀνδρ. Ν. Παπαδόπουλος).

γυναῖκες. Ἴσως γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Πολιτεία ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαγορεύσει στὶς μιμάδες νὰ φοροῦν πολυτελῆ ἐνδύματα καὶ βαρύτιμα κοσμήματα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μιὰ διάταξη τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα: «Καμιὰ μιμάδα νὰ μὴ φορεῖ πολύτιμα δαχτυλίδια οὔτε μεταξωτὰ μὲ πολλὰ σχέδια ἢ χρυσοΰφαντα φορέματα. Ἐπίσης νὰ ξέρουν ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγουν αὐτὰ ποὺ ὀνομάζονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη 'ἀληθινόχρωστα', στὰ ὁποῖα λάμπει ἀνάμεικτο μὲ ἄλλα χρώματα τὸ κόκκινο τῆς πορφύρας. Νὰ χρησιμοποιοῦν βέβαια μεταξωτὰ φορέματα στολισμένα μὲ ρόμβους καὶ ποικίλα χρώματα, καθὼς ἐπίσης χρυσαφικά, ὅμως χωρὶς πετράδια στὸ λαιμό, στὰ χέρια καὶ στὴ ζώνη, δὲν τὸ ἀπαγορεύουμε».[23]

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Πατέρες καὶ κυρίως ὁ Χρυσόστομος ἐπισημαίνουν καὶ ἄλλες διαστάσεις τοῦ γυναικείου πάθους γιὰ τὸν ὑπερβολικὸ καλλωπισμό, ὅπως τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνική. Στὴν ὁμιλία του *Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι καὶ περὶ γυναικῶν τῶν ἐν πλέγμασι καὶ χρυσῷ κατακοσμουσῶν ἑαυτάς*,[24] παρατηρεῖ: *ἵνα σὺ κόκκον ἕνα φορέσῃς, μυρίοι τῷ λιμῷ πένητες ἄγχονται.*[25] Ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξάντληση τῶν συζύγων ἐπισημαίνει καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς οἰκογενειακῆς οἰκονομίας. Δὲν παραλείπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσει τὴν ἐρωτικὴ ζήλια ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ γεννᾶται στὸν σύζυγο ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ φιλαρέσκεια τῆς συζύγου του: *Βούλει κοσμῆσαι τὸ πρόσωπον; μὴ μαργαρίταις, ἀλλὰ σωφροσύνῃ καὶ σεμνότητι· οὕτω χαριεστέραν ὄψεται τὴν ὄψιν ὁ ἀνήρ. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ ὁ κόσμος καὶ εἰς ζηλοτυπίας ὑποψίαν ἐμβάλλειν εἴωθεν καὶ εἰς ἔχθρας καὶ φιλονικίας καὶ μάχας· οὐδὲν γὰρ ὄψεως ὑποπτευομένης ἀηδέστερον.*[26]

Τὸ ἐρώτημα ποὺ εὐλόγως τίθεται τώρα εἶναι: πῶς καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἡ πατερικὴ διδαχὴ ἐπηρέασε τὸν κόσμο τῶν χριστιανῶν γυναικῶν καὶ ρύθμισε τὴ συμπεριφορά τους; Στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπαντᾶ μὲ τρόπο εὔγλωττο καὶ ἐντυπωσιακὸ ὁ Βίος τῆς ὁσίας Πελαγίας, ἕνα πολὺ πρώιμο ἁγιολογικὸ κείμενο.[27] Τὸ χρησιμοποιῶ ἐδῶ, ὄχι μόνο γιὰ τὴν

---

23. *Cod. Theod.* 15.7.11. Βλ. καὶ Ι. Στεφανῆ, *Χορικίου Σοφιστοῦ Γάζης, Συνηγορία μίμων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 150.

24. *PG* 49, 231.240.

25. *PG* 49, 237.

26. *PG* 49, 239.

27. P. Petitmengin etc., *Pélagie la pénitente. Metamorphoses d'une légende*, I, Παρίσι 1981. Τὸ κείμενο, σ. 77-93. Ἡ ἔκδοση εἶναι πληρέστερη ἀπὸ τὴν παλαιὰ τοῦ H. Usener, *Legenden der heiligen Pelagia*, Βόννη 1879, σ. 3-16 (= *BHG* 1478).

παλαιότητά του, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἡ Πελαγία φαίνεται νὰ εἶναι πρόσωπο ἱστορικό. Διάσημη ἑταίρα, μιμάδα στὴν Ἀντιόχεια, ὀνομαζόταν Μαργαριτώ,[28] γιὰ τὸ πλῆθος τῶν πολυτελῶν κοσμημάτων της καὶ τὴν ἀφάνταστη πολυτέλεια τῆς ζωῆς της. Ἔζησε στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀναφέρει ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσης Εὐσέβιος († 359).[29] Ὁ Χρυσόστομος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια καὶ ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια στὴ μεγάλη αὐτὴ πόλη τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς, ἀναφέρει τὴν περίπτωση τῆς ἐντυπωσιακῆς μεταστροφῆς μιᾶς πολύχρυσης ἁμαρτωλῆς γυναίκας, ποὺ ἐγκατέλειψε τὴν κοσμικὴ ζωή, τὸν πλοῦτο, τὴ χλιδή, τὴ φήμη, τὸ πλῆθος τῶν ἐραστῶν, γιὰ νὰ ζήσει ταπεινὴ μοναχὴ καὶ νὰ πεθάνει στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν.[30]

Ἰδοὺ πῶς τὴν περιγράφει ὁ βιογράφος της: *Καθημένων δὲ αὐτῶν (τῶν ἐπισκόπων)... ἰδοὺ ἄφνω παρέρχεται... ἡ πρώτη τῶν μιμάδων Ἀντιοχείας· αὕτη δὲ ἦν καὶ ἡ πρώτη τῶν χορευτριῶν τοῦ ὀρχηστοῦ. Καὶ διέβη καθημένη εἰς βαδιστὴν μετὰ πολλῆς φαντασίας κεκαλλωπισμένη, ὥστε μὴ φαίνεσθαι ἐπ' αὐτῇ πλὴν χρυσίου καὶ μαργαριτῶν καὶ λίθων τιμίων· τὰ δὲ γυμνὰ τῶν ποδῶν αὐτῆς διὰ χρυσίου καὶ μαργαριτῶν περικεκόσμητο· καὶ πολλὴ φαντασία τῶν παίδων καὶ τῶν κορασίων τῶν μετ' αὐτῆς, φορούντων ἱματισμὸν πολυτελῆ καὶ μανιάκια χρυσᾶ, καὶ τοὺς μὲν αὐτῆς προτρέχοντας, τοὺς δὲ ἐπακολουθοῦντας. Τοῦ δὲ περικειμένου αὐτῇ κόσμου καὶ τοῦ ὡραϊσμοῦ οὐκ ἦν κόρος μάλιστα τοῖς δημοχαρέσιν ἀνθρώποις. Αὕτη διελθοῦσα δι' ἡμῶν τὸν ἀέρα ὅλον ἐπλήρωσε τῆς εὐωδίας τοῦ μόσχου καὶ τῶν μύρων τῶν ἐπ' αὐτῇ. Ταύτην θεασάμενος ὁ χορὸς τῶν ἁγίων ἐπισκόπων οὕτως ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ διελθοῦσαν δι' αὐτῶν καὶ μετὰ τοιαύτης φαντασίας καὶ ἀναιδείας, ὡς μηδὲ τὸ πολυτίμητον αὐτῆς θέριστρον περικεῖσθαι περὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀπέστρεψαν τὰ πρόσωπα αὐτῶν ὡς ἀπὸ ἁμαρτίας μεγάλης.*[31]

Τὸ θέαμα σκανδάλισε ἀκόμη καὶ τὸν ἁγιότατο ἐπίσκοπο Νόννο, ὁ ὁποῖος τὸ ὁμολογεῖ μὲ ἀφοπλιστικὴ παρρησία: *Ἔπειτα ἀνανεύσας τοῖς*

---

28. *BHG* 1478: Pelagia (quondam Margarito meretrix Antiochiae) paenitens Hierosolymis.

29. Petitmengin, *ὅ.π.* 14. Τὴν ὕπαρξη τῆς Πελαγίας ὡς προσώπου ἱστορικοῦ ἀμφισβητοῦν οἱ παλαιότεροι ἁγιολόγοι. Πρβ. H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Βρυξέλλες [4]1955, σ. 186-195.

30. Petitmengin, *ὅ.π.*

31. Τὸ κείμενο κατὰ τὴν ἔκδοση Petitmengin, *ὅ.π.* 78-79.

ἐπισκόποις· «῎Οντως ὑμεῖς οὐκ ἐτέρφθητε τοῦ κάλλους αὐτῆς;» Τῶν δὲ μὴ ἀποκρινομένων εἶπεν ὁ ἁγιώτατος ἐπίσκοπος· «῎Οντως ἐγὼ πάνυ ἐτέρφθην καὶ ἠράσθην τοῦ κάλλους αὐτῆς...» Καὶ λέγει πάλιν τοῖς ἐπισκόποις· «῾Ως νομίζετε, ἀγαπητοί, πόσας ὥρας ἐποίησεν αὕτη ἐν τῷ κοιτῶνι αὐτῆς σμηχομένη, (στηβαζομένη), κοσμουμένη, ὡραϊζομένη, χριομένη καὶ μετὰ πολλῆς φιλοστοργίας ἐσοπτριζομένη, ἵνα μὴ τοῦ προκειμένου σκοποῦ ἀποτύχῃ καὶ ἄμορφος φανῇ τοῖς ἑαυτῆς ἐρασταῖς. Καὶ ταῦτα ἐποίησεν ἵνα ἀνθρώποις ἀρέσῃ τοῖς σήμερον οὖσι καὶ αὔριον οὐκ οὖσιν.»[32]

Αὐτὴ λοιπὸν ἡ πολύχρυση καὶ ξακουσμένη μιμάδα ἀποστρέφεται αἰφνιδίως ὅλη τὴν κοσμικὴ δόξα, τὰ φθαρτὰ καὶ τὰ ρέοντα, γιὰ νὰ ἀπολαύσει τὰ μένοντα καὶ αἰώνια τῆς οὐράνιας βασιλείας. Τὸ παράδειγμα δὲν εἶναι μοναδικό, ἀντίθετα εἶναι μιὰ περίπτωση τυπική. Στὴν ἁγιολογικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἄπειρα τὰ παραδείγματα τῶν γυναικῶν ποὺ ὁδηγήθηκαν ἀπὸ τὴν πορνεία στὴν ἁγιότητα.[33] Εἶναι σὲ ὅλους γνωστὴ ἡ περίπτωση τῆς Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας,[34] τῆς ὁποίας ἡ Πελαγία εἶναι πρόδρομος.

᾿Αλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ ἁμαρτωλές, ποὺ μεταστρέφονται καὶ ἀποσύρονται σὲ μοναστήρια γιὰ νὰ ἀγωνιστοῦν καὶ νὰ ἁγιάσουν. Εἶναι καὶ πολλὲς ἄλλες εὐγενεῖς, ἀρχόντισσες, ποὺ ἑκουσίως ἀπαρνήθηκαν *πάντα τὸν τῦφον τῆς κοσμικῆς δόξης*[35] γιὰ νὰ διεκδικήσουν μιὰ θέση στὴ βασιλεία τῶν Οὐρανῶν. ᾿Αρκοῦμαι σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα: Εἶναι ἡ μάρτυς ῾Αγνή,[36] ἡ ὁσία Μελανία ἡ Ρωμαία,[37] ἡ ὁσία Συγκλητική,[38] ἡ ὁσία

---

32. *ὅ.π.* 79.

33. ῾Ο ἴδιος ὁ Χρυσόστομος ὁμολογεῖ: *πόσαι πόρναι κατέλιπον τὰ θέατρα, ἀφῆκαν σηρικὰ ἱμάτια* (*PG* 64, 34).

34. *BHG* 1042. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο κυκλοφόρησε πρόσφατα καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση, ἀπὸ μοναχοὺς τῆς ῾Ι. Μονῆς Σταυρονικήτα, ῞Αγιον ῎Ορος 1987.

35. D. Gorce, *Vie de Sainte Mélanie*. Texte grec, introduction, traduction et notes, Παρίσι 1962 (= *SC* 90), σ. 124.

36. Πρβ. Μαρτύριον τῆς ἁγίας ῾Αγνῆς, ἐκδ. Pio Franchi de' Cavalieri, *Scritti Agiografichi*, I, Βατικανὸ 1962 (= *ST* 221), σ. 363, ὅπου ἐκτίθενται τὰ δῶρα τοῦ οὐράνιου νυμφίου *...ἐκόσμησεν ἀτιμήτῳ βραχιολίῳ τὴν δεξιάν μου, καὶ τὸν τράχηλόν μου περιέζωσε λίθοις πολυτίμοις. Παρέδωκεν τοῖς ὠσίν μου ἀτιμήτους λίθους καὶ περιεκύκλωσέ με λαμπραῖς ἐξαστραπτούσαις μαργαρίταις... ἐνέδυσέν με κυκλάδα περικεχρυσωμένην καὶ πληρεστάτοις δώροις ἐκόσμησέν με.*

37. Βλ. παραπάνω, σημ. 35.

38. *BHG* 1694-1694a.

Ἀναστασία ἡ πατρικία,[39] ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία.[40] Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, οἱ ἀσκητικὲς διηγήσεις καὶ τὰ ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων εἶναι γεμάτα ἀπὸ τέτοια παραδείγματα.

Περισσότερο ὅμως ἀπὸ ὅλα νομίζω ὅτι ἐκφράζει τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς γιὰ τὴ ματαιότητα τοῦ κοσμικοῦ κάλλους τὸ ἀκόλουθο μοναστικὸ ἔθος, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ ΜΕ' κανόνας τῆς ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὑπῆρχε συνήθεια σὲ ὁρισμένα γυναικεῖα μοναστήρια νὰ ντύνουν τὶς μέλλουσες μοναχὲς μὲ στολὲς πολύτιμες καὶ μὲ βαρύτιμα κοσμήματα καὶ ἔτσι πολυτελῶς ντυμένες νὰ τὶς προσάγουν στὸ Θυσιαστήριο γιὰ τὴν κουρά. Ἐκεῖ τοὺς ἀφαιροῦσαν τὴν κοσμικὴ περιβολὴ καὶ τὶς ἔντυναν τὸ μοναστικὸ τρίβωνα, ὑποδηλώνοντας μὲ τὴν τελετουργικὴ αὐτὴ πράξη τὴν ὁριστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ἀγαθά. Οἱ Πατέρες τῆς ΣΤ' Συνόδου ἀπαγόρευσαν τὸ ἔθος αὐτό, ὄχι μόνο γιατὶ τὸ θεωροῦσαν σκληρὸ καὶ ἀπάνθρωπο, ἀλλὰ καὶ ὡς *προτρεπτικὸν κοσμικῆς ἐπιθυμίας*, ἀφοῦ τὴν κρισιμότατη αὐτὴ ὥρα τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τὸν κόσμο ἔπρεπε νὰ λείπει κάθε πειρασμός.[41]

Ἐντούτοις τὸ ἔθος ἐξακολούθησε νὰ ἐπιβιώνει σὲ πολλὰ μοναστήρια, παρὰ τὴν πατερικὴ ἀπαγόρευση, τουλάχιστον ὡς τὸν 12ο αἰώνα, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών: *Ὅπερ οἱ θεῖοι Πατέρες ἔμαθον τότε εἰς τὰ γυναικεῖα γίνεσθαι μοναστήρια, καὶ θεαρέστως ἐκώλυσαν, τοῦτο νῦν γίνεται παρὰ τοῖς κελλιωτικοῖς, καὶ μάλιστα μοναστρίαις. Τὴν γὰρ μέλλουσαν ἀποκείρεσθαι στολίζουσι νυμφικῶς μετ' ἐνδυμάτων πολυτελῶν καὶ κοσμίων χρυσῷ καὶ λίθοις πεποικιλμένων, κατ' αὐτὴν σχεδὸν τὴν ὥραν τῆς ἀποκάρσεως, καὶ ἐν τῷ ναῷ ταύτην οὕτω κεκοσμημένην εἰσάγουσι. Τοῦ δὲ καιροῦ ἐπιστάντος τῆς ἀποκάρσεως, τὴν μὲν ματαίαν ἐκείνην ἐνδυμασίαν καὶ τὴν πολυτελῆ στολὴν ἐκ τῆς νυμφευομένης ἐκδιδύσκουσιν, ἔνδυμα δὲ μέλαν ταύτῃ περιτιθέασι.*[42]

Πρόκειται βέβαια γιὰ περιπτώσεις ἀκραῖες, ποὺ ὅμως ἦταν μιὰ σκληρὴ πραγματικότητα, τρόπος ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς ἑνὸς μεγάλου μέρους τοῦ βυζαντινοῦ πληθυσμοῦ, τῶν μοναχῶν, τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτήν, ἄλλωστε, τὴν αὐστηρὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ γυναικεῖο καλλωπισμὸ καὶ τὴ γενικὴ παρουσία τῆς γυναίκας, ἀντί-

---

39. *BHG* 79-80.

40. Ch. Diehl, *Βυζαντινὲς μορφές* (μετ. Στ. Βουρδουμπᾶ), Α', Ἀθήνα 1969, σ. 35-61. Παλαιότερη, ἀλλὰ πάντοτε χρήσιμη μελέτη G. Gregorovius, *Athenaïs. Geschichte einer byz. Kaiserin*, Λιψία 1892.

41. Ράλλης - Ποτλῆς Β', 411-412.

42. Ράλλης - Ποτλῆς Β', 412-413.

ληψη πού συχνὰ ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς αὐστηρότητας καὶ γίνεται διαστροφή, συναντοῦμε καὶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ ὁρισμένους ζηλωτές, κληρικοὺς κυρίως.

Θὰ ἦταν ὅμως ἐξίσου ὑπερβολικὸ καὶ ὁπωσδήποτε ἐξωπραγματικὸ ἂν ὑποστήριζε κανεὶς ὅτι στὸ αὐστηρὸ καὶ θεοκρατικὸ Βυζάντιο ἡ γυναικεία συμπεριφορὰ ρυθμίστηκε γενικὰ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Φαίδων Κουκουλὲς ἀπέδωσε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα: «Ἂς ἐκεραυνοβόλουν οἱ κληρικοὶ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τὰς καλλωπιζομένας γυναῖκας τῆς ἐποχῆς των, ἂς ἐξέφραζον τὴν ἀποδοκιμασίαν των κατὰ τῆς πολυτελείας οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς περιόδου συγγραφεῖς, ἂς ἐπηνεῖτο ὑπὸ τῶν ὀρθοφρονούντων ὁ λιτὸς καὶ ἀπερίκομψος βίος τῶν γυναικῶν, αἵτινες μεγάλους ἀνέδειξαν ἄνδρας, πάντα ταῦτα δὲν ἤρκουν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν πρὸς ἐπίδειξιν καὶ καλλωπισμὸν τάσιν τῆς Βυζαντινῆς, ἥτις, ὡς γυνή, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ φύλου της.»[43] Βέβαια, ὅπως πάντοτε, ἡ τάση καὶ ἡ δυνατότητα πολυτελοῦς παρουσίας ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη, μὲ τὴν οἰκονομικὴ δύναμη, μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πατέρα ἢ τοῦ συζύγου ἢ καὶ τῆς ἴδιας τῆς γυναίκας. Τὰ βυζαντινὰ μουσεῖα εἶναι γεμάτα ἀπὸ πολύτιμες συλλογὲς κοσμημάτων βυζαντινῶν ἀρχοντισσῶν καὶ οἱ φιλολογικὲς καὶ ἱστορικὲς πηγὲς παρέχουν πλούσιες καὶ συναρπαστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἂς θυμηθοῦμε λ.χ. τὸ πάθος τῆς αὐτοκράτειρας Ζωῆς (1042 μ.Χ.) γιὰ ἀρώματα, ὅπως παραδίδει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός.[44] Ἀκόμη καὶ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Βυζαντίου ὁ Νομοφύλαξ Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς ἐξεφώνησε δριμύτατο ἐπιτιμητικὸ λόγο *Πρὸς τὰς καλλωπιζομένας γυναῖκας*, μὲ πληροφορίες συναρπαστικές, γιὰ τὰ ψιμύθια, τὰ ἀρώματα καὶ τὶς βαφὲς τοῦ γυναικείου προσώπου. Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου παρατηρεῖ (μὲ ἐμφανὴ δόση καλογηρικῆς ὑπερβολῆς): «Τὸ κόκκινον χρῶμα αἱ Βυζανтιναὶ κυρίαι ἐπέθετον ὄχι μόνον εἰς τὰ χείλη καὶ τὰς παρειάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ πώγωνος, τὸ δὲ μέλαν εἰς τὰς ὀφρῦς, τὰς βλεφαρίδας καὶ εἰς τοὺς κροτάφους, πράγματα καὶ ἐπινοήματα ἄγνωστα καὶ εἰς τὰ τελειότερα κομμωτήρια τῶν Παρισίων».[45]

---

43. Κουκουλές, *ὅ.π.* 209-210 (βλ. σημ. 1).

44. Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία* 6, 64-67 (ἔκδ. Renauld).

45. Σωφρ. Εὐστρατιάδης, «Περὶ κομμώσεως τῶν Βυζαντινῶν», *ΕΕΒΣ* 8 (1931) 42-46, ἰδιαίτερα 42· τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ βλ. στὶς σ. 43-46.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΔΗΜΟΦΙΛΩΝ ΑΓΙΩΝ

Ἡ ἱστόρηση τῶν προσώπων τῶν ἁγίων σὲ εἰκόνες ἦταν κάτι πολὺ συνηθισμένο στὸ Βυζάντιο. Ἡ ἱστορία τῆς Τέχνης ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς διδάξη γιὰ τὴν ζωγραφικὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴν προσωπογραφία ποὺ βρισκόταν σὲ ἀκμὴ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς καὶ πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους.[1] Ἄλλωστε μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρη ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεως προσώπων (πορτραίτων) ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ Αἴγυπτο καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς περιοχὲς Fayum καὶ Hawara ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τοῦ Καΐρου καὶ στὸ Βρεττανικὸ μουσεῖο τοῦ Λονδίνου ἀντίστοιχα.

Ὡστόσο ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναφερθῆ στὴν ἱστορία τῶν εἰκόνων γενικὰ ἢ στὴν τεχνοτροπία τους, ἀλλὰ στὸ φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾶται σὲ διάφορες ἐποχές, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν Εἰκονομαχία, τοῦ νὰ ἱστοροῦν οἱ πιστοὶ τὰ πρόσωπα τῶν δημοφιλῶν ἁγίων ἢ ὁλόκληρο τὸ σῶμα τους, σὲ εἰκόνες ἐνῶ οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ βρισκόντουσαν στὴ ζωὴ καὶ θαυματουργοῦσαν ἢ μικρὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὸν θάνατό τους.

Κυριώτερη πηγὴ γιὰ τὴν ἄντληση πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται καὶ τὰ ἱστορικά. Ἀναζητώντας κανεὶς τὰ αἴτια τοῦ φαινομένου ἀνακαλύπτει στὶς περιγραφὲς τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων σημαντικὲς πληροφορίες ποὺ ἐξηγοῦν τὴν τάση αὐτὴ τῶν πιστῶν νὰ ἱστοροῦν εἰκόνες τῶν ἀγαπητῶν τους πνευματικῶν πατέρων, ἐνῶ ἀκόμη ζοῦν καὶ δὲν ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἡ ἁγιότητά τους.[2] Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὸ πρόσωπο

---

1. Βλ. H. W. Janson, *History of Art*, Νέα Ὑόρκη 1966, σ. 150-183.

2. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἁγίων στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία γινόταν μὲ πάνδημες καὶ αὐθόρμητες ἐκτιμήσεις τοῦ μαρτυρίου ἢ τῆς ἁγιότητός τους ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ χωρὶς τυπικὲς καὶ ὀργανικὲς πράξεις. Ἡ πάνδημη αὐτὴ

κάποιου πνευματικοῦ πατέρα προκύπτει ἀπὸ τὸν προσωπικὸ σύνδεσμο ποὺ ἔχει ὁ πιστὸς μὲ αὐτόν, ἀπὸ κάποιο θαῦμα ποὺ ἔχει ἐπιτελέσει ἢ ἀπὸ τὴν ἔμπρακτη βοήθεια ποὺ ἔχει προσφέρει σὲ ὅσους ἐπικαλοῦνται τὸ ὄνομά του. Ἀλλ' ἃς δοῦμε τὰ γεγονότα ὅπως τὰ περιγράφουν τὰ κείμενα κατὰ χρονολογικὴ σειρά:

1. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος στὴν ἐγκωμιαστική του ὁμιλία γιὰ τὸν Μελέτιο, ἀρχιεπίσκοπο Ἀντιοχείας († 381 μ.Χ.)[3] ποὺ ἐκφωνήθηκε πέντε χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μελετίου[4] μᾶς παραδίδει ὅτι οἱ Ἀντιοχεῖς ἀγαποῦσαν τόσο πολὺ τὸν ἐπίσκοπό τους, ὥστε οἱ μητέρες ἔδιναν στὰ παιδιά τους κατὰ τὴν βάπτιση τὸ ὄνομά του.[5] Στὸ ὄνομά του ἐπίσης οἱ πιστοὶ ἀπομάκρυναν κάθε παράλογο πάθος καὶ λογισμό, τὸ ὄνομά του ἀκουγόταν παντοῦ στοὺς δρόμους, στὴν ἀγορά, στοὺς ἀγρούς. Δὲν ἀγαποῦσαν ὅμως μόνον τὸ ὄνομα, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα του, ποὺ τὸ θεωροῦσαν ἅγιο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἱστοροῦσαν εἰκόνες του, τὸν ἀποτύπωναν σὲ σφενδόνες δακτυλιδιῶν, σὲ ὁλόσωμα ἔκτυπα, σὲ φιάλες, τὸν ζωγράφιζαν σὲ τοίχους δωματίων καὶ πολλοὶ ἐχάραζαν τὴν εἰκόνα του σὲ ὅλα τὰ μέρη, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἀκούουν τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ βλέποντάς τον παντοῦ νὰ παρηγοροῦνται διπλᾶ γιὰ τὴν ἀποδημία του.[6]

ἀναγνώριση ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἐπικυρωτικὴ καὶ καθιερωτικὴ πράξη τῆς ἀναγνωρίσεώς τους μέσα στὴν Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα ὡς ἅγιος εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀναγνώρισή του ἔγινε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεο τὸν ἐπικαλούμενο Κόκκινο (1354-1355 καὶ 1364-1376). Ὡστόσο ὅμως ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἀναγνωρισθῆ προηγουμένως καὶ τοπικῶς ὡς ἅγιος στὴ Θεσσαλονίκη πολὺ πρὶν γίνη ἡ ἐπίσημη πατριαρχικὴ ἀναγνώριση. Βλ. Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτο, *Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήνα 1948, σ. 21-23, ἀνατ. ἐκ τῆς *Θεολογίας* 19 (1941-48).

3. Fr. Halkin, *BHG* II, σ. 109.

4. Ὁμιλία ἐγκωμιαστική, Εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας τῆς μεγάλης καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συνελθόντων, *PG* 50, 515: *Καὶ γὰρ πέμπτον ἔτος ἤδη παρέδραμεν, ἐξ οὗ πρὸς τὸν ποθούμενον ἀπεδήμησεν Ἰησοῦν ἐκεῖνος, καὶ καθάπερ χθὲς καὶ πρώην αὐτὸν ἑωρακότες, οὕτω μετὰ ζέοντος τοῦ φίλτρου πρὸς αὐτὸν ἀπηντήκατε τήμερον...*

5. *PG* 50, 515: *Διὰ τῆς προσηγορίας εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ τὸν ἅγιον εἰσάγει νομίζοντες, καὶ πατέρας, καὶ πάππους, καὶ προγόνους παρατρέχουσαι αἱ μητέρες τὸ ὄνομα τοῦ μακαρίου Μελετίου τοῖς τεχθεῖσι παιδίοις ἐπετίθεσαν.*

6. *PG* 50, 516: *Συνεχῶς γὰρ ἀναγκαζόμενοι τῆς προσηγορίας ἐκείνης μεμνῆσθαι, καὶ τὸν ἅγιον ἐκεῖνον ἔχειν ἐπὶ τῆς ψυχῆς, παντὸς ἀλόγου πάθους καὶ λογισμοῦ φυγαδευτήριον εἶχον τὸ ὄνομα· καὶ οὕτω πολὺ γέγονε τοῦτο, ὡς πανταχοῦ*

2. Ἕνας ἄλλος ἅγιος φημισμένος γιὰ τὰ θαύματά του ὁ Συμεὼν ὁ στυλίτης († 459 μ.Χ.)[7] ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴ Συρία καὶ στὴν ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρεται ὡς *ὑψιβάτης*,[8] ἱστορήθηκε σὲ εἰκόνες, ἐνῶ ἀκόμη ζοῦσε. Ὁ Θεοδώρητος Κύρρου ποὺ ἔγραψε Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δεκαπέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἁγίου Συμεῶνος[9] μᾶς παραδίδει ὅτι ἦταν τόσο μεγάλη ἡ φήμη του, ὥστε ἔτρεχαν κοντά του ἄνθρωποι ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἐπὶ πλέον δὲ στὴ Ρώμη οἱ ἐπαγγελματίες, εἶχαν ἀναρτήσει μικρὲς εἰκόνες τοῦ ἁγίου στὰ προπύλαια τῶν ἐργαστηρίων τους, γιὰ νὰ τοὺς παρέχῃ προστασία καὶ ἀσφάλεια.[10]

3. Μία ἄλλη περίπτωση ποὺ ἀξίζει νὰ μελετηθῆ εἶναι ἐκείνη τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ νέου ποὺ ἔζησε στὸ Θαυμαστὸ ὄρος τῆς Συρίας τὸν 6ο αἰώνα (521-592 μ.Χ.)[11] καὶ ποὺ εἶχε ἐπιτελέσει φοβερὰ θαύματα κατὰ

καὶ ἐν ἀμφόδοις, καὶ ἐν ἀγορᾷ, καὶ ἐν ἀγροῖς, καὶ ἐν ὁδοῖς τούτῳ πάντοθεν περιηχεῖσθαι τῷ ὀνόματι. Οὐ πρὸς τὸ ὄνομα δὲ τοσοῦτον ἐπάθετε μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τοῦ σώματος τὸν τύπον. Ὅπερ γοῦν ἐν ὀνόμασιν ἐποιήσατε, τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἐπράξατε τῆς ἐκείνου. Καὶ γὰρ καὶ ἐν δακτυλίων σφενδόναις, καὶ ἐν ἐκτυπώμασι, καὶ ἐν φιάλαις, καὶ ἐν θαλάμων τοίχοις, καὶ πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τὴν ἁγίαν ἐκείνην διεχάραξαν πολλοί, ὡς μὴ μόνον ἀκούειν τῆς ἁγίας προσηγορίας ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ ὁρᾶν αὐτοῦ πανταχοῦ τοῦ σώματος τὸν τύπον, καὶ διπλῆν τινα τῆς ἀποδημίας ἔχειν παραμυθίαν.

7. *BHG* II, σ. 256.

8. Βλ. Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου Α'.

9. Βλ. G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Παρίσι 1953, I, σ. 226.

10. Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ἱστορία* (ἐκδ. Cavinet – Leroy-Molinghen, *SC* 257, II) Κεφ. ΚϚ' Συμεώνης, σ. 180-182 § 11: *Τῆς τοίνυν φήμης πάντοθεν διαθεούσης συνέθεον ἅπαντες, οὐχ οἱ γειτονεύοντες μόνοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πολλῶν ἡμερῶν ἀφεστηκότες ὁδόν... Οὕτω δὲ πάντων πανταχόθεν ἀφικνουμένων καὶ πάσης ὁδοῦ ποταμὸν μιμουμένης πέλαγος ἀνθρώπων ἔστιν ἰδεῖν ἐν ἐκείνῳ συνιστάμενον τῷ χωρίῳ τοὺς πανταχόθεν δεχόμενον ποταμούς. Οὐ γὰρ μόνον οἱ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην οἰκοῦντες συρρέουσιν, ἀλλὰ καὶ Ἰσμαηλῖται καὶ Πέρσαι καὶ Ἀρμένιοι οἱ τούτων ὑποχείριοι καὶ Ἴβηρες καὶ Ὁμηρῖται καὶ οἱ ἐκείνων ἐνδότεροι. Ἀφίκοντο δὲ πολλοὶ τὰς τῆς ἑσπέρας οἰκοῦντες ἐσχατιάς, Σπάνοι τε καὶ Βρεττανοὶ καὶ Γαλάται οἱ τὸ μέσον τούτων κατέχοντες. Περὶ γὰρ Ἰταλίας περιττὸν καὶ λέγειν. Φασὶ γὰρ οὕτως ἐν Ῥώμῃ τῇ μεγίστῃ πολυθρύλητον γενέσθαι τὸν ἄνδρα, ὡς ἐν ἅπασι τοῖς τῶν ἐργαστηρίων προπυλαίοις εἰκόνας αὐτῷ βραχείας ἀναστηλῶσαι, φυλακήν τινα σφίσιν αὐτοῖς καὶ ἀσφάλειαν ἐντεῦθεν πορίζοντες.* Βλ. καὶ H. Delehaye, *Les saints stylites*, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923 (*Subs. Hag.* 14) σ. XXXI.

11. *BHG* II, σ. 259.

τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ δύο περιστατικὰ ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ δημιουργία εἰκόνων του, ἐνῶ ἀκόμη βρισκόταν στὴ ζωή.

(α) Μία γυναίκα ποὺ ὠνομαζόταν Θεοτέκνα καὶ καταγόταν ἀπὸ τὴν πόλη Ρῶσο τῆς Κιλικίας Μ. Ἀσίας βρισκόταν σὲ διάσταση μὲ τὸν ἄνδρα της. Ἐπισκέφθηκε λοιπὸν τὸν ἅγιο Συμεῶνα καὶ τοῦ ἀνέφερε τὸ πρόβλημά της. Τὸ ζευγάρι συμφιλιώθηκε χάρις στὶς προσευχὲς τοῦ Συμεῶνος καὶ ἀπέκτησαν μάλιστα καὶ ἕνα παιδὶ ποὺ τὸ ἔφεραν στὸν ἅγιο νὰ τὸ εὐλογήση. Ὅταν ἐπέστρεψαν στὸ σπίτι τους ἡ γυναίκα ἀνήρτησε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ βιογράφος (χωρὶς νὰ διευκρινίζη ἂν τὴν παρήγγειλε σὲ ζωγράφο ἢ ἂν τὴν βρῆκε ἕτοιμη σὲ κάποιο καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριο), στὰ ἐνδότερα τοῦ σπιτιοῦ της[12] καὶ προφανῶς σὲ χῶρο ποὺ δὲν ἦταν προσιτὸς στοὺς ἐπισκέπτες. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ θαυματουργοῦσε γιατὶ σ᾽ αὐτὴν ἐνοικοῦσε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Θεραπευόντουσαν δαιμονισμένοι καὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς ἀπὸ διάφορες ἀρρώστιες, μεταξὺ αὐτῶν μάλιστα καὶ μιὰ γυναίκα αἱμορροοῦσα ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια, ἡ ὁποία θεραπεύθηκε καὶ ἀπὸ εὐγνωμοσύνη ὄχι μόνον ἐπῆγε νὰ εὐχαριστήση τὸν ἅγιο Συμεῶνα, ἀλλὰ διαλαλοῦσε τὸ θαῦμα ποὺ τῆς συνέβη.[13]

(β) Κάποιος ἐπαγγελματίας τῆς Ἀντιοχείας ποὺ βασανιζόταν ἀπὸ δαιμόνιο πολλὰ χρόνια, θεραπεύθηκε μὲ τὶς προσευχὲς τοῦ Συμεῶνος. Ἀπὸ εὐγνωμοσύνη λοιπόν, ἀνήρτησε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου σὲ δημόσιο καὶ ἐμφανῆ τόπο, δηλαδὴ στὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ἐργαστηρίου του καὶ τὴν ἐκόσμησε μὲ βῆλα καὶ φωτισμό, προφανῶς τοποθετώντας λυχνίες ἢ καντήλια.[14] Μερικοὶ ἄπιστοι ποὺ εἶδαν αὐτὲς τὶς τιμὲς πρὸς τὴν εἰκόνα παρέσυραν καὶ ἄλλους ὁμοίους τους καὶ

---

12. Paul van den Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune*, Βρυξέλλες 1962 (*Subs. Hag.* 32) σ. 98. *...Μετὰ δὲ τὸ πληρῶσαι αὐτοὺς τὴν εὐχὴν αὐτῶν καὶ ἐπαναλῦσαι εἰς τὰ ἴδια ἀνέστησεν ἡ γυνὴ πίστει φερομένη τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ αὐτῆς οἴκῳ.*

13. *ὅ.π. Καὶ ἐθαυματούργει, ἐπεσκιάζοντος αὐτῇ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτῷ πνεύματος ἁγίου, καὶ δαιμονιῶντες ἐκαθαρίζοντο ἐκεῖ καὶ ἐκ ποικίλων παθῶν ἀσθενοῦντες ἐθεραπεύοντο. Ἐν οἷς καὶ μία γυνὴ αἱμορροοῦσα ἀπαύστως ἐπὶ δέκα πέντε χρόνους, προσελθοῦσα ἐν πίστει ἀπῆλθεν τοῦ ἰδεῖν τὴν εἰκόνα, καὶ παραχρῆμα ἔστη ἡ ῥύσις· εἶπε γὰρ ἐν ἑαυτῇ ὅτι· «Ἐὰν μόνον θεάσωμαι τὴν ὁμοίωσιν αὐτοῦ σωθήσομαι». Ἰδοῦσα δὲ ὅτι ἐξηράνθη ἡ πηγὴ τοῦ αἵματος αὐτῆς, ἔδραμεν εὐθέως πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ, προσκυνοῦσα ἐνώπιον αὐτοῦ, ὑμνοῦσά τε καὶ δοξάζουσα τὸν Θεὸν καὶ ἀπαγγέλουσα τὸ γεγονὸς εἰς αὐτὴν παράδοξον θαῦμα.*

14. *ὅ.π.* σ. 140: *...κατ᾽ εὐχαριστίαν ἀνέστησεν αὐτῷ εἰκόνα ἐν δημοσίῳ καὶ ἐμφανεῖ τῆς πόλεως τόπῳ, ἐπάνω τῶν θυρῶν τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ. Ἰδόντες δὲ αὐτὴν τινες τῶν ἀπίστων οὕτως ἐντίμως μετὰ φώτων καὶ βήλων δοξαζομένην...*

ὅλο αὐτὸ τὸ πλῆθος φώναζε ἐξαγριωμένο καὶ πρότεινε νὰ σκοτώσουν τὸν ἐργαστηριακό, ὁ ὁποῖος δόξασε τόσο πολὺ τὸν Συμεῶνα καὶ νὰ κατεβάσουν κάτω τὴν εἰκόνα του. Αὐτὸ συνέβη, ἐπειδὴ πολλοὶ μισοῦσαν τὸν ἅγιο, ὁ ὁποῖος σὲ ἀνύποπτο χρόνο τοὺς εἶχε ἐλέγξει γιὰ τὴν κακοπιστία τους καὶ τὴν προσκόλλησή τους στὴν εἰδωλολατρεία. 'Ανέθεσαν λοιπὸν σὲ τρεῖς διαδοχικὰ στρατιῶτες νὰ ἀνέβουν μὲ σκάλα καὶ νὰ ρίξουν κάτω τὴν εἰκόνα. 'Αποτέλεσμα ἦταν νὰ πέσουν καὶ οἱ τρεῖς κάτω καὶ νὰ σκοτωθοῦν. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ συμβάντα ὁ ὄχλος ταράχθηκε πολὺ καὶ οἱ πιστοὶ προσευχόμενοι στὴν εἰκόνα ἀποχωροῦσαν. Τότε μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος ξεχώρισε μία γυναίκα πιστή, μάλιστα πόρνη, γιὰ τὴν ὁποία ὁ βιογράφος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐκείνη τὴν ὥρα εἶχε *πνεῦμα Θεοῦ*, ἡ ὁποία διασχίζοντας τὸ πλῆθος στάθηκε στὴ μέση καὶ ἄρχισε μὲ δυνατὴ φωνὴ νὰ τοὺς ἐλέγχῃ γιὰ τὴν ἀπιστία τους καὶ νὰ τοὺς συνετίζῃ, ὥστε νὰ μὴ θεομαχοῦν. Ἔτσι ἡ εἰκόνα ἔμεινε στὴ θέση της καὶ ἐτιμᾶτο ὅπως πρίν.[15]

4. Στὸ Βίο Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου, ἐπισκόπου 'Αναστασιουπόλεως († 613 μ.Χ.)[16] ὁ βιογράφος μᾶς παραδίδει ὅτι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς του μαζὶ μὲ τὸν ἡγούμενο Χριστοφόρο ἀποφασίζουν νὰ ἱστορήσουν τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου γιὰ νὰ τὸ ἔχουν στὴ μονή τους ὡς ἀνάμνηση καὶ εὐλογία. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν καλοῦν ἕνα ζωγράφο, ὁ ὁποῖος παρατηρώντας ἀπὸ μία τρύπα καὶ βέβαια κρυφὰ ἀπὸ τὸν ἅγιο Θεόδωρο, ζωγραφίζει τὸ πρόσωπό του μὲ ἐπιτυχία. Κατόπιν πρὶν φύγῃ ὁ ζωγράφος προσκαλοῦν τὸν ἅγιο νὰ δῇ τὸ πορτραῖτο του. 'Εκεῖνος χαμογελᾶ συγκαταβατικὰ καὶ χαριτολογώντας εὐλογεῖ τὴν εἰκόνα του, συναινώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γιὰ τὴν δημιουργία της.[17]

---

15. Τὰ γεγονότα περιγράφονται λεπτομερῶς στὸν Βίο, *ὅ.π.* σ. 140-141.

16. Fr. Halkin, *BHG* II, σ. 276.

17. André-Jean Festugière, *Vie de Theodore de Sykéôn*, Βρυξέλλες 1970 (*Subs. Hag.* 48) I, § 139, σ. 109-110: *Ὅθεν καὶ οἱ τῆς μονῆς πάντες ἅμα τῷ θεοφιλεστάτῳ αὐτῶν ἡγουμένῳ Χριστοφόρῳ, πολλῇ πίστει πρὸς αὐτὸν διακείμενοι, ἐπόθησαν τὸ ὁμοίωμα τοῦ προσώπου αὐτοῦ λαβεῖν καὶ στῆσαι αὐτὸ ἐν τῇ μονῇ αὐτῶν, μνήμης αὐτοῦ διηνεκοῦς χάριν ἐπὶ οἰκείᾳ αὐτῶν εὐλογίᾳ. Καὶ καλέσαντες ζωγράφον, ἐποίησαν αὐτὸν διὰ ὀπῆς μικρᾶς θεωρεῖν τὸν ὅσιον, ἵνα σημειούμενος τὸ εἶδος τοῦ προσώπου δυνηθῇ καθ' ὁμοίωσιν γράψαι αὐτόν· ὃ καὶ ἀπετελέσθη κατὰ τὴν πίστιν αὐτῶν, καλὸν αὐτοῦ ὁμοίωμα γράψαντος αὐτοῦ. Προτοῦ οὖν τοῦ ἀπολῦσαι αὐτόν, ἐποίησαν αὐτὸν εἰσελθεῖν καὶ εὐλογηθῆναι τὸ ὁμοίωμα αὐτοῦ παρ' αὐτοῦ. Αὐτὸς δὲ σεμνὸν προσμειδιάσας ἔλεγεν· «σὺ παγκλέπτης εἶ· καὶ τί ποιεῖς ὧδε, εἰ μὴ ἵνα τίποτε κλέψῃς;» Καὶ εὐλογήσας αὐτὸ ἀπέλυσε.*

5. Τὸν δέκατο αἰῶνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε» (928 - † 1005 μ.Χ.),[18] γνωστοῦ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἱεραποστολικό του ἔργο στὴν Κρήτη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πολλὰ θαύματα ποὺ εἶχε ἐπιτελέσει σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Μέσα στὸν Βίο του ὑπάρχει καὶ ἡ διήγηση γιὰ τὴν θαυματουργὸ φιλοτέχνηση τῆς εἰκόνος του,[19] στὴν ὁποία ἀξίζει νὰ ἀναφερθῆ κανείς.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ὅσιος Νίκων βρισκόταν στὴ Σπάρτη ἕνας ἄρχοντας τῆς περιοχῆς, ὁ Ἰωάννης Μαλακηνός, ὁ ὁποῖος στὸ Βίο ἀναφέρεται ὡς *ἀνὴρ τῶν λίαν εὐκλεῶν καὶ περιβλέπτων καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ τῇ κατὰ κόσμον σοφίᾳ θαυμαζομένων τὰ πρῶτα φέρων οὐ τῆς Λακώνων πόλεως μόνον, ἀλλὰ καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ τῆς τοῦ Πέλοπος*[20] διεβλήθη στὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β' τὸν Βουλγαροκτόνο γιὰ *ἀποστασίαν καὶ καθοσιώσεως αἰτίαν*.[21] Ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος ἦλθαν στὴ Σπάρτη καὶ τὸν συνέλαβαν γιὰ νὰ τὸν μεταφέρουν στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἰωάννης Μαλακηνὸς στὴν ἀπελπισία του ἐπάνω, ἔστειλε καὶ ἐκάλεσε τὸν ὅσιο Νίκωνα καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ προσευχηθῆ γι' αὐτὸν προκειμένου νὰ γλιτώση ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὸν θάνατο. Ὁ ὅσιος Νίκων χρησιμοποιώντας μειλίχια λόγια ὄχι μόνον τὸν βοήθησε νὰ ἀποβάλη τὸν φόβο ποὺ τὸν διακατεῖχε ἀλλὰ καὶ τοῦ προεῖπε ὅτι θὰ εὐνοηθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ θὰ ἀθωωθῆ καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι θὰ λάβη ὕψιστο ἀξίωμα. Ἐπίσης ὅτι θὰ ἔβλεπε πάλι τὸν ὅσιο καὶ τελικὰ θὰ ἐπέστρεφε στὴν πατρίδα του. Πράγματι ὁ Μαλακηνὸς εὑρισκόμενος στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπηλλάγη τῆς κατηγορίας καὶ μάλιστα ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου.[22] Πέρασε ἀρκετὸς χρόνος

18. Βλ. Ὀδ. Λαμψίδη, *Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε* (Κείμενα-Σχόλια), Ἀθήνα 1982, σ. 366, 474-475. Ὁ Fr. Halkin τοποθετεῖ τὸν θάνατο τοῦ Νίκωνος γύρω στὸ 998 μ.Χ. (*BHG* II, σ. 151).

19. Λαμψίδης, *ὅ.π.* 88-92. Τὴν πληροφορία τῆς ἱστορήσεως τῆς εἰκόνος τοῦ ὁσίου Νίκωνος μέσα στὸν Βίο του ὀφείλω στὸν καθηγητὴ κ. Π. Βοκοτόπουλο τὸν ὁποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ.

20. Βίος, σ. 88, στ. 7-10. Ἀπὸ τὴν φράση αὐτὴ τοῦ κειμένου δὲν γίνεται σαφές, ἂν ὁ Μαλακηνὸς εἶχε κάποια θέση στὴ διοίκηση ἢ στὸ στρατό. Βλ. καὶ Λαμψίδη, *ὅ.π.* 431, 447.

21. Βίος, σ. 88, στ. 20-21.

22. Βίος, σ. 90, στ. 11. Γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου στὸν Μαλακηνὸ ὁ ἐκδότης τῶν Βίων τοῦ ὁσίου Νίκωνος Ὀδ. Λαμψίδης δέχεται τὴν ἀξιοπιστία τῆς πληροφορίας τοῦ κειμένου (*ὅ.π.* 432), ἐνῶ ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου ἔχει ἀντίθετη γνώμη (βλ. «Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1949, τχ. 2, σ. 77).

ἀπὸ τότε καὶ ἐνῶ ἐκεῖνος βρισκόταν ἀκόμη στὴν πρωτεύουσα μεσολάβησε ὁ θάνατος τοῦ ὁσίου. Ὅταν πληροφορήθηκε ὁ Μαλακηνὸς τὸ γεγονός, δὲν μποροῦσε νὰ σταθῆ πουθενὰ ἀπὸ τὴ στενοχώρια του, γιατὶ δὲν θὰ ξαναέβλεπε τὸν ἀγαπητό του ἅγιο καὶ ἑπομένως δὲν θὰ ἐπραγματοποιοῦντο ὅλα ὅσα τοῦ εἶχε προείπει ὁ ὅσιος Νίκων. Καλεῖ λοιπὸν ἕνα δεξιοτέχνη ζωγράφο στὸν ὁποῖο περιγράφει λεπτομερῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁσίου καὶ τοῦ παραγγέλλει νὰ ἱστορήση τὴν εἰκόνα του. Ὁ ζωγράφος ὅταν ἐπέστρεψε σπίτι του καὶ βάλθηκε νὰ ἐκτελέση τὴν παραγγελία, διεπίστωσε μετὰ ἀπὸ λίγο ὅτι ματαιοπονοῦσε, γιατὶ δὲν ἦταν δυνατόν, ὅσο καὶ ἐξασκημένος νὰ ἦταν, μόνον ἀπὸ τὴ διήγηση, νὰ ἐπιτύχη τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου. Ἐνῶ λοιπὸν ἦταν στενοχωρημένος ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ κάνη τίποτε, βλέπει ξαφνικὰ κάποιον μοναχὸ νὰ μπαίνη σπίτι του. Ἦταν ψηλὸς τὸ ἀνάστημα, ἔφερε τὸ σχῆμα τοῦ ἀναχωρητοῦ ντυμένος μὲ φθαρμένα ἐνδύματα, εἶχε ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι του, ἐνῶ οἱ τρίχες τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς γενειάδας του ἦταν μαῦρες. Στὰ χέρια κρατοῦσε ραβδὶ ποὺ στὴν ἄκρη του σχηματιζόταν σταυρός. Ὁ μοναχὸς ἀφοῦ χαιρέτησε τὸν ζωγράφο, τὸν ρώτησε γιατί φαινόταν συλλογισμένος καὶ τί τὸν ἀπασχολοῦσε. Ἐκεῖνος τοῦ φανέρωσε τὴν αἰτία καὶ τὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος. Τότε ὁ μοναχὸς τοῦ εἶπε: «Κοίταξε προσεκτικὰ ἐμένα ἀδελφέ, γιατὶ σὲ μένα μοιάζει ἀπόλυτα αὐτὸς ποὺ ἐπιχειρεῖς νὰ ἱστορήσης». Ὅταν ὁ ζωγράφος σήκωσε τὰ μάτια γιὰ νὰ παρατηρήση καλὰ τὰ χαρακτηριστικά του, διεπίστωσε ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος, τὸν ὁποῖο ὁ Μαλακηνὸς τοῦ εἶχε περιγράψει καὶ ἀμέσως ἀφοῦ ἔστρεψε τὸ κεφάλι του πρὸς τὴ σανίδα γιὰ νὰ ζωγραφήση τὴ μορφὴ τοῦ μοναχοῦ ποὺ ἔβλεπε, ξαφνικὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ μορφὴ εἶχε σχηματισθῆ ἐπάνω στὴ σανίδα. Ἐπειδὴ ὁ ζωγράφος ἐξεπλάγη ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συνέβη, ἔστρεψε πάλι γρήγορα τὸ βλέμμα του στὸ μοναχό, ἀλλ᾿ αὐτὸς εἶχε ἤδη ἐξαφανισθῆ. Στὴ συνέχεια ὁ ζωγράφος πρόσθεσε τὰ χρώματα στὴν εἰκόνα καὶ ἀφοῦ τὴν τελειοποίησε τὴν παρέδωσε στὸν Μαλακηνό, στὸν ὁποῖο καὶ διηγήθηκε ὅσα συνέβησαν. Ἐκεῖνος χάρηκε πάρα πολὺ ποὺ εἶδε ἀπαράλλακτη τὴ μορφὴ τοῦ ὁσίου καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ὅτι πραγματοποιήθηκε ἡ πρόρρηση τοῦ ὁσίου ὅτι θὰ τὸν ξαναέβλεπε. Φαίνεται ὅτι ἀργότερα ὁ Μαλακηνὸς ἐδώρησε τὴν εἰκόνα στὴ μονὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος, γιατὶ στὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι ἡ εἰκόνα βρισκόταν κρεμασμένη καὶ προσκυνούμενη στὸ ναὸ τῆς μονῆς.[23] Ἦταν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ γραφόταν ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος.

23. Βίος σ. 92, στ. 10-11: *...οἷα καὶ μέχρι τοῦ νῦν ὁρᾶται ἀπῃωρημένη καὶ προσκυνουμένη ἐν τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ τεμένει τοῦ μάκαρος.*

6. Τὸν ἑνδέκατο αἰῶνα ἔχουμε τὴν περίπτωση τοῦ Συμεῶνος νέου Θεολόγου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἐπειδὴ ὁ Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος (949-1022 μ.Χ.)[24] γιόρταζε πανηγυρικὰ τὴν μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου τοῦ Εὐλαβοῦς (10ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἶχε ἱστορήσει καὶ τὴν εἰκόνα του,[25] ὁ τότε σύγκελλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (συγκελλεύων γιὰ τὴν ἀκρίβεια) Στέφανος Νικομηδείας, ὁ ὁποῖος εἶχε παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν ἕδρα του καὶ βρισκόταν σὲ γεροντικὴ ἡλικία (πρωτοσυγκέλλευε τότε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως)[26] κατηγόρησε τὸν Συμεῶνα γι' αὐτές του τὶς πράξεις. Ὁ λόγος τῆς κατηγορίας ἦταν ὅτι ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὸν πνευματικὸ πατέρα τοῦ Συμεῶνος, δηλαδὴ τὸν Συμεῶνα τὸν Στουδίτη, ἄνθρωπο ἁμαρτωλό, στὸν ὁποῖον ἑπομένως δὲν ἄξιζαν τέτοιες τιμὲς καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο προσήγαγε τὸν Συμεῶνα τὸν νέο σὲ δίκη ἐνώπιον τῆς Συνόδου.

Ὁ τότε πατριάρχης Σέργιος (999-1020 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ ἐπαινοῦσε καὶ ἀποδεχόταν τὶς πράξεις τοῦ Συμεῶνος νέου Θεολόγου,[27] ἀναγκάζεται νὰ ἐνδώση στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ συγκέλλου γιὰ προσαγωγὴ τοῦ Συμεῶνος στὸ συνοδικὸ δικαστήριο, γιατὶ ὁ σύγκελλος ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τῶν περισσοτέρων ἀρχιερέων καὶ μερίδος τοῦ λαοῦ κατηγοροῦσε τὸν τιμώμενο ἀπὸ τὸν Συμεῶνα ἅγιο Συμεῶνα Στουδίτη τὸν Εὐλαβῆ.

Ὁ Συμεὼν προσάγεται σὲ δίκη ἐνώπιον τῆς Συνόδου καὶ ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του γιὰ τὶς μέχρι τότε ἐνέργειές του, ἐπικαλούμενος τοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς μάρτυρες. Οἱ διαδικασίες αὐτὲς διήρκεσαν συνολικὰ ἕξ χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Συμεὼν προσαγόταν ἀπὸ ἐξέταση σὲ ἐξέταση ἐνώπιον τῆς Συνόδου. Στὴν πρώτη φάση μάλιστα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξη τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν θεολογία τῶν εἰκόνων[28] ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κά-

---

24. *BHG* II, σ. 260.

25. *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξηροκέρκου* (ἐκδ. Hausherr, *Orientalia Christiana* 12, 1928). Τὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες προσαγωγές του στὸ συνοδικὸ δικαστήριο, μὲ τὴν τύχη τῆς εἰκόνας τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα καὶ τελικὰ μὲ τὴ δικαίωσή του περιγράφονται στὸ Βίο, σ. 110-153.

26. Βλ. Π. Χρήστου, ἄρθρο Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *ΘΗΕ* 11 (1967) στήλ. 540.

27. Βίος, σ. 112.

28. Βίος, σ. 120-122.

τω. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ σύγκελλος εἶχε παρασύρει μὲ τὸ μέρος του σχεδὸν ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν πατριάρχη[29] καθὼς καὶ μερίδα τῶν πιστῶν, ἐνῶ παράλληλα ἄλλη μερίδα τοῦ λαοῦ εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ Συμεῶνος. Κάποια νύκτα λοιπὸν μερικοὶ μοναχοὶ ποὺ εἶχαν ἀντίθετες ἀπόψεις ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Συμεῶνος *διάβολοι τὴν τοῦ Ἰούδα μανίαν καὶ αὐτοὶ κατὰ τοῦ διδασκάλου νοσοῦντες*, ὅπως γράφει ὁ βιογράφος Νικήτας Στηθᾶτος,[30] κλέβουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου καὶ τὴν φέρνουν στὸ Πατριαρχεῖο. Καὶ οἱ μὲν ἀντίθετοι *ἐβλασφήμουν τὸν ἅγιον ψευδῆ κατηγοροῦντες*,[31] οἱ δὲ ὀπαδοὶ τοῦ Συμεῶνος ἔφριτταν γιὰ τὸ γεγονός.

Ἔτσι ἡ εἰκόνα προσκομίζεται στὴ Σύνοδο καὶ καλεῖται ὁ Συμεὼν νὰ ἀπολογηθῆ γιὰ τὴν δημιουργία της. Ὁ Συμεὼν ἀναφέρεται στὴν παράδοση τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ θεμελιώνει θεολογικὰ αὐτὴν τὴν πράξη του, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἅγιοι εἶναι ἐνδεδυμένοι τὸν Χριστό. Ἑπομένως ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου εἶναι καὶ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ προσκυνεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου προσκυνεῖ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό.[32] Τονίζει δὲ ἰδιαίτερα ὅτι μέσα στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρχε συνήθεια οἱ πιστοὶ νὰ ἱστοροῦν εἰκόνες ἁγίων.[33]

---

29. Βίος, σ. 120.

30. Βίος, σ. 120.

31. Βίος, σ. 120.

32. Βίος, σ. 120-122: *Ἐγὼ μέν, ὥς γε λελογισμένως ἐμαυτὸν ἐξετάζω, οὐδὲν ἀσύνηθες ἢ ξένον τῇ παραδόσει τῶν πατέρων καὶ ἀποστόλων πεποίηκα, ἀλλὰ καθὼς παρέθεντο ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς οἱ κατὰ διαδοχὴν τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς τύπους παραλαβόντες τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας πατέρες ἡμῶν, ἵνα τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ ἁγίων ἱστορῶμεν τοὺς χαρακτῆρας καὶ τιμῶμεν καὶ ἀσπαζώμεθα, ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπον τῆς τιμῆς διαβαινούσης αὐτὸν τὸν Χριστόν, οὗ καὶ τὴν εἰκόνα φοροῦμεν, εἰ καὶ τὴν ἡμετέραν αὐτὸς οὐκ ἀπηξίωσεν ἀναδέξασθαι, γέγραφα ταύτην τὴν εἰκόνα ὡς δούλου Χριστοῦ καὶ τὰ μέλη φοροῦντος αὐτοῦ καὶ γεγονότος συμμόρφου τῆς εἰκόνος αὐτοῦ, ἣν καὶ σεβόμενος ἀσπάζομαι προσκυνῶν τὸν Χριστὸν ἐν τῷ ἁγίῳ τούτῳ καὶ αὐτὸν ἐν τῷ Χριστῷ καὶ Θεῷ, ἐπειδὴ αὐτὸς ἐν τῷ Χριστῷ διὰ πνεύματος καὶ ὁ Χριστὸς ἐν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ καὶ ὁ πατὴρ ἐν τῷ Χριστῷ καὶ Θεῷ κατὰ τὸ ὅσιον λόγιον· ἐν ἐκείνῃ φησὶ τῇ ἡμέρᾳ γνώσεσθε ὑμεῖς, ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρί μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν ὑμῖν.*

33. Βίος, σ. 122-124: *Εἰ δὲ τοῦτο μὲν πανταχοῦ παρὰ παντὸς πιστοῦ κατὰ πᾶσαν γίνεται ἐκκλησίαν, ἐγὼ δὲ μόνος σήμερον παρὰ τοῦ σοφοῦ συγκέλλου λόγους ὡς παρανομήσας ἐν τούτῳ εἰσπράττομαι, καὶ ὡς ὑπεύθυνος κρίνομαι καὶ τιμωρίαν καὶ ποινὰς ὑποστῆναι κινδυνεύω, ποῦ τὸ δίκαιον εἴπατε. ἐγὼ γὰρ οὐ μόνον ὡς ὁρᾶτε ἱστόρησα, ἀλλὰ καὶ τὸ παρ' ἐμοῦ ἀνανεωθὲν μοναστήριον πίστει καὶ πόθῳ κατὰ παντὸς τοίχου σὺν τῷ Χριστῷ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον ἱστόρησα στήλην ἀρετῆς ἀνεγείρας καὶ ἄλλοις πράγματος ἀγαθοῦ ὑπογραμμὸν προθεὶς καὶ ἀρχέτυπον.*

Στὴ συνέχεια μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ συγκέλλου πρὸς τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, λαμβάνεται ἀπόφαση ἀπὸ τὴ Σύνοδο νὰ ἀπαλειφθῆ ἡ ἐπιγραφὴ «ἅγιος» ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἐκτελέσθηκε καὶ κατόπιν ἐπιστρέφεται ἡ εἰκόνα στὸν Συμεῶνα χωρὶς τὴν ἐπιγραφή.[34]

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πατριάρχης ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ σύγκελλο δίνει ἐντολὴ νὰ καθαιρεθοῦν ὅλες οἱ εἰκόνες τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ὅπου εἶχαν ἱστορηθῆ ἢ ἀναρτηθῆ. Ὁ Νικήτας Στηθᾶτος (συγγραφεὺς τοῦ Βίου τοῦ Συμεῶνος νέου Θεολόγου) ἀπορεῖ πῶς ὁ πατριάρχης Σέργιος, φημισμένος γιὰ τὴν σοφία του ἀγνοοῦσε τοὺς λόγους Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ *Ὑπὲρ τῶν εἰκόνων*, παραθέτει δὲ μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν δεύτερο λόγο τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Λόγος δεύτερος ὑπὲρ τῶν εἰκόνων).[35]

Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ πατριάρχη ἔρχονται στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Μάμαντος, ὅπου ὁ Συμεὼν ἦταν ἡγούμενος. Ἐδῶ καταστρέφουν μὲ ἀξίνες ὅσες εἰκόνες τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου εἶχε στὴν κατοχή του ὁ Συμεὼν ἢ βρισκόντουσαν στὴν ἐκκλησία καὶ κτυπώντας στὴν κεφαλή, στὸ στέρνο, στὴν κοιλιὰ καὶ στοὺς μηροὺς τοῦ εἰκονιζομένου ἁγίου τὶς κατέστρεψαν ὁλοσχερῶς. Ὅσες δὲ ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου ὑπῆρχαν σὲ τοιχογραφίες τὶς ἐκάλυψαν μὲ αἰθάλη καὶ γύψο. Οἱ ὀδυρόμενοι μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ ποὺ ἔβλεπαν νὰ γίνωνται αὐτὰ μέσα στὴν ἐκκλησία τῆς μονῆς, τὰ παρωμοίαζαν μὲ ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ε′ Κοπρωνύμου (741-775 μ.Χ.) κατὰ τὴν Εἰκονομαχία.[36] Ἀκολουθεῖ νέα προσαγωγὴ τοῦ Συμεῶνος ἐνώπιον τῆς Συνόδου καὶ ἔγγραφη ἀπολογία του, ἡ ὁποία διαβάστηκε στὴ Σύνοδο καὶ διήρκεσε ἀρκετὲς ὧρες. Τὸν καταδικάζουν σὲ ἐξορία σὲ μιὰ ἐρημικὴ τοποθεσία στὴν ἀπέναντι περιοχὴ τῆς Προποντίδος *ὃ Παλουκιτῶν ὀνομάζεται.*[37] Αὐτὸ συνέβη γύρω στὸ 1019 ἢ 1020 μ.Χ.[38]

Ἀπὸ τὴν ἐξορία ὁ Συμεὼν μὲ ἐπιστολή του εὐχαριστεῖ τὸν σύγκελλο γιὰ ὅσα ἔπραξε σὲ βάρος του καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως γράφει, βγῆκε πνευματικὰ κερδισμένος. Τὸν προτρέπει μάλιστα νὰ ἐξακολουθήση νὰ

---

34. Βίος, σ. 126.

35. *PG* 94, 1296 ΑΒ. Βλ. καὶ Βίο, σ. 126.

36. Βίος, σ. 128: *ὀλοφυρομένων περιπαθῶς τῶν ὁρώντων μοναχῶν τε καὶ λαϊκῶν τὰ πραττόμενα παρὰ Χριστιανῶν ἐν μέσῳ τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας, ἃ πάλαι παρὰ τοῦ Κοπρωνύμου ἐπὶ καταστροφῇ τῶν θείων ἐκκλησιῶν γεγόνασι.*

37. Βίος, σ. 130.

38. Βλ. Χρήστου, ὅ.π. στήλ. 540.

πραγματοποιῆ καὶ ἄλλα ἐναντίον του, γιατὶ ὅλα αὐτὰ πολλαπλασιάζουν τὸν μισθό του ἀπὸ τὸν Θεό.[39] Τότε ὁ σύγκελλος ἐξωργισμένος πείθει τὸν πατριάρχη νὰ δημευθῆ ἡ περιουσία τοῦ Συμεῶνος ποὺ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὰ βιβλία του, μερικὰ ἀναγκαῖα προσωπικά του εἴδη καὶ τὰ σκεπάσματά του.[40]

῾Ο Συμεὼν προσπαθοῦσε καὶ ἐξόριστος ἀκόμη νὰ πληροφορήση ὅσους βρισκόντουσαν μακρυὰ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπισκέπτες του μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδείξη τὴν ἀθωότητά του. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο στέλνει λίβελλο στὸν πατριάρχη Σέργιο μέσω Γενεσίου τοῦ πατρικίου, ποὺ ἦταν δικός του ἄνθρωπος καὶ σὲ πρόσωπα ὑψηλῶς ἱστάμενα, μὲ τὰ ὁποῖα συνδεόταν πνευματικά,[41] μὲ τὴν παραγγελία νὰ τὸν προσκομίσουν στὸν πατριάρχη καὶ στοὺς λοιποὺς ἀρχιερεῖς τῆς ᾿Εκκλησίας.

Πράγματι οἱ ἀξιωματοῦχοι ἐπισκέπτονται τὸν πατριάρχη, τὸν ὁποῖον ἐλέγχουν καὶ ψέγουν γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Συμεῶνος καὶ κατόπιν τοῦ παραδίνουν τὸν λίβελλο. ῾Ο πατριάρχης Σέργιος ντρέπεται ποὺ βλέπει τόσους ἐπιφανεῖς ἄρχοντες νὰ τὸν ἐπισκέπτωνται γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ καὶ ἐπειδὴ μάλιστα φοβᾶται μήπως τὸ θέμα φθάση μέχρι τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἀποβῆ σὲ βάρος του, δίνει διαταγὴ νὰ διαβασθῆ ὁ λίβελλος ἐνώπιον τῆς Συνόδου. Μέσα στὴ Σύνοδο καὶ ἐνῶ διαβαζόταν ὁ λίβελλος πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες στέναζαν γιὰ τὰ καμώματα αὐτὰ τοῦ συγκέλλου καὶ ἄλλοι ἐπαινοῦσαν τὸ φρόνημα τοῦ Συμεῶνος τοῦ νέου καὶ τὸν ἄψογο τρόπο τῆς ζωῆς του.[42]

Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ λιβέλλου ὁ πατριάρχης ἀπολογεῖται μπροστὰ στοὺς ἄρχοντες καὶ μαθητὲς τοῦ ἁγίου λέγοντας, ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ κακὴ πρόθεση γιὰ τὸν Συμεῶνα καὶ ὅτι ἀρχικά, ἀφοῦ εἶχε ἀναγνώσει τὴν ἀκολουθία καὶ τὰ ἐγκώμια ποὺ εἶχε γράψει ὁ Συμεὼν γιὰ τὸν πνευματικό του πατέρα, εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν καθαρότητα τῆς ζωῆς τοῦ Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου, τὸν ὁποῖον ὁ Συμεὼν τιμοῦσε ὡς ἅγιο καὶ μάλιστα εἶχε ἐπιτρέψει νὰ ψάλλωνται καὶ στὴν ἐκκλησία ἀφοῦ ὑπερεπαίνεσε τὴν πίστη τοῦ Συμεῶνος. Στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ πῶς προέκυψε ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Συμεῶνος καὶ τοῦ συγκέλλου καὶ ὅτι τὸ θέμα δὲν ἦταν δογματικό,[43] ἀλλ' εἶχε προέλθει ἐπειδὴ ὁ Συμεὼν δὲν παρητεῖτο

39. Βίος, σ. 132-134.

40. Βίος, σ. 134.

41. Βίος, σ. 140: *οἷς ἦν εὐσεβείας διδάσκαλος.*

42. Βίος, σ. 142.

43. Βίος, σ. 142: *Οὐχ ὡς παρασφαλεὶς ἐν τοῖς τῆς ἐκκλησίας δόγμασι, δι' ὧν ἡ ὀρθὴ καὶ ἀμώμητος πίστις ὠχύρωται πέπονθε.*

ἀπὸ τοῦ νὰ τιμᾶ καὶ νὰ ἑορτάζη ὡς ἅγιο τὸν πνευματικό του πατέρα, ἐνῶ οἱ κατήγοροί του παρασύροντας καὶ τὸν ὄχλο ἐπήγαιναν καθημερινὰ καὶ τοῦ παρεπονοῦντο· γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸν ἐξώρισε ἀπὸ τὴν μονὴ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Προσέθεσε μάλιστα, ὅτι ἐὰν ὁ Συμεὼν συμμορφωνόταν στὶς ὑποδείξεις του θὰ γινόταν πάλι κύριος τῆς μονῆς του καὶ θὰ τὸν χειροτονοῦσε μητροπολίτη σὲ μιὰ μεγάλη μητρόπολη καὶ ὅλα θὰ διορθωνόντουσαν.[44]

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ποὺ συζητήθηκαν ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἄρχοντες, ὁ πατριάρχης ἐπαναφέρει τὸν Συμεῶνα ἀπὸ τὴν ἐξορία. Τὴν ἡμέρα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συναντηθοῦν ὁ Συμεὼν καὶ ὁ πατριάρχης Σέργιος, συγκεντρώθηκαν ὅλοι σὰν σὲ μεγάλη γιορτή, λαϊκοὶ καὶ μοναχοί, ἱερεῖς συγκλητικοὶ — ποὺ γνώριζαν τὸν Συμεῶνα καὶ τὸν εἶχαν πνευματικό τους δάσκαλο — καὶ πῆγαν στὸν πατριάρχη. Ἐδῶ οἱ δύο ἄνδρες συναντῶνται στὸ μικρὸ σέκρετο καὶ συμφιλιώνονται. Ὁ πατριάρχης τοῦ ἐκφράζει τὴν μεγάλη ἐκτίμηση ποὺ ἀνέκαθεν ἔτρεφε γι' αὐτόν, τὸν συμβουλεύει νὰ ἐπιστρέψη στὸ μοναστήρι του καὶ τὸν διαβεβαιώνει, ὅτι δὲν θὰ τὸν ἐμπόδιζε στὸ ἑξῆς νὰ γιορτάζη τὴ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του. Τὸν προτρέπει ὅμως νὰ σταματήση τὰ πολυήμερα πανηγύρια καὶ νὰ τελῆ τὶς ἀκολουθίες μόνο μὲ τοὺς δικούς του μοναχοὺς καὶ μὲ ὅσους ἐρχόντουσαν ἀπὸ ἄλλα μοναστήρια, μέχρις ὅτου οἱ ἐχθροί του σταματήσουν νὰ τοῦ ἐπιτίθενται ἢ πεθάνουν.[45]

Ὁ Νικήτας Στηθᾶτος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Συμεὼν μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν ἐξορία συγκρότησε ἄλλο ποίμνιο στὴ Βασιλεύουσα καὶ μὲ μεγαλύτερη φιλοτιμία γιόρταζε τὴ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του. Συναθροιζόντουσαν λοιπὸν στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου τῶν Εὐγενίου,[46] ὅπου ὁ κλῆρος τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶχε ἀγοράσει καὶ μετόχι καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μονάζοντες καὶ λαϊκοὺς ἀκολουθοῦσαν τὸν Συμεῶνα σ' αὐτὲς τὶς συνάξεις. Ἐδῶ ἡ γιορτὴ τοῦ ἁγίου διαρκοῦσε ὀκτὼ ἡμέρες καὶ κανεὶς πλέον δὲν τοὺς ἐμπόδιζε ἢ τοὺς κατηγοροῦσε ὅπως προηγουμένως.[47]

7. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ τελευταία περίπτωση ὁσίου ἀσκητοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς προηγουμένους ποὺ ἀνέφερα δὲν θέλησε

---

44. Βίος, σ. 142.

45. Βίος, σ. 142-144.

46. Τὰ Εὐγενίου: Συνοικία στὴν Κωνσταντινούπολη, κείμενη Β.Δ. τοῦ πρώτου λόφου κοντὰ στὴ θάλασσα. Βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 349.

47. Βίος, σ. 152-154.

ποτὲ νὰ ἱστορηθῇ σὲ εἰκόνα οὔτε καὶ νεκρὸς ἀκόμη. Πρόκειται γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λεόντιο Β' (1170-1190 μ.Χ.),[48] ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴ Στρούμιτζα (Τιβεριούπολη) τῆς Μακεδονίας.[49] Ἐμόνασε γιὰ ἀρκετὸ διάστημα στὴν Πάτμο ὅπου διακρίθηκε γιὰ τὶς ἀρετές του· διετέλεσε μάλιστα καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐπειδὴ ὁ θρόνος τῶν Ἱεροσολύμων ἐχήρευε, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' ὁ Κομνηνὸς τὸν ἐξέλεξε πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Οἱ καιροὶ ὅμως ἦταν δύσκολοι γιατὶ ἤδη στὴν Ἱερουσαλὴμ εἶχε ἱδρυθῇ λατινικὸ βασίλειο καὶ ὁ Λεόντιος ὑπέστη πολλὲς ταπεινώσεις ἀπὸ τοὺς Λατίνους, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν ἄφηναν νὰ λειτουργήσῃ οὔτε στὸν ἅγιο Τάφο. Ὁ λατῖνος μάλιστα πατριάρχης τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐπιβουλεύθηκε ἀκόμη καὶ τὴ ζωή του στέλνοντας νύχτα ἐνόπλους ἀνθρώπους του μὲ σκοπὸ νὰ τὸν δολοφονήσουν. Τότε ὁ Λεόντιος γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴν δημιουργηθοῦν ταραχὲς μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἀναγκάσθηκε νὰ φύγῃ καὶ νὰ ζήσῃ μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἕδρα του. Ἀρκετὰ χρόνια ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη, προστατευόμενος τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ μέχρι τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου τὸ 1180 μ.Χ. Μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Α' Κομνηνὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις, ἀφοῦ δὲν ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή του γιὰ τὸν παράνομο γάμο του, γι' αὐτὸ καὶ ἐξωρίσθηκε. Ὡστόσο πέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη περίπου τὸ 1190 μ.Χ.

Ἐπειδὴ ὁ Λεόντιος διακρινόταν γιὰ τὴν ἁγιότητα τῆς ζωῆς του καὶ εἶχε ἐπιτελέσει μεγάλα θαύματα, οἱ μαθητές του θέλησαν νὰ ἱστορήσουν τὴν εἰκόνα του. Γι' αὐτὸ τὴν ὥρα τῆς κηδείας του ἐκάλεσαν ζωγράφο προκειμένου νὰ τὸν ζωγραφήσῃ ἐπάνω σὲ σανίδα. Ἐκεῖνος στάθηκε σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σωρὸ τοῦ Λεοντίου καὶ προσπαθοῦσε ἀπὸ διάφορες ὀπτικὲς γωνίες νὰ ἀποτυπώσῃ τὰ χαρακτηριστικά του. Δυστυχῶς ὅμως δὲν κατώρθωσε τίποτε, γιατὶ τὸ πρόσωπό του ἄλλαζε συνεχῶς ἔκφραση καὶ ἦταν ἀδύνατο στὸν ζωγράφο νὰ τὸ σχεδιάσῃ. Ἄλλωστε ὁ

---

48. Βλ. Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα ²1970, σ. 538. Ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὰ ἔτη τῆς πατριαρχίας τοῦ Λεοντίου. Ὁ Fr. Halkin (*BHG* II, σ. 55) τὸν τοποθετεῖ πολὺ γενικὰ στὸν 12ο αἰῶνα, ὁ Μάξιμος ὁ Συμαῖος, «Οἱ ἀπὸ τῆς ἕκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου πατριάρχαι τῆς Ἱερουσαλὴμ ἄχρις ἔτους 1810ου», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως) Γ', σ. 22, γράφει ὅτι πατριάρχευσε δεκαεπτὰ ἔτη. Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὅπως ἀναφέρω πιὸ πάνω, εἴκοσι χρόνια πατριαρχίας.

49. Βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Λεοντίου παρέχουν καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Συμαῖος, ὅ.π. 22-25 καὶ ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος, *ὅ.π.* 438-440.

Λεόντιος ποτὲ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν θέλησε νὰ ἱστορήσουν τὴν εἰκόνα του, ἐπομένως οὔτε καὶ τώρα νεκρὸς δὲν συμφωνοῦσε.[50]

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀνέφερα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ἡ τάση αὐτὴ τῆς ἱστορήσεως εἰκόνων ἁγίων ὑπάρχει σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ἡ ἀπεικόνιση γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό τους ἢ λίγα χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή τους. Γίνεται μάλιστα ἀθόρυβα χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ ἁγίου ἢ στὰ κρυφά. Ἔχουμε ὅμως καὶ περίπτωση, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος εὐλογεῖ τὴν εἰκόνα του (π.χ. Θεόδωρος Συκεώτης).

Οἱ πιστοὶ ἱστοροῦν εἰκόνες εἴτε ἀπὸ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου μετὰ ἀπὸ κάποια θεραπεία τους εἴτε γιατὶ αὐτὸς εἶναι ἕνας τρόπος προσωπικῆς, καθημερινῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν συγκεκριμένο ἅγιο. Ἡ εἰκόνα ἀντιπροσωπεύει τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου, στὸ ὁποῖο ἐνοικεῖ τὸ ἅγιο Πνεῦμα καὶ γι' αὐτὸ ἡ εἰκόνα θαυματουργεῖ (π.χ. εἰκόνα Συμεῶνος Θαυμαστορείτη). Ἡ πεποίθηση ὅτι τιμώντας κανεὶς τὴν εἰκόνα, ποὺ εἶναι ὕλη, τιμᾶ τὸ ἴδιο ὑπαρκτὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε βαθιὰ ριζωμένη στοὺς ὀρθοδόξους τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ φράση *ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει* ἀποδίδεται ἤδη στὸν Μέγα Βασίλειο.[51] Ὁ δὲ ἅγιος Στέφανος ὁ νέος ποὺ

---

50. Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων συγγραφεὶς παρὰ Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ Κωνσταντινουπολίτου*, Κοσμόπολις 1793, σ. 432-433: *Τέως δ' οὖν ἐπὶ σκίμποδος προτεθειμένου, καὶ τῶν ἐπικηδείων ἀσμάτων ἐπ' αὐτῷ ᾀδομένων παρὰ παντὸς σχεδὸν τοῦ τῆς Βυζαντίδος ἱερωμένου κληρώματος, ἐδέησε τοῖς ποτὲ μαθητευομένοις αὐτῷ καὶ αὐτῷ δὴ τῷ πρὸ μικροῦ ῥηθέντι Εὐλογίῳ, διά τινος τῶν γραφέων εὖ εἰδότος διὰ τῆς γραφικῆς, τοὺς τῶν ὧν ἐθέλει χαρακτῆρας ἐν σανίσιν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐτοῦ ὡς ἔνι τὸ εἶδος διὰ τῆς τέχνης ἀπομάξασθαι· τὸ οὖν γέρας ἐστὶ θανόντων, ὡς ἔφησέ τις· ὁ δ' ἀποστάδην στὰς τοῦ συνέχοντος αὐτὸν σκίμποδος, καὶ διὰ τῆς θέας ἀρξάμενος αὐτὸν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὖθις προσιὼν τῷ σκίμποδι κατ' εὐθὺ καὶ στήκων ἔγγιστα, καὶ δεξιόθεν τοῦτον περιβλεπόμενος, καὶ ἐξ ἀριστερῶν εἰσέπειτα ὡς τὸ εἶδος δῆθεν αὐτοῦ ἀκριβώσοιτο, ἔλαθεν ἑαυτὸν κάμνων ἀνήτυτα· μηδὲ οὖν διὰ πάσης τῆς αὐτοῦ βιοτῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ κατ' ἀρχῇ μοι τοῦ λόγου εἴρηται· εἰκόνα αὐτῷ ἐγχαραχθῆναι καταδεξάμενος. οὐδ' ἀπελθὼν τῶν τῆδε, τοῦτο κατένευσε· διὰ τοῦτο, ἄλλος, καὶ ἄλλος, καὶ ἑτεροῖος ὡσαύτως, καὶ ἑτεροῖος, τῷ δοκιμάζοντι γραφεῖ αὐτὸν ἐναπομάξασθαι, κατεφαίνετο· ὢ τοῦ θαύματος· ὅτι καὶ μετὰ θάνατον, τῆς ἀκριβείας εἴχετο· διδάσκων οἷον τοὺς ἐν τῷ βίῳ· οἵου καὶ ὅσου ἀγῶνος δέονται, εἰς τὸ διαδράναι τοῦ διαφθονουμένου ἡμῖν σατὰν τὰ ἔνεδρα.*

51. Βλ. Στεφάνου διακόνου τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, *Εἰς τὸν Βίον καὶ μαρτύριον τοῦ παμμάκαρος καὶ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ Νέου, μαρτυρή-*

μαρτύρησε κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας στὴν ἀπολογία του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Ε′ (741-775 μ.Χ.) διακηρύσσει: *Βασιλεῦ, οὐχὶ τῇ ὕλῃ οἱ Χριστιανοὶ λατρεύειν ἐν εἰκόσι ποτὲ ἐθέσπισαν· ἀλλὰ τὴν κλῆσιν τῆς θέας προσκυνοῦμεν, νοερῶς εἰς τὰς αἰτίας τῶν πρωτοτύπων ἀναγόμενοι.*[52]

Οἱ ἀσκητικὲς μορφὲς τῶν ἁγίων ἐπιδροῦν καὶ ψυχολογικὰ στοὺς πιστούς.[53] Ὁ κουρασμένος, ταλαιπωρημένος ἢ καὶ καταπιεσμένος Βυζαντινὸς βρίσκει κοντά τους ἠρεμία, ἀσφάλεια, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀρρώστιες, ἐσωτερικὴ γαλήνη. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἀνακαλύπτει τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὸν καὶ ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τοῦ συμπαρασταθῆ σὲ δύσκολες στιγμές του. Ἔτσι ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἱστορεῖται, γιατὶ ὑπάρχει πνευματικὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸν ἅγιο ἀσκητὴ καὶ τὸν πιστό. Ἐξ ἄλλου ὁ λαὸς φαίνεται ὅτι διαθέτει θρησκευτικὴ παιδεία καὶ θεολογεῖ δυναμικὰ παίρνοντας τὸ μέρος τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν καὶ κληρικῶν ἢ τῆς ἄλλης παρατάξεως τῶν ἀντιφρονούντων ἀνάλογα μὲ τὶς πεποιθήσεις του (π.χ. ἱστορία εἰκόνων Συμεῶνος Θαυμαστορείτη καὶ Συμεῶνος Στουδίτου τοῦ Εὐλαβοῦς). Παράλληλα ἡ ἀντίδραση τοῦ ὄχλου, ὅταν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὶς τιμὲς ποὺ ἀποδίδονται στὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων εἶναι ἄμεση καὶ βίαιη (φωνές, βλασφημίες, κτυπήματα κατὰ τῶν εἰκόνων καὶ καταστροφή τους).

Ὁ καθηγητὴς Ernst Kitzinger στὴν ἀξιόλογη μελέτη του σχετικὰ μὲ τὴν λατρεία τῶν εἰκόνων κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία,[54] ἐξετάζοντας πάντοτε τὸ θέμα του ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ ἱστορικοῦ Τέχνης κατατάσσει τὶς εἰκόνες σὲ εἴδη. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ σὲ δύο εἴδη εἰκόνων ποὺ τὶς ὀνομάζει τὶς μὲν μαγικές,[55] ἐπειδὴ θαυματουργοῦσαν, τὶς δὲ παλλάδια,[56] ἐπειδὴ χρησίμευαν ὡς ἀποτροπαϊκὰ σύμβολα γιὰ τὶς πόλεις καὶ τὸ στρατὸ καὶ ἦταν ἀνηρτημένες σὲ πύλες πόλεων, ἀνακτόρων ἢ σὲ θύρες ἐργαστηρίων καὶ οἰκιῶν. Χρησίμευαν ἐπίσης ὡς προσωπικὰ φυλαχτά.

σαντος ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς Εἰκονοκαύστου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ καὶ Κοπρωνύμου, *PG* 100, 1113B.

52. *PG* 100, 1157B.

53. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ Nicholas Gendle, «The Role of the Byzantine Saint in the Development of the Icon Cult», ἐν *The Byzantine Saint* (ed. by Sergei Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 184-185.

54. «The Cult of Images in the Age before Iconoclasm», *DOP* 8 (1954) 85-150.

55. ὅ.π. 100-109.

56. ὅ.π. 109-112.

Μετὰ ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν δογματικό, πνευματικὸ καὶ λειτουργικὸ χαρακτῆρα τῶν εἰκόνων[57] καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων διαπιστώνει κανεὶς ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν δημιουργία κάθε εἰκόνος ὑπάρχει μιὰ προσωπικὴ ἱστορία ἢ μιὰ ἐπικοινωνία πνευματικὴ μεταξὺ πιστοῦ καὶ ἁγίου, ἑπομένως δύσκολα μπορῶ νὰ δεχθῶ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν εἰκόνων ποὺ κάνει ὁ καθηγητὴς Kitzinger.

57. Βλ. Λεωνίδα Οὐσπένσκη, *Ἡ Εἰκόνα. Λίγα λόγια γιὰ τὴ δογματικὴ ἔννοιά της* (μετφρ. Φώτη Κόντογλου), Ἀθήνα ²1985, σ. 57-61.

Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Ἡ ἐξέταση τῶν βυζαντινῶν ἐπιτυμβίων πού ἐπιχειρεῖται στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, πιστεύω ὅτι ἀνταποκρίνεται στούς στόχους τοῦ Συνεδρίου, ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὰ ἐπιτύμβια ἔχουν σχέση μὲ μιὰ καθημερινὴ ἐμπειρία — τὸν θάνατο — καὶ μὲ τὴν στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τὴν συνέχεια ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους μὲ μακρόχρονη παράδοση.[1] Ὀφείλω βέβαια νὰ διευκρινίσω ἐξ ἀρχῆς ὅτι δὲν ἐπεκτείνομαι σὲ ὅλα τὰ βυζαντινὰ ἐπιτύμβια — κάτι ἀδύνατο γιὰ τὰ πλαίσια μιᾶς συνεδριακῆς ἀνακοίνωσης. Σκοπός μου εἶναι ἡ σκιαγράφηση τάσεων καὶ κατευθύνσεων στὰ ἐπιγράμματα αὐτά, μὲ παράθεση χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων, ὥστε σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ δοθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ πῶς ἐπιβιώνει καὶ συνεχίζεται κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ποιητικοῦ λόγου.[2] Ἐπίσης πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ ἐπι-

---

1. Γενικὰ γιὰ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἐπίγραμμα, πάντα χρήσιμη ἡ ἐπισκόπηση τοῦ R. Reitzenstein, Epigramm, *RE* VI 1, 71-111. Τὸ πανόραμα τῶν ἐπιτυμβίων στὴν μνημειώδη ἔκδοση τοῦ W. Peek, *Griechische Vers-inschriften. Grabepigramme*, Βερολίνο 1955 (ἀνατ. Σικάγο 1988, μὲ προσθήκη τοῦ Verzeichnis der Gedicht-Anfänge, Βερολίνο 1957). Ὁ Peek συμπεριλαμβάνει καὶ ἐπιτύμβια χριστιανικά, ὡς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. περίπου, κυρίως ὅσα παρουσιάζουν κάποια κλασσικὴ ἐπίδραση. Τὰ θέματα τῶν ἐπιτυμβίων τὰ ἀναλύει ὁ B. Lier, «Topica carminum sepulcralium latinorum», *Philologus* 62 (1903) 445-477, 563-603 καὶ 63 (1904) 54-65 (πού, παρὰ τὸν τίτλο τῆς μελέτης, ἀναφέρεται καὶ σὲ ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν μοτίβων χρήσιμη καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Α. Σκιαδᾶ, *Ἐπὶ τύμβῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν*, Ἀθῆνα 1967. Πρβ. καὶ N. V. Braginskaja, «Epitafija kak pis'mennyi Fol'klor», στὸν τόμο *Tekst: Semantika i Struktura*, Μόσχα 1983, σ. 119-139.

2. Φυσικὰ καὶ γιὰ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἰσχύουν οἱ γενικὲς παρατηρήσεις περὶ μέτρου, γλώσσας κτλ., ὅπως ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Α. Κομίνη, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Ἀθῆνα 1966. Βλ. καὶ τὶς σχετικὲς σελίδες τοῦ H. Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I,

τύμβιες ἐπιγραφὲς χρησιμοποιήθηκαν μόνον ἐπικουρικά, καὶ ὅτι κυρίως ἐξετάζω τὰ λογοτεχνικὰ ἐπιτύμβια, ἐπωνύμων κατὰ κανόνα ποιητῶν, καὶ ἐν γνώσει τοῦ ὅτι μερικὲς φορὲς ἴσως νὰ ἐξυπηρετοῦσαν σκοπιμότητες ἄλλες ἀπὸ τὴν καθαρὰ πρακτικὴ σημασία τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς.[3]

Ἄλλωστε κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται ἤδη στὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ ἐπιτύμβιο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ποὺ συναντᾶμε στὸν Ὅμηρο, στὴ ραψωδία Η τῆς *Ἰλιάδας*: ὅταν ὁ Ἕκτωρ προκαλεῖ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἀναζητεῖ ἀντίπαλο, προδιαγράφει συγχρόνως καὶ τὶς πιθανὲς ἐκβάσεις τῆς μονομαχίας καὶ παρακαλεῖ, ἂν ὁ ἀντίπαλός του τὸν σκοτώσει, νὰ δώσει τὸ σῶμα του στοὺς δικούς του. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἂν νικητὴς εἶναι ὁ Ἕκτωρ, ὑπόσχεται ὅτι καὶ ἐκεῖνος θὰ δώσει τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ στοὺς συμπολεμιστές του, γιὰ νὰ τοῦ ἀνεγείρουν μνῆμα ποὺ θὰ τὸ βλέπουν οἱ μεταγενέστεροι καὶ θὰ σχολιάζουν:

ἀνδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος,
ὅν ποτε ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἕκτωρ
(*Ἰλ.* Η 89-90)

Χρησιμοποιώντας δηλαδὴ τὰ τυποποιημένα πρότυπα τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν, ὁ ποιητὴς παρουσιάζει τὸν Ἕκτορα νὰ ἐπαινεῖ ἔμμεσα τὸν ἴδιο

Μόναχο 1978, σ. 165-173. Βλ. ἐπίσης R. Keydell, Epigramm, *RAC* V, 539-577 καὶ F. A. Petrovskij, «Vizantijskie Epigrammy», στὸν τόμο *Vizantijskaja Literatura*, Μόσχα 1974, σ. 159-180. Γιὰ τὴν «λειτουργικότητα» τοῦ ἐπιγράμματος βλ. τὶς συνοπτικὲς παρατηρήσεις τῆς Paola Volpa Cacciatore, «L'epigramma come testo letterario d'uso strumentale», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten* II/3 [= *JÖB* 32/3 (1982)] 11-19. Πρβ. καὶ W. Hörandner, «Customs and Beliefs as reflected in occasional poetry. Some considerations», *BF* 12 (1987) 235-267.

3. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς βλ. G. Pfohl, Grabinschrift I (griechisch), *RAC* XII, 467-514 καὶ C. Pietri, Grabinschrift II (lateinisch), *RAC* XII, 514-590. Γιὰ τὴν βιβλιογραφία ἕως τὸ 1977 βλ. τὴν ἑνότητα Funerary Inscriptions, στὶς *Dumbarton Oaks Bibliographies*. Series II, volume 1. *Epigraphy*, Οὐάσιγκτον 1981, σ. 226-246 (ἀρ. VEp 6272-6688). Ἀπὸ τὴν ἄφθονη μεταγενέστερη βιβλιογραφία ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: Σ. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιγραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν πλευρῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου*, Ἀθήνα 1983. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου 'πιστὸς' στὶς ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές», *Βυζαντινὰ* 13 (1985) [= Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο] 1201-1219. Ἰ. Μεϊμάρης, «Τὸ ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὴ Χερμέλα (Khirbet el Karmil) παρὰ τὴν Χεβρώνα Παλαιστίνης», *Ἀρχαιογνωσία* 3 (1982-84) 223-228.

του τὸν ἑαυτὸ καὶ ὄχι τὸν ὑποτιθέμενο νεκρὸ ἀντίπαλό του, ὅπως θὰ περίμενε κάποιος σὲ μιὰ ἐπιτύμβια στήλη.[4]

Τὰ πρῶτα δείγματα τοῦ εἴδους στὴν Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, συμβαίνει νὰ εἶναι τὰ περισσότερα ἐπιτύμβια:[5] ὁ Θεολόγος χρησιμοποίησε καὶ τὶς τρεῖς βασικὲς μορφὲς ποὺ τυποποιήθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου (δηλαδὴ νὰ ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος ὁ νεκρὸς ἢ ὁ τύμβος, νὰ ὁμιλεῖ ὁ παροδίτης ἢ νὰ συνδιαλέγονται καὶ οἱ δύο),[6] καὶ ἔδωσε σειρὲς ὁλόκληρες ἐπιτυμβίων γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο (γιὰ τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα του, γιὰ τὰ ἄτομα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ του περιβάλλοντος καὶ τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ του περίγυρου), τὰ ὁποῖα σίγουρα δὲν προορίζονταν ὅλα γιὰ νὰ χαραχθοῦν σὲ τάφο: σκοπὸς ἦταν ἡ μετάδοση τῶν προσωπικῶν συναισθημάτων τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ ἐξύμνηση τῶν ἀγαπημένων του προσώπων ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ποικιλότροπα.[7] 'Επίσης στὰ ἐπιτύμβια αὐτὰ ὁ στενὸς σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση εἶναι φανερὸς ὄχι μόνο στὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα καὶ στὰ μετρικὰ σχήματα, ἀλλὰ καὶ στὰ θέματα καὶ στὸν τρόπο ποὺ παρουσιάζονται, ὅπως ἔχει τονιστεῖ ἤδη ἀρκετὲς φορές.[8]

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἐπιτύμβια ὡς τὸν 10ο αἰώνα περίπου εἶναι συγκεντρωμένα στὸ 7ο βιβλίο τῆς Παλατινῆς 'Ανθολογίας,[9] ἐντεταγμένα σὲ ὁμοειδεῖς κύκλους μὲ ἐπιτύμβια ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους κυρίως, καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνάμειξή τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε καλύτερα τὴν ὀφειλὴ στὴν παράδοση, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ τὸ καινούριο. 'Εκείνη ἡ περίεργη σύνθεση ποὺ τόσο ἐπιτυχῶς ὁ P. Waltz εἶχε ὀνομάσει «παγανιστικὴ ἔμπνευση καὶ χριστιανικὸ

---

4. 'Εκτὸς ἀπὸ τὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις τῆς *'Ιλιάδας*, γιὰ τὸ χωρίο βλ. καὶ Σκιαδᾶ, *ὅ.π.* 3-7.

5. 'Από τὴν ἐκτενέστατη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Keydell, ὅ.π. 541-546. J. Mossay, *La Mort et l'au-delà dans Saint Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966, ἰδιαίτερα σ. 216-220.

6. Πρβ. Keydell, ὅ.π. 542.

7. Βλ. Παλατινὴ 'Ανθολογία (ἔκδ. Waltz) τόμ. VI, 15-16.

8. Τόσο ὥστε ὁρισμένοι, κλασσικοὶ φιλόλογοι κυρίως, νὰ ἀρνηθοῦν κάθε πρωτοτυπία στὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου: βλ. παράθεση πολλῶν σχετικῶν ἀπόψεων στὸν A. Salvatore, *Tradizione e originalità negli epigrammi di Gregorio Nazianzeno*, Νεάπολη 1960, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα ἐπιχειρεῖ ἐπανεκτίμηση τοῦ συγγραφέα.

9. Τὸ 8ο βιβλίο περιλαμβάνει ὡς γνωστὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου, ποὺ προαναφέρθηκαν· προφανῶς θεωρήθηκαν συμπλήρωμα τῶν ἐπιτυμβίων τοῦ 7ου βιβλίου. Βλ. Παλατινὴ 'Ανθολογία, τόμ. VI, 5.

αἴσθημα»[10] εἶναι φανερὴ ὄχι μόνο στὰ ἐπιτύμβια μορφῶν τῆς ἀρχαιότητας,[11] ἀλλὰ καὶ στὰ ὑπόλοιπα: ὅταν ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος[12] θρηνεῖ τὸν θάνατο τοῦ φίλου καὶ συνεργάτη τους Δαμόχαρι[13] (Παλ. Ἀνθ. 7.588), θεωρεῖ πολὺ φυσικό, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Κῶ, νὰ τὸν συγκρίνει μὲ τὸν Ἱπποκράτη, τονίζοντας ὅτι τὸ πένθος γιὰ τὴν πατρίδα του θὰ εἶναι τόσο, ὅσο καὶ ὅταν πέθανε ὁ ἀρχαῖος ἰατρός. Ὁ Ἰουλιανὸς[14] ἀφιερώνει ἐπίγραμμα σὲ κάποια Καλή (7.599): λέγοντας ὅτι ἦταν Καλὴ ὄχι μόνο στὴν ὀμορφιά, ἀλλὰ καὶ στὸ μυαλό, μὲ τοὺς ἐπαίνους αὐτοὺς πρὸς τὴν νεκρὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε καὶ μιὰν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι δὲν ἀρκοῦν τὰ φυσικὰ κάλλη στὴν γυναίκα. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον: γιὰ νὰ τονίσει πόσο ἦταν πιστὴ στὸν σύζυγό της ἡ Καλή, ὁ Ἰουλιανὸς δηλώνει ὅτι ἦταν ὄμορφη σὰν τὴν Ἀφροδίτη, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸν ἄντρα της. Γιὰ τοὺς ἄλλους ἦταν *Παλλὰς ἐρυμνοτάτη*. Τὸ θέμα τῆς συζυγικῆς πίστης θίγει καὶ ὁ Κῦρος[15] στὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὴν Μαῖα (7.557 = Peek, ἀρ. 885), συγκρίνοντάς την μὲ τὴν πιστὴ Πηνελόπη: *πάντ' ἀπομαξαμένην ἔργα τὰ Πηνελόπης*.[16] Ὁ Λεόντιος ὁ Σχολα-

---

10. Βλ. P. Waltz, «L'inspiration paienne et le sentiment chrétien dans les épigrammes funéraires du VIe siècle», *L'Acropole* 6 (1931) 1-21. Πρβ. καὶ Keydell, ὅ.π. 548-553.

11. Βλ. 7.4 (Παῦλος Σιλεντιάριος γιὰ τὸν Ὅμηρο), 7.32 καὶ 33 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Ἀνακρέοντα), 7.58 καὶ 59 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Δημόκριτο), 7.69 καὶ 70 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Ἀρχίλοχο), 7.149 καὶ 150 (Λεόντιος γιὰ τὸν Αἴαντα τὸν Τελαμώνιο), 7.220 (Ἀγαθίας γιὰ τὴν Λαΐδα), 7.614 (Ἀγαθίας, ἥρωας ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Πάχης, πρβ. Θουκυδ. III 28). Γιὰ τὸ 7.4 βλ. καὶ A. Skiadas, ***Homer im griechischen Epigramm***, Ἀθήνα 1970, σ. 61-62.

12. Γιὰ τὸν Παῦλο βλ. A. and Averil Cameron, «The Cycle of Agathias», *JHS* 86 (1966) 17-19 (στὴ συνέχεια: Camerons).

13. Καὶ γιὰ τὸν Δαμόχαρι βλ. Camerons, ὅ.π. 11. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀνθύπατο Ἀσίας: βλ. R. C. McCail, «The Cycle of Agathias: New Identifications scrutinised», *JHS* 89 (1969) 89 καὶ *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, A.D. 395-527, Cambridge 1980, σ. 344 (στὴ συνέχεια: *PLRE*).

14. Πρβ. Camerons, ὅ.π. 12-14 καὶ K. V. Hartigan, «Julian the Egyptian», *Eranos* 73 (1975) 43-54.

15. Συνήθως ὁ ποιητὴς ταυτίζεται μὲ τὸν Κῦρο τὸν Πανοπολίτη. Βλ. ὅμως τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ A. Cameron, *The Empress and the Poet: paganism and politics at the court of Theodosius II* (Yale Classical Studies XXVII: Later Greek Literature), Cambridge 1983, σ. 217-289, κυρίως σ. 227 (=*Literature and Society in the Early Byzantine World*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1985, ἀρ. III).

16. Μὲ ἄλλη προοπτικὴ ἀναπτύσσει τὸ θέμα ὁ Πισίδης:

στικός[17] συγκρίνει ἕναν ρήτορα Χειρέδιο (7.573 = Peek, ἀρ. 110) μὲ τοὺς 10 'Αττικοὺς ρήτορες. Δὲν λείπουν καὶ τὰ ἐπιγράμματα σὲ ναυαγούς. 'Ενῶ ὅμως στὰ ἀρχαῖα πρότυπα οἱ εὐθύνες ἐπιρρίπτονται στὴν θάλασσα,[18] ὁ 'Ιουλιανὸς (7.582) συνιστᾶ στὸν ναυαγὸ νὰ εἶναι εὐγνώμων πρὸς τὰ κύματα, ποὺ τὸν παρέσυραν στὴν ξηρά. 'Αντίθετα, πρέπει νὰ κατηγορεῖ τοὺς ἀνέμους: αὐτοὶ τὸν σκότωσαν. Καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση (7.586): δὲν φταῖνε οὔτε ἡ θάλασσα, οὔτε οἱ ἄνεμοι· ἐκεῖνο ποὺ τὸν σκότωσε εἶναι ὁ *ἀκόρητος ἔρως φοιτάδος ἐμπορίης* λέει ὁ παροδίτης στὸν ναυαγό, ἴσως καὶ λίγο χαιρέκακα. Καὶ συνεχίζει δηλώνοντας

εἴη μοι γαίης ὀλίγος βίος· ἐκ δὲ θαλάσσης
ἄλλοισιν μελέτω κέρδος ἀελλομάχον.

Συχνὰ ἐπίσης ἀναπτύσσεται τὸ θέμα τοῦ *ἀώρου θανάτου* νεαροῦ ἀγοριοῦ ἢ κοπέλλας (7.551, 561, 562, 568, 600, 601, 602, 603, 604).[19] Οἱ οἰκογενειακὲς καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις δίνουν τὴν εὐκαιρία γιὰ σύνθεση ἐπιγραμμάτων σὲ τόνο σοβαρό, ἀλλὰ καὶ σὲ τόνο περιπαικτικό. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει τὸ πολυσυζητημένο ἐπίγραμμα τοῦ 'Αγαθία γιὰ τὴν μητέρα του (7.552), ποὺ βασίζεται στὸ παραδοσιακὸ σχῆμα «κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν».[20] 'Επίσης, στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Παύλου Σιλεντιάριου στὸν φίλο του Λεόντιο (7.560): ὁ Σιλεντιάριος προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσει τὸν νεκρὸ ὅτι ἔστω κι ἂν πέθανε μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ δὲν τὸν ἔκλαψαν οἱ δικοί

Σώφρων, φίλανδρος, πανταχοῦ συνημμένη
τῷ συζύγῳ πέφυκα, καὶ σκόπει, φίλε,
κοινωνὸν οὖσαν καὶ βίου καὶ τοῦ τάφου.

(ἐκδ. L. Sternbach, «Georgii Pisidae carmina inedita», *Wiener Studien* 14 (1903) 56, ἀρ. XLIX).

17. Camerons, ὅ.π. 14-17 καὶ B. Baldwin, «Leontius Scholasticus and his Poetry», *Bsl* 40 (1979) 1-12. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα, βλ. σ. 5.

18. Πρβ. Παλατινὴ 'Ανθολογία 7.267, 268, 272, 273 καὶ πολλὰ ἄλλα.

19. Βλ. E. Griessmair, *Das Motiv der Mors Immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck 1966. E. M. Verilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, I-II, 'Αθήνα 1978-1982. Γιὰ τὰ νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια εἰδικότερα βλ. G. Saunier, *Adikia. Le mal et l'injustice dans les Chansons populaires grecques*, Παρίσι 1979, σ. 287-302.

20. N. B. Τωμαδάκης, «'Αγαθίου τοῦ Σχολαστικοῦ ἐπίγραμμα ἐπιτάφιον εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα», *'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 'Αθηνῶν*, περ. Β', 8 (1957-58) 157-161 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, 'Αθήνα 1961, σ. 256-261). Πρβ. Averil Cameron, *Agathias*, 'Οξφόρδη 1970, σ. 4.

του, τουλάχιστον τὸν ἔκλαψαν οἱ φίλοι του.[21] Στὴν δεύτερη κατηγορία, στὰ σκωπτικὰ ἐπιτύμβια, ἐντάσσεται τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν Ροδώ (7.605): ὁ ποιητὴς ἀρχίζει ἀπευθύνοντας φαινομενικοὺς ἐπαίνους πρὸς τὸν σύζυγο, πού, πιστὸς στὴν μνήμη της, κατασκεύασε ὡραῖο τάφο καὶ μοιράζει ἐλεημοσύνη στοὺς φτωχούς. Ὅμως τὰ πραγματικὰ αἰσθήματα τοῦ συζύγου ἀποκαλύπτονται στὸ σαρκαστικὸ καταληκτήριο δίστιχο:

ἀντ' εὐεργεσίης γλυκερὸς πόσις ὅττι θανοῦσα
ὠκύμορος κείνῳ δῶκας ἐλευθερίην.[22]

Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ τολμηρὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀγαθία (7.572) γιὰ τὸ παράνομο ζευγάρι τῶν ἐραστῶν, ποὺ καταπλακώθηκαν ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τῆς οἰκίας σὲ στιγμὲς ἐρωτικῆς ἀπόλαυσης:

ξυνὴ δ' ἀμφοτέρους κατέχει παγίς, εἰν ἑνὶ δ' ἄμφω
κεῖνται, συζυγίας οὐκέτι παυόμενοι.[23]

Παρόμοιες προσπάθειες, ἔστω καὶ ὡς γυμνάσματα à la manière des anciens, πάλι δὲν χάνουν τὴν ἀξία τους, μιὰ ποὺ σίγουρα ἡ ἀρχικὴ πηγὴ ἔμπνευσης ἦταν περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς τους, τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῆς καθημερινῆς ἐπικαιρότητας.[24] Ἄλλωστε τὸ πόσο παρακολουθοῦσαν τὴν ἐπικαιρότητα οἱ ποιητὲς τοῦ Κύκλου εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια μὲ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, ὅπως τὰ πολυσυζητημένα ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Ὑπάτιο (7.591 καὶ 592), αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα τῆς ὑπεκφυγῆς.[25] Χρησιμοποιώντας τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ τύμβου ποὺ ὁμιλεῖ, ὁ Ἰουλιανὸς δηλώνει ὅτι μόνο ἡ θάλασσα, καὶ ὄχι ἕνας μικρὸς τάφος, θὰ μπο-

---

21. Γιὰ τὸν θάνατο στὴν ξενιτιά, ἰδιαίτερα στὰ δημοτικὰ τραγούδια, βλ. Ι. Σ. Ἀναγνωστόπουλο, *Ὁ θάνατος καὶ ὁ Κάτω Κόσμος στὴ Δημοτικὴ ποίηση. Ἐσχατολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης*, Ἀθήνα 1984, σ. 111, 181-183.

22. Βλ. καὶ R. C. McCail, «Three Byzantine Epigrams on Marital Incompatibility», *Mnemosyne* 21 (1968) 76-78.

23. Γιὰ τὴν περίπτωση βλ. McCail, «The Erotic and Ascetic Poetry of Agathias Scholasticus», *Byzantion* 41 (1971) 223. Πάντως ὁ McCail παραπέμπει σὲ παράλληλα ὄχι καὶ τόσο κοντινὰ πρὸς τὸ 7.572.

24. Ἃς προστεθεῖ καὶ ἡ σειρὰ τριῶν ἐπιγραμμάτων (δύο τοῦ Ἀγαθία καὶ ἕνα τοῦ Δαμόχαρι: 7.204, 205, 206) γιὰ τὴν πέρδικα τοῦ Ἀγαθία.

25. Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ A. Cameron, «The House of Anastasius», *GRBS* 19 (1978) 259-276, ἰδιαίτερα σ. 264 (= Variorum Reprints, ὅ.π., ἀρ. XIV). Γιὰ τὸν Ὑπάτιο βλ. *PLRE* 577-581.

ροῦσε νὰ δεχθεῖ ἕναν τόσο σημαντικὸ νεκρό, ὅπως ἦταν ὁ Ὑπάτιος. Καὶ τὸ δεύτερο ἐπιτύμβιο εἶναι σὰν νὰ συνεχίζει τὸ προηγούμενο:[26] ὁ Ἰουστινιανὸς ὀργίστηκε ποὺ ἡ θάλασσα τοῦ στέρησε τὴν εὐκαιρία νὰ τιμήσει τὸν νεκρὸ ὅπως ἔπρεπε, καὶ ἔτσι τουλάχιστον ἀνήγειρε κενοτάφιο, ὡς δεῖγμα τῆς μεγαλοψυχίας του. Εἴτε ἑρμηνευθεῖ ὡς εἰρωνεία ἐναντίον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἴτε ὡς δικαιολόγηση καὶ προβολή του,[27] πρόκειται τελικὰ γιὰ ποίηση προερχόμενη κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῶν γεγονότων: εἶναι σὰν νὰ ἀκοῦμε σχόλια ἢ — γιατί ὄχι; — καὶ ἀνέκδοτα τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὑπατίου καὶ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ ἐπίγραμμα, τοῦ Ἰουλιανοῦ πάλι, γιὰ τὸν Ἰωάννη, τὸν ἔγγονὸ τοῦ Ὑπατίου, ποὺ νυμφεύθηκε τὴν ἀνιψιὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Praeiecta.[28] Τὸ κείμενο αὐτὸ (7.590) καταλήγει μὲ τὴν συνήθη σκέψη ὅτι οἱ ἀρετὲς ἐπιβιώνουν τοῦ θανάτου. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς χρησιμοποιεῖ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ διαλόγου.[29] Κάθε ἐρωταπόκριση συντελεῖ ὥστε νὰ γίνει ἀντιπαράθεση τῆς ἔνδοξης καταγωγῆς καὶ τῶν δεσμῶν μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο, ποὺ θεωροῦνται *θνητά*, στὸ νὰ εἶναι κάποιος *βίον ἔνδικος*, τὸ μόνο ποὺ παραμένει ἀθάνατο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἕνας αὐτοκράτορας χαρακτηρίζεται θνητός,[30] ὑπάρχει ἐπὶ πλέον καὶ ἡ κριτικὴ θεώρηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀποδίδεται στὸν νεοπλατωνικὸ Δαμάσκιο (7.553),[31] γιὰ τὴν δούλη Ζωσίμη, τὸ ὁποῖο δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερα σχόλια:

---

26. Συνήθως τὰ ἐπιγράμματα θεωροῦνται ὡς δύο χωριστὰ κείμενα, ποὺ ἐνδεχομένως χαράχτηκαν στὸ ἴδιο μνημεῖο. Ἐξ ἴσου πιθανὸ πάντως καὶ νὰ πρόκειται γιὰ ἕνα μόνο ἐπίγραμμα. Ὁ Peek (ἀρ. 2001) τὰ δημοσιεύει ἑνοποιημένα.

27. Γιὰ τὶς διάφορες ἑρμηνεῖες βλ. Camerons, ὅ.π. 13 καὶ Cameron, House of Anastasius, 264-265. Ἐπίσης McCail, The Cycle of Agathias 87-88.

28. Πρβ. ἐπίσης Camerons, ὅ.π. 267-269.

29. Πιστεύω ὅτι ὁ διάλογος εἶναι μεταξὺ παροδίτη καὶ νεκροῦ, ὅπως συνηθίζεται στὰ κείμενα τοῦ εἴδους. Πάντως στὴν συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση, ἡ κυρία Ἁγνὴ Βασιλικοπούλου -Ἰωαννίδου ὑποστήριξε τὴν ἐξ ἴσου πιθανὴ ἄποψη ὅτι συνδιαλέγονται δύο περαστικοί, σχολιάζοντας τὸν νεκρό.

30. Keydell, ὅ.π. 551 (βλ. σημ. 2).

31. Τὸ ἐπίγραμμα φαίνεται ὅτι ἀποδόθηκε στὸν Δαμάσκιο ἀπὸ κάποιον ἀνθολόγο ἢ ἀντιγραφέα, γιατὶ ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τοῦ 538 μ.Χ. ἀπὸ τὴν Συρία (βλ. Peek, ἀρ. 1714). Ἦ μήπως ὁ ἴδιος ὁ Δαμάσκιος τὴν ἀντέγραψε; Καὶ οἱ δύο ἀπόψεις ἐξ ἴσου πιθανές. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἐπιτύμβιο, ποὺ ἀναφέρει δούλη Ζωσίμη (Peek, ἀρ. 514), χρονολογεῖται ὅμως στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει δυνατότητα συσχετισμοῦ τῶν δύο κειμένων.

Ζωσίμη, ἡ πρὶν ἐοῦσα μόνῳ τῷ σώματι δούλη,
καὶ τῷ σώματι νῦν εὗρεν ἐλευθερίην.

Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἀρχαιοελληνικὰ ἐπιτύμβια, ὅπου συνήθως ὁ δοῦλος ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του ποὺ ὁ ἀφέντης του τὸν ἔθαψε σὲ τάφο ἐλευθέρου ἀτόμου (πρβ. 7.178, 179, 180), εἶναι προφανής.[32]

Ὁ ἴδιος σύνδεσμος μὲ γεγονότα τῆς ἐπικαιρότητας εἶναι φανερὸς καὶ στὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν σεισμὸ ποὺ κατέστρεψε τὴν Βηρυττὸ τὸ 551: πρόκειται γιὰ «προσωποποιίες», ὅπου ἡ ἴδια ἡ πόλη ὑποτίθεται ὅτι ἐκθέτει τὶς συμφορές της, σὲ σειρὰ τριῶν ἐπιτυμβίων (9.425, 426, 427)[33] τοῦ ποιητῆ Ἰωάννη Βαρβουκάλλου.[34] Καὶ βέβαια δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλειφθοῦν καὶ ὁρισμένα ἐπιτύμβια μεταξὺ τῶν ἐπιγραμμάτων τῶν ἡνιόχων στὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη.[35] Ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἀρκοῦμαι νὰ παραθέσω ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια γιὰ τὸν ἡνίοχο Κωνσταντῖνο (Ἀνθολ. Πλαν. 369):

Ἀντολίης δύσιός τε, μεσημβρίης τε καὶ ἄρκτου
σὸς δρόμος ὑψιφαὴς ἀμφιβέβηκεν ὅρους,
ἄφθιτε Κωνσταντῖνε. Θανεῖν δέ σε μή τις ἐνίσπῃ·
τῶν γὰρ ἀνικήτων ἅπτεται οὐδ' Ἀΐδης.

Στὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὄχι μόνο ὁ σχολιασμὸς τῆς ἐπικαιρότητας, ἀλλὰ καὶ ἡ χρησιμοποίηση ἑνὸς στίχου ποὺ βρίσκεται καὶ στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Παρμενίωνα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο (7.239):

Φθίσθαι Ἀλέξανδρον ψευδὴς φάτις, εἴπερ ἀληθὴς
Φοῖβος· ἀνικήτων ἅπτεται οὐδ' Ἀΐδης.[36]

---

32. Πρβ. χαρακτηριστικὰ Peek, ἀρ. 1193:

Λυδὸς ἐγώ, ναὶ Λυδός· ἐλευθερίῳ δέ με τύμβῳ,
δέσποτα, Τιμάνθη τὸν σὸν ἔθευ τροφέα,
εὐαίων ἀσινῆ τείνοις βίον· ἢν δ' ὑπὸ γήρως
πρός με μόλῃς, σὸς ἐγώ, δέσποτα, κἠν Ἀΐδῃ.

Γιὰ τὸ θέμα δούλων καὶ ἐλευθέρων στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς βλ. H. Raffeiner, *Sklaven und Freigelassene. Eine soziologische Studie auf der Grundlage des griechischen Grabepigramms*, Innsbruck 1977.

33. Παλατινὴ Ἀνθολογία (ἔκδ. Waltz – Soury) τόμ. VIII, 36-37. Πρβ. καὶ Cameron, *Agathias* 138-139.

34. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. Camerons, ὅ.π. 11-12.

35. Ἔκδ. Aubreton – Buffière, τόμ. XIII, 215 κ.ἑ.

36. Ἄλλα ἐπιτύμβια γνωστῶν προσώπων: τοῦ Ἰωάννη, ποὺ ἦταν Praefectus praetorio per Illyricum (7.697 = Peek, ἀρ. 1908, 698, πρβ. *PLRE* 600-601),

Τὸ ἐπίγραμμα ποὺ θὰ ἐξεταστεῖ στὴν συνέχεια τοποθετεῖται χρονικὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα· μᾶς παρέχει ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξέλθουμε ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπιγραμμάτων τῆς Παλατινῆς 'Ανθολογίας, ἐφ' ὅσον παραδίδεται στὶς μεταγενέστερες χρονογραφίες τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ (*CSHB* 144-145), τοῦ Ζωναρᾶ (*CSHB* III, 198) καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (*CSHB* I, 707).[37] Εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Κωνσταντίνας, τῆς συζύγου τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου. Σὲ πρῶτο πρόσωπο ὑποτίθεται ὅτι ὁμιλεῖ ἀπὸ τὸν τάφο ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντίνα, ἡ ὁποία θρηνεῖ γιὰ τὴν ἀτυχία της καὶ γιὰ τὸν σφαγιασμὸ τοῦ συζύγου καὶ τῶν ἀθώων τέκνων της:

κεῖμαι σὺν τεκέεσσι καὶ ἡμετέρῳ παρακοίτῃ
δήμου ἀτασθαλίῃ καὶ μανίῃ στρατιῆς

δηλώνει ἡ Κωνσταντίνα καὶ συνεχίζει συνδυάζοντας ἐπικαιρότητα καὶ πολιτικὴ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ μυθολογία: τὰ πάθη της συγκρίνονται μὲ τὰ πάθη τῆς 'Εκάβης, τῆς 'Ιοκάστης καὶ τῆς Νιόβης. Ἄσχετα ἂν χαράχθηκε σὲ τάφο ἢ ὄχι — ποὺ τὸ θεωρῶ καὶ πιθανότερο — τὸ ποίημα ἀπηχεῖ τὰ συναισθήματα τῶν φιλικῶν πρὸς τὸν Μαυρίκιο κύκλων μετὰ ἀπὸ τὴν δολοφονία του.

Καὶ τώρα δεῖγμα ἐπιτυμβίων ἀπὸ ἄλλη ἐποχή: ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη. 'Ως πρὸς τὴν μορφὴ διατηροῦνται οἱ παραδοσιακοὶ τύποι, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἀκραιφνῶς χριστιανικά:

ἐκεῖ πορευθείς, οὗ μενεῖς αἰωνίως.
ἐκεῖ καταστάς, ἔνθα τῶν ἔργων κρίσις.
ἂν ταῦτα δέξῃ, κερδανεῖς ψυχῆς φάος.[38]

δύο ἐπιγράμματα γιὰ τὸν 'Ιωάννη 'Ελεήμονα, πατριάρχη 'Αλεξανδρείας (7.679, 680), ποὺ ἀποδίδονται στὸν Σωφρόνιο (πρᾶγμα ποὺ δὲν δέχεται ὁ A. Cameron, «The Epigramms of Sophronius», *Classical Quarterly* n.s. 33 (1983) 284-292, κυρίως 289-290 = Variorum Reprints, *ὅ.π.*, ἀρ. VII), καὶ πολλὰ ἄλλα.

37. Βλ. P. Grierson, «The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)», *DOP* 16 (1962), 1-63, κυρίως 47 καὶ σημ. 88, καὶ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ 'Ιστορία*, Α', 324-610, 'Αθήνα 1975, σ. 327, σημ. 1. Τὸ ἐπιτύμβιο συμπεριλήφθηκε ἀπὸ τὸν Cougny στὸ παράρτημα τῆς ἔκδοσής του τῆς Παλατινῆς 'Ανθολογίας (E. Cougny, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice nova epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum*, II, Παρίσι 1890, σ. 732). 'Εκδόθηκε καὶ ἀπὸ τὸν R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, Μιλάνο 1948, I, σ. 85, ἀρ. XLVI (κείμενο) καὶ II, σ. 122-123 (σχόλιο καὶ μετάφραση).

38. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἴαμβοι* (ἔκδ. Speck) 274, ἀρ. CVe.

Στὰ ἐπιτύμβια συνήθως ἐξαίρονται οἱ πράξεις τοῦ νεκροῦ ὅσο ζοῦσε. Καὶ ὁ Στουδίτης θεωρεῖ καλὸ νὰ προβάλει ἰδιαιτέρως τὸ ὅτι ἕνας εὐνοῦχος Θεοφύλακτος

τὸν τῆδε ναὸν καὶ μονὴν παναισίαν
ἤγειρε τερπνῶς τῷ Θεῷ καὶ Δεσπότῃ
εἰς λύτρον αὐτοῦ πταισμάτων τῶν ἐν βίῳ.[39]

Καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση, κάποια κυρία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της

ἄριστον ἧδε τοῦτο κέκρικεν μάλα,
τὰ πάντα δοῦναι τῷ Θεῷ καὶ Δεσπότῃ
ῥακοστολεῖν δὲ τῷ μοναστικῷ τρόπῳ.[40]

Δὲν λείπει ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι πεθαίνει νέος ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, στὴν περίπτωσή μας σὲ χριστιανικὴ ἐκδοχή:

ὅνπερ προμηθῶς, ἐξ ἀκανθῶν ὡς ῥόδον,
τοῦ τῆδε κόσμου Χριστὸς ἐξάρας τάχει
ἔχει σὺν ἄλλοις δεξιᾷ χειρὶ στέφων.[41]

Ὡς τώρα ἐξετάστηκαν ἐπιτύμβια γιὰ διάφορα πρόσωπα, ὄχι ὅμως εἰδικὰ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Καὶ πράγματι, ἂν ἐξαιρεθοῦν οἱ ἔμμεσες μνεῖες τοῦ Ἀναστασίου καὶ τοῦ Μαυρικίου σὲ ἐπιγράμματα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, καθὼς καὶ ἕνα ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν Ἰουλιανό, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Λιβάνιο καὶ ἐντάχθηκε καὶ στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία (7.747),[42] πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν 10ο αἰώνα γιὰ νὰ συναντήσουμε τὰ πρῶτα αὐτοκρα-

---

39. *ὅ.π.* 292, ἀρ. CXIII.
40. *ὅ.π.* 298, ἀρ. CXVII.
41. *ὅ.π.* 289, ἀρ. CXI. Χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἐπίγραμμα (Peek, ἀρ. 1646):

δημώδ[ης ὅδε μῦθος] | ἐπὶ στομά[τεσσι κάθηται],|
θᾶσσον ἀπο[θνήσκειν οὓς φι] | λέουσι θεοί.

πρβ. καὶ Ἀναγνωστόπουλο, *ὅ.π.* 177, σημ. 1 (βλ. σημ. 21).
42. Στὴν σύντομη μορφὴ τοῦ διστίχου, ποὺ παραδίδεται στὸν Ζώσιμο III, 34.4 (ἔκδ. Mendelsohn, σ. 157, πρβ. Peek, ἀρ. 397). Ὑπάρχει καὶ ἐκτενέστερη — τετράστιχη — παραλλαγή, προφανῶς ἀνάπτυξη τῆς πρώτης, ποὺ παραδίδεται στὸν Κεδρηνὸ (*CSHB* I, 539, πρβ. Grierson, ὅ.π. 41). Χαρακτηριστικὴ πάντως καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἐπανάληψη τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου *βασιλεύς τ' ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής* (*Ἰλ.* Γ 179 κ.ἀ.).

τορικὰ ἐπιτύμβια. Κατὰ σύμπτωση, καὶ οἱ τρεῖς πρῶτες περιπτώσεις δὲν φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ φιλικοὺς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κύκλους. Πιὸ συγκεκριμένα, στὴν γνωστὴ ἠθοποιία *τίνας λόγους εἶπε Λέων ὁ βασιλεὺς τελευτῶν*,[43] πρὸς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος τοποθετοῦνται στὸ στόμα τοῦ Λέοντα ὁδηγίες νὰ χαράξουν στὸν τάφο του τὰ λόγια *Λέων ἐνθάδε κεῖται | ὁ μόνος ὑπὲρ ἄνθρωπον τὸν Θεὸν παροργίσας*. Παρόμοιες φράσεις, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι συγκαταλέγονται στὶς τελευταῖες θελήσεις τοῦ Λέοντα, ποὺ ἐκφωνοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο λίγο πρὶν πεθάνει, ἀποκτοῦν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν, καὶ γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἡ δεύτερη περίπτωση εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν Στέφανο, τὸν γιὸ τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λακαπηνοῦ, ποὺ ὁ ἐκδότης ἀποδίδει στὸν Συμεὼν τὸν Λογοθέτη.[44] Ἄσχετα ἂν ἡ ἀπόδοση εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι, ὁ ποιητὴς κατόρθωσε νὰ περιλάβει σὲ 19 στίχους τὴν ἱστορία τῆς ἀνόδου καὶ τῆς πτώσης τοῦ Στεφάνου, καὶ μάλιστα σὲ ἐξομολογητικὸ τόνο, σὲ πρῶτο πρόσωπο, μὲ ἄμεση ἐξιστόρηση ὑποτίθεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν νεκρό. Καὶ τὸ εὕρημα τοῦ τελευταίου στίχου, νὰ ἱκετεύει ὁ Στέφανος τὸν πατέρα του νὰ μεσιτεύσει γιὰ τὴν θεϊκὴ εὐσπλαγχνία,[45] καθιστᾶ τὸ ποίημα συγκλονιστικὴ ἐπικαιρικὴ μαρτυρία, καὶ ὄχι μόνο ἁπλὴ ἐπιβεβαίωση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.[46] Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Στέφανου πολλοὶ θὰ ἀναρωτήθηκαν πῶς θὰ ἀντικρύσει στοὺς οὐρανοὺς τὸν πατέρα του. Ἀπὸ παρόμοιους προβληματισμοὺς πρέπει νὰ ἄντλησε τὴν ἔμπνευσή του ὁ ποιητής.

Ἡ τρίτη περίπτωση εἶναι τὸ ἐκτενὲς ἐπιτύμβιο τοῦ Ἰωάννη Γεωμέτρη[47] γιὰ τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ: ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀρχίζει ἐγκωμιάζοντας τὸν αὐτοκράτορα, ποὺ παρουσιάζεται ὁ ἴδιος νὰ ἐκθέτει τὶς ἐπιτυχίες του, αἰφνίδια ὁ τόνος ἀλλάζει καὶ ὁ Τσιμισκῆς ἐμφανίζεται νὰ δηλώνει

---

43. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν I. Ševčenko, «Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII», *DOP* 23-24 (1969-70), 196-197.

44. Βλ. V. Vasiliévskij, «Dva nadgrobnich stichotvorenija Simeona Logofeta», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 574-578.

45. *Ἴλεων εὑρέ μοι τὸν κριτήν, πάτερ.* Ἀκολουθῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν διόρθωση ποὺ πρότεινε ὁ E. Kurtz, *BZ* 6 (1897) 442-443.

46. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. S. Runciman, *Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge 1963, σ. 229 κ.ἑ. Πρβ. καὶ Κ. Ι. Ἄμαντο, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, Β', 867-1204, Ἀθήνα 1977, σ. 98 καὶ σημ. 2.

47. Βλ. *PG* 106, 903-905. Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν Σταυράκιο, ὅπως σημειώνεται στὴν ἀντίστοιχη σημείωση τοῦ Migne.

ἐπεὶ δ' ἔρως με τῆς κακίστης ἐν βίῳ
τυραννίδος κατέσχε, φεῦ δυσβουλίας.
Καὶ δεξιὰν ἤμαξα καὶ σκῆπτρον κράτους
ἤρπασα, πύργον συγγενῆ κατασπάσας...

Τελικὸς σκοπὸς τοῦ Γεωμέτρη βέβαια εἶναι ὁ ἔμμεσος ἔπαινος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, καὶ εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ ἄλλο ἐπιτύμβιο[48] πού τοῦ ἀφιέρωσε καὶ πού τὸν ἐγκωμιάζει εὐθέως. Συγχρόνως «ἀνακαλεῖ» τὸν νεκρὸ νὰ τούς σώσει ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ρώσων, ἐκεῖνος ὁ ἡρωικὸς μαχητής, πού ἦταν *πλὴν γυναικὸς τἆλλα γοῦν Νικηφόρος*. Ἄλλη μιὰ περίπτωση ἔμπνευσης ἀπὸ τὸν παλμὸ τῶν γεγονότων: σίγουρα πολλοὶ θὰ ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀναφωνήσουν «ποῦ εἶσαι Νικηφόρε νὰ μᾶς σώσεις;». Καὶ βέβαια, ὅση ρητορικότητα καὶ ἂν ἔχουν οἱ στίχοι τοῦ Γεωμέτρη, ἡ σύνδεση μὲ τὴν ἐπικαιρότητα εἶναι σαφής. Πρόκειται τελικὰ γιὰ πολιτικὴ ποίηση, πού, ὅπως συμβαίνει σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ἀπαιτεῖ ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, ὥστε νὰ ἔχει ἀπήχηση.[49] Ἀνάλογο ἀνακάλημα τοῦ Νικηφόρου θὰ ἦταν φυσικὰ δυνατὸν νὰ γίνει καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς νίκες τοῦ Τσιμισκῆ, ὁπωσδήποτε ὅμως τότε θὰ εἶχε πολὺ μικρότερη ἀπήχηση. Ἐκτὸς ἂν ὁ Γεωμέτρης ἤθελε νὰ προκαλέσει τόσο πολύ, ἀγνοώντας τὸν Τσιμισκῆ. Πάντως, εἴτε τὴν πρώτη περίπτωση δεχθοῦμε, εἴτε τὴν δεύτερη, τὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ γιὰ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ εἶναι προάγγελος ὁλόκληρης σειρᾶς αὐτοκρατορικῶν ἐπιτυμβίων, μὲ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλα εἶναι μεταθανάτια ἐγκώμια τῶν αὐτοκρατόρων.

Τὸ χαρακτηριστικότερο ἴσως δεῖγμα εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Βασιλείου Β':[50] λιτὸ καὶ ἐπιβλητικό, μὲ προσεγμένες τὶς λεπτομέρειες, μὲ κατάλληλες ἐναλλαγὲς τῶν χρόνων, ὥστε νὰ τονίζεται πιὸ πολὺ ἡ ἀντίθεση παρελθόντος καὶ παρόντος: *ἵστημι* καὶ *σαββατίζω* δηλώνει ὁ ἴδιος

---

48. Ἐκδ. S. G. Mercati, «Epigramma di Giovanni Geometra sulla tomba di Niceforo Foca», *Bessarione* 25 (1921) 158-162 (= *Collectanea Byzantina*, Μπάρι 1970, I, σ. 252-256). Πρβ. Ἄμαντο, *ὅ.π.* 129.

49. Σαφὴς ὁ ἀντιπολιτευτικὸς τόνος ἐναντίον τοῦ Τσιμισκῆ καὶ στὸ ἐπίγραμμα πού ἐξέδωσε ὁ W. Hörandner, «Miscellanea Epigrammatica», *JÖB* 19 (1970) 115.

50. Ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐκδόσεις βλ. S. G. Mercati, «Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos», *Bessarione* 25 (1921) 137-142. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «L'epitafio di Basilio Bulgaroctonos secondo il codice modenese greco 144 ed ottoboniano greco 324», *Bessarione* 26 (1922) 220-222 (= *Collectanea Byzantina*, ὅ.π. 226-231 καὶ 232-234 ἀντίστοιχα).

ὁ αὐτοκράτορας, *τῶν ἀμετρήτων πόνων οὓς ἐν μάχαις ἔστεργον*, καὶ *Ῥώμης τὰ τέκνα τῆς Νέας ἐρνόμην*. Καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς παρατατικούς, ποὺ δηλώνουν νοσταλγικὰ τὶς ἐπιτυχίες τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ πάλι ἐνεστώτας: *Καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο*..., ὥστε νὰ γίνει σαφὲς ὅτι ἔστω κι ἂν πέθανε ὁ Βασίλειος, τὰ ἀποτελέσματα τῶν νικῶν του ἐξακολουθοῦν νὰ προκαλοῦν τὸν θαυμασμό. Καὶ ἡ κατάληξη τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι συγκινητική: ἡ καλύτερη ἀνταμοιβὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα εἶναι οἱ προσευχὲς τοῦ παροδίτη.

Ὅταν πάλι ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, στὴ σειρὰ ἐπιτυμβίων ποὺ ἀφιερώνει στὸν Κωνσταντῖνο Θ′ τὸν Μονομάχο[51] περιλαμβάνει στίχους ὅπως

ἄρτι στενοῦμαι τῷ βραχεῖ τούτῳ λίθῳ,
εἰς ὃν γυμνὸς νῦν, ἀντὶ τῶν πάλαι θρόνων,
καὶ τῶν ἀπείρων ὧν ἐπεκράτουν τόπων[52]

ἢ

πρόσκαιρος ὢν ἄνθρωπος ἐφρόνουν μέγα.
καὶ γῆς βραχὺς χοῦς, γῆς ἐπεσκόπουν ἄκρα,
ζητῶν τὰ κύκλῳ τῆς ὅλης οἰκουμένης
εἰς ἓν συνάψαι τοῖς ὅροις τοῖς τοῦ κράτους
ἀλλ᾽ ἐκράτησεν ἡ πρὸ τοῦ κρατουμένη,
καὶ πρὸς στενὸν μέρος τι συγκλείσασά με...[53]

τότε δὲν θρηνεῖ μόνο τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ θρηνεῖ καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς καὶ μιᾶς ἰδεολογίας.[54] Κάτι ἀντίστοιχο ἐκφράζει καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στὸν ἐπιτάφιο γιὰ τὸν Ἰωάννη Β′ Κομνηνό:

νῦν δ᾽ ἀλλ᾽ ὁ γῆς ἄμετρα πλέθρα βαρβάρου
τῷ Ῥωμαϊκῷ καθυποστρώσας κράτει

---

51. Ἰωάννης Μαυρόπους (ἔκδ. Bollig – de Lagarde) σ. 39-41, ἀρ. 81-85. Πρβ. Α. Καρπόζηλο, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, σ. 90-91.

52. Ἰωάννης Μαυρόπους, σ. 39, ἀρ. 81.

53. Ἰωάννης Μαυρόπους, σ. 41, ἀρ. 84.

54. Ἀξίζει νὰ γίνει συσχετισμὸς τῶν στίχων αὐτῶν μὲ τὸ ποίημα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Ζ′, στοὺς στίχους 49-52 (Ševčenko, ὅ.π. 211):

Στενή μοι τάφος οἴκησις, ἀλλ᾽ ἐχωρήθην ὅμως
καὶ τί πρὸς πλάτος ἔβλεπον τῆς οἰκουμένης πάσης
τὴν κατ᾽ ἐχθρῶν ἐξέλασιν διὰ φροντίδος ἔχων;
τὴν εἰς Ἅιδην μετάβασιν ἐγγίζουσαν ἠγνόουν.

Ἡ ἰδεολογικὴ ταυτότητα εἶναι, νομίζω, περισσότερο ἀπὸ προφανής.

ψυχρῷ καλυφθεὶς καὶ βραχεῖ κεῖμαι λίθῳ,
ὁ κοινὸς ἄναξ δύσεως καὶ τῆς ἕω
αὐτὴν ὑπῆλθον τὴν ἀνήλιον δύσιν...[55]

Βέβαια στὴν περίπτωση τοῦ Προδρόμου πρόκειται περισσότερο γιὰ ἐκτενεῖς ἐμμέτρους ἐπιταφίους, πιὸ σύνθετους ἀπὸ τὰ ἁπλᾶ ἐπιτύμβια. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Νικόλαο Καλλικλῆ[56] καὶ γιὰ τὸν Μανουὴλ Φιλῆ· ὁ τελευταῖος μάλιστα συνέθεσε καὶ διαλογικὴ μονῳδία γιὰ τὸν Ἰωάννη Θ′ Παλαιολόγο.[57]

Στὰ ἐπιτύμβια τῶν στρατηγῶν πάλι φυσιολογικὸ εἶναι νὰ τονίζεται πόσο ἐπιτυχημένη ὑπῆρξε ἡ στρατηγία τους. Καὶ στὴν κατηγορία αὐτὴ πάντως παρατηροῦνται ἐναλλαγὲς καὶ ποικιλία. Ἀρκοῦν τρία χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ ἐξάρχου τῆς Ἰταλίας Ἰσαακίου ἡ σύζυγός του εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει τὸν λόγο:

Ἐνταῦθα κεῖται ὁ στρατηγήσας καλῶς
Ῥώμην τε φυλάξας ἀβλαβῆ καὶ τὴν δύσιν
τρὶς ἓξ ἐνιαυτοῖς τοῖς γαληνοῖς δεσπόταις,
. . . .
τούτου θανόντος εὐκλεῶς ἡ σύμβιος
Σωσάννα σώφρων τρυγόνος σεμνῆς τρόπῳ
πυκνῶς στενάζει ἀνδρὸς ἐστερημένη,
ἀνδρὸς λαχόντος ἐκ καμάτων εὐδοξίαν
ἐν ταῖς ἀνατολαῖς ἡλίου καὶ τῇ δύσει,
στρατοῦ γὰρ ἦρξε τῆς δύσεως καὶ τῆς ἕω.[58]

Λόγια ἐπιβλητικὰ τοποθετεῖ στὸ στόμα τοῦ στρατηγοῦ Μανιάκη ὁ Χριστόφορος Μυτιληναῖος:

---

55. Ἔκδ. Hörandner, σ. 338, ἀρ. 25, στ. 100-104.

56. Βλ. κυρίως τὸ ποίημα 31, πάλι γιὰ τὸν Ἰωάννη Β′ (ἔκδ. Romano) σ. 112-116.

57. Ἔκδ. Miller, σ. 388-414.

58. Χρησιμοποιῶ τὸ κείμενο ὅπως δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Cougny, ὅ.π. 728 (βλ. σημ. 37). Πρβ. καὶ *Dumbarton Oaks Bibliographies*, ὅ.π. (ἀρ. VEp. 6338) καθὼς καὶ τὴν φωτογραφία ἀρ. 10 στὸν συλλογικὸ τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982. Στὸ ἐπίγραμμα αὐτό, ἄξιο παρατήρησης εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ θέματος τῆς «θλιμμένης τρυγόνας», μοτίβο ποὺ συνήθως ἀνάγεται στὸν «Φυσιολόγο»: βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδη, «Τὰ δημοτικὰ ᾄσματα τῆς 'θλιμμένης τρυγόνας'», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 7 (1952) 45-56.

Μανιάκης λαλέω ἀπὸ τύμβου ἀνδράσι πᾶσιν·
οὐ λίπον ἠνορέην ἐπὶ γαίης, ἀλλ' ὑπὸ γαῖαν
οἰχόμενος κατέχωσα, ἐμοὶ δ' ἅμα συγκατέθαψα.[59]

Ἐνταφιασμὸς τῆς ἀνδρείας λοιπὸν μαζὶ μὲ τὸν γενναῖο στρατηγό. Μιὰ ἐξ ἴσου καίρια καὶ ἐπικαιρικὴ μαρτυρία, ποὺ ἀντανακλᾶ τὴν ἀγωνία πῶς θὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ ἐκεῖνος ἄφησε μὲ τὸν θάνατό του. Ἡ ἀπώλεια ἑνὸς ἱκανοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη σὲ κρίσιμες περιστάσεις, μήπως δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς θησαυροῦ;

Τὸ ἐπίγραμμα πάλι γιὰ τὸν στρατηγὸ Κατακαλὼν δίνει στὸν ποιητὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπευθύνει παραινέσεις σὲ στρατὸ καὶ στρατηγούς:

Ἀλλ' ὦ στρατηγοὶ καὶ στρατὸς καὶ σατράπαι,
οὕτως ἀγωνίζεσθε μέχρις αἱμάτων,
ὑπερμαχοῦντες πίστεως χριστωνύμων,
ὡς οὗτος ἠγώνιστο.[60]

Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς προηγούμενες κατηγορίες ἐπιγραμμάτων σαφῶς χαμηλότεροι τόνοι κυριαρχοῦν στὰ ἐπιτύμβια τῶν πιὸ ἁπλῶν ἀνθρώπων: Ἰδιαίτερη ἔμφαση παρέχεται στὰ προτερήματα τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ἰδιαίτερα τονίζονται καὶ οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις. Ἡ σύμπνοια μητέρας καὶ κόρης εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τονίζεται τελευταῖο στὸ κοινὸ ἐπιτύμβιο τῆς Σοφίας Κομνηνῆς καὶ τῆς κόρης της Εἰρήνης:

Κοινὴ γὰρ ἀμφοῖν καὶ θανούσαις ἡ κόνις
αἷς πρὶν ὑπὲρ σύγκρισιν ἡ συμψυχία.[61]

Κάποιος καλλίφωνος Μιχαὴλ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του συνέχισε νὰ ψάλλει, αὐτὴ τὴ φορὰ στὸν οὐρανό: *ᾄδειν συνήφθη τοῖς χοροῖς τῶν ἀγγέλων.*[62] Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν παραλληλίζει τὸν οἰκογενειακὸ τάφο τοῦ Στέφανου Κομνηνοῦ πρὸς τὴν κιβωτὸ τοῦ Νῶε: ὁ τύμβος χαρακτηρίζεται *κιβωτοτετράπλευρος* ποὺ ἔχει *διττοὺς σεβαστοὺς καὶ παῖδας αὐτῶν*. Στὸ τέλος ἐκφράζεται ἡ εὐχὴ οἱ τρικυμίες τῆς ζωῆς τους νὰ καταλήξουν *πρὸς γῆν μελιτόεσσαν.*[63]

---

59. Ἐκδ. Kurtz, σ. 39, ἀρ. 65. Πρβ. Ἄμαντο, ὅ.π. 191.

60. Βλ. Σ. Λάμπρο, «Τὰ ὑπ' ἀρ. ριζ' καὶ ργ' κατάλοιπα», *ΝΕ* 16 (1922) 53-54.

61. Βλ. Σ. Λάμπρο, «Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524», *ΝΕ* 8 (1911) 47. Πρβ. Κ. Βαρζό, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 169-172.

62. Λάμπρος, ὅ.π. 45-46.

63. Βλ. K. Horna, «Die Epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25 (1903) 25, ἀρ. 12. Βλ. καὶ Βαρζό, ὅ.π. 288-291.

Μιὰ οἰκογενειακὴ τραγωδία συγκίνησε τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, καὶ ἀφιέρωσε ἐπίγραμμα στὸν Κωνσταντῖνο Νοστόγγο καὶ στὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του, ποὺ πέθαναν ἀλληλοδιαδόχως σὲ τρεῖς μῆνες καὶ ἐνταφιάστηκαν σὲ κοινὸ τάφο.[64] Ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἕνα ἐπίγραμμα σὲ κάποιον ἄγνωστο εὐνοῦχο, τὸ ὁποῖο, ἔστω καὶ μὲ τὸν περιφρονητικὸ τόνο του, φανερώνει κάποια κοινωνικὴ τοποθέτηση:

Ἐνθάδε τὴν μιαρὰν κεφαλὴν κατὰ γαῖα καλύπτει,
ἄρρενα καὶ θῆλυν, εἰς τέλος οὐδέτερον.[65]

Τὸ κενὸ ποὺ προκαλεῖ ὁ θάνατος σημαντικῶν προσωπικοτήτων τονίζεται σὲ ἄλλα ἐπιγράμματα. *Ἀγνοίας λίθος* καλύπτει τοὺς ζωντανοὺς μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ δάσκαλού του Νικηφόρου, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἰωάννης Γεωμέτρης.[66] Ὁ γενικὸς θρῆνος εἶναι ἡ κεντρικὴ ἰδέα στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ γιὰ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη,[67] τοῦ Νικολάου Καβάσιλα γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰσίδωρο,[68] καθὼς καὶ τοῦ Ἰωάννη Χορτασμένου[69] γιὰ τὸν Ἰωάσαφ, ποὺ ἐπιπλέον εἶναι γραμμένα σὲ γλῶσσα ἀρχαΐζουσα καὶ σὲ ἐλεγειακὰ δίστιχα.

Σὲ ἄλλα ἐπιτύμβια, οἱ ποιητὲς ἀναζήτησαν τὴν πρωτοτυπία μὲ διάφορα στιχουργικά, λεκτικὰ καὶ ἄλλα παίγνια: ἐπανάληψη τῆς τελευταίας λέξης τοῦ στίχου ὡς ἠχώ,[70] σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ θέματος τοῦ διαλό-

---

64. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *Ἀθηνᾶ* 15 (1903) κυρίως 467, ἀρ. 7.

65. Βλ. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, Παρίσι 1830, σ. 478.

66. *Ἄμφω καλύπτει πράγματα, Νικηφόρε.*
Λίθος τάφου, σέ· ζῶντας, ἀγνοίας λίθος.

(*PG* 106, 929). Ὁ F. Scheidweiler, «Studien zu Johannes Geometres», *BZ* 45 (1952) 289, προτείνει τὴν διόρθωση *φράγμα τι*, ἀντὶ *πράγματα*.

67. Βλ. S. G. Mercati, «Sulle poesie di Niceforo Gregora», *Bessarione* 22 (1918) 90-98 (= *Collectanea Byzantina*, ὅ.π. I, σ. 144-149).

68. *γήθησεν μὲν Ὄλυμπος καὶ νόες οὐρανίωνες,*
αὐτὰρ γ' εὐσεβέσσι λέλειπται ἄλγεα λυγρά.

Βλ. Β. Λαούρδα, «Νικολάου Καβάσιλα προσφώνημα καὶ ἐπιγράμματα εἰς Ἅγιον Δημήτριον», *ΕΕΒΣ* 22 (1952) 108-109.

69. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos. Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, Βιέννη 1969, σ. 194. Ὁ ἐπιτάφιος γιὰ τὸν Ἀνδρέα καὶ τὸν Μανουὴλ Ἀσὰν τοῦ ἴδιου συγγραφέα (ἔκδ. Hunger, σ. 227-237), ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα προσπάθεια καινοτομίας, καθὼς στὸ κείμενο ἐναλλάσσονται ἔμμετρα καὶ πεζὰ τμήματα.

70. Βλ. P. Maas, «Echoverse in Byzantinischen Epitaphien», *BZ* 13 (1904) 16.

γου, ἢ κλιμακωτοὶ στίχοι, ὅπως οἱ στίχοι τοῦ ᾿Ιωάννη Τζέτζη γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄:[71] κάθε στίχος ἀρχίζει μὲ τὴν τελευταία λέξη τοῦ προηγούμενου. ῾Ο Τζέτζης πάλι ἔγραψε ἐπιτάφιους στίχους γιὰ τὸν Θεόδωρο Καματηρό,[72] γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπερηφανεύεται ὅτι δὲν ἔχουν κανένα δίχρονο φωνῆεν, κάνοντας συγχρόνως καὶ ἐπίδειξη ἀρχαιομάθειας.[73] Παρατηροῦνται ἐπίσης διάφορα λογοπαίγνια τοῦ τύπου

Καλῶν θάλασσαν, τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου
ὁ Ξηρὸς εὑρὼν ὁ κριτὴς τὴν ῾Ελλάδα
ξηρὰν ἀφῆκε, μὴ λιπὼν μηδ᾿ ἰκμάδα.[74]

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στέφανος Κοντοστέφανος σκοτώθηκε ἀπὸ πέτρα στὴν πολιορκία τῆς Κέρκυρας (1149). Καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στὸ ἐπίγραμμα ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε χρησιμοποίησε πολὺ ἐπιτυχημένα τὴν λέξη «Λίθος» σὲ διάφορες πτώσεις καὶ μὲ κατάλληλη ἐκμετάλλευση τῶν διαφόρων σημασιῶν της.[75]

῎Ηδη, καὶ μὲ ἀφορμὴ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐπιτύμβια, ἔγινε λόγος γιὰ τὴν τάση σύνθεσης ἐκτενῶν ἐγκωμιαστικῶν ἐπιταφίων ποιημάτων. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται καὶ στὰ ἐπιτάφια ποιήματα καὶ ἄλλων ἀτόμων. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἐπιτύμβια μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, δὲν θὰ ἔπρεπε πάντως νὰ μὴν γίνει ἔστω καὶ σύντομη μνεία τους στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνάς μας. ῾Ο πρῶτος λόγος εἶναι τὸ ὅτι βασίζονται σὲ ἀρχαῖα πρότυπα: σὲ ἕνα βασικὸ γιὰ τὴν θεωρία τῆς ρητορικῆς κείμενο, τὴν *Διαίρεσιν τῶν ἐπιδεικτικῶν* τοῦ Μενάνδρου,[76] καὶ ἰδιαίτερα τὰ τμή-

---

71. P. Matranga, *Anecdota Graeca*, II, Ρώμη 1860, σ. 619-622.

72. S. Petridès, «Epitaphe de Theodore Kamateros», *BZ* 19 (1919) 7-10. Πρβ. D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 79, σημ. 5.

73. Βλ. P. Maas, «Zwei Noten zu dem Epitaph des Tzetzes auf Theodoros Kamateros», *BZ* 19 (1910) 11.

74. Χριστόφορος Μυτιληναῖος (ἔκδ. Kurtz) σ. 15, ἀρ. 20.

75. ῎Εκδ. Hörandner, σ. 436-437, ἀρ. 8. Φυσικὰ παρατηροῦνται καὶ περιπτώσεις αὐτούσιας παράθεσης στίχων τῆς Παλατινῆς ᾿Ανθολογίας, π.χ. σὲ στίχους τοῦ Νικήτα Εὐγενειανοῦ: βλ. Ε. Α. Πεζόπουλο, «Νικήτας ὁ Εὐγενειανὸς ποιητὴς τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ κώδικος Urbin. 134», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), ἰδιαίτερα 427-428.

76. Βλ. D. A. Russell - N. G. Wilson, *Menander Rhetor* (edited with Translation and Commentary), ᾿Οξφόρδη 1981, σ. 160-164 (παραμυθητικὸς λόγος), 170-178 (ἐπιτάφιος), 200-206 (μονωδία). Πρβ. καὶ J. Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede* (Beiträge zur Klassischen Philologie 57), Meisenheim am Glan 1974.

ματα περὶ παραμυθητικοῦ λόγου, περὶ ἐπιταφίου καὶ περὶ μονωδίας. Καὶ ὁ ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι στὶς συνθέσεις αὐτὲς γίνεται προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν εὐρύτερο φάσμα τῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ. Παρέχεται λοιπὸν ἡ εὐκαιρία νὰ ἀνιχνεύσουμε ὄχι μόνο διάφορες λεπτομέρειες τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ τεθνεῶτος, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένες οἰκογενειακὲς τραγωδίες, ὅπως π.χ. τῆς Ξηραίνης,[77] ποὺ πέθανε στὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, πηγαίνοντας νὰ συναντήσει τὸν ἄνδρα της. Καὶ τὸ χειρότερο, ἦταν ἔγκυος· τὸ πένθος λοιπὸν ἦταν διπλό. Ἄλλη περίπτωση: ἡ Ἀρετή, σύζυγος τοῦ Ἰωάννη Κλαυδιοπολίτη, προφανῶς πέθανε ἀπὸ φαρυγγίτιδα. Καὶ ὁ ἄγνωστος ἐπιγραμματοποιὸς συνδέει τὴν ἀσθένεια μὲ τὸ μῆλο τοῦ Ἀδὰμ καὶ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα:

τερφθεὶς Ἀδὰμ φάρυγγα καρπῷ τοῦ ξύλου
θάνατον εὗρεν ἡδονῆς πικρὸν τέλος,
ὃν κλῆρον ἐκλέλοιπε τοῖς ἀπεκγόνοις.[78]

Καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μέλης πέθανε ἀπὸ πλευρίτιδα· στὴ μνήμη του ὁ ἀδελφός του παράγγειλε νὰ ζωγραφιστεῖ εἰκόνα, ὥστε νὰ συγχωρηθεῖ.[79]

Παρόμοιοι ἐπιτάφιοι εἶναι χρήσιμοι καὶ στὰ τμήματα ποὺ περιγράφουν τὶς ἀρετὲς τοῦ νεκροῦ: στὰ σημεῖα αὐτά, καὶ παρὰ τὶς ρητορικὲς ὑπερβολές, διακρίνονται οἱ ἀξίες καὶ τὰ πιστεύω τῆς ἐποχῆς. Ὡς παράδειγμα ἂς ἀναφερθοῦν οἱ στίχοι στὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Νοταρᾶ, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ:

ὡς δ' οὖν μεγάλην ἀξίαν κεκτημένος
γαμβρὸς γεγώς τε τῶν κρατούντων καὶ φίλος
παρ' ἡλικίαν δεξιὸς βουληφόρος,
οὐκ ἦρεν ὀφρύν, οὐδὲ γ' ἐφρόνει μέγα,
ἀλλ' ἦν ταπεινός, εὐπροσήγορος πάνυ,
δοτὴρ ἱλαρός, συμπαθεστάτη φύσις.[80]

---

77. Λάμπρος, ὅ.π. 186-187 (βλ. σημ. 60).

78. Λάμπρος, ὅ.π. 129. Γιὰ τὸν θάνατο ὡς ἐπακόλουθο τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, βλ. Ἀναγνωστόπουλο, *ὅ.π.* 46-47 καὶ σημ. 5 (βλ. σημ. 21).

79. Βλ. S. Salaville, «Epitaphe métrique de Constantin Mèlès, archidiacre d'Arbanon», *EO* 27 (1928) 403-416.

80. Βλ. Augusta Acconcia Longo, «Versi di Ioasaf ieromonaco e grande protosincello in morte di Giovanni Notaras», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 14-16 (1977-79) 278. Στὸ 1428 χρονολογεῖται ἕνα ἄλλο ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴν Μεσημβρία, ποὺ ἐκδίδουν οἱ V. Gjuzelev – J. Koder, «Ein inschriftliches Grab-

Μέ λίγα λόγια δηλώνεται κάτι πού καί σήμερα έκτιμαται, δηλαδή νά μένει κάποιος ταπεινός καί εύπροσήγορος, όσο κι άν άνέβηκε κοινωνικά.

'Επέμεινα άρκετά στά παραδείγματα, καί κατά τό δυνατόν άπό διαφορετικές έποχές, άλλά καί άπό διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, ώστε νά γίνει φανερό ότι τά βυζαντινά έπιτύμβια μπορεί νά μήν παρουσιάζουν σημαντικές καινοτομίες στήν έξωτερική μορφή, άκολουθώντας κατά κανόνα τά άρχαία πρότυπα· αύτό όμως δέν έμπόδισε τούς ποιητές νά πραγματευθούν τό θέμα τους μέ πρωτοτυπία καί μέ προσαρμογή κάθε φορά στίς πολιτικοκοινωνικές συνθήκες τής έποχής τους. Πέρα άπό τήν πρακτική λειτουργία τους, τά έπιτύμβια χρησίμευσαν συγχρόνως γιά τήν άσκηση κοινωνικής κριτικής, γιά νά σατιρίσουν ή νά ψέξουν πρόσωπα καί καταστάσεις, άκόμα καί γιά άντιπολιτευτικούς σκοπούς. Τελικά, καί τά έπιτύμβια είναι δυνατό νά θεωρηθούν άξιόλογη μαρτυρία γιά τίς «νοοτροπίες» τής έποχής καί τού κοινωνικού περιβάλλοντος.

---

epigramm des Jahres 1428 in Nesebăr», *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 305-310. Στό έπίγραμμα αύτό, όπως έπισημαίνουν οί έκδότες (σελ. 309) χρησιμοποιούνται ίσοδύναμα παγανιστικά καί χριστιανικά στοιχεία.

Δ. ΝΑΣΤΑΣΕ

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ, ΘΕΟΣΗΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ Ν.Α. ΕΥΡΩΠΗ

Στὰ σλαβοβαλκανικὰ καὶ ρουμανικὰ μεσαιωνικὰ χρονικά, μόνο κατ' ἐξαίρεση ὑπάρχουν πολὺ σύντομες καὶ λιτὲς ἀναφορὲς σὲ πράξεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἡρώων τους. Μία ἀπὸ αὐτὲς βρίσκεται στὸ καλούμενο «'Ανώνυμο Χρονικὸ τῆς Μολδαβίας», τὸ ἐπίσημο χρονικὸ τοῦ πιὸ σημαντικοῦ ἡγεμόνα αὐτῆς τῆς μεσαιωνικῆς ρουμανικῆς χώρας, τοῦ Στέφανου τοῦ Μεγάλου (1457-1504), γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γευμάτιζε ὅταν ἔγινε μεγάλος σεισμός, *σὲ ὅλην τὴν οἰκουμένη*, στὶς 29 Αὐγούστου 1471 (6979).[1]

Στὴν πραγματικότητα πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ διευκρίνιση τοῦ κύριου γεγονότος ποὺ καταγράφει ἐδῶ ὁ χρονικογράφος, τοῦ σεισμοῦ. Οἱ σύγχρονοι μελετητὲς βασίστηκαν σ' αὐτὴν τὴν λεπτομέρεια γιὰ νὰ συμπεράνουν ἁπλῶς ὅτι ὁ συγγραφέας ἀνῆκε στὸ στενὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τοῦ Στέφανου, τοῦ ὁποίου μποροῦσε νὰ παρακολουθήσει τὴν καθημερινὴ ζωή, στὴν προκειμένη περίπτωση σὰν αὐτόπτης μάρτυρας.[2]

'Εξάλλου, ἡ πληροφορία γιὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1471 περιέχεται καὶ σ' ὅλες τὶς παραλλαγὲς τοῦ παραπάνω χρονικοῦ, οἱ ὁποῖες γράφηκαν λίγο ἀργότερα, τὸν 16ο αἰώνα, κατὰ τὴν πιὸ ἀποδεκτὴ ἄποψη στὴ μονὴ Πούτνα, ὅπου ἦταν καὶ ὁ τάφος τοῦ μεγάλου ρουμάνου ἡγεμόνα (τὰ λεγόμενα χρονικὰ Πούτνα Α' καὶ Πούτνα Β').[3] 'Αναφέρεται ἐπίσης, λίγο

---

1. *Cronicile slavo-romîne din sec. XV-XVI* publicate de Ion Bogdan. Ediţie revăzută si completată de P. P. Panaitescu, Βουκουρέστι 1959 (στὴ συνέχεια: *Cronicile*), σ. 8, στ. 16-17.

2. ὅ.π., βλ. P. P. Panaitescu, Letopiseţul anonim al Moldovei, Introducere, σ. 4.

3. P. P. Panaitescu, «Les chroniques slaves de Moldavie au XVe siècle», *Romanoslavica* 1 (1958) 147, 151-153, 158· *Cronicile*, σ. X-XI, 41-42, 53-54· μιὰ καινούργια ἀλλὰ ἀμφίβολη ἄποψη, στὸν Ştefan Andreescu, «Les débuts de l'historiographie en Moldavie», *Revue roumaine d'histoire* 12/6 (1973) 1017-1035· πιὸ πρόσφατα, D. J. Deletant, «Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia

νωρίτερα, καὶ σ' ἕνα γερμανικὸ χρονικὸ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Στεφάνου («τὸ μολδογερμανικὸ χρονικό»), τὸ ὁποῖο σταματάει στὸ 1499.[4] Ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναφορές, μόνο στὸ Πούτνα Β' διευκρινίζεται, ὅπως στὸ πρωτότυπο, ὅτι ὁ σεισμὸς ἔγινε ὅταν γευμάτιζε ὁ Στέφανος.[5]

Ὅμως, μόνο τὸ «Ἀνώνυμο Χρονικὸ» ἀποκαλεῖ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία τὸν Στέφανο *τσάρο*. Διαβάζω: *Togožde ljeta [6979=1471], avgusta 29, bist trăs velei togda po văsei văselenjei, va vrjemja vănegda sjedješe car' na objad*.[6] («Τὸ ἴδιον ἔτος [6979=1471], Αὐγούστου 29, ἔγινε σεισμὸς μεγάλος τότε, εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένη, τὴν ὥρα ὅπου ὁ τσάρος καθόταν εἰς τὸ τραπέζι καὶ γευμάτιζε»).

Σὲ ὅλα τὰ προαναφερόμενα κείμενα, οἱ τίτλοι ποὺ φέρουν, τόσο ὁ Στέφανος ὁ Μέγας, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι ἡγεμόνες τῆς Μολδαβίας, εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ αὐθέντη (= *dominus*, στὰ σλαβονικὰ *gospodin* ἢ *gospodar'*) καὶ τοῦ βοεβόδα. Μόνο στὸ «Ἀνώνυμο Χρονικὸ» σ' αὐτοὺς τοὺς τίτλους προστίθεται σποραδικὰ καὶ ἐκεῖνος τοῦ τσάρου, ποὺ σὲ δύο περιπτώσεις ἀποδίδεται στὸν Στέφανο τὸν Μεγάλο. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ τίτλος τοῦ τσάρου εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 1471.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία τῆς ἐποχῆς, τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ὅπως οἱ σεισμοί, ἐθεωροῦντο θεομηνίες ἢ θεϊκὲς ἐνδείξεις. Γιὰ τὸν ἴδιον τὸν Στέφανο, τὸ μολδογερμανικὸ χρονικὸ ἀναφέρει ὅτι τὸ 1484, «ἄρχισε νὰ κτίζει ἕνα κάστρο στὴν πόλη Ρώμαν», ἀλλὰ «τὸν μήνα Αὔγουστο, τὴν ἐνδεκάτη ἡμέρα, ἔβρεχε αἷμα ἐπάνω στὸ ἴδιο κάστρο καὶ τότε ὁ βοεβόδας σταμάτησε νὰ οἰκοδομεῖ καὶ νὰ κτίζει».[7]

Ἐδῶ ὁ χαρακτήρας θεϊκῆς προειδοποίησης ποὺ ἔχει «ἡ βροχὴ αἵματος» καὶ ἡ ἄμεση σχέση της μὲ τὴν συγκεκριμένη πράξη τῆς κτίσης τοῦ κάστρου τοῦ Ρώμαν εἶναι ξεκάθαρες. Τὸ ἴδιο εἶδος συσχέτισης φυσικῶν φαινομένων — μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ σεισμοὶ — μὲ συγκεκριμένα γεγονότα, ἐμφανίζεται συχνὰ στὴ μεσαιωνικὴ ἱστοριογραφία, τόσο στὴ δυτικὴ ὅσο καὶ στὴ βυζαντινή, μέσω τῆς ὁποίας μεταδίδεται σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη.[8]

---

and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries», *The Slavonic and East European Review* 58/1 (1980) 8-9.

4. *Cronicile*, σ. 30. Γι' αὐτὸ τὸ κείμενο βλ. P. P. Panaitescu, *Cronicile* σ. 24-28.

5. *Cronicile*, σ. 57, στ. 27-28.

6. *Cronicile*, σ. 8, στ. 16-17.

7. *Cronicile*, σ. 35, στ. 10-12.

8. Γιὰ τὸ Βυζάντιο, βλ. τελευταῖα, Στ. Λαμπάκη, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις,

Αὐτὴ ὅμως ἡ συσχέτιση δὲν εἶναι ὑποχρεωτική, καὶ ἀκόμη ἡ ἁπλὴ ἀναφορὰ ἑνὸς τέτοιου φαινομένου μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ θεοσημία. Τὰ παραδείγματα εἶναι πάρα πολλά, ἀλλὰ ἐδῶ θὰ περιοριστῶ μόνον σ' ἕνα, ποὺ παρὰ τὴ λιτότητά του μοιάζει ἐντυπωσιακὰ μὲ τὴ μνεία τοῦ μολδαβικοῦ χρονικοῦ γιὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1471. Πρόκειται γιὰ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἕνα σερβικὸ χρονικό, ὅτι «τὸ ἔτος 7018 [= 1509/10], ἔγινε μεγάλος σεισμὸς στὴν πόλη τοῦ Κωνσταντίνου» (*v' ljeta 7018 bist trŭs velik' v Konstantine Grade*).[9] Τὸ ὅτι ὁ σεισμὸς ἔπληξε «τὴν πόλη τοῦ Κωνσταντίνου», δηλαδὴ τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, ποὺ συνέχιζε νὰ εἶναι ἕδρα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἀρκεῖ γιὰ νὰ προσδώσει τὴ διάσταση ἑνὸς γεγονότος ποὺ ἐνδιαφέρει ὅλη τὴν «οἰκουμένη» τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν.

Στὴ μολδαβικὴ περίπτωση, ὁ χρονικογράφος «διευκρινίζει» ὅμως τὴ σημασία τοῦ φαινομένου συνδέοντας τὸν σεισμὸ μὲ τοὺς πολὺ χαρακτηριστικοὺς ὅρους οἰκουμένη – τσάρος. Σύμφωνα μὲ τὸ «'Ανώνυμο Χρονικό», αὐτὸς ὁ σεισμὸς ἔπληξε «ὅλην τὴν οἰκουμένη»,[10] προσδιορισμὸς ποὺ τοῦ δίνει χαρακτήρα θεϊκοῦ μηνύματος ἀπευθυνομένου εἰδικὰ στὸν οἰκουμενικὸ μονάρχη ποὺ εἶναι καταρχὴν ὁ αὐτοκράτορας, ἢ στὰ σλαβικά, τσάρος. 'Αποδίδοντας στὸν Στέφανο αὐτὸν τὸν τίτλο σ' αὐτὴν τὴν συγκεκριμένη περίπτωση, ὁ χρονικογράφος δείχνει ὅτι αὐτὸ τὸ μήνυμα ἀπευθύνεται στὸν δικό του ἡγεμόνα, τὸν ὁποῖο ἑπομένως θεωροῦσε ὄχι μόνο αὐθέντη καὶ βοεβόδα, ἀλλὰ καὶ αὐτοκράτορα.

Αὐτὴ ἡ ἑρμηνεία ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ δεύτερο χωρίο τοῦ ἰδίου χρονικοῦ, ὅπου ὁ Στέφανος ὁ Μέγας ἀποκαλεῖται καὶ πάλι τσάρος. Σ' αὐτὸ περιγράφεται ἡ θριαμβευτικὴ ἐπιστροφὴ τοῦ Στέφανου στὴν πρωτεύουσά του Σουτσάβα (Suceava), μετὰ ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη νίκη του ἐπὶ τῶν Τούρκων, στὴ μάχη τοῦ Βασλούι, στὶς 10 'Ιανουαρίου 1475. Σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο πάντα χρονικό, τὸν ὑποδέχτηκαν «οἱ μητροπολίτες καὶ οἱ ἱερεῖς... εὐλογώντας τὸν τσάρο», καὶ ζητωκραυγάζοντας «Ζήτω ὁ τσάρος!».[11]

φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν 'Ιστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77-100 (μὲ γαλλικὴ περίληψη). Εἰδικὰ γιὰ τοὺς σεισμούς, βλ. G. Dagron, «Quand la terre tremble...», *TM* 8 (1981) (Mélanges P. Lemerle) 87-103 = ἀνατ. στοῦ ἴδιου, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1984, ἀρ. III.

9. *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, ἔκδ. Ljub. Stojanović, Βελιγράδι – Sr. Karlovci 1927, σ. 117.

10. Στὸ κείμενο, *po văsei văselenjei*, πρβ. πιὸ πάνω, σ. 624 καὶ σημ. 6.

11. 'Ιδοὺ ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ χωρίο: *I văzvrati sja Stefan voevoda să văsami*

Ὅπως ἔχω δείξει καὶ ἀλλοῦ,[12] αὐτὸ ποὺ περιγράφεται ἐδῶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ αὐτοκρατορικὴ νίκη ἐπὶ τῶν ἀπίστων, ὁ θρίαμβος τοῦ νικηφόρου χριστιανοῦ βασιλέα.

Ἀρχίζοντας μὲ τὸν Μεγάλο Κωνσταντίνο, σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἡ νίκη τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορα ἐπὶ τῶν «βαρβάρων» ἐχθρῶν του,[13] ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας, ὅπως τὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ πλούσια καὶ ἐκφραστικὴ σχετικὴ εἰκονογραφία.[14] Τὸ χωρίο τὸ ὁποῖο σχολιάζουμε δείχνει ὅτι τὸ θέμα τοῦ νικηφόρου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα «κληρονομήθηκε» καὶ στὴ λεγόμενη σλαβορουμανικὴ ἱστοριογραφία, καὶ ἡ συντριπτικὴ νίκη ποὺ τοῦ χάρισε ὁ Θεὸς — ὅπως τονίζει ὁ χρονικογράφος[15]— ἀποτελεῖ θεία ἔνδειξη γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ Στέφανου ὡς διαδόχου τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ τίτλος τοῦ τσάρου μὲ τὸν ὁποῖο ἐγκωμιάζεται τελετουργικὰ ἀπὸ τὸν κλῆρο μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, τίτλος ποὺ ἔχει ἐπομένως προφανῆ αὐτοκρατορικὴ σημασία.

Μετὰ τὸν Στέφανο τὸν Μεγάλο, πρέπει νὰ περιμένουμε μέχρι τὴν δεύτερη ἡγεμονία τοῦ γιοῦ του, Πέτρου Rareş (1527-1538, 1541-1547), γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἄλλη πληροφορία πάνω στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἑνὸς μολδαβοῦ βοεβόδα. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ περιλαμβάνεται στὸ χρονικὸ τοῦ ἐπίσημου ἱστοριογράφου τοῦ Πέτρου, ἐπισκόπου Μακαρίου (Macarie), ποὺ γράφει ὅτι ὁ ἡγεμόνας καλοπερνοῦσε στὰ γεράματά του «μὲ λουτρὰ καὶ ποτὰ καὶ φαγητά...».[16]

Ὁ Ioan Bogdan εἶχε ὅμως πρὸ πολλοῦ ἀποδείξει ὅτι ὁ Macarie

---

voi svoimi, jako pobjedonosec v' nastolji svoi grad Sučavski i văzidoša emu na sratenie mitropoliti i ïereie, nosašti svjatoe Evangelie vă răkah i služašte i hvalašte Boga o byvšem darovanii ot vyšnjego i blagoslovješte carje: «Da živet car!», *Cronicile*, σ. 9, στ. 16-20.

12. D. Nastase, «Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits 'miscellanées'», *Cyrillomethodianum* 5 (1981) 25· πρβ. τοῦ ἴδιου, «La survie de 'l'empire des chrétiens' sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème», *«Da Roma alla Terza Roma»*, Studi III, *21 Aprile 1983*, *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, σ. 468.

13. Πρβ. M. McCormick, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Παρίσι 1986.

14. Βλ. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Παρίσι 1936 (= Λονδίνο, Variorum Reprints 1971), κεφάλαιο II, «La Victoire».

15. *Cronicile*, σ. 9, στ. 10-15, 18-19

16. *Cronicile*, σ. 88, στ. 6-8.

εἶχε πάρει αὐτὸ τὸ χωρίο, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ βουλγαρικὴ μετάφραση τῆς Χρονογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, ὅπου ἀναφερόταν στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Ζ' Δούκα (1071-1078).[17] Ἱδρυτὴς τῶν σλαβικῶν σπουδῶν στὴ Ρουμανία, ὁ Ioan Bogdan, ἔκρινε πολὺ αὐστηρὰ τὸν Macarie, κατηγορώντας τον δριμύτατα γιὰ κούφια ρητορική, ἔλλειψη πρωτοτυπίας καὶ λογοκλοπία.[18]

Ἀλλὰ ἡ πρωτοτυπία καὶ ἡ λογοκλοπία ἦταν ἔννοιες ξένες γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τοῦ Macarie, τοῦ ὁποίου ἐξάλλου μιὰ πρόσφατη μελέτη παρουσιάζει μὲ μιὰ καινούργια ἄποψη τὴν ἔντονη προσωπικότητα, καὶ μάλιστα τὴν πρωτοτυπία γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς πολύπλευρης σκέψης του.[19] Αὐτὸ ποὺ ἐξηγεῖ ὅμως τὴν καθαρὰ βυζαντινὴ ρητορικὴ τοῦ μολδαβοῦ ἐπισκόπου καὶ χρονικογράφου καὶ τὶς «λογοκλοπές» του εἶναι ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ χρονικοῦ του, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀκριβῶς μέσω αὐτῆς τῆς ρητορικῆς καὶ αὐτῆς τῆς «λογοκλοπίας». Πρόκειται γιὰ τὴν ἰδέα ὅτι οἱ μολδαβοὶ ἡγεμόνες εἶναι διάδοχοι καὶ συνεχιστὲς τῶν «χριστιανῶν αὐτοκρατόρων», ποὺ τὴν συναντήσαμε ἤδη καὶ ποὺ κορυφώνεται στὸ ἔργο τοῦ Macarie, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ σύγχρονοί του μολδαβοὶ ἡγεμόνες εἶναι πάντα πιὰ τσάροι.[20]

---

17. Βλ. I. Bogdan, *Vechile cronici moldoveneşti pînă la Ureche* (1895), ἀνατύπωση, τοῦ ἴδιου, *Scrieri alese* (ἔκδ. G. Mihăilă) Βουκουρέστι 1968, σ. 322.

18. Βλ. *ὅ.π.*

19. Sorin Ulea, «O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie», *Studii şi cercetări de istoria artei, seria artă plastică* 32 (1985) 14-48, μὲ 6 εἰκόνες καὶ γαλλικὴ περίληψη. Ἂν καὶ διαφωνῶ μὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες καὶ γνῶμες τοῦ συγγραφέα, θέλω νὰ τονίσω τὴ σημασία τῆς μελέτης αὐτῆς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς προσωπικότητας τοῦ Macarie, ἀπὸ τὴν ἄδικη θέση στὴν ὁποία τὸν εἶχε καθηλώσει ἡ μοντέρνα θετικιστικὴ ἱστοριογραφία. Βλ., προηγουμένως, καὶ τὶς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν σημασία καὶ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Macarie, ποὺ ἔκανα στὴν ἐργασία μου, D. Nastase, *Ideea imperială în ţările române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Ἀθήνα 1972 (Fondation Européenne Dragan, 9), σ. 16-17. Γιὰ ἄλλες ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὶς θέσεις τοῦ Bogdan σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν Macarie, πρβ. D. H. Mazilu, *Literatura română în epoca Renaşterii*, Βουκουρέστι 1984, σ. 266-267, 280-285, 289 κ.ἑ. (μὲ σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις).

20. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκα σὲ διάφορες ἐργασίες, βλ., πιὸ πρόσφατα, Nastase, Unité et continuité 25· τοῦ ἴδιου, La survie de «l'empire des chrétiens» 460. Ὁ πρῶτος ποὺ κατέγραψε καὶ σχολίασε θετικὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους τῶν ρουμάνων ἡγεμόνων (τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας) εἶναι ὁ P. Ş. Năsturel, «Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains» (ἀνακοίνωση 1969), *Βυζαντινὰ* 5 (1973) 395-413 + 4 πίν.

Τοποθετώντας αὐτοὺς τοὺς «τσάρους» σὲ αὐτοκρατορικὸ βυζαντινὸ περιβάλλον καὶ ἀποδίδοντάς τους πράξεις αὐτοκρατόρων τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Macarie δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἰδέα, βασιζόμενος σὲ μία μέθοδο παρόμοια μὲ ἐκείνη — πολὺ συνηθισμένη στὴν μεσαιωνικὴ εἰκονογραφία — σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γεγονότα τῆς Καινῆς Διαθήκης παρουσιάζονται συμβολικὰ μέσω ὑποτιθέμενων ἀντίστοιχων γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.[21] Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία συμβολικῶν ἀναφορῶν ἀνήκει καὶ τὸ χωρίο στὸ ὁποῖο ὁ Πέτρος Rareş ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τὴν εὐχάριστη καθημερινὴ ζωὴ τοῦ πρὸ πολλοῦ «προκατόχου» του Μιχαὴλ Ζ' Δούκα.

Οἱ λίγες περιπτώσεις ποὺ παρέθεσα στὴν παραπάνω ἔρευνα εἶναι νομίζω ἀρκετὰ χαρακτηριστικὲς γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι στὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποίησα, καὶ ἀκόμη πιὸ γενικά, στὶς ἀφηγηματικὲς πηγὲς τοῦ ἰδίου τύπου, λιτὲς ἢ ἀμφισβητούμενες πληροφορίες ποὺ ἐπιφανειακὰ ἀφοροῦν σὲ γεγονότα καθημερινῆς ζωῆς ἢ σὲ φυσικὰ φαινόμενα, μποροῦν νὰ κρύβουν σημαντικὰ στοιχεῖα ὁλόκληρης πολιτικῆς ἰδεολογίας, ἐκφραζόμενα σὲ γλώσσα συμβόλων, ἁπλὴ καὶ προσιτὴ γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ ἄνθρωπο, ἀλλὰ ξεχασμένη στὶς δικές μας ἡμέρες.

---

21. Βλ. E. Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, I-II, Παρίσι 1958· πρβ. D. Nastase, «Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantines», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*. Akten I/ Beiheft, Βιέννη 1981 (= *JÖB* 31/Beiheft), 2.1. Εἰδικὰ γιὰ τὴν χρησιμοποίηση τοῦ σλαβικοῦ Μανασσῆ «στὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης», βλ. E. M. Jeffreys, «The Attitude of Byzantine Chroniclers towards Ancient History», *Byzantion* 49 (1979) 237 καὶ σημ. 171.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

Ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἁγιολογικὴ χωρογραφία

Αἱ γοῦν Τράλλεις (...) τὸ μὲν παλαιὸν Πελασγῶν γέγονεν ἀποικία ὑπὸ δὲ τοὺς Αὐγούστου Καίσαρος χρόνους ἐσείσθη τε ἅπασα καὶ ἀνετράπη. Νῦν οὖν οἱ ἐκείνῃ ἀστοὶ Πελασγοὶ μὲν οὐκέτι ἂν δικαίως κληθεῖεν, Ρωμαῖοι δὲ μᾶλλον, εἰ καὶ τὰ τῆς φωνῆς ἐς τὸ ἑλληνικὸν μετεβάλοντο

(Ἀγαθίας Σχολαστικός, Ἱστορίαι)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ «ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ» ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου

Μνήμη
Κώστα Τσιάντα

[Ὁ ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἀδόκιμου ὅρου «Δεσποτᾶτον» ἔγινε γιὰ λόγους συνέπειας μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνεπτυγμένου αὐτοῦ μελετήματος. Ἡ ἐπέμβαση ἀποκαθιστᾶ τὴν πραγματικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος, στὴν ἀρχή· τὸ συμπλήρωμα ξεδιαλύνει, στὸ τέλος, τὸ χρονικὸ πλαίσιο, τὴν περίοδο δηλαδὴ τῆς διαμόρφωσης τοῦ κρατικοῦ μορφώματος τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Γιὰ λόγους τεχνικοὺς πολλὰ ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παρετίθεντο ἀρχικὰ στὶς ὑποσημειώσεις πέρασαν ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ λειτουργοῦν παρενθετικά.]

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία,[1] τὴν ἀρχαιο-

---

1. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἔρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 39-48, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τοῦ ἴδιου, ***The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages***, Cambridge 1984, passim καὶ σ. 259-280 (βιβλιογραφία). Βλ. ἀκόμη Α. Καρπόζηλο, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἤπειρο (1969-1979), Ἱστορία καὶ Φιλολογία», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 252-255. Ἀπὸ τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε εἰδικότερα τὴν ἐργασία τοῦ G. Prinzig, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», Μέρος Α', *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 24 (1982) 73-120· Μέρος Β', *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983) 37-109. Βλ. ἀκόμη Πέτρου Πρωτονοτάριου, «Ἡ νομισματοκοπία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου (1204-1268)», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 24 (1982) 130-150. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ 'σημειώματα' κωδίκων», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 27 (1985) 115-126. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39-62.

λογία καὶ τέχνη[2] ἢ τὴν πνευματικὴ ζωή[3] στὸν περιορισμένο γεωγραφικὰ χῶρο ποὺ ἐπέλεξε ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας, γιὰ νὰ ἱδρύσει τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους.[4]

Τὸ φυσικὸ πλαίσιο, ποὺ προσέφερε ἰδεῶδες καταφύγιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεσαιωνικοῦ κρατιδίου, ἦταν — στὴν οὐσία — ὁ σημερινὸς χῶρος τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἠπείρου, χῶρος ποὺ προστατεύεται στὰ πλάγια ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὰ συνεχόμενα καὶ ἀπόκρημνα βουνὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ Ἰόνιο πέλαγος. Αὐτὴ ἡ γεωγραφικὴ κοιτίδα ἀνέδειξε τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου. Τὴ γεωγραφικὴ περιγραφὴ τοῦ χώρου βρίσκει κανεὶς τόσο στὸ παλαιότερο ἔργο τῶν A. Phillipson – E. Kirsten[5] ὅσο καὶ στό, σχετικὰ πρόσφατο, ἔργο τῶν P. Soustal – J. Koder.[6]

---

2. Βασικὸ καὶ χρήσιμο παραμένει τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Πάλλα στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, 207-334, λ. Epiros γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία καὶ τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς. Βλ. ἀκόμη Π. Λ. Βοκοτόπουλο, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος* (Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 2), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 208-212 καὶ passim. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1985, σ. 23-100 passim καὶ σ. 170-243 passim. Τοῦ ἴδιου, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἤπειρο (1969-1979), Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 256-266 καὶ (1980-1985), *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 28 (1986/87) 358-365. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος* (δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή), Καβάλα 1988, ὅπου καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ «Δεσποτάτου» στὴ σημερινὴ Ἀλβανία βλ. *Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren* (Ἔκθεση φωτογραφιῶν, ἐπιμ. G. Koch), Marburg 1985, passim.

3. Nicol, Πρόσφατες ἔρευνες 47-48. Τοῦ ἴδιου, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 233 κ.ἑ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἤπειρο 115 καὶ σημ. 3. Βλ. ἀκόμη S. Kissas, *Umetnošt u Solunu početkom XIII veka i Mileševko slikarstvo, Mileševa u istoriji Srpškog Naroda (Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe),* Βελιγράδι 1987, σ. 37-49.

4. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Ὀξφόρδη 1957, σ. 24 κ.ἑ. (ἑλλην. μετφρ. Π. Λεύκα, Ἰωάννινα 1974, σ. 26 κ.ἑ.). Μιχ. Σ. Κορδώση, «Σχέσεις τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου Δούκα μὲ τὴν Πελοπόννησο», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 49-57. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 1-8.

5. Alfred Phillipson – Ernst Kirsten, *Die Griechischen Landschaften.* (*Der Nordwesten der Griechischen Halbinsel*), II.1, *Epirus und der Pindos*, Φραγκφούρτη 1956, σ. 11-130· II.2, *Das Westliche Mittelgriechenland und die Westgriechischen Inseln*, Φραγκφούρτη 1958, σ. 299-417.

6. P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii By-

Ὁ παραγωγικὸς χῶρος ἁπλώνεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, γύρω ἀπὸ τὰ βαθύτερα μέρη τῶν λεκανοπεδίων, ὅπου ὑπάρχουν ἀφθονότεροι ὑδάτινοι πόροι: στὶς παραλίμνιες περιοχὲς καὶ στὶς κοιλάδες, κυρίως τῶν μεγάλων ποταμῶν Δάφνου (Μόρνου), Εὔηνου (Φίδαρη), Ἀχελώου (Ἀσπροποτάμου), Ἀράχθου, Λούρου, Ἀχέροντος (Μαυροποτάμου), καὶ Θυάμιδος (Καλαμᾶ). Στὶς δυτικὲς ἀκτὲς οἱ φυσικὲς λιμνοθάλασσες τοῦ Αἰτωλικοῦ, Ἀμβρακικοῦ, Λογαροῦ καὶ Τσουκαλιοῦ, προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἁλιεία. Αὐτὲς οἱ πηγὲς πλούτου μαζὶ μὲ τὴ γεωργικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν κτηνοτροφία ἀποτελοῦσαν τοὺς παραδοσιακοὺς ἄξονες τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ εὐνοεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ συγκεκριμένου ἐδάφους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ἑλκυστικότερο κλίμα τῶν παραλίων προσέλκυε τοὺς κατοίκους γιὰ μονιμότερες ἐγκαταστάσεις στὶς παλιότερες οἰκιστικὲς θέσεις, ἐνῶ ἡ ὑγρασία εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βελανιδιᾶς στὴν Ἀκαρνανία καὶ τὸ Μακρυνόρος, ἑπομένως τὴν ἀνάπτυξη χοιροτροφίας καὶ δραστηριοτήτων γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν.[7] Στοὺς κάμπους οἱ κάτοικοι ἀνέπτυξαν τὴν περιοδεύουσα ἢ ἑδραία γεωργικὴ καλλιέργεια (δημητριακά, δενδρύλλια, ἀμπελοκαλλιέργεια), ὅπου ἐμφανίζονται ὑδάτινοι πόροι στὶς κηλίδες ἀρδευόμενης γῆς, καὶ τὴν κτηνοτροφία[8] μὲ τὴν ἡμιμόνιμη μορφή της.

Ποιὰ ἦταν ἡ κατάσταση ἀπὸ ἄποψη Ἀνθρωπογεωγραφίας[9] τοῦ χώ-

---

zantini, 3), Βιέννη 1981, σ. 41-46. Βλ. καὶ Ε. Χρυσό, «Μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983) 182-188. Dem. D. Triantaphyllopulos, «Monumente und Quellen», *Balkan Studies* 24 (1983) 135-161.

7. Γιὰ τὶς δυνατότητες αὐτὲς σὲ μεταγενέστερους χρόνους βλ. Ἑλένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792)* (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 56), Ἀθήνα 1987, σ. 3-32.

8. Ἀνεξάντλητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς γεωργικὲς καὶ ποιμενικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Αἰτωλίας ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Λουκοπούλου, *Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 8), Ἀθήνα 1930, καὶ *Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 14), Ἀθήνα 1938. Γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ βλ. τώρα καὶ S. Bommeljé – P. Doorn – M. Deylius – J. Vroom – Y. Bommeljé – R. Fgel – H. van Wijngaarden, *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region* (Studia Aetolica, 1), Οὐτρέχτη 1987, κυρίως τὶς σ. 39-61. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ καὶ γεωργικὴ ζωὴ σὲ περιοχὲς τῆς Ἠπείρου εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Mél. D. Théophilou, *La vie agropastorale dans un village montagnard d'Épire. Problémes de développement socio-économique*, Θεσσαλονίκη 1983.

9. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο καὶ στὴ μεθολογικὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅπως καθορίζεται ἀναλυτικὰ στὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Max Derueau, *Géographie hu-*

ρου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα καὶ πῶς μποροῦμε νὰ προσεγγίσουμε τὰ ζητήματα ποὺ τίθενται γύρω ἀπὸ τὸ θέμα «καθημερινὴ ζωή» καὶ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν καὶ κινήθηκαν σ' αὐτὸν τὸν χῶρο; Τὸ ἔργο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου — μὲ ὅλες τὶς μεθοδολογικὲς δυσκολίες ποὺ ἔχει κανεὶς νὰ ἀντιμετωπίσει — εἶναι μιὰ πάρα πολὺ χρήσιμη καὶ βασικὴ πηγή.[10]

Στὰ ὅρια τοῦ παλιοῦ territorium τῆς ρωμαϊκῆς Φωτικῆς[11] καὶ τοῦ μεταγενέστερου Θέματος Νικοπόλεως, τὴν Αἰτωλία καὶ τὴν Ἀκαρνανία, στὶς δυτικὲς περιοχὲς πέραν τῶν ορεινῶν ὄγκων ποὺ χρησίμευαν ὡς φυσικὴ κάλυψη τῶν πλευρῶν, εἶναι εὔκολο νὰ διακρίνει κανείς, στὸν τομέα τῆς χωρικῆς ἀνάλυσης, τοὺς κόμβους τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας πάνω στὸν τοπογραφικὸ κάνναβο τῶν βυζαντινῶν θέσεων, ὅπως τὶς ἀπεικόνισεν ἤδη, σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ P. Soustal.[12]

Ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ προσδιορίζεται στὸν Ἀπόκαυκο εἴτε μὲ τὴν παρατήρηση ξένων ἐθίμων (*νόμος βαρ-*

---

maine, Παρίσι 1976 (ἑλλην. μετφρ. Γ. Πρεβελάκη, Ἀθήνα 1987).

10. Ὁ καθηγ. Εὐάγγελος Χρυσὸς μὲ πληροφόρησε ὅτι εἶναι ἤδη ἕτοιμη νέα μονογραφία γιὰ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, ποὺ ἐκπονήθηκε πρόσφατα ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ Λαμπρόπουλο. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ τὸ δῶ. Ἂς σημειώσω, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι ἑτοιμάζω συνολικὴ κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ *CFHB* (βλ. Bulletin d'Information et de Coordination, No XIV, 1987/88, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 1988, σ. 46 καὶ 91). Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν γίνεται καμιὰ ἄμεση ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου ἀπὸ τὸν Φ. Κουκουλὲ σὲ ὅλους τοὺς τόμους τοῦ ἔργου του, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α'-ΣΤ', Ἀθήνα 1948-1957. Στὶς δύο-τρεῖς, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, περιπτώσεις ποὺ γίνεται μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου (βλ. Ε', σ. 36· ΣΤ', σ. 162 καὶ σ. 292 σημ. 2) ὁ Κουκουλὲς ἔχει ὑπόψη του σχετικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Α. Κοραῆ καὶ τοῦ Ν. Βέη. Τὸ ἐνδιαφέρον, ὡστόσο, ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὴ μελέτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐπισημαίνει, σὲ πρόσφατο ἄρθρο του, ὁ P. Magdalino, «The Literary Perception on Every day Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos», *Bsl* 48 (1987) 28-38. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγ. Ἀπ. Καρπόζηλο ποὺ μὲ πληροφόρησε γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἄρθρου τοῦ Magdalino.

11. Γιὰ τὰ ὅρια αὐτὰ βλ. τώρα Δημ. Σαμσάρη, «Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής. Πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με την έκταση και τα όρια της επικράτειάς της», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 2 (1988) 23-31, 29 εἰκ. 1.

12. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, χάρτης: Thematischer Inhalt: Peter Soustal.

βαρικός[13], (*ἔθος ἐθνικὸν καὶ βάρβαρον*[14]) εἴτε μὲ ἀναφορὲς γιὰ τὴ γλώσσα (*βάρβαρόν τε καὶ οὐκ ὀρθῶς ἑλληνίζουσαν*[15])· ἀπὸ ὀνόματα ἢ ἐθνικὰ (*Βλάχους... τὸ γένος,*[16] *Βλαχοάνδρα*[17] [...] *κἀκ τῶν ὀρεινοτέρων τῆς Βελεχατουΐας ὁρμωμένη μερῶν, καθ' ἃ δηλοῖ καὶ τὸ ὄνομα· Ῥουσὰ γὰρ κλῆσις αὐτῆς...*[18]) ἢ τοπωνυμικὲς μνεῖες (*ἔν τινι χωρίῳ κατὰ Βλαχίαν*[19] [...] *ἀπὸ τοῦ λεγομένου Λόγγου, χωρίου Βελκονοβῶν*[20] [...] *κἀκ τῶν ὀρεινοτέρων τῆς Βελεχατουΐας... μερῶν*[21] [...] *ἐν τοῖς μέρεσι Βελεχατουΐας*[22] *κτλ.*). Οἱ μεταναστευτικὲς κινήσεις ἀνθρώπων καὶ οἰκογενειῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, μὲ χαρακτήρα παροδικὸ ἢ ὁριστικό[23] (*τῷ Σαμψὼν ἐκείνῳ, ὅς ποτε νεώτερος ἦν τοῦ ταβελλίωνος τοῦ ἐν τοῖς Διακονίσσης στατίωνος... καὶ ἡ ἀφ' ἡμῶν πρὸς τὸν Σαμψὼν τῆς ἐξαρχίας με-*

---

13. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντὶς* 1 (1909) 28.10, στ. 5 (στὸ ἑξῆς: Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα).

14. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα, 28.10. 6. (Οἱ ἀριθμοὶ ἐφεξῆς δηλώνουν: τὴ σελίδα, τὸν ἀριθμὸ κειμένου καὶ τέλος τὸ στίχο κειμένου ἢ σελίδας, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀρίθμηση).

15. N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)» (herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees (Βέης) von E. Bees-Seferli), *BNJ* 21 (1976) 80.19.34 (στὸ ἑξῆς: Bees, Unedierte).

16. Bees, Unedierte 61.5.22. Πρβ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου* (Φιλολογικαὶ διατριβαὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν αὐτοῦ προσφερόμεναι), Ἀθήνα 1909, σ. 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 18 (στὸ ἑξῆς: Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης).

17. Bees, Unedierte 78.18.26.

18. ὅ.π. 80.19.28-30.

19. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 10.

20. Bees, Unedierte 78.18.2. Βλ. Β. Κατσαρό, «Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 39.

21. Bees, Unedierte 78.18.26.

22. Bees, Unedierte 72.13.16.

23. Τὸ παράδειγμα τοῦ «πανσεβάστου πρωτοκεντάρχου κὺρ Ἰωάννου Κασταμονίτου» (βλ. Β. Κατσαρό, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, 22), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 150-151) εἶναι ἐνδεικτικό· πρβ. Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης», *Viz. Vrem.* 13 (1907) 337.2.29 κ.ἑ.: *Ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς κῦρις Ἀλέξιος ὁ Πεδιαδίτης... (Κέρκυρα δὲ καὶ τούτῳ διὰ τὴν γυναῖκα ἡ πόλις, ἤδη δὲ καὶ δευτέρα κατὰ μετοικεσίαν πατρίς).*

τάθεσις κ.ἄ.[24]), εἶναι ἕνας σοβαρὸς παράγοντας γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νέου κρατιδίου.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους ὡς στοιχεῖο ἔρευνας τοῦ ἀγροτικοῦ συνόλου περιγράφεται ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο,[25] ἐνῶ ἡ ἐκτίμηση τοῦ κλίματος μέσα στὸ ἴδιο σύνολο ἢ στὸ πλαίσιο τῆς οἰκολογικῆς προσέγγισης τοῦ χώρου ἀναδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὶς περιγραφές (*διὰ τὸ τῶν τόπων τούτων δυσχείμερον*[26] [...] *ἀνεμοφθόροι γεγόναμεν*[27] [...] *χάλαζα γὰρ χειροπληθὴς καὶ ῥαγδαία κατεῤῥάγη ἐν τοῖς Γοβλάστου, καὶ καρποφόρον μὲν ἅπαν ἀπεφύλλισε δένδρον, καρποὺς δὲ συνέτριψε, κεράμους συνέθλασε, πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν*[28] [...] *ὅτε γοῦν τοιοῦτος καύσων ὁ ἥλιος καὶ θερμὸν ἀέρα εἰσπνέομεν καὶ τρέχομεν ἐντεῦθεν ὑπὸ σκιὰν καὶ πηγὴν καὶ ψυχάζομεν ὑπὸ δένδρον καὶ τῆς πηγῆς ἀρυόμεθα καὶ τὸ τῆς ἀλέας πολὺ ἐκκρουόμεθα, πῶς αὐτὸς ὁ ἀκάμας, ὁ καρτερικός, ὁ φερέπονος ταῖς τῶν ἀέρων μεταβολαῖς καὶ ταῖς ἐναντίαις ἀπομάχῃ ποιότησι, καὶ θέρους μὲν ὑπομένεις τὴν φλόγα, χειμῶνος δὲ διακαρτερεῖς ἀγριότητα*[29] [...] *Ὁ δὲ τόπος, ὃν παροικῶ, καθήλιος, δέσποτα, καὶ καταυγάζει τοῦτον τὸν τόπον οὗτος ὁ γίγας, ἀφ' οὗ τὸν ἑῷον ὁρίζοντα ὑπεραναβὰς σκεδάσει τὴν ἀκτῖνα πρὸς γῆν, ἕως καὶ τὸν ἑσπέριον παραμείψεται*[30]). Ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς καὶ τῆς Ἠπείρου ἔχει τὶς περισσότερες βροχές, μὲ ἐτήσιο μέσο ὕψος βροχῆς ἀπὸ 70 ἕως 100 ἑκ. τοῦ μέτρου καὶ εἶναι ὑγρὸ στὰ δυτικὰ παράλια.[31] Ἡ γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑγρὸ κλίμα εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξη δένδρων ἢ δενδρυλλίων

---

24. Bees, Unedierte 109.52.26 κ.ἑ.

25. Βλ. π.χ. Κεραμέα, Συνοδικὰ γράμματα 18.3, 24-26: *ἐγγίζει πάντως τὸ συνηρεφὲς τοῦ βουνοῦ καὶ τὸ τῶν ἐκεῖσε πύκνωμα θάμνων καὶ τὰ «στεφανωματικὰ» λεγόμενα τῶν φυτῶν.*

26. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἰωάννου Ἀποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου, Ἐπιστολαί, πράξεις συνοδικαὶ καὶ ἔμμετρα, Noctes Petropolitanae* (Sbornik vizantijskih tekstov XII-XIII vekov), Πετρούπολη 1913 (φωτ. ἀνατ. Λιψία 1976), σ. 269.11.3-5· πρβ. *ὅ.π.* 268.11.28 (στὸ ἑξῆς: Kerameus, *Noctes*).

27. Bees, Unedierte 70.11.26, 3.

28. Bees, Unedierte 150.99.31 κ.ἑ. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 278.15.11-13.

29. Kerameus, *Noctes* 280.18.5 κ.ἑ.

30. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος* (Sbornik Statej Posvjašennyh... V. T. Lamanškomu, μέρος I), Πετρούπολη 1907, σ. 247.7.6 κ.ἑ. (στὸ ἑξῆς: Κεραμεύς, *Συμβολή*).

31. Βλ. πρόχειρα Γ. Α. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* (Ο.Ε.Δ.Β.), Ἀθήνα 1964, σ. 86.

πού ἀνταποκρίνονται στὴν ἀγροτικὴ διευθέτηση τῆς μεσογειακῆς ζώνης. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρει τοὺς βαλανηφόρους δρυμῶνες,[32] τὸ κίτρο,[33] τὴν κερασιὰ (*αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρύφων καὶ ὄψει καὶ γεύσει, καταπλῆγα τὸν καρπὸν ἔχουσι*),[34] τὸ κλῆμα (*ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὀπώρας*),[35] τὴν καρυδιὰ (*ἵνα μὴ καινοτομηθῇ εἰς τὸν μητροπολίτην ἀσταφίδας καὶ κάρυα μόνον με καταλιπὼν εἰς τὸν Ἀχελῷον καὶ ἀλλαχοῦ ὑπεχώρησε*),[36] ἐνῶ παράλληλα ἐκτιμᾶ τὴν ἀπόδοση τοῦ βουνοῦ καὶ τῶν πεδιάδων:[37] *τοὺς πάλαι περιπατητικοὺς βουνοὺς ἀναβαίνω, φάραγγας διαβαίνω καὶ καταβαίνω πρὸς τὰ ἐπίπεδα, εἴ που καὶ παρ' ἡμῖν πεδιάς, ἀλλὰ μὴ πάντα πέτραι ἀπότομοι καὶ πορεῖαι λίθοις κατάστρωτοι, ἄκανθαί τε πολυειδεῖς καὶ παλίουροι, τὰ τῶν ὁδευόντων ἱμάτια διαμεριζόμεναί τε καὶ διαξαίνουσαι.*[38]

Οἱ πόδες εἶναι ἀμαθεῖς καὶ πορεύονται *ἐπὶ πετρῶν ὀξυβελῶν* (*πόδες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν ὀξυβελῶν ἐπορεύοντο*).[39] Τὸ σύστημα ἐσωτερικῆς ἐπικοινωνίας στὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο[40] σημαίνει τὶς μετακινήσεις μὲ τὰ πόδια (*τὸν ἐκ μακρόθεν βάδον πρὸς τὸν ὁρισθέντα*

---

32. Bees, Unedierte 78.18.5. «Ἐπειδὴ τὰ βαλανίδια εἶναι ἀρίστη τροφὴ διὰ χοίρους, πολλαὶ ἀγέλαι χοίρων τρέφονται εἰς τὰ Ἀκαρνανικὰ ὄρη καὶ εἰς τὸ Μακρυνόρος», βλ. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* 87. Βλ. καὶ Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν* 7.

33. Bees, Unedierte 123.67.39.

34. Bees, Unedierte 150.99.37-38.

35. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 24.9, 16. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 182.

36. Kerameus, *Noctes* 278.16.30-32.

37. Bees, Unedierte 71.11.60 κ.ἑ.· 132.71.64 κ.ἑ.· 149.99.7 κ.ἑ.

38. Bees, Unedierte 86.27.32-36.

39. Bees, Unedierte 149.99.13-14.

40. Γιὰ τοὺς δρόμους βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 88-94. Τὸ σύστημα τῶν δρόμων μέσα στὰ συγκεκριμένα ὅρια τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου ἀναγνωρίζεται τόσο στὸ γενικότερο τοπογραφικὸ πλαίσιο τοῦ χώρου (βλ. Nicol, *The Despotate of Epiros* 196-214 καί, κυρίως, 222-226 = ἑλλην. μετφρ. 168-183 καὶ 191-195) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γεωφυσικὴ κατάστασή του, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ παραγωγικοῦ χώρου καὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων πού ἀναπτύσσονται μεταξὺ τῶν διαφόρων κέντρων καὶ μονάδων πιὸ περιορισμένων περιοχῶν (βλ. σχετικὰ Β. Κατσαρό, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος-13ος αἰ.): Πηγὲς καὶ δεδομένα», *Βυζαντινὰ 13* (1985) 1503-1538, καὶ χάρτη στὴ σ. 1539, ὅπου σημειώνονται οἱ βασικοὶ δρόμοι πού συνδέουν τὰ σημεῖα βυζαντινῆς παρουσίας στὸ χῶρο). Ἀπαιτεῖται, ὡστόσο, ἰδιαίτερη ἔρευνα τῶν παραδοσιακῶν συστημάτων ἐπικοινωνίας, ἔστω σὲ περιορισμένες γεωγραφικὲς ἑνότητες· βλ. π.χ. Μιχ. Ἀράπογλου, «Ἱστορικὰ μονοπάτια Ζαγορίου», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 2 (1988) 191-195.

τόπον τῆς συνενώσεως[41] [...] *τῆς τῶν ποδῶν ἀσθενείας καὶ ἐβάδισεν ὁ νεκρὸς ἄχρι καὶ τοῦ Κίτρους αὐτοῦ*[42] [...] *ἀλλὰ τὸ διατειχίζον ἀμφοτέρους ἀπότομον ὁδοιπόρημα*),[43] τὰ ὑποζύγια[44] ἢ τοὺς ἵππους (*ἔρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ, ἵνα μὴ κρεμάσας τοὺς πόδας μου εἰς τὸ ἄλογον πάθω πάλιν τὰ ὅμοια*[45] [...]. *Ἔτι ἀποβαίνοντί μοι τοῦ ἵππου καὶ τὰ γλουτὰ τῆς ἐφεστρίδος ἀπαιωροῦντι*[46] [...] *καὶ ταῦτα τὸ μεταβατικὸν ἐκ ποδαλγίας ἀφαιρεθείς, διὰ φορείου φοράδην ἐπὶ τὴν Ἄρταν μετακομίζομαι*[47]). Σὲ περιορισμένη ἀκτίνα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται ἡ ἅμαξα (*καὶ δίκας δικάζω... ὅσας κλοπὴ συνίστησιν ἁμαξῶν*).[48] Τὰ μονοπάτια εἶναι δυσκολοδιάβατα καὶ φοβερὰ (*τῆς ἑαυτοῦ οἰκίας ἐπαναστὰς ὁδόν που κατὰ χρείαν ἐστείλατο κἀκεῖ διημέρευσεν. Εἶτα νόστου μνησθείς, διὰ πολυξύλου ἐβάδιζεν ἀτραποῦ· ὡς δὲ ἥλιος ἔδυ καὶ σκότος ἐπῆλθε καὶ αὐτὸς οὐκ ἤνυσε τὴν ὁδόν, οὐδὲ τῇ ἑαυτοῦ κατοικίᾳ ἐγένετο ἔνοικος, εἰς δέος κατέστη, μή που καὶ νὺξ καὶ τὸ ἀμφιλαφὲς τῆς ὁδοῦ, ἡνίκα καὶ μᾶλλον τὰ θηρία διέρχεται, ὄλεθρον αὐτῷ ἐπαγάγωσιν*)[49] — μόνο γιὰ ἡμερήσια πορεία —, ἐνῶ ὁ θαλάσσιος δρόμος εἶναι ἀνοικτός, ταχύτερος, ἂν ὄχι ἄνετος (*Μετὰ τὸ συντάξασθαί σε τῇ ἐμῇ βραχύτητι τὰ ἐς Κέρκυραν, τριταῖον φέγγος ἐν Ἄρτῃ παρέμεινα καὶ νόστου μνησθεὶς τὴν θαλασσολίμνην... θαλασσοπόρος διέβαινον· μὴ ἐχόντων γὰρ τῶν ποδῶν ἐν μὲν τῶν ὀρέων κατάντει στερρότερον ἀντιβαίνειν περὶ τὰ κυκλικὰ τῆς ἐφεστρίδος σιδήρια καὶ ἀνέχειν οὕτω τὸ σῶμα, ὡς μὴ πρὸς τὸ κατωφερὲς ὀλισθαίνειν διὰ τὸ περὶ ταῦτα ἀνέδραστον, ἐν τῷ ἀνάντει δὲ καὶ τῷ ὁμαλεῖ τῶν ἰσχίων ἐν τῇ ἐφεστρίδι*

---

41. Kerameus, *Noctes* 265.10.21-22. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 38, 39.
42. Kerameus, *Noctes* 284.20.30-31.
43. Bees, Unedierte 94.35.11.
44. Kerameus, *Noctes* 281.18.31-32: *τὰ ἐμὰ ὑποζύγια καὶ ἄσαρκα καὶ καταπλῆγμα ἐκ τῆς ὁδοιπορίας γενόμενα.*
45. Kerameus, *Noctes* 279.17.11-13.
46. S. Pétridès, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *IRAIK* 2-3, 14 (1909) 18 (86), XIII, στ. 18-19 (στὸ ἑξῆς: Pétridès, Jean Apokaukos).
47. Bees, Unedierte 133. *73α. 17-18· σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις γίνεται χρήση γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενούντων εἰδικοῦ φορίου, βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 123.
48. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 246.7.21-24. Βλ. καὶ Π. Κ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα* (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Σιών»), Ἱερουσαλὴμ 1923, σ. 91.
49. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης 335.1.11-16.

συνθλιβομένων ἐκ τῆς περὶ τὰ γλουτὰ ἀσαρκίας, ἔγνων δεῖν θαλασσοπορεῖν).[50] Μόνες μορφὲς ἐπικοινωνίας ἡ ἐπιστολή (*μηκέτι καραδόκει δευτέρωμα γράμματος*),[51] ἡ διαλαλία (*ὀφείλοντος πάντως τοῦ εἰρημένου ὑπομιμνήσκοντος θέσθαι διαλαλίαν πρὸς τοὺς περὶ τὴν Ναύπακτον τόπους*)[52] καὶ τὰ μεταβιβαστικὰ προφορικὰ μηνύματα (*Χάρτας ἐπεκόμισεν ὁ παρών· τὸ δὲ ποσὸν τῇ γραφῇ παρεσιωπήθη σοι, ἵνα τάχα μὴ τῇ ὀλιγότητι δριμυχθῶμεν τὴν ἀκοήν*).[53]

Στὶς τριτογενεῖς δραστηριότητες ἀναπτύσσεται τὸ ἐμπόριο (*ἂν δὲ καὶ χρειώδη τινὰ τὰς μοναχὰς* [sc. τῆς μονῆς Βλαχερνιτίσσης] *ἐπιλείπειεν, ὅσα* ⟨*ἐν*⟩ *ἐνδύμασιν, ὅσα ἐν ὑποδήμασιν, οὐ κατὰ τὰς πόλεων ἠπειρώτιδας, ἐσεῖται τῇ μονῇ καὶ τὸ περιττεῦον ἀνόνητον καὶ τὸ ἐλλεῖπον ἀνεπινόητον, ἀλλ' ἐγγὺς ἡ πόλις αὐτῇ* [sc. ἡ πόλη Ἄρτα] *καὶ τὴν τοῦ χρησίμου εὐθὺς παραμυθήσεται ἔνδειαν*)[54] ποὺ διακομίζει πολλὰ ἀπὸ τὰ «ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα» (*Τούτῳ σὺ καὶ περιτυχὼν καὶ μυριοφόρον οὕτω τὸ πλοῖον ἰδών, ἐλπίσαις ὡς ἐξ Ἰνδῶν ἡμῶν ἀναπλεῦσαν πολλὰ διακομίζειν τὰ ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα*)[55] (π.χ. χαρτί,[56] ἢ κρατῆρες καὶ δίσκους: *Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ σῇ ποτε Ἀχρίδι στρατηγὸς καταστὰς καὶ σχολάσας, ἐκεῖθεν ἱερὰ τῆς σῆς Ἐκκλησίας (κρατῆρες ἦσαν ταῦτα καὶ δίσκοι) ἐμοὶ ἐν Βονδίτζῃ ἐπώλει· ἀλλ' ὑπερτιμῶν τὴν ἀπόδοσιν εἶδεν ἐμὲ τὴν ἀγορασίαν ἀπαναινόμενον, καὶ συναναπλεύσας εἰς τὰ Ἑῷα τῷ αἰχμαλωτισθέντι βασιλεῖ κῦρι Ἀλεξίῳ συνανήγαγεν ἐκεῖ τὰ ἱερά*).[57] Δὲν ἀπουσιάζουν ἐπίσης μαρτυρίες γιὰ παράνομο

---

50. ὅ.π. 338.3.27-338.6. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 287.24.1-2: *πρὸς τὴν ἀντίπορθμον ἡμῶν διεπλωϊσατο Πάτραν καὶ μετ' ὀλίγον αὖθις μετήνεγκεν εἰς Ναύπακτον*. Bees, Unedierte 153.102.9-11: *νὰ ἦλθον δὲ καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνησιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατάβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλάσσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κἀκεῖσε τὸ μονόξυλον μεταῤῥίπτεσθαι* (βλ. καὶ Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1518-1519).

51. Βλ. π.χ. Bees, Unedierte 101.43.16-17 κ.ἄ.

52. Bees, Unedierte 68.9.59-60.

53. Βλ. π.χ. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91). XXII. 37-38.

54. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 18.3, 26-30. Ἡ μεταγενέστερη παράσταση μὲ τὴ λιτανεία τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἄρτα (βλ. Myrtali Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wallpaintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II A, Ἀθήνα 1981, σ. 12-14) εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἰδίως στὶς μεγάλες πόλεις.

55. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 248.7.20-23.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 53.

57. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 243.6.14-19.

κέρδος ἢ τοκογλυφία.[58] Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀναπτύσσονται δραστηριότητες πού ἐμπίπτουν σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα τουρισμό. Ὑψηλὰ πρόσωπα τῆς κοινωνίας τοῦ «Δεσποτάτου» παραθερίζουν σὲ ἐξοχικὲς ἐπαύλεις. Ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας π.χ. *ἐπὶ ποταμὸν καθέζεται τὸν Βελούχοβον· ἡδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρὸς καὶ μεταβαλεῖν πρὸς ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ ὀπώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά.*[59] Σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος δραστηριοτήτων μπορεῖ νὰ ἐντάξει κανεὶς τὶς ἐπισκέψεις τόπων καὶ προσώπων (*ὁ Χορταΐτης δὲ ἀπὸ τὸν νοῦν μου οὐκ εὐγαίνει οὔτε ἡμέραν οὔτε νύκτα*[60] [. . .] *ἵνα, ἐὰν ἔχῃς θέλημα ἰδεῖν ἡμᾶς, κοπιάσῃς εἰς τὴν Ἀβαρνίτζαν*[61]), τὴν κλιματοθεραπεία (*Καὶ μέντοι καὶ πρὸς ἀγρὸν ἐξῆλθον ἐκ τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀηδόνων ἀκούω καὶ ὕδωρ πίνω ψυχρὸν καὶ ὁ χθές που νεκρὸς κινοῦμαι ἄρτι καὶ φθέγγομαι διὰ σοῦ*)[62] καὶ τὰ ταξίδια στοὺς Ἁγίους Τόπους (*τὴν πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα στείλασθαι καὶ τῷ ζωοποιῷ τοῦ Κυρίου Τάφῳ τὴν μετὰ συντριβῆς καὶ δακρύων προσκύνησιν ἀφοσιώσασθαι*)[63] ἢ τὰ προσκυνήματα (*Εἰ μέντοι δεήσει πορευθῆναι τὸν παρόντα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Προδρόμου σεβασμίαν μονήν, συνεργηθῆναι παρακαλῶ, ὡς θάρρος ἔχων υἱϊκὸν πρὸς τὴν μεγάλην ἁγιωσύνην σου, ἣν καὶ βαθυπροσκυνῶν αἰτοῦμαι γράμμα παρ' αὐτῆς ἀντιδέξεσθαι, τὸν τόπον καὶ τὴν ἡμέραν ὁροθετοῦν τῆς μετ' ἀλλήλων ἑνώσεως*),[64] μνεία τῶν ὁποίων γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο. Παραδίδεται

---

58. Περίπτωση κατάχρησης ἢ τοκογλυφίας ὑποδηλώνει μᾶλλον ἡ ἐνέργεια τοῦ Μανουὴλ Λούβρου ἀπὸ *χώρας Λευκάδος*, πού κατηγορήθηκε ὅτι *παρεκέρδισεν ἐκ Λευκάδος νομίσματα τρικέφαλα ἱκανά·* τοῦτο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὶς φράσεις *ἀλλὰ παρ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν ὡς συνοικήτωρ ἐφ' ἡμῖν διετέθη, καὶ ὡς ὁμοπατρίους καὶ συνετήρησε καὶ ἀνέπαυσε* (βλ. Bees, Unedierte 84.25.11 καὶ 84.25.25-27 ἀντίστοιχα), ὅπου οἱ προστρέχοντες λευκαδίτες μάρτυρες ὁμολογοῦν ὅτι ὁ κατηγορούμενος Μανουὴλ Λοῦβρος τοὺς διευκόλυνε πολλὲς φορὲς στὶς δύσκολες στιγμές τους, χωρὶς νὰ καθορίζεται βέβαια ὁ τρόπος τῶν διευκολύνσεων.

59. Bees, Unedierte 88.27.106. Βλ. γιὰ τὴν τοποθεσία Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1536.

60. Kerameus, *Noctes* 288.26.7-8. (Γιὰ τὴ μονὴ Μεταμορφώσεως στὸν Χορτιάτη βλ. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 46-47, σημ. 76, 77, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

61. Bees, Unedierte 153.102.5-6 (γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101).

62. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 32 (100). XXXIII. 9-11 (= Kerameus, *Noctes* 288.27.25-27).

63. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Β', Πετρούπολη 1894, σ. 361.1.6-8.

64. V. Vasilievskij, «Epirotica Saeculi XIII.», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 258.11.

ἐπίσης καὶ πανδοχεῖο, κοντὰ στὴν Ἄρτα (*τὴν τοῦ Ἴσαρη οἰκίαν παρωδεύσαμεν καὶ ἄγχιστά που ταύτης ἐν δημοσίῳ καταλύματι ἐνσκηνώθημεν*).[65]

Ἀπὸ ἄποψη οἰκολογικῆς προσέγγισης ὁ χῶρος σὲ ὁρισμένα μέρη εἶναι κάποτε ἐνοχλητικός, ἀφοῦ ὁ Θεὸς τὸν γέμισε ψεῖρες καὶ κουνούπια καὶ ἄλλους ἀνταγωνιστικοὺς τοῦ ἀνθρώπου ὀργανισμούς (*Ἐμὲ οὖν ἔα φθείρεσθαι, λιμώττειν, γυμνητεύειν, ἀνεπιμέλητον εἶναι — ἔστι Θεός, ὃς κώνωπας τρέφει καὶ τὰ τῆς γῆς καλούμενα ἔντερα*).[66]

Ὡς πρὸς τὴ δημογραφικὴ κατανομή, ὑπάρχουν περίοδοι διασκορπισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἐνδότερα καὶ τὶς ἐρημιές,[67] ἀλλὰ καὶ περίοδοι συγκέντρωσης τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις, στὶς κωμοπόλεις καὶ στὰ ὀλιγάνθρωπα χωρία (*χωρίδιον ὀλιγάνθρωπον ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν μὲν ὄν, τῇ Ναυπάκτῳ δὲ παρακείμενον*[68] [...] *οὔτε ἐν τοῖς περὶ Ναύπακτον χωρίοις*[69])· ἀνάμεσά τους ἡ Ναύπακτος,[70] ἡ Ἄρτα[71] καὶ ἡ Βόνι-

---

10-14· 11 (1904) 860. Γιὰ τὴ μονὴ Προδρόμου, βλ. Β. Κατσαρό, «Ἡ 'κατὰ τὴν Ἑλλάδα' βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη», *Βυζαντιακὰ* 1 (1981) 101-137. Βλ. ἀκόμη σημ. 50 παραπάνω.

65. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27.10, 28-30. Θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη μία, ἀνάλογη μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Tönnes Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine* (Études historiques et philologiques), Οὐψάλα 1957, μελέτη γιὰ τὸν βυζαντινὸ κόσμο. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση φαίνεται ὅτι προσανατολίζεται ὁ Ewald Kislinger (*BIC* XIV, 1987/88, σ. 59). Γιὰ τὴν ὥρα βλ. H. J. Magoulias, «Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution, and the Stage as seen in the Lives of the Saints of the sixth and seventh Centuries», *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 233-252.

66. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ ιβ' καὶ ιγ' αἰῶνος», *Ἁρμονία* 3 (1902) 289.7.29-31 (στὸ ἑξῆς: Κεραμεύς, Ἀθηναϊκά).

67. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς κεντρόφυγης συμπεριφορᾶς τῶν κατοίκων βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 2 (1988) 138 κ.ἑ.

68. Kerameus, *Noctes* 282.18.2-3.

69. Bees, Unedierte 68.9.56 κ.ἄ.

70. Γιὰ τὴ Ναύπακτο βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 210-211. Ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς πόλης ἀπὸ τὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ὣς τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ 1499 ἑτοιμάζει, ὅπως ἀνακοίνωσε στὸ Α'. Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας (22.10.1988), ὁ Α. Γ. Κ. Σαββίδης.

71. Βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 113-115.

τσα,[72] τὰ νεοεποικισμένα Ἰωάννινα,[73] ἡ Χώρα τῆς Λευκάδος[74] καὶ ἡ Κέρκυρα,[75] ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀχελῶος,[76] τὸ Ἀγγελόκαστρο,[77] ὁ Ἀετὸς[78] καὶ τὸ Γλυκύ.[79]

Ἡ Ναύπακτος εἶναι μιὰ πόλη καθαρή (*καὶ μὴν πολλῶν ἀκούω μακαριζόντων τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ὅτι μηδὲ τὰ περὶ τοὺς πόδας τούτων καττύματα ἐν χειμῶνι, ἐν ὄμβρῳ, καταμολύνονται τῷ πηλῷ, οὐδ' ἰλυσπῶνται βορβόροις, ὡς τὰ τῶν ζώων φιλόπηλα, οὐδὲ τῆς τετριμμένης διὰ τὸ ἐκ τοῦ πηλοῦ πλαδαρὸν ἐκ τοῦ παραβαδίζειν ἀπομηκίζονται, οὐδὲ ξυλίνας ἐμβάδας, ὡς ποδοκάκην, ἕκαστος ὑποδέεται, καθηλωμένας, καὶ ταῦτα, ὡς μὴ τὸ περὶ γῆν μέρος τῶν ὑποδημάτων τούτων ἐκτρίβοιτο, οὐδ' ἀλληλόκτυπον πάταγον ἐξηχοῦσι περὶ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, οὐδὲ μολύνουσιν ὁπωσοῦν πατοῦντες αὐτό, κἂν οἱ καταῤῥάκται αὖθις τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐμῇ Ναυπάκτῳ ἐπανοιχθῶσιν*),[80] μὲ πλούσια νερὰ (*ἐξ ὧν ἡμεῖς πίνομεν ἄφθονον ὕδωρ, τὸ ποτὸν καθαρὸν καὶ χερσὶν αὐτῶν ἀπαντλοῦμεν καὶ τούτων ἀποῤῥοφῶμεν, παλάμας κοιλαίνοντες, ἀλλ' οὐκ ἐκ φρεατίων ὑδάτων οὐδὲ φρεωρυχοῦμεν, ὡς οἱ ἀσπάλακες, καὶ χειρόκμητον ὕδωρ καὶ κατορωρυγμένον ἀφύσσομεν, οὐδὲ ποσὶ περὶ τὸ στόμα τοῦ φρέατος ἀντιβαίνομεν καὶ δακτυλοκοπούμεθα σχοίνῳ διὰ τὴν ἐκ ταύτης τραχύτητα. δυστυχήματα ταῦτα, οὐκ εὐτυχήματα πόλεως, παρ' ᾗ καὶ γέρων ἴσως ἀπολεῖται τῇ δίψῃ, αὐτὸς μὲν παρειμένας ἔχων τὰς χεῖρας καὶ μὴ δυναμένας ἀντλεῖν, ἑτέρου δὲ μὴ εὐτυχῶν τοῦ ἀντλήσαντος· αἱ δὲ παρ' ἡμῖν καὶ γραῖαι καὶ γέροντες, ὡς οἱ νέοι, πρόχειρον ἀντλοῦ-*

---

72. *ὅ.π.* 128-129.

73. *ὅ.π.* 165-167. Γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῶν Ἰωαννίνων αὐτὴ τὴν ἐποχὴ βλ. Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕ* 3, Ἀθήνα 1889, 451-455.

74. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 195-196. Μνεία τῆς Χώρας Λευκάδος βλ. Bees, Unedierte 84.25.6.

75. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 178-181.

76. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101-102. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης βλ. Β. Κατσαρό, «Ἀχελῶος. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 1 (1986) 43-52. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴ 'βυζαντινὴ πόλη' γύρω ἀπὸ τὸ λόφο 'ἐπισκοπὴ' κοντὰ στὸ χωριὸ 'Μάστρον' τῆς Αἰτωλίας», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 2 (1988) 198-201.

77. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 107-108.

78. *ὅ.π.* 102-103.

79. *ὅ.π.* 159.

80. Βλ. Bees, Unedierte 123.67.51-60.

σιν ὕδωρ, πίνουσιν ὡς θέλουσιν εἰς ὅλον χρόνον· οὐ κάδδος αὐτοῖς ἐξεχύθη πολλάκις εἰς δευτέραν ἄντλησιν ἠναγκασμένοις, ἡ σχοῖνος οὐκ ἔτριψεν αὐτῶν παλάμας, ἅλυσις οὐκ ἔθλιψεν αὐτῶν δακτύλους, σκληρὸν παρακρέμασμα πρὸς τῷ σχοινίῳ ἐξ ὑγρότητος μὴ σαπῇ τὸ σπαρτίον)[81] καὶ ἄφθονα δένδρα (*τετάρτην γὰρ τοῦ ἰουνίου μετροῦντος καὶ τοῦ ἐμοῦ τὸν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως βουνὸν καταβαίνοντος ἐπὶ τὰ δένδρα τὰ σκιάζοντά μου τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν ἡλιακὴν ἀποκρουόμενα φλόγωσιν...*)·[82] περιγράφεται ἄλλοτε μὲ πληθυσμὸν «πολυοχλίας καὶ ταραχῆς» (*Ἐφύγομεν γὰρ Ναυπακτόθεν οὐ λιμὸν ἄρτου οὐδὲ δίψαν ὕδατος οὐδὲ στέρησιν τοῦ ἱλαρύναντος καρδίαν ἐλαίου, ἀλλὰ στέρησιν ἡσυχίας καὶ πληθυσμὸν πολυοχλίας καὶ ταραχῆς*),[83] μὲ κλῆρον «εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενον» (*ὁ ἱερὸς αὐτῆς κλῆρος εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενος οὐδὲ εἰς δέκα κατήντησε*)[84] καὶ ἄλλοτε — πρόσκαιρα; — «κένανδρος» (*ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἡ πολυποίκιλος περιφορὰ τοῦ καιροῦ ἐκ πολυανθρωπίας καὶ τῆς ἐγγεγραμμένης τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δικαιώμασι παροικικῆς ποσότητος εἰς ὀλιγανθρωπίαν καὶ στενὸν τὸ ποσὸν σὺν ταῖς ἐκ τούτων συνεισφοραῖς συνέστειλέ τε καὶ περιέκλεισε*[85] [...] *καὶ νῦν ἡ μὲν πόλις κένανδρος, πόλις δὲ τοῖς χθὲς ἐν τῇ πόλει τὰ τῶν ὀρῶν ὑψικόρυμβα, λαχανηρὰ δὲ πᾶσα παράκλησις*[86]), χωρὶς ψηφοδιδάσκαλον (*ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλου τῶν ἀγαθῶν ἡ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν;*)[87] καὶ μόλις δέκα κληρικούς.[88] Σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς πόλης ἦταν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου,[89] ὁ ὁποῖος — σὲ μέρες εἰρήνης — ἄστραφτε, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ ὡραῖες εἰκόνες (*ἐπὶ πόλλ' ἔπαθον καὶ πόλλ' ἐμόγησα, χρυσῷ τὴν ἐκκλησίαν καταστιλπνώσας καὶ ὡραΐσας ἐν εἰκονίσμασιν, ὧν πολλὰ μὲν ἠχρείωσεν ὄμβρος, τῆς ὀροφῆς ἀμεληθείσης ἐφ' ἱκανόν, πολλὰ δὲ δάκρυα λείβω καὶ*

---

81. Bees, Unedierte 123.67.62-74: Ζωντανὲς εἰκόνες ἀνθρώπων ποὺ ἀπολαμβάνουν τὸ τρεχούμενο νερὸ τῶν πηγῶν καὶ ὄχι *ὕδωρ συλλογιμαῖόν τε καὶ ἀπόρευτον* βλ. *ὅ.π.* 103.46.34-35.

82. Bees, Unedierte 125.68.5-7.

83. Pétridès, Jean Apokaukos 8 (76). VII. 32-34.

84. Kerameus, *Noctes* 251.2.24-25.

85. Kerameus, *Noctes* 251.2.19-22.

86. Bees, Unedierte 150.99.21-23.

87. Bees, Unedierte 151.100.33-35. Βλ. καὶ Β. Κατσαρό, «Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ 'Κρεμαστοῦ'», *Κληρονομία* 12 (1980) 378-379.

88. Βλ. παραπάνω σημ. 84.

89. Γιὰ τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1522-1526. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 40, 42.

ἀποδύρομαι τὴν ἀχρείωσιν),[90] ἔγνοια διαρκὴς γιὰ τὸν μητροπολίτη.[91] Ἀκόμη, τὸ κοντινὸ Ἐπισκοπεῖον (*καὶ τὸ ἐπισκοπεῖον δὲ τὸ ἐμὸν οὐ καταμάρμαρον ὅλον, οὐ λευκὸν ἢ γάλα, εἴποι τις τοῦτο μὴ σκώπτης ἀνήρ, συνεπτυγμένον παλάτιον. καί σοι μὲν κατὰ τὰ μέτρα τὰ περσικά, παρασάνας ταῦτα ὁ τεχνογράφος Ἑρμογένης ὠνόμασε, τὸ ἐπισκοπικὸν ἀπῴκισται τέμενος, ὡς ἂν μὴ καταδεχόμενον ἔχειν ἐγγὺς τὸν ἐπίσκοπον μηδὲ τῷ ἱερωσύνης σηκῷ τὸ τοιοῦτον πρόβατον ἐνσηκάζεσθαι, ὡς καὶ τὸν ἐκεῖσε προσμένοντα, ὀρθρίζοντά τε καὶ ἀναφωνοῦντά σοι τὸ «εὐλόγησον», ἢ μηδόλως ἀκούεσθαι, ἢ δοκεῖν ὡς ἐξ Ἅδου. ὁ δέ γε ἐμὸς τοῦ ὄρθρου σημαντὴρ θυραῖος ἱστάμενος καὶ παρὰ μαρμαρίνῳ ὑπαίθρῳ οὐκ ἀνάγει τὴν φωνὴν ἐκ τῶν σπλάγχνων...*),[92] ἐκ «τιτάνου καὶ λίθων θριγγῷ περισφιγμένον» (*τοῦ ἡμετέρου ἐπισκοπείου — περιτετείχισται δὲ τοῦτο καὶ τῷ ἐκ τιτάνου καὶ λίθων θριγγῷ περισφίγγεται*)[93] ὡς «συνεπτυγμένον παλάτιον»,[94] μὲ προαύλιο καὶ αὐλόπορτες (*ὁ δὲ Γοριανίτης ἐκρίνετο καί ποτε περὶ δείλην ἀνήρ τις τὴν ἐμὴν προαύλειον ἔκοψεν· ἕκτη δὲ ἦν ἡμέρα καὶ ὁ κόψας τὴν θύραν γραμματοφόρος ἦν τοῦ σοῦ ἀδελφοῦ προκαλουμένου με εἰς τὴν δίκην*)[95] ἐκ «ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ» ἢ μάρμαρο, ὑλικὰ ποὺ τὰ ζήλεψε καὶ τὰ ἀφαίρεσε ὁ Κωνσταντίνος Δούκας (*τὰς περὶ τὴν αὔλειον θύρας αὐτοῦ* [sc. τοῦ ἐπισκοπείου] *περιεῖλεν, ⟨οὔσας⟩ ἐκ ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ, καὶ νῦν τὸ κένωμα τῶν πυλῶν, πᾶσιν ἄθυρον ἐπιχαῖνον, πάν⟨τ⟩ας εἰσδέχεται, ὡς τὰ ἐν πόλεσιν ἄμφοδα, τὰ εἰς ἐμβόλους παρωνυμούμενα· ἑτέραν ἐκαινούργησε πύλην, τὸ ἐπισκοπικὸν θριγγίον περιελών*).[96] Ὑπῆρχαν ἐπί-

90. Bees, Unedierte 86.27.38-41. Γιὰ τοὺς καλλιτέχνες, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀπόκαυκος εἶχε ὑπόψη του γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. J. Darrouzès, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès», *REB* 23 (1965) 154. Β. Κατσαρός, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος. Προβλήματα ἀναθεωρήσεων», *Actes du XVe Congr. Intern. d'Ét. Byz.*, II, A, Ἀθήνα 1981, σ. 252, σημ. 53. Τοῦ ἴδιου, Ζητήματα ἱστορίας 22 σημ. 27. Σ. Κ. Κίσσας, «Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 191, σημ. 4. Κατσαρός, Συμβολὴ 1522-1523. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 42.

91. Bees, Unedierte 115.58.9 κ.ἑ., 122.67.16 κ.ἑ., 153.103.7 κ.ἑ., 239.112α'. 10-11.

92. Bees, Unedierte 122.67.10-18.

93. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.1-2.

94. Βλ. παραπάνω, σημ. 92.

95. Kerameus, *Noctes* 260.5.3-6.

96. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.4-8.

στης μαρμάρινα σκαλιά[97] *καὶ πολλοὶ κιονίσκοι ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἀνεχόντων ἑτέρας ἐγκαρσίας εὐθείας, ἐξ ὁμοίας τῆς ὕλης.*[98]

Παρόμοια ἀρχιτεκτονήματα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά[99]— φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ στὴν Ἄρτα (*Ὁ δὲ ἀγαθὸν προέθου ποιῆσαι καὶ οἰκονομῆσαι τῇ χώρᾳ τῆς Ἄρτης, ἐπισκοπεῖον, εἰς αἰώνιόν σου μνημόσυνον*[100] [...] *ὁ τὴν Ἄρταν κατακλύζων ποταμὸς καὶ αὐτὸ τὸ ἐπισκοπικὸν ἐνδιαίτημα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καλλιστεῖα καὶ παρέσυρε καὶ ἠχρείωσεν, ὡς μήτε τὸν ἐπίσκοπον ἐπισκοπεῖον ἔχειν ᾧ ἐνσκηνώσοιτο, καὶ τὰ περὶ αὐτὸ μισθωτικὰ οἰκήματα, ἐν οἷς καὶ ἡ πατρῴα τούτου οἰκία ἐθεωρεῖτο συναχρειωθῆναι καὶ τοὺς τόπους ἕλος γενέσθαι, καὶ ἐξ ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὀπώρας μυρίκας ἐκφῦναι κατὰ τὴν τῆς προφητείας ἀράν*[101]), χώραν πολυάνθρωπον (*τὰ δὲ τοῦ μεγάλου Ἄρτης εἰς τὸν μητροπολίτην νεανιεύματα... ὑπέρφρων ἄνθρωπος οὗτος καὶ ἀλαζὼν διαπράττεται καὶ ἀγνοῶν τίς ἦν χθὲς καὶ τίς ἐγένετο σήμερον, ὡς χθὲς μὲν ὀνηλάτης... σήμερον δὲ λαοῦ προεστὼς καὶ χώρας πολυανθρώπου πατήρ*)[102] μὲ πλούσιες ἀγορές,[103] ἀκόμη καὶ στὴ Βόνιτσα (*συνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ Βονδίτζης*).[104] Στὴ Ναύπακτο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀναπτύσσεται καὶ στὸν χῶρο μὲ ἀνθοστόλιστους κήπους (*καὶ τὰ μαρμαρόστρωτα ὕπαιθρα, διὰ τὴν ὑψηλότοπον ἵδρυσιν τὴν ὄψιν τῶν ὁρώντων πρὸς τὴν ὑποκειμένην θάλασσαν ἀκοντίζοντα καὶ τοῖς τῶν φυτῶν εὐώδεσι σκιαζόμενα*)[105] [...] *ἀλλὰ κἀκ τῶν ἐνταῦθα ῥοδωνιῶν ῥόδα κνίζων λαθραίως*[106]), λουτρὸ (*τὸ δὲ λουτρὸν ἡμῶν οὐ μετάρσιον; οὐ τὴν ὄψιν ἕλκει τοῦ βλέποντος; οὐ γραφικοῖς ποικίλλεται χρώμασιν; οὐ φωταγωγοῖς ὑέλοις καταπεφώτισται; οὐχ ἡδονὴν τῷ λουομένῳ ἐντίθησιν; οὐ καταμάρμαρον ὅλον; οὐ*

---

97. Bees, Unedierte 122.67.31-32: *μὴ κακίζεις καὶ τοὺς τῶν ἡμετέρων καταλυμάτων μαρμαρίνους ἀναβαθμούς.*

98. Bees, Unedierte 122.67.35-37.

99. Βλ. πρόχειρα P. Vocotopoulos, *Arta, Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, σ. 135-161 καὶ πίν. 41-48.

100. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 22.7. 28-30. (= *Noctes* 279.17.17-18).

101. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 24.9. 11-15.

102. Bees, Unedierte 128.69.50-55.

103. Βλ. παραπάνω, σημ. 54.

104. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 26.9. 6. Βλ. καὶ Κατσαρό, Συμβολὴ 1519 καὶ σημ. 94.

105. Bees, Unedierte 122.67.32-34.

106. Bees, Unedierte 151.100.18-19.

δεξαμεναὶ διάλευκοι παρ' αὐτῷ;)[107] καὶ φρούριο μὲ ὀχυρωματικοὺς πύργους (*τὸ φρούριον δὲ ἡμῶν οὐ δυσανάλωτον ἢ μικροῦ καὶ ἀνάλωτον; οὐκ ἐπὶ μετεώρου τοῦ ἀέρος ἐπῳκοδόμηται; οὐ τῇ τοῦ κωμικοῦ Νεφελοκοκκυγίᾳ παραμιλλᾶται; πόλις αὕτη παρ' ἐκείνῳ μὴ ψαύουσα γῆς, ἐν δὲ τῷ μανῷ ἀέρι καὶ τῷ μικροῦ μὴ ἀναπνευστῷ διῃρμένα ἔχουσα τείχη καὶ τὸν περίβολον ἐναέριον*[108] [...] *σιδήρῳ πεδήσας, πύργῳ ἐνθείς, ἐπὶ τετραμήνῳ ἤδη καὶ θλίβει καὶ κακουχεῖ*[109]). Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ κοσμικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πρόγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ὁ ὁποῖος ἐπιδίωξε, κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης του μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, νὰ χτίσει στὸ χῶρο τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἕνα περίεργο γιὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς συνήθειες τοῦ τόπου κτήριο, λεγόμενο «σουφᾶν», καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου κάνει ἰδιαίτερο λόγο:

Ἐν τούτοις ὢν οὐ τρίβω τὴν αὐθεντικὴν τοῦ ἐπισκοπείου καθέδραν, ἣν καὶ ταύτην αὐτὸς κοινωσάμενος ἀντὶ ἐπισκοπείου πορνεῖον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικὸν αὐτὸ κατεστήσατο, καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις ᾠκοδομήσατο καὶ σουφᾶν. Οἰκίας ὄνομα περσικῆς ὁ σουφᾶς· δηλοῖ δέ, ὡς εἰκάζειν ἔστιν ἀπὸ τοῦ σχήματος, ἐν ταυτῷ παρύψωσιν καὶ ὑπόβασιν· ἔστι γὰρ τὸ οἰκημάτιον πρόμηκες, καὶ τούτου «κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν». Τούτου γοῦν τὴν ἔκτασιν καθ' ἓν τῶν ἄκρων παρατεμόμενος, καὶ τῷ τμήματι τούτῳ χῶμα ἐπιστοιβάσας καὶ τοῦ λοιποῦ προσανασπάσας ἐδάφους, λίθοις τε τὸ χῶμα διαλαβὼν ὡς μὴ πρὸς τὸ ὑποβεβηκὸς καταρρῇ, κιγκλίδας ἄνω τούτου τοῦ διαστήματος ἐστήσατο στοιχηδὸν καὶ σχῆμα ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὃς δὴ κοινῶς καλεῖται στασίδιον, διὰ τούτων ἐκαινουργήσατο, ὡς ἀριστᾷ μὲν αὐτὸς ἐν τῷ μετεώρῳ καὶ ἀπ' ἐκείνου ῥήγνυσι τὸν διάλογον, καὶ ὡς ἀπ' οὐρανοῦ τεχνητοῦ βροντᾷ ὡς ὁ Σαλμωνεύς· τὸ δ' ὑποβεβηκὸς καὶ τὸ πρόσγειον εἰς δίαιταν εἰς ἀκρόασιν τοῖς τὴν τύχην ταπεινοτέροις ἀπένειμεν. Εἰ δέ που τινὸς εἰς πλῆθος αὐτῷ ἐντυγχάνοιεν, ἀλλ' αὐτὸς ἀριστίνδην τούτους ἀπολεγόμενος ἑαυτῷ συνιστᾷ, τῷ χυδαίῳ δὲ τὸν κάτω δίδωσι τόπον καὶ τοῖς ὁμοτύχοις συνίστησιν· ὕψος δὲ τῷ ἀνασπάσματι τούτῳ, ὅσον τὸν κάτω τῷ ἄνω διαλεγόμενον τὸ χεῖλος ἔχειν πρὸς τοῖς ἐκείνου ποσίν· καὶ ταύτην τὴν θέ-

---

107. Bees, Unedierte 123.67.43-47. Πρβ. καὶ 94.34.54. Μνεῖες γιὰ λουτρὰ βλ. ἀκόμη ὅ.π. 120.65.13-16· Pétridès, Jean Apokaukos 10 (78).VIII.14· Kerameus, *Noctes* 279.17.14.

108. Bees, Unedierte 123.67.47-51.

109. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.20-21.

σιν καὶ τοῦτο τὸ σχῆμα καλοῦσι Πέρσαι σουφᾶν.[110]

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν κατοικία εἶναι εὐκαιριακές. Ἐπαύλεις,[111] οἰκίες πολύξυλοι καὶ πολύπλινθοι (*καὶ ταῖς πολυξύλοις καὶ ταῖς πολυπλίνθοις οἰκίαις*)[112] διώροφες καὶ τριώροφες (*μήτε γοῦν ἀνώγεων ἐστρωμένον καὶ μέγα τῷ ἀποστόλῳ μου δείξῃς μήτε διωρόφους οἰκίας καὶ τριωρόφους*),[113] ἀλλὰ καὶ οἰκίσκοι (*ὡς ἐγκλεῖσαι οἰκίσκῳ*),[114] σπίτια (*ἀκούω δέ, ὅτι καὶ τῆς οἰκίας τῆς πενθερᾶς τοῦ παρόντος ἐπιλαμβάνεται· καὶ ἡμεῖς περὶ ὀσπιτίων ἕως τοῦ νῦν οὐκ ἠκούσαμεν*),[115] «καλύβαι» (*καλυβῖται δὲ οἱ ἐμοὶ πολῖται, καὶ χόρτος τούτοις αἱ κέραμοι, ὕλη ξηρὰ μὲν τῷ χρόνῳ, εὔπρηστος δὲ πυρὶ πλησιάζουσα*),[116] «χωρικαὶ καλύβαι»[117] καὶ σκηνές (*καὶ τοῦ ἐπισκοπείου συνόλως ἐκβέβλημαι καὶ τέως περὶ σκηνὰς στενός εἰμι καὶ ἀμφίβολος*).[118] Γίνεται ἐπίσης ἔμμεση ἀναφορὰ σὲ «ἀφοδευτήριον» καὶ «οὐρεῖον» (*Ἐνόσουν τε ἐκ ποδαλγίας παγχάλεπα καὶ τὸν κράββατον εἶχον καὶ κλίνην καὶ ἀφοδευτήριον καὶ οὐρεῖον*).[119]

---

110. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 245.17-246.12. Γιὰ τὴ λ. βλ. Redhouse, *Yeni Türkçe-Inglizce Sözlük*, Κωνσταντινούπολη ⁷1984, s. v. Sofa (ἀραβ. Suffa)· *hall, anteroom.* Γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα βλ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 88-89. Πρβ. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 39 καὶ σημ. 19.

111. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 240.6.16, 25.

112. Bees, Unedierte 122.67.4-6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 258-259. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ σπίτια βλ. τώρα Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* (περ. Δ') 11 (1982-1983) 1-26, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

113. Kerameus, *Noctes* 285.20.1-2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 261-262.

114. Bees, Unedierte 102.44.13-14.

115. ὅ.π. 142.85.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 251.

116. Bees, Unedierte 149.99.7-8.

117. Bees, Unedierte 86.27.30: *χειμῶνος δὲ χωρικῇ καλύβῃ ἐγγωνιάζω.* Βλ. καὶ Magdalino, The Literary Perception 32. Ὁ Magdalino παρατηρεῖ ὅτι κάτω ἀπὸ τοὺς ὅρους «χωρικὴ καλύβη» καὶ «καλύβη» «it is a unique source for the layout of an estate farmhouse in medieval Greece». Πράγματι τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Magdalino (σ. 32 σημ. 17) ἀποτελεῖ μοναδικὴ πηγή, ἀλλὰ ἀναφέρεται, νομίζω, στὸ περιβάλλον ἑνὸς μοναστηριακοῦ αὐλόγυρου (βλ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 88: «ἐξέβαλε (sc. ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας) καὶ τοῦ ἐπισκοπείου τὸν μητροπολίτην (sc. Ἰωάννην Ἀπόκαυκον), ἀναγκασθέντα νὰ προσφύγῃ εἰς Βελλᾶν»).

118. Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ 287.5.18-19.

119. Pétridès, Jean Apokaukos 14 (82).X.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 309-311. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παραπάνω τὴ σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Καρπόζηλου, «Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων».

Ἀπὸ τὰ ἔπιπλα μνημονεύεται συχνὰ ἡ κλίνη,[120] τὸ κλινίδιον,[121] ὁ κράββατος[122] ἢ τὸ ξυλοκράββατον (*ἀργεῖ δὲ ἡ κίνησις διὰ τὴν τῶν γονάτων νάρκωσιν καὶ μικρὸν ὅσον ἔρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ*)[123] καὶ τὸ «ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα» (*τί δέ σοι καὶ τὸ ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα βούλεται;*).[124]

Ὁ κατάλογος τῶν σκευῶν εἶναι ἐλλιπής· γίνεται λόγος γιὰ ζυγοφλάσκια (*Τὰ ζυγοφλάσκια ἐδεξάμεθα*)[125] καδίον,[126] τηγάνιον (*ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθῦς ποιοῦσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρῳ ὀπτοῦσι τηγάνῳ*)[127] καμψάσκη (*καὶ ἔθελγε τὴν ἡμετέραν ὄψιν ὁ καμψάκης ἐπιφαινόμενος ἔξωθεν*)[128] οἰνοδόκη,[129] πίθο (*ὁ πίθος οὔ ποτέ μοι ἐγένετο ἐπιχειλὴς οὐδ' ἡμίκενος*),[130] ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀσκιὰ[131] ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς μεταφορὲς ὑγρῶν προϊόντων. Ἀπὸ τὰ μικροαντικείμενα καθημερινῆς χρήσης ἐμφανίζονται περισσότερο τὰ εἴδη γραφείου, ὁ κάλαμος,[132] ἡ μελανοδόκη (*περὶ τὴν μελανοδόκην τὸ μέλαν, ὁ δὲ κάλαμος ἐκεῖθεν βαπτόμενος ἐνετύπου τῷ χάρτῃ*),[133] μετάλλινες σφραγίδες (*ὥσπερ χρυσῇ σφραγῖδες καὶ ἀργυρᾶ σιδερέα τε καὶ χαλκῆ ἐκτυποῦσαι κηρὸν*[134] [...] *ὁ Δημήτριος ἀπεκόμισέ μοι τὴν ἀργυρέαν*

120. Kerameus, *Noctes* 284.20.5, 26. Πρβ. Bees, Unedierte 103.46.31· 127.69.15· 134.74.4· 138.78.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 67 κ.ἑ.

121. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.2· 32 (100).XXXIII.8. Πρβ. Bees, Unedierte 106.49.31-32.

122. Bees, Unedierte 122.67.28· 135.76.6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 67.

123. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 22.7.21-22. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 279.17.12. Τὸ ξυλοκράββατο χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς φορεῖο γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενῶν καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο.

124. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241.113.26. Βλ. καὶ A. Karpozelos, «Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.», *BZ* 77 (1984) 30, 37.

125. Bees, Unedierte 145.92.1. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 108. Karpozelos, Realia 30, 35.

126. Kerameus, *Noctes* 276.15.16. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 110.

127. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.17-18. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 101.

128. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 9 (77).VII.4. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 107.

129. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.3· 31 (99).XXXII.7.

130. Bees, Unedierte 92.34.5. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 107.

131. Βλ. παρακάτω, σημ. 202.

132. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 233.2.23.

133. Bees, Unedierte 146.94.3-4. Βλ. καὶ Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 233.2.18. Πρβ. καὶ Karpozelos, Realia 30, 36 (*μελανδόχον πυξίδα*).

134. Kerameus, *Noctes* 283.19.14.

σφραγῖδα· οὐκ ἐγλύφη δὲ καλῶς ἡ ἡμετέρα πανύμνητος· ὁρᾷς; κατανωτίζεταί μου τὰ γράμματα καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἀποστρέφει τοῦ μὴ βλέπειν ἐπὶ τοὺς πιττακίων μου τίτλους[135]) καὶ τὸ καλλωπιστικὸ χτένι (*εἰς ἐνθήκην τοῦ τῶν τριχῶν διαλυτηρίου, στλέγγιστρον αὐτὸ οἱ κομψότεροι λέγουσι, κτένιον δὲ οἱ κατ' ἐμὲ ἀμαθεῖς*).[136]

Στὸν κατάλογο τῶν τ ρ ο φ ῶ ν καὶ τῶν π ο τ ῶ ν ὑπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία: ἄρτοι «σεμιδαλῖται καὶ σιτάνιοι»,[137] «κρέατα καὶ λαγωοὶ καὶ κατοικίδιοι ὄρνιθες»,[138] «κρέα ταρίχη»,[139] χῆνες καὶ «νῆτται»,[140] «ὀπῶραι», «ἐρέβινθοι καὶ κύαμοι χλωροί»,[141] ἰχθύες,[142] ὄσπρια, λάχανα,[143] «τυρὸς καὶ ᾠά»,[144] «ᾠοτάριχα»[145] καὶ ἄφθονος οἶνος.[146] Ἀφαλὴς ὁδηγὸς γιὰ τὰ νηστήσιμα σιτηρέσια εἶναι τὰ «ἐπιτίμια»[147] ποὺ ὁρίζουν τὸ διαιτολόγιο τοῦ τιμωρημένου.

Δὲν ἀπουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὰ ὑ φ α ν τ ά, γιὰ τὶς ἐργασίες προετοιμασίας (*Ὅμως ὀλίγα ἄττα τῶν παρακρουσμάτων τούτων ἀπολεξάμενοι, θερμῷ ὕδατι ἐμβαλόντες καὶ πεποιημένῳ κατὰ κύκλον ὀργάνῳ καὶ κινουμένῳ κατὰ τροχοὺς τὰ ἁπαλὰ σφαιρία ταῦτα εἰς νῆμα πάλιν ἀναλυσάμενοι καὶ χερσὶ ποικίλαις μετὰ τὴν ἀνάλυσιν δόντες, καὶ*

---

135. Bees, Unedierte 124.67.87-90. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 46 σημ. 73· πρβ. καὶ 43 σημ. 59.

136. Bees, Unedierte 135.75.12-13. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 345, 367.

137. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.26. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 106. Κουκουλές, *ὅ.π.* Ε', 12 κ.ἑ. Karpozelos, Realia 26-27, 33.

138. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.1-2· πρβ. καὶ σ. 12 (80).IX.31-32. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 47 κ.ἑ. Karpozelos, Realia 21, 25, 28, 33.

139. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 62 κ.ἑ.

140. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.9: *χῆνα θύσας καὶ νῆτταν ἔφαγον.*

141. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 381.21-22: *καὶ ἐρεβίνθους καὶ κυάμους χλωροὺς ὕδατι βεβρεγμένους.*

142. ὅ.π. στ. 25.

143. Bees, Unedierte 76.14.32: *λάχανα καὶ ὄσπρια ἐσθίειν μετὰ ἐλαίου.* Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 240.113.20. Βλ. καὶ Karpozelos, Realia 26.

144. Bees, Unedierte 76.14.39: *ἄνευ κρέατος καὶ τυροῦ καὶ ᾠοῦ.* Βλ. καὶ Karpozelos, Realia 21, 25, 26, 29.

145. Βλ. παρακάτω, σημ. 168, 169.

146. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99). XXXII.8. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 381.24, 26. Bees, Unedierte 76.14.34, 40. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 240.113.16 κ.ἄ. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 122 κ.ἑ. Karpozelos, Realia 21, 26, 27.

147. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 381.17-26· Pétridès, Jean Apokaukos 19 (87).XIV.13-16· Bees, Unedierte 76.14.30-40· 79.18.39-44.

τέλος χειρισάμενοι τοῖς ὑφάνταις ἓν τοῦτό σοι πεπόμφαμεν ὕφασμα, καθαρὸν μέν, ὡς ἐγῷμαι, βεβαμμένον δὲ καὶ τὸ χρῶμα τῶν μετὰ μέλανος καὶ λευκοῦ· κάτοξυ λεγόντων τοῦτο κναφεῖς...)[148] ἢ τὰ ἐργαλεῖα παρασκευῆς τους (*παρ' ὅλην δὲ ὅμως τὴν τοῦ βίου ζωὴν ἔρια καὶ λίνον εὑρίσκειν αὐτὴν τάς τε χεῖρας ἐρείδειν εἰς ἄτρακτον*)·[149] γιὰ τοὺς τρόπους πλοκῆς τῆς κρόκης καὶ τοῦ στήμονος (*τοὺς δὲ πήχεις εἰς ἄτρακτον... ἐπιπλέκοντος ἀλλήλοις ὡς κρόκην καὶ στήμονα καὶ τὸ τοῦ σωτηρίου σοι ἐντεῦθεν ἱμάτιον ἐξυφαίνοντος δίπλακος, μαρμαρέης λαμπρότερον, ἱστουργίας Ἰνδικῆς τιμιώτερον. τοιοῦτος ἐργοδότης ὁ γέρων ἐγώ, τοιοῦτος ὑφάντης τῆς σωτηρίου περιβολῆς*),[150] μὲ ὑλικὰ «ἐξ ἐρίου καὶ λίνου»[151] καὶ ἔντονα χρώματα (*διπλώσας δύο σοι διπλάρια ἑξάμιτα πέπομφα, τὸ μὲν κόκκινον προσνείμας τῇ πανηγύρει, βασιλὶς γὰρ αὕτη τῶν ἑορτῶν καὶ σὺ βασιλεὺς ἡμέτερος, βασιλικὸν δὲ ἄμφιον καὶ τὸ κόκκινον· τὸ δέ γε κιρρὸν τῇ νόσῳ καὶ τῇ νηστείᾳ, ὠχροὶ γὰρ γινόμεθα καὶ ἐγκρατευόμενοι καὶ νοσοῦντες*).[152] Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ διπλάρια ἑξάμιτα ὑφάσματα[153] ἢ ἁπλῶς γιὰ ὑφάσματα·[154] ἀλλοῦ γιὰ πεποικιλμένα ροῦχα στὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν (*καὶ συνάγειν ἀργυροκόπους καὶ τυραννεῖν τὸν χρυσὸν εἰς ἐνώτια καὶ στρεπτοὺς καὶ καταμάργαρα περιδέραια καὶ πόνον ἔχειν τὸν πανημέριον εἰς τὸ καταμαργαροῦν καὶ καταχρυσοῦν τὸ τῶν ἀνίσων εὐθειῶν ἐμβαδόν, αἵ τοῖς γυναικείοις προσραπτόμεναι ἱματίοις τοὺς πήχεις ἑκατέρους τῶν γυναικῶν τῇ τεχνικῇ παραθέσει καὶ τῇ ἐξάλλῳ αὐγῇ, οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ ἄλλα διαπονεῖσθαι, ὅσα ἐν πλέγμασιν, ὅσα ἐν γυναικείων ἐφεστρίδων λαμπρότησι*).[155] Ἀναφέρονται ὅμως καὶ περιβόλαια[156] «ἐκ δερμάτων ἀλωπέκων» (*ἀπέστειλα τρία κεφάλαια ὑπέρπυρα ἐπὶ τῷ ἐξωνηθῆναι μοι δέρματα ἀλωπέκων· οἶδας γάρ, ὅτι*

148. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 378.1-7.

149. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.24-25. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 2, 114-115. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 245 σημ. 60.

150. Kerameus, *Noctes* 277.15.23-28.

151. Βλ. σημ. 149.

152. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.14-17.

153. Βλ. Karpozelos, Realia 29, 34. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 43 καὶ σημ. 57.

154. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.26. Bees, Unedierte 135.75.10. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 36-40.

155. Kerameus, *Noctes* 281.18.16-22 (= Bees, Unedierte 137.77.53-59). Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 42.

156. Βλ. Karpozelos, Realia 29, 36.

ποθὲν οὐκ ἔχομεν τοιαύτην περιβολήν, εἰ μὴ ἐξ ἑαυτῶν ποριζόμεθα. ἔστωσαν δὲ καὶ μεγάλα καὶ καθαρὰ καὶ ἄξια τῆς ἀγορασίας)[157] ἢ σκύτινα,[158] ἀρνειακὴ γοῦνα (*οὐκ ἦν ἀρνειακὴ γοῦνα καὶ λινοῦν ἔνδυμα, ὥστε μὴ τὸν ἐμὸν ῥιγᾶν Νικόλαον;*),[159] εὐρύχωρη ἢ μὲ σοῦρες (*σοῦ δὲ καταξιώσαντος αἰτῆσαι ἀφ' ἡμῶν δερμάτινον περιβόλαιον, ἢ πάντως καὶ τῇ ὥρᾳ δοῦναί καί σε αἰδεσθῆναι; ὅθεν καὶ ἀπεκδυσάμενος ὅπερ ἐφόρουν αὐτός, αὐτένδυτον πέπομφά σοι, πλατὺ μέν, εὐρύχωρον δέ, ποδῆρες δέ, ὁποῖα ταῦτα τοῖς ἐπισκόποις ἐπιπρεπῆ· καὶ οἶδα, ὅτι καὶ συστελεῖς αὐτὸ καὶ στενώσεις καὶ πρὸς τὸ σφηκῶδες μεταβαλεῖς*),[160] ἀναξυρίδες μὲ ἱμάντες (*Ἤδη δέ μοι καὶ ὁ ἱμὰς ὁ περὶ τὰ αἰδοῖα τὴν ἀναξυρίδα ξυνδέων, τῆς εὐσαρκίας ὑποτακείσης, κατολισθαίνει περὶ μηρούς*)[161] καὶ σφικτούρια (*ποιήσεταί σοι καὶ μέλαν, ὅτε καιρὸς εἰς ἔνδυμα πρέπον τοῖς καθ' ἡμᾶς ἱερατικοῖς· ἱμάτιον τοῦτο καὶ 'σφικτούριον' ὀνομάζουσιν· οὐκ οἶδα πόθεν ἑκάτερα, εἴ γε ἱμάτιον μὲν τὸ κατὰ σάρκα λίνεον... τὸ δὲ πλατὺ καὶ εὐρύχωρον ποίᾳ ἐτυμολογίᾳ σφικτούριον, ἢ ὅτι σφίγγεται ζώνῃ, ὡς μὴ φαινοίμεθα ἑλκεσίπεπλοι καὶ παρὰ τοῦτο τάχα γυναικιζοίμεθα; συνέχεται δὲ ζώνῃ καὶ τὰ μὴ ποδήρη τῶν ἐνδυμάτων, καὶ τὰ ἐντὸς καὶ στενότερα, καὶ ἀπορῶ ποτέρῳ τούτων τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἁρμόσω*).[162] Τέλος, ἐπίσημα ροῦχα, ἡ βασιλικὴ ἀμπεχόνη[163] καὶ ποικιλοειδῆ ἄμφια (*καὶ ταῖς ἑορτασίμοις τὴν ἱερὰν ἐνδύου ἐρέαν καὶ κατὰ νώτων καὶ περὶ μαζὸν καὶ λαγόνα αἰώρει τὸ ἐπίστενόν σου πλέγμα καὶ τὸ ἐπίωμον...*).[164]

Μὲ ἐφόδιο αὐτὸν τὸν ὑλικὸ πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος τοῦ «Δεσποτάτου» ἀναπτύσσει τοὺς τρόπους ζωῆς του διαλεκτικὰ μὲ τὸ περιβάλλον. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἁλιεία·[165] ὁ Ἀπόκαυκος περιγράφει

---

157. E. Kurtz, «Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II.», *BZ* 16 (1907) 140.6.8-12. Bees, Unedierte 135.76.15. Πρβ. Karpozelos, Realia 29.

158. Βλ. Karpozelos, Realia 29, 36.

159. Bees, Unedierte 153.103.20-21.

160. Bees, Unedierte 133. *73α.12, 19-24.

161. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.3.21-23.

162. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 378.12-21. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* ΣΤ', 293-294 καὶ σημ. 2.

163. Kerameus, *Noctes* 283.19.12.

164. Bees, Unedierte 101.43.38-40. Kerameus, *Noctes*, 271.12².15 κ.ἑ. Γιὰ τὰ ὑφαντουργικὰ ἐργαστήρια τῆς Ναυπάκτου καὶ τὰ ἐργαστήρια κεντητικῆς στὴ Ναύπακτο καὶ τὴν Ἄρτα βλ. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 40-41.

165. Συχνὰ ἀναφέρονται τὰ προϊόντα τῆς ἁλιείας: *ἰχθύες*· βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.18. Bees, Unedierte 110.53.40· 123.67.39· 138.78.19·

πολὺ παραστατικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ψαρᾶ ἐπὶ τῷ ἔργῳ (*ὅπως ὁ ἁλιεὺς πέτρας μὲν ὑπερκάθηται, ἄγκιστρον δὲ χαλᾷ εἰς βυθὸν λεπτῇ μηρίνθῳ παρηρτημένον καὶ τὸν ἐγχάναντα τούτῳ ἰχθὺν ἀμείβων χεῖρα χειρὸς ἀνέλκει καὶ ἐγκολπίζεται*)[166] καὶ ἀκόμη τὸν τρόπο μαγειρικῆς τῶν ψαριῶν (*ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθῦς ποιοῦσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρῳ ὀπτοῦσι τηγάνῳ*).[167]

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ αὐγοτάραχου: *ταῦτα δὲ ἰχθύων ᾠά, τάριχα, ἡλίου μὲν ἀκτῖνι ξηρά, πιότητα δὲ ἀποβαλόντα τὴν φυσικὴν αὐτὴν ταύτην συνημμένην ὑγρότητα· τούτων δὲ ἀριθμὸς μεθ' ὅν τι πλέον οὐχ ὑπάρχει λαβεῖν, τὰ πάντα δὲ δίδυμα, καὶ μεμονωμένον οὐδέν ἐστιν ἐν αὐτοῖς.*[168] Ἀκριβῶς ὅπως ἑτοιμάζεται ὡς σήμερα τὸ αὐγοτάραχο στὸ Μεσολόγγι.[169]

Οἱ ποιμένες καταγίνονται μὲ τὴν κτηνοτροφία, κυρίως τῶν προβάτων (*τὰ πρόβατα ἀλιπῆ διὰ τὸν χειμῶνα καὶ μόνοις ὀστέοις ἐναρμοζόμενα καὶ δέρμασι καλυπτόμενα*[170] [...] *πρόβατον ἓν ἐκ τοῦ κόμητος ἀναλαβόμενοι ἐθέμεθα εἰς φυλακήν*[171]). Ὁ ἡμιμόνιμος χαρακτήρας τῆς κτηνοτροφίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο ἑνὸς σημειώματος «ἐπὶ φόνου» τοῦ Ἀποκαύκου:[172] *Ὁ ἀπὸ Μικρᾶς Βαγενετίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθὼν ἡμῖν ἀφηγήσατο, ὡς καταλαβόντος τοῦ ἐνεστῶτος χειμῶνος ἄλευρα, καθώς ἐστιν ἔθος ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ, μετεκόμιζε πρὸς τὰ χθαμαλώτερα μέρη καὶ τὰ συνοροῦντα τῷ θέματι Νικοπολιτῶν, ἔνθα παραχειμάσαι ἔμελλε μετὰ τῶν προσόντων βοσκημάτων αὐτῷ.*[173]

143.87.9-10· *ὀψάρια*· βλ. Kerameus, *Noctes* 279.17.15· *ἀχινοί*· βλ. Bees, Unedierte 96.37.8. *χταπόδια*· ὅ.π. 131.71.55 κ.ἑ.· *αὐγοτάραχα*· βλ. παρακάτω, σημ. 169. Γενικὰ γιὰ τὴν ἁλιεία στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 331-343.

166. Kerameus, *Noctes* 270.12^1.12-14. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 18 (86).XIII.19-21.

167. ὅ.π. 9 (77).VII.17-18.

168. Bees, Unedierte 85.26.16-20.

169. Βλ. Γ. Δ. Γεωργίου, *Μεσολόγγι*, σ. 32. Θέμου Ποταμιάνου, *Ψαρέματα καὶ ψάρια*, Ἀθήνα 1954, σ. 216. Βλ. καὶ V. Katsaros, «A Contribution to the Exact Dating of the Death of the Byzantine Historian Nicetas Choniates», *JÖB* 32/3 (1982) 91 σημ. 54. Karpozelos, Realia 25, 37.

170. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.34-35.

171. Bees, Unedierte 78.18.11-12. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241-242.144.4-10 κ.ἄ. Γενικὰ γιὰ τὸν ποιμενικὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 310-330.

172. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).VI.30-8(76).VI.19.

173. ὅ.π., στ. 30-34.

Ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια εἶναι περιοδεύουσα καὶ ἑδραία. Στοὺς ἀγρούς,[174] τὰ ἀγρίδια[175] καὶ τοὺς κήπους[176] οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροικικῶν παροικιῶν,[177] ταλαεργοὶ γεωργοί,[178] ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κηπουρική,[179] τὴν ἐλαιοκομία καὶ ἐλαιουργία (*ἐλαίας ὀλίγας, ἐλαία δὲ καὶ ὁ καρπὸς καὶ τὸ δένδρον, ἐδωρήσατό μοι ὁ... βασιλεὺς ἕως μέτρου ζωῆς· νῦν δέ... δέδωκε ταύτας ἐργοδότῃ Κορινθίῳ στρατευομένῳ...*[180]), τὶς διάφορες «φυτεῖες»,[181] ἀλλὰ κυρίως μὲ τὰ δημητριακὰ[182] καὶ τὴν ἀμπελουργία,[183] ἀγωνιώντας γιὰ τὴν τύχη τῆς συγκομιδῆς ἀπὸ τοὺς ρυθμοὺς τῆς καρποφορίας,[184] τὶς φυσικὲς καταστροφές,[185] τὶς τυχαῖες ἀπώλειες[186] ἤ, τέλος, ἀπὸ τὴ φορολογικὴ πολιτικὴ τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἀρχόντων της.[187]

Τὸ ὑγρὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς εὐνοοῦσε, ὅπως εἴδαμε, τὴν ἀνάπτυ-

---

174. Κεραμεύς, *Συμβολή* 245.7.11: *Ὑποσπᾶται ἀγρούς*. Bees, Unedierte 134. 75.5-6: *ἐπανελθὼν δ' ἐκ Βονδίτζης καὶ καταπεσὼν ἐν ἀγρῷ οὔτε τὴν Ναύπακτον εἶδον ἔτι*. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου «ἀγρὸς» βλ. Μήνας Πατεράκη-Γαρέφη, «Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου 'ἀγρός'», *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 151-167.

175. Κεραμεύς, *Συμβολή* 242.6.9-13: *Ἀγρίδιον πρὸ χρόνων ἤδη καὶ ἑβδομήκοντα νεμηθέν... νέμεται καὶ καρπίζεται*. Γιὰ τὸν ὅρο «ἀγρίδιον» βλ. Πατεράκη-Γαρέφη, Παρατηρήσεις 152-153, 162, 167.

176. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23: *Κήπους ἐν τῷ κώδικι κατεγεγραμμένους*. Γενικὰ γιὰ τὸν γεωργικὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 245-279.

177. Bees, Unedierte 81.20.13-14: *καὶ Πριμμικηροπούλοις αὐτοῖς καὶ τῷ κατ' οἶκον αὐτοῖς ὑπηρετικῷ καὶ τῇ ἀγροικικῇ παροικίᾳ*.

178. Bees, Unedierte 71.11.58: *τοὺς ταλαεργοὺς ἡμῶν γεωργούς*.

179. Kerameus, *Noctes* 279.16.1: *ἵνα μὴ τὰ πράσα αὐτοῦ εἰς τὸν μητροπολίτην καινοτομήσῃ*.

180. Bees, Unedierte 132.72.13-16. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 277.15.18 κ.ἑ.

181. Kerameus, *Noctes* 290.28.35: *ἡ φυτεία σου*.

182. Bees, Unedierte 71.11.30 κ.ἑ.· 71.53 κ.ἑ.· 126.68.37 κ.ἑ.· 149.99.11 κ.ἑ.

183. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', Πετρούπολη 1897, σ. 124.24: *περὶ ἀμπελώνων*· σ. 125.1-3: *ἐπὶ τῆς τῶν ἀμπελώνων... κατοχῆς καὶ νομῆς*. Τοῦ ἴδιου, Κερκυραϊκὰ 337-338.2. Τοῦ ἴδιου, Συνοδικὰ γράμματα 29.14, 17 καὶ 19. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.3· 18 (86). XIV. 28 κ.ἑ. Kerameus, *Noctes* 277.15.1-2· 278.16.30-32· 290.28.18 κ.ἑ. Bees, Unedierte 64.6.71· 135.76.16. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀμπελουργία τῶν βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Ε', 280-295.

184. Pétridès, Jean Apokaukos 11 (79).IX.33: *τῶν πέρυσι γεωργημάτων ἡ σπάνις* (=*Noctes* 256.3.5).

185. Bees, Unedierte 71.11· 126.68· 149.99.

186. Bees, Unedierte 127.68.53: *τὴν ἀπώλειαν τῶν καρπῶν λιμὸν προμαντεύομαι*.

187. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23. Τοῦ ἴδιου, *Noctes* 256.3.5 κ.ἑ. 277.15.18 κ.ἑ. Bees, Unedierte 81.20.14 κ.ἑ.· 132.72.13 κ.ἑ.

ξη τῶν δασῶν μὲ βελανιδιὲς ποὺ προμήθευαν τὴ βασικὴ τροφὴ γιὰ τὴ χοιροτροφία.[188] Οἱ ἀγρότες, ὅμως, καταγίνονται καὶ μὲ εὐγενέστερες ἀσχολίες, ὅπως ἡ μελισσοκομία[189] καὶ ἡ μεταξοσκωληκοτροφία (*οὐχ ὑπελείφθη ἄκαυστον δένδρον, οἱ μεταξογεννήτορες σκώληκες αὐταῖς καλύβαις ἀπώλοντο*).[190]

Οἱ τρόποι καλλιέργειας ἀκολουθοῦν παραδοσιακοὺς τύπους: τὴν ἀγρανάπαυση[191] καὶ τὰ νεώματα (*οὔτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφόρῳ καιρῷ καὶ βοῦς ὑπὸ ζυγὸν οὐκ ἤχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη αὖλαξ, σπόρος οὐ κατεβλήθη*)·[192] ἡ λίπανση εἶναι φυσικὴ [κόπρος] (*καὶ τὴν βοτάνην ἄχρις εἰς ῥίζαν κόπρου μὲν ἐπλήρωσε τὸ πεδίον, χλόης δὲ οὐδὲν ὑπελείπετο*).[193] Ὁ ζευγηλάτης (*ζευγηλάται χῶρον ἕνα τῷ κυρίῳ μου διαφέροντα ἐπεχείρουν ἐργάζεσθαι*)[194] χρησιμοποιεῖ ἄροτρο καὶ βωλοκόπο (*καὶ σύνειμι χωρικοῖς καὶ παρὰ βόας ἔχω καὶ βῶλον καὶ ἄροτρον*[195]). Γίνεται ἐπίσης μνεία γιὰ ὀρχάτους καὶ ὑδραγωγούς,[196] ἐνῶ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ ὁρισμένα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως εἶναι τὰ συνδεδεμένα ραβδιὰ γιὰ τὸ κατέβασμα τῶν καρπῶν (*ἕτεροι ῥάβδον ῥάβδῳ συνδήσαντες, ὡς ἑκατέρας διέχειν σπιθαμιαίᾳ τῇ σχοίνῳ, τὴν μὲν χειροκρατοῦσι, τὴν δὲ τῶν καταστρωμάτων καὶ τῶν καρπῶν καταφέρουσι, καὶ τὸν ἐνιαύσιον πόνον τῶν δυστυχῶν γεωργῶν πόνοι οὗτοι βαρύτεροι διεδέξαντο*[197]), οἱ μεγάλοι κάδοι (*ἃ κάδδοις ἁμιλλῶνται πρὸς μέγεθος*[198]) καὶ τὰ δοχεῖα (*Ὡς δὲ χειρὶ*

---

188. Βλ. παραπάνω, σ. 633.

189. Εἰκόνες ἀπὸ τὴ μελισσοκομικὴ σφαίρα βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 13 (81).X.30 κ.ἑ. Kerameus, *Noctes* 249.1.12 κ.ἑ. Bees, Unedierte 150.99.23 κ.ἑ. Γενικὰ γιὰ τὴ μελισσοκομία τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλὲ *ὅ.π.* Ε', 296-309.

190. Bees, Unedierte 149.99.9-10. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu*, 41 καὶ σημ. 39. Ἡ περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι εἶχε τὰ ἀπαραίτητα δενδρύλλια γι' αὐτὴ τὴν καλλιέργεια, βλ. Bees, Unedierte 88.27.93.

191. Βλ. Κίσσα, Σχόλια 190.

192. Bees, Unedierte 63.6.33-35. Βλ. καὶ Κίσσα, Σχόλια 170.33-36.

193. Kerameus, *Noctes* 282.18.1-2. Πρβ. Κίσσα, Σχόλια 190.

194. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.3.

195. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.19-20. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 162.1.17-18: *ἀφεὶς γὰρ βίον ζῆν τὸν ἀγρότην καὶ περὶ γῆν κυπτάζειν καὶ αὔλακα καὶ ἄροτρόν τε καὶ ὗνιν μεταχειρίζεσθαι.*

196. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.20-21: *καὶ πονοῦμαι περὶ ὑδραγωγούς, καὶ ὀρχάτους ἀνακαθαίρω φυτῶν.*

197. Bees, Unedierte 157.107.49-52.

198. Bees, Unedierte 123.67.40.

κρατηθεὶς βάρος εἶχεν οὐδέν, τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἐλαίου αἰτίαν εἶναι τῆς τοῦ ἄγγους κουφότητας ὑπελάβομεν. Ἀφελόμενοι τὸ τούτου ἐπίπωμα καὶ τῷ τούτου στόματι στηρίξαντες ὀφθαλμόν, ὡς ἴδωμεν, εἰ πλῆρες τὸ ἄγγος, καὶ τὸ δεύτερον, εἰ ἡμίκενον, οὐδὲν πλέον ἐβλέπομεν ἐν αὐτῷ, εἰ μὴ ἀκτῖνα ἐλαίου περὶ τὸν πυθμένα μικράν· εἰς πλέον δὲ περιεργασάμενοι τὴν θεωρίαν τοῦ ἔνδον ὑγροῦ, ὡς ἀνεκυλίσθη τὸ ἄγγος ἔνθα καὶ ἔνθα, μόλις ἤρκεσε τὸ σταλὲν τὴν ἐντὸς τοῦ καμψάκου ἐπιφάνειαν κοίλην ἀλεῖψαι· ἐμείναμεν δὲ ὡς πρὸ τοῦ καὶ ἀλιπεῖς καὶ ἀνέλαιοι[199]), τὸ γεωργικὸν πτύον,[200] τὸ μοχλίον,[201] ὁ θύλακας τράγου γιὰ τὶς μεταφορές.[202] Μιὰ περισσότερο καθαρὴ εἰκόνα τῶν τρόπων ζωῆς στὸ χῶρο μᾶς δίνει ἔμμεσα ὁ Ἀπόκαυκος, σ' ἕναν μακρὺ κατάλογο ζώων καὶ προϊόντων στὸ περιβάλλον πιθανότατα μιᾶς μονῆς,[203] στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔζησε πρόσκαιρα:

Ἀδιαίρετον δὲ ὂν τὸ τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὡς δὲ γεωμέτραι λέγουσιν ἐμβαδόν, καὶ μὴ διαιρεθὲν ὡς ἐχρῆν εἰς αὐλὴν αὐτὴν καὶ εἰς μέσαυλον, ὡς ἐν τούτῳ μὲν τὴν ἐκ ζῴων ἡμετέραν ὕπαρξιν ἐνοικίζεσθαι, ἡμᾶς δὲ τῷ ὑπολοίπῳ μέτρῳ τῆς αὐλῆς ἐνσκηνοῦν, ἐσμὲν ὁμοῦ χρήματα πάντα, ἄνθρωπος ἵππος νῆττα καὶ χὴν καὶ σύες, περιστεραὶ πρόβατα βοῦς τε καὶ κύων, σῖτος κριθὴ καὶ κέγχρος, ὄσπριον λῖνον ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος, ὥς δε καὶ ξύλον· καὶ ἔνθεν μὲν βληχᾶται τὸ πρόβατον, ἐκεῖθεν δὲ μυκᾶται ὁ βοῦς, ἵππος τε χρεμετίζει καὶ παππάζει ὁ χήν, καὶ περιγρυλλίζουσι τὰ δελφάκια, καὶ φωνεῖ τορὸν ὁ μεγιστόφωνος ὄρνις, καὶ διαλέγεται ἄνθρωπος, καὶ περιλαλούντων ἡμᾶς τὴν μὲν ὁμιλίαν ἐπικοπτόμεθα, ὄνομα δὲ ἡμῖν περιάπτεται, ὁποῖον καὶ τοῖς αὐτάρκως τούτων ἔχουσι χωρικοῖς τὸ ἀλογώτερον ἐπεφήμιξαν. Οἰκοδεσπότης τοῦτο τὸ ὄνομα, ὅτι πολλὰ ἡμῖν ἑτερογενῆ καὶ ἐπηετανὰ τὰ ἐγκείμενα.[204]

Στὸν τομέα τῶν κοινωνικῶν δομῶν οἱ θεσμοί, ποὺ ἰσχύουν, παρουσιάζονται γνωστοὶ ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὴν ἐν γένει κοινωνικὴ ὀργάνωση τοῦ Βυζαντίου. Ἀφθονοῦν ὡστόσο τὰ παραδείγματα. Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο.[205] Οἱ ἀναφορές του

---

199. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.4-12.

200. Bees, Unedierte 71.11.51: *ἐν τῇ χειρὶ γεωργικοῦ πτύου.*

201. Bees, Unedierte 141.83.5.

202. Pétridès, Jean Apokaukos 22 (10).XIX.18: *καὶ θύλακα τράγου πλήρη μέλιτος καὶ θερμοῦ.*

203. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 117.

204. Κεραμεύς, *Συμβολή* 247.7.17 - 248.2.

205. Ὁ Σπ. Τρωιάνος (*Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα,*

καλύπτουν περιπτώσεις πού ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸ πολιτειακὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο καὶ ἀφοροῦν στοὺς τομεῖς:[206]

(α) τοῦ Οἰκογενειακοῦ δικαίου (ἀρραβών,[207] θεσμὸς προίκας,[208] διαζύγια[209])

— ἰδιόμορφες περιπτώσεις προστασίας παιδιῶν-ὀρφανῶν (*Δεκαετὲς παιδίον Ναυπάκτιον... Μιχαὴλ ὄνομα, Στειριόνην ἐπώνυμον, προσε-*

'Αθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 171) παρατηρεῖ ὅτι οἱ «αποφάσεις (sc. τοῦ 'Απόκαυκου) μαρτυρούν επιείκεια, αλλά και ευθυκρισία, με αξιοθαύμαστη μερικές φορές ευελιξία στην αξιολόγηση του πραγματικού υλικού, ώστε το διδακτικό να ικανοποιεί το πραγματικό συναίσθημα του δικαίου, χωρίς η ουσία της υπόθεσης να υποδουλώνεται σε δικονομικούς τύπους». Βλ. καὶ Πολάκη, *'Ιωάννης 'Απόκαυκος* 115-126.

206. Γιὰ τὴν κατάταξη βλ. Δημ. Σ. Λουκάτο, *Εἰσαγωγὴ στὴν 'Ελληνικὴ Λαογραφία*, 'Αθήνα 1977, σ. 188-190. Τὴ λειτουργία τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου ἀναγνωρίζει κανεὶς στὶς φράσεις ὅπως *καὶ ἡ παλαιὰ συνήθεια ἀντὶ νόμου φυλάττεται* (βλ. Κεραμέα, Κερκυραϊκὰ 337.2.18-19).

207. Bees, Unedierte 66.9.3: *ἱερεῖς εὐχὴν ἐπ' ἀῤῥαβῶνι ποιεῖν*. Βλ. καὶ Laiou, Contribution 288. Γενικὰ γιὰ τὴ μνηστεία στὸ βυζαντινὸ δίκαιο βλ. Στ. 'Ιωσ. Παπαδάτο, *Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον* (Πραγματεῖαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 50), 'Αθήνα 1984. Βλ. ἀκόμη 'Αγγελικὴ Λαΐου, «'Ο θεσμὸς τῆς μνηστείας στὸ δέκατο τρίτο αἰώνα», *'Αφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο*, Α', Ρέθυμνο 1986, σ. 280-298. Γενικότερα γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο βλ. Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο [3]1892 (φωτ. ἀνατ. Aalen 1955), σ. 55-129.

208. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342 ἀριθ. κειμ. 7. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ* 229-232, ἀριθ. κειμ. 1· 242.6.13 κ.ἑ. Bees, Unedierte 58-59.3· 59-60.4. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς προίκας βλ. γενικὰ Γ. Σ. Μαριδάκη, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, 'Αθήνα 1922, σ. 152-179. 'Αλκ. Χ. Κρασᾶς, *Σύστημα ἀστικοῦ δικαίου*, 'Αθήνα 1927, σ. 146-303. Γ. Α. Πετρόπουλος, *'Ιστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*, Β', 'Αθήνα [2]1963, σ. 1195-1234, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη 'Αν. Π. Χριστοφιλόπουλο, «'Η ἐκποίησις τῶν προικῴων ἀκινήτων», *Δίκαιον καὶ 'Ιστορία*, 'Αθήνα 1973, σ. 186-196. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, «'Η γυναίκα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *'Επιστημονικὴ Σκέψη* 4 (1981) 28.

209. Κεραμεύς, *'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', 119-121.38. Τοῦ ἴδιου, Συνοδικὰ γράμματα, 27-28.10. Pétridès, Jean Apokaukos 17-18 (85-86).XII· 20-21 (88-89).XVI· 22 (90).XX· 29-30 (97-98).XXIX, XXX, XXXI. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 229-232.1. Bees, Unedierte 64-65.7· 68-70.10· 79-81.19· 88-89.28· 97-99.39. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 162-164.1· 186-187.28. Βλ. καὶ H. N. Angelomatis-Tsougarakis, «Women in the Society of the Despotate of Epiros», *JÖB* 32/2 (1982) 475. Laiou, Contribution 300 κ.ἑ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης M. Th. Fögen, «Rechtsprechung mit Aristophanes», *Rechtshistorisches Journal* 1 (1982) 74-82. Τῆς ἴδιας, «Ein heisses Eisen», *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983) 85-96.

λαβόμην...).[210]

(β) Ἐμπραγμάτου δικαίου (Βοσκές: *πλησίον δέ, φησί, τῆς τῶν προβάτων τοῦ Στάνη νομῆς εἰργάζετο Βασίλειός τις ὄνομα*),[211] περιουσία καὶ ἐκποίηση ἀκινήτου καὶ αὐτοκινήτου,[212] ὁσπιτότοποι (+ *Πέπρακα πρὸς σὲ τὸν κῦρι Συμεὼν τὸν Βρανᾶν, τὸ ὁσπητότοπον ὅπερ μοι ἐχάρισε τὸ ἥμισυ τού(του), καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ ἐπώλησεν ὁ ἐξάδελφός μου Λάζαρος...).*[213]

(γ) Κληρονομικοῦ δικαίου.[214]

(δ) Ποινικοῦ δικαίου (ἐγκλήματα:[215] παρθενοφθορία (*Αὐριλιόνης τις, Ῥωμαίων ἄποικος, ὄνομα Κωνσταντῖνος, Βλάχους τοῦτο τὸ γένος ὁ καιρὸς ὠνόμασεν ἄνθρωπος, κατὰ χρόνον τὸν πέρυσι, Βλασίαν, τὴν αὐτοῦ θυγατέραν, παρθένον οὖσαν καὶ νέαν, ἀπερχομένην ὑδρεύσασθαι ἀπὸ τῆς ἔγγιστά που πηγῆς, κατασχὼν καὶ περί τινα ῥαγάδα γῆς ἀγαγών, ἔνθα βοήθειαν ἔσεσθαί ποθεν τῇ Βλασίᾳ ὁ Κωνσταντῖνος οὐκ ᾤετο, ἀλλ' οὐδὲ φωνούσης ἀκουσθῆναι ὑπό τινος, τὴν παρθενικὴν ἐκεῖσε πυλίδα τῆς Βλασίας ἀνέῳξε*[216]) ἢ παιδοφθορία (*καὶ τῶν παρανομημάτων τούτων τὰ τέ-*

---

210. Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.28 κ.ἑ. Βλ. καὶ Κατσαρό, Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ «Κρεμαστοῦ» 378 σημ. 42. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 269.

211. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 242.114.6 κ.ἑ. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 170. Βλ. ἀκόμη σχετικὰ Πετρόπουλο, *ὅ.π.*, Α', 734-735.

212. Κεραμεύς, *Συμβολή* 230.1.12: *ἀκίνητα·* 231.1.19: *ἐκποίησις*. Bees, Unedierte 60.4.34: *ἀκινήτους οὔσας καὶ αὐτοκινήτους ⟨περιουσίας⟩·* 150.99.21: *τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν ἐληΐσαντο*. Γιὰ τὴν ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα κατὰ τὸν 10ο-11ο αἰ. βλ. Ν. Οἰκονομίδη, «Ἡ ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα γύρω στὸ ἔτος 1000», *Τὰ Ἱστορικὰ* 7 (1987) 15-26.

213. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δυρραχηνά», *BZ* 14 (1905) 569.1.1 κ.ἑ.

214. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', 124-125.40. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «Κανονικαὶ Πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη περὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνοῦ», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας*, Δ', 19 (1909) 61-67. Bees, Unedierte 59.4.12 κ.ἑ.: *καὶ τελευτῶν οὐ κατέλιπε ταύτας κληρονόμους ἰσομοίρους τῶν προσόντων αὐτῷ·* 65-66.8. Γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο γενικὰ βλ. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte* 133 κ.ἑ. M. Kaser, *Das römische Privarecht II: Die nachklassischen Entwicklungen* (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2), Μόναχο ²1975, σ. 463 κ.ἑ.

215. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀποκαύκου καλύπτουν ἐγκλήματα, τόσο τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, ὅσο καὶ ἀδικήματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς παράλληλης τυποποίησης τῶν πράξεων βλ. Γ. Πουλῆ, «Ἐκκλησιαστική Δικαιοσύνη' και Δικαστικός Ἔλεγχος», *Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ* 15 (1988) 205-232 καὶ κυρίως 208-209, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

216. Bees, Unedierte 61.5.21-27. Γενικὰ γιὰ τὴν παρθενοφθορία βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καὶ εὕρεσις θησαυροῦ (Βυζάντιον, Τουρκοκρατία - με-*

λη πρόδηλος πάντως παιδοφθορία[217]), φόνος).[218]

(ε) Ποινικοῦ δικονομικοῦ δικαίου (θεοκρισία-ὁρκοδοσία).[219]

Τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου, ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, καὶ μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια,[220] δὲν ἀποτελοῦν μόνο πηγὲς γιὰ τὴ νομολογία τῆς

ταεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου), Ἀθήνα 1963, σ. 15-92, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

217. Bees, Unedierte 68.10.19-20. Πρόκειται γιὰ περίπτωση «φθορᾶς ἀνήβου» βλ. Τουρτόγλου, *ὅ.π.* 40-49, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Ὁ «Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου». Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6), Φραγκφούρτη 1980, σ. 87-91, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

218. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 335-336.1. Τοῦ ἴδιου, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης, 379-382. Pétridès, Jean Apokaukos 7-8 (75-76).VI· 18-19 (86-87).XIV· 19-20 (87-88).XV. Bees, Unedierte 60-62.5· 75-76.14· 78-79.18. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241-242.114. Γιὰ τὸ ἔγκλημα τοῦ φόνου (ἑκουσίου-ἀκουσίου) στὸ βυζαντινὸ δίκαιο βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθήνα 1960, σ. 23-53. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου»* 6-10. Γ. Α. Πουλής, *Ο δόλος και η πλάνη για τον άδικο χαρακτήρα της πράξης στο εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 65-77. Ruth Macrides, *Justice under Manuel I. Komnenos: Four Novels on Court Businesses and Murder*, *Fontes Minores* VI (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 11), Φραγκφούρτη 1984, σ. 156-167, 190-204. Τῆς ἴδιας, «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium», *Speculum* 63 (1988) 509-538. Γ. Α. Πουλής, *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο κατά το εκκλησιαστικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 27-28. Τὸν καθηγ. Γ. Πουλὴ εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν πρόθυμη βιβλιογραφική του συνδρομή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὸν καθηγ. P. Magdalino ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη τῆς Ruth Macrides.

219. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Β', 361-362.1. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 125-126. Ἐνδιαφέρουσα ἀκόμη εἶναι ἡ περίπτωση «θεοκρισίας» (βλ. Κεραμέα, Συνοδικὰ γράμματα 27-28.10: Fögen, Ein heisses Eisen 85-96), ὅπου ἡ γυναίκα δέχεται νὰ πιάσει ἀναμμένο σίδερο, μὲ τὴν πίστη ὅτι ὁ Θεὸς θὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος της, γιὰ νὰ ἀποδείξει στὸν ἄνδρα της ὅτι δὲν ἐμοίχευσε. Ὁ Ἀπόκαυκος χαρακτηρίζει τὸ ἔθιμο ὡς *νόμον βαρβαρικὸν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις παντάπασιν ἀγνοούμενον*. Βλ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 121. Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, Women 475 καὶ σημ. 26. Γιὰ τὸν ὅρκο καὶ τὴ θεοκρισία βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνο, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, Ἀθήνα 1964, σ. 109-112. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204*, (Ἐπ. Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστ. τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 13, 1966), Ἀθήνα 1969, σ. 105-110 καὶ 110-111. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Γ', 346-375.

220. Ἡ Μ. Th. Fögen (μὲ τὶς μελέτες της Rechtsprechung mit Aristophanes,

περιόδου· μαρτυροῦν ταυτόχρονα τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας αὐτοῦ τοῦ χώρου σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ἐποχή.

Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναδεικνύεται ἡ σύσταση καὶ ἡ λειτουργία θεσμῶν, ὅπως ἡ οἰκογένεια,[221] καὶ ἐπισημαίνεται ὁ ρόλος τῆς γυναίκας,[222] ποὺ εἶναι ἄξια προνοίας (*ὡς χρὴ τὸ θῆλυ ἀξιοῦσθαι προνοίας*),[223] ἡ τελεσιουργὸς ἔργων ἀνδρικῶν (*ὁποίας γυναῖκας ἔργων ἀνδρικῶν τελεσιουργοὺς καὶ χειρεργάτιδας πάσας ἡ καθ' ἡμᾶς χώρα τρέ-*

Ein heisses Eisen — βλ. σημ. 209 —, «Ein ganz gewöhnlicher Mord» *Rechtshistorisches Journal* 3 (1984) 71-81 καὶ *Horror iuris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten, «Cupido legum»*, Φραγκφούρτη 1985, σ. 47-71) ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ νομολογιακοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου. Στὸ Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, ποὺ ἔγινε στὸ Ἀγρίνιο ἀπὸ 21-23 Ὀκτ. 1988, παρουσιάστηκαν δύο ἀκόμη ἐργασίες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση: τοῦ Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οἱ λόγοι διαζυγίου στὸ νομολογιακὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου» καὶ τῆς Ἐλευθερίας Παπαγιάννη, «Μία ἀπόφαση τοῦ Ἀποκαύκου καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος στὸν 13ο αἰώνα» (ὑπὸ ἐκτύπωση), ἐνῶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, στὴ διδακτορική του διατριβὴ (*Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο* (Θρακικὲς Νομικὲς Μελέτες, 8), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985), ἀφιερώνει εἰδικὸ τμῆμα (σ. 371-373 καὶ σημ. 42-46) γιὰ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Ἀποκαύκου ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα του. Βλ. ἐπίσης Macrides, Killing, Asylum, and the Law in Byzantium 522 κ.ἑ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1), Ἀθήνα 1986, passim (βλ. παραπομπές, ὅ.π., σ. 343). Andreas Schminck, *Studien zur mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 70. Πουλής, *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο* 85 σημ. 270.

221. Βλ. Angeliki E. Laiou, *Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, ἐπιμ. D. Simon) Fontes Minores VI, Φραγκφούρτη 1984, σ. 275-323, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δὲν μπόρεσα, δυστυχῶς, νὰ δῶ ἀκόμη τὴν ἐργασία τῆς Ἀντιγόνης Κιουσοπούλου, *Ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας στὴν Ἤπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰώνα* (δακτυλογραφημένη διατριβὴ) Ρέθυμνο 1987 (βλ. *Βυζαντινολογικὰ Δημοσιεύματα σὲ Ἑλληνικὴ γλώσσα 1986-1988* (ἐπιμ. Στ. Λαμπάκη – Α. Σαββίδη), Ἀθήνα 1988, σ. 34), ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἄμεσα στὸ θέμα.

222. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία βλ. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (XVI. Inter. Byz. Kongress, Akten 1/1), Βιέννη 1981, σ. 233-260 καὶ εἰδικότερα σ. 245 σημ. 60 καὶ 246 σημ. 70, 247 σημ. 73, 248 σημ. 78, 258 σημ. 127. Βλ. ἐπίσης, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἤπειρο, Angelomatis-Tsougarakis, Women 473-480.

223. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 19.3, 2.

φει),[224] γυναίκα δεινοπαθοῦσα στὰ χέρια τῶν πεθερικῶν (*ἡ πενθερὰ δὲ μάλιστα ὡς ἤκουσται κατὰ τῆς νύμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα ἔκτοπον τῇ Παγκαλῷ ἐρασθεὶς εἰς γυναῖκα ταύτην ἠγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελείως ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων. ἔτυχε δέ, φησίν, τὸν τούτου υἱὸν αὐτίκα τῆς οἰκίας ἀπόδημον, ὃς καὶ ἐπανελθὼν καὶ τὴν Παγκαλὼ εὑρὼν σκυθρωπάζουσαν, διὰ τὴν τῆς πενθερᾶς ἐπὶ ταύτῃ βαρύτητα, ἠνιάθη τε ὡς εἰκός, «καὶ εἰ διὰ ταύτην», ἔφη, «ἐγὼ κοπιῶ, ἡ δὲ πολυτρόπως κακοῦται ὑπὸ τῶν ἐμῶν γεννητόρων καὶ λογίζεται ὡς περίψημα, συμφέρει καὶ αὐτὸν ἐμὲ τὰ χείριστα πεπονθέναι, ἢ τὴν ἐμὴν γυναῖκα ὁρᾶν δυσκόλως οὕτω καὶ βαρέως πάντοτε ἔχουσαν»*),[225] ἀλλὰ καὶ γυναίκα δυναμικὴ ποὺ ἐξουσιάζει τὸν ἄνδρα (*ὁ γὰρ κατὰ Θήβας πρότερος Ἐπιφάνιος γυναικοκρατεῖται, ὡς πείθομαι, καὶ οὐκ ἀπαντᾷ πρὸς ἡμᾶς*)·[226] τὸν ἄνδρα ποὺ ἐμφανίζεται ὁ πιὸ ἀδύναμος στὰ γηρατειὰ καὶ ἐπιζητεῖ τὴ φροντίδα της (*ὁ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καστροφύλαξ ὁ Ταρωνίτης, ὁ ξένος, ὁ παραλελυμένος... ἀλλὰ καὶ τὰς ὁρισμῷ τῆς σῆς βασιλείας διαστάσας ἀπὸ τούτου γυναῖκας, ἥν τε ἔγνω ἐν βίῳ καὶ ἣν ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς, πάλιν σῇ κελεύσει μετ' αὐτοῦ συνελθεῖν, ὥστε ὑπηρετεῖν αὐτῷ καὶ νοσοκομεῖν, ὄντι μικροῦ παραλύτῳ καὶ δεομένῳ ὑπηρετήσεως*).[227]

Μέσα στοὺς πολυποίκιλους μηχανισμοὺς τοῦ κοινωνικοῦ πλέγματος τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ζωῆς[228] τονίζονται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση. Ἰδιαίτερα ὁ γ ά μ ο ς,[229] τὰ γαμικὰ συναλλάγματα[230] τοῦ ἁρμονικοῦ βίου, μὲ τὰ λαμπρὰ τελετουργικὰ δρώμενα (*τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων σου*[231]), ἀλλὰ καὶ οἱ παρανομίες καὶ τὰ παράξενα τῶν αταίριαστων γάμων[232] μὲ τὶς ἀκούσιες συναινέσεις (*ἀλλ' ἅμα τε ἡ*

224. Kerameus, *Noctes* 261.6.23-24. Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, Women 476 καὶ σημ. 31.

225. Bees, Unedierte 75.14.5-14. Βλ. καὶ Macrides, Killing 523.

226. Bees, Unedierte 115.58.22-24.

227. Bees, Unedierte 128.69.37-50.

228. Βλ. σχετικὰ Λουκάτο, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία* 205 κ.ἑ.

229. Γενικὰ γιὰ τὸν λαϊκὸ γάμο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Δ', 70-119.

230. Bees, Unedierte 59.4.2: *συναλλάγμασι γαμικοῖς*.

231. Kerameus, *Noctes* 267.11.28-29. Bees, Unedierte 111.54.32: *νυμφοστολουμένης... τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ·* 159.110.22-24: *τί δὲ ἀνῆψας δᾷδας πάντως ἐπιγαμίους, τὸν ὑμέναιον ᾖσας, ἐσκίρτησας, ἐπεκρότησας, τἄλλα ἐτέλεσας πάντα, ὅσα τῶν ἐπιγαμίων μέρος τὸ κράτιστον;* Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233.

232. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου (*τὸ σῶμα κατάσαρκος, πολιᾶς ἀνθοῦσα ἤδη περὶ*

βιαία ἱερολογία ἐξετελέσθη καὶ σκότος νυκτερινὸν τῇ γῇ κατεσκέδαστο, ἡνίκα ὁ Ἰωάννης συγκαθευδῆσαι τῇ γαμετῇ καὶ κατὰ χρόνον μάμμῃ ἠλπίζετο, καὶ ἅμα τοὺς τῶν ἁπάντων λαθὼν ὀφθαλμούς, περὶ τύμπανα καὶ χοροὺς ἐχόντων αὐτίκα καὶ τὰς ἐπιγαμίοις ᾠδάς, τοῦ τε νυμφῶνος ἀπέδρα καὶ ἐξ ἐκείνου ἕως καὶ δεῦρο ἄλλοτε ἄλλῳ ὑπηρετῶν καὶ διακονούμενος, τὴν ἔξωρον νύμφην ἄνυμφον καταλέλοιπε ⟨ ! ⟩[233]), τὶς ἀνεπίτρεπτες συνήθειες — κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου (*ἐνίοτε γὰρ ὀκταετῆ γυναῖκα ἀνδράσι προβεβηκόσιν ἐκδίδωσι καὶ τοῖς εἰς δέκατον πόδα ἀνεστηκόσι, τοῦτο δὴ τὸ περὶ τῶν μακρῶν ἐκφωνούμενον, τὰ εἰς γόνυ τούτων ἀνατρέχοντα μόνον συνάψαι οὐκ ὤκνησεν. εἶτα παρ' ἡμῶν πολλάκις αἰτιαθείς* [sc. ὁ χαρτοφύλαξ], *τοὺς τῶν κορῶν πατέρας ἀπελογήσατο αἰτίους εἶναι τοῦ ἐπὶ ταύταις παρανομήματος, μαρτυροῦντας τὰ ἴδια τέκνα καὶ τοῦ νομίμου εἶναι ὑπέρχρονα. καὶ ὅτι τοῦτο Ναυπάκτιον τὸ ἀρρώστημα καὶ οὐδεὶς ἐπὶ θυγατρὶ τὸν νόμιμον καιρὸν ἐκαρτέρησεν, μαρτυροῦμεν ἡμεῖς, καὶ ὡς αἰσχύνη τάχα δοκεῖ τοῖς Ναυπακτίοις τοκεῦσιν, εἰ μὴ παρ' ἡλικίαν αἱ θυγατέρες αὐτῶν τὴν παρθενικὴν ὑπανοιγῶσι πυλίδα*[234]) — νὰ παντρολογοῦνται κορίτσια ἔξι καὶ ὀκτὼ χρόνων (!) μὲ ἡλικιωμένους ἄνδρες (*εἴ περ εὑρήσεις ἑξαετῆ τὴν γυναῖκα οὖσαν, ὅτε τῷ Ξιφιλίνῳ συνήφθη, ἂν ἡ μήτηρ αὐτῆς τὰ περὶ τούτου ἐν τῇ Βελᾷ ἐπωμόσατο*[235] [...] *συναφθεῖσα πρὸ χρόνων ἤδη διττῶν καὶ τὴν παρθενίαν φθαρεῖσα ἡ βραχεῖα τῷ ὑπερήλικι καὶ ἡ ἀφῆλιξ τῷ μικροῦ διπλασιάσαντι καὶ τὸν νόμιμον. μία παράνομος αὕτη ἐπιτροπή· δευτέρα ὁμοία αὐτῇ ὁ εἰς συνοικέσιον ἀῤῥαβωνισμὸς τοῦ κομνηνικοῦ μαγείρου*

τὸν κρόταφον, τὴν ἰδέαν μελάχρους, Bees, Unedierte 72.13.1 κ.ἑ.), ποὺ ἀναζητοῦσε ὡς σύζυγο τὸν Λέοντα Μακρὸ *παιδίον ἄωρον καὶ ὑπεξούσιον*, βλ. Ν. Α. Βέη, «Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 128, 127-131. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85). XII. 33-34: *ἡ Ἄννα δὲ μάμμη τούτου ἔοικεν εἶναι, οὐχ ὅτι τὸν γέροντα βίον πατεῖ, ἀλλ' ὅτι εὐσωματοῦσα εἰς ὄγκον ἡλικίας ἐπαίρεται.* Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233, 234, 235, 236, 237.

233. Bees, Unedierte 80.19.40-46. Γαμβρὸς ποὺ δὲν ἄντεξε τὰ δεσμὰ τοῦ γάμου μὲ αταίριαστη σύντροφο ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου, ὅ.π. 148-149.97.6-9: *ἡνιοχούμενος δὲ παρὰ τῶν αὐτοῦ προσγενῶν καὶ τῶν παιδικῶν ὁρμῶν ἀνασειραζόμενος, ἀπέπτυσε μὲν τοὺς τῆς παιδεύσεως χαλινούς, ὅλῳ δὲ ποδὶ πρὸς τὰ σὰ ἀπέδραμεν Ἰωάννινα· ζητοῦσι δὲ καὶ οἱ πενθεροὶ καὶ ἡ γαμετή· ἡ μὲν τὸν ἄνδρα, οἱ δὲ τὸν γαμβρόν.*

234. ὅ.π. 67.9.13-22. Βλ. Angelomatis-Tsougarakis, Women 474. Γιὰ τὴ νόμιμη ἡλικία γάμου τῶν κοριτσιῶν στὸ 13ο ἔτος βλ. Laiou, Contribution 279.

235. Bees, Unedierte 89.28.25-27.

Δημητρίου μετὰ τῆς ἀδελφόπαιδος τοῦ ὑπὸ χεῖρα ἡμῶν ἐκ Βαρεσόβης Νικολάου ἀναγνώστου. ἅς τινας καὶ τούτους ἰδών τις, ἔκγονας τῶν συναφθέντων ἢ καὶ κατωτέρω εἴποι πάντως αὐτὰς καὶ οὐκ ἂν ποτε παραδέξοιτο τοῖς τοσούτοις εἶναι εἰκὸς εἰς συνοίκησιν τὰς τοιαύτας ἐλθεῖν, εἰ μὴ ὅτι ἐπὶ τῷ παραλόγῳ γελάσεται μέν, καταμωκήσεται δὲ καὶ τοῦ τὰ συνοικέσια ταυτὶ ἐκχωρήσαντος[236] [...] *οὐδὲ γὰρ ἀνάσχοιτο ἂν τοσοῦτος ἀνὴρ κοριδίῳ συγκοιταζόμενος καὶ μὴ συνέρχεσθαι τούτῳ ἢ ἐκ τῆς συμπλοκῆς μὴ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα μολύνεσθαι. ἄλλοι δὲ τῶν τάχα προσεκτικῶν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ νόμου τελείωσιν ἐπὶ ταῖς συναφθείσαις αὐτοὺς ἀναμένοντες ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐξώκειλαν πενθεράς* 〈!〉· *καὶ ἴσασι πολλοὶ τοιαῦτα γεγονότα ἐν Ναυπάκτῳ διάφορα*[237]). Κάπου παρελαύνει καὶ ὁ τύπος τοῦ γαμβροῦ-ἀπατεώνα, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐρωτικοῦ του συντρόφου μὲ ὑποσχέσεις (*Ἐβάδισε δὲ καὶ οὗτος* [sc. ὁ Στειριώνης] *ὡς νέος, εἰ μὲν καὶ ἄλλας ἐπισφαλεῖς ἀτραπούς, οὐκ οἶδα, θεὸς οἶδεν· εἰς γαμετὴν δὲ ὅμως συγκληρικοῦ ἑτέρου παρανόμως εἰργάσατο καὶ τοῦ συνοίκου διέστησε, καὶ πόλεις καὶ κωμοπόλεις συνάμα ταύτῃ νῦν περιέρχεται· καὶ πρὸς παρθένον ἑτέραν μετὰ τοῦτο φοιτῶν καὶ περὶ μνηστείας διομιλούμενος, ἔγνω τε (ὡς οὐκ ἔδει) καὶ πορνείας ὑπέκκαυμα καταλελοίπει τὸ γύναιον*[238]).

Ὁ ἔρωτας καθιστᾶ δύσκολη τὴν τιθάσσευση τῶν ἐντὸς *σαρκικῶν πολέμων*[239] στὴ γυναίκα, ποὺ καταφεύγει κάποτε στὴν ἐπήρεια τῶν φίλτρων ἔρωτος (*Ταύτης ὡς κισσὸς δρυὸς ἔχεται καὶ περιάγει ταύτην... τὸ δ' ἀληθὲς περιάγεται, ἐπαοιδαῖς καὶ μαγγανείαις τῆς τε μητρὸς τὸν νοῦν κλαπεὶς καὶ τῆς θυγατρός (ἀμφότεραι γὰρ δεξιαὶ περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς κατεφάνη, καὶ πανεπίσημοι), καὶ φάρμακον ἐξ ἀμφοτέρων πιών, οὐχ οἷον ἡ ὁμηρικὴ Ἑκαμήδη ἐσκεύαζε, «νηπενθὲς ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθες ἁπάντων», ἀλλ' ἐγκεφάλου θολωτικὸν καὶ ταρακτικὸν λογισμοῦ καὶ διανοίας συγχυτικόν*[240]), ποὺ ἐμφυσοῦν «ἔρωτα ἔκτοπον» (*ἡ πενθερὰ δὲ μάλιστα ὡς ἤκουσται κατὰ τῆς νύμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα*

---

236. Bees, Unedierte 67.9.33-42.

237. Bees, Unedierte 68-69.10.20-22.

238. Κεραμεύς, Δυρραχηνὰ 572.2.22-28 (βλ. ἐπίσης 572 σημ. 1). Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 104-105.

239. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.29.

240. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 235.2.12-19. Γιὰ παρόμοιες «μαγγανεῖες» στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* ΣΤ', 207-261. Βλ. ἀκόμη Car. Cupane, «La magia a Bizanzio nel secolo XIV: azione e relazione», *JÖB* 29 (1980) 237-262. Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 20 (1986) 41-44.

ἔκτοπον τῇ Παγκαλῷ ἐρασθεὶς εἰς γυναῖκα ταύτην ἠγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελείως ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων)[241] στὸν ἄνδρα, ποὺ μιὰ φράση τοῦ Ἀποκαύκου τὸν φέρνει εἰς τὸ «καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα» (*καὶ παντελῶς γυναικίζεσθαι καὶ καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα*[242]). Ἡ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐμφάνιση τοῦ συζύγου καταντᾶ πολλὲς φορὲς ἀνυπόφορη βάσανος γιὰ τὴ σύντροφό του (*ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐρχόμενος πρὸς αὐτὴν ἐπὶ ἑβδομάδι τυχὸν ἢ πλέον ἢ ἔλαττον τῇ γαμετῇ καὶ συνῴκει καὶ συνδιῆγεν, οὐ προνοούμενος τῶν κατ' οἶκον οὐδ' ὅθεν ζήσεται προμηθευόμενος ἡ γυνή, ἀλλ' ὅσον φαντασμὸν ἐνδείξασθαι ἐν Ναυπάκτῳ καὶ τῇ γυναικὶ συνελθεῖν καὶ ποιῆσαι ταύτην ἐγκύμονα καὶ ἀποπτῆναι ταύτης ὡς ὄρνεον ἄλογον καὶ χώραν ἀμείβειν ἄλλην ἐξ ἄλλης καὶ παρ' οὐδεμιᾷ φυλάσσειν τὸ παραμόνιμον... πέντε χρόνους ἤδη ἀνύει, ἐξ ὅτου ταύτην οὐκ ἐπεσκέψατο· καὶ νέα μὲν ἡ Εὐδοκία καὶ τὸ εἶδος οὐκ ἄχαρις καὶ τῶν σαρκικῶν πολέμων ἐντός... ἐξετραγῴδησε, τὴν τῆς νεότητος ὀχλησίαν, τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀποδημίαν*[243]) καὶ ἡ ἀδυναμία κάποιου νὰ ἐκπληρώσει «τὰ τῶν ἀνδρῶν» (*τὰ τῶν ἀνδρῶν ἐκτελεῖν*[244] [...] *Καὶ ὁ Βλασόπουλος τῇ μὲν γυναικὶ συνευνάζεται, τὰ εἰς συνέλευσιν δὲ παιδάριον ἀτελὲς τῇ Ἄννῃ γνωρίζεται*[245]) εἶναι ἀβάσταχτη συμφορά. Ἡ συζυγικὴ ψυχρότητα ἀποδίδεται μὲ τὶς παρομοιωτικὲς φράσεις, ὅπως π.χ. *λίθου δηλονότι ἀκινητότερον ὅσον τὰ εἰς συνέλευσιν γυναικός, ὅσον τὰ εἰς ἔργα ἀνδρῶν*[246] [...] *ὃ μᾶλλον ἐχθραίνειν τὰς γυναῖκας τοῖς ἀνδράσι ποιεῖ, ἂν πρὸς τὰς συνουσίας ἀκινητίζωσι.*[247] Τὸ «ἀκατάλλακτον μίσος»[248] ἐκφράζεται μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ζευγαριοῦ ποὺ τὸ κλειδώνουν στὸ δωμάτιο σὲ μιὰ ὕστατη προσπάθεια συνεύρεσης, χωρὶς ἀποτέλεσμα (*οὗτοι δὲ καὶ κέλλῃ πολλάκις τούτους ἐγκλείσαντες, ὡς ἂν καὶ μὴ θελούσῃ ταύτῃ συνέλθῃ ὁ Κωνσταντῖνος εἰς εὐνήν, ἡ δὲ τοὺς αὐτοῦ καταμασσησαμένη δακτύλους καὶ τὰ λοιπὰ τῶν χειρῶν τοῖς ὄνυξι καταξάνασα, ὡς καὶ τὰς ἀμυχὰς καὶ τὰς δήξεις ἀριδηλότατα καταφαίνεσθαι, αὐτοῦ μὲν ἀπέδρα, τὸν δὲ Κωνσταντῖνον ἀφῆκε, τοῦτο δὴ τὸ ποιη-*

---

241. Bees, Unedierte 75.14.5-8.
242. Kerameus, *Noctes* 281.18.2.
243. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.16 κ.ἑ.
244. ὅ.π. 18 (86).XII.1.
245. ὅ.π. 30 (98).XXX.14-16.
246. ὅ.π. 30 (98).XXXI.24-25.
247. ὅ.π. 18 (86).XII.1-2.
248. Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Τὸ συναινετικὸ διαζύγιο στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντιακὰ* 3 (1984) 17 καὶ σημ. 48-50.

τικόν, *«κεναῖς ἀφάσσειν ὠλαίναισσι δέμνια»*[249]). Αὐτὸς πού *οὐ λήψεται, ὅν τε Θεὸς εὐδοκήσει καὶ ὅς αὐτῷ ἀρεστὸς*[250] βρίσκει διέξοδο στὴ μοιχεία,[251] πού παρασαλεύει, *ὡς εἰκός, τὰς φρένας τῶν ἀνδρῶν τῷ ἀδοκήτῳ τῆς ἀκοῆς.*[252]

Ἡ «σημαντική» λειτουργία καὶ χρήση τῶν λέξεων *«πορνεία»*, *«πόρνος»*, *«πορνικός, -ῶς»*,[253] *«πορνεῖα»*[254] *καὶ «κοσμικὰ καταγώγια»*[255] θὰ φανέρωναν τὸ μέγεθος τοῦ φαινομένου τῆς π ο ρ ν ε ί α ς,[256] ἀλλὰ αὐτὴ φαίνεται νὰ συγχέεται μὲ τὴ μ ο ι χ ε ί α.[257] Ἡ ἔννοια τῆς μ α σ τ ρ ο π ε ί α ς εἶναι, ὡστόσο, περισσότερο καθαρὴ (*ὡς μὴ παρὰ τῇ οἰκείᾳ μητρὶ εὑρεθεῖσα, παρὰ δὲ ἀλλοτρίῳ ἐξωκοιτήσασα, καὶ τοῦτο εἶπε γενέσθαι παρὰ τὴν αἰτίαν τοῦ ταύτης ἀνδρός, βαρύνοντος μὲν ἐπ' ἐμὲ τὴν χεῖρα διηνεκῶς, τῇ δὲ μητρί μου μαστροπείαν προσάπτοντος, εἴποτε παρὰ ταύτῃ καὶ τῇ πατρικῇ μου οἰκίᾳ εὑρεθῶ καταμείνασα*[258]).

Ὁ θ ά ν α τ ο ς κλείνει τὸ τρίχρονο γέννηση-γάμος-θάνατος.[259] Τὸ

---

249. Bees, Unedierte 65.7.37-43.

250. Pétridès, Jean Apokaukos 30 (98).XXIX.2-3.

251. ὅ.π. 17 (85).XII.34-35: *δι' ἃ καὶ πρὸς ἕτερον ἀπέκλινε καὶ μεμοίχευται·* 20 (88).XVI.34 κ.ἑ.: *παρὰ διαφόρων ἀνδρῶν γνωσθῆναι ταύτην ἀπισχυρίζετο.* Bees, Unedierte 82.21-22.8-9: *ἀπειπομένη τοὺς πρὸς ἐκεῖνον ἐς τὸ παντελὲς ἔρωτας, πρὸς ἄλλον τὸν νοῦν ἔτρεψε καὶ τούτῳ προσκολληθεῖσα ἐκθέσμως συμφθείρεται,* ὅπου καὶ ἀναφορὰ τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ μοιχείας (ὅ.π. 82-83). Γιὰ τὴ μοιχεία βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου* (Ἐπετ. Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστ. τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 23, 1976), Ἀθήνα 1978, σ. 143-156.

252. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27.10, 24-25.

253. Βλ. π.χ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', 120.38.9: *πορνεία δὲ λογιζόμενος τὸ πραχθέν.* Bees, Unedierte 66.8.24-25: *ἅτε μὴ γενομένῳ ἐννόμῳ τῆς τούτου μητρός, ἀλλὰ πορνικῇ·* 77.16.7: *ὁ εἷς πορνικῶς συνεφθάρη·* 83.22.28: *τὰ τῶν πόρνων* κ.ἄ.

254. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 245.7.18-19: *ἀντὶ ἐπισκοπείου πορνεῖον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικὸν αὐτὸ κατεστήσατο.*

255. ὅ.π. 240.6.24: *πορνεῖα ταῦτα ποιούντων καὶ κοσμικὰ καταγώγια.*

256. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. Laiou, Contribution 284-300. Βλ. ἀκόμη τὴν ἀνακοίνωση τοῦ J. Irmscher σ' αὐτὸν τὸν τόμο (σ. 253-258).

257. Ἡ σύγχυση δὲν εἶναι φαινόμενο πού ἀπαντᾶται μόνο στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Γιὰ τὶς διάφορες περιπτώσεις ἐξωγαμιαίων σχέσεων βλ. Laiou, Contribution 284-300.

258. Pétridès, Jean Apokaukos 21 (89).XVI.14-18.

259. Βλ. Λουκάτο, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία* 205, 221-225.

κλείσιμο τῶν βλεφάρων,[260] τὸ «τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι»,[261] τὸ ἀκόλουθο «πολὺ τοῦ πένθους»[262] ἢ τραγικοκωμικὲς «μονῳδίες» φίλων,[263] εἰκόνες χηρῶν, ποὺ «φοροῦσι κρήδεμνα καπνηρὰ» καὶ «χιτῶνας ἐπιῤῥύπους ἐπενδιδύσκονται»,[264] προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου μαζὶ μὲ τὰ ἔθιμα ποὺ συνδέονται μὲ τὸν κύκλο τοῦ θανάτου,[265] ὅπου ἐπιβιώνουν καὶ ταφικὰ ἔθιμα παλαιότερα, ὅπως τὰ ρουσάλια (*ἐγὼ δέ σου μεμνήσομαι καί σου τῷ τάφῳ οἶνον μὲν ἐπισπείσω καὶ δάκρυον, κρέας δὲ παραθήσομαι, συνεπιθήσω ψωμούς, πόπανα, μελιτούττας ὀπώρας καὶ τἆλλα ὁπόσα πνέων ἀέρα βορῶς ἤσθιες*[266]).

Στὴ σφαίρα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ παιδὶ καὶ τὴν παιδικὴ ἡλικία παραδίδονται δύο ἀξιοπρόσεχτες μαρτυρίες. Ἡ μία ἀφορᾶ τὸ ἔθιμο τῆς βάπτισης τῶν παιδιῶν ἀπὸ ὑψηλὰ πρόσωπα: *τῶν γὰρ γεννωμένων ἀνάδοχος ἐκ τοῦ βαπτίσματος γίνεται, καὶ ἵππους ὑπὲρ τῆς ἀναδοχῆς ἀπαιτεῖται καὶ θηρίων, οἷς ἐν χειμῶνι ἀμφιεννύμεθα, τὰ κάλλιστα δέρματα· συγκαταβαίνων δὲ τοῖς τῶν τικτομένων γεννήτορσι, καὶ χῆνας καὶ ἐκτομίας ἀλέκτορας καὶ νῆττας σιτευτὰς ἀποδέχεται.*[267] Ἡ ἄλλη ἀφορᾶ τὰ παιδικὰ παιχνίδια· ὁ Ἀπόκαυκος μᾶς παρέχει μιὰν ἀκριβὴ περιγραφὴ γιὰ τὰ πεντόβολα, κατεξοχὴν ἀπασχόληση τῶν κοριδίων: *μὴ μέντοι ἀκτὰς τὰς θαλασσίους περισκοπεῖν καὶ συλλέγειν ἐκεῖθεν στρογγύλα βωλάρια, ὅσα τῇ θαλασσίᾳ φορᾷ μεταφερόμενα καὶ μετακινούμενα στρογγύλονται μὲν ἐκ τῆς παρατρίψεως, εἰς παίγνια δὲ τοῖς κοριδίοις ἐπισωρεύονται, μήδ' ἀναπετάζειν ταῦτα πρὸς τὸν ἀέρα καὶ τὴν παλάμην μετάγοντας τὴν καταφορὰν τῶν ἀναῤῥιφέντων δέχεσθαι τῷ καρ-*

---

260. Bees, Unedierte 86.27.24: *ἐμά τε καλύψαι βλέφαρα.*

261. Bees, Unedierte 86.27.24-25: *καὶ τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι, ἡνίκα τὸ τοῦ βίου τούτου κνέφας ἐπέλθῃ μοι.*

262. Pétridès, Jean Apokaukos 4 (72).II.16.

263. Bees, Unedierte 124.67.108 κ.ἑ. Βλ. καὶ Magdalino, The Literary Perception 33.

264. Bees, Unedierte 86.27.42-43.

265. Γιὰ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γενικὰ βλ. Δημ. Σ. Λουκάτο, «Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννῃ Χρυσοστόμῳ», *Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου* 2 (1940) 30-117. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν» *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 75-111. Κουκουλές, *ὅ.π.* Δ', 148-248.

266. Bees, Unedierte 125.67.129-131. Γιὰ τὰ ροζάλια βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Β' 1, 29, 31. Πρβ. Ε', 217 σημ. 7. Βλ. καὶ *Λαογραφία*, 23 (1964), Ἀθήνα 1970, 509, λ. Ρουσάλια.

267. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.28-244.3.

πῷ καὶ τῷ πλείονι τοῦ ποσοῦ τὴν νίκην ἐπιμετρεῖν, τῷ δὲ καταχθέντων ὀλιγοδόχῳ τῷ ἀντιπαίζοντι τὴν ἧτταν ἐπιψηφίζεσθαι καὶ τύπτειν οὕτω κονδύλοις περὶ τὸν πῆχυν τοῦ ἡττηθέντος.[268]

Περισσότερες εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν προστασία τῶν ὀρφανῶν[269] καὶ λιγότερες γιὰ τὴ σχολικὴ ζωή, ὅπου ὁ δάσκαλος μεταχειρίζεται τὸ ξύλο ὡς ἐνδεδειγμένο παιδαγωγικὸ μέσο (*Οἱ τῶν παίδων σωφρονισταὶ καὶ λύγον ἐπανατείνουσι τοῖς παισὶ καὶ κατὰ κόῤῥης ταῦτα ῥαπίζουσι καὶ προθελύμνους ἀνασπῶσι τρίχας αὐτῶν, καὶ ταῦτα ποιοῦσιν οὐχ ἵνα πάντως ἀνέλωσιν, ἀλλ' ἵνα ἐκφοβήσωσιν*).[270] Οἱ νέοι ἔπρεπε νὰ ἑτοιμαστοῦν γιὰ τὸν ἐπαγγελματικό τους βίο. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμά τους στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (χαρτοφύλακες, ὑπομνηματογράφοι, ὑπομιμνήσκοντες, χωροεπίσκοποι, ἱερεῖς, διάκονοι, ὀστιάριοι, πρωτοψάλτες, ἀναγνῶστες, λαοσυνάκτες, οἰκονόμοι, κελλαρίτες, πυλωροί). Κάποιοι θὰ ἐνταχθοῦν στὶς ὁμάδες τῶν ἀξιωματούχων καὶ λειτουργῶν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ποὺ παρουσιάζει μιὰ γκάμα ἀξιωμάτων καὶ τίτλων βυζαντινῆς προέλευσης, μεταφερμένες «δομὲς» καὶ σὲ τοῦτον τὸν χῶρο (ρηγοκρατάρχης, δούκας, λογοθέτης, σεβαστοκράτωρ, παρακοιμώμενος, μεσάζων, πρωτοβεστιάριος-ίτης, πριμμικήριος, δομέστικος, δουκικὸς μάγειρος, [μέγας] λογαριαστής, [εἰσ]πράκτωρ, κατεπάνω, κανστρήσιος, καστροφύλαξ, φρουρός, τζάκων, τζουλούκων, τοξότης, στρατιώτης, ἱπποκόμος, γραμματιφόρος). Ἄλλοι θὰ τραβήξουν τὸν δρόμο τοῦ ἐπιλεγμένου «τρόπου ζωῆς» τους. Ἔτσι, δροῦν καὶ κινοῦνται στὸν χῶρο τῶν τ ε χ ν ῶ ν (*κατὰ Ναύπακτον πολύτροπος κάκωσις, ὑφ' ἧς ἐγὼ θέρους μὲν ὑπὸ δένδρῳ κάθημαι καὶ σκιᾷ, κατὰ τοὺς σφύρᾳ μικρᾷ καὶ ὀλίγῳ τῷ ἄκμονι τὰ τῶν χαλκωμάτων ὑπόσαθρα θεραπεύοντας καὶ ταῖς τούτων πληγαῖς τὸν κασσίτερον ὑποτήκοντας*[271]),

---

268. Bees, Unedierte 137.77.41-48. Περιγραφὴ τοῦ παιχνιδιοῦ βλ. Δημ. Λουκόπουλο, *Ποιά παιχνίδια παίζουν τὰ Ἑλληνόπουλα*, Ἀθήνα 1926, σ. 82-85. Τὸ παιχνίδι μνημονεύεται ἤδη στὸν Πολύβιο (9.127).

269. Κεραμεύς, Δυρραχηνὰ 572.14 κ.ἑ. Τοῦ ἴδιου, Συνοδικὰ γράμματα 22.6, 4-5. Bees, Unedierte 85.27.6 κ.ἑ.· 96.37.14 κ.ἑ.· 104.47.37 κ.ἑ.· 150.100.1 κ.ἑ.· 151.100.40· 152.101.12-14· 153.102.7, 10.

270. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.25-381.1. Πρβ. Bees, Unedierte 152.101.12-14: *ῥαβδίζων αὐτόν, μαστιγῶν, προπηλακίζων, καὶ πᾶσαν ἐπάγων αὐτῷ ἐπιτίμησιν διὰ τὸ τοῦ ἤθους καὶ διακεχυμένον καὶ ἄπηκτον*· 151.100.42· 105.49.7-8. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὅ.π. Α' 1, 98-105.

271. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα τοῦ γανωματῆ-χαλκωματᾶ ποὺ μᾶς μεταφέρει τὸ χωρίο αὐτό, βλ. Bees, Unedierte 86.27.27-30. Ἀκόμη ἡ σκηνὴ τῆς φιλονικίας ἀνάμεσα στὸν γεωργὸ καὶ τὸν σιδερὰ (Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 246.27-247.4):

ἐργάτες (κακεργάτης, χειρεργάτης), μυλωνάδες, μάγειροι, μάγκιπες, ξυλοφάγοι, χαλκωματάδες, σιδηρουργοί, ράφτες, σκυτοτόμοι, ἑρμογλύφοι, ἀργυροκόποι, ζωγράφοι καὶ τραπεζίτες. Οἱ ἐγγράμματοι ἀναφέρονται ὡς καλλιγράφοι, μαΐστορες, διδάσκαλοι-ψηφοδιδάσκαλοι, ταβελλίωνες, ταβουλλάριοι, νοσοκόμοι, γιατροὶ καὶ συγγραφεῖς (χρονογράφοι, λογογράφοι, ρήτορες):[272] Ἕνας πλούσιος ἀπολογισμὸς καταμερισμοῦ ἐργασίας.

Ἡ προσωπικὴ περιπέτεια τῆς ὑγείας τοῦ Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ δείκτη τοῦ τομέα ὑγεία, τουλάχιστον στὶς ἀναφορὲς τῶν ἀσθενειῶν· ἀπὸ τὶς ἐλαφρότερες ἀδιαθεσίες (ναυτία,[273] συνάχι,[274] πυρετὸς[275]) ὡς τὶς μονιμότερες καταστάσεις ποὺ ἐπιτείνονται καὶ ἀπὸ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες (ἀρθρίτιδα,[276] ἰσχυαλγία,[277] μηνίσκοι,[278] ἀδυναμία τῶν ἄκρων,[279] γενικὴ ποδαλγία[280]). Μνημονεύονται ἀσθένειες τοῦ στομάχου[281] ἢ τῶν

Ἤδη δὲ καὶ χαλκεὺς πάρεστί μοι κριθησόμενος, ὅτι τὴν τοῦ γείτονος ὕνιν οὐ κατὰ τέχνην ἐχάλκευσεν, οὐδὲ σχῆμα ταύτῃ τὸ πρέπον ἐνέθετο, οὐδὲ κατὰ βραχὺ τοῦ πυρὸς ἐξάγων χειρολαβίδι καὶ σφύρᾳ τύπτων εἰς ἐντελὲς αὐτὴν ἐξειργάσατο, ἀλλὰ τῷ πυρὶ λιπάνας εἰς διαρκὲς καὶ καταχαυνώσας οὕτω τὸν σίδηρον, εἶτα σφυρηλατῶν τὸν ὄγκον ταύτης ἠλάττωσε.

272. Βλ. Β. Κατσαρό, Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ «Κρεμαστοῦ» 377-380.

273. Bees, Unedierte 96.37.10-11· πρβ. 153.102.10-11. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.3.6-9.

274. Bees, Unedierte 102.44.13: *τὴν τοῦ κατάρρου βαρύτητα.*

275. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.20: *Προσεθέμην δὲ τῇ νόσῳ καὶ πυρετόν.*

276. Bees, Unedierte 103.46.26-27: *τὰ ἄρθρα τῶν ποδῶν ἀργὰ παρ' ἐμοί, καὶ πόδας μὲν ἔχω, ἐνέργειαν δὲ ποδῶν οὐδαμοῦ, κ.ἄ.*

277. Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ 288.6.19-21: *νόσος γάρ μοι καὶ ἰσχιατικὴ ἐπεισφρήξεν, ὑφ' ἧς φόρτος κλίνης εἰμὶ καὶ ὅλος ἀκίνητος, τοῦ δεξιοῦ μου ποδὸς τὴν φυσικὴν ἀρνησαμένου ἐνέργειαν.*

278. Bees, Unedierte 77.17.5: *πάθος ἐνσκῆψαν τοῖς δυσὶ γόνασί μου ἀποδιαιρεῖ ταῦτα τοῦ λοιποῦ σώματος.* Δὲν ἀποκλείεται, πάντως, οἱ περιγραφὲς τοῦ Ἀποκαύκου νὰ ἀναφέρονται σὲ μία καὶ μόνο πάθηση τοῦ ἴδιου, τὴν ποδάγρα, βλ. Kerameus, *Noctes* 290.28.30· βλ. καὶ Bees, ὅ.π. 141.83.2-3: *οὐ μόνον γὰρ ἡ περὶ τὰ γόνατά μου ὀδύνη μικρὸν οὐκ ἐλώφησεν, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ πέλματα κατέβη τὸ πάθος.* Βλ. καὶ σημ. 279, 280.

279. Bees, Unedierte 90.30.7-8: *ἀλλὰ νόσος παντοδαπὴ καὶ ποδῶν ἐπίσχεσις χαλεπή·* 118.61.8-10: *κωλύομαι δὲ τούτων τῶν στύλων μὴ δυναμένων ἀνέχειν τὴν οἰκίαν τοῦ σώματος.*

280. Γιὰ τὴν γενικότερη περιγραφὴ τῆς ἀρρώστιας βλ. Κεραμέα, Κερκυραϊκὰ 339.23-340.2. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 375.14. τοῦ ἴδιου, *Noctes* 290.28.30. Bees, Unedierte 133.73.6· 133.*73α.2, 17· 134.74.3.

281. Pétridès, Jean Apokaukos 30.XXXII.32: *τὰ δὲ ὑπὸ γαστέρα ὀδυνώμενος.*

ὑπογαστρίων (*νόσος βαρεῖα βαρύνουσά μου τὰ ὑπογάστρια... οὐκ ἐᾷ περὶ τὰς μεταβάσεις πορεύεσθαι*[282]), ἡ κοιλιακὴ φθίσις,[283] ἡ δυσουρία[284] καὶ παρεμφερεῖς λοιμώξεις τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος (*ἐπλήγην ψυχρότατα τοὺς νεφρούς· καὶ τὸ διὰ τῆς βαλάνου ὑγρὸν τὰ πρῶτα μὲν χολοβάφινον, κινουμένου δέ μου πλέον, ὑπέρυθρον καὶ ἔτι πόῤῥω κιῤῥότερον καὶ τὸ τούτων ἐπέκεινα αἱμόχρουν, δριμὺ δέ, ὡς οὐκ ἂν διηγήσαιμι*[285]), ἀκόμη καὶ θανατηφόρες ἀρρώστιες, ὅπως ἡ φυματίωση (*εἴτε τοῦ ἐγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυημέρου νοσήματος ἐξ ἑκτικῆς διαθέσεως, ὑφ' οὗ ἐτε[θνή]κει*[286]) ἢ ἕνα ἀξιόλογο καρδιακὸ ἐπεισόδιο (*ἐπεστράφην τε πρὸς αὐτὸν καὶ τῶν τριχῶν ἐκείνου λαβόμενος καὶ συστρέψας τήν τε κεφαλὴν καὶ ὅλον ἐκεῖνον κατὰ γῆς ἔρριψα, ἐνάγων πάντως αὐτὸν εἰς τὸ μὴ καὶ εἰς ἔμπροσθεν ἀναισχυντεῖν κατ' ἐμοῦ καὶ ἀπερεύγεσθαι τὰ τραχύνοντα. Ἔκειτο δὲ ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀπ' ἐκείνου ἐπὶ τῆς γῆς μὴ λαλῶν, μὴ κινούμενος· παρενόμιζον δὲ ἐγὼ πλάττεσθαι αὐτὸν τὸ ἀκίνητον καὶ ὥς τινα παραφερόμενον οἴνῳ παρεφαίνετό μοι διακεῖσθαι ἐκεῖνον καὶ μένειν οὕτως ἀνέγερτον· ὁ δὲ ταῖς ἀληθείαις νεκρὸς ἦν ἐκ τοῦ παραυτά· καὶ πνοὴ καὶ λόγος ἐν ἐκείνῳ οὐκ ἦν, εἰ μὴ ὅτι τὸ πρόσωπον ἐκείνου βαθεῖ τῷ μέλανι κατεβάφη, ὡς τὰ τῶν ὑφασμάτων δευσοποιούμενα*[287]). Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο ἀνυπόφορη εἶναι ἡ ἀσθένεια τῶν γηρατειῶν, ὅπου *ἀδυνατεῖ μὲν ἡ φύσις, τροχαλὸς δ' ὁ ἄνθρωπος γίνεται, καὶ τόνος λύεται φυσικός, καὶ παραλύονται γόνατα.*[288]

Πλάι στὴν ἐπίσημη ἰατρική προσφέρει τὴ βοήθειά της ἡ λαϊκὴ ἰατρική[289] ποὺ διδάσκει τὰ θεραπευτικὰ ἀπὸ πάππου πρὸς ἐγγο-

---

282. Κεραμεύς, Δυρραχηνὰ 573.3.18-20. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ* 240.6.14: *τὰ ὑπογάστρια δὲ νόσῳ βαρείᾳ πληγέντα.*

283. Bees, Unedierte 138.78.3: *φθίσιν ὑπομεῖναι κοιλιακήν.*

284. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342.8.27: *δυσουρία πιέζει καὶ ποδαλγία προσοδυνᾷ.*

285. Pétridès, Jean Apokaukos 30 (98).XXXII.32-35.

286. Bees, Unedierte 63.6.26-27. Βλ. καὶ Κίσσα, Σχόλια 189.

287. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.11-21. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ εἶναι διαφορετική: ...*οὔτ' ἂν πρὸς βίαν τὸ κρανίον συνέστρεφεν, ὡς ἐκκρουσθῆναι μὲν τῆς ἰδίας ἁρμονίας τοὺς σπονδύλους, τὸ δὲ νωτιαῖον παθεῖν ἐκ τοῦ παραυτὰ καὶ ἀπονεκρωθῆναι τὸν ἄνθρωπον. ταῦτα γὰρ δίδωσι ἐννοεῖν καὶ τὸ παραυτίκα τοῦ προσώπου μελάνωμα* (ὅ.π. 381.5-10). Τὸ μελάνωμα, ὅμως, τοῦ προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὸ καρδιακοῦ ἐπεισοδίου.

288. Bees, Unedierte 100.42.12-15. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 277.15.3: *φυσικὴ νόσος, τὸ γῆρας.*

289. Γιὰ τὴ γνώση τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς καὶ ἀπὸ γιατροὺς τῆς ἐποχῆς ὁ Ἀπό-

νόν.[290] Τὸν παραδοσιακὸ «κύλικα... φαρμάκων» (*κύλικα φαρμάκων πικροχύμων ἀρτύοντες τὰ ταύτης χείλη μέλιτι περιχρίουσι*[291]) τῶν 'Ασκληπιῶν συνοδεύουν οἱ συνταγὲς τῶν «καθαρσίων» (*δὶς πίοντα καθάρσιον... τῶν περιττωμάτων ὄντα κενωτικὰ*[292]) καὶ τῶν «συνουλωτικῶν ἐμπλάστρων» (*καὶ τὴν συνουλωτικὴν ἐπέθηκεν ἔμπλαστρον*[293]). Κάπου ἐμφανίζονται μορφὲς μὲ πρόχειρους νάρθηκες ποὺ κρεμοῦν ἀπὸ τὸν λαιμὸ γιὰ τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τοὺς πόνους τῶν καταγμάτων (*καταδέσμῳ μὲν περιειλημμένος τὴν κεφαλήν, κρήδεμνον γυναικεῖον ἔχων περὶ τὸν τράχηλον, δι' οὗ τὴν εὐώνυμον ἀνεκούφιζε χεῖρα, μωλωπισθεῖσαν ἐκ ῥάβδου*).[294]

Εὔκολα ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τοῦ 'Αποκαύκου ἡ τάξη τῶν π τ ω χ ῶ ν, ποὺ καταπιέζεται ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ἀρχόντων ἢ τῶν κρατικῶν εἰσπρακτόρων·[295] μόνη ἐπίσημη κοινωνικὴ παροχὴ ἢ πρόνοια εἶναι τὰ «πτωχικὰ»[296] τῆς 'Εκκλησίας. Αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της ἀπαιτεῖ «εὐποιΐες» καὶ «δωρεὲς»[297] ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντες. 'Η σεισμογένεια τῆς περιοχῆς[298] καὶ τὰ δεινὰ τῶν συμφορῶν καὶ τῶν πολέμων (*"Αρης δὲ ἠγείρετο πολεμοκτόνος, στρατιώτης δὲ ἔπιπτεν, ἐζητεῖτο δὲ ἰατρὸς καὶ χειρουργία τετίμητο, πρᾶγμα τὸ συνεχὲς διαλῦον καὶ αὖθις ἑνοῦν, καὶ ξυρὸς τὴν ἕνωσιν διιστῶν καὶ συνειλῶν τὸ διεστη-*

καυκος γράφει: *μὴ μόνον ὃ κατ' ἐρώτησιν ἐκ βιβλίων ἰατρικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καθωμιλημένη τούτου διάλεκτος παίδευσις ὅλη καὶ λελογισμένη ἀκρόασις* (βλ. Bees, Unedierte 116.60.12-14).

290. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241.113.34-35: *ἐγένετο γὰρ παιδίον νηπιόθεν ἐμόν, καὶ πολλὰ τὰ εἰς ἐμὲ θεραπευτικὰ ὁ πάππος τούτου ἐνεδείξατο καὶ ἡ μάμμη.*

291. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85).XI.12-13. Πρβ. N. Wilson, *Saint Basil on the Value of Greek Literature*, Λονδίνο 1974, σ. 47.15 s.v. δηλητήρια.

292. Bees, Unedierte 99.40.1, 8.

293. Bees, Unedierte 63.6.50.

294. Bees, Unedierte 61.5.15 κ.ἑ. Πρβ. 62.42-46: *ὁ πῆχυς... ὅνπερ ἀνέπαυε τὸ ἀπὸ τοῦ τραχήλου... ἐπικρεμάμενον ὀθονίδιον... μαλλός τε γὰρ αὐτὸν δασὺς περιείλισσε καὶ λινοῦς τὸν μαλλὸν συνεῖχε δεσμόν.*

295. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 239-244.6. Τοῦ ἴδιου, Συνοδικὰ γράμματα 23.8. Pétridès, Jean Apokaukos 10 (78)-13 (81).IX κ.ἄ. Βλ. καὶ Πολάκη, *'Ιωάννης 'Απόκαυκος* 87.

296. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.24: *πτωχικὰ γὰρ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὀνομάζονται* (= Kerameus, *Noctes* 257.3.3).

297. *ὅ.π.* 263.7.21: *ἐν εὐποιΐαις, ἐν δωρεαῖς...*

298. Βλ. π.χ. Bees, Unedierte 154.104.9-10: *κατασαθρωθέντος ἐκ χρόνων καὶ ἐκ σεισμῶν.*

κός. καὶ κἄν τις τοὺς ἰατροὺς δημίους ἐμμίσθους εἶναί φησι διὰ τὸν ξυρόν, διὰ τὴν τομήν, ἀλλ' ἐγὼ καὶ τὸν εὑρετὴν τῆς τομῆς μακαρίζω καὶ τοὺς τομέας ἀποθαυμάζομαι, ὅτι σάρκα μὲν οἰδαίνουσαν τέμνουσιν, ὀστέα δὲ θλῶσι καὶ διαιροῦσι τὰ συνεχῆ καὶ τὰς διεχείας αὖθις ἑνοῦσι καὶ τὰ διαιρέματα συμβιβάζουσι. περὶ μὲν οὖν πολέμων καὶ ἰατρῶν τοσαῦτα εἰρήσθω· νοείτω δὲ πᾶς, ὡς θεόθεν ἡμῖν ἡ μῆνις καὶ τὰ δεινά· ἰδοὺ γὰρ καὶ πόλεμος ἕτερος ἐν τοῖς ἀλόγοις ἐνταῦθα καὶ ζωοφθορία καθολική· καὶ θρηνοῦσι μὲν γεωργοί, ὡς τῶν πόνων αὐτῶν ἀπολλυμένων καὶ τῶν καρπῶν, οὐ γὰρ ἔχουσι δι' ὧν τὰ δράγματα συμπατήσουσι. καὶ περιστρεφεῖς μὲν τῶν θερισμάτων αἱ ἅλωνες, ὁ δὲ ἀλοῶν βοῦς οὐκ ἔστιν· ὁ μὲν γὰρ ὄζει θανών, ὁ δὲ πνέει τὰ τελευταῖα, ἕτερος οὐ δίδωσι τοῖς ὁρῶσι γνῶσιν τοῦ ἀποθνήσκειν. καὶ ἀναβαίνει ὁ βρῶμος αὐτῶν καὶ ἡ σαπρία αὐτῶν, τὸ τοῦ προφήτου εἰπεῖν, ἕως εἰς οὐρανόν. ἐντεῦθεν δὲ οὐδὲ τὰ δέρματα ἀποδέρονται· σαπροῦνται γὰρ ἐκ τοῦ παρευθὺ καὶ ἡ δυσώδης ἀποφορὰ οὐ συγχωρεῖ τὴν ἀπόδαρσιν. καὶ μολύνεται μὲν ὁ ἀήρ, δυσπνοῦσι δὲ ἄνθρωποι. καὶ παροδίτης ἢ χεῖρα ἢ ὀθονίδιον ἐπιτίθησι ταῖς ῥισίν, ὡς μὴ φθαρέντα σπάσας ἀέρα μετάσχῃ τοῦ ἀῤῥωστήματος)[299] πλήττουν κατὰ καιροὺς τοὺς κατοίκους, καὶ ἡ παρουσία δομῶν ποὺ τοὺς δυναστεύουν[300] μαζὶ μὲ τὶς ἀπειλὲς τῶν «κακωτικῶν φυλακῶν»[301] καὶ τοὺς ἐγκλεισμοὺς σὲ «πύργους ζοφώδεις»,[302] δεμένους μὲ «πέδας», «ποδοκάκη» καὶ «χειροπέδας»,[303] καθιστοῦν βαρύτερη τὴν καθημερινή τους ἀνέλιξη.

'Από αὐτὴν τὴν κοινωνία ξεπηδοῦν ἀνθρώπινοι τύποι, ὅπως τοῦ «πράου καὶ τοῦ μισοπόνηρου»,[304] τοῦ κομπαστῆ, τοῦ ἥσυχου ἀνθρωπάκου, τοῦ μέθυσου, τοῦ γυναικοκράτη,[305] τοῦ κλέφτη,[306] τοῦ ὀχλοκόπου, τοῦ λά-

---

299. Bees, Unedierte 156.29-157.47.

300. Ἡ δουλοπαροικία π.χ. (βλ. Κεραμέα, Συνοδικὰ γράμματα 26.9, 12) ἢ οἱ εὐδιάκριτες φεουδαρχικὲς δομὲς (βλ. Bees, Unedierte 78.18.12: *ἀπὸ τῶν ζῴων τοῦ κόμητος*· πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 87 (19).XV.36: *ἐν παροίκοις, ἐν χωραφίοις καὶ ἐν δένδροις βαλανηφόροις*. Κεραμεύς, 'Απόκαυκος – Χωνιάτης 379-380 κ.ἄ.).

301. Bees, Unedierte 121.65.20. Γιὰ τὶς φυλακὲς στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, *ὅ.π.* Γ', 224-246.

302. Bees, Unedierte 159.111.4. Βλ. καὶ Πολάκη, *'Ιωάννης 'Απόκαυκος* 95.

303. Bees, Unedierte 149.97.11. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 284.19.8: *καὶ ποδοκάκην ἐμίσησα.*

304. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.7.

305. Bees, Unedierte 124.67.95-101.

306. Bees, Unedierte 57.1.1-2: *τὴν κλεπτικὴν δὲ μάλιστα ἐξασκήσας*. Γιὰ τὴν παιδικὴ κλεπτικὴ μανία τοῦ 'Ιωάννη Κλέφτη, ὁ ὁποῖος ἔκλεβε αὐγὰ καὶ τὰ κρα-

λου, τοῦ δύσερι καὶ τῶν «κακῶς εἰδόσι καὶ τὸ φρονεῖν ὑπὸ τοῦ θέλειν ἀφηρημένοις».[307] Οἱ τύποι αὐτοὶ ὑψώνουν πολλὲς φορὲς τὴ δική τους φωνή:

— *Σὺ πολλὰ τσαμπουνίζεις καὶ πρόσεχε καλά⟨!⟩*[308]

ἢ χρησιμοποιοῦν τὴ δική τους γλώσσα:

— *φώριόν τι σκεύους γεωργικοῦ· φούρτιβον δὲ τὸ κλέμμα γλῶσσα καλεῖ ῥωμαΐζουσα*·[309]

γλώσσα ἀπὸ τὴ δική τους λαϊκὴ σοφία:

— *τὰ ἓξ καὶ τὰ ἕξ, δώδεκα πάντως*[310] ἢ

— *πᾶς προφήτης εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἄτιμός ἐστιν.*[311]

Ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν αἰσιόδοξη ἔκφραση τῆς ζωῆς φανερώνεται στὶς ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις· στὴ συλλογικὴ ἐργασία τοῦ τρυγητοῦ π.χ., ὅπου ὁ νέος *εἴτε ἀκολασταίνων, εἴτε καὶ παιδιᾷ χαίρων καὶ τοῖς μετὰ γυναικῶν ἀθύρμασιν ἐνηδόμενος τὰς... γυναῖκας εἰσιούσας καὶ ἐξιούσας τὸν πόρον... ἀμπελῶνος ἐπιπηδῶν αὐταῖς καί, ὡς οὐκ ἐχρῆν, ἐπαφώμενος οὐκ εἴα ποιεῖσθαι τὴν εἰσοέξοδον ἀνενόχλητον.*[312]

Στὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνήκουν καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ διάθεση πρὸς τὰ κοινωνικὰ σχόλια,[313] ποὺ κάποτε ρέπουν πρὸς τὴ διαβολὴ[314] καὶ δημιουργοῦν ἔριδες ἀπὸ τὰ κατώτερα[315] ὡς τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα.[316] Δὲν λείπουν ἀκόμη ἐκ-

---

τοῦσε γιὰ τὸ πασχαλινὸ τσούγκρισμα, βλ. ὅ.π. 151.100.9-18· Πρβ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 234. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 48.

307. Bees, Unedierte 91.8-92.10.

308. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος - Χωνιάτης 380.6-7.

309. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 246.7.25-26. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 91. Ἡ λ. *φούρτιβον* ἀπαντᾶται σὲ σχόλιο τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου (ἔκδ. Πιτσάκη) σ. 68, Σχόλιον: *τὰ φούρτιβα καὶ τὰ βὶ ποσσέσα οὐκ οὐσουκαπιτεύονται, ἤτοι οὐ δεσπόζονται.* Γιὰ τὴ λ. βλ. καὶ H. καὶ R. Kahane, «The Western Impact of Byzantium: The Linguistic Evidence», *DOP* 36 (1982) 130.

310. Bees, Unedierte 158.108.1-2.

311. Bees, Unedierte 155.106.19.

312. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 18(86).32-19(87).1. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 122.

313. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 346.8.25: *καὶ πρὸς ἀλλήλους ὑπεψιθύριζον καὶ ἀλαλήτως πως ἡμῶν κατεμέμφοντο.* Πρβ. Bees, Unedierte 61.5.13: *κατὰ τὸν ἐνεστῶτα καιρὸν ἐκοινολογούμεθα.*

314. ὅ.π. 58.2.1: *γλῶσσαν ὀφιώδη καὶ πονηράν.* Πρβ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', 121.29-122.9.

315. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.5: *ἐριστικαῖς ὁμιλίαις.* Πρβ. ὅ.π. 8 (76).VI.4 κ.ἑ.

316. Ἡ ἔριδα π.χ. τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου μὲ τὸν μητροπολίτη Ἄρτας

δηλώσεις β ί α ς[317] καὶ ἀτιμωτικὲς διαπομπεύσεις (*Κληρικοῦ ἑτέρου πεφθακότος εἰς ἡλικίαν καὶ χειροθεσίαν ἐγγίσαντος, περιήγαγεν ὀπίσω τὼ χεῖρε, καὶ σχοινίῳ δεσμήσας σχοινίον ἄλλο μακρὸν τοῦ τραχήλου ἐξήρτησε, καὶ προσδήσας ἵππου οὐρᾷ ὀξεῖ τῷ δρόμῳ ἀνῆγεν εἰς φυλακήν· ὁ δὲ συρόμενος καὶ τοῖς παρὰ τὴν ὁδὸν λίθοις καὶ δένδροις παρακρουόμενος καὶ παρατριβόμενος, οὕτως ὡς εἶχε μετὰ τοῦ συνήθους τοῖς κληρουμένοις ἐνδύματος αὐτὰ μὲν καὶ πέπονθε καὶ ἐπὶ πάντων ἠτίμωται, τὴν δὲ φυλακὴν συγκεχώρηται. Οὕτως οἶδε καὶ ἐπισκόπους ἱερωμένους τιμᾶν ὁ κάκιστ' ἀπολούμενος ἡμέτερος τύραννος*)[318] ἀξιοπρεπῶν ἀνθρώπων, πού *κατωκάρα ᾐωρημένους... χειροδέτους καὶ ῥαβδιζομένους*[319] βασανίζει ἡ ὑπεροπτικὴ διάθεση τῶν ἀρχόντων. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐπιζητοῦν συχνὰ τὴν «ἐπευφημία» (*καὶ ἵνα διερχομένου αὐτοῦ ὑπολαλῶσι τὰ πλήθη «παρέρχεται ὁ ἔξαρχος»... καὶ ὑπαντήσει ἄνθρωπος καὶ ὑπαντηθήσεται καὶ ἐρωτήσει καὶ ἀντερωτηθήσεται «πόθεν ἔρχῃ»· «ἀπὸ τοῦ Ἐξάρχου»· «καὶ σὺ ποῦ πορεύῃ»· «πρὸς τὸν Ἔξαρχον»*)[320] τοῦ πλήθους, πού ἐπιβάλλεται ἀπὸ τούς τύπους ὑποδοχῆς γιὰ τὸν θρησκευτικὸ ἡγέτη (*τὴν ἐν πανδήμοις τελεταῖς εὐφημίαν ἡμῶν ἀναφωνεῖσθαι οὐκ ἐπιτρέπει*)[321] ἢ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα, κυρίως στὶς πάνδημες τελετές (*Ἄνδρες γὰρ τεσσαράκοντα ὅλοι τὴν ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δεξίωσιν κατήγαγον εἰς τὸ πηλῶδες Βατρακοχώριον, καὶ οὐδὲ γρῦ πρὸς τῆς ἐξουσίας ἡμῖν οὐδὲ τὸ λεωφορούμενον «εἰς πολλὰ τὰ ἔτη»*).[322]

Στὶς τελετὲς αὐτές, τούς γάμους[323] καὶ τὶς πανηγύρεις,[324] οἱ ἄνθρω-

---

(βλ. Bees, Unedierte 128.69.50 κ.ἑ. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 102) ἢ τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὸν Κωνσταντίνο Δούκα, βλ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 101-104.

317. Bees, Unedierte 61.5.21 κ.ἑ., 33-35: *ὑπελεύκαινε δὲ σελήνη τὴν νύκτα ἐκείνην... ἀπανθρώπως ῥάβδοις ᾐκίσαντο*. Πρβ. ὅ.π. 128.69.62: *αὐτοχειρὶ τοὺς ἱερέας μαστίζει κ.ἄ.*

318. Κεραμεύς, *Συμβολή* 242.6.1-9. Πρβ. Bees, Unedierte 128.69.62: *ἑτέρων κόπτει τὰ γένεια*. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 87. Γιὰ τὴ διαπόμπευση βλ. γενικὰ Κουκουλέ, *ὅ.π.* Γ', 184-208.

319. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 16 (84).X.17-18.

320. Bees, Unedierte 109.53.11 κ.ἑ. καὶ 110.23-24.

321. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.26. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* Δ', 124.40.11-12: *σύνηθες ὂν αὐτῷ ἐπιδημοῦσιν ἡμῖν ἐν Ἄρτῃ ποτὲ ἀναφωνεῖν τὰ προφητικὰ καὶ περὶ τοῦ κατὰ τὴν ὁδὸν πυνθάνεσθαι εὐοδώματος*.

322. Pétridès, Jean Apokaukos 14 (82).X.20-21. Βλ. καὶ Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1528.

323. Βλ. παραπάνω, σημ. 231.

324. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342.8.29: *ἦν δὲ ἡ ἡμέρα τῆς συνελεύσεως ἐπιφανὴς καὶ ἀθροίσιμος*. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).V.23-24 κ.ἄ.

ποι συνήθιζαν νὰ χορεύουν *πάννυχα... ἐν λαμπαδουχίᾳ καὶ χοραυλίᾳ*.[325] Ἀπὸ τὰ μουσικὰ ὄργανα ποὺ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν ἀναφέρεται ὁ *πεφυσημένος ἀσκὸς ἀπὸ βύρσης βοείας ἐπὶ τοὺς αὐλοὺς ἀνάγων τὸ πνεῦμα*,[326] ἡ *κίθαρις*[327] καὶ ὁ *χέλυς*.[328] Αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦν αὐθόρμητες ἐκφράσεις ἑνὸς κόσμου ποὺ φαίνεται νὰ παρουσιάζει μεγάλα ποσοστὰ ἀγραμματοσύνης, ἀκόμη καὶ στὸ σῶμα τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας[329] ἢ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἕνας ἡγούμενος π.χ., ὅταν χρειάζεται νὰ αὐτοσυσταθεῖ *ὢν ἀγροῖκος καὶ ἀναλφάβητος ἀντὶ Βαρθολομαίου Χαρταλαμαῖος ἀπελογήσατο*.[330]

Ἀποτελεῖ κοινὴ διαπίστωση ὅτι ὅσο φτωχὸς καὶ ἀμόρφωτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος τόσο μαστίζεται ἀπὸ τὶς π ρ ο λ ή ψ ε ι ς καὶ τὴ δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ί α,[331] ἀφήνεται στὴν ἀόρατη ἕλξη τῶν προμηνυμάτων (*Φήμη γὰρ ἤγγειλεν, ὡς νεανίας τις Κερκυραῖος ἢ νοσήσας τὰ ἔσχατα, ἢ καὶ γενόμενος ἐκφρενής, ...μεθ' ἡμέρας ἀνένηψε καὶ θεάματα φοβερὰ ἐξηγήσατο καὶ ὑποχθόνια δείματα, μητροπολίτης ταῦτα ᾐωρημένος καὶ τιμωρούμενος... κατὰ ῥητὰς ἡμέρας τεθνήξονται, καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ μητροπολίτης κατὰ τὸν ἀνα⟨καλ⟩υφθέντα καιρόν, καὶ ὡς κατὰ τὸν προφοιβασμὸν τοῦτον καὶ ἡ γυνὴ καὶ ὁ ἀνὴρ κατὰ τὰς λαληθείσας ἡμέρας βίον τὸν ἐν ἡμῖν ἐξεμέτρησαν*)[332] καὶ φαίνεται νὰ πιστεύει στὴ μοίρα (*ὢ μοι κακὴ Κλωθώ, Ἐρινύς, ὡς δεινὸν γάρ μοι τὸν δυστυχίας μίτον ἐπέκλωσας!*).[333] Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ μορφωμένοι στὴν κοινωνία τοῦ «Δε-

---

325. Βλ. Kerameus, *Noctes* 281.18.13, 15.

326. Bees, Unedierte 122.67.20.

327. Bees, Unedierte 88.27.115.

328. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85).XI.2. Γιὰ τὸ μουσικὸ αὐτὸ ὄργανο βλ. Π. Φάκλαρη, «Χέλυς», *ΑΔ* 32 (1977) 218-233 καὶ πίν. 77-82.

329. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Δ'*, 124.40.19-21: *καὶ τὸ ὕφος τοῦ προοιμίου τὸν νοῦν οὐ ψεκτόν, τὰς δὲ λέξεις εἰς μειδίαμα κινούσας τοὺς γευσαμένους παιδείας*· πρβ.Bees, Unedierte 117.60.54: *ἀγραμμάτους ἀντικαθίστασθαι.*

330. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 243.6.7-8. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* 90.

331. Πρβ. Στ. Λαμπάκη, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77.

332. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 348.9.9 κ.ἑ. Πρβ. Bees, Unedierte 148.96.9: *ὡς τρυγών, λαλῶ σοι τὰ τελευταῖα, καὶ ὡς περιστερά, μελετῶ σοι τὰ ἔσχατα.*

333. ὅ.π. 147.95.12. Πρβ. 102.46.1 κ.ἑ.: *ἡ ἑλλήνιος φλυαρία, ὅτι μοῖρά ἐστι καὶ μίτον ἔχει καὶ ἄτρακτον καὶ ἐπινήθει ἑκάστῳ τὰ ἐκ γενετῆς αὐτῷ συμβησόμενα... ἐσσεῖται γὰρ οὗτος μακρόβιος· εἰ ἐπὶ κύκλους δὲ ὀλίγους περιελίξει τοῦτο τὸν ἄτρακτον, οὗτος βραχύβιος ἔσεται.*

σποτάτου», ὅπως ὁ μητροπολίτης τῆς Κέρκυρας Γεώργιος Βαρδάνης, πού ἐπιδίδονται στὴν ὀνειροκριτική (*Ὑπνώττων ἐδόκουν συμπεριπατεῖν σοι ἐν τῷ περικλύτῳ ναῷ τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ ἔλεγές μοι· «Ἐλθέ, ἵνα δείξω σοι τὰ ἐν τῷ πατριαρχείῳ κελλία»... Συνίεις τὸν σκοπὸν τοῦ ὀνείρου, ἢ ἐγὼ δηλώσω σοι τοῦτον;*).[334] Εἶναι ὡστόσο φανερὸς ὁ στόχος κολακείας τοῦ μητροπολίτη Κερκύρας στὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου, ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ νοῦ του πάντα τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Βρισκόμαστε στὸ σημεῖο πού διαχέεται ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη μὲ τὴν εὐρύτερη ἀναζήτηση καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ δυσκολία τῆς μελέτης τοῦ πότε ἡ φιλολογικὴ ἀντίληψη καὶ τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου συμβαδίζει μὲ τὴ δημώδη ἔκφραση τῆς λαϊκῆς σοφίας ἢ πότε συμφύρεται μὲ τὶς προσωπικές του πνευματικὲς ἀναζητήσεις. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἕνα εὐρύτερο καὶ ἀνοιχτὸ θέμα.

Στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔρευνα, πού ἐπιχειρήθηκε μὲ βάση τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου, ὅσες ἅπτονται ζητημάτων καθημερινοῦ βίου, προσπάθησα νὰ δώσω εἰκόνες ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ περιβάλλοντός του, εἰκόνες ἀποσπασματικές, ἀλλὰ ἐπικεντρωμένες στὴν ὀξύτατη ματιὰ ἑνὸς λογίου πού γνώριζε πολὺ καλὰ νὰ ἀνιχνεύει, νὰ ζεῖ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὸ *καθημερινὸ* στὴν καταγραφή του (σπάνια περίπτωση βυζαντινοῦ λογίου)·[335] τὰ στοιχεῖα αὐτὰ πιστεύω ὅτι συγκροτοῦν τὸ εὐρύτερο ἀνθρωπογεωγραφικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο κινήθηκαν οἱ παραδομένες λειτουργίες ἢ ἐκδηλώθηκαν ἰδιότυπες συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς στὴ σχέση τους μὲ τὸν γεωγραφικό τους περίγυρο.

---

334. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 341.4.8 κ.ἑ. Γιὰ τὴν ὀνειροκριτικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν βλ. βιβλιογραφία Στ. Λαμπάκη, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις 87 σημ. 3. Βλ. ἀκόμη, Ἀσπασία Μίχα-Λαμπάκη, «Οἱ τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμός τους στὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικὰ κείμενα», *Βυζαντινὸς Δόμος* 2 (1988) 161-181.

335. Βλ. Magdalino, The Literary Perception 34.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ (4ος-7ος αἰ.)

Οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης

Η συλλογή αριθμητικών προβλημάτων του Μητρόδωρου χρονολογείται στο διάστημα από τον 1ο ως τον 4ο αι. μ.Χ. Το μεγαλύτερο τμήμα της περιελήφθη αργότερα στην Παλατινή Ανθολογία και αποτελεί το ένα τρίτο περίπου των περιεχομένων του 14ου βιβλίου. Το 8ο επίγραμμα της συλλογής, 121ο κατά την αρίθμηση της Παλατινής, προτείνει σε έξι ελεγειακά δίστιχα το ακόλουθο πρόβλημα στον αναγνώστη: ποια είναι η συνολική απόσταση μεταξύ Γαδείρων και Ρώμης, εάν το 1/6 της απόστασης οδηγεί από τα Γάδειρα στον Βαίτιο ποταμό, το επόμενο 1/5 από τον Βαίτιο στην πόλη των Φωκαέων, τα 16/120 από την πόλη των Φωκαέων στα Πυρηναία, το 1/4 από εκεί ως τις Ἄλπεις, το 1/12 από τις Ἄλπεις στον Ηριδανό και τα τελευταία 2.500 στάδια από τον Ηριδανό στην Ρώμη;[1] Η λύση είναι 15.000 στάδια που πράγματι καλύπτουν την απόσταση αν ακολουθήσει κανείς τους ρωμαϊκούς δρόμους που συνδέουν το νοτιοδυτικό άκρο της Ευρώπης με τη Ρώμη.

Η μνεία της πορείας αυτής σε μορφή επιγράμματος δεν είναι ούτε τυχαία ούτε μοναδική. Παραπλήσιοι κατάλογοι σταθμών και αποστάσεων μεταξύ Γαδείρων και Ρώμης σώζονται σε επιγραφές και αντικείμενα μικροτεχνίας της αυτοκρατορικής περιόδου, της ίδιας δηλαδή εποχής κατά την οποία συντέθηκε και η συλλογή του Μητρόδωρου. Με βάση τα δρομολόγια αυτά, και κυρίως τις αποστάσεις που μνημονεύουν, είναι δυνατό να αποκατασταθεί η διαδρομή του επιγράμματος, αν τα ποιητικά διατυπωμένα τοπωνύμια αντικατασταθούν με γνωστούς σταθμούς (mansiones): Γάδειρα, Βαίτιος = δέλτα του ποταμού Jucar· πόλις Φωκαέων = Emporium· Πυρηναία· Ἄλπεις = Τορίνο· Ηριδανός =

1. Παλατινή Ανθολογία XIV. 121 (ἐκδ. Buffière, *Anthologie Grècque*, XII). Για την χρονολόγηση του Μητρόδωρου, βλ. *ό.π.*, σ. 36-37.

Μόδενα, Ρώμη.[2] Η απόκλιση που παρατηρείται μεταξύ των τοπωνυμίων, όπως αναφέρονται στο επίγραμμα, και των πραγματικών σταθμών οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι ο επιγραμματοποιός θέλησε να μνημονεύσει ειδικά τις κυριότερες περιοχές λατρείας του Ηρακλή, θεότητας με ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο των Αντωνίνων.[3] Αντίβαρο στον φιλολογικό χαρακτήρα του δρομολογίου αποτελούν οι μετρικές ενδείξεις που αναδεικνύουν την συνάφειά του με τα Οδοιπορικά. Το κυριότερο δείγμα Οδοιπορικού για την εποχή αυτή είναι εκείνο του Αντωνίνου, το ταξιδιωτικό δηλαδή εγχειρίδιο που συντέθηκε με αφορμή τις μετακινήσεις του Καρακάλλα από την δυτική στην ανατολική Ευρώπη και περιλαμβάνει τις διαδρομές και τους σταθμούς της βόρειας και της νότιας ακτής της Μεσογείου.[4]

Το Οδοιπορικό του Αντωνίνου και τα παραπλήσια κείμενα πιστοποιούν ένα διπλό είδος δρομολογίων. Οι χερσαίοι δρόμοι της ενδοχώρας, που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρη την δυτική Ευρώπη, ακολουθούν το ρωμαϊκό σύνορο από τις Άλπεις ως το δέλτα του Δούναβη και βαίνουν παράλληλα προς την ακτή της Μεσογείου στη βόρεια Αφρική.[5] Οι θαλάσσιοι δρόμοι προσδιορίζονται από έναν σημαντικό αριθμό λιμανιών, που βρίσκονται κατά μήκος δύο αξόνων: εκείνου που διατρέχει την Μεσόγειο από τα Γάδειρα ως την Καισάρεια της Παλαιστίνης και τέμνεται από τον δεύτερο, τον άξονα Βορρά–Νότου, από την Ταυρική χερσό-

---

2. W. Kubitschek, «Ein aritmetisches Gedicht und das Itinerarium Antonini», *L'Antiquité Classique* 2 (1933) 167-176. Πρβ. ωστόσο και τα σχόλια του Buffière, *ό.π.* 193-194, ο οποίος στηριζόμενος στο πρώτο τμήμα του επιγράμματος επισημαίνει μεγάλη παρέκκλιση από την συνήθη διαδρομή, δηλαδή την Via Augusta. Για τα κύπελλα του Vicarello, που διασώζουν τις διαδρομές από τα Γάδειρα στη Ρώμη, βλ. R. Chevallier, *Les voies romaines*, Παρίσι 1972, σ. 46-49.

3. M. Jaczynowska, «Le culte d'Hercule romain au temps du Haut-Empire», στο: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 17/2, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1981, σ. 651.

4. Τα δύο τμήματα του Οδοιπορικού: Itinerarium provinciarum Antonini Augusti και Imperatoris Antonini Augusti itinerarium maritimum, εκδόθηκαν από τον K. Miller, *Itineraria Romana*, Στουτγάρδη 1916, σ. LV κ.ε. Το κείμενο χρονολογείται μεταξύ του 280 και 290, βλ. O. Dilke, «Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empire», στον τόμο: *The History of Cartography* I, Σικάγο-Λονδίνο 1987, σ. 235-236.

5. Βλ. την χαρτογραφική αποτύπωση των ρωμαϊκών οδών από τον Chevallier, *Les voies romaines* 151, 160, 171, 177, 182, 195, 198.

νησο ως την Αλεξάνδρεια.[6] Χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι χρησιμοποιούνται από το στρατό και το εμπόριο[7] και συνδέουν τα μεγάλα οικιστικά κέντρα με τα σημεία όπου καταλήγουν πρώτες ύλες και προϊόντα από την ενδοχώρα.[8]

Στους δρόμους αυτούς και στον άξονα Δύση–Ανατολή συναντούμε από τα μέσα του 4ου αιώνα τους προσκυνητές, που ξεκινούν από την Ισπανία, την Γαλατία ή την Ιταλία και κατευθύνονται στους Αγίους Τόπους και στις μοναστικές κοινότητες της Αιγύπτου[9] και της Παλαιστίνης. Είτε με ιδιωτικά μέσα, ναυλώνοντας δηλαδή πλοία ειδικά για το ταξίδι τους όπως ίσως η Μελανία,[10] είτε ως επιβάτες σε εμπορικά,[11] οι προσκυνητές φεύγουν από τα γνωστά λιμάνια της βόρειας ακτής της Μεσογείου (Μασσαλία, 'Οστια, Βαρκελώνη) και αποβιβάζονται στην ανατολική Μεσόγειο (Αλεξάνδρεια, Καισάρεια, Τύρο), με ενδιάμεσο κάποτε

---

6. Για τον άξονα Δύση–Ανατολή, πρβ. το ανώνυμο έργο: Σταδιασμός ήτοι Περίπλους της μεγάλης θαλάσσης (έκδ. Müller, *Geographi Graeci Minores* I) σ. 427-514. Στον Εύξεινο Πόντο αναφέρεται το έργο του Αρριανού (;), 'Επιστολὴ πρὸς Τραϊανὸν (Αδριανόν) ἐν ᾗ καὶ περίπλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου, *ό.π.* 370-401.

7. Οι εμπορικοί δρόμοι προηγούνται των στρατιωτικών: Chevallier, *Les voies romaines* 5. Για την μικτή χρήση των δρόμων (στρατιωτική και εμπορική), *ό.π.* 207-217.

8. Στις μεγάλες αγορές και τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου καταλήγουν τα προϊόντα της Ανατολής (Κίνας, Ινδίας, Περσίας), πρβ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, Λιψία 1885-1886 (ανατ. 'Αμστερνταμ 1967), σ. 2, 5, 9 και κυρίως N. Pigulewskaja, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, 'Αμστερνταμ 1969 (= *BBA* 36). Το σιτάρι της Αιγύπτου διακινείται από την Αλεξάνδρεια προς την Κωνσταντινούπολη (βλ. J. L. Teall, «The Grain Supply of the Empire», *DOP* 13 (1959) 91-96). Από την Αλεξάνδρεια, την Τύρο και την Βηρυττό διακινούνται το κρασί, τα μπαχαρικά και τα είδη μικροτεχνίας προς την Ισπανία, την Γαλατία και την Ιταλία, βλ. A. Lewis, «Mediterranean Maritime Commerce A.D. 300-1100: Shipping and Trading», στον τόμο: *La Navigazione Mediterranea nell'Alto Medioevo, SCIAM* XXV/II (1978) σ. 486, 488-491.

9. Ταξίδια - προσκυνήματα στην Αίγυπτο μνημονεύονται ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, βλ. A. Festugière, «Lieux communs littéraires et thèmes de folklore dans l'hagiographie primitive», *Wiener Studien* 73 (1960) 123.

10. 'Ετσι θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί το χωρίο σχετικά με το ταξίδι της Μελανίας της γραός προς τους Αγίους Τόπους, Βίος αγίας Μελανίας (έκδ. Gorce, *SC* 90), παρ. 19 και 20 (όπου αναφέρεται ο μεγάλος αριθμός των συνταξιδιωτών), πρβ. και Παλλαδίου, Λαυσαϊκό XLVI (έκδ. Butler II, σ. 134). Ο πλούτος της Μελανίας επιτρέπει, άλλωστε, αυτή την υπόθεση (Gorce, *ό.π.* 40 κ.ε.).

11. Βλ. το ταξίδι του Σεραπίωνα του Σινδονίτη από την Αλεξάνδρεια στη Ρώμη, Παλλαδίου, Λαυσαϊκό XXXVII, II, σ. 112-113.

σταθμό στην Σαλαμίνα-Κωνσταντία της Κύπρου.[12] Παθητικοί ταξιδιώτες, όσοι μεταφέρονται με πλοία δεν έχουν ανάγκη γραπτών οδηγών, αφού η αφετηρία και η κατάληξη του ταξιδιού τους είναι απόλυτα προσδιορισμένες από το εμπορικό ενδιαφέρον του πλου.[13] Μαρτυρίες για τα σημεία επιβίβασης και αποβίβασης, άρα και για τα δρομολόγια που ακολουθούνται, περιέχονται στα Οδοιπορικά που συνέταξαν οι ίδιοι οι προσκυνητές,[14] στους Βίους όσων αργότερα αγιοποιήθηκαν[15] και στις μεγάλες αγιολογικές συλλογές του τέλους του 4ου αιώνα. Οι λεπτομέρειες σπανίζουν, ωστόσο, οι σχετικές πληροφορίες είναι αρκετές ώστε να επιβεβαιωθεί η συνέχεια στη διακίνηση μέσω των γνωστών από την αρχαιότητα θαλάσσιων εμπορικών αρτηριών.[16] Όσοι ταξιδιώτες, αντίθετα, ακολουθούν τους χερσαίους δρόμους, όπου οφείλουν να υποτάσσονται σε ποικίλους περιορισμούς,[17] χρησιμοποιούν οδηγούς, που προφανώς εξασφαλίζουν στον τόπο καταγωγής τους. Τα Οδοιπορικά αυτά συντάσσονται, κατά το τμήμα εκείνο που αφορά την προσέγγιση στην Ανατολή, με πρότυπο τα παλαιότερα αντίστοιχα ρωμαϊκά κείμενα, των

---

12. E. D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460*, Οξφόρδη 1984, σ. 52, 72.

13. Κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα χρονολογείται η ακμή του εμπορίου των «Σύρων», που χρησιμοποιούν για την διακίνηση των προϊόντων τους τις αρτηρίες προς την δυτική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο και αντίστροφα, βλ. Lewis, ό.π. 488-489. Τα πλοία τους χρησιμοποιούνται πιθανότατα και για την μετακίνηση των προσκυνητών.

14. Όπως ο ανώνυμος συντάκτης του Οδοιπορικού των Βουρδιγάλων (= Itinerarium Burdigalense, έκδ. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saec. III-VIII*, Βιέννη 1898, σ. 3-33), η Ηγερία (= *Egérie, Journal de voyage*, έκδ. P. Maraval, Παρίσι 1982 [= *SC* 296]) ή ο άγιος Ιερώνυμος (Apologia adversus libros Rufini III. 22 [= *PL* 23, 494-495]).

15. Όπως η Μελανία η γραία, ο άγιος Ιερώνυμος, η Παύλα (= Ιερωνύμου, Επιστολή 108, έκδ. J. Labourt, *Jérôme, Lettres*, V, Παρίσι 1955 (Belles Lettres), σ. 163-176).

16. Για την απουσία σημαντικών αλλαγών στις συνθήκες ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο κατά το διάστημα από την αρχαιότητα ως τον 11ο αιώνα, βλ. A. Udovitch, «Time, the Sea and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean», στον τόμο: *La Navigazione Mediterranea* 505, 508-509 και πίνακες II-III, καθώς και R. S. Lopez, «East and West in the Early Middle Ages Economic Relations», στον τόμο: *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche III*, Φλωρεντία 1955, σ. 129 κ.ε. (= του ίδιου, *The Shape of Medieval Monetary History*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1986, αρ. VI).

17. Hunt, *Holy Land Pilgrimage* 57.

οποίων αναπαράγουν πιστά την διάρθρωση.[18] Η αναδιάταξη όμως του οδικού συστήματος, απόρροια των νέων διοικητικών κέντρων που δημιουργούνται κατά τον 4ο αιώνα και κυρίως η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, επιβάλλουν σε ορισμένα σημεία αλλαγές και παρεκκλίσεις από την πάγια διαδρομή του cursus publicus.[19]

Το ρεύμα των προσκυνητών καταλήγει στην Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια, τα δύο οριακά σημεία, όπου συναντώνται οι δρόμοι της ρωμαϊκής διοίκησης και του στρατού με τους δρόμους των καραβανιών και του εμπορίου.[20] Ανάμεσα σ' αυτά τα σημεία αναπτύσσεται ο χώρος του προσκυνήματος: οι Άγιοι Τόποι, οι μοναστικές κοινότητες της Μεσοποταμίας και της Υπεριορδανίας, το Σινά και οι κοινότητες της Νιτρίας και των Κελλίων. Από εδώ η γεωγραφία και το οδικό δίκτυο μετατρέπονται σε ένα πολύπλοκο σύστημα μετακινήσεων που υπερ-προσδιορίζεται από το θρησκευτικό συναίσθημα. Από τα τέλη του 4ου αιώνα στην ευλάβεια που οδηγεί τα βήματα των προσκυνητών προστίθεται ως πρότυπο το ταξίδι στους Αγίους Τόπους της Αγίας Ελένης, στην οποία αποδίδεται η Εύρεσις του Τιμίου Ξύλου[21] και τα Ιεροσόλυμα ορίζουν τον πυρήνα του προσκυνήματος.

Τις μαρτυρίες των κειμένων σχετικά με αυτές τις μετακινήσεις είναι δυνατό να διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: η πρώτη αφορά τις περιηγήσεις στους Αγίους Τόπους και η δεύτερη τις επισκέψεις στις μοναστικές κοινότητες και στους ασκητές της ερήμου.

Η επίσκεψη των Αγίων Τόπων ακολουθεί τον άξονα Βορρά–Νότου, κατά μήκος της ενδοχώρας της Παλαιστίνης. Οι τόποι του προσκυνήματος αποτελούν επιτομή του Ονομαστικού του Ευσέβιου, του πληρέ-

---

18. Πρβ. τις δομικές ομοιότητες του Οδοιπορικού του Αντωνίνου (ό.π., σημ. 4) με το Οδοιπορικό των Βουρδιγάλων (ό.π., σημ. 15).

19. Τόσο τα itineraria scripta όσο και τα itineraria picta βασίζονται στις πληροφορίες που συλλέγει το cursus publicus, βλ. Dilke, Itineraries and Maps 236, 242. Για τη δραστηριότητα της υπηρεσίας βλ. A. H. M. Jones, *The Late Roman Empire 284-602*, II, Οξφόρδη 1964, σ. 830-834. Η αλλαγή του χάρτη στα μέσα του 4ου αι. είναι αποτέλεσμα της ίδρυσης της νέας πρωτεύουσας του κράτους. Για τις επιπτώσεις αυτής της ίδρυσης βλ. G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, σ. 48-76 και κυρίως 65-66.

20. Heyd, *Histoire du commerce* 2. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Mediterranée*, Παρίσι 1966, σ. 126 κ.ε.

21. A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Παρίσι 1961 (= *Archives de l'Orient Chrétien* 7), σ. 55 κ.ε.

στερου δηλαδή καταλόγου που διαθέτουμε για τους χώρους δράσης των ιερών προσώπων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης.[22] Οι περιηγητές επιλέγουν ορισμένα μόνο σημεία, τα σημαντικότερα, για να σταθμεύσουν, να επισκεφθούν και να ζητήσουν ευλογία: τα Ιεροσόλυμα και τα περίχωρά τους, τη Βηθλεέμ, την Ιεριχώ, το Φρέαρ του Ιακώβ, το Σινά και το Κλύσμα.[23] Ας σημειώσουμε ότι όλα αυτά τα μέρη βρίσκονται κοντά στο δρόμο που από την Αντιόχεια οδηγεί στο Πηλούσιο όρος και από εκεί στην Αλεξάνδρεια, στον άξονα δηλαδή, που συνδέει το νότιο άκρο του εμπορικού δρόμου προς και από τις Ινδίες με τη βόρεια απόληξή του. Για την διευκόλυνση της μετακίνησης των προσκυνητών φαίνεται ότι κυκλοφορούν συνοπτικοί ταξιδιωτικοί οδηγοί. Ο διηγηματικός τύπος αυτών των Οδοιπορικών δεν είναι γνωστός, όμως από μεταγενέστερα Προσκυνητάρια και Βίους αγίων συμπεραίνουμε ότι θα είχαν τη μορφή των επεξηγήσεων που σώζονται στον χάρτη της Madaba.[24]

Κατά την επιστροφή στις χώρες καταγωγής τους, οι προσκυνητές ακολουθούν συνήθως τους δρόμους μετάβασης και με τα πλοία ή τους χερσαίους τρόπους μεταφοράς διακινούν ευλογίες και λυχνίες, αδιάψευστα τεκμήρια για την παρουσία τους στους χώρους του μαρτυρίου.[25] Από τον 4ο αιώνα ήδη και κυρίως κατά τον 5ο και τον 6ο, στα αντικείμενα αυτά προστίθενται τα λείψανα μαρτύρων και αγίων καθώς και τεμάχια του Τιμίου Ξύλου, για τα οποία υπάρχει μεγάλη ζήτηση στη Δύση.[26] Πράγματι, παρά τις ρητές απαγορεύσεις του νόμου,[27] προσκυ-

---

22. Ευσεβίου, Ονομαστικόν (έκδ. Klostermann).

23. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Warminster 1979.

24. Παράλληλη χρήση και αλληλεπίδραση των itineraria picta και των itineraria scripta παρατηρεί ο Y. Tsafrir, «The Maps used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century», *DOP* 40 (1986) 129-145.

25. Hunt, *Holy Land Pilgrimage* 130· του ίδιου, «The Traffic in Relics. Some Late Roman Evidence», στον τόμο: *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 171-180. Για τις Ευλογίες ως αναμνηστικά αντικείμενα, βλ. A. Stuiber, «Eulogia», *RAC* 6, στ. 919-928.

26. Frolow, *La Relique de la Vraie Croix* 57 κ.ε. και πίνακας σ. 111. Η σπάνις των αρχαιολογικών τεκμηρίων αντισταθμίζεται από τη μαρτυρία των γραπτών πηγών, βλ. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958 (Dumbarton Oaks Studies IV), σ. 138-154 και 159-160.

27. *Cod. Theod.* 9.17 και 9.17.4 και 9.17.7 = *Codex Justinianus* 3.44.14.

νητές και ειδικοί απεσταλμένοι μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη μεγάλο αριθμό λειψάνων, που αποκτούν στους Αγίους Τόπους συνήθως ως δωρεά από τις εκεί εκκλησίες, μαρτύρια και μοναστικές κοινότητες.

Στην συστηματική περιήγηση των Αγίων Τόπων αντιπαρατίθενται οι επισκέψεις σε μοναστικές κοινότητες και σε ασκητές. Μαρτυρίες για τον δεύτερο αυτό τύπο προσκυνήματος περιέχονται στο Λαυσαϊκό, τα Αποφθέγματα Πατέρων, την Φιλόθεο Ιστορία, το Λειμωνάριο του Μόσχου, τις μεγάλες δηλαδή αγιολογικές συλλογές του τέλους του 4ου ως τον 7ο αιώνα, αλλά και στα έργα επιμέρους προσκυνητών, όπως η Ηγερία. Σημεία εκκίνησης είναι η Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα, η Αντιόχεια, τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Από εκεί, οι επισκέψεις εξακτινώνονται προς την ενδοχώρα κατά κύριο λόγο, και σπανιότερα προς την Κύπρο ή τα νησιά του Αιγαίου. Η σταδιακή γεωγραφική εξάπλωση του μοναχισμού τεκμηριώνεται και από τις ίδιες τις πηγές και την χρονολόγησή τους. Έτσι, ως τα μέσα του 5ου αιώνα ο κύριος όγκος των μαρτυριών αφορά την Αίγυπτο,[28] από τα μέσα του 5ου και ως τον 6ο την περιοχή της Παλαιστίνης και της Μεσοποταμίας,[29] ενώ στο τελευταίο χρονολογικά έργο, δηλαδή το Λειμωνάριο, μνημονεύονται η Μικρά Ασία και το Αιγαίο.[30]

Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των κειμένων είναι η αρεταλογική μορφή της διήγησης, ενώ οι διαφοροποιήσεις ανιχνεύονται στην παρουσία του συγγραφέα ως δρώντος προσώπου στην αφήγηση. Έτσι, τα Αποφθέγματα Πατέρων αποτελούνται από μια σειρά διηγήσεων από όπου απουσιάζει ο αφηγητής. Αντίθετα, ο Παλλάδιος, ο Ιωάννης Μόσχος, η Ηγερία και ο Θεοδώρητος Κύρρου καταχωρίζουν στα κείμενά τους εντυπώσεις από τις προσωπικές τους μετακινήσεις και επαφές με τους ασκητές. Εδώ, ο γεωγραφικός χώρος προσδιορίζεται διπλά: η επίσκεψη του προσκυνητή κινείται σε πραγματολογικό επίπεδο, μολονότι οι διεξοδικές αναφορές σε δύσβατους τόπους και στις δυσκολίες του τα-

28. Τα γεωγραφικά όρια του Λαυσαϊκού περικλείουν την Κάτω Αίγυπτο, τη Θηβαΐδα και μικρό τμήμα της Παλαιστίνης.

29. Για την μοναστική γεωγραφία της Φιλοθέου Ιστορίας, βλ. Θεοδωρήτου Κύρρου, Φιλόθεος Ιστορία (ἐκδ. Canivet – Leroy-Molinghen, *SC* 234) Ι, σ. 32-38.

30. Ο Ιωάννης Μόσχος περιηγείται τα μοναστήρια και ασκητήρια της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου (Κάτω Αίγυπτος, Παλαιστίνη, Συρία, Κιλικία, Κύπρος, Ρόδος) συνοδεύοντας τον σοφιστή και μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, Σωφρόνιο.

ξιδιού βρίσκονται σε αντίθεση με τις μικρές αποστάσεις που πράγματι διανύονται.[31] Παρατηρούμε ακόμη ότι ενώ οι αναφορές στο αρχικό ταξίδι του προσκυνητή από τον τόπο καταγωγής του ως τα σημεία εκκίνησης είναι συνήθως σύντομες, οι διαδρομές από τις πόλεις στα μοναστικά κέντρα ή στα απομονωμένα κελλία περιγράφονται με εξαιρετική λεπτομέρεια.[32] Σε δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, λοιπόν, αναδεικνύεται η αίσθηση που αποκομίζει ο ίδιος ο ταξιδιώτης από τις περιηγήσεις του. Τα σχετικά χωρία μαρτυρούν τη μυθολογική σχεδόν διάσταση, με την οποία επενδύεται η μετάβαση προς τους τόπους άσκησης: ο πέραν των γνωστών οικιστικών κέντρων χώρος αποτελεί έκταση περιπέτειας και φόβου.

Το «μυθολογικό» στοιχείο είναι εντονότερο στην αποτύπωση της μαρτυρίας του ίδιου του ασκητή. Οι διηγήσεις του τρόπου και του χρόνου της μετάβασης του ασκητή από την μονή ή την πατρίδα του στον τόπο άσκησης μετατρέπονται σε οδοιπορικά, όπου ο μύθος και η πραγματικότητα συμπλέκονται. Στα θαλάσσια ταξίδια ελλοχεύουν κίνδυνοι φυσικών καταστροφών και ναυαγίων[33] και οι πεζοπορίες γίνονται με δυσκολία. Αυχμηρά όρη, κρημνοί, έρημοι και ποταμοί διασχίζονται από τους ασκητές με πολύ κόπο.[34] Στο δρόμο τους συχνά παρουσιάζεται ο πειρασμός άλλοτε ως οφθαλμαπάτη, άλλοτε ως επικίνδυνος εχθρός.[35] Το κελλίον αποτελεί το τέλος της περιπλάνησης μέσα στο φυσικό και το ψυχολογικό τοπίο.

Στην μετατόπιση αυτή των γεωγραφικών συντεταγμένων από το πραγματολογικό στο νοητικό επίπεδο, ο χώρος της άσκησης θεωρείται ως σημείο τομής των αξόνων Δύσης–Ανατολής και Βορρά–Νότου. Ωστόσο, ο ασκητής είναι πάντοτε στραμμένος προς την Ανατολή και η διαδρομή του προς την πνευματική τελείωση διατυπώνεται ως πορεία προς την κατεύθυνση του επίγειου Παραδείσου.

---

31. Λαυσαϊκό VII, *ό.π.* σ. 24-25· XXVI, σ. 81· XXXV, σ. 101. Αποφθέγματα Πατέρων, *PG* 65, 65, 96 και 80, 121. Βλ. και Λειμωνάριο, *PG* 87/3, 3052.

32. Λαυσαϊκό I, σ. 15· XXXV, σ. 101 και 105.

33. Λειμωνάριο, *ό.π.* 2868, 2912, 2908. Αποφθέγματα Πατέρων, *PG* 65, 81. Βίος Μάρκου του Αθηναίου, *AASS* Μαρτίου III, 33-35.

34. Αποφθέγματα Πατέρων, *PG* 65, 104-105, 177, 260, 268. Φιλόθεος Ιστορία II.4, σ. 202 και VI.2, σ. 348.

35. Λειμωνάριο, *ό.π.* 2917. Αποφθέγματα Πατέρων, *PG* 65, 185. Φιλόθεος Ιστορία, II.6, σ. 208. Βίος Παύλου Θηβαίου (έκδ. J. Bidez, *Deux versions grecques de la Vie de Paul de Thèbes*, Γάνδη 1900) σ. 12 κ.ε.

Αν στα αποφθέγματα και τα γεροντικά η πορεία προς την αγιότητα αποτυπώνεται ως οραματική διαδικασία, σε έναν αριθμό ιδιότυπων αγιολογικών βιογραφιών η διαδρομή προς την αγιότητα ταυτίζεται με την αναζήτηση της ανατολικής άκρης του κόσμου. Στα κείμενα αυτά η πορεία από την ανατολή προς τον γνωστό οικούμενο κόσμο, ή αντίστροφα, προσλαμβάνει επικό χαρακτήρα. Πρόκειται για την μεταφορά σε αγιολογική γλώσσα της μυθικής πορείας του Μεγαλέξανδρου, όπως παραδίδεται από τις μεταγενέστερες διασκευές του μυθιστορήματος του Ψευδο-Καλλισθένη[36] και αποτυπώνεται στις απόκρυφες Πράξεις των αποστόλων Ανδρέα, Θωμά και Φιλίππου, το όραμα του Ζωσίμου και το Βίο του Μακάριου Ρωμαίου. Η γεωγραφία του μυθιστορήματος αναγνωρίζεται στις θρυλικές αποστολικές πορείες του Θωμά στις Ινδίες, του Φιλίππου στην Αιθιοπία, του Ανδρέα στην χώρα των Ανθρωποφάγων. Ο Ζώσιμος μεταφέρει στον κόσμο το νόμο των Βραχμάνων–Γυμνοσοφιστών και οι τρεις μοναχοί που φθάνουν στα έσχατα του κόσμου για να συναντήσουν τον Μακάριο ακολουθούν την διαδρομή του Μεγαλέξανδρου προς την χώρα των Μακάρων.[37] Τα τερατόμορφα όντα που επιτίθενται στους μοναχούς, η διαδρομή στην περιοχή του σκότους και η συνάντηση με τους ιεροφάντες της αιώνιας ζωής (Βραχμάνες ή αγγέλους) είναι μερικά από τα κυριότερα διηγηματικά μοτίβα που οι συγγραφείς αυτών των αγιολογικών κειμένων δανείζονται από τις διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη.

---

36. Οι περιπέτειες του Αλεξάνδρου κατά τη διαδρομή του από την Κιλικία προς τις Ινδίες και η συνάντησή του με τους Γυμνοσοφιστές κατά την πορεία του προς την χώρα των Μακάρων αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στο αρχικό κείμενο του Ψευδο-Καλλισθένη. Για τη λεπτομερή ανάλυση των πηγών αυτών των διηγήσεων καθώς και τις διαφορές που σημειώνονται στις διασκευές, βλ. R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, Μόναχο 1977 (= *Zetemata* 9), σ. 132-138 και 141-145.

37. Οι απόκρυφες Πράξεις των Αποστόλων στις εκδόσεις R. A. Lipsius - M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Λιψία 1891-1903 και M. R. James, *Apocrypha Anecdota* (Texts and Studies 2) Cambridge 1893. Για την χρονολόγηση και τον τόπο συγγραφής βλ. Dvornik, *The Idea of Apostolicity* 203, αλλά και τις παρατηρήσεις του G. Quispel, *Makarius, das Thomasevangelium und das Lied von der Perle*, Leiden 1967 (= *Supplements to Novum Testamentum* XV), σ. 18. Κριτική έκδοση του Οράματος του Ζωσίμου από τον J. H. Charlesworth, *The History of the Rechabites. I. The Greek Recension*, Chico Ca. 1982 (= Texts and Translations 10. Pseudepigrapha Series 10). Για τον Βίο του Μακαρίου του Ρωμαίου βλ. A. Vasiliev, *Anecdota Graeco-Byzantina*, Μόσχα 1893, σ. 135-164.

Η διάδοση, ωστόσο, της αρχικής μορφής του μυθιστορήματος και οι παράλληλες διηγήσεις που κυκλοφορούν στη Συρία, τη Μεσοποταμία, τον Καύκασο και ίσως ακόμη κατά μήκος όλου του δρόμου του μεταξιού, επηρεάζουν και ένα άλλο είδος κειμένων, που βρίσκονται στο μεταίχμιο της εμπορικής και της εθνολογικής γεωγραφίας. Έτσι, τόσο η πρωτότυπη μορφή της Expositio totius mundi et Gentium όσο και η μεταγενέστερη Οδοιπορία από Εδέμ του Παραδείσου άχρι Ρωμαίων,[38] ή ακόμη η Χριστιανική Τοπογραφία,[39] διασώζουν ένα μικτό είδος μαρτυριών, όπου ο πρωταρχικός εμπορικός χαρακτήρας των πληροφοριών υποχωρεί μπροστά στη μυθολογία της πορείας από και προς την Ανατολή. Η μνεία των Camarini ή Μακαρινών της Expositio και της Οδοιπορίας ανάγεται στην ατμόσφαιρα μύθου που περιβάλλει τους Βραχμάνες–Γυμνοσοφιστές και η περιγραφή των περίεργων ζώων της ανατολής (όπως ο θρυλικός μονόκερως ή τα κοπάδια των ελεφάντων) από τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη μαρτυρεί την γεωγραφική έκταση μέσα στην οποία διακινούνται, όπως τα προϊόντα, και οι παραδόσεις. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο χάρτης Peutinger, στον οποίο οι πραγματολογικές ενδείξεις συμπλέκονται με την μαρτυρία των αποκαλυπτικών, αγιολογικών και μυθιστορηματικών κειμένων. Εδώ, παράλληλα με την απεικόνιση των οδικών αρτηριών που συνδέουν την δυτική Ευρώπη με το ανατολικότερο άκρο του οικουμένου κόσμου, ο ανώνυμος χαρτογράφος μνημονεύει το πέρας της πορείας του Μεγαλέξανδρου στις κινεζικές ακτές, τον βωμό που ίδρυσε ο ίδιος στην Υρκανία, την περιοχή της Αιθιοπίας όπου γεννώνται οι Κυνοκέφαλοι.[40]

Η μαρτυρία, λοιπόν, των γραπτών Οδοιπορικών όπως συμπληρώνεται και εικονογραφείται από τα itineraria picta μάς επιτρέπει μια σειρά διαπιστώσεων.

Τα ποικίλα ταξιδιωτικά κείμενα και οι αντίστοιχες χαρτογραφικές απεικονίσεις καλύπτουν μιαν ευρεία γεωγραφική ζώνη της οποίας το

38. Και τα δύο κείμενα σε έκδοση J. Rougé, *SC* 124.

39. Σε έκδοση Wanda Wolska-Conus, *SC* 141, 159 και 197. Για τον χαρακτήρα του κειμένου βλ. της ίδιας, *La Topographie Chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et Science au VIe siècle*, Παρίσι 1962, σ. 1-11 και 26-33.

40. L. Bosio, *La Tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini 1983, σ. 23, 137-138, 144 και πίνακες αρ. 3: Hic Alexander responsum accepit: Usque quo Alexander?, αρ. 12: Ara Alexandri, αρ. 20: Hic cenocephali nascuntur.

δυτικό άκρο τοποθετείται στις στήλες του Ηρακλέους και το ανατολικό στην ακτή του Ωκεανού. Ο χώρος των μετακινήσεων συμπίπτει δηλαδή με τα όρια του γνωστού οικούμενου κόσμου.

Κατά μήκος αυτής της ζώνης διακρίνονται τρία τμήματα άνισης επιφάνειας και ετεροβαρή ως προς την ιστορική τους διάσταση.

Ο περίπλους ή ο διάπλους της Μεσογείου καταγράφεται με σαφήνεια και ακρίβεια. Η αφηγηματική διάρθρωση των κειμένων που περιγράφουν τις αντίστοιχες διαδρομές ακολουθεί τον αυστηρό τύπο βάσει του οποίου έχουν συνταχθεί τα στρατιωτικού και εμπορικού ενδιαφέροντος ρωμαϊκά Οδοιπορικά. Το μυθολογικό υπόστρωμα αυτών των διαδρομών, η περιπλάνηση δηλαδή του ρωμαϊκού Ηρακλή, έχει καλυφθεί πλήρως από τους κανόνες οικονομικής συμπεριφοράς που ρυθμίζουν τη διακίνηση στην περιοχή.

Στο δεύτερο τμήμα, που μερικά επικαλύπτει το προηγούμενο, περιλαμβάνεται η ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Για το μεγαλύτερο μέρος, την Παλαιστίνη και την Βόρειο Αίγυπτο, οι πληροφορίες των πηγών είναι συγκεκριμένες και σηματοδοτούνται από τις μετακινήσεις στους ίδιους άξονες της Αγίας Ελένης, φυσιογνωμίας με μείζονα παρουσία στο πρώιμο Βυζάντιο.

Τα ακραία σημεία αυτού του τμήματος όμως συμπλέκονται με το τελευταίο, τον χώρο της Ανατολής. Από την Ερυθρά Θάλασσα στη Μεσοποταμία και ως τις Ινδίες, όλη η περιοχή διασχίζεται από δρόμους με εμπορικό ενδιαφέρον που καταχωρίζονται λεπτομερώς στα κείμενα και στους χάρτες. Ωστόσο, καμιά σχεδόν γεωγραφική ένδειξη δεν είναι ακριβής. Η εξαιρετική διαμόρφωση του εδάφους, η χλωρίδα, η πανίδα, η φυλετική ποικιλία, δημιουργούν συνθήκες κατάλληλες για την υπέρβαση των κανόνων της ταξιδιωτικής αφήγησης. Άλλωστε, στους δρόμους αυτούς διατηρούνται τα ίχνη του ελληνιστικού Μεγαλέξανδρου, που πορεύεται προς την πηγή της αιώνιας νεότητας. Σ' αυτή την ατμόσφαιρα προσγράφονται οι διαδρομές της αναζήτησης από τον έμπορο των σπάνιων προϊόντων και η πορεία του ασκητή προς την πηγή της αιώνιας αλήθειας.

ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ

ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ:

Ἀντιλήψεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τοπίο

Στὸ ἀστικὸ περιβάλλον ἡ παρουσία τῆς φύσης μὲ τὴν πλατιὰ ἔννοια τῶν φαινομένων ποὺ περιλαμβάνει ὁ ὅρος, ὅπως τὸ κλίμα, οἱ σεισμοί, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπορρέουν ἀπ' αὐτά, ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση καὶ μποροῦν νὰ ἐξετασθοῦν μὲ λεπτομέρειες μόνο σὲ μικρὴ κλίμακα. Ἐδῶ περιορίζομαι στὴ διατύπωση ὁρισμένων γενικῶν παρατηρήσεων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀντιμετώπιση, μετατροπὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν φαινομένων, στενὰ δεμένων μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τῆς πόλης.

Μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς ὁ Ρωμαῖος βρίσκει ἕνα ἐξημερωμένο ἀπὸ χιλιετίες φυσικὸ περιβάλλον γεμάτο ἀντιθέσεις. «Ὁ Ρωμαῖος ζεῖ ἐπάνω στὴ γῆ, τὸν ἀπασχολοῦν κυρίως οἱ θεοὶ τῆς γῆς, βασίζει τὴν ὕπαρξή του στὴν εὐφορία τῶν ἀγρῶν. Λίγο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν κόσμο, τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴ φύση. Αὐτὸ ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ οἰκογένειά του, τὸ σπίτι του, ἡ σοδειά του, ἡ πόλη του, ὁ λαός του».[1] Σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν παράδοση αὐτὴ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Βυζαντινοί. Μιὰ μικρὴ μόνον ὁμάδα πνευματικῶν ἀνθρώπων θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ θέματα κοσμογραφίας καὶ γεωγραφίας, ἐνῶ ὁ καθημερινὸς ἄνθρωπος ἀρκεῖται στὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ Δημιουργία καὶ τὴ μορφὴ τοῦ Κόσμου.

Οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι ποὺ κατηγοροῦνται γιὰ σφάλματα σὲ θέματα γεωγραφίας συντάσσουν συχνὰ περιγραφὲς θέσεων, φυσικῶν στοιχείων καὶ φαινομένων μὲ μεγάλη παρατηρητικότητα καὶ ἀκρίβεια. Στὶς περιγραφὲς αὐτὲς κυριαρχεῖ ὁ καθοριστικὸς ρόλος τοῦ

---

1. A. Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Παρίσι 1925, σ. 113. Πρβ. D. A. Zakythinos, «La fusion du Monde méditerranéen. Rome et Byzance», *Hellénisme Contemporain*, 5ος χρόνος, Ἰανουάριος 1941, σ. 197.

φυσικοῦ περιβάλλοντος στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ δραστηριότητα. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθοῦν τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαιότητας ποὺ κάνουν παρατηρήσεις ἀνθρωπογεωγραφίας. Ἀλλὰ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἐπισημάνσεις τῶν μεταβολῶν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη ἢ τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση.[2] Ἡ ἑρμηνεία βέβαια καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν κινήτρων αὐτῶν ποὺ κατέχουν τὴ δυνατότητα ποικίλλει καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ εἶδος καὶ οἱ σκοποὶ τῶν παρεμβάσεων. Ὅταν ὁ Ἀγαθίας π.χ. γράφει γιὰ τὸν φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 551 ποὺ κατέστρεψε τὴν Ἀλεξάνδρεια, παρόλο ποὺ πιστεύει ὅτι ὅλα ὀφείλονται στὸ θεϊκὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἀνώτερη θέληση, δὲν παραλείπει τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμμετοχὴ καὶ εὐθύνη: οἱ οἰκοδομὲς ἔπεσαν γιατὶ δὲν ἦταν ἰσχυρές, οὔτε εὐρεῖες ἀλλὰ ἰσχνὲς καὶ ἀσθενεῖς, κτισμένες πάνω σὲ ἕνα λίθο.[3]

Τὸ *Περὶ κτισμάτων* τοῦ Προκοπίου, ὅπως εἶναι γνωστό, δίνει τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση στὴ φύση: ἀλλαγὲς στὴν κοίτη τῶν ποταμῶν γιὰ νὰ μὴν πλημμυρίζουν οἱ πόλεις, διάνοιξη σήραγγας στὰ βουνὰ γιὰ νὰ περάσει δρόμος, κατασκευὲς γιὰ τὴν ἀγωγὴ τοῦ νεροῦ στὶς πόλεις ἢ ἀνοικοδομήσεις μετὰ τοὺς σεισμούς. Γιὰ τὸν Ἰουστινιανό, τὸ χέρι τοῦ ὁποίου κινεῖ ἡ θεία Πρόνοια, τίποτε δὲν εἶναι *ἀμήχανον*. Ἐκφράσεις ὅπως *νενικηκὼς τὰ ἀμήχανα ἢ γνώμῃ προμηθεῖ καὶ χρημάτων ὑπερορώσῃ οὐδὲν ἀνθρώπῳ ἄπορον γίνεται* ἐπαναλαμβάνονται, γιατὶ σὲ κάθε δύσκολη περίπτωση ὁ αὐτοκράτορας *ἐπετεχνήσατο* λύση. Στὶς περιγραφὲς τῶν ἔργων αὐτῆς τῆς μορφῆς ὁ Προκόπιος ἀντιπαραθέτει στὸν ὅρο *φύση* τὸν ὅρο *τέχνη*. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα διαφαίνεται ἡ σκέψη τοῦ συγγραφέα ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ συγχώνευση ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου μὲ στοιχεῖα τοῦ χριστιανικοῦ ἰδεώδους. Τὴν ἴδια ἔκφραση συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅταν

---

2. Ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση γιὰ τὶς μεταβολὲς στὸ φυσικὸ περιβάλλον εἶναι γιὰ τὸν Πτολεμαῖο ἀπαραίτητη καὶ δηλώνει ὅτι προτιμᾶ νὰ μελετᾶ τοὺς πλησιέστερους πρὸς αὐτὸν γεωγράφους γιατὶ οἱ περιγραφές τους ἀποδίδουν καλύτερα τὶς ἀλλαγὲς ποὺ συντελοῦνται, ἀπόρροια φυσικῆς ἐξέλιξης ἢ ἀνθρώπινης παρέμβασης, βλ. *Γεωγρ.* Ι 5: *...ἔνια δὲ καὶ αὐτὰ νῦν ἄλλως ἔχειν ἢ πρότερον διὰ τὰς ἐν τοῖς κατὰ μέρος ἐπιγινομένας φθορὰς ἢ μεταβολὰς ἀναγκαῖον ἐστι κἀνταῦθα ταῖς ὑστάταις τῶν καθ' ἡμᾶς παραδόσεων προσέχειν...*

3. Ἀγαθίας, *Ἱστορίαι* Β 15,7: *...ὅτι δὴ αὐτοῖς αἱ οἰκοδομίαι οὐκ ἰσχυραὶ οὐδὲ εὐρεῖαι τυγχάνωσιν οὖσαι οὐδὲ οἷαι καὶ πρὸς βραχὺ ἀνασχέσθαι δονούμεναι, ἀλλ' ἰσχναὶ ἄγαν καὶ ἀσθενεῖς (ἐφ' ἑνὶ γὰρ ὑφαίνονται λίθῳ).*

μιλοῦν γιὰ ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζεται ἡ φύση. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς ἀναφέρονται σὲ ἔργα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἄμυνα ἢ μὲ τὴν πρωτεύουσα. *Ἀποτόμῳ τινὶ ἐρύματι ἐπὶ γηλόφου ἐφ' οὕπερ ἡ μὲν φύσις τὴν πέτραν ἀνέδωκεν, ἡ δὲ τέχνη, τείχεσιν αὐτὴν περιέβαλε καὶ ἐκράτυνεν*, ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μεταξὺ ἄλλων συγγραφέων ὁ Νικήτας Χωνιάτης.[4]

Σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἐπανέρχονται συχνότερα εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ παροχὴ νεροῦ στὶς πόλεις. Ἀκολουθώντας τὴν ἀρχαία καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν ἰδιαίτερα εὐαίσθητοι στὸ θέμα τοῦ νεροῦ. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα ἀνάμεσα στὰ τρία σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμφαίνεται ἡ μεγαλοσύνη τῆς *ἡγεμονίας* εἶναι καὶ *αἱ τῶν ὑδάτων ἀγωγαί*.[5] Ἡ μέριμνα γιὰ τὸ νερὸ ποὺ πίνουν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ἀπασχολεῖ τὸν Γρατιανό, ὁ ὁποῖος ἐκδίδει νόμο καὶ ἀπαγορεύει, μὲ βαριὲς ποινές, στοὺς στρατιῶτες νὰ κάνουν μπάνιο γυμνοὶ στὰ ποτάμια ποὺ περνοῦν μέσα ἀπὸ οἰκισμό, γιὰ νὰ μὴν ταράζουν τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων. Ἀλλὰ ἀπαγορεύει ἐπίσης καὶ νὰ πλένουν στὸ ποτάμι τὰ ἄλογά τους. Τὰ μπάνια πρέπει νὰ γίνονται στὶς ἐκβολὲς γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ ρύπανση τοῦ νεροῦ. Αὐτὸς ὁ νόμος τοῦ αἰδήμονος Γρατιανοῦ ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία τῶν κατοίκων, θὰ περιληφθεῖ ἀργότερα στὸν Ἰουστινιάνειο κώδικα καὶ στὰ Βασιλικά.[6]

Τὶς μεγάλες προσπάθειες τῶν αὐτοκρατορικῶν κυβερνητῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχῶν τῶν πόλεων καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τῶν ἰδιωτῶν, ἐξαίρουν τὰ ἐπιγράμματα, ποὺ συνόδευαν τὰ ἔργα. Στὰ κείμενα αὐτά, τὰ γεμάτα μεγαλορρημοσύνη, τονίζονται οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισαν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ δύσκολο ἐγχείρημα, ἐξορύσσοντας τὴ γῆ καὶ σκάβοντας βράχους γιὰ νὰ φέρουν τὸ νερὸ σὲ χώρους ἄνυδρους καὶ *διψαλέους*: *καί (τιν') ἀμηχανίας εὗρεν πόρον ὕδασιν*. Στὴ διατύπωση προέχει ἡ δήλωση τοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκφράσεις ὅπως *εἰσο-*

4. Νικήτας Χωνιάτης, *Ἱστορία* (ἔκδ. Van Dieten) 22.

5. Διονύσιος Ἁλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, III 67, 5: *Ἔγωγ' οὖν, ἐν τρισὶ τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις κατασκευάσμασι τῆς Ρώμης, ἐξ ὧν μάλιστα τὸ τῆς ἡγεμονίας ἐμφαίνεται μέγιστον, τάς τε ὑδάτων ἀγωγὰς καὶ τὰς τῶν ὁδῶν στρώσεις καὶ τὰς ὑπονόμων ἐργασίας.*

6. Γιὰ τὸν νόμο αὐτὸν βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Jean Rougé, «La législation Justinienne de l'eau», στὸν τόμο *L'Homme et l'eau en Méditerrannée et au Proche Orient*, II, Λυὼν 1982, σ. 113 (*Travaux de la Maison d'Orient*, 3).

ρόων τόδε θαῦμα, θάμβος ὁμοῦ καὶ θαῦμα, ἐπανέρχονται συχνά.[7] Ἡ ἐξουσία διατυπώνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων καὶ ὁ καθημερινὸς ἄνθρωπος διαβάζει τὰ κατορθώματα καὶ θαυμάζει. Αὐτὸ φυσικὰ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἔργα ποὺ γίνονται, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀνακαίνιση κτισμάτων μετὰ ἀπὸ σεισμὸ ἢ γιὰ κατασκευὲς στὸ λιμάνι ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκκλησίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἐπιγράμματα αὐτά, ποὺ καλύπτουν μιὰ χρονικὴ περίοδο μεγάλη, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα μέχρι καὶ τὰ τέλη περίπου τοῦ 6ου, ἐπανέρχονται τὰ ἴδια θέματα, οἱ ἴδιες ἐκφράσεις, τὸ ἴδιο ὕφος, χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἑνιαίας, πρωτότυπης ἐποχῆς, ὅπου δὲν ὑπάρχουν τομὲς στοὺς θεσμοὺς καὶ τὸν πολιτισμό.[8]

Παράλληλα ὅμως μὲ τὸ ἔργο, θαῦμα τῶν ἀνθρώπων, λειτουργεῖ τὸ θαῦμα, ἔργο τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὴ φύση μὲ ὑπερφυσικὰ μέσα. Τὸ θαῦμα τῶν ἀνθρώπων γίνεται τὸ χριστιανικὸ *παράδοξον θαῦμα*, ποὺ εἶναι ἔργο τοῦ ἄλλου κόσμου, δὲν ἀνήκει στὴ φύση καὶ βαδίζει ἐναντίον τῶν φυσικῶν νόμων ποὺ συνήθως παρατηροῦν. Τὸ χριστιανικὸ θαῦμα, ποὺ ἔχει βιβλικὸ προηγούμενο, βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπο ποὺ βρίσκεται σὲ ἀδιέξοδο μπροστὰ στοὺς φυσικοὺς νόμους.[9] Στὴν αἰφνιδιαστική, καταστρεπτικὴ δύναμη τοῦ σεισμοῦ, οἱ ἀνίσχυροι ἄνθρωποι προσφεύγουν στὸ Θεό, ἐνῶ ὁ ἅγιος λειτουργεῖ περισσότερο στὸ πεδίο τῆς πρόβλεψης καὶ τῆς μεσολάβησης. Ἐπικαλοῦνται τὸ Θεὸ μὲ ἀποτροπαϊκὲς ἐκφράσεις ἀπὸ τοὺς ψαλμούς. Τὸ ἀρχαῖο ἀποτροπαϊκὸ *ἄσειστα, ἄπτωτα* ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν ψαλμὸ *ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ οὐ σαλευθήσεται*: αὐτὸ ἀναγράφεται στὰ κεραμίδια τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ «Διήγηση περὶ τῆς οἰκοδομῆς... τῆς Ἁγίας Σοφίας» παραγγέλνει ὁ Ἰουστινιανὸς εἰδικὰ στὴ Ρόδο γιὰ νὰ εἶναι γερά.[10] Ἡ πρόνοια ὅμως γιὰ μιὰ γερὴ κατασκευή, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ ὅπως τὴν ἐξασφαλίζει ἡ γνώση τῆς τεχνικῆς, δὲν εἶναι ἀρκετή. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου, τὸ 536, ἐπιδιορθώνεται μιὰ παλαιά, ρωμαϊκῶν χρόνων διάβαση, ποὺ εἶχε διανοιχθεῖ στὸν ὀρεινὸ ὄγκο κοντὰ στὴν Ἀνάζαρβο τῆς Κι-

---

7. L. Robert, «Epigrammes relatives à des gouverneurs», *Hellenica* IV, 35-114, ἰδιαίτερα 64 κ.ἑ. Σπανιότερα εἶναι τὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ποὺ ἐκτελοῦνται μὲ χρήματα ἰδιωτῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸ Baalbeck τῆς Συρίας: *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, VI, ἀρ. 2830.

8. Robert, ὅ.π. 108-109.

9. B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Παρίσι 1983, σ. 156-157.

10. *REG, Bulletin Epigraphique* 1987, 457.

λικίας, ἀπὸ τὴν ὁποία περνοῦσε ὁ δρόμος ποὺ ἕνωνε τὴν πόλη μὲ τὴν Φλαβιούπολη καὶ τὴν Ἱεράπολη. Τὸ ἔργο τῆς *διακοπῆς*, ὅπως ἀναφέρει τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς,[11] συμπεραίνουμε ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ξαναγίνει, γιατὶ ἡ παλαιὰ διάβαση εἶχε ἀχρηστευθεῖ ἀπὸ σεισμούς. Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή, στὴν ἄλλη εἴσοδο τῆς σήραγγας ἀναγράφει: *Ὁ Θεὸς ἡμῶν καταφυγὴ καὶ δύναμις*.[12]

Βρισκόμαστε στὸν 6ον αἰώνα, στὴν περίοδο τῶν μεγάλων σεισμῶν καὶ καταστροφῶν ποὺ πλήττουν τὴν Αὐτοκρατορία καὶ στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ πνευματικὴ ἀντιδικία μεταξὺ φυσιολογούντων ἀριστοτελικῶν καὶ χριστιανῶν ἔχει κορυφωθεῖ.[13] Καὶ στὸ πεδίο τῶν καθημερινῶν ἐντυπώσεων τὴ μάχη κερδίζουν οἱ χριστιανοί, ποὺ ἑρμηνεύουν τὰ αἴτια τῶν σεισμῶν μὲ τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ χριστιανισμὸς ποὺ εἰσβάλλει στὸ ἀστικὸ περιβάλλον, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη στὴ μεσαιωνική, δίνει ἕνα νέο τόνο καὶ ἀγγέλλει μιὰ νέα ἀντιμετώπιση. Ἡ ἔννοια τῆς *ἀνανέωσης* ἐνῶ στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ποὺ συμβολιζόταν μὲ τὴν Ἄνοιξη, ἀντιπροσώπευε τὴν παλιγγενεσία τῆς *Ἡγεμονίας*, τώρα παίρνει τὴν ἠθικὴ χριστιανικὴ ἔννοια καὶ γίνεται *ἀνανέωσις ψυχῶν καὶ σωμάτων* ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου. Ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος μπροστὰ στὸ μυστήριο τῆς φύσης θὰ δεχθεῖ *ὅτι ὅσα θέλει ὁ Θεὸς δύναται καὶ ὅπου Θεὸς βούλεται νικᾶται φύσεως τάξις*.[14]

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔργα ποὺ βοηθοῦν στὴν ἀντιμετώπιση ἢ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν φαινομένων δὲν γίνονται πιὰ στὶς βυζαντινὲς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸ νερὸ προμηθεύονται ἀπὸ τὰ φρέατα καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης γράφει στὸν ἐξόριστο στὴν Τερέβινθο πρώην πατριάρχη Θεοδόσιο ὅτι θέλει νὰ ἔλθει στὸ νησὶ ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ νερὸ εἶναι *πηγιμαῖον καὶ ζῶν καὶ ἀλλόμενον* καὶ ὄχι *συλλογιμαῖον καὶ νοσηρὸν καὶ ἀκίνητον*.[15] Τὰ ἐγκαταλελειμμένα κτίσματα ἄλλοτε θεωροῦνται τόποι ὅπου κατοικοῦν οἱ δαίμονες καὶ ἄλλοτε χρησιμεύουν γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικό. Τὰ

---

11. G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie* (*TM*, Monographies 4), Παρίσι 1987, ἀρ. 105, 167-168.

12. E. L. Hicks, «Inscriptions from Eastern Cilicia», *JHS* 11 (1890) 240.

13. G. Dagron, «Quand la terre tremble...», *TM* 8 (1981) passim.

14. M. Jugie, «Homélies mariales byzantines», *PO* 16, 460.

15. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Τὰ Σῳζόμενα* (ἔκδ. Λάμπρου) Β', 48: *εἰς τὸ κατὰ σὲ φροντιστήριον προσδραμοῦμαι, ἔνθα βίος ἀληλεσμένος καὶ ἄμοχθος, ἔνθα ὕδωρ μὲν πηγιμαῖον καὶ ζῶν καὶ ἀλλόμενον, ἀλλ' οὐ συλλογιμαῖον καὶ νοσερὸν καὶ ὡς τὰ νεκρά που φασὶν ἑστὼς καὶ ἀκίνητον...*

ἔργα ὅμως ποὺ ἐπιβιώνουν καὶ εἶναι ἀκόμα σὲ χρήση προκαλοῦν κατάπληξη στοὺς Βυζαντινούς. Ἡ «ἀρχαία ἱστορία» ποὺ διηγεῖται ὁ βιογράφος τῶν Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸ Διάλογο ἀναπαριστάνει μὲ μεγάλη ζωντάνια ὅλο τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ δέος γιὰ τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη τῶν ἀρχαίων: ἦταν χειμώνας, ὁ ἅγιος ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐνῶ τὰ ποτάμια εἶχαν πλημμυρίσει, ἔβλεπε *τὸν λαὸν διανύοντα τὴν ὁδὸν ἀκωλύτως καὶ διεκπεραιούμενον ἀταράχως ἄνωθεν τοῦ πλακώματος ὅπερ αὐτὸς Τραϊανὸς κατεσκεύασεν*... Ἡ κατάπληξή του ἦταν τόσο μεγάλη ποὺ ἔμεινε νηστικὸς ἐπὶ τρεῖς μέρες καὶ παρακαλοῦσε τὸ Θεὸ γιὰ τὸν ἄνδρα, ποὺ διέσωζε τὸ λαὸ ἀπὸ τὴ βίαιη φορὰ τοῦ ρεύματος τοῦ ποταμοῦ. Καὶ ἔπρεπε νὰ παρέμβει ὁ Ἄγγελος γιὰ νὰ τὸν ἐπαναφέρει στὴ χριστιανικὴ τάξη, ἀπαγορεύοντάς του νὰ προσεύχεται γιὰ ἀσεβεῖς.[16]

Οἱ μεγάλες ἀλλαγὲς ποὺ συντελοῦνται στὸν ἀστικὸ πολιτισμὸ στὰ τέλη τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ἐκδηλώνονται καὶ μὲ τὴ διαφορετικὴ λειτουργία καὶ χρήση τοῦ περιβάλλοντος ἐπιφέροντας ἀλλοιώσεις στὸ ἀστικὸ τοπίο. Συνήθως ἡ μεταβολὴ ἐπισημαίνεται ὅταν ἕνα ἐξωτερικὸ καταστρεπτικὸ γεγονὸς προκαλεῖ μιὰ διακοπὴ ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο ἀστικὸ περιβάλλον ποὺ κληρονομεῖται καὶ στὴ δημιουργία ἑνὸς νέου τρόπου ζωῆς. Ἡ εἰκόνα δείχνει τυπικὲς ἀγροτικὲς-ἀρδευτικὲς τάφρους τοῦ 6ου αἰώνα, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ τὰ νομίσματα. Βρέθηκαν ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα, δίπλα στὸ ναό, ποὺ ἀνέσκαψε ὁ St. Miller.[17] Πρόκειται, πιστεύω, γιὰ μιὰ ἄμεση ζωντανή, φωτογραφικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους δρόμους, δηλαδὴ τῆς ἀγροτοποίησης τοῦ ἀρχαίου μνημειακοῦ ἀστικοῦ τοπίου.

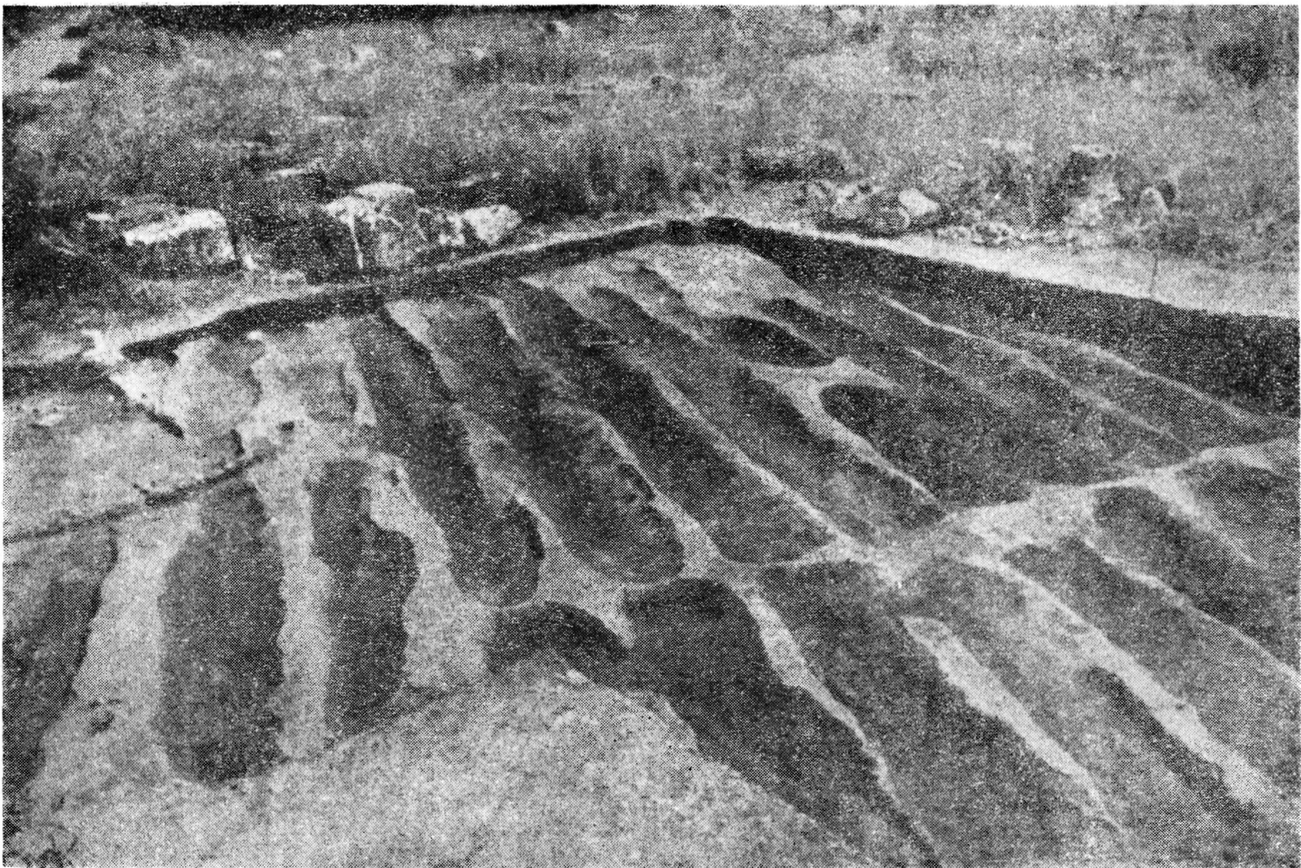
Παραμένοντας στὴν ἐξωτερικὴ μόνο εἰκόνα τῆς εἰσβολῆς τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου στὸ ἀστικό, θυμίζω τὶς πρώιμες ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀστικὲς οἰκίες,[18] τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπαγγελματίες μὲ ἀσχολίες σχετικὲς μὲ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια. Ἀλλὰ καὶ τὶς περιγραφὲς γιὰ τοὺς

---

16. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', Πετρούπολη 1897, σ. 278.

17. «Excavations at Nemea, 1975», *Hesperia* 45 (1976) 174-202.

18. Jean-Pierre Sodini, «L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», στὸ *Villes et Peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin* (École Française de Rome) 1984, σ. 371.



Ἀρδευτικὲς τάφροι παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Νεμέα, ναὸς Διός.

ἀγρούς καὶ τούς κήπους τῶν βυζαντινῶν πόλεων. Τὴν ἔκπληξη τοῦ Odo de Deuil γιὰ τοὺς λαχανόκηπους καὶ τοὺς καλλιεργημένους ἀγροὺς τῆς Κωνσταντινούπολης[19] καὶ κυρίως τὴν πίκρα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη γιὰ τὴν ἀγροτοποιημένη Ἀθήνα καὶ τὰ γεωργούμενα ἐγκαταλελειμμένα οἰκόπεδα ποὺ ἄφησαν οἱ κάτοικοι καὶ μετανάστευσαν. Αὐτὴ ἡ πίκρα ποὺ γίνεται μεγαλύτερη, γιατὶ ὅπως γράφει ὁ ἴδιος: *ἡ μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἡ αὐτή, τὸ εὐκραές, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ παμφόρον, ὁ μελιχρὸς Ὑμηττός, ὁ εὐγάληνος Πειραιεύς.*[20] Οἱ καιροὶ ὅμως ἔχουν ἀλλάξει.

Μπροστὰ σὲ ἕνα διαρκῶς παρόν, ἀλλὰ συνεχῶς μεταβαλλόμενο φαινόμενο, τὸ περιβάλλον, ὁ ἄνθρωπος τὸ δέχεται ἄλλοτε ὡς εὐλογία καὶ ἄλλοτε ὡς κατάρα, γιατὶ δὲν εἶναι πάντα σὲ θέση νὰ ἀποφασίσει γι' αὐτὸ ποὺ ἡ φύση προτείνει.

---

19. Odo de Deuil, *PL* 185, 1221: *infra muros terra vacua est, quae aratra partitur, habens hortos omne genus olerum civibus exhibentes.* Πρβ. Paul Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, traités, poésies* (*CFHB* XVI/1) 180 σημ. 5.
20. Μιχαὴλ Χωνιάτης, Α', 159, στ. 19, 326 στ. 4, Β', 12 στ. 9-18.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Η ΗΜΕΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ

Τὰ λαμπρὰ μνημεῖα τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ., ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη στοὺς Φιλίππους στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν δύο κατοπινῶν αἰώνων, 7ου καὶ 8ου, ἀπουσιάζει ἡ ζωή, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς εἰσβολὲς Ἀβάρων καὶ Σλάβων στὴ Μακεδονία στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὁ P. Lemerle περιέγραψε τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς Φιλίππους κατὰ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰ. ὡς ἀκολούθως: «Jusqu'au VIe siècle, des textes, des inscriptions, des monuments en avaient jalonné les étapes. Pour les deux siècles suivants, l'obscurité est complète: aucune mention chez les écrivains, aucun document épigraphique ou archéologique mis au jour par les fouilles. Nous pouvons imaginer ce que fut l'existence de la cité pendant cette période vraiment *médievale*. Elle n'était plus rattachée qu'en théorie à l'empire byzantin, dont aucun fonctionnaire, aucun soldat ne venait plus jusqu'à elle. La population grecque avait dû s'enfuir, ou s'était éteinte. Le pays était aux mains des Slaves, encore païens, qui purent sans doute s'installer jusque dans la ville presque déserte».[1]

---

1. P. Lemerle, ***Philippes et la Macédoine Orientale***, Παρίσι 1945, σ. 118. Ὁ ἴδιος, ***Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démètrius, II, Commentaire***, Παρίσι 1981, δέχεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 586-620 οἱ Σλάβοι «ils ont probablement submergé déjà toute la Macèdoine, sauf Thessalonique» (σ. 184) ἢ «la marée slave aurait recouvert la plus grande partie de la Macèdoine et de la Grèce propre en moins de deux années» (σ. 183). Γιὰ τὰ ἔτη 676-678 πιστεύει ὅτι τὸ Βυζάντιο «réagit militairement, peut-être jusqu'à la région Nestos-Strymon (mais pas plus loin vers l'ouest), et victorieusement» (σ. 187). Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἔχουν γίνει ἀποδεκτὲς εὐρέως, π.χ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αἰ.)* (διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων)

Σκοπὸς τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης εἶναι νὰ ἐπισημάνει ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 'Οκταγώνου στοὺς Φιλίππους (1958-1983), ποὺ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν παραπάνω περιγραφὴ τοῦ σοφοῦ ἐρευνητῆ καὶ τὴν ἐμπλουτίζουν μὲ νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη.

"Οταν τὸ 1958 ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης ἐνετόπισε σὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἀνατολικὰ τοῦ 'Οκταγώνου διάφορα διαμερίσματα, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἕνα ἀπὸ αὐτὰ «ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἀποθέτης τῶν ἐκ τῆς καταστραφείσης ἐκκλησίας μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Διότι κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων παρετηρήθη ὅτι εἰς τὰ τελευταῖα πρὸς τὸ δάπεδον στρώματα ἔκειντο ἀναμὶξ πολλὰ διαφόρου μορφῆς καὶ μεγέθους, ποικίλης δὲ διακοσμήσεως θωράκια, κιονόκρανα, ἐπίκρανα παραστάδων, πεσσόκρανα, γεῖσα, ἐπιθήματα, ὑπέρθυρα, ἅπαντα εἰς τὸν διάκοσμον φέροντα καὶ σταυρούς».[2]

"Οταν ἀργότερα συμπληρώθηκε ἡ ἔρευνα ἀνατολικὰ τοῦ 'Οκταγώνου καὶ ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση αὐτὴ τὸ ἐπισκοπεῖον τῆς πόλης, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ διαμέρισμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς ὀκτάγωνης ἐκκλησίας, τῶν προσκτισμάτων της καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπισκοπείου ὡς ἀποθέτης χρησίμων μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἦταν μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ αἰθρίου (εἰκ. 1: Α καὶ εἰκ. 2). Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ αἰθρίου χωρίστηκε μὲ πρόχειρους τοίχους σὲ δύο διαμερίσματα (εἰκ. 1: Β, Γ), ὅπου μεταφέρθηκαν τὰ μπάζα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποθέτη καὶ ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ἐπισκοπείου.[3]

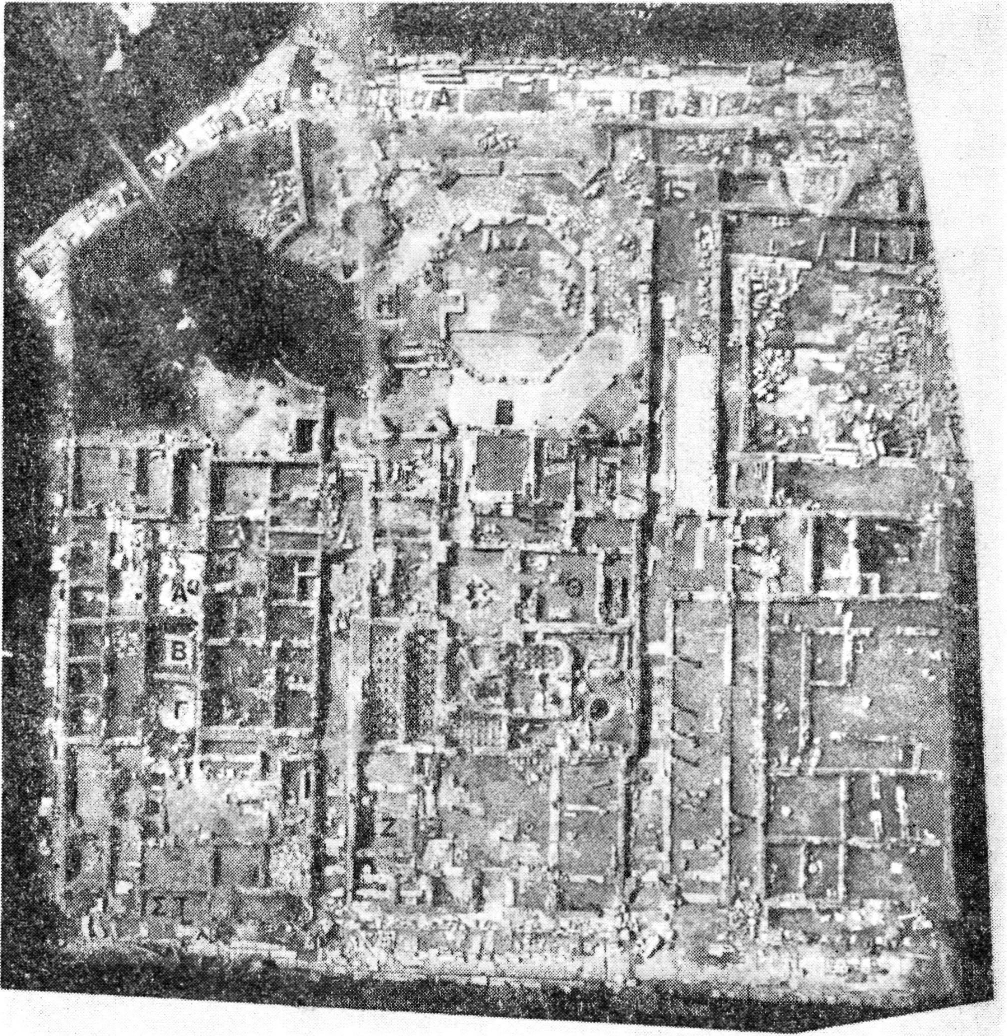
"Εχω ἤδη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τοῦ 'Οκταγώνου κατέρρευσε ἀπὸ σεισμὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.[4] 'Ο τρόπος

1984, σ. 89, 111, 200-201. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. 'Ιω. Καραγιαννόπουλο γιὰ τὶς ὑποδείξεις του.

2. *ΠΑΕ* 1958, σ. 89.

3. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τὸ ἐπισκοπεῖον τῶν Φιλίππων», *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συμποσίου «'Η Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της» (26-29 Σεπτεμβρίου 1986)*, Καβάλα 1987, σ. 155.

4. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.;», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς 'Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, 'Αθήνα 1983, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 58 (τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης τυπώθηκε στό: *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, Γ', 'Αθήνα 1989, σ. 339-341). Τοῦ ἰδίου, Τὸ ἐπισκοπεῖον 155. Τὴν ἄποψη τοῦ σεισμοῦ ὡς αἰτίας καταστροφῆς τοῦ 'Οκταγώνου στὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. ὑποστήριξε ὁ Γ. Γούναρης, «Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ 'Οκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία», *Βυζαντιακὰ* 4 (1984) 49. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ 'Οκταγώνου*



Εἰκόνα 1. Τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου στοὺς Φιλίππους (ἀεροφωτογραφία). Α: Ἀποθέτης Α. Β καὶ Γ: Τὸ αἴθριο τοῦ ἐπισκοπείου. Δ: Κίονες τοποθετημένοι στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ. Ε: Ἀποθέτης Β. ΣΤ: Διαμερίσματα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου. Ζ: Γυναικεῖον τμῆμα βαλανείου. Η: Ἱερὸν βῆμα Ὀκταγώνου. Θ: Κατηχουμενεῖον Ὀκταγώνου.

πού οἱ κίονες καὶ ἡ ἀνωδομὴ τοῦ ὀκτάγωνου ναοῦ βρέθηκαν πεσμένα ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, κατὰ προφορικὴ ἀνακοίνωση τοῦ ἀνασκαφέα, μαρτυρεῖ πὼς ἡ καταστροφὴ τοῦ κτηρίου δὲν ὀφειλόταν σὲ ἐχθρικὴ ἐνέργεια, ὁπότε τῆς κατάρρευσης πάντοτε προηγεῖται ἡ πυρπόληση, ἀλλὰ σὲ ἰσχυρὴ σεισμικὴ δόνηση.

Ἡ ἴδια αἰτία, σεισμοί, κατέστρεψαν καὶ τὴν πόλη τῆς γειτονικῆς Θάσου καὶ τὰ περίχωρά της στὰ 615-619, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ κάτοικοι νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν πρόχειρα σὲ περιοχὲς κοντὰ στὴν πόλη.[5] Τὴν ἴδια περίοδο, γύρω στὰ 620, σεισμοί, ποὺ περιγράφονται στὸ Β' Βιβλίο τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατέστρεψαν τὰ κτήρια καὶ τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης.[6] Θεωρῶ πολὺ πιθανὸν λοιπὸν ὅτι καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τοῦ ἐπισκοπείου τῶν Φιλίππων, ταλαιπωρημένο στατικὰ ἤδη ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ., κατέρρευσε, ὅπως καὶ ἄλλα κτήρια τῶν Φιλίππων, ὁριστικὰ γύρω στὰ 615-620 ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία. Ἔρευνα ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ὀκταγώνου στὸ «κτήριο μὲ τὶς θέρμες» (± 250 μ.Χ.) στὸ νότιο τμῆμα τῆς πόλης τῶν Φιλίππων ἔδειξε ὅτι σὲ διαμερίσματά του ἢ κοντὰ σὲ αὐτὰ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ. ἐργαστήρια, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία παρακολουθεῖται ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.[7]

Ἐνῶ στὴ Θάσο, ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς συνάγεται ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ οἱ κάτοικοι

Φιλίππων, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 77. Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ Ὀκταγώνου, δεσμευμένος ἀπὸ παλαιότερη ἄποψή του ὅτι ἡ ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὸ 837 (*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1955 (1961), σ. 179. Ἡ in situ στὸν νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ἀνεύρεση τῶν χρονολογηθεισῶν τὸ 837 πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἡ συνεπόμενη παρουσία τῶν Βουλγάρων στοὺς Φιλίππους ἀμφισβητεῖται σήμερα· βλ. J. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Ἀθήνα 1986), διατύπωσε τελικὰ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Φίλιπποι ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται ὡς ἀξιόλογη πόλη στὸν 8ο αἰ. (Στυλ. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων σχετικὰ μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν τοπογραφία τῆς πόλης», *«Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της», Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (18-20 Ἀπριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 151. Τοῦ ἰδίου, «Οἱ Φίλιπποι καὶ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τους», *Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, Ἀφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος* (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 125).

5. Μπακιρτζῆς, Τί συνέβη στὴ Θάσο, ὅ.π.

6. Lemerle, Recueils παρ. 216-222.

7. P. Aupert, «Philippes, I. Edifice avec bain», *BCH* 104 (1980), II, 699-712. Στὸ τέλος τῆς ἔκθεσής του ὁ Aupert ἀναφέρει ὡς τελευταῖο χρονικὸ ὅριο τὸ 617.



Εἰκόνα 2. Ἀποθέτης Α.

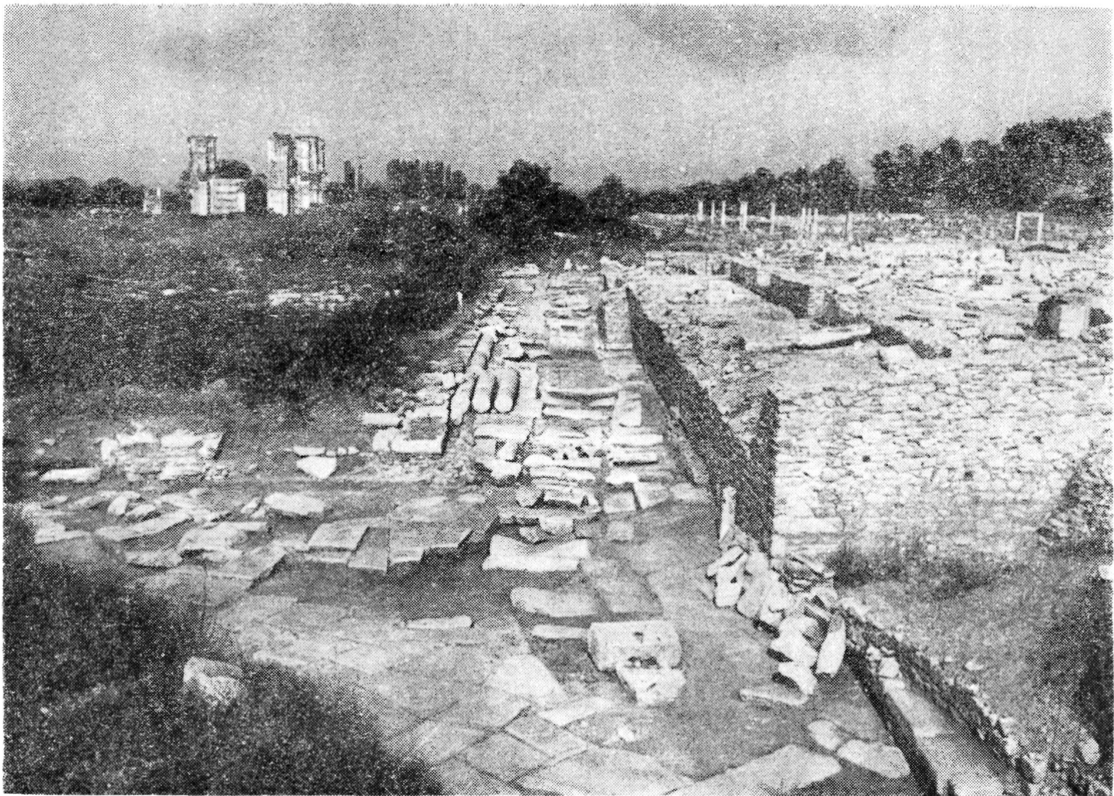
ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη καὶ δὲν ἐπανῆλθαν σὲ αὐτὴν παρὰ μόνον τὸν 11ο αἰ.,[8] ὁ ἀποθέτης τοῦ ἐπισκοπείου στοὺς Φιλίππους δηλώνει ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐλπίδα δὲν ἔσβησαν μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὴν πόλη αὐτή. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ὁ ἀποθέτης: ἀκέραιοι κορμοὶ κιόνων, μήκους 4 μ., βρέθηκαν μετακινημένοι ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση, μεταφερμένοι καὶ ἀκουμπισμένοι μὲ τάξη στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, Ν τοῦ Ὀκταγώνου (εἰκ. 1: Δ καὶ εἰκ. 3).[9] Τὰ εὑρήματα αὐτὰ πιστοποιοῦν ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ κάτοικοι τῆς πόλης, σὲ μία προσπάθεια ἀνασύνταξης, καθάρισαν τὶς κεντρικὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες ἀπὸ τὰ κρημνίσματα καί, ἀξιολογώντας τὰ πεσμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἄλλα μετέφεραν ἀπὸ τὰ ἐρείπια στὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες, ἐνῶ ἄλλα μαρμάρινα κομμάτια μικρότερα καὶ διακοσμητικοῦ χαρακτήρα ξεδιάλεξαν καὶ ἀποθήκευσαν σὲ ἡμιυπόγειο διαμέρισμα τοῦ ἐπισκοπείου καὶ σὲ διαμέρισμα τῶν προσκτισμάτων τοῦ Ὀκταγώνου, Β τοῦ «τάφου» (εἰκ. 1: Ε), τὰ ὁποῖα προηγουμένως καθάρισαν ὁμοίως ἀπὸ τὰ κρημνίσματα.[10] Λαμβάνοντας λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τεχνικὴ ὑποδομὴ στοὺς Φιλίππους, μετὰ μιὰ τέτοια καταστροφή, θὰ εἶχε χαθεῖ ἐν πολλοῖς καὶ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ θὰ εἶχε μειωθεῖ, ἔργα σὰν καὶ αὐτὰ ποὺ περιέγραψα προηγουμένως εἶναι ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ ἐκτελοῦσαν καὶ τὶς ἀπαιτούμενες τεχνικὲς γνώσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν μαρμάρων θὰ εἶχαν, καὶ τοὺς χώρους καὶ τὰ κτήρια τῶν Φιλίππων θὰ γνώριζαν, κυρίως ὅμως θὰ εἶχαν τὴ βούληση γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν μαρμάρων καὶ τὴν ἀναστήλωση τῆς πόλης των, ποὺ ἦταν καὶ ἡ κινητήρια δύναμη τῆς σκληρῆς ἐργασίας των. Ἴσως δὲν διέθεταν τὰ μέσα καὶ ἐργα-

---

8. Ἀνώνυμοι φόλλεις τοῦ 11ου αἰ. βρέθηκαν στὸ Τσουκαλαριό, δυτικὰ τῆς Θάσου. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Olivier Picard, ποὺ μὲ πληροφόρησε γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἀνωνύμων φόλλεων τοῦ 11ου αἰ. καὶ στὴν πόλη τῆς Θάσου. Ὁ J.- M. Saulnier, «Thasos à l'époque paléochrétienne et byzantine d'après la numismatique», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers,* Washington, D.C. 1986, σ. 307 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πόλη τῆς Θάσου ἐπαναδραστηριοποιήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.

9. *ΠΑΕ* 1975, σ. 94· 1976, σ. 117· 1978, σ. 64. Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο ἂν οἱ κίονες αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ὀκταγωνικὸ ναὸ ἢ κάποιο ἄλλο κτήριο Ν τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εὑρισκόμενο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο. Πιθανὸ ἐπίσης εἶναι οἱ κίονες αὐτοὶ νὰ τοποθετήθηκαν στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 615-620. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ καταστροφὴ τοῦ 615-620 προηγήθηκε κάποια ἄλλη μὲ τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα.

10. Προφορικὴ πληροφορία Στυλ. Πελεκανίδη γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀποθέτη Β.



Εἰκόνα 3. Κίονες τοποθετημένοι στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

λεῖα πού ἄλλοτε εἶχαν. Παλάγκα καί λοστοί ἀπό ξύλινα δοκάρια τῶν κατεστραμμένων κτηρίων, τριχιές καί καρούλια ἀπό κορμούς δένδρων θά ἦταν ὁ ἐξοπλισμός των. Θέλω νά πῶ ὅτι οἱ ὅποιες αὐτές ἐργασίες δέν θά μποροῦσαν νά γίνουν ἀπό ἀνθρώπους πού δέν εἶχαν σχέση οὔτε μέ τήν πόλη οὔτε μέ τήν τεχνολογική παράδοση τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου, ὅπως ἦσαν οἱ μετακινούμενοι ἐπιδρομεῖς Σλάβοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στούς ὁποίους, σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τοῦ P. Lemerle πού προέταξα, θά ἔπρεπε κανονικά νά ἀποδοθεῖ ὄχι μόνον ἡ ἐρήμωση ἀλλά καί ἡ προσπάθεια ἀναστήλωσης τῶν Φιλίππων.

Τό νά χρονολογήσει κανείς ὅλη αὐτή τήν δραστηριότητα, πού πιό πάνω περιέγραψα, ἀργότερα, στόν 8ο, στόν 9ο ἤ καί στόν 10ο αἰ. ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν στρωματογραφία: ὅπως εἶπα καί προηγουμένως οἱ κίονες βρέθηκαν μέ τάξη ἀκουμπισμένοι στό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ καί τά διακοσμητικοῦ χαρακτήρα μάρμαρα ξεδιαλεγμένα καί τοποθετημένα μέσα σέ διαμερίσματα-ἀποθέτες. Ἐάν δεχθοῦμε ὅτι αὐτό συνέβη 100, 200 ἤ καί 300 χρόνια μετά τήν καταστροφή, ὅταν ἡ κατάρρευση τῶν κτηρίων θά εἶχε συμπληρωθεῖ μέ ἐπίχωση καί ἄγρια βλάστηση, τότε θά πρέπει ἐπίσης νά ὑποθέσουμε ὅτι εἶχαν προηγηθεῖ τῆς ἐξορύξεως, μεταφορᾶς καί ἀποθήκευσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συστηματικές ἀποχωματώσεις καί καθαρισμοί τῶν χώρων ἀπό συνεργεῖα ἐκπαιδευμένα στή μνημειακή τοπογραφία τῶν Φιλίππων! Φαίνεται επομένως ὅτι ἡ προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῶν Φιλίππων ἄρχισε τήν ἑπομένη τῆς καταστροφῆς.

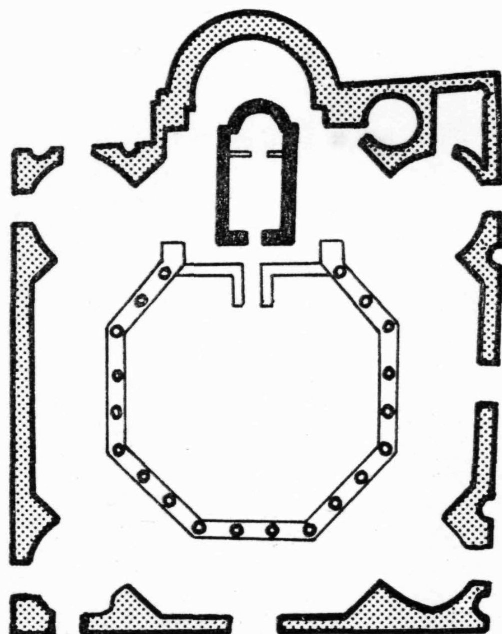
«Καθ' ὅλον τό μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος τούτου (ἐπισκοπείου), ἐπί τοῦ καταστρώματος τῆς Ἐγνατίας ᾠκοδομήθησαν εἰς ὑστέρους χρόνους τά τρία μεγάλα, ἀνεξάρτητα μεταξύ τους δωμάτια LXI, LXII καί LXIII».[11] Στά διαμερίσματα αὐτά (εἰκ. 1: ΣΤ καί εἰκ. 4), πού διαμορφώθηκαν πρόχειρα καί βιαστικά μέ ξηρολιθιά μετά τήν καταστροφή τοῦ ἐπισκοπείου καί πού ἀπέκλεισαν καί αὐτή τήν κεντρική εἴσοδό του, νομίζω ὅτι διέμεναν κάτοικοι τῆς πόλης μετά τήν καταστροφή της καί ἕνα ἀπό τά κύρια μελήματά τους, στήν ἀρχή τουλάχιστον, ἦταν ἡ περισυλλογή χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπό τά κατεστραμμένα κτήρια καί ἡ ἀποχωμάτωση διαμερισμάτων πρός ἐπα-

---

11. *ΠΑΕ* 1971, σ. 80. Τά διαμερίσματα αὐτά δέν κτίστηκαν ἐξ ὑπαρχῆς, ἀλλά εἶδος ἀνοιχτοῦ προστώου τοῦ ἐπισκοπείου διαμορφώθηκε μέ τήν προσθήκη λασπότοιχων σέ τρία κλειστά δωμάτια.



Εἰκόνα 4. Διαμερίσματα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου.



Σχέδιο 1. Ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς καὶ ἡ θέση τοῦ ναϋδρίου (Στυλ. Πελεκανίδης).

ναχρησιμοποίηση.[12] Στὸ α΄ μισὸ τοῦ 7ου αἰ. χρονολογεῖ ὁ Γ. Γούναρης διάφορες μετασκευὲς τοῦ γειτονικοῦ βαλανείου, ὅπως π.χ. τὴ μετατροπὴ τοῦ γυναικείου τμήματος τοῦ βαλανείου σὲ κατοικία (εἰκ. 1: Ζ), καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ βαλανεῖον μὲ τὴ συνεπτυγμένη μορφή του συνέχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὸν 7ο αἰ.[13] Τὸ βαλανεῖον ὅπως καὶ ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπείου κεῖνται ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ καὶ ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ αὐτή. Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ νόμισμα, ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, εἶναι τοῦ Ἡρακλείου (610-641). Συνεπῶς μόλις τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔπαυσε ἡ Ἐγνατία νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς κύριες ἀρτηρίες τῆς πόλης.[14]

Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀνήκει μικρὸ ναΰδριο, κτισμένο μὲ spolia ἀπὸ τὰ ἐρείπια, στὴ θέση τοῦ γνωστοῦ στοὺς κατοίκους τῶν Φιλίππων ἱεροῦ βήματος τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ (σχ. 1). «Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἦτο ἱδρυμένον μετα-

---

12. Μπακιρτζῆς, Τὸ ἐπισκοπεῖον 156.
13. Γούναρης, *Τὸ βαλανεῖο* 43 καὶ 49.
14. Πελεκανίδης, Συμπεράσματα 151.

γενέστερον μονόχωρον ναΰδριον... Οὐδὲν τὸ ἰδιαίτερον παρουσίαζε τὸ πρόχειρον τοῦτο κατασκεύασμα. Κατεδαφισθὲν ὅμως ἔδωκεν ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Δύο μεγάλα ἀμφικιόνια ἀπετέλουν τὰς βάσεις τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, εἰς τοὺς ὁποίους ἦσαν ἐντοιχισμένα καὶ τὰ συνανήκοντα ἐπίκρανα».[15] Πρέπει συνεπῶς νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ ναΰδριο ἀνηγέρθη στὴ θέση αὐτή, ὅταν πιὰ ἡ ἀνωδομὴ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ εἶχε ὁλότελα καταρρεύσει καὶ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔφθανε ὄχι πάνω ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ τριλόβου ἀνατολικοῦ παραθύρου, ὅπου πατοῦσαν τὰ δύο μεγάλα ἀμφικιόνια. Ἐπειδὴ μαρμάρινα μέλη, ἐπίκρανα παραστάδων, γεῖσα καὶ κοσμῆτες, ποὺ ἦσαν ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ ὄχι χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κιονοστοιχιῶν, βρέθηκαν ἀποθηκευμένα στὸν ἀποθέτη τοῦ ἐπισκοπείου, συνάγεται ὅτι καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας βρίσκονταν σὲ ἀνάλογο μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ὕψος ὅταν γινόταν ἡ περισυλλογὴ χρησίμων μαρμάρων καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ ναϋδρίου. Δηλαδὴ ὁ θόλος, οἱ στέγες καὶ τὸ ὑπερῷο εἶχαν καταρρεύσει, ἐνῶ οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι σώζονταν σὲ ὕψος 2-4 μ. Παρόμοια ναΰδρια, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ συνεχιστὲς τῶν μεγάλων ναῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, βρέθηκαν καὶ στὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων καὶ στὶς βασιλικὲς Κηπιῶν καὶ Ποδοχωρίου στὴν Πιερίδα κοιλάδα, Ν τοῦ Παγγαίου καὶ σὲ ἄλλες βασιλικὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.[16]

Ὅταν τὸ 1982 ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἔρευνες στὰ προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηχουμενείου (εἰκ. 1: Θ) τάφος κιβωτιόσχημος μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ μὲ τοποθετημένο τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ στὰ δυτικά. Ὁ τάφος ἦταν κατασκευασμένος μὲ πλίνθους καὶ μάρμαρα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν τμήματα θωρακίων ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τμῆμα πλάκας ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ συνθρόνου.[17]

---

15. *ΠΑΕ* 1960, σ. 82. Πρβ. *ΠΑΕ* 1958, σ. 87.

16. Στυλ. Πελεκανίδης, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1955 (1961), σ. 127 κ.ἑ. Γιὰ τὴ βασιλικὴ Ποδοχωρίου βλ. *ΑΔ* 29 (1973/4) Χρονικά, 838-841 (Θ. Ἀλιπράντης). Γιὰ τὴ βασιλικὴ Κηπιῶν Χ. Μπακιρτζῆς, «Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὰ Κηπιὰ τοῦ Παγγαίου», *Β' Συνάντηση γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Βόρεια Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 9-11 Δεκεμβρίου 1988. Μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἡ χρονολόγηση τῶν ναϋδρίων αὐτῶν θέτει, θὰ ἀσχοληθῶ ἀλλαχοῦ.

17. Γούναρης, Πόρπες, ὅ.π. καὶ τοῦ ἴδιου, *Τὸ βαλανεῖο*, ὅ.π.

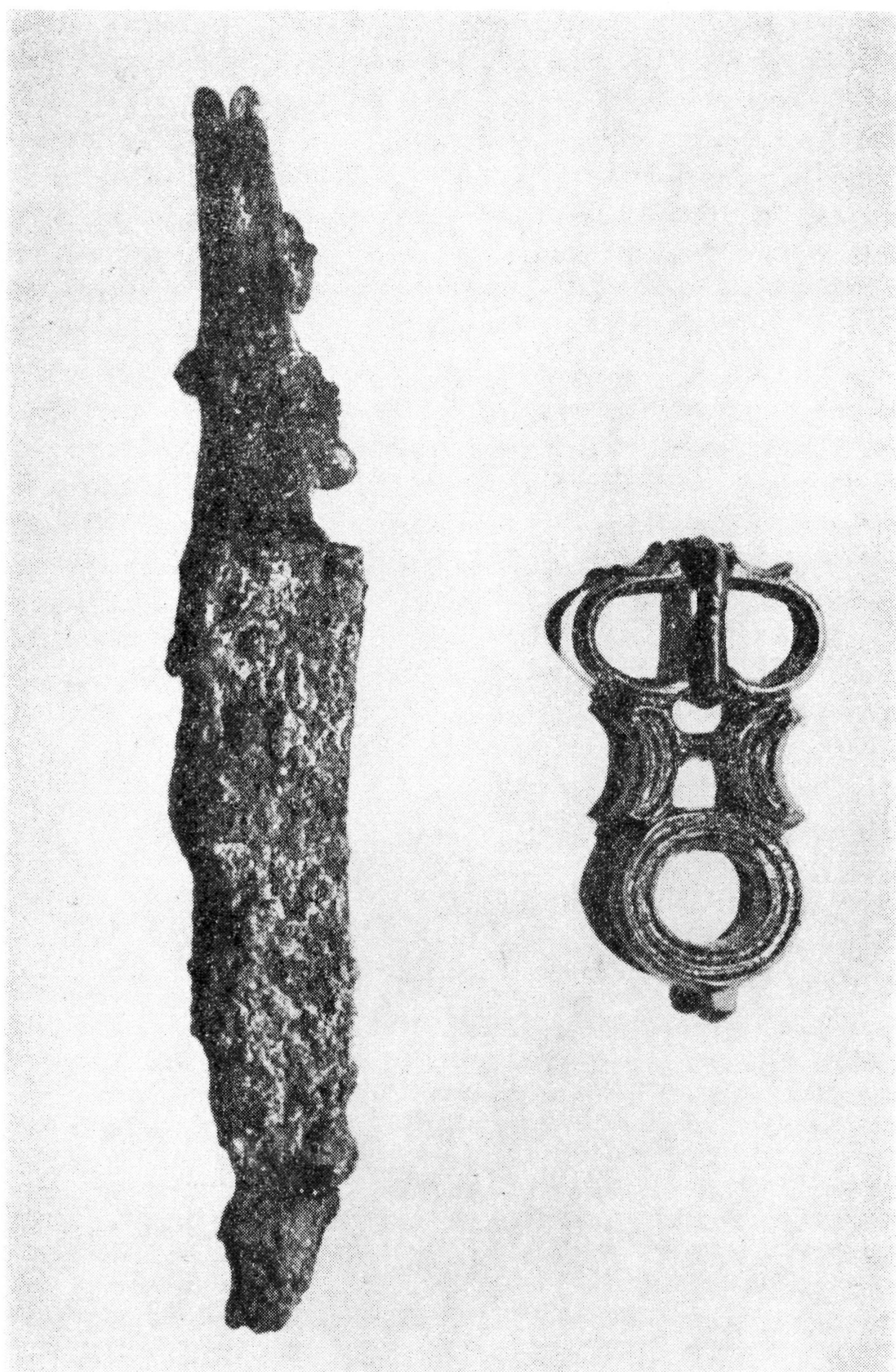
Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ὁ τάφος κατασκευάστηκε μὲ spolia, ποὺ συνέλεξαν ὅταν ὁ ναὸς εἶχε παύσει νὰ λειτουργεῖ, πιθανὸν λόγω ἑτοιμορροπίας, καὶ ἡ διαρπαγὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ του ὑλικοῦ ἦταν δυνατή. Δὲν εἶχε ὅμως ὁλότελα καταρρεύσει. Ἐὰν οἱ σκέψεις αὐτὲς εἶναι ὀρθὲς καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ αὐτὲς ποὺ ἐξέθεσα στὴ σημ. 9 σχετικὰ μὲ καταστροφικὸ γεγονὸς πρὶν τὸ 615-620, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τῆς ὁριστικῆς κατάρρευσης τοῦ ναοῦ προηγήθηκε περίοδος ἐγκατάλειψης ἢ ἀχρησίας.[18] Μέσα στὸν τάφο βρέθηκε χάλκινη πόρπη τοῦ λεγομένου «βαρβαρικοῦ τύπου», ποὺ χρονολογήθηκε στὸ τέλος τοῦ 6ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. καὶ σιδερένιο μαχαιρίδιο (εἰκ. 5).[19] Ἡ πόρπη δὲν εἶναι χλαμύδας ἀλλὰ ζώνης, ποὺ ἔδενε στὴ μέση ροῦχο σφιχτό, διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀρχαιοπρεπὴ ἐνδυμασία, περισσότερο ὅμως βολικὸ στὶς συνθῆκες ζωῆς ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στοὺς Φιλίππους. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ταφῆς στὸ κατηχουμενεῖο τοῦ Ὀκταγώνου, ὡς πρὸς τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴ θέση τοῦ νεκροῦ, δικαιολογοῦν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν χριστιανός.[20] Κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ P. Lemerle ποὺ προέταξα, ὅπου

---

18. Στὴν ἐγκατάλειψη καὶ μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια κατάρρευση τοῦ Ὀκταγώνου ἀναφέρεται καὶ ὁ Γ. Γούναρης, Πόρπες, ὅ.π. Ἐὰν οἱ συσχετισμοὶ μὲ τὴ Θάσο εἶναι χρήσιμοι, τότε σημειώνω ὅτι τὸ κτήριο στὸ οἰκόπεδο Βαλμᾶ στὸν Λιμένα τῆς Θάσου παρουσιάζει μία πρώτη καταστροφὴ γύρω στὰ 575 καὶ μία δεύτερη ὁριστικὴ στὰ 619-620 (Fr. Blondé - A. Muller - A. Mulliez, «Une nouvelle place publique à Thasos. Les abords Nord du Passage des Théores de l'époque archaïque à l'époque paléochrétienne» *Revue Archéologique* 1987, fasc. 1, 38-39). Ταφὲς μέσα στὴν πόλη καὶ ἐγκατάλειψη τῶν δημοσίων, κοσμικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, οἰκοδομημάτων παρατηρεῖται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (C. Mango, *Le dévelopement urbain de Constantinople, IVe-VIIe siècles*, Παρίσι 1985, σ. 57-61).

19. Γούναρης, Πόρπες 49 κ.ἑ. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ βαλανεῖο* 61. Ὁ Aupert, ὅ.π. 711 ἀναφέρει τὴν ἀνεύρεση στὸ «κτήριο μὲ τὶς θέρμες» σιδερένιων μαχαιριδίων, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θεωρεῖ πιθανὸν σλαβικά, «certains de ces couteaux peuvent être slaves». Γιὰ τὶς «βαρβαρικὲς» πόρπες καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴ βυζαντινὴ μεταλλοτεχνία βλ. τελευταῖα D. I. Pallas,«Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considerées comme avares et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.», *Byzantinobulgarica* 7 (1981) = *«Bulgaria Pontica Medii Aevi», Premier Symposium International, Nessèbre 23-26 mai 1979*, σ. 295-318. Πρβ. J. Karayannopoulos, «Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes», *RESEE* 9 (1971) 452.

20. Ὁ K. Setton (Speculum 25 (1950) 542) καὶ ἡ Gl. Davidson (Corinth XII, 267) ἐξέφρασαν τὴν ὑπόθεση ὅτι παρόμοιες πόρπες ἀνῆκαν σὲ ἐκχριστιανισμένους βαρβάρους. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ πόρπη τῶν Φι-



Εἰκόνα 5. Πόρπη καὶ μαχαιρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο στὸ κατηχουμενεῖο τοῦ Ὀκταγώνου.

γίνεται διάκριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων, ἡ ταφὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον Σλάβο. Οἱ Σλάβοι ὅμως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν εἰδωλολάτρες καὶ ὁ τρόπος ταφῆς των ἦταν ἡ καύση. Εἶναι ἑλκυστικὸ λοιπὸν νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν νεκρὸ τοῦ τάφου αὐτοῦ κάποιον ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν Φιλιππησίων, ποὺ ἔζησαν, ἀνίσχυροι ἀλλὰ πείσμονες γιὰ τὴν ἐπιβίωση, τὴν καταστροφὴ τοῦ τόπου των.

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μου μαρτυροῦν τὴ δραστηριότητα μικροῦ μόνον ἀριθμοῦ ἀνθρώπων. Εἶμαι βέβαιος ὅτι προσεκτικότερη ἔρευνα τῶν ἐρειπίων στοὺς Φιλίππους θὰ ἀποδώσει ἀσφαλῶς περισσότερα καὶ τοῦ ἀναμενομένου στοιχεῖα γιὰ τὴ φάση μετὰ τὴν καταστροφή, δὲν μπορεῖ, ὅμως, πρὸς τὸ παρόν, νὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί ἀπέγινε τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Φιλίππων. Τὸ πιθανότερο εἶναι μετὰ τὴν καταστροφὴ ὁ κορμὸς τοῦ πληθυσμοῦ νὰ μετακινήθηκε σὲ γειτονικὲς ὀρεινὲς περιοχές, ὡς εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Μάντρας Α τῶν Φιλίππων, ὅπου βρέθηκε ἐκτενὲς νεκροταφεῖο μεσοβυζαντινῶν χρόνων,[21] ἐνῶ ἕνας μικρὸς μόνον ἀριθμὸς κατοίκων παρέμεινε στὴν παλιὰ πόλη.

Ἐνῶ στοὺς Φιλίππους οἱ κίονες καὶ τὰ ἄλλα spolia, ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου, δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκαν, παρὰ μόνον γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναϋδρίου, τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ σεισμοὶ τοῦ 620 εἶχαν τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα μὲ τὴν κατάρρευση πολλῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων, ἡ προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῆς πόλης εἶχε διαφορετικὰ ἀποτελέσματα: οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπομάκρυναν τὰ πεσμένα ἐπιστύλια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ τὰ χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν κοντὰ στὴ Ληταία καὶ στὴ Χρυσὴ πύλη.[22] Καὶ ὅταν λίγο ἀργότερα καταστράφηκε ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οἱ πολίτες καὶ οἱ ξένοι, ποὺ εἶχαν ἐν τῷ μεταξὺ συγκεντρωθεῖ σὲ αὐτή, ἀναστήλωσαν τὸν ναὸ τοῦ πολιούχου χρησιμοποιώντας γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν κιονοστοι-

---

λίππων νὰ ἀνῆκε σὲ Σλάβο χριστιανὸ μισθοφόρο τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Παρομοίου σχήματος πόρπες ζώνης ἔχουν βρεθεῖ καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη· βλ. τελευταῖα *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, I, ὑπὸ R. M. Harrison (Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection) Princeton 1986, σ. 264-265.

21. *ΑΔ* 32 (1977) Χρονικά, 291-292 (Χ. Πέννας).

22. Χ. Μπακιρτζῆς, «Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἀρχαία Μακεδονία, II*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 269.

χιῶν βάσεις, κορμοὺς κιόνων καὶ κιονόκρανα, ποὺ συγκέντρωσαν ἐπιμελῶς ἀπὸ κατεστραμμένα κτήρια.[23] Ἀπέδωσαν μάλιστα τὴν ἀναστήλωση αὐτὴ στὴ βοήθεια τοῦ προστάτη τους ἁγίου Δημητρίου, δείχνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅτι ἡ δουλειὰ ποὺ ἔγινε ἦταν, ἂν ὄχι πέραν, τουλάχιστον στὰ ὅρια τῶν δυνάμεών τους.[24] Αὐτὴ ἡ διαφορὰ στὶς δυνατότητες ἐκτέλεσης μεγάλων δημοσίων ἔργων χαρακτηρίζει τὶς δύο πόλεις στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., στὸ κατώφλι τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων». Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἕνα παράδειγμα πόλεως ποὺ συγκέντρωσε τὶς ὑπάρχουσες δυνάμεις καὶ διέβη μὲ ἐπάρκεια τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο διασώζοντας κάποιον χαρακτῆρα τῆς ἀρχαιότητας στὸ καινούργιο βυζαντινὸ πρόσωπό της. Οἱ Φίλιπποι μετὰ τὴν καταστροφὴ συνέχισαν καὶ αὐτοὶ νὰ ὑπάρχουν, ζώντας ὅμως στὸ περιθώριο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ σὲ τόνους χαμηλότερους, ποὺ δὲν συλλαμβάνονται εὔκολα ἀπὸ τὸ ἠχόμετρο τῆς Ἀρχαιολογίας, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπέρκεινται πλουσίων σὲ εὑρήματα παλαιοχριστιανικῶν στρωμάτων.[25]

Συνοψίζω μὲ μία περιγραφὴ τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς Φιλίππους στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. βασισμένη στὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ποὺ πιὸ πάνω ἐπεσήμανα: Στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ὕστερα ἀπὸ κάποιο γεγονός, τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὁποίου ἡ πόλη τῶν Φιλίππων προσπάθησε ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ θεραπεύσει, ὁ μητροπολιτικὸς ὀκτάγωνος ναὸς ἐγκαταλείπεται μὲ ἀποτέλεσμα θωράκια καὶ μαρμάρινες πλάκες ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος νὰ ἀποσπασθοῦν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατασκευὴ κιβωτιόσχημου χριστιανικοῦ τάφου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηχουμενείου. Εἶναι πιθανὸν τὸ ἴδιο γεγονὸς (σεισμός;) νὰ προκάλεσε τὴν κατάρρευση κτηρίου κοντὰ στὸ Ὀκτάγωνο καὶ τοῦ ὁποίου οἱ μαρμάρινοι κίονες μεταφέρθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν μὲ τάξη στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπο-

---

23. Γιὰ τὰ spolia, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1952, σ. 144 καὶ 169 καὶ Χ. Μπακιρτζῆς, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη ²1986, σ. 27.

24. *Διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρσεως, ὡς ὁρᾶτε καὶ νῦν, ὁ ὑπερκαλλὴς οὗτος καὶ ἰαματοφόρος οἶκος ἀνηγέρθη, ξένων καὶ πολιτῶν σωτήριος καὶ τῆς προτέρας ἠξιωμένος τιμῆς* (Lemerle, Recueils παρ. 229).

25. Πρβ. τὴ διατυπωθεῖσα ἀνάγκη γιὰ προσεκτικότερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων», T. Gregory, «Early Byzantine urban life: the view from the Korinthia», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 134.

ρικῆς ὁδοῦ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ξανά. Ὁ χαρακτήρας τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφή, καὶ μέσα στὴν τεχνολογικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου βρίσκεται καὶ τὴ δραστήρια παρουσία φιλοπόλιδων ντόπιων κατοίκων, καὶ ὄχι κινουμένων ξένων ἐπιδρομέων, δηλώνει. Οἱ συνθῆκες ὡστόσο ποὺ ἡ καταστροφὴ δημιούργησε δικαιολογοῦν τὴν ἐπικράτηση στοὺς Φιλίππους κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ διαφορετικοῦ καὶ πιὸ βολικοῦ στὶς περιστάσεις τρόπου ζωῆς, ὅπως ἐμφανίζεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐνδυμασίας, ποὺ εἴδαμε, καὶ στὰ γοῦστα γιὰ τὰ κοσμήματα ἐπὶ τὸ «βαρβαρικότερον» καὶ στὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ὄχι πολὺ ἀργότερα, στὰ 615-620, νέες σεισμικὲς δονήσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευση τοῦ ἤδη ταλαιπωρημένου στατικὰ ὀκταγώνου ναοῦ, τῶν προσκτισμάτων του καὶ τοῦ ἐπισκοπείου. Τὸ γεγονὸς ἐπέτεινε τὰ προηγούμενα φαινόμενα. Ὅσοι κάτοικοι τῶν Φιλίππων συνέχισαν νὰ μένουν στὴν πόλη ἀφοῦ διαμόρφωσαν ἐκ τῶν ἐνόντων πρόχειρους χώρους κατοικίας δίπλα στὴν κεντρικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία ἐπεδόθησαν στὴν περισυλλογὴ χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀποθήκευσαν σὲ ἀποθέτες, ἐνῶ μὲ spolia ἀνήγειραν μικρὸ ναΰδριο στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ἄλλοτε λαμπροῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ των.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ τὰ συνεπαγόμενα συμπεράσματα, ποὺ ἐξετέθησαν πιὸ πάνω, δὲν θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς πρὶν τὸ 600 καὶ τὴν ἐγκατάσταση μεμονωμένων σλαβικῶν φυλετικῶν ὁμάδων μετὰ τὸ 600 στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη στὴ βόρεια Βαλκανική, οὔτε καὶ τὶς προσπάθειες τῶν ὁμάδων αὐτῶν νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ.[26] Διαπιστώνουν ὅμως ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ οἱ βλαπτικὲς γιὰ τὸ Βυζαντινὸ κράτος συνέπειές τους δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν καθολικὴ ἐφαρμογή, οὔτε νὰ ἑρμηνεύσουν ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦνται σὲ μία μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ὕστερη Ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα. Τουλάχιστον στὴν περίπτωση τῶν Φιλίππων, ἀλλὰ καὶ τῆς Θάσου, τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ὑποδεικνύουν ὡς αἰτία τῶν καταστροφῶν στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. φυσικὰ φαινόμενα, σεισμούς.

---

26. Βλ. τελευταῖα Ι. Καραγιαννόπουλο, «Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς 7ο-9ο αἰ.», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. τοῦ Ἀριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 22 (1984) 213-214. Τοῦ ἰδίου, «Byzance et les Slaves», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 165-166.

VERA VON FALKENHAUSEN

RÉSEAUX ROUTIERS ET PORTS DANS L'ITALIE MÉRIDIONALE BYZANTINE (VIe-XIe s.)

Les voyages et les longs voyages en particulier ne faisaient pas partie de la vie quotidienne du Byzantin moyen, s'il est possible de s'imaginer un tel personnage. Mais les Byzantins, mentionnés plus fréquemment dans nos sources, et surtout dans les sources narratives, voyageaient beaucoup: militaires et ambassadeurs, saints, vivants et morts, pèlerins et marchands, quoique, malheureusement, les informations à propos de cette dernière catégorie soient plutôt rares. Il vaut donc la peine de tracer leurs itinéraires et de les comparer avec les itinéraires de l'antiquité grecque et romaine, qui sont beaucoup mieux documentés et étudiés. Quant à la région de l'empire byzantin, qui sera traitée dans cette communication, l'Italie méridionale du VIe au XIe siècle, il y a deux questions qui nous intéressent:

(1) Quels étaient les principaux ports italiens de communication avec Constantinople et avec les parties orientales de l'empire?

(2) Quel était le réseau routier interne communément en usage?

Pour ce qui suit, je me base presque exclusivement sur des sources écrites, étant donné que les témoignages archéologiques sont plutôt réticents. En effet, peu nombreuses sont les fouilles médievales effectuées dans la région qui nous intéresse; les comptes rendus même des plus importantes, comme par exemple celles d'Otrante, n'ont pas encore été publiés après une dizaine d'années.[1]

Sur la Table Peutingerienne, qu'on attribue maintenant en général au milieu du IVe siècle,[2] aussi bien pour les Pouilles que

---

1. D. Michaelides – D. Whitehouse, «Scavi di emergenza a Otranto. Nota preliminare», *Archeologia medievale* 6 (1979) 269 sq.

2. G. Uggeri, *La viabilità romana nel Salento*, Mesagne 1983, 150-155.

pour la Calabre, est indiqué un grand nombre de stations routières le long des côtes, liées entre elles par une route littorale et par des communications maritimes.[3] Cette carte reflète donc l'état de la géographie humaine de la Grande Grèce, qui était caractérisée par une succession d'habitats portuaires le long des côtes de l'Italie méridionale. Bien que sur un plan plus réduit et plus modeste, ces villes continuent à exister jusqu'au Ve siècle; après cette date, celles de la Calabre commencent visiblement à diminuer pour des raisons multiples: (1) Quand la Calabre cesse de fournir les denrées à la Grèce et à Rome, les villes portuaires perdent leur raison d'être. (2) Les invasions lombardes et arabes forcent les habitants à transférer leurs habitats dans les montagnes de l'hinterland.[4] Les côtes adriatiques et ioniennes des Pouilles, cependant, ont été habitées pendant tout le moyen âge jusqu'à maintenant.[5]

Ce développement médiéval devient évident dans la description de l'Italie du «Livre du Roi Roger», rédigé en 1154 par le géographe arabe Edrisi, qui mentionne une seule ville portuaire entre Tarente et Reggio sur la côte ionienne, c'est-à-dire Crotone.[6] Sur le littoral tyrrhénien de la Calabre au nord de Reggio, sont indiqués Nicotera, Tropea, Amantea et Scalea,[7] tandis que la côte

---

3. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart 1916, 351-358; G. Lugli, «Il sistema stradale della Magna Grecia», dans *«Vie di Magna Grecia». Atti del II convegno di studi sulla Magna Grecia (Taranto, 14-18 ottobre 1962)*, Naples 1963, 30.

4. U. Kahrstedt, *Die wirtschaftliche Lage Grossgriechenlands in der Kaiserzeit* (Historia. Einzelschriften 4), Wiesbaden 1960, passim; P. G. Guzzo, «Il territorio dei Bruttii», dans *Società romana e produzione schiavistica. L'Italia: insediamenti e forme economiche* (a cura di A. Giardina e A. Schiavone), Bari 1981, pp. 120-123; J.- M. Martin - G. Noyé, «Guerre, fortifications et habitats en Italie méridionale du Vème au Xème siècle», dans *«Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au moyen âge».* Colloque organisé par la Casa de Vélazquez et l'École Française de Rome (Madrid, 24-27 novembre 1985), (Publications de la Casa de Vélazquez - série arch.- fasc. XII. Collection de l'École Franç. de Rome 105) 1988, pp. 231 sq.

5. Martin - Noyé, Guerre, fortifications et habitats 229.

6. *L'Italia descritta nel «Libro del Re Ruggero», compilato da Edrisi* (Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Schiaparelli), Rome 1883, pp. 71-74, 111.

7. Ibidem 96-98.

adriatique se distingue par une succession continuelle d'habitats urbains et portuaires entre Otrante et le Montesantangelo.[8]

Quant à l'époque byzantine, ce qui frappe le plus à première vue est le fait que les deux ports naturels les plus grands et les mieux protégés des Pouilles, ceux qui étaient les plus fréquentés pendant l'antiquité, c'est-à-dire Brindisi et Tarente, perdirent leurs positions privilégiées dans le trafic avec l'Orient. Au moins à partir du IXe siècle ils furent complètement substitués par Otrante, un petit port situé à l'entrée de la mer adriatique, où se concentrait le trafic maritime entre l'Italie et les régions orientales de l'empire.

Le vieux port de Tarente avait déjà perdu beaucoup de son attrait après la construction du prolongement de la Voie Appienne de Tarente à Brindisi via Oria vers la moitié du IIIe siècle av.J.-C.,[9] et de la *via Traiana*, la voie directe de Bénévent à Brindisi, en 109,[10] étant donné que de ce dernier port on traversait commodément la Mer Adriatique jusqu'à Durazzo, point de départ de la *via Egnatia.*[11] Cependant, malgré un certain déclin, le port de Tarente ne fut pas complètement abandonné. Au printemps 663, l'empereur Constant II le choisit comme lieu de débarquement pendant son expédition contre les Lombards, parce que de là, par la Voie Appienne on entrait directement au coeur du duché de Bénévent.[12] Plus tard, pendant l'occupation arabe (840 env.- 880), Tarente servit comme base navale de l'émirat de Bari et des pirates sarrasins, grâce à sa situation favorable par rapport à l'Afrique. En 867, le moine franc Bernard, qui pendant son pèlerinage en

8. Ibidem 103 sq.

9. L. Moretti, «Problemi di storia tarantina», dans *«Taranto nella civiltà della Magna Grecia». Atti del X Convegno di studi sulla Magna Grecia (Taranto, 4-11 ottobre 1970)*, Naples 1971, pp. 54 sq.; G. Uggeri, «La via Appia da Taranto a Brindisi. Problemi storico-topografici», *Ricerche e studi. Quaderni del Museo archeologico provinciale «Francesco Ribezzo» di Brindisi* 10 (1977) 173 sq., 195; Uggeri, *La viabilità romana* 183, 216-218.

10. Uggeri, La via Appia 177-179.

11. G. Uggeri, «Relazioni marittime tra Aquileia, la Dalmazia e Alessandria», dans *Aquileia, la Dalmazia e l'Illirico*, I (Antichità altoadriatiche 26), Udine 1985, 176.

12. Pauli Historia Langobardorum, V, 6 sq. (*MGH* Scriptores rerum Lang. et Ital.) 146 sq.; P. Corsi, *La spedizione italiana di Costante II*, Bologne 1983, 131 sq.

Terre Sainte s'embarqua à Tarente, vit dans le port six grands bateaux chargés de 9.000 prisonniers bénéventains, prêts à partir pour l'esclavage africain.[13] Mais à partir de la reconquête byzantine de la ville en 880 et jusqu'à l'occupation normande dans la seconde moitié du XIe siècle, Tarente n'est plus mentionnée comme port de jonction entre l'Italie et l'Orient.[14]

La situation de Brindisi est bien semblable à celle de Tarente: occupée par les Lombards dans la seconde moitié du VIIe siècle et par les Arabes vers 838, Brindisi est rarement citée dans nos sources après la reconquête byzantine entre 875 et 880. En effet, la notice de la chronique de Jean Scylitzes, selon laquelle le stratège Nicéphore Phocas s'y serait embarqué en 885 pour Constantinople, est isolée.[15] L'insignifiance de la ville à l'époque byzantine, déclarée dans la vie anonyme de S. Leucius *parvissimum oppidum*,[16] est d'ailleurs confirmée par le transfert du siège épiscopal de Brindisi à Oria[17] et par les fouilles stratigraphiques effectuées au centre moderne de Brindisi, qui ont produit très peu de matériel archéologique de la période qui date de l'époque impériale jusqu'au XIIe siècle.[18] Le port de Brindisi ne sera à nouveau utilisé que pendant les dernières années de la domination byzantine.[19]

---

13. «Itinerarium Bernardi monachi Franci», dans *Itineraria Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora*, edd. T. Tobler – A. Molinier, I, 2, Genève 1880, 310 sq.; F. Avril – J.- R. Gaborit, «L'Itinerarium Bernardi monachi et les pèlerinages d'Italie du sud pendant le haut moyen âge», *Mélanges de l'École Franç. de Rome* 79 (1967) 273, 280 sq.

14. Je ne connais qu'une exception, c'est-à-dire le diacre Dauferius, moine du Mont Cassin, qui fut envoyé à Constantinople par Tarente peu d'années après la reconquête de la ville par les Byzantins: Erchemperti Historia Langobardorum Beneventanorum, c. 80 (*MGH* Scriptores rerum Lang. et Ital.) 264; V. von Falkenhausen, «Taranto in epoca bizantina», *Studi medievali* III s., vol. 9, 1 (1968) 145 sq.

15. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* (ed. Thurn, *CFHB* 5) 262 sq.

16. *AASS* Ianuarii I, 672.

17. P. F. Kehr – W. Holtzmann, *Italia pontificia*, IX, Berlin 1962, pp. 383 sq.

18. St. Patitucci Uggeri, «Saggio stratigrafico nell'area di San Pietro degli Schiavoni a Brindisi. Relazione preliminare 1975-1976», *Ricerche e studi. Quaderni del Museo archeologico provinciale «Francesco Ribezzo» di Brindisi* 9 (1976) 138-154, 186-192.

19. Ioannes Scylitzes, 427; Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυ-

À l'époque byzantine, le principal port de jonction entre l'Italie méridionale et l'empire est donc Otrante, tête de pont du trajet le plus bref à travers la Mer Adriatique. Le port doit sa fortune au prolongement de la Voie Appienne de Brindisi à Otrante, effectué à l'époque romaine. Dans *l'Itinerarium Antonini*,[20] et dans l'*Itinerarium maritimum*, rédigé à la même époque, Otrante est mentionnée à côté de Brindisi comme point de départ du trajet pour Valona en Epire.[21] En 333/4, le pèlerin anonyme de Bordeaux revenant de la Terre Sainte par Valona, débarqua à Otrante, qui alors devait être un lieu plutôt modeste, étant donné que la *mansio* otrantine se trouvait à mille pas en dehors des murs.[22] Pendant les dernières années de la guerre gothique, Otrante se révéla un port fortifié de grande valeur stratégique;[23] mais c'est surtout après la conquête lombarde de l'Italie méridionale, après la prise de Brindisi et de Tarente par le duc Romuald, qu'Otrante devint essentielle pour les intérêts byzantins parce qu'alors ce port seul garantissait les communications régulières entre Constantinople, la Grèce et les territoires calabrais et siciliens, qui appartenaient encore à l'empire d'Orient. Après une brève occupation par les Bénéventains Otrante fut reprise par les Byzantins en 758, et à partir de ce moment elle resta la principale ville portuaire byzantine en Italie. Elle était en effet l'étape obligatoire pour tous les voyageurs civiles et militaires qui se déplaçaient de Constantinople ou en général de l'Orient vers la péninsule italienne et en

---

λίτση (*Ioannes Skylitzes continuatus*) (éd. Tsolakes), 168 sq.; Anonymi Barensis Chronicon (Muratori, Rer. Ital. Script. V) 151; Annales Lupi Protospatharii (*MGH* Scriptores V) 59 sq.

20. Itinerarium Antonini, dans: *Itineraria Romana*, I (éd. Cuntz) 16 sq.: *Item ab Equo Tutico Hydrunto ad Traiectum*; 49: *Item a Brundisio sive ab Hydrunto trajectus Aulonam stadia num. I.*

21. Itinerarium maritimum, ibidem, 78: *A Brundisio de Calabria sive ab Hidrunti Aulona stadia M*; Uggeri, *La viabilità* 145-147.

22. Itinerarium Burdigalense, dans: *Itineraria et alia Geographica* (*Corpus christianorum.* Series Latina 175), Turnholt 1965, 22 sq.; R. Gelsomino, «L'Itinerarium Burdigalense e la Puglia», *Vetera christianorum* 3 (1966) 164 sq., 186 sq.

23. Procope, *De bellis*, 5.15.20, 6.5.1, 7.9.22, 7.10.5-11, 7.18.4-8, 7.22.20-22, 7.23.12 sq., 7.26.28, 7.27.4, 7.30.2,9, 8.23.17, 8.26.4, 8.34.10-14.

sens inverse.[24] C'est pour cela qu'Otrante finit par devenir un endroit de première importance politique: tous les gouverneurs du thème de Longobardie et du catépanat d'Italie avec leur suite y arrivaient,[25] et tous les ambassadeurs impériaux en mission à Rome ou en Europe occidentale y passaient et y recevaient leurs nouvelles instructions.[26] Bref, Otrante devenait un centre d'information, une charnière entre l'Orient et l'Occident. Par conséquent, la ville était bien défendue contre les ennemis intérieurs et extérieurs. D'une part les contrôles policiers des voyageurs étaient plutôt sévères (en fut victime Saint-Grégoire le Décapolite, qui, passant par Otrante y fut mis en prison, soupçonné d'être un espion arabe[27]); d'autre part les fortifications devaient être bien solides, étant donné que malgré plusieurs assauts Otrante ne fut jamais prise par les Arabes.[28]

---

24. V. von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*, Bari 1978, p. 138; Ead., «I Bizantini in Italia», dans: G. Cavallo, et al., *I Bizantini in Italia*, Milan 1982, pp. 91, 132; G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche* (Texte und Untersuchungen, I), Leipzig - Berlin 1913, p. 169 s.

25. J. Lefort – J.- M. Martin, «Le sigillion du catépan d'Italie Eustathe Palatinos pour le juge Byzantios (Décembre 1045)», *Mélanges de l'École Franç. de Rome, Moyen âge – Temps modernes* 98, 2 (1986) 528; Anonymus Barensis 151; *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard*, éd. M. Mathieu (Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici. Testi 4) Palerme 1961, I, vv. 407-409, p. 120, vv. 442-446, p. 122, vv. 558-572, pp. 128-130, II, vv. 1-3, p. 132.

26. *Vita Euthymii patriarchae Cp.* (éd. Karlin-Hayter) 87; Nicholas I, Patriarch of Constantinople (éd. Jenkins – Westerink, *CFHB* 6), ep. 83, p. 342; The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus (éd. Vinson, *CFHB* 23), ep. 2, p. 4; *The Chronicle of Ahimaaz*, Translated with an Introduction and Notes by M. Salzman (Columbia University Oriental Studies 18), New York 1924, 69 sq.

27. F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au XIe siècle*, Paris 1926, p. 58; C. Mango, «On Re-Reading the Life of St. Gregory the Decapolite», *Βυζαντινά* 13 (1985) 637 sq. Des contrôles semblables étaient d'ailleurs en fonction à Butrinto, de l'autre côté de la mer adriatique. À la fin du IXe siècle, pendant un voyage de Reggio Calabria à Patras, le moine italo-grec Saint-Elie le Jeune et son disciple furent arrêtés à Butrinto par les autorités byzantines, qui les accusaient d'être des Sarrasins et des espions: *Vita di Sant'Elia il Giovane* (éd. Rossi Taibbi) 42.

28. M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula. Versione italiana*, I, Rome-Turin

Si les Byzantins préféraient nettement le port d'Otrante à ceux de Brindisi et de Tarente, leurs raisons étaient plutôt dictées par des nécessités stratégiques et politiques que par des avantages de navigation. Bien sûr le trajet Otrante – Valona était le plus bref, mais les ports de Tarente et de Brindisi étaient plus grands et mieux protégés en cas de tempête.[29] C'est pour cela qu'ils étaient préférés à l'époque normande et pendant les Croisades,[30] et qu'ils étaient recommandés par les géographes et par les manuels de navigation du moyen âge.[31] Pour les Byzantins, comptait probablement le fait que Otrante, située sur la pente d'une montagne, était mieux fortifiée et plus facile à défendre que les deux autres villes, qui s'étendaient dans la plaine. En ce qui concerne Tarente, sa situation géographique était défavorable par rapport à la configuration des thèmes byzantins: pour y parvenir, on devait naviguer autour de la Terre d'Otrante (deux jours à peu près, selon Procope[32]), et, une fois arrivé, on se trouvait plutôt loin des centres du pouvoir byzantin qui se concentrait sur la côte des Pouilles. Par contre, Brindisi était bien placée sur la côte adriatique; mais pendant les IXe et Xe siècles Durazzo — le port avec lequel Brindisi communiquait de l'autre côté de la mer — et la *via Egnatia* n'étant guère contrôlés par les Byzantins,[33] les avantages straté-

---

1880, pp. 128, 191; 412, 422, 432; J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, Paris-Rome 1904, pp. 208, 214, 325.

29. Pour Brindisi: *Guillaume de Pouille*, V, vv. 130-133, p. 242.

30. Brindisi: Anonymus Barensis 155; Lupus Protospatharius 61; Anne Comnène, *Alexiade*, I, 15.1-16.1; III, 12.2-7; VI, 5.3 (éd. Leib I, 53-57, 139-141; II, 51); D. Abulafia, *The Two Italies*, Cambridge 1977, p. 144; K. E. Setton, *A History of the Crusades*, I, Philadelphia 1955, p. 278, 358, 491. Tarente: *Guillaume de Pouille*, V, vv. 127-131, p. 242; «Epistola Mauritii Catanensis episcopi de translatione divae virginis Agathae Byzantio Catanam», dans: O. Gaetani, *Vitae sanctorum Siculorum*, I, Palerme 1657, 55; Setton, *History of the Crusades*, II, 435.

31. *L'Italia descritta nel «Libro del Re Ruggero»* 74 sq., 103; Il compasso da navigare. Opera italiana della metà del secolo XIII (a cura di B. R. Motzo), *Annali della Fac. di Lett. e Filos. della Univ. di Caglari*, 8 (1947) 25, 27.

32. Procope, *De bellis*, 7.22.12.

33. A. Pertusi, «Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in Occidente nell'alto Medioevo», dans: *Centri e vie di irradiazione della civiltà nell'alto Medioevo*, *SCIAM* (18-23 aprile 1963), Spoleto 1964, 83. En effet, à cette époque,

giques, qui avaient distingué le port de Brindisi à l'époque romaine, avaient disparu. Seulement après la reconquête de la Macédoine et de Durazzo par Basile II, Brindisi fut reconstruite et reprit de l'animation.[34]

Pour qui venait de l'Orient à Otrante, les routes maritimes se divisaient en deux: l'une suivait la côte adriatique des Pouilles vers le Nord – Ouest, l'autre la côte ionienne vers la Calabre et la Sicile. Saint-Leucius, par exemple, venant d'Adrianople à bord d'un bateau destiné à Reggio Calabria, débarqua à Otrante pour continuer son voyage vers le Nord sur un navire dalmatien.[35] Des ports adriatiques Brindisi en déclin a déjà été mentionnée; Egnatia était détruite et complètement abandonnée depuis le VIIe siècle.[36] Bari par contre, dont le port ne jouissait pas d'une grande considération pendant l'antiquité,[37] était devenue au XIe siècle le centre

---

qui voyageait d'Italie en Grèce ou à Constantinople prenait la route maritime suivante: Otrante – Butrinto – Corfù – Leukas – Naupaktos: *Vita di Sant'Elia il Giovane* 42, 44, 108, 116; «Liutprandi Relatio de legatione Constantinopolitana», dans: *Die Werke Liudprands von Cremona* (éd. Becker, *MGH, SSRG*) 207-212. Ensuite, il y avait qui traversait la Grèce par terre (*Vita di Sant'Elia il Giovane* 110, 116) et qui continuait le voyage par mer, en côtoyant le Péloponnèse (N. Putignani, *Istoria della vita, de'miracoli e della traslazione del gran taumaturgo S. Nicolò, arcivescovo di Mira*, Naples 1771, pp. 558-560; Epistola Mauritii 55), et en abordant dans une île. Naxos, par exemple, se trouvait sur la route pour Constantinople: pendant sa déportation de Rome à Byzance en 653, le pape Martin Ier, y passa quelques jours (*PL* 87, 202); et l'inscription funéraire d'un moine calabrais, mort au IXe siècle à Naxos, est encore conservée (G. Pugliese Carratelli, «Un monaco calabrese à Naxos nel sec. IX», *Archivio storico per la Calabria e la Lucania* 22/23 (1953/4) 80 sq.).

34. Ce n'est certainement pas par hasard si la reconquête de Durazzo par les Byzantins en 1005 est mentionnée dans les *Annales* de Lupus Protospatharius (p. 56), un auteur, qui en général se limite à rappeler des événements concernant Bari et les Pouilles. Une inscription latine, qu'on attribue pour des raisons épigraphiques à la première moitié du XIe siècle, conservée sur une colonne romaine de Brindisi, parle de la reconstruction de la ville par le protospathaire impériale Lupus: R. Jurlaro, «Epigrafi medievali brindisine», *Studi salentini* 29-30 (1968) 285.

35. *AASS* Januarii I, 672.

36. F. D'Andria, «Osservazioni sulle ceramiche in Puglia fra tardoantico e alto medioevo», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* (Cl. di Lett. e Filos.) s. III, vol. 7, 1 (1977) 76-84.

37. I. Baldassarre, *Bari antica. Ricerche di storia e di topografia*, Bari 1966, p. 61 sq.

d'une importante activité commerciale maritime avec l'Orient; en effet, la *Translatio* des reliques de Saint-Nicolas de Myra à Bari en 1087 se lit comme un portulan.[38] L'importance croissante du port de Bari est certainement due à la fonction politique de la ville, qui, à partir de la fin du IXe siècle, était la capitale du thème de Longobardie et successivement du catépanat d'Italie.[39] On peut constater un développement analogue quelques siècles auparavant à Classe, port de Ravenne, capitale de l'Exarchat d'Italie.[40] Le port de Siponto, dans l'antiquité communiquant avec Salona,[41] fut réactivé au XIe siècle, malgré le danger permanent de s'ensabler.[42] Pour la population de la Dalmatie, c'était le port d'arrivée des pèlerins désireux de visiter le sanctuaire de Montesantangelo, tandis que les Byzantins s'en servaient pendant la navigation côtière, surtout durant la dernière période de leur domination en Italie, quand les Normands avaient déjà occupé l'hinterland apulien.[43]

---

38. Putignani, op. cit. 556-560.

39. V. von Falkenhausen, «Bari bizantina: profilo di un capoluogo di provincia (secoli IX-XI)», dans: G. Rossetti, *Spazio, società, potere nell'Italia dei Comuni*, Naples 1986, pp. 210-212. Parmi toutes les villes portuaires de l'Italie byzantine, Bari est la seule, où soient documentés des *parathalassitai*, fonctionnaires chargés du contrôle de la marine marchande: von Falkenhausen, *La dominazione* 141; N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 133, n. 44. Mais vu les grandes lacunes de notre documentation — les archives médiévales d'Otrante, par exemple, ont complètement disparu — on n'a pas la possibilité de savoir s'il s'agit d'une évidence fortuite ou bien d'une donnée historique.

40. Le port de Classe fut construit probablement après que Ravenne était devenue résidence impériale: G. A. Mansuelli, «Le fonti antiche per i problemi urbanistici», dans: *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, a cura di G. Bermond Montanari, Imola 1983, p. 17. Après la chute de l'Exarchat d'Italie, le port perdait sa raison d'être; en effet, la documentation archéologique s'arrête vers la fin du VIIIe siècle: *Ravenna e il porto di Classe* 21, 65, 68, 79-84, 121, 204.

41. Itinerarium maritimum 78 sq.

42. G. Schmiedt, «Contributo della fotografia aerea alla ricostruzione della antica laguna compresa fra Siponto e Salapia», *Archivio storico pugliese* 26 (1973) 159-167. La reprise du port de Siponto est certainement liée à la reconstruction des villes de la Capitanata par le catépan Basile Boioannes: von Falkenhausen, *La dominazione* 57-59.

43. Anonymus Barensis 152; Chronica monasterii Casinensis (éd. Hoffmann, *MGH* Scriptores 34) 370.

Des anciens ports de la côte ionienne, Crotone seulement, à mi-chemin entre Otrante et Reggio, survit, à l'époque byzantine, grâce à sa position sur un rocher, le lieu de l'ancienne acropole, alors que la ville gréco-romaine s'étendait dans la plaine.[44] Considéré d'une certaine importance stratégique pendant la guerre gothique,[45] le port, ou mieux les ports au nord et au sud de l'habitat médiéval, avaient une bonne réputation parmi les navigateurs du moyen âge[46] et sont plusieurs fois mentionnés dans les descriptions de voyages entre la Sicile et Constantinople.[47] Selon Anne Comnène Robert le Guiscard aurait fait choisir le faux empereur Michel VII parmi les pèlerins, qui débarquèrent à Crotone pour visiter les tombeaux des Apôtres à Rome.[48] À première vue cette indication est étrange, étant donné que les routes les plus fréquentées pour Rome partaient de Brindisi, d'Otrante ou de Tarente. Mais le duc normand avait peut-être bloqué pour des raisons militaires les principaux ports des Pouilles aux navires étrangers. Cette hypothèse pourrait être soutenue par le fait que des mesures semblables furent prises par le roi normand Guillaume II en 1184, quand il préparait une campagne contre l'empire byzantin: pour éviter la diffusion anticipée de ses préparatifs, il bloqua tout le trafic naval en Sicile jusqu'au départ de la flotte royale.[49]

Comme pendant l'antiquité,[50] Reggio, ou plutôt Catona près de Reggio, restait à l'époque byzantine le port principal de transit entre la Calabre et la Sicile et entre les mers ionienne et tyrrhénienne.[51]

---

44. *«Crotone». Atti del XXIII Convegno sulla Magna Grecia (Taranto, 7-10 ottobre 1983)*, Naples 1984, passim.

45. Procope, *De bellis*, 7.28.3, 7.30.14, 8.25.24 sq., 8.26.1 sq.

46. G. Schmiedt, «I porti italiani nell'alto Medioevo», dans: *La navigazione mediterranea nell'alto Medioevo*, *SCIAM* (Spoleto, 14-20 aprile 1977) I, Spoleto 1978, 188 sq.

47. Le *Liber pontificalis* (éd. Duchesne) I, 390; *AASS* Februarii III, 228.

48. Anne Comnène, *Alexiade*, I, 12.8 (éd. Leib, I, 45).

49. Ibn Gubayr, dans: M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula. Versione italiana*, I, Turin-Rome 1880, p. 168.

50. G. P. Givigliano, «La topografia della Calabria attuale in età greca e romana», dans *Calabria bizantina. Istituzioni civili e topografia storica*, Rome 1986, p. 61 sq.

51. Vita S. Leucii, *AASS* Ian. I, c. 17, p. 672; Vita S. Philarethi iun.,

Avant la conquête de Lipari par les Arabes durant la seconde moitié du IXe siècle, beaucoup de bateaux en voyage entre la Calabre ou la Sicile et Naples ou Rome, comme d'ailleurs à l'époque romaine,[52] touchaient les îles éoliennes, pour éviter la plus longue navigation côtière. Ce parcours était particulièrement attrayant pour des raisons touristiques, à savoir le panorama des volcans et le sanctuaire près du tombeau de l'Apôtre Saint-Barthélemy. En 526, par exemple, un Romain de retour de la Sicile passa par Lipari, où un hermite local l'informa de la mort de Théodéric, qu'il avait appris par une vision: *Nam hesterno die hora nona inter Johannem papam et Symmachum patricium discinctus atque discalciatus et vinctis manibus deductus in hac vicina Vulcani olla iactatus est.*[53] Environ deux cents ans après, en 729, le moine anglais Willibald, qui revenait d'un pèlerinage en Terre Sainte, voyagea exprès de Reggio à Lipari, pour visiter cet «enfer de Théodéric» et pour prier dans l'église de Saint-Barthélemy, dont les reliques y furent vénérées au moins à partir de la seconde moitié du VIe siècle.[54] Un autre voyageur d'Orient, Grégoire, en 787 de retour du IIe concile de Nicée, côtoya Lipari au cours de son voyage vers Naples et Rome.[55] Il semble, en effet, que l'étape éolienne était presque obligatoire, car elle fut insérée dans l'itinéraire de Saint-Paul de Reggio à Pozzuoli par l'auteur anonyme des Actes apocryphes de Saint-Pierre et Saint-Paul, rédigés à Rome, probablement vers la fin du VIIIe siècle.[56]

AASS Aprilis I, cc. 11, 14, pp. 605 sq.; Vita S. Leonis ep. Catan., *AASS* Febr. III, p. 228; Vita Willibaldi (*MGH* Scriptores XV, 1) 93, 101.

52. C. Lucilii Carminum reliquiae, III (éd. Marx) I, 9: *...et saepe quod ante / optasti, freta, Messanam, Regina videbis moenia, tum Liparas, Facelinae templa Dianae.*

53. Grégoire le Grand, *Dialogues*, IV, 31, 1-3 (éd. et trad. de Vogüé et Antin, *SC* 265), III, 104.

54. Vita Willibaldi episcopi Eichstetensis (*MGH* Scriptores XV, 1) 101 sq.; L. Bernabò Brea, *Le Isole Eolie dal tardo antico ai Normanni*, Ravenne 1988, pp. 37-44.

55. Bernabò Brea, *Le Isole* 40-42.

56. Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, dans: R. A. Lipsius, *Acta Apostolorum apocrypha*, I, Lipsiae 1891, 181 sq. Le *terminus ante quem* de la rédaction de ce texte est déterminé par l'usage du nom de Calabre dans le sens moderne, et par l'affermissement du culte de Saint-Erasme à Gaète.

Pour des raisons évidentes, après la conquête arabe de la Sicile et la défection de Rome, la route maritime et les ports de la côte tyrrhénienne de la Calabre étaient beaucoup moins fréquentés qu'auparavant. En témoigne la décadence du port de Vibo Valentia, où se rencontraient les routes Capua – Reggio et Squillace – Vibo.[57] À l'époque romaine, cette escale importante sur la ligne de navigation de Pozzuoli à Reggio était régulièrement utilisée pour le transport du bois de la Sila à Rome et à Naples et était fréquentée par les voyageurs. Cicéron, par exemple, s'y est arrêté bien quatre fois pendant des voyages en Calabre et en Sicile (entre 75 et 45 av.J.C.), arrivant trois fois en bateau et une fois par les routes intérieures.[58] Selon les témoignages archéologiques, la ville était florissante à l'époque impériale,[59] et encore à la fin du VIe siècle, Grégoire le Grand sollicitait l'évêque de Vibo pour qu'il s'intéressât au transport du bois nécessaire pour les réparations des toits de Saint-Pierre et de Saint-Paul à Rome.[60] Après cette

---

L'extension du terme Calabre de la Terre d'Otrante à l'ancienne province des *Bruttii* avait déjà eu lieu avant 680: M. Schipa, «La migrazione del nome 'Calabria'», *Archivio storico per le province napol.* 20 (1895) 23-47. Les arguments de A. Guillou, «L'Italia bizantina dall'invasione longobarda alla caduta di Ravenna», dans *Storia d'Italia*, diretta da G. Galasso, I, Turin 1980, p. 236, qui date la création du duché de Calabre à la première moitié du VIIe siècle — avant 653, ne sont pas convaincants. En effet, Guillou base son hypothèse sur le texte d'une lettre du pape Martin I, concernant sa déportation de Rome à Constantinople en 653, dans laquelle il dit: *Non autem Mesenae tantum, sed et in Calabria; et non tantum in Calabria, quae subdita est magnae urbi Romanorum, sed et in plurimis insularum... nullam compassionem adeptus sum* (*PL* 87, 202). Mais étant donné que tous les bateaux de la Sicile à Constantinople passaient par la Terre d'Otrante, rien ne nous oblige de supposer que le pape ait utilisé le terme «Calabria» dans le sens moderne. Le culte de Saint-Erasme, ancien patron de Formia, s'est déplacé à Gaète, où se sont installés les évêques de Formia avant le IXe siècle (F. Lanzoni, *Le origini delle diocesi antiche d'Italia* (*ST* 35), Rome 1923, 115 sq.).

57. Miller, *Itineraria Romana* 357 sq.

58. Givigliano, La topografia 66 sq.; C. F. Crispo, «I viaggi di M. T. Cicerone a Vibo», *Archivio storico per la Calabria e la Lucania* 11 (1941) 1-20, 183-199, 225-233.

59. Kahrstedt, *Die wirtschaftliche Lage* 32-38.

60. S. Gregorii Magni Registrum epistularum, IX, 128 (599) (éd. Norberg, *Corpus christianorum*. Series Latina 140-140 A) 678.

date, Vibo est mentionnée seulement en passant à propos d'un voyage de Lipari à la Calabre dans la Passion des Saints Senator, Viator, Cassiodore et Dominata de datation douteuse.[61] À la fin du XIe siècle, la ville était abandonnée.[62]

Des petits ports au nord de Vibo, Palinuro, par exemple, était en usage à l'époque romaine aussi bien que sous les Byzantins. Le poète Lucilius, en navigation de Pozzuoli à la Sicile, y avait passé la nuit chez une *anus caupona Syra;*[63] plus de mille ans après, l'Amalfitain Pierre, désireux de rendre visite à son ami, le moine italo-grec Sabbas de Collesano, higoumène d'un monastère à Lagonegro en Basilicata, débarquait à Palinuro.[64]

Amalfi même, destinée à devenir le principal centre de commerce méditerranéen en Italie méridionale au moyen âge, n'a pas de racines romaines. C'est une fondation médievale, mentionnée pour la première fois en 596, née, probablement, comme lieu de refuge des populations locales pendant les invasions des Lombards.[65] Mais ce port n'atteignit son épanouissement commercial qu'aux Xe et XIe siècles, quand la Campanie ne faisait plus partie de l'empire byzantin.

---

61. Jusqu'à maintenant, de cette Passion a été publiée seulement une traduction latine médievale, dédiée au pape Victor III (1086-1087): H. Houben, «Die 'Passio SS. Senatoris, Viatoris, Cassiodori et Dominatae'. Ein Beispiel für griechisch-lateinische Übersetzungstätigkeit in Montecassino im 11. Jahrhundert», dans *«Litterae Medii Aevi». Festschrift für Johanne Authenrieth zu ihrem 65. Geburtstag*, herausgegeben von M. Bergolte und H. Spilling, Sigmaringen 1988, pp. 145-160.

62. P. F. Kehr – D. Girgensohn, *Italia pontificia*, X, Turici 1975, pp. 136-138; L. Santifaller, *Quellen und Forschungen zum Urkunden- und Kanzleiwesen Papst Gregors VII.* (*ST* 190), Cité du Vatican 1957, n. 196, p. 226.

63. C. Lucilii Carminum reliquiae III, pp. 10 s.; J. Heurgon, «Viaggi dei Romani nella Magna Grecia», dans *«La Magna Grecia nell'età romana». Atti del XV Convegno de studi sulla Magna Grecia (Taranto, 5-10 ottobre 1975)*, Naples 1976, pp. 19-22.

64. «Historia et laudes SS. Sabae et Macarii iuniorum e Sicilia, auctore Oreste patriarcha Hierosolymitano» (éd. Cozza-Luzi) 50. Dans le texte de la Vie, rédigé pendant les dernières années du Xe siècle, le port est appelé Παλινόδιον, ce qui correspond au nom de Palanuda ou Palonudo en usage au moyen âge: Il compasso da navigare 23.

65. U. Schwarz, *Amalfi im frühen Mittelalter (9.-11. Jahrhundert)*, Tübingen 1978, p. 14 sq.

Pozzuoli, le meilleur port romain au sud de Rome, a été remplacé par Naples vers la fin de l'époque impériale.[66] Au moyen âge, les bains[67] de Pozzuoli étaient plus connus que le port, qui d'ailleurs doit avoir subi un affaissement de sol plutôt considérable.[68] Ce phénomène de subsidence a eu une répercussion littéraire dans les Actes apocryphes des Apôtres: le rédacteur médiéval, qui avait lu dans les Actes canoniques (Acta Apost. 28, 13-14) du séjour de Saint-Paul à Pozzuoli, raconte que la ville, habitée par des pécheurs s'était effondrée dramatiquement sous les yeux de l'Apôtre.[69]

Enfin, un port qui devait sa fortune aux Byzantins est Gaète. Cette station balnéaire des Romains fut transformée en port militaire après que les Lombards eurent occupé les territoires campaniens entre Terracina et Naples, bloquant ainsi la Voie Appienne pour le trafic byzantin. Étant donné que Ostia et Porto étaient déjà ensablés, Gaète, située dans une position bien protégée sur une péninsule rocheuse, devint le port des Romains pour communiquer avec Naples, la Calabre, la Sicile et l'Orient. On prenait la Voie Appienne jusqu'à Terracina et on continuait le voyage en s'embarquant à Gaète en direction du sud. Il est bien possible que l'empereur Constant II, ou en allant à Rome ou en revenant à Naples pendant l'été 663, soit passé par Gaète. Comme a bien observé André Guillou, l'acclamation grecque inscrite sur une des colonnes de l'ancien *forum* de Terracina: *'Ορθοδόξων καὶ νικητῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη*, fait penser à des célébrations officielles arrangées en présence du βασιλεύς.[70] Puisque selon le *Liber ponti-*

66. H. Comfort, «Puteoli», dans: R. Stillwell, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976, 743 sq.; M. W. Frederiksen, «Puteoli», dans: *RE* XXVI 2036-2060.

67. Chronica sancti Benedicti Casinensis (*MGH* Scriptores rer. Lang. et Ital.) 471. De s. Blasio Amoriensi, *AASS* Nov. IV, 666 A.

68. E. Kirsten, *Süditalienkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*, Heidelberg 1975, p. 26 sq.

69. Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου 184.

70. A. Guillou, «Inscriptions du duché de Rome», *Mélanges de l'École Franç. de Rome. Moyen âge – Temps modernes* 83 (1971) 149-158; réimprimé dans: Id., *Culture et société en Italie byzantine* (VIe-XIe siècle), London, Variorum Reprints 1978, no. III.

ficalis l'empereur avait fait le voyage de Naples à Reggio *itinere terreno*,[71] il est bien probable qu'il soit arrivé à Naples par mer, partant de Gaète. Terracina – Gaète – Naples – Reggio est la route choisie par le moine anglais Willibald, qui, en 723, partit de Rome pour un pèlerinage en Terre Sainte.[72] D'autre part, quand le pape Constantin en 712 revint d'un voyage à Constantinople, les Romains lui avaient préparé un accueil officiel à Gaète.[73] En 872 environ, Athanase, évêque de Naples, prit le bateau jusqu'à Gaète, pour continuer le voyage à Rome, *equitando*.[74] Dans les Actes apocryphes des Apôtres, qu'on a déjà cités plusieurs fois dans ce contexte, l'itinéraire de Saint-Paul a été enrichi par le passage de Pozzuoli via Baia à Gaète, où pendant trois jours l'Apôtre jouit de l'hospitalité de Saint-Erasme. Ensuite il continua son voyage vers Rome par Terracina sur la Voie Appienne.[75]

Ce bref périple le long des côtes de l'Italie méridionale byzantine a donc révélé de grandes modifications dans le système portuaire par rapport à l'antiquité. À l'exception de Pozzuoli, qui s'est effondrée pour des raisons bradysismiques, on a l'impression que les ports ont dû leur décadence ou leur épanouissement à des raisons plutôt d'ordre politique et militaire: Amalfi a été fondée durant et à cause des invasions lombardes en Campanie, et ces mêmes invasions ont contribué essentiellement au monopole du port d'Otrante et à la prospérité de celui de Gaète. La fortune du port de Bari est certainement dû au rang politique de cette ville; d'autre part, le déclassement de celui de Brindisi se rapporte à l'occupation slave et bulgare de la Macédoine. Le déclin de Tarente et de Vibo est probablement attribuable au fait que les deux villes se trouvaient dans une position de marginalité par rapport aux centres du pouvoir byzantin en Italie.

Quant aux routes, qui traversaient l'intérieur de l'Italie mé-

---

71. *Liber pontificalis* I, 343; Pauli Historia Langobardorum, V, 11. cit., p. 150.

72. Vita Willibaldi 92 sq.

73. *Liber pontificalis* I, 391: *Incolomis portum Gaiete pervenit, ubi sacerdotes et maximam populi Romani repperit multitudinem.*

74. Vita Athanasii episcopi Neapolitani (*MGH* Scriptores rerum Lang. et Ital.) 448.

75. Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου 182-186.

ridionale, le dicours change. À l'époque romaine, le réseau routier était caractérisé par trois grandes artères (*viae publicae*): la Voie Appienne, qui menait de Rome par Bénévent à Tarente, et qui fut prolongée successivement jusqu'à Brindisi et Otrante; la *via Traiana*, la route directe de Bénévent à Brindisi, qui avait été réconstruite et élargie par l'empereur Trajan en 109 sur la trace d'un parcours plus ancien; la route Capua – Reggio, appelée aussi — probablement par erreur — *via Popilia*, qui traversait la Calabre.[76] Les traces de ces routes ont été reconstruites dans leurs grandes lignes à travers les *Itineraria* romains et les témoignages archéologiques:

(1) via Appia: Bénévent – *Aeclanum* (Passo della Mirabella) – Venosa – *Silvium* (Botromagno) – *Blera* (Altamura) – Tarente – Oria – Brindisi.[77]

(2) *via Traiana*: Bénévent – *Aecae* (Troia) – Ordona – Canosa – Ruvo – Bitonto – *Caelia* (Ceglie, à environ 9 km. sud de Bari) – Egnazia – Brindisi. Sous les empereurs de la dynastie des Sévères, la route fut déviée de Bitonto à Bari, pour rejoindre l'ancienne trace à Egnazia en suivant la côte. Ce parcours était un peu plus long que le précédent, mais il favorisait le développement du port de Bari.[78]

(3) route Capua – Reggio: Capua – Nola – Nocera – Salerno – *Forum Popilii* (pont sur le Calore entre Polla et S. Pietro) – *Nerulum* (près de Rotonda ou de Laino Bruzio) – *Submurano* (à pied de Morano Calabro) – *Interamnium* (près de Tarsia) – Cosenza – Vibo – Nicotera – Tauriana – *Ad columnam* (environ 6 km avant Reggio) – Reggio.[79]

On peut constater qu'encore au XIIIe siècle, ces trois routes con-

---

76. Strabon 6. 3.7; Lugli, *Il sistema stradale* 24 sq. (v. note 3).

77. Idem, 26-29; G. Radke, «Viae publicae Romanae», *RE*, Suppl. XIII 1495-1534.

78. Th. Ashby – R. Gardner, «The Via Traiana», *Papers of the British School at Rome* 8 (1916) 104-171; Radke, Viae publicae 1502-1506; Uggeri, *La viabilità* 186 sq., 236; R. Ruta, «La via Traiana tra Canosa ed Egnazia: problemi di topografia e di toponomastica», *Atene e Roma*, n.s. 28 (1983) 174-179.

79. Radke, Viae publicae, *RE*, Suppl. XIII 1535-1539; Givigliano, La topografia 75-79.

stituaient les voies principales de communication dans le royaume de Sicile.[80] Vu d'ailleurs la configuration orographique de l'Italie méridionale, les parcours sont prédisposés par la nature du territoire, qui ne permet pas de grandes variations; en effet, même le système routier moderne ne comporte pas de grandes modifications par rapport à l'antiquité.

Quant à l'époque byzantine, nous savons que ces trois grandes voies consulaires continuaient à être utilisées: en 536, par exemple, l'armée de Bélisaire, partant de Reggio, traversa à pied la Calabre et la Lucanie, certainement par la route Reggio – Capua, tandis que la flotte suivait la côte jusqu'à Naples.[81] Vers la fin de la guerre gothique, le roi Totila envoya des troupes en Calabre, pour barrer le détroit de Messine, qui furent battues entre Vibo e Reggio,[82] vraisemblablement quand ils parcoururent sur la même route. En 663, Constant II fit le même parcours pour se rendre de Naples à Reggio.[83] Il est bien probable que l'armée arabe de l'émir Ibrahim, qui en 902 traversait la Calabre de Reggio à Cosenza, se soit servi de la voie Capua – Reggio,[84] et que Othon II, après la bataille de Crotone (982), ait conduit les débris de son armée sur la même route vers Salerno. Son itinéraire donne les étapes suivantes: le 31 juillet, il était à Rossano, le 2 août, à Laino (*iuxta flumen quod vocatur Laginum*) et le 18 août, à Salerno.[85]

L'usage militaire de la voie Capua – Reggio est souligné par quelques forteresses ou καστέλλια le long du parcours: je pense à Scribla, qui commandait la route au nord de la Calabre au confluent du Coscile et de l'Esaro,[86] et à Mesiano à mi-chemin entre Vibo et

80. E. Sthamer, «Die Hauptstraßen des Königreichs Sizilien im 13. Jahrhundert», dans *Studi di storia in onore di Michelangelo Schipa*, Naples 1926, pp. 96-112.

81. Procope, *De bellis*, 5.8.1-5.

82. Id., 7.18.26-27.

83. *Liber pontificalis* I, 344; Corsi, La spedizione italiana 165 sq.

84. Amari, *Biblioteca arabo-sicula* II, 152 sq., 173-175; Gay, *L'Italie méridionale* 157 sq.

85. Die Urkunden Ottos II. (*MGH* Diplomata II, 1) Hannover 1888, nn. 254-279, pp. 288-325.

86. C. Beck-Bossard et alii, «Nuovi scavi nel castello di Scribla in Calabria», *Archeologia medievale* 8 (1981) 527-548.

Nicotera.[87] À l'époque normande, Scribla devint la première base militaire de Robert Guiscard durant la conquête de la Calabre,[88] tandis que la fonction de Mesiano fut occupée par la voisine Mileto.

Mais non seulement les militaires, les civils aussi voyageaient sur l'ancienne voie consulaire: en 904 environ, le corps de Saint-Elie le Jeune, mort à Thessalonique, fut remporté en Calabre, pour être déposé près de Tauriana dans le monastère, que le saint avait fondé et dirigé pendant beaucoup d'années. De Butrinto à Rossano, les reliques furent transportées par mer. Ensuite le cortège se rendit par terre à Bisignano et jusqu'à la vallée du Crati, pour suivre la route Capua – Reggio jusqu'à Tauriana.[89]

La Voie Appienne, citée comme *stradam majorem qui vadit in Tarentum* dans un diplôme bénéventain du VIIIe siècle,[90] a été utilisée par l'empereur Constant II en 663;[91] mais plus les Lombards avançaient dans leur conquête de la Lucanie, moins cette route fut utilisée par le trafic byzantin. Seulement pendant le premier quart du XIe siècle, quand les byzantins reconsolidaient leurs positions dans le catépanat d'Italie, la Voie Appienne fut considérée de nouveau comme ayant une valeur stratégique. Le catépan Basile Bojoannès fonda alors les bourgs fortifiés de Melfi et de Mottola pour contrôler la route.[92]

Il semble que dans les Pouilles, les Byzantins se soient surtout servis de la route littorale et de l'ancienne *via Traiana*, qui passait plus près de la côte, où se concentraient leurs villes les plus importantes. Il est assez significatif, par exemple, que à Ceglie, ancienne station routière romaine de la *via Traiana*, il y avait

---

87. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου (éd. Giovanelli) 99; Vita di Sant'Elia il Giovane 58; De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius auctore Gaufredo Malaterra (éd. Pontieri, Muratori Rer. Ital. Scriptores V²) p. 39.

88. G. Noyé, «Le château de Scribla et les fortifications normandes du bassin du Crati de 1044-1139», dans *«Società potere e popolo nell'età di Ruggero II». Atti delle terze giornate normanno-sveve (Bari, 23-25 maggio, 1977)*, Bari 1979, 207-224.

89. Vita di Sant'Elia il Giovane 116-118.

90. F. Ughelli, *Italia Sacra*, X, Venise 1722, p. 430.

91. Corsi, *La spedizione* 131 sq.

92. von Falkenhausen, *La dominazione* 58, 149.

au Xe siècle une colonie arménienne. Il est bien probable que des soldats arméniens, qui avaient participé à la reconquête de l'Italie sous le général Nicéphore Phocas, furent établis dans ce bourg, pour protéger l'accès à Bari, capitale de la province, du côté de l'hinterland lombard.[93] Ensuite, à la fin du règne de Basile II, les autorités byzantines réorganisèrent et reconstruisirent les anciennes villes et stations routières de la *via Traiana* au nord des Pouilles. La réconstruction de l'ancienne *Aecae* sous le nom de Troia par le catépan Basile Bojoannès est bien documentée,[94] mais à la même époque, Ordona aussi, qui avait été abandonnée pendant l'invasion lombarde, donne de nouveau des signes de vie.[95]

Comme les voies principales, les routes secondaires de l'antiquité étaient aussi en usage à l'époque byzantine. L'ancienne route de communication entre Sybaris et la côte tyrrhénienne, qui passait en amont du Coscile via Castrovillari, Morano, Mormanno, Papasidero jusqu'à la bouche du Lao à Torre Mordillo,[96] fut suivie au Xe siècle par Saint-Nil au cours de sa fuite de sa ville natale Rossano aux monastères du Merkourion, qui se trouvaient dans la vallée du Lao.[97]

Il est d'ailleurs intéressant d'observer le rôle stratégique des anciennes routes romaines pendant la conquête normande: j'ai déjà mentionné Scribla et Mileto; Melfi, sur la Voie Appienne était la première capitale des Normands dans le territoire byzantin, et à

93. Ead., I Bizantini in Italia 93 sq.

94. Ead., *La dominazione* 57-59, 194-196.

95. Les témoignages numismatiques qui s'interrompent au Ve siècle recommencent au XIe siècle: J. Mertens, *Ordona I. Rapport provisoire sur les travaux de la mission belge en 1962/3 et 1963/4* (Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes, publiées par l'Institut historique belge de Rome, 8) Bruxelles-Rome 1965, p. 81; idem, *Ordona IV*, (Études... 15) Bruxelles-Rome 1974, p. 131 sq. Les taris salernitains du fameux trésor d'Ordona, qui sont attribués par R. Gurnet, «Le trésor d'Ordona», dans: J. Mertens, *Ordona II* (Études... 9) Bruxelles-Rome 1967, pp. 115-171, au prince Gisulfe I, ont été frappés par Gisulf II: Ph. Grierson, «The Salernitan Coinage of Gisulf II (1052-1077) and Robert Guiscard (1077-1085)», *Papers of the British School at Rome* 24 (1956) 37 sq.; réimprimé dans: Idem, *Later Medieval Numismatics (11th – 16th Centuries)*, London, Variorum Reprints 1979, no. II.

96. A. Maiuri, dans «*Vie della Magna Grecia*» 61-70.

97. Βίος καὶ πολιτεία Νείλου τοῦ Νέου 49 sq.

Venosa, où se croisaient la Voie Appienne et la *via Herculea*,[98] la famille des Hauteville fonda son principal monastère, dédié à la Sainte-Trinité, où furent enterrés les chefs de la dynastie.

Pour conclure, j'ajoute avec quelques réserves une observation à la Pirenne: on a, en effet, l'impression qu'à partir de la conquête arabe de la Sicile, qui désirait voyager en Italie méridionale ou d'Italie en Orient ait choisi les voies terrestres plutôt que les voies maritimes, et les routes intérieures plutôt que les routes littorales. Jusqu'à la fin du VIIIe siècle les voyageurs de Rome à Constantinople et en sens inverse faisaient le périple de la Calabre, s'arrêtant en Sicile et en Terre d'Otrante; je pense, par exemple, aux papes Vigile, Martin Ier et Constantin, au pèlerin Willibald et au clerc Grégoire, qui avait pris part au IIe concile de Nicée.[99] En 599, un agent de Grégoire Ier, en mission à Otrante revenait à Rome par bateau.[100] Bien sûr, à l'époque du pape Vigile, la guerre gothique n'était pas encore terminée, et, à partir de la fin du VIe siècle, les routes terrestres de l'Italie méridionale étaient contrôlées par les Lombards. Il reste, cependant, intéressant d'observer le net changement des routes depuis le IXe siècle; à partir de cette époque, tous les ambassadeurs, pèlerins et autres voyageurs évitèrent le détroit de Messine en faisant la route Rome – Otrante et retour par terre.[101] Même le corps de Saint-Elie le Jeune ne fut pas porté par mer jusqu'à Tauriana, mais il fut débarqué à Rossano au nord de la Calabre et transporté par terre sur la route Capua – Reggio à l'abbaye des Salines.[102]

Les raisons de ce changement sont évidentes et, pour ainsi dire, interdépendantes:

(1) De nombreux anciens habitats de la côte calabraise ont été déplacés vers l'intérieur de la péninsule laissant le littoral désert.

---

98. Lugli, Il sistema stradale 26, 29, 34; Radke, Viae publicae 1514: La *via Herculea*, reconstruite par l'empereur Maxence en 309, menait d'Isernia via *Aequum Tuticum*, Venosa, Potenza et *Grumentum* à *Nerulum*, où elle rejoignait la route Capua – Reggio.

99. *Liber pontificalis* I, 297, 299, 390; *PL* 87, 202; *MGH*, Scriptores XV, 1, 92, 102; Bernabò Brea, *Le Isole* 40-42.

100. S. Gregorii Magni Registrum IX, 201, p. 759.

101. cf. notes 26, 33.

102. Vita di Sant'Elia il Giovane 116-118.

(2) Les endroits et les routes près de la mer couraient toujours le danger d'être envahis et ravagés par les pirates sarrasins, et les mêmes risques valaient pour les navigants.[103]

(3) Étant donné que les Byzantins avaient perdu leurs positions en Sicile et en Campanie, le trafic naval le long de la côte tyrrhénienne diminuait drastiquement.

---

103. Il s'agit d'un vrai *topos* de la littérature hagiographique byzantine: Miracula S. Phantini (éd. Saletta) 70 sq.; Historia et laudes SS. Sabae et Macarii 88; J. Wortley, *Les récits édifiants de Paul évêque de Monembasie et d'autres auteurs*, Paris 1987, p. 68; Βίος καὶ πολιτεία Νείλου τοῦ Νέου 49 sq.

IVAN DJURIĆ

L'HABITAT CONSTANTINOPOLITAIN SOUS LES PALÉOLOGUES:

Les palais et les baraques (quelques remarques)

Il est hors de doute que le language habituel attribue au terme «quotidien» (ou bien «vie quotidienne») la signification de ce qui est «fréquent» et même «banal», c'est-à-dire, de ce qui est (grâce à sa propre expérience empirique) accéssible à la soi-disante «majorité». D'une manière générale, on lui oppose ce qui «mérite d'être gardé dans la mémoire», ou encore, ce qui échappe à la vie de tous les jours. Même les historiens de notre époque n'évitent, semble-t-il, que de justesse cette compréhension, dirais-je, «ségrégationniste» de la vie quotidienne. En premier lieu, cette «injustice» est dûe aux qualités de la mémoire collective ainsi qu'embarras qui attendent tous les chercheurs (un peu) curieux, s'ils sont vraiment prêts à distinguer, au sein de la même mémoire historique, ce qui est conscient (voulu) et ce qui est inconscient (fortuit). Pour ma part, je suis convaincu que l'étude de la vie quotidienne, en ce qui concerne l'histoire, n'est que l'examen du passé dans son ensemble. Faut-il ajouter qu'une telle approche correspond largement aux idées exprimées à maintes reprises par les partisans de «l'histoire totale» ou par les adeptes du phénomène de la «longue durée».[1]

---

1. Du reste, c'est le but proclamé, au moins dans la théorie, par de maints chercheurs du passé, à partir d'un Michelet jusqu'aux propagateurs de la sociologie historique et de la «science sur les processus dans le temps»: sur Michelet, cf. J. Le Goff, «Les Moyen Age de Michelet», dans idem, *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977, pp. 19-45; sur les positions de la sociologie historique anglo-saxonne, cf. P. Abrams, *Historical Sociology*, Londres 1982; sur les possibilités d'une méthodologie ethnologique, cf. J. Le Goff, «L'historien et l'homme quotidien», *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, II, *Méthodologie de l'Histoire et des Sciences Humaines*, Toulouse 1972, pp. 233-243, réimpr. dans *Pour un Autre Moyen Age*, pp. 335-348; Pour une approche

Bref, il me semble que dans toute nouvelle analyse de la vie des Rhômaioi à Constantinople il serait nécessaire d'insérer les conclusions fondées sur des récits hétérogènes, souvent chronologiquement assez éloignés et apparamment inadéquats, tel que celui, je le cite uniquement comme un exemple «exotique», noté par Vuk Stefanović Karadžić il y a déjà 150 ans. À propos des moeurs et de la vie quotidienne des Serbes, il a remarqué que «les Serbes racontent que Constantinople n'était pas bâtie par les hommes mais par elle-même».[2] C'est la simple réalité historique qui demeure entre ce regard sur la «ville-monstre» et cette tentative d'explication. Car, l'état d'esprit serbe, patriarcal — comme il l'était aux temps ottomans — et dont Vuk enregistrait soigneusement la manière de penser, n'était pas capable de faire une approche rationnelle de l'idée d'une ville telle que la Stamboul des Turcs; il ne le pouvait pas parce que cette expérience historique lui était inconnue. Mais, c'est également le cas de la Serbie médiévale, qui, comme d'ailleurs l'Europe entière (dite «féodale»), à l'exception de l'Ancienne et de la Nouvelle Rome, ignorait, elle aussi, ce genre d'expériences urbaines. Et, l'homme de cette Europe inexistante, aussi longtemps qu'il n'a pas connu de pareilles expériences chez lui, dans son pays natal, regarde Constantinople comme un phénomène hors et au-dessus de l'ordre établi, à la fois proche et lointain, désiré et odieux, mais avant tout imprégné par la mythologie.

Cependant, en dépit de ce qu'on vient de constater, malgré

---

psychosociologique de l'histoire de la vie quotidienne, voir par exemple S. Clapier-Valladon, «Introduction à une psychosociologie de la vie quotidienne», *Cahiers de la Méditerranée* 27 (1983) 5-17 (avec une bibliographie sommaire). Ici, bien évidemment, il n'est pas opportun de critiquer la recherche pratique qui, encore et trop souvent, contredit les idéaux mentionnés. À ce propos, voir aussi: J. Le Goff, «L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire?», réimpr. dans idem, *L'imaginaire médiéval*, Paris 1985, pp. 333-349; et surtout M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris [3]1959; L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris 1953, p. 118 («Il n'y a pas d'histoire économique et sociale. Il y a l'histoire tout court, dans son unité»).

2. V. Stef. Karadžić, *Etnografski spisi. O Crnoj Gori*, Belgrade 1969, pp. 180-181.

leurs fondements idéologiques différents ou bien leurs superficies incomparables, certains parallèles avec les autres cités médiévales pourraient faciliter le discours sur la Constantinople byzantine. Il ne s'agit pas seulement de mettre en comparaison les agglomérations urbaines non-byzantines avec celle de Constantinople, là où c'est opportun, mais aussi de s'efforcer de mieux comprendre les stéréotypes de cette ville et l'influence incontestable qu'ils exercent sur les témoignages des «autres» (c'est-à-dire des étrangers) à propos de la capitale byzantine. À titre d'exemple, voici quelques «lieux communs», empruntés aux chansons de geste françaises, datant du XIIe siècle et appartenant à la langue d'oïl, dont la citation n'a pour but que d'illustrer les clichés mentionnés.[3]

Ainsi, je m'arrêterai pour l'instant sur la notion de lachêté, un état d'esprit propre aux citadins, au moins d'après les jugements de ceux qui sont hors de la ville.[4] En ce qui concerne ces non-citadins, il en est de même avec leur refus de l'idée d'économie (le mot sacré de n'importe quelle cité), dont le language ne leur semble pas suffisamment attirant et auquel ils opposent le langage de guerre.[5] Par conséquent, chez eux, on confronte volontiers l'outil et l'arme,[6] et, évidemment, ce genre de comparaisons se fait toujours au détriment de l'outil ou de l'économie. En ce lieu-ci on peut ajouter une autre différence, d'ailleurs très nette, entre le chevalier et le citoyen, due à leur habillement, lequel, pour sa part, ne représente qu'un des signes extérieurs de leurs différents points de vue sur les idéaux du «niveau de vie» qui les séparent.[7] Le sourire ironique et la méfiance envers tout ce qui les différencie, y compris l'habit, ne suffisent pas à camoufler le besoin de possession de l'homme de la forêt auquel les cir-

3. Je signale que c'est Jacques Le Goff qui les a soumis, il y a une dizaine d'années (dans un autre contexte), à une analyse vraiment brillante: cf. J. Le Goff, «Guerriers et bourgeois conquérants. L'image de la ville dans la littérature française du XIIe siècle», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 208-241.

4. cf. ibidem 211 sq., 226-228.

5. cf. ibidem 211 sq.

6. cf. ibidem 213.

7. cf. ibidem 211 sq.

constances permettent de pénétrer dans la v i l l e.[8] En cette occurence, le comte et le baron auraient l'occasion de suivre l'exemple du r o i, lequel, dans sa demeure, mène déjà une vie en partie «urbanisée».[9] En principe, il faut s'emparer d'une cité à la manière du rapt d'une femme: par le désir et par la prise de force.[10] Georges Duby dirait à ce propos: a m o r — c'est l'ardeur virile.[11] Et, si c'est ainsi, la conquête d'une ville (même terminologiquement) n'est qu'une affaire d'hommes; ou, comme on dit dans la *Chanson de Roland*: «les castels pris, les citez violez».[12] Les non-citadins sont aussi fort impressionnés par la h a u t e u r des murs que leur offre une ville et peu importe qu'il s'agisse de la hauteur des tours, des maisons ou de celle des églises. Mais, ce n'est qu'apparamment un paradoxe. Car, il est vrai que les châteaux des chevaliers au Bas Moyen-Age n'ont aucune raison de provoquer un complexe d'infériorité chez leurs maîtres; ce qui leur manque, c'est le goût «civil», tel qu'on peut le trouver dans un «palais» urbain. La population non-citadine ne connaît pas encore ce type de bâtiments, et, par conséquent, il serait plus justifié de chercher les analogies pour les «palais» dans les modestes cabanes rurales que dans les châteaux dont la fonction primordiale est militaire.[13] En s'approchant de la fin de cette énumération de certains mots-clés, il serait particulièrement utile pour l'analyse de l'habitat constantinopolitain de mentionner aussi l'identification fréquente de la cité avec l' É t a t. Au point de vue de la morale chrétienne, cette ville, au moins selon la Bible, est définie d'une façon ambiguë, et elle, la ville, est responsable (avec un signe négatif) de l'injuste «cohabitation» des hétérogènes (et même des infidèles).[14] En réa-

---

8. cf. J. Le Goff, «Ville et théologie au XIIIe siècle: Une métaphore urbaine de Guillaume d'Auvergne», *Razo* 1 (1979) 22-37, réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 242-247; aussi, cf. M. Stauffer, *Der Wald. Zur Darstellung und Deutung der Natur im Mittelalter*, Zurich 1958.

9. cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 212.

10. cf. ibidem 216.

11. G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre*, Paris 1981, p. 10 sq.

12. cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 221.

13. cf. ibidem 212 sq.; voir aussi, P. Lavedan, *La Représentation des villes dans l'art du Moyen Age*, Paris 1954.

14. cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 213, 229 sq.

lité, l'Occident européen ne connaît pas la cité-état, ou, plus exactement, ce modèle lui est connu seulement à Rome, c'est-à-dire dans l'imaginaire.[15] En revanche, la cohabitation (largement comprise) représente plus ou moins partout le coloris obligatoire des milieux urbains.[16] En un mot, comme le souligne Jacques Le Goff, à partir du XIIe siècle, l'attitude des guerriers envers la cité peut être réduite au dilemme: «Babylone ou Jérusalem».[17]

Maintenant, il reste à voir si les mêmes termes-fétiches (l â c h e t é, é c o n o m i e, h a b i l l e m e n t, etc.) existent dans les récits des étrangers sur la ville de Constantinople. Et rien d'étonnant, leurs descriptions et impressions de Polis réposent en premier lieu (et en serait-il possible autrement?) sur le même modèle de clichés, d'ailleurs le seul qui soit à la portée de leurs propres expériences. Par exemple, les récits concernant la l â c h e t é des Constantinopolitains se répètent et, après l'histoire de 1204, racontée par Villehardouin,[18] ils deviennent presque rituels, comme

15. cf. ibidem 231; voir aussi, A. Graf, *Roma nella memoria e imaginazioni del Medio Evo*, Turin 1915; pour les références bibliographiques plus récentes, cf. *Roma, Costantinopoli, Mosca*, Rome 1981, ainsi que *La nozione di «Romano» tra cittadinanza e universalità*, Rome 1984.

16. À propos des hésitations médiévales concernant la ville, cf. J. Le Goff, «Le désert-forêt dans l'Occident médiéval», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 59-75. Pour la génèse préchrétienne des attitudes médiévales sur la civilisation urbaine, voir, par exemple, B. Bogdanović, *Town and town mythology*, La Haye 1971; idem, «Symbols in the City and the City as Symbol», *Ekistics* Vol. 39, n. 232 (March 1975) 140-146; idem, *Urbs & Logos*, Belgrade - Niš 1976 (avec une bibliographie détaillée).

17. Le Goff, Guerriers et bourgeois 235.

18. *Villehardouin. La conquête de Constantinople*, I-II, éd. E. Faral, Paris [5]1973, § 140, § 157, § 165, § 166, § 180, § 215, § 244, § 246, § 248, etc. Ainsi, Villehardouin, inspiré par l'issue heureuse du siège (juillet 1203) de Constantinople, conclut: «...jamais par si peu de gens ne furent assiégés tant de gens en nulle ville» (§ 165); et, après la chute de la capitale en 1204, le même historien s'impressione devant le fait «qu'il y eut là tant de morts et de blessés (du côté byzantin) que ce n'en était fin ni mesure» (§ 244). Mais, par rapport à Günther de Pairis, dont le récit prétend que 2.000 Grecs auraient péri (tandis que les croisés n'auraient perdu qu'un seul homme), Villehardouin s'est montré assez modeste (*Günther de Pairis. Historia constantinopolitana*, éd. P. Riant, *Exuviae*, I, Genève 1877, § 18). Certainement, l'explication et la justification de cette entreprise miraculeusement terminée ne peuvent être

le démontre vers 1330 un Brocard[19] ou bien Théodore Paléologue qui, après 1328, rédige ses «Enseignemens ou ordenances pour un

---

fondées que sur les leçons bibliques: «car ceux qui avaient été dans la pauvreté étaient dans la richesse et le luxe» (Villehardouin, § 251); cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 232-233. En tout cas, il faut remarquer que, même par les Byzantins, la lâcheté et l'égoïsme des défenseurs de la capitale en 1204 étaient reconnus: cf. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, p. 94 sq. À ce sujet, voir les dits de Nicétas Choniate: «Les soldats de l'Occident savaient depuis longtemps que les Rhômaioi étaient les esclaves de moeurs viles et déshonorantes» (Choniates, *CSHB* p. 629); pour eux (les croisés) Constantinople était une «ville dominée par la licence et la luxure... et ils savaient depuis longtemps quelle sorte de Sybaris était Constantinople» (ibidem, p. 717) et «devant le désastre, nous avons pris la fuite... (et) ils se moquaient de notre misère et de notre nudité, que, les insensés, ils désignaient du nom d'égalité pour dire que notre état misérable était comparable au leur» (ibidem, p. 785). Pour la réception des Latins à Constantinople il est très utile de consulter l'article de Catherine Asdracha, «L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniates», dans *L'histoire à Nice*, II, 1980, pp. 95-110. Entre autres, le récit de Choniate est conforme à celui de Villehardouin en ce qui concerne la p a u v r e t é des croisés avant la victoire. Cette situation ressemble, comme un «topos», à celle de Nîmes avant le triomphe de Guillaume d'Orange dont la réussite est ainsi notée dans une chanson: «Maintenant les Français ont libéré la cité (infidèle), | Les hautes tours et ses salles pavées, | Ils y ont trouvé vin et froment en abondance, | De sept ans il n'y aurait pas de famine | Ni on ne pourrait la prendre ou l'affaiblir» (cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 212). Sur la différence entre la pauvreté économique et celle sociale au Moyen Age, cf. K. Bosl, «Potens und Pauper», dans *Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner*, Göttingen 1963, pp. 60-87. Si on simplifie un peu, il serait permis de dire que l'issue du siège de Constantinople en 1204 démontre que l'anachronique programme d'un Bernard de Clairvaux n'était que partiellement suivi par les chevaliers latins, car «l'élan de joie profane que portait en elle la chevalerie, ses espoirs de conquête, son goût de luxe et des jouissances ne se laissaient pas vaincre si facilement» (G. Duby, *Le temps des cathédrales*, Paris ²1976, p. 152).

19. C'est-à-dire, Guillaume Adam; il note que les Constantinopolitains, «il semble, laissent impression de n'avoir jamais appris faire la guerre» («Directorium ad passagium faciendum ad Terram Sanctam», dans *Recueil des historiens des Croisades*, *Documents arméniens*, II, éd. C. Kohler, Paris 1906); cf. M. Šufflay, «Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV. vijeka», *Vjesnik Zemalj. arhiva* 13 (1911) 142-150. Mais, il ne faut pas mêler ce type d'accusations avec l'attitude des Latins, postérieure et malveillante, sur le prétendu manque de courage des

seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire».[20] Et pourtant, il ne s'agit pas de la querelle religieuse mais, en premier lieu, du conflit où se sont opposés deux univers mentaux, celui de la c i t é et celui de la f o r ê t.[21] C'est elle, la «silva», qui incite le pèlerin russe de 1349, Stéphane de Novgorod, à reconnaître spontanément: entrer à Constantinople, «c'est comme si on pénétre

---

Grecs lors des attaques turques sur l'Empire et, spécialement, durant le siège de la capitale en 1453. Leur origine, loin du conflit «cité-forêt», est due plutôt aux divergences confessionnelles, intérêts politiques et l'héritage historique différents qu'à la rencontre de «deux univers mentaux»: cf. I. Djurić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa (1392-1448)*, Belgrade 1984, surtout p. 391 sq.; A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1976, p. 17 (Nicolò Barbaro), etc.

20. Ainsi, il impute à ses ex-compatriotes non seulement la l â c h e t é, mais aussi le fait qu'ils donnent préférence à l' é c o n o m i e par rapport à la g u e r r e et il conclut que l'incapacité de l'armée byzantine est la conséquence de la «condicion» de cet Empire, «pour ce que les habitans de la dite terre ne usoient en nulle maniere de hanter les armes ne les chosez neccessairez a guerre, ne ne faisoient encore honneur nulle a ceulz qui convoitoient a hanter lez en la dite seigneurie ne ou dit destroit du regne, mais la faisoient plus aus atraieurs de monnoie et a ceulz qui s'entremetoient acquerre la monnoie a la dicte seigneurie, qui se faisoient nommer faiteurs et officiaux, en cueillant les drois et lez rentez de la dite seigneurie... et aus jangleurs et flateurs, et que la regnoit envie et mesdis d'aucuns qui ne cessent de mesdire; et lezquelz chosez toutez amenuissent et degastent chascune seigneurie et chascune terre. Semblablement que lez habitans de la terre n'avoient nulles forteresces pour la deffense et pour la garde d'eulz contre leur anemis... et quant il veoient une estormie ou une course des anemis, touz prenoient la fuite...»: *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, éd. Ch. Knowles, Londres 1983, p. 107. Sur Théodore Paléologue et son récit, voir mon article «La fortune de Théodore Métochite» (va paraître dans les actes du séminaire, organisé à Paris en 1986 sous le titre *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. IXe - XVe s.*). La pensée de ce prince déçu inévitablement ressemble à la mentalité chevaleresque mise en relief dans les pages précédentes. Même la mention de «jangleurs» (à côté d'«atraieurs de monnoie») n'est pas accidentelle. Il s'agit d'un «lieu commun», car ce métier appartient aux professions «illicites»: v. J. Le Goff, «Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval», dans *Pour un autre Moyen Age* 100 sq.

21. Voir la note 8; aussi, cf. J. Le Goff, «Lévi-Strauss en Brocéliande. Esquisse pour une analyse d'un roman courtois», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 162 sq.

dans une grande forêt».[22] Au reste, c'est le seul parallèle que cet homme de la «forêt», privé d'expériences semblables, peut s'imaginer devant une telle ville-monstre.

On observe un cas similaire avec l'obsession que suscite l' habillement: bien que constamment rejetés (du moins jusqu'à la 4ème croisade) car jugés «féminins» et indignes des guerriers, les habits constantinopolitains sont néanmoins soigneusement consignés comme étant un des traits significatifs de Polis, nonobstant sa misère et sa décroissance démographique postérieure.[23] Entre autres, le vêtement fait partie intégrante de la tradition, des critères sociaux ou de l'esthétique des Rhômaioi: il régit la mode ainsi que le mode de vie. L'aspect moral de cette mode peut être soumis à la contestation, ce que font beaucoup d'étrangers;[24] d'ailleurs, elle est également critiquée par les Byzantins qui se préoccupent de la morale, mais, en dépit de tous ces contestaires, la même conception de beauté (y compris les vêtements) a survécu

---

22. *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, éd. G. P. Majeska, Dumbarton Oaks 1984, pp. 45-47. Sur l'importance de la forêt pour la civilisation russe, cf. J. H. Billington, *The Icon and the Axe*, New York 1966, p. 34 sq.

23. Sur les circonstances régnantes à Constantinople à partir de le seconde moitié du XIVe siècle, cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 13 sq. (avec la bibliographie antérieure).

24. A ce sujet il est, peut-être, d'intérêt de mentionner une anecdote qui a eu lieu en 1328, lors des préparatifs pour le mariage entre le prince serbe Milutin et la princesse Anne (la fille de Michel VIII Paléologue). Les ambassadeurs impériaux, qui devaient préparer avec leurs interlocuteurs serbes ces noces ratées, ont subi un véritable choc au moment où ils ont vu, à l'intérieur de la résidence royale, une princesse (il s'agissait de Catheline, la fille du roi hongrois Etienne V et l'épouse du roi Dragutin) pauvrement habillée et consacrée au filage comme une bergère. Mais le choc était mutuel. Le roi serbe, Uroš Ier, a reproché aux Byzantins leur apparence fastueuse ainsi que leur attitude envers le luxe et les femmes, et, inversement, les Byzantins ont constaté que la société serbe est proche de la «forêt» en s'alimentant grâce aux bêtes sauvages. Les Serbes étaient surtout irrités par la présence des eunuques dans la suite impériale: Pachymeres, I, 350-355 (*CSHB*); Georges Pachymérès, *Relations historiques* (éd. Failler) II, 453-457; Lj. Maksimović, «Georgije Pahimer», *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (*VIINJ*) VI (Belgrade 1986) 22-30; pour le tournant dans les moeurs serbes (vingt ans plus tard), cf. la note 29 infra.

jusqu'à nos jours, en se manifestant constamment comme un des éléments grâce auxquels il est permis de parler de l'entité méditerranéenne.

Brocquière, ce voyageur bourguignon, remarque avec répugnance, en 1432, que Marie, la belle impératrice byzantine (l'épouse de Jean VIII Paléologue), dont on ne peut mettre en doute la mine parfaite (du reste, le chevalier reconnaît qu'il est fasciné par elle), «avoit le visaige paint, qui n'estoit ja besoing, car elle estoit jeune et blanche»;[25] et, en 1573, un autre Français, Philippe du Fresne-Canaye, conclut que, malgré leur soumission aux Turcs, «les femmes grecques (de Constantinople) s'habillent superbement, si bien qu'elles dépensent tout leur avoir en draps de soie et d'or et en broderies travaillées».[26] À ce propos, Braudel dirait-il: «longue durée»? Il en est de même avec le témoignage de la soi-disante *Anonymi descriptio Europae orientalis*, du début du XIVe siècle, dont l'auteur prévient les pèlerins que, parmi les particularités de Constantinople, «omnes principes grecie, ac ceteri nobiles et omnes de imperatoris familia vadunt induti sericeis et deauratis pannis vel scarleto forrato de nobilibus pellibus».[27] Sans doute, ce genre d'instructions était-il superflu en Italie ou en Orient musulman de la Méditerranée. Quant à eux, «les codes vestimentaires», régnant à Constantinople, ne leur sont pas entièrement étrangers. Dans ce contexte, il est également justifié de réfléchir sur l'absurdité seulement apparente selon laquelle, à partir de la fin du XIIIe siècle et de plus en plus souvent, les Rhômaioi s'étonnent devant les tissus de grand prix utilisés dans l'habillement des autres, tandis qu'eux-mêmes (et jusqu'à la chute de l'Empire) ils réussissent à impressionner ces «autres» avec leurs propres vêtements de luxe.[28]

---

25. *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, éd. Ch. Schefer, Paris 1892, p. 154; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 276.

26. *Philippe du Fresne-Canaye. Le Voyage du Levant de Venise à Constantinople, l'émerveillement d'un jeune humaniste (1573)*, trad. M. H. Hauser, Paris 1987, p. 79.

27. *Anonymi Descriptio Europae orientalis*, éd. O. Górka, Cracovie 1916, p. 22.

28. Comme preuve peuvent servir les nombreux clients de Jacopo Badoer, un marchand vénitien à Constantinople une dizaine d'années avant l'entrée des Turcs dans la capitale (*Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer*, éd.

D'un autre côté, la réception des modèles constantinopolitains, par exemple dans la Serbie médiévale du roi Milutin, est marquée, entre autres, par l'imitation de «l'élégance romaine». Devant elle, le monde chevaleresque et «pastoral» des Serbes s'est trouvé obligé de reculer, comme le confirment les dits de Théodore Métochite et ceux de Pachymère.[29] Son impuissance face à la mentalité de ces nouveaux riches Métochite l'exprime en se servant d'une sentence ironique, de plus en plus chère aux Byzantins, d'après laquelle *πεζῇ μὲν παρὰ Λύδιον ἀληθῶς ὡς ὁ λόγος, ἡμιλλᾶτο δ' οὖν ὅμως οὕτω*.[30]

Une analyse de la hauteur des édifices constantinopolitains offrirait, elle aussi, des résultats semblables à ceux concernant l'habillement. Au fond, on ne craint pas cette hauteur mais la ville elle-même.[31] Robert de Clari, par exemple, tout en con-

---

U. Dorini - T. Bertelè, Rome 1956, p. 18, 20, 28, etc.; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 405 sq.), ensuite la description, offerte par Antonio Morosini, de l'arrivée de Jean VIII Paléologue à Venise en 1424, où on assiste de deux côtés au même effort «vestimentaire» (cf. ibidem 325), finalement le cas avec la préparation de l'empereur mentionné pour le concile à Ferrare - Florence; Jean VIII confisqua de nombreux objets d'or, offerts au plus riche monastère constantinopolitain, celui de Pantokratôr, par Photius, le métropolite de Kiev et le chef de la plus riche église orthodoxe, dans le seul but de s'habiller en fonction de l'occasion; il faut avouer qu'il réussit à fasciner ses interlocuteurs occidentaux (*Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence. 1438-1439*, éd. V. Laurent, Paris 1971, p. 188; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 325; cf. idem, Fortune, notes 42-43).

29. K. N. Sathas, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, I, Venise 1872, p. 173; L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, pp. 103-104; cf. I. Djurić, «Teodor Metohit», *VIINJ* VI, 111-112. Au moment où il s'est rendu en 1299 chez les Serbes pour conclure le contrat de mariage entre la princesse byzantine Simonide et le roi serbe Milutin, Métochite a été impressionné involontairement par la splendeur de la cour royale, par les exagérations gastronomiques inexistantes à Constantinople, par les vêtements du souverain et de son entourage, «en suivant entièrement le modèle de la noblesse romaine», mais neufs, parvenus et de loin plus riches: Sathas, op. cit. 172; Mavromatis, *Fondation* 103.

30. Il s'agit d'une paraphrase pindarique: cf. M. Arco Magri, «Alcune citazioni pindariche in Teodoro Metochites», *Studi bizantini e neogreci* (*Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini*), 1983, 491-504.

31. Il est indispensable d'éclaircir que, à la différence du Haut Moyen Age (où la peur de la hauteur accompagne les sentiments nettement

statant la hauteur des palais (qui dépasse celle des murailles, dont les dimensions ne sont pas non plus négligeables), ajoute: «Et sachez qu'il n'y eut homme si hardi à qui la chair ne frémit».[32]

«antiurbains» des attaquants sur une ville), les participants de la quatrième croisade sont déjà solidement imprégnés par le goût de la vie citadine (et cela en dépit de toute crainte des murailles). À titre d'exemple, l'assaut des Avars et des Slaves en 618 sur les murs de Thessalonique est parfaitement expliqué par eux-mêmes: ils ont peur technologique et culturelle de la hauteur et du contenu des murs; c'est pourquoi «ils ne veulent aucune ville au sein de leur territoire» (*Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I, éd. P. Lemerle, Paris 1979, p. 213). À la différence d'eux, le chevalier de 1204 est digne de la possession d'une cité. Il ignore (ou il n'accepte pas encore) son fonctionnement, mais il la mérite. La valeur de son exploit est mesurée par la grandeur de ce butin: «la ville (qui) était bien fortifiée de hauts murs et de hautes tours; et il n'y avait si haute tour où ils ne fissent deux ou trois étages de bois pour la rendre plus haute; et jamais aucune ville ne fut si bien hourdée» (Villehardouin, § 233). En d'autres termes, Villehardouin chante ces murs ainsi que les dames de la capitale, «si richement parées qu'elles ne pouvaient l'être plus» (ibidem, § 185). Autrement dit, c'est une matrice de l'époque: «Tous ont chanté la cité de Nîmes, | Guillaume la tient en sa possession, | Avec ses hauts murs et salles de pierre | Et son palais et ses châtellenies» (cf. Le Goff, Guerriers et bourgeois 214); ou encore, «ils vont aux portes de la puissante cité, | et les ouvrent sans perdre un instant; | ceux qui étaient au dehors pénètrent dans la ville; | ils s'écrient Montjoie devant et derrière» (cf. ibidem 220). Une fois entré, le féodal essaye de traiter cette ville comme «un château plus fort que les autres». Car, «la ville est citadelle parce que les richesses qu'elle contient sont tentantes, faciles à prendre, parce que ceux qui détiennent en ces murs le pouvoir savent bien que c'est le lieu des perceptions les plus fructueuses, et qu'il faut protéger cette ressource» (G. Duby, *L'Europe au Moyen Age*, Paris [2]1984, pp. 104-105). Au demeurant, les traces de cette opinion sur la hauteur et défis offerts par une ville restent visibles jusqu'aux temps modernes, profondément implantées dans la pensée patriarcale. À titre d'exemple, il suffit de consulter les cycles des chants épiques serbes, et notamment celui sur la bâtisse de la ville de Scutari.

32. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, éd. Ch. Hopf, Berlin 1873, § 40. Mais, ce ne sont pas tellement les murs que les maisons dont la hauteur dépasse celle des fortifications et effraye le pauvre chevalier: ibidem, § 39, § 42. Et, par-dessus tout (la superficie de Constantinople, le luxe, les vastes immeubles et places publiques), cet homme de la f o r ê t s'est senti empiégé par l'urbanisme de la capitale: «personne n'eût audace de s'avancer dans la cité, car à y aller il y aurait danger qu'on ne leur jetât des pierres du haut des palais, qui étaient fort grands et élevés, et qu'on ne les tuât

La «cohabitation» représente une des réalités de la capitale cosmopolite. Mais, en ce qui concerne les conséquences de l'aspect internationalisé de Constantinople, les différences apparaissent au sein même de sa population. À titre d'exemple, il est instructif de consulter la correspondance du patriarche oecuménique, Athanase Ier, datant du début du XIVe siècle. Peu importe si l'austère patriarche se révolte contre les visites des Constantinopolitains aux bains publiques et tavernes durant le jeûne, s'il est mécontent de leurs «heures de travail», ou s'il tente d'envoyer de force les prélats dans les provinces alors qu'ils préfèrent rester à Constantinople — l'arrière-plan c'est constamment le doute sur la morale de la ville, d'autant plus grand si la capitale est plus peuplée.[33] Afin de mieux comprendre l'attitude du patriarche mentionné, il suffit de se rappeler l'ancienne méfiance chrétienne à l'égard de Rome, une ville avec laquelle les comparaisons apparaîssent encore plus opportunes en ce qui concerne la notion de ville-état.[34]

De fait, il ne s'agit pas d'une ville-peuple, ce qui correspondrait aux conceptions de l'homme médiéval, selon une définition de la première moitié du XIIIe siècle et dont l'auteur est

dans les rues qui étaient si étroites qu'ils ne pourraient pas s'y défendre, ou qu'on ne mît le feu derrière eux et qu'on ne les brûlât. Et de peur de ces mésaventures et de ces dangers, ils n'osèrent pas entrer dans la ville ni s'y éparpiller; au contraire, ils demeurèrent sur place, tout tranquilles» (ibidem, § 78).

33. *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, éd. A.-M. Maffry Talbot, Dumbarton Oaks 1975. Sur les bains et tavernes: ibidem, n. 42, n. 44; sur les heures de travail; ibidem, n. 44; sur les prélats: ibidem, n. 2, n. 3, n. 16, n. 25, n. 28, n. 30, n. 31, n. 32, n. 48, n. 79; sur la morale de Michel IX Paléologue et sa σώματος ἡδονή: ibidem, n. 13; sur la morale des «sénateurs»: ibidem, n. 15 (sur les «sénateurs» à Byzance sous les Paléologues, cf. mon article «Deževski sabor u delu Danila II», dans *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, Belgrade 1987); sur le péché de l'existence du cosmopolitisme, tolérance religieuse ainsi que la xénophilie au sein de la capitale: *Correspondence of Athanasius*, n. 23, n. 41; sur la morale d'Andronic II Paléologue: ibidem, n. 29; sur la morale des Rhômaioi et spécialement celle des Constantinopolitains en tant que condition pour le salut devant la menace turque: ibidem, n. 36, n. 37, n. 82, n. 110 (cf. S. Vryonis, Jr., «Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages», *GRBS* 12 / 2 (1971) 263-286); sur la foi des Constantinopolitains: *Correspondence of Athanasius*, n. 53. Sur la corruption, cf. Djurić, Fortune, n. 48.

34. Voir la note 15 supra.

Guillaume d'Auvergne: «ceux qui habitent une cité et les citoyens d'une cité sont dits être un seul peuple à cause de l'unité du lieu dans lequel ils résident», en dépit de leurs différences, sexe, condition, profession.[35] Il est, donc, question de c i t é - é t a t, ce que Constantinople était dès sa naissance.[36] Mais, le qualificatif du basileus comme l'«imperator constantinopolitanus»[37] et surtout les dits de Constantin le Philosophe (un historien serbe d'origine bulgare de la première moitié du XVe siècle) sont plutôt dûs aux conditions réelles qu'à la tradition romaine. Constantin, afin d'énumérer ce que Manuel II Paléologue a obtenu comme territoire sous son autorité après la bataille d'Angora en 1402, laisse une description détaillée des domaines impériaux en les réduisant à la seule capitale: «Or, la ville impériale s'étendait alors jusqu'à Viziye, et plus loin, en Mer Noire jusqu'à la part de Sélymbria, et le reste, et puis à travers la Sainte Montagne athonite».[38] Ainsi, à la veille de la chute définitive sous le joug ottoman, Polis (c'est-à-dire, Constantinople) a acquis une signification identique à celle que désignait ce même terme dans la Grèce classique.

Tout ce qu'on vient d'exposer n'a pour but que de rappeler certains des travaux préliminaires qui, eux aussi, doivent précéder la recherche sur l'habitat constantinopolitain. Mais, parmi les problèmes qui restent à résoudre dès que ces travaux sont achevés,

---

35. cf. Le Goff, Guillaume d'Auvergne 242 (voir la note 8 supra).

36. Même les Chinois l'identifient avec l'empire entier, ce qui, par ailleurs, ressemble tout à fait au sort de l'Ancienne Rome dont Constantinople se prend pour l'héritière légitime: voir les beaux exemples offerts par L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris ²1970, p. 73 sq.; sur son identification avec l'Etat, aussi cf. l'appendice («Polis») dans la deuxième édition serbocroate de mon livre sur le crépuscule de Byzance: I. Djurić, *Sumrak Vizantije*, Zagreb 1988. Sur la transposition du modèle romain à Constantinople, cf. G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris ²1984; voir aussi, idem, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des «Patria»*, Paris 1984; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe - VIIe siècles)*, Paris 1985.

37. cf. I. Djurić, «Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita», *ZRVI* 24-25 (1986) 127 sq.; voir aussi, idem, *Sumrak Vizantije* 242 sq.

38. «Konstantin Filozof. Žitije Stefana Lazarevića despota srpskog», éd. V. Jagić, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 279; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 428.

il est indispensable, en ce qui concerne la capitale byzantine sous les Paléologues, de se demander, tout d'abord, s'il s'agit formellement d'une ville ou non? Il semble qu'une réponse honnête ne serait qu'ambiguë. Voilà pourquoi. En premier lieu, il ne faut pas oublier que Constantinople, selon les résultats obtenus par David Jacoby, disposait toujours, même au temps de sa fleuraison démographique, de grands espaces vides ou réservés aux établissements publics.[39] Quant à la densité de sa population, elle dépendait de l'attrait individuel et instable des quartiers urbains.[40] En outre, la densité de construction des établissements publics n'était pas tant limitée par la loi que par la crainte permanente des incendies.[41] Car, la maison traditionnelle, en bois et à étages, même à l'époque turque, demeure le principal type d'habitation pour les chrétiens de Constantinople.[42] Alors, c'est la hauteur de nombreux édifices publics (y compris plusieurs complexes de palais impériaux) ainsi que le matériel employé pour leur construction qui, au moment de leur arrivée en 1204, émerveillent les croisés et leur cachent les maisonnettes en bois, d'ailleurs nettement majoritaires dans la capitale byzantine.[43]

---

39. D. Jacoby, «La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine», *Byzantion* 31 (1961) 95 sq. (réimpr. dans idem, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Londres, Variorum Reprints 1975, no. I); aussi, cf. Mango, *Développement* 53.

40. cf. Jacoby, op. cit. 95 sq.; Mango, *Développement* 51 sq.; sur la densité de la population constantinopolitaine vers le milieu du XVe siècle, cf. A. Bryer, «The Structure of the Late Byzantine Town: "Diokismos" and the "Mesoi"», dans *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Dumbarton Oaks 1986, 268 sq.

41. cf. A.- M. Schneider, «Brände in Kostantinopel», *BZ* 41 (1941) 27-33; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, p. 41 sq.; Mango, *Développement* 51-52.

42. «Il en ressort (selon une statistique de 1931) clairement que les maisons en bois constituaient encore la majorité» (Jacoby, op. cit. 102); pour les maisons chrétiennes à l'époque turque, cf. A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert* (Nachrichten d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil.- Hist. Kl.), 1949, p. 240.

43. Le 12 avril 1204 «fut le troisième feu qui fut à Constantinople depuis que les Francs étaient arrivés au pays. Et il y eut plus de maisons brulées qu'il n'y en a dans les trois plus grandes cités du royaume de France» (Villehardouin, § 247); d'un autre côté, Grégoras raconte que, durant la deuxième

Même l'ambitieux programme de la reconstruction de Constantinople et du redressement de sa population, elle aussi entretemps presque décimée, dont la réalisation s'effectue, à partir de 1261, sous les ordres de Michel VIII Paléologue, repose sur deux constantes principales: d'une part, sur l'énorme espace vide (ou vidé), protégé par les murailles et, selon le lexique d'aujourd'hui, à proximité d'une infrastructure déjà existante sur place, et, d'autre part, sur l'hypothèse de la mixité de la vie économique dans la ville restaurée (c'est-à-dire, avec un équilibre, toujours à l'intérieur de Constantinople, entre l'agriculture et d'activités purement urbaines, telles que le commerce et l'artisanat).[44] À titre d'exemple, il suffit de citer le cas de soi-disants «Thelematarioi» (Volontaires), qui, traditionnellement liés à l'agriculture par leur origine sociale, d'après le récit de Pachymère, ont réussi à obtenir en 1261 que leurs terres soient «situées à l'intérieur ainsi que hors des murailles de la capitale».[45] Cependant, il est évident que, vers 1330, même cet équilibre proportionnel entre les «paysans» et les «citoyens» au sein de Constantinople a déjà sensiblement évolué au détriment de ces derniers. Ainsi, le dominicain Brocard affirme que dans la capitale un tiers à peine de la superficie mérite d'être défini comme «urbanisé»; en revanche, les deux autres tiers sont couverts par les champs, vignobles, jardins ou bien par les terrains abandonnés. Selon lui, les «palais» sont peu nombreux, tandis que le véritable «habitat» de Constantinople est composé de baraques, très exposées aux incendies.[46] Le témoignage d'Aboulféda, un géographe

---

moitié du règne de l'empereur Baudouin II, certaines parmi les plus belles maisons de Constantinople avaient été détruites afin de profiter de ce matériel de construction et de l'utiliser comme bois à brûler (Gregoras, I, p. 87, *CSHB*).

44. cf. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Hamden (Connecticut) [2]1973, p. 122 sq. Sur l'équilibre mentionné, cf. Bryer, op. cit. 274 sq.; voir aussi, C. Bouras, «City and Village: urban design and architecture», *JÖB* 31-32 (1981), *Akten der XVI. Internationaler Byzantinisten-kongress*, 1/2, 611-653. Mais, le caractère de l'économie constantinopolitaine sous les Paléologues a très peu de commun avec la soi-disante «ruralisation» de la capitale à laquelle on assiste dès le VIIIe siècle: Mango, *Développement* 57.

45. Pachymeres, I, p. 164 (*CSHB*); cf. Geanakoplos, op. cit. 124.

46. cf. la note 19; pour les informations sommaires, voir aussi: J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, I-II, Istanbul 1980.

arabe de Damas, qui s'est rendu à Constantinople en 1321,[47] ou celui d'Ibn Battuta, ce touriste curieux qui apparaît à Byzance en 1333,[48] confirment entièrement les estimations de Brocard.

Quoi qu'il en soit, sous les Paléologues à Constantinople s'est établie une corrélation assez solide entre les espaces vide et peuplé, c'est-à-dire, entre les économies rurale et urbaine. Et, par conséquent, il n'y a rien de surprenant dans le fait que la capitale souffre d'un manque permanent, seulement apparamment paradoxal, de nouveaux terrains pour les immeubles. Car, par exemple au début du XIVe siècle, il n'est pratiquement possible de bâtir que dans les limites de ce tiers de la superficie urbaine dont Brocard a parlé.[49] Pour illustrer le degré de cette crise du logement, due au problème de l'espace urbanisé, il est opportun de citer une des innombrables interventions du patriarche Athanase Ier auprès de l'empereur Andronic II, cette fois-ci provoquée par la στενοχωρία, en faveur de l'interdiction de la construction des maisons à côté des murs des églises constantinopolitaines.[50] Au reste, Ibn Battuta est explicite: à la suite d'une description de ce qu'on pourrait nommer, sous réserve, la Constantinople «urbaine» (notamment, les quartiers près de certaines portes, les bazars ainsi que la région maritime), il dit exprès que «dans le cadre des murailles il y a

---

47. *Géographie d'Aboulféda*, trad. M. Reinaud, II, Paris 1848, p. 315; cf. Van der Vin, op. cit.

48. *The Travels of Ibn Battuta*, trad. H. A. R. Gibb, II, Cambridge 1962, p. 508; cf. Bryer, op. cit. 272. Sur les voyageurs en tant que source pour l'histoire de Constantinople il est indispensable de consulter: S. Vryonis, Jr., «Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600», dans *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick (New Jersey) 1980, pp. 284-311.

49. Afin de s'approcher des explications concernant cette crise du logement, il faut, entre autres, consulter une liste impressionnante des domaines appartenant aux monastères provinciaux et ceux constantinopolitains, la quantité de différents métoques et le nombre de terrains à cultiver — tout cela au sein des murailles de la capitale. Il est hors de doute que, à partir du début du XIVe siècle, ce phénomène devient de plus en plus visible: cf. B. Ferjančić, «Posedi vizantijskih provincijskih manastira u gradovima», *ZRVI* 19 (1980) 209-250.

50. *Correspondence of Athanasius*, n. 50; cf. l'opinion contraire dans le commentaire de Alice-Mary Maffry Talbot (ibidem 361).

vers treize villages habités».[51] Dans ce contexte, l'intérêt n'est pas de savoir s'il pense ou non à l'organisation administrative de la superficie métropolitaine, l'important est que l'auteur mentionné prête à ces unités (éventuellement administratives) le caractère «villageois».

Parmi les facteurs qui ont une influence sur l'inégale densité de population d'un quartier à l'autre, il y a aussi le régime de l'eau: là, où il y a de l'eau, il est raisonnable de vivre, étant donné que si un système des régimes de l'eau au niveau de la ville a jamais existé, à l'époque des Paléologues il disparaît définitivement.[52] En outre, même l'abondance de l'eau peut devenir un handicap sérieux. L'infatiguable Athanase Ier, par exemple, se plaint dans une lettre, adressée à l'empereur, qu'il y a tant d'eau dans la maison qu'il habite (dans le complexe du monastère de Chora avant sa restauration) que les moines y feraient de la farine en abondance s'ils pouvaient y transporter leur moulin.[53]

---

51. cf. la note 48; d'un autre côté, Broquière ajoute: «et est ceste cité cy faicte par vilaiges et y a beaucoup plus de vuyde que de plain» (Broquière, p. 153). En marge de ce problème, il est quand même justifié de se poser une question à propos de certains biens de Théodore Métochite et, notamment, à propos de ceux qui se trouvaient près de son palais à Constantinople: ainsi, dans son Poème No. 19 et dans le contexte d'une description détaillée de sa résidence, le mésazôn dit qu'il s'agissait d'un véritable complexe où il y avait «également des vignobles nombreux... du bétail de toute espèce, d'innombrables troupeaux de chevaux, de boeufs, de porcs, de brébis, de chèvres, ...» (E. de Vries – Van der Velden, *Théodore Métochite*, Amsterdam 1987, pp. 256-257, vv. 216-229). Il semble qu'au moins une partie de cette richesse était située à l'intérieur de la ville (cf. Djurić, Fortune, n. 216 sq.).

52. cf. Janin, *Constantinople* 192-209; aussi, cf. Mango, *Développement* 56-57.

53. *Correspondence of Athanasius*, n. 11; V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. IV, Paris 1971, No. 1634; cf. I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», dans *The Kariye Djami*, IV, Princeton 1975, p. 29, n. 75; Djurić, Fortune, n. 27. Enfin, l'eau menace souvent les habitants de certaines régions surpeuplées de la zone côtière, comme en témoigne Stéphane de Novgorod, tandis que son compatriote de la fin du XIVe siècle constate l'état dérisoire du régime de l'eau dans la ville (*Russian Travelers* 143). En ce qui concerne la zone côtière, à la différence de la description anonyme de la fin du XIVe siècle, il s'agit des troubles provoqués par la mer, surtout lors des tremblements

Sous les Paléologues, cette Constantinople est littéralement couverte par les baraques, là, bien évidemment, où il est opportun de parler de la «ville».[54] Quant aux «palais», selon les croisés de 1204, Constantinople en possède assez. «Chascuns prist ostel tel cum lui plot, et il en i avoit assez» — Villehardouin se souvient ainsi de son séjour à Constantinople, mais, son récit se réfère, en premier lieu, aux complexes des palais impériaux et beaucoup moins à ceux appartenant aux particuliers.[55] Plus tard, ce manque d'espace «résidentiel» deviendra de plus en plus aigu. Personne parmi les Constantinopolitains n'est pratiquement plus en état de restaurer à ses frais un ancien palais désert. L'argent manque même pour les moindres interventions dans le complexe impérial. Alors, le cas de la fortune d'un Théodore Métochite apparaît comme une exception et son palais (dont l'identification avec le Tekfur Serayi, c'est-à-dire avec une partie du complexe des Blachernes, paraît très plausible) contredit les réalités constantinopolitaines.[56] Mais, même sa richesse personnelle et son omniprésence politique sans précédent (d'ailleurs, l'empereur reste, lui aussi, fasciné par sa fortune) ne lui permettent que la restauration d'un immeuble,

---

de terre. Ainsi, selon une chronique, en 1343 *ἐγένετο σεισμὸς μέγας, ὥστε τὰ τείχη πεσεῖν τῆς Πόλεως καὶ ἡ θάλασσα ἀνέβρασσε καὶ ἐξῆλθε ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῆς καὶ ἐκάλυψε τὰ πλησίον αὐτῆς οἰκήματα* (*Die byzantinische Kleinchroniken*, 1. Teil, Text, éd. P. Schreiner, Vienne 1975, p. 681).

54. Schneider (*Die Bevölkerung* 233-236, 240-244) propose une division du territoire urbain en parties rurales d'une part et en zones de peuplement lâche et resserré d'autre part, comme en souligne David Jacoby (op. cit., p. 98). Pour conclure, il est utile de se rappeler les dits de Clavijo, c'est-à-dire les impressions d'un voyageur qui a visité Constantinople en 1403: cet Espagnol remarque «e come quiera que la ciudad sea grande á de gran cerca, non es toda bien poblada, ca en medio della hay muchos oteros é valles, en qua ha labranzas de pan é huertas. E à do estan estas dichas huertas hay casas como á barrios, y esto es en medio desta ciudad: é lo mas poblado della es en lo baxo a raiz de la ciudad, cerca que va junta con el mar. E el mayor meneo es de la ciudad à las puertas que son en derecho de la ciudad de Pera, por las fustas é navios que alli llegan á descargar» (*Ruy Gonzales de Clavijo. Itinéraire de l'ambassade espagnole à Samarcande en 1403-1406*, éd. I. Sreznevskij, St.-Pétersbourg 1881, réimpr. Londres 1971, p. 87).

55. Villehardouin, § 251.

56. cf. Djurić, Fortune, n. 83 sq.

déjà existant et entretemps ruiné. Afin de réaliser ce projet, le mésazôn profite du fait que le terrain mentionné est «ruralisé» depuis longtemps (c'est-à-dire qu'il est désert), mais aussi du fait que l'infrastructure du quartier n'exige pas de grands investissements (en premier lieu, je pense à l'eau).[57] Et pourtant, cette rénovation n'aurait été jamais effectuée sans l'appui décisif d'Andronic II (y compris son aide financière).[58] Cependant, on assiste parallèlement à une sous-évaluation, plus ou moins permanente, des prix de l'immobilier.[59] À titre d'exemple, le prix élevé pour une maison à Constantinople, uniquement à la base d'un examen fort provisoire des sources, apparaît par exemple en 1400, où un «palazzo» a été vendu pour 120 hyperpères.[60] Simplement, Byzance est devenue un État pauvre.

Qu'on conclue en évoquant les problèmes abordés au début de cette communication: je suis donc persuadé que, à l'époque des Paléologues, ni les activités économiques ni les qualités techniques de l'espace habité n'étaient en état d'offrir, à elles seules, suffisamment d'éléments pour définir les Constantinopolitains comme de véritables citadins. Je suis plutôt enclin à interpréter leur mentalité et même l'atmosphère de cette métropole par des spécificités telles que le cosmopolitisme, l'hygiène (c'est-à-dire, la saleté ou les épidémies dans la capitale), l'absence d'esprit chevaleresque, leur attitude à l'égard de l'orthodoxie ou, par exemple, la présence au sein de la ville de ceux appartenant au «lumpenprolétariat». Sur la présence de ces derniers à Constantinople témoignent surtout les visiteurs étrangers, et parmi eux, en premier lieu, ceux en provenance des pays privés d'expériences comparables au phénomène de la ville-monstre. Indépendamment de leur origine

---

57. cf. ibidem, n. 87 sq.

58. Dans le Poème No. 19 Métochite énumère ses propres acquisitions et celles qui lui étaient données par l'empereur. Entre autres, la majeure partie de ses terres à proximité du palais ne représentaient qu'une pronoïa (cf. ibidem, n. 57).

59. cf. G. Ostrogorsky, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932) 316 sq.; idem, «Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages», dans *Cambridge Economic History*, ²1966, p. 228 sq.

60. *MM*, II, p. 356; cf. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948, p. 304; aussi, cf. Ferjančić, op. cit. 209 sq.

différente, les immigrés connaissent un sort social identique.[61] Or, cette approche n'est pas trop éloignée de celle, utilisée par la sociologie urbaine dans les recherches concernant les «mégapoles» d'aujourd'hui.

61. À ce propos, parmi les auteurs byzantins je signale avant tout que les renseignements du patriarche Athanase Ier, publiés et suivis par un excellent commentaire, peuvent servir à l'étude de ces problèmes. À titre d'exemple, Athanase informe sur les difficultés d'adaptation des immigrés dans la capitale; il se révolte, ainsi, contre la tolérance envers leurs convictions religieuses et la pratique des cultes non-chrétiens, et l'existence au sein de Constantinople de mosquées et de synagogues l'irrite spécialement; le patriarche est conscient de la situation désastreuse des réfugiés en provenance d'Asie Mineure et, de plus, c'est lui qui s'engage dans l'organisation (ou il se dit prêt à s'engager) des «restos de coeur» pour ces apatrides: *Correspondence of Athanasius*, n. 23, n. 41, n. 77, n. 78 (cf. le commentaire). En tout cas, ce genre de questions dépasse les cadres de la communication proposée cette fois-ci.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	*Acta Sanctorum*
ACOe	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ἐκδ. Schwartz, Βερολίνο-Λιψία 1914-1940 καὶ ἐκδ. Strauss, Βερολίνο 1984
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
AJA	*American Journal of Archaeology*
An. Boll.	*Analecta Bollandiana*
ASV	*Archivio di Stato di Venezia*
Βασιλικὰ	*Basilicorum Libri LX*, ἐκδ. H. J. Scheltema – N. Van der Wal – D. Holwerda, Groningen 1955-1988
BBA	*Berliner Byzantinistische Arbeiten*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BF	*Byzantinische Forschungen*
BHG	F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Βρυξέλλες ^{3}1957 (= *Subs. Hag. 8a*)
BMGS	*Byzantine-Modern Greek Studies*
BNJ	*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
Bsl	*Byzantinoslavica*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CA	*Cahiers Archéologiques*
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*
CJC	*Corpus Juris Civilis:* *Institutiones* = *CJC* I, ἐκδ. Krüger, 1872 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1973) *Digesta* = *CJC* I, ἐκδ. Mommsen, 1872 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1973) *Codex Justinianus* = *CJC* II, ἐκδ. Krüger, 1877 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1970) *Novellae* = *CJC* III, ἐκδ. Schöll – Kroll, 1895 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1972)

Cod. Theod.	*Codex Theodosianus*, ἐκδ. Mommsen, 1904 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1971)
CSHB	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (= σειρὰ τῆς Βόννης)
DACL	*Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*
Daremberg – Saglio	Ch. Daremberg – E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grècques et Romaines*, Graz 1962
DHGE	*Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*
ΔIEE	*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*
Dölger, *Regesten*	F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, I-V, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
EI	*Encyclopédie de l'Islam*
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum*
GCS	*Griechische Christliche Schriftsteller*
GRBS	*Greek-Roman and Byzantine Studies*
Grumel, *Regestes*	V. Grumel, *Regestes des Actes des patriarches de Constantinople*, I-III, Κωνσταντινούπολη-Παρίσι 1932-1947
ΘΗΕ	*Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*
ΙΕΕ	*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Α'- ΙΑ', Ἀθήνα 1971-1981
IRAIK	*Izvestija Russkago Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole*
JGR	I.– P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I-IV, Ἀθήνα 1931 (ἀνατ. Aalen 1962)
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JÖB (*JÖBG*)	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (Byz. Gesellschaft)
Mansi	J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio* (ἀναστ. ἀνατύπωση 1960-1961)
MGH	*Monumenta Germaniae Historica:* *AA Epp.= Auctores Antiquissimi Epistulae* *SSRL = Scriptores rerum longobardicarum* *SSRM = Scriptores rerum merovingicarum* *SSRG = Scriptores rerum germanicarum*
MM	F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, I-VI, Βιέννη 1860-1890 (ἀναστ. ἀνατύπωση χ.χ.)
NE	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*

Πάτρια	T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* III, Λιψία 1905
PG	*Patrologia Graeca*
PL	*Patrologia Latina*
PO	*Patrologia Orientalis*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
Ράλλης – Ποτλῆς	Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Α'-ΣΤ', 'Αθήνα 1852-1859
Rhalles – Potles	Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, I-VI, 'Αθήνα 1852-1859
REB	*Revue des Études Byzantines*
REG	*Revue des Études Grecques*
RESEE	*Revue des Études Sud-Est Européennes*
SC	*Sources Chrétiennes*
SCIAM	*Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo*
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
ST	*Studi e Testi*
Subs. Hag.	*Subsidia Hagiographica*
TIB	*Tabula Imperii Byzantini*
TM	*Travaux et Mémoires*
Viz. Vrem.	*Vizantiskij Vremennik*
ŽMNP	*Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija*
ZRVI	*Zbornik Radova Vizantološkoj Instituta*

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ — ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 46, στὸ τέλος τῆς ὑποσημ. 17, ἀντὶ σ. 419-426, γράφε σ. 421-427.

Σελ. 46, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 19: Βλ. και Λ. Μανωλόπουλο, *Στάσις – επανάστασις – νεωτερισμός – κίνησις. Συμβολή στην έρευνα της πολιτικής ορολογίας των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1988 (διατριβή) σ. 52 κ.ε. και 116, ότι οι στασιώτες είναι ομάδα ατόμων με συνεκτικούς δεσμούς την πολιτική ένταξη, τον κοινό πολιτικό προσανατολισμό και την προσκόλληση σ' έναν ηγέτη.

Σελ. 73, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 157: Για την πολιτική του Ιουστινιανού βλ. ανακοίνωσή μου στο Ι' Πανελλήνιο Συνέδριο, Θεσσαλονίκη (Μάιος 1989), με θέμα «Ένα επεισόδιο βυζαντινού θεάτρου ή το πρόβλημα της εκπαίδευσης στο Βυζάντιο», και στο ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Σόφια (Σεπτέμβριος 1989), με θέμα «The Justinian's Seeworks».

Σελ. 73, προστίθεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου ὑποσημείωση 160: Παύλος Σιλεντιάριος, *Ἔκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας* (ἐκδ. P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibung justinianischer Zeit.* Λιψία - Βερολίνο 1912) στίχοι 489-491. Πρβ. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, New Jersey 1972, σ. 83. Βλ. και E. Baldwin Smith, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950, σ. 77 κ.ε.

Σελ. 239, ὑποσημείωση 6: ἀντὶ S. Balačev, «Novija dannyja...», γράφε S. Balaščev, «Novye dannye dlja greko-bolgarskich vojn pri Simeone...».

Σελ. 242, ὑποσημείωση 17: ἀντὶ *Culta*, γρ. *Culto*.

Σελ. 418, στὸ τέλος τῆς 8ης σειρᾶς, προστίθεται: Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι τα κεφάλαια που σχετίζονται με την πώληση και απελευθέρωση δούλων (σ. 414-415), τη φυγή και τα βασανιστήρια (σ. 413 και σημ. 25-27) αποτελούν σχεδόν όλα παραθέματα από τα Βασιλικά. Διαπιστώνουμε, επομένως, την επιβίωση του κλασικού και του ιουστινιάνειου δικαίου· όμως, δεν γνωρίζουμε την πρακτική εφαρμογή τους κατά την επίλυση διενέξεων.

Σελ. 605, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 8: Πρβ. καὶ Franca Consolino, «Σοφίης ἀμφοτέρης πρύτανιν: gli epigrammi funerari di Gregorio Nazianzeno», *Athenaeum* n.s. 65 (1987) 407-425.

Σελ. 607, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 17: Πρβ. I. G. Calderini, «Un epigramma del Ciclo di Agazia: Leonzio Scolastico» στό: *Ταλαρίσκος. Studia Graeca Antonio Garzya sexagenario a discipulis oblata*, Νεάπολη 1987, σ. 253-281.

Σελ. 664, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 258: Γιὰ τὸ «ἐξώκοιτον» τῆς γυναίκας βλ. Γ. Α. Πουλή, «Η διαμονή (ή διανυκτέρευση) της γυναίκας εκτός του συζυγικού οίκου ως λόγος διάζευξης στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο», *Ἀρμενόπουλος* 8 (1987) 129-138 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.